

Tringli István

Hatalmaskodások a középkori Magyarországon

akadémiai doktori értekezés

Vác–Budapest

2020

Tartalomjegyzék

Bevezető	1
I. A hatalmaskodások törvényes alapjai	
1. A források.....	20
2. A lefoglalás és a represszália.....	27
3. A mezei és erdei kártételek elleni védekezés.....	46
4. A birtok védelme.....	63
II. A hatalmaskodás fogalma	
1. Szó és fogalom.....	67
2. A 11. századi törvények.....	72
3. A szóhasználat változásai a 13–14. században.....	90
4. A hatalmaskodás meghatározása a kései középkorban.....	112
5. Kisebb és nagyobb hatalmaskodások.....	121
6. Hatalmaskodás és jogos erőszak.....	131
7. Büntető és polgári ügyek határai a középkorban.....	134
8. Más értelmezési lehetőségek.....	167
III. A hatalmas tettek	
1. Cselekmények sorozata.....	172
2. A Nyárasapátiak és az óbudai klarisszák vizsálya.....	175
3. Dúlás.....	191
4. Erdei hatalmaskodások.....	199
5. Mezei hatalmaskodások.....	211
6. Halastavakon, halászóhelyeken esett hatalmaskodások.....	221
7. Malmok és hatalmaskodások.....	227
8. A parasztok költöztetése és a hatalmaskodások.....	235
9. Vásári hatalmaskodások.....	241
10. Hatalmaskodás a vámhelyeknél.....	251
11. Úti lefoglalások, represszáliák és a hatalmaskodások.....	259
12. Bíraskodás és hatalmaskodás.....	265
13. Hatalmas birtokfoglalás, határjelek megsemmisítése.....	273

14. Az erőszak nagysága.....	283
15. Fegyverek.....	302
16. Éjszakai és a nappali tettek.....	306
17. Segítők.....	308
18. Szomszédok és rokonok: áldás és átok.....	317
19. A földesúri alattvalók szerepe.....	322
20. A király és a hatalmaskodás.....	338
21. Háborúk, zavaros idők és a király távolléte.....	350
22. Szimbólumok.....	361
23. Jogvita folytatása más eszközökkel.....	363

IV. A hatalmaskodás elsimítása

1. Az elsimítás.....	366
2. Újítás és reform, per és béke.....	369
3. A tiltakozás.....	377
4. A pereskedők taktikája és a szokások.....	379
5. Felkészülés a perre, a panasz megfogalmazása és benyújtása.....	383
6. A hatalmaskodás ügyében illetékes bíróságok.....	387
7. A panasz előzetes bizonyítása: vizsgálat és kikiáltott közgyűlés.....	391
8. Idézés, megintés, értesítés és a velük együtt elvégzett más cselekmények.....	418
9. Rövid határidőre történő idézés.....	431
10. Per és tárgyalás.....	443
11. A per hossza, meg nem jelenés, további idézések és halasztások.....	451
12. Per közbeni és végső bizonyítás.....	472
13. Ítélet	500
14. Az ítélet végrehajtása.....	539
15. A hatalmasodástól az ítéletig és a végrehajtásig.....	546
16. Kegyelmezés.....	549
17. Peren kívüli királyi megintó parancs.....	557
18. Felmentés királyi szolgálatban elkövetett hatalmaskodás alól.....	574
19. Egyezség.....	579
20. Hatalmaskodó földesúri alattvalók és familiárisok felelősségre vonása.....	594

Források és irodalom.....	630
----------------------------------	------------

Bevezető

A hatalmaskodás szándékos károkozás, amelyet erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel hajtottak végre. Gyűjtőfogalom, amely a kései középkorban alakult ki, hogy aztán végig kísérje a magyar jog történetét egészen 1852-ig, sőt, teljesen megváltozott tartalommal, némileg még azon túl is. Maga a szó viszonylag kései, a jelenség azonban az egész középkorban ismert volt. E mű jelentős része azonban mégsem az efféle tettek, modern szóval élve, büntetőjogi elemzésével foglalkozik, hanem a saját erővel történő érdekérvényesítéssel, a birtokvédelemmel; csupa olyan cselekedettel, amely a középkorban nem egyszerűen megengedett, hanem társadalmilag elvárt, mi több, kötelező volt.¹ A címválasztáskor csupán a források szóhasználatához ragaszkodtam, a középkori jogi iratok ugyanis rendre a mai magyar nyelvben már alig, avagy megváltozott értelemben használt „hatalmas” melléknévvel illették azokat a tetteket, amelyek túlnyomó többsége valójában jogos vagy részben jogos tevékenység volt, és csupán a másik fél szempontjából nézve lehetett jogtalanságnak tekinteni.

*

A hatalmaskodásokról szóló források elfogultsága és egyoldalúsága generációkon keresztül megcsalta, és megcsalja ma is a történelem kutatóit. Ők egyrészt teljes egészében hitelt adtak és adnak az egyes esetekben leírt panaszoknak, másrészt tanácstalanul álltak és állnak a gyakran alkalmazott erőszak előtt. Az első esetben nem vették észre, hogy a hatalmaskodásokról tudósító okleveleink többségükben olyan vitákról számolnak be, amelyben mindkét félnek lehetett, és gyakran volt is igazsága. A hatalmaskodásokról szóló források túlnyomó része azonban erről nem szól, csak az egyik fél elfogult véleményét közli. Az ügyvédek által megfogalmazott panaszlevelekből gondosan kigyomláztak minden olyan kijelentést, ami a panaszos perbeli sikerét a legcsekélyebb mértékben is ronthatta volna. Tévedtek a történészek a második esetben is, mert nem érzékelték, hogy ez az erőszak csupán mennyiségében különbözik attól, amelyet a 19. század óta az állam gyakorol polgárai fölött. Ugyanazt az erőszakot, amelyet azóta a rendőrség, a csendőrség és a törvénnyel szabályozott mezőőrök végeznek, korábban maguk az érdekeltek alkalmazták. Az erőszak gyakorisága és

¹ A birtokvédelem fogalmát a hagyományos magyar jog nem ismerte. Az csak német hatásra a 19. század második felében jelent meg Magyarországon. A fogalmat Ausztriában és Németországban is csak ekkor kezdték használni. A jelenség ettől még létezett, igaz, a modern birtokvédelemhez nem sok köze volt. Köbler, *Werden, Wandel und Wesen des deutschen Privatrechtswortschatzes*, 361. A szerző a fogalom kialakulását némileg későre tette. Rudolf Jhering már 1868-ban e címmel írta meg híressé vált művét: *Ueber den Grund des Besitzschutzes*.

mértéke kétségtelenül eltért a modern korban megszokottól: a középkori ember számára, ha nem is mindennapos, de természetes velejárója volt az életnek.

A magánszemélyek társadalmilag elfogadott, saját erőszakkal végbemenő érdekérvényesítése és jogvédelme a törvényes önhatalom. Az összetett szó mindhárom része magyarázatra szorul. A hatalmat a szó mai és régi értelmében egyszerre kell felfognunk. Mai értelme szerint olyan cselekedet, amelyet kötelességünk megtenni és amelynek elvégzésére lehetőségünk van. Egykori jelentése szerint ez a cselekedet erőszak: fizikai vagy lelki úton való kényszerítés. Az összetett szó első felében szereplő ön szócska az egyén saját hatalmát jelenti. Az önhatalom tehát olyan erőszakos tett, amelyet magunk hajtunk végre, a magunk érdekében. A törvényes jelző azt hivatott kifejezni, hogy ezt a saját erővel végrehajtott cselekedetet az egyént körülvevő társadalom elismeri és méltányolja. Mivel a következőkben a magyar középkorról lesz szó, a törvényes azt jelenti majd, hogy a cselekedet szokások által elfogadottan történt. Modern törvényfogalmunkat, amely a törvényhozó egyszeri cselekedete által létrehozott, addig lehet, hogy nem is ismert szabály bevezetésén és annak kikényszerítésén alapszik, a következő oldalakon nem használjuk. A magyar középkor a szokásjog világában élt. Ezt tudottnak vesszük, erre a következőkben külön sehol sem hívjuk fel a figyelmet.

A középkori törvényes önhatalom nem önvédelem volt: nem végszükség és súlyos támadás esetén alkalmazott eszköz, amelyet csak maga a megtámadott fejthetett ki, kizárólag személye védelmében. Szó sem volt itt végszükségről, csupán egyszerűen szükségről: akit sérelem ért, el kellett, hogy hárítsa a sérelmet, már csak azért is, mert a maga erején kívül másra nem is számíthatott. Ezért mondtuk, hogy a középkorban a törvényes önhatalmat a társadalom nem egyszerűen tolerálta, hanem el is várta: az nem volt alkalmas birtokosnak, aki nem volt képes birtoka védelmére. A király csak kivételes esetekben vállalta át a védelmet. A kötelező és kiváltságképpen adott királyi védelemről a megfelelő helyen lesz szó. A támadás legtöbbször nem magát a személyt, hanem birtokát, jószágait, alattvalóit és családtagjait érte. A védelem kötelezettsége tehát nemcsak a személyre, hanem a dologra is vonatkozott. A védelmezett személyek az önhatalommal élő személy közösségéhez tartoztak: családtagjai és birtokán élő alávetett személyek, a 13. századtól kezdve legtöbbször jobbágyai, lehettek. A közösséget is megillette az önhatalom: a falu és a város is alkalmazott erőszakot területe és a területén élők jószágai védelmében. A középkori törvényes önhatalomban részt kellett vennie az önhatalommal bíró személy közösségének: családtagjainak, parasztjainak, a város polgárainak. Az önhatalom csak akkor lett egyéni probléma, amikor jogi útra terelődött alkalmazása: a tettért felelős személy saját hatalmáért felelt. Valójában azonban nem egyszerűen saját érdekeit kellett megvédenie, hanem közösségeket, a közösségeknek pedig

részt kellett venniük az önhatalom gyakorlásában. Az önhatalom alkalmazása tehát jelentős társadalomtörténeti kérdés.

A saját erőszak és az állami erőszak elválasztása történelmi gondolkodás eredménye. Ez az eljárás abban a 18. században kialakult – ám véglegesen csak a 19. században megvalósult – elméleti sémában gyökerezik, amely elkülönítette a közhatalmi funkciókat a magánszemélyek érdekérvényesítésétől. A középkori országok ezt a szigorú distinkciót nem ismerték, az ezen alapuló fogalomhasználat azonban annyira mélyen beleivódott a modern társadalmakba, hogy nélküle lehetetlen leírni a korábbi évszázadok világát.

Mint minden tudományos probléma megoldása, a hatalmaskodás vizsgálata is előfeltevésen alapul. Legfőbb előfeltételezésünk a több évtizedes, magyar középkori forrásokkal való foglalkozáson és a külföldi, hasonló jellegű kutatásokon alapul, és így szól: a hatalmaskodások alapját a törvényes önhatalom jelentette. Az alap szó e kijelentésben kettős jelentésű.

Alapja, azaz hivatkozási alapja és kiváltó oka volt a törvényes önhatalom a hatalmas tetteknek. Azért fogta le a birtokos az erdejében fát vágó embert, verte vagy verette meg, és vette el a nála levő tárgyait, a vele levő állatait, mert a társadalom szokásai ezt megengedték, rokonai, alattvalói pedig elvárták tőle, hiszen az ő jószágukat is védte e tétével. Azért ütöttek rajta az úton haladó fuvaroson, és foglalták le a nála levő árut, mert az áru tulajdonosa régóta tartozott a támadónak vagy korábban valamilyen más módon kárt okozott neki. A támadó ezt még akkor is megtehetette, ha adósát nem tudta elérni, csak annak falu-vagy városbelijét. A jog ezt is tolerálta, miként azt is, ha valaki familiárisait felfegyverezte, zsoldosokat fogadott, és saját, más által elfoglalt kúriája, vára ellen indult, hogy azt visszaszerezze. Még ha ágyúval törette a falakat, akkor is joga volt ehhez – bizonyos megszorításokkal. A cselekedet alapjának kiváltó oka minden esetben egy másik, korábbi jogtalanság volt, amelyet a támadó szenvedett el a megtámadottól avagy annak közösségétől.

A törvényes önhatalom szolgált alapul ahhoz is, hogy a jog erejével elbírálják a hatalmaskodást. Maga a hatalmaskodás szó és a fogalom is a jogászok ajkán született meg. Ők kapcsolták össze az életben található különböző erőszakos tetteket, és osztották be e gyűjtőfogalom alá. Ők különítették el ezeket más erőszakos cselekményektől, pl. a rablástól, a gyilkosságtól, egyáltalán a büntettektől. Szükség is volt rá, hiszen másként kellett egy olyan emberölést elbírálni, amely egy birtok visszavétele során történt, attól, amelyet valaki gonosz szándéktól vezérelve vitt véghez. Másként járt az is, aki tisztán a szerzés szándékával ragadott el egy lovat vagy egy marhát a legelőről, és másként az, aki ezt azért tette, hogy megvédje birtokát az idegen állatok okozta kártól, ámde mégis kiderült, hogy valójában azok nem is az

ő birtokán kószáltak. Az előbbi esetben gyilkos, ló-vagy marhatolvaj, összefoglalóan gonosztevő lett az illető, míg a másodikban hatalmaskodó. Más volt a követendő eljárás, és más volt a büntetés is. A szokásjog úgy tekintett a hatalmaskodásra, mint jogtalan cselekedetre, de olyanra, amely megtörténhetett volna jogosan is, ezért a pereskedő feleknek más módon kellett biztosítani azt, hogy bebizonyítsák igazukat, mintha bűncselekményt szenvedett volna valaki.

Ahhoz, hogy a megértsük a hatalmaskodást, a társadalmi gyakorlatot, vagy egyszerűen a tettet és annak jogi minősítését a későbbiekben is szét kell választanunk. Még akkor is így kell eljárunk, ha a tett és a jog szorosan összefonódtak egymással. Rendszeresen előfordult ugyanis, hogy valaki azért nyúlt erőszakhoz, hogy a már meglevő perének kimenetelét így befolyásolja.

Ha be akarjuk bizonyítani, hogy a hatalmas tettek jórészt a törvényes önhatalmon alapultak, akkor először az illetén cselekedetek társadalmi elfogadottságát kell igazolni. Azért kell ezzel kezdeni a vizsgálatot, mert az elkövetkezendő oldalakon elemzett források túlnyomó többsége éppen azt állítja majd, hogy szó sem volt a középkori magyar szóhasználat szerinti jogos, törvényes vagy helyes tettekről, hanem a cselekedetek elszenvedőit kár érte és jogtalanság történt velük. Bebizonyítjuk azonban, hogy a középkorban kár nélkül és jogosan is el lehetett ilyen cselekedeteket követni, a források csak az ott emlegetett, adott tettről mondták azt, hogy jogtalanul hajtották végre. Az erőszakos cselekményt követő későbbi jogi vita éppen arról szólt, hogy valóban jogosan jártak-e el azok, akik az erőszakot alkalmazták. Az esetek nagy részében nem tudjuk kideríteni, hogy valóban jogtalanság történt-e. A történész nem lehet több mint fél évezrede lezajlott vitákban egyik fél ügyvédje sem. Mivel az ügyek túlnyomó többségének sem az előzményét, sem a kimenetelét nem ismeri, marad a tettek leírása és néhány eset részletesebb elemzése.

Nem segít a kérdés megoldásában, ha fenntartás nélkül hitelt adnánk a korabeli igazságszolgáltatásnak, és csak amit ők jogtalannak minősítettek, azt tartanánk mi is annak. Ez a módszer kétségtelenül igen kényelmes lenne, és hamar igazolná előfeltevésünket. Látni fogjuk ugyanis, hogy a jogtalanságot emlegető panaszok óriási tömege mellett valósággal eltörpül az elmarasztaló ítéletek száma, azaz a jog a ránk maradt esetek elenyészően csekély hányadában minősítette bűnösnek a támadót. Ekkor azonban figyelmen kívül hagynánk a középkor kutatásában mindig fennálló legfontosabb tényezőt, a források fennmaradásának esetlegességét. A hiteleshelyi levéltárak, az ügyben csak távolról érintett családok levéltárai számtalan olyan panasz emlékét őrizték meg, amelyben valamiféle ítélet is született, csakhogy az ítéletet őrző családi levéltár, miként a központi bíróságok iratai is, azóta elpusztultak.

Nemcsak a forráshiány miatt nem alapozhatjuk vizsgálatunkat kizárólag az ítéletekre. A hatalmaskodási ügyek némelyikében – különösen bárók és más hatalomhoz közeli személyek esetében – olyan erős politikai nyomás nehezedett a bírókra, amely alól, ha akarták sem tudták volna kivonni magukat. Ez azonban csak részleges magyarázat, néhány elfogult ítélet nem ok arra, hogy egy jogrendszer egészét megkérdőjelezzük. Van ennél két súlyosabb probléma is. A hatalmaskodási ítéletek végső bizonyítása évszázadokig istenítéleten, valamelyik fél számára megítélt eskün és párbajon alapult. Saját korában mindhárom módszer racionális volt, még akkor is, ha a mai jogi gondolkodásunk évszázadok óta irracionálisnak tartja őket. Ezt a régi felfogással szemben álló, modern ésszerűséget vallja azonban magáénak a történeti kritika is. Egy tüzes vas próba során megégett kézen behegedt seb alapján kihirdetett felmentő ítéletről nem állíthatjuk, hogy a bírónak sikerült felismernie a vádlott tettének jogosságát. A másik probléma a per során született jogi döntések jellegéből fakad. A bíró a perben nem egyszerűen az elkövetett cselekedetet bírálta el, hanem a résztvevők későbbi, perben követett magatartását is, ez pedig már perjogi kérdés. Ha rosszul bizonyított a panaszos, vagy nem jelent meg a tárgyaláson, a bíróság elutasította keresetét, ha két szín alatt perelt, pert veszített. A hatalmaskodókkal hasonló volt a helyzet: ha a többszöri idézés ellenére sem jelentek meg a bíróság előtt, bűnösnek nyilvánították őket – tegyük hozzá, teljesen következetesen és az esetek többségében bizonyára joggal. A bíróság ítélete nem jelentette azt, hogy az után ne egyezhettek volna ki a felek. Az egyezés enyhített az ítélet szigorán, és sok tekintetben erősen megkérdőjelezte a tettes teljes felelősségét. Anélkül tehát, hogy az ítéletek jogszerűségében kételkednénk, történészként nem tartjuk őket teljesen alkalmasnak arra, hogy az adott tett igazságosságát kifejezzék.

*

A hatalmasul elkövetett tettek társadalmi elfogadottságát három jelenség is bizonyítja. Először is, ugyanúgy, ahogy hatalmaskodott valaki, elkövethetett igazságos és jogszerű tetteket is. Jogvita esetén a hatalmaskodók, pontosabban a hatalmaskodással megvádolt személyek, tettüknek ilyen igazságosságára és jogszerűségére hivatkoztak. Másodszor, e cselekedeteket a polgári ügyekhez hasonlóan bírálták el, pontosabban úgy, mint azokat az ügyeket, melyeket a 18. század vége, 19. század eleje óta polgári ügyeknek tekintünk. Az önhatalmú erőszakot a késő középkortól kezdve mind jobban elutasította társadalom, a hatalmaskodással szembeni eljárást pedig folyamatosan szigorították. Harmadjára, az erőszakos cselekedetek később, a kora újkorban sem szűntek meg, a rájuk vonatkozó különleges szabályok pedig továbbra is a polgári ügyekhez hasonlították a hatalmaskodással szembeni eljárást.

Mivel már megkülönböztettük a szót és a jelenséget, valamint a tettet és annak jogi megítélését, két módszertani kérdésre választ kell adnunk. Mit keres a hatalmaskodást leíró történész az anyag gyűjtésekor, továbbá jogi, avagy politikai, társadalmi kérdést vizsgál-e?

A keresés az anyag gyűjtésének módszerére vonatkozik. Egy szót, a *hatalmaskodást* keressük-e a több mint kétszázézes darabszámú magyarországi forrásanyagban, avagy a jelenséget? Tegyük félre azt a megjegyzést, hogy a magyar hatalmaskodás szó után hiába kutatunk, az írott magyar jogi nyelv a középkorban túlnyomórészt latin, kisebb részben német volt. A hatalmaskodásnak a magyar középkor ötszáz éve alatt több neve is volt. Az újkorban is használt *potentia* a 13. század végén győzedelmeskedett más szavak fölött. Aki csak ezt a szót keresi a forrásokban, az a magyar középkor hosszabbik szakaszában történt hatalmaskodásokra nem fog rálelni. Összegyűjthetünk persze néhány szót, a *violentiát*, a *preiudiciumot*, a *damnumot*, *destructiót*, az *effusio sanguinist* és még néhány más kifejezést, így keresve a kései *potentia* korai megfelelőit, csak hogy a középkoros történész nem szótárkészítő; nem szavakat, hanem jelenségeket gyűjt. A jelenségeket azonban a már említett előfeltételezésből, elsősorban a kései korok ismeretéből szerzi. Nem a késő-középkor szavát keresi a korai középkorban, hanem a hozzá rendelt jelenség elemeit.

Ha valaki a nemesség vagy a parasztság történetét kutatja, nem e két szó néhány latin megfelelője után tudakozódik a forrásokban, hanem azok után, akiket velük *azonosítani vél*. A latin *nobilis* – magyarul nemes – a korai középkorban mást jelentett, mint a késeiben. A *rusticusszal* – a paraszttal – alig találkozunk forrásainkban, a *jobagio* pedig csak a 14. században vette fel végleg a jobbágy szónak azt a jelentését, amelyet aztán többé-kevésbé megtartott a jobbágyvilág alkonyáig. Csak annak a nemesnek van-e helye a nemesség korai történetében, akit a korai korszakban is nemesnek hívtak, vagy azoknak is, akik később *azzá lettek*? Ha csak a szóhoz ragaszkodik a kutató, akkor akarva-akaratlanul fogalomtörténetet ír a társadalom históriája helyett. A 13. század elejének földműves szolgája vajon csak akkor lett-e paraszt, amikor a század végén már jobbágnak nevezték? A késő középkori magyar városok túlnyomórészt földműves polgárainak helyük van-e a történetíró lapjain leírt parasztok között, vagy csak a mezőgazdaság történetében szoríthat-e nekik helyet? Hasonló kérdéseket kell mindjárt a vizsgálódás előtt a hatalmaskodással kapcsolatban is feltennünk magunkban, ezért döntöttünk a jelenség és nem a szó vizsgálata mellett.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy valóban biztos módszer-e a visszavetítés, azaz egy újabb fogalomnak a régebbi jelenségekre történő alkalmazása? Nem esik-e előfeltevése csapdájába az, aki e módszert követi? Miként a szavak, úgy a mögöttes tartalmak is változtak a történelem folyamán. Hány elem egyezését kell elfogadnunk, és hányét kell figyelmen kívül

hagynunk ahhoz, hogy bátran kijelentsük, még mindig ugyanarról a jelenségről, vagy legalábbis ugyanannak a jelenségnek az előzményéről beszélünk? A történettudománynak nincsenek rögzített szabályai, miként más tudománynak sincsenek. Ha nem rögeszméinket próbáljuk a szavak ügyes forgatásával igazolni, akkor megtalálhatjuk azt a pontot, ahol egy jelenség *még ugyanannak tekinthető, mint amivé később lesz*. Egyetlen módszer biztosíthatja eljárásunk hitelességét: minden olyan adatot be kell mutatnunk, amely ennek az ellenkezőjét látszik bizonyítani. Ha ezekről kiderül, hogy csak látszólag mondanak ellent vélt igazunknak, akkor bizonyítottnak tekinthetjük többek közt egy jelenség folyamatosságát is. Ekkor mondhatjuk tehát azt, hogy hiába hívtak egy cselekményt másként a korai középkorban, mint a késeiben, hiába különbözött tőle több részben a rendszeresen gyakorolt cselekvés, hiába bírálta el némileg másként a jog, mégis ugyanarról a jelenségről van szó.

Látszólag jogi probléma előtt áll, aki a hatalmaskodás feldolgozására adja a fejét. Jogi források között kutakodik, e források pedig különböző jogi eljárásokról tudósítanak. Csakhogy ez nem a hatalmaskodás kutatójának az egyedüli problémája. A magyar középkori gyakorlati írásbeliség túlnyomó része jogi jellegű. Ezen az alapon a középkori halászat kutatója éppúgy a középkori joggal foglalkozik, mint a személyneveké, hiszen mindketten jogi iratokat vesznek kezükbe. A középkori halászatról szóló források szinte kivétel nélkül hatalmaskodási ügyeket rögzítettek: lehalászott halastavakról, elkobzott halászhálókról írnak a források. A késő középkori magyar személynevek egyik legfontosabb forrása a hatalmaskodásról szóló bírói vizsgálati parancsok, melyek tucatjával sorolják fel a hatalmaskodások segítőt. Mégsem tekintjük a mezőgazdaság- és névtörténészeket a középkori jog kutatójának.² A hatalmaskodás részben jogi kérdés. Jogi annyiban, hogy a fogalom vizsgálata jogi meghatározás alapján történt, és annyiban, hogy a hatalmaskodásoknak volt egy jogi szakasza, többnyire az, amikor már nem történt erőszakos cselekedet: a bíróság előtt folyó per. Forrásaink ez utóbbi során keletkeztek. Nincsenek olyan családi levéltáraink, amelyek egy-egy hatalmaskodási akció előkészületével kapcsolatos levelezést őriztek volna meg. Ha írtak is efféle leveleket, azokat az évszázadok során mint jelentéktelen iratokat, kiselejtezték. A hatalmaskodás tehát csak részben jogi probléma, maga a tett sokkal inkább a politikum, a társadalom és a gazdaság világába tartozik.

² A példák nem légből kapottak. A halászatra: Belényesy, A halászat. A személynevekre: Fehértói, XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Fehértói nem csak a levelesítő jegyzékekben szereplő neveket vizsgálta, hanem a hatalmaskodási ügyekben kelt vizsgáló parancsokét is. Egy 1525-ös vizsgáló parancs hatalmas jobbágynévsorának kiadása: Engel, Egy bacsikai jobbágynévsor. A vizsgáló parancsok jelentőségét egy demográfus is felismerte. Hunyadi, A XVI. századi idézőlevelek.

A hatalmaskodás vizsgálata nem a sok, elsüllyedt középkori jogi emlék egyikét tárja fel, hanem a hagyományos társadalmak egyik alapintézményének megértését segíti. Ha nem ismerjük mozgatórugóit, nem egyszerűen pár ezer oklevelet értünk félre, hanem a hagyományos világ működését sem értjük. A királyi, a földesúri, a városi hatalom erejét és hatékonyságát a hatalmaskodások vizsgálata mutathatja meg talán legjobban.

*

E munkának nem célja, hogy feldolgozza minden olyan hatalom és a vele járó erőszak történetét, melyet manapság az állam, a középkorban pedig magánszemélyek gyakoroltak. Csupán egy, a középkorban is jól körülhatárolt cselekedet típust, a hatalmaskodást magyarázza meg. Nem tárgya e műnek sem a földesúri bírói hatalom, az úriszék, sem pedig speciális formája, a pallosjog. Sokkal közelebb áll e témához a különösen a városi jogban bevett represszália, részletesen azonban azt sem fejtettem ki. Ezúttal a középkori gondolkodást követtem, ott pedig a városok szokásai olyan önálló szabályok voltak, amelyek csak ritkán terjedtek túl a városok határain. A magyar városokban gyakorolt represszália leírása és elemzése egy másik könyv feladata kell, hogy legyen. Nem vettem át azonban a középkori jogászoknak az országos és paraszti jogról szóló megkülönböztetését akkor, amikor a parasztok ilyen tevékenységét vizsgáltam. Nem a jognak, hanem a történelemnek egy fejezetét írtam meg, márpedig ezekben az esetekben a földesurak és a parasztok hasonlóképpen jártak el.

A hatalmaskodások története nem a büntetőjog története. A hatalmas cselekedeteknek alig volt közülük a középkori büntettekhez. Nem követtem a hagyományos jogtörténetírás módszereit: nem használtam sem a római, sem a közös, sem pedig a modern jog kategóriáit, ott, ahol jogról van szó, a középkori magyar szokásjog fogalmait használtam. Nem írtam sem az *interdictumokról*, sem a *possessorium summariumról*. Ragaszkodtam a források egyszerű és önálló értelmezéséhez. Nem hívtam segítségül azokat a társadalomtudományi magyarázatokat és fogalmakat, amelyek az erőszak és a hatalomgyakorlás általános jelenségeit írják le. Letettem az önálló szó- és fogalomalkotásról is. Módszerem alapvetően leíró és elemző jellegű, a statisztikai számbavételt csak nagyon óvatosan használtam. Nem egy kis közösség hatalmaskodásainak történetét írtam meg, és akartam általánosítani, hanem a középkori magyar társadalom néhány fontos és bevett szokásának feltárása vezetett a mű megírásakor.

Módszerem tehát a kritikai történetírás, amely a források kritikáját jelenti. A kritika a távolság tudomásul vétele: annak állandó és sohasem lankadó szem előtt tartása, hogy a megtörtént cselekedet vagy a kimondott szó és forrásaink között távolság van. Ez a kritikai hozzáállás

vezetett előfeltevésem megfogalmazásához, ez vezérelt a bizonyítás és a részletes kifejtés során is.

A könyv a történelemről szól: megtörtént cselekményekről, azok körülményeiről, okairól, a róluk alkotott korabeli véleményekről. A hatalmaskodásoknak csak a középkori történetét írtam meg, kutatásaimat befejeztem a magyar középkor hagyományos záró korszakhatáránál, a mohácsi csatánál. A széles körű, önhatalmú jogérvényesítés ez után még jó háromszáz esztendeig a magyar történelem része maradt. E több mint három évszázad feldolgozása azonban másik történészre vár. Nem léptem vissza a korábbi a korokba sem. A történész feladatát végeztem el; időhöz és helyhez köthető cselekmények időhöz és helyhez köthető okait kutattam, nem pedig általános viselkedési normákat és azok mozgatórugóit. Nem kutakodtam sem az emberiség mitikus múltjában az erőszak után, sem pedig általam nem ismert emberek gondolatai között, azt keresve, hogy miért nyúltak az erőszakhoz.

A hatalmaskodás fogalmát a középkori jog, a szót a középkori jog nyelv, mégpedig a világi jog nyelve teremtette meg. A hatalmas tettről és következményeiről szóló források között rálelhetünk egy olyan jelenségre, amely a hívő ember számára éppoly fontos volt, mint a társadalom elvárásai és a világi jog előírásai: a vallásos hitből, az egyházi szokásokból és előírásokból fakadó lelkiismeret kérdéseire. A hatalmaskodások jelentős része lelkiismereti kérdést is okozott a hatalmaskodó részére. Ennek forrásai végképp a hatalmaskodás után, annak lezárásakor keletkeztek: az erőszakos cselekmények megítélése a bűnbánatról szóló teológiai irodalomban és a vezeklés különböző formái. A cselekvő és a bűnbánó ember ugyanaz. Életét, egyéniségét nem lehet feldarabolni, de mint ahogy képtelenség bármelyik embert a tudomány vagy bármilyen más módszer segítségével teljesen leírni, úgy a cselekedetek minden a részletét sem lehet kinyomozni, főleg nem az egy vagy fél évezreddel korábban történtekét. A bűnbánatról szóló források más fogalmi készlettel dolgoztak, mint a világiak, a hatalmaskodás csak elvétve szerepelt bennük, ezért a hatalmas tettek feldolgozása során kizárólag világi kérdésekre kerestem a választ, az elméleti és a gyakorlati teológia, a vallásos szokások és az egyházjog egyáltalán nem szerepelnek a következő oldalakon.

*

A középkorral foglalkozó magyar történészek túlnyomórészt oklevelekből rekonstruálják a múltat. Mivel a magyar okleveles anyag nagyobbik fele jogi természetű, ezért aligha akadt olyan kutató, aki ne vett volna kezébe több tucatnyi olyan szöveget, amely így vagy úgy ne említette volna a hatalmas cselekedeteket. A jelenség vagy intézmény önálló elemzése azonban általában nagyon sommásra és sok tekintetben hibásra sikerült.

A Hazai okmánytár 1865-ben megjelent első kötetében Véghely Dezső közölt egy 1394-ből származó oklevelet. Az irat tucatügyről tudósított: egy mezei kártétel során behajtott ló ügyében keletkezett perben kötött egyezségről. Véghely – mint annyi más történelemmel foglalkozó kortársa – jogász volt, aki jól ismerte a korabeli mezőrendészeti eljárást, amelyhez hozzá tartozott a más földjén, tilosban talált állatok ideiglenes lefoglalása. A mezőőri lefoglalás ráadásul a korabeli vidéki élet egyik leggyakrabban előforduló ügye volt, amely akkortájt alig tért el a középkori elvektől. Véghely mégsem érezte a két eljárás közti kapcsolatot; az oklevél magyar nyelvű fejregesztájában lólopási ügyként értelmezte annak tartalmát.³ Hiába ismerte a jogász historikus a mezei lefoglalás nap mint nap alkalmazott eljárását, nem hitt a szemének. Bűnügynek tekintette azt, ami egy kicsit is annak látszott. Véghely eljárását tudománytörténeti példaként hoztuk fel, módszerét azonban még a 21. században is sokan követik.

A magyar kritikai történetírás szakmává válásának kezdetén, 1869-ben jelent meg Rómer Flórisnak a mórachidai prépostság történetéről írott műve. Rómer, alighogy végigtekintett a prépostságra vonatkozó forrásokon, azonnal észrevette, hogy azok túlnyomórészt perekről, mi több, erőszakos cselekményekről szóló perekről tudósítanak. Szükségesnek érezte, hogy magyarázatát adja e jelenségnek, ezért oldalakon keresztül foglalkozott a kérdéssel.⁴ Rómer eszmefuttatása a legterjedelmesebb és egyben az egyik legkorábbi értekezés a magyar középkor erőszakos cselekményeiről. Nézetei tökéletesen megfeleltek a korszak elképzeléseinek, így hosszú időre meghatározták mások véleményét.

Nem egy bencés szerzetes világképét olvashatjuk e lapokon, sokkal inkább a 19. század első felében felnőtt értelmiségi polgári erkölce beszélt Rómerből, aki mindenekelőtt arra intette olvasóit, hogy ne a saját koruk szemüvegén nézzék a 13. és 14. századot, hanem próbálják beleélni magukat abba a korba, ahol a gyakori erőszak, a regényes szerelmi kalandok és a mély vallásosság jól megfértek egymás mellett. A középkori lovag számára – folytatta a szerző – két életcél létezett: a harc és a lovagi szerelem, a harcba pedig a rabló vállalkozások is bele tartoztak. A 14. század ráadásul új korszakot nyitott a szerzetes közösségek külső történetében Magyarországon éppúgy, mint külföldön: az alapítás korszakát felváltotta a „birtok-foglalási korszak”, melyben „egyedül a jogbitorlás és tiszta rablási és hatalmaskodási ösztön uralkodott.” Rómer oldalakon át sorolta a késő középkorból származó hatalmaskodási eseteket, nemcsak azokat, ahol az egyházak voltak a szenvedő alanyok, hanem azokat is, ahol az egyházak nevében foglaltak le birtokokat, rontottak le határokat, fogtak el jobbágyokat. A

³ HO I. 180. sz. (285–286)

⁴ Rómer, Árpás, II. 384. skk.

mórichidai prépostság történetírója nem a hatalmaskodást írta le, hanem az erőszak gyakori alkalmazását akarta megérteni, és találta meg ennek magyarázatát a kor erkölcsében. Figyelemre méltó azonban, hogy a kései középkor elítélésében tartózkodóbb volt, mint az általa idézett osztrák történész Johann von Frast, aki a hagyományos német álláspontot hirdette az „ököljog” e korszakáról: „Nem létezett igazság, nem volt rend, nem találtatott biztonság.”⁵

Rómer Flóris magyarázatot keresett és talált az erőszak gyakori középkori alkalmazására. A következő generáció – kiket joggal, vagy jog nélkül, pozitivistáknak szokás nevezni – történészei efféle kérdéseket ritkán tettek fel, megelégedtek a korábbi, romantikus nemzedék minősítő jelzőinek ismételtetésével. Azok a 19. századi történészek, akik még látták a század első felének hagyományos világát, akik vidéken még e maradványai között éltek, nem csodálkoztak annyira az erőszak egyszerűbb megnyilvánulásain, mint azok, akik az utánuk következő nemzedékekhez tartoztak.

A későbbiek számára ugyanis már természetes volt az állam erőszakmonopóliuma, a polgári korszaknak az az alapelve, hogy – a jogos önvédelmet nem számítva – csak az államnak van joga polgárok fölött erőszakot tenni, azt is csak a jog keretei között. Ugyanígy természetesnek tartották a polgári és a büntetőjog szétválasztását, miként azt is, hogy annak határai ott húzódnak, ahol a 19. század második felének jogrendszerei megszabták.

A tendenciák felvillantásához néhány példa is elég. A Szalay József által írt, majd Baróti Lajos által átdolgozott magyar történeti összefoglaló a kor hasonló művei közül azzal emelkedett ki, hogy részletesen tárgyalta „a köz- és műveltségi állapotokat”. Az 1301 utáni fejezetben többször szóba kerültek az erőszakos cselekedetek, többnyire hatalmaskodás szó említése nélkül. A szerzők csodálkozással említik, hogy e korszakban a büntetőügyekben is lehetőség volt a felek közti egyezkedésre, pedig, tették hozzá, „mai törvényeink ezt semmiképp sem engedik meg.”⁶ Nehéz eldönteni, hogy e csodálkozás csupán a közönségnek szólt-e, avagy hűen tükrözte a szerzők nézeteit; mindesetre nem volt egyedi eset. Marczali Henrik a millenniumi történeti összefoglalóban a Szent István-kori törvényeket polgári és büntető ügyekre osztotta. Értetlenül állt a mégoly súlyos bűnökért járó büntetések

⁵ „Aki azon kort saját természetes nyersségével divatozó erőszakoskodásával, általános verekedési viselkedésével, regényes szerelmi kalandjaival és mégis mély vallásosságot negélyező jellegével akarja felfogni, annak előbb, ha tud, bele kell magát egészen gondolni a XIII. XIV. század körülményeibe... A középkori lovagnak rendszeren csak két iránya volt: t.i. a harc képesség és a lovagias szerelem; az elsőre alkalmassá tették a hősiesség tornák, a veszélyes vadászat, a szabadnak vélt fosztogatási vállalatok, mint annyi edző, a harcot kicsinyben utánzó előjátékok...” „, voltak minálunk is egyes családok, melyeknek emléke tüzes és véres betűkkel van feljegyezve egyházi történetünk lapjaira” Rómer, Árpás, I. 65–69. II. 385, 388. Pár évvel korábban, midőn a prépostság történetének első részét kezdte írni, már felállította ezt a kettős korszakolást. Rómer, Árpás, I. 234.

⁶ Szalay–Baróti, A magyar nemzet története, I. 323.

„könnyedsége” előtt, annál jobban csodálkozott a kardrántásért járó büntetés szigorúságán. Szent László törvényeiben azonban már meglelte a később nagyobb hatalmaskodás néven említett cselekedet előzményét. A későbbi fejezetekben rendre előfordult, hogy a magyar történelem ún. zavaros időszakaiban lejátszódott történéseket a hatalmaskodások elharapózásával illusztrálták. Egyaránt alkalmazta e módszert Pór Antal és Fraknói Vilmos.⁷ Az ehhez hasonló történelemfelfogástól nem csak a nagy nemzeti összefoglalókban találkozhatunk, hanem olyan művekben is, amelyek kisebb témát dolgoztak fel részletesen. E mű lapjain még elemezni fogjuk a később grófi címet nyert Szentgyörgyi és Bazini család egyik tagjának, Sebusnak a birtokain szőlőt birtokló nagyszombatiakkal szemben követett eljárását, amelyért 1335-ben főbenjáró büntetésre és jószágvesztésre ítélték. A család birtokainak történetét megíró Ila Bálint 1927-ben pontosan úgy adta elő az eseményeket, ahogy azt Békefi Remignél is láttuk. A „rossz gazda”, a „költekező” Sebus „behódolt a nyugati finomabb ízlésnek és kényelemnek”. „Hogy életmódjához pénzt szerezzen, sokat hatalmaskodott, azonban, amint az Anjouk uralma megszilárdult, I. Károly igyekezett a rendet helyreállítani.”⁸ A Sebusról szóló pár mondatban együtt láthatjuk az összes elemet, melyet a huszadik századi gondolkodás az előző évszázadtól örökölt. Eszerint a hatalmaskodás bűncselekmény, amelyre magyarázatot az egyén felelőssége által meghatározott akaratban kell keresnünk. Ezt az akaratot azonban olyan általános körülmények befolyásolják, amelyekkel ugyan rendszeresen találkozunk, a társadalom mégis elveti őket: a költekező és a rosszul gazdálkodó ember könnyebben vetemedhet bűnre, mint aki kiszámítottan és megfontoltan cselekszik. A 19. századi és a 20. század eleji polgári életeszemély mint általánosan elvárt, korok és társadalmi rendek feletti viselkedési követelmény jelenik meg előttünk. Csak zárójelben jegyzem meg, ez az az erkölcs, mely II. Andrásból az ország vagyonát elherdáló, léha és könnyelmű uralkodó képét már a 19. század elején megalkotta. E felfogás származhatott volna akár egy gyorsan ítélező újságírótól is, Ila azonban történész volt, nem állt meg itt. Ő korának polgári erkölcsi ítéletét történelmi keretekbe helyezte. Szerinte hiába vágyódott a lovagi életmód felé Sebus, a „terménygazdákodás” korában e szükségleteit még nem tudta törvényesen kielégíteni, ezért nyúlt a hatalmaskodás fegyveréhez. A hatalmas nemesek számára persze könnyű prédának számítottak a nagyszombati polgárok, akiktől „szinte tradícióként” próbáltak szőlők után minél több „bért kicsikarni”. Ila pontosan tudta, hogy a szőlő birtoklása után járó hegyvám és más adók a

⁷ Marczali, A vezérek kora, 275; Marczali, Magyarország története az Árpádok korában, 144; Pór, Az Anjouk kora, 50; Fraknói, A Hunyadiak és a Jagellók kora, 338.

⁸ Ila, A Szentgyörgyi és Bazini grófok, 39.

középkorban, sőt még dédszülei korában is, a világ rendjéhez tartoztak, mégis hagyta, hadd vezesse tollát kora világképe. Hogy koncepciója hihető legyen, még politikatörténeti magyarázattal is szolgált. Szerinte a hatalmát megszilárdító I. Károly nem hagyta annyiban a főurak garázdálkodását, Sebus pedig elnyerte büntetését.

Látni fogjuk, hogy ezekben az esztendőkből a nagyszombati szőlősgazdák egy percig sem voltak kiszolgáltatott helyzetben Sebus szemben. Épp ellenkezőleg, sokszor hajuknál fogva előrángatott panaszokkal indítottak pert Sebus ellen, a királyi kúria bírósága pedig nekik adott igazat. Az eljárásban példászerűen betartott perjogi szabályok, a perről készült oklevelekben található, a 14. századi társadalom erkölcsi elvárásait ismételő oklevélformulák a saját koruk számára a törvényesség megkérdőjelezhetetlen látszatát sugallták. Ila – miként kortársainak többsége – ezúttal hinni akart nekik.

Bár nagyon keveset írtak a hatalmaskodásról, mégis alig találunk olyan középkori intézményt, amelynek ábrázolását annyira áthatották volna a polgári kor elvárásai, mint ezét. A múltat a modern kor eszményein keresztül értékelő, a modern célok felé hatónak tűnő eseményeket piederasztálra emelő, az azzal ellentéteket pedig erkölcsileg elítélő történetírás talán legjobb példáit az ezzel kapcsolatos kijelentésekben találjuk meg.⁹ Megleljük persze mindenütt, ahol a nem állami jogérvényesítésnek a legkisebb szerep is jutott: a középkori kereskedelmi jog szokásainál, a lefoglalásnál, a represszáliánál, még az ún. árumegállító jog alkalmazásainál is – azaz bárhol, ahol a későbbi szabadpiac elveivel ellentétesen cselekedtek.

A hatalmaskodás jogi kategória volt ugyan, a 19. század közepén szakmává vált magyar jogtörténetírás mégsem fordított rá különösebb figyelmet. Ez természetesen következett a jogtörténet általánosan elfogadott korabeli szemléletéből, amely gyakorlatiasan közelített a jog múltjához: elsősorban azt kutatta, ami hasznosítható volt a jelen jogának műveléséhez. A joghallgatók azt tanulták meg professzoraiktól, melynek később jogászként hasznát vették, vagy amelyek a polgári kor jogi gondolkodásának elméleti alapjainak megértéséhez kellett. Ebből következett a jogtörténetírás módszertana is: a régebbi jogi terminológiát, sőt a régebbi jogi gondolkodást modern jogi fogalmakkal és modern szemléletmóddal adta vissza.¹⁰ Ebben a világban nem jutott hely az olyan teljesen eltűnt intézményeknek, mint a hatalmaskodás.

⁹ Butterfield, *The Whig Interpretation of History*

¹⁰ „Ámbár a jogtörténet feladata közvetlenül a múltra vonatkozik; valódi célja mégis nem az, hogy jogunkat a múltban már leélt fogalmaknak akarná alávetni, vagy valamely már lejárt korszak jogrendszerének bilincseibe szándékozná verni, éppen ellenkezőleg. A jogtörténet a jogélet múltjával alaposan megismertetvén, ennek folytán a divatozó jogrendszert a lejárt idő elavult elveinek és fogalmainak bilincseiből felszabadítja, és csak azt ami abban életrevaló, ami önálló fennmaradásának feltételét képezi, véve alapul, helyes reformokra és gyakorlati változtatásokra jelöli ki a tét; s így az új jogot a régivel összeegyeztetvén a jelenben jogunkat nemzeti, nem kevésbé mint korszerű alkalmazását közvetíti, jövőre pedig annak további fennállását és célszerű szabad fejlődését igyekszik biztosítani.” Wenzel, Magyarország jogtörténetének rövid vázlatja, 5. E mű a második

Változást egyetlen mű hozott, Hajnik Imre 1899-ben megjelent középkori perjog története, minden idők egyik legjobb magyar jogtörténeti értekezése. Hajnik ebben többek közt azt is megállapította, hogy a hatalmaskodás, mint önálló jogintézmény, némi Árpád-kori előzmények után, csak az Anjou-korban jelent meg.¹¹ Ezen kívül a mű más helyein is részletesen tárgyalta a hatalmaskodási perek ügyében zajló bírói eljárást. A 19. századi magánjogi irodalom legnagyobb kérdéséhez, a birtok és a birtokvédelem problémájához szolt hozzá Kiss Albert, aki a birtokvédelem történetéről több tanulmányt is készített. A magyar középkorral foglalkozó értekezésében éles szemmel figyelte meg a hatalmaskodás és a birtokvédelem hasonlóságát, a kisebb és nagyobb hatalmaskodások elválasztását.¹²

A történettudomány és a jogtörténet szorosan egymás mellett élt a 20. század első felében is. A történészek 1918 előtt iskolázott generációjának nagy része élete végéig megőrizte intézménytörténeti érdeklődését. Hóman Bálint Hajnik megállapítását fejlesztette tovább, és a Magyar történet oldalain az általa oly nagyra értékelt Anjou-kori reformok között sorolta fel Károly királynak azt a rendelkezését, hogy „büntettnek minősítette” a hatalmaskodást.¹³

Az általunk törvényes ön hatalomnak nevezett intézmények között egy volt, amelyre a 19. századi európai jogtörténetírás komolyabban felfigyelt, a represszália. A középkori kereskedelemben gyakran használt szokásnak nagy irodalma volt, a közös jog művelői is értekeztek róla. Magyarországi alkalmazását azonban csupán egyetlen jogtörténész írta meg, Holub József. Sajátos módon nem a magyar városok represszáliáit mutatta be, hanem néhány Anjou-kori példán a dalmátokét, amelyeket itáliai városokkal folytattak. Részletesen elemezte egy bolognai kereskedő magyarországi követeléséből keletkezett, 15. század közepi represszáliájának ügyét. Holub e történéseit a nemzetközi jog történeteként értelmezte. A magyar források közé tartozott azonban az 1290-es törvény, amelynek egyik cikkelyét magyarázta. Ennek során megállapította, hogy a középkori kereskedelem zálogolásai alatt többnyire a represszáliát kell értenünk.¹⁴ Mivel a magyar kutatók nem érdeklődtek a kérdés iránt, Holub tanulmányait alig néhányan vették figyelembe.

Hajnik után a magyar jogtörténetírás fő vonulata az intézmények, az államjog és a kormányzattörténet felé fordult. Az iskolateremtő kivétel Illés József volt. Tanítványai közé tartozott Degré Alajos, aki műveiben többször is foglalkozott a hatalmaskodással. Degré a

magyar nyelven megjelent magyar jogtörténeti tankönyv volt, Hajnik alkotmány- és jogtörténete valamivel korábban került ki a nyomdából. Tringli, Szokás és szabadság, 11.

¹¹ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 21.

¹² Kiss, Dolgozatok, 147. A könyv utolsó fejezetének címe: A birtokvédelem a magyar nemesi jogban az Árpádoktól a Hármaskönyv koráig.

¹³ Hóman, Magyar történet, II. 139. Hogy Hóman mekkora jelentőséget tulajdonított a kérdésnek, jól mutatja, a fejezet címe: Perjogi reformok és a magánharc korlátozása

¹⁴ Holub, Magyar vonatkozású represszáliák; uő.: 1290: 21. tc. magyarázatához

hagyományos jogtörténeti módszert követve, modern terminusokba öntve tárgyalta az általa feldolgozott témákat. Közölte a Négyeskönyvben található, a hatalmaskodásra vonatkozó szokásokat, majd az Anjou-kori kártérítési jogról értekezve megállapította, hogy a hatalmaskodás nem más, mint szándékos, vétkes magatartás, melynek egyszerre vont maga után magán- és büntetőjogi következményeket.¹⁵

A jog múltja után kutatók egy része a két világháború között a néprajzi forrásokban kereste a jogi intézmények eredetét. Felfedezők, hittérítők, gyarmati tisztviselők leírásait forgatták az Európán kívüli népek szokásairól, melléjük helyezték az európai népek közti néprajzi megfigyeléseket és az antik vagy népi mitológia egyes helyeit, a francia és német szociológia módszereit párosították az angolszász antropológiáéval és a kor jogi dogmatikájával.¹⁶ Hadik Béla 1932-ben adta nyomdába a budapesti egyetemen Angyal Pálnál megvédett disszertációját, amely a bosszú, mi több, a vérbosszú elemeit kereste az Árpád-kori Magyarországon. Hadik a vérbosszú nyomait fedezte fel a későbbi hatalmaskodásokban, az egyezségeken és az egyezségek záradékaiban.¹⁷ Könyvének alig volt visszhangja, módszerét a magyar és jogászok és történészek túlnyomó része egyaránt idegenkedve szemlélte, és a művet elfelejtették.¹⁸

1949 után – akárcsak más szocialista országban – néhány magyar történelmi műben is megjelent a feudális anarchia fogalma. Néha csak általánosságban említették, ha azonban pontosabb értelmet kívántak neki tulajdonítani, a hatalmaskodás mellett szerepelt mint azt magyarázó, modern történeti kifejezés. A feudális anarchia azonban éppolyan semmitmondónak bizonyult, mint a 19. század homályos elképzelése az ököljogról.¹⁹ A huszadik század hetvenes éveiben mindkét kifejezés kikopott a magyar tudományos szóhasználatból.

A magyar középkortudomány művelői a huszadik század húszas éveitől kezdve szinte csak társadalomtörténetet kutattak. E fogalom akkor jóval tágabb volt annál, mint ahogy azt ma értjük. A társadalomtörténetet író medievisták közé tartozott Szabó István, akit minden korábbi történeti érdeklődésű kutatónál jobban érdekelt a hatalmaskodás kérdése. Szabó az 1351-es törvénynek a földesúri bíraskodásról szóló cikkelyét elemezve bemutatta az *arrestatio* és a *repressalia* vidéki rendszerét, az azok alól mentesítő kiváltságlevelet.²⁰

¹⁵ Degré, A Négyeskönyv büntetőjogi elvei, 62; Degré, Kártérítés

¹⁶ Bognár, A népi jogélet kutatása

¹⁷ Hadik, A bosszú

¹⁸ Degré, Magyar jogtörténetírás, 46.

¹⁹ Néhány példa: Elekes, Hunyadi János, 57; Elekes, A középkori magyar állam, 176; Székely, A parasztság, 38. skk.

²⁰ Szabó, Az 1351. évi jobbágytörvények

Mindkét nagy, a középkori magyar falu történetét leíró monográfiájában kiemelt szerepet tulajdonított a hatalmaskodásoknak. Szabó túllépett a jogi értelmezés keretein, számára az erőszak ilyenén megnyilvánulásai társadalmi jelenségek voltak. Az elsősorban településtörténeti megközelítésű, a falurendszer középkori kialakulását tárgyaló könyvében külön fejezet foglalkozott a „feudális »magánháborúval«”. Azzal, hogy a magánháború szót idézőjelbe tette, érzékeltette azt is, hogy csak jobb híján vette át azt a régi jogi és történeti irodalomból, és távolságot akart tartani a szó leegyszerűsítő értelmezésétől, még akkor is, ha később idézőjel nélkül használta. Az összetétel másik tagját, a feudális jelzőt azonban magától értetődő természetességgel alkalmazta. E fejezet túlnyomó részt a hatalmaskodásokkal foglalkozott, és a műnek azon oldalain kapott helyet, ahol a szerző a késő-középkori falupusztulás, történészi műszóval élve, a falupusztásodás okait sorolta fel. Habár Szabó nem állított fel fontossági sorrendet, a gazdasági és társadalmi tényezők számba vétele után a hatalmaskodásokat is felsorolta a pusztásodás okaként, mit több, a földesúri terhek, az elemi csapások, betegségek és háborúk elé helyezte őket. Szabó hosszasan idézte azokat az okleveleket, melyekben a panaszosok hatalmas pusztításról számoltak be, számba vette nemcsak a tetteket, hanem az elkövetőket és a segítőket is. Szerinte a „feudális magánháború” és a „központi hatalom mélyre süllyedése” kéz a kézben járt egymással, amely akkor vált falupusztító tényezővé, amikor a 13. században létre jött a „tartományúri oligarchia”. E megállapítás megfelelt a magyar történetírás hagyományos képének. Szabó azonban megállapította azt is, hogy a hatalmaskodások később is mindennaposak voltak. A szerző nemcsak gazdag forrásismeretére támaszkodott, hanem használta Otto Brunnernek a Fehdéről írott művét is, és párhuzamot vont a magyar hatalmaskodás és a német *Fehde* között.²¹ Szabó számára azonban legalább ennyire fontosak voltak Wilhelm Abelnek a falupusztásodásról szóló megállapításai. Abel pedig a középkor végi falupusztulást kisebb részben a *Fehde* számlájára írta. Szabónak a falu középkori társadalmát bemutató művében is hangsúlyos szerepet kapott e téma. A falu békéje címet viselő résznek csak az egyik fejezete foglalkozott a hatalmaskodásokkal, a többi jóval tágabban tárgyalta a falusi rend és az erőszak kérdéseit. Szabó gondosan elválasztotta a büntetteket a hatalmaskodásoktól, sok példával bizonyította, hogy az ebből fakadó erőszak milyen gyakran megjelent a középkori parasztság életében.²² A magyar történészek között Szabó István foglalkozott legtöbbit a hatalmaskodásokkal, megállapításai, szemlélete egészen új irányt nyithattak volna az őt követő nemzedékek számára, e gondolatai azonban teljesen visszhangtalanok maradtak. A kortárs jogtörténeti

²¹ Szabó, A falurendszer kialakulása, 153. skk. A represszália említése: uo. 163.

²² Szabó, A középkori magyar falu, 174.

kutatásban a középkor háttérbe szorult, a jogtörténészek számára nem volt minta a mezőgazdaság-történészként elkönyvelt Szabó munkássága, a történészek pedig továbbra is a jogtörténészeketől várták volna a téma kifejtését.

Így járt el Gerics József is, aki 1969-ben az I. Ulászló által megerősített tanácsi határozatról írt egy tanulmányt. Gerics a törvényt III. András korinak gondolta. Mivel a szövegben szerepel a hatalmaskodás ténye (*factum potentie*) kifejezés, összegyűjtötte a *potentia* szó hatalmaskodás értelmű, 13. századi említéseit, akárcsak a hatalombajban való elbukását.²³

Bónis György a magyar jogtörténet-írás főszodrának kormányzattörténeti megközelítését ötvözte a 20. század társadalomtudományi és a társadalomtörténeti iskoláinak kérdésfeltevéseivel. A hatalmaskodó földesúr, familiáris és paraszt viszonyának addig nem elemzett, pontos leírását olvashatjuk nála.²⁴ A középkori magyar jogtudó értelmiségről írva nemcsak azt állapította meg, hogy a Zsigmond király alatt felállított királyi személyes jelenlét bíróságának legfontosabb feladata a hatalmaskodások elbírálása volt, hanem leírta azt is, hogyan jelentek meg a hatalmaskodások a középkor utolsó évszázadának törvényhozásában.²⁵

Bónis e megállapításai azonban éppúgy nem épültek be a középkori történelemmel foglalkozó kutatók korpébe, mint ahogy Szabó Istváné sem. Visszhangtalanok maradtak Szakály Ferenc gondolatai is, amelyek a nyolcvanas-kilencvenes évek modern társadalomtörténeti műhelyében, a későbbi Hajnal István Kör salgótarjáni rendezvényén hangzottak el. Szakály néhány hódoltság kori példa alapján bemutatta, hogy a hatalmaskodás egyáltalán nem értelmezhető büntettként, mi több, még normasértésként sem, sokkal inkább érdekérvényesítés volt.²⁶

A hatalmaskodások elsimításával kapcsolatban készült kárjegyzékek több kutató érdeklődését felkeltették. Néhányat kiadtak közülük, néhányat társadalom, vagy éppen tárgytörténeti szempontból elemeztek.²⁷ A kilencvenes években Hermann Zsuzsa és C.Tóth Norbert egy-

²³ Gerics, Árpád-kori jogintézmények, 264. skk. Tanulmánya készítésekor Gerics nem ismerhette Szabó István 1969-es könyvét, az 1966-ost azonban igen, mégsem idézte azt. Gerics filológusi beállításától távol állott Szabó történeti szemlélete, de nem csak ez lehetett a hallgatás oka. Szabó Otto Brunner nézeteit követte, aki a Fehderől is szóló művét – a könyv nagyobbik része ugyanis mással foglalkozik – vitatkozó szellemben írta, és a hagyományos jogtörténeti irodalmat, különösen az alkotmánytörténetek alkotóit többször is bírálta. A válasz természetesen nem maradt el, több jogtörténész is vitába szállt vele, kiknek könyve második kiadásában Brunner válaszolt. A vita a háború befejezése után is folytatódott. Gericsnek egy 1988-as magyar vitában elhangzott hozzászólásából kiderül, hogy ő fél évszázaddal Brunner könyvének megjelenés után, amikor a német jogtörténeti irodalomban már klasszikusként emlegették Otto Brunnert, teljesen elutasító volt felfogásával szemben. Brunner bíráló megjegyzései: Brunner, Land und Herrschaft, 30, 35, 133, 146. Gerics hozzászólása: Engel, Társadalom és politikai struktúra, 21.

²⁴ Bónis, Hűbériség és rendiség, 286.

²⁵ Bónis, A jogtudó értelmiség, 140.

²⁶ Szakály, A hatalmaskodás

²⁷ Pataki, A vasmegyericesei kárbecslés; Kubinyi A parasztság hétköznapi élete, 225; Nógrády, Taxa–extraordinaria?, 146; E. Kovács, „Összetörték, elrabolták

egy hatalmaskodásról szóló oklevél névtörténeti, birtoktörténeti és anyagi kultúráról szóló adatának elemzését végezték el.²⁸ Sípos Ferenc egy több mint száz éven át tartó, szatmári hatalmaskodás sorozat emlékeit publikálta.²⁹ Solymosi László egy, túlnyomórészt parasztok által végrehajtott hatalmaskodás sorozatot lezáró, 1468-ban kelt, fogott bírói oklevelet dolgozott fel, ugyanő adta közre az egyik legkorábbi magyar represszália emlékét.³⁰

2001-ben jelent meg az első olyan magyar értekezés, amely már címében is a hatalmaskodások feldolgozását ígérte. Szerzője Kőfalvi Tamás volt, aki két további munkában foglalkozott e problémával. Kőfalvi a pécsváradi konvent 1526-ig terjedő iratanyagának hatalmaskodási eseteit elemezte. A hagyományos jogtörténeti szemléletet követve a hatalmaskodásokat bűncselekménynek tekintette. 235 hatalmaskodást dolgozott fel részben statisztikai módszerrel; havi bontásban összeállította a hatalmaskodások elkövetésének időpontjait, sorra vette az elkövetőket, a megbízókat és az áldozatokat, osztályozta a hatalmas cselekedeteket.³¹ Kőfalvi úttörő munkássága annak ellenére sem talált követőkre, hogy a múlt század kilencvenes éveiben a külföldi történettudományban az erőszak története különösen kedvelt téma lett. Csupán egyetlen, hasonló módszerrel készült értekezés született Bartha Annamária tollából az Anjou-kor első két évtizedének nőket érintő hatalmaskodási eseteiről.³²

A német *Fehde* kutatása három kutatót is inspirált a hatalmaskodás vizsgálatára. Bariska István az 1446-ban osztrák fennhatóság alá került nyugat-magyarországi területek jogviszonyai kapcsán elemezte a *Fehde* itteni hatását. Csermelyi József pedig egy Sopron megyei konfliktust vizsgálva mutatta be, hogy egy osztrák birtokos hogyan élt a *Fehde* eszközeivel a középkor végi Magyarországon. Bagi Dániel a *Fehdéről* szóló német tanulmánykötetbe írt egy összefoglaló tanulmányt a hatalmaskodásról.³³ Egészen másfajta forráscsoportot vizsgált Erdélyi Gabriella, akire egy másfajta történetírói iskola hatott. Ő a római *Sacra Poenitentiaría Apostolica* magyar vonatkozású anyagait feldolgozva elemezte elsősorban az egyháziak erőszakos cselekedeteit, és mikrofilológiai vizsgálatokon keresztül

²⁸ Hermann, Miképp került; C. Tóth, Egy hatalmaskodási per. Egy későbbi tanulmány: Kádas, Emberölés, nyomozás

²⁹ Sípos, Két szomszédvár

³⁰ Solymosi, Konfliktuskezelés, uő. Fogott bírák

³¹ Kőfalvi, A hatalmaskodás bűne; uő., A hatalmaskodás bűne és a nők; uő., „...rosszat rosszal tetézve”

³² Bartha, Hatalmaskodás és a nők

³³ Bariska, A Szent Koronáért elzalogosított; Csermelyi, Weispriachné háborúja; Bagi, Fehdeähnliche Privatkriege. Magáról a Fehdéről is írt magyar történész: Pósan, Magánharc. A Fehdének ma már, ha nem is könyvtárnyi, de majd egy polnyi irodalma van. Az összes, hasonló intézmény közül ezt dolgozták fel a legalaposabban. Az ezzel foglalkozó szerzők azonban nem tudtak a hatalmaskodásról, mi több, sokáig semmilyen más ország hasonló jogintézményéről nem szóltak. A továbbiakban a Fehdéről szóló műveket csak akkor idézem, ha valódi párhuzamot vontam az ott leírtak és az általam tárgyaltak között.

mutatta be, hogyan jelentek meg e tettek az ügyekben eljáró hatóságok előtt. Erdélyi tanulmányai a kora újkori francia anyagon dolgozó Natalie Zemon Davies általános erőszak-történet kutatási irányát követték.³⁴

³⁴ Erdélyi, Szökött szerzetesek

I. A hatalmaskodások törvényes alapjai

1. A források

A hatalmaskodás történetének forrásai szinte kivétel nélkül a gyakorlati írásbeliség termékei.³⁵ Teljességgel hiányoznak az erről szóló irodalmi alkotások, pedig ezek mély betekintést engednének a jelenségbe. Míg a német birodalomban különböző műfajok foglalkoztak a *Fehdevel*, a régi magyar irodalomban hiába is keresünk bármiféle utalást a hatalmaskodásra.³⁶ A hagyományos világ utolsó óráiban vetette papírra Adam Mickiewicz a *Pan Tadeust*, amelyben „az utolsó litván birtokfoglalásnak” állított emléket.³⁷ Magyarországon azonban ehhez fogható művet sem találunk.

Annál több azonban a levéltári forrás. Nyomtatott könyv formájában maradt ugyan ránk a váradi káptalan előtt, 1208 és 1235 közt lefolytatott tüzes vas próbákat tartalmazó jegyzőkönyv 389 bejegyzése, azonban ennek eredetijét a 16. századig a káptalani levéltár őrizte. Közülük 74 eset, azaz a jegyzőkönyvi tételek majd 19 százaléka örökített meg hatalmaskodás-szerű cselekedetet.³⁸ A Zsigmond-kor egyik békés esztendejében, 1424 januárjában kelt iratok egytizede, a júniusi dátumot viselőknél harminc százaléka hozható kapcsolatba a hatalmaskodásokkal. Valójában mindkét érték magasabb, ugyanis a per tárgyát nem közlő halasztó levelek egy része is ilyen ügyekben kelt.³⁹ Három emberöltővel később, 1523-ban a királyi személyes jelenlét bírósága által kibocsátott iratoknak a 41 százaléka említette a hatalmaskodásokat. A középkor végén ez a bíróság foglalkozott leggyakrabban a

³⁵ A gyakorlati írásbeliség fogalmára: Keller, *Pragmatische Schriftlichkeiten*, 2.

³⁶ Három teljesen különböző műfajú művet érdemes különösen kiemelni. Egy szatirikus eposzt a 15. első évtizedéből, egy néhány esztendővel később készült verses erkölcsi tanító művet és egy önéletrajzt a 16. század első feléből. Az első kettő saját korában nem volt különösképpen ismert, így jelentős hatást sem fejtett ki a közönségre. Recepciójukat a kritikai történetírás teremtette meg. A harmadikat a kortársak – legalábbis a frankföldi lovagok – kéziratban olvasták, nyomtatásban először 1731-ben jelent meg, igazi ismertségét azonban Goethe feldolgozásának köszönhette. Wittenwiller, *Der Ring*; Rothe, *Der Ritterspiegel*; Berlichingen, *Mein Fehd*. A hasonló magyar művek hiányára: Arany, *Naiv eposzuk*. A modern magyar irodalomban két mű jöhet számításba, de mindkettő későn keletkezett és ironikus felhangú. Valójában egyik szerző sem látott hatalmaskodást. Gyulai Pálnak *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című, 1857-ben írott regényében szereplő történet a kuriális telken élő kertész elleni támadásról az egyik, Mikszáth Kálmán 1894-es *Beszterce ostroma* a másik ilyen leírás.

³⁷ Adam Mickiewicz: *Pan Tadeus, vagy az utolsó birtokfoglalás Litvániában*. Ford.: Rónay György, Bp. 1977.

³⁸ Váradi regisztrum. Nincs biztos módszer a hatalmaskodások és a többi tettek elkülönítésére, de az arányon más számolás sem változtatott volna. A bejegyzések egyébként néha több cselekedetet örökítettek meg. Ez a késő-középkori vizsgáló levelek esetében egészen normális eljárás.

³⁹ ZsO XI.

hatalmaskodási ügyekkel, így semmi meglepő nincs e magas számban.⁴⁰ A pécsváradi bencés konvent összes oklevelének jó 16 százaléka őrizte meg valamilyen hatalmaskodás emlékét.⁴¹

A hatalmaskodás peres ügyként kerül a szemünk elé. Az, ami a hatalmaskodó számára csupa gyakorlati kérdés volt: a cselekedet mérlegelése, a lovak előteremtése, a familiárisok, parasztok felszólítása, fegyverbe állítása, az akció levezénylése, a lefogott állatok, emberek elhajtása és őrzése valamint a róluk való tárgyalás, az efféle iratokban szinte egyáltalán nem szerepel. A jogi iratok formalizmusa és céltudatossága alaposan átformálta a szóbeli közlést, pedig a bíróság előtti szóbeli közlés is csak a cselekmények elenyésző töredékét adta vissza, azokat is céltudatosan és pártosan.

Az esetekre vonatkozó források túlnyomó többsége vizsgálatra utasító parancslevél. E levelek a panaszos fél által előadott állítást ismételték meg, majd arra utasították a vizsgálat elvégzőit, hogy tudja meg mi az igazság az adott ügyben. Az eljárás különböző lehetett, az iratok formulás része ennek megfelelően változhatott, a lényeg azonban változatlan maradt: a cselekedetek leírása a panaszos fél elmondása szerint történt. A formulák alapján, többségükben gépiesen kiállított parancsok csak a dátumok, az iratban emlegetett személyek nevének közlésekor és a hatalmaskodás leírásakor tértek el egymástól; e részek tartalmaztak egyedi adatokat. A formulás részek szövegezése és az iratok különös része egyformán azt a célt szolgálták, hogy a panaszt tevő fél igazát bizonyítsák; ellene léptek fel jogtalanul, őt gátolták jogai érvényesítésében, rajta, illetve emberein tettek erőszakot. A panaszok igen változatosak voltak. A Perényi család bárói ágának levéltárában őrzött iratok jobbágyköltöztetéséről, erdővágásról, tizedszedésről, állatok elhajtásáról, temető megszenteltetéséről, hivatalos ügyben eljáró személyek elűzéséről, parasztok elfogásáról, adószedők bántalmazásáról, gyümölcsfák kiásásáról és elviteléről, vagy éppen új rév üzembe helyezéséről szóltak. A hatalmaskodásokat azonban leggyakrabban a birtokfoglalásokkal és a károkozásokkal kapcsolatban emlegették. A tettek rendszeres – bár nem állandó – kísérő jelensége volt a verés, a megsebzés, a bántalmazott fél sértegetése.⁴² A vizsgáló parancsoknál jóval kisebb számban maradtak ránk ítéletlevelek.

A levéltári forrásokon kívül a hatalmaskodásokra vagy a hatalmaskodás-szerű cselekedetekre tekintélyes mennyiségű utalást találunk a középkori magyar törvényekben és a nemesi

⁴⁰ Az ugyanabban az ügyben kelt ügyeket igyekeztem mindig csak egyszer számolni. A király nevében kelt iratokat nem lehet pontosan elkülöníteni egymástól. A zálogjogon történő iktatásra utasító okleveleket a bírói iratok közé számítottam, a többnyire új adomány címén kelteket azonban nem. A bírói iratokon kívül néhány király nevében kelt kiváltságlevél is említette a hatalmaskodást. DL-DF adatbázis <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (utolsó letöltés: 2018.03.15.)

⁴¹ Kőfalvi, „...a rosszat rosszal tetézve”, 24.

⁴² Tringli, *Fehde und Gewalttätigkeiten*, 282. Más példák: Kőfalvi, „...a rosszat rosszal tetézve”, 129.

szokásjogot írásba foglaló kora újkori jogkönyvekben, a Hármaskönyvben és a Négyeskönyvben. A törvényekben és a jogkönyvekben a hatalmaskodás tiltott és büntetendő cselekményként jelenik meg.

Ennek ellenére több érv is a mellett szól, hogy a vizsgálatra utasító levelekben fennmaradt hatalmaskodások jelentős részét törvényesen, vagy legalábbis törvényes szándékkal követték el. A törvényes szót úgy kell értenünk, ahogy azt a középkori magyar szokásjog világa használta, azaz 'jogos' értelemben. Ezt a társadalom által elfogadott, magánszemélyek által gyakorolt erőszakot a jogkönyvek épp csak megemlítették. A szerzők számára magától értetődő jelenség volt, nem tartották szükségesnek hosszadalmas leírásukat. A maguk helyén e részek elemzését elvégezzük, a gyakorlathoz azonban sokkal közelebb áll azoknak a szavaknak, kifejezéseknek az értelmezése, amelyeket egyes ügyekben formulaszerűen vagy mintegy magyarázatképpen fűztek az esetek leírásához. E kifejezésekből áll össze az az elméleti kép, amelyből a hatalmaskodás és az elfogadott erőszak egyaránt rekonstruálható.

Valamikor a 13. század utolsó esztendeiben történt, hogy Rikolfi Kakas január végén vagy február elején, a Sáros megyében birtokos Árius nevű nemesember falujára támadt, azt kifosztotta, az ott lakókat – beleértve a birtokos feleségét és lányait is – levetkőztette. A panaszt írásba foglaló nádori írnok nem mulasztotta el az erről született beszámolóhoz hozzátenni, hogy Kakas „mindenféle ok nélkül” (*sine aliquid [!] causa*) követte el tettét. Vezethette az írnok tollát a jól bevett formula használatának szokása, de mégis fel kell tennünk a kérdést, vajon elképzelhető volt-e hogy valaki a téli, kárpáti éjszakába jogosan veri ki mezítelenül az embereket?⁴³ A szatmári Terebesen – a későbbi Túrterebeben – 1374-ben két szomszéd birtokos viszálykodott egymással.⁴⁴ A jószágait Egriben élő Egriek elpusztítottak egy malmot, elhajtották a terebeseik kondáját, az állatokat őrző két terebesi jobbágyot pedig Egribe vitték és egy ideig bilincsbe verve tartották őket. Terebes birtokosai szerint mindez „minden jog és ok nélkül” (*omni sine lege atque causa*) történt.⁴⁵ Okkal és jogosan vajon működésképtelenné tehet-e más malmát, hajthatta-e el más disznait, tartóztathatta-e le más jobbágyságait valaki? A 15. században a Sopron megyei Keresztúrt több földesúr jobbágya lakta.⁴⁶ Egyikük 1476-ban Keresztúri Benedek egyik jobbágyát a csornai prépost bírójával lefogatta. A földesúr a megyei törvényszék előtt panaszt tett, hogy a lefogás „jogtalanul,

⁴³ RP 323. sz. (259) Az oklevélben csak Sáros melletti faluként említett település Áriusfalva, más néven Szentlászló helységgel azonos, amely a 15. században Eperjes területébe olvadt. AUO III. 3. sz. (4); VIII. 7. sz. (11). (RA 1779. sz.); Györffy, Adatok a románok, 16; ZsO III. 384. sz. (148); A falu azonosítását Nógrády Árpádnak köszönöm, aki rendelkezésemre bocsátotta Sáros megye Árpád-kori történeti földrajzának adatait.

⁴⁴ A két falu birtokosaira: Németh, A középkori Szatmár megye, 73, 302.

⁴⁵ Perényi lt. 129. sz. (87)

⁴⁶ Csánki, Magyarország történelmi földrajza, III. 592, 642.

igaztanul és mindenféle jogszerű eljárás nélkül” (*minus iuste et indebite ac preter omnem viam iuris*) történt.⁴⁷ Nem tudjuk, hogy milyen indokkal kérte az egyik keresztúri a másik lefogását, milyen megfontolásból adott helyt a kérésnek a helyi bíró, és miért tartotta ezt sérelmesnek a lefogott személy, hiszen földesura mint az ő képviselője lépett a soproni *sedria* elé. Volt-e joga egy idegen földesúr bírójának ahhoz, hogy más jobbágját lefogassa? Az előbb idézett kifejezések azt akarták-e vajon kifejezni, hogy egy falu feldúlása, az állatok, emberek lefogása önmagában is jogtalan cselekedet, vagy azért tartották fontosnak a panaszosok a jogtalan eljárást kihangsúlyozni, mivel úgy gondolták, hogy mindez jogosan is megtörténhet, velük azonban ezúttal jogtalanul követték el?

Egy másik formula elemzése közelebb visz a megoldáshoz. A Pest megyei Kerekegyháza lakói az 1470-es évek elején többször is összetűzésbe kerültek a szomszéd falvak parasztaival, akik egy nagybirtokos família, a Rozgonyiak jobbágjai voltak. Amikor az egyik kerekegyházi lakos Pestről hazafelé szekerezett, a gubacsiak rátámadtak, elfogták, megkötözve Gubacsra vitték, szekerét és az azt húzó négy ökröt pedig lefoglalták. Egy másik alkalommal úgyszintén a gubacsiak voltak azok, akik két szénát kaszáló kerekegyházi jobbágyot a mezőn keményen elverték és megsebesítettek, elvettek tőlük két ökröt és egy forintot, levetőztették őket és ruháikat magukkal vitték. Kerekegyház földesurai egyik eset elbeszélésekor sem mulasztották el megjegyezni, hogy jobbágyaikkal mindez a nélkül történt meg, hogy „bármiféle bűnükkel rászolgáltak volna erre” (*nullis suis culpis exigentibus, nullis ipsorum culpis exposcentibus*). Földesurai részére két károlyi paraszt 1522-ben szerémi bort vett a tiszavarsányi vásáron. Kállai János azonban két nagy vasalt szekerüket a rajtuk levő négy hordó borral és a náluk talált ötven forintra együtt elvette tőlük, őket magukat pedig bilincsbe verve lefogatta. Földesuruk pert indított e miatt, szerinte ugyanis jobbágjai „semmilyen bűnnel vagy vétéssel nem szolgáltattak okot minderre” (*nullis ipsorum culpis et demeritis exigentibus*). Két évvel később szintén ura ügyében tartott egy nagydobosi paraszt a szabolcsi Újvárosra, amikor az úton elfogták. Földesurának ügyvédje igen szemléletesen tett panaszt a kúriában: mintegy nyilvánvaló gonosztevőt bilincsbe verték, éhezettették, szomjazzatták, és úgy dolgoztatták, akár egy hitetlen török rabot, pedig „semmilyen bűnnel vagy vétéssel nem érdemelte ki ezt” (*nullis suis culpis et demeritis exigentibus*).⁴⁸

A formula egyértelmű választ ad a korábban feltett kérdéseinkre. Bizonyos bűnök elkövetése jogossá tette a lefogalást, a letartóztatást és a vele járó erőszakot. Mindezt ráadásul nemcsak

⁴⁷ Sopron vm. oklt. II. 312. sz. (498)

⁴⁸ A három ügy ismertetése egyben a Perényi család nádori ágának középkori oklevelei közt található összes ilyen formula említését is tartalmazza. Perényi lt. 554, 831, 850. sz. (266, 406, 419)

hivatalos, hanem magánszemélyek is megtehették. Korábbi példáinknál maradva: a négyökrös szekeret lefoglalhatták és az azt hajtó jobbágyot elfoghatták, a szénát kaszálók állatait, pénzét ruháját elvehették a szomszédos jobbágyok, sőt meg is verhették őket, a vásár birtokosai letartóztathatták a vásározókat, áruikat lefoglalhatták, a fuvarozó parasztot is elfoghatták idegen nemesek.⁴⁹ Ezt azonban csak akkor tehették meg jogosan, ha valamilyen bűn terhelte a letartóztatott személyt. Az eddig említett példáinkban – a legkorábbi, 13. századi ügyet nem számítva – a panaszosok mind azt mondták, hogy az ok nélkül, jogtalanul vagy éppen méltánytalanul elszenvedett tetteket hatalmasul (*potentialiter*) követték el embereiken és kárt okoztak nekik, ezzel kimondatlanul azt is állították, hogy egy hatalmaskodás elszenvedői lettek.⁵⁰ Az így emlegetett tettek tehát nem önmagukban váltak hatalmaskodássá, azaz elítélendő cselekménnyé, hanem azáltal, hogy jogtalanul követték el őket. Hiányzott mögülük az a kiváltó ok, amely törvényesíthette volna őket: a lefoglalást, a letartóztatást, az erőszakot elszenvedő személy bűne. Ha a bűn megtörtént volna, a tettek törvényesek lettek volna, azt sem lehetett volna állítani, hogy a bűnösök vagy uraik kárt szenvedtek el miatta.

Már most fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a fennebb említett hat példa közül háromban – a terebesi, a kerekegyházi és a keresztyúri ügyben – a hatalmaskodás elkövetői és elszenvedői szomszédok voltak. Rikolfi Kakas valószínűleg mint sárosi várnagy dűlta fel Áriusfalvát, Tiszavarsányon pedig a vám birtokosai foglalták le a károlyi jobbágyok szekereit. Az állítólagos hatalmaskodók tehát nem távolról kerültek a tett helyszínére, nem lesben álló rablók csaptak le véletlenül arra tévedt áldozataikra. Szomszédos birtokosok, egy várnagy és egy megye nemese, egy vámszedő és egy vámfizetésre kötelezett személy kölcsönösen keresztezhatték egymás érdekeit. Könnyen lehet, hogy épp az áldozatok voltak azok, akik korábban kárt okoztak a hatalmaskodóknak, akik saját felfogásuk és a kor szokásai szerint is törvényesen jártak el velük szemben. A dobosi ügyben ezt csak azért nem feltételezhetjük, mert nem ismerjük a cselekedet pontosabb körülményeit. Az előbb emlegetett mind a hat eset azt mutatja, hogy elég lefejtünk egy hatalmaskodási panaszról az eset jogtalanságát és károkozását bizonyító formulákat, máris erőszakkal, ámde jogos erőszakkal elkövetett ügyek állhatnak előttünk.

⁴⁹ A tiszavarsányi vásárra és birtokosára: Weisz, Vásárok és lerakatok, 164; Csánki, Magyarország történeti földrajza, I. 666; Engel, Magyarország a középkor végén

⁵⁰ Az 1374-es ügyben kelt oklevélben még nem szerepel a károkozásra vonatkozó formula a később kelt oklevelekben azonban igen. 1473: „*in preiudicium dictorum actorum et dampnum*” DL 70969, 1476: „*in preiudicium prefati exponentis et dampnum manifestum*” Sopron okl. II. 212. sz. (498); 1522: „*in preiudicium et dampnum dicti exponentis et per consequens dictorum jobagionum et familiarum suorum*” DL 71172. 1524: „*in preiudicium et dampnum ipsius exponentis consequenter jobagionum suorum*” DL 71182.

A panaszlevelekben előadott ügyek csak az egyik fél szempontjait tartalmazzák, a másik érveit nem ismerjük meg belőlük. Jóval többet árulnak el a közös vizsgálatokról és a középkor végi tanúvallatásokról szóló beszámolók, ezek azonban igen ritkák, ráadásul nagyon gyakran bagatell ügyekről tudósítanak. A panaszlevelek több ezer állítólagos hatalmaskodás emlékét őrizték meg, azonban csupán elenyésző részük befejezését ismerjük. Nagyon ritkán, mondhatni elvétve, találkozunk csak a végső ítéletet kimondó ítéletlevéllel. Valamivel több egyezséglevél maradt fenn, amelyekben a vitatkozó felek egymással önként kiegyeztek vagy fogott bírói ítélettel vetettek véget a jogvitának. Ha együttesen számítjuk a kétféle iratot, még akkor is csekély számot kapunk. Több-kevesebb bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a hatalmaskodási panaszok mindössze egy-két százalékának végső kimenetelét ismerjük. A középkori források összetételére és fennmaradására alapozott statisztikák inkább elfedik, mint megmutatják a valóságot, mégis álljon itt néhány adat. A nádori bíróság Szapolyai István nádor alatt (1492-1499) kibocsátott összes irata között kb. 230 hatalmaskodással kapcsolatos oklevél maradt ránk. E bíróság előtt viszonylag kevés hatalmaskodási pert indítottak; az ilyen ügyek rendes fóruma ebben a korszakban a személyes jelenlét bírósága volt. A bíróság elé került ügyek száma ennél jóval magasabb volt, mivel a panaszlevelek egy része több állítólagos hatalmaskodásról szólt. A 230 oklevélből mindössze kettő tartalmazott végítéletet, ezen kívül egy részítélet született hatalmaskodási panasz ügyében.⁵¹ Elképzelhetetlen, hogy a többször kiselejtezett középkori levéltárakban mindenütt a kis bizonyító értékű panaszleveleket őrizték volna meg, az ítéletleveleket pedig kidobták volna.

Nemcsak az ítéletlevelek száma igen kicsiny, hanem az olyan okleveleké is, amelyek a per későbbi szakaszairól szólnak. Ezért ismerjük ezrével az elfogult panaszokat, de alig tudunk valamit a másik fél érveiről. Az is nehezen képzelhető el, hogy a magyar bíróságok olyan rossz hatékonysággal dolgoztak volna, hogy az erőszakos tetteknek csupán egy-két százalékában hoztak volna ítéletet, miközben rendkívül gondosan ügyeltek a perek kezdeti szakaszára. A középkor végi tudós jog művelői nem győztek keseregni a perek lassúságán. Ebben valószínűleg a közvélekedést követték.⁵² A logika szabályai ellen vétenénk azonban, ha ezzel próbálnánk magyarázni az ítéletlevelek, velük együtt az ítéletek csekély számát. A régebben, akár évtizedekkel korábban indított perekben ugyanis éppúgy hozhattak volna az általunk szűrőpróba szerűen vizsgált esztendőkből ítéletet, mint az ekkor kezdődtek esetében a későbbi években. A sok hatalmaskodási panaszból azért nem lett később hatalmaskodási ügy, mert jelentős részükről kiderült, hogy azokat az elkövetők legalább

⁵¹ DL-DF adatbázis <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (utolsó letöltés: 2018.03.15.)

⁵² Immel, Typologie, 26; Tringli, A kora újkori kodifikáció, 91.

részben jogosan hajtották végre, ezért a felek kiegyeztek, a pert pedig megszüntették. A hatalmaskodási perek túlnyomó része sem a tárgyalás későbbi szakaszáig, sem pedig az ítélethozatalig nem jutott el. A magyar levéltárak tucatjával őriznek olyan egyszerű békeleveleket, melyek csak a kölcsönös ellenségeskedés és a perek megszüntetését rögzítik, az ügyekről nem is szólnak részletesen.⁵³ A hatalmaskodási panaszokban leírt tettek jelentős részéről tehát bátran feltételezhetjük, hogy elkövetőik nem hatalmaskodtak, hanem csupán a jogos önhatalommal éltek.

⁵³ Felsorolási kísérletük csak mutató lenne erről a nagy példányban fennmaradt forrástípusról. Azt azonban fontos megjegyezni, hogy az efféle békelevelek száma meg sem közelíti a fennmaradt hatalmaskodási panaszokét. A Mátyás-kori ún. Magyi-féle formuláskönyv megőrzött egy egyszerű és egy részletesebb hatalmaskodási „nyugtát”, azaz békelevelet. Kovachich, *Formulae*, 357, 358. sz. (347–348) Szerzőjére: Bónis, Magyi János és Bónis, *Középkori jogunk*, 153.

2. A lefoglalás és a represszália

A lefoglalás emberek és személyek lefogása bűncselekmény, tartozás vagy károkozás miatt. A magyarországi latinság leggyakrabban az *arrestatio* szót használta e fogalomra. Ez egyszerre jelentette a személyek és a javak lefoglalását, mai szóhasználat szerint a lefogást vagy a letartóztatást és a lefoglalást.⁵⁴ A középkori németiségben, így a magyarországi városi oklevelekben is használatos *gefangnuss* éppúgy kétértelmű szó volt, mint a latin *arrestatio*. A szó két jelentése elválaszthatatlan volt egymástól még akkor is, ha a kettő nem járt minden esetben együtt. A továbbiakban az *arrestatio*t és a tágabb értelmű lefoglalást egymás szinonimáiként használjuk. A lefoglalás a középkori jog igen elterjedt intézménye volt: az egész középkorban ismerték, és Európában mindenütt találkozhatunk vele. Elsősorban a városi jogok alkalmazták, része volt azonban a nemesi és a paraszti jogszokásoknak, ez utóbbiakban még a városinál is jobban elterjedt.

Az *arrestatio* lehetséges alkalmazásait a legtökéletesebben Zsigmond király 1405-ben kiadott városi törvénye sorolta fel. Eszerint akkor került rá sor, ha adósságot kellett kiegyenlíteni (*occasione debiti*), ha valaki bűncselekményt hajtott végre (*occasione delicti*), vagy ha kárt okozott valakinek (*occasione culpe aut maleficii*).⁵⁵ Ennek megfelelően az *arrestatio* elszenvedője az adós (*debitor*), az elkövető (*deliquens*) vagy a károkozó (*culpabilis aut maleficus*) lehetett. A magyar okleveles gyakorlat általában azonban beérte két kategória alkalmazásával, ezt tette Zsigmond király 1435-ös nagy törvénykönyve is. Eszerint akkor végeztek *arrestatio*t, ha valaki nem fizette meg adósságát (*pro debitis*), illetve ha valamilyen kihágást követett el (*pro aliis excessibus*).⁵⁶ E két kategória a büntető és a polgári ügyek szerint különböztette meg az eljárást.

Az *arrestatio* átmeneti állapot volt: addig tartott, amíg az adósságot ki nem fizették, amíg a bűnös vagy hozzátartozói le nem tudták a büntetéspénzt, vagy a károkozó meg nem térítette a kárt. A lefoglalás tehát kiegészítő eszköz volt az adósság, a büntetés és a kártérítés behajtásában. Nem minden adósság, büntetőügy és kártérítés során került rá sor, csak akkor, ha az adós, a bűnös vagy a károkozó vonakodott volna fizetni. A középkori jog, amely a legtöbb per megoldását a megegyezésben kereste, többek között az *arrestatio*ban találta meg az eszközt arra, hogy a vonakodó felet rászorítsa a megegyezésre. A lefoglalás tehát önmagában nem büntetés, hanem a végrehajtás része. A lefogott személy nem a mai értelemben vett

⁵⁴ 'arrestatio' szócikk LLMAeH A szót gyakran írták egy r-rel.

⁵⁵ 1405 (I): 7. tc. (CJH, DRH)

⁵⁶ 1435 (nagyobb): 13. tc. (CJH, DRH)

börtönbüntetést kapott, az elkobzott dolgokat is csak átmeneti időre vették el tőle. A lefoglalt holmit zálog címén tartotta magánál a hitelező, vagy a kár elszenvedője, innen a *gefangnuss* másik középkori neve: *pfändung*, ami a Pfand, azaz zálog szóból származik.⁵⁷

A lefoglalás speciális formája volt a represszália, amely két dologban különbözött az egyszerű *arrestatiótól*: egyrészt az eljárás nem magát az adóst, a bűnöst vagy a károkozót érintette, hanem a közösségéhez tartozó személyeket, másrészt a hitelező, a sértett vagy a károsult bírósága rendelte el a lefoglalást. A közösség felelősséggel tartozott tagjaiért, úgy is, hogy tagjai vagyonukkal vagy éppen személyi szabadságukkal feleltek társuk tettéért. A hitelező, a sértett vagy a károsult oldaláról nézve a represszália megkönnyítette az adósság vagy a kártérítés behajtását. A kor közlekedési viszonyai között előfordulhatott, hogy az adós, bűnös vagy a károkozó örökre eltűnt hitelezője szemé elől. Ha ő nem is került elő többé, előbb-utóbb felbukkant egy vele egy birtokon élő, vagy vele egy városban élő személy. Az adós helyett az ő javait foglalták le, és tartották zár alatt, amíg az adósságot nem törlesztették. Fontos szerepe volt a represszália létrejöttében az egész országot sűrűn beszövő államhatalom hiányának is. Ott, ahol nem lehetett olyan központi hatalomhoz folyamodni, amely könnyedén utolérte volna az ország minden lakosát, egyszerűbb volt a lefoglalás alá vonandó személy közösségének más tagján keresztül kikényszeríteni az adósság rendezését. A közösség alatt leggyakrabban az adós lakóhelyének lakóit értették, de alkalmaztak represszáliát egy ország, egy birtok lakóival vagy egy rokonsággal szemben is.⁵⁸

A represszália legfrappánsabb definíciója az ún. posztglosszátori iskolának a középkorban nagyra becsült jogtudósától, Bartolus de Saxoferratotól származott, és így hangzott: „valaki személyének vagy dolgainak lefoglalása egy másik ember miatt.” Bartolus 1354-ben egy egész traktátust – ahogy maga nevezte, *libellust* – írt a represszáliáról. A jogintézményről nem szóltak a római jog klasszikus művei. Ezt Bartolus – összhangban a *trecento* történelemfelfogásával – azzal magyarázta, hogy amíg a római birodalom életerős volt, nem is volt szokásban, mivel a birodalom, mint legfőbb uralkodó szolgált támasztékul. Megsokasodván azonban az emberiség bűnei, a birodalom semmivé lett, és idővel, kiváltképpen Itáliában, több király, herceg és város világi ügyekben nem ismert el urat maga fölött, ezért a jogtalanságok ügyében (*de iniustitiis*) a főhatalomra nem lehetett támaszkodni,

⁵⁷ A szó eredeti értelméből fejlődött ki a Pfändung további jelentése, a végrehajtás és a letiltás.

⁵⁸ A represszáliának kiterjedt nemzetközi irodalma van. A következőket használtam: Wach, Arrestprozeß; Gierke, Deutsche Genossenschaftsrecht; de Mas Latrie, Du droit de marque; Arias, La base delle rappresaglie; Planitz, Vermögensvollstreckung; Planitz, Grundlagen des deutschen Arrestprozesses. Az intézmény kialakulásáról szóló álláspontokat is összefoglalja: W. Ogris 'Repressalienarrest' HRG. Magyarországon érdemben mindössze három tanulmány foglalkozott vele: Holub, Magyar vonatkozású represszáliák; uó., Az 1290: 21. tc. magyarázatához; Tringli, Vásártér és vásári jog, 170.

így azután szokásba jött a represszália, amely mindennapossá vált.⁵⁹ A szerző tehát az itáliai kisállamiságból vezette le a represszáliát; számára a városok közti represszália volt a legfontosabb jelenség. Az értekezés egyike lett a legtöbbet forgatott középkori népjogi traktátusoknak, a háború jogáról írók bőségesen merítettek Bartolus írásából.⁶⁰

Bartolus magát a represszália szót köznyelvi kifejezésnek tartotta, amelynek megfelelője a közös jogban a *pignoratio*, azaz a zálogolás lenne.⁶¹ Bartolus meghatározásai jól alkalmazhatók a magyar viszonyokra: a magyar jogban is a jogtalanság volt a lefoglalás egyik oka, Magyarországon, éppúgy, mint máshol, a lefoglalt dolgok zálogképpen kerültek a represszáliát alkalmazó személy kezébe. A magyar jogi nyelv nem, vagy alig használta a represszália kifejezést, helyette erre az eljárásra is az *arrestatior* vagy az *inpignoratior* alkalmazta. Ezért aztán azokban az esetekben, amikor nem számoltak be részletesen az ügy előzményéről, nem lehet eldönteni, hogy egyszerű lefoglalásról, avagy represszáliáról volt-e szó.

A represszália és a lefoglalás Magyarországon a szokásjogból fakadt.⁶² Ezeket az elveket hiába is keressük a városi kiváltságlevelekben – azért ott, mert a városi jogban kaptak jelentősebb szerepet –, azok vagy egyáltalán nem beszélnek az *arrestatior*ról, vagy épphogy csak érintik. A magyar jog e tekintetben is eltért a birodalmi jottól, ott ugyanis részben uralkodói kiváltságokra vezették vissza a represszáliát. Nem írtak róla a nagy városi jogkönyvek sem. Buda város 15. sz. elején készült jogkönyvében és a 15. század második

⁵⁹ „*Represalie... tamen sunt, quando conceditur licentia capiendi personam vel res alterius pro altero.*” Bartolus, De repressaliis 146 rb. A műnek – mint annyi más glosszátorenek – csak humanista nyomtatványai vannak. Csapán bevezetőjét adták ki modern kritikai kiadásban. Quaglioni, Il proemio. A továbbiakban mindig egy 1598-as torinói kiadást idézek, mely jóval könnyebben használható, mint a század első felének edíciói. Mivel Bartolus már évszázadokkal korábban a legtekintélyesebb jogásznak számított, ezért – hogy kelendőbbek legyenek és nagyobb hitelt adjanak neki – a neve alatt megjelentett gyűjteményes kötetekbe olyan traktátusokat is felvettek, amelyeknek nem ő volt a szerzője. A De reparassaliis azonban nem tartozik ezek közé, biztosan Bartolustól származik. Schrage, Utrumque Ius, 78. A műre már négy évvel elkészülte után hivatkozott Bartolus egyik kortársa, Albericus de Rosate, aki még saját traktátusa végére is odaillesztette a De repressaliis-t. Quaglioni, Publikum der Legisten, 99. Bartolus e traktátusának több tucatnyi – Lepsius számítása szerint 57 – középkori kézírata maradt fenn, amelyek Bartolust tartják a mű szerzőjének. Paradisi, La diffusione europea; Lepsius, Die Richter und die Zeugen, 72. Az ismert középkori magyar könyvtárakban nem található ez az értekezés. Csapodi–Csapodiné, Bibliotheca Hungarica

⁶⁰ Különösen Johannes de Legnano kivonatolta részletesen. Quaglioni, Publikum der Legisten, 99; Schrödl, Kriegsrecht, 203.

⁶¹ „*et ista sunt que in vulgari nostro vocantur represalie, de iure vero communi vocantur pignorationes*” Bartolus, De repressaliis 146 va

⁶² A represszália Európában mindenütt a szokásjogból vette eredetét. A *ius commune* művelői – élükön Bartolusszal – azonban más felosztás szerint értelmezték a jogot. Elutasították, hogy ez az intézmény levezethető lenne akár a polgári, akár az egyházi jogból, részben az isteni jogból, részben pedig a népjogból eredeztették. „*Hoc idem videtur tenere sanctus Thomas de Aquino, ut dixi in praecedenti quaestione. Si bene advertantur predicta, mihi videtur, quod ius concedendi represalias non iure civili vel canonico sit inductum, sed magis iure divino, dicto capitulo Dominus noster et de iure gentium quidam permittunt bella licita.*” Bartolus, De repressaliis 146 vb. Más szerzőkkel való összehasonlítások: Schrödl, Kriegsrecht, 208. A *ius gentium* értelmezéséhez: Kintzinger, Recht und Macht, 11.

felében készült tárnoki jogkönyvben – amely általános magyar városi jogszokásgyűjtemény volt – épp csak megemlítették.⁶³ A pozsonyi jogkönyv csupán néhány erre vonatkozó adatot tartalmaz.⁶⁴ A magyar törvények csak a 15. században kezdtek el alaposabban foglalkozni a lefoglalással. Zsigmond király mindkét 1405-ös törvénye – a városi és az ún. kisebb törvény egyaránt – valamint az 1435-ös nagy törvénykönyv cikkelyei részletesen tárgyalták. Ezután már csak egy-egy törvénycikk tartalmazott erre vonatkozó új szabályokat.

A magyar törvények és a ránk maradt királyi rendeletek igen tanulságos képet adnak a lefoglalásról és a represszáliáról. Ezért néhány törvényt célszerű részletesen idézni és megmagyarázni.

A represszália első törvényi említése az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András uralkodásának első esztendejéből, 1290-ből maradt ránk. Az óbudai országgyűlés határozatai között egy egymondatos döntést találunk, amely arról szólt, hogy az átutazóknak (*transeuntes*) az országlakosok részéről való zálogolását (*impignorationes*) teljesen megszüntetik.⁶⁵ A tiltás az országok közti kereskedelmi tevékenységben előforduló represszáliákra vonatkozott. Meghozatalát egy konkrét eset, vagy egy korábbi kereskedelmi konfliktus tehette szükségessé. A represszália ugyanis ezt követően is bevett gyakorlat maradt.

Az első részletesebb, erről szóló törvényhely, az 1405-ös városi törvénykönyv hetedik cikkelye, amelyet korábban már idéztünk.⁶⁶ A törvény minden látszólagos egyszerűsége mellett több tekintetben is magyarázatra szorul. Jellemző, hogy a királyi fennhatóság alatt álló, kiváltságolt települések gyűlésén elfogadott városi törvénykönyv foglalkozott a lefoglalással és a represszáliával. Sem ez, sem a városi bíraskodással foglalkozó következő cikkely nem vezetett be új jogot, hanem a meglevő szokásokat foglalta írásba. Erre a törvény szövege is utal, amely kinyilvánította, hogy ha valakinek egy város, mezőváros vagy szabad falu lakójával szemben bármiféle keresete lenne, akkor forduljon az illető személy bírójához, „miként ez az ilyen esetekben az elmúlt időkben is országunk törvénye szerint történni szokott”.⁶⁷ A cikkely látszólag néhány mondaton belül kétszer is megtiltotta a represszáliát. Először, amikor nem engedte meg, hogy az adós, bűnös vagy károkozó lakóhelyét vagy annak lakóit (*cives, opidanos vel villanos*) lefoglalás alá vegyék (*arestare*), letartóztassák (*detinere*)

⁶³ Ofner Stadtrecht 160. § (117), 312. § (163). A tárnoki jogban a represszáliáért járó illeték megszabásakor beszéltek róla. Statum Ilok, 65; Ius tavernicale, II. 74. (201).

⁶⁴ A pozsonyi jogkönyv csak az adós lefoglalásáról írt. Pozsony város joga, 2.§ (376.); 26-29.§ (383); 55. § (391)

⁶⁵ 1290: 10. tc. (DRMH) Értelmezésére: Holub, 1290: 21. tc.

⁶⁶ Az 1405-ös törvények szöveggyűjteményére: Ladányi, Zsigmond 1405. évi törvényei

⁶⁷ „*prout retroactis temporibus fieri in talibus secundum regni nostri iustitiam consuevit*” 1405 (I): 7. tc. (CJH, DRH)

vagy más módon feltartóztassák (*modo aliquo impedire*), másodszor, amikor a cikkely végén kijelentette, hogy „az ártatlanok a bűnösökért semmiképp se lakoljanak” (*innocentibus nullo modo aggraventur*). A törvény azonban nem az egyik városnak a másik város lakóival szembeni represszáliáját tiltotta meg, hanem a kiváltságos településeken kívül élőkét – főpapokét, bárókét, előkelőket, nemeseket – a királyi, kiváltságos helységek lakóival szemben. Az előbbieket nem gyakorolhattak önhatalmúlag a városlakók represszáliát, lefoglalást pedig csak bírói úton kérhettek az alperes – azaz a kiváltságolt település – rendes bírójától, a „felperesnek az alperes bírósága előtt kell igazát keresni” elv alapján. Az egész cikkelyt egy mondatként kell felfognunk.⁶⁸ A záró mondatrész megismételte az önhatalmú represszália tilalmát úgy, hogy elvet is rendelt hozzá. Az „ártatlanok a bűnösökért semmiképp se lakoljanak” az egész cikkelyre vonatkozó általános kijelentés, amely nem csak a mondat második felére vonatkozik, és nem a városlakók rendes bíróját által elrendelt represszáliát tiltotta meg. Ez ugyanis egyszerűen értelmetlen rendelkezés lett volna. A represszáliát mindig a közösségen kívül álló alkalmazta a közösség tagjaival szemben. A városi bíró a közösség tagja, annak képviselője volt. A közösség érdekeit sértette volna meg, ha az adós helyett a város más polgárát kötelezte volna az adósság kifizetésére. Efféle eljárással soha nem találkozunk, értelmetlen is lett volna. A bírónak volt elég hatalma és lehetősége arra, hogy a valódi adós jószágait foglalja le, abból fizesse ki az adósságot, így kerülje el városa más polgárait sújtó represszáliát.

A represszália ugyanis 1405 után – elsősorban a városok közt – éppúgy élt, mint korábban. Arról a törvény is hallgatott, mi a teendő akkor, ha a bíró nem gondoskodott volna az adósság rendezéséről. Ilyenkor a hitelező már csak egyet tehetett: represszáliát alkalmazott. A törvény tehát nem általában a represszáliát tiltotta meg a régi szokás alapján, hanem az adós illetékes bírósága előtt folyó per nélküli represszáliát. Ami pedig a törvénytelen represszáliát illeti: ha valamit meg kellett tiltani, az azt jelenti, hogy gyakran követték el, még akkor is, ha ez régóta törvénytelen eljárásnak számított. Az előzetes per nélküli represszália tehát az önhatalom bevett – igaz nem törvényes – eszközének számított.

Ha a szokás eredetét keressük, nem szabad olyan hibás magyarázatot találnunk rá, mint amilyenre Bartolus lelt. Nem érdemes feltételeznünk az egyetlen forrásból sem ismert, anarchisztikus, régi világot, amikor a szabad lefoglalás és az önhatalmú represszália megengedett volt, és amelyet a fokozatosan szelídülő idők tereltek szabályozott keretekbe. Bartolus azt képzelte, hogy a római birodalom kora a tökéletesen megszervezett hatalom

⁶⁸ A CJH beosztása és millenniumi kiadásának magyar fordítása megtévesztő.

időszaka volt, melyet saját, tökéletlen és zavaros ideje követett, mi pedig ennek a fordítottját, a mind tökéletesebb cél felé haladás irányát kreálnánk a történelemnek. Amióta ismerjük a lefoglalást és a represszáliát, szigorú szabályok szerint működött.

Ugyancsak az 1405-ös esztendőben egy másik törvényt is elfogadtak, amely a városfalakon túli, vidéki Magyarország bíraskodásával foglalkozott. A törvény bevezetőjében egy több évszázados, az európai törvényhozásban rendszeresen emlegetett toposzra hivatkoztak: a különböző, egymásnak sokszor ellentmondó szokásokból eredő gyakori hátrányokra és károokra.⁶⁹ Ennek a dekrétumnak az elején két cikkely is szabályozta a lefoglalás rendjét. Esetükben nem kell szó szerint vennünk a törvénykönyv bevezetőjét, mindkét cikkely a régi szokások szellemében készült. A törvény második artikulusában megtiltották, hogy valaki bármilyen birtokos jószágán bármilyen oknál fogva önhatalmúlag (*eorum auctoritate mediante*) zálogot vagy biztosítékot (*pignora seu vadia*) szedjen vagy szedessen be. Az ilyen tett elkövetőjét hatalmaskodás tényében (*in facto potentie*) kellett elmarasztalni. A cikkely igen pontosan fogalmazott, mert felsorolta az ország összes elképzelhető birtokosát. A felsorolás sorrendje egyrészt megfelelt a rendi hierarchiának, másrészt annak, hogy a királyi udvarban milyen fontossági sorrend szerint szemlélték a különböző birtokokat. A királyi és a királynéi birtokok álltak az élen, ezt követték az egyházi, majd a nemesi jószágok.⁷⁰

A törvény látszólag nem beszélt a represszáliáról, csak a lefoglalásról, valójában azonban a lefoglalásba beleértették a represszáliás eljárást is. A dekrétum az idegen birtokosok által végzett lefoglalást tiltotta meg mások jószágain és mások alattvalói fölött. Általában azonban ez a rendelkezés éppúgy nem tiltotta meg a lefoglalást, mint ahogy a városi dekrétum sem. Továbbra is volt törvényes arresztáció, de amit az adós birtokán hajtottak végre, előzetes per nélkül, az csak önhatalmú lehetett.

Ugyanez a törvény még egy helyen szólott a lefoglalásról.⁷¹ Szükség is volt erre, mert a régi szokások nemcsak az adós birtokán való lefoglalást nem engedték meg, de idegen birtokosok jószágainak lefogására a saját birtokon sem volt lehetőség. Ezzel foglalkozott a törvény ötödik cikkelye. Ez is gondosan felsorolta az összes birtokformát, és azt is, hogy ezek fölött kiknek van joga bíraskodni: a király birtokain a királyi várnagyoknak és tisztartóknak, a királyi városokban a bírácoknak és az esküdteknek, máshol pedig a főpapoknak, báróknak, nemeseknek és más birtokosoknak. Ezek közül egyikük sem foglalhatta le és tilthatta le a saját vagy az ő joghatósága alá tartozó birtokokon mások dolgait, „hanem csak más birtokokon vagy

⁶⁹ „*multa incommoda multaque dampna ex diversis consuetudinibus et sepe contrariis in regno nostro vigentibus nostris regnicolis evenire*” 1405 (II): előbeszéd (CJH, DRH)

⁷⁰ 1405 (II): 2. tc. (CJH, DRH)

⁷¹ 1405 (II): 5. tc. (CJH, DRH)

nyilvános helyen (*nisi in possessionibus aliorum vel loco communi*), ahogy azt országunk szokása megkívánja” – mondta a *decretum*.

A rendelkezés a ’lefoglalni’ (*arestare*) szinonimájaként a ’letiltani’ (*prohibere*) szót használta. A két kifejezés rendszeresen állt egymás mellett okleveleinkben is. A két szó közös használata a középkori többtagúság tipikus példája volt: ugyanazt a fogalmat próbálták minél több rokon értelmű szóval leírni, hogy a fogalom értelmezésében ne keletkezzen űr. A letiltás – pontosabban letiltatás – ugyanazt jelentette, mint a lefoglalás, csak éppen más megközelítésben. Míg a lefoglalás tárgyra, állatra, pénzre, földre vonatkozott, a letiltás e javak birtokosára: ő mindaddig nem használhatta e javakat, amíg adósságát meg nem térítette.

A lefoglalásra – miként a letiltásra is – volt tehát lehetőség, azt azonban a felperes – azaz akinek követelése volt mással szemben – sem más birtokán, sem a magáén nem tehette meg. Egyik cikkely sem szólt arról, hogy kinek van joga a lefoglalásra, csak arról, hogy kinek nincs, és hol kell azt elvégezni. A régi szokások azonban egyértelműek voltak: saját földesúra, illetve saját bírója elé kellett állítani az illetőt, hogy az a saját bírósága előtt hallgassa meg a feleket, és adjon elégtételt, akár úgy is, hogy lefoglalja saját alattvalója jószágait. Ha azonban ő ezt elmulasztotta volna, akkor tovább lehetett vinni az ügyet: a vármegyei törvényszék, vagy városok esetében a király által delegált bíró, a tárnokmester elé. Amikor tehát az 1405-ös törvény cikkelye arról beszélt, hogy más birtokokon (*in possessionibus aliorum*) szabad csak lefoglaltatni, akkor az az alperes illetékes törvényszékét jelentette, az alperes parasztjai és nem nemes familiárisai esetében az alperes úriszékét, városi polgár esetében pedig az alperes polgár saját városának bíróságát. Ha időközben egyezsége került sor, akkor az ügyet választott bírák simították el, ők pedig általában semleges területen, nem a felperes, nem is az alperes birtokán, hanem egy harmadik fél jószágán jöttek össze, és azt tették meg nyilvános helynek. Nyilvános hely volt azonban a megyei törvényszék, a *sedria* helye is.⁷²

Két dologra nem vonatkoztak az 1405-ös törvény rendelkezései: a birtokon belül lakó népek egymás közti és a földesúrral szembeni ügyeire, valamint a mezei, erdei károkozás esetén a károk okozóival szembeni eljárásra. Az első ügycsoport a földesúr saját ügye volt, törvény azzal nem foglalkozott, a másodikra pedig sajátos szokások vonatkoztak, melyeket rövidesen alaposan megvizsgálunk. Az 1405-ös törvény e két cikkelye kizárólag az adósságok, mégpedig az idegen adósságok behajtására vonatkozott.

Most először figyelhetjük meg a középkori törvény két sajátosságát, melyre később még többször is alkalmunk nyílik: egyrészt csak az addigi szokást foglalta írásba, nem új szabályt

⁷² Solymosi, Fogott bírák, 391, 407. Az irat egyszerre segít az *arrestatio* és *locus communis* értelmezésében.

alkotott, másrészt a szabálynak csak egy kis szeletét írta le, a többit tudottnak vette. Harminc évvel később Zsigmond király nagy törvénykönyve ugyanezeket a szabályokat foglalta írásba, azonban sokkal részletesebben. E szabályok aztán évszázadokig mértékül szolgáltak a törvényes lefoglalásoknak és ennek alapján döntötték el azt is, hogy mikor lesz egy lefoglalás törvénytelen.⁷³

Az adóst nem lehetett saját házában vagy földjén letartóztatni, hanem csak nyilvános helyeken: a bíróság helyén vagy még inkább a vásártéren. A vásár napjain a vásár birtokosának kötelessége volt bírákat állítani, akik azonnal rendelkezésére álltak a letartóztatást kérőknek.⁷⁴ A nyilvános eljárás garantálta a törvényességet. Felszólították az adóst adóssága rendezésére, ő nyilvánosan tagadta ezt meg, áruit mindenki szeme láttára vették zár alá, őt magát pedig így fogták le. A letartóztatott akár azonnal is tiltakozhatott az eljárás ellen.

Az 1435-ben elfogadott nagy törvénykönyvnek egy különálló része foglalkozott a vidéki és a városi lefoglalással. A négy erről szóló cikkely a gondosan összeállított törvénykönyvben egymás mellé került és tartalmuk is egymásra épült.⁷⁵ A cikkelyek részletesen szóltak a lefoglalás menetéről, a represszáliát azonban épp csak érintették.

A lefoglalás során követendő eljárás leírásakor megemlítették ugyan, hogy így kell eljárni nemcsak a saját, hanem mások tartozása ügyében is, ez azonban nem feledtetheti velünk, hogy itt csak a represszália első lépéséről van szó, arról, amikor a hitelező még az adós bíróságától követelte tartozása megtérítését.⁷⁶ Hogy mi a teendő akkor, ha a bíróság nem hajtaná be az adósságot, nagyon egyszerű volt a válasz: a bíró nem teljesítette követelését, tehát ezután ő viselte a felelősséget azért a kárért, ami a hitelezőt érte.⁷⁷ A törvény szerzője tisztában volt azzal, hogy ha annak a településnek a földesura, ahol a bíró tevékenykedett, tiltotta meg az adósság törlesztését, akkor ura parancsát az úriszéket vezető familiáris és a

⁷³ 1435 (nagyobb): 13–16. tc. (CJH, DRH)

⁷⁴ Kumorovitz, Buda és Pest; Ladányi, Adatok a „locus communis–locus communior” hazai alkalmazásához; Tringli, Vásártér és vásári jog, 175. A *locus communis* fordítására a ’közhely’ szó lenne a legalkalmasabb, e mellett döntött millenniumi törvénytár fordítója is. Ezt a szót azonban a mai magyar nyelv nem tudja befogadni, a közcélú hely pedig nehezen értelmezhető, ezért választottam a nyilvános hely összetételt. A *communis* szó ezúttal ugyanis a köz számára elérhető, azaz nyilvános helyet jelenti. Ebben az értelemben használják az 1342-es kamarabérelti szerződések, amelyek előírták, hogy a kamara haszna befizetésére minden megyében „egy köz- és alkalmas helyet” (*unus locus communis et conveniens*) kell kijelölni. A fogalom vidéki bírói alkalmazására egy 1406-os és egy 1478-as példa: ZsO I. 5166. sz. (653), Ányos, Szilágyi Erzsébet I. 19. sz. (77–78). Kumorovitz a Rogeriusnál előforduló, a magyarországi latinságban azonban nem használt *locus communior* ’jobbán megközelíthető hely’ értelmezésével valószínűleg tévedett. 1342: 23. tc. CJH, DRH 1301–1437; ’communis’ szócikk LLMAeH; A vásári bíróságra a kora újkorban: Praxis criminalis, 3. art.

⁷⁵ 1435: 13–16. tc. (CJH, DRH)

⁷⁶ „*pro debitis et aliis excessibus propriis aut alienis*” 1435: 13. tc. (CJH, DRH)

⁷⁷ 1435 (nagyobb): 14. tc. (CJH, DRH)

mezővárosi, falusi bíróságot vezető paraszt nem tagadhatta meg. Ilyen esetben a bíró – ha törvényes tiltakozást tett ura eljárása ellen – mentesülhetett az adósság törlesztése alól.

Az 1405-ös törvényben foglalt szokásokat láthatjuk akkor, midőn a nagy törvénykönyv egyik cikkelye szerint a városok, mezővárosok és falvak lakói nem hajthatták be saját településük bírása és officiális útján adósságaikat, hanem csak a nyilvános hely és annak bírása előtt kérhették adósságuk törlesztését.⁷⁸ A korabeli törvények szokásos tömör megfogalmazása itt is megfigyelhető, és e cikkelyt is csak összefüggéseiben lehet megérteni. Nyilvános hely lehetett elsősorban az adós lakhelye vagy a földesura szerinti bíróság, az úriszék helye. Nyilvános hely volt azonban a *sedria* és a fogott bíróságnak csak az adott alkalomra kiválasztott helye és más, idegen bíróság is, egy kikötéssel, nem lehetett a felperes lakóhelyének városi, falusi vagy földesúri bírósága. Ha a hitelező felismerte nem törlesztő adósát egy olyan vásáron, amelyet nem az ő földesura vagy városa tartott fenn, akkor az ottani bíróságtól kérhette az adós arresztálását. Az 1435-ös zsigmondi nagy törvénykönyv vezette be a közbíró (*iudex communis*) fogalmát. A szóösszetétel a nyilvános helyből keletkezett: az összes elképzelhető nyilvános hely – szó szerint közhely – bíróját értették alatta.

A törvény elsősorban a kereskedelem során keletkezett hitelek kapcsán tárgyalta az *arrestatio* menetét.⁷⁹ Ez esetben az ország belföldi kereskedelméről van szó, melyet többnyire földesurak jobbágysai folytattak. A királyi birtokok Zsigmond-kori eladományozásai, a jelentősebb települések mezővárossá válása a vidéki kereskedelem megerősödését eredményezték.⁸⁰

Az adósság idegen bíróság előtti keresésének megtiltása összhangban volt a magyar szokásjognak azzal az alapelvvel, hogy a felperes csak az alperes illetékes bírósága előtt keresheti igazát. A törvény azonban nem tudta feloldani az ellentmondást ezen elv és a másik szokásjogi intézmény, a represszália között. Arra ugyanis nem adtak választ sem az 1405-ös, sem az 1435-ös törvény cikkelyei, hogy mit tegyen a hitelező, ha egyik bíróság sem tesz semmit a neki járó adósság megtérítése érdekében. Ilyenkor maradt a lefoglalásnak és a represszáliának az a módja, melyet a törvények tiltottak: a hitelező ott fogta le az adóst vagy más, vele egy közösségben élő személyt, ahol tudta, és mindaddig nem engedte el, amíg tartozását meg nem térítette. Az 1435-ös törvény említett cikkelyei a peres szokásokat

⁷⁸ 1435 (nagyobb): 15. tc. (CJH, DRH)

⁷⁹ „*de arestationibus mercatorum et aliorum*” 1435: 13. tc. (CJH, DRH)

⁸⁰ Az adományokra: Engel, A magyarországi birtokszerkezet. A mezővárosi fejlődésre: Mályusz, A mezővárosi fejlődés; Szücs, Városok és kézművesség; Bácskai, Magyar mezővárosok; Fügedi, Mezővárosaink kialakulása; Ladányi, Libera villa, civitas, oppidum; Gulyás, Megjegyzések

foglalták írásba, a represszália lényegének megfogalmazását meghagyták az írott jogon kívül eső szokások világában.

Egy másik nagynak nevezett törvénykönyv, Mátyás király 1486-os dekrétuma is szólt a letartóztatásokról. Ez a cikkely is a kereskedelemben keletkezett adósságok és az ezek folyamányaként fellépő követelésekkel hozta összefüggésbe az *arrestatiot*. Kétféle adóst különböztetett meg: a szembe való adóst, azaz a nyilvánvaló adóst, akit nyilvános helyen lehetett letartóztatni, és azt, kinek ügye alaposabb kivizsgálást igényelt. Őt nem lehetett lefogni, hanem a hitelező követelését be kellett jelenteni az előtt a *sedria* előtt, amelyik az adós megyéjében illetékes volt, a megyei törvényszék pedig megintette az adós földesurát, hogy szolgáltatson igazságot. A földesúri alattvalók adósságának ügye tehát elsősorban az adós urának úriszékére tartozott. Ha azonban az adós úriszéke előtt sem rendezte volna az adósságát, akkor 12 márka bírságot róttak ki rá, és a megyei törvényszék elé állították. Ha az adós itt nem tudta volna magát tisztázni, vagy ura a második felszólításra sem állította volna a *sedria* elé, akkor az urát vették elő. Az ő jószágából fizették ki a hitelezőnek a tartozást és a költségeket, azaz az elmaradt kereskedelmi hasznot vagy a kamatot. Ha a földesúr emberét a *sedria* elé állította, ahol azt elmarasztalták, akkor az adós javaiból urának kellett kárpótolnia felperest, ebben az esetben is a költségekkel együtt. Ha az adósság akkora lett volna, hogy az adós vagyonából nem telt volna a rendezésre, akkor jószágain kívül az adóst is át kellett adni a hitelezőnek. Az *arrestatio* tehát még a középkor legvégén is élt: igaz, csak törvényes bírói ítélettel, de személyében is lefoghatta a fizetni nem tudó adóst a hitelező. Ha az adós földesura akadályozta volna az adósság rendezését, akkor a kúriába került az ügy, ahol a földesurat 25 márkára ítélték és az adósság megfizetésére kötelezték.⁸¹

Ulászló 1492-es törvényének több cikkelye szólt a letartóztatásról, amelyek összefüggő részt képeznek a törvénykönyvön belül. A törvényhelyek túlnyomó része azonban nem önálló, jelentős részben a zsigmondi és a mátyási nagy törvénykönyv rendelkezéseit ismételték, illetve némileg alakítottak rajtuk.⁸² Volt azonban egy új rendelkezés, amely a régi elveken alapult ugyan, de bepillantást enged az önhatalmú jogérvényesítés mindennapjaiba. Különösen a főpapok és a bárók birtokain vannak olyan bírák és tisztartók – szólt a törvény – akik helyt adnak az előttük nemesek elleni adósságok ügyében indított kereseteknek, és vagy a nemesek jobbágyait fogják le, vagy a jobbágyok javait foglalják le, ami azonban a nemesi szabadság ellen való cselekedet. Mivel pedig az ilyen bírának semmiféle joghatóságuk

⁸¹ 1486: 29. tc. (CJH, DRH)

⁸² 1492: 89–92. tc. (CJH, DRMH) A párhuzamos helyek: 1492: 89. tc. – 1435 (nagyobb): 13, 14. tc; 1492. 91. tc. – 1435 (nagyobb): 15, 16. tc.

sincsen a nemesek fölött, ezért a nemesi adósság ügyében nem tehetnek lefoglalást és a nemeseket sem foghatják le. Ha valakinek nemessel szemben lenne adóssága, az a megyei törvényszék előtt keresse igazát – parancsolta a törvény. A cikkely azonban nem csak a nemesek lefogását és lefoglalását tiltotta el, hanem azt is megtudhatjuk belőle, hogy a represszália milyen kiirthatatlanul élt tovább a gyakorlatban. Az említett úriszékeken az adós nemes helyett sokszor annak parasztját és a paraszt holmijait fogták le. Ez törvényszéki lefoglalás volt ugyan, de ellenkezett a régi szokásokkal. Ezért az ilyen esetben a lefoglalót a jobbágy vérdíjára kell megbírságot, ezen kívül a lefoglalt dolgok becsérték szerinti megtérítésére kell kötelezni – zárult a cikkely.⁸³

Nem szólt a cikkely arról, hogy kik voltak azok, akik lefoglalási követeléssel léptek fel az ilyen úriszékek előtt. Nem nehéz kitalálni. Egyrészt magának az úriszék tartó földesúrnak a tisztartói, akik így egy személyben váltak felperessé és bíróvá, hiszen uruk nevében uruk bírósága előtt pereskedtek, másrészt a bárók és a főpapok familiárisai.

Egy nagyon régi toposzt emlegetett a törvény, amikor a társadalom felső rendjeihez kötötte a jogtalan önhatalmú jogérvényesítést. Bizonyára volt némi igazság ebben, hiszen a főpapok és a bárók, bizván familiárisaik sokaságának erejében, saját érdekeik védelmében bátran túltették magukat a szokásokon és törvényeken, főleg akkor, ha a szokás kétféle értelmezése közül az egyik inkább kedvezett nekik. Hiába számított ősi elvnek, hogy a jobbágyok csak saját földesuruk előtt tartóztathatók le, ha ugyanilyen ősinek számított az is, hogy mindenkinek joga van megvédenie vagyonát, és represszáliával visszaszereznie saját vagy jobbágyai adósságát. A vidéki represszália az önhatalom társadalmilag rendszeresen gyakorolt egyik formája volt, amelyet azonban a jog a középkor végén már nem fogadott el. A lefoglalás és vele együtt a represszália eljárásán finomított még az 1495-ös törvénykönyv is.⁸⁴

A magyar jog a represszáliát a városokban jobban tolerálta, mint a városfalakon kívül. Jól kialakult szokásait a gyakorlatból rekonstruálhatjuk. Ha az adós nem fizette meg adósságát, vagy a hitelező indított pert az adós ellen, vagy a hitelező városa kérte az adós várost, hogy fizettesse meg az adósságot. Ha elismerték a követelés jogosságát, akkor ezután a város folytatta le az eljárást saját polgárával szemben: kifizettette az adósságot a polgárával, majd az összeget átadták a másik városban élő hitelezőnek. Ha az adósnak nem volt elegendő pénze vagy ingósága, akkor az ingatlanait foglalta le a bíróság, eladták, és abból térítették meg az adósságot.

⁸³ 1492: 90. tc. (CJH, DRMH)

⁸⁴ 1495: 21. tc. (CJH, DRMH)

Esztergomból 1272-ből maradt ránk egy ilyen ügy emléke. A királyi városrészben (*de vico Latinorum Strigoniensi*) élő Rennerius nevű esztergomi polgár 27 márka finomított ezüsttel maradt adósa egy genti polgárnak. A genti az esztergomi tanács előtt fogta perbe az esztergomit, aki elismerte az adósságot, de négyszeri halasztás után sem fizetett. A tanács ezután a város a szokása és szabadsága szerint (*secundum consuetudinem et libertatem civitatis nostre*) a 27 márka értékében lefoglalta Rennerius csolnoki szőlejét és örökre átadta a genti polgárnak.⁸⁵ A genti kereskedőnek – az ugyanis szinte bizonyos, hogy efféle ügyletet kereskedő bonyolított – semmi szüksége nem volt egy csolnoki szőlőre, ezért eladta a szőlő szomszédjának, a nyúlszigeti apácakolostornak. Ez sem volt véletlen: a szomszédoknak ugyanis – különösképpen a 13. században – elővásárlási joguk volt az ingatlanokra.⁸⁶ Az eladott szőlő ára éppen 27 márkát tett ki.⁸⁷ Még ha az egész ügylet nem is volt más, mint egy fikció, és az első perctől kezdve a szőlő ára szolgált az adósság törlesztéséül, az ügy hivatalos elbeszélése akkor is pontosan mutatja egy adósság behajtásának első törvényes lépéseit. Nem minden adóssági ügy végződött azonban így. Ha az adós nem fizetett, akkor került sor a represszáliára.

A két város közti represszália a hitelező városában kezdődött. A hitelező megjelent városának tanácsa előtt, bemutatta adóslevelét, majd kérte, hogy írjanak egy figyelmeztető levelet adósa városához. A felszólítást nem a hitelező, hanem a hitelező városa fogalmazta, azaz a város nevében kelt az irat, nem is az adóshoz címezték, hanem az adós városához. A felszólításnak jól kialakult formulái voltak. A formulák ellenére a felszólító levelek tartalma igen különböző lehetett, ami természetes is, hiszen, az adósságok különbözőképpen keletkeztek, és az ügyhöz kellett alkalmazkodnia a levélnek.⁸⁸

Ha ezután sem fizették ki az adósságot, a hitelező már kérhette a represszáliát. Ha adósa városából származó, alkalmas személyre bukkant városában, a tanács elé állította. A represszáliát ugyanis a hitelező csak kezdeményezte, a lefoglalásról azonban a város döntött. Ha a tanács úgy határozott, hogy nem teljesíti a polgár kérését, és elengedte az előállított személyt, akkor újabb várakozási idő következett, majd, ha továbbra sem fizettek, a hitelező

⁸⁵ Régi bécsi dénárban számolva ez 6480 g ezüstöt tett ki. Engel, A 14. századi magyar pénztörténet, 30.

⁸⁶ Degré, A szomszédok öröklése

⁸⁷ BTOE I. 110. sz. (126) Az ügyről kiállított oklevél a lefoglalást csak előzményként mondta el, az irat elsősorban az adásvétel bizonyítékaként szolgált. Ezt az oklevelet ugyanis annak az óbudai apácakolostornak a levéltára őrizte meg, amelyik utóbb megvásárolta a csolnoki szőlőt attól a Nyulak szigeti kolostortól, amelyiknek a genti polgár a szőlőt eladta. A birtok korábbi történetét azért kellett ilyen részletesen elmondani, hogy az eladó és a vevő is biztos lehessen az eladás, illetve a vásárlás jogszerűségében. Ezt szolgált a város szokásának és szabadságának emlegetése is az adásvételtől látszólag eltérő ügy elbeszélésekor.

⁸⁸ BTOE III. 917. sz. (123), 966. sz. (153), 1175. sz. (292)

újfent megjelent a tanács előtt, újból magával vitte adóslevelét, és most már egy határozottabb hangú levelet íratott.⁸⁹

A represszáliával fenyegető leveleket igen diplomatikusan fogalmazták. A viszonyosság mindig fontos szerepet kapott bennük. Emlékezették az adós városát arra, hogy ha az ő polgárukkal, de akár más városával történt hasonló eset, akkor a hitelező városa igazságot szolgáltatott, ezért ezt várják el tőlük is.⁹⁰ A leendő lefoglalás kinyilvánítása a lehető legudvariasabban történt: a város polgárának érdekére hivatkoztak, egyes esetekben csak homályosan céloztak arra, hogy mi következik, és az *arrestatio* szót elkerülték. Állandó záró fordulatként maguktól minden felelősséget elhárítottak. Íme, néhány példa: „Melyet, ha megtesztek, jól van, ha azonban nem, mivel nem akarjuk, hogy, hogy polgárainkat és a panaszosokat a legcsekélyebb kár is érje, hanem az említett ügyben, amilyen gyorsan és hatékonyan csak tudunk, alkalmas megoldáson akarunk gondolkodni, amiért azonban minket majd nem okolhattok.”⁹¹ „Melyet, ha megtesztek, mi hasonlóképpen, sőt még jobban igyekszünk viszonyozni, ha azonban nem, mivel nem akarjuk, hogy polgárnőnket, Ilona asszonyt a legcsekélyebb kár is érje, akkor a közületek való polgárok valamelyike ellen fordulunk, amiért azonban majd minket nem okolhattok.”⁹² „Mihelyst a tieitek közül valakit itt találunk, azon leszünk, hogy rajta az adósságot a költségekkel együtt visszaszerezzük, amiért azonban minket majd nem okolhattok.”⁹³ „Mi tehát kérünk titeket, mint hűséges barát urakat, hogy Mészáros Jánost szorítsátok rá, hogy polgártársunknak... a tizenöt forintot adja meg. Ha így tesztek, megköszönjük, ha nem, a 15 forintért szekereket és mást visszatartunk, és költségeit visszaszerezzük, minthogy [polgárotok] előttünk megígérte, hogy [adósságát] megadja.”⁹⁴ A kölcsönös egymásra utaltságot jól kifejezte Kassa 1478-ban Bártfához írott

⁸⁹ BTOE III. 939. sz. (132), 940. sz. (133), 962. sz. (151)

⁹⁰ 1429: „*Et quia, si vestris placet amicitiiis, ut quandocunque aliqua causa similis huic cause tam ex parte vestri, quam aliorum quorumcunque concivium vestrorum in nostram venerit presentiam, ut et nos de tali causa ad cuiusvis instantiam iudicium et iustitiam eisdem vestris amicitiiis exhibeamus.*” BTOE III. 940. sz. (133)

⁹¹ 1429: „...*ubi, si feceritis, bene quidem, alioquin nos ipsos nostros concives sive exponentes dampnum minime [pati] permittimus aliquale, sed quanto citius ac evidentius poterimus causa in premissa, de remedio volumus cogitare opportuno, de quo tandem nobis minime valebitis imputare*” BTOE III. 939. sz. (132)

⁹² 1429: „...*ubi si feceritis, vobis in simili, ymmo in maiori studebimus refundere, alioquin nos ipsam dominam Elenam, nostram concivissam dampnum aliquod pati minime permitti volumus, nisi super quosdam ex vestris concivibus quoquomodo intendimus, de quo tandem non dignemini nobis imputare*” BTOE III. 940. sz. (133–134)

⁹³ 1430: „...*sed quamprimum quemcunque ex vobis hic reperi facere poterimus, super eundem debita huiusmodi simulcum expensis rehabere intendimus, de quo tandem nobis non dignemini imputare.*” BTOE III. 962. sz. (151–152)

⁹⁴ 1522: „*Nunc igitur rogamus vos, tanquam dominos atque fidos amicos, ut eundem Johannem Mezarus compellatis, ut concivi nostro, iobagioni reverendissimi domini de quindecim florenis satisfaciat. Quod si feceritis nobis, regraciamur, alias pro illis XV florenis hic curreus et alia restamus et expensas suas rehabere volumus, quia coram nobis promisit dare.*” DF 235539. Fordítása: Váci Történelmi Tár I. 43.

levelének záró mondata: „minthogy mi is a ti polgáraitokkal szemben ilyen vagy akár még nagyobb ügyben a jog rendelkezése szerint jóindulatúan járunk el”.⁹⁵

A represszáliáról tudósító levelek nem hasonlítanak a Birodalomban szokásos *Absagebriefek*hez, melyekben az ellenségeskedést kezdő fél nyilvánosan bejelentette harcias szándékát. A represszáliát kinyilvánító levél nyitva hagyta a megegyezés lehetőségét. A leveleket – mint minden más középkori bírói parancsot – az érdekelt fél, tehát a hitelező juttatta el az adós városába.⁹⁶

Nemcsak város állhatott szembe várossal, hanem ország országgal is. Akadt azonban különlegesebb példa is. A váradi püspök 1220-ban átutazott az itáliai Pávia városán, ahol kölcsönt vett fel két ottani polgártól, amit azonban nem adott meg. Amikor valamivel később egy másik magyar főpap, a Canterbury-ből hazafelé tartó csanádi püspök is útba ejtette a várost, a páviaiak a hitelezők kérésére elvették lovaikat, pénzét és más holmiját. Az erről fennmaradt irat a *spoliare* szót használta e cselekedet leírására, ami azonban ezúttal nem rablást, hanem lefoglalást jelentett.⁹⁷ Az ügy egészen a pápáig jutott. A páviaiak eljárását senki sem vitatta, hiszen az megfelelt a korabeli jogrendnek, annál inkább a váradi püspökét, aki nem térítette meg a csanádi főpappal a miatta rajta esett kárt.⁹⁸ A páviaiak ezúttal nem egyszerűen egy magyar alattvalón tettek represszáliát, hanem egy másik magyar főpapon, azaz egyszerre mérlegelték a lefoglalás alá vont személy országhoz tartozását és rendi állását. A lefoglalást és a represszáliát többféleképpen korlátozta a szokásjog. A lefoglalást korlátozó legfontosabb jog a nemeseket illette meg: őket idézés vagy bírói ítélet nélkül – a súlyos bűnügyekben való tettenérés kivételével – nem lehetett lefogni és javaikat nem lehetett lefoglalni. A jogelv – különböző megfogalmazásban – bekerült mindkét nagy nemesi jogkönyvbe. Verbőci – és utána mindenki más – a legfontosabb magyar nemesi kiváltságok között tartotta számon. Az elv nem csak a nemes személyére nézve biztosított mentességet, hanem az minden tágabb értelemben vett lefoglalás alóli szabadság volt.⁹⁹ A másik elvet már volt alkalmunk megismerni: a jobbágy földesurának bírósága foglalhatta le a jobbágy jószágát, más közbíró csak rendkívüli esetekben, akkor ha a földesúr bírósága nem

⁹⁵ „Als und wir uns ken den eweren in einem gleichen ader grösseren nach des rechtes awseisung gutwillig wolden erfinden lassen.” DF 214784.

⁹⁶ BTOE III. 966. sz. (153–154)

⁹⁷ A *spoliare* jelentése hasonló, mint a német *rauben*nek. Ez utóbbi nemcsak az idegen tulajdon jogtalan elvételét – a mai rablást – jelentette, hanem a harc során történő zsákmányszerzést is. Terharn, Die Hereforder Fehden, 67.

⁹⁸ ÁUO I. 90. sz. (165); Solymosi, Magyar főpapok.

⁹⁹ Tripartitum I. 9; Quadripartitum I. 19, 24. Ulászló nagy törvénykönyve is a nemesek személyére és javaira nézve fogalmazta meg a rájuk vonatkozó lefoglalási tilalmat: „... si ipsum nobilem in persona propria detineri vel proprias res suas arestari procuraverint, convicti habeantur.” 1492: 90. tc. (CJH, DRMH) A nemesi szabadság és a szokás viszonyára: Tringli, Szent királyok, 127; Tringli, Vásártér és vásári jog, 169.

szolgáltatott volna igazságot. Ezt az elvet a 19. századtól kezdve a történettudomány egyoldalúan szemlélte: csupán az úriszéki bíraskodás biztosítását látta benne. Kétségtelen, levezethető belőle ez az elvont formula, középkori forrásaink szóhasználata azonban egyértelmű: a földesúr lefoglalási jogát biztosította saját jobbágysai fölött, miként az ehhez kapcsolódó, és nemsokára említésre kerülő, egyedi újrabiztosító parancs- és kiváltságlevelek is.¹⁰⁰

Az általános jogokat jól kiegészítették a személyre vagy településre szóló szabadságok. Első volt köztük a vásári szabadság biztosítása: a vásárra tartók királyi védelembe vétele és lefoglalás alóli mentessége, a vásár birtokosának felruházása a vásár védelmének jogával. A védelem éves vásárok, ún. sokadalmak alatt addig tartott, ameddig az éves vásárt adományozó királyi oklevél megszabta – helyesebben, amennyit a vásárkiváltságot kérő személy a maga számára kijárt –, heti vásárok esetében pedig valószínűleg a vásár előtti naptól a vásár utáni napig, talán csak déltől délig terjedt. A vásárhely bírója, mivel a vásár nyilvános hely volt, szigorúan törvényes keretek között, gyakorolhatta a lefoglalást, joghatósága kiterjedt azokra az esetekre is, ha megszegték a vásár szabadságát és a vásári rendet megsértették.¹⁰¹ A királyi tisztségviselők csak úgy foglaltathattak le a vásárokon, ha ők is kifizették az érte járó díjat.¹⁰² A vásárhely bírója, aki közbíró volt, ugyanis megfelelő díjazás fejében szabta ki és hajtotta végre a lefoglalást. Ez egy nagyobb vásár esetében tekintélyes összeg is lehetett. A bátori (a mai nyírbátori) vásáron történt foglalások díján a Bátori család három ága egyformán osztozott, és ezt az 1354-ben kelt osztálylevelükbe is belefoglalták.¹⁰³

A főpapok, bárók és nemesek a számukra szállított élelmiszereik után nem fizettek vámot.¹⁰⁴ Többször előfordult, hogy egy város ellátását szolgáló kereskedelem céljából útra induló kereskedőket (*pro victuum suorum necessaria acquisitione*) mentesítette az uralkodó a lefoglalás alól, elrendelve azt is, hogy ha valakinek bármilyen keresetük lenne velük szemben,

¹⁰⁰ Egy 1345-ben kelt kiváltságlevél 1358-ban történt bemutatása egyértelműen bizonyítja azt, hogy e kiváltságokat az idegen helyeken történő lefoglalások kivédésére kérték. Az egyéni és az országos szabadság megsértésének tekintették, ha előbb tartóztatták le a parasztokat és a nem nemes familiárisokat, mint a földesúr bírósága előtt perelték be őket. AO VII. 251. sz. (479–481)

¹⁰¹ Tringli, Vásártér és vásári jog, 164; Weisz, Vásárok és lerakatok, 18; Tringli, Szokás és szabadság, 222. Tévedtem 2010-ben, amikor azt írtam, hogy a vásárbirtokosok vásári foglalásai „a szokásjog»szürke zónájá»-ban zajlottak le. Tringli, Vásártér és vásári jog, 177. Ez legfeljebb a meg nem engedett foglalásokra igaz.

¹⁰² 1471: 20. tc. A rendelkezés részletesebben a tárnoki jogban is megtalálható. Statutum Ilok I. 9. (19) és Ius tavernicale, I. 9. (166). A lefoglalás utáni díjakat Zsigmond király nagyobbik törvénykönyve tartalmazta. 1435 (nagyobb): 16. tc. Ha a földesúr maga, vagy valamelyik tisztartója ítélkezett a bíróságon, akkor 40 dénárt, ha csak egy falusi bíró, akkor tizenkét dénárt kellett nekik fizetni. Az évtizedekkel később összeállított tárnoki jog szerint ugyanígy 40 dénár járt a represszliát végrehajtó bírónak is. „Item. Si quis advenam arestaverit cum suis rebus per judicem, tenetur solvere den. XL.” Statum Ilok 65. „Item so iemand einen Fremden arestiret mit seinem Sachen durch den Richter, ist er schuldig zu zahlen 40 Den.” Ius tavernicale, II.74. (201)

¹⁰³ Tringli, Vásártér és vásári jog, 176.

¹⁰⁴ DRH 1301–1457. 395.

akkor az illető város tanácsa előtt keresse igazát. E kiváltság nem adott teljes körű felmentést a lefoglalás alól, csak minden város legfontosabb célját, az élelmiszerekkel való ellátást próbálták így biztosítani. Ezek a pátensek nagyon hasonló formulák között keltek, ami azt bizonyítja, hogy elég gyakran fordultak ilyen kérelemmel a királyi udvarhoz ahhoz, hogy megérje az oklevélmintát a formuláskönyvekbe felvenni. A rendelkezés általános indoklásakor mindegyik esetben ugyanarra az ősi jogelvre hivatkozott az oklevél írója: „az igazakat a hamisakért, az ártatlanokat a bűnösökért semmiképp nem szabad megbüntetni” (*cum iusti pro iniustis et innocii pro reorum excessibus non debeant quoquomodo impedi*).¹⁰⁵ A formula hasonlított az 1405-ös városi törvénykönyvben megfogalmazott, az *arrestat* tiltó általános indokláshoz. Az erről szóló pátensek azonban valójában nem tartalmaztak kiváltságot. Általános, mindenkit megillető jog újrabiszósításáról volt szó. Láttuk már, Mátyás király nagy törvénykönyve már csak a nyilvánvaló, az ún. szemben való adósok lefoglalását engedte meg a nyilvános helyeken.¹⁰⁶ Nem volt igazi kiváltság, hanem csak a nemeseket megillető jog, ha úgy tetszik a nemesi szabadság egyéni újrabiszósítása az az elterjedt királyi parancs, amely egy-egy birtokos jobbágynak letartóztatását és elfogását tiltotta meg, kimondva azt, hogy egy nemes jobbágynak nem lehet más bíró elé állítani, mint saját földesúrnak úriszéke elé.¹⁰⁷ Ezek a királyi oklevelek is együtt emlegették az adósságot és a csekélyebb büntetőügyeket, mint a lefoglalás okát, valójában az első helyen mindig az adósságért történő lefoglalás szerepelt. A földesúri alattvalókat nem lehetett idegen helyen, saját erővel letartóztatni és tőlük zálogot venni. Az adósság kiegyenlítését, a büntetért járó elégtételt a földesúr törvényszéke előtt kellett kérni, és csak azután történhetett meg a lefoglalás és a zálogolás, ha az nem szolgáltatott igazságot.

A késő középkori törvények külön megemlítették, hogy a király tartózkodási helyére a kúriába vagy a hadjáratba menők nem tartóztathatók le.¹⁰⁸ Kiváltságnak számított, amikor az uralkodó a vásárra tartó tolvajok, latrok, gyilkosok szabad menetelét is biztosította, a vásár birtokosa ne foghatta le őket.¹⁰⁹ Ez a szabadság a minél nagyobb kereskedelmi haszon elérését célozta. A 15. század elején összeállított budai jogkönyv szerint az egyházi ünnepnapokon és az éves vásárok idején nemcsak azok járhattak-kelhetek szabadon (*hat ...freyung*) akiket becsületes ügyben vagy pénzbeli tartozás miatt ítéletek el, hanem a vásár kezdetét jelző

¹⁰⁵ Részletesen, például: Tringli, Vásártér és vásári jog, 171. A jogelv első szavai egyben az oklevéltípus nevét is jelölték. *Cum iusti*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 415. sz. (386)

¹⁰⁶ 1486: 29. tc. (CJH, DRH)

¹⁰⁷ Pest megyei példák: Tringli, Pest megye, 185; értelmezésükre: Tringli, Vásártér és vásári jog, 189. j. (172)

¹⁰⁸ 1486: 30. tc. (CJH, DRH) Részletesebben megismételte ezt Ulászló nagyobbik dekrétuma: 1492: 22. tc. (CJH, DRMH)

¹⁰⁹ Tringli, Vásártér és vásári jog, 175.

harangozástól a végét jelző harangszóig azok is, akik hirtelen felindulásból sebesítettek, csonkítottak avagy öltek meg valakit.¹¹⁰

A lefoglalás sokféle eljárás része volt. Többek között joga volt lefoglalást tenni a vámszedőknek és a bírói kiküldötteknek, miután a bíróság meghozta az érvényes ítéletet. A 15. századi városi jogban *arrestation*nak nevezték a később betáblázás néven ismert fogalmat is. A hitelező kérésére pénzben meghatározott értékben tartozást jegyeztek be, ahogy mondták „foglaltak le” pl. házra, lovakra. Néha azt is kikötötték, hogy a hitelezőnek más hitelezők előtt lesz joga követelését érvényesíteni.¹¹¹ A Budára tanulni adott ifjú Bossányi Lőrinc a tandíj kifizetése nélkül szökött meg tanára, György mester elől, aki bírói zár alá vetette (*arestare feci cum potestate iudicis*) a szökött tanuló apjának, Györgynek valószínűleg Budán levő házat. A kifizetetlen tanárnak az apához írott leveléből megtudjuk, azt is, hogy a zár alá vétel azt jelentette, hogy a házat akkora összeg erejéig terhelték meg záloggal, amekkorával a fiú adós maradt.¹¹²

Zár alá vették azok holmiját is, akik idegenben hunytak el. Az ilyen lefoglalásnak több oka is volt. A meghalt személy többé nem tudta megvédeni javait, így megtörténhetett, hogy az árunak még az előtt lába kelt, hogy az örökösök magukévá tették volna. Másrészt, ha nem jelentkezett volna senki olyan személy az áruért, aki hitelesen bizonyítani tudta volna ahhoz való jogát, akkor a lefoglaló város birtokába juthatott a vagyon. Általában ezekben az esetekben is, nem egyszerűen magánszemélyek, hanem két város állt szemben egymással: az, ahol az illető elhunyt, és az, ahová tartozott. Egy Budán meghalt raguzai polgár lefoglalt dolgai ügyében magánál Zsigmond királynál jártak el a városnak azok a követői, akik a szokásos évi raguzai adót az udvarba vitték, hogy visszakapják polgártársuk vagyonát.¹¹³

A lefoglalást az egyházi jogban is ismerték. Célja a követelés kikényszerítése volt. Ilyen követelés nemcsak adósság lehetett, hanem bármilyen más, nem teljesített, jogos igény. Álljon itt egyetlen példa 1425-ből. A pozsonyi káptalan és Márton kanonok, pozsonyi plébános közt egy kötelezvény kiadása miatt keletkezett per, mivel a plébános nem szerezte be Dévény mezővárosától azt az ígért oklevelet, amely tizenegy hordó bor elszállításáról szólt. Az esztergomi vikárius arra utasította a városfalakon kívüli pozsonyi egyházak plébánosait, hogy szálljanak ki Márton plébános házához, az egész ingatlant, és az ott található minden

¹¹⁰ Ofner Stadtrecht 306.§ (160)

¹¹¹ 1425: ZsO XII. 224. sz. (104)

¹¹² 1425: „*eandem domum vestram cum potestate domini palatini regni Hungarie invigiare curabo pro tanto pretii quantitate, quanto labor, nutrimenta et expense circa vestrum filium se extendenitur(!)*” ZsO XII. 1047. sz. (406)

¹¹³ 1425: ZsO XII. 973. sz. (379)

ingóságot a káptalan kérésére (*ad instantiam*) foglalják le (*arestetis*), és mindaddig tartásuk zár (*sub aresto*) alatt, amíg nem állíttatja ki a káptalan számára fontos oklevelet.¹¹⁴

A represszáliát a modern korban már csak a nemzetközi jogban emlegetik, ott is perifériára szorítva, egykoron azonban a külkapcsolatok normális része volt. Vlad havasalföldi fejedelem és Hunyadi János beszercei gróf 1455 végén vetettek véget ellenségeskedésüknek. A béke egy kisebb háborút zárt le Magyarország és a fejedelemség között, melynek során szünetelt a kereskedelem a két ország között és kölcsönösen lefoglalták egymás alattvalóinak áruit. A béke fontos kelléke volt, hogy ettől kezdve a havasalföldiek régi szokás szerint kereskedhettek Magyarországon, a magyarországiak, különösen a brassóiak, pedig Havaselvén. A kereskedelem helyreállítását nyilvánosan kihirdették, a brassóiak erről levelet kaptak a gróftól, utasították az erdélyi ispánokat és várnagyokat is, hogy hagyják békén a havasalföldi kereskedőket.¹¹⁵ Az új havasalföldi fejedelem, Vlad Ţepeş azonban 1459 tavaszán az oszmánok felszólításra a magyar király ellensége lett. Első lépésként az összes kereskedőt, akik Brassóból és a Barcaságból még a béke idején Havasalföldre mentek kereskedni, letartóztatta, áruikat elvette, őket karóba húzatta, erre a brassóiak válaszul a havasalföldi kereskedők jószágait foglalták le. A magyar udvar a szokásos módon reagált az eseményekre: a Magyarországon tartózkodó havasalföldi trónkövetelőt, Dant léptette fel Vlad ellen, aki azt tanácsolta a brassóiaknak, hogy a lefoglalt havasalföldi áruk értékéből fizessék ki a polgártársaik kárát, mivel — ez kimondatlanul már a trónra áhítozó vajdajelölt ígérte volt — az oláh kereskedők nem követelhetik vissza áruikat. Amíg tartott a háborús állapot, a brassói represszáliák ügye újra és újra előkerült, sőt az ügy a béke megkötése után sem zárult le.¹¹⁶

Ha véget ért a háború, helyreállt a kereskedelem is. A békékben ezért rögzítették a kereskedők szabad jövése-menésének biztosítását.¹¹⁷ A béke életbe lépte után már csak a magánosok lefoglalására és represszáliájára volt lehetőség a jog által biztosított kereteken belül. Arra azonban már nem lehetett hivatkozni, hogy azért foglalták le egy kereskedő áruját, mert az ellenséges országból származott.

¹¹⁴ 1425: ZsO XII. 112. sz. (66), 379. sz. (157)

¹¹⁵ Ub. Siebenbürgen V. 2993. sz. (510)

¹¹⁶ Ub. Siebenbürgen VI. 3178. sz. (52), 3179. sz. (53), 3206. sz. (71), 3236. sz. (89); Tringli, Vásártér és vásári jog, 171. A moldvai belháború során károsult brassóiak számára kártérítést ígért István vajda 1444-ben. Ub. Siebenbürgen V. 2496. sz. (138–139)

¹¹⁷ Néhány példa: 1291. magyar-osztrák béke: Magyar békeszerződések, 94; 1358. magyar velencei béke: uo. 129; 1381. magyar-velencei béke: uo. 150, 152; 1474. magyar-lengyel béke: uo. 203; 1491. magyar-osztrák béke: uo. 262; 1506. magyar-osztrák béke 272; 1491. Ulászló-János Albert egyezsége Dogiel CD I. 31. sz. (84) 1498. Ulászló János Albert egyezsége: uo. 33. sz. (87) Már a béketárgyalások idejére is felfüggesztették a represszáliákat, hogy ne zavarják a leendő béke esélyeit. 1388: ZsO I. 628. sz. (63), 719. sz. (73), 1063. sz. (133).

A törvényes lefoglalás és a represszália nem tekinthető az önhatalom megnyilvánulásának. Esetükben önhatalomról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha elfogadjuk a negatív értékítéletet minden olyan eljárással szemben, amelyet nem a szuverén államhatalom hajt végre, azaz önhatalomnak tekintjük az úriszék vagy a városi bíróság tevékenységét. Valójában azonban mindkét esetben a szokásjog által tolerált törvényes eljárásról volt szó. Bíróságok tettek ily módon igazságot, ha kellett, az ő parancsukra alkalmaztak közben erőszakot is. Igaz ugyan, hogy a hitelező maga fogta le olyan adósát, aki egyszer már elszökött a törlesztés elől, így volt ez például a pozsonyi jogban, ám ezt a szokásjog szentesítette.¹¹⁸ Az eljárás mögött rejlő, az igazság osztására törekvő igény: az adósság megtérítése, a büntetés és a kártérítés azonban elegendő muníciót szolgáltatott ahhoz, hogy sokan vitathatóan, másoknak kárt okozó módon vagy egyszerűen törvénytelenül végezzenek lefoglalást. Az efféle lefoglalást és a represszáliát azonban elszenvetői már hatalmaskodásnak tekintették. A lefoglalás és a represszália nem önmagában volt hatalmaskodás, hanem oka vagy ösztönzője volt a hatalmasnak tartott cselekedeteknek.¹¹⁹

¹¹⁸ Pozsony város joga 55.§ (391)

¹¹⁹ A német történetírásban régi hagyománya van a represszália és a Fehde közti kapcsolat emlegetésének. Bremen, Franz v. Sickingen's Fehde, LIII; Terharn, Herforder Fehden, 49; Vogel, Fehderecht und Fehdepraxis, 142.; Isenmann, Deutsche Stadt, 457. Az ezredforduló után megjelent, Fehdekről szóló tanulmányokban azonban háttérbe szorult az atropológikus konstrukciók mögött.

3. A mezei és erdei kártételek elleni védekezés

A lefoglaláson alapultak a középkori önhatalom leggyakoribb szokásai, amelyeket a mezei és erdei kártételek ellen alkalmaztak. Modern értelemben vett jogintézményről nem beszélhetünk, csak egymással összefüggő, néha egymáshoz hasonló szabályokról, melyeket csak a hosszú használat csiszolt össze, és Verbőci Hármaskönyve fogott egységbe. Sem a cselekménynek, sem az azt követő szankciónak nem alakult ki a középkorban összefoglaló neve. A Verbőcinél felbukkanó egyik kifejezés, az elhajtás csak a 18. század elején vált valódi jogintézménnyé.

Az oklevelekben található hatalmaskodási ügyeinkből kitűnően lehet rekonstruálni az újkorban elhajtásnak nevezett intézményt, ezek azonban hasonlóak más lefoglalási ügyekhez: látszólag mind törvénytelen eljárásról tanúskodnak. A törvényeset egyetlen szövegbe foglalva először részletesen csak a Hármaskönyvben leljük fel. Több száz esztendőn keresztül ügyek százai sugallták azt, hogy jogtalanul jártak el az állítólagos hatalmaskodók, mígnem Verbőci munkájából kiderül, hogy a panaszlevelekben leírt hatalmas tetteket jogosan is megtehetette bárki.

Az eljárás minden bizonnyal az agrártársadalmak legősibb szokásai közé tartozott.¹²⁰ Ha valakinek a birtokán kárt okoztak: idegen állatok lelegelték fűvét, idegen parasztok lekaszálták szénáját, kivágták erdejét, lehalaszták halastavát vagy éppen erdejében vadásztak, akkor a birtokosnak joga volt azonnal lefoglalást tenni, azaz lefogni az elkövetőket, lefoglalni állataikat, tárgyaikat, és három napig magánál tarthatta őket. A három nap alatt a kár okozójának ki kellett váltania embereit és jószágait, ezekért alkalmas zálogot kellett hagynia, és el kellett kezdenie a kártérítésről szóló tárgyalást. Ha ezt nem tette meg, akkor az ügy már hivatalos bíróság, azaz az ország nagy részén a vármegyei törvényszék elé került. Ha időközben nem egyezett ki a két fél, akkor is ott folytatták le az eljárást. A három napos lefoglalási terminushoz a károsultnak is tartania kellett magát; ha három nap után is magánál tartotta volna a lefoglalt embereket, állatokat, akkor ő is büntetést fizetett.

Ehhez hasonló, lefoglalással összekötött önhatalmú eljárást Európa valószínűleg minden országában találhatunk. A Birodalom több jogszokás gyűjteményében ilyenféle módszerre ismerhetünk. A két legnevezetesebb, évszázadokon keresztül hivatkozott jogkönyv, a 13. század első felében írt Szász tükör és a század második felében összeállított Sváb tükör az említett ügyekben az állatok lefoglalásáról, büntetés és kártérítés fizetéséről tudósít. Verbőci

¹²⁰ Tringli, A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról, 794.

munkája abban is hasonlít e két könyvhöz, hogy ott is a parasztok jogviszonyait tárgyaló szabályok között kapott helyet a lefoglalt jószágok ügye.¹²¹ A Birodalom más jogkönyvei is megőrizték ennek az eljárásnak az emlékét.¹²² Az önhatalmú lefoglalást nemcsak Magyarországon próbálták visszaszorítani a kései középkorban – az előző fejezetben idézett törvények is ezért keletkeztek. A bíróság mellőzésével végzett lefoglalást a Birodalomban is büntették, az ilyen esetekben azonban elnézték. Ennek egyszerre két oka is volt. Ha az állatokat nem hajtották volna azonnal el a földről, a kár egyre nagyobb lett volna, ebben az esetben tehát nem lehetett várni olyan bírói határozatra, amely a lefoglalást elrendelte volna. Másrészt ez az eset oly gyakori volt, hogy nem is lett volna célszerű a bíróságokat ezekkel az ügyekkel terhelni, az azonnali lefoglalás ugyanis általában kikényszerítette a felek közti megegyezést.

Az erdei, mezei lefoglalás alapja a birtok védelme és sérthetlensége volt. Az eljárás egy másik birtokon lakó személlyel szemben védte meg a birtokot. A birtok nagysága egyáltalán nem befolyásolta az ügy megítélését – a gyakorlatban követett módszert már annál inkább. Akár tucatnyi falut és egy-két mezővárost magában foglaló váruradalom éppúgy ezzel a módszerrel védekezett az idegen károkozók ellen, mint az egyetlen nemesi telken gazdálkodó nemes. A dolgok természetéből fakadt, hogy a károkozók túlnyomó részben szomszédok, mi több határosok voltak. Az ő marháik bitangoltak át a másik birtokos földjére, az ő jobbágyaik vágták a szomszéd erdő fáit, kaszálták réjtjét, halászták morotváit. Az erdei, mezei lefoglalás tehát idegenek, azonban túlnyomórészt jól ismert idegenek, szomszédok tettei ellen alkalmazott eljárás volt.¹²³

A birtokot azonban belülről, saját lakói részéről is érthette kár. Magyar nyelvterületen százával találkozhatunk olyan rét- vagy erdőrészekkel, amelyek tulajdonnévként a Tilalmas nevet viselik. Ezek olyan területek voltak, amelyek használatát gazdálkodási okokból a birtokosa megtiltotta, ahogy a régi magyar nyelv mondta, tilalmassá tette. A tilalmas erdőben nem lehetett fát vágni, vagy ha igen, csak a birtokos engedélyével.¹²⁴ Akár szabályozott talajváltó, akár nyomásos gazdálkodást folytattak a birtokon, a terület más-más célra történt használata nem csupán földművelési rendszer volt, hanem ugyanannyira állattartó is. Az állatok legelésétől pedig meg kellett védeni a vetést. A helyi természeti adottságok szabták meg, hogy

¹²¹ Szász tükör, Tartományi jog II. 47. (187); Sváb tükör, Tartományi jog II. 199. (319)

¹²² Deuschenspiegel, Landrecht, 160, (310); Oberbayerisches Landrecht Art.73–76. (86–87); Reformation der Stadt Nürnberg. Tit. 31. (383); Nurmberg verneute Reformation. Tit. 27. (163 r); Reformation der bayrischen Landrecht. Tit. 3. (106v); Zřízení zemské 477 § (230)

¹²³ Két Zemplén megyei szomszéd birtokos a 14. század közepén úgy egyezett meg, hogy ha parasztjaik felszántanák a másik földjét, akkor a kárt szenvedő félnek joga van az ekék, állatok és a gabona lefoglalására mindaddig, amíg nem tisztázzák, kinek a földjén történt az eset. AOKl XLVI. 433. sz. (227–228)

¹²⁴ 'tilalmas' szócikk Magyar Néprajzi Lexikon

hányszor kaszáltak a réten, mikor hajtották ki az állatokat a falu határának, melyik füves részére. A tilalmas területek kijelölése a birtokos, gazdatisztje vagy a falusi, városi közösség dolga volt, ez elsősorban a birtok vagy a falu, a város belső károkozói ellen védte a földeket. Ha a birtok lakosa hágtá át e szabályokat, ellene is lefoglalással jártak el: a bíró vagy a gazdatiszt behajtatta állatait, lefogta a károkozót. A magyar jog azonban a külső és a belső erdei, mezei károk közt különbséget tett: a belső károkért, a „tilosban járásért” csupán a helyi szokásjog által meghatározott büntetéspénzt kellett fizetni.

A lefoglalási ügy elintézésének első lépése a tárgyalás volt. Az erdei, mezei lefoglalás során az intéző megbízottat küldött a lefoglalóhoz, hogy kiváltsa a lefogott embereket, elérje a lefogott javak visszabocsájtását. Ilyenkor tették le a kiváltásért járó összeget. A tárgyalásra gyakran küldték el a falusi bírót. A lefoglalás elintézéséről néha még oklevelet is írtak.¹²⁵ Az erdei, mezei lefoglalás elintézéséről levelek is készültek, családi levéltáraink alig néhányat őriztek meg közülük, pedig saját korukban gyakran írhattak ilyeneket a nemesek szolgálatában álló tollforgatók.

A Bihar megyei Túrsámson erdejében a szokásos lefoglalásra került sor az 1320-as években. Az ottani gazdatiszt lefoglalta a szomszéd birtokos jobbágyainak állatait, fejszéit pedig elvette tőlük. A károsult parasztok úrnője, Debreceni Dózsa nádor özvegye levélben kérte arra a Túrsámsonon birtokos rokonát, hogy adassa vissza a lefoglalt állatokat és holmikat, akár jogosan, akár jogtalanul kobozta el tisztartója azokat.¹²⁶ Ugyancsak a Bihar megyei Haláp határából egykoron egy egész gulyát és egy ménest, száz ökröt, háromszáz tehenet és harminchat lovat hajtott el Kállai János. A falu utóbb Szilágyi Erzsébet kezére került, aki évekkel később, 1466-ban szólította fel Kállait elégtétel adására. A magánlevél utolsó mondata nem hagyott sok kétséget Szilágyi Erzsébet szándékainak komolysága felől. Ha Kállai nem kártalanítja a halápiakat, akkor „királyi bíróság előtt a vármegyédben állíttatunk bíróság elé és ítéltetünk el téged” – szólt a burkolatlan fenyegetés.¹²⁷ Bánfi János 1470-ben Beszterce városához írt egy nagyon tisztelettudó levelet lefoglalt állatainak visszaadása ügyében. A város ekkor a királyné anyja, Szilágyi Erzsébet fennhatósága alatt állott, így érthető a visszafogott hangnem.¹²⁸

Ahhoz, hogy a törvényesen elvégzett mezei, erdei kártételeket elhárító lefoglalásokat megismerjük, legcélszerűbb a két nagy kora újkori magyar jogkönyvet, a Hármaskönyvet és a

¹²⁵ 1446: Csáky oklt. I. 380–381.

¹²⁶ Fejér CD VIII/3. 52. sz. (171) Hasonló levél 1352-ből: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, 246.

¹²⁷ Ányos, Szilágyi Erzsébet II. 34. sz. (247–248). Hasonló ügy: uo. 40. sz. (252)

¹²⁸ DF 247336.

Négyeskönyvet elemezni. A részletes vizsgálat nemcsak e probléma megértésében segít, hanem közelebb visz a kora újkori kodifikáció módszerének megértéséhez is.¹²⁹

Verbőci István művének harmadik könyvében szorított helyet mindama normáknak, amelyek kívül estek a nemesi jog részein. A paraszttal kilenc titulus foglalkozik, ezek csupa olyan kérdést tárgyalnak, amelyek a királyi kúria bíróságain is szóba kerülhettek: a parasztok különböző jogi állapotát, leghosszabban a parasztok feletti bíraskodást hatalmaskodási ügyekben, a paraszti birtoklás, a büntetőbíráskodás, végül a mezei károk problémáját.¹³⁰

Ez utóbbi titulus a lesz a kiindulópontja további elemzéseinknek. Címe (*rubruma*) – miként a többi cím is – már a szerző életében megjelent első kiadásban is szerepelt, így biztosan Verbőcitől származott.¹³¹ Ez a marhák és barmok által okozott károk megtérítésének mikéntjét ígerte az olvasó számára. Valójában, mint látni fogjuk, jóval többről volt szó. A titulus nemcsak erről, hanem az erdőben tiltott favágást végzőkről is beszélt, a szokásjog pedig nemcsak a legeltetést, hanem mindenféle tilos mezei tevékenységet az itt tárgyalt elvek szerint ítélte meg. Verbőci ezeket a szokásokat természetesen jól ismerte, a *pars pro toto* alapján alkalmazhatónak is gondolta, hiszen ő is így járt el lejjebb a favágások esetében.

A tilalmas (*prohibitis*) földeken talált bármiféle állatot a nemesek vagy a parasztok behajthatták (*impulerit*), az okozott kár miatt (*propter illata dampna, az kar tetelert*) zálogba vehették, és a kárt a barom gazdáján behajthatták (*vagiandos et taxandos*), ha pedig a gazda makacsul (*contumacia ductus*) nem váltotta volna ki jószágát, akkor a károsult három napig magánál tarthatta azt.¹³² A föld birtokosa az így lefoglalt állatot zálog (*vagium, meg waltas*) címén tartotta magánál, egyben kártérítésképpen fizetséget (*taxa, meg wetel*) is követelhetett az állat gazdájától. Az állat tulajdonosának természetesen az volt az érdeke, hogy jószágát minél előbb visszakapja, így szinte azonnal elkezdődött a tárgyalás. Ha mégsem, az a kárt okozó fél megátalkodottságának (*wakmerewsygnak, bozwsagnak*) jele volt.

¹²⁹ Tringli, A kora újkori kodifikáció. A mű megjelenésekor megfogalmazott kritikákkal szemben továbbra is fenntartom véleményemet, hogy teljes joggal beszélhetünk kora újkori kodifikációról. A 18. század végével kezdődő, egy-egy jogágat összefogó nagy törvények, ún. kódexek kétségtelenül különböztek a korábbi szokásjogi gyűjteményektől: 1.) egy-egy jogág egészét átfogták, amivel nem foglalkoztak, az kívül is esett a jogi szankció határain, 2.) a törvényt kibocsátó hatalom akarata vezette be a kódexekben leírt jogot, 3.) új fogalmi rendszert honosítottak meg, 4.) a hierarchikus jogforrástan alapján álltak. Mindezek együttesen is csak megkülönböztetik a polgári kori kodifikációt a korábbiaktól, de nem teszik egyszeri, kivételezett történelmi jelenséggé. Tringli, Szokás és szabadság, 224.

¹³⁰ Tripartitum III. 25–33.

¹³¹ A titulusokra (címekre) osztás Verbőci munkája, a további tagolás azonban már Szegedi Jánosé. Illés, Bevezetés, 141.

¹³² A szöveg fél évszázaddal későbbi magyar fordítása: Veres, Magyar decretum. A Hármaskönyv első fordítása nem teljes, e címnek is csupán egy részét fordította le Veres Balázs. A szövegben szereplő magyar szavak mind e fordításból valók.

Verbőci nem ok nélkül tartotta azt, hogy aki három napig nem jelentkezik állataiért, az megátalkodottságáról tesz tanúbizonyságot. Az ilyen személyről joggal tételezhatték fel, hogy nem akarja a kárt megtéríteni, ennek pedig a leggyakoribb oka az lehetett, ha nem egyszerűen a figyelmetlen pásztor marhái bitangoltak idegen földre, hanem szándékosan terelték oda az állatokat. Ebben az esetben a mezei kártétel birtokjogi vita lett, a késő középkori jogfelfogás szerint annak oldaláról nézve, aki behajtotta az állatokat, a károkozás „hatalmas” használattá, a másik fél részéről pedig „hatalmas” elvitellé vált.

A megoldás a lefoglalás időbeli korlátozása volt. Három nap után — így folytatta Verbőci — a megyei hatóság kezébe kellett adni az állatot, az ispán vagy az alispán, távollétében annak a szolgabírónak, akinek járásához a megkárosított terület tartozott. Az a behajtó és zálogoló (*impellens et vagiator*), ki három napnál tovább tartotta magánál a jószágot, naponként három márka, azaz 12 forint bírságot fizetett, mely a szokásos módon, kétharmad-egyharmad arányban oszlott meg a bíró, ebben az esetben a megyei törvényszék, és a másik fél között. A kár felbecslése azonban nem a *sedria* feladata volt, azt annak a helységnek a bírója és esküdtei végezték, ahol a károkozás történt.

Nem sokat tudunk a középkori járásek tevékenységéről, miként arról sem, hogy a szolgabírák miféle feladatot végeztek ott önállóan.¹³³ A lefoglalt állatokkal kapcsolatos eljárás azonban ama kevés jogkörök közé tartozott, melyeket már a középkorban is a szolgabírákra bíztek. A megyék rendeletalkotása valószínűleg csak a 16. században vált rendszeressé. Néhány terület azonban biztosan volt, amelynek során már a középkorban is rendeleteket hoztak, és ezeket a Hármaskönyv és Négyeskönyv is említette: a földek, rétek, erdők, folyók őrzése és a malmok állapota.¹³⁴ Szatmár megyéből 1364-ből ismerünk is egy ilyen statútumot. Eszerint a más vetésében lovait legeltető nemesnek vagy parasztnak lovankét két dénár kártérítést kellett fizetnie.¹³⁵

A Hármaskönyvben rögzített szokás tehát szigorúan korlátozta az amúgy csak bírói úton megengedett – ráadásul csak a jobbágy saját bírója útján elvégezhető – lefoglalást: három nap után az ügy már rendes bírója elé került. Három nap elmúltával, kimondatlanul ugyan, a lefoglaló is megátalkodottá, büntetésre érdemessé vált, ha magánál tartotta az állatot, hiszen saját hatalmát érvényesítette ott, ahol már a bíróra lett volna szükség.¹³⁶

¹³³ Tringli, Megyék, 515; uő.: Le contee, 171; C. Tóth, Lehetőségek és feladatok, passim.

¹³⁴ Tripartitum III. 2. 5.§; Quadripartitum IV. 1.

¹³⁵ „*pro suo dampno recuperando*” Szatmár megye okl., 181. sz. (90); Tringli, A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról, 799.

¹³⁶ Egy titlussal előbb maga Verbőci magyarázta így az eljárást. Tripartitum III. 32. 1.§

A Hármaskönyv e titulusának következő paragrafusa szorul leginkább értelmezésre. A mezei károk kapcsán megállapított tilalom, ugyanis – folytatja a szerző –, amelyet büntetés terhe alatt szabnak ki, csak azokra a parasztsokra érvényes, kik azon hely (*eius loci*) területén élnek, ahol az ilyen földek fekszenek, az idegenek (*extranei, kywewl walo emberek*) ugyanis nem büntetést (*onus inhibitionis, tylalomnak terheth*), hanem kártérítést (*damni quantitatem, kaar teetelth*) tartoznak fizetni.

Verbóci a saját nyelvi logikáját követve helyezte ide ezt a bekezdést, ezt megelőzően ugyanis a kártérítésről beszélt. E paragrafus azonban az egész titulus hatályát magyarázza meg. Nem egyszerűen a kártérítés és a büntetés szembeállításáról van ugyanis szó, nem is csupán arról, hogy a büntetés és kártérítés egymástól különböző dolog, hanem arról, hogy milyen ügyekben kell a leírt eljárást alkalmazni. A mezei, erdei lefoglalás csak az idegenek, azaz az idegen birtokon élő parasztsok ügyében volt érvényes. A Hármaskönyv következetesen megtiltotta azt a minden bizonnyal elterjedt gyakorlatot, hogy az idegen állatok gazdájától büntetéspénzt hajtsanak be, esetleg kártérítést és büntetéspénzt. A *locus* itt ugyan elsősorban falut jelent, de legalább annyira birtokot is. Verbóci az ország szokásjogát írta meg, még akkor is, amikor a parasztsok jogáról értekezett. Azzal a kérdéssel nem is akart foglalkozni, hogy mi történjék akkor, ha ugyanannak a birtokosnak két szomszédos falvában történne efféle mezei kár. Az a birtokos dolga, oldja meg ő, gondolhatta. Magyarázata nem erre az esetre vonatkozott. Ha egy rét legeltetését a helyiek – természetesen a földesúr, illetve tisztartójának szoros felügyelete, sőt akarata mellett – megtiltották, akkor e mellé kényszerítő eszközt is rendeltek. Aki mégis a tilalmas rétre hajtotta volna a marháját, az büntetést fizetett a bírónak. A szokásjognak ez az alsó rétege nem tekinthető egyszerűen paraszti jognak, hiszen a földesúri érdek éppúgy érvényesült benne, mint a paraszti. Verbóci régi szokás szerint ebbe a jogi közegbe utalta a helybeliek által okozott mezei károkért fizetendő büntetést. Nagyságát, behajtásának módszerét a helyi szokásjog szabályozta, ezt pedig a középkori Magyarországon csak nagyon kevés helyen foglalták írásba. Esetükben a kodifikáció általában csak annyit tett, hogy némely szabályt felvettek egyik-másik falutörvénybe, vagy urbáriumba.¹³⁷

Ha csak a titulus szövegét olvassuk, az már nehezebben dönthető el, hogyan alkalmazták a bírság és a kártérítés megkülönböztetéséről szóló szabályt akkor, ha egy falu több birtokos között oszlott meg, vagy ha a kiskisnemesek által lakott falvakban az egyes birtokrészek között a tilalmas legeltetésből keletkezett jogvita. Verbóci a kúria jogásza volt, számára ezek az ügyek már jelentéktelennek tűntek, nem is tért ki rájuk. Ezekben az esetekben a helyben lakó és az

¹³⁷ Tringli István, 'kodifikáció' szócikk KMTL; Tringli, A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról, 800.

extraneus jobbágyot nem falunként, hanem birtokrészenként kell megkülönböztetnünk. Ha a közös használatú, tilalmas réten legelt a jószág, akkor feltehetőleg a birtokosok által közösen elfogadott bírságot fizette az állat gazdája, ha azonban birtokosonként külön kiharított földön történt mindez, akkor már kártérítést, kivéve, ha a falu lakosai és urai nem egyeztek meg valamilyen közös rendben.

Ez a cikkely alkalmas arra is, hogy megfigyeljük Verbőci fogalomalkotását. A Tripartitum szerzője nem adott nevet a mezei kártételek során követendő eljárásnak, mint ahogy a szokásjogban sem volt erre nézve kialakult terminológia. A kétféle eljárást a fizetendő összeg szerint különböztette meg. Verbőci a filozófia terminusait is segítségül hívta munkájában. Az egy „helyen” belül történt tilalom alá vételt, „különös és kifejezett bírsággal (*prohibitio cum speciali et expresso onere facta*) sújtott tilalomnak” nevezte. Ezzel kimondatlanul szembeállította az általánosnak tekintett kártérítéssel. A „különös” és az „általános” egyértelműen szembeállított megkülönböztetése a Hármaskönyv három helyén is megtalálható. Mindhárom olyan passzus, ahol a szerző a jogforrásokat kategorizálta.¹³⁸ Verbőci a *ius communet*ől kölcsönözte e fogalmi szembeállítást, ott pedig az volt speciális, amelynek hatálya kisebb területre terjedt ki, mint az általánosé. Az egyetlen falura vagy csupán birtokrészre kiterjedő tiltás (*prohibitio*) pedig természetesen csekélyebb érvényű volt, mint az, amely általában a birtokot védte. Verbőci e titulusa ugyanis a birtokvédelemről szól. A szabályt nem úgy kell értenünk, hogy idegen birtokos más birtokos tilalom alá nem vett földjére ráhajthatta állatait, vághatta erdejét, egyáltalán élhette a földjét. Az általános tilalom mindenféle idegen használatától óvta a birtokot.¹³⁹

Nem véletlen, hogy a „paraszti jognak” e szokása helyet kapott a Hármaskönyvben. Ez is olyan szabályt rögzített, amely érintette ugyan a parasztokat, de mint a nemesi birtokkal vagy a megyei joghatósággal kapcsolatba lépőket. A Tripartitum harmadik könyvének parasztokkal kapcsolatos szinte összes címe ilyen volt.

Az utolsó paragrafus a tiltott erdővágáson kapott parasztokkal szembeni eljárásról szól. Ha hatalmasul (*manu violenta*) fát vágnának vagy kérget hántolnának – ez utóbbi az erdőirtás bevett módja volt –,¹⁴⁰ akkor a velük levő dolgokat el lehet tőlük venni, és a hatalmas cselekedetért (*pro violentia, hatalomert*) a vérdíjukat kell kifizetniük az erdő birtokosának – szólt a szabály.

¹³⁸ Tripartitum Prol. 8. 2.§ *ius civile: commune – privatum*, Prol. 12. 2.§ *consuetudo: generalis – specialis*, II. 7. 2.§ *privilegium: generale – speciale*. A *communis, generalis, specialis* kifejezések önmagukban természetesen a mű más helyein is szerepelnek.

¹³⁹ A mezei lefoglalással kapcsolatos szokások figyelhetők meg Mátyás királynak 1486-ban a szászok közössége számára kibocsátott oklevelében. Ub. Siebenbürgen VII. 4624. sz. (413–414)

¹⁴⁰ Csőre, A magyar erdőgazdálkodás, 137.

A paragrafus némileg eltér a titulus többi bekezdésétől, ez azonban a Hármaskönyv más címeiben is előfordul. Az sem szokatlan, hogy a *rubrum* nem fedi teljesen a titulus tartalmát. Ott ugyanis csak a marhák és a barmok által okozott kártérítésről van szó, itt azonban a favágásért fizetendő vérdíjról. Verböci az analógia módszerét követve vonta a némileg eltérő hatalmas favágást a mezei kártételek közé, ebben az esetben is az idegen birtok használatáról, megkárosításáról volt ugyanis szó, akárcsak az állatok által okozott károk esetében. Az erdőre egyébként korábban már kétszer is utalt a szöveg, úgy, hogy felsorolta a birtokok általános külső tartozékai között. E titulus tehát éppúgy nem a földesúr saját jobbágyainak tilalmas erdőben végzett favágását büntette, miként a legelő állatokkal foglalkozó paragrafus sem a földesúr saját jobbágyainak tilalmas földeken való legeltetését szankcionálta. A tilalmas erdőben fát vágó saját jobbágy ügye, miként a tilalmas legelés is, a földesúr és a falu dolga volt, melyért bírságot kellett fizetni.

Különbség volt azonban a marhák okozta károk és a favágás között az érte járó fizetségben. Míg az előzőért kártérítést, az utóbbiért vérdíjat — tíz márkát, azaz negyven forintot — kellett fizetni.¹⁴¹ A különbség a tett szándékából fakadt.¹⁴² A szokás és annak nyomán Verböci sem firtatta, miért kerültek az állatok más földjére, azért-e mert véletlenül elbitangoltak, vagy a pásztor szándékosan, esetleg ura vagy tisztartója parancsára hajtotta-e oda őket. Ez is, az is történhetett, az *arrestatio* és a rendben lezajló kártérítés az első esetben elejét vette minden további perlekedésnek, a másodikban lezárta egy szakaszát. Más kérdés, hogy a vitatott földön történő szándékos legeltetést követő lefoglalás után szinte automatikusan pert kezdtek a lefoglalt állatok birtokosai. Erdőt azonban ritkán vágtak tudatlanul, főleg ritkán szikkasztották ki fáit, úgy hogy nem tudták volna, kinek az erdejével teszik azt. A mezei kártétel megtörténhetett a felelősségre nem vonható állatok miatt is, melyekért gazdája felelt, a favágásért azonban csak emberek lehettek felelősek. Figyelemre méltó, hogy addig, amíg a mezei kártételekről volt szó, Verböci egyszer sem használta a „hatalmas” kifejezést, az erdei károknál azonban kétszer is. A „hatalmas”, azaz jogtalan cselekedet automatikusan vonta maga után a vérdíj fizetésének büntetését. Ez azonban csak akkor történt így, ha, mint ahogy Verböci is írta, a jobbágyok saját elhatározásukból vágták vagy irtották az erdőt. Ha uruk küldte oda őket, a „hatalmas” tett és annak terhe már nem az ő, hanem uruk felelőssége volt. Ebből következően „hatalmasul” a jobbágyok is követhettek el cselekedetet, azaz

¹⁴¹ A jobbágy vérdíjára: Tripartitum III. 26. 6. és 16.§; Quadripartitum IV. 47.

¹⁴² Degré, Kártérítés, 285.

„hatalmaskodhattak”, ez azonban különbözött attól, ha uruk segítőkjeként léptek fel.¹⁴³ A Hármaskönyvnek e címe csak az előbbi esettel foglalkozott.

A Hármaskönyv megjelenése után három évtizeddel kezdték meg átdolgozását, e munka eredménye lett a Négyeskönyv. Az új jogkönyv szerzői némileg módosítottak Verbóci művének e cikkelyén is. Ők is az elfogott állatokat behajtó birtokos számára szóló tiltással kezdték a titulust.

Eszerint a lefoglaló nem pusztíthatta el és nem sebezhetette meg a jószágokat, ellenben házába vagy kúriájába terelhetette, és saját hatalma alá vehette őket. Ha azonban az állatok gazdája kezességet vállalt, kezest állított (*sub fideiussoria cautione*) vagy alkalmas zálogot (*sub pignore sufficienti*) adott, akkor a kárt elszenvedő behajtónak el kellett engednie a behajtott marhákat, ellenkező esetben három márka bírságra büntették meg. Ha azonban a behajtott állatok tulajdonosa makacsságtól vezérelve nem ment volna el az okozott károk megtekintésére, hogy azt az illető hely szokásai szerint, a derék szomszédok jelenlétében elvégezzék, és állatait sem akarta volna zálog adásával kiváltani, akkor a behajtó három napig magánál tarthatta a jószágokat. A továbbiakban a Négyeskönyv csaknem teljesen szó szerint a Hármaskönyvet ismételte meg.¹⁴⁴

A Négyeskönyv összeállítói ezúttal sem alkottak önálló cikkelyt, hanem, mint általában, néhány helyen módosították vagy kiegészítették Verbóci munkáját. A Hármaskönyvhöz képest új volt a lefoglalt állatok épen tartásának kötelezettsége, a három napon belül felajánlott kezességvállalás lehetősége és a kárbecslés lefolytatása. Mindhárom szabály beleillik a Verbóci által is említett szokásrendszerbe. Bizonyos, hogy nem a két mű összeállítása között eltelt pár évtizedben alakultak ki az itt közölt szabályok, hanem a Tripartituméhoz hasonlóan nagyon régiek voltak.

A Hármaskönyv- és Négyeskönyvből pontosan rekonstruálhatók a mezei károk esetén követendő eljárás lépései. Ha egy birtokos észrevette, hogy birtokára idegen állatokat tereltek, akkor azokat helyben lefoglalhatta, és saját birtokára hajthatta, a lefoglalt állatok a későbbi kártérítés

¹⁴³ Tringli, Segítők, 712; uő.: Mittäter, 190.

¹⁴⁴ Quadripartitum IV. 55. A Négyeskönyv első három bekezdése tér el a Hármaskönyvétől. A tartalmi eltéréseket kurzív formában közlöm: „Si quis nobilium aut rusticorum equos, oves, boves, porcos aut alias pecudes vel pecora in segetibus aut pratis vel foenilibus et silvis suis glandinosis prohibitis *damna inferentes, seu inferentia invenerit, tunc pro refusione damnorum sibi illatorum, hujusmodi animalia non quidem occidendi vel vulnerandi, sed abigendi et in domum curiamque et potestatem suam includendi habet facultatem.* Et si dominus hujusmodi animalium pecora sua *sub fideiussoria cautione aut pignore sufficienti dato excipere voluerit, tunc teneatur damnificatus animalia ipsa sub poena infrascripta exmittere.* Verum tamen, si talis, cujus animalia impulsa sunt, contumacia ductus *nec ad revisionem refusionemque talium damnorum coram probis et honestis hominibus vicinis suis, de more illius loci fiendam venire, nec ipsa animalia sua datis pignoribus redimere voluerit, tunc et iam in hoc casu damnificatus ipse non amplius, nisi per triduum apud se eadem animalia conservare poterit.*”

biztosítékául szolgáltak. A behajtott jószág birtokosa három napon belül megválthatta az állatokat, helyesebben kezesség vagy zálog adásával ígéretet tehetett kiváltásukra; ekkor az érték fizetett összeg szolgált a kártérítés biztosítékául. Az okozott kár becslése a helyi szokások szerint történt, ezt a szomszédos birtokosok vagy a helybeli falusi előjáróság végezték el, a kártérítést az állatok birtokosának kellett kifizetnie. Ha három napon belül sem az állatok kiváltása, sem a kárbecslés nem történt volna meg, akkor a megyei törvényszéknek kellett az állatokat átadni. Ha e három napos határidőnél tovább tartotta volna magánál a kárt elszenvedő a behajtott állatokat, akkor bírságot fizetett. A három nap eltelte után már a bíróság vette kezébe a kártérítési ügyet. E szabályokat leggyakrabban a megkárosítottak szegték meg: egyrészt úgy, hogy a lefoglalás vagy a behajtás során kárt tettek a jószágban, másrészt úgy, hogy három napnál tovább is maguknál tartották a lefoglalt barmokat, így próbálván az állatok gazdáját rászorítani a kártérítésre. A két jogkönyv e két szabálytalanság miatt kezdte a mezei károk megtérítésének tárgyalását épp a kárt elszenvedetteket sújtó szankciókkal.

Két kérdésről azonban mindkét mű hallgatott. Egyik sem említette az emberek lefogását és az azt kísérő erőszakot. Pedig az *arrestatio* egyszerre jelentette a dolgok, az adott esetben az állatok, lefoglalását és az emberek lefogását. Az eljárás eme két része kéz a kézben járt egymással, elválasztani nem lehet őket. Az *arrestatio* normális kísérő jelensége volt az erőszak is. Akit kár ért, annak joga volt ahhoz, hogy megvédje vetését, rétyét, erdejét, mivel másra nem számíthatott, csak saját és emberei erejére, ezért a maga által végrehajtott erőszakkal, önhatalmúlag érvényesítette védelmét. A lefoglalás során szinte elkerülhetetlen volt az erőszak: a nyáj őrzői ellent álltak, ebből aztán vérre, sőt halálra menő összeütközés keletkezhetett. A lefoglalók nem is akarták elkerülni az erőszakot. A tilosban kaszálókat, legeltetőket, fát vágókat, akár ellenálltak, akár nem, rendszeresen elverték. Késő középkori okleveleink jelentős része ilyen ügyekről tudósít.

A mezei kártételek – egyáltalán a hagyományos társadalmak minden önhatalmú jogérvényesítésének – leg súlyosabb kérdése az, hogy minek tekintsük ezt az erőszakot és a lefoglalást: rendszeresen gyakorolt, ámde nem megengedett cselekményeknek, avagy a szokásjog részének? Hiszen az, ami szokás, nem biztos, hogy szokásjog is. Látszólag két érv is azt támogatja, hogy a forrásokban ezrével felbukkanó cselekedeteket törvénytelenül követték el. Egyrészt bíróság előtt tett panaszokban számolnak be róluk, másrészt a két jogkönyv is hallgatással mellőzi az eljárásban betöltött szerepüket.

A „hatalmas” cselekedetéről – hiszen a panaszokban mind így emlegetik e tetteket – szóló beszámolók nem azért születtek, mert a marhákat őrző és a réten kaszáló jobbágyokat

megverték, és lefogták őket, hanem azért, mert a panaszos szerint jogtalanul – *sine iusta causa*, ahogy az oklevelek formulái ismételtetik – verték meg és vetették fogságba őket. A szokás ugyanis tolerálta az elfogottak megverését és letartóztatását is. Több állat lefoglalása esetén, valószínűleg néhány jószág levágása is hozzá tartozott a helyi szokáshoz, hiába tiltották ezt a Négyeskönyv szerzői. Ezek az ügyek – számos más társukkal egyetemben – azért váltak ismertté számunkra, mert birtokügyek voltak: a felek nem ismerték el a másik jogát arra a földre, ahol a mezei kártétel, a lefoglalás és normális kíséző jelenségei, a verés és letartóztatás történtek.¹⁴⁵ Verbőci és a Négyeskönyv szerzői természetesen ismerték a pásztorok és a favágók elfogásának szokását, mint ahogy gyakorló jogászként több száz olyan panasszal is találkoztak, ahol azt adták elő nekik, hogy az *arrestatitot* kíséző verések jogtalanul történtek. Ők azonban épp azt akarták elkerülni, hogy a mezei lefoglalásokból hatalmaskodási per kerekedjék. Ragaszkodtak a szokásokhoz, de úgy fogalmazták meg őket, hogy az erdőn, mezőn történő lefoglalások megmaradjanak az általuk leírt keretek között: lehetőleg három napon belül lezáruljanak, a lefoglaló fél ne éljen vissza hatalmával, de ne is szenvedjen kárt szomszédja miatt. Nem elhallgatták az elfogást és a verést – ezt amúgy sem teheték, hiszen az egész ország tudta és gyakorolta mindkettőt – hanem egyszerűen nem ennek leírását tartották feladatuknak, hanem a birtok védelmét.

A mezei kártételek orvoslása nem merevedett meg a Verbőci által rögzített állapotban. Az újkori forrásaink arra is lehetőséget adnak, hogy segítségükkel középkori adatainkat pontosabban értelmezzük.

A középkor végi állapotokhoz képest az újkori eljárás legfontosabb újdonságai a következők voltak: az eljárás törvénnyel történő szabályozása, a hatalmaskodások erőteljes visszaszorítása, az alkalmazott erőszak körülírása, végül az ide vonható cselekmények pontos meghatározása, ezzel párhuzamosan egy új, állandó terminológia kialakítása. Mind a négy újítás 1711 után kezdődött, elválaszthatatlanok voltak egymástól, és kölcsönösen hatottak egymásra.

A szokásjog világából a tételes, csak törvénnyel meghatározott jogrendszer felé lépésenként jutott el a magyar jog. 1729-ben törvényt alkottak a marhák behajtásáról. A korabeli törvényhozás és a szokásjog szoros viszonyát mutatja, hogy a törvény rendelkezéseinek

¹⁴⁵ A birtokügy kifejezést a továbbiakban kétféle értelemben használom. Jelentheti egyrészt azt, hogy az ügy a birtokkal, annak birtoklásával van kapcsolatban. Ez a tágabb értelmű szóhasználat a forrásokban nem található meg, de egyértelműen kiderül belőlük. A birtokügy szűkebb értelemben azt jelenti, hogy nem hatalmaskodási ügyről van szó, hanem a birtok hovatartozása a kereset tárgya, függetlenül attól, hogy a birtok milyen joggal illeti a felperest. Ezt a különbségtételt használták a középkori magyar források is. A birtokügy mai fogalmától mindkét fogalom eltér. Ahol szükséges, a szűkebb, vagy tágabb értelmű jelzővel különböztetem meg egymástól a két fogalmat.

túlnyomó részét a törvény kihirdetése előtt a bíróságok jelentős része már gyakorolta. A törvény egy helyen hivatkozott is a Hármaskönyv vonatkozó cikkelyére. A hatalmaskodások igazi alkonya e század volt. A 16–17. században még gyakran alkalmazott önhatalmú jogérvényesítés kora ekkorra végérvényesen lejárt. A törvény szerint a mezei kártételeknél alkalmazott normákat kellett követni akkor is, ha vitatott földön történt a lefoglalás, tehát ha hatalmaskodási ügy keletkezése volt várható. Ezt a lehetőséget a Hármas- és a Négyeskönyv is felkínálta, szerzőik bátorították is volna alkalmazását, mégsem írtak róla. A két évszázaddal későbbi, az írott normákhoz ragaszkodó szokásjog-értelmezésben ezt a kérdést már csak az írott jog erejével lehetett eldönteni. E törvény honosította meg az eljárást, egyáltalán az egész jogintézmény nevét is. Címében ugyan még régi szokás szerint két egymást magyarázó szót szerepeltettek, a behajtást (*invagiatio*) és az elhajtást (*abactio*), a későbbiekben azonban már elsősorban az utóbbi szót használták.¹⁴⁶ Mivel az 1729. évi 42. törvénycikk a Hármaskönyv kiegészítése céljából született, Verbőcihez hasonlóan, ez is a marhák által okozott károkról beszélt, így aztán természetes volt, hogy az állatok hajtására utaló szó vált a fogalom nevévé. A fogalom azonban nemcsak nevet kapott, hanem pontosabban körül is írták.

Néhány évvel később, 1735-ben egy egész könyv jelent a mezei károk behajtás útján történő megtérítéséről. Hogy az abban tárgyalt probléma mennyire fontos volt a kor Magyarországa számára, jól bizonyítja, hogy a következő esztendőben még kétszer kinyomtatták e művet.¹⁴⁷ A szerző, Prileszky Pál a III. Károly-kori magyarországi reformok egyik kiemelkedő személyisége, a *commissio systematica* tagja, a jogi és igazságszolgáltatási reformok egyik kidolgozója, aki az árvai uradalom jogügyigazgatójaként gyakran találkozott behajtási ügyekkel.¹⁴⁸ Prileszky terjedelmes kommentárokat készített a magyar szokásjoghoz, így alkalmazta azt kora viszonyaihoz.¹⁴⁹ A behajtásról szóló munka hasonló módszerrel készült, mint az egész magyar jogról szóló műve; könyvét kérdések és felek formájában építette fel, az egyes kérdésekre indoklással együtt adott választ. Fő forrása a Hármaskönyv és néhány későbbi törvény, főleg az 1715-ös és az 1729-es országgyűlés egy-egy cikkelye volt.¹⁵⁰ Ez a néhány szabály azonban kevés lett volna ahhoz, hogy a behajtás minden problémáját tisztázza, ezért Prileszky, mint a kommentátorok általában, a törvények szellemét alkalmazta a kérdések eldöntésére. A munka nagyobb részt a marhák, lovak, juhok okozta kárral

¹⁴⁶ Az *abactio* szót a középkor végi latinság is használta. Lásd 'abactio' szócikk LLMAeH I. pótkötet.

¹⁴⁷ Prileszky, *Opusculum*. A könyv 1736-ban Zágrábban, majd 1737-ben hely nélkül újra Pozsonyban jelent meg. Ez utóbbi kiadást használtam, e műre történő minden további hivatkozás az 1737-es kiadásra vonatkozik.

¹⁴⁸ Ember, *Az országgyűlések*, 402.

¹⁴⁹ Prileszky, *Quadripartitum*. A terjedelmes könyv nem tévesztendő össze a hasonló című, 16. század közepén összeállított, ekkor még csak kéziratokban forgatott Négyeskönyvvel, melyet Prileszky sem ebben a művében, sem *Opusculum*-ában nem idézett, és talán nem is ismert.

¹⁵⁰ 1715: 94. tc; 1729: 42. tc.

foglalkozott, de érintette a disznók és a libák tereléséből, sőt még a fonott kerítések megbontásából eredő károkat is. Szólt a keskeny birtokokon, bérelt és közösen birtokolt földeken esett károkról, az évszakonkénti legeltetésről, a szőlőskerti, kerti lopásokról, a vadászatról, madarászatról és a halászátról, valamint külön fejezetet szentelt az erdei kártételeknek. Az *abactio* fogalma kibővült: immáron nemcsak a marhák által okozott károkat értették alatta, hanem mindama mezei károkat, ahol a marhák által okozottakhoz hasonló eljárást követtek.

Prileszky műve a magyar jogrendszer modernizációjának része volt, részben azonban használható a középkori állapotok rekonstruálására is. A magyar jog a 18. század elején még jelentős részben azoknak a szokásoknak a világában élt, melyeket a 16. század elején foglaltak írásba. Láttuk, a Prileszky által idézett törvények egy része is a meglévő szokásokat kodifikálta, és nem, vagy csak áttételesen alkotott új jogot. A szerző ennek a szokásjognak a logikájából kiindulva készítette el kommentárjait, egy helyen még egy régi szokást is megörökített: az erdővágáson és kéreghántoláson kapott jobbágyoktól az erdőben elkobzott holmikat, láncot, fejszét, baltát, csizmát, süveget, ködmönt nem volt szokás a bíróságnak átadni, hanem mérsékelt díj fejében közvetlenül erdőóvóktól szokták visszaváltani tulajdonosaik.¹⁵¹

Egy 1497-ben Fejér megyében történt erdei kártétel kapcsán jegyezték le, hogy károsult falu tisztartója a favágók fejszéit, „miként az szokás, zálog fejében” lefoglalta, és megtiltotta, hogy a kivágott fát elvigyék.¹⁵² Egy év múlva Vas megyében két sárvári erdőkerülő a Farkaserdőben kapott idegeneket favágáson, és a kocsijukat húzó hat ökröt, „az erdő vágásért megváltás és zálog címén, ahogy az máskor is szokás volt” elvette tőlük.¹⁵³

Prileszky művén azonban lemérhető a Hármaskönyv megírása óta eltelt két évszázad jogi gondolkodásának változása. A mezei és erdei károk megtérítése a 16. század elején még nem volt más, csupán különböző esetekben alkalmazott hasonló eljárások halmaza, amelyeket Verbőci István analogikus módszere helyezett egymás mellé. Prileszky egyik törekvése az volt, hogy az így létrejött fogalomból egy egységes jogintézményt, az elhajtást (*abactio*) megalkossa.

Legfontosabb feladatának azonban mégsem ezt tartotta, hanem a mezei kártételek *során követett eljárás – most már nyugodtan nevezhetjük új nevén, az elhajtás –* során alkalmazott

¹⁵¹ „quia veterata in regno praxis esset, ut tales res directe a manibus custodum auferentium moderata taxa redimentur” Prileszky, *Opusculum*, 78.

¹⁵² „securibus ipsorum pro vadio per eum more solito ablatis, ipsa ligna succisa eidem deportare non permisisset” DF 226939.

¹⁵³ „eosdem sex boves mox propter succisionem dicte silve pro vagio seu pignore ab eisdem, prout alias consuetum fuit, recipientes” DL 20978.

erőszak visszaszorítását. Miközben a szerző elmondta, hogy különösen a „megértő szomszédok” gyakran eltekintettek a tilosban legelő marha elhajtásától, és megelégedtek a pásztorok, főleg a bojtárfiúk megverésével, a bojtároknak és a behajtást meggátló pásztoroknak a helyszínen történő megverését maga is megengedte. A mű egyik vezérmotívuma a nagyobb ellenségeskedések elkerülése volt, ezért arra intette olvasóit, hogy az elhajtást tartsák szem előtt, ne pedig a közvetlen kárt okozó pásztorok megbüntetését. A 18. század gondolkodásának megfelelően rendszeresen a mérsékelt megfenyítésről (*moderata castigatio*) értekezett. Prilszky több mint kétszáz oldalas művében egy szót sem ejtett a fogott bírákról, azaz a választott bírók ítéletének ősi módszeréről, amivel az ilyen ügyeket el szokták simítani. Számára már csak a hivatalos bíróság, azaz a megyei törvényszék eljárása és ítélete volt a fontos. Míg Verbőci és közvetlen követői számára elég volt a szokások betartása, Prileszky az erőszakot mind jobban korlátozó és az erőszak fölötti ellenőrzést megszerző állam szerepét kívánta növelni még a távoli határokból elégtételt vevő csőszök és pásztorok vitáiban is.

Prileszkynek az erőszakra vallott modern eszméi azonban segítenek a középkor világában is eligazodni. Ha valakitől, hát tőle megbizonyosodhatunk arról, hogy az eljárás során alkalmazott erőszak hozzá tartozott az eljáráshoz. Márpedig ha az önerővel gyakorolt erőszakot visszaszorító 18. század világában oda tartozott, akkor sokkal inkább ott volt a helye a középkor évszázadaiban. Ez az erőszak nemhogy jogsértés nem volt, nem is egyszerűen szokás volt, hanem a szokásjog része. Egy teljesen átlagos mezei lefoglalásból keletkezett vita során elhangzott megjegyzés is ezt bizonyítja. A Temes megyei Bodony földesura 1337 nagycsütörtökén a szomszéd falu lakóinak állatait a saját földjén, ráadásul nem a rétyjén, hanem a vetésében találta legelni. Az állatokat elhajtotta, a pásztorfiúkat, pedig, „ahogy az járja”, diktálta később tollba ő maga, meg akarta verni.¹⁵⁴ A mezei lefoglaláshoz a pásztorok megverése olyannyira hozzátartozott, hogy arra legtöbbször nem is vesztegettek szót az oklevelek fogalmazói.

A mezei kártételek elleni védekezés során követett erőszak emléke fennmaradt a magyar néphagyományban is. Egy, a Sopron megyei Beleden a huszadik század elején gyűjtött gyermekjáték és a játék közben ismételtetett mondóka így szól: *Szélrül legeljetek/ fának ne*

¹⁵⁴ „*ipsa pecora et pecudes de ipsis frugibus repellere fecisset et ipsos pueros vel pastores, sicut decet, pro talibus percutere voluisset*” AO III. 238. sz. (347–348)

*menjetek/ Mert ha fának nekimentek/ Fejetekek beveritek/ Szili kút, szanyi kút/ szentandrászi sobri kút!*¹⁵⁵

A rövid vers tartalma legeltetéssel foglalkozik ugyan, de semmi köze sincs az ún. pásztordalokhoz, azok ugyanis túlnyomó többségükben életképek, ez pedig egy rímbe szedett, valószínűleg bojtárok számára alkotott emlékeztető, amely azokat a határokat rögzítette, ameddig a marhákat hajtani lehetett. Keletkezési helye könnyen megállapítható: a Sopron megyei Csanak, a mai Rábacsanak, a gyermekjáték gyűjtési helyétől számított harmadik falu, Szil és Szany pedig Csanak szomszédjai, ráadásul ugyanabban a sorrendben következnek, ahogy a mondóka mondja.¹⁵⁶ Az említett kutak valószínűleg határjelek voltak, ezeket azonban a falu 19. század közepén készült kataszteri térképen nem lehet teljes bizonyossággal azonosítani. Létezett ellenben szanyi út és andrászi út dűlő. A legbiztosabban meghatározható határjel az a fa, amelynek „nekimenetelétől” annyira óvta a vers a csanaki csorda őrzőit. Ez a győri úttól délre húzódó fasor volt, a nagy út allyai dűlőben, amely Szilsárkány és Csanak határvonalát képezte, így ha a csanaki marha azon túl kószált, akkor már tilalmasban barangolt. Az itteni rétnek csak a csanaki oldalában, azaz „szélről” lehetett legeltetni.¹⁵⁷

A gyermekjáték végén a vesztést befogott szemmel egy bokornak, fának, gödörnek vezették, azaz valóban nekiment a fának, és beverte a fejét, közben a többiek a mondókával csúfolták. A játék némiképp átalakította, a maga képére formálta az eredendően más céllal költött szöveget, azonban értelme változatlan maradt: akinek a határjelző fán túl legel a marhája, az maga is könnyen megjárhatja, aki nekimegy a fának, az beveri a fejét. A szöveg kétértelmősége iróniát takart: a figyelmetlen bojtár nem maga veri be a fejét, hanem beverik, mégpedig a másik falu lakói.

A kora újkori jogkönyvekből és a folklórból megismert törvényes mezei és erdei lefoglalás minden lépésével találkozunk a hatalmaskodásként, azaz törvénytelenként emlegetett tettek során. Ezek az említések azt bizonyítják, hogy az eljárás során követett lépések korántsem a kései középkorban, kora újkorban váltak szokássá, hanem évszázadok óta ismertek voltak. Egy jelenséggel, a három napos lefoglalási határidővel hosszabban is érdemes foglalkozni, mivel ez túlmutat a középkori faluhatárokon történt kártételek elleni védekezéseken.

¹⁵⁵ Dunántúli gyűjtés, 383. A versike egyik részlete néhány évtizeddel később dal formában országszerte ismert és az általános iskolai ének-zene tankönyveknek köszönhetően a magyar dalkánon része lett. Kodály–Ádám, Énekes könyv, 64. A mondóka utólag kapott dallamot, amelyet valószínűleg Ádám Jenő hangszerelt.

¹⁵⁶ Sebestyén kiadásban még nem szerepelt a vers utolsó sora, amely ugyan szintén létező, közeli falvakat sorolt fel: Szentandrászt és Sobort, ezek azonban nem voltak Csanakkal közvetlenül határosak.

¹⁵⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) S 78 Kataszteri térképek: Sopron megye <http://www.mol.gov.hu/digitalia> (letöltés: 2010. jún. 24.)

A lefoglalás három napra korlátozása már a 11. századi források egyikében, a Szent László harmadik törvénykönyveként emlegetett gyűjteményben is megtalálható. Eszerint a lefogott tolvajt csak három napig tarthatta magánál az, aki a bűnözőt letartóztatta, azután azonban át kellett adnia a bírónak. Nagyjából ezt ismételte meg Kálmán király törvénykönyve is.¹⁵⁸ A Lászlónak tulajdonított törvényhely mindehhez azt is hozzá tette, ha valaki a negyedik napon nem állítaná a tolvajt a bíró elé, akkor a fogva tartót is a bíró elé kell állítani a jogtalan (*iniuste*) lefogásért, és ezért tíz penza büntetést kellett fizetnie. A 11. századi törvény lejegyzője ugyanazzal a logikával gondolkodott, mint ötödfélszáz esztendővel később a Hármaskönyv szerzője. Megengedte a három napos lefoglalást, de büntette az azon túl tartót. Majd fél évezred múlva ezt a szokást a két nagy jogkönyv a kor bírói viszonyaira alkalmazva megismételte. Ha tolvajokat, rablókat és más nyilvánvaló bűnözőket olyan birtokon, városban vagy faluban fogtak el, amelynek nem volt pallosjoga, három napig tarthatták őket fogva, utána a megyei törvényszéknek kellett átadni. Ha ezt nem tették meg, és negyednap még mindig fogságban lettek volna, a bűnözők fogva tartóit, akárcsak a marhák *arrestálóit*, személyenként és naponként három márkára bírságolták meg.¹⁵⁹

Nemcsak a bűnözők fogságban tartásakor alkalmazták a három napos terminust. Az 1351-es törvénykönyv egyik cikkelye egy szokás szerinti (*iuxta regni consuetudinem*) eljárás első, ránk maradt törvényi emlékét hagyományozta. A hatalombajban elbukottak, a patvarkodásért, hamis terminuson való perbe állásért, a hamis oklevél bemutatásáért és más, főbenjáró ítéletért elítélteket a bíró három napig tartotta fogva, hogy ez alatt ki tudjanak egyezni a pernyertes féllel. Ha nem egyeztek volna ki, akkor átadta a per győztesének, hogy „az ország szokása és a jog szerint neki járó büntetést hajtsa rajta végre”. A cikkely kis változtatásokkal átkerült Mátyás király nagy törvénykönyvébe is, azt pedig átemelték Ulászló nagy törvénykönyvébe.¹⁶⁰ Valószínűleg az Ulászló kori törvényszövegek valamelyikét forgatta Verbőci, amikor leírta, hogy a főbenjáró ítéletet úgy kell végrehajtani, hogy a szabályosan meghozott és kihirdetett ítélet után a királyi vagy nádori ember az elítéltet elfoghatja, a foglyot a bíró három napig magánál tarthatja, hogy ez alatt kiegyezzen ellenfelével. Ha ez nem történne meg, akkor átadhatja az ellenfélnek, hogy azt tegyen vele, amit akar.¹⁶¹ A módszer itt látszólag fordítottja volt a mezei károknál és a bűnözőknél alkalmazottnak, ezúttal

¹⁵⁸ László III. 9. és Kálmán I. 51.

¹⁵⁹ Tripartitum III. 32. 1.§; Quadripartitum IV. 11.

¹⁶⁰ 1351: 9. tc. (CJH, DRH) A kiadás 5. jegyzete hívja fel a figyelmet arra, hogy a 16. század második felében már nem alkalmazták ezt az eljárást, ezért amikor a törvényt felvették a Corpus Iurisba, megváltoztatták a szövegét. 1486: 55. tc. (CJH, DRH) 1492: 74. tc. (CJH, DRMH) E törvénykönyvet beillesztették az 1495-ös, utóbb *additiones*nek nevezett dekrétumba is.

¹⁶¹ Tripartitum II. 55. 3.§; Quadripartitum III. 62.

ugyanis a bírói lefoglalás tartott három napig, valójában azonban ugyanarról volt szó: a megállapodás kikényszerítésére szabott idő meghatározásáról. Három napról ugyan nem beszélt az erről fennmaradt oklevél, de így jártak el 1375-ben a visegrádi királyi kúriában, amikor az egykori Ákos nemzetség leszármazottját, Mikcsfi Istvánt, miután a nádori bíróság birtokfoglalásért elítélte, a király nevében lefogták. Az elítélt csak ezután egyezett ki ellenfelével, Péceli Andrással.¹⁶²

A három napos lefoglalás megjelent a városi jogokban is. A pozsonyi jog szerint a hitelező az adósság fejében lefoglalt lábas jószágot három napig tarthatta magánál, utána fel kellett ajánlania az adósnak visszaváltásra, ha ő nem váltotta vissza, akkor az adósság értékéig a hitelezőé lett az állat.¹⁶³

A három napos *arrestatio*s terminus a magyar szokásjog legősibb rétegéhez tartozott, a különböző hatalmas tettek leírásakor még további alkalmazási területeivel találkozunk. Ha a büntető ügyektől eltekintünk, célja az volt, hogy rövid időn belül kikényszerítse a megegyezést.

A magyar jog az önhatalmú *arrestatio*t a mezei és erdei kártételek elleni védekezés során fogadta el leginkább. Ehhez hozzá tartozott a károkozó lefogása, jószágai lefoglalása és a károkozón elkövetett fizikai erőszak is. Represszáliáról azonban szó sem lehetett itt.

¹⁶² Tringli, Ákos sátorhelye, 655.

¹⁶³ Pozsony város joga, 29.§ (384)

4. A birtok védelme

A lefoglalás és a represszália azt a célt szolgálták, hogy megvédjék a lefoglaló dolgait, a mezei, erdei kártételek elleni eljárás pedig arra, hogy a fekvő jószágot, a birtokot különleges, de nem túl veszélyes helyzetben oltalmazza. A birtok védelmében a törvényes önhatalomnak azonban akkor is tere nyílt, ha nem egyszerűen elbitangolt barmok és szomszéd erdőbirtokosok favágóitól kellett a birtokot megóvni, hanem komolyabb támadástól.

A Hármaskönyv kétszer is megemlített egy szokást. E szerint, ha valaki erőszakkal egy olyan birtokba hatolt be, amely nem őt illette, a jogos birtokos a foglalást követő egy éven belül hasonló erőszakkal kidobhatta a foglalót.¹⁶⁴ Mert e részben az erőszakot erőszakkal szabad megtorolni (*vim vi repellere licet*) – tette hozzá Verbőci magyarázatképpen. Egy év elmúltával azonban erre az erőszakra már nem volt lehetőség, hanem a bírósághoz kellett fordulni, és pert kellett indítani a foglaló ellen. Amikor e szokást egy más összefüggésben Verbőci másodszor is szóba hozta, akkor egy olyan magyarázatot fűzött hozzá, amely sokkal szélesebben általánosítható: a dolgok és a jószágok megtartása céljából a védelem bárkit megillet.

Az első említés az Hármaskönyv első részében szerepel, ahol a jószág különböző szerzési formáiról írt a szerző. A második egy terjedelmesebb gondolatmenet része. A Hármaskönyv harmadik részében – tehát ott, amelyet elsősorban nem a nemesi jog tárgyalásának szánt – Verbőci néhány városi és paraszti jogszokás közé négy címet iktatott.¹⁶⁵ A titulusok szorosan összefüggenek egymással, azonban látszólag teljesen függetlenek az őket megelőző és követő részekről. A függetlenség azonban csak az ezeket a címeket követő paraszti szokásokra igaz. Verbőci a városi hatalmaskodásokhoz és a városi büntetőbíráskodáshoz kapcsolódva vágott bele az új fejtegetésbe, amely az önvédelem kérdéseit feszegette. A négy titulusból álló részben a szerző kétszer is hivatkozott a magyar szokásjogra, az ott leírtak jelentős része azonban nem a magyar szokásokból származott, hanem a *ius commune*-ből, Baldus de Ubaldinának a iustinianusi kódexhez írott kommentárjából vagy Angelus Aretinusnak az Institiókhoz készített kommentárjából.¹⁶⁶ A gondolatmenet alapját a iustinianusi kódexben

¹⁶⁴ Tripartitum I. 68, III. 22; Quadripartitum II. 44. és IV. 34.

¹⁶⁵ Tripartitum III. 21–24; Quadripartitum IV. 32–36. A Négyeskönyv titulusainak száma azért több, mert a Hármaskönyv 21. titulusát két titulusra, a 32.-re és a 33.-ra bontották és kibővítették.

¹⁶⁶ Bónis, Self-defense 81.és uő.: A Tripartitum forrásai, 229. A két hivatkozás a magyar szokásjogra: Tripartitum III. 22. 2.§ és 23. 1.§

találjuk meg.¹⁶⁷ A harmadik részben található az a mondat – ezt később paragrafusként fogták fel –, amely szintén a *ius commune*ből került Verbőci tollára. Eszerint a védelem (*defensa*) nem csak a személyt, hanem az ingatlanokat vagy az öröklött jószágokat is megilleti. Nem ismerte azonban a közös jog azt a magyar szokást, melynek értelmében, ha egy birtokos jószágát elfoglalják, akkor ő egy éven belül kidobhatja abból a foglalt, ily módon védekezve a foglalt és erőszakos rabló (*ab occupatore et violento spoliatore*) ellen. Az egy éven belül a birtokból szabadon kivethető foglaltóra vonatkozó szokást csak ritkán emlegették okleveleink, ennek ellenére bizonyára széles körben alkalmazták, tehát a szokásjog által megengedett eljárás volt.¹⁶⁸

Ha az itt leírt mondatokkal nem is találkozunk okleveleinkben, a gondolatok már Verbőci előtt is megegyezhettek a magyar jogi gondolkodással. Két jelenségre azonban fel kell hívni a figyelmet. Az egyik az, hogy nem a mai értelemben vett önvédelemről van szó. A Codexhez írt glossza szerzője, a kommentátorok és Verbőci is egyszerre beszéltek a birtok és a személy védelméről. A másik a kölcsönzés ténye. Verbőci azért vette át a kommentátorok véleményét, mert az tökéletesen megfelelt a magyar szokásoknak. Az előtte fekvő formuláskönyvekben, az általa olvasott oklevelekben nem találkozott azonban egyetlen olyan frappáns, régóta használt, kanonizált mondattal sem, amely a birtok –és személyvédelemre vonatkozott volna, nem tanítottak neki ilyet ifjúkorában sem. Ezért kellett a kommentátorokhoz fordulnia. A fél évezreddel későbbi történész utódok sem leltek az oklevelekben efféle mondatokra. Annál gyakrabban látják rendszeres alkalmazásukat.

A magyar jogban tehát a középkor végén is lehetőség volt a birtok erőszakos megvédésére. A polgári kor jogszemléletét a múltba visszavetítve könnyedén feltételezhetnénk, hogy az önhatalmú jogérvényesítés módszereit a megvédendő dolgok természete szerint kategorizáljuk: az *arrestatio* és a represszália az ingóságok, az erőszakos védelem lehetőség pedig az ingatlanok esetében volt alkalmazható. Csakhogy a középkori jogi élet nem ezzel a logikával gondolkodott. Az említett szokások, ide értve az erdei és mezei kártételek elleni védekezést is, egymás mellett, de egymást néha lefedve működtek.

A birtok védelme nem lehetőség volt, amely a birtokos szabad választásán múlt, hanem elvárt cselekedet, amely hozzá tartozott a birtokosi lét lényegéhez. Ha valaki birtokát elmulasztotta megvédeni, az azonnal gyanút keltett a kortársakban. A nádor előtt pereskedett

¹⁶⁷ „*Recte possidenti ad defendendam possessionem, quam sine vitio tenebat, inculpatae tutelae moderatione illatam vim propulsare licet.*” C. 8.4.1. „*Vi pulsos restituendos esse interdicti exemplo, si necdum annum excessit, certissimi iuris est, et heredes teneri in tantum, quantum ad eos pervenit.*” C. 8.4.2. Dell’Adami, Az anyagi magyar magánjog, 89. Tévesen vont azonban Dell’Adami párhuzamot a Hármaskönyv e szövege és az *interdictum uti possidetis* között.

¹⁶⁸ A szokás alkalmazása: 1426: ZsO XIII. 811. sz. (290)

1238-ban a pannonhalmi és a somogyi apát bizonyos somogyi tizedek miatt. Miután a szentmártonhegyi Uros apát előadta a keresetét, a bírák meghökkenve hallották a somogyiak választát, mely szerint ők nem tagadták, hogy mindeme jogok Pannonhalmához tartoznak. Meg is kérdezték, hogy miért nem akarják megvédelmezni egyházuk jogát (*nolens deffendere ius ecclesiae sue*), Uros apáttól való félelmük miatt, avagy tudatlanságból és hanyagságból, netán azért, mert e helyet el akarnák hagyni.¹⁶⁹ A bírák értelmezése szerint a védelem feladása – még ha ebben az esetben csak a bíróság előtti békés védelemről is volt szó – egyet jelentett a birtok elvesztésével, erre pedig csak akkor kerülhetett sor, ha valaki gyengesége vagy hanyagsága miatt nem állt ki jogai mellett.

Nem volt ez másként az erőszakos védelemmel sem. Ez állandó jelenéteket és gyors reagálást kívánt. A késő középkori Pest és Pilis megyében, a főváros és a királyi udvar körül nem alakultak ki hatalmas világi magánuradalmak, ellenben egészen 1541-ig szokásban volt, hogy a bárók és az udvari nemesek kisebb birtokokat, többnyire egy-egy falut szereztek maguknak, amelyből eltartották visegrádi, budai házukat. Ha a befolyásos báró vagy nemes kiesett a hatalomból, szinte automatikusan megszabadult e birtokaitól, ha ezt nem tette meg maga, akkor megtette helyette a királyi udvar.

Nelepcsics Iván 1345-ben visszatért Lajos király hűségére. A király ezért többek közt neki adott egy addigi királyi falut, a Pest megyei Besenyőt – ahogy a királyi oklevél fogalmazott – „hogy innen meg tudjon jelenni kúriánkban”. Besenyő új urának más birtokai az ország közepétől távol, Horvátországban feküdtek. Egy jó évtized múltán Iván különböző megyék ispánja volt. Halála után utódai már nem dédelgették az udvari karrier álmát, annál inkább a szintén távoli birtokokkal rendelkező későbbi nádor, Jolvai Leusták, Zsigmond király akkori udvarmestere. Az udvari léthez neki is szüksége volt egy Visegrádhoz közeli falura. Zsigmond király valószínűleg az ő kérésére vette el Iván fiaitól Besenyőt, és ígért helyette nekik egy másik, Besenyővel egyenértékű, ámde „sokkal békésebb” birtokot (*aliquam possessionem magis pacificam*) Horvátországban. Az eljárás beleillett a királyi cserék normális menetébe, még akkor is, ha a Nelepcsicseknek egyelőre be kellett érniük egy ígérettel. A királyi kancellária hosszasan bizonygatta Besenyő elvételének és eladományozásának jogosságát. „Mivel néhai Iván mester fiai Horvátország részein laknak és ott van személyes rezidenciájuk, ezért ebben az országban több helyen levő birtokaik védelme elfoglalja őket, a Pest megyében fekvő Besenyő birtokukat a fennebb említett távolság és a gyakori személyes távollétük miatt az ellenség különféle támadásai által gátolva a számos

¹⁶⁹ PRT I. 761. (RP 58. sz.)

háborítótól nem tudják alkalmasan megvédeni”.¹⁷⁰ Kétségtelen, 1387 kora nyarán Horvátországban a Mária királynő és Zsigmond király ellen küzdő felkelők sok gondot okozhattak a király oldalán maradt családoknak, ámde Besenyő védelmét távollétükben elláthatta volna egy tiszttartó is.

Hasonló királyi cseréről értesülünk a Pest megyével szomszédos Heves megyében. István mester, a gyűrűs pecsét őre ott kapott négy falut Lajos királytól. Fia, Mihály azonban 1372-ben a „szomszédosok és a határosok ármánykodása, zaklatása és az általuk neki okozott halálfélelem miatt” a birtokot már nem tudta biztonságosan élvezni. Ezért azokat örökre visszabocsájtotta a királynak, aki meglehetősen sovány vigaszként annyit ígért, hogy egyszer majd ad valamit ezért cserébe.¹⁷¹

Eme két példa alapján érzékletesen követhetők a 14. századi viszonyok. A birtok védelme a föld birtokosára hárult, ha ezt nem tudta teljesíteni, alkalmatlanná vált feladata elvégzésére. A szomszédok pedig - valaki valakivel valahol mindig szomszéd volt - potenciális ellenségnek számítottak, akik számára a másik birtokos zaklatása, mindennapi, úgy is mondhatnánk, természetes dolognak tűnt. Különösen kihasználták ezt olyan esetben, ha a birtokos már nem számíthatott a királyi hatalom különös védelmére. Nelepcsics Iván fiai és István mester fia apjukhoz képest kicsiny befolyással és hatalommal rendelkeztek; amit nem mertek megpróbálni elődeikkel, azt velük megtenni a világ legtermészetesebb dolgának számított. A királyi kedvezés sem mosolygott rájuk úgy, mint egykor. Birtokaik megkurtításakor az uralkodó, az ország békéjének őreként lépett fel, a kétséges birtokelvétele pedig azzal leplezte, hogy a mindenki által ismert fenyegetettségre hivatkozott. A hivatalos királyi vélemény szerint a fejedelem kegyesen magához vette a megroppant hatalmú családok birtokait, majd továbbadományozta új híveinek.

¹⁷⁰ 1345: „*ut exinde in curia nostra stare valeat atque possint*” DL 38 487.; 1387: „*quia filii condam magistri Iwan filii Nelepty in partibus regni Croatia incolatum et personalem residentiam habentes, erga tutionem iurium possessionarium ipsorum in eodem regno in plerisque locis existentium occupati et retenti, possessionem ipsorum Bessenew in comitatu Pestiensi sitam ob loci pretaxati distantiam eorumque creberrimam personalem absentiam variis hostium insultibus iugiter prepeditam nequeant a cunctis impetitoribus condigno tutaminis defensare*” Fejér CD X/1. 580. sz. (327)

¹⁷¹ „*propter versutias et molestias vicinorum et commetaneorum earundem et metum mortis, quas isdem sibi inserunt*” DL 6029.

II. A hatalmaskodás fogalma

1. Szó és fogalom

Egy fogalom történeti elemzésekor nem választható el egymástól a nyelvi és a tartalmi értelmezés. Ha a hatalmaskodást keressük a forrásokban, akkor egyrészt olyan cselekmények leírását kutatjuk, amelyek az önhatalom egy különleges megnyilvánulásai: a birtok, az ingó jószág, a hozzájuk kapcsolódó jog megszerzését, megtartását célozzák, úgy, hogy e cselekmények lehetnek törvényesek és törvénytelenek is. Vizsgálatunkból kizárjuk mindama cselekményeket, amelyeket a társadalom eleve elutasított, elsősorban a büntetőügyeket: a lopást, a rablást, a nemi erőszakot és a rontást. Másrészt ezek nyelvi kifejezéseit keressük forrásainkban, olyan szavakat, amelyek részben vagy egészben e cselekedetekhez kötődnek.

A nyelvi kutatás esetünkben hét területre terjed ki. Első a fogalmat jelölő szavak feltárása, második az ezek magyarázataként, körülírásaként fellelhető más szavak, azaz szinonimák összegyűjtése. A harmadik terület a szinonimák közti nyelvi és tartalmi kapcsolat megállapítása, azaz mit jelentenek a szinonimák közé tett jelek, elsősorban a vesszők, és a kötőszavak. Negyedjére vizsgáljuk a szó és a szókapcsolatok kialakítását: főnévi, melléknévi vagy igei értelemben használják-e, milyen szókapcsolatokká fűzik össze őket más szavakkal, milyen nyelvtani formában történik meg e kapcsolatok kialakítása. Ötödször a szónak vagy a szókapcsolatnak a mondatban való helyét keressük. A további két feladat már nem nyelvtani, hanem tartalmi. Megállapítjuk, hogy milyen forrástípusban, milyen szövegekörnyezetben, a szöveg mely helyén jelenik meg a kifejezés. Végül azt vizsgáljuk, mennyire vált elterjedtté: milyen környezetben bukkan fel először egy új kapcsolat és jelentése hogyan, mennyi idő alatt terjed el más szövegekben és más iratkibocsátóknál, mennyire lesz tudatos a különböző kifejezések megkülönböztetése.

Egy szó értelmét a középkori gondolkodók annak etimológiájából vezették le. Célszerű tehát feltennünk a kérdést, mit jelentett hatalmaskodás saját korában. Miután forrásinkat latinul írták, ezért a latin etimológiával kell nekünk is kezdenünk.

A magyarországi latinságban a hatalmaskodás legtöbbször *violentia* és *potentia*.¹⁷² A 13. században még gyakori a *violentia* és az ebből képzett alakok, ezt azonban a *potentia* fokozatosan kiszorította. A két főnév határozószós alakja a *violenter* és a *potentialiter*. A

¹⁷² Tringli, Fehde und Gewalttätigkeiten, 281; Tringli, A hatalmaskodás és a Fehde, 414; 'potenter' 'potentia' 'potentialis' 'potentialiter' 'potentiarie' szócikkek Bartal, Glossarium.

potentia szó a *possum*, *posse* igéből származik, amely maga is összetétellel keletkezett: a *potis* 'tudó, képes' és a létige összeillesztéséből. A szó első fele valószínűleg a *petere* igéből ered, melynek jelentése 'valami felé törekedni, valamit elérni'. Aki pedig valamit megpróbált elérni, annak meg is kellett azt tartania, ezt pedig olyan világban, ahol mindenki elsősorban a saját erejére támaszkodhatott, csak erőszakkal tehette meg. Az e szavakból származó *potentia* elsődleges jelentése így lett 'erő, hatalom, erőszak'.¹⁷³ Károly király 1323-ban bocsátott meg a hűtlen Dorozsló-fiaknak, és adta vissza nekik a tőlük egykoron elkobzott földeket. Kegyét azzal indokolta, hogy nem akarattal, hanem erőszak (*potentia*) hatására pártoltak el tőle.¹⁷⁴ A magyarországi latinságban a *potentianak* és a belőle képzett szavaknak állandósult, bár nem kötelezően összeforrott, formulaszerű párja, a *violentia* és a *violenter*. A *violentia* az elsődlegesen 'erő' jelentésű *vis* főnévből származik. A belőle képzett *violens*, *violenter* alakok jelentése pedig 'erőszakos, erős'.¹⁷⁵ A latin szavakat tehát az 'erő' és az 'erőszak' jelentés kötötte össze, ebből alakult ki később az elvont 'hatalom' értelem.¹⁷⁶

A hatalmaskodásokról szóló panaszokban rendszeresen előfordult még egy szó a hatalomra, az *auctoritas*. A szó ősi, ekkorra már rég elhalványult, indogermán gyöke a növelés, növekedés volt.¹⁷⁷ Akinek *auctoritasa* volt, az a saját erejét, befolyását, hatalmát növelte meg, így jött létre az idegen szóként a magyar nyelven is meggyökeresedett jelentése.¹⁷⁸ Nagyon fontos kiegészítője volt a szónak a birtokos jelző; az, hogy az illető saját hatalmából hajtotta végre a tettet. A panaszlevél fogalmazója ezzel azt akarta kifejezni, hogy az, akit beperelt a hatalmaskodásért, saját maga felelős a tettéért. Ő a felelős érte még akkor is, ha a jogszerűtlennek vélt cselekedetet segítői, többnyire familiárisai és jobbágjai hajtották végre. Hiába jobbágyok és familiárisok foglalták le szabad úton a panaszos jószágát, hiába ők

¹⁷³ 'possum, posse, potui' 'potis' 'potentia' szócikkek Schwenck, Etymologisches Wörterbuch. A szónak pozitív értelme is volt. Kun László kancelláriájában a magukat Vidin falai alatt kitüntető Miklósról és Csaszlórol jegyezték fel, hogy az ellenséges csapattal keményen (*potentialiter*) szálltak szembe. Fejér CD V/2. 124. (RA 2429. sz.)

¹⁷⁴ „*non voluntarie sed potentia coacti fuerint secuti*” HO I. 89. sz. (117)

¹⁷⁵ 'vis' 'violens, violenter' szócikkek Schwenck, Etymologisches Wörterbuch

¹⁷⁶ 'potentia' 'potentialiter' szócikkek Du Cange, Glossarium; 'potentia' 'potens' szócikkek Diefenbach, Glossarium

¹⁷⁷ 'auctor' 'auctoritas' 'augere' 'audacia' szócikkek Du Cange, Glossarium és Diefenbach, Glossarium; 'auctoritas' szócikk LLMAeH

¹⁷⁸ 14. sz. közepe: „*officialis vester de eadem cum quibusdam aliis complicibus suis prius ipsum expoliando in loco fori manibus armatis oppressisset et eosdem duos currus suos cum dictis mercimoniis et equis, ut dicitur in toto L marcas valentibus, abstulisset ab eodem propria sua auctoritate*” Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae 75. sz. (47); 1361: „*duos boves ...cum curru ... potentialiter abstulisset sua audacia propria temeraria*” Sztáray okl. I. 176. sz. (322); 1370: „*unum equum ...propria sua auctoritate et potentia abstulisset*” Sztáray okl. I. 223. sz. (372); 1345: „*quoddam molendinum... propria ipsorum auctoritate occupasset*” AO IV. 303. sz. (499); 1349: „*quandam particulam terre cum uno molendino ... propria sua auctoritate occupasset*” AO V. 154. sz. (286); „*si quispiam lesus vel dampnum passus hoc ordine non servato auctoritate propria se presumpserit vindicare et sibi satisfactionem recipere*” 1405: 8. t.c. (CJH, DRH)

hajtották be a mezőn talált idegen jószágot, tettük földesuruk hatalmából, erőszakhoz való jogából fakadt. A bepanaszolt személyt tették e kifejetéssel felelőssé akkor is, ha más birtokosokkal együtt hajtotta végre tettét; a saját döntéséből fakadt, hogy csatlakozott társaihoz az erőszakos tett elkövetésekor, saját erejét használta, amikor másra támadt vagy másnak kárt okozott, azaz saját hatalmával követte el a cselekményt. Előfordult, hogy nem is beszéltek a panaszban a hatalmaskodás segítőiről, mégis hozzátették a *potentia* vagy az *auctoritas* szóhoz a *propria* jelzőt. Ilyenkor egyszerűen ezzel akarták a bíróság számára egyértelművé tenni, hogy a tett felelőssége a bepanaszoltat terheli. Ezért állt néha az *audacia* szó is a *potentia* vagy az *auctoritas* magyarázataként a panaszlevélben. Ezekben az esetekben legcélszerűbb e szót elhatározásnak fordítani, melynek a régi magyar nyelvben a *bátorság* felelt meg.

A középkori és a kora újkori magyar királyság német ajkú lakói a magyar jogintézményt ismerték és éltek is azzal, a fogalomra használt szavuk is a magyar vagy a latin szó fordítása volt: a *Gewalttat* és *Gewalttätigkeit*. A Fehdével csak a magyar-osztrák határvidéken történt cselekmények leírásakor találkozunk. Amikor a pozsonyi Augustin Wagner 1599-ben a Hármaskönyvet lefordította németre, mindig *Gewalttat*ot írt, ha a latin szövegben az *actus potentiarius* vagy a *factum potentiale* állt és gyakran mellé tette a latin *iniuriat* (jogtalanság) is.¹⁷⁹

A magyar nyelv a 16. században jelent meg a jogi szövegekben, hogy aztán a 17. században a magyar nyelvű vidékeken a helyi – falusi, városi, megyei, uradalmi – írásbeliségben meghatározó szerepre tegyen szert. A hatalmaskodás fogalmára két, ugyanabból a tőből képzett szót használtak: a *hatalmaskodást*, mely a *hatalmaskodik* igéből származik, és a *hatalom* szót.¹⁸⁰ A *hatalom* a *hat* igéből alakult ki, és a 'képes valamire' jelentése hasonló volt, mint latin megfelelőjéé. A két szó közül a hatalomnak jóval több jelentése volt, mint hatalmaskodásnak, többek között ismert és használt volt mai, elvont jelentése is. A hatalmaskodás az általunk tárgyalt jogintézmény mellett jelentette az erőszakoskodást is. A *hatalom* melléknévi formája a *hatalmas*, mely a főnévhez hasonlóan több jelentésű szó, a

¹⁷⁹ „in actibus siquidem potentiariis” „in den actibus potentiariis und gewalthaten” Tripartitum I. 78. „actuum potentiariorum” „gewalthat” II. 19. „actuum potentiariorum” „gewalthat und iniurien” II. 23. „factum maioris potentie” „grosse gewalthaten” II. 61. „in facto maioris potentie” „in sachen grosse gewalthaten und iniurii” II. 65. Wagner, Decretum; 'Gewalt' szócikk Siebenbürgisch-sächsisches Wb.; Bariska, III. Frigyes gyámsági kormányzása, 1166.; uő.: A Szent Koronáért elzálogosított, 30.; Csermelyi, Weispriachné háborúja

¹⁸⁰ Veres Balázs mindig a hatalom szót használta, az ő tollán a hatalmaskodás nem fordult elő: „nagyobb vagy kewssebb hatalomert”, „egyeb perekben, kyk hathalom dolga felewl indwlhattatnak”, „ha nagyobb hatalommal karhoztathyk... kewsseb hatalomnak chyelekedeseben” „kewsseb hatalomba”. Veres, Magyar decretum, 130r, 131r, 133r, 140r

teljességre törekvés nélkül a 'mindenható' 'tekintélyes' 'nagy' 'erős' 'irtózatoss' szavakkal adhatjuk vissza jelentését.¹⁸¹

Középkori nyelvemlékeink – lévén többségükben vallásos szövegek fordításai – általában a hatalom általános jelentését tartották fenn.¹⁸² A magyar szavakat tartalmazó korai szótárak és szójegyzékek a fogalomnak jórészt elvonatkoztatott jelentését közölték. Verancsics Faustus 16. század végi szótárában fordul csupán elő a hatalom a *violentia* és a *Notzwang*, a hatalmas pedig a *violens* és a *gewaltig* fordításaként.¹⁸³ Ennek ellenére semmi okunk feltételezni, hogy a középkor évszázadaiban más névvel illették volna e fogalmat, legfeljebb kiejtésében volt némi hangzóeltérés a későbbi korszakokhoz képest.

Látszólag minden a mellett szól, hogy a hatalmaskodás szóval – akárcsak latin megfelelőjével – az erőszakot kívánták kifejezni. Csakhogy, ha alaposabban szemügyre vesszük a nyelvtörténeti szótárak példáit, kiderül, hogy a hatalom nem egyszerűen erőszak, sőt néha nem is erőszak, hanem jogtalan erőszak vagy csupán jogtalanság. Verböci István Hármaskönyvének első kivonatos magyar fordítója, Veres Balázs a káptalanhoz tartozó személyek elítéléséről szóló titulusnál 1565-ben így magyarázta a hatalmaskodást: „*hatalmat, azaz vétket vagy kárt teend*”. Az egyházi birtokok tisztartóinak hatalmaskodásánál is két szóval adta vissza a fogalmat: „*kárt vagy hatalmat téssen*”. A főpapok hatalmaskodásairól szólva azt fejtegette, mi a teendő, ha a prelátusok birtokaikról „*valami hatalmok avagy valami gonoszságos cselekedtenek volna*”. A Hármaskönyv írója ezekben az esetekben az *actus potentiarius* szinonimájaként a *malum*, magyarul 'kár', egyszer pedig a *facinus*, magyarul 'vétek, bűn', szót használta.¹⁸⁴

A hatalmaskodás és a hatalom tehát jogtalan, törvénytelen tett, mely együtt járhatott az erőszakkal, de elég volt az is, ha csak az erőszak lehetőségét rejtette magában. Ha például valaki elhordta más rétvjéről a szénát, még ha nem is vert meg senkit, akkor is hatalmas szénahordásról beszéltek, merthogy magáénak gondolta a földet, és ha a szénahordásnak

¹⁸¹'hatalom' 'erőhatalom' 'hatalmas' 'hatalmaskodás' 'hatalmaskodik' szócikkek NySz; 'hatalom' 'hatalmas' 'hatalmaskodás' szócikkek OklSz; 'hatalom' szócikk TESz; 'hatalmas' 'hatalmasképpen' 'hatalmaskodás' 'hatalmaskodhatik' 'hatalmaskodik' 'hatalmaskodó' 'hatalmaskodtat' 'hatalmasság' 'hatalmasságtétel' 'hatalmasul' 'hatalom' 'hatalombírság' 'hatalompénz' szócikkek SzT; Kovács, Magyar jogi terminológia, 164. A szótárak közül ki kell emelni a SzT hatalmas anyaggyűjtését és precíz fogalom meghatározásait. A mű valóságos művelődéstörténeti enciklopédia.

¹⁸² Természetesen Veres Baláznál is előfordul az elvont értelem. Így lett pl. a „*propria sua autoritate*” „*ew tulajdon hatalmawal*”, a „*jurisdictio judicandi*” pedig „*ithylyne walo hathalmok*”. Tripartitum II. 55., 65.; Veres, Magyar decretum 133v, 138r.

¹⁸³'hatalmas' 'hatalom' szócikkek Gl

¹⁸⁴ Veres, Magyar decretum 130v, 131r „*mala ipsa et facinora*” „*quorumcunque actuum potentiarius*” „*actus potentiarii vel malorum genera*” Tripartitum II. 47, 48, 51.; 'facinus' szócikk LLMAeH

ellenállt volna a birtokos, akkor biztosan nem átalott volna erőszakhoz folyamodni. E logikával vált a hatalmas tett erőszakossá, akkor is, ha egy újjal sem bántottak senkit.

A törvényes önhatalomnak nem volt összefoglaló neve. A mezei kártételek ellenében alkalmazott *abactio* kései, újkori fejlemény. A törvényes önhatalom nem volt hatalom, hatalmaskodás, azt nem gyakorolták hatalmasul, e szavak – Veres Balázs szavaival élve – csak a vétket, kárt tevő személyre vagy cselekedetre vonatkozhattak.

2. A 11. századi törvények

A hatalmaskodások elsődleges forrásai az oklevelek. E tárgyban azonban szinte semmit sem várhatunk a 11–12. század okleveles forrásaitól: túlnyomórészt egyházak számára kiállított királyi adományok, megerősítések, jószágösszeírások közt hiába is keresünk erre vonatkozóan bármit, éppúgy nem találunk rá említést, mint a társadalom és a kormányzat számos más jelenségére sem. Van azonban egy forráscsoportunk, mely kitűnő forrásként kínálkozik: a 11. századi törvények, a Szent István, Szent László és Könyves Kálmán király neve alatt fennmaradt dekrétumok.¹⁸⁵

Előfeltételezéseként elfogadhatjuk, hogy a 11–12. századi Magyarországon is működött az önhatalmú, erőszakos jogérvényesítés rendszere és ezt a szokások úgy szabályozták, hogy tiltották a jogtalan erőszakot. Ezt látjuk ugyanis a 13. századi forrásainkban. A visszavétítés módszerét alkalmazva a forrásokban sokkal bőségebb 13. század viszonyainak elemeit keressük a korai törvények szövegeiben.

Szent István dekrétumaiban nyolc olyan cikkelyre bukkanunk, amely kapcsolatba hozható a később hatalmaskodás néven emlegetett cselekményekkel; háromra az első, ötre a második törvénykönyvben. A törvényeket ismerő és idéző nagyobbik István legenda és a Hartvik püspök által szerkesztett legenda is tartalmaz olyan utalásokat, amelyek e szövegeket kiegészítik. Szent László második törvénykönyvének két, harmadik törvénykönyvének valamint Kálmán első törvénykönyvének egy-egy cikkelye szól az utóbb hatalmaskodásnak hívott cselekményekről. A törvényhelyek a következők: István első törvénykönyvének 16., 32. és 35. cikkelye valamint második könyvének 10., 12., 13., 14. és 15. cikkelye. László második törvénykönyvének 8. és 11., továbbá harmadik törvénykönyvének hívott, de korábbi rendeleteket tartalmazó gyűjteményének 27., valamint Kálmán király első törvénykönyvének 32. cikkelye. Ez utóbbi mű előszavának néhány mondata is témánkra vonatkozik.¹⁸⁶

A korai magyar törvények – akárcsak Európa más hasonló gyűjteményei – jelentős részben büntető szokásokat tartalmaztak. Szokásokról van szó, az ugyanis nehezen képzelhető el – még akkor is, ha egyik-másik törvényhez hasonló rendelkezést a Birodalomban korábban már írásba foglaltak –, hogy ezeket a rendelkezéseket a királyi tanács előzmények nélkül alkotta

¹⁸⁵ A törvény és dekrétum szót itt és a későbbiekben is szinonimaként használom.

¹⁸⁶ E törvények idézésekor a Corpus Juris Hungarici számozását, szövegüknél pedig mértékadó kiadásukat követtem: Závodszy, Törvények és zsinati határozatok.

volna meg, vagy vette volna át a külföldi forrásokból. A régi gyakorlat által kipróbált szabályok voltak ezek, amelyeket fontosnak tartottak királyi rendeletként is kihirdetni.¹⁸⁷

A hatalmaskodásokkal rokonítható cselekedetek kizárólag mint büntetendő tettek jelennek meg forrásainkban. Ebből a szempontból semmi különbség nincs a korai és a későbbi magyar törvények között; mind csak a jogtalan erőszakkal foglalkoztak. Azt, hogy e mögött volt a jogos erőszaknak egy sokkal szélesebb háttere is, csak egy-egy szónyi utalásból lehet kikövetkeztetni. A korai törvények írói számára ugyanis azok a jogok, amelyeket a társadalom megengedett, érdektelenek voltak. Évszázadokkal később e részben alig változott a helyzet; a kora újkori szokásjogi összefoglalók többnyire csak akkor tartalmaztak ilyen jogokat, ha azokat kiváltságoknak, szabadságoknak tekintették. Addig, amíg a természetjogi gondolkodás a magyar jogi írókat el nem érte, ritkán találunk a törvények között vagy a jogkönyvek hasábjain társadalmilag tolerált szokásokat.

A korai törvények valódi értelme – nemcsak Magyarországon, hanem szerte Európában – nehezen ragadható meg, mivel olyan szűkszavú rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek önmagukban csak ritkán értelmezhetők. A kor embere számára világos volt, hogy milyen kontextusba helyezze e mondatokat. Ahhoz, ugyanis, hogy a néhány, vagy éppenséggel csupán egy mondatos rendelkezések életszerűen világosak legyenek, sok olyan kiegészítő információt kell melléjük rendelni, amelyekre a törvény egyáltalán nem utalt. Ahogy a szokások átalakultak vagy megszűntek, a hozzájuk rendelt kiegészítő információk eltűntek nemcsak az emberi emlékezetből, hanem a jogi gondolkodásból is. A történelem tudományos művelése egy olyan korban kezdődött, amikor a törvényeket, rendeleteket modern értelemben vett szababotossággal fogalmazták meg és szó szerint értelmezték. A kutatók e modern szababotosságot keresték a régi törvényekben, így aztán rendre félreértették őket. A félreértés azzal sem szűnt meg, hogy a történelmi kutatás mind több olyan korabeli adatot hozott napvilágra, amelyek e törvények értelmezése mellé rendelkezhetők.

Az említett cikkelyekben leírt, jogtalan, erőszakos tetteket büntették – vagy inkább, büntethették – is ugyan, de nem voltak büntettek. Elkövetőik nem említhetők együtt a tolvajokkal, a bűbájosokkal, akiknek más volt a büntetésük, más volt a velük szemben követett eljárás is. Szent László törvénye szerint tolvajjá kiáltottak valakit, de a kardrántók,

¹⁸⁷ A szokásjogot látta az első törvénykönyvben: Hadik, A bosszú, 141; Waldapfel, Szent István első törvénykönyve, 101; Györffy, István király és műve, 273; Jánosi Mónika: Törvényalkotás, 45, Hamza, Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen, 27. A szokásjog és a törvények viszonyát nem tárgyalta Bónis György, műve azonban nem hagy kétséget a felől, hogy ő e törvényeket új jogot bevezető rendelkezéseknek tekintette. Bónis, Szent István törvényeinek önállósága

házfeldúlók, csonkítók, gyújtogatók esetében semmi ilyenről nem ejtettek szót.¹⁸⁸ Velük elsősorban kiegyeztek a pereskedők, a tolvajjal azonban nem lehetett egyezsége lépni.¹⁸⁹

A későbbi évszázadokban a hatalmaskodásokra alkalmazott két leggyakoribb szó, a *violentia*, illetve a *potentia* közül csak az elsőt használták a törvények fogalmazói. A korai törvénykönyvekben háromszor bukkan fel a *violentia*, vagy egy abból képzett hasonló szó. Az első törvénykönyv első cikkelyében, amely szó szerinti átvétele a másfél századdal korábbi mainzi zsinat egyik határozatának, arról olvashatunk, hogy az egyházi birtokok megkárosítóit, mint az egyház megtámadóját (*invasor*) és hatalmaskodóját (*violator*) közösítsék ki.¹⁹⁰ A második törvénykönyvben nem a szövegben, hanem rubrumban találkozunk a *violentiával*; *de violencia comitis* – ez a cím legkésőbb a 12. században már ott állt a törvény fölött, hiszen ezt olvashatjuk az ekkor írott Admonti-kódexben. A későbbi törvénygyűjteményekben azonban hiába keressük e kifejezést, azok összeállítói más címet adtak a törvénynek.¹⁹¹ A cikkely arról szól, hogy a vitézek jószágait megkárosító ispánok kötelesek teljes elégtételt adni, ezen kívül az okozott kárral azonos nagyságú büntetést is fizessenek. Hasonlóképpen találkozunk a szóval Szent László első törvénykönyvének nevezett szabolcsi zsinati határozatok között is; itt is csak a cikkely rubrumában áll a kifejezés. A törvény szövege az úton levő lányokon és asszonyokon erőszakot tevő férfiak büntetéséről szól.¹⁹²

Az istváni és lászlói törvényekben háromszor szereplő szót egyetlen tartalom fogta össze: az erőszak. Az első említés eredetileg a saját egyházakat megkárosító földbirtokosok cselekedetére vonatkozott. Hogy az istváni törvénykönyv összeállítói ezt így értelmezték-e, azt nem lehet biztosan eldönteni. A szó jelentése itt a rablással rokonítható. A második említés a jogtalan elvételt fejezte ki, a harmadik a nemi erőszakot.

A 13. században a *violentianak* már kialakult egy több, jól körülhatárolható cselekményt összefoglaló és általános értelme: törvénytelen és erőszakos vagy erőszakos fenyegetéssel véghezvitt cselekedeteket értették alatta, amelyek jogtalansága a cselekedet elkövetésekor nem volt egyértelmű, mert a tettet törvényesen is el lehetett követni. E jelentést Szent István második törvénykönyvének rubruma, a vitézek fölött hatalmaskodó ispánokról szóló cselekmények *violentia* néven való összefoglalása közelítette meg a legjobban. A szóhasználat gyakoriságában komoly eltérést tapasztalhatunk a 11. és a 13. század között. A

¹⁸⁸ László II. 4, 8, 11. tc.

¹⁸⁹ László III. 18. tc.

¹⁹⁰ István I. 1. tc.

¹⁹¹ István II. 10. tc. A változatokra: Závodszy, Törvények és zsinati határozatok, 155.

¹⁹² László I. 32. tc.

magyar királyság első évszázadában csak elvétve használták összefoglaló értelemben e kifejezést, a 13. századra azonban rendszeresen alkalmazott jogi fogalom lett belőle.

Szent István törvényeinek ama nyolc cikkelye, melyeket a hatalmaskodásokkal hoztunk párhuzamba, nem egyformán maradt fenn. Egyes cikkelyeket az istváni törvények mindkét nagy forráscsoportjában, az Admonti-kódexben és a késő középkori, kora újkori gyűjteményekben is megtalálhatjuk, vannak azonban olyanok is, amelyek csak az egyikben, míg némelyek csupán a másikban lelhetők fel. Mindkét szöveghagyomány későbbi, nem István-kori gyűjteményekből származik, mindkettő csak az istváni törvények egy részét őrizte meg.¹⁹³ Az Admonti-kódex két könyvre tagolta a törvényeket, a későbbi gyűjtemények azonban ezt a bontást nem ismerték. A második könyvet az első kiegészítéseinek, azaz novelláinak szokták nevezni, feltételezték azt is, hogy a két könyv két különböző törvényhozói gyűlés eredménye.¹⁹⁴ Sokkal nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy az összetartozó törvények valójában egy törvényt napon születtek, de több ilyen alkalom is volt, és a törvényeket – korántsem az összeset, csak némelyiküket – később fűzték össze a forrásainkban fellelhető sorrendbe.¹⁹⁵ Semmi sem bizonyítja, hogy a második törvénykönyv rendelkezései valóban az első novellái lennének. Szent István törvényeit azonban a későbbi uralkodók valóban ellátták novellákkal. Szent László második törvénykönyvének épp minket érdeklő cikkelyei a Szent István-i törvények novelláinak tekinthetők. Kálmán király első törvénykönyve pedig bevallottan István rendelkezései kibővítésének céljával készült.

Sorrendben az első ide sorolható törvényt, az első törvénykönyv 16. cikkelyét, csak az Admonti-kódex tartotta fenn, a későbbi összeállítások nem, így módon nem került be a magyar Corpus Jurisba sem. Rubruma azt ígéri, hogy a kardrántásról (*de evagatione gladii*) rendelkezik.¹⁹⁶ A törvénycikk címét a szövegben is szereplő kifejezésből alkották meg. A törvénykönyv közepes hosszúságú cikkelyei közé tartozó rendelkezés első fele elvi jelentőségű: azért, hogy az előkelők és az alacsonyabb helyzetűek között szilárd béke legyen, megtiltja, hogy bárki is kardot rántsón más ellen, azzal a céllal, hogy neki kárt okozzon. A második rész – mondatról az eredeti szövegben nem beszélhetünk, arra csak a későbbi kiadók tagolták a textust – lakonikus tömörségű: aki ezt teszi, az ugyanazon kard által vesszen el.¹⁹⁷

¹⁹³ Jánosi, A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek; uő. Törvényalkotás, 67; Mikó, Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata

¹⁹⁴ Bónis: Szent István törvényeinek önállósága, 436.

¹⁹⁵ Györffy, István király és műve, 268; Kristó, A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja, 111; Jánosi Mónika, 'István I. (Szent) törvényei' szócikk, KMTL

¹⁹⁶ A cikkely eddigi legrészletesebb elemzését lásd: Hadik, Bosszú, 147. A kardrántást Hadik Fehdeként értelmezte.

¹⁹⁷ István I. 16. tc.

A cikkelyhez hasonló rendelkezést ismerünk a burgundi jogból.¹⁹⁸ A rendelkezés megokolását az egész középkorban ismerték. A törvény által emlegetett szilárd és makulátlan (*firma et incontaminata*) béke fenntartása a középkori uralkodók egyik leggyakrabban lejegyzett feladata volt. Olvashatunk erről koronázási szertartáskönyvben,¹⁹⁹ királytükörben,²⁰⁰ legendában,²⁰¹ oklevelek arengaiban,²⁰² levelekben²⁰³ és későbbi törvényben²⁰⁴ egyaránt. A cikkely külön kihangsúlyozta, hogy a béke kívánalma mindenkire vonatkozik, a társadalom alsó és felső rétegére egyaránt.²⁰⁵ A rövid törvényszöveg egyik kulcsszava az a kifejezés, amely a kardrántás motivációját világítja meg. A törvényhozó nem mindenfajta kardrántást akart ugyanis megtiltani, hanem csak azt, amely másnak kárt okozott (*ad laedendum aliquem*).²⁰⁶ Ha tehát valaki nem azért ragadott fegyvert, hogy másnak sérelmére legyen, hanem saját magát, rokonságát, embereit, vagyónát védte meg a támadóval szemben, az valójában nem is számított kardrántásnak. A szöveg hallgat ugyan róla, de egyértelmű: aki jó okkal, igazul, védelemből rántott fegyvert, arra nem vonatkozott e törvény. Az írásba foglalt tovább nyomatékosította az igaztalanul kardot rántó tettének gonoszságát, amikor azt állította, hogy „vakmerőségétől ösztönözve” (*stimulis sue audacie*) tette ezt az elkövető, amivel kétszeresen is kifejezte, hogy semmiféle igaz oka nem volt arra, hogy fegyvert fogjon másra.

¹⁹⁸ Závodszy, Törvények és zsinati határozatok, 31.

¹⁹⁹ Tóth, A Hartvik-legenda kritikájához, 79.

²⁰⁰ Intelmek: „*Si eris pacificus tunc dixeris rex et regis filius...*” Závodszy, Törvények és zsinati határozatok, 136.

²⁰¹ Szent István kis legendája: „*confirmato in pace regni solio*” Szent István nagy legendája: „*ut pacis ... se fore probaret filium*”. Ugyanezt átvette a Hartvik legenda is. Legenda S. Stephani regis maior, minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. recensuit: Emma Bartonik. In: SRH II. 395, 384, 415. A legendának e része nem önálló, közvetlenül a kardrántásról szóló törvényből került István király életírásába.

²⁰² Fichtenau, Arenga, 70; Kurcz, Arenga und narratio, 342.

²⁰³ Zsigmond császár a választófejedelmekhez és a Birodalom rendjeihez, 1434: „*wir alle unfurige und unordenliche sache in demselben Riche und Deutschen landen nyderlegen und-drucken und friden, recht und ordenlicheid widerumb uffrucken und gepflanzten mochten*” Quellen zur Reichsreform, 121.

²⁰⁴ 1435 (nagyobb): Praefatio: „*regnum nostrum Hungarie... iniuriisque et dampnificationibus potentialibus in suo statu et sue quiete ac pacis amenitate disturbatum*” (CJH, DRH)

²⁰⁵ Kristó Gyula a törvényhelyhez írott jegyzetében egyik lehetőségként felvetette, hogy a *maiores* idősebbet, a *minores* fiatalabbat jelentene. Az államalapítás korának írott forrásai, 58. Kristó György értelmezése tévesztette meg, aki a vasárnapi miselátogatást elrendelő cikkely (István I. 9. tc.) szavait fordította öregnek és fiatalnak. György, István király és műve, 186. A korai törvényekben szereplő *maiores* és *minores* kifejezések azonban kivétel nélkül, mindenütt 'előkelőt', 'magas rangút' illetve 'alsóbb rendűt', 'alsóbb rangút' jelentenek. Az I. 16. tc. fogalmazása önmagáért beszél: *maiores natu*-t, azaz „születése szerint nagyobbat” emleget, márpedig születése szerint mindenki fiatal. E szavak más törvényhelyekben: István I. 21, 35, László III. 2, Kálmán I. 9, 11, 12. tc. A két kifejezést összefogó *conditio* szó a *status* és az *ordo* mellett a magyarországi középkori latinság leggyakoribb szava volt a társadalmi vagy rendi csoportokra. 'conditio' szócikk LLMAeH

²⁰⁶ Bartoniek Emma így fordította e részt: „avégre, hogy valakit megsebesítsen”. Admonti kódex, 1988. 77. Szilágyi Loránd „másnak a bántalmazására” kifejezéssel tette át magyarra a szóösszetételt. Szöveggyűjtemény, 20. Kristó fordítása adta vissza legpontosabban a szöveg értelemét: „valaki sérelmére”. Az államalapítás korának írott forrásai, 58. A középkori fordítók a sért igével fordították a *laedere* szót. 'sért' szócikk Gl, 'Ledere' szócikk Diefenbach, Glossarium.

A kardrántó büntetésének megfogalmazását a törvény lejegyzője Máté evangéliumából kölcsönözte.²⁰⁷ A cikkely írója nagyon körültekintően vette át és alakította át a bibliai helyet, az ugyanis sem az evangéliumi intésből sem a törvényből nem derül ki, hogy ki veszejtse el, illetve ki vágja le azt, aki kardot ránt. Azt is homályban hagyta a törvény fogalmazója, hogy ki döntsön a büntetésről. Sem a krisztusi mondat, sem a magyar törvény számára nem ez volt a lényeg. A cikkely a másnak sérelmet okozó tette és annak elkövetőjére koncentrált: ő ugyanúgy végzi, mint amilyen véget áldozatának szánt. A törvény a büntetés törvényességét és jogosságát hangsúlyozta.

A második törvénykönyv négy egymást követő rövid cikkelye tárgyal ehhez hasonló cselekedeteket.²⁰⁸ E négy törvény azonban csak a későbbi másolatokban található meg együttesen, az Admonti kódex csupán az első kettőt közli. E két törvény semmiképpen sem tekinthető az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelye novellájának, sokkal inkább annak kivonata. Még az is elképzelhető, hogy ugyanakkor a tanácsi határozatnak kétféle lejegyzése fekszik előttünk: a magyarul megalkotott törvényt az első törvénykönyv szerzője hosszabban, a másodiké rövidebben adta vissza latinul. Az első cikkelyben csupán a *rubrum* új az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelyéhez képest: míg az az *evaginatio gladii*ről, ez a *iudicium gladii*ről szól. A törvény csak annyit rendelt el, hogy ha valaki karddal öl meg valakit, ugyanazzal a karddal vágják le. A következő cikkely az elsővel megegyező elv szerint határozza meg a további büntetési tételeket. A *rubrum* a testrészek megsebesítéséről beszél.²⁰⁹ A törvény szövege csupán büntetést tartalmaz: ha valaki másnak a szemét, lábát vagy karját megsebesítené a kardrántás során, hasonló sebet szenvedjen a saját testén. A két cikkely szorosan összetartozik: mindkettő a talio elvének legklasszikusabb megfogalmazása, mindkettő a kardrántással kapcsolja össze, mindkettő ugyanúgy teszi ezt, ahogy az első törvénykönyvben is láthattuk: sem a büntetés kirovója, sem pedig végrehajtója nincs megnevezve.²¹⁰

A két, csak a későbbi gyűjteményekben található cikkely különbözik az első kettőtől, azonban akárcsak azok, ezek is szorosan összetartoznak. Továbbra is a kardrántásról van szó, a kifejezés a II. 15.-ben szerepel is, a II. 14.-ben azonban a szöveg írója megelégedett csak a kard említésével. Eszerint, ha valaki úgy sebesítene meg karddal valakit, hogy az

²⁰⁷ „*Omnes enim qui acceperint gladium gladio peribunt.*” Mt 26, 52. Egy ó- és egy újszövetségi hely hasonlóképpen fogalmaz: „*quicumque effuderit humanum sanguinem fundetur sanguis illius*” Gn 9,6. „*qui in gladio occiderit oportet cum gladio occidi*” Apc 13,10.

²⁰⁸ István II. 12–15. tc. Hadik e cikkelyeket is elemezte Hadik, Bosszú, 168.

²⁰⁹ Bartoniek és Kristó egyformán sértésről és sebesítésről beszél, míg Szilágyi testcsonkításról. Szilágyi fordítása a négy törvénycikk egymást kiegészítő értelmezésén alapszik. Admonti kódex, 87; Szöveggyűjtemény, 26; Az államalapítás korának írott forrásai, 74.

²¹⁰ Tringli, 'talio' szócikk, KMTL

sebesüléséből felgyógyulna, a gyilkosságra vonatkozó elégtételt (*homicidii compositionem*) fizesse meg a megsebesítettnek. A következő törvény szerint, ha a kardrántás során nem történne sebesülés, akkor a gyilkossági elégtétel felét kell megfizetni. A 14. és 15. cikkelyben nem csak az elégtétel főnév fordul elő, hanem a tettesnek ennek lerovásával kellett kiegyeznie (*componat*) a megsebesítetttel, illetve ezzel kellett megváltania (*absolvat*) magát. A felek tehát kiegyeztek egymással, vagy a bíróság előtt, vagy azon kívül – mindkettőre százával találunk adatokat a késő-középkori forrásokban – itt azonban az egyezés nem jelentett szabad egyezkedést, a tettesnek szabott büntetési tételt kellett lerónia. A kardrántásról szóló cikkelyeket együttesen kell szemlélnünk, hogy rekonstruáljuk az erőszakos tettek után következő korabeli eljárást. Az áldozat vagy rokonai elsősorban megpróbálták kiegyezni egymással, majd ha ez nem sikerült, királyi bíróhoz fordultak, aki a régi magyar nyelven *forbátnak* nevezett „szemet szemért” elv alapján hozott ítéletet a bűnös fölé. Mint látni fogjuk, ugyanez volt a későbbi eljárás rendje is.

A kardrántásról szóló mondat igazi értelmét akkor találjuk meg, és akkor tudjuk elhelyezni a későbbi bírói gyakorlatban, ha nemcsak a törvények szövege között kutatunk. A törvénykönyveken kívül még két forrása van Szent István törvényhozásának: Kálmán első törvénykönyve, ahol megemlítenek egy István által hozott – egyébként ismeretlen – törvényt a vásárvámokról,²¹¹ valamint Szent István legendái, amelyek négy törvény említését tartották fenn. E négy cikkely mindegyike megtalálható a ránk maradt gyűjteményekben. A kisebb legenda a minden tíz falu által építendő templom parancsát tartotta fenn, a nagyobb pedig azt, hogy senki más földjét meg ne támadja, ellenfelét ne bántsa, illetve az árvákat és az özvegyeket ne sanyargassa. Mindegyik említést pontosan megfeleltethetjük egy-egy törvénycikknek, az elsőt a házfeldúlásról, másodikat a kardrántásról, a harmadikat az özvegyek, árvák elnyomásáról szóló törvénynek. Hartvik püspök kis változtatásokkal a nagyobbik legendának ezt a részét átemelte művébe.²¹²

A valószínűleg István király szentté avatása előtt készült nagyobbik legenda által kiemelt három cikkely közül kettő a későbbi hatalmaskodásokkal kapcsolatos. A legenda írója nem véletlenül e törvényeket tartotta fontosnak. Ő nem életrajzot írt, nem a király minden tetteről és törvényhozásáról akart beszámolni, hanem csak arról, amelyek alkalmasak voltak arra,

²¹¹ Kálmán I. 34. tc.

²¹² kisebbik legenda: *Legendae sancti Stephani*, 396. 12–16. sor. A vonatkozó törvényhely: István II. 1. tc. nagyobbik legenda: uo. 384. 7–15. sor, Hartvik-legenda: uo. 415. 1–12. sor A vonatkozó törvényhelyek: István I. 35, 16, 26. tc. Érszegi Gézának a legendák múlt század nyolcvanas évekbeli magyar fordításához készült egyik jegyzete a tizedfizetési kötelezettséget is ide sorolja, ez azonban tévedés. A legendák csak Pannonhalma és Székesfehérvár egyházának tizedkiváltságairól szólnak. Árpád-kori legendák és intelmek, 189.

hogy István király szentségét bizonyítsák.²¹³ Könyörületesség (*miser cordia*) és kegyesség (*pietas*) voltak az általa felvázolt portré vezérlő eszméi. Ebbe pedig e törvények tökéletesen beillettek, szinte egységet alkottak: megtiltották mások elnyomását. Az idézett törvények feleltek meg tehát leginkább a szerző királyeszményének. A legenda írója biztosan olvasta István király törvényeit, hiszen a legenda szövegében ugyanazok a szavak ismétlődnek, mint a ránk maradt törvénygyűjteményekben. Csakhogy ezek a rövid említések némileg el is térnek a törvény szövegétől. Két, ma már eldönthetetlen, variáció lehetséges. A legenda írója előtt a törvénynek egy olyan szövege volt, amely szó szerint tartalmazta az általa leírtakat, vagy pedig az általunk ismert szöveggel közel azonos példányt olvasott ő is, amelyet azonban a maga módján értelmezett. Értelmezése azonban kortárs értelmezés: ő birtokában volt azoknak az információknak, amelyekkel e rövid törvényeket alkalmazni tudták a 11. század világában. Számunkra mindegy, akár a törvényhozó, akár a másfél-két generációval később élt író szólalt meg a legendák szövegében, a törvényekhez képest a hatalmasodásszerű cselekedetekről új információkat közölt.²¹⁴

A legenda szerzője így írta le a kardrántásról szóló cikkelyt: törvényes vizsgálat nélkül (*sine iudicii examinatione*) senki ne okozzon ellenfelének kárt, vagy ne okozzon neki sérelmet. A legenda szövege megerősíti, amit a törvénykönyv cikkelyénél már elmondtunk: csak a más sérelmére vagy kárára történő kardrántást tiltotta meg a törvényhozó. A legenda ellenfélről, ellenségről (*inimicus*) beszél, aki ellen megengedett az erőszak. Ellenfél úgy lett valakiből, hogy előtte olyan kárt okozott a másiknak, amely törvénytelen. A törvénytelen cselekedet tehát kiválthatta a törvényes erőszakot. A legenda írója pár szavas kiegészítésével azonban az egy évezreddel későbbi olvasó számára biztos kulcsot adott a kardrántás büntetéséhez. A sértett fél csak azután ölhetette meg ellenfelét, ha a vizsgálat bebizonyította bűnösségét. Nem a sértett vagy rokonainak belátására volt tehát bízva a kardrántó megbüntetése. Nem a nemzeti bosszút engedélyezte a törvényhozó, hanem egy törvényes eljárással lezárult ítélet végrehajtását.

A legenda nem az ítéletből, hanem a vizsgálatból vezette le a pervesztesen végrehajtható testi büntetést. Ez teljesen megfelel a 13–14. századi bírói oklevelekből megismert eljárásnak. Vizsgálat alatt nem az előzetes, csupán a panaszt vagy annak ellenkezőjét igazoló

²¹³ nagyobbik legenda: *Legendae sancti Stephani*, 387. 3. sor Ugyanezt hosszabban Hartvik is átvette uo. 420. 5. sor Hasonló gondolat a kisebbik legendában: uo. 393. 3. sor; Thoroczkay, Szent István legendái.

²¹⁴ Tóth Zoltán tévesen feltételezte, hogy e három cikkely idézése nem a törvénykönyvből, hanem egy, az Egbert-ordóhoz közel álló szertartáskönyv királyi ígéreteiből származna. Az ordó és a legenda szövegének összevetése ezt egyértelműen cáfolja. Tóth, hogy feltételezésének nagyobb súlyt adjon, önkényesen és tévesen interpretálta a legendában említett második törvényt. A legenda szövegét nem helyezte sem a törvény sem az ordó mellé, mert ez aláasta volna ötletét. A szertartás, a törvények és a legenda csupán hasonló gondolatvilágban keletkeztek. Tóth, A Hartvik-legendák kritikájához, 81.

tanúbizonyítást (*humanum testimonium*), nem is az Árpád-kor legvégén terjedni kezdett csupán a panaszt igazoló vizsgálatot (*inquisitio*) kell értenünk, hanem az ún. végső bizonyítást, amelyet a tanúbizonyítás mérlegelése után ítétek meg valamelyik félnek: a próbát, az esküt vagy a párbajt.²¹⁵ Ezek kimenetele döntötte el a pert, és, ha csak nem történt a bizonyítás során valamilyen alaki hiba, akkor az ítéletet ennek alapján kellett meghozni. Ez után már azt is könnyen megmagyarázhatjuk, hogy István második törvénykönyvének kardrántásról szóló cikkelye fölé miért a „kard ítéletéről” címet írta az Admonti-kódex szövegének összeállítója. Ugyanarról van szó, csak más megfogalmazásban; a törvény fogalmazója szerint az ítéletből (*de iudicio*) fakad a kardrántó büntetése. A cikkelynek ez a rubruma azt is mutatja, hogy a legenda írója nem értette félre a fél évszázaddal korábbi törvénytörvényt, nem későbbi okoskodással toldotta meg a cikkelyt, sokkal rövidebben, de így értette azt a második törvénykönyv szövegadója is. A kardrántás büntetésére vonatkozó cikkelyeknek csak a megfogalmazása rövid, amelyek egy hosszadalmas és jól kialakult eljárás részét foglalták írásba.

Sem magát a kardrántást, sem a kard emlegetését nem kell szó szerint értenünk. A kard a középkorban mindenféle fegyver szimbóluma volt, itt pedig az erőszakos cselekedetet jelentette, bármivel is követték el. A név nem egyetlen cselekedetet jelentett, hanem többfélét. Ide értették még az olyan tetteket is, amelyek során személy elleni erőszak nem történt, legalábbis nem sebesítettek meg senkit. A kardrántásnak tehát a királyság első századában valószínűleg volt egy elvonatkoztatott, több tettet összefoglaló jelentése, ami azonban nem volt olyan széles, mint a hatalmaskodásnak a 14. századtól kezdve meggyökeresedett jelentése. Ebben a korai időszakban azonban egészen bizonyosan nem értették bele a törvénytelen birtokfoglalást, a házak feldúlását pedig csak részben. Ezekre, mint látni fogjuk, külön törvényeket alkottak, azaz külön szokások vonatkoztak rájuk. A középkori jog nem szigorúan megkonstruált alá-fölérendelt kategóriákban gondolkodott, hanem egymás mellett élő és részben egymást lefedő szokásokban.²¹⁶ A későbbi évszázadok szóhasználatából kikopott a kardrántás 11. századi fogalma, a hatalmaskodások során sokféle cselekményt emlegettek, önmagában a kardrántást azonban nem. Ezután, ha szóba került a kardrántás, azon már csak a kardnak a hüvelyből való kihúzását értették. A törvény szóhasználatát a kora

²¹⁵ Hajnik, Perdöntő eskü; uő., Bírósági szervezet és perjog, 280.

²¹⁶ Teke, A dekrétum fogalma, 214.

újkorban sem tudták jól értelmezni. Szent István néhány törvényét 1565-ben lefordító Veres Balázs törrel való emberölésnek magyarította a kard kirántását.²¹⁷

Ha a jogtalanul erőszakot használókkal szembeni fellépést akarták megokolni, Máté evangéliumának mondatát máshol is elővették. Nikolaus Cusanus 1433–34-ben terjesztette a bázeli zsinat elé reformtervét. Ebben többek között azt javasolta, hogy alkossanak végzést arról, hogy senki ne foglalhassa le hatalmasul (*violenter*) más jószágát bármilyen oknál fogva saját hatalmából (*propria auctoritate*) – ezzel az önhatalmú *arrestatitot* és represszáliát akarta megszüntetni –, sem pedig az illetőnek és övéinek ne okozhasson kárt a *Fehde* kinyilvánításával. Aki ilyet követ el, annak úgy kellene bűnhődnie, mint a tolvajoknak és a latroknak. Mivel – mondta – aki saját hatalmából (*propria auctoritate*) ragad kardot, az kard által vész el.²¹⁸ Cusanus terve a *Fehde* megszüntetését jelentette volna. Az önhatalmú represszáliát és a *Fehdét* a Birodalomban a középkor végén ugyanazzal az indoklással akarták megszüntetni, mint amire négyszáz évvel korábban Magyarországon hivatkoztak a kardrántás büntetésekor.

A kardrántásról szóló rendelkezés, illetve rendelkezések tovább élését látszólag hiába keressük a 13. században a hatalmasul elkövetett tettekért kirótt büntetésekben. Csak 1300 után, miután bevezették a kettős ítélet kimondását, bukkant fel újra a hatalmaskodásért járó halálbüntetés, a *capitalis sententia*. Valójában nem találtunk olyan hatalmaskodási ügyet, melynek végén valóban a fejével lakolt volna a pervesztes fél.

A kardrántásról szóló cikkely tehát a hatalmaskodásért kirótt, a 13. század végétől kezdve ismert főbenjáró ítélet korai megfogalmazása. A főbenjáró ítélet nem 13. századi újítás, hanem a magyar jog egyik legősibb szokása, melyet szinte bizonyos, hogy jóval István király előtt is alkalmaztak a fejedelemség korának bírái. A kardrántásért kirótt büntetés tehát nem sokban tért el attól, amit 1300 után hatalmaskodásért szabtak ki. Ezt is, azt is csak a legszigorúbb ítélet kihirdetése után, és csak az ítélet felhatalmazásából lehetett végrehajtani. Hogy nem légből kapott feltételezésről van szó, bizonyítja Szent László második törvénykönyvének a kardrántókról szóló cikkelye is.²¹⁹ Eszerint, ha a kardrántás során gyilkosság történt, a tettest királyi ítélet (*regali iudicio*) céljából vessék börtönbe, minden birtokát osszák három felé, kétharmada a sértett rokonaié, egyharmada az elítélt feleségéé és

²¹⁷ A 16. század második felében egyszerűen emberölésként értelmezték a 11. századi törvényhelyet. Szent István második törvénykönyvének 16. cikkelyének még a rubrumát is megváltoztatták: „*De homicida, azaz az emberölésről*” címet írták föléje. „*Törrel ki embert ölend, uyan azon törrel megölessék*” – szöveget Veres Balázs fordította. Magyar decretum, 8v

²¹⁸ Nikolaus von Kues: Concordantia catholica. Auswahl aus Buch 3 (1433/34). In: Quellen zur Reichsreform 184.

²¹⁹ László II. 8. tc.

fiaié legyen, ha azonban a birtokok 110 penzánál kevesebbet érnek, akkor az elítélt veszítse el szabadságát. Ez a törvény – akárcsak Szent István törvényei – a királyi bíróság előtt folyó eljárást írta le. Nem fogott bírák által közvetített békét, hanem az uralkodó felhatalmazásából ítélő bírók által kiszabott ítéletet foglalta írásba a törvény, csak éppen egy fázissal korábbi eljárásról olvashatunk itt, mint amit Szent Istvánnak a kardrántásról szóló törvényében láttunk. A bíró lefogta az elítéltet, és lefoglalta jószágainak kétharmadát. A későbbi gyakorlatban egyáltalán nem találkozunk az elítélt javainak efféle felosztásával, akkorra már, az elítélt elvileg összes birtokát elveszítette, a bíró és ellenfele osztozott rajta. Az azonban nagyon valószínű, hogy a 11. században sem kellett véglegesen búcsút mondani a birtokok kétharmadának, a felek még ekkor is megegyezhettek egymással. Az egyezés során azonban már senki sem érte be a szabad ember vérdíjánál, 110 penzánál kevesebbel.²²⁰ Ha ezt a tettes nem tudta kifizetni, vagy ezzel egyenértékű birtokot nem tudott adni, akkor vagy maga került az áldozat rokonainak szolgaságába, vagy a szolgavásáron érte adott árat kapták meg a rokonok. Szent László kardrántásról szóló törvénye tehát jól kiegészíti Szent István hasonló törvényét: az a főbenjáró ítélet, ez a birtokvesztés előzményét foglalta írásba. A 11. században tehát kisebb eltérésekkel ugyan, de már szokásban volt az Anjou-kori forrásokból megismert büntetés, és ennek kiszabásának eljárása.

Ezek ismeretében közelebb jutunk a 11. századi törvények megszületésének körülményeihez. A királyi tanács tagjai jól ismerték a gyilkosságért járó büntetések különböző fokozatait: azt hogy először azt a vérdíjat szabják ki a bírák, amiben a feleknek korábban meg kellett volna egyezniük, és csak miután ezt nem fizette meg a támadó, rendelik el birtokai kétharmadának elkobzását vagy a kivégzését, és adják át a sértettnek vagy rokonainak. Nem egy egybefüggő eljárást írtak azonban le, hanem különböző cikkelyekben beszéltek a gyilkosságért fizetendő vérdíjról és a kardrántás kétféle büntetéséről, ez utóbbiról úgy, hogy jó fél évszázad választotta el a két szokás lejegyzését. Az egyes szokások törvénybe foglalását minden bizonnyal a gyakorlat kényszerítette ki. Nem István király vezette be a kardrántás büntetéséül a később főbenjárónak nevezett ítéletet, nem László király egészítette ki ezt utóbb a birtokelkobzással, hanem a fogósabb ügyek szorították rá a királyi tanácsot arra, hogy törvényként hirdessék ki a legfontosabb szokásokat. Mivel azonban sokan ismerték az eljárás menetét, és tudták, hogy a szűkszavú cikkelyekben foglaltaknak hol a helyük benne, ezért még utólag sem törekedtek arra, hogy egybecsiszolják törvényeket. Az értelmes emberek a

²²⁰ István I. 14. tc. A korai magyar vérdíjrendszerre: Tagányi, Vázlatok, 218; Hadik: Bosszú, 153; Györffy, István király és műve, 456; Gorizontova, Pénzbüntetési rendszerek; Zsoldos Attila, 'vérdíj' szócikk KMTL

szokásokat úgyis fejben tartották, a világiak túlnyomó része olvasni sem tudott, így ők nem is szorultak arra, hogy írott törvényeket lapozgassanak.

Szent István kardrántási törvénye megfogalmazójának kapóra jött egy, a korabeli latinságban jól ismert fordulat, ami nagyon egyszerűen írta le a büntetést és annak a sértett, helyesebben a pernyertes fél általi végrehajtását. A kardrántásról szóló cikkelynek a két törvénykönyvben történt némileg különböző megfogalmazása, a nagyobbik István legendának a cikkelyről szóló leírása azonban értelmezhetővé teszi, és segíti beilleszteni az egyes törvények szövegében foglaltakat az eljárás folyamatába. A 13. századi kettős büntetés bevezetése tehát középkori értelemben vett *reform* volt: sokkal inkább visszatérés a korábbi intézményekhez, semmint újítás.²²¹ A bíróságok régtől fogva többféle büntetést szabtak ki az erőszakos cselekedetekért: először, a cselekménytől függő nagyságú vérdíjat, és ha ezt az elítélt nem fizette meg, mondták ki rá a birtok egy részének elvesztését vagy a „kard ítéletét”, amelyet a pernyertes hajtott végre. Említéseik többnyire azért hiányoznak a 13. századi ítéletlevelekből, mert idáig nem jutottak el az ügyek, időközben megtörtént az egyezség, vagy beérték a birtok elkobzásával.

A kardrántás nem foglalta magában az összes olyan cselekményt, amelyet a 13. században hatalmaskodásnak hívtak. Szent István első törvénykönyvének 32. cikkelye a házak (*mansio*) felgyújtásának büntetéséről intézkedett. Aki ezt tette, annak az épületet helyre kellett állítania és elégtételt kellett nyújtania mindazért, ami elégett, ezen felül 16 tinót kellett fizetnie.²²² Ez a törvény – akárcsak az ezt követő, a házak megtámadásáról szóló – megtalálható az Admonti kódexben és a Corpus Juris Hungarici alapjául szolgáló későbbi másolatokban is. Mindkettőhöz hasonló rendelkezéseket ismerünk más, korábbi, nyugati törvénykönyvekből.²²³ A károkozás természetes logikájához hozzá tartozott, hogy valakinek a jószágát nem egyszerűen kirabolták, hanem meg is semmisítették. Ezt a legegyszerűbben úgy lehetett megtenni, ha tűzzel pusztították el. A fa szerkező, fa berendezésű, zsuppal, náddal, fával fedett házak – melyekhez szénával, szalmával, gabonával, tűzifával megrakott tároló helyiségek vagy épületek csatlakoztak – korában mi sem volt egyszerűbb ennél.

Az ellenség területén végrehajtott gyújtogatások emlékét őrzi a tűzzel-vassal szófordulat. A hatalmaskodásokhoz hasonló német Fehdék egyik leggyakoribb kísérő cselekménye a gyújtogatás volt. A késő-középkori *Fehde*-levelek (*Absagebrief*) – melyek kötelező kellékei voltak a szabályos Fehdéknek – állandó fordulata volt, hogy az ellenségeskedés meghirdetője,

²²¹ Hajnik hibásan, teljes újításként írta le az eljárást. Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 391.

²²² István I. 32. tc.

²²³ Závodszy, Törvények és zsinati határozatok, 41.

kinyilvánította, hogy ellenfele jószágait rablással és gyújtogatással (*mit raub und brand*) fogja pusztítani.²²⁴ A falvak felperzselése a Fehdék és az országok közti háborúk rendszeres gyakorlata volt. Albert brandenburgi örgrófnak (1471–1486) tulajdonítják azt a sokat idézett mondást, amely szerint a tűz éppolyan dísze a háborúnak, mint a Magnificat az esti ájtatosságnak.²²⁵ A német parasztok által végrehajtott, Fehde-számba menő károkozások legjellemzőbb tette egészen a modern kor hajnaláig a gyújtogatás volt.²²⁶ Az újkori büntető törvénykönyvekben a gyújtogatást ezért tartották különálló bűncselekménynek. Csak a polgári korban indokolták ezt azzal, hogy közveszélyessége miatt van szükség arra, hogy külön büntetési tételt szabjanak ki erre.²²⁷ A későbbi magyar hatalmaskodásokban azonban – különösen, ha a *Fehde*kkal hasonlítjuk őket össze – jóval kevesebb gyújtogatással találkozunk.²²⁸

A törvény írásba foglalója itt is kiemelte a gyújtogató szándékát: az ellenségeskedésekből (*per inimicitias*) elkövetett tetteket sorolta ide. Ebből arra is következtethetünk, hogy létezetett jogos gyújtogatás is. Az elkövetőnek egyrészt a kárt meg kellett térítenie, másrészt a szabott büntetést kellett lerónia, ami független volt mind az elkövető, mind a károsult rendi állásától.²²⁹ Ezt a büntetést nem ismerjük a 13. századi gyakorlatból, annál inkább a kártérítést. Mint már mondtuk, a birtokdúlások többségénél ezzel büntették a dűlőket.

István első törvénykönyvének utolsó cikkelye szoros összefüggésben áll a kardrántásról szóló törvénnyel: tartalmilag kiegészíti azt és szövege is visszautal rá. A rubrum a házak megtámadásának tárgyalását (*de invasione domorum*) ígéri olvasójának. Első sorai alig térnek el a kardrántásról szóló határozatétól. Ez is egy általános indoklással kezdődik, amely a nagyobbak és kisebbek – láttuk már, ezt társadalmilag kell értenünk – közti erős békét (*firma pax*) és egyetértést (*uninimitas*) kívánva mondja ki a tiltást: ne merjen senki a másikra támadni (*invadere*). Itt is egy újszövetségi idézet támasztja alá a rendelkezést.²³⁰ A támadót itt is minősíti a szöveg, ezúttal megátalkodottnak (*contumax*) nevezi.

A házak megrohanásával bátran azonosíthatjuk a falvak elpusztítását vagy feldúlását. A 13. században ez volt a leggyakrabban emlegetett hatalmaskodás típus, sokat találkozunk vele a

²²⁴ Brunner, Land und Herrschaft, 83.

²²⁵ „Das Feuer zielt den Krieg, wie das Magnificat die Vesper.” Zinkgraf's scharfsinnige Sprüche, 126.

²²⁶ Reinle, Bauernfehden, 260.

²²⁷ Peinliche Gerichtsordnung, 125.§; Praxis criminalis, 83. art.; A Csemeghy-kódexben: 1878: 5. tc. 422. §. Az 1961-es BTK-ban már nem önálló cselekmény, hanem a közveszélyokozás része lett. 1961. évi 5. tv. 190. §

²²⁸ Tringli, Mittäter oder Anstifter, 167.

²²⁹ A továbbiakban szinonimaként, néha együtt használom a rendi és a társadalmi jelzőt. A társadalmi kifejezés a középkorban megtévesztő lehet, hiszen manapság ez alatt vagyoni különbségeket értünk. A rendi szó a korai középkorban csak akkor okozhat gondot, ha a fogalmat összekapcsoljuk a rendiséggel, mint hatalmi rendszerrel.

²³⁰ „omnes unanimes” I Pt 3. 8.

14. században is, hogy aztán fokozatosan átadja helyét a mezei és erdei lefoglalásból keletkezett hatalmaskodási panaszoknak.

A törvény szankciójának olyan új rendelkezései vannak, amelyek eltérnek az eddigiektől. Itt egyetlen cikkelyben egymás mellett szerepel Szent István törvényeinek kétféle társadalmi tagolása. Az első egy rendkívül egyszerű, kétszintű felfogás, ami felső és alsó rétegekre osztotta fel azokat, akikre a törvény a hatályát ki akarta terjeszteni, a másik, némileg tagoltabb, a társadalmat három rendre bontó szemlélet. Az általános indoklásban a kettős, a büntetéseket megfogalmazó részben azonban a hármastagolást alkalmazta a törvény.²³¹ Az előkelők és az alacsonyabb rendűek számára egyformán tilos volt mások házának megtámadása. A törvény megszövegezője egy olyan bibliai fordulatot keresett ennek megokolásához, amely minden hívő egyenlőségét mondja ki. Ugyanazzal a felfogással találkozunk itt is, mint a kadrántásról szóló törvényben: a béke általános, azt mindenkinek meg kell tartania. Nem nehéz felfedezni e megokolás mögött a társadalmi gyakorlat ismeretét. Természetesen a „nagyobbaknak”, a társadalom magasabb fokán élőknek volt több erejük ahhoz, hogy rátámadjanak másokra, többnyire az alattuk levőkre, azonban az ilyesfajta cselekedetek ott sem hiányoztak.

A hármastagolás így fest e törvényhelyben: ispánok – jobbágyok (vitézek) – közrendűek.²³² Az ispánok nem királyi tisztségviselőket jelentenek, hanem a társadalom felső rétegét. Az persze természetes, hogy várak és a királyi udvarházak ispánjait túlnyomórészt a társadalmilag is ispánoknak tekintett rétegből választotta ki az uralkodó. A nemes nemzetségek rangidős férfiai még a 14. századi oklevelek is rendre ispánoknak titulálták, nemcsak az ún. úri nemzetségüket, hanem mindenféle nemes rokonságét.²³³

A cikkely az ispánok által elkövetett házfeldúlásokkal foglalkozik a leghosszabban. Ha ugyanis egy ispán más házára tört, hogy a ház urát elveszejtse, a házat feldúlja (*dissipare*), és az akció során a védekező fél meghalna, akkor a kadrántásról szóló törvény szerint kellett bűnhődnie. Ha azonban a házat dúló ispán esett el a harcban, akkor nem kellett egyezkedni rokonaival, azaz nem kellett érte semmiféle elégtételt fizetni. Ha az ispán nem személyesen indult a ház feldúlására, hanem jobbágyait küldte oda, száz tinóval kellett kiegyeznie a ház urával. Ha jobbágy támadott egy másik jobbágy udvarházára, házára, akkor 10 tinó volt az

²³¹ Ha eltekintünk a társadalom szolgákra és szabadokra, valamint a már említett nagyobbakra és kisebbekre történő felosztásától, a kétszintű rendi tagolással találkozhatunk még István I. 17. tc.-ben. A háromszintű felosztást e cikkelyek tartalmazzák: István I. 15, 27, 35. tc.

²³² A továbbiakban a *miles* fordítására a magyar jobbágy és a szláv vitéz szót felváltva, egymás szinonimáiként használom. Györffy, István király és műve, 471; Draskóczy István, 'miles' szócikk KMTL; Kristó, A magyar állam megszületése, 288.

²³³ Tringli, Pest megye, 134.

egyezség tétele, ha közrendű dúlta fel egy másik közrendű kunyhóját (*mansiuncula*), akkor 5 tinóban kellett kiegyezniük. A jobbágyokról és a közrendűekről szóló rendelkezésből egyenesen következik, hogy az első esetben ispáni rendű személy ispáni rendű elleni támadásáról van szó.

A törvény pontosan tájékoztat a dúlók társadalmi helyzetéről. Mindhárom rend tagjai közt megtaláljuk őket. Az önhatalmú erőszakkal tehát a társadalom minden szabad embere élt. Elsősorban azonban mindenki csak a saját körein belül. Ezért szabályozta a törvény csak az azonos rendűek közti házfeldúlást. Alacsonyabb rangú ritkán támadott előkelő, nagy háznéppel, köztük fegyverforgatókkal rendelkező személy udvarházára. Az erőszak alkalmazói csak a legritkább esetben működtek egyedül, ehhez segítőkre is szükség volt.²³⁴ Miként évszázadokkal később, a hatalmaskodások korában, úgy az első ezredfordulón is rendszeresen előfordult, hogy az előkelők nem személyesen pusztították ellenfeleik birtokát. Segítőkről a vitézek és közrendűek által elkövetett dúlások esetén nem szólt a törvény, miként nem beszélt arról sem, hogy mi történjen akkor, ha magasabb társadalmi állású egy alacsonyabb rangú személy házáat dúlná, vagy dúlatná fel. Az itt megszabott büntetések valójában a megtámadottnak okozott károkhoz igazodtak, és megfelelték az egyes rendek lakóházai átlagos értékének. Egy ispán házának becsértéke 10:1-hez aránylott egy vitézéhez, egy vitézé 2:1-hez egy közrendűéhez. A dúlásért kirótt kártérítés szokása, már láttuk, tovább élt a 13. század bírói gyakorlatában.

Dulásért csak akkor járt ugyanaz a büntetés, mint a kardrántásért, ha emberhalál is esett, ha az nem történt, akkor beérték a kártérítéssel. László király második törvénykönyve ott folytatta a házfeldúlás tárgyalását, ahol Istváné abbahagyta.²³⁵ A törvény alkotója ugyanazt a módszert követte, mint a kardrántásnál: István törvényét pontosította. Nemcsak a módszer volt azonos, hanem az ott követett logika is. Az erőszakos házfeldúlók jószágait ezúttal is kétharmad részben az ellenfelek kapták, egyharmaduk megmaradhatott a dúlók feleségének és fiainak. valójában azonban a dúló a vérdíj megfizetésével kiegyezhetett áldozata rokonaival, és csak akkor adták el szolgának, ha a vérdíj nem telt volna ki vagyona kétharmadából. A szabad segítők fél vérdíjat fizettek, a segítő rabszolgákat pedig eladták.

A cikkely sokkal többet árul el a házfeldúlásról, mint István törvénye. Beszél arról is, hogy ilyen erőszakos tette nem csak az azonos rendűek között kerülhetett sor. A nemesek házáinak megtámadását tárgyalja csak a törvény, ezt azonban nemesek és jobbágyok (vitézek) is elkövethették. Eltűntek azonban a közrendű szabadok a dúlók felsorolásából, annál több szó

²³⁴ Tringli, Mittäter oder Anstifter, 185.

²³⁵ László II. 11. tc.

esik a szolgálókról, akik természetesen részt vettek uruk tettében. Segítők azonban nem csak a saját szolgálók közül kerültek ki, másokéi közül is toboroztak olyanokat, akik e cselekmények részesei lettek. A dúlásban segédkező idegen szolgálók sokszor uruk tudta nélkül, saját szakállukra vettek részt az akciókban. Nem nehéz magunk elé képzelni a helyzetet: egy falut, ahol több nemesnek vagy jobbágnak volt szolganépe, uraik azonban máshol laktak. Ilyen településen könnyű volt az idegen szolgálókat rávenni arra, hogy csapatostul álljanak a dúló mellé.

A később hatalmaskodásnak nevezett cselekmények társadalmi gyakorlatát ismerjük meg István király második törvénykönyvének a *violentia* szó kapcsán már említett cikkelyéből is, amelynek rubruma az ispánok hatalmaskodásáról szól. Ha egy ispán jogtalanul (*iniuste*) vett volna el egy vitéztől valamit, arra kötelezték, hogy szolgálta vissza az elvett jószágot, ezen kívül fizessen neki ugyanannyit. Az itt leírt erőszak természetesen tovább élt a későbbi évszázadokban is. Bárhogyan is hívták az ispánok utódait, ők gyakrabban hatalmaskodtak a rendi állásukat tekintve náluk alacsonyabban levőkkel szemben, mint tették azt ők velük. Az itt leírt büntetéssel, a kártérítéssel és az azzal azonos nagyságú bírsággal azonban a későbbiekben már nem találkozunk.

Szent István nagyobb és Hartvik által szerkesztett legendája a dúlásról is beszél: a szent király megtiltotta, hogy bárki ellenségesen a másik földjére támadjon. A törvénynek ez a kivonata nem közöl számunkra olyan új értelmezést, mint amelyet a kardrántás kapcsán tett. A kardrántás és a házak felgyújtása kapcsán már megfigyelt jelenséggel találkozunk ezúttal is: a legenda írója szerint a király az ellenséges (*hostiliter*) támadást tiltotta meg.

A 13. század végétől hatalmaskodásnak számított a birtokfoglalás. Kálmán király első törvénykönyve röviden szólt erről. Ha valakit más földjének jogtalan elfoglalása miatt vádolnának be a bíróság előtt, akkor az a sajátjából ugyanannyit adjon, mint amennyit elvett, ezen kívül fizessen büntetésképpen tíz penzát – mondta a törvény. A büntetés nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Szent István második törvénykönyvében találtunk a jobbágyok fölött hatalmaskodó ispánok esetében, csak itt még ezen felül megjelenik a tíz penza is. Hogy a bírói gyakorlat változott-e meg a 11. század végére, vagy a rövid szövegek mellé ezúttal is további információt kellene rendelnünk, hogy biztosan értelmezhesük őket, nem tudjuk. A 13. századtól kezdve ismert birtokfoglalások esetében mindenesetre más büntetést látunk; ott általában beérték a birtok visszaadásával. Kálmán törvényében újra találkozunk a már látott gyakorlattal: a törvény írója bármilyen röviden is fogalmazott, ezúttal sem mulasztotta el, hogy kijelentse, a törvény a jogtalan (*iniuste*) foglalást büntette. A rendelkezés ezúttal a bíróság által kiszabott büntetést rögzítette. Birtokfoglalási ügyekben még a kardrántásnál,

házfeldúlásnál is gyakrabban kerülhetett sor fogott bírói ítéletre. Azzal azonban a cikkely nem foglalkozott.

Az erőszakos tetteket végrehajtók társadalmi elemzése csak akkor lesz teljes, ha visszatérünk a kardrántáshoz. A házfeldúlás után kell ezt megtennünk, hiszen láttuk már, sok mindenben hasonló tettekről volt szó. Ki ránt kardot, ki dűlja fel a másik házát, erre ad választ Hartvik püspök legendája. Ő, amikor bemásolta – minden bizonnyal inkább diktálta – a nagyobb legendának a törvényeket kivonatoló mondatát, egyetlen szót változtatott rajta: az *inimicus* szót *vicinus*ra cserélte. A mondat így új értelmet kapott: a szent király nem az ellenség bírói vizsgálat nélküli megtámadását tiltotta meg, hanem a szomszédét.

Hartvik írópultján a két korábbi legenda feküdt, azokból szerkesztette össze művét, és alkotta meg az egyszerre könyörületes és az igazságos Szent István képét.²³⁶ A legendaíró püspöknek nem tetszett hosszabbik forrásának szóhasználata. Bármennyire is jogos az ellenség megkárosításának megtiltása, az olvasó számára nem sugallja kellőképpen, azt hogy milyen igaztalan a támadó, sokkal inkább kifejezi a királynak a kiszolgáltatotokkal szemben követett kegyességét, ha a szomszédok megtámadását tiltja el – gondolhatta. A két latin szó hangzása amúgy is közel állt egymáshoz. Hartvik azonban nem a hangzás miatt beszélt a szomszédok megtámadóiról. Ő éppolyan jól ismerte az önhatalmú erőszak napi gyakorlatát, mint olvasói, ott pedig ki más lehetett volna a leggyakrabban megtámadott ellenség, mint a szomszéd birtokos, akinek emberei, állatai sokszor készakarva tettek kárt a szomszéd földjein. E tekintetben évszázadok alatt nem változott a helyzet: a késő középkori hatalmaskodások jelentős részét is szomszédok követték el egymás rovására.

A korai törvényekben választ kapunk arra is, hogy mi segíthette elő a törvénytelen és az erőszakos cselekedeteket – vagy legalábbis arra, hogy miről gondolták, hogy elősegíti azokat. Kálmán király Tarcalon meghozott ún. első törvénykönyve elé, ajánlásképpen Szerafin esztergomi érseknek, hosszú előszót írt egy Albericus nevű idegen származású klerikus. Az előljáró gondolatok tulajdonképpen a mű bőséges indoklásai, kiváltképpen annak, hogy miért volt szükség a törvénykönyv megalkotására és miért nem volt elég Szent István törvényeinek betartatása. A szerző egyrészt részletesen kifejtette, hogyan működött a kora középkori törvényhozás: a meglévő törvények felülvizsgálata és kibővítése, ma úgy mondanánk, novellákkal történő kiegészítése. Van azonban egy számunkra érdekesebb gondolata is. Szerinte a Kálmán király koráig tartó polgárháborúk (*civilia bella*) miatt kellett Tarcalon

²³⁶ Legendae sancti Stephani, SRH II. 420. 10. sor

törvényhozó gyűlést tartani. Félő volt ugyanis, hogy az atyai hagyományait nagyrészt elhagyó országban visszavonhatatlan egyenetlenség ver majd gyökeret.

Magyarországon Albericus tollából olvashatjuk először azt a később oly sokat emlegetett toposzt, amely mögött generációk élettapasztalatának minden keserve rejlett: ha meginog a királyi hatalom – ami mindig dinasztikus okból fakadt –, ha háború pusztítja az országot, megszűnik a rend. Ilyenkor az uralkodó feladata a béke helyreállítása. A megbomlott rend leglátványosabb jele a birtokok törvénytelen elfoglalása volt. Nem véletlen tehát, hogy a tarcali gyűlés határozatai között találunk egy olyan cikkelyt is, amely a birtokfoglalásokkal foglalkozik. Az 1298-as törvénytől kezdődően egészen az Albert király halálát követő zavaros idők dekrétumaiig megfigyelhetjük a törvények szövegében a hatalmaskodások és a belháború szoros kapcsolatát. Ezúttal sem egy később rögzült szóösszetételt, a zavaros időket (*tempora disturbiorum*) kell keresnünk a tarcali gyűlés határozatainak előszavában, ezt hiába is tennénk, hanem a jelenségeket: a belső rend megbomlását és a vele kéz a kézben járó magán erőszakot.

A törvények elemzésének végére érve célszerű, hogy röviden összefoglaljuk az eddigieket. A magán erőszak alkalmazása a 11. században úgy áll előttünk, hogy abban lényegi változást szinte fél évezredig nem látunk. A birtokosoknak joguk volt ehhez, a segítőik bárkik lehettek, a törvényekben azonban csak egy-egy elejtett szó utal erre. A jog szankcionálta a törvénytelen magán erőszakot, és a végső büntetés kirovása a király és a király által kinevezett bírák feladata volt. A megvizsgált cikkelyek mindegyike a büntetéssel foglalkozott, a bennük leírt és a belőlük biztosan kikövetkeztethető eljárás ismert volt a késő középkori Magyarországon is. A cikkelyek nem tiltották és nem engedélyezték a vérbosszút. Vérbosszúról szó sem volt, csupán a szokásos erőszakos, többnyire birtokvédelmi célú cselekedetéről és a rájuk vonatkozó szabályokról. Idővel megváltoztak azonban a büntetések. A kezdeti, többféle jogi fogalmat egységes fogalom váltotta fel: a hatalmaskodásé. Változott a cselekményekkel foglalkozó eljárás rendje is. E változások azonban nem vezettek egy véglegesen kialakult, mozdulatlan rendszerhez: a kései középkorban is a hatalmaskodásokra vonatkozó eljárás alakult át a leggyakrabban.

3. A szóhasználat változásai a 13–14. században

Okleveles adatok híján nem tudjuk leellenőrizni, hogy a hatalmaskodással kapcsolatos 11. századi törvények mennyire feleltek meg a mindennapi jogi írásbeliség szóhasználatának, mint ahogy ezt sem tudjuk megállapítani, hogy e kifejezések hogyan változtak a 12. században. A 13. század elejétől kezdve azonban folyamatosan figyelemmel kísérhetjük e kifejezések alakulását, ráadásul forrásaink már egyes hatalmas tettekről is megőriztek szűkszavú említéseket.

A váradi káptalan előtt lefolytatott tüzes vas próbák lajstroma egyértelműen azt bizonyítja, hogy a 13. század első évtizedeinek vidéki írásbelisége szilárd latin terminológiát használt. E nyelvhasználat legalább ennyire rögzült fogalmakat is takart. Bő negyedszázad alatt, 1208 és 1235 között, a váradi egyház előtt igen különböző ügyekben történtek istenítétek. A változatos esetek között azonban elkülöníthető egy csoport, amely jelentősen különbözött a lopástól, a latorságtól és a bűbájosságtól, azaz a később összefoglalóan gonosztetteknek nevezett ügyektől.²³⁷ Az ide tartozó tetteket változatos szavakkal illették, közös volt azonban bennük, hogy többségükben sem a felperes, sem az alperes, sem pedig egyikük képviselője sem ragadta meg a forró vasat, azaz nem vetette magát alá az istenítéletnek, hanem a káptalan előtt kiegyeztek egymással. Ha egyáltalán sor került a próbára, hol a felperest, hol pedig az alperest terhelte a bizonyítási kötelezettség.

A váradi regisztrum szűkszavú bejegyzéseinek túlnyomó része szóbeli közlésen alapult. A próbát elrendelő bíró nemcsak a perlekedő feleket küldte Váradra, hanem egy bírói megbízatással ellátott személyt, a poroszlót is. Ő mondta tollba a per leglényegesebb adatait a káptalan írnokának: a felperes és az alperes nevét, azt, hogy az előbbi milyen ügyben hívta perbe a másik felet, a bíró és saját nevét. Talán még a próba lefolyását és eredményét is ő diktálta a regisztrum vezetőjének.

A per tárgya az a panasz volt, amelyet a felperes a bíróság előtt adott elő élőszóban. A minden bizonnyal hosszadalmasan és körülményesen elmondott ügyet a bíró foglalta össze röviden, és bízta a poroszlóra, hogy adja tovább a káptalan emberének, aki bevezette ezeket az adatokat a jegyzőkönyvbe, imígyen például: „Az Ipp faluból való bölényvadászok megidéztek Günter fiait, úgymint Ananiást, Azariást és Mihályt András király elé, mondván, hogy a Dédács nevű föld joga az övüké, és azok hatalmasul foglalták el”.²³⁸ Az ügy tárgya, azaz a cselekmény

²³⁷ Az európai mércével is páratlan forrás eseteit e szempontból eddig csupán egyetlen szerző próbálta összegyűjteni és elemezni. Hadik, Bosszú, 233.

²³⁸ Váradi regisztrum 1. (330) sz.

leírása a panaszos, azaz a felperes előadásán alapult.²³⁹ Az előadottakat kellett neki bizonyítania, vagy ez alól kellett az alperesnek tisztáznia magát. Amire leírták, az egyéni történet három szűrőn is átment, azaz hárman is alakítottak rajta: a bíró, a poroszló és az írnok. A bíró és a poroszló magyarul, az írnok latinul formálta át a panaszos szövegét. Az átalakítás nem egyszerűen rövidítést jelentett, hanem minden jogi eljárás lényegét: az egyedi ügy besorolását egy általános gyűjtőfogalom alá. A jegyzőkönyv bejegyzései formulák közé szorítva, az eljárás lényegére koncentráló fogalmakkal adták vissza a panaszos történetét. Elmondhatjuk ezt majd az összes későbbi forrásunkról is. Bármennyire is átalakult a panasz szövege, annak lényege változatlan maradt. Nem is történhetett másként; aki alávetette magát a próbának, az adott panasz eldöntésére hívta segítségül az isteni igazságszolgáltatást.

Az említett ügycsoport nagyobbik részében, szám szerint 41 alkalommal írták le azt, hogy hatalmasul (*violenter*, *vi*, *violens*) követte el az alperes a cselekményt, nevezték hatalmaskodónak (*violens*), vagy mondták róla azt, hogy hatalmaskodást (*violentia*) követett el. Mint láttuk, e szavakat fordíthatjuk úgy is, hogy erőszakkal cselekedtek vagy erőszakoskodást követtek el, lényegük és jelentésük változatlan marad. Az esetek többségében a határozószós vagy melléknévi alakokat használta a fogalmazó, a *violens* és a *violentia* főnév csak ritkán fordult elő.

Hatalmasul foglaltak el birtokot,²⁴⁰ vittek el szolgálkat és állatokat,²⁴¹ cselédséget: feleséget, szolgálót és az asszony ruháit,²⁴² márkában megadott értékű holmit,²⁴³ állatokat,²⁴⁴ egyszerűen valamilyen jószágot²⁴⁵ és okoztak különböző értékű kárt.²⁴⁶ Néha az erőszakot is megemlégették a hatalmas cselekedet mellett. Két nádudvari embernek 1220-ban nemcsak nyolc márka kárt okozott egy falubelijük, hanem elverte két szerviensüket is. Az aradi prépostnak 1221-ben nem csupán tizenöt marháját hajtották el, hanem egy emberét karddal is megszúrták.

A cselekvő értelmű főnév, illetve főnévi igenév, a hatalmaskodó, csupán két panaszban bukkan fel. 1213-ban a Sarlódból való Hegun perelte a zarándi udvarispán előtt az összes

²³⁹ A vád, vádló vagy vádlott szavakat használhatjuk ugyan a váradi redisztrum esetében is, de használatuk a modern büntetőjogi értelme miatt félrevezető lehet.

²⁴⁰ Váradi regisztrum 1. (330); 103. (329); 224. (11); 227. (97); 229. (110); 230. (111); 310. (361); 342. (249); 369 (358); 380 (133) sz.

²⁴¹ Váradi regisztrum 2. (331) sz.

²⁴² Váradi regisztrum 4. (333); 96. (322); 117 (179); 136. (285); 168. (211); 234. (115); 325. (37) sz. A cseléd fogalmára: Györffy, István király és műve, 482.

²⁴³ Az esetek többségében biztosan nem pénzről vagy otthon tárolt veretlen ezüstről volt szó, hanem egy meghatározott márka értékű jószágról. Váradi regisztrum 70. (296); 77. (303); 184. (69); 186. (61); 241. (122); 261. (118) sz.

²⁴⁴ Váradi regisztrum 254. (186); 279. (28); 290. (46) sz.

²⁴⁵ Váradi regisztrum 72. (298) sz.

²⁴⁶ Váradi regisztrum 115 (177); 228. (98); 282 (94); 345 (334) sz.

tovajdi lakost. Hatalmaskodóknak nevezte őket, mert amikor üldözői elől menekülvén hozzájuk futott, azok bezárták előtte kapuikat, és hatalmas rablás prédájául magára hagyták, amivel három márka kára keletkezett.²⁴⁷ A sarlódi ember hatalmaskodók elől menekült tehát a szomszéd Tolvajdra, de hiába, mert a tolvajdiak nem nyújtottak neki segítséget, hagyták, hogy kirabolják, így a panaszos szemében ők is hatalmaskodókká váltak. Ugyanebben az esztendőben hasonló ügyben ragadott vasat a Pásztordon lakó Bata a Bányán lakó emberekkel szemben, és bizonyította sikeresen, hogy azok megsegítették a hozzájuk menekült szolgájának „hatalmas támadóját és rablóját”.²⁴⁸ Tehát Bata sem csak a szolgát kifosztó embert tekintette hatalmaskodónak, hanem a bányaiakat is, akik ellenében még a próbát is vállalta.

Nemcsak hatalmasul elkövetett tettért, de hatalmaskodásért is fordultak bíróhoz. Néha magában állt a szó, minden különösebb magyarázat nélkül,²⁴⁹ néha különböző nagyságú károkkal összefűzve,²⁵⁰ máskor pedig a kárral és az erőszakos cselekedettel együtt.²⁵¹ Hatalmaskodás volt egy darab föld elszántása, lovak és marhák elhajtása, emberek megsebzése, fogságba ejtése és megölése. A *violencia* kártétel volt, amellyel többnyire együtt járt az erőszak. A látszólag csak önmagában álló erőszakot is büntették, hiszen az elkövetővel kifizették a vérdíjat. Az erőszak nem egyszerűen kísérő jelensége volt a hatalmaskodásnak, hanem éppúgy része volt neki, mint a károkozás.

A tüzes vas próba lajstrom eseteinek említett csoportjában a kár nemcsak a *violencia* párjaként szerepelt, hanem önmagában is. A *damnum*, *dampnum* szó a régi magyar nyelvben röviden kárként hangzott. Ez egyszerre jelentette az elszenvedett és az okozott kárt: *szükség* és *kárvallás* voltak a szinonímái.²⁵² Ha ezért tettek panaszt és ezt bizonyítandó mentek a felek Váradra, a káptalan írnoka nem fűzött további magyarázatot a szóhoz, megelégedett azzal, ha feltüntette az okozott kár nagyságát, és csupán kétszer tette hozzá, hogy az alperes nemcsak kárt okozott a panaszosnak, hanem közben emberhalált is okozott, egyszer pedig fogát törte.²⁵³

²⁴⁷ Váradai regisztrum 50. (146.) A nehezen értelmezhető szöveget Karácsonyi János kijavította, de rosszul. A szöveget a váradai nyomtatvány helyesen tartotta fenn. Az itt említett két szomszédos falu azonos a középkor végén Temes megyében fekvő Saruddal és Tolvadiával. Sarud a török korban elpusztult, de a második katonai felmérés térképén felismerhető a helye a Tolvajdától délnyugatra fekvő Sorod pusztában. Csánki, Történelmi földrajz, II. 60, 67. Engel, Magyarország a középkor végén.

²⁴⁸ Váradai regisztrum 63. (159) sz.

²⁴⁹ Váradai regisztrum 29. (268) sz.

²⁵⁰ Váradai regisztrum 4. (333); 120. (182); 152. (232); 199. (84); 221. (8) sz.

²⁵¹ Váradai regisztrum 8. (378); 374 (127) sz.

²⁵² Gl 'kár' szócikk

²⁵³ Váradai regisztrum 105. (288); 106. (289); 123. (185); 153. (23); 178. (63); 179. (64); 216. (3); 242. (123); 250 (56); 266. (15); 303. (221); 330. (231); 338. (245); 339. (246); 354. (343); 367. (356) sz. A fogtöréses esetben nem dönthető el biztosan, hogy ki a panaszos és ki a vádlott. 142. (195) sz. Nem vettem figyelembe a büntettel

Ezek után semmi kétségünk nem lehet a felől, hogy a dúlás (*destructio*) szóval jelzett ügyeket is e csoportba kell vonnunk.²⁵⁴ Ez csupán annyiban különbözött a kártételtől, hogy többnyire birtokok, pontosabban *prediumok* pusztításával kapcsolatban emlegették, hozzátéve azt is, hogy becslés szerint mekkora kár keletkezett a jószágban.²⁵⁵ A 11. századi törvények miatt ide soroltuk a gyújtogatásokat is, bár mindegyik esetben a gyújtogatással vádolt személynek kellett bizonyítani igazát, azaz nekik kellett vinniük a vasat, ami ezeket az eseteket a bűnügyekhez tette hasonlatossá. A gyújtogatás azonban károkozást jelentett, a jegyzőkönyvben pedig megemlézték az okozott kár nagyságát, a lángok közt meghalt emberek számát, ami a hatalmaskodások jellemzője volt.²⁵⁶ A magában álló birtokfoglalási ügyeket (*occupatio*) az eddig előadottak és a fogalom későbbi használata miatt is ide kell helyeznünk. A három birtokfoglalás egyikénél sem említették meg, hogy erőszakot tett volna az, aki rátette a kezét más jószágára, azt azonban kétszer is, hogy jogtalanul (*iniusta*) járt el.²⁵⁷ A Szent István-i törvényekben emlegetett kardrántás is előfordul a váradi regisztrum lapjain. Ebben az ügyben szó sem volt átvitt értelmű jelentésről, a kifejezést szó szerint kell értenünk: egy adós – a bíró személyéből következően egy bölényvadász – megtagadta az adósság visszafizetését, mindemellett gyalázní kezdte hitelezőjét és kardot is rántott rá.²⁵⁸ A már felsorolt hatalmas cselekedetek egyikét nem csak kardrántás kísérte, hanem kardcsapás (*plaga gladii*) is.²⁵⁹ A békési vár különböző rendű tagjai 1219-ben bepereltek két várjobbágyot, mondván igazságtalanok voltak, eltékozták a nép jószágait, szegénységre juttatták a várnépbelieket és három ember halálát okozták.²⁶⁰ Ugyanebben az évben néhányan a szolnoki udvarispán előtt perelték be a falujukba való lakosokat, mivel a várnépek száznagya az ő sugalmazásukra károsította meg őket hat márkával. Az alperesek azt válaszolták, hogy a panaszosok nem várjobbágyok, hanem várnépek, ezért a száznagy jogosan szedte be tőlük az adót. A bíró parancsa az ügy lényegét akarta feltárni: az egyik panaszosnak azért kellett a vasat vinnie, hogy bebizonyosodjék, valóban kár érte-e őt és társait, és valóban várjobbágyok-e.²⁶¹ A két kérdés szorosan összefüggött egymással. A hat márka beszédését senki sem tagadta, csak azt vitatták, hogy jogtalanul történt-e annak beszédése. A várjobbágyi állapot és

együtt okozott kárt, így a latrok tette miatt 1219-ben keletkezett tizenkét márka kárt sem. 185. (70) sz. További példa a hatalmaskodás értelmű *damnumra*: 1223: MES I. 256. sz. (239)

²⁵⁴ Pápai Páriz szótára szerint a lerontás, elrontás szavakkal kell fordítanunk a latin kifejezést. 'destruo' szócikk Pápai Páriz, Dictionarium

²⁵⁵ Váradi regisztrum 100. (326); 202. (87); 243. (124); 244. (150); 291. (47); 337. (207) sz.

²⁵⁶ Váradi regisztrum 22. (261); 38. (270); 73. (299); 236. (106) sz.

²⁵⁷ Váradi regisztrum 287. (102); 313. (364); 317. (368) sz.

²⁵⁸ Váradi regisztrum 107. (290) sz.

²⁵⁹ Váradi regisztrum 77. (303) sz.

²⁶⁰ Váradi regisztrum 210. (42) sz.

²⁶¹ Váradi regisztrum 212. (44) sz.

a jogtalan adószedés ténye egymásból következett. Modern szóval nevezhetnénk az ügyet hivatali visszaélésnek. A magyar történészek jó ideje „státuspereknek”, azaz a rendi állás körül forgó pereknek nevezik ezeket az eseteket, melyek saját korukban a hatalmaskodáshoz hasonló cselekedetek voltak; az elkövetők erőszakot alkalmaztak, és kárt okoztak másoknak.

A váradi regisztrum tanúsága szerint a 13. század eleji jogi nyelv több szót is használt a kárt okozó, erőszakos vagy erőszakot magában rejtő cselekedetekre: a *violentiát*, a kárt, a dúlást és az egyedi cselekmények megnevezéseit. A hatalmaskodás, a *violentia* általános kifejezés volt, miként a hatalmasul határozó is egy egyedi kifejezés általánosítására szolgált, de használatuk nem volt kizárólagos. Az egyedi esetek a hatalmasul határozó szó hozzátételével, vagy akár e nélkül, mellettük éltek. A fogalom éppoly sokszínű volt, mint a szóhasználat. Előfordulhatott, hogy egy erőszakos lóelhajtásért valakit *violentiában* találtak bűnösnek, mondhatták róla, hogy kárt okozott, elítélhették lovak hatalmas elvivőjeként, de egyszerűen lovak elhajtójaként is.

Ha a váradi regisztrum eseteit összevetjük az évszázadok múlva következetesen *potentiának* nevezett hatalmaskodásokkal, csak annyi különbséget találunk, amennyi a társadalom és a kormányzat változásainak köszönhető. Kétszáz évvel később már nem vittek el szolgálkat, mert azok nem voltak, ellenben a jobbágyok hatalmas költöztetése mindennapos volt. Nem küldtek ki poroszlókat az istenítéletekhez, mert az efféle megbízatás már rég a feledés homályába merült, ellenben királyi, nádori, vajdai, báni és hiteleshelyi emberekkel annál inkább találkozunk a bizonyítási eljárás különböző szakaszaiban. A 13. század elején tehát éppúgy voltak hatalmaskodások, mint Szent István és II. Lajos korában.

Nemcsak a hatalmaskodás fogalmának lehetett több neve, hanem a *violentia* szónak is több jelentése volt. A 13. századi oklevelek rendre így fejezték ki, ha törvénytelen és erőszakos cselekedetéről írtak. A kifejezés különböző alakjai egész Európában használatban voltak. A Magyarországra címzett pápai oklevelekben is gyakran találkozhatunk velük.

Midőn 1198-ban III. Ince pápa megerősítette az esztergomi és a kalocsai egyház régi *asylum* jogát, parancsot adott az érsekeknek, hogy e jog megsértőit, kik nemcsak a bűnösöket, de a szent tárgyakat és más holmikát is hatalmasul (*violenter*) elragadják a templomokból, egyházi fenyítéssel büntessék meg.²⁶² Egy évvel később, mikor Imre király személyesen űzte ki az ellene szegülő Boleszló váci püspököt székesegyházából, a pápa előadása szerint, a király hatalmasul (*violenter*) adott parancsot arra, hogy a templom sekrestyéjének ajtaját törjék fel, ő maga vonszolta el erőszakos kézzel (*violentis manibus*) a főpapot az oltártól, adta emberei

²⁶² MES I. 137.sz. (155)

erőszakos kezére (*violentis manibus*), hogy ráncigálják ki az épületből, akik aztán erőszakkal (*violenter*) dobták ki a püspököt, miután a sekrestye ajtaját feltörték, a ládákat feldúlták (*scriniis violatis*), és a kincseket lefoglalták. A püspök pedig utóbb az ily módon feldúlt (*violata*) egyházban megtiltotta a szentmise tartását.²⁶³ Ugyancsak Imre királysága és III. Ince pontifikátusa alatt történt, hogy a somogyvári apát halála után az uralkodó csak magyar ember megválasztásához volt hajlandó hozzájárulni, az uralkodói akaratot végrehajtó spalatói érsek pedig fegyveres kézzel és hatalmasul (*violenter*) tört a kolostorra, és saját kezűleg verte meg ostorral a vonakodó szerzeteseket.²⁶⁴ A pilisi erdőben a Gertrud királynét legyilkoló összeesküvők Bertold kalocsai érsekre is hatalmas kézzel (*manus violentas*) vetették magukat – megint csak Ince pápa egyik oklevele szerint.²⁶⁵ Honorius pápa 1222-ben vizsgálta ki a kolozsmonostori apátság panaszát, mely szerint az erdélyi püspök a kanonokokkal és másokkal együtt hatalmasul (*violenter*) tört rá az apátságra és semmisítette meg okleveleit.²⁶⁶ A magyarországi világi oklevelek is rendszeresen e formulákat használták. A dömösi egyház dékánja 1236-ban azért hívta perbe Kázmért a nádori bíróság elé, mivel fivére a Hont megyei Csepelen az egyház lakóit pusztította és három ekealjnyi földet hatalmas kézzel (*manu violenta*) elszakított. Az ügyet végül fogott bírák simították el, és az így született egyezséget a nádori nevében foglalták írásba, hogy azt „soha semmiféle hatalmaskodással ne merjék kétségbe vonni”.²⁶⁷ A király ellen lázadó egykori nádor, Miklós 1286-ban hatalmasul vette be Pozsony várát – legalábbis a királyi kancellária írnoka szerint.²⁶⁸

Az osztrák zsidó privilégium mintájára készült IV. Béla 1251-es rendelete a magyarországi zsidók számára, ahol egy helyen arról olvashatunk, hogy ha egy keresztény azzal vádolna egy zsidót, hogy a nála levő zálog tolvajlás vagy erőszak (*per violentiam*) útján lett elorozva, a zsidó esküdjön meg arra, hogy nem tudott arról, hogy az általa elfogadott zálog lopott vagy rablott (*raptum*) lett volna. Más helyen arról rendelkezett, hogy mi a teendő akkor, ha a zsidónál levő zálog tűzvész, lopás vagy erőszak által (*per vim*) elveszne. Valamivel később a zsidó nőre hatalmas kézzel rátörő keresztény büntetését foglalták írásba.²⁶⁹ A szöveg a bajor

²⁶³ Fejér CD II. 359. Az eseményekre: Pauler, A magyar nemzet története, II. 19.

²⁶⁴ Fejér CD II. 447. Az eseményekre: Sörös, Elenyészett apátságok, 152.

²⁶⁵ „*manus presumpserunt iniicere temere violentas*” Fejér CD III/1. 152.

²⁶⁶ Fejér CD III/1. 386. (EO 122. sz.) Egy 15. század végi jogi szótár csak az 'egyház feldúlója' értelemben ismerte a *violator* szót. „*Violator ecclesiae dicitur quicumque ipsam ecclesiam frangendo ostia, capiendo res sacras et invadendo privilegia sua, non custodiendo vel corrumpendo offendit.*” 'violator ecclesiae' szócikk Vocabularium iuris utriusque.

²⁶⁷ „*compositio nullo tempore per aliquam violentiam valeat infringi*” Fejér CD IV/1. 442. (RP 44. sz.)

²⁶⁸ „*multa nobis gratiosa obsequia et meritoria servitia in recuperatione castri nostri Posoniensis, quod per Nicolaum palatinum, filium Henrici bani occupatum violenter et contra nostram detinebatur maiestatem*” Fejér CD V/3. 345. (RA 3427. sz.)

²⁶⁹ „*manum iniecerit violentam*” MZsO I. 22. sz. (23) (RA 962. sz.)

jogi írásbeliség terméke, hiába is keressük benne a *violentia* eddig megismert sajátos jelentését. Az idézett mondatok egyszerűen tiltott erőszakos cselekedetéről szóltak, a lopással szembeállított *violentia* itt egyszerűen a rablást (*Raub*) jelentette, amelyet a rendelkezés második felében álló *raptus* melléknév pontosan kifejezett.

A *violentia* és főleg a belőle képzett melléknév említéseinek további felsorolása felesleges szószaporítás lenne. Az oklevelekben változatos környezetben előforduló szavak mögött rejlő tetteket, főleg a motivációkat, csak néhány esetben tudjuk feltárni.²⁷⁰

A tatárjárás után indult birtokperек egyike különösen jó lehetőséget kínál arra, hogy értelmezzük azt, mit értettek a 13. század közepén a *violentia* alatt. A Miskolc nemzetség Valkó megyébe szakadt ágának tagjait, köztük a királyi udvar egyik befolyásos személyiségét, Füle zágrábi prépostot, Euchruch, egy helyi birtokos, beperelte a királyi jelenlét előtt.²⁷¹ Szerinte ő és rokonsága anyai örökség jogán békében birtokoltak négy *prediumot*, ám amikor a tatárok előli menekülésükből visszatértek, birtokaikat Füle elfoglalta, és nem adta vissza nekik, mi több, fegyveres kézzel tiltotta el őket attól, hogy oda betegyék a lábukat. A Miskolc nembeliek visszautasították ezt, mondván békességben élték a jószágokat Kálmán herceg adományának köszönhetően. A per során kiderült, hogy az állítólagos régi birtokosok egyike e *prediumok* közül kettő ügyében egyszer már perbe fogta Fülét, azt állítva, hogy a prépost mindenféle jogalap nélkül, csupán hatalmasul birtokolja a földeket, mire ő annak idején azt felelte, hogy nem vásárlás és nem is hatalmaskodás során szerezte azokat, hanem a hercegtől kapta adományba.²⁷²

A *violentia* itt egyet jelentett a jogtalan birtoklással, azzal, hogy valakit fegyveres kézzel megakadályoztak abban, hogy elfoglaljon és éljen egy birtokot. A másik oldalról nézve azonban az eltiltás és a fegyveres fellépés a birtokvédelem eszköze volt. Füle és testvérei így gátolták meg az értelmezésük szerint őket jogosan illető birtokok elfoglalását. Mivel a perek során kétszer is nekik adtak igazat, a bíróságok szerint is jogosan történt a cselekmény. Nem tudjuk, hogy valóban történt-e bármiféle erőszak. Egy szó sem esett arról, hogy Füle testvérei vagy embereik bántalmazták volna a másik felet, könnyen lehet az is, hogy semmiféle erőszakos cselekedetet sem hajtottak végre. Talán nem történt más, mint két, egymást kizáró, mindkét esetben szimbólumokat is tartalmazó jogi aktus játszódott le a *prediumok* határán. Euchruch és Miklós – a két felperes – egy poroszlóval be akarták iktatni magukat a

²⁷⁰ Néhány további példa: 1206: Fejér CD VII/5. 89.sz. (171); 1209: MES I. 182.sz. (191); 1219: MES I. 229.sz. (221); 1237: MES I. 402.sz. (324); 1239: MES I. 417.sz. (332)

²⁷¹ A nemzetség ún. Mikolay ágára: Karácsonyi, Magyar nemzetségek, 825.

²⁷² „*dicta predia ...occupata, nec admisit eos, armata manu possessionum ipsarum aditum prohibendo ...nullo iura, sed sola violencia ipsa duo predia possidebat... ea nec emerat, nec per violenciam detinebat*” HO VI. 45. sz. (63) (RA 981. sz.)

földekbe, a határon azonban kivont karddal várta őket a fivérek valamelyike, és fennhangon megtiltotta a beiktatást. Talán még erre sem került sor, csak amikor Euchruch felkereste a Miskolc nembélieket, és tárgyalni akart velük a birtokok átadásáról, ők rövid úton ajtót mutattak neki, és meg is fenyegették. A per során nem is ez volt a lényeg: a bírúk azt kutatták, hogy kit illet a birtok, és ezt mivel tudja bizonyítani. Euchruch nem állított valótlan: erőszak történhetett volna, ha mégis megpróbálja birtokába venni a földeket. Szerinte azért, mert Füle és fivérei jogtalanul foglalták el a *prediumokat*, Fülének szerint pedig azért, mert Euchruchnak és atyafiának semmi keresnivalójuk nem volt a *prediumok* környékén. A birtoklás tehát magában foglalta az erőszakot vagy legalábbis annak lehetőségét. *Violentiává* akkor lett, ha valaki jogtalanul élt vele, mivel a földet jogtalanul élte. Ha birtokpert indított, a panaszos *violentiát* emlegetett, a birtokos pedig egyszerűen a jogos birtoklást hangsúlyozta. Nem az erőszak tett tehát egy birtoklást hatalmaskodássá, hanem az erőszak jogtalan használata, vagy a jogtalan használat lehetősége.

Miközben a hatalmaskodás értelmű *violencia* uralta a 13. századi jogi nyelvet, a század közepétől kezdve mind gyakrabban felbukkant társa, a *potentia* is. Egy vidéki oklevéladó szerv, a zobori konvent előtt panaszolta el a garamszentbenedeki apát, hogy az apátság birtokaira és jövedelmeire többen is rátették a kezüket. Ahogy a konventi jegyző írta, a monostor jogainak ellenére hatalmasul (*potentialiter*) igyekeznek azokat kezükön tartani. Az apát ügyvédje el is tiltotta a jószágok bitorlásától és hatalmas tartásától a foglalókat.²⁷³

A *potentia* ugyanazt jelentette, mint a *violencia*. Meggyőződhetünk erről egy IV. Béla király nevében kelt 1265-ös oklevélből. Ekkor foglalták írásba a Nógrád megyébe való zellői nemesek és az esztergomi érsek perének véget vető egyezséget. A nemesek azért perelték be az érseket, mert öröklött birtokaik földjeit hatalmasodás útján (*per potentiam*) rabolta el (*spoliatos*) tőlük, mire az érsek ügyvédje azt válaszolta, hogy védenca nem hatalmasodással (*nec per violentiam, nec per potentiam*) foglalta azokat el, hanem ajándékképpen került hozzá.²⁷⁴ Az ügyvéd szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy a két szó nem két különböző, hanem azonos jelentést takart. A szavak közt álló vessző a vagylagosság kifejezésére szolgált. A század utolsó évtizedeiben aztán szaporodtak a *potentia* említései. Mivel némely sárosi nemesektől egy bizonyos Finta hatalmasul (*potentialiter*) három falut is elfoglalt, IV. László király adott parancsot a jogtalanul elfoglalt (*indebite occupatas*) birtokok visszaadására.²⁷⁵ A szepesi Rikolf ispánt és atyafiait Lóránt mester fogságba vetette, és Tarcára vonatkozó

²⁷³ „sibi ipsisque usurpatione et contra iura ipsius monasterii potentiali conservatione prohibuit” Fejér CD IV/2. 406.

²⁷⁴ MES I. 683. sz. (523) (RA 1450. sz.)

²⁷⁵ Fejér CD V/3. 509. (RA 3112. sz.)

okleveleiket hatalmasul (*potentialiter*) elvette tőlük – állt egy Rikolf részére 1288-ban kiállított királyi oklevélben.²⁷⁶ 1290-ben egy nógrádi birtokos fogadott örökbe egy másik megyebélit, mivel az megvédte őt mások hatalmaskodásától (*a potentia aliorum*).²⁷⁷ Egy hatalmasul (*potentialiter*) elfoglalt földdarab ügyében rendelt el határjárást és visszaiktatást az alországbíró 1293-ban.²⁷⁸ Kun László egykori hűséges embere, Ubul fia Mihály, aki ura védelmében kardot is forgatott a lázadók ellen, a király halála után kiesett az új uralkodó, III. András kegyeiből, egykori ellenségei pedig a hatalom közelébe kerülve bosszút álltak rajta és gyermekein. Utódainak – a Kállaiaknak – épségben fennmaradt levéltárában több példát is találunk a hatalmaskodások leírására. Küke Jakabnak többek közt Dombrád hatalmas elfoglalása és birtoklása (*potentiali occupatione et detentione*) miatt kellett elégtételt adnia 1291-ben. Másnap egy másik birtokosnak ígért jóvátételt egykori elfogása, birtokainak pusztítása, más jogtalanságok és károkozások miatt. Egy év múltán már maga Mihály tiltakozott, mivel ellenségei, bizonyos hatalmas emberek (*virii potentes eorum scilicet inimici*) nem bírói úton, hanem hatalmaskodással (*per potentiam et violentiam*) üzték ki őt és családját birtokaikból.²⁷⁹ A három oklevelet egy éven belül állította ki két hiteleshely, a váradi és az esztergomi káptalan. A három oklevélben egymás mellett látjuk az egyes esetek felsorolását, a *potentialis* melléknévvel kifejezett általánosító minősítést és a többtagú szókapcsolattá érett *potentiát* és *violentiát*. Itt a két szó közt álló *és* jelölte a szavak szinonima értékét.

Miként a váradi regisztrum idején, a hatalmas szó jelölésére a 13. század második felében is tovább éltek más, általános értelmű szavak. A leggyakoribb ezek között a dulás és a károkozás volt. Ráadásul e kifejezések nem minősítő melléknévként jelentek meg, hanem főnévként. A dulást alkalmazták legszívesebben akkor, ha egyetlen szóval akartak leírni egy több cselekményből álló tettet. A dulás és a kártétel mellett rendre ott találjuk az egyedi eseteket is. Sem a 13. század első, sem a második felében nem volt szükség feltétlenül arra, hogy általános fogalom alatt vonjanak össze kárt okozó, elítélendő, de nem büntettnek tekintett tetteket. Nem egy, a királyi kúriától távol eső írószerv gyakorlata volt ez, így gondolkodtak a kor legjártasabb jogászai is.

Amikor a veszprémi püspök panaszt tett a király előtt a püspökség Tátika várának, helyesebben várainak, elfoglalása, az egyház kincseinek és okleveleinek elorzása miatt,

²⁷⁶ Fejér CD V/3. 401.(RA 3480. sz.)

²⁷⁷ HO VIII. 239. sz. (292)

²⁷⁸ Fejér CD VI/1. 260.

²⁷⁹ „*super captivacione sua, destructione possessionum suarum et potentiali occupatione et detentione cuiusdam possessionis sue*” HO VII. 174. sz. (216) (Kállay 37. sz.); „*super captivacione et destructione sua ac aliis iniuriis seu dampnis*” DL 50636. (Kállay 38. sz.); HO VII. 183.sz. (225) (Kállay 44. sz.) Az eseményekre: Zsoldos, IV. László és a Kállaiak ősei.

beszélt dúlásról (*destructio*), károkozásról (*damnum*), de a hatalmas melléknevet sem *violenter*, sem *potentialiter* formában nem említette meg. Mivel az alperesek nem jelentek meg a tárgyaláson, a király 1266-ban báróival együtt elmarasztaló ítéletet hozott a foglalók ellen, de az ítéletlevélben szó sem esett arról, hogy hatalmaskodásért ítélték volna el őket. Az elvitt és lefoglalt (*ablatis et detentis*) kincsek, valamint az oklevelek, a püspöki népek megrablása (*spoliis seu depredationibus*), az érseknek okozott károk és jogtalanságok (*damnis ac iniuriis*) miatt fosztották meg a bűnöst három falujától.²⁸⁰ Mária királyné írnoka is csak jogtalan (*indebite aut iniuste occupate*) földekről írt két esztendővel később, midőn a somogyi Berény ügyében folyó pert említette.²⁸¹ 1271-ben Bős állítólagos feldúlása (*destructio*) során sem említették, hogy a tett hatalmas lett volna.²⁸² A somogyi közgyűlésen 1276-ban egy dúlás (*destructio*) miatt kértek igazságot, az ítéletet azonban károkozás (*damnum*) ügyében hozták meg, az alperes távollétében.²⁸³ 1280-ban a király néhány tárnok kifosztása miatt foglalta le a tettes birtokait.²⁸⁴

A 13. század második felének bírói oklevelei már részben visszaadják az eljárás egyes jól elhatárolható lépéseit. Előbb említett példáinkban változatos szóhasználattal találoztunk a cselekmények és az ítélet esetében is. A cselekmények bizonyára a panaszos megfogalmazását, az ő keresetlevelének szóhasználatát tükrözték vissza, az ítélet azonban a bíróságét.

Ez a gyakorlat folytatódott még jó ideig. Amikor a pozsonyi ispán rokonai kiegyeztek az esztergomi érsekkel a király előtt 1292-ben, kártételeik, gyilkosságaik és gyújtogatásaik ügyében született béke közöttük.²⁸⁵ Ugyanebben az évben a sági prépost Ság feldúlása, emberöléssel, gyújtogatással és dolgok elvitelével okozott kártételek ügyében egyezett ki Hontpázmány nembéli Kázmér fia Lampérttal.²⁸⁶ Valamikor 1300 körül a Beledi család két tagja egyezett ki birtokok feldúlása (*devastatio*), marhák és más állatok elhajtása ügyében. Az erről szóló egyezséglevél egyetlen szóval sem nevezte hatalmasnak e tetteket, egyszerűen leírták őket.²⁸⁷

²⁸⁰ Fejér CD IV/3. 322. (RA 1502. sz.)

²⁸¹ Fejér CD IV/3. 462. (RD 70. sz.)

²⁸² HO I. 42. sz. (54)

²⁸³ Fejér CD V/2. 366.

²⁸⁴ „*Nicolaus, frater suus quosdam tauarnicos nostros, Gallum videlicet et Ketel spoliasset, ipse pro nocumento dicti fratris sui...*” Fejér CD V/3. 31. (RA 3079. sz.)

²⁸⁵ MES II. 322. sz. (318) (RA 3867. sz.)

²⁸⁶ „*propter restaurationem destructionis ville Sagh et damnorum per interfectiones hominum, incendia, ablationes rerum in dicta villa Sagh perpetratorum*” Fejér CD VI/1. 217.

²⁸⁷ HO I. 71. sz. (98)

Az egymás mellett élő vegyes szóhasználat, azaz valamely, a hatalmaskodás kifejezésére alkalmazott általános fogalom vagy pedig egy egyedi cselekmény neve a hatalmasul melléknév hozzáadásával vagy a nélkül, uralta a 13. század végének, 14. század elejének jogi írásbeliségét.²⁸⁸ A királyi kúrián kimondott végső ítéletek leggyakrabban a dűlást nevezték meg az ítélethozatal alapjául, vagy a panaszban előadott egyedi ügyeket ismételték meg.

Marcell alországbíró egy hatalmasul elfoglalt földdarab ügyében rendelt el visszaiktatást 1293-ban.²⁸⁹ Márton alországbíró a Hontpázmány nembélieket a legkülönbözőbb tettekért ítélte el, amelyekre nem talált és nem is keresett összefoglaló elnevezést.²⁹⁰ III. András az esztergomi káptalan népeivel szemben történt károkozásért és azok megdúlásáért kobzott el birtokot.²⁹¹ A király nádora szintúgy károkért vett el birtokokat.²⁹² A királyi jelenlét bíróságát vezető alországbíró egyszer károkozásokért és jogtalanságokért, máskor birtok megdúlásáért hirdetett ítéletet.²⁹³ 1304 körül a király, az országbíró és a nádor is foglalkozott azzal az üggyel, amely gyilkosság, gyűjtogatás és javak elvitele miatt keletkezett, és végül egyezséggel ért véget.²⁹⁴ Pozsony megye lefoglalás és birtokfoglalás, az országbíró hol egy falu feldúlása, jószágok elhajtása és jobbágyok megsebzése, hol egy birtok hatalmas elfoglalása és élése, hol pedig egyszerűen csak egy falu feldúlása ügyében hozott döntést.²⁹⁵

A hatalmaskodásokat lezáró egyezségek megfogalmazói ugyanígy gondolkodtak, és ugyanezt a szóhasználatot követték. Füle bán fia István és az erdélyi püspök a király intésére egyeztek meg két és fél ekaljnnyi jogtalanul elfoglalt föld, és egy feldúlt falu ügyében.²⁹⁶ Az esztergomi

²⁸⁸ 1301: „*duas villas... per suam propriam potentiam ab eodem magistro Petro abstulisset*” DL 1615. (AOkl I. 27. sz.) 1301: „*de eadem terra indebite occupata non recesserunt*” Békefi, Pilis I. 326. 1302: „*terram... potentialiter abstulissent et eandem manu detineret violata*” RDES I. 104. sz. (72) 1323: „*ad possessionem ...veniundo potentialiter, dampnum quadraginta marcarum eidem intulisset*” AO II. 8. sz. (9)

²⁸⁹ „*potentialiter occupatam*” Fejér CD VI/1. 270; További néhány példa a hatalmas foglalásra: 1302: „*potentialiter et indebite pro se ipsis occupassent*” AO I. 42.sz. (45–47); 1304: „*que possessines per potentiam ... fuissent alienate*” Zichy okmt. II. 395. sz. (530); 1315: „*possessio seu villa ...potentialiter occupata*” AO I. 344. sz. (380); 1323: „*possessiones ...indebite occupate et detente*” AO II. 73.sz. (81); 1330: „*quandam possessionem ...potentialiter detinerent occupatam*” Zichy okmt. I. 374. sz. (367)

²⁹⁰ 1295: MES II. 365. sz. (365)

²⁹¹ 1297: „*pro dampnis et destructionibus populorum capituli ecclesie nostre Strigoniensis*” MES II. 400. sz. (395) (RA 4100. sz.)

²⁹² „*pro suis evindentissimis nocumentis*” ÁUO XII. 653. (RP 287. sz.) Az alországbíró tevékenységére: Szöcs, Kinek az embere?

²⁹³ 1300: „*ratione dampnorum, iniuriarum et nocumentorum*” ÁUO XII. 252. sz. (379–380) „*in facto principali, videlicet in destructione ville*” ÁUO XII. 254. sz. (372–387)

²⁹⁴ „*pro morte..., pro combustione domorum et curie necnon ablatione rerum*” DF 200769.

²⁹⁵ 1311: AO I. 201. sz. (220); 1313: „*in destructione possessionum ...in ablatione rerum, animalium et bonorum, in vulneratione duorum iobagionum*” DL 33568. (AOkl III. 577. sz.); 1320: „*super potentiali occupatione et detentione iamdicte possessionis*” DL 40839. (AOkl V. 866. sz.) 1321: „*super destructione duarum villarum*” DF 259816. (AOkl VI. 238. sz.)

²⁹⁶ 1282: „*particulam terre sue ad usum duorum aratorum et dimidii sufficientis, spectantem ad terram suam Gyoud hereditariam idem episcopus occupare fecit indebite... villam suam Gyoud vocatam destruxisset et omnes iobagiones suos cum edificiis eorundem videlicet triginta mansiones in ipsam villam Tusnad transtulisset*” Fejér CD V/3. 142.

érsek Nógrád megyei Vadkert falvának feldúlásáról és felégetéséről adott elégtételt a dúló.²⁹⁷ A hatalmasul (*potentialiter*) elfoglalt kékkői vár visszaszerzése ügyében 1290-ben született atyafiságos megegyezés.²⁹⁸ Hont megyei birtokosok között dúlás és gyilkosság miatt született egyezés.²⁹⁹ A hasonló békék sora bőséggel folytatható.³⁰⁰

Hiába változott meg tehát III. András alatt az ítélkezés gyakorlata, hiába mondták ki ettől kezdve a birtokelkobzást és a főbenjáró ítéletet, ezeket éppúgy különböző tettekért, és nem általában hatalmaskodásokért szabták ki, miként tették azt évszázadokkal korábban is. Az egyezséglevelekben, amelyek nyelve a mindennapi szóhasználathoz valószínűleg közelebb állt, mint az ítéletleveleké, pedig végképp hiába keressük az általános fogalmat. Ezeknek az iratoknak a megfogalmazói túl közel voltak az egyedi tettekhez, így ők csak azok ügyében kötöttek békét és kértek elégtételt.³⁰¹

A szokványosan megfogalmazott ítéletek között azonban találunk egy olyat is, amelyben már felbukkan a későbbi évtizedekben elterjedő formulához hasonló szóösszetétel. 1294 nyarán III. András király Esztergomba ellátogatván személyesen ítélkezett a városi polgárok és az érsek, a székeskáptalan valamint a Szent Tamás prépostság közti ügyben. Az egyházi felperesek panasza szerint a királyi város bírāja és polgárai rámentek az egyházak népeire és jobbágyaira, adót szedtek tőlük, azok házáinak, kik a „csupán a tett hatalmával (*per solam facti potentiam*), vakmerő és dölyfös kiterveltséggel, hatalmasul (*violenter*) kivetett” adót megfizetni vonakodtak, ajtaját feltörték, és zálogot vettek tőlük, saját bírói székük elé idézték őket, a mészárszékeket más helyre helyezték át, a káptalan bíróját pedig fogságba vetették.³⁰² Látszólag semmi különbség sincs a korábbi ítéletlevelek és ennek kifejezései között: a jogtalan, egyedi cselekmények mellé hol a *potentia*, hol a *violenter* szavakat rendelték. Csakhogy egy generáció múlva a *factum potentiale* már bevett bírói fordulattá vált.

²⁹⁷ 1291: „*ratione destructionis et combustionis*” MES II. 282. sz. (285)

²⁹⁸ 1290: MES II. 245. sz. (260)

²⁹⁹ 1295: „*super facto possessionum, quam etiam destructionum et homicidiorum*” Fejér CD VI/1. 397.

³⁰⁰ 1304: „*pro nocumentis, dampnis, iniuriis, lesionibus, destructionibus ac cedibus hominum*” DL 86896. (AOI I. 623. sz.); 1304: „*super spoliatione ville*” AO I. 77. sz. (85); 1305: „*super omnibus et omnimodis destructionibus, combustionibus, vulneribus, morte vel mortibus, dampnis quibuslibet et et iniuriis*” AO I. 88. sz. (95); 1308: „*super omnibus dampnis, incendiis, spoliationibus et occupationibus terrarum*” Smičiklas CD VIII. 140. sz. (152); 1321: „*super omnibus dampnis, nocumentis, illationibus vulnerum et super quibuslibet iniuriis et causis ac causarum articulis*” Koszta, A pécsi káptalan, 13. sz. (10–11)

³⁰¹ királyi vizsgáló parancsok: 1317: „*de predictis destructionibus et dampnis*” AO I. 383.sz. (423); 1327: „*silvam suam... excidi et permactari fecisset, navem suam... abstulisset et ipsum portum destruxisset*” DL 68203. (AOI XI. 320. sz.)

³⁰² MES II. 358. sz. (354–361) (RA 3986. sz.) A *violenter* és a *potentialiter* szavak máshol is előfordulnak az oklevél szövegében.

A *factum* szónak többféle fordítása lehetséges: jelenthetett elsősorban tettet, cselekedetet,³⁰³ aztán ügyet, esetet – a közös jogban a *causa* és a *factum* általában szinonimának számítottak³⁰⁴ – végül tényt és modern szóval, tényállást is. Ez utóbbiról ebben az oklevélben azonban még szó sincs. A *per facti potentiam* kifejezést nem is így fordítottuk. A *factum* itt tettet jelent, azt, amit évtizedek múlva egy másik szóval, az *actusszal* adtak majd vissza. A kifejezés ebben az oklevélben nem az ítéletet hirdető parancsban, hanem a cselekedet előadásakor szerepelt. A király nem marasztalta el városának polgárait a hatalmaskodás tényében, csupán parancsot adott nekik arra, hogy hagyjanak fel az egyházi népek adóztatásával és bíróságuk elé állításával. A *factum* más, hatalmaskodás kifejezésére szolgáló szavakkal összekötve is megjelent. Két Hont megyei birtokos III. András király előtt „birtokok, valamint pusztítások és gyilkosságok” (*super facto possessionum, quam etiam destructionum et homicidiorum*) ügyében folyó perüknek vetett véget egy barátságos egyezséggel.³⁰⁵ Az Árpád-kor végétől kezdve rendre előfordult, hogy azt a hatalmas tettet, amelyet perre vittek, fő, később döntően fő ügynek (*factum principale, factum principale peremptorie*) nevezték, így különböztetve meg a mellékes ügyektől.

A *factum potentiale* a 13. század legvégén egyetlen környezetben honosodott meg, az egyezségek záradékában, ahol az egyik, vagy mindkét fél önkéntes büntetést vállalt magára, ha nem teljesítené a szerződésben ígérteket. Szepes megyében egy hatalmaskodás sorozatot simítottak el a fogott bírák, és osztották fel a viszálykodók birtokait. A békesség első feltétele az volt, hogy ha a felek bármelyike az egyezséget felrúgná (*refricare(!), abolere et immutare*) és a hatalmaskodás miatt újabb pert indítana, akkor ez által hatalombajban bukjon el (*in succubitu facti duelli potentialis convinceretur eo ipso*). A nyitrai káptalan átírásában maradt fenn az az oklevél, amely néhány Turóc megyei birtok ügyében keletkezett fogott bírói ítéletet rögzített. Ebben az egyik fél tagjai megígérték, ha az ítélettel szembeszegülnének, és pert indítanának a birtokokért, akkor hatalombajban bukjanak el (*extunc in potentialis duelli succubitu convicerentur*).³⁰⁶ A röviden hatalombajnak fordított kifejezést szó szerint így kell visszaadnunk: 'hatalmaskodás tette miatti párbajban való elbukás'.³⁰⁷ Az elbukás szót nem szükséges különösebben magyarázni: a párviadal elvesztését aligha adhatták volna vissza

³⁰³ „*Factum et gestum licet strictam quandam se habeant differentiam, abusive tamen nihil differunt.*” 'factum' szócikk Vocabularium iuris utriusque.

³⁰⁴ Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 90.

³⁰⁵ Fejér CD VI/1. 397. Az ügy jelentésű *factum* más esetekben is előfordult pl. végrendelet ügyében (*sub facto testamenti*). 1292: Fejér CDVI/1. 229.

³⁰⁶ HO VI. 338. sz. (459) (DL 83150.) és DL 73564. Mindkét adatot idézi Gerics, Árpád-kori jogintézmények, 265.

³⁰⁷ A magyar *hatalombaj* szó a 14. sz. végéről maradt ránk. Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 274.

találóbban.³⁰⁸ A párbaj olyannyira bevett módszer volt a hatalmas tettek eldöntésére, hogy a 13. század végére kialakult ez az összeforrott szókapcsolat, amellyel az egész későbbi középkorban találkozunk, mi több, csak a bajvívással összekapcsolva jött létre ilyen kifejezés. Aki ezt vállalta magára és nem tartotta magát utóbb az egyezséghez, az automatikusan úgy járt, mintha párbajjal veszítette volna el a hatalmaskodási pert.³⁰⁹

Maga a név lassan szilárdult meg. A korai Anjou-kor oklevélfogalmazói sokszor hosszasan adták vissza a szerződő felek akaratát, pl. így: „ha pedig a felek valamelyike bármikor a fentebb említett ügyekben a másik fél ellen pert merészelve kezdeni, a pert kezdő fél keresetét ez által a másikkal szemben úgy veszítse el, mintha párbajban győzték volna le.”³¹⁰ Két Zala megyei nemesi család 1327-ben kötött békességet egymással, egyezségük pontosan megvilágítja az efféle szerződések és a később már csak lerövidült formában lejegyzett szófordulat lényegét. Salamon ispán rokonsága a Reznekieknek különféle károkat okozott: falvakat dúltak fel, embereket fogtak el, megcsonkították és megölték őket, ám a Reznekiek, miután húsz bécsi dénármárkát kézhez kaptak, letudottnak vették az ügyet. Mindkét fél megegyezett abban, hogy ezek miatt a tettek miatt az eddig köztük keletkezett, összes pereiket megszüntetik, ha pedig valamelyikük ezek miatt pert támasztana, akkor „a másik, a békeegyhességet megtartó féllel szemben a perbe lépés előtt, ez által úgy legyen elmarasztalva, mintha a párviadal helyén bukott volna el.”³¹¹ Azaz, még mielőtt elkezdené a pert, már el is veszíti azt.

A hatalmas tett, azaz a *factum potentiale* elvont és általános értelmet adott az egyedi tetteknek, és jól sikerült jelzős szerkezet volt. A *factum* lefedte mindama különös cselekményeket, melyeket más környezetben egyenként neveztek meg: a falu feldúlását, a verést, emberölést, elfogást, és még sok más. A *potentiale* melléknév megfelelt a kor latin szóhasználatának, mely már évtizedek óta háttérbe szorította a *violentumot*, és ezzel a szóval adta vissza az erőszakosságot. Teljesen természetes, hogy a *factum potentiale* épp a szerződések záradékában, többnyire a szavatossági záradékokban bukkant fel először. A

³⁰⁸ Az alországbíró 1239-ben bajt ítélt, a bajnok pedig „*in sua pugna succubit et convictus est*”. Fejér CD IV/1. 151. (RA 705. sz.) Ugyanebben az esztendőben két tolvaj bukott el a számukra megítélt párbajban (*in examine duelli pro furto crimine sunt convicti*). u.o. 171. (RP 64. sz.) 1274-ben egy László király nevében kelt oklevél arról írt, hogy Henrik bán egykoron „*ratione cuiusdam Mathie... qui in duello succuberat*” foglalt el hatalmasul bizonyos Pozsony megyei földeket ÁUO IV. 18. sz. (39). (RA 2558. sz.)

³⁰⁹ Pesty, Perdöntő bajvívások, 152.

³¹⁰ 1302: „*tali pena interiecta, quod si que partium ullounque tempore super prefatis articulis contra partem alteram questionem suscitare presumpserit, pars suscitans questionem contra partem adversam tamquam in duello devictus ipso facto habeatur*” DL 103252. (AOKI I. 261. sz.)

³¹¹ „*quod si qua partium super premissis articulis sopitis et sedatis inter partes usque modo, recidive contentionis scrupulum venire presumpserit, pars damnum dans et materiam questionis suscitans, contra partem alteram pacis federa observantem, ante litis ingressum ac si in area certaminis duelli succubisset, convinceretur eo facto*” Zala oklt. I. 157. sz. (207–9)

hatalmaskodások ügyében ítéletet hirdető bírának, a békességet kötő feleknek elég volt az is, hogy az adott cselekményt falu feldúlásnak, verésnek, emberölésnek, elfogásnak vagy más egyébnek minősítsék. Az általánosításnak ez a szintje elég közel volt az adott cselekedethez ahhoz, hogy ne legyen szükség hosszabb kifejtésre, de nem volt olyan távol tőle, hogy ne legyen mindenki számára világos, mi történt, ráadásul megfelelt az évszázados szóhasználatnak is. A szerződések esetében azonban a lehető legáltalánosabb megfogalmazásra volt szükség, hiszen itt azt kellett kifejezni, hogy a szerződést meg nem tartó fél úgy jár, mintha bármiféle hatalmas tett miatt vívna meg, és veszítene, nem pedig azt, hogy pl. a faludulás ügyében vívott bajban maradt volna alul. Itt épp a konkrét ügytől való távolság tartása, a minél nagyobb fokú általánosítás volt a lényeg. A formulának ezért alakult ki egy harmadik fajtája, amikor egyszerűen csak bajban való elbukásról beszéltek.³¹² A 'hatalombajban való elbukás' szóösszetételben szereplő *factum potentiale* alkalmazta tehát először rendszeresen az elvont hatalmas tettek fogalmát. A latin kifejezés azonban a 13. század végén még nem jelentette a cselekmény ítéletben megfogalmazott megnevezését, a hatalmaskodás tényét.³¹³

A jogi nyelv többnyire ugyanazokat a szavakat használja, mint a köznyelv, a szavak attól nyerik el sajátos értelmüket és jelentésüket, hogy hol és milyen összefüggésben alkalmazzák őket. Nem kellett sokáig várni, hogy a 'hatalmas tett' szóösszetétel más szövegkörnyezetben is megjelenjen. 1320 nyarán az akkor Temesváron ítélkező királyi jelenlét bíróságáról írtak egy iktató parancsot a titeli káptalannak mint hiteleshelynek. Az oklevél két szerémi nemes család közti viszályt lezáró egyezségről szólt. Volt mit jóvátenni: egy birtok feldúlását és felgyújtását, az ottani egyház feltörését, a szolgálólányok elfogását és elragadását, asszonyok és leányok lemeztelenítését, az említett egyházból ötszáz márka értékű különféle dolgok elvitelét „hatalmas tett útján”.³¹⁴ A latin szövegben álló *factum potentiale* itt ugyanazt jelentette, mint korábban a hatalmasul, a *potentialiter*. A kifejezések közt álló vesszők valamint az és kötőszavak egyenrangú kifejezéseket kapcsoltak össze. A 'hatalmas tett útján' kifejezés azonban általánosító értelmű volt, összefoglalta az elkövetett tettek jogtalanságát.

³¹² „si qua partium ipsam ordinationem seu compositionem nostri in presentia factam nunc et temporis in curriculo alternare niteretur, tunc pars ipsam ordinationem alternatrix seu refutatrix contra partem ipsam pacem tolerantem in succubitu duelli convictus remaneret” Temes okl. 25. sz. (28)

³¹³ Gerics József az Árpád-kori anyagban a *factum potentiale*t csak a hatalombaj szóösszetételben találta meg. Eből tévesen következtetett arra, hogy az összetételt más környezetben is alkalmazták és ezt már akkor is a későbbi ítéletekben használt, hatalmaskodás ténye értelemben tették. Gerics, Árpád-kori jogintézmények, 266.

³¹⁴ „super concrematine et destructione prefate possessionis sue Bulyen vocate, confractione ecclesie sue in eadem existentis, captivationibus et abductionibus ancillarum suarum, denudationibus mulierum et virginum et ablationibus rerum facto potentiali ad valorem quingentarum marcarum de ecclesia antedicta” Temes okl. 25. sz. (25)

Az országbíró 1322-ben egy ítéletlevelében már hatalmas tettről hozott ítéletet, amely alatt ezúttal birtokfoglalást, erdők, malomhelyek, szántók hatalmas élését, birtok dúlását és a jobbágyok megölését, összesen ötven márka kár okozását értették.³¹⁵ A kifejezés gyorsan terjedt az ítéletek fogalmazóinak szóhasználatában. Pár év múlva, 1325-ben a szlavón közgyűlésen a „felperes egész keresetében, tudniillik hatalmaskodások ügyében” marasztalták el az alperest, majd 1330-ban az erdélyi közgyűlésen hoztak ítéletet, „hatalmas tett, birtokrész elfoglalása ügyében”.³¹⁶ A királyi jelenlét bírósága 1338-ban hatalmas tettek (*factis potentialibus*), úgymint gyilkosság (*homicidium seu interfectio*), csonkítás (*amputacio seu mutilatio*) és sebzés (*vulneratio*) ügyében foglalt írásba egy egyezséget, amelynek záradékában a hatalombajban való elbukás is szerepelt.³¹⁷ A felsorolás élén álló hatalmas tettek és a többi kifejezés közt vessző áll, ami azonban itt többet jelentett, mint egyszerű kapcsoló elemet, általánosságban értelmezte a később felsorolt, egyedi jellegű tetteket.

A szóösszetétel kétségtelenül gyűjtőfogalmat takart, és ma már lehetetlen eldönteni, hogy ez a fogalom továbbra is csak az egyedi cselekedetekre vonatkozott-e, vagy pedig egy ennél is elvontabb fogalomra. A közös jogban *nomen actionis*nak nevezték azt a fogalmat, amely alá a bíró beosztotta a felperes által előadott ügyet vagy esetet (*factum, causa*).³¹⁸ A *factum* ebben a felfogásban egyedi és konkrét cselekmény volt, amelyből a bíró állapította meg a per során a kereset címét – a latin szóösszetételt ugyanis így lehet legjobban magyarra fordítani.³¹⁹

Hasonlított ehhez az 1330-as években megszülető magyar fogalom, részben azonban különbözött is tőle. A gyűjtőfogalom egy speciális esetével állunk szemben, amely annyival több az egyszerű gyűjtőfogalomnál, hogy megállapításának közvetlen jogi következménye volt: a keresetet előterjesztő fél ennek segítségével nevezte meg, hogy milyen jogon kezdett pert, a bíró pedig ennek kimondásával hirdetett ítéletet. A kifejezés attól nyert különböző értelmet, hogy milyen körülmények között használták és ki használta. Elsősorban az ítéletek között kell keresnünk a *factum potentiale* és a hozzá hasonló összetételek új jelentését, a hatalmas tény, vagy a hatalmaskodás tényét. Kezdetben a *factum potentiale* kifejezésben

³¹⁵ DF 20007. (Veszprémi regeszták, 120.sz.) Nagy jelentőségűnek is tarthatnánk ezt az említést, és az első, most már valóban elvont értelmű hatalmaskodás ügyében hozott ítéletet láthatnánk benne, ám az oklevél csak egy ötven évvel későbbi tartalmi átírásban maradt fenn, ezért nem zárható ki, hogy az egyedi ügyek felsorolása élén álló *super facto potentialit* a Lajos-kori gyakorlatnak megfelelően akkor írták a többi ügy elé.

³¹⁶ 1325: „*super tota actione eiusdem scilicet in facto potentialium unacum nobilibus regni decisimus seu comisimus perhemtorie esse convictum*” DL 99004. (AOkl IX. 528. sz.); 1330: „*super facto potentiali et occupatione particule possessionis*” AO II. 417. sz. (484)

³¹⁷ Ocskai okmt. 36. sz. (119)

³¹⁸ Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 90.

³¹⁹ A modern büntetőjogi dogmatika szavai, a magyar törvényi tényállás, vagy a német Sachverhalt – Tatbestand kettőssége nem tudják a szavak eredeti értelmét visszaadni, a középkortól ugyanis teljesen eltérő előfeltételekből indulnak ki.

szereplő *factum* teljesen megfelelt a közös jog szóhasználatának, talán onnan is kölcsönözték első alkalmazói. Idővel azonban túlléptek rajta, és új jelentést adtak neki

A *factum potentialénak* talán már két, egymás mellett használt, különböző jelentését figyelhetjük meg egyetlen mondaton belül az országbíró egy 1329-ben kiállított halasztó levelében. Két nemes indított pert a nyúlszigeti apácák ellen. Miután a nemesek képviselője elmondta, hogy „hatalmas tett, a felperesek dolgainak megkárosítása ügyében” indított pert, az apácák ügyvédje halasztást kért, mivel, mint mondta, „a hatalmas tett főbenjáró ítélettel jár együtt”.³²⁰ A *factumot* továbbra is csak tettnek, legfeljebb ügynek lehet fordítani, mégis mást jelentett. A felperes ügyvédjének szóhasználatában a hatalmas tett a károkozás szinonimája volt, annak egy általánosabb megfogalmazását jelentette, míg az alperes ügyvédje által használt fordulat már a per lehetséges következményét, az ítélet lehetséges tárgyának alapját, a hatalmas tényt jelentette. Aligha értették mindig e finom disztinkciót a peres iratok diktálói, fogalmazói.³²¹

A kifejezés az 1320-as, 30-as években még amúgy sem vált kizárólagossá. Továbbra is születtek ítéletek, akár csak korábban, hatalmasul végrehajtott sebzések, gyilkosságok, fogságba ejtések vagy lovak hatalmas elvétele ügyében.³²² Élt még az önmagában álló *potentia* is, mint gyűjtőfogalom az ítéletek megfogalmazásakor.³²³

Ha nem ítéletekről volt szó, akkor végképp a régi változatossággal találkozunk. Egy pontosan körül nem írt ügyben a pozsonyi ispán írnoka 1324-ben úgy írta le a per tárgyát, hogy „lefoglalás, kártétel avagy jogtalanság” miatt álltak elé a felek.³²⁴ A nyitrai káptalan még a hatalmas jelzőt sem tette a birtokfoglalás szó mellé 1325-ben, amikor egy állítólag húsz esztendeje megtörtént birtokfoglalás miatti tiltakozást foglalt írásba.³²⁵ Négy évvel később ugyanez a hiteleshely a Lövvő István ellen végrehajtott „jogtalanságok, károk, foglalások és más alul írott dolgok” ügyében elvégzett vizsgálathoz adta tanúbizonyságát.³²⁶ Néhány évtized alatt azonban gyorsan terjedt a fogalom. 1332-ben már egymással pereskedő vasi

³²⁰ „*super facto potentiali et dampno rerum actorum se asseruit, et quia factum potentiale ad capitalem sententiam extendere dinoscitur*” DF 259819. (AOkl XIII. 342. sz.)

³²¹ Látszólag elég csupán a kifejezés előtt álló előjárászóra figyelni, és máris eldönthetjük, hogyan fordítsuk helyesen a *factum potentialét*: *in* vagy *pro* esetében ténynek, máskor tettnek vagy ügynek. Csakhogy még ezekkel a praepositiókkal összetéve is előfordul, hogy mindössze egy felsorolás egyik tagja a kifejezés.

³²² 1328 körül: „*super indebita occupatione possessionis nostre Patha vocate nobis hereditarie pertinentis ac vulneratione, interfectione et captivatione famulorum ac iobagionum nostrorum utriusque sexus per eundem potentialiter factis*” AO II. 336. sz. (377–379); 1330: „*pro potentiaria ablatione duorum equorum*” AO II. 431. sz. (501–505)

³²³ DL 96097. (AOkl VII.19. sz.)

³²⁴ „*pro conservacione et aliis dampnis seu iniuriis*” Ocskai okmt. 25. sz. (111)

³²⁵ Ocskai okmt. 26. sz. (112)

³²⁶ 1328: „*iniuriis, dampnis, captivacionibus et aliis infrascriptis*” Ocskai okmt. 29. sz. (114)

nemesek beszéltek hatalmas tettekről.³²⁷ Ezek mellett felbukkant még néha a hatalmaskodási kereset, az *actio potentiaria* is.³²⁸

A fogalom kialakulásában újabb lépés történt, amikor az ítéletben a hatalmaskodás már nem egyszerűen tettként szerepelt, hanem olyan minősítésként, amelynek következménye lett a büntetés. Ehhez azonban meg kellett szülnie a minősítésnek, és állandó helyet kellett kapnia az ítéletlevelekben. Mint mindenkorabeli újítás, ez is a királyi kúriából, pontosabban a királyi jelenlét bíróságából indult el. Nagymartoni Pál országbíró hivatali éveinek utolsó esztendeiben kezdődött a fogalom új típusú használata, mely szinte észrevétlenül jelent meg az ítéletlevelekben. Egy, a királyi jelenlét bíróságán fogalmazott oklevél 1342-ben egy korábbi ítéletről szólva azt írta, hogy az alperest hatalmaskodás ügyében és minden birtoka elvesztésében (*in facto potentiali et amissione omnium bonorum et possessionum suarum*) ítélték el. Ez az új fogalomhasználat azonban nem terjedt el azonnal, jellemző módon, ugyanebben az évben, ugyanennek az ügynek a kapcsán kelt másik hatalmaskodási ítélet még nem így használta a *factum potentialet*.³²⁹ Ugyancsak a királyi jelenlétben fogalmaztak meg 1343-ban egy ítéletlevelet. Ha nem tudnánk, hogy mennyire esetleges az oklevelek fennmaradása, és a kúriai szóhasználat az egyes ítélőmesterek és jegyzők alatt mennyire különbözhetett, ennek – az egyébként jelentéktelen – ügynek a kapcsán akár a hatalmaskodás új fogalmának első kétségtelen megjelenéséről is beszélhetnénk. Az ítélet egyértelműen megkülönböztette az egyedi ügyet, ezúttal egy ló elvitelét, az ügy minősítésétől, azaz a hatalmaskodás tényétől, és a büntetéstől, ebben az esetben a jószágvesztéstől. A három rész logikusan következett egymásból. Az elsőért ítélték el a hatalmaskodót, ezért a konkrét tett előtt álló *pro* előjárószó. Ezzel kiérdemelte, hogy a másodikban elmarasztalják, ezért találjuk a hatalmaskodás ténye előtt az *in-t*. Harmadjára ebből következett, hogy büntetéssel sújtották.³³⁰

Egy mondaton belül is megfigyelhetjük a fogalmak régebbi és újabb értelmű használatát. A nádori jelenlétben 1343-ban állítottak ki egy ítéletlevelet, amelyben a „mondott hatalmas tettekért, jogtalanságokért és kártételekért” marasztalták el az elkövetőt „a hatalmaskodás tényében, tudniillik a felperes teljes keresetében”. A magyar mondatban először hatalmas tettnek, utóbb hatalmaskodás tényének fordítottuk majdnem ugyanazt a szóösszetételt. A különbségtétel mégis indokolt volt, a tett szóval fordított *factum* előtt *pro* állt, és máshol helyezkedett el a mondatban, azaz tartalmilag is mást akart kifejezni fogalmazója. A

³²⁷ „*de potentiariis factis*” HO I. 107. sz. (160)

³²⁸ 1336: „*in potentiaria actione*” tett le az alpres tisztító esküt DL 40718. (AOkl XX. 22. sz.)

³²⁹ Ub. Burgenlandes IV. 556. sz. (354–356)

³³⁰ DL 50560. (AOkl XXVII. 337. sz.)

melléknév kétféle képzését figyelmen kívül hagyhatjuk, az csupán a szóismétlés elkerülését célozta. Ugyanígy nem kell azzal sem törődnünk, hogy az első esetben többes számban állt a *factum*, míg a másodikban csak egyesben. Ebben az ügyben ugyanis több, egymással összefüggő hatalmaskodás sorozatot adott elő a felperes, így természetes a többes szám, ha csak egy miatt tett volna panaszt, akkor ott is egyes számú szerkezet állt volna.³³¹

A formula megszövegezése néhány éven belül tovább finomodott. A minősítést ezután a „következésképpen” vagy a „tudniilik” szó kapcsolta össze a büntetéssel.³³² A hatalmaskodót ezután a konkrét bűnökért, „hatalmaskodás tényében”, „következésképpen főbenjáró ítéletben és minden birtoka elvesztésében” marasztalták el.

A fogalom fejlődése akkor fejeződött be igazán, amikor a hatalmas tett és a hatalmaskodás ténye kifejezésére különböző szavakat kezdtek használni: az előbbire az *actust*, az utóbbira a *factumot*. Amikor ez megtörtént, a *factum potentie* vagy a *factum potentiale* használata jószérivel csak a hatalmaskodás tényére szorult vissza, a hatalmas cselekedetre pedig egy másik szóösszetételt, az *actus potentiariust* találták meg. E kifejezés későbbi volt, mint amaz, és jelentésében eleinte semmiben nem különbözött tőle. 1325-ben a vérontás mellett találkozunk vele, mintegy általánosításképpen.³³³ 1339-ben egyértelműen a hatalmas tett kifejezésekként emlegették.³³⁴ Az *actus* a közös jogban is cselekedetet, ahogy a mai jogi nyelv mondja a cseleményt jelentette.³³⁵

A nádori jelenlét ítélmestere egy ítéletlevél megfogalmazásakor 1347-ben már következetesen megkülönböztette a két kifejezést: az ítélet indoklásában az *actus*nak nevezett hatalmas tetről, a parancsban pedig a *factum*nak mondott hatalmaskodás tényéről beszélt.³³⁶ Ezzel befejeződött a hatalmaskodásra alkalmazott szóhasználat fejlődése. A fejlődés befejeződött ugyan, de csak akkor zárult le, amikor a jogi írásbeliségben általánossá és következetessé vált a kétféle szóhasználat. Erre azonban még néhány évtizedet várni kellett. Egy 1377-ben kelt országbírói ítéletlevél indoklásában egyetlen mondaton belül már tökéletesen megkülönböztették egymástól a két fogalmat. A szokásos formula szerint a bíró

³³¹ „*pro dictis factis potentiariis et iniuriis atque dampnis per eundem illatis in facto potenciali videlicet in totali acquisitione ipsius Nicolai ... condemnandum*” DF 247981.

³³² 1345: „*in facto potenciali ex eoque in sententia capitali et ammissione omnium suarum possessionum*” DL 51347; 1346: „*in facto potenciali, videlicet in sententia capituli et amissione possessionum suarum*” MES III. 796. sz. (607)

³³³ „*effusio sanguinis et actus potentialis*” DL 91202. (AOkl IX. 102. sz.)

³³⁴ „*excepta autem actibus potentie*” DL 40795. (AOkl XXIII. 83. sz.)

³³⁵ Egy 16. századi jogi szótár a szónak kétféle jelentését ismerte: egyrészt a szolgálatnak azt a speciális fajtáját, amikor a személy a földön nem csak személyesen haladhat át, hanem igás állatával és kocsijával is, másrészt a cselekményt. „*Aliter capitur actus pro operatione*” ’actus’ szócikk Vocabularium iuris utriusque.

³³⁶ „*nolentes contumaciam et actus potentiarios inpune pertransire... pro eo eundem Kemyn filium Demetrii in facto potenciali ex eoque in amissione omnium suarum possessionum et bonorum ac in sententia capitali convictum*” DL 38962.

nem akarván, hogy az alperes által elkövetett hatalmas tettekről (*actus potentiarios*) mások példát vegyenek, őt a hatalmaskodás tényében (*in facto potentie*) marasztalta el.³³⁷ Ettől kezdve általában ez a szóhasználat figyelhető meg okleveleinkben. A királyi kúriában 1398-ban az egymás közt elkövetett „hatalmas tettek, jogtalan kártételek és károkozások” ügyében jutottak békességre a pereskedő felek. Az erről szóló oklevél az *actus potentiariust* használta.³³⁸ Kivételek azonban mindig előfordultak. Majd harminc évvel később egy, az esztergomi káptalan előtt 1425-ben kötött egyzségben a felek arról számoltak be, hogy korábban „jogtalanságok, kártételek, károkozások és hatalmas tettek ügyében” pereskedtek egymással.³³⁹ A per tehát nem jutott el az ítélelhozatalig, mégis a *factum potentiariumot* használták összefoglaló kifejezésként a hatalmas tettek fordítására.

Miután az *actus* és a *factum* szétválasztása a 14. század végi jogi írásbeliségben következetesen megvalósult, természetesen átkerült a két kora újkori jogkönyvbe is. Verbőci éppolyan pontosan megkülönböztette egymástól a hatalmas tettet (*actus potentiarius*) és a hatalmaskodás tényét (*factum potentie*), mint ahogy azt a Négyeskönyv összeállítói is tették. Minkét jogkönyv sokkal többet beszélt az előbbiről, mint az utóbbiról.³⁴⁰

Minősítésnek neveztük azt a cselekményt, amely a *factum potentialenak* a 14. sz. végétől meggyökeresedett értelmet adta. Azért választottuk ezt a szót, mert a tett következményét határozta meg, azaz a tettet minősítette. A *factum potentialenek* az ekkor nyert értelme csak az ítélelhozatal során ismerhető fel tökéletesen. Csak itt lépett a három egymás után, egymásból logikusan következő és egymásra épülő fogalom középső elemeként ez a szóösszetétel elének. A hatalmas tett, a hatalmaskodás ténye és a büntetés az a három elem, amelyben végső értelmet nyert a fogalom.

A fejezetnek szándékosan nem adtuk azt a címet, hogy a hatalmaskodás fogalmának megszületése. Nem egy eleve elrendelt, egyetlen irányba ható történetet ábrázoltunk, hanem mindig az adott korban értelmeztük egy vagy több fogalom jelentését. Fejtegetésünk végén azonban megtehetjük azt is, hogy az egész folyamatot fejlődési folyamatként ábrázoljuk.

³³⁷ Sopron vm. oklt. I. 301. sz. (434–440)

³³⁸ „*actibus potentiariis et iniuriis dampnis et nocumentibus... dampnorum, iniuriarum, actuum potentiararum*” HO I. 184. sz. (290)

³³⁹ „*super nonnullis iniuriis, dampnis, nocumentis ac factis potentiariis*” DF 248515. (ZsO XII. 110. sz)

³⁴⁰ Néhány példa az *actus potentiarius*-ra: Tripartitum I. 33. – Quadripartitum II. 39; Tripartitum I. 78. – Quadripartitum II. 64; Tripartitum II. 23. – Quadripartitum III. 18; Tripartitum II. 51. – Quadripartitum III. 60; Tripartitum II. 67. – Quadripartitum III. 73; Tripartitum III. 19. – Quadripartitum IV. 23. Mindkettőt tartalmazza a Négyeskönyv egy magában álló artikulusa: III. 21. A *factum potentie* pár említése: Tripartitum II. 61. – Quadripartitum III.67. A Négyeskönyv párhuzamos helyén más megfogalmazásban *actus maioris potentie* áll, egyértelműen cselekmény jelentésben. Tripartitum II. 65. – Quadripartitum 83.

Hatalmas tettek mindig voltak, ezekre pedig jól kialakult szokásokkal reagált a magyar jog. Láttuk ezt már Szent István korában is, így semmi kétségünk nem lehet affelől, hogy a fejedelmek korában is így volt ez. A távolabbi múltat hiába is faggatjuk, forrásaink – mint a világ szinte minden jelenségének kezdetéről – erről is hallgatnak, de ne legyenek kétségeink, hatalmasul az Etelközben is hajtottak el állatokat, dúltak fel szállásokat. Alighanem meglepődnénk, ha tudnánk, hogy e tettek mennyire ahhoz hasonló választ adtak az ottani bírúk, mint a fél évezreddel későbbi Magyarországon. Nem volt azonban a magyar nyelvnek szava e tettekre. A 11. századi törvények szóhasználata azt mutatja, hogy néhány gyűjtőfogalmat (kardrántás, dúlás) alkottak ugyan, de minden tettet átfogót nem. Azt is látnunk kell, hogy e fogalmak mindig kárt okozó, a társadalom által elítélt, végső esetben büntetett tetteket jelentettek. E kifejezéseket mindig csak az elítélendő cselekményekre használták. Kínosan ügyeltek arra, hogy csak ezekre alkalmazzák őket, a hozzájuk hasonló módon végzett jogos erőszakkal való mindenféle párhuzamot elutasítottak. Ezt a legegyszerűbben úgy teheték meg, hogy a jogos hatalmas tettek nem e szavakat alkalmazták, sőt azoknak egyáltalán semmilyen nevet nem adtak.

Ha e folyamatban a királyság megteremtését cezúrának tekintjük – megtehetjük, ha másért nem, hát azért, mert ettől kezdve vannak forrásaink –, akkor jó három évszázadig nem találunk semmiféle összefoglaló szót e cselekményekre. Háromszáz éven át szinte kizárólagosan az egyedi ügyek nevei uralták a hatalmaskodások leírását, legfeljebb a melléjük tett hatalmas melléknév – a 13. század közepéig a *violenter*, utána inkább a *potentialiter* – tette őket általánossá. A 13. század végén megjelent a *factum potentiale*, először hatalmas tett, majd a hatalmas ügy, az 1320-as évektől kezdve mind gyakrabban a hatalmaskodás ténye értelemben. Újabb lépésként az 1340-es évektől a hatalmaskodás tényének szabott helyet kerestek az ítélő parancsban, végül még ebben az évtizedben két különböző latin nyelvű szóösszetétellel különböztették meg a két fogalmat egymástól. A két fogalom következetes és tudatos elválasztása azonban csak generációk múlva rögzült a jogi írásbeliségben. A történész megpróbálhatja ugyan e latin kifejezéseket minél pontosabban a mai nyelvre lefordítani, azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy magyarul mindezek sokkal egyszerűbben hangzottak, csupán a *hatalom* szót használták rájuk.³⁴¹ A változás a 13. század végén gyorsult fel, és a 14. század közepére fejeződött be. Az Árpád-kor első évszázadainak szóhasználata megfelelt a mindennapi nyelvnek. A változások nem onnan indultak, hanem a peres ügyek tárgyalása során megfogalmazott oklevelek írása során zajlottak le. A jogi írásbeliség hozta

³⁴¹ Magyar decretum II. 21, 23, 54, 61, 65, 82, III. 26. A Veresnél gyakran olvasható 'hatalom dolga' nem a *factum*nak az *actustól* való megkülönböztetésére szolgál.

létre a hatalmaskodás mindennapi nyelvtől elszakadt, kizárólag latinul rögzített és csak latinul értelmezhető jogi fogalmát.

Egy jó generáción belül két olyan változás történt a hatalmaskodások jogi elbírálásakor, amelyet a magyar jog egészen a hagyományos jog fennállásáig alkalmazott: a kettős ítélet (jóságvesztés és főbenjáró ítélet) kimondása és a hatalmas cselekménynek valamint a hatalmaskodás tényének fogalmi megkülönböztetése. Az *actus potentiarius* és a *factum potentiale* fogalmának megalkotásával azonban nem fejeződött be a hatalmaskodás jogi meghatározásának fejlődése. Még egy lépésre szükség volt, a tettek pontos meghatározására, amelyre azonban már csak a középkor végén került sor. Az *actus* és a *factum* ilyenén megkülönböztetése a magyar jog önálló, belső változásnak eredménye volt, nem a közös jog átvételével történt. A disztinkció nem vált általánossá, úgy tűnik, csak a hatalmaskodásokra vonatkozott. A büntettek esetében az *actus* és a *factum* megmaradtak egymás szinonimáinak.³⁴²

³⁴² 1420: ZsO VII. 1652. sz. (380–381)

4. A hatalmaskodás meghatározása a kései középkorban

Itt az ideje, hogy sorra vegyük, mit értettek a kortársak hatalmaskodás alatt a fogalom kialakulása után.³⁴³ Kényelmes helyzetben vagyunk, egy nyelviileg már rögzült kifejezést kell keresnünk, és nem oklevelek többtagú felsorolásait gyűjtjük össze, a magyar törvények ugyanis többször is definiálták a kifejezést.

Négy törvény ad önálló meghatározást: Zsigmond király három dekrétumának, az 1397-es temesvári törvénynek, az 1405-ös ún. harmadik dekrétumnak, az 1435-ös hatodik, közismert nevén nagy dekrétumnak, valamint Mátyás király 1486-os nagy törvénykönyvének egy-egy cikkelye. A két nagy törvénykönyvben szereplő meghatározást utóbb némi módosítással más törvényekbe is átemelték. Csupán Mátyás király törvényének cikkelyét alkották azzal a céllal, hogy a hatalmaskodás, illetve a nagyobb hatalmaskodás kifogástalan definícióját adja. Mind a négy törvényhely – miként a késő középkori magyar törvények nagy része – perjogi tartalmú, mind a négy esetben azért sorolták fel a hatalmaskodási eseteket, hogy kétségtelenné tegyék azt, hogy milyen eljárást kell követni az ilyen ügyek elbírálásakor.³⁴⁴

Az első olyan normaszöveg, amely a hatalmaskodás meghatározását adta, Zsigmond királynak az 1397-es temesvári országgyűlésen kibocsátott dekrétuma, amely több helyen foglalkozott a hatalmaskodásokkal. E törvényhozási emlék nyitotta meg a késő középkori hatalmaskodásokról szóló törvények és rendeletek sorozatát.³⁴⁵ A temesvári törvény több cselekmény felsorolásával írta körül a hatalmaskodás eseteit. „Ha valaki bármiféle újításokat, tudniillik hatalmas cselekményeket (*facta potentiaria*), rablásokat (*spoliationes*), fosztogatásokat (*derobationes*), a birtokok törvénytelen elfoglalását (*illegittimas possessionum occupationes*) és más hasonló dolgokat (*alia consimilia*) vinne véghez, vagy követne el”, azt először az alispán és a szolgabírák vizsgálják ki, ők szólítsák fel a kár okozóját, hogy a kárt elszenvedőnek haladéktalanul teljes elégtételt (*satisfactionis complementum*) adjon – mondta ki a törvény. Ha a felek ezzel nem lennének megelégedve, akkor tegyék át az ügyet a király, főpapjai és bárói elé, hogy ott haladéktalanul igazságot szolgáltatassanak nekik.³⁴⁶ A törvény megfogalmazója számára nem vált el egymástól az *actus*

³⁴³ A fogalomra: Köfalvi, „...a rosszat rosszal tetézve...”, 8; Tringli, Fehde und Gewalttätigkeit, 282; Tringli, A hatalmaskodás és a Fehde, 414. A jogtörténeti tankönyvek is magyarázták a fogalmat: Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 383; Csimadia-Kovács-Asztalos, Magyar állam- és jogtörténet, 258, 263.

³⁴⁴ Megpróbálkozhatunk ugyan a 19. század második felében kialakult felfogás szerint anyagi és alaki jogra bontani a középkori jogot, de tudatában kell lenni annak, hogy ez a felosztás a középkor számára teljesen ismeretlen volt.

³⁴⁵ Korábban helytelenül tartottam azt az ún. datálatlan tanácsi határozatról, hogy a hatalmaskodás eseteit sorolja fel. Tringli, Fehde und Gewalttätigkeit, 282; Tringli, A hatalmaskodás és a Fehde, 414.

³⁴⁶ 1397: 53. tc. (CJH, DRH)

és a *factum*, ő a hatalmas cselekedetekre a régebbi *factum* szót használta. A törvény egy új bizonyítási eljárást vezetett be, a kikiáltott közgyűlést. A kikiáltott közgyűlés nevet azonban még nem alkották meg. Használták a kikiáltást, miként használták a közgyűlés szót is, de ezek a kifejezések külön-külön nem azt fejezték ki, mint a később kialakult kikiáltott közgyűlés. A temesvári dekrétum szerzője számára az „újítás” volt az a mindent átfogó rossz cselekedet, amely alá a hatalmaskodást rendelte, más cselekedetekkel egy sorban. Hiába választották el azonban egyformán vesszők a hatalmaskodásokat és az egyes cselekedeteket, a hatalmaskodást valójában nem egy sorozat részének, hanem gyűjtőfogalomnak szánták.

Zsigmond 1405-ös dekrétuma egy másfajta meghatározást adott: senkinek sem szabad rablásokat (*spolia*), fosztogatásokat (*derobationes rerum*), dolgok elvitelét (*bonorum ablationes*), vérontásokat (*sanguinis effusiones*) és a hatalmaskodások egyéb nemeit (*alia actuum potentiariorum genera*) elkövetni. A hatalmaskodás ebben a meghatározásban teljesen megfelelt a kor általános szóhasználatának, *actus*nak nevezték. A hatalmaskodás ezúttal is gyűjtőfogalom volt, amely alá négy tettet osztottak be.³⁴⁷

Zsigmond király nagyobbik dekrétuma a hatalmaskodások történetében igazi fordulatot hozott. Az első volt a magyar törvények sorában, amely kiemelt helyen kezelte a hatalmaskodásokat, és szabályozta az önhatalom más formáját, az *arrestatitot* is. A nagy dekrétum ama cikkelyei közül, amelyek nem említették a hatalmaskodásokat, több olyan akadt, amely a hatalmaskodási ügyekre vagy a hatalmaskodási ügyekre is vonatkozott. Utólag, folyamatában szemlélve az egyes eseményeket, e törvényt tekinthetjük a kora újkori kodifikáció egyik első magyar művének.³⁴⁸

A törvény egyik rendelkezése arról szólt, hogy a megyei törvényszékeknek vissza kell adatnia az elfoglalt jószágokat, ha birtokok vagy földek új elfoglalása (*nove possessionarie aut terrarum occupationes*), hatalmas zálogolás (*potentialiter vadiationes*), dolgok és jószágok elvitele (*rerum et bonorum ablationes*), erdők kivágása (*succisiones silvarum*), emberölés (*interemptiones*), emberek megsebzése és megverése (*vulnerationes et verberationes hominum*), házak és birtokok megrohanása és felpredálása (*domorum et possessionum invasiones et depredationes*) és más hasonló, új, nagyobb hatalmaskodások (*alii similes novi actus potentiarii maiores*) történnének.³⁴⁹

A „nagyobb és újonnan elkövetett hatalmaskodásokat” – akárcsak a korábbi két törvény esetében – ezúttal is összefoglaló fogalomnak kell tekintenünk, amely magában foglalta az

³⁴⁷ 1405 (3): 4. tc. (CJH, DRH)

³⁴⁸ Tringli, A kora újkori kodifikáció, 85.

³⁴⁹ 1435 (nagyobb): 3. tc. (CJH, DRH)

összes, korábban említett cselekményt. Itt az ún. nagyobb hatalmaskodás eseteivel állunk szemben, egy igen részletes, nyolctagú felsorolással, amelynek utolsó eleme ezúttal is az általános meghatározás. Ebből a törvénycikkből is hiányzik a kikiáltott közgyűlés szó, valójában azonban ezúttal is azokról az esetekről volt szó, amikor azt kellett alkalmazni. A törvény fogalmazója a tettek lehető legpontosabb összeírására törekedett, hogy minél kevesebb ügyet kelljen az utolsó, általánosító elem alá besorolnia. A nagyobb dekrétum hatalmaskodás ellenes rendelkezéseit olyannyira fontosnak tartották, hogy Albert király 1439-es dekrétuma némi változtatással csak ezeket a rendelkezéseket ismételte meg, így a nagyobb törvénykönyv hatalmaskodási eseteinek felsorolása átkerült Albert törvénykönyvébe.³⁵⁰ Innen vette át ezt a meghatározást Mátyás király 1458-as nyári dekrétuma.³⁵¹ Zsigmond nagyobb dekrétuma következetesen megkülönböztette a hatalmas cselekedetet a hatalmaskodás tényétől. Az előbbi, láttuk már, *actus potentiarius* volt, az utóbbi, arról szólt a következő cikkely, *factum potentie*.³⁵² Az önmagában álló tett fogalmára más helyen azonban a *factum* szót is használta a törvény fogalmazója.³⁵³

Az első nyomtatásban megjelent magyar törvény, Mátyás király 1486-os nagy törvénykönyvének egyik cikkelye ennél sokkal egyértelműbben fogalmazott. Hatalmaskodás tényének (*factum potentie*) csak a következő esetek (*casus*) minősültek: a nemesi házak megtámadása (*invasio domorum nobilium, hazra walo menesek*), a birtokok és ezek haszonvételeinek vagy tartozékainak elfoglalása (*occupatio, mynden feele iozagoknak es azoknak hozza tartozoknak elfoglalasa*) és a nemesek jogtalan fogva tartása (*detentio, igaz ok nelkwl walo megfogasa*), nemesek megsebesítése (*vulneratio, megsebeseytes*), megverése (*verberatio, megweres*) vagy megölése (*interemptio, megewles*).³⁵⁴ A cikkely és az egész törvénykönyv csak a hatalmaskodás tényéről beszélt, a hatalmas tettekről nem.³⁵⁵ Teljes joggal tette ezt, mert a törvényhozó azokat az eseteket sorolta fel, amikor a hatalmaskodás tényében való elmarasztálást kellett a bírónak kimondania.

³⁵⁰ 1439: 29. tc. (CJH, DRH) A 31. tc. is Zsigmond nagyobb dekrétumából került Albert dekrétumába. A CJH és DRH számozása a 30. tc.-től kezdődően eltér egymástól. DRH 1301–1457. 285. Albert választási feltételei némi változtatásokkal átkerültek az 1439-es dekrétumba. A választási feltételek között azonban természetesen nem kaptak helyet a perjogi részek, így a hatalmaskodásról szóló határozatok sem. Ezért Albert dekrétumának a hatalmaskodásokról szóló része minden bizonnyal 1439-ben készült. A választási feltételek kiadásai: Wostry, König Albrecht, II. 145; Bak, Königtum und Stände, 136. A bajor állami könyvtárban őrzött kódexének példánya: DF 290162. A dekrétum születések politikai hátterére: Mályusz, A magyar rendi állam, 70; Mályusz, Az első Habsburg.

³⁵¹ 1458 (2): 25. tc. (DRH)

³⁵² 1435 (nagyobb): 4. tc. (CJH, DRH)

³⁵³ „*comitatus illius, in quo facta extiterint*” 1435 (nagyobb): 3. tc.

³⁵⁴ 1486: 15. tc. (CJH, DRH); Magyar decretum 138v

³⁵⁵ Az idézett cikkelyen kívül: 1486: 6, 14, 18, 55. tc. (CJH, DRH)

A cikkelyt – mint Mátyás nagy törvénykönyvének annyi más rendelkezését – néhány stilisztikai változtatással átvette Ulászló király 1492-es nagy törvénykönyve. A meghatározáson mindössze annyit változtattak, hogy csak a birtokok és tartozékaik elfoglalásáról beszéltek, a haszonvételek kimaradtak a sorból.³⁵⁶ Nem mintha azt nem tartották volna hatalmaskodásnak, de a tartozékok fogalmába beleértették a haszonvételeket is. A kifejezéseket a mindennapi jogi nyelv már jó ideje használta, így ezután már nem is változtattak rajtuk. Az 1498-as kisebb törvénykönyv összeállítói eggyel csökkentették e felsorolást: elhagyták a birtokfoglalást.³⁵⁷ A hatalmaskodásnak ez a definíciója hosszú időre rögzült a magyar jogi nyelvben, a felsorolásnak önálló neve lett, ezután egyszerűen csak öt eset néven emlegették. Először a kis törvénykönyvet kiegészítő 1500-as dekrétum egyik cikkelye írt róla e néven.³⁵⁸ A 17. században, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem parancsára összeállított *Approbata constitutiones* a maga sajátos, magyarított latinságával „*a quinque casusokban, azokhoz számlált occupatiokban*” követendő eljárásról beszélt.³⁵⁹ E példa egyben azt is mutatja, hogy a mátyási nagy törvénykönyv hat tagból álló felsorolása tartalmilag nem lett szűkebb: a birtokfoglalásokat azután is hatalmaskodásnak tekintették, hogy a kanonizáltak tekintett meghatározásból ez az eset kimaradt.

Verbőci István a Hármaskönyvben az ítéletek különböző neveit tárgyalván sorolta fel a hatalmaskodás eseteit: átvette a kis törvénykönyv öt esetét, majd hatodiknak hozzá tette mindenféle birtokjogok és bármi néven nevezendő tartozékaik elfoglalását. Verbőci azonban tett egy nagyon fontos, történeti értékű kijelentést. „A mi időnkben – írta – csupán csak ezekért” róják ki a főbenjáró ítéletet. A szerző, aki a kúrián nagyon sok régebbi ítéletlevelet látott, észrevette ugyanis, hogy korábban egészen egyszerű tettekért is hatalmaskodás tényében marasztalták el az alpereseket. Verbőci érzekelte a fordulat jelentőségét, azt hogy 1486 után az évszázados szokással szakítva nagyon szűkre szabták a hatalmaskodások – tegyük hozzá rögtön, a nagyobb hatalmaskodások – meghatározását. A Négyeskönyv csaknem mindenben Verbőci definícióját követte. Szerzői mindössze a birtokjogok elfoglalását egészítették ki azzal, hogy ez nem csak saját jogon, hanem mindenféle címen, továbbá az egy évnél régebb óta birtokolt jószágokra vonatkozik.³⁶⁰ Mindkét betoldás bizonyára néhány vitatott jogi eset folyományaként került be a jogkönyvbe. Fontos

³⁵⁶ 1492: 56. tc. (CJH, DRMH)

³⁵⁷ 1498: 8. tc. (CJH, DRMH)

³⁵⁸ „*ratione quoruncunque actuum potentiariorum, tam premissorum quinque casuum, quam aliorum quorumlibet*” 1500: 14. tc. (CJH, DRMH)

³⁵⁹ *Approbata constitutiones*, 4. r. 1. c. 15.§ (CJH)

³⁶⁰ „*Capitalis sententia nostro hoc aevo non nisi...*” *Tripartitum* II. 42.5.§; „*in quorum videlicet pacifico dominio seu possessione aliquis alter, etiam non proprietarius, quocunque titulo ultra anni tempus fuisset constitutus*” *Quadripartitum* III. 55.

pontosítások voltak ezek, hiszen a zálogjogon birtokolt föld vagy ház elfoglalása is kárt okozott a zálogba vevőnek, így az is kétségtelenül hatalmaskodás volt. Hasonlóképpen teljesen érthető az egy éves terminus hozzátétele a Hármaskönyv mondatához. Egy esztendőn belül ugyanis bárki, akár erőszakkal is kivethette birtokának elfoglalóját jószágaiból, ha őt jogosan illette a jószág, az nem számított hatalmaskodásnak. Mindkét jogkönyv eltért a törvények megfogalmazásától. Bár Verbőci az Ulászló-féle nagyobb és kisebb törvényt vette alapul cikkelye megalkotásakor, mégis teljesen más környezetben használta a hatalmaskodás eseteinek felsorolását, mint azt a törvények tették. Azok a régi módon, a peres eljárás egyes részeihez kapcsolták a meghatározást, ezek azonban cselekményeket soroltak fel és az értük kirótt büntetést rendelték melléjük. A két jogkönyv vonatkozó részében a hatalmaskodás szó nem is szerepelt.

A hatalmas tettek felsorolásával más törvényekben is találkozunk. Közülük kettőt kell itt feltétlenül megemlíteni. Zsigmond király 1403-as dekrétumának élén az a cikkely áll, melyben a király az ellene lázadóknak bocsánatot ígért. Dolgok elvitele, várak, vidékek, falvak és birtokok elfoglalása, ezek felgyújtása és feldúlása, a király, az egyház és a nemesek jövedelmeinek eltékozlása és beszedése, nemesek és nem nemesek lefogása, kirablása, megölése és levágása állt itt más cselekmények között.³⁶¹ Kitűnő felsorolás, mondhatnánk, még akkor is, ha nem nevezték őket hatalmaskodásoknak. Csakhogy a törvény fogalmazója ezúttal a zavaros idők szokásos tetteit szedte egy csokorba, melyek nagy része hatalmaskodás volt ugyan, némiképp azonban mégis különbözött attól. Ezért került a felsorolásba a dénárok és más pénzek verése is, amely soha nem számított hatalmaskodásnak. A magyarázat egyszerű: Nápolyi László saját nevére vert pénzt hozott forgalomba a felkelők között, amit Zsigmond király pénzhamisításnak tekintett.³⁶²

Mátyás király 1462-es dekrétumában is találkozunk egy felsorolással. A cikkely azt a hat ügycsoportot nevezte meg, amelyek elkövetőinek esetében az ország régi szokásai szerint nyolcados törvényszéken kívül kellett idézni. Utóbb hetedikként hozzájuk tette a birtokfoglalásokat is, amelyek esetében azonban kissé különbözött az eljárás rendje a többitől. A felsorolásban vegyesen szerepeltek a hatalmaskodások közé sorolt tettek a felségsértésekkel. Ezek ugyan más adatok segítségével könnyen elkülöníthetők egymástól, a törvény írója azonban nem állította fel ezeket a magasabb szintű kategóriákat, így a dekrétum

³⁶¹ 1403: 1. tc. (DRH)

³⁶² CNH II. 130. sz.

nem is tekinthető a hatalmaskodások felsorolásának.³⁶³ A törvény összeállítója minden olyan cselekményt felsorolt, amelyet az ekkor már jó két évtizede tartó, és a törvény hozatalakor épp csak a vége felé közeledő zavaros idők alatt elkövettek.

II. Ulászló kis törvénykönyvének említett cikkelyében is találkozunk a hatalmaskodások társadalmi megközelítésével. Azért kellett e cikkelyt megalkotni – állította a törvény fogalmazója – mert a mágnások (*magnates*) és a hatalmasok (*potentes*), de az alacsonyabb rangú személyek is (*inferioris conditionis homines*) gyakran zaklatják a nemeseket otthon, továbbá út közben foglalásokkal (*occupationibus*). Az otthoni foglalások beleillettek a mezei kártételek elleni eljárásokra hivatkozó lefoglalásokba és a birtokvédelem más eszközeibe, az útiak pedig a kereskedelmi lefoglalásokba és represszáliákba. A törvény ezúttal is azt hangsúlyozta, hogy elsősorban a társadalom felső rétege él vissza az önhatalom eme eszközeivel, és követ el hatalmaskodásokat. Szent István törvényei óta ismerjük e felfogást. Az elképzelés később sem változott, legfeljebb a rendek neve. Nagy Lajos uralkodása idején úgy tekintettek vissza Károly király hatalmának megerősödése előtti évekre, hogy az akkor elkövetett hatalmaskodásokkal a gazdagok és a hatalmasok kíméletlenül elnyomták a szegényeket és gyengéket.³⁶⁴ Zsigmond nagy törvénykönyve szerint tetteikkel a hatalmasok (*apotentioribus*) zaklatták az alacsonyabban álló ország lakosokat (*regnicolas inferiores*).³⁶⁵

II. Ulászló korában nemcsak a hatalmaskodások illetően felfogása volt már fél évezredes toposz, hanem az arra adott válasz is. Az uralkodó azért hozott törvényt a hatalmaskodásokról, hogy megvédje az ország alacsonyabb rangú lakóit. Így tett Szent István és Nagy Lajos is. A cikkely tehát nem egy bizonyos rendet, a köznemességet védő poitika, főleg nem az ügynevezett rendiség terméke, hanem sokkal inkább egy több évszázados, állandó kormányzati elképzelésé, amely szerint a királynak meg kell védenie a gyengéket.

Az „öt eset” fogalmának létrejötte és megszilárdulása ellenére a törvényhozók újabb és újabb cselekményeket minősítettek hatalmaskodásnak. Egyik esetben sem alkottak új szabályt, a szokásjog meglévő elveit foglalták írásba a dekrétumokban. Könnyen teheték, hiszen Mátyás király 1486-os nagy dekrétumának és II. Ulászló törvényeinek vonatkozó részeit nem a

³⁶³ 1462: 1. tc. (CJH, DRH) A törvény hatálya alá tartozó tettek a következők voltak: 1. A nemesek által személyesen lakott várainak, házainak vagy lakóhelyeinek megtámadói, ha verést, megsebesítést, vérontást vagy az ilyen házakban őrizni szokott jószágok elrablását vinnék véghez. 2. Az oklevelek erőszakos elvivői. 3. Gyűjtogatók, a külföldi kémek behozói, akik ellene szegülnek a királyi tisztességnek és a bírói vagy a közhitelű okleveleknek, melyeket szabad menetelt biztosítanak és közönségesen gleitnek neveznek. 4. Nemesek gyilkosai, azok, akik nemeseket fognak el és tartanak fogva. 5. Mások teljes birtokának elpusztítói, az egyház feltörői. 6. Szűzek erőszakos megszeplőtelenítói, tisztas asszonyok megrontói.

³⁶⁴ „...pauperes et inpotentes per divites et potentes absque ulla misericordia opprimebantur” DRH 1301–1437. 74.

³⁶⁵ 1435 (nagyobb): 4.tc.

hatalmaskodás tökéletes definíciója céljából alkották meg, hanem egy bizonyos eljáráshoz tartozó cselekményeket soroltak fel bennük. A dekrétumok általi állandó bővítésre a már meglévő dekrétumok tekintélye miatt volt szükség. A 15. sz. végi, 16. század eleji jogfelfogás szerint a meglévő törvényeket másik törvénnyel kellett kiegészíteni. A Jagelló-kori törvényalkotás tehát önmagát újratermelő tevékenység volt. A mátyási nagy törvénykönyvnek a hatalmaskodás hat esetét felsoroló cikkelye után következő cikkely azonnal egy újabb esetet is hatalmaskodásnak nevezett, a visszaűzést (*repulsio*).³⁶⁶ Az Ulászló-i nagy törvénykönyv e rendelkezést némi módosítással vette át: csak a második visszaűzést tekintette hatalmaskodásnak.³⁶⁷ Az 1492-es nagy törvénykönyvhöz készült kiegészítéseket (*additiones*) az 1495-ös törvénykönyvben foglalták írásba és hirdették ki. 1492-ben pontosan szabályozták a bírói parancsok hiteleshelyi segédlettel történő végrehajtásának addig is szokásos menetét. 1495-ben ezt a cikkelyt toldották meg azzal, hogy a hiteleshelyi és a királyi emberek – természetesen ide értették a nádori, vajdai, báni embereket is – bántalmazóinak büntetését is megszabták. Azok, akik gyalázták őket, hetvenkét forint bírságot fizettek, akik megverték és megsebesítették őket, hatalmaskodás tényében, így főbenjáró ítéletben lettek elmarasztalva, gyilkosaikat hűtlenségért kellett elítélni.³⁶⁸ Az 1514-es parasztháború után alkotott dekrétumban hatalmaskodásnak minősítették azt is, ha valaki egy másik nemes birtokán az onnan okozott károk fejében lefoglalásokat tett.³⁶⁹

A hatalmaskodások törvényi meghatározása minden esetben felsorolással történt. A Zsigmond-kori felsorolások végén ott állt egy kiegészítő megjegyzés is, ami más hasonló cselekedeteket is a hatalmaskodások közé sorolt. A bírák számára ez nyitva hagyta annak a lehetőségét, hogy hatalmaskodásnak tekinthessenek olyan tetteket, amelyeket a természetes jogérzék is annak tekintett, analogikus felsorolással azonban nem lehetett pontosan körülírni őket. Mátyás nagy törvénykönyvének cikkelyéből már hiányzott a hasonló ügyek megemlézése. A törvény fogalmazója arra törekedett, hogy tökéletes meghatározást adjon, és ne hagyjon teret a bizonytalan bírói eljárásnak.

A középkor végi, kora újkori felsorolásokban is szerepelnek olyan kitételek, amelyek hasonlítottak a büntettekre: verés, megsebzés, emberölés, de egyrészt ez csak a nemesek megverésére, megsebzésére, megölésére vonatkozott, másrészt mellettük álltak a mással össze nem téveszthető tettek: a nemesi házak megrohanása és a nemesi birtokok elfoglalása. A kései

³⁶⁶ 1486: 16. tc. (CJH, DRH)

³⁶⁷ 1492: 57.tc. (CJH, DRMH)

³⁶⁸ 1492: 48. kiegészítése: 1495: 9. tc. (CJH, DRMH) Ezúttal nem a szokásos ötforintos, számítási márkával számolt a törvény szövegezője, hanem egy márka ezüst hagyományos aranyforint megfelelőjével: „*in una marca auri, septuaginta duos florenos faciente*”.

³⁶⁹ 1514: 52. tc. (CJH, DRMH)

felsorolások egyrészt próbáltak elszakadni a bűncselekményekhez való hasonlításokhoz, másrészt minden esetben kihangsúlyozták, hogy a hatalmas tettek elszenvedői csak nemesek lehettek.

Az 1486-os törvény társadalmi fordulatot is jelentett. Korábban ugyanis bárki lehetett a hatalmaskodás elszenvedője. Ezért nem beszélt sem az 1397-es, sem az 1405-ös, sem pedig az 1435-ös törvény csak a nemeseket ért hatalmaskodásokról. Kijelenthetjük-e tehát, hogy a hatalmaskodás a 15. század végén vált kizárólag nemesek elleni cselekménnyé? Csak részben igaz ez a megállapítás. Korábban is csak birtokosok indíthattak egymás ellen hatalmaskodási pereket a felsőbb bíróságok, a kúria bíróságai, a vajdai, báni törvényszékek előtt. Csakhogy 1486-ig majdnem egységes volt minden hatalmaskodás elbírálása. Ha a birtokost közvetlenül nem érte sérelem, csak a parasztját, akkor is elítélhették hatalmaskodásért a támadót. Az új felfogás szerint is, csakhogy ekkor már csupán kisebb hatalmaskodásért. Az 1486-os törvény bármilyen radikális újítást is tartalmazott, a visszaalakítás értelmű reform mögé próbálta bújtatni az új típusú ítéleteket. Ezután is mindenféle károkozás hatalmaskodási ítéletet hozott magával, csakhogy az esetek túlnyomó többségében a kisebb hatalmaskodásoknak a nagyobbaknál jóval enyhébb büntetését.

A törvények megfogalmazása másként történt a 14. és másként a 15. század végén. A 14. század végén még beérték néhány kellőképpen tág értelmű cselekmény leírásával, melyet ki lehetett pótolni a szokások ismeretével. Ezt a módszert már a kései Zsigmond-korban nem tartották járhatónak, és jóval pontosabb meghatározásra törekedtek, Mátyás uralkodásának végén pedig már kizárólagos felsorolást kívántak adni. Más kérdés, hogy ez nem sikerült tökéletesen, és nem sokkal később kiegészítésekre lett szükség.

A felsorolások tulajdonképpen ugyanazokat a tetteket tartalmazták. Az 1405-ös dekrétum kivételével mindegyikük hatalmaskodásnak tartotta a birtokfoglalást. A temesvári törvény *spoliatio*ja és *derobatio*ja lefedte a másik két dekrétum részletesebb felorolását. A *spoliatio* megfelelt az 1435-ös nagy törvénykönyv hatalmas zálogolásának, a dolgok és jószágok ott említett elvitelének és a mátyási nagy törvénykönyvben a nemes lefogásának, azaz minden olyan cselekedetnek, amely lefogalásból vagy represszáliából fakadt, csak éppen törvénytelenül hajtották végre. A *spoliare* igével találkozunk már egy törvényes represszália leírásakor is.³⁷⁰ A *derobatio* lefedte az 1435-ös törvényben leírt erdővágást, emberölést, sebzést, verést, házak és birtokok megrohanását, akárcsak Mátyás törvénykönyvében a házak megrohanását, a sebzést, a verést és az emberölést.

³⁷⁰ „*Spoliatio est a possessione rei immobilis violenta et iniuriosa deiectione vel rei immobilis ablatio.*” ’spoliatio’ szócikk Vocabularium uris utriusque; ’spoliatio’ = fosztás, megfosztás Pápai Páriz, Dictionarium

A hatalmaskodások eseteinek felsorolásai a középkori törvényekben

törvény	meghatározás
1397: 53.tc.	hatalmas cselekmények, rablás, fosztogatás, birtokok törvénytelen elfoglalása, más hasonló dolgok
1405: 4.tc.	rablás, fosztogatás, dolgok elvitele, vérontás, hatalmaskodások egyéb nemei
1435 (II): 3.tc.	birtokok vagy földek új elfoglalása, hatalmas zálogolás, dolgok és jószágok elvitele, erdők kivágása, emberölés, emberek megsebzése és megverése, házak és birtokok megrohanása és felprédálása, más hasonló, új, nagyobb hatalmaskodások
1486: 15. tc.	a nemesi házak megtámadása, a birtokok és ezek haszonvételeinek vagy tartozékainak elfoglalása, nemesek jogtalan fogva tartása, nemesek megsebesítése, megverése vagy megölése

5. Kisebb és nagyobb hatalmaskodások

Már a hatalmas esetek felsorolásakor láthattuk, hogy Zsigmond király nagy dekrétumának és Albert király dekrétumának hatalmaskodási cikkelye nem egyszerűen a hatalmas cselekedeteket sorolta fel, hanem a nagyobb hatalmaskodásokat. Mindkét szövegben csupán egyszer említik ezt a szóösszetételt.³⁷¹ A 1435-ös nagy törvénynek a hagyományos beosztás szerinti negyedik cikkelye beszél ezekről, az 1439-esnek pedig a 29. cikkelyébe toldották be Zsigmond király négy évvel korábbi rendelkezését.³⁷² A két cikkely egyszerre szól az új és nagyobb hatalmaskodásokról, nem említi azonban egyik sem a régieket, a kisebbekről pedig csak Albert dekrétuma ejt szót. A nagyobb jelző mellett mindig ott áll az új is.

Kezdjük az új szó értelmezésével. Zsigmond nagy törvénykönyvének e cikkelye egy bevezető mondatral kezdődik, melyre már utaltunk a hatalmaskodások társadalmi szemléleténél. Eszerint az uralkodó az országlakosok – azaz a nemesek – gyakori panaszaiból, mi több, személyes tapasztalata útján is megtudta, hogy a hatalmasok „számtalan új birtokfoglalással és hatalmaskodások tényének elkövetésével” nyomják el az alsóbb rendű nemeseket. E mondat visszautal a törvénykönyv bevezetőjére, amely „az emberi gondatlanság féktelen vakmerőségének visszaszorításáról” és a király külföldön eltöltött évei alatt elkövetett hatalmaskodások elharapózásának megszüntetéséről beszél. Egész Európában ismert toposzról van szó, mely szerint, ha a király idegen földön tartózkodik, odahaza burjánzik az erőszak.

A dekrétum e része két dolgot rendelt el az új és nagyobb hatalmaskodásokkal kapcsolatban: az a vármegye, ahol a hatalmaskodás történt, kikiáltott közgyűlés útján vizsgálja ki az esetet, és ha a panasz bebizonyosodik, akkor az elfoglalt birtokot vagy a hatalmasul elvett zálogot adja vissza, egyben védje is meg a jószág birtokában azt, akiknek visszaadta. A Corpus Juris összeállítói másfél évszázaddal később ez utóbbi rendelkezést tartották fontosabbnak, mivel amikor címet adtak a cikkelynek, e mondatot írták föléje: *Hogyan helyezték vissza az ispánok az elfoglalt jószágokba azokat, akiket ezektől megfosztottak?*³⁷³ Az ezután következő

³⁷¹ „*novi actus potentiarum maiores*” 1435 (nagyobb): 4. tc. és 1439: 29. tc. (CJH, DRH)

³⁷² A Corpus Jurisban a nagy törvénykönyv számozása hibás. A nagy törvénykönyvet tették meg az 1435-ös esztendő második törvényének, a cikkelyek számozása is problematikus, ennek ellenére megtartottam a hagyományos idézési formát. DRH 1301–1437. 259.

³⁷³ „*Occupata bona spoliatis quomodo per comites restituantur.*” Amikor a CJH szerkesztői címet adtak a törvényeknek, aktualizálták a másfél évszázados törvényt. Kikiáltott közgyűléseket akkor már nem tartottak Magyarországon, reintroduktio parancsokat azonban továbbra is kiadtak a kúria bíróságai. A törvénytár összeállítótól nem állt távol az aktualizálás. Többek között ezért vették fel a műbe a kéziratok gyűjteményekben nem található Károly király dekrétumát, valójában a Hippolit mesterrel kötött 1342-es kamarabérleti szerződést. További példák más törvényszövegek aktualizálására: Mikó, Zsigmond király 1411. évi rendelete, 5, 36; Thoroczkay, Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez, 89.

törvénycikk a már megkezdett gondolatmenetet folytatta: az ilyen vizsgálatok ügyében kiállítandó oklevelekről, az ilyen ügyekben hozandó ítéletekről és egyezségekről, valamint ezek végrehajtásáról szólt.³⁷⁴ Zsigmond király nagyobbik dekrétumának új és nagyobb hatalmaskodásai tehát azok a tettek voltak, amelyek esetében egy különleges bizonyítási eljárást, a kikiáltott közgyűlést és a visszaiktatást (*reintroductio*) együttesen alkalmazták.

A cikkely azonban nem a király távolléte, egy pontosan meg nem határozható időszak alatt elkövetett hatalmaskodásokról beszél, amikor az új hatalmaskodások szót használja. Új hatalmaskodás alatt csupán azokat érti, amelyek a panasz benyújtása előtt egy évvel történtek. Régi szokás szerint ugyanis csak ezek esetében lehetett kikiáltott közgyűlést elrendelni, mert az azzal együtt járó visszaiktatásra csak a hatalmaskodástól számított egy éven belül volt lehetőség. Az egy esztendő terminust nem emlegette ugyan a törvény, de erre nem is volt szükség, mivel azt mindenki tudta. E tettek vonatkozásában tehát a cikkely hatálya, és ezeket írta le egy nyolctagú felsorolással a törvény szövegezője. Újak voltak tehát ezek a hatalmaskodások, mert nemrégiben, a panasz előtt egy évvel követték el őket. De miért lettek nagyobbak?

Zsigmond 1435-ös dekrétuma nem beszélt a nagyobb hatalmaskodások párjáról, a kisebbekről. Ahol azonban az összehasonlítás egyik tagját említik, joggal várhatjuk a másik felbukkanását is. Pár évvel később Albert király dekrétumának szövegezői nem egyszerűen átemelték Zsigmond nagy törvénykönyvének két cikkelyét, hanem tovább is fejlesztették, és kiegészítő rendelkezéseket fűztek hozzájuk. Ami Zsigmond rendelkezéséből csak logikailag volt kikövetkeztethető, hogy azok a tettek a kisebb hatalmaskodások, amelyeknél nem rendelnek el sem kikiáltott közgyűlést, sem *reintroductiot*, Albert király törvényében már egyértelmű megfogalmazást nyert. Így folytatja tudniillik az 1439-es dekrétum a nagyobb hatalmaskodások tárgyalását: „Továbbá, a más, kisebb hatalmaskodások tényét – amelyekért nem rendelnek el kikiáltott közgyűlést – három terminuson vagy oktávan döntsék el véglegesen a törvényszéken.”³⁷⁵ A kisebb hatalmaskodások definiálása tehát negatívan történt meg: azok az ügyek tartoztak ide, amelyek esetében nem tartottak kikiáltott közgyűlést. Hogy melyek lennének ezek, arról a törvény írója hallgatott, mert mindenki számára világos volt: elsősorban az egy évnél régebben esett hatalmaskodások voltak ezek. Az 1435-ös és az azt kiegészítő 1439-es törvényben emlegetett nagyobb hatalmaskodások tehát valójában az új, azaz a panasz benyújtása előtti egy esztendőn belül történt hatalmaskodások voltak. Az új és a

³⁷⁴ 1435 (nagyobb): 4. tc. (CJH, DRH)

³⁷⁵ „Item alia facta potentiaria minora, pro quibus videlicet proclamata congregatio non datur, in tribus terminis seu octavis finaliter in iudicio concludantur.” 1439: 33. tc. (CJH, DRH)

nagyobb jelző egymás szinonimái voltak. Nem azért lett egy hatalmaskodás nagyobb, mert súlyosabb tetteket követtek el az erőszak alkalmazásakor a hatalmaskodók, hanem mert újak voltak, így magukkal vonták a kikiáltott közgyűlés és a visszaiktatás lehetőségét. Lehetőségről volt ugyanis szó, nem pedig kötelező eljárásról. A bírák nem automatikusan rendelték el a kikiáltott közgyűlést, hanem csak ha a felperes kérte azt. Kisebb volt minden hatalmaskodás, amelynél nem igényelte a felperes a kikiáltott közgyűlés lefolytatását. Így kapunk választ arra, hogy a kisebb hatalmaskodás mellett miért nem áll ott a régibb jelző az 1439-es törvényben. Azért, mert nem csak a régi hatalmaskodások voltak kisebbek, hanem lehettek azok az újak is. Nem minden felperes kérte ugyanis automatikusan a kikiáltott közgyűlés lefolytatását, ha olyan sérelem érte, amelyet ő hatalmaskodásnak tekintett, sőt meglehetősen óvatosan bántak ennek alkalmazásával. „Új” – azaz egy éven belül elkövetett – hatalmaskodások esetében is inkább maradtak a jól bevált vizsgálatnál. Ezért lett az 1439-es törvény szövegében a nagyobb hatalmaskodás egyszerre új is, a kisebb mellé azonban ezért nem tették ki a régi jelzőt. A meghatározás tehát perjogi alapon történt, amelynek következménye is perjogi volt: három nyolcados törvénytől kellett lezárni az ilyen pert, míg a nagyobb hatalmaskodások ügyét „mindenféle halogatás nélkül” kellett lezárni.

Az 1435-ös és 1439-es törvényben emlegetett kisebb és nagyobb hatalmaskodásokat tehát nem a cselekedet alapján különböztették meg egymástól. A két törvény nem azért sorolt fel néhány hatalmaskodási cselekedetet, mert ezeket súlyosnak gondolta, a felsorolásból kimaradtakat pedig nem hagyta meg a kisebb hatalmaskodások kategóriájában. A nagy és új hatalmaskodások alatt felsorolt tettek lehettek régiek és kisebbek is, ha egy évnél régebben követték el őket, mint a panaszos megjelent a bíróság előtt, vagy ha a panaszos valamilyen megfontolásból vezérelve nem próbálkozott azzal, hogy kikiáltott közgyűlés útján bizonyítsa keresetét.

A törvények írásba foglalói nem tettek mást, mint nevet adtak a kétféle hatalmaskodásnak, 1439-ben pedig már további perjogi következményeket is rendeltek melléjük. Nem véletlenül mellőztük a törvényhozó szó használatát. Az 1435-ös törvény – miként a hatalmaskodásról szóló cikkelyének négy évvel későbbi párja is – a már kialakult szokásokat foglalta rendszerbe. Kikiáltott közgyűléseket 1435 előtt is tartottak, visszaiktatást is végeztek korábban is. Ezzel a bizonyítási eljárással később is rendszeresen találkozunk, egészen addig, míg Mátyás király 1486-os törvénykönyve el nem törölte a kikiáltott közgyűléseket. Zsigmond és Albert király rendelkezése tehát a kialakult gyakorlatot követte, amelyet törvénnyel erősített meg. Ami azonban nem volt korábban szokásban, az a névhasználat volt: a peres iratokban nem találkozunk sem a kisebb, sem a nagyobb hatalmaskodásokkal.

Zsigmond király nagy törvénykönyvének hiába tulajdonítottak még évtizedek múlva is különlegese jelentőséget, a nagyobb és a kisebb hatalmaskodás elnevezés a következő években sem honosodott meg az oklevelek mondataiban. Az 1435-ös és az 1439-es törvény tehát használt ugyan két új kifejezést, de ez nem ment át a gyakorlatba. Zsigmond és Albert törvényeiben először emlegetett kisebb és nagyobb hatalmaskodásoknak semmi közük ahhoz a megkülönböztetéshez, amely fél évszázaddal később, Mátyás király nagyobb törvénykönyvében jelent meg először.

A hatalmaskodások tettek szerinti csoportosítása 1486-ban Mátyás király dekrétumával vette kezdetét. Az ott felsorolt hat eset valóban csak a nagyobb hatalmaskodásokra vonatkozott. Miért hagyták ki a hat eset felsorolásából II. Ulászló kisebb törvénykönyvének megfogalmazói a leggyakoribb hatalmaskodási formát, tulajdonképpen minden hatalmaskodás szülőanyját, a birtokfoglalást? Természetesen nem figyelmetlenségből tették, nem is azért, mert enyhíteni akartak a hatalmaskodások elleni fellépések szigorán. Két fogalom, a kisebb és nagyobb hatalmaskodás új típusú megjelenése miatt maradt ki a birtokfoglalás a felsorolásból. Erdőszelek lekaszálása, pár arasznyi földek elszántásából keletkezett viszályok ügyében ugyanolyan vizsgálatot folytatni és ugyanolyan ítéletet hozni, mint egy kastély ostroma miatt, értelmetlen lett volna. E megfontolás vezette II. Ulászló nagy törvénykönyvének összeállítóját vagy összeállítóit, hogy megkülönböztessék a kisebb hatalmaskodásokat a nagyobbaktól. A nagyobbak (*in causis vero maioribus*) közé sorolták a fennebb már felsorolt öt esetet, amelyeket, Mátyás király nagy törvénykönyvéből vettek át,³⁷⁶ a kisebbek alá következő meglehetősen homályosan megfogalmazott cselekedetek osztották be: kártételek, más sérelmek és jogtalanságok okozása (*illatio dampnorum, ceterorum nocumentorum, iniuriarum*). A törvénycikk fogalmazója e felsorolás mellé a hatalmaskodások definíciójánál már megszokott módon egy és-sel illesztette oda a kisebb hatalmaskodásokat (*actus potentiaris minor*). A kisebb hatalmaskodások e magyarázata valójában egyetlen fogalomnak több szóval való kifejezése. Ezúttal tehát a középkori mindennapi írásbeliség színterében elterjedt szokásáról, a többtagúságról van szó.³⁷⁷ A *dampnum, nocumentum, iniuria* a magyar szokásjogban egymástól alig megkülönböztethető szavak voltak, a hatalmaskodások kapcsán pedig teljesen megkülönböztethetetlenek, így aztán egymás mellé helyezve kiegészítették egymás jelentését, így érvényesült a fogalmazó szándéka, a minél pontosabb és hiánytalanabb körülírás. Aki ilyet követett el, azt ettől kezdve nem hatalmaskodás tényében

³⁷⁶ 1492: 56. tc. (CJH, DRMH)

³⁷⁷ A német stílustörténeti kutatás a Zwei- und Dreigliedrigkeit nevet adta e jelenségnek. Wenzlau, Zwei- und Dreigliedrigkeit, 33; Schmitt, Die deutsche Urkundensprache; Steinbauer, Rechtsakt und Sprechakt, 163.

(*nemo deinceps in facto potentie*) – tegyük hozzá rögvest, hogy nagyobb hatalmaskodás tényében és a vele járó főbenjáró ítéletben – kellett elmarasztalni, hanem csupán kártérítést, perköltséget és ezért a hatalmaskodásért (*pro premissis actibus potentiariis*) huszonöt nehéz súlyú márkát, azaz száz aranyforintot fizetett, amely utóbbi fele-fele arányban oszlott meg a bíró és a felperes között.³⁷⁸ A kisebb hatalmaskodásnak tehát a cselekménye és a büntetése is különbözött a nagyobbétól. A száz forint épp a fele volt a nemesek szokásos vérdíjának.³⁷⁹

A cikkely – akárcsak a nagyobb hatalmaskodásról szóló – Mátyás nagy törvénykönyvéből került át ide. Nem véletlenül. 1486-tól kezdve 1507-ig egy folyamatos törvényalkotási és kodifikációs jelenségnek lehetünk tanúi, amelynek során az uralkodóváltás és az országgyűlések megjeleníthettek ugyan változó politikai akaratot, a törvények nagy része azonban a kontinuitás jegyében perjogi kérdésekkel foglalkozott, a törvénykönyvek pedig egymásra épültek.³⁸⁰ A kisebb hatalmaskodásról szóló 1492-es cikkelyt az 1486-os törvénykönyv két egymást követő cikkelyéből illesztették össze, és fogalmazták át.³⁸¹ Az 1486-os törvényben még nem beszéltek kisebb hatalmaskodásokról, nem sorolták fel eseteit sem, csupán a károk ügyében folyó perről (*actio pro dampnis*) írtak. Már ott is elrendelték, hogy ezekben az ügyekben nem lehet hatalmaskodás tényében az alperest elmarasztalni, ott is megszabták, hogy az elítéltet a bíró és a pernyertes közt egyenlőképpen elosztandó huszonöt márká és kártérítés fizetésére kell kötelezni. Tehát már Mátyás nagy törvénykönyve megalkotta a kisebb és nagyobb hatalmaskodás fogalmát: felállította a megkülönböztetést a kétféle hatalmaskodás között, megkülönböztette a cselekményeket, megkülönböztette az értük kirótt büntetést, csupán nevet nem adott nekik. A névadás és a kisebb hatalmaskodások pontosabb meghatározása hat évvel későbbre maradt.

Az 1492-es nagy törvénykönyv rendelkezése a kisebb hatalmaskodásokról tehát nem volt újítás, csak továbbfejlesztés, előzményét már megtaláljuk Mátyás nagy törvénykönyvében is. Mátyás király nagy dekrétuma azonban valóban új módon, a cselekmények típusait súlyozva különböztette meg a hatalmaskodásokat; a modern büntetőjogból kölcsönzött szóval a

³⁷⁸ 1492: 55. tc. (CJH, DRMH)

³⁷⁹ A vérdíj szó első említése a 16. század elején készült Jordánszky-kódexben maradt ránk. A magyar nyelv a *homagium*ra egészen az újkorig a *díja*, *dijja* szót használta, melyet egy idő után birtokos személyragos szerkezetként értelmezett, eredetileg azonban nem volt az, és a *díján marad* kifejezés még a régi szóra utalt. Tagányi, Vázlatok, 220. A modern nyelvtörténészek is a díj szót tekintették a szó alapjának. 'díj' szócikk Gl.

³⁸⁰ Tringli, Mohács felé, 27.

³⁸¹ 1486: 14, 15. tc. (CJH, DRH) Az 1492-es törvény cikkelyében dőlt betűvel jelöltem a két mátyási cikkelyből átemelt szavakat. Ezekon kívül némileg más szóval kifejezett egyezések is találhatóak benne. „Item in causis ratione illationis dampnorum, ceterorum nocumentorum, iniuriarum ac actuum potentiarium minorum motis, etiamsi patratore ore suo proprio coram suo iudice confiteretur, nemo deinceps in facto potentie, sed solum in solutione huiusmodi dampnorum illatorum et expensis actoris eidem tantummodo persolvendis, insuper pro premissis actibus potentiariis in viginti quinque marcis gravis ponderis, centum florenos auri facientibus inter iudicem et actorem equaliter dividendis convincatur, et per iudicem ad solutionem statim compellatur.”

minősített ügyek lettek a nagyobb hatalmaskodások. Ez a fogalom és a név nem is enyészett el úgy, mint az 1435-ben és 1439-ben felbukkant kifejezés. Az 1498-as kis törvénykönyv „öt esetet” először megfogalmazó cikkelye már magától értetődő természetességgel beszélt a kisebb és nagyobb hatalmaskodásokról, és a már említett öt eset a nagyobb hatalmaskodásokra vonatkozott. 1523-ban a kisebb hatalmaskodások ügyében kiállított ítéletlevelek taxáját szabták meg, kiállításukért csak hat forintot lehetett kérni.³⁸² Időközben nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb hatalmaskodások esetei is bővültek. Az 1492-es nagy törvénykönyv ugyanis egy rövid intézkedésben rögzítette a bíróság megsértésének, a széksértésnek a büntetését, és ezt 25 márkában szabta meg. Az összeg a szokásos módon két részre oszlott: harmada jutott a pernyertes ellenfélnek, kétharmada a bíróságnak.³⁸³ Ez megegyezett a kisebb hatalmaskodásért kirótt büntetéssel. A megyei hatóságok az analógia módszerét alkalmazva a széksértést kisebb hatalmaskodásnak tekintették, kiszabásakor még a törvényre is hivatkoztak.³⁸⁴

A Hármaskönyv és a Négyeskönyv ezeket a rendelkezéseket foglalta össze. Verbőci némi történeti magyarázatot is fűzött a kisebb hatalmaskodásokhoz. Hogy ki vezette be a kisebb hatalmaskodást, Hunyadi Mátyás-e avagy II. Ulászló, csak figyelmes olvasással derül ki szövegéből. Először Ulászló nagyobbik dekrétumára – nála: *decretum modernum* – hivatkozott, mint a kisebb hatalmaskodás megállapítójára, utóbb azonban megjegyezte, hogy Mátyás nagyobb dekrétuma előtt ez ismeretlen volt, így az elkövetőket „bármely hatalmaskodásért általánosan és összességében nagyobb hatalmaskodás tényében” azaz főbenjáró ítéletben vagy főválságban ítélték el.³⁸⁵ Egy évszázaddal később Kitionics János, tőle szokatlanul, pontatlanul olvasta Verbőci mondatait. A Hármaskönyvre hivatkozott ugyan, azonban teljes egészében Ulászlóhoz kötötte a kisebb hatalmaskodások bevezetését, szerinte a „boldog emlékezetű László király” – azaz II. Ulászló – ideje előtt „az apróbb esetekben” is nagyobb hatalmaskodási ítéletet hirdettek. Természetesen a változások nem szűntek meg a 16. században sem, így a kisebb hatalmaskodásért kiszabott ítéleteken is alakított a gyakorlat. Kitionics például keserűen jegyezte meg, hogy a „mostani időben” a felperes költségét nem szokták megítélni.³⁸⁶

³⁸² 1523: 57. tc. (CJH)

³⁸³ 1492: 67.tc. (CJH, DRMH)

³⁸⁴ 1516: „nos [Nyitra megye]... *pro premissis suis verbis minitantibus iuxta formam et continentiam decreti ipsius vestre serenitatis superinde, nequemquam in sede nostra iudiciaria molestare presumpmant, editi contra annotatum Johannem Penzes in facto potentie viginti quinque marcas facientis in duabus nobis ut iudicibus et in tertia ipisus Johannis actoris manibu persolvendas commisimus for convictum*” Ocskai okmt. 290. sz. (334)

³⁸⁵ „*ratione quoruncunque actuum potentiariorum generaliter et universaliter in facto maioris potentiae*” Tripartitum II. 67; Quadripartitum III. 73.

³⁸⁶ Kithonich, Directio methodica, IX. 27. (323)

A 13. század végén és a 14. században a kúria bírósági gyakorlata alakította a szokásokat, és új szavak, szóösszetételek, az oklevelekben azok számára rögzített helyek megalkotásával adott új értelmezést nekik. Ezek az új értelmezések gyorsan gyökeret vertek, a kúriában néhány év alatt általánossá váltak, egy-két évtized alatt azon kívül is elterjedtek. A 15. század második harmadától a bírói praxis mellett a törvények majd a jogkönyvek is formálták a szokásokat. Az általuk használt csoportosítások és kifejezések azonban lassabban terjedtek el, mint a korábbi kornak a gyakorlathoz jobban kötődő új fogalmai. Zsigmond és Albert előbb emlegetett dekrétumai után a gyakorló jogászok még fél évszázadig nem használták a nagyobb és a kisebb hatalmaskodások kifejezéseket, miként a Jagelló-kor oklevélírói számára sem vált mindennapossá, az új típusú megkülönböztetés nevének emlegetése. A pereskedők és a jogászok számára a különféle tettekhez kapcsolódó különböző eljárás volt a fontos, nem pedig az, hogy milyen összefoglaló nevet adtak e tetteknek.³⁸⁷ Az először 1486-ban megfogalmazott megkülönböztetés csak az újkorban vált a mindennapi jogi nyelv részévé. A kisebb és a nagyobb hatalmaskodások emlegetésével tehát a középkorban nagyon óvatosan kell bánnunk. A kifejezés és a fogalom egészen mást jelentett az 1435-ös és 1439-es törvényekben, mint 1486 után. A fogalom azonban hiába jött létre 1486 után, a kifejezést még jó ideig nem használták.

A két, azonos kifejezéssel jelölt különböző fogalom megszületése jól mutatja a magyar dekrétumok szerkesztésének késő középkori és kora újkori menetét. Zsigmond és Albert dekrétumának szövegezői az elmúlt évtizedek szokásait foglalták írásba, hiszen egy évnél nem régebbi ügyekben már 1397 óta rendelkeztek el a kúria bírósági közös vizsgálatot és *reintroduciot*. De vajon Mátyás nagyobb dekrétumának és Ulászló törvényeinek alkotói valóban előzmények nélkül különböztették meg a kisebb és a nagyobb hatalmaskodásokat? Vajon jól tudta-e Verbőci, hogy Mátyás király nagyobbik dekrétuma előtt csak egyféle hatalmaskodást ismertek, azért pedig csak egyféle ítéletet hoztak? Három dolgot kell megkülönböztetnünk, ha egy szokásjogi intézmény kialakulását vizsgáljuk. A kifejezést vagy nevet, a fogalmat és a jelenséget. A kisebb és nagyobb hatalmaskodás tettek szerinti csoportosításának fogalmát valóban Mátyás király nagy törvénykönyvében alkották meg, a kifejezést Ulászló király törvényei rögzítették, a jelenség azonban már réges rég óta ismert volt.

Valamikor 1439-ben, de lehet hogy csak 1440-ben alkotta meg a királyi tanács azokat az előírásokat, amelyeket I. Ulászló király 1440 nyarán erősített meg. A törvényt datálatlan

³⁸⁷ Frank, A közigazság törvénye, 717. skk.; Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 388; Tringli, Fehde und Gewalttätigkeit, 285; Tringli, A hatalmaskodás és a Fehde, 418; Köfalvi, „... a rosszat rosszal tetézve...”, 15.

tanácsi határozatként emlegetik a magyar történetírásban.³⁸⁸ Itt arról olvashatunk, hogy ha egy nemes egy másik jószágát a mezőn vagy a falun kívül hatalmasul venné el, és e miatt hatalmaskodás tényében marasztalnák el (*in facto potentie convictus extiterit*), akkor az ilyen vétkes az elrabolt javak értékének tízszeresét tartozzék megfizetni, ha azonban a károsult a faluban vagy a kúriában akad rájuk, akkor az elkövetőt hatalmaskodás tényében (*in facto potentie*) ítélik el és büntessék meg, úgy ahogy azt fennebb említették.³⁸⁹ A „fennebbi említés” a hatalmaskodásokért kirótt szokásos büntetésre utal, amelyről a szöveg egy másik része korábban beszélt. Eszerint a hatalmaskodásért elmarasztalt személy birtokait le kell foglalni, és fel kell osztani a bírák és a pernyertes fél között. A tanácsi határozat nem említi, a gyakorlatból azonban jól ismerjük a felosztás arányait: kétharmad rész járt a bíróságnak, egyharmad a győztes félnek. A határozat azért nem említi a kettős ítélet második elemét, a főbenjáró ítéletet, mert azt rend szerint nem hajtották végre.

A tanácsi határozat nem az összes hatalmaskodás, hanem a jogtalan lefoglalásokból keletkezettek között tett különbséget. A megkülönböztetés alapja az volt, hogy hol került sor a cselekményre. Az erdőn, mezőn történtek kevésbé számtottak súlyosnak, ebben az esetben elég volt az „elvett dolgok tízszeresét” megfizetni. Minden bizonnyal az elvett holmi becsértékének tízszereséről, az ún. örökbecsüről (*aestimatio perennalis*) beszélt a tanácsi határozat fogalmazója.³⁹⁰ Ez fele-fele arányban oszlott meg a bíró és a pernyertes között, miként ez a kisebb hatalmaskodásokért kirótt büntetés esetében is történt. A falu belsejében vagy a nemesi kúriában tett jogtalan lefoglalás sokkal veszedelmesebb tettnek számított, hiszen ez a falu illetve a ház békéjét veszélyeztette. Ez már dúlás volt, ezért ebben az esetben a hatalmaskodásért kirótt normális büntetést mérték az elkövetőre. Az 1440-ben törvénné tett határozat jobban kötődött a gyakorlathoz, mint Mátyás vagy Ulászló nagy törvénykönyve, de ugyanarról beszélt. Ha a falu határában történt erőszak, akkor a hatalmaskodó nem dúlta fel a nemesi házat, nem bántalmazta a szomszéd nemest, legfeljebb a parasztokat verte meg, ezért más eljárás várt rá, mintha a faluban, a nemesi kúrárt támadta volna meg. A leggyakoribb hatalmaskodás típus, az erdei és mezei kártételek elleni védekezésből keletkezett hatalmaskodások ügyében tehát 1486 előtt is egyszerűbb eljárást követtek, mint egyébként, a

³⁸⁸ DRH 1301–1457. 387–396. A szöveg datálásának kiterjedt irodalma van. Első kiadója, Kovachich Márton György 1298-ra vagy 1299-re, Bartal György Skerlecz Miklóstra hivatkozva I. Károly korára, R. Kiss István 1299-re, Szilágyi Loránd az 1312-15 közti, Gerics József az 1300, Engel Pál pedig az 1400 körüli esztendőkre tette keletkezését. Kovachich, Supplementum I. 141; Bartal, Commentariorum, II. 210; R. Kiss, III. Endre király 1298/99. évi törvénye, 278; Szilágyi, III. Endre 1298. évi törvénye, 165; Gerics, Árpád-kori jogintézmények, 273, Gerics, Kodifikációs kérdések, 85; Engel, Az „1300 körüli” tanácsi határozat, 132; B.Halász, „Ratione prioritatis termini”, 92.

³⁸⁹ DRH 1301–1457. 391.

³⁹⁰ Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 338.

büntetés sem volt ugyanaz, mint más hatalmaskodások esetében. Mátyás és II. Ulászló királyok nagyobb hatalmaskodásról szóló dekrétumai tehát nem tértek el a középkori törvényalkotás szokásaitól. Nem a semmiből teremtettek új jogot, hanem egy már meglévő szokást használtak fel, és alakítottak át akkor, amikor a kisebb és nagyobb hatalmaskodást megkülönböztették egymástól.

Az egymás mellett élő szokások között próbált rendet teremteni a középkor végi, kora újkori törvényhozás. Mátyás nagy törvénykönyvének elfogadása után máris elkezdődött a kétféle tettekre alkalmazott kétféle eljárás határozott megkülönböztetése. Mátyás nagy törvénykönyvének kihirdetése után az 1486-os év végéről maradt fenn az első, a személyes jelenlét bírósága által hozott hatalmaskodási végítélet. Az alperest szokás szerint hatalmaskodás tényében marasztalták el, és a szokásos kettős büntetést: a főbenjáró ítéletet és a jószágvesztést szabták ki rá. A bírák az ítéletet nem nagyobb hatalmaskodásért, hanem egyszerűen hatalmaskodásért mondták ki. A nagyobb esetek emlegetése csak arra kellett, hogy különböző eljárást alkalmazzanak a kisebb és nagyobb tettek ügyében, nem arra, hogy új minősítést vezessenek be.³⁹¹

Ettől kezdve a kúria a kisebbnek ítélt ügyeket akkor is az illetékes megyei törvényszék elé tette át, ha a kúria előtt nyújtottak be miattuk panaszt. Egy Valkó megyei nemes és a boszniai püspök között Mátyás nagy törvénykönyvének kibocsátási évében „bizonyos egyenetlenségek” miatt keletkezett per, amelyet a felek a fogott bírákra bízta, akik a püspököt két hatalmaskodásért elítélték száz-száz, összesen kétszáz forintra. Mivel a püspök nem fizetett, ezért a nemes a kúriához fordult, ahol az ügyet meghallgatták, majd a száz forint értékhatárra való tekintettel Valkó megye hatóságára bízta az elintézését.³⁹² A fogott bírák nem kisebb hatalmaskodásban, hanem egyszerűen hatalmaskodásban marasztalták el a püspököt. Bő egy esztendővel a nagyobb dekrétum kihirdetése után, 1487 áprilisában tettek panaszt a szabolcsi Petribe való nemesek Kállai János ellen, kinek eszlári jobbágysai az előző évben állítólag learatták a szomszéd falu parasztjainak gabonáját és felgyújtották szénáját. A Petriek igazságot kértek a maguk számára, mivel ezt a kúriai bíróság megtagadni ugyan nem akarta tőlük, de illetékes sem volt az ügyben, ezért megparancsolta Szabolcs megyének, hogy tudakozódjon az ügyben és tegyen igazságot a megyei törvényszéken.³⁹³

³⁹¹ DL 60875.

³⁹² DL 81957. A kúria írnoka valószínűleg a fogott bírói ítéletével szóhasználatát követte, amikor azt írta, hogy *in duabus actibus potentiariis* ítélték el a püspököt. A középkor végére az *actus potentiarius* már ott is kezdte kiszorítani a *factum potentiet*, ahol kétségtelenül azt kellett volna használni.

³⁹³ „*ex parte cuius iidem exponentes a nobis iudicium et iustitiam habere vellent, et quia iudicium et iustitia nemini debet abnegare...*” DI 56214.

Verbőci tehát jól tudta, hogy 1486 után már valóban nem hirdettek mindenféle hatalmaskodás ügyében főbenjáró ítéletet és birtokelkobzást. Eleinte a kúria az eléje került kisebb ügyeket visszaküldte a megyékhez, később a panaszosok már eleve ott kezdték pereiket. A hatalmaskodások kisebb és nagyobb ügyek szerinti következetes megkülönböztetése tehát valóban elkezdődött 1486 után. Mivel a leggyakoribb hatalmaskodások az ilyen kisebb ügyek voltak, ettől kezdve a kúria – elsősorban a személyes jelenlét bírósága – mentesült attól, hogy sok jelentéktelen üggyel kelljen bajlódnia, a feleknek pedig nem kellett a fővárosba küldeniük ügyvédjeiket, hogy drága pénzért ott képviseljék ügyeiket. E rendelkezés hozzájárult a megyei törvényszékek, egyáltalán a megyék befolyásának növekedéséhez. A notórius pereskedők természetesen könnyen megtalálták a módját annak, hogyan pereljék be szomszédaikat a kúria előtt. Elég volt, ha azt állították az efféle kisebb ügyek esetén is, hogy ily módon hatalmas birtokfoglalás történt, a kúriai bíróság máris kénytelen volt foglalkozni az üggyel.

6. Hatalmaskodás és jogos erőszak

Volt-e bármilyen közös a hatalmaskodások és a középkorban, de bizonyos esetekben még a kora újkorban is a törvényesnek tartott lefoglalás, a represszália, a mezei, erdei kártételek elleni védekezés és a birtok védelme, azaz a jogos önhatalom megjelenési formái között? A hatalmaskodásokat a szokásjog és a törvények tiltották, ennek megfelelően büntették is. Ezzel szemben az *arrestatio*, néha még a represszália is, megengedett volt, a mezei károk okozói ellen szabadon léphettek fel a kár elszenvedői, miként jószágait akár erőszakkal is megvédelmezhettkék a birtokosok. Nem erőszakolt-e tehát párhuzamot vonni a szokásjog által is elfogadott cselekedetek és a hatalmaskodások fennebb említett meghatározásai között? E felsorolásokban szereplő szavak és szóösszetételek olyan kifejezéseket tartalmaztak, amelyek mindegyike a fogalmazó elítélő hozzáállását fejezte ki. E kifejezések pedig az olvasóban is azonnal negatív képzetet keltettek. Különösebb meggyőzésre nem volt szükség. Az idézett szövegek jogi normák, melyek nem mindenkihez, hanem a kor jogászához szóltak. Ők pontosan tudták, hogy mit kell érteni az egyes szavak alatt, miként azt is, hogy ezek a cselekedetek büntetést érdemelnek. A felsorolásokban szereplő néhány szavas meghatározások mind azt fejezték ki, hogy jogtalanságot követett el, aki ilyet tett.

A kérdés azonban az, hogy kinek a szemszögéből volt jogtalanság, ami történt. Akinek elfoglalták birtokát, feldúlták házáat, elvették holmiját és fogságba ejtették, természetesen jogtalanságnak, azaz hatalmaskodásnak akarta beállítani a vele történeteket. Hatalmaskodás azonban csak akkor lett ebből, ha sikerült erről meggyőzni a bírakat is. A fentebbi normaszövegek felsorolásai a hatalmaskodások felismerésében és az ítéletek kimondásában segítettek a bírakat. Az elkövetők azonban maguk is vélelmezett jogaikra hivatkoztak: vissza nem kapott kölcsöneikre, kárt szenvedett földjeikre, jogtalanul birtokba vett jószágaikra. A bírák miután meghallgatták a védekező alperes érveit, az egyedi ügyekben azt kellett hogy eldöntsék, hogy valójában kit ért jogtalanság, a megtámadottat, vagy éppen a támadót, aki törvényesen próbálta visszaszerezni az őt megillető javakat és jogosan védte meg azokat.

A temesvári törvény rövid felsorolásában mindegyik jogtalan cselekedetnek felismerhetjük a jogos párját: a rablásban a lefoglalást és a represszáliát, a fosztogatásban és a birtok törvénytelen elfoglalásában a birtok törvényes élését és törvényes védelmét. Az 1405-ös dekrétum ugyanezt ismételte, de hozzátette a vérontást, ami bármelyik jogos cselekményt is kísérelhet.

Zsigmond király nagyobb dekrétumának írója jól ismerte jogos és a jogtalan önhatalom gyakorlatát. A földek elfoglalása mellé rögvest odaállíthatjuk törvényes párját, a birtok védelmét. A praxis ismerete azonban az 1435-ös törvény második hatalmaskodás kategóriájában mutatkozik meg legjobban. A hatalmas zálogolás alatt egészen biztosan nem egy birtoknak erővel való zálogba adásának kicsikarását kell értenünk, ilyenekkel szép számú hatalmaskodási panaszaink között csak elvétve találkozunk, hanem a lefoglalás és a represszália nem törvényes eseteit. A lefoglalás neve – ezt láttuk már – néha amúgy is zálogolás volt. Hatalmassá vált a lefoglalás vagy zálog, ha jogtalanul követték el. Zálogot venni azonban lehetett más esetekben is, például akkor, ha a mezei kártételek során a károkozó állatait, szerszámain, ruháit a kárt elszenvedő lefoglalta és zálogban magánál tartotta. A törvény alkotója legalább annyira gondolhatott erre az eljárásra, mint az adósság rendezését kikényszerítő *arrestatio*. A lefoglalásra amúgy sem csupán adósság során kerülhetett sor, lehetett azt jogszerűtlen cselekedet ellen is lehetett alkalmazni. Ezért helyezte a törvény írója a földek elfoglalása után azonnal, a felsorolás második helyére a hatalmas zálogolást. Aki jogtalanul hajtotta be más marháját, kobozta el a favágók lovát és szekereit, az is hatalmas zálogolást követett el. A zálogoló ugyanis a lefoglalt dolgok zálogba vételével kinyilvánította, hogy magáénak tartja a birtokot vagy a földet. A hatalmas zálogolás tehát a birtokfoglalás része is lehetett. Törvényes eljárásaként egyszerre helyezhetjük mellé a lefoglalást és a mezei károk elleni védekezést. A „jóságok elvitele” ugyanebbe a sorba illeszkedett. Aki elhordta egy föld termését, az magáénak tekintette azt, ha jogtalanul tette, akkor hatalmaskodó lett. A törvényben emlegetett erdővágás is a birtokfoglalás egy formája volt. Saját erdejét bátran vágathatta bárki, ha máséval tette ugyanezt, igényt formált az erdőre és hatalmaskodó lett. Az erdő élésének sajátos formája tette szükségessé, hogy a cselekményt külön említsék a törvényben. Egyébként is, a hatalmas panaszok igen tekintélyes hányadát tette ki a hatalmas fakivágás.

Az erőszakos cselekmények három leggyakoribb megjelenési formája, az emberölés, a verés és a megsebzés, mint a hatalmaskodás megjelenési formái, 1435-ben tűntek fel egymás mellett először ránk maradt törvénytöredékben. Mindhárom cselekedetet el lehetett azonban követni a birtok védelme során is. A házak feldúlása valójában a birtokfoglalás része volt. Ha valaki a birtokot a magáénak vallja, magáénak gondolja annak belsősegeit is, ha tehát erővel kiteszi onnét lakóját, akkor hatalmaskodó lesz – persze csak akkor, ha jogtalanul teszi. Az 1435-ös nagyobbik dekrétumnak tehát minden esete mellé oda állíthatjuk párba a törvényes önhatalomnak akár több megjelenési formáját is.

Az „öt esetre” ezek után nem kell sok időt vesztegetnünk: birtoka visszaszerzése érdekében egy éven belül a korábbi birtokos megtámadhatta a nemesi házat, elfoglalhatta a földet, megverhette, megsebesíthette, akár meg is ölhette ellenfelét. Egy-egy mezei, erdei kártétel során is előfordulhatott egy kiadósabb verés. Ha a nemes familiárisként egy másik nemes szolgálatában állott, indokolt esetben akár le is lehetett fogni. Hatalmaskodás csak akkor lett ezekből az ügyekből, ha kétségtelenül bebizonyosodott, hogy jogtalanul követték el őket.

Ha a középkori, kora újkori jogi normák hatalmaskodás meghatározásait vizsgáljuk, megállapíthatjuk tehát, hogy a törvényes önhatalom és a hatalmaskodás között szoros összefüggés volt. Hármasszoros kapcsolatot figyelhetünk meg közöttük. Először, a hatalmasnak, így törvénytelennek tekintett cselekedetek túlnyomó részét tekinthetjük törvényesnek is. Másodsor, ezt tették a kortársak is; ha perre került sor, a védekezők rendszerint arra alapozták érveiket, hogy jogosan követték el tettüket. Harmadszor, az elvont hatalmaskodási kategóriák megfeleltethetők egy vagy akár több törvényes önhatalommal elkövetett cselekedet típusnak. E háromszoros összefüggésből következtetünk arra, hogy a hatalmaskodás olyan önhatalommal elvégzett cselekedet, amelyben a hatalmaskodó saját jogaira hivatkozva követte el tettét. Egyáltalán, ezért született meg a hatalmaskodás fogalma, ezért alakultak ki külföldi párhuzamai is. Közös volt bennük, hogy ha perre került miattuk a sor, mindenütt magánjogi vitának tekintették, és kezdetben teljesen a magánjog eljárása volt érvényes rájuk. A hatalmaskodás fentebb emlegetett meghatározásaiban leírt cselekedetek nem önmagukban voltak rosszak a társadalom számára, hanem csak bizonyos körülmények között. Más körülmények között mindegyik cselekedet lehetett társadalmilag elfogadott és jogszerű is. Csak a jogtalan önhatalom volt hatalmaskodás.

7. Büntető és polgári ügyek határai a középkorban

Verés, sebesítés, gyilkosság. Elég a nagyobb hatalmaskodás e három esetére utalnunk akkor, ha feltesszük a kérdést, hogyan viszonyult a hatalmaskodás a büntettekhez, azaz mi a viszonya a büntetőjoghoz.

A középkorban a jog többfajta felosztását ismerték. A gyakorlati jogászok között a 12. századtól kezdve a két jog (*uterque ius*) felfogása vált általánossá: a jog vagy polgári (*ius civile*), vagy egyházi (*ius canonicum*). Bartolus de Saxoferratonak tulajdonítottak egy 14. század eleji traktátust, amely valójában nem más, mint a civil- és a kánonjog közti különbségek rövid felsorolása. Eszerint mindkét jogban voltak büntető (*criminalis*) és polgári (*civilis*) ügyek.³⁹⁴ A 13. század második évtizedében alkotó bolognai professzor, Bernardus Dorna a keresetlevél készítéséről szóló műve végére egy egész fejezetet illesztett, amely a büntető és a polgári ügyek közti különbségeket és egyezéseket vette sorra.³⁹⁵

Voltak tehát polgári és büntető ügyek, de nem volt a mai értelemben vett polgári- és büntetőjog. Erről még jó ideig nem szóltak a források, és ezeket a jogágakat – a jogág is egy modern fogalom – történészként sem lehet felfedezni. Az önálló büntetőjog csak lassan, a középkor végén és a kora újkorban kezdett létrejönni.³⁹⁶ Ezért a későbbiekben, a közös jog szóhasználatát követve, csak büntettekről, gonosztettekről vagy büntető ügyekről beszélünk.

Nem gondolkodtak erről másként Magyarországon sem. A Nagy Lajos-kori formuláskönyv ama részében, ahol az egyházi bíróságok, a megyék, a városok és a hiteleshelyek okleveleit adták közre, található néhány, egy leány megerősokolása ügyében kelt, irat és egy ezekhez tartozó glossza.³⁹⁷ A glossza világos elhatárolását adta egyrészt az egyházi és a világi jognak, másrészt a büntető és polgári ügyeknek. Eszerint a felperes az ilyen ügyekben perelhetett büntető (*criminaliter*) és polgári (*civiliter*) módon, azaz úgy, hogy az vérontó büntetéssel (*ad poenam sanguinis*), illetve úgy, hogy pénzbüntetéssel (*ad poenam pecuniariam*) járjon; az első esetben világi, a másodikban egyházi bíróság előtt kellett keresnie igazát. A glossza

³⁹⁴ „6. *Mulier iure civili in criminalibus testis esset potest, iure canonico non.* 8. *Contra absentem in criminalibus lite non contestata iure civili an procedatur, et quid iure canonico.* 145. *Iudices seculares in criminibus exequantur gladio iure civili, secus iure canonico.* 163. *Testes iure civili, etiam in civilibus compelluntur, sed iure canonico tantum in criminalibus.*” Bartolus, De differentia 179rb

³⁹⁵ „CXCI. *De differentia et similitudine inter causas criminales et civiles.*” Dorna: Summa libellorum, 96–98. A mű keletkezésére uo. XXI. A korábbi, ettől alig eltérő vélekedések: Sarti, De claris professoribus, 127; Savigny, Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter, 5. B. 142.

³⁹⁶ Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts, passim

³⁹⁷ Kovachich, Formulae, 161. sz.(103), a glossza: uo. 163. sz. (104)

aligha igényel hosszabb magyarázatot. Az egyháziak nem onthattak vért, így az egyházi bíróságok sem hozhattak ilyen ítéletet; ahogy a középkori elv mondta, az egyház nem szomjúhozza vért (*ecclesia non sinit sanguinem*).

Természetesen előfordult az is, hogy az egyházi bíróság saját büntető hatalma alá akart vonni valakit. 1454-ben a domonkosok magyarországi generálisa arra intette a világi és az egyházi bíróságokat, hogy annak a brassói rendtársának ügyét, akit házasságtörés büntette (*crimen*) miatt fogtak perbe, engedjék át neki.³⁹⁸ A hatalmaskodás kifejezést – természetesen latinul – használták a szentszéki perekben is. A 14. század második felében egy pap tett panaszt egyházának kegyurai ellen, akik egy tizedvita miatt fegyveres szolgálkkal hatalmasul (*potentialiter*) kidobatták templomából és paplakából, közben pedig egyik ujját levágták. Az esetet a világi ügyekben megszokott fordulatok szerint írta le a keresetlevél megfogalmazója.³⁹⁹

A hatalmaskodás viszonyát a büntető ügyekhez azonban természetesen a világi jog büntető ügyei közt kell feltárnunk. A szűkszavú források miatt sokszor reménytelen a kettő elkülönítése. Mikor lesz egy emberölés hatalmaskodás és mikor büntett? Van-e a kettő között különbség?

Két kelet-magyarországi család tagjai jelentek meg 1338-ban a királyi jelenlét bírósága előtt. A felperes apja és testvére halála miatt indított pert gyilkosság és hatalmaskodás miatt. A felek egy későbbi fogott bírói ítéletben állapodtak meg.⁴⁰⁰ A korabeli oklevélfogalmazás gyakorlatának megfelelően valószínűleg a hatalmaskodás nem volt más, mint maga a két gyilkosság. A gyilkosságot tehát ezúttal hatalmaskodási ügynek tekintették. Vajon mindig ezt tették-e? A fogalmi elhatárolást a kifejezések elhatárolásával kell kezdenünk.

A magyar szokásjog élesen megkülönböztette a kisebb és a nagyobb ügyeket. Ezt elsősorban akkor tette, ha a bírói joghatóságot akarta meghatározni, azaz milyen ügyekben kit illet meg a törvénykezés joga. Aki alattvalói nagyobb ügyeiben teljes egészében maga ítélkezett, az a 13. században még ritka kiváltságot kapott. E kiváltságot csak az adhatta tovább, aki az adott területen a nagyobb ügyek bírója volt, függetlenül attól, hogy erre a szokásjog vagy egy privilégium jogosította-e fel. A nagyobb ügyekben történő bíraskodásra leggyakrabban a király hatalmazta fel alattvalóit, aki így vette ki települését, egyházát vagy nemesét tisztségviselői – legtöbbször a megyésispán – joghatósága alól, és tette privilegizálttá, azaz

³⁹⁸ Ub. Siebenbürgen V. 2942. sz. (471)

³⁹⁹ Kovachich, Formulae, 143. sz. (91)

⁴⁰⁰ AO III. 293. sz. (443–444)

szabaddá.⁴⁰¹ A nagyobb ügyek ugyanis többnyire a királyi bíróságok számára voltak fenntartva. Ebben az esetben királyi bíróságnak számítottak a vármegyei, a székely, szász széki, báni, vajdai bíróságok is. A szolgabírák és az udvarispánokat leváltó alispánok megjelenése a megyei törvényszékeken, amelyet egy mesterséges kifejezéssel a nemesi megye kialakulásának szokás nevezni, e részben semmit sem változtatott a megyei joghatóságon.

A településeknek adott kiváltságok különösen alkalmasak arra, hogy megtudjuk, hogyan gondolkodtak a 13–14. században az egyes büntetőügyekről, hogyan osztályozták őket. Ez a két évszázad a hospes- és városjogok adományozásának klasszikus időszaka. A néhány évtizeddel későbbi települési kiváltságlevelek egyébként e tekintetben nagy változást már nem hoztak.⁴⁰² Fő kérdésünk az, hogy megjelenik-e a kiváltságolt települések ügyei között a hatalmaskodás, és hogy ezt milyen ügyek közé sorolták. Vizsgálatunk nem terjed ki az adományozó: a király, az egyház, a nemes és a város vagy a falu hatalma közti határvonal problémájára. Mindegy lesz számunkra, hogy a nagyobb ügyekben bíraskodhat-e a település bírója, vagy ezeket fenntartja-e maga számára akár a király, akár a földesúr, miként érdektelen lesz az is, hogy városi avagy hospeskiváltság őrizte-e meg ezeknek az ügyeknek az említését. Minden olyan oklevelet bevontunk a vizsgálatba, amely a kisebb és a nagyobb ügyekkel foglalkozik, így lesznek köztük egyszerű soltészlevelek, kollektív jogokat írásba foglaló oklevelek vagy olyanok, amelyeket legcélszerűbb az urbáriumok közé sorolni.⁴⁰³ Eddig bemutatott ügyeink szinte kizárólag birtokosok közti hatalmaskodásról szóltak, azaz esetükben a nemesi jog elvei érvényesültek. A következőkben ismertetendő kiváltságok azonban nem nemesek, mégcsak nem is birtokosok számára keltek, így a városi és a falusi jogról, a polgárok és a jobbágyok által elkövetett cselekmények megítéléséről szólnak.

Ha a 13–14. században egy-egy település számára adományozott bírói kiváltságokat vizsgáljuk, nem beszélhetünk tiszta kategóriákról. Minden kiváltságlevél más, és a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott, még akkor is, ha netán Buda, Fehérvár vagy Korpona jogaira hivatkoztak benne. Sok esetben még akkor is fennmaradt az egykori bíró – általában a birtokos – joghatósága, ha az lemondott a nagyobb ügyekben való bíraskodásról. Ez leggyakrabban azokban a súlyos ügyekben (*causa ardua*) fordult elő, amelyek estében a

⁴⁰¹ Váczy, Immunitás; Szoika, Földesúri bíraskodás, 37; Solymosi László 'immunitas' szócikk KMTL

⁴⁰² Álljon itt két példa a kései Zsigmond-korból. Csanád 1427-es és Sárospatak 1429-es kiváltságlevele a kisebb és nagyobb ügyekben történő bíraskodásról egyáltalán nem szólt, a meglevő szokásokat, kiváltságokat csupán kiegészítette. G.Tóth, Csanád mezőváros, 128; DL 12052.

⁴⁰³ A magyar történész szóhasználat urbáriumnak a 15. századdal kezdődő, általában egyszerű, irat formájú jegyzékeket tekinti, mivel a szó ezeken az iratokon jelenik meg, tartalmukat tekintve azonban akár évszázadokkal korábbi oklevelekre is alkalmazhatná a fogalmat, mint ahogy ezt külföldön is teszik. Tringli 'urbárium' szócikk MAMŰL

település bírása, illetve az általa vezetett bíróság az ügy bonyolultsága miatt nem volt képes ítéletet hozni. Ilyenkor a bíraskodás egy részéről, vagy egészéről lemondó birtokos, vagy a király néha fenntartotta a maga számára a település bírása által kirótt bírságok egy részét is. Nem egyszerű meghatározni egy település szabad városi jogállását sem. Hagyományosan városi kiváltságnak azt a szabadságot tekintjük, amely *expressis verbis* tartalmazza azt a rendelkezést, hogy a település minden ügyben ki van véve a megyésispán fennhatósága alól.⁴⁰⁴ Csakhogy mindig akad kivétel. Legyen elég itt Maros (a mai Nagymaros) példájára utalni, amelynek kiváltságlevelébe egészen sajátos okok miatt nem került bele ez a rendelkezés.⁴⁰⁵ A kiváltságolás előtti állapotok így vagy úgy tovább éltek, ezért nem írhatjuk le e kiváltságokat a középkor végi, vagy az újkori fogalmakkal, mint ahogy sem a településeket, sem pedig az ott élőket nem sorolhatjuk be a késő középkori vagy a kora újkori, kizárólagosságra törekvő, társadalmi és jogi csoportokba sem. Nem véletlen, hogy a többé-kevésbé általános városi jog csak a 15. század végén kezdett létrejönni, akkor, amikor a tárnoki jogot írásba foglalták. Addig a helyenként különböző szabadságok néhány közös eleme tekinthető csak általános városi szabadságnak.

Akárcsak a közös jog, e szabadságlevelék is megkülönböztették egymástól a polgári- és a büntetőügyeket. A kettőt egymással szembe állítva használta Nagyszombat 1238-as, Rimabánya 1268-as, Pilis és Csetnek 1328-as, Óvár 1354-es privilégiuma.⁴⁰⁶ Polgári ügyek helyett néha pénzügyekről beszéltek. Így járt el a zágrábi 1242-es, a keresztúri 1246-os, a batizfalvi 1279-es és a valamikor 1340 körül összeállított pécsi kiváltságlevél fogalmazója.⁴⁰⁷ A nyitrai vendégek számára adományozott kiváltságok oklevélbe foglalója a pénzügyek és a polgári ügyek kifejezést szinonimaszerűen használta.⁴⁰⁸ A büntető ügyeknél efféle változatossággal nem találkozunk, azokat mindig a *criminalis* melléknévvel adták vissza

⁴⁰⁴ Fügedi, Középkori magyar városprivilégiumok, 261. Fügedi azonban több példát is említett a fennmaradó „úrbéri viszonyokra”.

⁴⁰⁵ Tringli, Pest megye, 112.

⁴⁰⁶ Nagyszombat: „*in quacunq̄ue lite civili vel eciam criminali*” CDES II. 44. sz. (31); Rimabánya: „*omnes causas ipsorum, tam maiores, quam minores, tam criminales, quam civiles*” Juck, Vysady, 36. sz. (51); Pilis, Csetnek: „*omnes causae criminales et civiles*” uo. 113. sz. (112); Óvár: „*omnes causas et causales processus maiores scilicet et minores, tam civiles, quam criminales*” Fejér CD IX/2. 324.

⁴⁰⁷ Zágráb: „*in causa pecuniaria vel illata iniuria*” Fejér CD IV/1. 258.; Keresztúr: „*in omnibus causis pecuniariis ...in criminalibus causis*” Solymosi, Földesúri járadékok, 215; Batizfalva: „*si fuerit causa pecunialis*” uo.233; Pécs: „*tam criminalibus quam in pecuniariis*” Elenchus 14. sz. (15). A pécsi kiváltságlevél datálására: Györffy, ÁMTF I. 359.

⁴⁰⁸ „*omnes causas pecuniarias, civiles et criminales*” CDES II. 298.sz. (209) Szoika Kamill – Váczy Pétert követve – a pénzügyeket a polgári- és büntetőügyek közti harmadik kategóriaként fogta fel. Ennek az ügycsoportnak a létét abból az Aranybullából ismert szokásból vezette le, hogy a pénz- és tizedügyek az ispán elé tartoztak. Az előbb felhozott példákból kiderül, hogy a *pecuniarius* névvel illetett ügyek a *civilis*nek feleltek meg. Ha a három melléknévet egymás mellett említették, a *pecuniarius* és a *civilis* egymást kiegészítő, értelmező szerepet kaptak. Váczy, Immunitás, 36; Szoika, Földesúri bíraskodás, 45.

latinul. Csupán a viszonylag korai zágrábi kiváltságlevél tollba mondója alkalmazta „a jogtalanságokat illető”, archaikus körülírást.

E megkülönböztetésnél jóval gyakoribb a kisebb (*minor, minutus*) és a nagyobb (*maior, magnus*) ügyek említése. Nem szerepeltek mindig párban, de nem is volt rá szükség, ha csak az egyiket említették, abból logikusan következett, hogy van másik is. Néha egymás mellett írtak a fogalompárról: a polgári és büntetőügyet valamint a kisebb és nagyobb ügyeket együtt emlegették. A két páros kategória különbözött egymástól, nem voltak egymás szinonimái. A városok vagy a hospes települések kiváltságai erről ugyan nem beszéltek, de a polgári és büntetőügyek között is voltak kisebbek és nagyobbak.⁴⁰⁹ E privilégiumok csak a nagyobb büntetőügyekkel foglalkoztak.

A nagyobb vagy kisebb ügyeket kétféleképpen határozták meg: vagy valamilyen általános definícióval próbálkoztak, vagy felsorolták az oda tartozó cselekményeket. Az általános meghatározás ritka volt. IV. Béla kancelláriájában Bars számára kiállított oklevél 1240-ben azokat az ügyeket sorolta a nagyobbak közé, amelyek vérontással vagy szabadság elvesztésével járó büntetést vontak maguk után.⁴¹⁰ Ez utóbbi alatt ekkor a szabad állapot elvesztését, a szolgaságba vetést értették. A tatárjárás után gyorsan átalakuló társadalomban már nem emlegették a szolgaságba taszítást. Szintén IV. Béla neve alatt kelt az az oklevél, amely 1243-ban az óbudai polgárok és földesurak, a budai káptalan közti perben kihirdetett ítéletet foglalta magában. Itt azok az esetek kerültek a nagyobb ügyek közé, amelyek a vérontó és az összes jószág elvesztésével járó büntetést vonták maguk után.⁴¹¹

Leggyakrabban azonban felsorolták azokat az ügyeket, amelyeket vagy átengedtek a helység bírójának, vagy meghagytak maguknak a földesurak, illetve a király. Akár annak nevezték az oklevélben, akár nem, mindegyik esetben ezeket tekintjük nagyobb ügyeknek. Az ügy neve legtöbbször *causa*, ritkábban *articulus* vagy *iudicium*.⁴¹²

A barsi és az óbudai példán már megfigyelhettük azt a szemléletmódot, amikor a büntetés szerint sorolták valamelyik kategóriába az ügyeket. Vajon mindig segítségül hívhatjuk-e a Nagy Lajos kori formuláskönyv glosszáját a települési kiváltságok büntető és polgári ügyeinek megkülönböztetésénél? Lehetséges-e, hogy azért polgári, azaz pénzügy valami, mert ott pénzbüntetést szabtak ki, és azért büntetőügy, mivel ott vérontást kellett a bűnösnek

⁴⁰⁹ Váczy, Immunitás, 38; Szoika, Földesúri bíraskodás, 12.

⁴¹⁰ „*causam autem que ad sanguinis effusionem vel perdicionem libertatis alicuius vergere posset*” CDES II. 79. sz. (56) (RA 692. sz.)

⁴¹¹ „*in causis solummodo sanginis vel amissionis omnium bonorum*” Elenchus 32. sz. (37) (RA 747. sz.)

⁴¹² Ez utóbbira: „*omnia autem iudicia preter homicidium, furtum et sanguinis effusionem, que curiali comiti a domino isporum eis deputato specialiter reservantur*” a Veszprém megyei Bogdánból 1273-ból. Solymosi, Földesúri járadékok, 230. A szepesi Batizfalváról 1279-ből: „*omnia iudicia minuta et maiora provenientia*” uo. 233. További példák: 'iudicium' szócikk LLMAeH.

elszenvednie? A kétféle ügyet valóban csak a büntetés tárgya szerint különböztették meg egymástól? Kétkelkedhetünk ebben, hiszen a polgári ügyek jelentős részében a bíróság nem szabott ki büntetést, csupán igazságot tett a két fél között. Az esetek többségében azonban mégis a már megismert megkülönböztetés vezette az írnokokat. 1246-ban a Bars megyei Keresztúrra költöző vendégek jogait foglaltatta írásba földesuruk, az esztergomi érsek. Az iratban a pénzügyek fogalmát imígyen határozta meg az oklevél jegyzője: „minden pénzügyben vérontó büntetés nélkül hatvan dénárt fizessenek, a büntetőügyekben pedig magyar szokás szerint bűnhődjenek”.⁴¹³ Pár esztendővel korábban, még a tatárjárás előtt, a királyi kancelláriában is így gondolkodtak e fogalomról, amikor Zólyom lakóinak jogait írásba foglalták. Ők ugyanis akkor azt a kiváltságot kapták, hogy „sem a zólyomi bíró, avagy az ispán nem ítélezhet felettük, hanem csak saját bírójuk, aki vérügyekben és minden más ügyben ítéletet mondhat felettük.”⁴¹⁴ Szinte teljesen bizonyos, hogy itt sem a zólyomiak által elkövetett vérontásokat kell a „vérügyek” alatt értenünk, hanem mindama eseteket, amelyek miatt vérük ontásával kellett bűnhődniük a lakosoknak. Hasonló módon fogalmazták meg azt a korponai kiváltságot is, amely szintén a zólyomi megyésispán joghatósága alól mentesítette az ottani vendégeket.⁴¹⁵ Valószínűleg így kell értenünk a Komárom megyei füzítőiek kiváltságaiban szereplő „vérügyeket” is.⁴¹⁶ A büntetés szerinti kategorizálás csak általános megfogalmazásban volt használatos, és csak a 13. századi oklevelekben találkozhatunk vele. Csakhogy a büntetést megelőzi a tett. Lehet ugyan ügyeket büntetés szerint csoportosítani, mégis bizonyos cselekményekért vérontó, másokért pedig pénzbeli büntetés járt. A formuláskönyvnek a fejezet elején említett glosszája egy rendkívüli esetet fogalmazott meg, mivel ott az egyházi és a világi bíróság büntető hatalma állt szemben egymással. Bármennyire is élt a középkorban az a lehetőség, hogy a bűnös a vérdíj lefizetésével megválthatta büntetését, voltak ügyek, amelyekért vérével kellett lakolnia a bűnösnek, legfeljebb az ítélethozatal után kiegyezhetett a sértettel vagy rokonaival. A büntetőügyeknek a tett oldaláról nézve történő meghatározására már a 13. századból is találunk példát a települési szabadságlevelek kiváltságai között. A szatmári vendégek 1230-ban kapták meg Béla királyfától szabadságaikat, többek között azt, hogy bírójuk „lopás, latorság, gyilkosság vagy

⁴¹³ „in omnibus causis pecuniariis preter vindictam sanguinis pro mulcta debent dare sexaginta denarios, in criminalibus causis puniuntur more Hungarico” Solymosi, Földesúri járadékok, 215.

⁴¹⁴ „nullus vero iudex vel comes de Zolum ipsos iudicet preterquam eorum iudex, qui eos in causa sanguinis et aliis causis quibuslibet iudicabit” CDES II. 139. sz. (93) (RA 752. sz.) A zólyomi kiváltságok csak az 1243-es megerősítésből ismertek.

⁴¹⁵ „nullius iudicis neque comitis de Zolum, nec alterius iudicio asstare teneantur preter suum iudicem specialem, qui tam in causa sanguinis quam in aliis causis ipsos debeat iudicare” CDES II.168. sz (113) (RA 793. sz.)

⁴¹⁶ „in causa sanginis” Elenchus 45. sz. (55)

bármiféle gonoszat tevő vagy gonosz büntetőügyben” elítélheti őket.⁴¹⁷ A szepesi Batizfalva 1279-ban kelt soltészlevelében a pénzügyeket a vérontással és a lopással állították szembe, kimondatlanul tehát e cselekedetek elbírálását tartották büntetőügyeknek.⁴¹⁸ Előfordult, hogy összezszerűen különítették el a földesúrnak fenntartott ügyeket azoktól, melyeket a helyi előljáró is elbírált. Ezekben az esetekben, úgy tűnik, hogy a per tárgyát képező összeg nagyságáról és nem a bírság mértékéről lehetett szó, ezért ezeket az eseteket nem sorolhatjuk a büntetés nagysága szerinti megkülönböztetés alá.⁴¹⁹ Alighanem szó sincs tehát a szemléletmód megváltozásáról, egyáltalán tudatosulásáról. Nem két jogi iskola állt egymással szemben, csak kétféle fogalmazás.

A „nagyobb”, vagy egyszerűen a bírónak átengedett, vagy éppen a kiváltságot adó személyek által fenntartott, ügyek egyenkénti felsorolása igen változatosan történt. Szabályszerűséget nehéz megállapítani köztük.

Csupán két tettet sorolt fel Sopron 1271-es és Kőszeg 1328-as városi kiváltságlevele. Az itteni bírónak joguk volt vérontás és gyilkosság ügyében is ítélniük. A hasonlóság nem véletlen: ha a kőszegiek valamilyen nehéz ügyben nem tudtak volna dűlőre jutni, a soproniakhoz fordulhattak segítségért.⁴²⁰ A kőszegi kiváltságlevél valószínűleg a soproni felhasználásával készült. A batizfalvi soltészlevelében említett vérontásról és lopásról már volt szó.⁴²¹ Négy ügyet találunk Késmárk 1269-es és Lubló 1342-re datált privilégiumában. Az előbbiben a lopást, a tizedügyeket, a vérontást és a pénzügyeket tartotta fenn a maga számára a király, az utóbbiban a vérontást, a lopást, a hatalmaskodás tényét és a gyűjtogatást is átengedték a bírónak.⁴²² Ugyanennyi esetet emlegetett a sátoraljaújhelyi privilégium is, a lopást, a latorságot, a vérontást és az emberölést, igaz a többiekétől eltérő összefüggésben.⁴²³ Máshol is lelhetünk négytagú felsorolásra. A Hont megyei Németiben, 1292-ben a sebzést, a gyilkosságot, a gyűjtogatást és a lopást sorolták a büntetőügyek közé, amelyek elbírálását az

⁴¹⁷ „*in furto, latrocinio, homicidio, seu quovis crimine malefactorio ac maligno*” Fejér CD III/2. 211. (RA 462. sz.)

⁴¹⁸ Solymosi, Földesúri járadékok, 236. Nem soroltuk fel a vérontásnak ama eseteit, amikor az nem több ügyet összefoglaló kategóriaként szerepelt, hanem önálló ügytípusként.

⁴¹⁹ 1257. Széki, Balog (Hont megye): Solymosi, Földesúri járadékok, 218; Vernár (Szepes megye): uo. 247.

⁴²⁰ „*omnes causas tam maiores, quam minores, quam super efusione sanguinum vel homicidii inter ipsos emergentes*” Elenchus 58. sz. (68) (RA 2809. sz.) A kőszegi kiváltságlevél e része csupán a *sanguinumot* módosította *sanguinisre*. Ub. Burgenland IV. 85.sz. (34–36)

⁴²¹ Solymosi, Földesúri járadékok, 236.

⁴²² „*exceptis quibusdam causis, furti, videlicet decimarum, sanguinis et monete*” Juck, Vysady, 37. sz. (51) (RA 1636. sz.); „*omnes causas inter se emergentes et praecipue in causis videlicet sanguinis, furti, facti potentialiter et incendii*” Juck, Vysady, 167. sz. (135)

⁴²³ „*preter causas furti, latrocinii, effusionis sanguinis vel homicidii*” ÁUO VIII. 4. sz. (6) (RA 1780. sz.) Értelmezésére: Tringli, Sátoraljaújhely első kiváltságai, 193.

esztergomi érsek, mint földesúr fenntartotta magának.⁴²⁴ A gömöri Pilisen és Csetneken 1328-ban a lopást, a vérontást, a gyilkosságot és a latorságot is a bíró ítéelhette meg.⁴²⁵ Ezzel szemben a Vas megyei Borostyán bírása az 1346-ban kiállított királyi szabadságlevél értelmében a hatalmaskodás, lopás, gyilkosság és gyújtogatás kivételével kapott joghatóságot az ottani vendégek fölött.⁴²⁶ Akadt példa arra is, hogy öt ügyet soroltak fel, így a Hont megyei Egegen 1279-ben és a szepesi Podolinban 1289-ben. Az előbbiben a vérontást, a gyilkosságot, a lopást, a gyújtogatást és a hatalmaskodást, az utóbbiban a vérontást, a gyilkosságot, a lopást, a hatalmaskodást és a pénzhamisítást emlegették, itt kimondva is a nagyobb ügyek közé sorolták őket.⁴²⁷

A leggyakrabban azonban a háromtagú felsorolással éltek. Teljes számbavételük helyett elégedjünk meg csak azokkal az esetekkel, ahol a hatalmaskodás is szerepel a sorban. Jászó 13. század végén összeállított kiváltságlevelében a gyilkosság és a vérontás,⁴²⁸ a gömöri Köviben 1273-ban a lopás és a gyilkosság,⁴²⁹ Szomolnokon 1339-ben a lopás és a latorság,⁴³⁰ a somogyi Csurgón 1339-ben a vérontás és a gyújtogatás,⁴³¹ a nyalábvári uradalom falvaiban 1355-ben a lopás és a vérontás⁴³² álltak a hatalmaskodás mellett. Ráadásul a hármas szám volt az egyetlen, amely oly mértékben kanonizálódott, hogy kifejezetten három ügyről beszéltek, igaz, helyenként mást és mást értettek alatta. Vagy mégsem?

A felsorolások végére néha hozzátették, hogy egyéb más ügyeket is oda értenek. A batizfalvi soltészlevélben, a sárdi (erdélyi Fehér megye) urbáriumban vagy falutörvényben, a szomolnoki, marosi és sárvári kiváltságlevelében ezt módszert követték; miután egyszer-kétszer kettő illetve öt ügyet, más esetekben pedig a szokásos három ügyet felsorolták, megjegyezték, hogy más, vagy más hasonló eseteket is ezek mellé kell érteni. A középkori településkiváltságok cselekménytípusainak felsorolását tehát nem úgy kell elképzelnünk, mint a modern büntető törvénykönyveket. A privilégiumokban csak néhány jellemző esetet

⁴²⁴ „*preter causas criminales, vulnerationes videlicet cedis, incendi et furti*” Solymosi, Földesúri járadékok, 246.

⁴²⁵ „*omnes causae criminales et civiles, presertim furti, sanguinis effusionis, homicidii et latrocinii*” Juck, Vysady, 133. sz. (112)

⁴²⁶ „*exceptis potentie, furti, mortis et incendii*” Solymosi, Földesúri járadékok, 260.

⁴²⁷ „*omnes causas ipsorum exceptis sanguine, homicidio, furto, incendio et violentia*” Solymosi, Földesúri járadékok, 232; „*de maioribus causis, ut est effusio sanguinis, homicidium, furtum, violencia et falsa moneta*” Juck, Vysady, 71. sz. (72)

⁴²⁸ „*omnes causas, praeter tria, videlicet homicidia, effusionem sanguinis et violentias*” CDES II. 145. sz. (97). Datálására: Györffy, ÁMTF I. 99.

⁴²⁹ „*excepta causa furti, homicidii et violentie*” Solymosi, Földesúri járadékok, 229.

⁴³⁰ „*omnes et quaslibet eas maiores et minores tam videlicet eiam casus furti, latrocinii et potentie ac alios universos*” Juck, Vysady, 154. sz.(128)

⁴³¹ „*de tribus iudiciis, videlicet de effusione sanguinis, incendio ac violentia*” Solymosi, Földesúri járadékok, 258.

⁴³² „*omnes cause exceptis causis furti, potentie vel sanguinis effusionis*” Solymosi, Földesúri járadékok, 265.

soroltak fel, a többet pedig mindenki a lehető legtermészetesebb módon beleértette.⁴³³ Azért találkozunk oly gyakran a háromtagú felsorolással, mivel ez a legegyszerűbb mnemotechnikai módszer: egy sorozat három tagját bárki könnyedén meg tudja jegyezni, a többi ügyet pedig beleértették ezekbe. A felől, hogy mi tartozik még oda, aligha keletkezett vita, azt mindenki tudta. A három, négy és öttagú felsorolások nem valószínű, hogy lényeges különbséget jelentettek: esetükben nem különböző szokások szerint működő bíróságokat kell magunk elé képzelnünk, hanem csupán különböző szövegezésű kiváltságleveleket.⁴³⁴ Az a középkori jogfelfogás, amely a cselekményeket büntetésük alapján kategorizálta, többek között azért volt célszerű, mert általa értelmezhetőkké váltak a nyitottan hagyott felsorolások: mindazokat az ügyeket oda értették, amelyek hasonló büntetéssel jártak, mint a felsorolt esetek.

Korábban már említettük, de a teljesség kedvéért meg kell ismételni, hogy ezek a kiváltságlevelek a polgári- és büntetőügyek, a kisebb és nagyobb ügyek mellett egy harmadik összefoglaló kategóriát is ismertek: a könnyű és nehéz ügyekét. Nehéz ügynek azt tekintették, amelynek elbírálása meghaladta a helyi bíró képességeit, ezért a település kiváltságolása előtt illetékes bíró, vagy valaki más a privilegizálás után is részt vett annak megítélésében.⁴³⁵ Korpona,⁴³⁶ Nyitra,⁴³⁷ Dobronya, Bábászék,⁴³⁸ Désvár,⁴³⁹ Sátoraljaújhely,⁴⁴⁰ Rimabánya,⁴⁴¹ Kőszeg,⁴⁴² Komárom⁴⁴³ kiváltságlevelében olvasunk erről a szokásról.

⁴³³ Szoika, Földesúri bíraskodás, 39.

⁴³⁴ Batizfalva 1279: „*exceptis causis maioribus, videlicet homicidia, latrocinia et his similes*” Solymosi, Földesúri járadékok, 235; Sárd 1295: „*maiores autem causas, sicut super effusione sanguinis, morte, furto et similibus*” Solymosi 1998. 249; Szomolnok 1339: „*omnes et quaslibet eas maiores et minores tam videlicet etiam casus furti, latrocinii et potencie ac alios univeros*” Juck, Vysady, 155. sz. (129); Maros 1324: „*iudex cum iuratis furta, latrocinia, homicidia, incendia, violentias et alias causas iudicatus sui anno iudicabit*” Fejér VIII/2. 241. sz. (514); Sárvár 1328: „*causas homicidii, sanguinis effusionis, furti, aliarum quarumlibet causarum inter ipsos emergencium*” Ub. Burgenland 62. sz. (27)

⁴³⁵ Szoika, Földesúri bíraskodás, 36.

⁴³⁶ „*nullius iudicis neque comitis de Zolum, nec alterius iudicio asstare teneantur preter suum iudicem specialem, qui tam in causa sanguinis quam in aliis causis ipsos debeat iudicare, nisi forte adeo ardua et notoria sit causa, que nostram audientiam requirat; in quibus casibus ad nostri iudicii examen causa debeat deferri*” CDES II. 168.sz. (113)

⁴³⁷ „*sed si super arduis negotiis definire forsitan ignorarent, volumus, ut ad nostram presenciam vel magistri tavernicorum nostrorum ad examen pro determinanda et impetranda iusticia convocentur*” CDES II. 298. sz. (206)

⁴³⁸ „*quod si adeo gravis emergeret questio inter villicos, ut villici sive iudicis sui non posset comode sententia terminari, ad nostram specialiter et non comitis de Zolum vel officialis ipsius accedere iudicium teneantur*” CDES II. 450. sz. (313)

⁴³⁹ „*causas autem, quas commode non posset [villicus, TI] terminare, nostro relinquat iudicio decidendas*” ÁUO III. 4. sz. (6)

⁴⁴⁰ „*si aliquas causas idem villicus propter sui arduitatem discutere de iure non posset, ad nostram presentiam deferre debeat decidendas*” ÁUO VIII. 4. sz. (6)

⁴⁴¹ „*curialis comes noster de ipsorum causis cognoscendis intrmittere se non possit, nisi in eo casu, cum maior dicte ville cum suis concivibus ad cognoscendum de aliqua causa ardua, que emerserit, sufficere viderit se non posse*” Juck, Vysady, 36. sz. (51)

⁴⁴² „*si duodecim iurati inter se pro eadem sententia non valeant concordare, extunc ipsa sententia deferri debet in Sopronium et cives ibidem eam decernere poterunt secundum quod iuris fuerit et expediens ac honestum*” Ub. Burgenland IV. 85. sz. (36)

A települések 13–14. századi kiváltságainak adatait összegezve a következőket állapíthatjuk meg: a hatalmaskodás több privilégiumban is szerepel, sohasem nevezték büntetőügynek, de egy sorban szerepelt büntetőügyekkel, ráadásul a nagyobb ügyek közé számították. Ettől csak a pannonhalmi apátság két zselici falvának kiváltságlevele tért el.

Miért szerepel a települési kiváltságlevelekben a hatalmaskodás a büntetőügyek között, bátran mondhatjuk, azok részeként, és miért nem számított annak a nemesi jogban? Az egyik ok társadalmi, a másik pedig jogi. A falu vagy a város lakójának lehetett ugyan birtoka, de a kiváltságlevelekben emlegetett polgárok, vendégek és parasztok nem voltak házaik, telkeik kizárólagos urai: felettük ott állt a város vagy a földesúr. A birtok végső védelme a városra vagy a földesúrra hárult, akinek azonban az is feladata volt, hogy a belső rendet fenntartsa. Saját alattvalókkal szemben – a szabad város lakója is az volt a várossal, mint közösséggel szemben – ezt úgy lehetett elérni, ha a belső erőszakot a lehető legkisebbre korlátozták. A város vagy a falu határain belül csak a jogos önvédelemnek volt helye, a további erőszak joga a földesurat vagy a helyi bíróságot, a kiváltságlevelekben a falunagyot vagy a bírót illette meg. Kifelé azonban másként viselkedett a város és a földesúr: saját magára utalva a legvégsőig védelmezte birtokát. Akinek volt birtoka, azt illette meg az erőszak joga: befelé mint a béke őrét, kifelé mint a birtok védelmezőjét. A birtokos magányos volt. Hiába voltak a városnak hadra fogható férfi lakosai, hiába fogadott zsoldosokat, hiába voltak a birtokosnak rokonai, familiárisai, döntéseinek következményét maga viselte, maga felelt tetteiért, kifelé már csak mint egyetlen város, egyetlen nemes, vagy szoros családi kötelékben élő néhány nemes jelent meg. Magányosan állt a birtokos a közös, belső béke szerint élő világ fölött éppúgy, mint ellenséges szomszédjaival szemben. A bíró, a polgármester az esküdtekkal együtt hozta meg döntését, az ítélet azonban már a város ítéleteként hangzott el, miként a város akciójának számított az is, ha erővel indult határai megvédésére. A módosabb nemesek, a nagyobb egyházak papjai falusi bírásokra és tisztartókra bízta a népek feletti ítélkezést, akik azonban az ítéletet az ő nevében hirdették ki, mint ahogy kikérhették bölcs familiárisaik véleményét egy-egy erőszakos akció előtt, a tettért azonban már csak ők maguk feleltek.

A települési kiváltságlevelek büntető ügyei elsősorban a település lakóinak egymás közti ügyeit jelentették. Ide értették azonban azokat a tetteket is, amelyeket az illető falu vagy város lakója egy másik település lakója ellen követett el.⁴⁴³ A közösségben élő által elkövetett erőszak büntetőügy volt, mert a közösségen belül csak így lehetett a rendet, a békét

⁴⁴³ „*si vero villicus eorum propter casuse arduitatem ad hoc non sufficeret, tunc ad nostram presenciam, vel prout expedit magistris tauarnicorum nostrorum, dicte cause evocentur iudicande*” Juck, Vysady, 143. sz. (119)

⁴⁴⁴ Szoika, Földesúri bíraskodás, 52.

fenntartani. A falusi és a városi jogban ezért volt büntető ügy a hatalmaskodás. A közösség felett élő birtokos azonban egy másik jog, a nemesi jog szerint felelt tettéért. Ez utóbbi jognak is az volt a célja, hogy a békét biztosítsa, de itt biztosítani kellett az erőszakos védelem lehetőségét is, épp a béke érdekében. Ezért volt más a birtokos által elkövetett hatalmas tett, mint a parasztoké, ezért vált már a 14. században a hatalmaskodás csak birtokosi tetté. Birtokosi tettről kell beszélnünk, hiszen a szabad városok és az egyházak birtokvédelme semmiben sem különbözött a nemes szomszédokétól, ők is a saját erőszakukra voltak utalva. Az újkori államok, amikor visszaszorították a hatalmaskodásokat, a régi közösségi elvet követték, csak hogy immáron kizárólagosságra törekedtek. Minden lakójukat, beleértve a nemeseket is, egy közösség, a nemzetállam tagjává tették, az erőszakos cselekedeteket pedig nem egyszerűen büntetőügyként kezelték, hanem az államjogból levezett büntetőjog szerint bírálták el.

Az elv egyszerű, a világ azonban mindig összetett. A városok nemesi birokot szerző, nemesként élő, előkelő lakói, akiket környezetük is ispánnak címzett, egyszerre voltak polgárok és nemesek. Elvileg a falakon belül polgárok voltak, azon kívül fekvő birtokaikon pedig birtokosok, tulajdonképpen nemesek.⁴⁴⁵ Személyiséget azonban nem váltottak akkor, ha beléptek a városkapun. Majd másfél évtizeden keresztül, 1327 és 1340 közt vetekedett egymással néhány jómódú kolozsvári nemzetség. Ellenségeskedésük megosztotta a várost és vérontáshoz vezetett, mígnem hármukat az erdélyi vajda főbenjáró ítéletben marasztalta el. Ők azonban ezután is folytatták „gonosztetteiket és nyilvánvaló bűncselekményeiket”: gyújtogatták és fosztogatták a kolozsváriak jószágait, akik végül az alvajda segítségével Kolozsvár falai alatt végeztek velük. A hol bűnözőnek, hol hűtlennek nevezett polgár nemzetségek cselekedetei minden tekintetben hatalmaskodások voltak, még akkor is, ha a vajda végül hűtlenségért ítélte el őket. A három nemzetség éveken keresztül harcolt más polgárokkal, végül az egész várossal.⁴⁴⁶

A zömében, vagy teljes egészében kismanesek által lakott falvak középkori, belső életéről nagyon keveset tudunk. Esetükben, úgy tűnik, hogy inkább az önálló nemesi lét, mintsem az együtt élők kollektivitása határozta meg életüket. A többségükben csak egyházi nemesek, ún. praediálisok által lakott falvak belső élete e tekintetben azonban alig különbözött a jobbágyfalvakétól. Az egymás közti erőszak a falu békéjének megsértését jelentette, és a

⁴⁴⁵ Kubinyi, A budai német patríciaus, 213.

⁴⁴⁶ AO IV. 307. sz. (503–506) (EO III. 27, 54. sz.)

büntetőügyek közé számított.⁴⁴⁷ Szinte semmit nem tudunk a 13. századi betelepítések, kiváltságolások, városalapítások előtti városok és városias települések lakóiról és belső életéről. Nem valószínű azonban, hogy a kereskedelemről élő, módos lakóik ne gyakorolták volna érdekeik védelmében az erőszakot.

Ez az erőszak semmiben nem különbözött attól, amit a birtokosok gyakoroltak egymás között. Két 13. század közepi privilégium is tudósít a településen belül előforduló ügyekről. A királyi birtokon álló, Rába-parti Körmend *hospeseinek* egymás közt előforduló ügyei közt a szokásos lopáson, gyilkosságon és csonkításon túl 1244-ben kelt kiváltságlevelükben arról is olvashatunk, hogy hogyan kell a körmendi bírónak ítélnie akkor, ha „valaki polgártársának házára fegyveres kézzel, hatalmaskodást elkövetve merészelne menni.” A házfeldúlás büntetése különbözött a többi tettétől, azokért a talio elv alapján kiszabott testi büntetés járt, ezért bírságot kellett fizetni. Tolvajlásért, ha a lopott holmi értéke a hatvan friesachi dénárt meghaladta, kötél járt, gyilkosságért fővesztés, kéz levágásáért a kéz elvesztése, a ház feldúlásáért azonban tíz márkát kellett fizetni.⁴⁴⁸ A Tolna megyei Kacsokon élő vendégek egy előkelő úr, Mojs nádor alattvalói voltak, az ő szabadságaikat 1270-ben foglalta írásba földesuruk. Kiváltságlevelük a különféle büntetettek között említette azt az esetet, „ha e vendégek közül valamelyik társa ellen viszálykodna és rárontva megverné”. A kacsoki szokások igen sajátosan értelmezték a „szemet szemért” elvét: mivel az egyszerű bírság hatvan dénárt tett ki, ezért ahány lépésnyire feküdt a támadó háza a megtámadottétól, annyiszor hatvan dénárt kellett fizetnie. Ha karddal sebesítette meg falubelijét, ahány hüvelykes sebet ejtett rajta, annyiszor hatvan dénáron marasztalták el, ha törrel ejtett rajta sebet, törrel szúrták meg őt is a mészárszéken. A gyilkosság és a csonkítás büntetése ugyanaz volt, mint Körmenden.⁴⁴⁹

A hatalmas tettről ugyan nem tudósít, de az elbírálása során követett eljárásról pontosan beszámol a helyi premontrei monostor földesurasága alá tartozó Abaúj megyei Jászó 1243-ra datált, bár vagy fél évszázaddal későbbi kiváltságlevelé. A három nagyobb ügyben – a gyilkosság, vérontás és hatalmaskodás (*violentia*) esetén – a jászói bíró nem maga ítelt, hanem

⁴⁴⁷ A későbbi egyházi nemesek feletti földesúri joghatóságot szemléletesen kifejezi IV. Bélának az esztergomi érsek számára kiállított privilégiuma. MES I. 571. sz. (436–438)

⁴⁴⁸ „*Qui vero super domum sui concivis armata manu violentiam illaturus irruere presumpserit, in decem marcis condemnatur iusto, sicut diximus, iudicio mediante.*” Elenchus 33. sz. (38)

⁴⁴⁹ „*Si vero aliquis ex ipsis hospitibus discordiam moverit cum conhospite suo et inruens in illum eundem verberaverit, totidem passus pedum fiet de domo irruentis usque ad domum verberati, totidem sexaginta denariorum pena punietur.*” Solymosi, Földesúri járadékok, 225. A karddal sebzést az egyetemi szöveggyűjtemény készítői rosszul fordították. A szöveg helye nem vonatkozhat a seb mélységére, csak a hosszára, egy hüvelyk ugyanis 2,6 cm volt. Szöveggyűjtemény, 301; Bogdán, Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század közepéig, 70; uő.: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. 143.

a konvent tisztartójával együtt. Ha a bizonyítás során az ártatlanságot kinyilvánító, ún. tisztító esküt ítélték meg, akkor azt a vádlott nem a premontreiek templomában, hanem a falu plébániatemplomában tette le, amiért tisztító dénároknak (*denarios purgationis*) nevezett illetéket fizetett a plébánosnak. A három ügyben kiszabott bírság kétharmada a monostornak, harmada a falusi bírónak jutott.⁴⁵⁰

Körmend és Jászó a 13. században kiemelkedtek ugyan környezetük települései közül, valójában azonban falvak voltak, lakóik túlnyomó része paraszt volt, a kereskedelem csak néhány lakosuk számára adhatott megélhetést, Kacsok pedig a tolnai falvak átlagos életét élte. Lakóik tetteit bátran általánosíthatjuk az ország szabad lakosságának alsó rétegeire. Akárcsak a birtokosok, ők is éltek az erőszak hatalmaskodásnak nevezett formáival, különösen annak legősibb formájával, a házfeldúlással. Környezetük, azaz uraik, hasonló rendi helyzetben levő, velük egy településen élő társaik, egyáltalán az egész társadalom, e cselekedeteket a büntető ügyekkel együtt bírálta el. Az elbírálás során lehetőség volt arra is, hogy a vádlott bebizonyítsa, hogy tettében nem bűnös, ami korántsem azt jelentette, hogy cselekedetét nem követte el, hanem azt, hogy nem bűnös szándékkal tette, hanem jogosan. Ha bűnössége mégis bebizonyult, akkor általában pénzbírságot róttak ki rá.

A város- és hospesprivilegiumok és a hozzájuk hasonló iratok rendelkezései ugyanúgy nem teljesen új jogot alkottak, miként a középkor egyetlen más, manapság jogforrásnak nevezett rendelkezése sem. Az erőszaknak néhány bőbeszédűbb kiváltságlevélből megismert rendszere éppúgy ősidők óta létezett, miként az is, hogy e tetteket a társadalom a birtokos uralma alatt élő népek esetében a büntető ügyek közé sorolta. A jászóiak, a körmendiek és a kacsokiak nem attól kezdve dúlták fel egymás házait, hogy vendégnek tekintették őket. Mindebből logikusan következik, hogy a büntetési tételek is régmúlt idők szokásaiként kerültek lejegyzésre. A helyi sajátosságoktól eltekintve e büntetések egyébként országosan igen hasonlóak voltak, így esetükben nyugodtan beszélhetünk az egész országban gyakorolt szokásokról. Az országostól eltérő az volt, ami szabadságnak számított, például a bírók korlátlan vagy a szokásosnál nagyobb jogköre. Az ügyek, a szankciók és azok neve azonban nem ide tartoztak, azokat nem a szabadságlevelek kiadói alkották meg.⁴⁵¹

A különböző büntetőügyek között bizonyára nem a hatalmaskodás volt az egyetlen, ahol a támadót vélt vagy valós jogainak érvényesítése vagy védelme vezette, az emberölés, a

⁴⁵⁰ CDES II. 14. sz. (97); Spilka, Jászó története, 409.

⁴⁵¹ Némileg más a helyzet, ha idegen forrást használt a szabadság adója, pontosabban kérelmezője. A máshol már használt jog ott ahol keletkezett, vagy ahonnan közvetítéssel érkezett, már szokás volt. Addig számított újnak és idegennek, amíg új helyén alkalmazni nem kezdték. Ha országosan vagy több országra kiterjedve vizsgáljuk, a kiváltságok egymáshoz hasonló rendszere is a kiváltságok szokásrendszerében működött, melynek alapját a hasonló társadalmi kívánalmak teremtették meg.

megsebzés, a csonkítás, a vérontás esetei között mind el lehet képzelni efféle motivációt, csakhogy erről a kiváltságlevelek éppúgy hallgattak, mint a csekély számban fennmaradt késő középkori úriszéki esetek. A kolozsvári kiváltságlevélben magyarul bajsebként emlegetett sebesítést (*vulneris, quod vulgo dicitur boyseb*) különösen könnyen párhuzamba vonhatjuk a hatalmaskodásokkal.⁴⁵² A régi magyar nyelvben a baj a párbajt, megvívást, viadalt jelentette.⁴⁵³ A 14. századi bajsebben a 11. századi kardrántás utódját fedezhetjük fel. A gyújtogatásokról is könnyű feltételezni, hogy a hatalmaskodásokhoz hasonló szándék vezérelte elkövetőjüket. Biztosan nem a gondatlan tüzet okozókat büntették oly szigorúsággal, mint a gyilkosokat vagy a tolvajokat, az sem valószínű, hogy néhány beteges gyújtogató miatt kapott helyet ez a cselekmény oly sok települési kiváltságlevélben. Aki tüzet vetett falubelijének vagy polgártársának kazlára, pajtájára vagy házára, az feltehetőleg egy korábbi sérelem miatt tette ezt.⁴⁵⁴

Rendi alapon történt-e tehát ugyanannak a tettek a megítélése? A földesúri alattvalók és a városi polgárok számára büntett volt az, ami a birtokosok számára eredendően polgári ügynek minősült? A súlyos bűnügyeknek elvileg szigorú büntetésük volt, általában halálbüntetés járt értük. Szigorúbb volt-e tehát a jog a földesúri alattvalókkal szemben, mint uraikkal? Szó sincs erről. Hatalmaskodásért elvileg ugyanaz a büntetés járt a nemesnek, mint egy kiváltságolt településesen élő vendégnek. Az elvileg azonban nagyon fontos megszorítás. Miként nemesnek nem vették fejét hatalmaskodásért, úgy valószínűleg a hospeseket sem fenyegette gyakrabban ez a büntetés. Büntetőügyekben ugyanúgy lehetőség volt egyezsége, mint a hatalmaskodások esetében a nemesi jogban. Az, hogy hatalmaskodásnak nevezték a földesúri alattvalók tetteit, arra szolgált, hogy megkülönböztessék a lopástól és gyilkosságtól. E megkülönböztetés értelme pedig részben a tett elkövetéséből fakadt, részben pedig a per kimenetelét is meghatározta. A kiváltságokat elnyerő falvakban, városokban is azokat az erőszakos vagy erőszakkal fenyegető cselekményeket nevezték hatalmaskodásnak, amelyek mögött az elkövetőnek rejtőzhetett némi vélt igazsága – miként a nemesi jogban is. Ebből következett a büntetés is: súlyos büntetés fenyegette ugyan az elkövetőt, ez azonban csak arra szolgált, hogy rászorítsa az egyezsége. A falusi, városi világ hatalmaskodásai – kiváltságos

⁴⁵² Kolozsvár oklt. 16. sz. (32)

⁴⁵³ 'baj' szócikk Gl

⁴⁵⁴ A gyújtogatás (*incendium*) a következő 13–14. sz.-i települési privilégiumokban fordul elő: Egeg (Hont m.) 1279: Solymosi, Földesúri járadékok, 233; Terény (Nógrád m.) 1279: uo. 238; Németi (Hont m.) 1292: uo. 246; Csicsán (Zágráb m.) 1293: HO VII.186. sz. (229); Kolozsvár 1316: Kolozsvár oklt. 16. sz. (32); Bártfa 1320: Juck, Vysady, 107. sz. (94); Maros (Hont m.) 1324: Fejér CD VIII/2. 241. sz. (514); Kiszucaújhely (Trencsén m.) 1325.: Juck, Vysady, 125. sz. (106); Csurgó (Somogy m.) 1339: Solymosi, Földesúri járadékok, 259; Lubló 1342: Juck, Vysady, 167. sz.(135); Borostyán (Vas m.) 1346: Solymosi, Földesúri járadékok, 260; Bozók (Hont m.) 1354: uo. 262; Brezovica (Kőrös m.) 1367: uo. 271; pannonthalmi apátság zselici falvai 1369: uo. 272.

településen éppúgy, mint azon kívül – az önálló erőszakos tettekre vonatkoztak, nem azokra, amelyekkel forrásainkban a legtöbbször találkozunk, a földesurakat segítő földesúri alattvalók cselekményeire.

A Somogy megyei Szenna 1337-ben részben királyi birtok volt, lakói pedig részben udvarnokok, részben jobbágyok voltak. Két jobbágy megölte a szomszéd Mérán birtokos nemesek egyikét, amiért főbenjáró ítélet (*sententia capitalis*) lett a büntetésük. A szennaiak az ítélet után kiegyeztek a meggyilkolt nemes testvérével, és szőlejükét adták neki, azért, mert megbocsátotta fivérének halálát.⁴⁵⁵ Az ügyről fennmaradt oklevélben nem említettek hatalmaskodást, mégis sok minden ahhoz hasonlít.

A falvak, városok alattvalói közt előforduló hatalmas cselekedetek büntetőügyek közé szorítása a 15. századra fejeződött be, a folyamat azonban már a 14. század második felében elkezdődött. Amennyire ezt a városok szűkszavú büntető gyakorlatából meg lehet ítélni, a polgárok tudomásul vették, hogy egymás közti ügyeiket a városi tanács kezébe teszik le, és nem saját erővel oldják meg azokat. A középkor végi városi bűnesetek már az újkori büntetőügyekhez hasonlítottak.⁴⁵⁶ Fennebb már említettük, hogy az egyik utolsó, általunk vizsgált kiváltságlevélben, amely 1369-ben szabályozta a pannonhalmi apát zselici falvaiban élő jobbágyok jogait, a hatalmaskodás már nem tartozott a három legsúlyosabb ügy (lopás, latorság és gyújtogatás) közé. Ezért száz dénárnál nagyobb büntetést nem lehetett megítélni. Összehasonlítóképpen: az ott élők egy telek után járó évi földbére nyolcvan dénárt tett ki.⁴⁵⁷

A hatalmaskodás a 14. század második felének Zselicségében tehát a kisebb jelentőségű erőszakos tetteket jelentette. Így tekintettek rá a Vas megyei Káldon 1420-ban is. A földesúr mindössze négy ügyet tartott fenn magának: a lopást, a gyilkosságot, a gyújtogatást és a nemi eltévelyedést. Ezekben az ügyekben a paraszt elvesztette vagyonát és testi büntetést mértek ki rá. Az egymás közti károkozások, hatalmaskodások, megsebzések, verések és vérontások büntettnek (*factum criminisum*) számítottak, amelyek ügyében a falusi bíróság ítélt, igaz a földesúr tudtával.⁴⁵⁸ Ezt látjuk a kora újkorban is. A „hatalom” sok helyen már csak a falun belüli egyszerű kihágásokat jelentette. Egy más földjére tévedt marha miatt összeszólalkozott két szalónaki lakos 1582-ben. A föld gazdája kegyetlenül megverte a marha gazdáját, miközben válogatott gorombaságokat vágtak egymás fejéhez. A föld gazdáját elítélték „földre

⁴⁵⁵ DL 49242. (Mérei lt. I. 31. sz.)

⁴⁵⁶ Csukovits, Bűn és büntetés. Hasonló eredményre jutott Thomas Vogel, aki Nürnberg későközépkori Fehdeit vizsgálta. Míg a 14. század első felében még előfordultak a nürnbergiek közti Fehdek, egy évszázaddal később a városi tanács már teljes egészében monopolizálta a törvényes erőszakot a falakon belül és azokon kívül is. Vogel, Fehderecht und Fehdepraxis, 116.

⁴⁵⁷ Solymosi, Földesúri járadékok, 272.

⁴⁵⁸ZsO VII. 1652. sz. (380–381)

ejtésért”, mivel a bitang jószág tulajdonosát a földön fekvő bántalmazta, de mindkettejükre kiszabták a hatalomért járó bírságot is, mert erővel léptek fel, illetve erőszakkal fenyegettek egymással szemben.⁴⁵⁹ A sárospataki uradalom településein a 17. század közepén kizárólag a falusi, városi bírák büntették a hatalmaskodást, melyet nem számítottak az igazi büntető ügyek közé.⁴⁶⁰ Nem mindenhol volt ez így. Volt olyan település, ahol még a 16. század végén is a súlyos büntetőügyek közé sorolták a településen belül esett hatalmaskodásokat. Érdeemes egy pillantást vetni egy 1584-ből származó, magyar nyelvű idézetre, mely a tordai sóvágók bírójának hatáskörét szabályozta.⁴⁶¹ Eszerint bármiféle „emberölés, lopás, paráznság és egyéb hatalmaskodás” ügyében a bíró nem tehetett igazságot. A hatalmaskodás itt újfent a súlyos gonosztettekkel együtt szerepelt egy sorban. A tordai szabályozás azonban biztosan nem volt új, akár több évszázados múltra is visszatekinthetett.

Két másik privilégiumtípust is kézbe kell venni, ha a középkori büntetőügyek felsorolásait vizsgáljuk: a földesúri bíráskodást adományozó és biztosító, valamint a szabad ispánságot adományozó okleveleket. Ezek a kiváltságlevelek a király nevében keltek, mivel királyi jogról mondott le az uralkodó: olyan ügyeket engedett át alattvalóinak, amelyek eredendően a királyi vagy a király által kinevezett bírák, pl. megyésispánok joghatósága alá tartoztak.

A földesúri bíráskodásról szóló kiváltságok igen sokfélék lehettek; a társadalom nagy 13. századi változása pontosan követhető szövegük különbözőségein. Szent István korától kezdve ismertek a nagyobb egyházaknak adott bírói privilégiumok. Az immunitások gyakori, és magánbirtokosok számára is történő adományozása azonban csak a 12. század végén kezdődött, és a 14. század második feléig tartott. Ezeket az adományokat számban messze felülmúlták azok az egységes szövegezésű pátensek, amelyek nem az ekkorra már minden birtokost megillető úriszék-tartást engedélyezték, hanem annak gyakorlását biztosították, és a földesúr alattvalóit védték más birtokosok lefoglalása alól.⁴⁶² Első példájuk 1329-ből

⁴⁵⁹ Úriszék, 3. sz. (68–69)

⁴⁶⁰ Urbarium... universorum bonorum... ad arcem Saaros Patak pertinentium 1648. U et C 41–2. 19. Petrahó. „*Mulcta: Vér birsagh den. 34, kék es hatalom 64 den., mely az falu birajaie. Orv birsagh f. 1, két része az ispané, az porkolabé, harmada az biroé. Ha ki paraznasaghban tanaltatik nőtelen legenytil f. 12. Criminalis causaknak birsagha, mely az egy forintot excudalna, az dominus terrestrisse.*” 22. Ardó. „*Vér birság f. 1, kék és hatalom den. 40 az bironak iar.*” 22. Bányácska „*Ver birság den. 32, kék és hatalom den 64., orv birság f. 1 az ispanné. Az mely birság fellyül haladgya az egy forintot az dominus terrestrisse.*” 28. Újhely. „*Vér, kék és hatalom birságh az biroé. Orv birság és az egesz criminalis vetkek birsagha az dominus terrestrisse.*”

⁴⁶¹ ESz 'hatalmaskodás' szócikk

⁴⁶² A kezdetekre: Váczy, Immunitás; Pleidell, Egyházi és világi immunitás. A későbbi kiváltságokra: Szabó, Az 1351. évi törvénycikk, 432; Szoika, Földesúri bíráskodás; Székely, A jobbágyság földesúri terheinek növelése, 307; Szabó, Az 1351. évi jobbágytörvények, 506.

származik, ezután aztán végig kísérték az egész későbbi középkor kancelláriai tevékenységét.⁴⁶³

A pallosjog (*ius gladii*) szót a középkori magyar jogi nyelvben sem magyarul, sem latinul nem használták, helyette szabadispánságnak vagy akasztó ispánságnak hívták azt a kiváltságot, amely a megadómanyozott birtokosnak lehetőséget adott arra, hogy birtoka határain belül minden nyilvános bűnözőt elfoghasson, elítélhessen és kivégezhessen.⁴⁶⁴ Az első ismert szabadispánság adomány közel egy időben bukkant fel, mint az első lefoglalás alóli mentességet biztosító oklevél. Köcski Sándor országbíró kapta 1325-ben, e kiváltság adományozása azonban csak Nagy Lajos uralkodása idején vált rendszeressé.⁴⁶⁵

Bármily különbözőek is ezek az oklevelek, hiába keressük bennük a hatalmaskodás bármelyik latin megfelelőjét, a földesúri bíraskodási kiváltságokban elsősorban a gyilkosság, lopás, latorság, vérontás szerepel, a szabadispánság-adományokban ennél valamivel több kategória, amelyek idővel változtak is, de a hatalmaskodásra ott sem lelünk.⁴⁶⁶

Azért nem sorolták fel a földesúri bíróságot engedélyező és a lefoglalás alóli mentességet biztosító, valamint a szabadispánságot adományozó oklevelek a hatalmaskodás semmilyen formáját a büntettek között, és azért fordult elő néha a települési kiváltságlevelekben, mert a kiváltságoknak teljesen különböző volt a szemlélete. Az első két típusba tartozó szabadságlevelek mind a király nevében keltek, a király saját jogairól mondott le bennük, vagy a saját feladatának tett eleget akkor, amikor megvédte a birtokosokat az őket megillető jogaikban. Az itt megjelenő jogszemlélet a birtokosi, egyszerűbb kifejezéssel élve nemesi jog volt. Ebben a jogban az erőszakos cselekedet büntetendő tett volt, ha jogtalanul hajtották végre. A király nevében eljáró bíróságok büntették is, ha ez bebizonyosodott. A jognak azonban legalább ennyire biztosítania kellett azt is, hogy a birtok épségben maradjon, ezt azonban csak úgy tudta megtenni, ha szavatolta a birtok akár erőszakos védelmének jogát is. Mást nem is tehetett, hiszen ez volt a legbiztosabb megoldás a védelemre. Az erőszaknak ez a formája tehát nem lehetett büntett. A „felülről történő jogszemlélet” terméke, a nemesi jog ezért nem sorolta a hatalmaskodást a büntettek a közé. Akkor sem tette ezt, ha az alattvalók,

⁴⁶³ Magyar Pál gimesi várnagy részére állították ki az oklevelet. HO I. 106. sz. (159–160). Szabó, Az 1351. évi jobbágytörvények, 506.

⁴⁶⁴ Engel Pál 'szabadispánság' szócikk KMTL; Tringli István 'pallosjog' szócikk MAMÜL

⁴⁶⁵ HO I. 99. sz. (137–143) A Szoika Kamill által első pallosjog adománynak nevezett, Tarkői Rikolf nevére kiállított 1282-es oklevél durva hamisítvány. Szoika, Földesúri bíraskodás, 48, 63; HO VIII. 176. sz. (219–220) (RA 3180. sz.) Hasonlóképpen hamisítvány a Babonics és István vodicsai ispánok részére 1241-es dátum alatt koholt adomány is. ÁUÓ VII. 74. sz. (115–117) (RA 710. sz.) Hogy az akasztó ispánság szó mennyire elterjedt lehetett, azt Magyi János 15. század végén összeállított formuláskönyve mutatja, amelybe egy pallosjog adomány is szerepel. Az oklevél rubrumában ez áll: *Forma patibularis*. Kovachich, Formulae, 29. sz. (170)

⁴⁶⁶ A földesúri bírói kiváltságlevelekre: Szoika, Földesúri bíraskodás, 38. Az általa idézett „erőszakoskodás” az interpolált jászói privilégiumból származik.

azaz a jobbágyok cselekedeteit sorolta fel. A parasztok hatalmaskodtak ugyan saját szakállukra is, de csak urukat vonhatták érte felelősségre a nemesi jog szerint ítélekező bíróságok. Azért csak őt, mert az ő feladata volt a birtok jogos védelme. A jogos és a jogtalan önhatalom pedig egy töről fakadt. Ezzel szemben a települési kiváltságlevelek az „alulról történő jogszemléletet” mutatták be, azt a jogot, amely a kiváltság megszerzése előtt is élt már a helyiek között. E helyi jogok lejegyzői tudták, hogy az ott élő alattvalók is megrohanják egymás házait, megtámadják egymást adósságuk vagy valamilyen más vélt ok miatt. E cselekedeteket a helyi jogok ugyanúgy hatalmaskodásnak, kezdetben *violentiának*, később *potentiának* nevezték, mint az országos, a nemesi jog, csakhogy nem alkottak nekik külön kategóriát, hanem a büntető ügyek közé sorolták őket. Valójában a nemesi joghoz hasonlóan, a falvakon, városokon belül, a lakók közt elkövetett hatalmas cselekedeteket korántsem büntették automatikusan „vérbüntetéssel”, lehetőség nyílt itt is az egyezkedésre, az esetek többségében pedig beérték a pénzbüntetéssel.

A középkori büntető ügyekről a legmegbízhatóbb ismereteket nem a törvények, nem is a privilégiumok, hanem egy, a bírói gyakorlat során keletkezett irattípus, a levelesítő jegyzék nyújtja.⁴⁶⁷ Levelesítésnek, latinul *proscriptiō*nak hívjuk azt az eljárást, amelyet kizárólag a közgyűléseken (*congregatio generalis*) folytattak le. A közgyűlések csaknem kizárólag bírói feladatokat láttak el, és a kor általánosan bevett szóhasználata szerint két feladatuk volt: a „bűnözők kiirtása” és „bármely pereskedő számára megfelelő igazságszolgáltatás”.⁴⁶⁸ Az első feladatnak a levelesítéssel tettek eleget. A kései Árpád-korban megszilárdult eljárás szerint, azoknak a megyéknek a nemessége, amelyek számára a közgyűlést tartották, a gyűlés elején esküdteket választott, akik a megye állandó tisztségviselőivel, az alispánnal és a szolgabírákkal együtt eskü letétele után összeállították a megyében élő közismert (*publicus, manifestus*) gonosztevők névjegyzékét (*registrum*), s átnyújtották a közgyűlés vezetőjének. Az eljárás e jegyzékről kapta a nevét, hisz a bűnözők neveit levélbe foglalták. A meg nem jelenés a bűnösség elismerésének számított, a jegyzékben felsoroltakat a közgyűlés vezetője nevében kelt ítéletlevélben elítélték. Ennek értelmében bárki elfoghatta, felakaszthatta vagy más módon megbüntethette őket, holmijaikat elvehette, így a bűnözőket kiszolgáltatták a sértetteknek illetve azok rokonainak.

⁴⁶⁷ A közgyűlés, a levelesítés, a büntettek és a hatalmaskodások viszonyára: Tringli, Két szokásjogi norma; uő.: Jagelló kori levelesítő jegyzék; uő.: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés; uő.: Búbajos és néző asszonyok

⁴⁶⁸ „...*pro compescendis furibus et latronibus ac quibuslibet malefactoribus extirpandis cuiuslibet etiam querulenti iustitia impendenda congruenti*” DL 53040. A mondatrész formulának számított. Tringli, Két szokásjogi norma, 65.j.

A középkori jogfelfogást igen pontosan visszaadta a levelesítő jegyzékek szóhasználata. Nem tolvajlásról, hanem tolvajokról beszéltek, nem tolvajlásban találtak valakit bűnösnek, hanem tolvajnak nyilvánították. Lényeges kritérium volt, hogy a bűnöző közismert legyen. A kétséges ügyek elkövetőinek elítélését vizsgálat előzte meg, őket csak ritkán levelesítették. A bűnöző vagy gonosztevő (*malefactor*) előtt álló *manifestus* és *publicus* szavak ugyanazt jelentették. Egy 16. századi szótár a *publicus* fordítására a 'közönséges', a *manifestus*ére a 'nyilvános, nyilvánvaló' szót ajánlotta. Ebből következően bizonyára egy-két századdal korábban is magyarul közönséges vagy nyilvános bűnözőkről beszéltek. E jelzős szerkezeteknek semmi közük nem volt sem az újkorban emlegetett közbüntetthez, sem köztörvényes bűnözőhöz. Az elsőhöz két ok miatt sem: először, mert nem büntettről, hanem bűnözőről szóltak a középkori jegyzékek, másodsor mert a *publicus* és a *manifestus* nem azt a 'köz' szót akarta visszaadni, amelynek az ellentétpára a 'magán'. A középkorban nem volt sem közbüntett, sem köztörvényes bűnöző abban az értelemben, ahogy azt a modern büntetőjogok értették; nem a köz, a *publicum* által kötelezően üldözendő cselekmények miatt beszéltek *publicus malefactorokról*, hanem mert köztudomású volt cselekedetük.⁴⁶⁹ A büntetőügyek középkori vizsgálata addig tartott, amíg nyilvánvalóvá, *manifestussá*, vagy *publicussá* nem vált, hogy a gyanúsított valóban elkövette-e tettét. A törvényesen elítélt bűnöző nem lehetett más, mint közismert.⁴⁷⁰

Még az egyébként szűkszavú váradi tüzes vas próba lajstrom egyik esete is hűen visszaadja, hogyan vált nyilvánvaló bűnözővé valaki. A békési billogos bíró előtt 1215-ben lopásért pereltek be több, egymással közeli rokoni kapcsolatban álló férfit, akiket annak rendje módja szerint hétszer meg is idéztek a bíró elé, ők azonban nem jelentek meg. A billogos ezután az ügyet a nádori bíróság elé vitte. A nádor nevében vásáron hirdették ki, hogy ha nem állnának a billogos elé, vagy nem mennének el Váradra, hogy istenítélettel tisztázzák magukat az ellenük felhozott vád alól, akkor nyilvánvaló tolvajokként (*pro furibus publicis*) ítélik el őket.⁴⁷¹ A gyanúsítottak tehát, amíg tisztázhatták magukat, nem voltak nyilvánvaló bűnözők. Csak az után váltak azzá, hogy nem jelentek meg bírójuk előtt, ott nem bizonyították igazukat és nem vetették alá magukat a mindenki által elfogadott bizonyítási eljárásnak, a tüzes vas próbának. A meg nem jelenéssel ugyanis – akárcsak a közgyűlés előtt meg nem jelenő bűnözők – lemondtak arról, hogy bebizonyítsák ártatlanságukat. Ezt pedig másért nem

⁴⁶⁹ Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 13.

⁴⁷⁰ A nyilvános szónak a legősibb jelentése a nappal és szabadban lezajlott esemény minősítése. Erre lásd: Tringli, Vásártér és vásári jog, 1338. és az ott idézett irodalom. A nyilvános bűnözőt ennek alapján próbálták már a nappali elkövetővel azonosítani és így az éjszakai rablótól, tolvajtól megkülönböztetni, ez azonban rossz magyarázat. Szoika, Földesúri bíraskodás, 41.

⁴⁷¹ Váradi regisztrum 116.(178.) sz.

tehették, mint azért, mert tudatában voltak bűnösségüknek – mondta a szokás és az az alapján ítélkező bíró logikája.

Nyilvános bűnöző azonban másként is lehetett valaki. A legegyszerűbb esetben tetten érték. Ekkor semmiféle bizonyításra nem volt szükség. Előfordult, hogy nyomoztak a tett után: tanúkat, kezeseket hallgattak ki, azonosították az ellopott holmit, az elhajtott állatok nyomait követték. Bármi is történt, elérkezett a pernek egy szakasza, amikor a bíró úgy döntött, hogy így vagy úgy elegendő bizonyíték gyűlt össze, azaz nyilvánvalóvá vált, hogy az illető valóban elkövette tetteket. Ekkor nyilvánította ki róla, hogy közismert, vagy nyilvánvaló bűnöző.

A levelesítés a 11. századi törvényekből ismert tolvajjá kiáltással mutat rokonságot. A 13. század eleji váradi regisztrumból ismert első közgyűléseken már folyt levelesítés,⁴⁷² az első jegyzékek az Anjou-korból maradtak fenn, az első általunk ismert jegyzéket egy 1346-os Szabolcs megyei közgyűlésen állították össze. Hunyadi Mátyás az 1486-os nagy törvénykönyvében a közgyűléseket megszüntette ugyan, de a megyék jogot kaptak arra, hogy királyi beleegyezéssel „kinyomozhassák” és „kiirthassák” a bűnözőket.⁴⁷³ Ezt úgy kell értenünk, hogy kizárólag levelesítés céljából továbbra összehívhattak közgyűléseket. Az 1518-as bácsi országgyűlésen erről törvényt alkottak, amelynek következtében sor is került néhány ilyen, csak *proscriptiót* végző közgyűlésre, amelyek eljárási rendje már több tekintetben is eltért a közgyűlések és a levelesítés régi szokásaitól.⁴⁷⁴ Leggyakrabban jobbágyokat és a kispapokat levelesítették, de találunk bárókat, egyháziakat is a *proscribáltak* között.

Összesen 33 jegyzék átvizsgálása, az azokban felsorolt majd 1900 levelesített bűnöző számba vétele segít abban, hogy megtudjuk, miként vélekedtek a középkor végi közgyűlések résztvevői a bűnözőkről és a hatalmaskodókról, így a büntettekről és a hatalmaskodásokról. Az iratok korszakhatára 1346 és 1512.⁴⁷⁵ A középkori bírúk nem pontosan körülhatárolt bűncselekmény jegyzékek alapján dolgoztak. Egyetlen forrást sem ismerünk, amely legalább

⁴⁷² Váradi regisztrum 235. (105), 292. (48), 295–8. (213–6), 302. (220), 329. (230), 331–2. (201–2), sz. A különbség csupán annyi volt, hogy a megyebeliek által felsorolt bűnözőket nem ítélték el azonnal, hanem lehetőséget adtak nekik arra, hogy istenítélettel tisztázzák magukat.

⁴⁷³ 1486: 1. tc. (CJH, DRH)

⁴⁷⁴ 1518 (bácsi): 35. tc. (CJH, DRMH)

⁴⁷⁵ 1998-ben 34 levelesítő jegyzéket gyűjtöttem össze, ebből az 1424-es Fejér megyei olyannyira sérült, hogy adatait nem dolgoztam fel. Időközben Horváth Richárd felhívta a figyelmet arra, hogy az általam Győr megyeinek vélt, datálatlan és csonka 14. század közepi jegyzéknek Győr megyéhez kapcsolása nagyon bizonytalan. Győr megye okl., 8. Az összeállításomban még kiadatlanként jelölt jegyzékek közül Piti Ferenc és Solymosi László kettőt-kettőt közölt. Piti, Kont Miklós; uő.: Opuliai László; Solymosi, Szabolcs és Bereg megye. A Zsigmondkori oklevéltárban is megjelent két jegyzék: ZsO X. 787.sz. és ZsO XI.1303. sz. A levelesítő lajstromok itt nem részletezendő sajátos fogalmazása és az iratok sérülései miatt az 1900-as szám csak körülbelüli érték. Néha egy megnevezett bűnözővel együtt név szerint nem említett társait is levelesítették, de nem mindig mondták meg, hogy hányat. A jegyzékek felsorolása: Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 31.

egy időpontra érvényesen felsorolta volna az összes olyan cselkményt, melyet gonosztettként tartottak számon. A kizárólagosságra törekvő büntető törvénykönyv az újkor találmánya. Ezzel amúgy sem mentek volna sokra. A 14. századi közgyűlési esküdtek nagy része sem írni, sem olvasni nem tudott. Jól ismerték ellenben társadalmuk felfogását arról, hogy ki a bűnöző. A gonosztevők minősítésekor olyan szavakat használtak, amelyek a mindennapi életben évszázadok óta meghonosodtak. Tolvajokkal (*fur*) és latrokkal (*lator*) találkozunk leggyakrabban, mellettük rendszeresen feltűnnek a tolvajok rejtegetői (*hospes furum*), a pénz hamisításának sokféle technikáját űző személyek és társaik, akik forgalomba hozták a hamis pénzeket.⁴⁷⁶ Számban tőlük elmaradva a legváltozatosabb kategóriák bukkannak fel: gyilkosok (*interfactor*), gyújtogatók (*domorum combustor*, *incendarius domorum*), méregkeverők (*intoxicatrix*), bűbájosok (*incantratrix*, *fitonissa*), a nemi erkölcs ellen vétők (*hereticus*), oklevél- és pecséthamisítók, hamis oklevelekkel üzletelők.⁴⁷⁷ A vizsgált bő másfél évszázad alatt számtalan más ügy miatt is levelesítettek valakit, a nevek mellett szereplő rövid minősítések sokszor egészen egyedi ügyet takartak. A középkor végéről származó levelesítő jegyzékek különösen nagy tárházat adják az efféle gonosztevőknek. A levelesítés során követett minősítés tendenciája a 14. századi, 15. század eleji egyszerű, néhány bűnöző típustól a középkor végén az egyedi ügyek felé mozdult el, sok esetben már szó sem volt kategóriákról. Akadt, akit azért levelesítettek, mert hamis köbölmértéket tartott magánál,⁴⁷⁸ voltak, akik malomépületeket gyűjtöttek fel,⁴⁷⁹ más álkulcsokat forgalmazott,⁴⁸⁰ kimetszette valakinek a nyelvét,⁴⁸¹ a törökökkel cimborált, vagy saját lányát bocsátotta áruba.⁴⁸² Előfordultak kollektív levelesítések is. A hamis oklevelek kiadásában részes hiteleshelyek felkerültek a proscibáltak listájára.⁴⁸³ Az 1351-ben Veszprém megyében rendezett közgyűlésen többek közt egy Ányos nevű kóbor tolvajt levelesítettek, majd a teljes Sándor nevű falut, mert az elfogott Ányost futni hagyták. Ugyanitt azt is megemlézték, hogy egy

⁴⁷⁶ 1423-ban Gömör és Torna megyében szinte másokat nem is levelesítettek, mint pénzhamisítókat. Lehetséges, hogy egyetlen bandát lepleztek le. ZsO X.787.sz.

⁴⁷⁷ A boszorkány szót szándékosan kerültem. Tringli, Bűbájos és néző asszonyok. A *hereticus*, magyarul eretnek szó többször megcsalta a kutatókat. Véltek már őket hitükért üldözött huszitáknak, pedig valójában vérfertőzők, homoszexuálisok vagy házasságtörők voltak. Tóth-Szabó, Cseh-huszita mozgalmak, 333. Székely, A huszizmus, 585. Helyes értelmezése: Fehértói, Husziták. A legcsekélyebb jele sincs annak, hogy a vallási másságot akarták volna a szexuális eltévelyedésekkel visszataszítóbbá tenni. A középkori definíciót lásd: 'haereticus' szócikk LLMAeH, Supplementum I.

⁴⁷⁸ „Stephanus iudex condam falsum cubulum tenens” DL 48231.

⁴⁷⁹ „Petes et Nicolaum filios Pauli molendinatoris in civitate Zempeter residentis concrematores domorum molendinorum latitantes” Gábor, Megyei intézmény, 209.

⁴⁸⁰ „Mychaelem Runzel iobagionem Benedicti et Iohannis filiorum Hensel de Nychk in eadem commorantem delatorem falsarum clavium et furem” ZsO II. 6472. sz.

⁴⁸¹ „Stephanum de Fyge interfectorem Petri de Bathka et cysorem lingue eiusdem” ZsO X.787. sz. (324–326)

⁴⁸² Tringli, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés, 315.

⁴⁸³ Solymosi, Levelesített káptalanok. A pontos szám az irat sérülése miatt nem állapítható meg.

lótolvaj Bodrogra menekült, ahol elfogták ugyan, ám miután a lovat elvették tőle, menekülni hagyták. Ezúttal azonban a falu levelesítése elmaradt. Talán vita alakult ki az esküdtek között a falu bűnösségét illetően, végül a mellett döntöttek, hogy tettüket feltüntetik ugyan a jegyzékben, de büntetést nem érdemelnek.⁴⁸⁴ Zalában, 1357-ben, a felsorolás végén megjegyezték, hogy Ivacsin fia István mester három falujában, Hosszúfalun, Rokolyánban és Ferkenden több tolvaj él, mint ártatlan.⁴⁸⁵ 1435-ben Szabolcsban négy falu közel kétszáz férfi lakosát sorolták fel, mint tolvajok rejtegetőit.⁴⁸⁶ Aligha hihető, hogy egyenként mérlegelték tetteiket a bírák, e helyett a települések minden számba jöhető, felnőtt férfijának nevét bediktálták a nádori ítéletlevél készítőjének. Egy évvel később Zemplénben egy hoportyi nemesasszony összes cselédjét levelesítették, akik parázna asszonyuknak abban segédkeztek, hogy eltékozzák felszarvazott férje jószágait.⁴⁸⁷

Nagyon sok jegyzékben találkozunk a bűnözőt jelölő közszó mellett jelzővel: kóborló (*divagans*, *vagabundus*) vagy bujkáló (*latitans*) tolvajokkal, latrokkal. Közös volt bennük, hogy lakóhelyükön nem lehetett őket megtalálni, földesuruk sem váltotta meg őket büntetésük alól. Úgy tűnik, néha még a kóbor gonosztevőket is megkülönböztették egymástól. Előfordult, hogy ugyanabban a jegyzékben valakit *divagans*nak, mást pedig *vagabundus*nak neveztek.⁴⁸⁸

A jegyzékek nem csak az elítélt nevét és büntetését tüntették fel, hanem rendi állást, lakóhelyét, a parasztok esetén földesurát is. A lakóhelyet általában a „valahol lakozó” formulával (*in X commorans*) fejezték ki. Az 1364-es Bodrog megyei jegyzékben a bujkáló és a kóborló parasztok egyikének sem adták meg lakóhelyét, mint ahogy földesurát sem. A *divagans* és a *latitans* bűnöző itt tehát a *commorans* ellentéte volt, akárcsak 1381-ben Gömör megyében. Zalában 1408-ban, Vasban 1409-ben hasonló volt a helyzet, csak ott néhányukról feltüntették azt is, hogy mielőtt eltűntek volna, hol laktak.⁴⁸⁹

A közgyűlések és a levelesítések mutatják meg a legjobban, hogy a magyar jog mennyire elválasztotta a hatalmaskodást a büntettektől. Ugyanazokon a közgyűléseken, ahol a levelesítő jegyzékbe foglalták azokat a bűnözőket, kiknek vétkeit túlnyomórészt mindmáig megtaláljuk a büntető törvénykönyvek lapjain, más ügyekkel is foglalkoztak. E más ügyek közt találjuk a legváltozatosabb hatalmaskodási ügyeket. Vettek itt fel hatalmaskodások miatt panaszokat, végeztek azok ügyében vizsgálatokat, elkezdték az ügy tárgyalását is, ámbár az esetek

⁴⁸⁴ Ó-magyar olvasókönyv, 192–197.

⁴⁸⁵ Zala oklt. I. 366. sz. (576)

⁴⁸⁶ Solymosi, Szabolcs és Bereg.

⁴⁸⁷ DF 222054.

⁴⁸⁸ Két gömöri jegyzékben is előfordult, egy 1370-esben és egy 1381-esben. DF 263393. és Gábor, Megyei intézmény, 208.

⁴⁸⁹ Zichy okmt. III.173. sz. (244–246); Gábor, Megyei intézmény, 208; Zala oklt. II. 142. sz. (335); ZsO II. 6672. sz.

többségében nem itt, hanem a kúriában fejezték be. A közgyűlés résztvevői, akik egyszerre voltak a vidéki nemesség képviselői és a kúria jogászai, egyértelműen megkülönböztették a hatalmaskodást a büntettektől. A hatalmaskodásoknak az egyéb ügyek között volt a helyük, míg mindazt, amit büntettnek tekintettek, levelesítéssel intéztek el.

Hogy mit tekintettek ennek és mit annak, és főleg, minek alapján, azt néha nehéz eldönteni. Egy Borsod megyei közgyűlésre igyekvő nemest egy másik nemes és társai „lator módjára” megölték. A közgyűlés a gyilkost és segítőit nem a levelesítő jegyzékbe vette fel, hanem többször is megidézte, és csak azután ítélte el, hogy nem jelentek meg. Büntetésük ugyanaz lett, mint a hatalmaskodóké: főbenjáró ítélet és birtokvesztés.⁴⁹⁰

Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy-egy közgyűlésről csak a 14. századtól kezdve maradtak fenn nagyobb számban források, ettől kezdve tudjuk többé-kevésbé megbízhatóan rekonstruálni történetüket, e korból maradtak fenn az első levelesítő jegyzékek is. Mindkét időhatár túl van már azon a korszakon, amikor kialakult a hatalmaskodás fogalma. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori közgyűlések és levelesítések ugyanúgy viszonyultak a hatalmaskodási esetekhez, mint a későbbiek. Csák nembéli Máté nádor nevében Somogy megyében 1278-ban közgyűlést tartottak. Az oklevél fogalmazója fontosnak tartotta, hogy a királyi megbízólevél szavait idézze az egyik peres ügyben. Eszerint a király arra adott parancsot nádorának, hogy a tolvajokat, latrokat, pusztítókat és más gonosztevőket (*fures, latrones, devastatores et alios malefactores*) megbüntesse, valamint, hogy a nemesek, a várjobbágyok, az udvarnokok és más emberek elidegenített, elfoglalt és jogtalanul birtokolt jogait visszaszerezze. Kun László korában Somogyban tehát már az Anjou-kor szokásai szerinti közgyűlést tartottak, amelynek kettős feladata volt: a levelesítés és az egyéb ügyek tárgyalása. Itt vették elő Óvári Konrád Pácod nevű falujának feldúlását (*desstructio ville*) is. Ezt az ügyet, melyet fél évszázaddal később már hatalmaskodásnak neveztek volna, a többi birtokvisszaadási per között tárgyalták.⁴⁹¹

Levelesítő jegyzékeinket áttanulmányozva, a Zsigmond-korig látszólag következetesen valósították meg a hatalmaskodások és a gonosztettek elválasztását. Gyanúra, szokás szerint, csak a gyűjtogatási esetek adhatnak okot. A levelesítő jegyzékek rendkívüli szűkszávsága miatt azonban semmit sem tudunk az ügyek háttéréről, tehát csak a bizonyítatlan feltételezés marad, hogy a gyűjtogató parasztok jól megfontoltan, saját érdeküket követve okoztak tüzet. Ez azonban nem ütött rést a jogelven: a nemesi jog szerint a jobbágyot nem lehetett hatalmaskodásért felelősségre vonni, az csak büntettet követhetett el, azaz vezethette tettét

⁴⁹⁰ AOkI XIX. 183. sz. (87–88)

⁴⁹¹ Fejér V/2. 477. (RP 192.sz.); HO VI. 170. sz. (238–9) (RP 193.sz.)

bármilyen is, a levelesített gonosztevők között volt a helye. A 15. század első évtizedében aztán felbukkant az első hatalmaskodási eset. Midőn 1408-ban Zalában proskribálták a gonosztevőket, négy pölöskei is a bűnözők listájára került: a régebbi, és az új várnagy, ez utóbbi szolgálja, kiket mind tolvajoknak és latroknak nyilvánítottak, továbbá egy másik pölöskei lakos, aki tolvajként került a többiek mellé. A zalai esküdtek azt is tollba mondták, hogy „Pölöske várában... sok tolvajlást, latorságot, hatalmaskodást (*facta potenciaria*), birtokok pusztítását, leányok megszeplősítését, nemesasszonyok megerőszakolását, nemesek és nem nemesek [házainak] felgyújtását és felégetését, ezek megsarcolását (*taxaciones*) vitték véghez.”⁴⁹² A vár ekkortájt részben Ákos nembéli Micsk bán özvegyéé, részben Eberhard zágrábi püspöké volt, várnagyai ezekben az években gyakran cserélődtek.⁴⁹³ A zalai nemesek még a hatalmaskodás szót is használták a várban elkövetett tettek leírásakor. Eljárásuk talán azzal magyarázható, hogy a vár újdonsült urával, Zsigmond király nagyhatalmú kancellárjával nem mertek ujjat húzni, a vidék elleni tetteket azonban nem akarták megtorlatlanul hagyni. Nem a vár urai ellen indítottak hatalmaskodási pereket, hanem a várnagyokat és familiárisaikat nyilvánították bűnözőknek, így próbálták meg leválasztani őket uraikról. A szokás mellettük volt, és az esküdt zalai nemesek elébe mentek a vár birtokosainak. Ha a püspök és az özvegy azt mondták, hogy nem az ő parancsukra történt a hatalmaskodás, akkor a várnagyoknak kellett felelniük tettükért.

Kétségtelenül saját jogon követte el azonban tettét az a Nyitra megyei nemes, akit 1424-ben levelesítettek, és akiről ennyit jegyeztek fel: „hatalmaskodás tényének megvalósítója és emberek gyilkosa”.⁴⁹⁴ 1435-ben Szabolcsban Brankovics György szerb despota böszörményi és debreceni uradalmának valószínűleg egész tisztartóságát proskribálták. A tolvajok és latrok társaságában ott olvashatjuk a fő tisztartó, Geszti László nevét, mint tolvajok és latrok rejtegetőjét. Vele egy sorban megtaláljuk a magyarázatot is: az altisztartók az ő parancsára szedtek Böszörményben, Dadán és Tégláson hamis vámot, ezért ők tolvajok és latrok lettek.⁴⁹⁵ A vámszedésen felháborodott szabolcsi nemesek logikája tökéletesen működött: ha jogtalan vám miatt tesz valaki foglalást és tartóztat le valakit – ami jogos vám esetében egyébként törvényes eljárás – akkor az tolvaj, az alkalmazott erőszak miatt pedig lator lett, az, aki erre biztatja őket, az a latrok és tolvajok rejtegetője. Hogy az esküdtek eljárása kérdéses se

⁴⁹² Zala oklt. II.142. sz. (339)

⁴⁹³ 1405-ben két Sárkány testvér, 1406 októberében Péter fia Vitéz Mihály a várnagy, az 1408-as jegyzékben Tót (Sclavus) Loránd egykori várnagyként szerepel, Ebergényi János pedig hivatalban levő várnagyként. 1410 körül Török János parancsolt Pölöskén. Engel, Királyi hatalom, 142; Zala oklt. II. 135.sz. (329).

⁴⁹⁴ „*Stephanum Parvum de Zela perpetratoem facti potentie ac interfectorem hominum*” ZsO. XI. 1303.sz. (518)

⁴⁹⁵ Solymosi, Szabolcs és Bereg megye, 143.

lehesen, egy szót sem ejtettek arról, hogy Geszti Lászlónak is volt ura, és a despota familiárisának minősült. Újfént elképzelhetjük ugyan a pölöskei várnagyok esetében említett lehetőséget, azt hogy a földesúr nem is tudott a hamis vámszedésről, és megtagadta azt, hogy felelnie kellene familiárisai tettéért. Ennek azonban kicsi az esélye. Ha a despotának vagy a püspöknek ennyire megrendült volna bizalma embereiben, akkor leváltotta volna őket, a levelesítő jegyzékben azonban hivatalban levő személyként voltak feltüntetve. A király mellett tartózkodó Eberhard püspök valamint a Szendrő és Buda között ingázó szerb fejedelem csak annyira foglalkoztak Pölöskével és a debreceni uradalommal, hogy a lehető legtöbb jövedelmet akarták azok jövedelméből kézhez kapni. Ennek megvalósítására már ott volt a várnagy és a tiszttartó, akik más tiszttartókat (alvárnagyokat, altiszttartókat) fogadtak a napi ügyek intézése. Bármi történt azonban Pölöskén vagy Debrecenben az elsősorban a földesúr, ezekben az esetekben Eberhard vagy a despota felelőssége volt. Őket kellett volna beperelnie annak, akinek nem tetszett, hogy emberei lefoglalták az árukat, állatokat, elfogták az embereket, és az *arrestatiokor* szokásos kezesség vállalása, zálog szedése, végül a követelt érték beszédése után engedték csak el a vámot megtagadót vagy az adóst. A pölöskei várnagyoknak felrótt *taxatiot* ugyanis így kell elképzelnünk. Azt, hogy akár Pölöskén, akár Debrecenben törvényesen jártak-e el, vagy, mint a közgyűlési esküdtek a helyiek panaszára reagálva vélték, törvénytelenül, nem tudjuk. Az országos szokást követve mindkét esetben a földesúr ellen kellett volna panaszt tenni, a tiszttartók eljárását hatalmaskodásnak nevezni, és hatalmaskodási pert indítani. Ezt a hosszadalmas és kétes kimenetű pert akarták elkerülni azok, akik végül a levelesítés mellett döntöttek. Hiába hoztak a levelesítések során, egységes és súlyos ítéletet, azt ők sem gondolhatták, hogy a pölöskei várnagy vagy a debreceni tiszttartó akasztófán végzi majd, mint egy kóbor lótolvaj. Abban azonban bízhattak, hogy levelesítésük híre eljut urukhoz, aki vagy megtiltja nekik a törvénytelen cselekedetek folytatását, vagy leváltja őket.

A Zemplén megyében 1436-ban összeírt nemes bűnözők között is találunk olyanokat, akik ellen hatalmaskodási pert kellett volna indítani. Vékei Adorjának egyik rokonával volt pere a kúriában. Midőn ellenfele hazafelé tartott, rátámadt, megsebesítette, és elvette tőle a peres leveleket. Várnagyok most is felkerültek a listára, ezúttal Szalánc akkori és korábbi előljárója, akik „familiárisaikkal egyetemben végtelenül sok tolvajlást és latorságot követtek el.”⁴⁹⁶

Mindezek ellenére a levelesítő jegyzékek tanúsága szerint a 14–15. századi Magyarországon nagyon következetesen el tudták a hatalmaskodást a büntettektől különíteni. Nem ismerünk

⁴⁹⁶ DF 222054.

olyan pereket, amelyek arról szóltak volna, hogy az adott ügyet nem hatalmaskodás, hanem gonosztett módjára kell elbírálni. Sem a vádlottak, sem panaszosok nem álltak elő ezzel a kérdéssel, de a bíróságok sem minősítettek egy hatalmaskodásnak indult ügyet büntetőüggé, de fordítva sem történt ez meg. A felsorolt esetek kivételek voltak, amelyek ráadásul csak egy speciális bírói fórumon, a közgyűléseken bukkantak fel. A hatalmaskodások és a büntetőügyek közti határvonal elmosódásának, főleg a hatalmaskodásoknak a büntetőügyek felé közelítő tendenciáját nehéz lenne ezekből kiolvasni. Esetükben sokkal inkább konfliktusmegoldó helyi praktikákról, semmint a hatalmaskodások büntetőüggé nyilvánításáról, azaz kriminalizálásról volt szó.⁴⁹⁷

Zágráb mellett 1481 telén tartottak közgyűlést Szlavónia lakói számára. Különlegességét az adta, hogy jelen volt a király is, aki egy győztes oszmán ellenes hadjáratról visszatérőben itt számolt le az egy évtizeddel korábbi, Jagelló-párti összeesküvés szép számú, helyi résztvevőivel. A szlavóniai proskribáltak között a hűtlenné nyilvánított bárók, nemesek és egyháziak között jó néhány hatalmaskodási eset miatt levelesített személlyel is találkozunk. Alighanem hatalmaskodási ügy rejlett Beriszló Bertalan vránai perjel tette mögött, aki csáktornyai várában tolvajokat rejtegetett, és bizonyos személyeket megvakíttatott. Már eddig is láttuk, hogy a helyi nemesek számára a jogtalan vámszedés – és a vele szoros kapcsolatban álló lefoglalás – különösen sérelmes volt. Most sem hiányzott az ilyen ügy. Újlaki Lőrinc várnagya, Décsei Rohfi László nemcsak a rá bízott két kastély területén szedett be „jogtalan és szokatlan vámokat”, hanem „számtalan rablást követett el a nemesek földjein is”. Ezekből az erősségekből emberei „tolvajlásokat hajtottak végre, és ezekből éltek a kastélyokban”. Rohfi Lászlót ezek mellett gyilkosnak is minősítették. A vádak mögött nem nehéz felfedeznünk a vámszedői lefoglalást.⁴⁹⁸ Felesleges folytatni a sort, a közgyűlés részletes elemzésekor kiderült, hogy a helyi nemesek felbátorodva a király politikai szándékain, bátran felléptek például még olyan helyi hatalmasság, mint Thuz Osvát zágrábi püspök emberei ellen is. Az ő esetében az ivánci várnagyáról és más familiárisairól állították, hogy rablásból és lopásból élnek. Formai tekintetben a zágrábi közgyűlés ítéletlevelének fogalmazói is gondosan jártak el. Több hatalmaskodási ügyet felvettek ugyan a levelesítő jegyzékbe, de

⁴⁹⁷ A kriminalizáció szót manapság társadalmi és jogi, törvényhozói értelemben használjuk. Az első esetben a büntettnak minősített esetek számszerű változását, területek és társadalmi csoportok közti megoszlását értjük alatta, amelyet a kriminológia vizsgál, a másodikban azt, amikor a törvényhozó egy addig büntettnak nem minősülő cselekedetet annak nyilvánít. Ez esetben az utóbbihoz hasonló kérdésről van szó. A középkor végi, szokásjogon alapuló társadalmakban természetesen nem egyetlen aktussal történt egy cselekedet büntető üggyé tétele, hanem egy folyamat eredményeként. A középkor végi, kora újkori kriminalizációnak még a törvényekben sem kellett megjelennie, elég volt, ha a bírói gyakorlat azzá tette.

⁴⁹⁸ Rohfi Lászlóra Pálosfalvi, Noble Elite, passim

nemcsak a hatalmaskodás szót, hanem még a hatalmas jelző használatát is gondosan kerülték.⁴⁹⁹

A zágrábi közgyűlést tekinthetjük még rendkívüli eseménynek, ahol a politikai akarat felülírta a szokásjogot. Az utolsó általunk vizsgált levelesítő jegyzék, az 1512-es zalai közgyűlésen kiállított ítéletlevél azonban egészen más képet mutat. Pár évtized alatt nagyot fordult a világ. Egyértelműen önhatalmú jogérvényesítést végrehajtó személyek kerültek proskribált bűnözők közé, igaz a levél megfogalmazói a hatalmaskodás szó használatától ezúttal is tartózkodtak, de az ügyek rövid leírása akármelyik hatalmaskodási panaszlevélből vagy vizsgálatból is származhatott volna. Nemesi házak megrohanása, szabad úton való feltartóztatás, és a közben alkalmazott változatos erőszak, pl. az orrnak az „oláh lovak módjára való kettéhasítása” szerepeltek az ügyek között. Megint egy várnagy, a szécsszigeti Bucsei Benedek viselt dolgai kaptak kiemelkedő szerepet, aki lefogta a környékbéli kisnemeseket, és pénzért engedte el őket, házukból állatokat, szekeret hajtott el. Csupa *arrestatio*s ügy, tehetjük hozzá, melyet valószínűleg ura javai védelmében tett meg. A hatalmasul (*potentialiter*) szót nem tudta a jegyzék összeállítója teljesen elkerülni, két ízben is leírta. Egyszer az említett várnagy tetteinek elmondásakor, egyszer pedig akkor, amikor a zalai nemesség egyik előkelő tagjának, a báróságig jutó Gersei Pető János nemes familiárisairól és jobbágyairól azt írták, hogy „fegyveres kézzel és hatalmasul, ellenségesen és rablóként” támadtak egy laki jobbágy házára. Ez utóbbi eset sokat elárul az új jogfelfogásról. Az évszázados formula, a „fegyveres kézzel és hatalmasul” a hatalmaskodások számára volt fenntartva, itt azonban, mivel gonosztevőket proscibáltak, a felsorolásba bevették a „rablóként” (*predonis*) szót is. A kárt elszenvedő fél ezúttal jobbágy volt, márpedig – ezt már láttuk korábban – a középkor végén csak a nemesek elleni erőszak bizonyos esetei számítottak nagyobb hatalmaskodásnak. A közgyűlés előtt megjelenő panaszosok, miként a jegyzék fogalmazója, nagyon jól tudta, mi a különbség a latorság és a hatalmaskodás között, ezért használta még akkor is ritkán a hatalmasul kifejezést, ha hatalmaskodókat minősítettek gonosztevőnek.⁵⁰⁰

Az 1512-es zalai levelesítés már a hatalmaskodások kriminalizációjának következménye. Megváltozott a közgyűlés tartásának szokása, a levelesítés, és a büntetés is. A levelesített bűnözőket többé nem a sértetteknek és rokonainak szolgáltatták ki, hanem csak a megye szolgabíráinak volt joguk arra, hogy elfoghassák és kivégezhessék őket, vagyonukat pedig lefoglalhassák. Az állam kizárólagossá tette, monopolizálta az erőszakot; nemcsak úgy, hogy büntettnek nyilvánította, hanem úgy is, hogy saját kezébe vette a végrehajtás jogát.

⁴⁹⁹ Tringli, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés

⁵⁰⁰ Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék

A társadalom láthatólag egyetértett a folyamattal. A sérelmeiket az 1512-es közgyűlésen előadó zalai nemesek elfogadták, hogy véget ért a hosszadalmas, egyezkedésre váró hatalmaskodási eljárás, helyét pedig az egyszerűbb büntetőügy vette át. Okozott káraik megtérítéséről nem esett szó a levelesítő jegyzékben, arról pedig aligha mondtak le. Az egyezkedés bizonyára továbbra is folytatódott, és a levelesített nemesek is kegyelmet nyertek. Nem ismerjük az elítéltek véleményét az új eljárásról. Valószínűleg ugyanazt ismételték, amit a hatalmaskodási perekben is szoktak: jogosan tették, amit tettek. Társadalmi méretű ellenállás azonban nem bontakozott ki a kriminalizációval szemben. A levelesített büntetése elvileg ugyanaz volt, mint a hatalmaskodásért elítélté: fő- és jószágvesztés, csupán az eljárás nem volt ugyanaz. Nemcsak a nemesség tette ügyeinek sorsát az állam kezébe, az állam ugyanolyan szívesen fogadta azt. Az 1512-es zalai közgyűlés levezetője Marocsai Ferenc, a személyes jelenlét ítélőmestere volt, aki királyi felhatalmazásra járt el a Kapornakon összegyűlt zalai nemesek között. Ez az eljárás számára is természetes és jogszerű volt.⁵⁰¹

A kriminalizációnak ez a módszere a Jagelló-korban is csak a közgyűlésekhez kapcsolódott. A kora újkori jogkönyvek szerzői jobban ragaszkodtak a hagyományos szemlélethez. Verbőci István pontosan elválasztotta egymástól a büntető ügyeket és a hatalmaskodásokat. A Hármaskönyvben nem csak a nagyobb hatalmaskodások eseteit sorolta fel, hanem a büntető ügyeket (*facte causeque criminales*) is. Ezek a következők voltak: szándékos gyilkosság (*homicidium deliberatum*), falvak felégetése (*villarum combustio*), lopás (*furtum*), rablás vagy latorság (*rapina seu latrocinium*), erőszakos paráznaság (*violens adulterium*).⁵⁰² Néhány címmel odébb, más szavakkal ugyan, de nagyjából ezt ismételte meg, amikor azokat vette sorra, akik tettük következményeként főbenjáró ítélettel lettek sújtva: tolvajok (*fur*), latrok vagy rablók (*latro seu praedo*), más hasonló fosztogatók (*spoliator*).⁵⁰³ Az utóbbi felsorolásból kimaradt a nemi erőszak, pedig ezért is főbenjáró ítélet járt. Ezekről a gonosztevőktől egyértelműen, egy *item*-mel elválasztva állnak a nagyobb hatalmaskodások korábban már megismert eseteinek elkövetői.

Verbőci két felsorolásából kitűnik, hogy míg a hatalmaskodásoknak a középkor végére kialakult egy folyamatosan bővülő, de mégis pontosan körülhatárolt definíciója, a büntettek esetében azonban ilyen nem volt. Sem a Hármaskönyv, sem pedig a Négyeskönyv szerzői

⁵⁰¹ Egy 1998-as tanulmányom záró gondolatait ma már a legcsekélyebb mértékben sem vallom. Tringli, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés, 313. A központosítás (centralizáció) Hunyadi Mátyás korára nézve minden tekintetben értelmezhetetlen fogalom. A köznemesség és a rendiség összemosása hiba. Az 1490 utáni politikai viszonyoknak semmi közük nem volt a hatalmaskodások visszaszorításához. Ezt egyébként a Jagelló-kori törvények és bíróságok sikeresen meg is valósították.

⁵⁰² Tripartitum I. 9. 2.§

⁵⁰³ Tripartitum I. 15.

nem tartották feladatuknak egy ilyen felsorolás összeállítását. A büntettek nem tartoztak a nemesi jog alapvető problémái közé, márpedig ők azzal foglalkoztak.

Kitonics János a 17. század elején, Verbőcit követve dolgozta ki a perek felosztását. Szerinte az ügyek anyagukat vagy dolgukat tekintve (*ex parte materiae seu rei*) kétfélék lehetnek: „dologra (*realis*) vagy személyre (*personalis*) nézők”. Az előbbiek alatt azokat értette, melyeket ma a polgári, az utóbbiak alatt, melyeket a büntető ügyek körébe sorolunk. Ő azonban még másként közelítette meg a kérdést. A *realis* ügy az ingó és ingatlan dolgok és a birtokjogok körül forgott, a *personalist* ellenben büntetését tekintve további nyolc csoportra osztotta: 1. *notoria*, „hitelenségnek bélyege”, azaz hűtlenségi ügyek, amelyben fő- és jószágvesztést mondanak ki, 2. *capitalis*, „főben járó”, azaz az öt eset, melyben fő- és jószágvesztésre ítélik a „hatalmaskodót”, büntetését azonban megválthatja, 3. *emendae capitis*, „fő váltságos” per, ahol feje és birtoka váltságára ítélik az elkövetőt 4. *criminalis*, „cégéres vétkek dolga”, tehát a korabeli értelemben vett gonosztettek, amelyek esetében csak fővesztő ítéletet hoznak, ő a következő bűnözőket – jellemző módon ő sem tetteket – sorolta ide: „gyilkosok, égetők, paráznák, lopók, egyház tolvajok, egyebek”, 5. *pure birsagialis*, „birságról való”, mint a széktörés, méltatlan kereset, ügyek 6. részint bírságos, részint *realis* ügy, mint a patvarkodás 7. *emendae linguae*, magyarul nyelvváltságos, végül pedig 8. *honoris*, „tisztesség dolgába járó” ügy.⁵⁰⁴

Kitonics ugyanúgy használta a büntető (*criminalis*) ügyek fogalmát, mint ahogy azt évszázadokon keresztül a magyar jog más művelői is tették. Ebbe pedig a hatalmaskodásokat nem értették bele. A középkor végén elkezdődött ugyan a kriminalizáció, sorra születtek törvények a hatalmaskodások visszaszorítására, a nemesi jogban a hatalmaskodás azonban még a 17. század elején sem számított a büntető ügyek közé. Kitonics nem véletlenül került a pereknek polgári és büntető ügyekre osztását, ez ugyanis ellentmondott volna a magyar szokásoknak. Hasonlíthattak ugyan a hatalmaskodásért kiszabott büntetések a büntető ügyekben kiróttakra, az eljárás még akkor a polgári perekhez kötötte őket, ha a középkor végén mind több sajátos, elsősorban a hatalmaskodásokra szabott előírást vezettek be. Azt pedig mindenki tudta, hogy a hatalmaskodásnak nevezett tettek mögött olyan viták állnak, amelyeket a jogi gondolkodás sokkal inkább a polgári ügyek körébe sorolt, semmint a gonosztettekébe.

Bármilyen hiányosak voltak is a büntettek felsorolásai, ha a hatalmaskodások mellé helyezzük őket, azonnal megeljük a különbséget. A hatalmas tetteket el lehetett törvényesen is követni,

⁵⁰⁴ Kithonich, *Directio methodica* I. 2. (6); Verbőci felosztása: *Tripartitum* II. 42. 4. §

a büntetteket azonban nem. A tolvajlás, a rablás, a gyilkosság, a nemi erőszak csupa olyan tettek, melyeket egyetlen társadalom sem tolerál, a világ társadalmi azonban fennállásuk nagyobbik részében elfogadták, hogy jogai védelme érdekében ki-ki erőszakot alkalmazhat, lefoglalhatja más vagyonát, megtámadhatja, akár meg is ölheti. E tettek megkülönböztetése addig élt, amíg élt a jogos erőszak rendszere, amíg a társadalom elfogadta a magán lefoglalást, a represszáliát, a birtok erőszakos védelmét. Ahogy kiszorultak ezek az eljárások a társadalom napi gyakorlatából, úgy lettek mind elfogadhatatlanabbak a hatalmas tettek is. Amint pedig megszűnt az erőszakos jogvédelem lehetősége, azonnal megszűnt a büntettek és a hatalmaskodások megkülönböztetése. Többé már nem volt rá szükség. A hatalmas tetteket a társadalom ugyanúgy elítélte, mint a büntetteket. Az újkorban megszülető büntetőjog más logikával gondolkodott, mint a korábbi: vagy a büntető törvénykönyvek lapjain keresett a hatalmaskodásoknak helyet, vagy beosztotta a hatalmas tetteket a hagyományos büntettek közé.

Az eddig említett adatok egyértelműen azt bizonyították, hogy a magyar nemesi jog a hatalmaskodásokat nem sorolta a büntető ügyek közé. Van azonban egy törvényszövegünk, amely látszólag ellentmond e megállapításnak. Ez a már említett, ún. datálatlan tanácsi határozat, amely Albert király uralkodása idején vagy nem sokkal az után készült. Itt a hatalmaskodás egy sorban szerepel a klasszikus büntettekkel.

A csonkán ránk maradt szöveg első részének címe (rubrum) a vizsgálatok tárgyalását ígéri. E cím alá több rendelkezés is tartozik.⁵⁰⁵ Ezek között arról olvashatunk, hogy „a hatalmaskodások, gyilkosságok, jogtalanságok, lopások, latorságok és más hasonló cselekmények tényében” (*in factis potentie, homicidii, iniuriarum, furti, latrocinii, et aliorum similiter fiendies*) olyan határozat született, hogy a király minden megyében tizenkét ismert és hitelt érdemlő személyt jelöljön ki, köztük a megye négy szolgabíróját, akik „e megye területén a fent említettek ügyében minden előfordult és megesett ügyet és esetet” (*omnibus factis et casibus in ipso comitatu in facto premissorum emersis et exortis*) vizsgáljanak ki. Egy másik határozat azt mondta ki, hogy a büntető ügyekben (*in factis criminalibus*) a királyi kúriában a nádor, az országbíró és más rendes bírák által elbírálandó okleveleket a tizenkét esküdt nemes előtt az alispán székén – azaz a *sedrián* – le kell tenni, vagyis be kell mutatni. Egy újabb cikkelyben megint felbukkan a hatalmaskodás, ezúttal a patvarkodással és a hamis oklevelek felmutatásával egy sorban. Megtiltották azt a minden bizonnal elterjedt gyakorlatot, hogy a bírák azzal kezdjék az ilyen ügyekben született ítélet végrehajtását, hogy a

⁵⁰⁵ A szöveg cikkelyekre osztása problematikus. Döry Ferenc tagolását és számozását vettem át, melyet a DRH is alkalmazott.

bírságok ürügyén felpredálják – a fogalmazó ezúttal a *spoliare* szót használta – az elítélt birtokait. Helyette azt rendelték el, hogy a bírák és a pernyertes fél részére az egyik esküdt jelenlétében foglalják le a jószágokat, és addig tartásuk azokat elfoglalva, amíg az elítélt ki nem elégítette a bírakat és ellenfelét.⁵⁰⁶ A következő fejezet „a gyilkosságokról” címet viseli ugyan, valójában azonban csak az első rendelkezés tárgyalja az emberöléseket, a továbbiak másról szólnak.⁵⁰⁷ A határozat azt mondta ki, hogy a király ne adjon kegyelmet annak, aki nem véletlenül (*non casualiter*), hanem hatalmasul és eltervezett gonoszsággal (*potentialiter ex concepta malitia*) öl meg valakit.

A vizsgálatokról szóló fejezet esetében szó sincs arról, hogy a szerző azonosította volna a hatalmaskodásokat a klasszikus gonosztettekkel. Az 1440-ben törvénnyé lett határozat csupán ugyanazt a eljárást írta elő a büntettek esetében, mint a hatalmaskodásokéban. A sokféle hatalmaskodási ügyben kelt ítéletlevelek egyikében sem olvashatunk arról, hogy lopásban, latorságban, következképpen hatalmaskodás tényében találtak volna bűnösnek valakit. A felsorolásban a gyilkosságok után álló jogtalanság (*iniuria*) kifejezés inkább a hatalmaskodások párja akart lenni, de lehetett a gonosztettek és a hatalmaskodások összefoglaló neve is. A büntető ügyekről szóló rendelkezésnek semmi köze nem volt a hatalmaskodásokhoz, erről a rendelkezés nem is beszélt. A tanácsi határozat tehát a súlyos büntettek és a hatalmaskodások esetében rendelte el a vizsgálatok tartását, és csak a bűnügyekben kelt okleveleket kellett a megyei törvényszék előtt bemutatni. A gonosztettek és a hatalmaskodás tehát nem keveredtek össze a datálatlan tanácsi határozatban, csupán alkalmasszerűen kerültek egymás mellé, úgy ahogy az addig követett gyakorlatban is hasonlóképpen történt bizonyításuk. A patvarkodás és a hamis oklevél bemutatása sem tartozott a hatalmaskodás fajtái közé, csupán a büntetés végrehajtásának közössége rendelte egymás mellé e teljesen különböző tetteket.

Az előre eltervezett gyilkosság szerepel az említett tanácsi határozatban és a kora újkori jogkönyvekben. Egészen különbözőképpen emlegetik őket. A tanácsi határozat az előre eltervezett gyilkosságot hatalmas tettnek, azaz hatalmaskodásnak tekintette, ezzel szemben Verböci a büntettek közé sorolta. A maguk módján mindkettejüknek igaza volt. A hatalmas és az előre eltervezett tett együttes említése azt mutatja, hogy a tanácsi határozat szerzője jól

⁵⁰⁶ DRH 1301-1457. 389.

⁵⁰⁷ Itt és később is az emberölés és a gyilkosság szavakat egymás szinonimáiként használom. Az újabb kori magyar nyelvben a Csemegi-kódexnek köszönhetően az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölést hívták csak gyilkosságnak, az emberi élet elleni bűncselekmények más, kevésbé súlyos kategóriáinak neve emberölés volt. A két szó megkülönböztetése – többnyire szándékolatlanul – a 21. században is előfordul. E megkülönböztetést azonban sem a középkori latin, sem a magyar nyelv nem ismerte, mint ahogy a középkor évszázadaiban a szóhasználat mögött rejlő dogmatikai megfontolás is hiányzott. 1878: 5. tc. XVIII. fejezet (CJH)

ismerte a hatalmaskodások gyakorlatát. Akár heteket is kellett készülni egy-egy nagyobb akció véghez vitelére, amelynek során az elkövető számot vetett azzal is, hogy ellenfelét elpusztítja. Az ilyen hatalmas gyilkosságok esetében nem volt helye a királyi kegyelemnek, míg a véletlenül megesettnél igen. Verbőci más logikával gondolkodott. Az előre eltervezett gyilkosság egyrészt nem volt véletlen baleset, másrészt nem volt a hatalmaskodás egyik „mellékselekménye”, hanem olyan gonosz szándékú cselekmény, amellyel másnak halálát okozták. A nemes meggyilkolása hatalmaskodás volt ugyan, de csak bizonyos körülmények között, pl. akkor, ha valaki el akarta foglalni egy nemes házát, és közben leszúrta a nemeset. Ha azonban egy vadászat közben orvul leszúrta, hogy utána megszerezze örökségét, az már büntett volt. Verbőcinél a jogtalan gyilkos szándék kifejezésére szolgált az előre elterveltség. A hatalmaskodás tehát csak a falusi és a városi jogban számított a büntettek közé, a nemesi jogban nem. A hatalmaskodást nem tekinthetjük büntetőjogi kategóriának, hiszen a büntetőjog csak az újkorban alakult ki. Bármilyen tautológikusan is hangzik, a középkor végén a hatalmaskodás hatalmaskodás volt; először az ügyében hozott ítélet, majd a tárgyalása során követett eljárás különböztette meg a polgári ügyektől.⁵⁰⁸

Következzék itt két példa arra, hogyan tekintettek a 14. és a 15. században a büntettekre. A Gömör megyei Malai család tagjai az 1320-as évek végén nem éppen atyafiságos szeretetben éltek egymással. Malai Györgyöt több rokona kifosztotta, amiért György Druget Vilmos nádorhoz fordult panasszal. A nádor párbajt ítélt a felek között, amelyben az alperesek elbuktak, ezért latorságért (*super facto latrocinii*) főbenjáró ítéletben lettek elmarasztalva.⁵⁰⁹ Majd nyolcvan évvel később, 1409-ben Garai Miklós nádor ítélőmestere, midőn az erről szóló ítéletlevelet kezébe vette, ezt úgy interpretálta, hogy az alperesek „latorságért és más büntető kihágásokért” lettek elítélve.⁵¹⁰ Ha a helyszínen nem tudták elfogni a tettest, és ha nem a levelesítéssel ítélték el, a büntettekben követett eljárás alig különbözött a hatalmas ügyekétől, miként a büntetés is.

1417-ben Rumi Doroszló királyi alpohárnokmester házát éjnek évadján néhány rabló kifosztotta, három emberét pedig meggyilkolták. A panaszos nem beszélt hatalmas cselekedetről, azt sem tudta, hogy ki volt a tettes. Ezt a hatalmaskodások panaszaiban mindig tudták, mi több, sokszor egészen apró részletességgel tudták vagy inkább tudni vélték, akárcsak a felbujtókat és a segítőköt is. Az ügy elintézésére adott királyi parancs sem a hatalmas ügyekben szokásos vizsgálatot írta elő, hanem azt, hogy a területileg illetékes

⁵⁰⁸ A hatalmaskodás és a büntettek szétválasztása: Szabó, A középkori magyar falu, 168, 174.

⁵⁰⁹ Abaffy-Dancs-Hanvay lt., Dancs lt., 25. sz. (33–34).

⁵¹⁰ „*ratione latrocinii et aliorum excessuum criminorum*” DL 57096.

ispánok és várnagyok tudják meg kik voltak a tettesek, és példásan büntessék meg őket, a rablóknál talált holmit pedig adják vissza Doroszlónak.⁵¹¹ Rumi Doroszló ügyében kétségtelenül rendkívüli eljárás történt. Mindenféle bűnügy miatt nem fordultak a királyi kancelláriához, főleg nem az éppen a konstanzi zsinaton időző király mellett tartózkodó kancelláriai alkalmazottakhoz. Ilyen eljárásra az udvari emberek számíhattak.

A jogi gyakorlat és a királyi hatalom egyformán meg tudta különböztetni *criment* a *potentiatól*. Csupán arról nem hagytak ránk semmilyen forrást, hogy milyen elvi alapon tettek különbséget a kettő között.

⁵¹¹ HO I. 200. sz. (312)

8. Más értelmezési lehetőségek

Mindeddig olyan, körülményes és a mindennapi nyelvhasználatban magyarázat nélkül értelmezhetetlen kifejezésekkel, mint a jogos és jogtalan önhatalom, vagy a mai magyar nyelvből kikopott szóval, mint a hatalmaskodás próbáltunk egy társadalmi és jogi jelenséget leírni. Megtehettük volna ezt egyszerűbben is? Öt olyan szó, illetve kifejezés is szóba jöhetett volna, amelyeket a történész szakma már használt, egyike-másika talán még köznyelvinek is mondható. A gyakori használat azonban nem jelenti azt, hogy kimondója, vagy leírója tudatosan alkalmazza a kifejezést. A tudós sem kivétel ez alól; miként nem küzd meg az egyszerű szavak használatával, nem várható el tőle az sem, hogy a nyelv társadalmilag vagy intellektuálisan magasabb rétegéből származó kifejezések mindegyikét hosszasan mérlegelje, főleg nem, hogy ezeket mind körülírja és meghatározza. Ennek megfelelően többnyire önkéntelenül írták le és mondták ki a 'magánháború', a 'rablólovag', az 'ököljog', a 'feudális anarchia' és a 'vérbosszú' kifejezéseket is. E szavak, illetve szóösszetételek egyikét sem a történettudomány teremtette meg; vagy a létező társadalom leírása kapcsán fogalmazták meg őket először, vagy a múlt egy részével azonosulni nem kívánó értelmiségiek között váltak bevett fordulatokká. Az újkori közoktatás hiába próbálta szinte mindegyiket szélesebb körben meghonosítani, igyekezete kudarcot vallott, az öt kifejezés közül csak a rablólovag és a vérbosszú gyökerezett meg a köznapi nyelvben.

Egyik fogalom sem magyar nyelven született meg, mindegyik átvétel, illetve fordítás eredménye. Megértésükhöz nem elég a nyelvi és fogalmi értelmezés, historiográfiára is szükség lenne.⁵¹² A történettudomány története ezt azonban egyik esetben sem tette meg. A megértő historiográfiai elemzést nem helyettesítheti sem a fogalomtörténet, sem pedig a fogalom általában szigorú és elutasító szakmai kritikája. A következőkben itt is csak rövid fogalomtörténet következik, majd megindokoljuk, hogy miért nem használtuk egyik kifejezést sem.

A középkori magyar latinság képes volt némi különbséget tenni a neolatin eredetű *guerra* és a klasszikus latinból származó *bellum* között. Harcot és háborút jelentett ez is az is, de a *bellumot* inkább az uralkodók és az országok közti háborúra tartották fenn, a *guerrát* pedig a háborút kísérő represszáliára, a pusztításra, a belháborúra, azaz a zavaros időkre, néha

⁵¹² A 'historiográfia' alatt a 20. század hetvenes éveiben meggyökeresedett jelentést értem, ami egyet jelent a történettudomány történetével.

egyszerűen a hatalmaskodásra vagy a vitára.⁵¹³ Rendszeresen a *guerra* szót használták például az Albert király halála utáni magyar zavaros idők alatt Moldva vagy Havasalföld és Magyarország közti háborúskodások leírására.⁵¹⁴ A *guerra* azonban nem lett a hatalmaskodásra alkalmazott bevett szó, főleg nem annak a szinonímája.

Nem így a magyar magánháború. Akik ezt a fogalmat a hatalmaskodással kapcsolatban emlegették, Hugo Grotiustól tanulták, kinek a háború és a béke jogáról írott vastkos könyve a modern természetjog alapvetése lett. A természetjogot, mint önálló jogágat a *ius commune* művelői a középkorban alkották meg, akik csak a fogalmat kapták örökül a görög filozófiát ismerő római jogászoktól.⁵¹⁵ Jelentős részben a természetjog művelői voltak azok a szerzők is, akik önálló művekben értekeztek a háború elméleti, köztük jogi és erkölcsi kérdéseiről. Különösen kiemelkedtek közülük azok az ibériai alkotók, akiket Grotius szülőföldjén, a németalföldi egyesült tartományokban a Habsburgok spanyol ágának uralma alatt jól megismertek. Az ő nyomukban járva rendszerezte Grotius kora természetjogi felfogását. Szerinte a háború háromféle lehetett: magán-, köz- és vegyes háború (*bellum aliud est privatum, aliud publicum, aliud mixtum*). Közháborút az folytat, akinek van joghatósága (*iurisdictio*), magánháborút pedig az, aki nem rendelkezik ilyennel.⁵¹⁶ Történetileg a magánháborút tartotta a legrégebbinek, nem indokolta, hogy miért, de eléggé világos, hogy elsősorban azért, mert már az államok létrejötte előtt is vívtak ilyeneket.⁵¹⁷ Példái közt nem sorolta fel a hatalmaskodás más országbeli megfelelőit, elsősorban a *Fehdet*, de hogy rájuk is gondolt, az részint abból a megállapításából tűnik ki, miszerint saját korára a magánháborúkat a bíróságok már visszaszorították, részint pedig abból, hogy a magánháborút – Bartolus felfogását követve – összekapcsolta az önvédelemmel. A háború középkor végi teoretikusai hasonlóan jártak el, ők kétféle háborút különböztettek meg: a nyilvános vagy általános (*bellum publicum, universale*), és a részleges háborút (*bellum particulare*). Az elsőhöz sorolták a népek és uralkodók közti fegyveres konfliktusokat, az utóbbihoz a jogos védelmet, a represszáliát és a párbajt.⁵¹⁸ A *Fehdéről* és társairól nem ejtettek szót, de ezek nagy része az ő szemükben kétségtelenül a részleges háborúhoz tartozott volna.

⁵¹³ 'bellum' 'guerra' szócikkek LLMAeH. Zavaros idők értelemben: 1322: „*durantibus ipsis temporibus guerrosus*” Sopron vm. oklt. I. 74. sz. (88–89).

⁵¹⁴ 1444: „*in guerra seu discordia*” Ub. Siebenbürgen V. 2496. sz. (139) Ez a moldvai belháborúra vonatkozik, amelyben azonban magyar alattvalókat is kár ért. 1452: „*per vim et guerram*” uo. 2769. sz. (339); 1456: „*guerris, iniuriis, vastitatibus, nocumentis et dapnificationibus bonorum et possessionum*” uo. 3004. sz. (519)

⁵¹⁵ Gierke, *Naturrecht*, 387.

⁵¹⁶ Grotius, *A háború és a béke*, 235.

⁵¹⁷ Grotius, *A háború és béke*, 170.

⁵¹⁸ Schrödl, *Kriegsrecht*, 25, 173.

Grotius épp csak megemlítette a magánháború régiségét, de nem szemlélte a fogalmat történetiségében, számára ez élő jelenség volt. A magánháborút csak a 18. század második felében tették történetivé. A folyamat két lépésben zajlott le: először alkottak egy olyan múltat, amelyben a közhatalom gyenge volt, ez lett volna a feudalizmus, majd azonosították a magánháborút a feudalizmus önhatalmi megnyilvánulásaival.⁵¹⁹ A magánháború is azok közé a fogalmak közé tartozik, amelyek a 18. század második felében kezdték elnyerni a ma is értelmezhető jelentésüket.⁵²⁰

A feudális anarchia fogalma is a 18. századi felvilágosodás szülötte, ez azonban sokkal csekélyebb hagyományra támaszkodhatott, mint a magánháború. A 18. század első felében alkotó Giambattista Vico a hagyományos humanista történetfelfogást követte, mikor a kritikai történetfilozófia első művében, az Új tudományban a középkort rendszeresen a „barbárság visszatérése korának” (*tempi barbari ritornati*) nevezte. Könyve végén egy teljes fejezetet szánt e korszak leírásának. E barbár és feudális világ jellemzői voltak az istenítélet célú párbajok, a heroikus rablások és a heroikus represszáliák (*ripresaglie eroiche*). Korábban láttuk már, Bartolus a represszáliára vezette vissza az ön- és a közhatalom minden formáját. Vico korszakolása is a humanistákét követte, csakhogy ő a római jog újjászületésével azonosította az új világ kezdetét, szerinte a második barbárság (*barberie seconda*) korszaka akkor ért véget, mikor Itália egyetemlein elkezdték művelni a természetjogot.⁵²¹ Vico felfogása épp az ellentettje volt Grotiusénak: őt a dolgok történetisége érdekelte.

A feudális anarchia azonban nem az efféle „megértő” történeti megközelítésben született meg, hanem sokkal kritikusabb felfogásban. A fogalmat valószínűleg Voltaire használta először. Ő is történeti kontextusban alkalmazta: szerinte II. Frigyes halála után süllyedt Európa az általános anarchiába, máshol pedig a feudális anarchiáról (*anarchie féodale*) beszélt. Voltaire-nek és kortársainak történetisége azonban eltért Vicoétól: a múlttól írtak ugyan, valójában saját korukat kritizálták.⁵²²

⁵¹⁹ Legtipikusabb példája Carl Friedrich Meißner, aki Grotius magánháborújának fogalmából indult ki, majd azt fejlesztette tovább. Egyaránt magánháborúnak tekintette az istenítélet célzatú párbajokat és a Fehdeket. Eljárása egyszerre volt történeti és néprajzi. Történeti annyiban, hogy a magánháborút a középkor, különösen a hűbériség jellemző megnyilvánulásának tartotta, néprajzi annyiban, hogy az amerikai őslakosok, a „vadak”, leírásaiban szereplő háborúkat többször összehasonlította a Fehdevel. Elítélő és negatív viszonyulása a magánháborúkhöz egészen nyilvánvaló. A művet természetesen rég nem forgatják, leírása és értékelése azonban napjainkig kivétel nélkül, minden részletében megragadható az európai közgondolkodásban. A mű eredetileg 1782-ben jelent meg a Hannoverisches Magasinban, majd egy, a hűbérjoggal foglalkozó tanulmánykötetben másodszer is közölték. Meißner, Vom Privatkriege.

⁵²⁰ Koselleck, Einleitung, Geschichtliche Grundbegriffe I. XV. Koselleck itt fejtette ki a Sattelzeit-ről szóló felfogását.

⁵²¹ Vico, Új tudomány 602. Szerinte a heroikus represszáliák (a magyar fordításban: megtorlások) is Bartolus – azaz Bartolus de Sassoferrato – koráig tartottak. uo. 588.

⁵²² Ludz 'Anarchie, Anarchismus, Anarchist' szócikk Geschichtliche Grundbegriffe

Akár a magánháború, akár a feudális anarchia fogalmának születését tekintjük, megfigyelhetjük, hogy még amikor történeti fogalomként is használták e kifejezéseket, akkor sem az önhatalom letűnt vagy még meglevő cselekményeit értették alatta, hanem sokkal általánosabb jelentést fűztek hozzájuk. Nagyon gyakran egy konkrét politikai eseményhez kötötték megjelenését. Mint még lesz róla szó, ebben a tekintetben régi hagyományt követtek az e hagyománnyal szakítani akaró szerzők: a középkorban is a politikailag instabil korszakokban, Magyarországon a „zavaros időkben” látták az önhatalom – elsősorban a jogtalan önhatalom – sokasodását.

Az ököljogra és a rablólovagra nem kell sok teret vesztegetnünk: az előző kettő, emelkedettebb fogalom kiegészítőjeként a 18. század végétől jelentek meg ezek az egyszerűbb szavak.⁵²³ Az ököljog korszaka az emberiség történelmének legrégebb korszaka lenne, amikor még semmiféle jog nem korlátozta az emberi erőszakot, és az erősebb joga uralkodott. Az ököl metaforája az erőszakot akarta kifejezni.⁵²⁴ Ha a középkorral kapcsolatban emlegették, akkor e barbár kor visszatérését értették alatta. Míg az ököljog a rendszer, a rablólovag a társadalom jellemzésére szolgált: a feudális múlt nemesi előjogokkal rendelkező személyét értették alatta, aki a becsületesség látszatára hivatkozva várából törvénytelen ségek sorát követte el.

A vérbosszút manapság is szívesen emlegetik az ősi társadalmak szokásainak leírói. A vérbosszú sérelemre adott válasz, amelyben a csoporthoz való tartozásnak nagy szerepe van: egyrészt a sértett csoportjához tartozónak kell elvégeznie, másrészt elszenvédőjének a sérelmet okozó csoportjához kell tartoznia. A vérbosszú nem önkényes, hanem a szokásjog korlátozza.⁵²⁵ A középkori Magyarországon hasonló szemléletet csak a represszáliánál figyelhetünk meg. Ott azonban csupán a tartozások megadását kényszerítették ki az adós csoportjához tartozók lefogásával, jószágaik lefoglalásával. A csoport azonban szinte sohasem vérségi köteléket jelentett, hanem mesterséges, jogi közösséget: egy birtokhoz vagy egy településhez, általában városhoz tartozást.

Mindegyik kifejezés alkalmatlan arra, hogy az önhatalmat vagy a hatalmaskodást helyettesítsük vele.⁵²⁶ A feudális anarchia azért, mert az önhatalom a legkevésbé sem

⁵²³ A német Fehdet magánháborúként leíró Meißner is a 9. század után a frank birodalomban elharapózott országúti rablásokról beszélt. Az anarchia (de nem a feudális anarchia!) igazi korszakának kezdetét nagyjából ugyanarra az időre tette, mint Voltaire, ő Hollandi Vilmos halálától számította. Meißner, *Vom Privatkriege*, 249, 254.

⁵²⁴ Kaufmann 'Faustrecht' szócikk HRG

⁵²⁵ A balkáni vérbosszúra: Miklosich, *Blutrache*; Wesnitsch, *Blutrache*; Behm, *Blood Revenge*; Hasluck, *The Albanian Blood Feud*. Magyarországon Hadik Béla próbálta kimutatni a vérbosszú nyomait. A bosszú és hatalmaskodás közti kapcsolatot azonban nagyon óvatosan kezelte. Hadik, *Bosszú*, 185.

⁵²⁶ Az anarchia, feudális anarchia használhatatlanságára: Gauvard, *Violence*, 194.

anarchia, épp ellenkezőleg, maga a rend, hiszen ez biztosította az adósság behajtását, a bűnös felelősségre vonását, a birtok védelmét a kisebb és nagyobb támadások és kártételek ellen. Feudális jelzőjét sem csak azért nem alkalmazzuk, mert itt e szó nem a 'hűbéri', hanem egy tágabb, társadalmi-politikai formációt kifejező, kormeghatározó jelentésében szerepel.⁵²⁷ Az önhatalom korántsem volt csak a feudalizmus világának a sajátja. Ismerte ezt az ókor, mi több, egyszerű elvei nélkül az ősi európai társadalmak működése is elképzelhetetlen. Aligha jutna valakinek is eszébe, hogy a görög komosz-t – a magyar dúlásnak vagy házramenésnek az ókori Hellászban ismert megfelelőjét – vagy a modern római jogászok által önszegélynek hívott intézményt az 'antik anarchia' fogalma alá rendelje, pedig ha elfogadja a feudális anarchiát, így kellene eljárnia.⁵²⁸ Az emberiség történelmének legmélyebb múltjába visszanyúló szokásról van szó, melyet e történelem túlnyomó részében alkalmaztak. Megnyilvánulási formái ugyanúgy normális és törvényes eljárásnak számítottak, mint ahogy pár évszázada – de van ahol épp csak egy százada – a Föld országainak túlnyomó részében az számít normálisnak, hogy az állam kezében van az erőszak monopóliuma. Ököljogról nem beszélhetünk: az önhatalmat nem a nyers erőszak, hanem a szokásjog szabályozta, mint ahogy rablólovagot sem emlegethetünk ott, ahol valaki birtokát és jogait védte meg kardjával.

A 'magánháború' látszólag alkalmas lenne a jelenség leírására, hiszen miként a háború jogos és elfogadott eszköz a politikai problémák megoldására, úgy a magánosok közti háború is a magánszemélyek közti problémákra. A magyar hatalmaskodások és önhatalom eseteinek jelentős részében azonban semmiféle erőszak nem történt. A birtok elfoglalása és élése legfeljebb csak magában hordta az erőszak lehetőségét. Úgyszintén nagyon sok olyan erőszakos esetet ismerünk, melyben olyan korlátozott erőszakot alkalmaztak, amelyre a háború szó még a legszűkebb értelmében sem használható. A vérbosszúnak a legcsekélyebb nyomai sem voltak jelen a középkori Magyarországon. Azért is foglalkoztunk oly sokat a 11. századi törvényekkel, hogy bebizonyítsuk, ott egy jól kialakult törvénykezési szokásrendszer elemeit foglalták írásba, nem pedig a vérbosszú utolsó említéseit.

⁵²⁷ A feudalizmus fogalmának magyarországi alkalmazhatatlanságára: Györffy, István király és műve, 589; Engel, Beilleszkedés Európába, 24.

⁵²⁸ Németh, Önszegély; Wesener, Offensive Selbsthilfe; Schmitz, Nachbarschaft. A 18. század végi német tudományos nyelv az önszegélyt (Selbsthilfe) a Fehde értelmében használta. Köbler, Werden, Wandel und Wesen des deutschen Privatrechtswortschatzes, 156.

II. A hatalmas tettek

1. Cselekmények sorozata

Egyetlen hatalmaskodás sem állt önmagában. Mindegyik egy vagy több cselekménysorozat része volt, legfeljebb a sorozatról nem maradtak fenn forrásaink. Mi több, a sorozat részei sem egyetlen tettet jelentettek, hanem többet. Az erőszakkal fellépő hatalmaskodó cselekedetét általában megelőzte egy másik, amelyet a megtámadott fél követett el. A hatalmaskodásokról részletesen beszámoló panaszlevelek nemcsak elfogultak, hanem elhallgatják e cselekmények természetes velejáróját, a kölcsönösséget is. A hatalmaskodásokról szóló beszámolóját mindenki kezdhette volna úgy is: a dolog úgy kezdődött, hogy a másik visszaütött. Az erőszak alkalmazása válasz volt egy korábbi cselekedetre. A látszólagos akció valójában reakció volt. A korábbi cselekmény a hatalmaskodó szemében éppúgy sértette az ő jogait, mint az ő későbbi cselekedete a másikat.⁵²⁹ Gyakran előfordult, hogy a kiváltó cselekedet éppolyan erőszakos volt, mint az arra adott válasz. Ha azonban az okokat akarjuk megkeresni, mégsem állíthatunk fel egy olyan automatikus képletet, hogy a hatalmaskodás előtt történt egy másik cselekmény, és ezt a korábbi cselekményt tesszük meg a hatalmaskodás okának. Több ügyben megfigyelhetjük, hogy a korábbi cselekményt is megelőzte egy másik, melyet a későbbi hatalmaskodó követett el. Nem szükséges azonban végtelen cselekménysorozatot feltételeznünk, sokkal valószínűbb, hogy a két fél egymáshoz való viszonya létformájukból adódóan vezetett a hatalmaskodáshoz. A szomszéd birtok, az öröklés, az osztály teljesen normális élethelyzetek voltak, melyek azonban mind magukban hordták a konfliktus lehetőségét. Nem állandó, újra meg újra visszatérő erőszakos tettek között élt a középkor embere, csupán gyakran került olyan körülmények közé, hogy csak az erőszak segített megvédeni jogait. Épp azért volt a leghatásosabb módszer a hatalmaskodások elintézésre az egyezkedés, mert olyankor az erőszakot kiváltó helyzetre kerestek megoldást: megállapították a határokat, kiadták az örökséget, az atyafinak járó birtokrészt.

A jogtalanságra adott erőszakos válasz, amely a sértett szemében hatalmaskodás volt, ritkán állt egyetlen hatalmaskodásból. Vegyük például az erdei kártételek esetét. Egy erdőben

⁵²⁹ Az itt leírt jelenségnek semmi köze a kriminológiában viktimológiának nevezett nézetrendszerhez, amely a sértett szerepét vizsgálja a bűncselekmény létrejöttében. A hatalmas tettek elemzését még átvitt értelemben sem lehet kriminológiának nevezni, a modern jogi szempontokat félre is tesszük leírásukkor.

egyetlen tél alatt akár több erőszakos cselekmény is történhetett. Ha a vita elmérgesedett, előfordulhatott, hogy nemcsak az erdő adott már teret a hatalmaskodásnak. A tilosban fát vágó paraszt ki nem egyenlített tartozását úgy szerezte meg a szomszéd birtokos, hogy útközben elfogta és elvette áruit.

Egyetlen hatalmas tett is egy egész sorozat lehetett. Előbbi példánknál maradva, tételezzük fel, hogy a földesúr parancsot adott tiszttartójának, hogy ha a szomszéd favágóit még egyszer rajtakapják, hogy az ő erdejében vágják a fát, keményen verjék el őket. A tiszttartó megtudta, hogy a szomszéd birtok lakói másnap fáért indulnak az erdőbe, lesbe állította saját embereit, akik rajta csaptak a favágókon. Elvették szerszámaikat, szekereiket behajtották a faluba, az ellenálló favágókat megverték, a szekereket három napig lefoglalva tartották, mivel nem tudtak kiváltásukról megegyezni, a kemény tél miatt a szolgabíró sem tudott megérkezni, hogy a szokás értelmében három nap után ő vegye át a lefoglalt dolgokat, ezért még egy ideig a hatalmaskodónál maradtak a szekerek és a lovak. Íme, egyetlen, több ezer alkalommal megtörtént cselekedet, amely számos, apró részletből állt össze. E részletekből a per során a panaszos vagy az ügyvédje alkotott egy vagy több cselekményt. Különösen, ha többször történt ugyanazon két fél között erőszakos cselekedet, ő csoportosította úgy a cselekményeket, hogy abból a panaszban a számára legalkalmasabb hatalmaskodássorozat kerekedjen ki. A tettek száma, együvé fonásuk vagy szétválasztásuk mind a panasz megfogalmazójának, azaz az egyik félnek a műve volt.

Három példa jól mutatja a hatalmaskodások összetettségét. A 13. század nyolcvanas éveiben a Somogy megyei Várdai család tagjai kölcsönösen vádolták egymást birtokaik elpusztításával, jószágaik elvitelével, elfogással és más jogtalanságokkal.⁵³⁰ Zalai nemesek régi viszályukra próbáltak pontot tenni 1330-ban. Érdemes szó szerint idézni, hogy mi mindent követtek el kölcsönösen egymással szemben: károkozásokat, jogtalanságokat, kártételeket, birtokok feldúlását, elpusztítását és elfoglalását, falvak felégetését, emberek foglyul ejtését, megölését és megcsönkítését.⁵³¹ Több évtizede húzódó birtokvita állt a háttérben a Kolozs megyei Kajántó részirtokosai és parasztjaik 14. század közepi ellenségeskedése mögött, amelyeket kölcsönösen követtek el egymás kárára.⁵³²

⁵³⁰ „*contra se invicem ambe partes super destructionibus suis, ablatoribus bonorum, captivatione sua et aliis iniuriis invicem irrogatis*” HO VII. 150. sz. (191) (RP 217. sz.)

⁵³¹ „*super omnibus dampnis, iniuriis, nocumentis, destructionibus, desolationibus et occupationibus possessionum, combustionibus villarum, captivationibus, interfectionibus et mutilationibus hominum et generaliter quibuslibet maleficiis inter ipsos quovismodo usque predictum diem perpetratis et irrogatis*” DL 1521. (AOkl XXIII. 739. sz.)

⁵³² 1360: „*in facto dampnorum iniuriarumque illacionibus altercaliter mutua vicissitudine et iobagionibus eorundemque usque nunc qualitercumque illatorum et perpetratorum*” DL 29036.

Az természetes, hogy a panaszos hallgatott saját korábbi tettéről, amely az ellene irányuló hatalmaskodást kiváltotta. Az is természetes, hogy a sok kis apró tettekből csak azokat adta elő, amelyek a per szempontjából fontosak voltak. Mindezekon felül azonban ő állította fel a hatalmaskodásoknak azt a sorozatát is, amelyre támaszkodva az utókor több évszázad múlva rekonstruálni próbálja a cselekményeket. A peres iratokban ránk maradt panaszt nem tekinthetjük még tehát biztos kiindulópontnak egy hatalmaskodás leírásakor, hanem csak elfogult véleménynek, amely részben fedte a valóságot.

E panaszok alapján a hatalmaskodásokat háromféleképpen lehet csoportosítani. A legelvontabb módszer szerint meg lehet keresni a törvényes erőszaknak azt a típusát, amelyre hivatkozva a hatalmaskodó elkövette a tettet.⁵³³ Előbbi példánknál maradva beszélhetünk erdei hatalmaskodásról, erdei lefoglalásról, erdei kártétel elleni védekezésből keletkezett hatalmaskodásról. A második módszer az lenne, ha a hatalmas cselekedetek középkori felsorolásai közül választjuk ki azt, ami az adott hatalmaskodásra illik, és az alá osztjuk be a tettet. Továbbra is példánknál maradva, ha a más erdejében fát vágók között nemesek is voltak, akiknek a kijutott a szokásos verésből, akkor az Ulászló-féle kisebb törvénykönyv öt esete közül kiválasztjuk a nemes megverését, és az alá osztjuk be a cselekményt. Az utolsó esetben sok kis cselekményre bonthatnánk a hatalmaskodásokat, többnyire olyanokra, melyhez hasonlókat a modern büntetőtörvénykönyvek is felsorolnak. Az említett erdei hatalmaskodás esetében verés, elfogás, holmik elvétele lehetne az adott tett csoportosításának az alapja.⁵³⁴

Mindhárom módszer mesterséges. A per során azonban egyiket sem alkalmazta egyik fél sem, a bíróságok sem ennek alapján hozták meg döntéseiket. A két utóbbi beosztás ráadásul a több tettekből álló cselekményeket indokolatlanul szétszabdálja, tehát az a módszer, amely a modern büntetőjogban természetes, itt épp a lényegét takarja el.

A továbbiakban először egy viszonylag jól dokumentált késő középkori hatalmaskodássorozat minden elképzelhető vonatkozását vesszük számba, utána azonban – jobb híján – a három felsorolt módszert vegyesen alkalmazzuk. Elsődleges célunk a hatalmaskodások törvényes okainak feltárása lesz.

⁵³³ Vogel, Fehderecht und Fehdepraxis, 62.

⁵³⁴ Kőfalvi, „... a rosszat rosszal tetézve...”, 37.

2. A Nyárasapátiak és az óbudai klarisszák viszálya

Egy 15. század közepi hatalmaskodássorozat esetei kitűnően reprezentálják a magyar hatalmaskodások gyakorlatát. Az események Cegléden és a vele határos Nyárasapáton történtek.

A két település egyben megyehatáron is feküdt, bár ennek a hatalmaskodások szempontjából semmilyen jelentősége nem volt, csupán a jogi megoldások keresése során kapott némi szerepet. Cegléd Pest megyében feküdt, a tőle délre eső első falu, Nyárasapát pedig Külső-Szolnok megyében. Cegléd a 15. századtól kezdve mezővárosnak számított, amelyhez a középkor végén nagy kiterjedésű legelők és szántóföldek tartoztak. Ezeknek jelentős részén a tatárjárás előtt sok kisebb falu határa osztozott.⁵³⁵ A mongol hadjárat során e falvak elpusztultak, és nem népesítették be őket újra, földjeik pedig beolvadtak a szomszédos településekbe. Az új határok a 14. században még álló templomromok mentén húzódtak, e romok egyike-másika még a középkor végén is látszott. A magyar nyelv ez ilyen elpusztult, templomos falvakból alkotta meg a félegyház nevet: a templom és a körülötte levő földek egyik fele az egyik, a másik fele pedig a másik településhez került.⁵³⁶ Az egykori településeket azonban saját névvel rendelkező pusztaként továbbra is számon tartották.⁵³⁷ A város és az egész vidék a külterjes állattenyésztésből és a gabonatermelésből élt. A mezőváros birtokosa az óbudai Boldogasszony klarissza kolostor, Nyárasapáté pedig a Nyárasapáti család volt.⁵³⁸ A klarissza kolostor az ország egyik legelőkelőbb zárdája volt, amely 1368 óta mondhatta magáénak Ceglédet.⁵³⁹ A viszonylag nagy lélekszámú város hatalmas területet foglalt el, mint birtok azonban önmagában állt, és nem függött össze az apácák más birtokaival. A város és a kolostor között több mint nyolcvan kilométert kellett szekerezni, közben ráadásul a dunai réven is át kellett kelni. A kolostort az apátnő által kinevezett tiszttartó képviselte Cegléden, aki 1444-ben és 1469-ben nemesi származású volt.⁵⁴⁰ A Nyárasapáti család birtoklásának eredetét nem ismerjük. A 15. század közepén két, egymáshoz közel eső faluban, Nyárasapátiban és a szintén Külső-Szolnok megyei Tetétlenben

⁵³⁵ Opper, Cegléd

⁵³⁶ Más nézetek teljes összefoglalása: Mező, Félegyháza

⁵³⁷ Tringli, Pest megye, 103.

⁵³⁸ A továbbiakban mindenütt azt a középkori névformát használom, amelyen a falut és a családot kivétel nélkül említették. A mai Nyárasapát falunév a szokásos nyelvi egyszerűsödéssel és népi etimológiával keletkezett.

⁵³⁹ Karácsonyi, Szt. Ferencz rendjének története, II. 482–509; Pest megye okl., 31; Fügedi, Topográfia és városi fejlődés, 20; Kumorovitz, Idősb Erzsébet királyné; Kubinyi, Budapest története, 78; Bertalané, Az óbudai klarissza kolostor. A királyi adománylevél: DL 5698., a királyi: DL 5699. A királyi oklevél kiadása: Fejér CD IX/4. 62. sz. (130), részlegesen: Pest megye okl., 393. sz.

⁵⁴⁰ Ezt nemesi névalakjuk árulja el. 1434: DL 12.595, 1469: DL 16907. Később volt polgári származású hivatalos is Cegléden.

(ma: Köröstetlen) voltak birtokosok, sőt valószínűleg e két falu kizárólagos urai voltak. Volt jószáguk a valamivel távolabb, de szintén Pest megyében fekvő Mendén is.⁵⁴¹ Nyárasapáti Györgyöt 1469-ben *egregius*nak, magyarul *vitézlő*nek titulálták, ami arról árulkodik, hogy kortársai a nemesség jobb módú rétegéhez sorolták.⁵⁴² Két falujuk lakosság száma biztosan nem érte el Ceglédét. A család nem véletlenül kapta Nyárasapát faluról a nevét, ott állt ugyanis a kúriájuk. A falu és a mezőváros központja között a távolság úton haladva alig volt több nyolc kilométernél. Mivel az itt ismertetendő események túlnyomó részt a két település határán történtek, ezért érdemes azt is megállapítanunk, hogy a határok természetesen ennél is közelebb feküdtek, még távoli pontjaik sem eshettek két-három órányi járásnál messzebb a lakott részekről.⁵⁴³ A Nyárasapátiak a falvaikban élő parasztjaik fölött valószínűleg személyesen gyakorolták földesúri jogaikat, és vezették saját gazdaságukat, jó ideig talán tisztartót sem alkalmaztak. Ilyet először 1476-ban említettek, korábban minden oklevél a család valamelyik férfitagjának személyes hatalmaskodásáról vagy a személyes parancsára történt hatalmaskodásról beszélt.⁵⁴⁴

Hogy a 13. században elpusztult falvak határain hogyan osztozzanak meg a fennmaradó települések, azt több helyen sem jelölték ki pontosan. Addig nem is volt erre szükség, amíg a környék földesura csak a király volt. Nagy Lajos, majd Zsigmond adományai után azonban fellángoltak a határviták.⁵⁴⁵ A kolostor többször is megpróbálkozott Cegléd határainak végleges rögzítésével, de mindhiába: a szomszédok mindig ellent mondtak a kolostor által

⁵⁴¹ Nyárasapáti György és felségének hatalmaskodó tetétleni jobbágysai: 1465: DL 16292, 1476: DL 17828. Mendéről idézték meg Nyárasapáti Lászlót 1456-ban, 1469-ben pedig Györgyöt és feleségét Margitot. Mivel csak ez utóbbi esetben írták azt, hogy az „ő Mende birtokukról” történt az idézés, 1456-ban pedig csak egyszerűen „Mendéről” idézték, ezért talán Margitnak volt Mendén birtokrésze. 1456: DL 15049, 15050, 15037; 1469: DL 16836.

⁵⁴² DL 16834. Korábbi két munkámban helytelenül későbbre tettem a Nyárasapátiak vitézlőként történt első említését. Tringli, Segítők, 695; Tringli, Mittäter oder Anstifter? 169.

⁵⁴³ A mai Nyárasapát nem a középkori falu területén fekszik. A török korban elpusztult Nyárasapátot attól kelet-északkeletre, tőle 3–3,5 kilométerre tárta fel Bálint Alajos az egyik első, tervezett középkori magyar faluásatás során. A régi falu a mi Törtel felé esett, a mai Nyárasapát és a Törtel közötti távolság harmadán. Bálint, A középkori Nyárasapát; Benkő, A középkori Nyárasapát

⁵⁴⁴ 1476: „*Elias provisor curie egregii Georgii de Nyarasapath*” DL 17828. Az udvarbíró elnevezés egy kétfalú birtokos esetében kissé nagyképpen hangzik, e tisztség általában a tagoltabb igazgatású nagybirtokokon szokott előfordulni, ekkora birtokon beérték a tisztartóval (*officialis*) is. A régió nemesi társadalmára: Tringli, Pest megye, 133.

⁵⁴⁵ Igen pontosan fogalmazták ezt meg Pest és Pilis megye 1405-ös közgyűlésén a Pest megyei nemesek. Az óbudai apácák egy addig Cegléd, Körös (Nagykörös) és Kecskemét által közösen használt harasztosnak a körösiek általi kisajátítása miatt tiltakoztak. A megyebeliek szerint, amikor a három birtok (*possessio*) királyi kézen volt, a három település (*villa*) lakói közösen éltek, azóta azonban a körösiek használták, de, hogy milyen jogon, azt nem tudták megmondani. A körösiek aztán 1418-ban felégették a harasztost, valószínűleg termőre fogták területének egy részét. Midőn 1425-ben a tél közeledtével a ceglédiek fát akartak vágni ott, a körösiek erővel kergették el őket. A később kifejtendő gondolatmenet szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy egyik panasz sem általában a körösiekről, hanem a földesuraik nevében eljáró körösiekről beszélt. ZsO II. 3857. sz. (464), uo. VI. 1843. sz. (473); uo. XII. 1270. sz. (482–483) 1411-ben és az azt követő évben hárman is felkérték az állítólag Ceglédhez tartozó pusztákat: Külső- és Belsőhegyest, más néven Kéthegyest, valamint Szőkegyházát. ZsO III. 442. sz. (159), 2682. sz. (623), 2705. sz. (628)

kijelölt határok állításának. Egészen a mohácsi csatáig vitatott hovatarozású, ahogy a kora újkori magyar nyelvű források mondták, *villongó* vagy *veszekedő földek* öveztek Cegléd külső határait.⁵⁴⁶ Az ellentmondók, azaz a határjárások meggátlói között mindig ott voltak a Nyárasapátiak is.

A két birtokos közti konfliktus forrásai kivétel nélkül a klarissza rendháznak az oszmánok elől Pozsonyba menekített levéltárában maradtak fenn. A Nyárasapátiak oklevelei mind egy szálíg elpusztultak, így meg sem próbálkozhatunk a család más irányba végzett, illetve más irányból elszenvedett hatalmaskodásainak elemzésével, és be kell érünk az óbudai apácákkal vívott aktív, illetve passzív hatalmaskodásaival. Még így is kivételesen nagyszámú forrásokkal rendelkezünk harmadfél évtized kölcsönös erőszakos cselekedeteiről. Nem ez az egyetlen jelenség, ami e konfliktussorozatot egyedivé teszi, azonban majd minden más, itt megfigyelhető esemény és abból levonható következtetés bátran általánosítható több ezer más hasonló cselekmény esetében. A két szomszéd birtokos viszályának elemzésekor csak a rendkívülinek számító ügyekre hívjuk fel külön is a figyelmet. Azért, hogy ne vesszünk el a részletek elbeszélésében, a hatalmas cselekedeteket táblázatba foglaltuk és csak a fontosabb eseményeket mondjuk el, azokat magyarázzuk.⁵⁴⁷

A jó szomszédtság megromlásának első jele az volt, amikor 1434-ben a Nyárasapátiak felkérték maguk számára a királytól az apácák szerint Ceglédhez tartozó négy pusztát és különböző szántóföldeket.⁵⁴⁸ Forrásaink szerint először tíz év múlva, 1444-ben került sor tettlegességre. A történetnek egyszerre két verzióját is ismerjük, de mintha nem is ugyanarról az esetről beszéltek volna a pereskedők. Nyárasapáti István az apácák és a ceglédiek ellen azért emelt panaszt, mert október végén, napnyugtakor Ceglédre érkezvén – külön kihangsúlyozta, hogy fegyvertelenül (*nec bicella, nec gladium habens*) – ötödmagával megszállt egy helybéli szabónál, erre a ceglédiek félreverték a harangot, majd dorongokkal, íjjakkal, nyilakkal és más eszközökkel (*cum fustibus, arcubus et sagittis necnon ceteris armis eorum*) rájuk támadtak. Két jó lovát lenyilagták, hármat pedig megsebesítettek, tették pedig mindezt hatalmaskodás közbejöttével. Hogy erre miért került sor, arról semmit sem tudunk

⁵⁴⁶ Határjárási próbálkozások: 1453: DL 14756, 14684; 1460: DL 15446, 1503: DL 22554, 21219; 1504: DL 21386, 21361. A szavakra vonatkozó 17. századi adatok Pest megyéből származnak. Tringli, Segítők, 53.j.

⁵⁴⁷ A Bálint Alajos által vezetett ásatáshoz a történeti forrásokat Éri István gyűjtötte össze, ennek kapcsán ismertette a két falu, illetve a két birtokos viszályát. Az eseményeket más szempontból már korábban feldolgoztam. A mostani feldolgozás az apácák levéltárának teljes körű feldolgozásán alapszik. Éri, Cegléd és Nyárasapát; Tringli, Segítők, Tringli, Mittäter oder Anstifter? Újabb kiadás magyar nyelvű regesztában: C.Tóth, Adatok Cegléd középkori történetéhez. Minél több esetet akarunk statisztikai módszerrel feldolgozni, annál nagyobb a hiba esélye. A panaszokban egymástól elválasztott ügyeket tekintettük külön ügynek, még akkor is, ha többféle esemény történt egyetlen alkalommal. A lefoglalást és verést nem lehet egymástól elválasztani. A különböző időpontokban történt hatalmaskodásokat külön esetnek számoltuk el.

⁵⁴⁸ DL 12595.

meg előadásából. A kolostor és a ceglédiek ügyvédje szerint Nyárasapáti azért ment Ceglédre, hogy a tiszttartótól engedélyt kérjen arra, hogy egy tilalmas erdőben fát vághasson.⁵⁴⁹ Miután a tiszttartó ezt megtagadta, a nemesember fenyegetőzni kezdett: ha három napon belül nem kapja meg a fát, karóba húzatja, mondta, majd magával akarta hurcolni. A ceglédiek azonban kiszabadították a tiszttartót, miként azt a polgártársukat (*cohospitem*) is, akit Nyárasapáti már a városon kívül fogott el, és „mint egy lovat, szorosán megbéklyózott”. A tumultus közben egy ceglédit súlyosan megverték. Az apácák ügyvédje azt is megjegyezte, hogy korábban, midőn Nyárasapáti a ceglédiek állatait el akarta hajtani, azok nem szegültek neki ellent, továbbá nem is ötöd, hanem tizenkettedmagával ment Ceglédre.⁵⁵⁰ Az előadásból kitűnik, hogy volt már ellentét a szomszédok között, hiszen korábban Nyárasapáti legalább egyszer behajtatta a ceglédieknek az ő birtokán legelő állatait. A mezei kártételek elleni védekezés bevett szokása szerint ehhez joga is volt, amelyet ezúttal a ceglédiek sem vitattak, sőt jó szándékukat azzal is bizonyítani akarták, hogy akkor ennek nem álltak ellent. A ceglédi tumultust a felek ugyan a nádori bíróság elő vitték, ahol mindkét fél közös vizsgálatot kért, melyet minden biztonnal el is végeztek, de a további pernek nem leljük nyomát.

Épp egy évtized múlva, 1454-ben egy három évig tartó hatalmaskodássorozat vette kezdetét. Ettől kezdve a történeteknek mindig csak azt a változatát ismerjük, melyet a sértett fél adott elő, többnyire az óbudai apácák képviselője. Valamikor az év folyamán, két ceglédi paraszt húsz forintot érő szénáját vitte el, egy másiknak egy tíz forint értékű „jó lovat” foglaltatta le a tíz évvel korábbi sikertelen favásárló testvére, Nyárasapáti László.⁵⁵¹ Július legelején két ceglédi szénát kaszált Pálosrétén, mely a kolostor ügyvédje szerint ceglédi föld volt. Ám ekkor László egy név szerint megnevezett jobbágyával és „más familiárisaival és jobbágyaival, fegyveres kézzel és hatalmasul rájuk támadt”. Megverték és megsebesítették őket, a náluk talált dolgokat elvették tőlük, az általuk lekaszált szénát elszállították, a két jobbágyot „félholtan” hagyták a réten. A hatalmaskodásnak biztosan volt előzménye, talán nem is egy, mert az apácák és Nyárasapáti László perben álltak egymással, ahogy ekkor mondták perfüggőség volt közöttük.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Talán éppen arról az erdőről van szó, melyért a ceglédiek és a körösiek, illetve földesuraik annyit viszálykodtak.

⁵⁵⁰ „*idem Staphanus minatus fuisset eidem, ut ipsum propterea infra tridium palari faceret*” „*ad instar equi dire ligare*” DL 13814.

⁵⁵¹ DI 15050, 15052, 15053. Egy 1456-os panaszról és akkor elvégzett vizsgálatokból ismerjük az ügyet. „*In anno cuius iam tertia instaret revolutio*” történtek az események, mondta a bírói parancslevél. Ezt természetesen középkori módon kell számolnunk: az első év a folyó év, a második az előző, a harmadik pedig a mai szóhasználat szerinti két évvel korábbi időpont. Néha az oklevélfogalmazó deákok is elrontották a számolást, a számolási hiba azonban nem relativizálja a számtant. Minden más, sorszámokkal datált esemény megtörténtét így számítottuk.

⁵⁵² DL 14857.

Az ügyvéd minden, ilyenkor szokásos formulával nyomatékosította a hatalmaskodás megtörténtét. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy Pálosréte a város határain belül fekszik. Ezek után már egymásból következtek az újabb kifejezések: a két jobbágy semmiféle bűnt nem követett el, a cselekmény hatalmaskodás közbejöttével történt, az apácák jogainak sérelmére és kárára. Nem is történhetett másként. Ha a rét a kolostor birtoka volt, akkor a kolostor jobbágyainak joguk volt ott kaszálni, tehát nem követtek el bűnt, mivel nem más birtokán kaszáltak. A hatalmaskodás közbejötté sem lehetett kétséges, hiszen a kaszálókkel szemben alkalmazott erőszak jogtalan volt. Mindez pedig sértette az apácák birtokosi jogait, azaz kárt okozott nekik. A formulák azonban könnyedén visszájukra fordíthatók, ha a rét Nyárasapátié volt. Márpedig Nyárasapáti László biztosan így gondolta. A két ceglédi jobbágynek ekkor semmi keresnivalója nem volt ott. Ha munka közben rajtakapták őket, szabad volt őket megverni, zálogot venni tőlük, a szénát is jogosan vitték el a nyárasapátiak, hiszen az az övüké volt. Ebben az esetben szó sem volt hatalmaskodásról, hanem a szokásjog által elismert erőszakról. Az apácáknak semmiféle joguk nem sérült, mert nem is volt a réten semmi keresnivalójuk, ennek megfelelően kárt sem szenvedtek. Ellenkezőleg, a jogtalan kaszálással a két ceglédi sértette meg a szomszéd földesúr jogait, és okozott volna neki kárt, ha az nem védekezik törvényesen ez ellen. Az ügy eredete tehát a vitatott birtokjog volt, a birtok gyümölcsseinek törvényes élése – a széna kaszálása – állt szemben a birtok védelmével, a törvényes lefoglalással és erőszakkal. Az egyedi eset elemzésekor újfent hangsúlyozni kell, hogy nem egy meghatározott hatalmaskodási típus, a mezei és erdei károkozások elleni védekezés vagy a birtok védelme érvényesült, hanem a birtok védelmének megengedett módszerei, amelyeket csak a jogi kodifikáció választott el egymástól és sorolt be különböző kategóriák alá.

Egy évvel később valószínűleg ugyanezt a rétet kaszáltatta le a Nyárasapáti László. Habár az apácák ügyvédje „hatalmaskodás közbejöttével” történt cselekedetről beszélt, erőszak nem történt. Az ügyvéd most jóval kevesebb formulát alkalmazott, mint egy évvel ezelőtt. Azt azonban most sem mulasztotta el az előadottakhoz hozzátenni, hogy „mindenféle jog nélkül” történt a kaszálás.⁵⁵³ Ennyi elég is volt annak alátámasztására, hogy bárki számára nyilvánvaló legyen, hogy hatalmas tettel állunk szemben. Más birtokának élése hatalmaskodás volt, hiszen az, aki magának vindikálta a birtokjogot, kész lett volna erővel is megvédeni azt – mint láttuk, Nyárasapáti egy évvel korábban így is tett. Az erőszak

⁵⁵³ DL 14973, 14974.

alkalmazása egyébként sikeres volt: miután 1454-ben úgy verték el a ceglédieket Pálosrétéről, 1455-ben már ki sem mertek oda menni.

Nem ez volt az első ilyen eset 1455-ben. Áprilisban egy ceglédi ember marháját foglaltatta le Nyárasapáti László, szeptember végén pedig ugyanakkor a ceglédi jobbágnak a húsz forintot érő szénáját vitette el.⁵⁵⁴ Az apácák ügyvédje ugyan azt állította, hogy Cegléd határain belül történtek az események, ami saját szempontjából így is volt, valójában azonban a lefoglalás a „villongó földön” történt, Nyárasapáti pedig saját érdekeit védve, jogosan járt el. Állítólag július végén foglalta el Nyárasapáti két pusztát szántóföldjeit, azokat a maga számára felszántatta, a füvet lekaszáltatta, a szénát elvitette – mondta a kolostor beadványa. A szomszéd nemes eljárása azért is sérelmes volt a kolostor számára, mert túl volt azon a határvonalon, amelyet egy korábbi határjárás során Nyárasapáti elfogadott. A ceglédiek nem hagyták annyiban a dolgot. December elején kimentek az egyik pusztára, melyet azon a nyáron „foglalt el” Nyárasapáti László, és elhordták a szomszéd falu egyik parasztjának asztagokban álló kölesét. Ezzel 16 forint kárt okoztak neki, hatalmaskodás közbejöttével, a földesúr és fia jogainak sérelmére és kárára – így a Nyárasapátiak, akik arról hallgattak, hogy az apácák még az ő parasztjaik nyári akciója után visszaiktatást (*restitutio*) kértek a maguk számára, melyet a királyi kúria az akkor érvényes dekrétum szerint el is rendelt. Az apácák így jogilag visszakerültek a határon túli földek birtokába. Az ügy pikantériájához tartozik, hogy egy hónappal korábban Nyárasapáti László is visszaiktatást kért ugyanerre a területre, amely szintén megtörtént. A visszaiktatáshoz kikiáltott közgyűlés módjára elvégzett vizsgálatra volt szükség, amelynek során be kellett igazolódnia annak, hogy a kérdéses föld valóban azé-e, aki magáénak állítja. Ez nem okozott problémát. Mivel Nyárasapát Külső-Szolnok megyei falu volt, ezért a külső-szolnoki szolgabírák végezték el a vizsgálatot, és hallgatták ki a Nyárasapátiak által odahívott Külső-Szolnok megyei tanúkat. A kolostor ugyanezt tette Pest megye hatóságával. A Nyárasapátiak által állított tanúk mind azt igazolták, hogy nekik van igazuk, miként az apácák által vizsgálatra hívott tanúk is a kolostor igazát erősítették meg. Nyárasapáti egyszerűen csak Töröttegyház pusztá területének visszaiktatását kérte, az apácák ügyvédje óvatosan a Besenyő és Töröttegyház közti földeket emlegette. Kétségtelen, hogy ugyanarról a területről volt szó, de Nyárasapáti nem akarta, hogy a kúriában feltűnjön, hogy nem sokkal korábban már történt ott egy visszaiktatás. Két egymásnak ellentmondó, jogilag érvényes visszaiktatásról szóló oklevél volt tehát a

⁵⁵⁴ DL 15049.

birtokosok kezében, parasztjaik pedig azt tettek, amit jónak láttak. Békés úton éppúgy nem lehetett megoldani a pusztá ügyét, mint erőszakosan.

A következő tavasszal a nyárasapáti lakosok közül tízen fel is szántották a földeket. Nem pár ölnyi földdarab körül forgott a vita, hanem egy egykori falu területéről; a Pest megyei szolgabírák ötszáz holdra becsülték nagyságát.⁵⁵⁵ Az apácák ügyvédje a királyi kúriához fordult, ahol elpanaszolták a visszaiktatott földek elfoglalását, és királyi szóval történő megintést (*ammonitio*) kértek Nyárasapáti ellen, hogy bocsássa vissza a földeket.⁵⁵⁶ Arról természetesen nem szóltak, hogy a másik fél egy hónappal előbb, mint ők, szintén visszaiktatta magát a vitatott pusztá birtokába. A birtok védelméhez a jogi megoldások keresése éppúgy hozzá tartozott, mint a saját erőszak alkalmazása. 1456-ban alighogy elkezdődtek a tavaszi munkák, a földeket Nyárasapáti parasztjai vették művelés alá, ennek első jele az első kaszálású széna betakarítása volt.⁵⁵⁷ Ebben az évben már nem kellett a ceglédiek állatait lefoglalni, valódi erőszak egyébként sem 1455-ben, sem 1456-ban nem történt. A kolostor panaszt tett ugyan egy-egy marha és ló és lefoglalása miatt, de nem számoltak be arról, hogy az állatok gazdáját vagy a legeltető pásztort megverték volna.

1456-ban elcsendesedtek a határviták. Hogyan, mi módon, annak semmi nyoma az apácák levéltárában, ahol pedig a peres iratokat szorgosan megőrizték. Bizonyára még a fennebb leírt ügyek miatt folyt a perük a kúriában 1459-ben, de erről semmi biztosat nem tudunk.⁵⁵⁸

Időközben Nyárasapáti László fia, György lett a család feje. A szomszédok közt 1464 tavaszán újult ki a vita. A ceglédi parasztok „elfoglalták” Töröttgyház szántóföldjeit. A tárgyaláson a kolostor nevében megjelenő ügyvéd csak annyit mondott, hogy a ceglédiek azokat nem foglalták el, nem is tartják elfoglalva, sőt az egész keresetben ártatlanok.⁵⁵⁹ A lakonikus válasz a klostrom szempontjából teljesen igaz volt: ha egyszer övék a föld, akkor parasztjaik nem foglalhatták el, épp ellenkezőleg jogosan éltek. A Nyárasapátiakat nem abból a fából faragták, hogy békésen túrték volna ezt. Egy évvel később, tavasszal már a nyárasapáti parasztok szántottak, vetettek ugyanott.⁵⁶⁰ Az apácák nemcsak a királyi törvényszékek előtt keresték igazukat. A Magyarországon tartózkodó szentszéki követtel oklevelet állíttattak ki, mely kiközösítéssel fenyegette a klarisszák birtokainak elfoglalóit.⁵⁶¹ Az ilyen megintés

⁵⁵⁵ „*Situmque quantitatem et adiacentiam huiusmodi terrarum arabilium occupatarum ad quingenta jugera terrarum arabilium se extendentium reperissent.*” DL 15003, 15004, 151012, 15048.

⁵⁵⁶ DL 15037, 15041.

⁵⁵⁷ DL 15082.

⁵⁵⁸ Egy egyszerű halasztó levél tudósít róla csupán: DL 16173.

⁵⁵⁹ DL 16173.

⁵⁶⁰ DL 16190, 16191.

⁵⁶¹ DL 16177.

természetesen nem használt az ellen, aki azt tartotta magáról, hogy ő egy arasznyit sem vett el máséból és csak azt védi, ami az övé.

Ugyanennek az évnek a nyarán immáron nem távoli kaszálókon, legelőkön és szántóföldeken, hanem valószínűleg lakott területen folyt a hatalmaskodás. Nyárasapáti György vezetésével egy kisebb fajta hadsereg indult Cegléd ellen. Tizenhat szomszédos nemest, két kunt, 108 név szerint felsorolt jobbágyot „és több más, ötszáz főre tehető lovas és gyalogos embert” „felhúzott számszeríjakkal és kirántott kardokkal” vezetett a mezőváros ellen. A hatalmas csapat nem okozott túl nagy kárt a polgároknak: a kolostor nevében tett panasz mindössze arról számolt be, hogy több embert keményen elvertek. Nyárasapáti azonban csak a hatalmaskodás vezére volt, kitervelője egy szomszédos nemesasszony volt, Vezsenyi László özvegye. Az ő „tanácsára és akaratából” vonult a csapat Ceglédre.⁵⁶² Vezsenyiné alkalmasabb vezért nem is találhatott volna a vállalkozásra, hiszen György családja évtizedek óta viszályban állt Cegléd földesuraival. A hatalmaskodásban részt vevő nemesek jó részének ugyanúgy határvitája volt Cegléd miatt az apácákkal, mint Nyárasapátinak. A parasztok közt ott voltak György úr nyárasapáti és tetétleni, a Vezsenyiek vezsenyi és kécskei és az egyik kőrösi földesúr kőrösi jobbágyai. A kőrösiek még a nyárasapátiaknál is régebb óta ellenségeskedtek a ceglédiakkal a határok miatt. Mindezek ellenére sok minden zavaró ebben a hatalmaskodásban. Még ha csak egy napra is szedték össze ezt a csapatot, nyár derekán, a legnagyobb dologidőben, akkor sem tudjuk, hogy mi volt a hatalmaskodó célja, és az elkövetők tettének oka. Megszokhattuk, hogy erről a kárvallott fél bölcsen hallgatott, most azonban furcsa az is, hogy egy ekkora sereg erejéből csak arra futotta, hogy elverjen néhány ceglédi polgárt. Ráadásul az apácák ügyvédje néhány régebbi hatalmaskodással kapcsolta össze az e miatt tett panaszt, akadt köztük olyan is, melyet évtizedekkel korábban követtek el. A vizsgálatot ugyan ebben az ügyben is elvégeztették, de semmiféle jogi folytatása nem volt ennek az akciónak.

Két év szünet után, 1468-ban megint Cegléd és Nyárasapát közti hatalmaskodásokról értesülünk. György úr kivágatta a Töröttegyház pusztán található *ikrestölgyfa* nevű határfát, és abból ácsoltatta össze nyárasapáti kúriájának kapuját. A tölgynek beszédes nevet adtak: a mesterségesen két-vagy háromtörzsűre sarjasztott fák az ország más vidékein általánosan bevett határjelzőnek számítottak.⁵⁶³ Minek álljon azonban határfa ott, ahol, nincsen határ? – indokolhatta tettét a kúriaépítő földesúr. A ceglédiak nem hagyták annyiban a dolgot: a

⁵⁶² DL 16292, 16323.

⁵⁶³ Takács, Határjelek, 42.

vitatott puszta területén fekvő földeket ők foglalták el.⁵⁶⁴ 1469-ben egy ceglédi polgár öröltette meg gabonáját a nyárasapáti malomban. Midőn hazafelé tartott, Nyárasapáti György és felesége ráküldött 21 nyárasapáti lakost, akik a ceglédit elfogták, szekerét, ökreit és lisztjét lefoglalták, és még bírói parancsra sem adták vissza.⁵⁶⁵ Ugyanennek az évnek a nyarán megint azért panaszkodott a kolostor, hogy Töröttegyházat a Nyárasapátiak elfoglalták.⁵⁶⁶ Néhány héttel később a ceglédi tisztartó „az apácák különös parancsára és akaratából” saját familiárisait és 121 jobbágyot küldött az állítólagos nyárasapáti földekre, ahol egy pesti polgár bérelt rétet a földesúrtól, hogy ott legeltesse kétszáz marháját. A ceglédiek az állatokat elhajtották, és a polgár két szekerét is magukkal vitték. Két darab földet elfoglaltak, egy nyárasapáti jobbágy hat ökrét is lefoglalták, aki ura engedelméből kaszált egy rétet.⁵⁶⁷ A királyi személyes jelenlét előtt az apácák ügyvédje a szokásos választ adta: az előadottakban teljesen ártatlan, a jobbágyok részéről azonban kész igazságot szolgáltatni.

A tél beköszöntével véget értek a „birokgoglalások” és a hatalmaskodások. Az ügyek eddig is bíróság elé kerültek, hiszen a panaszok alapján összeállított, vizsgálatra utasító parancsokból és az azok után készült jelentésekből ismertük meg az eseményeket. A perek további folytatásáról azonban nem értesültünk. Most azonban, a karácsonyi ünnepek környékén a kolostor és a Nyárasapáti család a bíróság előtt egyezsége jutott. Eldöntötték, hogy félreteszik eddigi egyenetlenségeiket, a döntést pedig nem a kúria bíróságára hagyják, hanem fogott bírák kezébe teszik. Mindegyik fél választott magának egy-egy kúriai ítélmestert, rajtuk kívül négy-négy nemesembert. E tíz döntőbíró feladata az volt, hogy kiszálljon a *villongó földre*, és ott ítéletet hozzanak. A döntőbíró, akárcsak a kúria, oklevelek alapján döntött volna, a felek pedig vállalták, hogy az ügyben kelt addigi okleveleiket a tárgyalásra elviszik. A kolostor és a Nyárasapátiak is kötelezték magukat arra, hogy bármi legyen is a döntés, azt elfogadják és később is megtartják. Hogy a további pereskedésnek elejét vegyék, minden olyan peres iratot érvénytelenítettek, melyet a fogott bírónak nem mutattak volna be. Így nem lehetett a szándékosan elhallgatott tények újra felelevenítésével a döntőbírói ítéletet megtámadni és a pert újra kezdeni. Az egyezésnek volt egy záradéka is: mindketten vállalták, hogy ha valamelyikük az okleveleket mégis felhasználná, vagy nem vetné magát alá az ítéletnek, akkor minden pereskedés nélkül, azonnal ötven nehéz márkát fizessen a másik félnek. Az erről szóló oklevelet az a kúriai bíróság állította ki, amely előtt az utolsó ügyek

⁵⁶⁴ DL 16834.

⁵⁶⁵ DL 16836, 16837.

⁵⁶⁶ DL 16890, 16891, 16892, 16936.

⁵⁶⁷ DL 16907, 16937, 16940.

perei folytak: a királyi személyes jelenlét.⁵⁶⁸ A megegyezés azonban elmaradt. Ami ezután következett, az szokatlan volt, és csak ritkán fordult elő.

A fogott bírának – csak őket nevezték így a hivatásos bírakat nem – és a két ítélőmesternek a legközelebbi nyolcados törvényszék befejezése, pontosabban elhalasztása utáni tizedik napon kellett volna megjelennie Töröttgyházán, ahová a budai káptalan mint hiteleshely tanúbizonyságát is kirendelték. A következő oktávát Vízkeresztre hirdették, és már május volt, amire a törvényszak véget ért. Ekkor az apácák megbízottja szokatlan parancslevéllel kopogtatott be a káptalanhoz. A király nevében kelt és a királyi tanács döntése alapján kiállított levél megtiltotta, hogy a káptalan kiszálljon a helyszínre, egyben megparancsolták, hogy ha már kiküldték volna emberüket, akkor hívják vissza, a Nyárasapáti György részére kiszálló ítélőmestert és az általa állított fogott bírakat tiltsák el az ítélelhozataltól, valamint semmiféle oklevelet ne állítsanak ki ebben az ügyben.⁵⁶⁹ Mindezt azzal indokolták, hogy az apácák részére kirendelt ítélőmester – Hásságyi István, az országbíró ítélőmestere – az ország fontos dolgában van elfoglalva, ezért eme kötelezettségének nem tud eleget tenni. Azt azonban megparancsolták, hogy egy későbbi időpontra idézzék meg a feleket a kúriába, hogy megegyezzenek egy újabb békebírói időpontban. Ám erre nem került sor. Ahogy az apácák ügyvédje mondta, Nyárasapáti György „holmi kiötlött fondorlattól vezérelve” (*excogitata quadam astutia*) nem jelent meg. Egyben azt is hozzátette, hogy fél attól, hogy az apácák jogai sérülni fognak, ezért kérte a bíróságot, hogy ezt megfelelő módon orvosolja. A különös jelenlétben a király nevében meghozott határozat rögvest megállapította, hogy az uralkodó, aki nem kívánja egyetlen alattvalója jogainak sérelmét sem, különösképpen nem az apácákét és egyházukét, kiknek különös pártfogója, megidézte Nyárasapátit egy közeli időpontra.⁵⁷⁰ Nyárasapát és Tetétlen urának ezúttal nem volt szüksége ügyvédre, hanem személyesen jelent meg a bíróság előtt. Egyetlen érvre fűzte fel mondandóját, az azonban igen hatásos volt: a király és a rendek a koronázáskor dekrétumban jelentették ki, hogy többé semmiféle ügyben nem rendelnek el rövid terminusú idézést, a kolostor azonban őt ennek ellenére idézte meg, ezért kérte az idézés megsemmisítését. A bírák közbenszóló ítéletükben mindenben helyt adtak Nyárasapátinak.⁵⁷¹ Nyárasapáti György tökéletesen idézte a törvényt. Hunyadi Mátyás koronázási dekrétumának az egyik legelső rendelkezése az volt, hogy megszüntette a rövid

⁵⁶⁸ DL 16946.

⁵⁶⁹ Az oklevél kancelláriai jegyzete: „*ex deliberatione consiliariorum domini regis*” DL 17027.

⁵⁷⁰ „*Et quia nos sicuti quempiam regnicolarum nostrarum, sic non minus ipsas dominas sanctimoniales et ecclesiam ipsarum antedictam, cuius precipui protectores et defensores et speciales sumus, premissis earum iuribus destitui volumus(!).*” A *volumus* szó nyilvánvaló tollhiba a *nolumus* helyett.

⁵⁷¹ DL 16946, 17027, 17049, 17056.

idézéseket.⁵⁷² Ezzel egy eljárásjogi kérdés ugyan megoldódott, de az ügy érdemi részében nem történt előrelépés. Még néhány halasztás történt, de mintha véget értek volna az egyenetlenkedések, a források többé nem tudósítottak róla.⁵⁷³ Az utolsó birtokfoglalási panaszt 1476-ban tették a kolostor nevében. Nyárasapáti tisztartója a nyárasapáti és tetétleni parasztokkal néhány tilalmas rétet lekaszáltatott.⁵⁷⁴

Semmi nyoma annak az apácák levéltárában, hogy a felek a fogott bírói ítélet szerint valóban megegyeztek volna. Nem maradt fenn olyan határjáró oklevél, amely végérvényesen rögzítette volna a falu és a város határát, épp ellenkezőleg, a későbbi határjárási próbálkozások is rendre sikertelenek voltak, részben épp a Nyáraspátiak ellentmondásai miatt. Ha megtörtént volna az egyezés, az eddigi vizsgáló leveleket már nem is lett volna értelme megőrizni, ezek azonban mind megmaradtak. Az azonban kétségtelen, hogy a viszály véget ért. Valószínűleg, egyszerűen félretették az ügyet, talán az érdekeltek szóban meg is egyeztek egymás között. Az írásos egyezés azonban olyan mértékű lemondást tartalmazott volna valamelyik fél részéről, amelyet nem vállaltak. Minden jel arra utal, hogy a kolostor kényszerült lemondani Töröttgyházáról. Az óbudai klarisszák nemcsak az ország egyik leggazdagabb kolostorában éltek, hanem ennek megfelelően nagy politikai befolyással is rendelkeztek. Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet különösen jó viszonyt ápolt velük.⁵⁷⁵ Ezt a befolyást használták arra, hogy a királyi tanácsban elérjék, hogy a részükre kirendelt ítélőmestert visszahívják, majd utána Nyárasapáti Györgyöt megidézzék, akiről sejthető volt, hogy nem jelenik meg a törvénytelenül kijelölt tárgyaláson, így azonban a megegyezés hiányát a nyakába lehet majd varrni. Nyárasapáti számára a megegyezés végleg nem volt fontos, hiszen ő volt birtokon belül. Kényelmesebb lett volna számára, ha a fogott bírák elismerik jogait, azonban mielőst észrevette a kolostor taktikáját, többé már ő sem akarta az egyezséget.

Huszonkét hatalmaskodást vettünk számba, ezek közül az első oka egészen eltért a többiétől. Igaz ugyan, hogy Nyárasapáti István anyagi természetű kérdésen kapott hajba a ceglédi tisztartóval, de tette mögött nem állt semmiféle vélt vagy valós jogigény. Egy büszke nemesnek nemet mondtak, aki fenyegetőzni, majd verekedni kezdett, amiből rövid idő alatt tumultuózus jelenet keletkezett. Nem ismerjük egy másik hatalmaskodás, a Vezsenyi özvegye

⁵⁷² A cikkely első felének szövege: „*Breves etiam evocationes de cetero pro nullis actibus et commissis fierent.*” 1464: 4. tc. (CJH, DRH) Nyárasapáti allegátiója pedig így szólt: „*breves evocationes de cetero pro nullis actibus et commissis fierent.*” DL 17056. Elképzelhető, hogy a törvény itt idézett szövegét az oklevél fogalmazója pontosította, mivel Nyárasapáti magyarul adta elő mondanivalóját.

⁵⁷³ DL 17084, 17373.

⁵⁷⁴ DL 17828.

⁵⁷⁵ Pest megye okl., 38.

által kezdeményezett akció indítékait sem. Az összes többi eset azonban egyetlen szálra fonható fel: kit illet Töröttegyháza pusztja, illetve annak bizonyos darabjai, a Boldogasszony kolostort, vagy a Nyárasapátiakat? Mivel birtokjogi ügyről volt szó, az sem volt kétséges, hogy a birtokosok egymás perelték. Megint csak az 1444-es eset számít kivételnek, amikor Nyárasapáti egyszerre tett panaszt az apácák és a ceglédi lakosok ellen, az ügyvéd is egyszerre képviselte a kolostort és a ceglédi lakosokat, valójában azonban csak a kolostor ellen folyt per.

Ha végigtekintünk a hatalmaskodási ügyeken, megállapíthatjuk, hogy a hatalmaskodások többségében egyáltalán nem történt erőszak, csupán hatalmasul foglaltak el földeket. Ha a maradék eseteket vizsgáljuk, és eltekintünk a két, már említett hatalmaskodástól, melynek mozgatórugóit nem ismerjük, láthatjuk, hogy mindegyik tett beilleszthető a lefoglalás módszerébe. A lisztet szállító ceglédi jobbágy esete is ezzel hozható összefüggésbe, csak a kolostor ügyvédje számára kényelmetlen lett volna ennek elmondása, ezért inkább hallgatott róla. Igazán durva erőszakkal sem találkozunk, a „félholtra” vert ceglédiek is bizonyára saját lábukon mentek haza. Aki a kolostor vagy a Nyárasapátiak szemében hatalmaskodó volt, az a saját véleménye szerint jogosan járt el. A föld tulajdonjoga fölötti vita határozta meg a cselekményeket és azok szemléletét is; mivel mindketten magukénak tartották a földet, ezért jogosnak és nem hatalmas tettek gondolták saját cselekedeteiket. A lefoglalást, a verést a szokásjog mind megengedte. A két birtokos és a két település közti konfliktus nem eszkalálódott, hanem megmaradt a tettet végrehajtó fél értelmezése szerinti törvényes keretek között. Nem fogtak el minden nyárasapáti lakost Cegléden, miként minden ceglédit sem Nyárasapáton, csak azt, aki a vitatott földeket megművelte. Nem tört ki két település közti kis háború. A „feudális magánháború” kifejezés a Cegléd és Nyárasapát közti hatalmaskodásokra végleg nem alkalmazható. Minden bizonnyal békésen látogatták ezekben az években is a nyárasapátiak a ceglédi vásárokat, nem fogták le őket és nem foglaltatták le holmijaikat.⁵⁷⁶ Aki „félholtra” verte a ceglédieket, valószínűleg jobban tette, ha egy darabig otthon maradt. Ha mégis felbukkant a vásáron, egy kiadós verést és késelést kockáztathatott ugyan, de eljárás nem indult, nem indulhatott ellene, azonban semmiféle vásári hatalmaskodásról nem szólnak a szép számban fennmaradt iratok.

Mégis joggal beszélt mindkét fél hatalmaskodásról. Nem egyszerű károkozás történt, nem véletlenül barangoltak a marhák a töröttegyházi határban, nem tudatlanul kaszálták le a réteket, művelték meg a szántókat. Ha csak a marhák által okozott kárról lett volna szó, azt a

⁵⁷⁶ Cegléd vásárait: Weisz, Vásárok és lerakatok, 154.

vitát falusi, mezővárosi bírának kellett volna eldönteniük. Ebben az esetben a birtokos embereinek joga lett volna a behajtásra, sőt még a mérsékelt erőszakra is, ezért nem tettek volna panaszt, ebben az esetben nem is beszéltek volna hatalmaskodásról. Azonban a kárt elszenvedő fél szemében a lefoglalók jogtalanul birtokolták a földet, ezért lefoglalásaik mind hatalmaskodások voltak.

A rendszeresen visszatérő fordulatok azt sugallták, hogy a birtokosok álltak a tettek háttérében, és ők hajtották vagy hajtották végre a vizsgáló parancsok szerint törvénytelen cselekedetet. A ceglédiek az apácák parancsára és akaratából (*ex commissione et voluntate*) vitték el a kölest az állítólagos nyárasapáti földekről, az apácák különös parancsára (*ex speciali commissione*) foglalták egy Töröttegyházát. Nyárasapáti György úgy küldte és rendelte (*missis et destinatis*) parasztjait a malomból hazafelé tartó ceglédi ellen. Az apácák parancsára és megbízásából (*ex commissione et mandato*) foglalták el a ceglédiek Töröttegyháza földjeit. A ceglédi tiszttartó és a parasztok a klarisszák különös parancsára és akaratából (*ex speciali commissione et voluntate*) hajtották el a budai bérlő marháit, de ugyanígy járt el a nyárasapáti tiszttartó is a ceglédiekkel szemben. E formulák nem szerepelnek minden ügy leírásánál. Mivel a vizsgálatot elrendelő parancslevelek a panaszos beadványa alapján készültek, ezért rajta múlt, hogy beillesztesse-e a parancslevélbe e fordulatokat. Két szomszédos település lakói sok mindent tudhattak egymásról, még azt is, hogy az intéző vagy a földesúr mire utasította parasztjait. Ezúttal azonban talán mégsem erről volt szó. Valószínűleg nem azért állt ott néhány oklevélben a földesúr parancsát tartalmazó formula, mert ilyen valóban elhangzott, és nem azért hiányzott ez, mert parasztjai ilyenkor saját szakállukra hatalmaskodtak. Mindegyik panaszt a szomszéd földesúr ellen nyújtották be, őt idéztették meg, tőle kértek elégtételt. Sokkal inkább az lehetett a formulák megjelenésének az oka, hogy a néha különösen ki akarták hangsúlyozni a földesúr felelősségét.

Amikor csak arról beszéltek, hogy hatalmasul elfoglalták a villongó földeket, nem történt más, mint a szomszéd település lakói megművelték a földet: kaszálták, legeltették, felszántották, bevetették. Ha röviden össze akarjuk foglalni, hogy mi történt az 1450-es évek derekán, az 1460-as évek közepén és végén Cegléden és Nyárasapáton, így kell válaszolunk: közösen éltek a települések határain fekvő földeket, Töröttegyháza pusztát a nyárasapátiak és a ceglédiek. A birtok élésébe azonban nem csak a föld megművelése, az állat legeltetése tartozott bele, hanem a föld, a földön termett széna, gabona, az ott legelő állat védelme is. Aki magáénak vallotta a földet, jogosnak tartotta a lefoglalást, és az erőszakot, aki ezt vitatta, az hatalmaskodásnak.

Ha a nyárasapátiak elvitték a ceglédiek szénáját – legalábbis, amit azok magukénak tartottak – , ha a ceglédiek elhordták a nyárasapátiak kölesét – melyet meg ők véltek sajátjuknak – a réten és a szántóföldön gazdálkodó parasztot és földesurát egyaránt kár érte. Jól fogalmazták meg ezt a vizsgáló parancsok. Feljegyezték, hogy mennyi kár érte a parasztot, hogy később majd megtérítsék kárát, de kár érte a földesurat is, hiszen jogtalanul használták birtokát. Az elvitt széna, köles után a föld jellegétől függő járandóság illetve volna meg, de jogai ennél sokkal inkább csorbultak az által, hogy a másik birtokos a földet magának tulajdonította. Számára a lefoglalás, akárcsak a hatalmas foglalás földbirtokosi jogainak kétségbe vonását jelentette.

Nem, vagy csak futólag ejtettek szót a vizsgáló parancsok arról, hogy melyik parasztnak a földjén, pontosabban milyen használatban levő földön történt a hatalmaskodás. A cséplésre váró köles elvitelekor megemlítették, hogy ki volt az a nyáraspáti jobbágy, aki azt a földet bevetette és learatta. A befogott marhák tulajdonosainak nevét is feljegyezték, miként azokét is, akiket a kaszálókról zavartak el. A hatalmaskodási panaszt a királyi kúria egyik bírósága előtt tették, ez pedig mindig „fentről”, a birtokosok joga felől vizsgálta az ügyet, itt a földbirtok jogának megsértése volt a lényeg. Ha már perre került sor, a jobbágy marhájának, lisztjének elvétele a hatalmaskodási ügyben eszköz volt csupán, egy magasabb jog megsértésének eszköze.

A *villongó földek* elvileg lehettek a jobbágytelek tartozékai, a település közös használatú rétjei, a jobbágyok saját irtásföldjei, más, saját jogon birtokolt földjei, de lehetett a földesúr saját tulajdonú része, ún. *allodiuma* is.⁵⁷⁷ A nagy számú források elemzése e konfliktus esetében kivételesen lehetővé teszi, hogy némi tudomást szerezzünk az itt említett földek jobbágyi használatának mikéntjéről. Az szinte teljesen biztos, hogy egyik település ura sem alakított ki Töröttegyházán jobbágytelki földeket. Ez ellene is mondott volna a jobbágytelek létrehozása logikájának. A 13. század végén, 14. század elején, amikor e telkeket kimérték, az adott település törzsterületét vették igénybe az ilyen földekhez. Bárki is élte az akkor már pusztán álló Töröttegyházát, nem Cegléd és Nyárasapát központjától távol, eredetileg nem is Ceglédhez vagy Nyárasapáthoz tartozó földön osztotta ki a jobbágytelkek tartozékát. Ezt az elvi megfontolást pontosabb adatokkal is alá tudjuk támasztani. Ismerjük annak a tíz nyárasapáti parasztnak a nevét, akik 1456 tavaszán felszántották a földeket, azt is tudjuk, hogy ki volt az a 17 nyárasapáti, aki nem egészen tíz év múlva 1465-ben beszántotta és

⁵⁷⁷ Egy hegyaljai mezővárosban, Sátoraljaújhelyen a település földterületének csak egészen kicsiny hányadát tették ki a kis kiterjedésű jobbágytelki földek. A többi föld is a polgárok birtokában volt, de nem telki jogon. Az ilyen földeket ugyan nem nevezték irtásföldeknek, eredetük azonban valószínűleg erre vezethető vissza. Tringli, Sátoraljaújhely, 32.

bevetette ugyanazt a területet. Már az is elgondolkodtató, hogy az ötvenes években tízen, a hatvanasban tizenheten voltak a föld megművelői. Aligha valószínű, hogy a szántást végző cselédek neveit diktálták volna le a ceglédiek a kolostor ügyvédjének, sokkal valószínűbb, hogy a jobbágyi birtokosokét, akik részben maguk művelték földjeiket. Az 1456-os nevek közül mindössze egyetlenegy egyezik meg az 1465-ös névsorban szereplőkkel. Rajta kívül még egy családnév egyezést találunk. Ha ez utóbbi mögött a korábbi névsorban említett személyek egyik utóda vagy jobbágyörököse rejlik, akkor is csak ketten voltak, akiknek egy évtizeddel korábban is földjük volt Töröttgyházán.⁵⁷⁸ Ennyi idő alatt nem cserélődhetek ki ily mértékben egy falu telkes jobbágyai. 1469-ban Nyárasapáti György bérbe adta (*pro condigna pretio arendasset*) az ottani legelőt egy marhákkal üzletelő budai polgárnak, a kaszálást pedig atyafiúi szeretetből engedte meg valakinek. Mindez azt mutatja, hogy Nyáraspáton a pusztá egy jó része allodiális föld lehetett, amelyet földesúr bérbe adott. A szántóföldek egyes parcelláit a bérlők nyilas osztással sorsolhatták ki egymás között. A hatalmaskodások során a parasztok uruk hűséges követőiként jelennek meg, ha azonban a „hatalmaskodó” – valójában szántó-vető – jobbágyok neveit nézzük, kiderül, hogy a jobbágyoknak is meg volt a maguk stratégiája a földek birtoklására. Nem ugyanazok a családok bérelték hosszú időn keresztül a nyárasapáti puszták földjeit. Hasonló lehetett a helyzet Cegléden is. Ugyanazt a földet 1464-ben 16 ceglédi egy évvel később 17 nyárasapáti ember művelte meg, tehát körülbelül ugyanannyi részre osztották, és adták bérbe. Volt olyan ceglédi, aki nagyon ragaszkodott a töröttgyházi jószágához. Méhes Tamásnak 1456-ban itt volt kaszálója, 1464-ben pedig itt szerzett – mint láttuk, valószínűleg bérelt – magának földet. A vitatott pusztá helyzetének tisztázása után pontosabban láthatjuk a földesurak és a parasztok felelősségének kérdését. Azt nem tudhatjuk, hogy ha észrevették az idegen jószágot a *villongó földön*, akkor valóban befutottak-e a nyárasapátiak falujukba, hogy kopogjanak a földesúri kúria ajtaján, és engedélyt kértek-e az állatok lefoglalására. Mivel a vitatott föld közvetlen földesúri használatban volt, azt a földesúr adta évente bérbe jobbágyainak, ezért a panaszosok joggal tartották őt a hatalmaskodások kezdeményezőjének.

Az apácák levéltárában maradt néhány más, Ceglédet illetve Nyárasapátot illető hatalmaskodásnak is nyoma, bár számuk messze elmarad az itt említettekétől. Motivációikban, módszereikben azonban semmiben nem különböztek a már megismertektől. Kőrös földesurai a két mezőváros határán álló erdő miatt hatalmaskodtak és pereskedtek a klarisszákkal. 1468-ban Vezsenyi László tószegi parasztjaival elrekesztette azt a vízfolyást,

⁵⁷⁸ 1456: DL 15048; 1465: DI 16191. Egy bizonyos Bíró Jánosról van szó. A Pap családnév mindkét jobbágylistában szerepel.

amely a nyárasapáti halastavakat kötötte össze a Tiszával, és melyen keresztül áradáskor a halak a tavakba jutottak.⁵⁷⁹1470 nyarán a ceglédi jobbágyok a Garaiak solymári uradalmához tartozó Szeléről 150 szekér szénát vittek el.⁵⁸⁰ 1501-ben két ceglédi állításuk szerint a mezővároshoz tartozó réten kaszált, amikor a szomszédos Abony tisztartója több más emberrel rajtuk csapott: szakállukat megtépdesték, elverték őket, kaszáikat, szekereiket és az azokat húzó ökröket lefoglalták.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ DL 16834.

⁵⁸⁰ DL 17067.

⁵⁸¹ DL 21055.

3. Dúlás

A 14. századig a hatalmaskodások leírásakor a leggyakoribb fogalom a *destructio*. Különösen az Árpád- és Anjou-kori okleveleken gyakran csak annyit említettek meg egy erőszakos cselekményről, hogy annak során a falvakat elpusztították, felprédálták (*destruxissent*). A kifejezés fordításával a legnagyobb óvatossággal kell bánni, a mai rombolás, lerombolás ugyanis nem adja vissza ennek a szónak a helyes jelentését. Gyűjtőfogalomról van szó, mely több cselekményt is takart, de hogy mit, azt csak ritkán tudjuk a forrásokból megállapítani. Az bizonyos, ha egy ház, vagy falu kapcsán e szóval találkozunk, egyáltalán nem kell az épület vagy a település teljes megsemmisítésére, a föld színéről való eltörlésére gondolnunk, ezért a ma már csak tájszóként ismert dúlást választottuk megfelelőjéül.⁵⁸² E kifejezés kellőképpen többjelentésű ahhoz, hogy visszaadja ennek, a jogi írásbeliségben a 14. századig igen szélesen elterjedt latin szónak a sokféle értelmét. Amíg nem rögzült a hatalmaskodás fogalma a jogi nyelvben, ezzel a szóval fejeztek ki többféle cselekményt. Minden olyan hatalmaskodást értettek alatta, amelyet a sértett állítólagos birtokán követtek el. Ha azonban idegen helyen pl. úton történt a hatalmaskodás, nem használták e kifejezést.

Később aztán valóban egyfajta hatalmaskodás típusá vált, amely természetesen több cselekményből állt össze. Ebben az értelemben találkozunk vele a törvények hatalmaskodás felsorolásaiban. Ezt kereshetjük az 1397-es temesvári törvény fosztogatása mögött, erre vonatkozik Zsigmond és Mátyás nagy törvénykönyve, amikor az első a házak és birtokok megrohanásáról és felprédálásáról, a második pedig a nemesi házak felprédálásáról beszél.

Hogy a feldúlt települést *prediumnak*, *villanak* vagy *possessionak* hívták-e a források, a vizsgálat szempontjából lényegtelen. Az esetek túlnyomó többségében lakott települést, magyarul falut értettek alatta, csak hogy korántsem biztos, hogy a falu lakott részét érintette a dúlás. A pozsonyi vár jobbágysai és várnépei 1214-ben egyeztek ki Uros pannonhalmi apáttal többek közt a Pozsony megyében fekvő Sztára és Kisudvari falvak feldúlása ügyében. A várjobbágysok mindkét falut visszabocsátották az apátnak, ezen felül a „két teljesen feldúlt

⁵⁸²'dúló, dúlságot tenni' TSz; 'dúló, dúlság' MTSz 'dúl, dúlás' SZT szócikkek. Annak ellenére így fordítottam a szót, hogy a középkori glosszáriumok és Pápai Páriz kora újkori szótára is rablás, elnéptelenítés, prédálás szavakkal adta vissza a dúlót. GI és Pápai Páriz 'dúl, dúlás, dúló' szócikkek

faluban okozott összes kár fejében” 35 márka megfizetését is vállalták.⁵⁸³ A pozsonyi vár népei szomszéd birtokosok voltak, kiknek volt itt két ekealj nagyságú földjük. Az általuk okozott kár keletkezéséről ugyan nem maradt feljegyzés, de egészen bizonyos, hogy az a két birtok határán fekvő, maguknak vindikált föld használata és az apátság népein végrehajtott lefoglalások során keletkezett, így aztán a dúlás sem Sztára és Kisudvari házainak kifosztásával valósult meg.

Az 1230-as években Zala megyében két *villat* dúltak fel az ecseri udvarnokok. Később, mikor kártérítésre került sor, vállalták, hogy mindent, amit magukkal vittek, visszaadják, akár úgy hogy az eredeti holmikat visszajuttatják, akár úgy, hogy megtérítik az okozott kárt.⁵⁸⁴ A *destructio* ebben az esetben tehát aligha jelenthetett többet, mint hogy erőszakos lefoglalást hajtottak végre az ellenfél embereinek házaiban, ami a másik oldalról nézve rablás volt. A tett nem volt öncélú cselekedet. Az udvarnokok maguknak követeltek egy jó darab részt abból a birtokból, amelyet a másik fél teljes egészében magáénak vallott. A helybelieket valószínűleg azért dúlták meg, mert a vitatott földet ők művelték meg, hordták el terményeit, így az udvarnokok csak annyit tettek, hogy visszavették azt, ami őket illette. A birtokvita magyarázza azt is, hogy miért űzték el a birtokos helyben élő családját és udvarbíráját. Nekik ugyanis – szerintük – semmi keresni valójuk nem volt a vitatott földön.

1239-ben a Veszprém megyei Kajáron lakó népek és a pannonhalmi apát között birtokvita keletkezett némely kajári föld és erdő ügyében. Ennek során a kajáriak az apátság birtokát és szolgálait megdúlták (*destruxerant*), és 56 márka kárt okoztak nekik. Hogy pontosan mit tettek, az nem derül ki az ennek emlékét megörökítő oklevélből. Amikor kiegyeztek, az apátság beérte annyival, hogy átengedték az apátságnak a vitatott területet.⁵⁸⁵

Az esztergomi érseki levéltár 1293-ból egy kivételesen részletes leírást tartalmazó oklevelet őrzött meg számunkra. Az érsek tisztartója által gondosan összeállított kárjegyzék felsorolta mindama károkat és jogtalanságokat (*dampna, iniuria*), melyeket a Pásztói család három fiútestvére okozott az érsekség Hont, Bars és Esztergom megyei falvaiban.⁵⁸⁶ E tetteket egytől-egyig dúlásnak (*destructio*) nevezték. Itt egy darab földet foglaltak el, ott egy parasztot sebesítettek meg, másutt megöltek két embert, amott gyújtogattak, megint máshol fegyvereket, szőrméket vettek el, a legtöbb helyről azonban a legkülönbözőbb állatokat

⁵⁸³ „*super terra de Sala duarum villarum, Stara scilicet et Minoris Uduory et destructione earundem... in recompensationem vero totius dampni duarum villarum sepedictarum penitus destructarum*” ÁUO I. 66. sz. (132–136)

⁵⁸⁴ HO VI. 21. sz. (30) (RP 43.sz.)

⁵⁸⁵ PRT I. 42. sz. (768) (RP 62. sz.)

⁵⁸⁶ A Hontpázmány nemből sarjadt Pásztói családról van szó, mely Ipolypásztóról vette nevét. Györffy, ÁMTL III. 232; Engel, Magyar középkori adattár, Genealógia, Hontpázmány nem, Pásztói ág.

hajtották el.⁵⁸⁷ Ezek az esetek tehát túlnyomó részt mezei lefoglalások lehettek. A Pásztóiak az általuk magukénak tartott legelőkről behajtották az érsekség népeinek jószágait, az ellenszegülőkkel pedig keményen elbántak. Ezúttal egészen egyértelmű, hogy a falu feldúlása azt a gyűjtőfogalmat jelentette, amit egy évszázaddal később hatalmaskodásnak neveztek.

A kurtyáni nemesek Borsod megyei falvainak feldúlása (*destructio villarum*) 1299 táján ezek elnéptelenítését (*desolatio*) és az épületek elszállítását (*edificiorum asportatio*) jelentette. Az elkövetők és a panaszosok egyazon atyafisághoz tartoztak, ők maguk, vagy őseik osztályt is tettek birtokaik fölött, azonban a határokon régóta pereskedtek.⁵⁸⁸ A dulás tehát ebben az esetben annyit tett, hogy az egyik fél – minden bizonnyal igaza tudatában – szekérre rakatta néhány falu parasztját és a talpfákon álló házaikkal együtt a saját birtokrészére költöztette őket.⁵⁸⁹

A Belediek 1300 körül birtokaik elpusztításával (*in possessionum devastationibus*) vádolták egymást, holott csak marhákat és más állatokat hajtottak el egymás birtokrészeiről, és bizonyára közben nem maradt el a szokásos erőszak sem.⁵⁹⁰ Ekkortájt történt a Sáros megyei Árius kifosztása és lerombolása is. Ez azt jelentette, hogy Rikolfi Kakas a falu összes lakóját levetkőztette és a nemesi család házából a holmikat elvitték.⁵⁹¹

Miként az élő beszédben egy szándékolatlan szótévesztés többet árulhat el a beszélő szándékáról, mint egy hosszú oráció, úgy a középkori oklevelek tollhibái is pontosabban tudósíthatnak a korabeli nyelvhasználatról és a gondolkodás fogalmi elemeiről, mint egy formulából tökéletesen összeillesztett jogi irat. A tollhiba is formulát közöl, csak olyat, amely az adott helyzetben nem lenne odavaló. A fogalmazó ajkát, amikor véletlenül rossz szót diktált, nem egy értelmetlen, vagy teljesen oda nem illő szó hagyta el, hanem olyan, amely nagyon közel áll a jogilag szabatos kifejezéshez. Talán éppen olyan, amelyet a közbeszéd magyarul rendszeresen használt, csak a latin jogi nyelv számára nem volt megfelelő.

Jó példája ennek egy szabolcsi közgyűlésen, 1323-ban kelt, nádori oklevél. A közgyűlésen elítélték Vajai Jakabot, mivel ellenfele szerviensét megsebesítette, ahogy az oklevél fogalmazott, hatalmaskodásért és sebesítésért. A nádori jegyző azonban, mielőtt a hatalmaskodás (*potentia*) szót leírta volna, a dúlást diktálta le az írónak, amelyet aztán kitöröltek és a hatalmaskodással helyettesítettek. A dulás tehát olyannyira elterjedt és

⁵⁸⁷ A birtok feldúlását András király oklevele emlegette, a tettek részletezése az alországbíró egy hónappal később kelt oklevelében olvasható, de kétségtelenül ugyanarról az ügyről van szó. Az utóbbiban a tettek részletes felsorolása alatt is találkozhatunk a *destructio ville* kifejezéssel. MES II. 338. sz. (338–9) és 342. sz. (342–4)

⁵⁸⁸ ÁUO XII. 503. sz. (635) (RP 292. sz.)

⁵⁸⁹ Az efféle házakra: Szabó, A középkori magyar falu, 34.

⁵⁹⁰ HO I. 71. sz. (98)

⁵⁹¹ „*spoliavit et destruxit*” RP 323. sz. (259)

többjelentésű kifejezés volt a 14. század elején, hogy bátran használták sokféle erőszakos tett jelölésére. Ezúttal elsőként e kifejezés jutott a diktáló eszébe, amikor egy jogtalan és erőszakos cselekményt akart írásban visszaadni. Bármilyen közel is állt azonban a dúlás a hatalmaskodás gyűjtőfogalmához, mégsem volt vele azonos, hiszen a fogalmazó azonnal módosított rajta.⁵⁹²

Ha az oklevelekben egymás mellé írt tetteket és fogalmakat elemzünk, elsőként nem a szavak, hanem a közjük tett vesszők és kötőszók jelentését kell tisztáznunk. Egy falufeldúlás leírása sokszor több tagból állt össze, a tagok közé tett vesszők és kötőszavak azonban nem elválasztották egymástól a tetteket, hanem összekötötték és megmagyarázták őket. A vesszők és az és-ek tehát gyakran nem egy új cselekmény leírásának kezdetét jelentették, hanem egy cselekménysor elemeinek összekapcsolását, melyhez hozzá tartozott az általános fogalom – esetünkben a feldúlás – közlése is. A középkori oklevélfogalmazó az általános fogalmat nem választotta el a különösektől. Nem úgy adta elő mondanivalóját, hogy leírta az egyedi tetteket, majd azzal folytatta, hogy „azaz a falut teljesen feldúlta a hatalmaskodó”, vagy azzal, hogy „ily módon teljesen elpusztította a birtokot”, hanem a „falut teljesen feldúlta” vagy a „birtokot teljesen elpusztította”. A pusztítás és a feldúlás az efféle esetekben az egyedi cselekmények értelmezését, minősítését jelentette.

Így kell értelmeznünk azokat a tetteket, amelyeket Grebeni Hektor 1322-ben Ludbregi Miklós ellen követett el Szlavóniában. Hektor összegyűjtötte szervienseit és rátört Miklósnak a Szent Kelemen egyház mellett fekvő birtokára, Kelemenre, az egyházat feltörték, onnan mindent elvittek. Minden bizonnyal Ludbregi panaszát követve, az oklevél írója ehhez hozzátette, hogy három falut elpusztítottak. Hektor valójában nem tett egyebet, mint embereivel feltörette azt a templomot, amely a három, közelében levő falu egyháza volt, és ahol a helyiek terményeiket elzárva tartották, és melyre – nem tudni milyen jogon – igényt tartott. A falupusztítás tehát három falu templomának feltörése volt, és azért lett pusztítás, mert a három falu lakóinak és birtokosainak kárt okozott. E falufeldúlás tehát nem volt más, mint egy lefoglalás. Ezt bizonyítja az is, hogy – megint csak a panaszos szavai szerint – Hektor emberei ott maradtak az egyházban és pusztításokat végeztek. Értelmezzük az oklevél mondatait! Hektornak követelései voltak a Kelemen környéki falvak lakóival szemben, lefoglalta terményeiket, majd a falvakat is, és valamilyen adót beszedett tőlük. Ez lehetett akár a bánnak, akár az ispánnak járó adó – Hektor ekkortájt még körös ispán volt –, vagy pedig Hektornak egy magántermészetű követelése volt a Ludbregiekkel szemben.⁵⁹³

⁵⁹² DL 96097. (AOKI VII. 19. sz.)

⁵⁹³ DL 101660. (AOKI VII. 178. sz.) Hektor ispánságára: Engel, Archontológia, I. 252.

Érdeemes végignézni Grebeni Hektor, a „hatalmas pusztító” tetteinek további lajstromát, mert nagyon szemléletesen áll előttünk, egy több cselekményből álló, egymással összefüggő hatalmaskodássorozat, melyet aztán végül a dúlás és pusztítás (*destructio et devastatio*) fogalmaival foglaltak össze. Hektor sereget gyűjtött és ráment Ludbregre, ahol két embert elfogott, és fogságban tartotta őket, két másikat pedig megölt, továbbá számos állatot „hatalmasul beszedett”. Ludbregi Miklós embereinek két további birtokáról szintén sok jószágot hajtott el, amit az oklevél írója a birtokok teljes elpusztításának nevezett. Egy másik falu templomának tetőzetét bontatta meg, és a templomban levő ládákat feltörette, majd egy másik falu házait felgyújtatta. Hektor tehát csupán a legutóbbi helyen követett el olyan tettet, amit mai fogalmaink szerint falupusztításnak számítana. A kortársak számára azonban dúlásnak és pusztításnak számított az állatok elhajtása és a termény beszédése is.

Szlavónia e részein a 14. században éppolyan természetesnek számított a termények templomban tárolása, mint Erdély egyes erődtemplomaiban még napjainkban is. A templom persze csak időleges biztonságot jelenthetett. Hiába zárták be a templomajtót, aki akart bejuthatott oda is, ha másként nem, mint Grebeni emberei, hát a tetőn keresztül.⁵⁹⁴

A Tolna megyei Ravaszdot közösen birtokolta a dömösi prépostság és egy bizonyos Bogár István mester, kinek egy háza is volt ott. Egy ideje vitájuk lehetett már egymással. 1322-ben, aznap, amikor István mester a prépostot maga ellen megidéztette, a prépost emberei rátörtek István részére, az ott élőket elkergették, ingóságait elvették és két asszonyt megöltek.⁵⁹⁵ Ezúttal e cselekedetek jelentették a dúlást. A prépost ravaszdi lakói valószínűleg nem felháborodásukban csaptak rajt a másik földesúrhoz tartozó falubelieken, hanem valamilyen vélt károkozásból származó tartozás miatt szedték össze javaikat. A két asszony bizonyára testével akarta védelmezni vagyonát, és így estek a prépost embereinek áldozatául.

Még erőszak sem kellett a lefoglaláshoz, ahhoz, hogy dúlást emlegessen a károsult. A Szabolcs megyei Lider egyik földesura, Lorándfi Tamás panaszt tett Druget Fülöp nádor bírói helytartója, Perényi Miklós előtt 1323-ban, mert anélkül, hogy bármi bűnt követett volna el, bírság fejében megdúlatta faluját.⁵⁹⁶ A dúlás (*destructio*) itt lefoglalást jelenített, amely a bírság behajtásának teljesen bevett, szokásos, azaz törvényes módja volt. Szabolcs megye hatósága azt közölte Perényi Miklóssal, hogy Lider azé a Lászlóé, aki a Perényi által kirótt bírságokat

⁵⁹⁴ A nagykemléki várjobbágyok 1362-ben arról számoltak be, hogy borukat és gabonájukat templomokba, más házakba vagy a birtokhatárokon túlra vitték tárolás céljából. Akkor azért panaszkodtak, hogy ilyen alkalmakkor a kemléki várnagyok megvámolták őket. AOKl XLVI. 186. sz. (104) Szabó, A középkori magyar falu, 195. A Pozsony megyei püspöki templom ostroma ugyanígy történt 1418-ban. Csukovits, A püspöki templom ostroma, 119.

⁵⁹⁵ Zichy okmt. I. 243, 244. sz. (211–213); Györffy: ÁMTF IV. 629.

⁵⁹⁶ „*nos destrui fecissemus sine culpa in iudicio exigendo*” DL 96098. (AOKl VII. 63.sz.)

nem fizette meg. Perényi ezután adott parancsot a bírság behajtására, a bírságbehajtó azonban nem válogatott a lideri birtokrészek között, és Lorándfi Tamás jószágain tett foglalást.

A szabolcsi ügy korántsem volt egyedi eset. A dúlásról beszéltek 1337-ben a Vas megyei Paty határában levő réteken és erdőkön történt események ügyében a patyi nemesek, holott csupán annyi történt, hogy a falu határát közösen birtokolták a vasvári vár földjeivel, és a nemesek jószágait a vasi ispán lefoglaltatta, majd a szokásos zálog után adta vissza. A dulás két különböző, egy különös és egy általános értelme áll itt előttünk: egyrészt, mint az egyszerű mezei lefoglalás, másrészt, mint a törvénytelen cselekedet szinonimája.⁵⁹⁷ A lefoglalást a Patyiak azért nevezték dulásnak, *destruction*nak, mert a földet magukénak tartották. Az ispán ellenben azt állította, hogy nem követett el dúlást, ellenkezőleg, jogszerűen járt el.⁵⁹⁸ A dulás ellentettje tehát a jogos eljárás volt, amelynek során az állítólagos duló megvédte a saját vagy reá bízott jószágát, ha kellett, erőszakkal is. Találunk erre példát a 15. század elejéről is. Rokonságban álló turóci nemesek pereskedetek egymással 1406-ban. Egyikük, egy szabó, megvert egy özvegyasszonyt, kihajította házából, disznáját levágta, földjét pedig művelés alá vette. A szabó azzal védekezett, hogy a föld és a ház leánynegyed címén őt illeti, erre esküt is tett, így az erőszak indokolt volt, hiszen csak sajátját védte meg a jogtalan foglaltól.⁵⁹⁹

A dulásnak az ilyen fajta jelentése nem szűnt meg a későbbi évszázadokban sem. A 15–16. századi panaszokban az elpusztítás (*destructio*) nem a falu vagy birtokrész feldúlását, kifosztását jelentette, csupán azt, hogy a panaszosnak az illető településhez fűződő jogai sérültek. Ezúttal sem kellett feltétlenül erőszakot alkalmazni ahhoz, hogy *destructor*ról beszéljenek. Losonci Katalin 1423-ban rokonait vádolta meg azzal, hogy egy óriási ménest birtokára hajtottak, a birtokot elfoglalták és elpusztították.⁶⁰⁰ A birtok „teljes elpusztítása” még azt sem jelentette, hogy a ménes kárt tett volna a falu határában, hiszen a rokonok bizonyára józan megfontolásból küldték az állatokat új helyükre, csupán a pert kezdeményező asszonyosság érezte úgy, hogy e tett a birtok, helyesebben a birtokjog kárára, pusztulására szolgál.

Általában azonban erőszak kísérte a késő középkori falufeldúlásokat. Két Nyitra megyei példa jól illusztrálja ezt. Több rokon kismemesi család élt együtt Dubon. Egyikük férfitagja társaival együtt 1412-ben rátámadt a másik házára, az ott talált apródot megölték, egy száz aranyforint

⁵⁹⁷ A dulás a kora újkorban is rendszeresen a mezei lefoglalást jelentette. 1580: „*bestye kurvafi, ugyan is megszoktátok uraddal, hogy földemről barmomat elhajjátok és csak dültok, azzal éltek*” Borsod vm. közgyűlési és törvénytörvénykezési jegyzőkönyvei II. 3359. sz. (202)

⁵⁹⁸ „*super destructionem autem ipso dixisset, ut iuris ordine exsequerentur mediante, dicens, quod eos non destruxisset, vagium quidem recipi fecisset*” Fejér CD VIII/ 7. 232. sz. (299–300)

⁵⁹⁹ ZsO II. 4991. sz. (624) A dulás mint elmaradt bírság címén való lefoglalás: ZsO I. 232. sz. (32).

⁶⁰⁰ „*dictamque possessionem Rekas totaliter desolate et depredate fecisset*” DL 43634. (ZsO X. 1304. sz)

értékű lovat, száz aranyforintnyi készpénzt, a házaspár ruháit és más dolgait elvitték.⁶⁰¹ Bizonyára egy régebbi követelés rejlett az ügy mögött. Már évtizedek óta vizzályban álltak egymással a Stiborok és az Ocskaiak az Ocskó határában levő földek miatt, amikor 1431-ben az ifjabb Stibor csejtei és bolondóci várnagyát, gyalogos és lovas familiárisokkal ráküldte Ocskóra – az Ocskaiak elbeszélése szerint minden ok nélkül, hiszen ők semmilyen bűnt nem követtek el. A hatalmaskodók a nemesi kúriákra támadtak: lovakat, marhákat, libákat, tyúkokat, ruhaneműket és más dolgokat vittek el onnan, nem kímélték az állatokat, mert jó párat közben meg is sebesítettek, két nemesasszonyt pedig elvertek. Miután a megyei vizsgálat igazolta a panaszt, a szolgabíró megjelent Bolondóc várában is, ahol felszólította Stibort, hogy adjon számot tettéről, és az elvitt dolgokat adja vissza. Stibor azonban egész famíliája és más ott tartózkodó nemesek előtt hangos szavakkal, dühödten kijelentette, hogy igaz, hogy ezt tette, egyben halálosan meg is fenyegette az Ocskaiakat.⁶⁰²

A birtok feldúlása jelenthetett bűncselekményt is. Henrik bán 1301-ben Somogy megyében tartott közgyűlést, és ott két nemes *servienseit* levelesítette, kiknek birtokok feldúlása, templomok feltörése, asszonyok lemeztelenítése, leányok megerőszakolása volt a számlájukon, ezért közismert tolvajoknak és latroknak nyilvánította őket.⁶⁰³ Ma már eldönthetetlen két lehetőség áll előttünk. Először feltételezhetjük, hogy az ő tettük mögött nem rejlett semmiféle olyan törvényes indok, amely akár látszólag is igazolhatta volna tettüket, ezért lettek bűnözőkké. A hatalmaskodások során igen ritkán előforduló nemi erőszak is azt mutatja, hogy itt büntetettel állunk szemben. Könnyen elképzelhető azonban egy másik magyarázat is. Minden jel arra utal, hogy a *serviensek* nem uruk parancsára, hanem saját szakállukra követtek el tettüket. Ha nemesek lettek volna, a dulás hatalmaskodás lett volna, és a bán az „egyéb ügyek” között tárgyalta volna az esetet. Mivel földesúri alattvalók voltak, ezért azonban az ő hatalmaskodásuk – ezúttal dulásuk – gonosztettnek minősült, az elkövetőknek pedig a levelesítettek között volt a helyük.

Az óbudai klarisszák birtokát érintő, igen súlyos hatalmaskodás emlékét tartotta fenn az a vizsgálat, melyet az 1466-os országgyűlésen végeztek el. Most is a klarisszák parasztjai és egy mezőváros lakói voltak a kárvallottak, de nem Ceglédé, hanem a Duna mellett, Bács megyében fekvő Szondé.⁶⁰⁴ Kemény falufeldúlásról tudósít az irat, amely ezúttal is hivatalos eljáráshoz, ráadásul adószedéshez kapcsolódott. Alább még találkozunk az adószedők hasonló kilengéseivel a késő középkori Magyarországon.

⁶⁰¹ Ocskai okmt. 115. sz. (186)

⁶⁰² Ocskai okmt. 147. sz. (210)

⁶⁰³ Zichy okmt. I. 117. sz. (104–105)

⁶⁰⁴ C.Tóth, Szondé

Egy forint értékben kezdtek adót szedni 1461 elején. A Bács megyei adó behajtásával egy helybéli nemes, Tímári Józsa királyi familiárist bízták meg, aki kemény kézzel látott neki feladatának. A szokás ellenére elrendelte, hogy harmadnapra csak az ő kezéhez fizessék ki a szondiak adójukat. Ezt a határidőt azonban nem várta meg, hanem a szomszéd nemesek parasztjaiból egy jól felfegyverzett csapatot állított fel, és törökök módjára (*tamquam sevissimi Turci*) betört a városba, amelyet szabályosan felprédáltatott. Nyíllövésekkel, lándzsadöfésekkel és más módon tizenhárom embert megöltek, feltörték a házak ajtaját, az ott talált ezüstműket, ruhákat és az élelmiszert elvitték. Nem kímélték a plébániatemplomot sem, oda is betörték, a kegytárgyakat elvitték, a plébánia iskolájának tanulóit csupaszra vetkőztették és megverték. A bírót és a tanács tagjait megkötözve magukkal vitték, sok polgárt megsarcoltak. Az adószedő segítői sötétedés után is a városban maradtak, ahol több nőt megerőszakoltak. Másnap több mint kétszáz megrakott szekérrel távoztak, magukkal vitték az azokat húzó ökröket és lovakat is. Ezzel állítólag harminckétezer forint kárt okoztak.⁶⁰⁵ A véres szondi adóbehajtást részletesen adta ugyan elő az apácák ügyvédje, a dúlás szó azonban nem szerepelt szavai között.

Egy nemesi kúria feldúlását örökölte meg 1509-ből egy nádori oklevél. Több Szatmár megyei nemes valóságos paraszthadsereget szólított hadba, amellyel Perényi Gábor udvarmester csekei kúriájára törtek. A kúria kerítését szétszaggatták, a kertben levő gyümölcsfákat kiásták, és az egyik nemes kertjébe vitték, ahol újra elültették őket. Mivel a tettesek nem jelentek meg a bíróság előtt, nagyobb hatalmaskodásért el is ítélték őket.⁶⁰⁶

A zágrábi püspök emberei 1522-ben a szomszéd falura, György brandenburgi örgróf Zágráb megyében fekvő Verbovec birtokára támadtak. A jól előkészített rajtaütést hajnalban hajtották végre. A verbovecieket kirángatták ágyaikból, közülük többeket megöltek. Mindent, ami egy faluban értékes lehetett, az állatokat, a pénzt és a ruhaneműt elvitték. A ruhátlan nők a bozótosba menekültek előlük.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ DL 16323.

⁶⁰⁶ Perényi lt. 731, 733, 746. sz. (352–355, 364); A Magyi-féle formuláskönyvben a házfeldúlás formuláját külön közzölték: Kovachich, *Formulae*, 461. sz. (427)

⁶⁰⁷ Politikátörténeti források, 94. sz. (108–109)

4. Erdei hatalmaskodások

Az erdei hatalmaskodás azért jellegzetes hatalmaskodás típus, mert az erdők védelmét a mezőktől némileg eltérő, külön szokások szabályozták. E szokások azonban csak a favágásra vonatkoztak. Minden más tiltott, erdőben végzett cselekményről, akár csak kivédésükről, hallgattak a középkori, kora újkori szokásjogi összefoglalók.

Az erdő a birtokok egyik legfontosabb tartozéka, mely sokféle hasznot hozhat birtokosának. Lehet benne fát vágni, vadászni, méhészkedni, gallyat, gombát, gyümölcsöt, gyógynövényt, agancsot, tojást gyűjteni. Az erdő legelőül szolgált, de égettek itt szenet és meszet is. Szorosabb értelemben véve azonban csak akkor beszélünk erdei hatalmaskodásról, ha más erdejében történt favágás. A favágás, amennyire a forrásokból megállapítható, szinte kizárólag tűzifa vágását jelentette.⁶⁰⁸

Az erdőbirtokosok – legyen az akár egy falu vagy város közössége, amely a falu vagy a város közös erdejét kezelte, vagy akár a földbirtokos, aki saját kezelésű erdőt tartott fenn birtokán – az erdőt különböző szabályokkal védték. Ennek leggyakoribb módszere az erdő tilalom alá vétele, a *tilalmas erdő* létrehozása volt. A tilalom alá vétel nem jelentett teljes erdőhasználati tilalmat. A tilalmas erdő részleges, bizonyos tevékenységekre kiterjedő használata, pl. a rőzsegyűjtés csak az erdőbirtokos engedélyével, és többnyire a neki járó díj fizetése fejében történhetett meg. Erdei hatalmaskodás történhetett azonban tilalmas és szabad erdőben is. Az idegenek számára ugyanis a szabad erdő is tilalmas volt. A szabad erdő csak azok számára volt szabad, akik azon a birtokon éltek, amelyhez az adott erdő tartozott. Idegenek ott csak akkor vághattak fát, ha engedélyt kaptak rá és ezért fizettek is. A két nagy jogkönyv világosan elválasztotta egymástól a tilalmas erdő használatát az erdei kártételektől. Az előbbit csak a birtokon élők követhették el, az utóbbit csak külső, idegen lakosok. Az előbbi megsértői a helyi szokások szerint feleltek tettükért a falusi, városi törvényszék vagy az úriszék előtt, az utóbbi azonban az ország szokásjogát sértette. Ebben az esetben ugyanis nem az erdő, hanem az erdő mint birtok megkárosításáról volt szó. Aki tehát erőszakkal lépett fel erdejének külső megkárosítói ellen, az, újabb kori szóval szólva, a közigazság, a köztörvény értelmében tette ezt.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Szabó, „Mert a fának van reménysége”

⁶⁰⁹ A szót Frank Ignác 1845-ben kiadott könyvének címéből kölcsönöztem. Frank, A közigazság törvénye. A közigazság és a köztörvény bármennyire is modern kifejezések, mindaddig, amíg a hatalmaskodás élt a magyar

Az idegenek kitiltása az erdőből néha nagyon egyszerű formák között történt. A Nyitra megyei Újfalú birtokosa 1497-ben egy nemest és familiárisait azon kapta az erdejében, amint fával rakták meg szekereiket. Eltiltotta őket a favágástól és a fa elszállításától, de nem sok foganatja lett. Azok többen voltak, és halálos fenyegetésük elől csak futva tudott elmenekülni.⁶¹⁰ A Börzsöny hegyei alatt fekvő két szomszédos falu, Kemence és Perőcsény két különböző birtokozóhoz tartozott. Kemence az esztergomi érseké, Perőcsény a Podmanicki családé volt a középkor végén. Az érseki parasztok 1505-ben megüzenték a Podmanickiak intézőjének, hogy megölik, ha beteszi a lábát abba az erdőbe, amelyet ő Perőcsényhez tartozónak gondolt.⁶¹¹

Korábban már volt szó a kártételek elleni védekezés szokásairól, ezért a továbbiakban csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek a hatalmaskodások szempontjából fontosak. A kártételek elleni védekezés kettős volt: erőszak a kártett elkövetőjén és lefoglalás vele szemben. Mindkettőnek a célja kettős volt. Az erőszak egyrészt azért történt, hogy a favágás abbahagyására kényszerítsék a favágót, másrészt – és a középkori ember számára ez volt a fontosabb – elrettentési célzata volt: egyszer s mindenkorra el akarták venni a kedvét attól, hogy még egyszer az adott erdőben fára merje emelni a fejszét, és ez egyben mások okulására is szolgáljon. A lefoglalásnak is kettős feladata volt: ez szolgált a később fizetendő vérdíj biztosítékául és ez is meggátolta a károkozó tevékenység folytatását. Akitől elvették fejszét, az nem tudott tovább fát vágni, kötelek, láncok nélkül nem tudta szekere a kivágott fát felerősíteni, szekere, szánja és lovai nélkül nem tudta elfuvarozni a fát. Ha ráadásul még a favágót is foglyul ejtették, akkor aznap végképp befejezte a favágást. Igaz ez mindenfajta *arrestatio*val egybekötött erőszakra.

Ha tilalmas favágáson kapták egy birtok saját lakóját, vele is nagyjából ugyanez történt, a lefoglalás mellett némi erőszakra is számíthatott, főleg ha menekülni próbált vagy ellenállt a lefoglalásnak. A tilalmas favágásról – akárcsak a tilalmas legeltetésről – nem sok középkori forrás szól, de az újkori esetek jól eligazítanak bennünket róla. Némi különbség mégis volt a kettő között. Egy tilalmas favágó fejszójének elvételéhez és a bíró elé citálásához elég volt egy markosabb erdőkerülő, ha azonban többen indultak más erdejére fát vágni, akkor gyorsan össze kellett hívni annak a birtoknak a lakóit, amelyhez az erdő is tartozott, hogy lefoglalhassák a favágók holmiját és a kivágott fát. Hogy a birtok saját lakója, avagy egy *extarneus*-e a favágó, azt sokszor nem lehetett előre eldönteni. Ha az erdőkerülő csak a fejsze,

jogban, magán kerestre vonatkozó szabályokat jelentett, nem pedig a hivatalból üldözendő, állami feladatból levezethető bűnüldözést.

⁶¹⁰ „*a succisione et abductione lignorum suorum prohibere habuisset*” DF 205627.

⁶¹¹ Podmaniczky oklt. I. 236. sz. (456–457)

a kidőlő fa, vagy a szekerek hangját hallotta, nem tudhatta előre, hogy ki vágja a fát. Neki kötelessége volt mindenképpen utánajárni a dolognak, és véget vetni annak, ha tiltott cselekedettel találkozott. Több birtokos közösen használt erdeje, a különböző tilalmak okozhattak olyan vitatott helyzeteket, amikor nem lehetett eldönteni, hogy a Hármaskönyvben különös vagy általános tilalomnak nevezett kétféle tiltás közül melyiket sértette meg a favágó. A középkor végi panaszokban említett erdei hatalmaskodások többségét a favágók szenvedték el. Ők – pontosabban a nevükben pereskedő uraik – természetesen mindig azt állították, hogy jogosan vágta fát, mégpedig saját erdejükben.⁶¹² A velük szembeni fellépés azonban éppen olyan volt, amilyenre az erdei károk okozói számíthattak. Az ellenük eljárók ugyanis arra hivatkoztak, hogy a favágók sértettek jogot, hiszen idegen erdőben vágta a fát, következésképpen a favágók ellen alkalmazott erőszak nem volt hatalmaskodás, hanem a szokás által elismert eljárás. Hogy kinek volt igaza, az mindig csak az egyedi esetekben dönthető el. A hatalmaskodások története szempontjából ez azonban teljesen jelentéktelen. A kérdés ez úttal csupán annyi, hogy volt-e különbség erdei hatalmaskodás és az erdei kártételek elleni védekezés között.

A kolozsmonostori konvent és az erdélyi püspök birtokai között sokszor keletkezett vére menő vita. Így történt ez 1344-ben is, amikor az apátság parasztjai a Kolozs megyei Gorbó-völgybe indultak fát vágni. A püspökség ott élő oláhjai azonban rájuk támadtak, egy embert megöltek, ötöt megsebesítettek és egy lovat is elpusztítottak. A konvent a vajdai közgyűlés elé vitte az ügyet, ahol elsőként azt tisztázták, hogy kinek az erdejében történt az eset. Az erőszak tehát lehetett bármilyen súlyos, önmagában nem volt elítélendő cselekedet, hanem attól függött, hogy hol történt. Ha ugyanis a püspökség erdejében csaptak volna le az oláhok a parasztokra, jogosan tették volna, hiszen csupán az idegen jobbágyok okozta erdei károk ellen védekeztek volna. A megölt paraszt özvegye legfeljebb a püspök intézőjéhez fordulhatott, hogy az erdejüket védő oláhok fizessék ki férje vérdíját. Az erőszak jogossága fordult meg tehát azon, hogy kinek a területén történt az eset. A szokásos közgyűlési eljárással megejtett vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy a Gorbó-patak mellett húzódó völgy keleti része a konvent birtoka.⁶¹³ A határt ugyan jól ismerték az esküdtek, azt azonban természetesen nem tudhatták, hogy az apátság emberei átlépték-e azt. Általánosítsuk a Gorbó-völgyi állítólagos hatalmaskodást: az egyik fél számára természetes volt az erőszak alkalmazása, ha az erdő védelméről volt szó, és ezt a társadalom is elfogadta. Ez abból látszik, hogy a bíróság számára

⁶¹² 1427: „*iobagiones ipsorum in propriis silvis repertos*” Bánffy oklt. 397. sz. (570–571)

⁶¹³ Documenta Valachorum, 71. sz. (104–105)

az volt a kérdés, hogy kinek a földjén történt az eset. Ez döntötte el ugyanis azt, hogy jogos erőszak, avagy hatalmaskodás történt-e.

Hogyan válhatott az erdei kártétel elleni védekezés a másik fél szemében hatalmaskodássá, jól mutatja egy 1417-es Nyitra megyei példa. Az Újlak és Récsény határán fekvő erdőben néhány újlaki paraszt fát vágott. Récsény egyik földesura szerint a favágás récsényi területen történt, ezért zálogot (*vadia*) akart tőlük venni. Láttuk már, ez az erdő birtokosának évszázados joga volt. Az újlakiakat azonban felháborította ez az eljárás, és halálosan megfenyegették a nemesembert, aki ezek után erőszakhoz folyamodott, ahogy ő mondta, önvédelemből, megsebesítette az egyik szomszédos parasztot. Csakhogy a szomszéd falu hatalmas úr, Újlaki László macsói báné volt. Galgóci várnagya és tiszttartója több más társával együtt, állítólag a bán parancsára, Récsényre ment, az egyik récsényi parasztot félholtra verték és kifosztották, de más récsényi jobbágyokkal is ezt tették.⁶¹⁴ Nem tudjuk, hogy az erdei határok itt vitatottak voltak-e, miként azt sem, hogy az újlakiak valójában melyik falu erdejében vágták a fákat. Ha Récsényen tették ezt, akkor Récsényinek joga volt a zálog vételéhez, miként az ellenálló paraszt megveréséhez is. Ha ellenben nem a récsényi, hanem az újlaki határ erdejét vágták a parasztok, akkor az újlakiak teljesen jogosan álltak ellent Récsényi zálogot vevő kísérletének. A galgóci uradalom tiszttartói sem vaktában erőszakoskodtak. Mivel Récsényi bántotta az egyik gondjaikra bízott jobbágyot, ezért ők Récsényi egyik jobbágyán „verték le” azt, amit az ő parasztjuk kapott Récsényitől. A várnagy és a tiszttartó csupán a represszália ősi szokását gyakorolták.

A bírák nem vizsgálták az elkövetők szándékát. Erről sem a Hármaskönyv, sem a Négyeskönyv, sem Prileszky Pál behajtásról szóló műve nem beszélt. E könyvek jogász szerzői és a szokások közt élők számára egy dolog volt a fontos: annak megállapítása, hogy sérült-e a birtok a favágással és az, hogy ezt a sértést minél előbb megakadályozzák, az addig okozott kárt pedig gyorsan megtérítsék. Ha az újlakiak nem vitatott erdőszélen vágták a fát, hanem tudták, hogy a récsényi erdőben járnak, akkor csupán holmijaikat védték a lefoglalástól és tettüket, ha úgy tetszik, becsületüket védve keveredtek szóváltásba Récsényivel. Ebben az esetben a tiszttartók is csak tekintélyüket védték, és erejükre támaszkodva megtoroltak minden, a rájuk bízott jószágon és lakóin esett sérelmet, még akkor is, ha az jogos volt. A favágó parasztok becsülete ezúttal maguk és érdekeik védelmét jelentette. A becsület nem a tett társadalmilag elfogadott, közös mércéjét, hanem az egyén illetve a csoport cselekedetének igazolását, önbecsülését jelentette. Az elsőről szó sem

⁶¹⁴ Ocskai okmt. 127. sz. (194)

lehetett, ha az újlakiak tudták, hogy Récsényben vágják a fát, ekkor ugyanis valójában fatolvajok voltak. Azzal hogy rajtakapták őket és a vérdíjjal azonos nagyságú büntetés fizetésének néztek elébe, megingott a személyes becsületük. Ezt akarták hangos szóval, fenyegetéssel, egymást biztatva, Récsényit elrettentve helyreállítani. Ha Récsényi megfutamodott volna, felszabadult nevetéssel nyugtázhatták, hogy jól tették, amit tettek, még akkor is, ha tudták, hogy jogtalanságot cselekednek. A hatalmaskodási panaszokban leírt erőszakos cselekedetek nagy része mögött, miként minden erőszakos cselekedet mögött, ott rejlett a személyes becsület helyreállításának igénye is.

A galgóci várnagy és a tiszttartó is védtek a személyes becsületüket, csak hogy állásuknál fogva, ezt még három irányba, kifelé is mutatniuk kellett. Ez már nem egyszerűen a becsület, ez a tekintély kérdése volt. A tekintély pedig mindenféle uralom alapja. Meg kellett mutatniuk uruknak, hogy jól gazdálkodnak uradalmával és megvédik a jószágát. Az uradalom parasztjainak látniuk kellett, hogy tiszttartóik keményen bánnak ugyan velük, de, ha kell, keményen meg is védik őket. Az uralmuk igazságosságába vetett hit kívánta meg, hogy jogtalanul, ha úgy tetszik, igazságtalanul járjanak el a jobbágyaikkal szemben jogszerűen fellépő birtokossal szemben. Harmadjára, tekintélyüket a szomszéd birtokossal szemben is meg kellett védeniük. Ahhoz, hogy ne ismétlődhessék meg még egyszer az, hogy az általuk igazgatott uradalom parasztjaira egy szomszédos nemes kezét emeljen, el kellett rettenteni ettől.

A bíróságoknak nem feladatuk, hogy efféle kérdésekkel foglalkozzanak. A bírói eljárás célja az igazságszolgáltatás, ezek a megfontolások pedig nem segítik azt, sőt, erkölcsi relativizmusukkal lehetetlenné teszik azt. Ezért nem firtatták sem a panaszok, sem a bizonyítási eljárás, sem a szokásjogi elvek az erdei kártételek elleni eljárás és az erdei hatalmaskodások során a kártevők szándékát – egyébként is, mint már láttuk, ezt adottnak vették.

Hol ért véget az erdei kártétel elleni eljárás és hol kezdődött a hatalmaskodás a fenti esetben? Récsényi szerint mindaz, ami az erdőben történt, a kártételek elleni védelem bevett rendje szerint zajlott: a szokásjog által elfogadott módon megvédte erdejét, ezzel számára le is zárult volna az ügy. Hatalmaskodássá vált azonban a galgóci várnagy és a tiszttartó fellépésével; ők törvénytelenül léptek a birtokára, törvénytelenül verték meg parasztjait, törvénytelenül vették el holmijaikat. Egészen más a helyzet, ha az újlaki parasztok saját falujuk erdejében vágják a fát. Ekkor a hatalmaskodás azzal kezdődött, hogy Récsényi zálogot akart venni a jobbágyoktól. Akár így történt, akár úgy, a birtokjog kétségbe vonása tett egy törvényesnek vélt cselekményt hatalmaskodássá.

Ugyancsak Nyitra megyében, 1501 decemberében történt az az eset, amelyről fennmaradt forrásban kétségtelenül elváltak egymástól a lefoglalás törvényes szokása és a hatalmaskodás. Paruca és Könyök határán fekvő erdőben a parucai béresek vágta fát, amikor a könyöki földesúr néhány familiárisát és jobbágyát reájuk küldte. A béresekkel levő szekeret és az azt húzó négy ökröt behajtották Könyökre, azonnal értesítették a parucaiakat, és a lefoglalás bizonyítékául a szekér kerekének egy darabját is bemutatották, feltehetőleg a kerék szegét. A lefoglalt szekeret és az ígás állatokat kezességi biztosíték fejében (*ad fideiussoriam cautionem*) engedték el. Ez kétségtelenül egybe esett a szokásjoggal: a Négyeskönyv és a későbbi művek mind ezt írták elő, egyedül a szimbolikus értesítésről nem tudtak, ez azonban lehet, hogy csak a helyi szokások része, vagy a lefoglaló alkalmi ötlete volt. Az már azonban semmiképp sem felelt meg a szokásjognak, hogy egy hónapig tartotta magánál a szekeret és az ökröket. A lefoglalásból hosszú pereskedés kerekedett, mely egészen a királyi kúriáig jutott. Nem a három napos *arrestatio*s terminus túllépése körül forgott a kérdés, hanem a körül, melyik falu, következésképpen melyik birtokos földjén történt a lefoglalás. Az évszázadokkal később valódi jogintézménnyé váló *abactio* sem főnévi, sem igei formában nem jelent meg a megyei írnok által fogalmazott szövegben. Ott az *inducere*, *importare*, *introducere*, *impellere* szavakkal találkozunk. Ez utóbbi szót használta egyébként Verbőci is. A behajtot pedig végül a szekér és az ökrök jogtalan befogása és lefogása miatt (*ratione et pretextu indebite receptionis et detentionis*) miatt ítélték el hat márkára, ebből három márka bírság, három pedig a panaszosnak fizetendő kártérítés volt.⁶¹⁵ A három napon túli lefogásért járó napi három márka bírság – amelyet a Hármaskönyv és Négyeskönyv is említett – szóba sem került.

A lefoglalás rendszerét az erdei kártételeknél már megismerhettük. A favágóktól leggyakrabban a fejszéiket vették el,⁶¹⁶ e mellett a mezei lefoglalásoknál szokásos ruha elvételével is találkozunk.⁶¹⁷ De, mint az előbbi példából látszik, a fát szállító szekereket és az azokat húzó ígásállatokat is lefoglalhatták.⁶¹⁸ A vasvári káptalan 1397-ben egy hosszú jegyzéket állított össze azokról a holmikról amelyeket olaszokai parasztjaitól a Rohonciak

⁶¹⁵ Ocskai okmt. 266. sz. (313)

⁶¹⁶ 1401: „*duos currus cum equis et bobus ipsius currus trahentibus et quatuor secures abstulissent*” DI 8644; 1427: „*securibus et aliis rebus eorunden spoliando*” Bánffy okl. I. 397. sz. (570–571); 1433: „*septem cultellos magnos et tres secures potentialiter recepissent*” DL 102059; 1435: „*centum et quinquaginta secures ... recepissent et abstulissent*” DF 222008. „*ligna, secures divagiasset(!) et vagera eorum, que sue placuisset voluntati fecisset*” DF 234213.

⁶¹⁷ 1346: Documenta Valachorum, 76. sz. (108–110); 1349: AOkI XXXIII. 365. sz. (192); 1394: ZsO I. 3316. sz. (366); 1400: ZsO II. 632. sz. (75); 1424: Mályusz, Pálos kolostorok oklevelei, 8, 201. sz. (277); 1435: DF 222008; DF 234213.

⁶¹⁸ 1326: Fejér CD VIII/3. 52. sz. (171); 1389: ZsO I. 137. sz. (129); 1509: DF 224679.

emberei koboztak, vagy, ahogy ők mondták, raboltak el. Szokatlan módon az elvételek körülményeit nem jegyezték le, de így is előttünk áll a lefoglalások szinte összes lehetősége. Egyszer egy színes ruhát, övet, tarsolyt és fejszét, máskor négy ökröt és egy fejszét foglaltak le, ezek közül a három ökröt utóbb pénzért visszabocsátották, a negyediket azonban levágták. Másoktól két ökröt illetve két lovat vettek el, az ökröket pénzért adták vissza, az egyik lovat kezességvállalás mellett (*sub fideiussoria cautione*) bocsátották vissza, a másikat azonban levágták. Egy újabb alkalommal több parasztot megverték és megsebesítettek, a vasvári kanonokokat pedig halálosan megfenyegették.⁶¹⁹ A felsorolásból jól kivehető, hogy a lefoglalás, a verés és a verbális erőszak együtt jártak. Jól látszik, hogy elterjedt szokás volt a Négyeskönyvből ismert kezességvállalás, de még inkább az, hogy a lefoglalók egy-egy állatot megtartottak maguknak, amelyet gyorsan le is vágtek. A káptalan ugyan hatalmaskodásnak állította be a lefoglalást és a verést, mindezek azonban történhettek törvényesen is.

Az erőszak különböző mértékű lehetett, és oda-vissza működött. Volt úgy, hogy megverték és megsebesítették,⁶²⁰ volt ahol félholtra verték a tilalmas erdőben talált favágókat.⁶²¹ A makkot gyűjtő idegen parasztokat a Vas megyei Káldi Osvát részint megölette, részint megverette.⁶²² Máskor fordult a kocka. Midőn a Körös megyei garicsi pálos kolostor erdejében 1424-ben fát vágó idegenektől az egyik barát vissza akarta venni a fát, halálosan megfenyegették, a fát pedig elvitték.⁶²³ A Fejér megyei Kulcs tiszttartóját, aki 1497-ben két szomszéd falubeli parasztot kapott favágáson, ezért elvette fejszéiket és nem engedte nekik a kivágott fát elvinni, néhány nap múlva szőlejében verte félholtra a két favágó.⁶²⁴ A következő évben a zalai Vajda falu Pirnic nevű erdejében a tiszttartókat verték félholtra a szomszédos Kanizsa lakói.⁶²⁵ Az erdőkerülők (*custodes silve*) feladata sem volt veszélytelen. A Zala megyei Garaboncon egyiküket nyíllal sebesítették meg 1393-ban, a rá következő évben Becsén a favágók súlyosan elverték egy erdőóvót.⁶²⁶ A szlavóniai Szobocsinán 1435-ben megsebesítették őket, és elvették ruháikat.⁶²⁷

⁶¹⁹ Az oklevél a rablásra a *spoliare* szót használta, melynek, erről szoltunk már a represszáliák kapcsán, a középkorban némileg megengedőbb jelentései is voltak. A lefoglalt ruhák latin nevei: *strangula, cyngulo et pera*. Kóta, A vasvári káptalan oklevelei, 211. sz. (67–68)

⁶²⁰ 1387: ZsO I. 265. sz. (26); 1498: DL 48927.

⁶²¹ 1357: „*quatuor iobagiones eorunden in eadem silva ipsorum usque ad semivivum percutere fesisset*” DF 91491.

⁶²² 1469: Kóta, A vasvári káptalan oklevelei, 462. sz. (155–156)

⁶²³ Mályusz, Pálos kolostorok oklevelei, 8, 201. sz. (277)

⁶²⁴ Erdőtörténeti szempontból érdemes megjegyezni, hogy a favágás júniusban történt a kulcsi Újersztvény nevű eresztvény erdőben (*ad silvam permissionalem... Wjeresthwen vocatam*). DF 226939.

⁶²⁵ 1498: DF 233296.

⁶²⁶ ZsO I. 3224. sz. (357), 3405. sz. (377)

⁶²⁷ DL 100502.

Az erdei hatalmaskodást tehát nemcsak a favágók ellen erőszakkal fellépők követhették el, hanem azok is, akik hatalmasul mentek más erdejére, hogy ott fát vágjanak. A 14. század közepéig ezek a panaszok teszik ki az erdei hatalmaskodásról szóló forrásaink többségét.⁶²⁸ A 15. században már fordított a helyzet: attól kezdve a favágók elleni erőszak dominál. A jelenség mögött ott rejlik az önhatalmú erőszak társadalmi megítélésének változása, még inkább az a lehetőség, amelyre a felperesek az által tettek szert, hogy a hatalmas perek eljárása egyre kevésbé kedvezett az állítólagos hatalmaskodóknak. Addig a favágás a birtok dűlásának, elfoglalásának része volt, e miatt indították a hosszúra nyúlt pereket az erdő tulajdonosai. Mostantól azonban a hatalmaskodási pereket egyre rövidebben bírálták el a kúriában. Azok, akik parasztjaikat egy vitatott erdőre küldték fát vágni, kezdtek pert az erdő megvédőjével szemben. A mind rövidebb hatalmaskodási perek jó lehetőséget kínáltak arra, hogy minél gyorsabban rákényszerítsék a szomszéd birtokost – hiszen mindig szomszédok között folytak az erdei hatalmaskodások – a megegyezésre.

Az erdő birtokosát ért hatalmaskodások forrásadottságai nem különböznek azoktól a tettekétől, amelyeket a favágók ellen követtek el. Az ezekre vonatkozó források éppoly szükséztavúak, mint az azokról szólók. Kevés olyan maradt ránk, ahol az elkövetők is szóhoz jutottak, és általában tőlük is csak azt a formulát jegyezték fel, hogy nem vágták ki a másik fél erdejét.⁶²⁹ A hangsúly itt a másik fél erdején volt. Vágtak ők fát, csak az erdőt, ahol ezt tették, magukénak tekintették. Az erdei hatalmaskodásokra vonatkozó tagadó válasz semmiben sem különbözött más hatalmaskodások tagadásától. Néha azonban lehetőségünk nyílik arra is, hogy megvizsgáljuk, milyen megfontolások álltak a hatalmas panaszok lakonikus rövidségű tagadása mögött.

Hogy az erdei kártételek elleni védekezés és a hatalmaskodás között ezekben az esetekben is milyen szűk mezsgye húzódott, jól mutatja egy Abaúj megyei ügy az 1350-es évek végéről. Szepesi városa ekkor királyi birtok volt. A tatárjárás után ide költöző telepések a közeli Feketeerdő nevű erdő használatát is megkapták Nagy Lajostól vagy valamelyik elődjétől.⁶³⁰ A Feketeerdő összefoglaló név volt – más helyen köznévként is találkozunk vele –, azokat a havasokat és nagyobb erdőkkel borított hegyeket értették alatta, amelyek a modern földrajzi elnevezés szerinti Gömör-Szepesi-érchegység területén feküdtek.⁶³¹ A Feketeerdő egy részére

⁶²⁸ 1353: AO VI. 7. sz. (8–9); 1358: AO VII. 63. sz. (125); 1359: AO 297. sz. (548–549) Ez utóbbi esetben szénégetés céljából vágták „hatalmasul” a fát.

⁶²⁹ Többek között erre kellett esküdniük a hatalmaskodást tagadóknak: „*nec silvam suam succiderit*”. 1358: AO VII. 158. sz. (297–300)

⁶³⁰ 1357: „*a vestra serenitate efficacibus instrumentis vestris eis esset concessum, ut ubicumque silvam Feketeerdov attingere possent, ipsa uti deberent*” DF 232802. (AOkI XLII. 769. sz.)

⁶³¹ Györffy, ÁMTF I. 40.

azonban a jászói premontrei konvent is igényt tartott. A szépsiek élték az erdőt: vágták a fát, ha a premontreiek parasztjait az erdőben találták, elvették a lovaikat. A jászóiak egészen másként vélekedtek erről. Az erdőt magukénak és a szépsiek számára tilalmasnak nyilvánították, pert indítottak a városlakók ellen és vizsgálatot kezdeményeztek arról, hogy „saját hatalmukból és hatalmasul” élték és vágták az erdőt, nem kevésbé „hatalmasul” vették el lovaikat. A város alig hogy értesült a vizsgálatról, azonnal tiltakozást jelentett be. Ők azt adták elő, hogy királyi engedéllyel vágták az erdőt, és hogy sohasem vették el hatalmasul a konvent parasztjainak lovát, hanem „a lovakat jogosan, zálog és megváltás címén (*iuridice pro pignoribus et vagiis*) vették el”, a konvent emberei azonban jogtalanul vették el az övükét.⁶³²

Az erdő éléséhez a favágás éppúgy hozzá tartozott, mint a védelem, adott esetben a lefoglalás. Az erdőt a szépsiek és a jászóiak is magukénak vallották. Szemükben a másik favágása és a másik által végzett lefoglalás hatalmaskodás volt, a saját favágásuk és saját lefoglalásuk ellenben törvényes eljárás, a kár elleni védelem. Az erdőélés, akárcsak a zálogolás – ha úgy tetszik, a hatalmaskodás – kölcsönös volt. A vita mindaddig megoldatlan maradt, a kölcsönös lefoglalások vagy hatalmaskodások pedig mindaddig folytatódtak, ameddig az erdő vagy erdőréssz használatáról meg nem egyeztek.

Tágabb értelemben minden olyan hatalmaskodást, amely erdőben esett meg, erdei hatalmaskodásnak tekinthetünk. Ezekben az esetekben is ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg, amelyet már a hatalmas favágásoknál is láttunk: a birtokot védő törvényes eljárás és a hatalmaskodás kéz a kézben jártak egymással; ami az egyik félnek törvény adta jogos cselekedet volt, az a másiknak hatalmaskodás. Ezekben az esetekben a törvényes eljárás igen hasonló volt az előző oldalakon megfigyelhetőkhöz: a lefoglalás és az erőszak volt a két alapelve. Különbség csupán annyi volt, hogy ezekben az esetekben a lefoglalást követő kiváltás nem vérdíj, hanem a mezei kártételek elleni védekezések eseteihez hasonlóan kártérítés ellenében történt, vagy kellett volna, hogy történjék.

Az erdei legeltetés egykoron bevett szokás volt, azt csak a 18. század végén elterjedni kezdett új erdőkezelési technika tiltotta meg. Nem minden állatot hajtottak természetesen a fák közé, hanem az erdők közti legelőn tartották őket. Különösen így volt ez a havasi legelőkön. Az erdei legeltetésből keletkezett viták is a hatalmaskodás és a törvényes önhatalmú erőszak közti szoros kapcsolatot illusztrálják.

⁶³² AO VII. 323. sz. (608–609)

Ami a panaszos oldaláról elhajtás, birtokfoglalás, az a másik szemszögéből nézve jogos birtokvédelem: az állatok jogos behajtása és a saját birtok megóvása. Az egymással összefüggő ügyeket nem is lehet egymástól elválasztani. Delnei Kakas János emberei 1409-ben a Sóvári Sósok oláhjait – azaz a *vlach* szokások szerint élő ortodox ruténeket – lepték meg az erdőben, valószínűleg valamilyen tilalmas cselekedet közben. Szokás szerint elkobozták holmijaikat, és szokás szerint bántalmazták őket, néhányan meg is sérültek. A sárosi erdőkben ez a cselekedet aligha volt rendkívüli, Sóvári Sós Péter azonban sikerrel bizonyította be, hogy mindez az ő erdejében történt, egyben a szokványos lefoglalást és a vele járó erőszakot rablásnak és megsebzésnek minősítette. Tehette, hiszen ha a cselekedet valóban az ő földjén történt, ott a Delneieknek semmi keresni valójuk nem volt, jogtalanul vették el az oláhok dolgait, ami ebben a pillanatban lefoglalásból rablásná (*spoliatio*) változott, a birtok erővel történő védelméből pedig erőszakos verés (*verberatio*) és megsebzés (*vulneratio*) lett.⁶³³

A Vihorlát alatti hegyek legelőin tartották 1413-ban juhaikat két Ung megyei falu, Remete és Ubrizs lakói. Az állatok még Erzsébet napján, azaz november 19-én is kint jártak a remetei legelőn, ami bizonyára a falu közelében feküdt, mert ilyenkor már a havasi rétekről biztosan lehajtották őket, amikor a Homonnai Drugetek oláhjai – ezúttal is ruténekről van szó – 442 juhot elhajtottak. A két falu lakói a nyáj után eredtek, és csak a Vihorlát északi oldalán levő zempléni Gyepely területben találtak rájuk. Azonnal el is akartak fogni néhány pásztort, hiába volt azonban minden igyekezetük, az oláhok nem adták vissza az állatokat, sőt egy parasztot el is fogtak. Remete és Ubrizs földesura a szokásos hatalmaskodási panaszt tette: az oláhok a Drugetek akaratóból és engedelmeiből, hatalmasul hajtották el az állatokat, mondta, de aztán hangnemet váltott. Szerinte a juhokat tolvaj módon és orvul (*furtive sue clamdestine*) hajtották el, és az oláhokat következetesen tolvajoknak nevezte.⁶³⁴ Nem ismerjük sem a Drugetek, sem az oláhok érveit, de bátran feltételezhetjük, hogy az említett ungi falvak nyájait nyárra a Vihorlát ama legelőire verték ki, amelyek a Drugetek falvaihoz tartoztak. Talán éppen azokkal az oláh pásztorokkal egyeztek meg legeltetésükről, akik ősszel elhajtották az állatokat. Remete és Ubrizs lakói azonban adósak maradtak a legelő után járó díjjal, az oláhok ezért végeztek lefoglalást, azaz hajtották el a nyáját.⁶³⁵

⁶³³ ZsO III. 2191. sz. (520); uo. VIII. 1165. sz. (355–356)

⁶³⁴ Sztáray okl. II. 101. sz. (125–126)

⁶³⁵ A Druget birtokok térképe: Zsoldos, A Druget-tartomány, 216.

A Zemplén megyei Szalók földesura azért perelte be 1509-ben a szomszédos Deregyő birtokosát, mert parasztjainak marháit Szalókról hatalmasul saját falujába hajtotta.⁶³⁶ Hiába mutatott be erről ezt igazoló, három, egybehangzó vizsgáló oklevelet, a deregyői jószágok ura azt állította, hogy az állatok elhajtása nem Szalókról történt, hanem az ő tilalmas erdejéből (*de silvis suis prohibitis*), ezért ő a felperes keresetében teljesen ártatlan. A deregyői és szalóki határon elkövetett tett ezúttal is ugyanaz maradt, minősítése azonban azon állt vagy bukott, hogy kinek a földjén történt. Ha a deregyői erdőben legeltek a barmok, akkor a lefoglalás törvényes volt, ha nem, akkor hatalmaskodás. Így látta ezt a bíróság is, ezért parancsolta meg a deregyői erdő urának, hogy tegyen esküt arra, hogy a felperes állatait nem Szalókról hajtotta be, ahogy ezt a panaszos állította, hanem saját tilalmas erdejéből Deregyőről, ily módon a felperes keresetében teljesen ártatlan.⁶³⁷

A tölgyerdők egészen a kora újkorig a disznók makkoltatására is szolgáltak. A Bakony erdeje különösen alkalmas volt erre. A közeli falvak birtokosai rendszeresen bérelték is a bakonyalji erdőket kondáik számára. A Somló-hegy alatt élő dobaiak 1447 telén a szomszédos Bogdányon makkoltatták disznaikat, a falu birtokosától azonban nem kértek erre engedélyt. A bogdányi parasztok a legeltetési szokásoknak megfelelően behajtották az állatokat.⁶³⁸ A dobai földesúr intezője azonban ráküldte familiárisait és a dobaiakat a szomszéd falura. A lefoglalt disznókat visszahajtották és rátörtek a bogdányi bíró házára. Ő azért lehetett a támadás célpontja, mert mint a falu előljárójának, neki kellett vezetnie a konda behajtását. Házának ajtaját feltörték, egy szolgálóját elverték, a házban élőket illetlen szavakkal ócsárolták, és az egyik bogdányi parasztot disznóját is magukkal vitték. A törvényes lefoglalással szembeni erőszakos ellenállás hatalmaskodás volt, a bogdányi földesúr is annak tekintette a dobaiak tettét, és perbe fogta a szomszéd földesurat.⁶³⁹

A középkori Vas megyében Sárvártól délre egészen Vasvárig, a Rába jobb partján húzódott a Farkaserdő, melynek területe több falu és birtokos közt oszlott meg.⁶⁴⁰ A sárvári uradalom és a káldi nemesek között különösen gyakoriak voltak a hatalmaskodásokba torkolló jogviták. Így történt ez 1498 novemberében is, amikor az uradalom kondása makkolni hajtotta a disznókat az erdőbe. A káldiak a disznópásztort félholtra verték, és kiemelték nyolc jobb disznót a kondából, amelyet elhajtottak.⁶⁴¹ Sárvár urai hatalmaskodásnak tekintették ezt az eljárást, mert azt állították, hogy a Farkaserdő uradalmi részén történt az eset. A káldiak

⁶³⁶ Az oklevél a *depullisset, abegisset*, utóbb pedig az *abigi et inPELLI fecisset* kifejezéseket használta.

⁶³⁷ DF 224677.

⁶³⁸ Az oklevél az *inPELLissent* szót használta.

⁶³⁹ DL 44471.

⁶⁴⁰ Juhász, A vas megyei Farkas-erdő, 555.

⁶⁴¹ DL 20798.

bizonyára másként gondolkodtak erről; már láttuk, a tilosban legelő állatokkal és pásztorokkal szembeni eljárás normális menete volt a verés és a behajtás.

Az erdei makkgyűjtés éppoly haszonvétel volt, mint a favágás. A birtokosok ezért aztán védték is erdeiket a külső makkgyűjtőktől. A hatalmaskodási panaszokban előadott erőszak itt is oda-vissza működött: volt, hogy a saját erdejében makkot szedő parasztot a szomszéd birtokos emberei nyilazták meg, máskor az idegen makkszedők verték meg alaposan a panaszosnak a tölgyesben tartózkodó familiárisát.⁶⁴²

Volt-e különbség az erdei kártétel elleni védekezés és a hatalmaskodás között, tettük fel a kérdést. A válasz határozott: volt. Ha az erdő birtokosa védte meg jószágát, az kártétel elleni védekezésnek számított, ha nem, hanem más birtokát élte, ráadásul még erőszakot is használt közben, akkor hatalmaskodó. Ennek eldöntése azonban nagyon nehéz volt, csak a birtokviszonyok tökéletes ismerete mellett volt lehetséges. Az erdei kártétel elleni védelem, miként a hatalmaskodás is, birtokügy volt.

⁶⁴² 1400: ZsO II. 721. sz. (83); 1435: Sztáray oklt. II. 220. sz. (315–316)

5. Mezei hatalmaskodások

A mező több jelentésű szó, alapvetően állatok takarmányozására szolgáló területet értettek alatta, kaszálót vagy legelőt, tágabb értelemben azonban szántóföldi művelés alá vett földet is.⁶⁴³ Ebben a legszélesebb értelemben beszélünk mi is mezei hatalmaskodásról; minden olyan cselekményt ide értünk, amely csak a birtokok legfontosabb tartozékain történt.

A két nagy kora újkori jogkönyv csak a mezei kártételek egyik esetéről, a más birtokának kárt okozó, alapvetően véletlenül történt legeltetésről beszélt. Ennél azonban sokkal többféle mezei kárt lehetett okozni: meg lehetett művelni más földjét, el lehetett szántani abból egy darabot, szénáját le lehetett kaszálni, le lehetett aratni, a mások által megművelt, learatott terményt el lehetett szállítani. Ezekről az esetekről nem szólt sem a Hármass- sem a Négyeskönyv. Verbőci azt a két esetet a sorolta fel és kötötte össze, amely a leggyakrabban fordult elő a magyar falvakban: a legeltetésből és a favágásból eredő erdei károkat. Tudta ő, hogy más, tiltott, mezei és erdei tevékenység esetén mit tettek a birtokosok, de ezekkel mégsem akarta terhelni művét. A két eset épp elég támpontot nyújtott arra nézve, hogy mi a teendő akkor, ha valaki azon kapná a szomszédját, hogy az ő erdejébe küldi disznait, ha az ő földjét szántaná és vetné be. Nem egyszerűen a szükséztudás volt az oka azonban annak, hogy Verbőci hallgatott e kérdésekről. Ő a gondatlanságból vagy a nem túl nagy kárt okozó kártételekről értekezett, mert ott volt nagyobb lehetősége annak, hogy néhány óra, legfeljebb három nap alatt elsimítsák a felek az ügyet. Aligha lehetett azonban azt feltételezni, hogy véletlenül vetett be valaki egy egész földdarabot, hogy véletlenül hordott el több kazalnyi szénát más kaszálójáról, mint ahogy annak is kicsi volt az esélye, hogy a kárt okozó belátja tettét, visszaadja, amit elfoglalt, és békében megegyezik a károsult és a kárt okozó.

A mezei hatalmaskodások túlnyomó része ugyanúgy a kártételek elleni védekezésből fakadt, mint az erdei hatalmaskodásoké. Itt is ugyanazt az alapvető két típust különböztethetjük meg, mint ott. Vagy azért akasztottak pert valakinek a nyakába, mert lefoglalást vagy lefoglalást és erőszakot tett más emberein, vagy pedig azért, mert ő küldte embereit más földjére, hogy ott legeltessenek, vagy azt megműveljék. Mindkét esetben a föld birtokjoga körül forgott a vita: kinek a területén történt az eset. Az első esetben ezen múlt az, hogy hatalmaskodó volt-e, aki behajtotta az állatokat és megverte a pásztort, avagy a tett végrehajtója csupán megvédte saját földjét, és a panaszos volt az, aki kárt okozott neki. A másodikban is ez döntötte el, hogy

⁶⁴³ 'mező' szócikk Magyar Néprajzi Lexikon

hatalmaskodó volt-e aki állatait egy legelőre hajtotta, és onnan elkergette a vele szembe szállni akarókat, avagy csupán a saját földjét élte. A legelő és a szántóföld élése és védelme oly szorosan összetartozott, hogy nem is lehetett egymástól elválasztani.

A mezei károktól – akárcsak az erdeiektől – úgy védelmezhetette valaki magát, hogy tilalmat mondott ki földjére. Voltak tehát tilalmas és szabad földek. A szabad rét fogalmát legegyszerűbben ellentettjén, a tilalmason keresztül értelmezhetjük. Ugyanúgy, ahogy a Kárpát-medence tele van Tilalmas dűlőnevekkel, rendszeresen találkozunk Szabadosok nevű dűlőkkel is. E nevek valójában a 19. századi közepi állapot megmerevedéseként maradtak fenn a térképeken és a földrajzi névtárakban; amikor a kataszteri térképezés folyt, éppen tilalmas vagy szabados földnek számítottak. Ezt az egyébkén átmeneti állapotot rögzítette a térkép és a kataszteri nyilvántartás adatlapja. A dűlő alatt a 19. század közepe utáni külterületi neveket kell értenünk, azaz nemcsak rétek, hanem erdőrészek is kaphatták e neveket.⁶⁴⁴

Miként Verbóci is mondta, a tilalmasnak a mezőn is kétféle jelentése volt: egy általános és egy különös. Az általános tilalom terjedt ki mindama földekre, ahová idegenek engedély nélkül nem hajthatták állataikat, amelyet nem művelhettek, azaz a falu külső részeit. Engedéllyel persze élhették ezt külső emberek is. Az országon keresztül marhacsordákat hajtó tőzsérek, a több százas kondákat a tölgyesekben hizláló állattulajdonosok meghatározott összegért béreltek idegen földeket. Akivel azonban a földesúr, vagy a paraszt nem egyezett meg, az nem hajthatta arra a rétre a marháját, sem abba az erdőbe a disznáját, nem is kaszálhatott ott, szántóföldi művelést pedig végleg nem folytathatott. A tilalom azonban a legeltetésre vonatkozott.

A speciális tilalom a birtokon, a falun, a faluközösségen belül érvényesült, és számtalan válfaja lehetett. A frissen sarjadt fű első kaszálásáig nem lehetett a rétre kihajtani a marhákat, tehát addig a rét tilalmas, azután már szabad volt. A gabonával bevetett föld a legszigorúbb tilalom alá esett, amelyet azonban aratás után gyakran feloldottak, utána szabad lett. Oda csapták ki az állatokat, hogy leleljenék a tarlót és megrágyazzák a földet. Különösen gyakran történt ez akkor, ha a következő évben parlagon vagy ugaron hagyták a földet. Tilalmas volt a földesúr saját rétje, oda parasztok nem hajthatták állataikat, ott csak az ő jószágai legelhettek, azt a helyiek legfeljebb csak pénzen vett külön engedéllyel használhatták.

E különös tilalom elleni védekezés – miként az erdei is – alig különbözött az általánostól. Ha marha kószált a vetésben vagy a tilalmas réten, azt behajtották, a pásztorgyereket pedig jól

⁶⁴⁴ Tringli, Oremus, 132.

elverték. Láttuk már, ugyanaz történt az általános tilalom esetén is akkor, amikor idegen marhát találtak a birtok vagy a falu földjén, még ha az éppen szabad legelő is volt.

A hatalmaskodások tilalmas földjei túlnyomó részben az általános tilalom alá estek. Oda a szomszéd falu állatát nem lett volna szabad behajtani, a másik falu embereinek ott nem lett volna szabad fát vágniuk. A fennebb részletesen tárgyalt Cegléd-Nyárasapát közti 15. század közepi konfliktusban kétszer is elfordult a tilalmas föld említése. Egyszer 1444-ben, amikor az óbudai apácák ceglédi tiszttartója visszautasította a szomszéd földesúr kérését, hogy a tilalmas erdőben (*silva prohibita*) fát vág hasson, egyszer pedig 1476-ban, amikor a nyárasapáti földesúr udvarbírája az állítólag Cegléd határain belül fekvő, kaszálásra alkalmas, tilalmas földeket (*particulas terrarum prohibitas ad falcandum aptas*) elfoglalta. Az első esetben csak sejthetjük, hogy nem a ceglédiek, hanem a szomszéd falvak, mezővárosok lakói számára tilalmas erdőről volt szó, a második esetében azonban már egészen biztosak lehetünk abban, hogy olyan rétről beszélt a panaszos, ahol csak a szomszéd település – és tegyük hozzá rögvest, szomszéd birtok – lakóinak volt megtiltva a kaszálás.⁶⁴⁵

Királyi sószállítók tartottak pihenőt 1410-ben a Kolozs megyei Apáthidán. Az ökröket kifogták a szekerekből, és kicsapták őket a falu tilalmas rétjeire (*ad prata et fenilia a longo tempore prohibita ausu*) legelni. A helyi parasztok – inentől érdemes az oklevelet szó szerint idézni – „megérkeztek, hogy a máskor szokásos módon az említett marhákat és ökröket ott behajtsák és lefoglalják. Ekkor azonban a mondott sószállítók egyezség útján kárpótlásképpen, azoknak, kiknek a rétyét lelegeltették, minden egyes szekér után négy új dénárt fizettek.”⁶⁴⁶ Ez úttal valószínűleg olyan földekről beszéltek a panaszosok, ahol a különös tilalom is érvényesült, azaz sem a falu lakóinak, sem idegeneknek nem volt szabad ott legeltetniük.

Két szomszédos Nyitra megyei falu, Libáka és Sissó rétyén 1515-ben esett lefoglalás, és az abból kerekedett megyei per mutatja, hogy a gyakorlatban milyen nehéz helyzetet teremthetett egy föld szabadnak, illetve tilalmasnak nyilvánítása. A pert a libákai földesúr kezdeményezte a sissói ellen, mivel annak majoros gazdája véresre sebzett egy libákai parasztot, egy másiknak a lovát pedig behajtotta (*impulisset*) és csak kezesség mellett engedte el (*fideiussorem emisisset*). Nem a hatalmaskodásoknál szokásos, vitatott hovatartozású legelőn történt az eset, bizonyára a hatalmaskodás szó is ezért maradt el az ügyről kiállított iratból. A libákai paraszt a sissói réten legeltetett, ami azonban szabad rét (*libera pascua*) volt a

⁶⁴⁵ 1444: DL 13814; 1476: DL 17828.

⁶⁴⁶ „*ad impellendum et arestandum more alias solito predicta iumenta et boves illic incurrissent, tunc iidem memorati salium vectores per modum concordie eisdem quorum prata depassci fecerant, pro recuperatione dampni de singulis curribus singulos quatuor denarios novos persolvissent*” DL 28141. (ZsO II. 7783. sz.)

szomszédosok (*tanquam commetaneum*) számára. A sissói uraság ezt nem is tagadta, csakhogya – mondta – a libákaiak már korábban tiltást (*inhibitio*) tettek a saját rétjükre, és ebből kölcsönösen verekedések keletkeztek. A vizsgálat a korábbi eltiltást igazolta is. Ebből egyenesen következett, hogy a két falu felmondta a legelő közös használatát, így a majoros csak a szokásos birtokvédelmi eszközökkel, a lefoglalással és az erőszakkal élt. A megyei törvényszék a majorost mégis elítélte: azért, mert megszurta a libákai parasztot, 20 forintot, azaz egy vérdíjat kellett fizetnie, a ló behajtásáért pedig hat márkát, azaz 24 forintot. Az alperes földesúrnak esküt kellett tennie arra, hogy mindez nem az ő parancsára történt. Nem véletlen, hogy az alperes elégedetlen volt az ítélettel, és a per áttételét kérte a királyi kúriába.⁶⁴⁷

A két falu közti legelő helyzetét nem túl nehéz rekonstruálni. A Libáka és Sissó határán fekvő közös legelő helyzete némileg eltért a szokásostól: szabad volt, de csak a két falu lakói, a szomszédok számára. A libákaiak megelégedtek a közös használatot, és tilalom alá vették a libákai részt, erre a sissóiak ugyanezt tették az övükével. Attól hogy a rét közös volt, még pontosan tudták, hol húzódnak rajta a két falu határai. Innentől kezdve megszűnt a legelő közös és szabad lenni, és – ahogy Verbőci fogalmazott – az általános tiltás érvényesült rá is: csak annak a falunak a lakói élhették, amelyeknek a határain belül feküdt.

Sehol annyi hatalmaskodás nem történt a kései középkorban, mint a mezőkön. Fogalmazhatunk azonban ennél visszafogottabban is: a birtokok egyetlen részéről sem állították annyiszor, hogy támadás érte, mint a mezőről. Ez tulajdonképpen természetes is, az, amit a legtöbbet éltek, amelyen a legtöbb bevételt megtermelték, azon volt a legtöbb vita, ott esett a legtöbb erőszak is. A mezei hatalmaskodások alaphelyzete általában egyszerű, és nagyon hasonlított az erdei hatalmaskodásokhoz. Ezek az esetek túlnyomó részben két szomszédos birtokos, többnyire két szomszéd falu határán törtek ki. Az itteni földek vagy vitatott határuak voltak, vagy a lefoglalás és a vele gyakran összefüggő verések nem egészen ugyanott történtek, ahol a marha tilalmasban legelt. Az is gyakran előfordult, hogy a lefoglaló felrúgta a lefoglalás szokásának egyik-másik részét, pl. három napnál tovább tartotta magánál a behajtott állatokat, az elfogott embereket. A mezei hatalmaskodások ezreiről különösen igaz, hogy csak az egyik fél elfogult véleményét ismerjük, aki arról természetesen hallgatott, hogy ő volt az, aki korábbi tevékenységével, pl. a tilalmas legeltetéssel, kiprovokálta a rajta esett sérelmeket. Még az egyoldalú véleményekből is kiolvasható azonban, hogy a panaszosnak gyakran legalább akkora volt a felelőssége, mint annak, akit perbe fogott, mi

⁶⁴⁷ Ocskai okmt. 286. sz. (330–332)

több, a panaszost nem is érte sérelem, hanem a szokások által elfogadott eljárás szerint bántak vele. Ilyenkor a károkozó állatait lefoglalták (*detentio*), őt magát elfogták (*captivatio*) és megverték (*verberatio*), a behajtott állatokat, a lefogott illetőt egy időre bezárva tartották, amíg a kártérítésről meg nem egyeztek.

A Győr megyei Pécs birtokosai vitáztak egymással 1461 körül. Egyikük fegyveresen elhajtott néhány mezőn talált marhát, amelyeket csak megfelelő összeg lefizetése fejében (*in condigno pretio*) adott vissza. Láttuk már, ez az eljárás teljesen szabályos volt, szabálytalanná és így hatalmaskodássá tette azonban az, hogy a panaszosok szerint jogtalanul (*minus iuste*) tették ezt. Ugyanígy minősítették hatalmaskodásnak a hegyvám beszédését és bizonyos földek beszántását. Nem ismerjük az ügy hátterét, a másik fél, az állítólagos hatalmaskodók, bizonyára saját jogaikra hivatkoztak.⁶⁴⁸ 1425-ben egy Szabolcs megyei nemes azért tett panaszt, mert egy hatalmaskodássorozatban az egyik parasztját három napig tartották fogva.⁶⁴⁹ A három napos *arrestatio* megfelelt az országos szokásoknak, hatalmaskodássá tehetett azonban több körülmény is: ha nem azon a birtokon ejtették fogva a jobbágyot, amely a kárt szenvedett birtokosé volt, ha azt a földet a jobbágy földesura magáénak vallotta. A vita oka a legtöbb esetben a föld birtoklása volt.

A lefoglalás joga ugyanis a föld birtoklásához kötődött. Két szomszédos falu, az Ung megyei Császlóc és Kereknye – az előbbi a Császlóciaké, az utóbbi a Drugeteké volt – közti legeltetés vitájában Ung megye törvényszéke 1425-ben úgy ítélte, hogy a császlóciak a kereknyei erdőkben legeltethetnek – hogy milyen jogon, azt nem árulta el a szűkszavú ítélet –, ha azonban a legelőn vagy a vetéseken találják a kereknyei szomszédjaik állatait, akkor behajthatják azokat.⁶⁵⁰

Látszólag a mezei károk elleni védekezés törvényes menetét a két nagy jogkönyv elkészültéig nem ismerjük, a részletekről pedig csak Prileszky 18. századi értekezéséből meríthetünk. Valójában azonban az eljárás az évszázadokkal korábbi forrásokból tökéletesen rekonstruálható, csak éppen ott törvénytelenként adták elő őket. Ha azonban a panaszlevelekből kivesszük a felpereseknek az esetekről szóló törvénytelen minősítést, a maguk teljes valóságában állnak előttünk a mezei lefoglalás középkori szokásai. Egy Kolozs megyei példa 1426-ból jól illusztrálja ezt.

A szászfenesi parasztok és gazdatisztjeik behajtották a szomszédos Monostor földesurának, a kolozsmonostori apátnak és parasztjainak 52 marháját a Szamos menti legelőkről a saját

⁶⁴⁸ HO I. 237. sz. (366–367)

⁶⁴⁹ „*unum iobagionem sepefati Petri captivari captumque tribus diebus et noctibus in vinculis conservari fecisset potentia mediante*” DL 54435. (Szabolcs megye okl. II. 362. sz.)

⁶⁵⁰ „*talia pecora vagiari habent facultatem*” ZsO XII. 415. sz. (171)

falujukba, ahol két hizott állatot rögtön le is vágtek. Néhány monostori lakos még aznap Fenesre ment, hogy megtudják, mi volt az oka a behajtásnak (*ad revidendum et investigandum quo et quare eosdem boves depellent*), ám őket lándzsákkal elkergették, egy legényt elfogtak, akit másnapig bilincsbe verve fogságban tartottak. Ekkor ugyanis megjelent Kolozs megye egyik szolgabírája, és az ő kérésére az ifjút kezességi biztosíték fejében (*sub fideiussoria cautione*) elengedték, hasonlóképpen haza bocsátottak ötven marhát is Monostor földesurának becsületszávára mindkét ügyet az erdélyi nemesek döntésére bízva.⁶⁵¹

A szászfenesi események a következő lépésekre bonthatók: az állatok behajtása, néhány állat elvágása, azaz elkobzása, a lefoglalt állatok gazdáinak tárgyalási kezdeményezése, elkergetésük, egyikük elfogása, egy napos fogva tartása, a szolgabíró közbeavatkozása, az elfogott személy maga, a lefoglalt állatok részéről pedig a földesúr biztosítékot ad, a bíróság kijelölése, az elfogott személy és az állatok elengedése. Szinte minden megfelelt a szokásoknak, mégis panaszt tett a kolozsmonostori apátság az eljárás miatt. A fenesiek cselekedetei közül magyarázatra csupán az állítólagos tárgyalóküldöttség elzavarása, és egyikük elfogása szorul. Aligha tévedünk nagyot, ha a sértett fél előadásától eltérően rekonstruáljuk a történeteket. A monostoriak feltehetőleg nem egyszerűen tárgyalni indultak, hanem az állatok után eredtek, hogy azonnal visszahajtsák őket. A fenesiek azonban elégtételt követeltek, ezért támadtak fegyverrel a monostoriakra, ugyanúgy mintha a marhákat őrző pásztorokkal jártak volna el, ugyanezért fogták el egyikőjüket.

Az egy-két behajtott állat azonnali levágása hozzá tartozott a középkori behajtáshoz. Ennek alkalmazását láttuk már az erdei behajtások során is. Újkori újítás volt tehát a Négyeskönyv törekvése, hogy ezt megtiltsa. Aligha ment ez át azonnal a gyakorlatba. Az efféle szokások túl mélyen gyökereztek a vidéki társadalom igazságérzetében.⁶⁵²

A mezei kártételek meggátlásának egyik gyakori velejárója volt a lemeztelenítés. Ezzel is találkoztunk már az erdei hatalmaskodások esetében. Ott sem volt ez önmagában hatalmaskodás, hanem a lefogás, lefoglalás része. Szó sem volt megszegényítésről, a nemi erőszak pedig – erről később lesz szó – távol állt ezektől a nagyon is racionális cselekedetektől. Ugyanazért vetkőztették le a tilosban talált személyeket és vették el ruháikat, mint amiért elvették tőlük azokat az eszközöket, amivel a kárt okozó munkavégzést végezték. Ruha nélkül nem lehetett dolgozni, haza kellett menni, így akkor sem folytathatták megkezdett tevékenységüket, amikor már a szerszámokat elvevő birtokvédők eltávoztak a

⁶⁵¹ DL 28191.

⁶⁵² Néhány példa a lefogott állatok megtartására, azonnali leölésükre: 1336: Fejér CD VIII/7. 218. sz. (287); 1337: AOkI XXI. 68. sz. (44); 1396: ZsO. I. 4263. sz. (467); 1399: ZsO. I. 5801. sz. (642–643); 1426: ZsO XIII. 946. sz. (332); 1466: DL 16421.

helyszínről.⁶⁵³ Néha beérték az értékesebb ruhaneműk elvételével. Ezek, akárcsak az elkobzott munkaeszközök, zálogként szolgáltak.⁶⁵⁴

A lefoglalás után a lefogott parasztok földesura, amilyen gyorsan csak tudott, egyezkedni kezdett a lefoglalóval. A tárgyalást az a földesúr kezdeményezte, akinek az alattvalója a lefoglalást elszenvedte. Ő általában valamelyik emberét küldte a másik félhez. A falusi bírák feladata volt, hogy a település lefoglalt állatait és lefogott lakóit kiváltsák. Valóságos követségnek számított az ilyen út. Ha a viszony túlságosan elmérgesedett, a tárgyaló éppúgy pórul járhatott, mint idegenben valamelyik ország követe. 1425-ben az egyezkedés céljából a lefoglaló földesúr kúriájába küldött familiárist súlyosan bántalmazták. 1497-ben egy, a falubelije letartóztatását firtató bíró is hasonlóképpen járt.⁶⁵⁵ Ezért aztán az elhajtott állatokat néha fogott bírák útján kérték vissza a parasztok.⁶⁵⁶ Ha nem rendezték az okozott kárt, akkor csak kezesség vállalása mellett engedték el az állatok visszaadását követelő személyt, mint azt a szászfenesi példában is láttuk.⁶⁵⁷

Az országos szokás szerint a kárt okozó személynek a kárt meg kellett térítenie. A kártérítési összeg elvileg egyezség tárgya volt, más kérdés, hogy az esetek többségében valószínűleg a lefoglaló diktálta a feltételeket. A panaszokban rendszeresen a kártérítési összeg „kicsikarásáról” beszéltek, de gyakran találkozunk azzal a megfogalmazással is, hogy a felek egy bizonyos összegben megegyeztek.⁶⁵⁸

Nem tudjuk, hogy milyen gyakran fordult elő, hogy az arresztáló a maga számára biztosítékot kért – általában esküt vett – a lefogott személytől, hogy a későbbiekben nem tesz jogi lépéseket az eljárás miatt. A német jogban ezt hívták *Urfehdenek*. Az *Urfehde* nem tartozott az országos szokásokhoz. Sem a Hármassem a Négyeskönyv nem beszélt erről, a középkori magyar levéltárak is alig tartalmazznak ilyen, a mezei lefoglalás során kelt iratokat. Számuk az újkorban is csak néhány helyen, főleg a városokban nőtt meg. Az erről szóló nyugta hiánya könnyen magyarázható lenne azzal, hogy csak szóbeli esküt vettek a lefogott személytől. A források azonban arról is csak ritkán tudósítanak.

⁶⁵³ 1336: „*quatuordecim iobagiones suos in prato eiusdem proprio denudari et eosdem vulnerari fecisset*” AO III. 200. sz. (287–288); 1354: „*populis de eadem vestibus et denariis hostiliter devastasset*” DL 89319; 1392: „*denudatum emisisset*” Krassó oklt. III. 135. sz. (218); 1425: „*rete, tunica et omnibus aliis bonis tunc apud ipsum inventis spoliaverunt potentia eorum mediante*” DF 264310. (ZsO XII. 1088. sz.) „*tunica, falcastro, ocrea et omnibus aliis bonis suis apud ipsum tunc habitis*” ZsO XII. 1129. sz.; „*tunica, securi, cingulo et omnibus aliis bonis suis erga ipsum tunc habitis*” uo. 1130. sz.

⁶⁵⁴ 1387: „*unum birrum quod vulgo guba dicitur et unam falcem et unum pecudem*” Temes okl. I. 99. sz. (152–153); 1393: „*duos boves... abstuli fecisset... vestibus eorum exspoliasset*” DL 7587.

⁶⁵⁵ 1425: ZsO XII. 1028. sz.; 1497: DL 20602. Hasonló példák: Kőfalvi, „...a rosszat rosszal tetézve...”, 45.

⁶⁵⁶ 1336: Fejér CD VIII/7. 218. sz. (287); 1425: ZsO XII. 321. sz. (135)

⁶⁵⁷ 1425: ZsO XII. 342. sz. (143)

⁶⁵⁸ „*per prenomiatum Dominicum Zyww quinquaginta denarios extorsisset et sic ipsum de captivitate et vinculis suis emisisset ... in viginte quinque denariis eundem pactassent*” 1497: DL 20602.

Corvin János Békés megyei falvainak intézői 1497-ben esküre kényszerítették a nyúlszigeti apácák szomszédos Királyság nevű falván lakó, lefogott parasztjait, mely szerint nem tesznek sem uruknak, sem pedig tisztartójuknak panaszt az ellenük irányult lefoglalásról. Az eskünek semmi foganatja nem lett. Alighogy elengedték az elfogott és megvert parasztokat, azok máris tisztartójukhoz fordultak, a rendház pedig pert indított a kúriában az intézők ellen. A lefogott parasztok – amúgy is kényszer hatására kicsikart – esküje nem érdekelte sem urukat, sem a kúria bírait. Ők ekkor már a megsértett földesúri jogok ügyében keresték az igazukat, illetve hirdettek ítéletet.⁶⁵⁹

Az elfogásra és a lefoglalásra a magyarországi latinságnak még a középkor végére sem alakult külön terminusa. 1497-ben egy Békés megyei parasztot fogott el a szomszéd birtok intézője, és a szokásos verés után, a szentesi börtönben bilincsbe verte. A fogva tartást felváltva nevezték *captivationak*, *detentionak* és *vinculationak*.⁶⁶⁰

A mezei hatalmaskodások sokfélék lehettek ugyan, de ha okaikat keressük, legcélszerűbb, ha annál a felosztásnál maradunk, amelyet már az erdeieknél megismerhettünk. Voltak olyan hatalmas panaszok, amelyeket akkor tettek a birtokosok, ha a saját földjén legettető, azt megművelő embereit érte támadás. Ezt persze lehet nézni a másik oldalról is, ekkor azonnal másként is kell fogalmazni: ez történt, ha valaki megvédte földjét az idegenektől. Másrészt voltak azok az esetek, amikor azért tett valaki panaszt, mert földjét lelegelték és megművelték. Ha a kettő arányát csak futólag is összevetjük, ugyanazt állapíthatjuk meg, amelyet már az erdei hatalmaskodásoknál is láttunk: az első eset ügyei messze felülmúlják az utóbbiét. A második típusba sorolt ügyeket a hatalmas birtokfoglalásnál is tárgyaljuk majd.

Két egymással szomszédos Kolozs megyei település, Szék és Szentegyed határán legettette 1354-ben a Vas család egyik oláh pásztora az állatait, amikor a széki kamaraispán egyik tisztartója behajtotta a nyáját. A Vas-rokonság azt állította, hogy a nyáj az ő Szentegyed birtokának határain belül járt, még azt a két területet is megnevezték, ahol az eset történt. Az ispán embere erre csak annyit válaszolt, hogy a behajtás nem Szentegyed, hanem Szék területéről történt. A per ettől kezdve már a birtokjog körül forgott. Az erdélyi közgyűlés résztvevői kijelentették, hogy a két határbeli rész, Füzes és Szénégető, nem Székhez, hanem Szentegyedhez tartozik.⁶⁶¹ Hasonló esettel találkoztunk már az erdei hatalmaskodások esetében. A per folytatását nem ismerjük, de azt, hogy törvényes behajtás vagy hatalmaskodás

⁶⁵⁹ „coegisset eundem iuramento promittere ne officiali vel domino in premissis conqueri quoquomodo deberet...compulisset etiam promittere, ne officiali et neque domino suo in hac re querulari deberet” 1497: DL 20602.

⁶⁶⁰ DL 20602.

⁶⁶¹ Ub. Siebenbürgen II. 684. sz. (103–104)

történt-e, az döntötte el, hogy kinek a földjén legelt a nyáj. A döntés nem lehetett egyszerű, mert Szék és Szentgyed között régi keletű határvita dúlt, mely még évtizedek múlva is tartott.⁶⁶² Teljesen hasonló eset történt Baranyában 1362-ban. Ott is azt állította a felperes, hogy az ő birtokán történt az állatok lefogása, így az törvénytelen volt, az alperes pedig azt bizonygatta, hogy az övé, ezért törvényesnek mondta. A fogott bírák végül esküt ítétek, amelyben azt kellett bebizonyítani, hogy a foglalás a felperes birtokán történt.⁶⁶³

Az almási királyi uradalom tiszttartója 1363-ban a kolozsmonostori apátság népeit úgy tartotta távol az almási – legalábbis általa annak tartott – földektől, hogy azok akárhányszor a földekre kimentek szántani, vagy az erdőre fát gyűjteni, minden náluk levő dolgaikat, összes ruhájukat, a kocsikat és az ekék elé fogott ökreiket elvette tőlük, juhaikat, kecskéiket elhajtotta. Emberei az állatok pásztorait kezükön és lábukon megkötözték, és megkötözve kint hagyták őket az erdőben. Máskor a legelő disznókat vette el tőlük. Az apát panasza mindezt folyamatos hatalmaskodásnak (*continua potentiaria*) nevezte, és panaszát a kolozsi szolgabírák vizsgálata is igazolta.⁶⁶⁴ Amikor 1396-ban a kolozsmonostori apát famulusait a Kolozs megyei Kajántóra küldte, hogy a tiltakozzanak amiatt, mert több megyebéli nemes parasztjai ott kaszáltak és arattak, a parasztok a monostor szolgálait nyíllövésekkel kergették el, és egy lovat elvettek tőlük.⁶⁶⁵

A mező megművelése valójában birtokfoglalást jelentett. A perbe fogottaknak általában lehetett valamiféle joguk a birtokra, miként a károsultaknak is. Zsigmond király kegyelméből Bereg megyében élő Tódor podóliai herceg, aki megkapta a beregi ispánságot is, a Kerepeci és Hosszúmezei családdal került ellentétbe. Egy minden bizonnyal vitatott földet művelő egyik nemest 1402-ben elfogatta, egy másik ekéje elől az ökröket fogatta ki, a hajtót pedig megverette.⁶⁶⁶

Miként az erdőben a fejszék, a mezőn a mezei szerszámok és a szekerek, valamint az azokat húzó igásállatok voltak a lefogalás fő célpontjai. A baranyai Gyula vagy Szentága pálos rendházában lakó egyik szerzetes 1401 májusának elején béresekkal együtt azon a földön szántott, amely régóta vita tárgya volt a pécsi püspökség és a pálosok között. A püspök

⁶⁶² Wass lt. 93. sz. (246); 121. sz. (254); 220. sz. (285); 256–258. sz. (296).

⁶⁶³ AOkl XLVI. 38. sz. (35–36)

⁶⁶⁴ „*si quis ex iobagionibus ipsius domini abbatis et sui conventus in predictis possessionibus suis commorantes causa seminandi ad agros exhiret(!) vel de silva ligna domum deferre vellent, extunc idem Ladislaus dictus Zekul tales iobagiones ipsius domini abbatis omnibus rebus suis secum habitis privari et universis vestibus suis super se habitis miserabiliter spoliari et denudari ... fecisset*” DL 28914.

⁶⁶⁵ DF 275205.

⁶⁶⁶ ZsO II. 1673. sz. (198)

emberei elkergették őket, az ekét húzó ökröket behajtották, az egyik ekét pedig apró darabokra szedték.⁶⁶⁷

Mivel a per sokáig húzódott, közben pedig a földet mindkét fél folyamatosan akarta művelni, ezért aztán egy-egy földdarab körül egész hatalmaskodássorozatok keletkeztek. A Torda megyei járai nemesek 1415-ben a szomszéd falu egy parasztjának két ökrét elvették, pár héttel később a földön dolgozó jobbágyokat kirántott törökkel és íjakkal kergették haza, közben gyalázták őket, az asszonyokat és lányokat a lovak szügyével lökdösték. Egy harmadik alkalommal a tavaszi szántást végző paraszt lovát vették el, őt magát pedig súlyosan elverték.⁶⁶⁸

A lefogás és a lefoglalás háromnapos határidejét gyakran túllépték a lefoglalók.⁶⁶⁹ Ezt aztán azok, akik vitatták a lefoglalás jogosságát, hozzá is tették panaszukhoz. A háromnapos *arrestatio* túllépése önmagában is hatalmaskodásnak számított.

Újra feltehetjük a kérdést, volt-e különbség a mezei károk elleni védekezés a mezei hatalmaskodások között?⁶⁷⁰ Válaszunk ugyanaz, ami már az erdei hatalmaskodásoknál is elhangzott. Természetesen volt; az első az ország régi szokásában gyökerezett, a második ellenben jogtalan tett volt. Csakhogy azt a kérdést eldöntetni, hogy melyik tett jogos és melyik jogtalan, igen nehezen lehetett.

⁶⁶⁷ ZsO II. 1067. sz. (128–129) Más példa eke elvételére 1431-ből: DL 12385.

⁶⁶⁸ ZsO V. 671. sz. (201); ZsO VII. 473. sz. (150)

⁶⁶⁹ 1349: AO V. 154. sz. (286–287); 1408: ZsO II. 6081. sz. (133)

⁶⁷⁰ Degré, Kártérítés, 290.

6. Halastavakon, halászhelyeken esett hatalmaskodások

Nem érdemes a birtokok összes tartozékát sorra venni, hogy hol milyen hatalmaskodás történt. Nem találunk olyan területet, ahol ne fordult volna elő hatalmaskodás, mint ahogy olyat sem, amelyre ne terjedt volna ki a földesúr birtokvédelme. Márpedig ez utóbbiból keletkezett a hatalmaskodások túlnyomó része. Sajátos jellege miatt két területet veszünk még számba: a halastavakat, halászhelyeket és a malmokat. Erről is, arról is szép számmal maradtak hatalmaskodásokat megörökítő iratok.

A késő középkori magyarországi latinság megkülönböztette a halastavat (*piscina*) a halászhelytől (*piscatura*).⁶⁷¹ Az előbbi mesterséges építmény volt, amelyet egy patak felduzzasztásával hoztak létre, de így hívták azokat a vizes helyeket, fokokat is, amelyek egy csatornán keresztül kapcsolódtak a közeli folyóhoz, az áradás után azonban lezárták kifolyásukat, és a bent rekedt halakat lehalászták. Gyakran építettek a csatornaszerű fok végében halastavat. A fok ugyan természetes úton keletkezett, ahhoz azonban, hogy halászni tudják, építésre és állandó karbantartásra volt szükség. A halászhely ezzel szemben a természetes, nyílt vízre nézett: innen halászták a természetes tavakat vagy folyókat. A halastavon általában rekesztő, míg a halászhelynél mozgó halászat folyt.⁶⁷² A víz használatával kapcsolatos minden jog – így a halászat joga is – a part birtokosát illette meg.⁶⁷³ Megelőlegezhetjük, ha halastavi hatalmaskodásokról olvasunk, ott is mindig birtokügyet találunk a háttérben: tisztázatlan határvonalat, közös birtoklású tó használatából fakadó vitát és az abból keletkezett konfliktust. A bizonytalan határvonal inkább a természetes folyókhoz kapcsolódó tavakon – ezek általában fokok voltak –, míg a közös a használat a duzzasztott halastavakon okozott problémát. Ez nem jelenti azt, hogy egy fok halastava, vagy egy part menti halásztanya ne lett volna közös birtokban, de ott ritkábban olvasunk a közös birtoklásból fakadó hatalmaskodásokról.

Ami a folyóvíz által képzett határvonalat illeti, a magyar jog sajátos szokást alakított ki, annak eldöntésére, hogy hol húzódik a folyómeder megváltozása utáni új határ. Míg a római és az azt hűen követő közös jog szerint a határ változatlan maradt, a középkori magyar felfogás

⁶⁷¹ Tripartitum I. 24. 8.§; Quadripartitum II. 18.

⁶⁷² Herman, A magyar halászat 87. A Bodroghoz kapcsolódó, vizét, halait onnan nyerő, Sátoraljaújhelyhez tartozó Long-erdei tavakat a források mindig *piscinanak* nevezték. Tringli, Sátoraljaújhely, 74. A foki halászatra: Andrásfalvy, A Duna mente; Deák, Fokok és délibábok. A szerzők öncélúvá vált vitájának további művei a mi szempontunkból nem fontosak. Összefoglalóan: Ferenczi, Vízgazdálkodás.

⁶⁷³ Degré, Halászati jog, 49.

szerint a határfolyók medrével együtt a határ is megváltozott. Ez azonban csak a természetes mederváltozásra vonatkozott, a magyar szokások szigorúan tiltották, hogy valaki mesterségesen terelje el a vizet, és így szakítson ki magának újabb területet a szomszéd birtokból. A közös jogtól eltérő magyar szokás csak az újkor elején kezdett megváltozni. Verbóci, nagyon merészen, a Hármaskönybe már az új elvet vette fel, ami azonban csak hosszú évtizedek múlva ment át a gyakorlatba.⁶⁷⁴

A tavakért folyó hatalmaskodás semmiben sem különbözött más területektől: lefoglalás és erőszak voltak a kísérő jelenségei. Mindkét fél megpróbálta élni a vitatott területet, ezt erővel meg is tartották, és ezt az, akin akkor éppen az ostor csattant, hatalmaskodásnak tekintette. Biztos megoldást csak a birtokviszonyok tisztázása hozhatott.

A halastavak, halászóhelyek védelme ugyanúgy a kettős tiltás rendszerén nyugodott, mint az erdőé vagy a mezőé. Általános tilalom vonatkozott erre is, mint minden birtokrészre. Ezt is csak a birtokos élhette, ő azonban kedve szerint, mások azonban abból hasznot nem húzhattak.

A Tisza partján fekvő zempléni Luc két részből állott: Al- és Fellucból. Az egyik tiszai fokon a felluci birtokos egy cégének (*zege*) nevezett rekesztéket készíttetett. Az alluci nemes azt állította, hogy ez az ő birtokán áll, és a rekeszték készítése neki száz márka kárt okozott. A per során az alluci felperes be is iktatta magát ennek birtokába, a felluci azonban ellent mondott. Ekkor meg kellett esküdni arra, hogy a Tisza és a cége, amelyet ellenfele visszaszerzett és el is tiltott, az övé. Az eskü elmaradt, mert a felek megegyeztek, a határokat is meghúzták, azokat ugyanis az egyetlen bemutatott oklevélből épp a vitatott helyen nem lehetett megállapítani.⁶⁷⁵ Tegyük hozzá, nem véletlenül. A fokok ugyanis nem egyenes vonalúak, hanem görbék, és ide-oda kanyarogva nyúltak be a part menti területbe. Ezek a görbületek, valamint a folyómeder változásai tették bizonytalanná a part menti halastavak, halászóhelyek hovatartozását.

Az évszakokhoz igazodó halászati szokások, a halnevelés, a sok esetben több ember közös munkáján alapuló technika azt is megkövetelték, hogy szabályozzák a halászatot, azaz bizonyos időszakokban tiltsák azt, vagyis a tavat különös tilalom alá vegyék. Ez már a birtokon élőkre, elsősorban a halászokra vonatkozott. Be nem tartását, éppúgy mint a faizási, legeltetési szabályokat, azok a helyi szokások szabályozták, amelyek a helyben élőkre

⁶⁷⁴ Dig. 43, 15, 1, 1; Bartolus, De fluminibus; Tripartitum I. 87; Quadripartitum II. 74; Dell'Adami, Az anyagi magyar magánjog, 90; Viczián, Quadripartitum, 78; Degré, Halászati jog, 137; Tringli, A magyar szokásjog a malomépítésről, 71; Vadas, Folyómeder-dinamika, 17.

⁶⁷⁵ Az eskü tartalma: „*modo premissa essent recaptivate et prohibite et in octoginta marcis estimate sue sint*” DF 265353. (AOkl XVII. 56. és 22. sz.)

vonatkoztak. E szabályok szankciói azonban alig különböztek az általános tilalom megszegőitől. A különbség itt is abban állt, hogy a birtok lakója büntetést, míg a külső ember kártérítést fizetett, ha megszegte a tilalmat. Az erőszakból és a lefoglalásból azonban mindkettejüknek kijutott. A különleges tilalmat, akár az általánost, csak a birtokos mondhatta ki.

A szabolcsi Kékcse a Tisza partján állt, helyesebben annak a hatalmas vízjárta, tavakkal tarkított területnek szélén, amely a medrét változtató Tisza bal partján terült el. Itt feküdt az a tó is, amely elég nagy volt ahhoz, hogy nagy kerítőhálóval, *gyalommal* fogják ki belőle a halakat, ezért aztán Gyalmostó lett a neve.⁶⁷⁶ A tóért 1330-ban a Bácskai és a Várdai család pereskedett. Midőn a per odáig jutott, hogy az egyik félnek a szokásos földesküt ítélték meg, csakhogy ezúttal azt nem földre, hanem a tóra kellett volna tenni, elálltak a per folytatásától, és békességet kötöttek. Négyponos egyezségük imígyen szólt: a tó fele-fele arányban örökjogon a két felet illeti meg, egymás nélkül nem halászhadják a tavat, csak együtt, a használat napját és óráját közösen szabják meg, egymást és parasztjaikat a köztes időben eltiltják a halászatától, a tóból származó jövedelmen közösen osztoznak.⁶⁷⁷

A két példa nemcsak azt mutatja, amit eddig is tudtunk, hogy csak a birtokjogok tisztázása vethetett véget a vitának és a hatalmaskodásnak, hanem jól megvilágítja a tilalom szerepét is a birtoklásban. A tilalom szorosan összefüggött a birtokjoggal. A luci példából kiderül, hogy a birtokba vétel nem csak azt jelentette, hogy az illetőt a királyi ember egy szimbolikus aktussal kézen fogva bevezette a föld, jelen esetben a tó birtokába, hanem azt is, hogy a birtokos élt az általános tilalomnak a szokás adta lehetőségével: eltiltotta a használatától azokat, akik ezzel megpróbálkoztak volna. A kékcsei példa pedig azt mutatja, hogy a birtokjog rendeződése egyben azt is jelentette, hogy a most már egymást kölcsönösen elismerő birtokosok különös tiltást tettek, azaz egymás és alattvalóik számára szabályozták a birtok, a tó élését. A hatalmaskodások ezúttal is az általános tilalomból következtek.

A tilalom kimondása békés eszköz volt a birtokszerző próbálkozásával szemben, ez azonban a tavak esetében sem gátolta meg az erőszak alkalmazását. Ami az egyik oldalról a tilalommal védett tó megvédése volt, az a másiktól jogos halászatnak számított. Mindkét fél meg lévén győződve igazáról, bátran nyúlt az erőszakhoz. Kétféle hatalmaskodást különböztethetünk meg itt is, ugyanúgy, mint eddig: az egyiket a halászokon követték el, a másikat a tavak lehalászásával valósították meg.

⁶⁷⁶ Herman, A magyar halászat, 286.

⁶⁷⁷ Zichy okmt. I. 358. sz. (343–344)

A halászokon elkövetett erőszak szokásos kísérő jelensége volt a lefoglalás. Lefoglalni csak azt lehetett, ami a lefogás alá vont személynél található volt és amivel dolgozott. A halásztól is elsősorban a szerszámaikat vették el, de az elfogottak levetkőztetése sem maradt el.

A baranyai Duna-parton 1349-ben a kölkedi parasztok nyolc csónakját vette el és nyolc parasztot vetkőztetett le egy másik birtokos.⁶⁷⁸ Két folyó, a Laborc és az Ung torkolatában, a folyók között feküdt az Ung megyei Szeretva, ahol a hasonló nevű család birtokolt. A családtagok a telkeken könnyen megosztozhattak, a halastó azonban közös birtoklású maradt. Ebből aztán viszály keletkezett. Az egyik fél parasztjai 1425-ben a szeretvai közös tóra mentek halászni, a másik rájuk küldte familiárisait, akik elvették a hálót tőlük, majd midőn a kárvallott fél egyik familiárisa a másik földesúrhoz tárgyalni ment a közös halászat ügyében, megverték.⁶⁷⁹ A szeretvai állítólagos hatalmaskodás mögött a közös használatú tó miatti vita rejlett, bizonyára ez vezérelte a kölkedit is.

A halászat sajátos technikája miatt a panaszos közvetlen sérelmére elkövetett tettek közé kell sorolnunk azokat az eseteket is, amikor tavának rekesztékét felszakították, halfogó alkalmatosságait tönkre tették. A halásztokat ugyanis csak akkor lehetett bántalmazni, akkor lehetett hálóikat elvenni, ha mozgó halászat közben csaptak le rájuk, vagy ha a rekesztékeket építették. A rekesztő halászat esetében a vízbe kitett szerszámokra, különösen a rekesztékekre azonban néha napokig nem néztek rá a halásztok. A hatalmaskodók ilyenkor ezeket pusztították el, így semmisítették meg a vitatott helyen emelt tavat.

A Zala megyei Pölöskén levő Fenes nevű halastó rekesztékeit vagy halfogó kapuját átvágták a hatalmaskodók 1414-ben.⁶⁸⁰ Hasonló eset játszódott le 1425-ben a Bodrog megyei Duna-parton is, ahol a Lévai Csehek parasztjai rekesztették el a fokokat halfogó kapukkal, úgynevezett cégékkal. A területet azonban valószínűleg a szomszédos Szekcsői Hercegek is magukénak tartották, kőszegi várnagyuk nem is késlekedett, átvágta cégét, és így teljesen megsemmisítette a halászszerszámokat – szólt a Lévai Csehek panasza.⁶⁸¹ A várnagy valójában nem tett mást, mint korábban a pölöskeiek: élte a halastavat.⁶⁸²

Végezetül nézzünk két, halastó elfoglalásával járt hatalmaskodást. Az ország nagy folyói a Kárpát-medence alföldjére érve lelassulnak, hordalékukat itt rakják le. A folyórendezések előtt az egyik oldalon pusztult, a másikon épült a part, szigetek emelkedtek ki és tűntek el, a

⁶⁷⁸ Zichy okmt. II. 261. sz. (376–377)

⁶⁷⁹ ZsO XII. 1028. sz. (399–400)

⁶⁸⁰ „*clausuras et sagenas ibidem existentes permactassent et anichilassent*” Ocskai okmt. 124.sz. (192) A *sagena* legjobb fordítása régi magyar *cége* lenne. Magyarázataát lásd: Herman, A magyar halászat, 151.

⁶⁸¹ ZsO XII. 558. sz. (213)

⁶⁸² Hasonló panaszokat tucatjával lehet sorolni. 1399: ZsO. I. 6001. sz. (665–666) 1400: ZsO II. 602. sz (72)

meder megváltozott, holtágak jöttek létre. A folyóparti települések egy része az év bizonyos szakaszában csak csónakkal volt járható, ha a víz visszavonult, a régi határokat már nem lehetett megállapítani. Így volt ez a Duna baranyai szakaszán is, ahol Csele és a vele délről határos Mohács lakói és földesurai között egy évtizeden keresztül folytak a meg-megújuló hatalmaskodások.⁶⁸³ Két egyházi földesúr állt szemben egymással, Csele a Nyulak-szigeti domonkos kolostor, Mohács pedig a pécsi püspök birtokában volt.

Bizonyára nem előzmények nélkül történt, hogy 1323-ban húsvét után Mohács tisztartója maga mellé vette a település lakóit és átmentek Cselére. Egy cselei embert megnyilaztak, a cselei halastavak gondozóját keményen elverték, ruháit elvették, kilenc tavat elfoglaltak, melyeket és az apácák törvényes felszólítására sem adtak vissza, hanem élni kezdték őket.⁶⁸⁴ Jó pár év múlva, 1331-ban előbb a kolostor nevében tiltakoztak amiatt, hogy cselei halastavaikat, malmaikat és erdeiket a mohácsiak elfoglalták, néhány hónap múlva aztán a pécsi püspök adta elő a királyi jelenlét előtt, hogy a cselei népek az apácák parancsára „az ő Dunán levő, Mohácshoz tartozó tavait vagy halastavait harmadik éve halászni kezdték”. Hogy mekkora értékről volt szó, jól mutatta, hogy a püspök szerint ezzel háromszáz márka kárt okoztak.⁶⁸⁵ A válasz nem maradt el. A következő év, azaz 1332 telének végén a mohácsiak a bíró vezetésével felkerekedtek, megölték a cselei bírót és 48 marhát elhajtottak. Az apácák ügyvédje ugyan azt is elmondta, hogy a birtokot teljesen elpusztították, ezt azonban csupán úgy kell értenünk, hogy a bírót megölték és a marhákat elhajtották.⁶⁸⁶

A néhány szavas leírásokból tökéletesen kirajzolódik előttünk a Duna-menti táj, az erdőkkel, a folyó menti tavakkal és a Dunára kikötött hajómalmokkal. A vitatott terület többféle hasznot hozott a feleknek, de a halastavak voltak a legértékesebbek. Hogy mi volt az oka annak, hogy egy ekkora terület bizonytalan hovatartozású volt, nem lehet megmondani. Talán a Duna egy új ágának kialakulása vezetett ahhoz, hogy mindkét birtokos és mindkét falu népe magáénak tartotta a területet, de lehet, hogy, akárcsak Lucon, itt sem volt pontosan rögzítve a folyó partján húzódó határvonal. Az ellenségeskedés azonban eljutott arra szintre, amelyen túl már egyik fél sem akart merészkedni. A két fél ügyvédjei még szeptemberben megegyeztek arról, hogy megjárják a két birtok határait, és egyezsége jutnak az egymásnak okozott károkról. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az ügynek, mert mindketten a legmagasabb szinten képviseltették magukat. Arra jutottak, hogy ha a püspök visszatér a királyi udvarból Pécsre,

⁶⁸³ Györffy, ÁMTF I. 293–294.

⁶⁸⁴ DL 2159 (Fejér CD VIII/2. 229. sz. [495–496])

⁶⁸⁵ „*stagna seu piscinas suas in fluvio Danubii habitas ad Mohach pertinentes*” DL 2668, 26080. (Fejér CD VIII/3. 252. sz. [557–559])

⁶⁸⁶ DL 64712. (Fejér CD VIII/3. 228. sz. [525–526])

akkor a nyúlszigeti domonkos perjel felkeresi otthonában, egy hét múlva pedig vagy a püspök vagy pedig megbízottja jelenlétében meghúzzák a határokat.⁶⁸⁷

A kékcsei és a cselei ügyek azt sugallják, hogy a birtokjog rendezése megoldotta a vitatott halászat kérdését is. Nem volt azonban ez mindig így. A közös birtoklás valójában újabb konfliktus forrása lehetett, láttuk ezt már a szeretvai tó esetében. A közös birtoklás megsértéséért, a halastó elfoglalásáért emelt panaszt 1399-ben Szakolyi Imre a szabolcsi közgyűlésen. A szabolcsi Rakamaz határában fekvő Igar nevű halastó közösen illette Szakolyit és Rakamazi Lászlót. Rakamazi azonban 1389 körül elfoglalta a tavat, és tíz éven keresztül nem osztozott a másik famíliával jövedelmein. A baj ritkán jár egyedül: a másik fél parasztjainak házait lebontatta, faanyagukat feltüzeltette.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ AO II. 532. sz. (623–624)

⁶⁸⁸ Zichy okmt. V. 106. sz. (118–119)

7. Malmok és hatalmaskodások

Bizonyára történtek erőszakos cselekmények kézi vagy állati erővel hajtott malmok körül is, ezúttal azonban kizárólag a vízimalmokról lesz szó. Ezekből kétféle működött Magyarországon. A folyókon hajótestre épített, általában pontonszerűen összekötött hajómalmok őröltek. A víz a hajótest oldalához, vagy a test közepéhez illesztett kereket hajtotta meg, és ez adta tovább az energiát. E hajók a parthoz voltak kikötve, és pallón lehetett a gabonát rájuk behordani, az őrölt búzát pedig róluk kivinni. A patakokon csatornát ástak, a vizet felduzzasztották, és a csatorna partjára épített malomházból kinyúló kereket hajtotta meg a víz. A malomállításra teljes mértékben érvényes volt a halászat kapcsán már megismert elv: malmot az köthetett ki, és az építhetett, akié a part volt.⁶⁸⁹ Volt azonban még két másik fontos szokás is, melyet a malmokra alkalmaztak. Az első így hangzott: a már meglévő malom nem tehetett kárt a korábban meglévő malomban. A másikat is megismertük, a halászat kapcsán: a határt képező folyóvizek változása a határ változását is jelentette. E szokás alkalmazására leggyakrabban a malmok építése során került sor.

A malmok birtoklásának és főleg üzemeltetésének több olyan sajátossága volt, ami eltért a birtok más tartozékainak élésétől. A malmokat nem lehetett egy birtokon tetszés szerint szaporítani. A folyóvíz természeti adottságai ezt nem engedték meg. A patakok felduzzasztása azzal járt, hogy a meder felsőbb részein lelassult a patak sodra. A folyók esetében nem volt minden partszakasz alkalmas arra, hogy hajómalmot lehessen ott kikötni. A kikötött malmok száma pedig nem volt korlátlanul szaporítható. A folyó elsodorhatta őket, ha a folyó birtokhatár volt, akkor a meder közepénél nem érhetek beljebb, hiszen akkor már átértek volna a másik birtok területére. Számolni kellett a malom gazdaságosságával is: csak annyi malmot volt érdemes építeni, amennyire a parasztnak helyben szükségük volt. A malomállítást egyébként is drága, lassan megtérülő beruházás volt. Ha egy birtokon több birtokos volt és felosztották egymás közt a földeket, a malmot közös birtoklásban hagyták meg, akár csak a halastavakat vagy az erdőket. A közös malomról éppúgy egyezséget kötöttek a birtokosok, mint a halastavakról.

⁶⁸⁹ Tringli, A magyar szokásjog a malomépítésről

A Nagymihályiak 1380-ban abban egyeztek meg, hogy ha a jövőben bármelyikük malmot építene, az ehhez szükséges vizet elvezetheti a másik birtokrészéről, miután megvizsgálta a hely alkalmasságát, a másik földjén csatornát is ásathat, abba a vizet belevezetheti, és ott malmot építhet. Arra azonban ügyelni kell, hogy e munka során a szántóföldekben és rétekben kárt ne tegyen.⁶⁹⁰ A károkozás kizárása volt az a feltétel, amelynek mindig meg kellett felelni a malom állításakor.⁶⁹¹ A közös birtokosok rendszerint megegyeztek a jövedelem felosztásáról is. Nagyobb malmok esetében ez általában úgy történt, hogy a malom meghatározott számú köveinek jövedelmét kapták a felek.⁶⁹²

A malom fenntartása különbözött a birtok más tartozékától. A molnár nem volt birtokosa a malomnak, hanem a földesúrral kötött szerződést a malom építéséről és működtetéséről. E szerződéses viszonyt a 14. század eleje óta ismerjük, attól kezdve ez mindig bérlet, a molnár pedig bérlő volt. Az esztergomi káptalan már jó ideje évi *census* fejében adta ki egy bérlő molnárnak a Garamon, az Esztergom megyei Gyarmaton levő malmát, melynek éves bérleti díját 1329-ben újra szabályozták. A bérleti díj itt és általában is azokból természetbeni adókból (kalács, vaj, tojás, állatok) állott, amelyeket az adott falu jobbágysai fizettek a földesúrnak. Ehhez általában még egy kisebb pénzösszeg társult.⁶⁹³

Eddigi gyakorlatunkat némiképp módosítani kell, ha a malmok körüli hatalmaskodásokat elemezzük. Először azokat az eseteket vesszük szemügyre, amikor egy malmot támadtak meg a hatalmaskodók, másodsor azt, amikor nem engedték egy malomhoz öröklöttni menni a közelben lakókat, harmadjára pedig azt, amikor egy malom építésével okoztak kárt a birtokosnak.⁶⁹⁴

Szokás szerint két szomszédos falu, két szomszédos, de más kezén levő birtok viszályát örökítette meg egy 1327-es vizsgálat. A Baranya megyei Duna parton fekvő Kölkedről mentek a pécsi püspök parasztjai a mellettük fekvő Újfalura, a Becsei nemesek birtokára. Két embert súlyosan megsebesítettek, két asszonyt lovak szügyével lökdöstek, de tettük igazi célja a Dunára kikötött hajómalom volt. Ennek köteleit elvágták, a vas szerszámokkal és gabonával

⁶⁹⁰ Sztáray oklt. I. 277. sz. (450–451)

⁶⁹¹ Valkó megyében 1347-ben a Valkóvizén malmot építeni szándékozó birtokosok nyilvánosan, a közgyűlésen hirdették ki szándékukat, majd miután nem történt sem tiltakozás, sem ellentmondás, királyi oklevelet állítottak ki maguknak arról, hogy birtokukon szabadon emelhetnek malmot. A közgyűlésen kiderült, hogy e malom építése az egész vármegye hasznát szolgálja, és semmiféle jogsérelmet nem fog okozni. AO V. 34. sz. (90–92)

⁶⁹² Tringli, Pest megye, 123; uő., Sátoraljaújhely, 75. Itt lásd a később Hartai-malomnak hívott malom adatait.

⁶⁹³ „*sub censu condicione super aquam Garan in nostro territorio iuxta memoratam villam Gyarmath*” MES III. 208. sz. (143–144) Gyarmat falu telkek után fizetendő jobbági adójára: Györffy ÁMTF II. 290. Két további bérleti szerződés a középkor végéről: Tringli, Pest megye 123.

⁶⁹⁴ Hogy milyen elterjedt volt ez a hatalmaskodás típus, jól mutatja, hogy egy Dunán állított hajómalom miatt elkövetett hatalmaskodás részletét röviden közölte a Magyi-féle formuláskönyv is. Kovachich, *Formulae*, 462. sz. (427)

teli alkotmányt pedig a folyam kényére-kedvére bocsátották.⁶⁹⁵ Egészen más malmok álltak a Bakony alján fekvő Bercsény pusztán, a mai Séd patakra építve. Bercsény a veszprémi káptalan birtoka volt, a két malomért pedig régóta folyt a pereskedés a káptalan és egy Gányi László nevű nemes között 1388-ban. Miután a káptalan jogi úton visszaszerezte a malmokat, Gányi egy őszi napon feltörte a malom ajtajait, napokig ott öröltetett, majd tönkretette a malmok kerekeit és zsilipjeit. A káptalan rendbe hozatta a malmokat, de Gányi parasztjai visszatértek, az éppen itt öröltető embereket megsebesítették és elkergették, szekereiket és gabonájukat a vízbe dobálták, ezek után pedig Gányi nem bocsátotta ki kezéből a malmokat.⁶⁹⁶ A Kolozs megyei Hunyadon a Bánfi-rokonság tagjai között tört ki viszály egy a Körösön fekvő malom miatt. A malom Bánfi Péter özvegyének, Petronellának a kezén volt 1524 végén, amikor Bánfi János atyja és testvérei biztatására familiárisaival a malomra tört. A malmot az özvegy egyik parasztja bérelhette, mindenestre ő lakott benne. Őt onnan kidobták, majd a malmot a maguk számára elfoglalták.⁶⁹⁷

A három ügyet ugyan majd kétszáz év választotta el egymástól, de nyilvánvaló a közös motivációjuk. Az állítólagos hatalmaskodók lehettek akár birtokaik védői is. A pécsi püspök emberei talán azért vágták el az újfalusi malom köteleit, mert úgy gondolták, hogy a kölkei parthoz volt kikötve. Gányi László kétségtelenül vélt saját jószágát akarta megtartani, mint ahogy a Bánfi fivérek is abba a malomba akartak beülni, melyről úgy gondolták, hogy az övüké. Mindhárom esetben akár a támadó félnek is lehetett igaza, a panaszosok pedig lehettek rosszhiszemű birtokosok is. Hasonló indítékok vezérelhették azokat a hatalmaskodókat is, akik sokféle tetteik között egy-egy malmot is feldúltak ellenfeleik földjén – legalábbis a panaszosok ezt állították.⁶⁹⁸

A Bercsény pusztán történetek között már láthattuk, hogy nem egyszerűen a malmot tették tönkre az állítólagos hatalmaskodók, hanem használatát sem engedélyezték: elkergették azokat, akik ott akarták öröltetni gabonájukat. Hasonló eset történt Zólyom megyében, a Garam mellett fekvő Saskőn 1362-ben. A falunak ekkor két birtokosa volt: a király és a garamszentbenedeki bencés apátság. Az egyház jobbágysai az egyház malmába jártak öröltetni. A királyi birtokot honor címén a saskői várnagy tartotta a kezén, aki azonban nem engedte a parasztokat a malomhoz, sőt erővel, hatalmasul és verésekkel (*vi, potentialiter et immo verberibus*) a vár malmához kényszerítette őket, az apátság egyik jobbágysának

⁶⁹⁵Zichy okmt. I. 320. sz. (299–300)

⁶⁹⁶Pannonhalmi konvent oklt. I. 261. sz. (293–295), Függlék 12. sz. (350–351)

⁶⁹⁷Bánffy okmt. II. 438. sz. (532–535) A résztvevők rokonságára Engel, Genealógia, Tomaj nem, Losonci Bánfi.

⁶⁹⁸1290k.: Bánffy okmt. I. 22. sz. (23–24)

gabonáját el is vetette. Az apátság nevében kelt panasz a gabona elvételéhez rögtön hozzá is tette, hogy az jogtalanul történt.⁶⁹⁹

A saskői várnagy eljárásának módszere semmiben nem különbözött az eddig megismertektől. Először eltiltotta az apátsági jobbágyokat egy számára sérelmes cselekmény gyakorlásától. Ez az eltiltás bizonyára nem hivatalos eltiltás formájában történt, azaz nem az apátságot tiltotta el egy hiteleshely előtti bevallásban attól, hogy jobbágyait nem engedi a vár malmába menni, hanem egyszerűen kihirdette az egyházi jobbágyoknak, hogy ezentúl ők nem mehetnek földesuruk malmához. Aki ezután a szokást követve ezt mégis megtette volna, azt erővel kényszerítette visszafordulásra. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy tisztartója a falu széléről az apátsági jobbágyok gabonás szekereit nemcsak visszafordította, hanem a kocsin ülőt meg is verte. Harmadikként ehhez társult a lefoglalás. Előttünk áll tehát ebben az esetben is az erdei, mezei, halastavi hatalmaskodások szokásos eljárása: eltiltás, erőszak és lefoglalás. Egymással kéz a kézben járó, összetartozó, elválaszthatatlan cselekedetek összefüggő sorozata. A három részből álló sorozatot azonban megelőzte egy másik tett: a jobbágyoké, akik egy, a várnagy számára idegen malomban akartak őröltetni, és így valószínűleg nemcsak a helyi, hanem az országos szokást is semmibe vették. A jobbágyok tette azonban elválaszthatatlan volt földesurukétól. Az apátság – valószínűleg szintén ősi és országos szokás szerint – elvárta jobbágyaitól, hogy az ő malmában őröltessenek. A vélelmezett hatalmaskodást tehát megelőzte a vélelmezett jogsértés, melyet a károsult, a panaszos követett el. Korábbi eseteinkben eddig is ezt figyelhettük meg: az erőszak a sértett fél cselekedetére adott válasz volt. Mindketten a jogra hivatkoztak: a károsult saját jogának szokás által szentesített élésére, a hatalmaskodó saját birtokának szintén a szokás által szentesített védelmére.

A saskői hatalmaskodás két földesúri igény szembenállásából keletkezett. Az egyik az apátságé volt, ami elvárta jobbágyaitól, hogy ők az apátsági malomba vigyék őröltetni gabonájukat, a másik a várnagyé, aki a helyi malomban – ami a saját malma volt, így jövedelme is őt gazdagította – engedte csak őröltetni a saskőiek gabonáját, függetlenül attól, hogy kinek a földesurasága alá tartoztak. Az apátság malmának kerekei valószínűleg nem Saskőn, hanem valamelyik másik apátsági birtokon forogtak. A német nyelvből átvett, őrlési kényszernek nevezett jog körül folyt tehát a vita: hol kell a saskői jobbágyoknak őröltetni, földesuruk malmában-e, vagy a helyi malomban? Valószínűleg mindkét igény mögött egy-

⁶⁹⁹ DF 238466. (AOKI XLVI. 414. sz.) Az ügy további fejleményeire: Keglevich, A garamszentbenedeki apátság, 104.

egy szokás állt, melyek ellentmondtak egymásnak.⁷⁰⁰ Ez a malom körüli hatalmaskodás típus tehát egyértelműen birtokjogi vita volt. Mindkét birtokos a maga érdekeit védte: a várnagy erőszakkal, az apát a király előtti panasszal. Azért ezzel mivel – ezt később még részletesen tárgyaljuk –, a honor birtokosok hatalmaskodásainak szokásos elintézési módszere ez volt.

A malmok megtámadása és az öröletők malomtól való távoltartása mellett azonban volt egy harmadik hatalmaskodás típus is: az új, kárt okozó malom állítása. A középkori malomperek jelentős részét ezek az ügyek tették ki. A birtok védelmének első lépése ilyen esetekben is a tiltakozás volt: az a birtokos, akinek malmában vagy földjében egy új malom kárt tett, tiltakozott az új malom gazdájánál.

Az Ung folyón Sislócon állt egy régi malom, amelynek közelében a szomszéd birtokos 1335-ben egy újat épített. Midőn a víz elvezetése miatt a régi malom nem tudott tovább működni, a birtokos azonnal tiltást tett.⁷⁰¹ A Rába mellett, Győr megyében régóta volt egy malma a pannonalmi apátságnak. A szomszédos Mérges földesura azonban valamikor 1523 körül e malom alatt egy újat emeltetett. Az apátság tiltakozott ugyan az építés ellen, de az ilyen eltiltások csupán jogfenntartó nyilatkozatok voltak, a már elkezdett cselekményeknek a legkritkább esetben vetettek véget. Így történt ebben az esetben is. A mérgesi földesúr felépíttette saját malmát, mely az apátsági malomban és a környező rétekben, a kaszálókban kárt okozott. Az apátság ezért pert indított a szomszéd ellen, amelyet az új hatalmaskodásokról szóló 1521-es törvény értelmében rövid határidőn belül kellett elkezdni.⁷⁰²

Bereg megyében egymás mellett feküdt két hasonló nevű birtok, Gút és Gát. Gút egykori birtokosa, néhai Kárász új malmot építtetett. A malom gátját olyan magasra emelték, hogy a felduzzasztott víz visszafolyt és a feljebb fekvő gáti malmot tönkretette, ezen kívül a víz ráfolyt a gáti földekre is. Gát birtokosa Zsigmond király egyik legbizalmasabb bárója, Perényi Péter volt, aki ekkor a macsói báni és a székely ispáni tisztséget is ellátta. Perényi 1401-ben a királyhoz fordult panasszal, aki egyik udvari lovagját, Szécsi Gált levélben utasította arra, hogy szálljon ki személyesen mindkét malomhoz, vizsgálja meg azok helyzetét, létesítését és a gátak magasságát, merthogy „malmokat úgy kell építeni, hogy egyik a másiknak kárt ne okozzon”. Ha Szécsi úgy találná, hogy az új malom a réginek a víz elrekesztésével és a gát magasságával kárt okozna, a folyó pedig a gúti malom gátjáról Perényi földjeire ömlött volna, akkor a gúti új malom gátját tétesse annyival alacsonyabbra, hogy a felesleges víz vissza ne

⁷⁰⁰ A *Müheľnbann* vagy *Müheľenzwang* tükörfordításaként keletkezett szó által jelölt intézmény magyarországi működését még nem dolgozták fel.

⁷⁰¹ AOKI XIX. 100. sz. (52)

⁷⁰² DF 208251.

rekesztődjék. Ha azt észlelné, hogy mindez nem segít, és a gúti malom csak úgy tud működni, hogy másoknak kárt okoz, akkor teljesen bontassa le – szólt a királyi parancs.⁷⁰³

A Borsod megyei Szalontán 1455-ben kezdődött hosszú pereskedés. A falu területén a Hejő patakra, oda „ahol egykoron semmiféle malom nem állott”, Szalontai Miklós deák malmot építtetett, gátjait azonban oly magasra helyezték, hogy a visszatörülő víz lehetetlenné tette egy feljebb levő, már több éve emelt malom működését. Ez a malom Keresztúron épült és a ládi pálos kolostor birtokában volt. A mozgásában meggátolt víz nemcsak a malomnak okozott kárt, hanem a pálosok és parasztjaik közel fekvő rétjeit és kaszálóit is tönkretette, olyannyira, hogy onnan a szénát sem tudták betakarítani. A királyi kúria 1456-ban arra utasította Borsod megyét, hogy vizsgálják ki az ügyet, és ha beigazolódna, hogy Szalontai malma a pálosok feljebb fekvő malmának kárára volna, akkor a deák gátját annyival csökkentsék, hogy további kár ne keletkezzék. Ha ez nem volna lehetséges – folytatta az említett parancs –, akkor hánnyják szét a malmot. Ekkorra már a pálosok azt sem mulasztották el panaszukhoz hozzátenni, hogy a szomszéd hatalmasul járt el az új malom építésekor. Szalontai nem várta meg a megye intézkedését. Amikor a szolgabírák megérkeztek, saját maga bontatta le a gátat, önként vállalva, hogy mindaddig nem építi újjá, amíg fogott bírák és a két fél által választott molnárok az ügyet egyezsége nem viszik. A deák engedékenysége csak látszólagos volt. Alighogy a megyei megbízottak elhagyták a falut, a gátat újjáépíttette. Az ezt követő tanúkihallgatás során felvett vallomások három fő kérdés körül forogtak: volt-e korábban malom Szalontán, az új malom a pálosoknak valóban kárt okozott-e és az újjáépítés a megye döntése ellenére történt-e. A szolgabírák a malmot ugyan lebontatták, de a Szalontaiak nem tettek le építő szándékukról. Tíz évvel a per kezdete után a malomépítő Miklós deák fiai apjuk halálát követően újra felhúzták a malmot. A szokásos károk most sem maradtak el, ráadásul kiegészültek annyival, hogy a pálosok gázlója is hasznavehetetlenné vált. A fiúk azonban atyjuknál jobban hajlottak a megegyezésre, ráadásul a pálosok is engedékenyebbek lettek. 1466 októberében vetettek véget a régi viszálynak. A két fél, úgy, ahogy már az idős Szalontai is javasolta, nemcsak fogott bírákat választott, hanem mindegyikük négy-négy molnárt is, ezen felül kilencediknek közösen is felkérték a nyárádi molnárt a vita elsimítására. A Szalontaiak és a ládi pálosok is megmaradtak malmaik birtokában, a szalontai malom gátját azonban mintegy tíz centiméterrel lejjebb helyezték.⁷⁰⁴

⁷⁰³ DL 70714. (Perényi lt. 223. sz.)

⁷⁰⁴ DL 14969, 15098, 15133, 16147, 16288. (Pálos okl. 86, 94, 95, 103, 105, 106. sz.) Gyulai, Miskolc középkori topográfiája, 215; Tringli, A magyar szokásjog a malomépítésről, 66.

Hasonló ügyeket tucatjával találhatunk a magyar levéltárakban. A Sáros megyei Sebes és Litinye folyásirányát 1348-ban egy-egy csatorna ásásával változtatták meg.⁷⁰⁵ A Nyitrát 1393-ban, a Vas megyei Sárvizet 1405-ben, a Trencsén megyei Hotesó falu patakját 1482-ben, a Gömör megyei Válpatakát 1497-ben terelték új mederbe, és tartották mindegyik cselekményt hatalmaskodásnak.⁷⁰⁶ Kár sokféleképpen érthette a birtokost: régi malmát tette tönkre az új csatorna, a földjei vizesedtek el és váltak terméktelenné, vagy éppen a homokkal feltöltődő régi meder kezdett elhalni, és félt, hogy az új meder lesz a birtokhatár, ami megrövidítette volna a panaszos jószágait.

Volt már róla szó, hogy a megyék feladata volt, hogy még a per lezárása előtt felügyeljék a folyók és malmok állapotát. Ők az ítélethirdetés előtt egyszerű bírói parancsra lebontathatták a kárt okozó malmot, széthányathatták a problémás gátakat.

Nem csak a peres felek gondolták úgy, hogy ha egy malom kárt tesz a másikba, az hatalmaskodás. A fennebbi példákban láttuk már, hogy a bíróságok is a hatalmaskodási perekre vonatkozó szabályok szerint kezelték e vitákat. Ha nem sikerült egyezsége jutni, a kárt okozó félre a hatalmaskodásért járó büntetést rótták ki. A Nógrád megyei Kürtös patakon emelt két malmot Ebeck falu egyik földesura, amelyek kárt tettek a szomszéd birtokában, ezért hatalmaskodás tényében marasztalta el a királyi jelenlét bírósága, amely a szokásos főbenjáró ítéletet és minden birtok elvesztését jelentette. A felek az ítélet után egyeztek ki egymással: a malomépítő mindkét malmát, ezen felül négy jobbágytelket, szántókat cserjéseket és egy rétet adott a másik félnek.⁷⁰⁷

A malmok építésekor, a csatornák ásásakor többnyire semmiféle erőszak nem történt. A panaszosok néhanapján ugyan azt terjesztették a bíróság elé, hogy a csatornaépítők hatalmasul mentek birtokukra, ám ekkor sem kell másra gondolnunk, mint hogy néhány béres lapátokkal, ásókkal egy molnár felügyelete mellett ásni kezdett egy új malomcsatornát. Az esetek jelentős részében azonban még erre sem került sor; nemhogy erőszakot nem követett el a hatalmaskodó fél, hanem a szomszéd birtokra sem tette be a lábát, azonban a saját birtokán egy új malom készítésével tönkre tette a másik birtokán fekvőt. Ezt éppolyan hatalmaskodásnak tekintették, mintha a malomépítető birtokos egy familiárisokból toborzott csapattal porig égette volna szomszédja faluját és közben több ember halálát okozta volna.

A hatalmaskodás lényegének megértéséhez elengedhetetlenek a malmokkal kapcsolatos ügyek. A hatalmaskodás nyelvileg ugyan valóban az erőszakkal volt kapcsolatban, a

⁷⁰⁵ AOkI XXXII. 291. sz. (169), 573. sz. (285)

⁷⁰⁶ ZsO I. 3200. sz. (355); ZsO. II. 3726. sz. (446); Podmaniczky oklt. I. 92. sz. (161–162); DF 251141.

⁷⁰⁷ AO VII. 30. sz. (52–53)

hatalmaskodók valóban sokszor éltek erőszakkal és az erőszak elvi lehetősége is benne rejlett az esetek többségében. A hatalmaskodás azonban legalább annyira a birtok békés élésének megsértését is jelentette. A malomépítők azzal váltak egy hatalmas cselekedet végrehajtójává, hogy tudatában voltak annak, hogy újonnan emelt malmuk kárt okoz szomszédjuknak. Ha máskor nem, hát akkor, amikor szomszédjuk tiltakozást tett új malmuk építése miatt, vagy akkor, amikor a megye felszólította őket arra, hogy bontsák le malmukat. Ha sem ekkor, sem a per folyamán nem hagytak fel a malom üzemeltetésével, kétségtelenül bebizonyosodott, hogy hatalmaskodást követtek el, hiszen éppolyan kárt okoztak a másik birtokban, mintha megtámadták volna.

8. A parasztok költöztetése és a hatalmaskodások

A birtok mit sem ért alattvalók nélkül. A kisbirtokosok jószágait leszámítva minden birtokon éltek földesúri alattvalók, kiket a késő középkori latin nyelvű források szóhasználatát követve általában jobbágyoknak nevezünk. A földesúri alattvaló fogalmát ismerte a korabeli nyelvhasználat is. Nagyon gyakran ezt jelentette a kora újkori forrásokban a latin *subditus* és a német *Untertan*. A szó gyakrabban fejezte ki a földesúri alávetettséget, mint a királyit, pedig ma már csak ez utóbbit értjük alatta. A kifejezés pontosan visszaadta azt a sajátos viszonyt, amely az úr földjén élőket fűzte a birtokoshoz. E kapcsolat ugyanis nem írható le sem modern értelemben vett gazdasági, sem pedig jogi kötelékként, mert igen összetett alá- és fölérendeltséget jelentett.

A magyar jobbágyság a 13. században jött létre, a 14. századra már csak a folyamat utolsó szakaszai maradtak. A magyar jobbági rend kialakulása – rend volt ez akkor is, ha tagjai nem képviselték magukat a rendi gyűléseken – annak a nagy európai társadalmi átalakulásnak volt a része, mely a kontinens nyugatabbi részein a 12. században kezdődött. A változás eredményeként eltűntek a földműves szolgák, helyükbe hasonló helyzetű parasztok léptek. Szűkebb értelemben vett európai parasztságról csak ezután beszélhetünk. Addig legfeljebb ugyanis csak változatos jogállású, földet művelő és állatot tenyésztő agrárnépességet találunk a kontinens országaiban.⁷⁰⁸ A magyar változásban jelentős szerepe volt az 1241-es tatárjárásnak. Mint minden nagy, az egész népeiséget érintő háború, ez is gyors társadalmi változást eredményezett.

A jobbágyszó alapja a *jó*, ezúttal a társadalom egy meghatározott rétegének a legjavát jelentette.⁷⁰⁹ Az említett nagy társadalmi átalakulás előtt a társadalom szinte minden rétegének megvoltak a maga jobbágyságai. Elsősorban az ún. úri nemzetségek előkelőiből kikerült fő tisztségviselőket, a későbbi bárókat, az Aranybulla jobbágyoknak nevezte.⁷¹⁰ A királyi várakhoz tartozó népek legelőkelőbbjei a vár jobbágyságai voltak. Egyszer, 1224-ben még az árpási besenyők jobbágyságait is említették. Ezek száma azonban mind eltörpült az elsősorban egyházi birtokokon élt jobbágyokhoz képest, akiket forrásaink sokszor lovas jobbágyokként

⁷⁰⁸ Szabó, Jobbágyság – parasztság; Rösener: Die Bauern, 33; Szűcs, Megosztott parasztság, uő. Az utolsó Árpádok, 208. Az európai parasztság kialakulása korának meghatározásakor a szerzők igen nagyvonalúan kezelték az évszázadokat. Addig, amíg tömegesen élnek földműves szolgák egy országban, nem beszélhetünk a parasztság végleges létrejöttéről.

⁷⁰⁹ 'jobbágyszó' szócikk TESz, Szt 'iobagio' szócikk LLMAeH

⁷¹⁰ Aranybulla 10, 13. tc. (CJH)

emlegettek, és akik a szolgálknál sokkal jobb helyzetben levő, kiváltságolt, saját tulajdonnal rendelkező személyek voltak.⁷¹¹ Ők adták a nevüket azoknak a parasztnak, akiket a 13. század második felében már tömegével neveztek jobbágyoknak. Nemcsak a nevük, hanem állapotuk is öröklődött a paraszti népekre. Az utolsó várjobbágyok eltűnése után már csak ezek a paraszt jobbágyok maradtak Magyarországon.

A régi jobbágyok azonban csak részben voltak elődei az újaknak. Legalább ennyire, ha nem jobban, adták tovább a földműves *hospesek*, magyarul *vendégek*, állapotukat az új jobbágyságnak. A *hospesek* nem voltak minden esetben idegenek, de a környezetüktől eltérő jog szerint éltek a birtokokon. A vendégek és a jobbágyok egyesülése csak lassan történt meg, ezt mutatta a falusi lakosságra a 14. században még rendszeresen alkalmazott kétagú formula, amely egy birtok vendégeit és jobbágyait emlegette.⁷¹² A vendégek szabadságához hozzátartozott a szabad költözési jog is. Ez a szabad költözés azonban több feltételhez volt kötve: a távozonak le kellett rónia a földesúrnak fizetendő földbért, meg kellett adnia adósságait, engedélyt kellett kérnie a távozásra. Mindemellett elvárták azt is, hogy ez a nyilvánosság ellenőrzése mellett, fényes nappal történjen. A 15. század elejére már minden jobbágyot megilletett a költözés joga.⁷¹³

A költözésnek mindig volt célja. Az elköltöző paraszt egy másik birtokra költözött. Előtte ezt egyeztetette új földesurával még inkább annak helyi emberével: a bíróval, a tiszttartóval vagy a várnaggyal. Ők fogadták be az újonnan érkezőt, ők segítettek neki az átköltözésben, a költözés tehát költöztetés volt. A költözés és költöztetés általában közeli birtokra történt.⁷¹⁴

Az alattvalók másik birtokra költözése, költöztetése nem a 13. századi jobbágyság megszületésével vette kezdetét. Mindig is előfordult, hogy egy birtokos más alattvalóit – legyenek azok bármilyen jogállásúak – a saját földjére költöztetett. Ez sokszor sértette a korábbi földesúr érdekeit, ezért aztán a szokás és az azt közvetítő törvények tiltották is a régi urat megkárosító költözést. A 11. századi törvények tiltották a *milesek* – megint egy olyan réteg, melyet valószínűleg jobbágyoknak neveztek – elcsábítását, más szolgáljának vagy kóbor szolgálknak a befogadását.⁷¹⁵ A magyar történelem e legkorábbi, magyar alkotású forrásaival kezdődik az a jelenség, hogy a földesúri alattvalók jogtalan költözéséről és költöztetéséről jóval több forrás maradt ránk, mint a jogosról, mi több, a költözésre, költöztetésre vonatkozó

⁷¹¹ Zsoldos, A szent király szabadjai, 24. Itt megtalálható a teljes korábbi irodalom is.

⁷¹² Kring, Középkori jobbágyságunk, 392; Tringli, Pest megye, 139.

⁷¹³ A történettudomány – követve a modern társadalmi törekvéseket – a szabad költözési jognak kiemelt jelentőséget tulajdonított. Az erről szóló korábbi irodalom megtalálható e két műben: Solymosi, Földesúri járadékok, 102; Gulyás, Jobbágyköltözés. Ez utóbbi tanulmány a késő középkori költözési feltételek legalaposabb kifejtését tartalmazza.

⁷¹⁴ Kring, Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről, 395, 401.

⁷¹⁵ uo. 393.

forrásaink túlnyomó többsége a jogtalan vagy legalábbis jogtalanak tartott népmozgásról szól.⁷¹⁶ E jelenséget sajátosnak semmiképpen nem nevezhetjük. Hasonló a helyzet, mint a bevezetőben példaként már említett halászat vagy a személynevek esetében. E forráshelyzetből azonban adódik egy másik jelenség is, melyhez hasonlót már szintén megfigyelhettünk a ceglédi-nyárasapáti hatalmaskodási példa leírásakor. Ott azt nem árulták el a források, hogy milyen használatban volt a villongó föld, bár nagy valószínűséggel feltételeztük, hogy bérbe kiadott földesúri *allodium* lehetett a birtokrész. Szinte soha nem emlegették ezt más hatalmaskodási peres iratok sem. Hasonlóképpen nem szóltak az oklevelek arról sem, hogy kik szedték a sátorfájukat, és költöztek egy másik földesúrhoz. A hatalmaskodás eldöntése szempontjából ennek ugyanis éppúgy nem volt semmiféle jelentősége, mint annak, hogy miféle belső – azaz birtokon belüli – jogon művelték meg a helyiek földeket. Aligha képzelhető el, hogy nagyobb, ősi jobbágyfölddel, azaz öröklött telekkel és sok állattal rendelkező jobbágyok tömegesen adták volna költözésre a fejüket. Annál valószínűbb, hogy a bérelt földeket művelő zsellérek kerestek maguknak jobb feltétellel másik bérelt földet, addig földet bérelni nem tudó parasztok kerestek olyan birtokot, ahol ezt felajánlották nekik, vagy a zsellérek találtak maguknak másik gazdát. A történelmi helyzetektől független legfontosabb mobilitási tényezőről, a költöző életkoráról és családi állapotáról, családjá nagyságáról végképp nem, vagy csak elvétve beszélnek forrásaink. A kérdés számunkra is csak az lesz, hogy mitől vált egy költözés hatalmaskodássá.

A 14. század első harmadától folyamatosan tudósítanak az oklevelek a földesúri alattvalók elköltöztetése miatti panaszokról. Fónyi Balázs 1326-ban az országbíró előtt kezdett pert, mert egy másik birtokos elköltöztette egyik *serviens*-ét, amivel száz márka kárt okozott neki. Az alperes csupán a szokásos egyszerű választ adta: ő ártatlan a keresetben, így nem tudunk semmit a költöztetése körülményeiről, sem arról, hogyan keletkezett a száz márkás kár.⁷¹⁷ A keresetet ugyanúgy fogalmazták meg, ugyanolyan eljárás szerint tárgyalták, mint a kor más, hatalmaskodásról szóló keresetét. Ez így is volt rendjén: mivel a *serviens* elköltöztetése kárt okozott urának, tehát hatalmas tettnek számított. Hogy valóban károkozás volt-e, azt már a bíróságnak kellett eldöntenie. Hogy mitől vált egy költöztetés hatalmassá, abba betekintést enged egy ugyanabból az évből származó Somogy megyei eset, ahol azért tett panaszt az egyik birtokos, mert Biki falu lakói egyik jobbágyát, ráadásul a bírót, az engedély

⁷¹⁶ uo. 404; Kubinyi: Kubinyi, Költözés, helyváltoztatás, 231; Gulyás, Jobbágyköltözés, 377.

⁷¹⁷ Zichy I. 305. sz. (281–282) (AOKI X. 219. sz.)

megszerzése és a földbér lefizetése nélkül elköltöztették magukhoz.⁷¹⁸ Egészen egyértelmű, hogy itt hatalmasra az ügyet, melyet aztán formulaszerűen százával olvashatunk a későbbi forrásokban, hogy a költöző nem fizette meg urának sem a földbérét, sem engedélyt nem kért a távozásra.⁷¹⁹ A két dolog összefüggött egymással: az engedély legfontosabb előfeltétele az volt, hogy a költöző letudta adóját. Már ebben a korai ügyben találkozunk azzal a jelenséggel is, amely később aztán szintén igen gyakran előfordult; az új földesúrnak abban a faluban élő parasztjai költöztetették el a jövevényt, ahol az ettől kezdve otthonra talált.⁷²⁰ A költöztetés nem az egyetlen panasz volt az erről szóló forrásban. Száz kepe gabona elvitelét is felrótták az alperesnek, míg azonban a gabona elvitelét a földesúrhoz kötötték, a bíró elköltöztetését csak a másik falu népeinek számlájára írták. Jogi különbség nem volt a kettő között: a per két földesúr között zajlott, a kereset a földesúr és nem Biki népei ellen irányult, a fogalmazás azonban hűen fejezte ki a valóságot, a befogadó falu aktív részvételét, sőt talán kezdeményezését a költözésben.

A hatalmas jobbágyköltöztetések állandó eleme, hogy a költöző paraszt nem fizette meg földbérét, és nem kért engedélyt a távozásra.⁷²¹ Egy Sopron megyei eset 1413-ból a teljes tárházát felvonultatta annak, hogy mitől lett hatalmas tett egy jobbágy elköltöztetése. Nemcsak a földbért nem fizette ki a költöző paraszt és nemcsak engedélyt nem kért, hanem, más tartozásait sem adta meg, de nem számolt el urával egyéb pénzbeli ügyekben sem. Ezek után nem is meglepő, hogy éjszaka távozott el falujából. Nem ment messze. Lózsról a szomszédos Pinnyére költözött csupán, de egy másik földesúrhoz.⁷²² Nem talpalt sokáig az a szintén Sopron megyei Kisfaludra való jobbágy sem, aki az úton kb. harminc kilométerre fekvő Soborra költözött egy új úr fennhatósága alá, a sobori jobbágyok segítségével.⁷²³ A Hont megyei Perőcsényből is csak a szomszéd faluba, Kemencére kellett átszállítani annak a jobbágynek a holmijait, aki urától ugyan korábban megkapta az engedélyt, de az végül valamilyen okból kifolyólag mégsem engedte el. A költöztetést 1502-ben állítólag maga az esztergomi érsek adminisztrátora rendelte el, és a helyi tisztartó hajtotta végre, ki az érsek két falujának, Bernecének és Kemencének a jobbágyait rendelte ki a költöztetésre.⁷²⁴ Ritka eset

⁷¹⁸ „*nec accepta licentia, nec obtenta neque persoluto terragio ...potentialiter abduxissent*” DF 230310. (A somogyi konvent oklevelei 2. 97. sz.)

⁷¹⁹ A Magyi-féle formuláskönyvbe két hatalmas jobbágyköltöztetési eset is bekerült: Kovachich, *Formulae*, 47. sz. (155, 181)

⁷²⁰ Gulyás, *Jobbágyköltözés*, 394.

⁷²¹ 1334: AO 58. sz. (70); 1413: Sopron vm. oklt. II. 8. sz. (10–11)

⁷²² Sopron vm. oklt. II. 8. sz. (10–11)

⁷²³ Sopron vm. oklt. II. 325. sz. (528)

⁷²⁴ Podmaniczky oklt. I. 219. sz. (424–425) Arra, hogy az engedély ellenére mégsem bocsájtották el jobbágyokat, máshol is találunk példát, ennek többféle oka lehetett: időközben per indult ellene, vagy nem adott számot urának valamilyen összegekről. Gulyás, *Jobbágyköltözés*, 388.

volt, amikor a megye egyik végéből a másikba távoztak a jobbágyok, miként történt ez a Mátyás-korban, amikor Bátorból Kökényesdre költöztettek öt bátori lakost.⁷²⁵ A tömeges költöztetés jóval ritkábban fordult elő, de ez sem volt egyedi eset. A bihari Ladánytelekről, a Csákiak birtokáról 1461 tavaszán 13 jobbágy költözött el.⁷²⁶

A parasztek költözésére vonatkozó szabályokat a szokás hozta létre, onnan kerültek a törvényekbe. A szokásokat már az Anjou-kor eleji forrásokban felfedezhettük, a törvények sora azonban csak a Zsigmond-korban kezdődött.⁷²⁷ Mind a szokások, mind a törvények a korábbi birtokosok érdekeit védték. A 15. század végén összeállított Magyi-féle formuláskönyvben szereplő fogalmazás szerint a „birtokos jogainak ellenére és birtok pusztulására van”, ha a szokás és a törvény ellenére költöztetik el a jobbágyot.⁷²⁸

A parasztköltöztetés miatt indított hatalmaskodási pereket mindig a korábbi birtokosok indították. Az kétségtelen, hogy a költözést lebonyolító tömegek olyan súlyt képviseltek, hogy a költöző jobbágy régi faluja lakóinak elvette a kedvét attól, hogy visszatartsák falubelijüket, azonban a költöztetések jelentős részében semmiféle erőszak nem történt. A költöztetés egyértelműen a költözési szabályok megsértésétől vált hatalmassá: a korábbi birtokos faluja elnéptelenedett, ő maga megkárosodott, mert nem kapta meg a neki járó adót. A parasztek költözésének szokásai tehát birtokvédelmi szabályok voltak. A költöztetésből hatalmaskodássá vált tettek esetében csak nagyon ritkán látjuk a tett kétoldalúságát. Erdő, szántó, legelő, malom, halászóhely esetében előfordult olyan panasz, amikor a favágás, földművelés, legeltetés, malomállítás, halászat okozott a másik birtokos számára kárt, de olyan is, amikor e területeket és az őket élő jobbágyokat érte támadás. Alig hallunk azonban arról, hogy a költöztetés meggátlása miatt perelte volna be a költöztető földesúr a paraszt régi urát. Ennek egyetlen oka volt: itt személyekről és nem holt tárgyakról, ingatlanokról folyt a vita.

Nem annyira a hatalmaskodás, hanem a tettek megítélésének gyakorlatába engednek pontos bepillantást a hatalmas jobbágyköltözések. Habár a költöztetők a szokások, a Zsigmond-kortól kezdve már a törvények ellen vétettek, ha nem vették figyelembe a költöztetés valamelyik előfeltételét, a jogfelfogás továbbra is az elköltöző paraszt korábbi urának sérelmeként értékelte a cselekedetet. Nem a köz, hanem az egyén kárára szolgált, ha valaki

⁷²⁵ Kovachich, *Formulae*, 47. sz. (181)

⁷²⁶ Bánffy okl. II. 39. sz. (43–44) További példák: Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 157.

⁷²⁷ Gulyás, *Jobbágyköltözés*, 380.

⁷²⁸ „*in maximum prejudicium ipsorum desolationemque possessionum eorundem expoentium manifestum*” Kovachich, *Formulae*, 1. sz. (155)

jogtalanul költöztette el más alattvalóját, ezért számított a jogtalan költöztetés hatalmaskodásnak.

9. Vásári hatalmaskodások

A birtoknak nemcsak tartozékai és alattvalói voltak, hanem haszonvételei is. Ezek miatt éppúgy kialakulhattak erőszakos konfliktusok, mint amazokért. Két haszonvételt érdemes szemügyre venni a hatalmaskodások kapcsán: a vásárt és a vámot.

A középkori kereskedelem legfontosabb színtere a vásár volt.⁷²⁹ Itt zajlott a kis- és nagykereskedelem túlnyomó része. Különösen igaz volt ez Magyarországra, ahol csak a középkor végi városok egy részében működtek állandó, azaz vásári napokon túl is nyitva tartó üzletek. Az ország túlnyomó többsége a heti és az éves vásárokon tette pénzzé áruját vagy vásárolta meg a számára szükséges dolgokat. Az egy-két nagyobb városban emlegetett mindennapi vásár oly keveseket érintett, hogy vizsgálatunkat erre nem terjesztjük ki, egyébként is, a hatalmaskodási ügyekben csak a heti vagy az éves vásárokról volt szó. A heti vásárt a hét, az évest – ennek a másik neve sokadalom volt – pedig az év egy meghatározott napján, pontosabban az adott nap körüli több napon keresztül tartották. A további részleteket: a kereskedés kezdetét, hosszát, a vevők körét, a hely kijelölését már a vásár birtokosa szabályozta. A királyság történetének első két évszázadában vásárt kizárólag királyi birtokon rendeztek. A vásárjog adományozások a 12. század végén kezdődtek, ezek az adományozó oklevelek írták le először a vásárra vonatkozó, addigra már kialakult szokásokat. E szokásokon azonban változtatni kellett, és a vásártartó birtokosok – az egyházak és a nemesek – helyzetéhez kellett igazítani őket. A vásárra vonatkozó előírások ettől kezdve szabadságnak minősültek, mert a vásár adományozása mindig királyi jog maradt, és elnyerése előjognak, privilégiumnak számított. A szabadságok azonban a legritkább esetben voltak egyediek, a korábbi szabadságok és a már meglévő szokások rendszerébe illeszkedtek. E szabadságok tették szabad vásárrá, *forum liberummá* a vásárt.

A vásár, egyáltalán a kereskedelem, csak akkor tudott eredményesen működni, ha a vevő és az eladó egyezkedését, a felkínált és a megvásárolt áru elszállítását nem zavarta meg valamilyen erő, azaz ha a vásár békében zajlott. A béke biztosítása volt a vásár lényege, ezt foglalták össze hol hosszabban, hol rövidebben a vásárjogot adományozó oklevelek. A vásár nem csak attól volt szabadság, hogy adományozták, hanem attól is, hogy kiemelte a vásárolókat és a vásár birtokosát a szokás hatalma alól. A békés vásár megtartását ugyanis két

⁷²⁹ Püspöki, Piacok és vásárok; Kubinyi, Városfejlődés és városhálózat; uő., Vásárok; Tringli, Vásártér és vásári jog, Weisz, Vásárok és lerakatok. A vásárokról további irodalom ez utóbbi műben megtalálható.

széltében gyakorolt szokás: a lefoglalás és annak különös formája, a represszália veszélyeztethette leginkább. A vásáron és a vásárra jövet-menet e kettő alól kellett mentesíteni a vásározókat ahhoz, hogy nyugodtan, ahogy a késő-középkori formulák fogalmaztak, „áruikra és személyükre nézve biztonságosan, mindenféle félelem és aggodalom nélkül” kereskedhessenek. A vásáradomány királyi jog volt: a király garantálta a vásárra tartók úti védelmét, a vásár birtokosára pedig átruházta a vásározók védelmét.

Magyi János formuláskönyve, amely több pesti oklevelet is megőrzött a Mátyás-korból, tartalmaz egy levelet, amely tökéletesen kifejti a vásári szabadság lényegét. Nem formulákkal teletűzdelt szokásos hivatalos irattal van dolgunk, hanem egy uralkodói levéllel, amelyben a király mint földesúr szól pesti polgáraihoz. Egy Erzsébet nevű pesti polgárasszony fordult a királyi audienciához panaszával, akit a korábbi és az akkori pesti bíró feleségei fogtak perbe a városi bíróság előtt. A befolyásos asszonyok szava sokat nyomott a latban, mert Erzsébetet, ahogy a levél fogalmazott, „mindenféle bűn nélkül” letartóztatták, igaz később elengedték. Ez azonban nem tartott sokáig, mert – innentől érdemes átadni a szót a levél írójának – „a Szent Miklós püspök napján tartott éves vásáron, ahol országunk régi szokása és szokásjoga szerint minden országlakosunkat, akik erre a vásárra összejönnek, béke és nyugalom illet meg, a fent említett panaszos asszonyt a jog ellenére, jogtalanul és országunk szabadsága ellenére lefogták és negyvennyolc napon át a mondott városunk tanácsházában őriztették”.⁷³⁰ A béke és a nyugalom (*pax et securitas*) olyannyira a vásár része volt, hogy nemcsak a vásárra jövő idegenek, hanem a város polgárai is erre hivatkoztak, ha érdekeik úgy kívánták. Ezt a békét és nyugalmat óvták a vásári szokások és a szabadságok, a vásárokkal kapcsolatos minden előírásnak az volt a célja, hogy ezeket megőrizze. A vásáron részt vevők azonban nem voltak teljesen mentesek a lefoglalástól, a vásár nyilvános hely (*locus communis*) volt, ahol a hitelező kérhette adósa árujának lefoglalását akár represszália útján is.⁷³¹

A béke azonban nem csak a vásározók érdeke volt, hanem a vásár tartójáé és. A vásári szabadságot ugyan „az ország javára és hasznára” adományozták a királyok, ez az indoklás azonban csak a vásár adományozásának és létesítésének az adományozó oldaláról való szemléletét jelentette. Mint minden adománynak, a vásárkiváltságénak is szükséges kelléke

⁷³⁰ „*in annualibus nundinis festi beati Nicolai episcopi, in quibus iuxta veterem morem et consuetudinem huius regni nostri universis regnicolis nostris ad easdem nundinas confluentibus pax et securitas prebetur, prefatam dominam exponentem minus iuste et indebite ac preter libertatem huius regni nostri captivari captamque quadraginta octo diebus in domo consistoriali dicte civitatis nostre conservari fecissent*” Kovachich, *Formulae*, 61. sz. (189); Tringli, *Vásártér és vásári jog*, 176.

⁷³¹ Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, *Formulae*, 70. sz. (195) A vásár mint nyilvános hely más összefüggésben: „*et haec volumus per fora et alia loca publica palam proclamari facere*” uo. 106. sz. (217)

volt ugyanis az adomány értelmének indoklása. Vásárt azonban nem az ország javára, hanem saját birtokuk gyarapításáért kértek maguknak a földesurak.

A vásári béke fenntartása a vásárt tartó földesúr kötelessége és érdeke volt. Kötelessége, mert rá hárult a vásári béke megőrzésének feladata, érdeke, mert csak akkor származott haszna a vásárból, ha oda biztonságban jöhettek a vásározók. A vásározók azonban csak a legritkább esetben gyalogoltak és szekereztek kizárólag az ő birtokain keresztül. Úti védelmüket a vásár tartója nem vállalhatta magára. Ez a király feladata volt, aki mint az egész ország békéjének legfőbb őre biztosította a vásárra jövők-menők úti védelmének biztosítását. A 11–12. században ez természetes volt, attól kezdve pedig, hogy a vásárokat egyházaknak, nemeseknek, városoknak is adományozták, a király a vásárjogot adományozó oklevélben vette magára e feladatot. Az éves vásárok esetében a vásári szabadságot adományozó kiváltságlevélben meghatározott napokon, sőt heteken keresztül nem lehetett a vásározókon foglalást tenni. A hetivásárookra utazók a vásári nap előtt egy nappal és egy nappal utána – valószínűleg előző nap déltől másnap délig – részesültek a király úti védelmében. A király úti védelme egyaránt vonatkozott a vásárra tartókra és a visszautazókra.

Minden olyan cselekedetet, amely megsértette a vásár szabadságát – valójában szabadságait –, hatalmas tettnek tartották. Ezeket három fő csoportra oszthatjuk: az első a vásárra menők, vagy az onnan visszatérők sérelmére az úton elkövetett cselekményeket, a második a vásározók ellen a vásáron való fellépést, a harmadik pedig a vásár megzavarását, a vásár tartásával kapcsolatos tetteket foglalta magában. Ezúttal nemcsak a cselekményekre, hanem a velük kapcsolatos jogi eljárásra is figyelniünk kell.

Az első kettő típus hasonlított egymáshoz. Mindkettőnek elszenvetői a vásározók voltak, mindkettő esetében földesuruk lépett fel helyettük perlekedő félként, kivéve, ha nemes ember szenvedett a vásári úton vagy a vásáron jogtalanságot, ekkor ugyanis a saját érdekében maga vagy ügyvédje állt a bíróság elé. Szinte minden esetben birtokosok álltak szemben egymással, felperesként a vásározók, alperesként a támadók földesurai, vagy a vásár birtokosai.

Kezdjük először a vásárra tartók, vagy az onnan visszatérők elleni hatalmas tettekkel. A vásárral kapcsolatos hatalmaskodások közül valószínűleg ez volt a leggyakoribb cselekmény. A borsodi Muhi vásáráról 1343-ban hazafelé tartott Ónodi István, midőn egy bizonyos Egri Mihály „előre kigondolt gonosz szándékkal” (*ex precognita malitia*) rá támadott és megsebesítette. A támadó pórul járt, mert Ónodi önvédelemből olyan sebeket ejtett rajta, hogy néhány nap múlva behalt sérüléseibe. Talán egy régi birtokügy állhatott a támadás mögött,

mert Ónodi Egri halála után állítólag özvegyét kivetette egykori férje birtokából.⁷³² Az ügy némileg eltért a hasonló keresetektől. Ónodi ellen Egri özvegye pert akart indítani, ezt megelőzendő akarta Ónodi magát mentesíteni a halált okozó sebesítés vádja alól. Tekintsünk el attól, hogy könnyen lehet, hogy az egész históriát ő eszelte ki tette elleplezésére. Számunka az a lényeges, hogy állítólagos támadója cselekedetének törvénytelenységét azzal hangsúlyozta ki, hogy azt mondta, hogy őt a vásárról hazafelé menet támadta meg Egri Mihály. Így Egri nem egyszerűen úti támadást hajtott végre, hanem megsértette a vásározók védelmére vonatkozó szabályt. Ok nélkül senkit sem lehetett úton megtámadni, vásárról hazatérőt a szokásos védelmi időn belül végképp nem.

Már régóta tartott két szlavóniai család erőszakos cselekedetektől kísért viszálya 1353-ban, mikor a már többször sérelmet szenvedett fél emberei egy vásárra indultak. Ekkor ellenfele rájuk küldte szolgálait, akik mindent elvettek tőlük, és még az erdei, mezei lefoglalásoknál szokásos lemeztelenítés sem maradt le.⁷³³ Az ellenfél válaszát nem ismerjük, de minden bizonnyal okkal tették, amit cselekedtek, feltehetőleg valamiféle tartozás állott támadásuk hátterében. Hiába lehetett azonban bármiféle indokuk, ezt nem teheték meg, mert a vásárra menőket nem lehetett letartóztatni.⁷³⁴

Két fehérvári polgár 1497-ben sóval rakta meg kocsiját, nyolc-nyolc ökröt fogtak eléjük és így indultak a pápai sokadalomba. Már majdnem céljuknál voltak, amikor a Bakony lábainál fekvő Koppány területét érintette útjuk. A falu a bakonybéli apátság birtoka volt. Egy környékbeli nemesember, Pok Antal a két kocsit és az ökröket a falu felé fordította, majd a falusi bíró kezére adta megőrzésre. Az apát még két hét múlva sem adta vissza sem az állatokat, sem a sóval megrakott szekereket, amivel több, mint háromszáz forint kárt okozott a két polgárnak.⁷³⁵ Ezúttal nagy biztonsággal meg tudjuk mondani, hogy mi rejlett a vásárra menő szekerek lefoglalása mögött. A béli apát nem egy helyi rablólovag felbujtója volt, a két fehérvári polgár pedig nem a tilosba csapta ki ökreit legelni, és nem azért hajtották be azokat. A bakonybéli apátságnak ekkor már több évszázados joga volt a sókereskedelemhez.⁷³⁶ Pápa

⁷³² AO IV. 184. sz. (301–302)

⁷³³ AO VI. 79. sz. (120–122)

⁷³⁴ Néhány további példa hatalmaskodási keresetlevelekből: 1393-ban a nógrádi Gyarmat vásárjára tartókat verték meg, 1396-ban a valkói Szentillye vásárra menőt ölték meg, 1400-ban az aradi Sződ vásárról hazatérőkön tettek foglalást, 1402-ben egy meg nem nevezett vásárról hazafelé tartó paraszt dolgait vették el, 1405-ben a szatmári Naményből hazafelé tartók javait foglalták le. ZsO I. 2989. sz. (329), 4516. sz. (500), ZsO II. 323. sz. (40), 1500. sz. (178)

⁷³⁵ Sörös, A bakonybéli apátság, 251. sz. (542–44)

⁷³⁶ A bakonybéli apátság sóbányászati és sókereskedési kiváltságait Szent Istvánra és Szent Lászlóra vezették vissza. Ezt azonban csak egy hamis oklevél-kiegészítés tartotta fenn. DHA 84. sz. 255. Az apátság e jogára: Sörös, A bakonybéli apátság, 40; Weisz: Megjegyzések, 48; Draskóczy, A kőso bányászatának átalakulása, 826; Romhányi, A beregi egyezmény, 272. Sörös, aki közölte ugyan a pápai vásárra tartó sószállító szekerek

valószínűleg arra területre esett, amelyben a sórt csak ők adhatták el. Az apát mihelyst értesült arról, hogy idegen kereskedők sóval tartanak Pápa felé, a szent királyoktól kapott kiváltságára hivatkozva állította meg őket. Ismerte ő a vásári szabadságot, de még jobban a saját privilégiumát, azaz szabadságát, erre hivatkozva pedig nem engedte meg, hogy a fehérváriak megkárosítsák. Mint annyiszor a hatalmaskodások esetében, ezúttal is két érdek, két felfogás csapott össze egymással: a fehérvári polgárok vásári úti védelme és az apát különleges sókereskedési kiváltsága. Kettejük közül ezúttal az apátnak volt arra lehetősége, hogy erővel érvényesítse jogait. Ami az ő számára jogvédelem volt, az fehérváriaknak hatalmaskodás.

A Trencsén megyei Prosznéról több szekérrel indult el 1498-ban a besztercei éves vásárra Podmanicki János két parasztja, akikkel anyjuk is együtt utazott. Amikor Orlóra érkeztek, az ott birtokos Okruti család néhány tagja társaikkal együtt rajtuk ütött. Az egyik fiút megölték, a másikat és anyját halálosan megsebeztek. Podmanicki panaszához rögtön hozzá is tette, hogy a vásárra tartók szabad úton jártak, és nem követtek el semmiféle bűnt.⁷³⁷ A szabad út emlegetése nem hiányzott más, hasonló vásári hatalmaskodásokról szóló panaszokból sem, ennek értelmezéséhez az úti lefoglalások kapcsán még visszatérünk. A két ügy esetében nem szabad megállnunk a hatalmaskodás elemzésénél, szemügyre kell vennünk jogi megítélésüket is.

Az 1490-es évek végén már jól ismerték az országban a hatalmaskodás öt esetét. Ha szó szerint értelmezzük az erről szóló törvények szövegét, akkor sem a pápai-koppányi, sem a besztercei-orkuti ügy nem tartozott oda. Nem öltek meg nemest, nem támadták meg házáat, nem foglalták el birtokát, egyáltalán semmiféle ott megnevezett cselekményt nem követtek el. A kortársak számára mindkét ügy egyértelműen hatalmaskodás volt, az csak az ítélet meghozatalakor derült ki, hogy a bíróság nagyobbnak, vagy kisebbnek minősítette-e őket.

Ulászló király 1497-es elutazása előtt a királyi tanács rendeletet hozott arról, hogy a király távolléte alatti hatalmaskodások ügyében egy hónapon belül kell idézést elrendelni. A király távollétében eljáró helytartói bíróság a rendeletre hivatkozva idézte meg Poki Antalt és a bakonybéli apátot Fehérvár városa ellenében, az tehát a polgárok panaszát hatalmaskodási ügyként értelmezte. Egy esztendővel később Ulászló király harmadik dekrétuma törvénybe foglalta az előző évi rendeletet. Az öt eset hatálya alá tartozó ügyekben a pereskedőket ettől

lefoglalásáról szóló oklevelet, azonban azt, összhangban a korabeli történeti felfogással, nem kapcsolta össze az apátság sókiváltságával, azt állapította meg, hogy II. András után a sóból származó jövedelem nem maradt az apátság birtokában. E kijelentését a későbbi szerzők is átvették. Az apátság önállóságának megszűnte után, a 16. század közepén készítettek egy jegyzéket a bakonybéli egyház jövedelmeiről, ahol a II. András oklevelét is megemlézték, mint bizonyos pénzjövedelem forrását. Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a jegyzék elkészülte előtti néhány évtizedben már nem élt az apátság e kiváltságával. Sörös, A bakonybéli apátság, 209. sz. (588–590)

⁷³⁷ „*in sua libera via, culpa sua sine omni*” Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (354–360)

kezdve nyolcados törvényszéken kívül, rövid határidőre meg kellett idézni. A személyes jelenlét ítélmestere eszerint járt el az orlói-besztercei ügyben. Nem ismerjük a per kimenetelét, csak egy közbenszóló ítéletről van tudomásunk, így nem tudjuk, miféle végítéletet hoztak, vagy hoztak-e egyáltalán.⁷³⁸ A parasztok megtámadása, megölése hatalmaskodás volt, hogy ez nagyobb-e avagy kisebb, az csak az ítélethozatalkor derült ki. A per kezdetén, azonban úgy viszonyultak mindkét ügghöz, mintha nagyobb hatalmaskodás történt volna.

Ugyanezt a gyakorlatot látjuk érvényesülni a Jagelló-kor végén is. Károlyi László 1522-ben két károlyi emberét küldte a tiszavarsányi éves vásárra, hogy ott szeremi bort vegyenek. Kállai János azonban parasztjaival rájuk támadt. A bort, állataikat, szekereiket, pénzüket elvette, a két vásározót pedig egy ideig fogságban tartotta. A kúria az előző évi országgyűlés végzéseinek értelmében rövid határidőre idézte meg Kállait, tehát még ezt a feltehetőleg egyszerű lefoglalásból keletkezett ügyet is éppúgy hatalmaskodásnak tartotta, mint tették azt évtizedekkel korábban is.⁷³⁹ Csak a büntetés változott meg. Ettől kezdve efféle ügyekben a kisebb hatalmaskodás büntetését szabták ki.

Az idézett ügyek nem útonállásról szóltak, hanem úti letartóztatásról. Erőszakra csak akkor került sor, ha a letartóztatott fél ellenállt, és nem akart engedni a letartóztatónak. Aki elvette más állatát vagy holmiját, lefogta a vásározót, jól tudta, hogy jogszerűtlenül cselekszik, hisz a vásározón a védelmi napokon belül nem lett volna szabad foglalatást tenni. Más részről azonban ott volt az ő igaza: adósa már jó ideje nem fizetett neki, vagy megsértette ősi kiváltságait, ahogy a bakonybéli apát gondolta, így nem maradt más, mint a lefoglalás. A vásárra menők vagy onnan visszajövők túl könnyű célpontok voltak ahhoz, hogy ki lehetett volna hagyni úti letartóztatásukat: pénz és áru volt náluk, tehát könnyedén be lehetett hajtani rajtuk az adósságot.

Nem csak a vásárra tartókat és onnan hazatérőket, hanem a vásáron tartózkodókat is megillette a béke. Aki ezt megsértette, az éppúgy hatalmaskodást követett el, mint aki úton menőket tartóztatott fel és tett rajtuk foglalatást. A panaszosok ezúttal is a sérelmet szenvedett jobbágyok földesurai voltak, a perbe fogottak azonban általában a vásár birtokosai. A legkritikább esetben hajtották végre ők maguk foglalatást, azt többnyire embereik végezték el, de a földesúr felelős volt alattvalóiért, ezért a per ellene indult.

⁷³⁸ Mivel az alperes nem jelent meg, ezért kisebb hatalmaskodásért elítélték, de a magában a fő ügyben nem hoztak ítéletet. A kisebb hatalmaskodásról fennmaradt oklevél kiadásába egy helyen értelemzavaró olvasati hiba csúszott. Teljesen világos, hogy a meg nem jelenés kisebb hatalmaskodást vont maga után, más helyeken a kiadás is erről beszélt, azonban az oklevél kiadója az ítélet vélemény részében *in facto potentie maiorist* írt, ott ahol az eredetiben *in facto potentie minoris* áll. DL 27393.

⁷³⁹ Perényi lt. 831. sz. (406)

A vásárokon lehetett lefoglalást tenni, ezt azonban szigorú szokások korlátozták. A vásári rend megsértőjét meg lehetett bírságotolni, azaz lefoglalást lehetett rajta tenni. Aki vonakodott a vásárvámot megfizetni, azon is be lehetett foglalással hajtani e díjat. Ha azonban valaki egy vásáron ismerte fel egy régi adósát, akkor csak a nyilvánvaló, az ún. szemben való adós lefoglalását lehetett kérni a vásár birtokosától, helyesebben a nevében eljáró vásári bíróságtól. Az *arrestatio* szokása, valamint a vásár szabadsága ellentétben álltak egymással, de a vásár – akárcsak a vásári út – túl jó alkalom volt arra, hogy behajtatlnaul hagyják az ott behajtható adósságot, így aztán többször is történt vitatható vásári foglalás. Akin lefoglalást tettek, az ezt az eljárást természetesen jogtalanságnak tartotta, keresetében azonban arról mélyen hallgatott, hogy ő vagy polgártársa mivel tartozott a lefoglalónak. Habár csak nagyon ritkán értesülünk róla, a vásári hatalmaskodások mögött többnyire az *arrestatio*t és a represszáliát kereshetjük. Nézzük először a vásárvám hatalmas behajtását. Biri László és Német Péter 1358-ban valahol Szabolcs megyében szedett Batori Péter parasztjaitól különböző nagyságú vámokat. Batori alattvalói vitatták ennek jogosságát, és hazatérően panasszal fordultak urukhoz, aki rögvest pert kezdett a vám két birtokosa ellen a hatalmas vámszedés miatt.⁷⁴⁰ A vásárvám a vásár része volt, így legfeljebb csak mértéke lehetett kétséges. Az ügyben a szokásos képletet látjuk: az esetet a felperes csak a saját szemszögéből mesélte el, aki ugyan hatalmasnak tartotta cselekedetét, ami azonban akár törvényes is lehetett. A vásárvám jogosságát vitatta a veszprémi káptalan is 1378-ban. Midőn a káptalan gyimóti parasztjai a pápai vásárra mentek, a pápai plébános jogtalan vásárvámot csikart ki tőlük, szolt a káptalan panasza, ami azt ugyan elismerte, hogy a gyimótiak minden telek után meghatározott nagyságú gabonát tartoznak adni a plébánosnak, vásárvámot azonban nem, mondták. Nagyon valószínű, hogy a gyimótiak nem fizették meg a plébánosnak a járandóságát, aki úgy vett elégtételt, hogy a pápai vásáron foglalt tőlük. Hatalmas beszédést ugyan nem emlegetett a káptalan panasza, de jogtalanságot igen.⁷⁴¹ Két elv állott szemben egymással: a plébánosé, aki minél előbb meg akarta kapni tartozását, ezért lefoglalást tett, és a parasztoké, akik a vásári szabadság mögé bújva vitatták a plébános tettének jogosságát. A Trencsén megyei Bán vásárvámja is hatalmaskodási perhez vezetett. A város és vására a Podmanickiak kezén volt 1491-ben, amikor az ottani lakosok a závadai oláhokat saját követeléseik miatt többször lefoglalták és mindig csak egy meghatározott összeg lefizetése fejében engedték el őket. A závadai oláhok földesura ezt éppúgy hatalmas tettnek tekintette, mint azt, hogy alattvalóit szokatlan vásárvámokkal sanyargatták.⁷⁴²

⁷⁴⁰ AO VII. 48. sz. (84–85)

⁷⁴¹ Pannonhalmi konvent oklt. I. 219. sz. (246–247)

⁷⁴² Podmaniczky oklt. I. 120. sz. (215–217)

Szó sincs azonban arról, hogy csak a vitatott vásárvám behajtása vezetett volna hatalmas tettekhez. Kállai Miklóst 1404-ben azért fogták perbe, mert a Bátoriak jobbágyától elvett két ökröt. Nem ismerjük Kállai érveit, de valószínűleg tartozás állott a vásári lefoglalás és a lefoglalást hatalmaskodásnak tekintő panasz hátterében.⁷⁴³ Bizonyára nem öncélú erőfitogtatás, hanem egy régóta húzódó peres ügy vagy egy tartozás állhatott annak a galgóci esetnek a hátterében is, amelyet 1425-ből ismerünk. Az ifjabb Stibor szentvidi jobbágycsalád köztük a szentvidi bíró az ottani éves vásárra mentek, ám a galgóci várnagy a Vág hídjára kiküldte embereit, akik összeverték a szentvidieket, és a vár tömlöcébe vetették őket.⁷⁴⁴ Stibor egyértelműen hatalmaskodásnak tekintette a várnagy eljárását.

Eddig a vásározók különleges jogait, szabadságait csorbító tetteket láttuk, de előfordultak olyan cselekmények is, amikor a vásárt tartó földesurat érte kár, mert valaki megzavarta a vásár békéjét. A vásár – miként más szabadság sem – nem lehetett a már meglévő vásár kárára. Hetivásárokat nem lehetett egy mérföldes távolságon belül ugyanazon a napon rendezni. Egy magyar mérföld valamivel több volt 11 kilométernél, ami egy normális tempóban gyalogló ember elindulása és első pihenője közti távolsággal egyezett meg. De nemcsak a heti, az éves vásárok sem okozhattak kárt a másoknak. Ha egy vásár birtokosa mégis úgy érezte, hogy ez történt, akkor joga volt ahhoz, hogy tiltakozzon az új vásár felállítását ellen. Az új vásárok felállítását ugyanis nyilvánosan, a már meglévő vásárokon kellett kihirdetni.

Egy 1399-ban kelt panasz szerint a szlavóniai Szentiván vásárát egy közeli birtokos család, a Decsei Rohfiak, úgy próbálták ellehetetleníteni, hogy embereikkel és familiárisaikkal két és fél hónapig elállták az utakat, így a vásározók nem tudtak Szentivánra menni. A Szentivániak szemében ez természetesen hatalmas tettnek számított.⁷⁴⁵ A Drágfiak némiképp hasonlóan jártak a Csákiakkal. A szatmári Béltek mezővárosa a Drágfiaké volt, őket gyarapította az ottani éves és hetivásár is. E vásárokra jártak át a Közép-Szolnok megyei Szántó lakói is, akik a Béltek utáni harmadik faluban éltek. Közöttük Ákos és Csög feküdt, és a szántóiak az e falukon keresztül vezető utat használták, ha Béltekre tartottak. Csáki Ferenc, ki a Béltektől nem messze fekvő Daróc ura volt, úgy vélte, hogy ez az út törvénytelen, és csupán arra szolgál, hogy az ő daróci vámját kikerülje. Ezért jobbágyaival 1454-ben azokat a szántóiakat, akik az ákos-csögi utat használták vagy megölette, vagy holmijaikat elvette tőlük. A

⁷⁴³ ZsO II. 3504. sz. (415)

⁷⁴⁴ ZsO XII. 1141. sz. (440)

⁷⁴⁵ ZsO I. 5786, 5860. sz. (641, 648)

kereskedők a kifosztástól – az oklevélíró a már többször emlegetett *spoliatio* szót használta – való félelmükben csaknem mind elkerülték a bélteki vásárokat.⁷⁴⁶

Az óbudai apácák délvidéki birtokai közé tartozott a bács-bodrogi megyehatáron fekvő Egyedújfalú, vagy egyszerűen csak Újfalú, szomszédságában a kalocsai érsekség birtokával, Arnattal. Egyedújfalun vasárnaponként volt vásár, az érsek két tiszttartója 1462-ben azonban ezt a vásárt péntekre és szombatra Arnatra hirdette meg, így elfoglalták a kolostor vásárját, azt pedig nem engedték meg, hogy az apácák részére Arnaton bármiféle vásárvámot szedjenek. Nem ez volt a két szomszédos birtok közti egyetlen súrlódás: az érseki tiszttartó Egyedújfalun több embert megvert, mi több gyújtogatott is, így Újfalut „nagyobb részt elpusztította”, és ezzel hatalmaskodást követett el.⁷⁴⁷ Az apácák ügyvédje a panaszában valamit elhallgathatott, hiszen az apácák vámosának egy másik birtokos településén csak akkor lett volna joga vásárvámot szedni, ha előtte megegyeztek a vásár áthelyezéséről és a vásárvám megosztásáról.

Két Győr megyei nemes 1516-ban tizenegy jobbágyával és familiárisával a pannonhalmi apátság alatt fekvő Alsók mezővárosra ment, ahol sarlós Boldogasszony napján a szokásos éves vásárt tartották. Az egyik kapu előtt álldogáló lakost sértegetni kezdték, majd gyalázkodó szavakkal illették a szóváltásra odaseregülő többi helybelit is, végül kardot rántottak, és néhány embert bekergettek az egyik házba. Kis híján megölték őket – tette hozzá a szokásos fordulatot az apátság ügyvédje.⁷⁴⁸ Jelentéktelen ügy, gondolhatnánk, melyet akár legényes duhajkodásnak is tarthatnánk, az erőszak nélküli szóváltás, főleg pedig a kardrántás azonban a vásár békéjének megszegését jelentette. A vásáron fegyverrel való megjelenés, a kard kirántása, a gyalázkodás, végül pedig a fenyegetés az apátság „nyilvánvaló sérelmére és kárára volt”, hiszen egyszerre sértette meg a vásári szabadságot és az apátság birtokjogát. A bíróság automatikusan helyt adott a panasznak, és hatalmaskodási per kezdődött. Az ügy a személyes jelenlét elé került, és az új dekrétum értelmében az idézést követő egy hónapra idézték meg a két nemest a kúriába.

Homonnai Druget Ferenc és Nagymihályi György viszálya sem korlátozódott egyetlen tetre. Nagymihályi előbb Druget egy homonnai jobbágyasszonyát és annak leányát fogta le, majd a panaszos egyik zempléni alattvalóját verette el alaposan. A két cselekmény között azonban elkövetett egy harmadikat is. Druget nagymihályi birtokrészéhez tartozó heti vásár vámját 1521-ben elfoglalta, és majdnem egy éven keresztül elfoglalva tartotta, amivel a panaszosnak

⁷⁴⁶ Csáky oklt. I. 408–414.

⁷⁴⁷ DL 15819, 15871.

⁷⁴⁸ Asszonyfai okmt. 142.

több mint hatszáz forint kárt okozott. A kúria, mihelyst kézhez kapta a panaszt, azonnal elrendelte a rövid terminusú idézést, amelyet elvileg csak az ún. öt esetre tartottak fenn. Ebben az ügyben talán valóban úgy is gondolták, a cselekmény kimerítette az öt eset egyikét. A vásárvám illetéktelen beszédese olyan cselekedet volt, mintha a birtokot foglalták volna el. A panaszos szerint ez birtokfoglalás is volt: a birtok egy részének élvezetét más sajátította ki, tehát akár történt erőszak, akár nem, az ő szemében hatalmaskodás volt ez a tett.⁷⁴⁹ Hogy nagyobb-e, vagy kisebb, az csak a per végén derült ki – már ha nem egyeztek meg korábban a perlekedők.

Nem minden vitatott vásárügyből kerekedett hatalmaskodási per. Ezeket az ügyeket, akárcsak másokat, az egyéb perek között bíralták el, nem alkalmazták rájuk a hatalmaskodási ügyekben érvényes szigorúbb szabályokat. A báni hetivásárról már többször esett szó. Birtokosaiknak, a Podmanickiaknak, a szomszéd, velük egyébként rokonságban álló birtokossal gyűlt meg bajuk 1499-ben. Ő ugyanis a Bánnal szomszédos Podluzsányban tartandó vásárra kért kiváltságlevelet Ulászló királytól. A vásáradományt megkapta, miután azonban a Podmanickiak tiltakoztak ellene, a király az adományt visszavonta, ám a szomszéd nem hagyta ezt annyiban, továbbra is megrendezte a vásárokat, mi több a Podmanickiak vámszedőit elkergette, meg is ölte volna őket – tette hozzá keresetéhez a Podmanickiak ügyvédje. Hiába szerepelt azonban ez a nyomatékossító panasz a keresetlevélben, a kúriai parancs az ügyet szokásos pernek tekintette, és a feleket a nyolcados törvényszékre idézték meg.⁷⁵⁰

A vásári szabadság biztosította úti és vásári lefoglalás alóli mentesség szemben állt a lefoglalás szokásával. A vásári szabadság ellenében tett lefoglalást hatalmaskodásnak tekintették ugyan a károsultak, a szokás és a szabadságok is inkább őket támogatták, de a foglalók meg a maguk eljárását vélték jogosnak. A vásár a birtok része volt, védelme érdekében pedig a földesurakat éppúgy megillette az erőszak joga, mintha szántóföldről lett volna szó. Az önhatalmú vásári jogérvényesítések tehát – akárcsak a birtokokkal kapcsolatos más esetek – csupán az egyik fél szemében voltak hatalmaskodások. Az erőszak alkalmazása a lefoglalások és vásár védelme érdekében is szükséges volt, azt, hogy jogszerűen történt-e, csak később lehetett eldönteni. A vásári hatalmaskodások esetében sem önmagában az erőszak tett egy cselekedetet jogszerűtlenné, hanem a jogtalan erőszak.

⁷⁴⁹ Bánffy oklt. II. 418. sz. (507–508)

⁷⁵⁰ Podmaniczky oklt. I. 177. sz. (339–340), 178. sz. (340–341), 181. sz. (344), 183. sz. (350–353); Tringli, Vásártér és vásári jog, 182.

10. Hatalmaskodás a vámhelyeknél

Ha nem számítjuk a csak vásárvámot szedő helyeket, jóval kevesebb vámszedő hely volt az országban, mint vásáros. Míg a középkor végén a vásárok az egész országot sűrűn behálózták, vámot megynként csak alig néhány helyen szedtek. A vásárok és a vámok eredete hasonló volt. A királyság első két évszázadban csak királyi vámhelyek voltak Magyarországon, a királyok ugyanakkor kezdték eladományozni őket, mint a vásárokat. Ettől kezdve a vám tartása is szabadságnak és királyi jognak számított. Miként a vásártartási jog, általában ez is birtokjog része volt, azonban ritkán, de előfordulhatott, hogy a vám és a föld birtokosa nem ugyanaz a személy volt, ráadásul a vámbirtokos csak a vámjövedelem egy részét mondhatta magáénak.⁷⁵¹

A magyar *vám* szó egykoron többféle jövedelmet jelentett, sokszor egyszerű adóról, modern kifejezéssel illetékről, vagy éppen díjról beszéltek, ha vámot mondtak. E jelentések rejlettek pl. a hegyvám vagy a malomvám kifejezések mögött. Ezeket a vámokat feltétlenül el kell különítenünk a valódi vámoktól. A történeti irodalom a valódi vámokat régóta formai alapon próbálja egymástól megkülönböztetni, attól függően, hogy hol szedték őket. Valójában még a vásárvámokat sem lehet a városok határában szedett közlekedési vámoktól teljesen elválasztani.⁷⁵² Idegenek a településre általában csak vásárok idején érkeztek, így csak akkor szedtek vámot, akkor azonban – néhány mentesítettet nem számítva – mindenkitől, aki betette a lábát a városba. A következőkben nem lesz szó az adó- vagy díjszerű vámokról és a külkereskedelmi vámokról, lehetőleg a vásárvámokról sem, hanem csak a közlekedési vámoknak nevezettekről.

Efféle vámhelyeket azért állítottak fel, hogy az utazók díjat fizessnek midőn az egyik uralmi területről a másikra lépnek. Ilyen területnek számított pl. egy-egy vármegye. Mivel e területeket általában természetes határok választották el egymástól, ezért aztán – főleg ha a vámot időközben többször is eladományozták –, feledésbe merült a vám fizetésének védelmi pénz jellegű funkciója, és „üzembentartási költségként” kezdték értelmezni. E felfogás uralta az egész kései középkort. Eszerint vámot csak ott lehetett emelni, ahol ezt természetes akadály indokolta, leggyakrabban folyók átkelőhelyein. Minden utazónak azonban itt sem kellett fizetnie. Se szeri, se száma nem volt a különböző vámmentességeknek, melyeknek eredete valószínűleg már a középkorban is a homályba veszett. Vitás esetekben a

⁷⁵¹ Györffy, ÁMTF kötetek; Weisz, Királyketteje

⁷⁵² Tringli, Vásártér és vásári jog, 177.

szabadságoknál általánosan alkalmazott elvet alkalmazták, azaz ha egy vámhely régebb óta létezett, mint a mentesség adták, akkor ott le kellett a vámot leróni.⁷⁵³

Vitás eset pedig bőven akadt. A vámosok kíméletlenül behajtották a vélt és valós összegeket az utazóktól. Nehéz megmondani, hogy mi volt a kérlelhetetlenségük oka. Talán az, hogy ők is érdekeltek voltak abban, hogy uruknak minél nagyobb jövedelme származzék a vámból, ez azonban csak akkor lehetett így, ha a vámot bérelték. Erről azonban nagyon keveset tudunk, az elszórt adatok pedig nem általánosíthatók. Ha bérleti rendszerben is működött a földesúri vámok nagyobb része, akkor sem valószínű, hogy maga a bérlő ült volna naphosszat, hóban-napsütésben a vámkerék vagy a kereszt – a vámfizetés szokásos jelei – alatt. Ezt a munkát fizetett emberei végezték, mint ahogy ők foglalták le azoknak az áruját, akik nem akartak fizetni, ők fogták le magát a vonakodó kereskedőt vagy fuvarost is, ők használták az öklüket és fegyvereiket, ha valaki ellenállt nekik. Ez azonban csak a vámoknál történt hatalmaskodások egy részét jelentette. Hatalmaskodás volt az is, ha valaki a vám szedését akadályozta meg. A vám birtokosa tehát lehetett a hatalmaskodás aktív és passzív részese, elkövető és sértett.

Lássuk először a vámok birtokosainak és a vámosaiknak hatalmaskodásait. Miként annyi más középkori szokást, nem foglalták írásba a vámszedés gyakorlatát sem. Ennek ellenére jól rekonstruálhatók ezek a hatalmaskodási panaszokból. Ott ugyanis azt az eljárást mondták el, amit a vámosok jogosnak gondoltak, és ha nem is minden nap, de azért gyakran alkalmaztak. Ez pedig a fizetni nem akaró utazó *arrestatio*ján alapult. A vámfizetést kikerülni akaró személyt azonban csak három napig tarthatta lefogva a vámos, utána el kellett engednie. Az ellenszegülővel szemben természetesen erőszakot lehetett alkalmazni. A lefoglalás leírásakor már említettünk egy vámesetet, amelyet a panaszos fél hatalmaskodásként állított be. Ott is a háromnapos lefoglalást figyelhettük meg. Ugyanilyen történeteket olvashatunk más panaszlevelekben is.

A Kassáról Bártfán át Lengyelország felé vezető út a Szekcső-patak völgyében húzódott, és legfontosabb vámszedő helye a Sáros megyei Tulcsigon állott.⁷⁵⁴ A vám birtokosai 1410 után Kapi vár urai voltak, a tulcsigi vám Kapi tartozékai közé számított.⁷⁵⁵ Elsősorban a bártfai levéltár épen fennmaradt anyagának köszönhetően jól ismerjük az itteni vámszedési szokásokat, melyeket bátran kiterjeszthetünk az ország más vámhelyére is. A vámhely melletti országúttól kicsit távolabb eső faluba, Fintára tartott 1425-ben az a paraszt, aki

⁷⁵³ Tringli, Pest megye 127; Kovács, Korábbi adományok

⁷⁵⁴ A továbbiakban mindig a középkor végi Tulcsig alakot használom. A Töltszék későbbi magyar fejlemény, amely a korai szó félrehallásával és utólagos etimologizálásával keletkezett.

⁷⁵⁵ Csánki, Történelmi földrajz I, 281, 286, 313. Kapi adománylevele: ZsO II. 7703. sz. (374)

kikerülte Tulcsigot, hogy ne kelljen ott a köteles vámot lerónia. A vámosok nem haboztak. Elkobozták minden értékes úti holmiját: köpönyegét, fegyvereit és pénzét. A fegyver elvétele nem egyszerűen értéke miatt volt fontos. Mindenféle lefoglalás esetén ez volt az első dolog, amit el kellett venni *arrestatio* alá vett személytől. Így lehetett ugyanis meggátolni, hogy ellenálljon a lefoglalásnak, kiszabadítsa magát, és visszavegye lefoglalt dolgait. Az ügyet, mondhatni természetesen, csak a lefoglalás alá vont személy szemszögéből ismerjük. A jobbágy földesura a vámos (*tributarius*) hatalmas eljárására panaszkodott, és azt állította, hogy a feltartóztatott szabad úton (*in libera via*) haladt.⁷⁵⁶ Ebben az esztendőben egy bártfai kereskedőt is elfogtak a kapi várnagy emberei. Véresre verték, áruját elkobozták, a sebesült ember pedig a tulcsigi vámházba vitték, ahol három napon át fogva tartották. Ő is el akarta kerülni a vám fizetését. Letért az országútról és az azzal párhuzamosan fekvő, falvakat összekötő úton haladt, legalábbis az egyik ilyen faluban, Zseteken ütöttek rajta. A panaszban erről természetesen egy szó sem esett, csak az őt ért sérelemről. A tulcsigi vámosok ezekben a napokban a kisszebeniekkal is hasonlóan jártak el. Mindkét város panaszt emelt e miatt, azt állítva, hogy embereiket közúton (*in publica strata et via*) fogták el a vámszedők. Kivételesen ismerjük azonban az állítólagos hatalmaskodók igazát is. Minden bizonnyal a kapi várnagy szájából hangzott el az a mondat, hogy „ők ura parancsából az igazságot és a vámot kötelesek megvédelmezni”. Ebbe a védelembe pedig nemcsak az *arrestatio*, hanem a vele járó erőszak is belefért.⁷⁵⁷ A bártfaiak gyakran megpróbálták kikerülni a vámot, gyakran rajta is vesztek. Néhány hónappal később két Kisszebenből hazafelé tartó polgárt megint csak az országúttal párhuzamosan fekvő egyik falu hegyén, Gerálton fogták el a vámosok. Egyiküket elverték, holmiját lefoglalták, majd a szokásos három napra lecsukták őket.⁷⁵⁸

Kapi urai nem a bártfai országút fosztogatói voltak. Ők csupán a szerint a szokás szerint jártak el, amit Verbőci István kilencven évvel később a nemesek egyik fő kiváltságaként fogalmazott meg: törvényes jogaikkal éltek földbirtokuk határain belül, és tetszésük szerint élték annak jövedelmét. A nekik felesküdtő vámosok sem voltak kegyetlenebbek, mint bármelyik másik uradalom tisztségviselői, nem tettek mást, mint a rájuk bízott jövedelmet szorgosan kezelték és megőrizték. A tulcsigi vám királyi adományból illette meg a vár birtokosait, a lefoglalás és a magán erőszak pedig az ország szokásához tartozott.

⁷⁵⁶ ZsO XII. 521. sz. (199)

⁷⁵⁷ „*ex commissione eius iustitiam et tributum custodire deberent et tenerentur*” ZsO XII. 604, 654, 696. sz. (229, 248, 262)

⁷⁵⁸ ZsO XII. 1273. sz. (484)

A vámszedés nem működhetett útkényszer nélkül.⁷⁵⁹ A vámosok nem egyszerűen az út melletti kunyhójukban üldögélve várták az arra jövőket, hanem állandóan figyelték a környező más utakat, amelyek elkerülték a vámot. Azokat ugyanis a kereskedők nem használhatták, nekik érinteniük kellett a vámot. Az ez ellen vétők lefoglalása és az azzal járó erőszak nem csak a vámszedő ház közvetlen környékére terjedt ki, hanem a vám egész környékére. Ennek az elvnek az alkalmazását láttuk már az egyik vásári hatalmaskodás során. Ott a daróci vámosok kényszerítették a környező falvak lakóit arra, hogy ne a legrövidebb úton menjenek a bélteki vásárra, hanem tegyenek kerülőt a daróci vám felé. Daróc urai tehát csak Béltekről nézve tették tönkre a vásárt. Valójában éltek és megvédték vámuk jövedelmét, amelyet a vámhoz vezető út használatának kikényszerítésével tudtak csak elérni. A daróci vám és a bélteki vásár – pontosabban a vám és a vásár birtokosának – viszályában több szokás és szabadság ütközött egymással. A környékbeli parasztok szokás szerint a rövidebb utat használták, ha a bélteki vásárra mentek, vagy ha onnan hazatértek, ráadásul a vásár általános szabadsága szerint nem lett volna szabad lefoglalni a vásározókat, és még vámot – természetesen nem a vásárvámról van szó – sem lehetett volna tőlük szedni.⁷⁶⁰ Csakhogy a daróci vámosok is a vám szabadságára hivatkozhattak, amely megengedte nekik a vámszedést, a szokás pedig a lefoglalást és az útkényszer alkalmazását. Nem ismerjük annyira az ügy részleteit, hogy megpróbálkozhassunk a vita eldöntésével. Sok múlott azon, hogy mi állt fenn régebben, pontosabban minek volt korábról királyi adománya, a vámnak, avagy a vásárnak.

Sáros megyében sem volt egyértelmű a helyzet. A Kapiak igazát elmondtuk ugyan, Sáros megye sem hemzsegett azonban jobban a tiltott utakon járó, vámot elkerülő kereskedőktől, mint az ország más része. Ha a Tulcsigon lefogott paraszt és a bártfai, kisszebeni polgárok törvénytörtő módon vonták volna ki magukat a vám alól, lenyelték volna az őket ért atrocitásokat és nem indítottak volna pert a Kapiak ellen. Márpedig mindegyik esetben ők kezdeményezték a vizsgálatot, ők idéztették meg ellenfeleiket a kúriába hatalmas vámszedés miatt. A paraszt helyett természetesen földesura tett panaszt, és indított pert. Veszett ügyért ugyan nem verték volna magukat már a per megkezdése előtt akkora kiadásokba, amellyel a vizsgálatok és az idézések jártak. Nekik is megvolt a maguk igazuk, az övék ráadásul ősibb jogon alapult, mint a tulcsigi vámosoké. Gerált, Zsetek, Finta – azok a helységek, ahol elfogták őket – mind pár kilométerrel nyugatabbra feküdtek a tulcsigi úttól. Az ezeket

⁷⁵⁹ Fügedi, Középkori magyar városprivilegiumok, 256; Petrovics István, 'útkényszer' KMTL; Weisz, Vásárok és lerakatok, 108.

⁷⁶⁰ „*contra approbatam legem et consuetudinem huius regni*” ZsO XII. 797. (311); Quadripartitum, I. 21.

összekötő út volt az a régi út, amelyen 13. század végéig a Szepesség és Lengyelország felé jártak a kereskedők. A Szekcső-parti út, ahol a tulcsigi vám is állott, ellenben csak a gyepű felbomlása után alakult ki. A Szekcsőtől nyugatra fekvő települések – legyenek azok szabad királyi városok vagy falvak – régi, szerzett jogon használták azokat az utakat, amelyeken járva elfogták őket.⁷⁶¹ Nem úthasználati jogaik királyi megerősítése teremtette meg számukra ezt a jogot, hanem a szokás. Megint csak két szabadság és a velük járó szokások csaptak össze egymással: a Kapiak vámszabadsága és a környékbeliek úthasználati szokásai és utóbb szerzett kiváltságai.

Az ilyen vita megoldásának helyben csak egyetlen lehetősége lehetett: az *arrestatio* és a vele járó erőszak. A hatalmaskodás tehát megoldás volt, még ha rövid távú is. Örökké persze nem lehetett erőszakot alkalmazni, előbb-utóbb más megoldást kellett találni: kiegyezni és pereskedni. Látni fogjuk, a kettő egészen közel állt egymáshoz.

Ám sem a per és az ítélet, sem az egyezés nem garantálhatta örök időre a békét. A bártfaiaknak régi kiváltságuk volt, hogy nem kellett nekik a tulcsigi vámon áthaladniuk. Tulcsig falu még nem tartozott a kapi uradalomhoz, amikor 1394-ben Mária királynő, egy év múlva pedig Zsigmond király biztosította erről a város polgárait.⁷⁶² Ilyen oklevél kiadását csak akkor kérték maguknak a városiak, ha a vám urai nem ismerték el kiváltságukat. Fél évszázaddal korábban, 1347-ben még királyi kézen volt a tulcsigi vám, amikor Mária atyja, Lajos király az eperjesiek ügyében már kiállított egy oklevelet, amely biztosította nekik azt a jogot, hogy a „jogos és szokott útjaikról, melyet korábban is használtak” nem lehet őket Tulcsig felé terelni, és ott vámfizetésre kényszeríteni.⁷⁶³ 1394 után hosszú ideig nem is tudunk semmiféle vitáról. Négy esztendővel a tulcsigi hatalmaskodássorozat előtt, 1421-ben azonban kiújult az évtizedes viszály. A vámosok egy „szabad úton” közlekedő bártfai polgárt véresre vertek, és minden holmiját elvették. Igazukról nagyon meg lehettek győződve, mert nem akartak neki elégtételt adni. A bártfaiak urukhoz, a királyhoz fordultak panaszukkal, aki szigorú parancsot adott a sárosi ispánnak, hogy szolgáltatson igazságot, és adasson elégtételt a városiaknak.⁷⁶⁴ A korábbi és a későbbi ügyekből már tudjuk, mit jelentett Kapi urai számára a bártfaiak szabad úton járása: a vámhely kikerülését és egy másik út használatát. Az adott ügyben talán korábban is békességet teremtettek, de a tulcsigi vám ügyében csak másfél évvel később, 1422 decemberében született meg az egyezés a város és a család akkori feje, Kapi

⁷⁶¹ Draskóczy, Sáros megye vámhelyei, 47, 55.

⁷⁶² ZsO I. 3688. sz. (403), 3922. sz. (429), 4110. sz. (451)

⁷⁶³ „*de iustis et consuetis viis eorum expellere faceretis, et ad incosuetas vias ire cogeretis, tales in quibus temporibus in prioribus non processissent*” Eperjes lt. 35. sz. (19–20)

⁷⁶⁴ ZsO VIII. 883. sz. (261)

András özvegye között. A szabad királyi városok bírása, a tárnokmester közvetítette a fogott bírák által hozott erős (*firmiter*) békét.⁷⁶⁵ Nem ismerjük a békelevél tartalmát, így nem tudjuk eldönteni, hogy ki sértette meg azt, de azt már láttuk, hogy három évig sem tartott ez a szilárd békesség.

Nem kellett azonban lefoglalni a szállított árut és az úti holmit ahhoz, hogy a panaszos a vámszedést hatalmas tettek tekintse. A Zemplén megyei Salamon vámjánál 1425-ben megfizették a vámot a leleszi prépost fuvarosaival, akik a prépostság birtokáról földesuruk saját használatára szállították Leleszre az élelmiszert. A vámosok tudták mit tesznek, mert kijelentették, hogy az ilyen áruk után ezután is megfizetik a vámot. A prépost ezt azonban ország szokásjogával ellenkezőnek tudta, és hatalmaskodásnak nevezte a vám birtokosának és embereinek eljárását.⁷⁶⁶ A prépostnak sok igazsága volt: a nemeseknek, a világi és szerzetben élő egyháziaknak „házuk szükségletére vásárolt dolgaik és javaik után” nem kellett vámot fizetniük.⁷⁶⁷ Egy korábbi prépost ráadásul harminchat évvel korábban már külön oklevelet kért a királytól, hogy a saját céljaira szállított áruk után ne kelljen az országban sehol vámot fizetnie; „mint ahogy azt az ország egyházainak szabadsága megköveteli”, szövege.⁷⁶⁸

Még mielőtt azonban egyértelműnek látnánk a helyzetet, és hatalmaskodónak minősítenénk a salamoni vámosokat, képzeljük magunkat a helyükbe. Vajon mi alapján hihettek néhány kocsisnak, akik kereskedelmi mennyiségű árut szállítottak át a vámon, és csak annyit mondtak, hogy a leleszi atyáknak viszik azt? A „ház szükségletére” vásárolt holmik évszázadokon keresztül adhattak vitára okot a vámhelyeken. Amikor 1498-ban törvényt hoztak róluk, és kimondták vámmentességüket, korántsem alkottak új jogot, csupán a nemesek, papok és szerzetesek többször megsértett szabadságát állították helyre, vagy inkább próbálták helyreállítani.

Akár a vámosoknak, akár a leleszi prépostnak adunk hitelt, egy valami egészen bizonyos: a jogtalan vámszedés a legcsekélyebb erőszak nélkül is már önmagában hatalmaskodásnak számított, akárcsak a szabálytalan jobbágyköltöztetés. Mindkettő megkárosította ugyanis a

⁷⁶⁵ZSO IX. 1226. sz. (392)

⁷⁶⁶ „*contra approbatam legem et consuetudinem huius regni*” ZsO XII. 797. (311) A vám helyére: Csánki, Történelmi földrajz, I. 361.

⁷⁶⁷ 1498: 35. tc. (CJH, DRMH) Némileg másként interpretálta ezt a rendelkezést a Négyeskönyv. Qadripartitum I. 21. A szokásra a Magyi-féle formuláskönyv is tartalmaz adatot. A szondi királyi vámszedőknek adott parancs szerint az óbudai apácák Szondról gabonát, bort, halat, disznót és más dolgot saját használatukra (*pro usu earum necessariarum*) szállítanak, és ők, miként az ország más nemesei is, az ország régi törvénye és szokása szerint (*de antiqua lege et consuetudine predicti nostri*) ezek után nem fizetnek vámot. Kovachich, *Formulae*, 62. sz. (190–191)

⁷⁶⁸ „*cum libertate ecclesiarum regni nostri requirente*” DF 233986. (ZsO I. 1047. sz.) Az oklevél ismeretét Kovács Viktóriának köszönöm.

birtokost. Az erőszak lehetősége amúgy is benne rejlett a vámszedésben, hiszen a vámosoknak joguk volt a vámot akár erővel is behajtani. A vámosok nem azért voltak hatalmaskodók, mert lefoglaltak valamit, vagy mert erőszakot alkalmaztak, hanem mert jogtalanul tették ezt.

Eddig majd minden hatalmaskodás típusnál, talákoztunk olyan tettel, amikor a hatalmaskodás tárgyának birtokosa szenvedte el a jogtalan erőszakot vagy legalábbis őt érte kár. Nincs ez másként a vámok esetében sem. A Garamon szedett goznicai vám kétharmada a királyé, harmada a garamszentbenedeki apáté volt. A királyi részt a lévai várnagy kezelte, aki „saját gonosz hatalmától vezérelve” 1344-ben a feljebb fekvő szomszéd faluba, Zsarnócára helyezte át a vámot. Így tett a geledneki vámmal is, melynek harmada szintén az apátságé volt. Ezt is valamivel feljebb, Ladomérra tétette át. Mindkét áthelyezés „hatalmasul és a monostor súlyos kárára” történt – állította az apát.⁷⁶⁹

Egyik vám nem lehetett a másik kárára, szólt a már több alkalommal megismert jogelv. Ennek megsértéskor hatalmas tettet emlegettek a panaszosok. Nehéz lenne velük vitatkozni. Egy birtok haszonvételének akármilyen kismértékű csorbítása olyan cselekedet volt, mintha egy legelőt egy új malom csatornájának vize árasztotta volna el. „Hatalmasul” szállták meg a Rátótiak a Veszprém megyei billegei vámot 1400-ban, és az ott áthaladó kereskedőket kifosztották – állították a Szegváriak. Rablásról szó sem lehetett, ezt csak a nagyobb nyomaték kedvéért tették hozzá a panaszukhoz. A Rátótiak egyszerűen a maguk számára szedték be a régóta vitatott birtoklású vámot. Kár a Szegváriakat érte, akiknek szegvári vámjára a megszállás miatt már nem mertek menni a kereskedők.⁷⁷⁰

A Kállaiak 1426-ban állítólag a tokaji rév közelében egy hamis révet emeltek, ahol vámot szedtek, és így megkárosították a tokaji rév akkori birtokosát, Lazarevics István szerb despotát. A király szigorú parancsban utasította Szabolcs megyét, hogy tegyen igazságot, mivel ő – így az oklevél – „mindenkinek meg fogja tiltani a hamis révek vagy kompok létesítését vagy birtoklását, és nem akarja, hogy bárki is bármiféle révet vagy kompot birtokoljon, csak olyat, melynek törvényes adományozásáról és engedélyezéséről biztos jog és oklevél révén szerzett, nyilvánvaló tudomás volt, az efféle a hatalmaskodásokat pedig nem kívánjuk büntetlenül hagyni.”⁷⁷¹ Ebből következően a hamis vámhelyek felállítása nemcsak a panaszos felek, hanem a királyi kúria szemben is hatalmaskodás (*actus potentiarius*) volt.

⁷⁶⁹ MES III. 712. sz. (540–541) A vámok helyére: Györffy, ÁMTF I. 444, 445, 456, 488; Weisz, Királyketteje, 171, 177.

⁷⁷⁰ ZsO II. 496. sz. (61)

⁷⁷¹ Szabolcs megye okl. II. 383. sz. (103)

Hatalmaskodás volt a vámosok eljárásának történő ellenállás is. Ha valami, ez aztán végképp meggyőzhet bennünket arról, hogy az *arrestatio* – dacára a százával fennmaradt panaszleveleknek – a vámokon teljesen törvényes eljárás volt azokkal szemben, akik ki akarták kerülni a vámot. A Szatmár megyei Károly a 15. század elején az ottani vámmal együtt a Körösszegi, másként Csáki család birtokában volt. Az ottani vámos 1410-ben visszafelé tartott Károlyra kétszáz forint értékű holmival, melyet azoktól az utasoktól vett el, akik a Károlyon szedni szokott vám útját (*tramite seu via tributis*) „hamis és szokatlan utakon elkerülték”. Amikor azonban Radalf faluba ért, az ottani földesúr, Radalfi László elvette tőle az elkobzott dolgokat, őt magát pedig Károly határáig kergette. Bizonyára ezeknek a jószágoknak az ügyében küldtek Radalfra egy másik károlyi vámost, hogy tárgyaljon Radalfival, akit azonban ott elfogtak.⁷⁷² A Körösszegiek hatalmaskodásnak tekintették az ügyet.

A vám feldúlása természetesen hatalmaskodásnak számított. A szomszédos Morvaországban történt ugyan az eset, mivel a leendő alperes, Podmanicki László magyar volt, a két ország pedig akkor amúgy is ugyanazon uralkodó jogara alá tartozott, így a magyar kúria járt el az ügyben. A Podmanickiaknak voltak morva birtokaik is, az odavaló tisztartó 1474-ben összegyűjtötte embereit, és Nevšovára mentek, ahol a vámházban ötven forint kárt tettek, az ottani uraság három emberét pedig véresre verték.⁷⁷³

A vámok esetében is a már többször megfigyelt jelenségeket látjuk érvényesülni. Birtokügyekről volt szó, hiszen a birtok jövedelmével összefüggő cselekedeteket követtek el azok, akik lefoglalták vagy megvámolták más alattvalóit, miként azok is, akik megkárosították más vámszedő helyét. A forrásokban megörökített erőszak nem egyedi eset volt, hanem többször megisméltendő cselekmények sorozatának egyik része.

⁷⁷² Csáky oklt. I. 270–272. Radalf – ebben az oklevélben Ladarp formában szerepel – a mai Nyírmeggyes határába olvadt. Németh, A középkori Szatmár megye, 238.

⁷⁷³ Podmaniczky oklt. I. 63. sz. (116–117)

11. Úti lefoglalások, represszáliák és a hatalmaskodások

A hatalmas tetteket eddig tárgyuk szerint csoportosítottuk. Van azonban a hatalmaskodásoknak egy jellegzetes csoportja, amely helyszínével tűnik ki a többiek közül, az, amelyet úton, ahogy leggyakrabban emlegették, szabad úton követtek el. Már többször elmondtuk, hogy a hatalmas tettek leírása általában nagyon egyszerű, ezek azonban különösen kiemelkednek szűkszavúságukkal. A legtöbb esetben a hatalmaskodásnak tartott cselekmény elmondásán túl semmilyen más információt nem közöltek. A panaszos vagy a panaszos alattvalója szabad úton (*in libera via*) haladt, mikor a bepanaszolt vagy emberei megtámadták, és bántalmazták, dolgait elvették, holott semmiféle bűnt nem követett el (*absque suis culpis exigentibus, nullis culpis suis demeritis*), tették mindezt hatalmasul (*potentialiter*) vagy hatalmaskodás közbejöttével (*potentia mediante*).⁷⁷⁴

Egy Pozsony megyei birtokos 1302 körül szabad úton fogott el egy nemest, nyolc napon keresztül bilincsben tartotta, pedig semmilyen bűnt nem követett el. A foglyul ejtett személy csak tíz márka lefizetése fejében tudta kiváltani magát.⁷⁷⁵ Tíz évvel később Újvár megyében a Tekele nemzetség egyik tagját a maga szabad útján (*in libera via sua*), egy rokona birtokán bűn nélkül ölték meg, és harminc márkányi holmiját vették el tőle.⁷⁷⁶ 1425-ben Krassó megye abban az ügyben végzett vizsgálatot, hogy Macedóniai Dancs Simon familiárisai a panaszos egy szabad úton haladó parasztjára ütöttek, és anélkül, hogy bármi bűne lett volna (*nullis culpis suis demeritis*), minden holmiját elvették tőle.⁷⁷⁷ Három formulára érdemes figyelnünk, ha ezeket a panaszokat olvassuk: a szabad útra, a saját bűn nélküliségre és hatalmaskodás közbejöttére.

Megszokhattuk, hogy a hatalmaskodásoknál mindkét félnek megjelennek az érdekei. Erőszakra, vagy azzal való fenyegetésre épp azért került sor, mert az ellenkező érdekek feloldására ott helyben nem volt más lehetőség. E jelenségeket kell itt is keresnünk, hiszen a hatalmaskodás egyértelműen megjelent a panaszban; hatalmaskodásnak, nem pedig büntettnak nevezték az erőszakos tettet a panaszlevélben. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a formulák azért szerepeltek a panaszokban, hogy kihangsúlyozzák a panaszos igazát, amelyek valójában azonban korántsem teljesültek teljes egészében. A panaszos nem hazudott, csak

⁷⁷⁴ Történt olyan úti lefoglalás is, ahol nem emlegették ezeket a formulákat. 1447: Bánffy I. 464. sz. (660–661)

⁷⁷⁵ AO I. 201. sz. (220)

⁷⁷⁶ Fejér CD VIII/1. 225.sz. (479)

⁷⁷⁷ DL 56519. (ZsO XII. 97.) További példák: 1425: ZsO XII. 115. sz. (67), 419. sz. (172), 521. sz. (199)

saját érdeke és saját nézőpontja szerint mondta el a cselekményt: ő szabad úton járt, és nem követett el semmiféle bűnt. A hatalmaskodó azonban erről másképp vélekedett. Épp e másfajta véleményből lett hatalmaskodás az adott erőszakos tett, ez különböztette ugyanis meg a büntettektől. Az, aki másképp vélekedett, az meg volt győződve igazáról, ráadásul nem egyszerűen a magáéről, hanem a szokás által támogatott jog szerinti, általános igazságról. Az útonálló is meggyőzheti magát tette helyességéről, ezt azonban cimboráin kívül senki nem fogadja el. Nem volt érvényes azonban ez egy bűnöző, vagy egy adós nyomába eredő személyre, főleg nem, ha az üldöző a saját érdekében járt el. Az ellenük való erőszakos fellépést az egész középkor tolerálta.

Kezdjük a szabad úttal. A magyarországi latinságban a *libera via* csak az erőszakos tettekkel összefüggésben merült fel.⁷⁷⁸ A szabad úton elkövetett támadás súlyos cselekménynek számított, ezt tették hozzá az úton történt nemi erőszak elbeszéléshez éppúgy, mint az úton elkövetett gyilkosság és látszólag közönséges rablás ügyében tett panaszhoz is.⁷⁷⁹

A szabad út nem volt olyan objektív fogalom, mint pl. az országút. Nem lehet tehát megrajzolni az ország vagy egy megye szabad útjainak térképét. A szabad út csak bizonyos összefüggésekben értelmezhető. Láttuk már, a középkori szabadság alapvetően negatív fogalom volt, valamitől való szabadságot jelentett, és csak ezután következett annak a kiváltságnak a birtoklása, ami kivette a szabadsággal rendelkező személyt vagy közösséget az általános szokások alól. Az út szabadsága azonban nem azt jelentette, hogy voltak szabad, azaz kiváltságolt, és másfajta utak. A szabad út a rajta haladónak arra való lehetőségét jelentette, hogy békésen, azaz lefoglalás nélkül haladhat rajta. Ez azonban alapvetően szubjektív szabadság volt. A tolvajt el lehetett fogni az úton, fel lehetett tartóztatni az adóst is, aki többszöri felszólításra sem adta meg adósságát, szabad volt azonban ugyanitt annak az útja, aki nem követett el semmilyen bűnt, és nem volt semmilyen adóssága. Ő a „maga szabad útján ment”, ahogy a fenti Újvár megyei és a vásári hatalmaskodásoknál elemzett, 1498-as Trencsén megyei forrás mondta. Trencsénben azért tartották a megtámadottak szabadnak az útjukat, mert vásárra tartottak, és vásárra jövőt-menőt meghatározott időn belül nem lehetett *arrestatio* alá venni.⁷⁸⁰

Vámok esetében a szabad út annyit tett, hogy az azon haladót nem lehetett vám fizetésére kényszeríteni, sem pedig a vámszedéssel szoros összefüggésben álló lefoglalás alá venni. Az itt emlegetett szabad utak megint csak szubjektív szabadságot fejeztek ki. A magán vámok

⁷⁷⁸ Szilágyi, *On the Road*, 98.

⁷⁷⁹ 1358: AO VII. 182. sz. (328–330); 1392: Sopron vm. oklt. 355. sz. (506–507); 1425: ZsO XII. 1156. sz. (450), 1302. sz. (491)

⁷⁸⁰ Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (354–360)

esetében voltak, akiknek ugyanaz az út szabad volt, voltak, akiknek nem. A vámszedésnél emlegetett tulcsigi példánknál maradva, sok kereskedőnek a Szekcső-parti úton kellett haladnia, és át kellett mennie a tulcsigi vámon. Számukra az ettől nyugatra fekvő út álút (*falsa via*) volt, ahol a vámosok lefoglalása – no meg kemény erőszaka – várt rájuk.⁷⁸¹ Az eperjesieknek, saját felfogásuk szerint a bártfaiaknak, kisszebenieknek és a környékbeli falvak lakóinak azonban a nyugati út *libera via* volt.

Ha nem kereskedésre használták, lehetett más, sokszor rövidebb utakon is haladni. A vásároknál már említett példa jól illusztrálja ezt. Szatmár megyében nem azért vezetett szinte nyílegyenes út Szántó és Bélték között, hogy azon senki ne járhasson, és csak nagy kerülővel Darócon keresztül mehessen. Ezt az utat nem titokban hasították ki a földek, rétek között, és építették meg az itteni falvak lakói. Munkába menetelre, szüléskor bábáért, beteg ember mellől papért küldésre természetesen lehetett használni a rövid utat. Az ilyen ügyben járónak szabad út volt a rövid út, de ha másnap már azért fogott be szekérébe valaki, hogy tűzifát adjon el Béltéken, akkor járt el helyesen, ha Daróc felé vette az útját. Ebben az esetben a rövid út már álút volt, amelyen könnyen megjárhatta az úton haladó.

A rétek, mezők, erdők között, vagy éppen a szőlők alatt vezető utak szabadok voltak azoknak, kiknek ott volt földjük, szőlejük, kiknek engedélyük volt arra, hogy az erdőben fát vágjanak. Aki azonban ilyennel nem rendelkezett, annak nem volt szabad ezt használni. Ha mégis itt haladt, joggal feltételezték, hogy rosszban sántikál: más szénáját, gabonáját, fáját, szőlejét akarta elszállítani, ezért lefogták, áruját pedig lefoglalták.⁷⁸²

Már láttuk, lefoglalásra akkor kerülhetett sor, ha valaki nem fizette meg adósságát, vagy valamilyen bűnt követett el. A *culpa* tágabb értelemben, egyszerre jelentett büntetendő cselekményt és abból fakadó tartozást.⁷⁸³ Lehetett ez a bűn a vám elkerülése, a magán út használata. Ezekben az esetekben a szabad út és a bűn nélküliség formulája szorosan, alig szétválaszthatóan függött össze egymással. Azért volt valakinek az útja szabad, mert nem követett el bűnt, mert nem kerülte ki a vámot. Azért nem kerülte ki a vámot, mert nem is kellett azt érintenie, hanem mehetett a maga szabad útján. Az erdei úton járó olyan erdőben haladt, amelyet használhatott ő is, és mivel használhatta, nem követett el bűnt a favágással, tehát nem lehetett lefogni, lefoglalni.

A *culpa* azonban lehetett olyan tartozás is, amely nem az út használata vagy nem használata miatt keletkezett, hanem egy régi kiegyenlítetlen ügyből fakadt. Ha az úton haladónak

⁷⁸¹ Weisz, Vásárok és lerakatok, 108; Szilágyi, On the Road, 103.

⁷⁸² Szilágyi, On the Road, 100.

⁷⁸³ 'culpa' szócikk LLMAeH

kiegyenlítetlen és behajthatatlan tartozása volt valakivel szemben, és nem állt vásári védelem alatt, akkor fel lehetett tartóztatni, és lefoglalást lehetett rajta tenni. Ha azonban azt állította a feltartóztatott, hogy neki magának semmiféle bűne – értsd adóssága – nem volt, akkor látszólag már biztosak is lehetünk abban, hogy a lefoglaló hatalmaskodó volt.

Csak hogy egy valamit elhallgatott a formula: azt a lehetőséget, ha nem neki magának, hanem egy falubelijének vagy egy polgártársának volt behajthatatlan adóssága a lefoglalóval szemben. Ebben az esetben ugyanis az adós régi szokás szerint represszáliát alkalmazhatott, azaz azon hajtott végre foglalást, akin tudott. Ezt persze tudta a hatalmaskodás elszenvedője is, neki azonban nem az volt az érdeke, hogy a hatalmaskodó tettét a legcsekélyebb mértékben is legitimálja. A bűn nélküliség formulájában ezért szerepelt a saját (*sua*) szó. Ő maga nem követett el semmit, ő maga nem volt adósa senkinek, mégis lefoglalták dolgait, őt magát pedig elfogták – a panaszlevél ezt akarta sugallni.

A *libera via* és a saját bűn nélküliség formulája jól illett a panaszosok érveinek kifejtéséhez, ezek támasztották alá a harmadik formulát, azt hogy hatalmasul jártak el velük szemben. Ez azonban csak az egyik fél véleménye volt. Ettől még az adott ügyben az *arrestatio* alkalmazója lehetett saját jogainak védője, a megtámadott pedig jogos elszenvedője a végrehajtásnak. Miként a peres feleknek a bíróság előtt tett kijelentései sem azt szolgálják, hogy az igazság kiderüljön, a per megkezdése előtt összeállított panaszos leveleknek sem az volt a funkciójuk, hogy az igazságot megvilágítsák, hanem csak az, hogy a panaszos érdekeit alátámasszák. Korántsem keletkezett minden úti lefoglalás represszália miatt, panaszkodtak e miatt a vásári szabadságra és a szabad úthasználatra hivatkozva vámosok ellen is. Represszáliára ugyanis nem csak a nyílt úton volt lehetőség.

Két példa erejéig nézzünk közelebbről úti hatalmaskodásokat, mindegyiket Erdélyből. Mindkét esetben nehéz eldönteni, hogy a bosszú, a represszália vagy egyszerűen az önvédelem vezérelte-e a hatalmaskodásért bepanaszolt személyeket, Bánfi István fiait 1465-ben és Gesztrágyi Benedeket 1501-ben.

Az erdélyi vajda megvakíttatott egy Póka Mihály nevű nemesembert bűneiért. A Póka ügyében hozott ítélet minden bizonnyal olyan perben kelt, ahol Kolozsvár városa volt a felperes. A Bánfiak – kiknek Póka talán a familiárisa volt – a saját birtokaikon és mindama területeken, ahol akár királyi, akár más megbízásból ők parancsoltak, Póka keresetére egyremásra lefoglalták a kolozsváriak javait. A kolozsváriak végül a királyi udvarhoz fordultak a panaszukkal.⁷⁸⁴ Az erdélyi püspök nagykapusi parasztjai, szekereken szállítottak bort

⁷⁸⁴ Bánffy oklt. II. 60. sz. (70–71)

Gyaluról Nagykapusra. Útközben Gesztrágyi Benedek embereivel rájuk támadt, szidalmazta őket és egyiküket egy lándzsával megsebezte. Gesztrágyi azt állította, hogy ő csak magát védte meg, mert a püspök parasztjai támadták meg őt, és ő nem tett mást, csak védekezett.⁷⁸⁵ A Bánfiak feljogosítva érezték magukat arra, hogy az úton levő kolozsváriakat mindaddig feltartóztassák és lefoglalást tegyenek rajtuk, amíg azok elégtételt nem adnak az ő panaszukra megvakított személynek. Gesztrágyi is jogosnak tartotta védekezését a rá támadó paraszttal szemben. A két fél története olyannyira eltért egymástól, hogy még vélelmezni sem lehet, hogy melyikük járt el jogosabban.

A Gömör megyében fekvő Krasznahorka vára és uradalma 1426-ban a Pelsőciek birtokában volt. Az ő várnagyuk, egy helybéli jómódú nemes, Hanvai László vett el hét igáslovat és szekereket a krasznahorkai uradalomhoz tartozó Felsősjó mellett a Csetneki család parasztjaitól, kik szabad úton haladtak. Az úti lefoglalások esetén általában ugyanazt az eljárást követték, mint az erdei és mezei lefoglalásoknál. Először tárgyaltak a lefoglalóval, és csak ha ez nem vezetett eredményre, kezdtek pert. Most is ez történt. Midőn a várnagyot kérdőre vonták, az elismerte tettét, sőt rögtön hozzá is tette, hogy ő a Csetnekieket ki akarja zárni a Dobsina, különösen pedig az ahhoz tartozó bányák és vasművek birtokából, és ha ők ezen bánkódnának vagy bánkódni akarnának, nyugodtan búsuljanak csak rajta.⁷⁸⁶ Talán nem egészen szó szerint idézte a Csetnekiek ügyvédje a várnagy szavait, de a lényeg benne volt a panaszban: a várnagy, aki a Pelsőciek dobsinai birtokrészéért is felelt, mindent megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse az értékes település másik birtokosát, a Csetneki családot dobsinai birtokrésze élvezetében.⁷⁸⁷ Az egyoldalú panasz természetesen nem szólt arról, hogy keresett-e a várnagy valamilyen jogalapot tette elkövetésére, azaz a Csetnekiek fuvarosai nem követtek-e el valami olyasmit, ami okot szolgáltathatott volna lovaik és szekereik lefoglalására. Az azonban bizonyos, hogy az úti lefoglalás ezúttal a birtokjog védelmét szolgálta.

Hont megyében két nemes család, a Krakkóiak és az Osgyániak viszálya 1453-ban egész hatalmaskodássorozathoz vezetett. Az Osgyániak elfoglalták Krakkót, és saját parasztjaikkal műveltették meg. Minden bizonnyal a birtok vagy inkább birtokrész éléséből fakadtak a későbbi úti lefoglalások: a panaszos egyik szabad úton menő jobbágyát elfogták, egy másikat pedig feleségével együtt levetkőztették, és javaikat lefoglalták.⁷⁸⁸ Ugyanebben az évben a somogyi Patán egy erdő állítólagos elfoglalása is úti lefoglaláshoz vezetett: a másik fél egyik

⁷⁸⁵ DL 29346.

⁷⁸⁶ ZsO XIII. 945. sz. (331), 1024. sz. (352), 1035. sz. (354), 1323. sz. (434)

⁷⁸⁷ A két család viszályára: Ila, Gömör megye, II. 2126.

⁷⁸⁸ DL 4396. Az oklevél *spoliassent* szavát lefoglalásnak kell értelmezni.

szabad úton járó jobbágyától száz somogyi számítású márkát vettek el.⁷⁸⁹ Bodrog és Bács megyében 1498-ban Vingárti Geréb Péter és Haraszti Ferenc emberei közt tört ki a viszály. Vingárti egyik, malomból hazatérő parasztját kalodába zárva vitték el Haraszti familiárisai. Geréb Péter tisztartója ebben az ügyben két familiárisát a bodrogi megyei törvényszékre küldte, hogy ott a megyei vizsgálat során tegyenek vallomást. Mikor a két familiáris a *sedriáról* a szabad úton hazafelé tartott, Haraszti emberei megtámadták őket. Az egyiküket azonnal megölték, holttestét magukkal vitték és kerékbe törték, a másikat súlyosan megsebesítették, lovát pedig lenyilazták.⁷⁹⁰

Az úti hatalmaskodások modern szemmel nézve nagyon hasonlítottak a rablásokhoz, a kortársak számára azonban világos volt, hogy a probléma gyökere teljesen más, mint a büntettekénél. Vitatott birtokjogok vagy fennálló tartozások álltak a háttérükben.

⁷⁸⁹ DL 89315.

⁷⁹⁰ DL 73164.

12. Bíraskodás és hatalmaskodás

A bíraskodás a hatalomgyakorlás része, a középkori bírói hatalom azonban nem különült el a hatalom más ágaitól. Akiknek volt alattvalójuk, azokat megillette a felettük levő bíraskodás joga is, akár csak a királyság tisztségviselőit az alájuk rendelt, felügyeletükre bízott népekkel szembeni bírói joghatóság. Ez jelent meg a földesúri bíraskodási jogban, ezt látjuk érvényesülni pl. a nádor bírói joghatóságában az udvarnokok, vagy a kamaraispánokéban a kamarák alkalmazottai felett. A bírói joghatóság – helyesebben valakinek a nevében gyakorolt bírói joghatóság – a más fölötti uralmat fejezte ki. A hagyományos világ végén, azaz az újkorban, amikor még sok, régi bírói joghatóság élt az országban, királyi adományokra vezették vissza ezeket. Eszerint a nem királyi bíróságok mind királyi eredetűek lettek volna, csak idővel eladományozták, vagy, ahogy akkortájt mondták, átengedték őket. Ez azonban már egy olyan korszak felfogása volt, amely az állam kizárólagos bírói joghatóságának alapjait rakta le, és saját korának elérendő ideáit kereste a múltban.

A bírói hatalommal való visszaélést éppúgy hatalmaskodásnak tekintették, mint a bírói hatalom korlátozását. Mindkét eset kárt okozott a panaszosnak: az elsőben az, aki igaztalan eljárásnak vetette alá őt, vagy embereit, a másodikban, az, aki meggátolta az őt jogosan megillető bírói joghatóság gyakorlását. Közelebbről nézve – mint már annyiszor láttuk – mindkét félnek volt némi igazsága.

Óvári Konrád 1291-ben azért tett panaszt a nádori bíróság előtt, mert Kemény baranyai ispán emberei fegyveresen, több falu népét összegyűjtve rátörtek az ő Baranya megyei Gyula nevű településére, ottani tiszttartóját foglyul ejtették, annak feleségét megsebesítették, közben pedig hetven márka kárt tettek a jószágokban. Ezek után Kemény helyettesére, Baranya megye udvarispánjára bízta a tiszttartót, aki a nádor bírósága elé vezette, és azt állította róla, hogy latorság elkövetése közben fogták el, majd átadta a nádori bíróságnak. Időközben felbukkant Óvári Konrád is, aki tiszttartóját kiváltotta a fogságból. Mivel megyei ügyről volt szó, a nádor a baranyai szolgabírának adott parancsot arra, hogy tegyenek igazságot a felek között. A parancshoz azonban azt is hozzátette, hogy ha a tiszttartó tisztázná magát, Kemény és emberei pedig nem jelennének meg a törvényszék helyén, akkor Kemény váráról és birtokairól ítéelkezzenek.⁷⁹¹

A nádori oklevél a korabeli ítéelkezési gyakorlat egészen mély rejtelseibe enged bepillantást. A baranyai ispán saját embereivel, tiszttartójával, atyafiaival, szervienseivel és négy falujában

⁷⁹¹ ÁUO X. 285. sz. (424) (RP 249) Wenzel kiadása rossz, Szöcs helyesbítése az ügy szempontjából fontos.

élő alattvalóival fogatott el egy állítólagos bűnözőt. Nem is tehetett másként, hiszen a 13. századi megyei karhatalom az ispán és a többi megyei tisztviselő saját embereit jelentette. Kemény és társai éppen azért lettek megyésispánok, mert elegendő birtokuk volt ahhoz, hogy alkalomadtán ekkora földesúri familiát mozgósítsanak. A lefogás dúlással járt, valószínűleg Óvári panaszának ez volt a fő alapja. Azt sem tudjuk, hogy mi volt az a bűntett, ami miatt annyian indultak meg Óvári birtoka ellen. Óvári elfogult panaszából azonban talán kihámozható, hogy miféle tettért fogták el a tiszttartót. A baranyai udvarispán azzal adta át a tiszttartót a nádor kezébe, hogy latorság közben fogták el. Óvári története szerint ez nem lehetett igaz, hiszen fényes nappal, ebédidőben, lakóhelyén csaptak rajta emberén.⁷⁹² Némi hitelt kell adnunk az udvarispánnak azonban akkor, ha a tiszttartó lefoglalta a környékbeli falvak jószágait és törvénytelenül, azaz lator módon járt el. A tetemes gyulai kár valószínűleg úgy keletkezett, hogy a lefoglalt jószágokat Kemény emberei kiszabadították. Ez az ügy ugyanis nem a baranyai ispán független hivatali eljárásnak a része volt, hanem egy hatalmaskodássorozat része, mely régóta dúlt Óvári Konrád és Kemény, pontosabban Óvári és Kemény falvai között. Valójában egy szomszéd hatalmaskodott a másik földesúr birtokán.

A megtámadott Gyula Kemény ispán ama falvaival volt határos, amelyekből az ispán Gyula ellen küldte embereit. Nem ez volt az első támadás, amely Kemény részéről érte Óváriak ezt a települését. Hat évvel korábban Kemény hat gyulai vallon jobbágyot ölt meg, és más hatalmaskodásokat követett el Óvári birtokain.⁷⁹³ A perbe fogott ispán tehát a maga ügyében járt el, amikor latorságért elfogatta a szomszéd birtokos tiszttartóját és feldúlta annak falvát. A tiszttartó latorsága pedig minden bizonnyal egy korábbi hatalmaskodásban való részvétel volt, vagy legalábbis egy olyan cselekmény levezénylése, amelyet Kemény Óvári részéről hatalmaskodásnak, a tiszttartó részéről pedig latorságnak tekintett. Az azonban bizonyos, hogy Óvári szemében szomszédja bírói eljárása hatalmaskodás volt. A nádor parancsa ellenére Keménynek aligha kellett attól tartania, hogy saját szolgabírái fognak falvai és vára sorosáról döntenek, ha esetleg bebizonyosodott volna, hogy hatalmasul járt el. Ilyen ügyben szolgabírák nem tehettek igazságot. A parancs tehát nem vonatkozhatott arra, hogy az ispán és birtokai fölött ítéljenek a szolgabírák, arra azonban igen, hogy Kemény várához és falvaihoz tartozó familiárisait és parasztjait felelősségre vonják.⁷⁹⁴

⁷⁹² „*clara luce in ora prandii*” A *prandium* idejére: Kubinyi, A mezőgazdaság történetéhez, 430.

⁷⁹³ ÁUO IX. 310. sz. (435) A falvak fekvésére: Györffy, ÁMTF I. 311. Permán, Ug és Tótvölgy nyugat felől határolták Gyulát, Kövesd azonban valamivel távolabb feküdt.

⁷⁹⁴ Jó pár évvel később Kemény valószínűleg e miatt az ügy miatt is pereskedett Óvári Konráddal az országbíró előtt. HO VI. 332. sz. (450–452)

Valami hasonló történt 1337-ben Győr megyében, ami miatt Kapi Rénold perelte be Móric győri ispánt. Móric a megye számára Győrben tartott közgyűlést, és midőn a közgyűlésre összejött nemesek és nem nemesek már szétszéledtek, szervienseivel és a szolgabírákkal anélkül fogatta el Rénoldot, hogy bárki is beperelte volna őt. A lefogás indoka az volt, hogy Rénold bizonyos Niklin szemét jogtalanul kitolatta. Rénold ezzel szemben azt bizonygatta, hogy jogosan fogta el Niklint, akit a Győr megyei *sedria* elé állított, és ez a törvényszék engedte meg neki, hogy azt tegyen vele, amit akar, ezek után pedig jogszerűen (*iuris ordine*) vakítottatta meg, ráadásul többször is azt állította, hogy az ispán nem is ezért fogatta őt le, hanem birtokaira vetett szemet. Rénoldról csak két megyebeli nemes kezességvállalása mellett vették le a bilincseket, azok pedig Rénold vagyonából elégítették ki Móric ispánt. Rénold minderről vizsgálatot is végeztetett, ami természetesen az igazát erősítette meg.

Szót kapott azonban a másik fél, Móric ispán is, aki módszeresen ízekre szedte Rénold panaszát. Először a vizsgálat törvényességét kérdőjelezte meg, mondván Rénold ezt egy rokonával mint királyi emberrel végeztette el. A győri közgyűlés eseményeit pedig egészen másként adta elő. Szerinte Niklin ott igenis előállt, és elpanaszolta, hogy Rénold őt „hatalmasul és jogtalanul” vakítottatta meg. A közgyűlés bírái háromszor is megkérdezték erről Rénoldot, aki azonban nem tudott a maga mentségére semmit sem felhozni, ezért a közgyűlés hatalmaskodás tényében marasztalta el. Még azt is hozzátette, hogy az ügy súlyára való tekintettel a közgyűlésen résztvevők kérését teljesítve, egyezsége bocsátotta a feleket. A közgyűlés második napján azonban a vak Niklin felesége sírva jelent meg, hogy Rénold a férjét a szállására vitte, hogy megegyezzen vele, urát azonban azóta sem látta, nem is tudja, hogy mi történt vele. Az esküdtek erre megparancsolták Rénoldnak, hogy engedje el Niklint, aki tagadta, hogy tudna felőle valamit. A közgyűlés ezután ítélte el Rénoldot, mint hatalmas cselekedet elkövetőjét és emberrablót, aki aztán a harmadik napon előadta a vak embert. Az ispán azt is elmondta, hogy Rénold sem kezeseket nem állított, sem pedig szabadon bocsátásért nem adott neki semmit. Az ispán által előadottakat is kivizsgáltatta a bíróság, a vizsgálat pedig ezúttal mindenben megerősítette a Móric által előadottakat.⁷⁹⁵

Niklin elítélésének, így megvakíttatásának okáról, jellemző módon senki sem beszélt, ezt lényegtelennek tartották. Büntettek esetén bevett szokás volt, hogy az elítéltet a sértettnek vagy rokonának adták át, hogy hajtsa végre rajta az ítéletet. A bíróság által hozott ítéletnek magán végrehajtását senki sem tagadta, törvénytelen eljárásnak sem tartották, ez ugyanis a szokásjog része volt.⁷⁹⁶ Niklin homályos formai okokra hivatkozott, amikor azt állította, hogy

⁷⁹⁵ AO III. 289. sz. (438–440)

⁷⁹⁶ Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 12.

öt törvénytelenül fosztották meg szeme világától. Ez az ügy már nem körülötte, hanem Móric ispán és Kapi Rénold között zajlott. Kapi megpróbálta az ellene lefolytatott pert jogtalan eljárásként, az ispánt pedig hatalmaskodóként beállítani. Láthatólag kevés sikerrel.

Újfént megyei eljárást vitattak 1392-ben. Ekkor a garamszentbenedeki apát tartotta jogtalannak Bars megye eljárását. A barsi törvényszék tagjai, az alispánok és a szolgabírák, öt másik nemessel és több falu parasztjával ugyanis hatalmasul az apátság egyik falvára, Szelepcsényre mentek, ott két parasztot elfogtak, az egyiket később felakasztották, a másikat addig tartották a gimesi vár börtönében, amíg ki nem váltotta magát.⁷⁹⁷ A két jobbágyot valószínűleg perbe fogták a *sedria* előtt, ők azonban nem jelentek meg a bíróság előtt. Bars megyének ekkor éppúgy nem voltak fizetett rendfenntartói, mint egy évszázaddal korábban Baranyának vagy bármelyik más megyének, de az efféle esetekre megvolt a maguk módszere: a bírák familiárisaikból és parasztaikból kisebb csapatot állítottak össze, kik elegen voltak ahhoz, hogy egy esetleges ellenállást letörjenek, és foglyul ejtették a két parasztot. Azért a gimesi vár szolgált a megye börtönéül, mert az egyik alispán a Forgács családból származott, akik néhány esztendeje magukénak mondhatták a várat. Könnyen magyarázatot találhatunk arra, hogy a jobbágyok miért nem álltak a megyei törvényszék elé, és azt is, hogy az apát mire alapozta panaszát. Az apátságnak ősi kiváltsága volt, hogy népei ki vannak véve a megyésispánok joghatósága alól, így aztán a barsi *sedria* sem járhatott volna el a szelepcsényi jobbágyok ellen.⁷⁹⁸ A megyei törvényszék azonban minden bizonnyal a rájuk bízott rendre hivatkozott. Ha egyszer az apát nem volt hajlandó elítélni embereit, akkor azt megtették helyette ők, hiszen ők a megyei lakosság bírái – szólhatott az érvelésük.

Hogy a földesúri bírói hatalom mennyire a birtokjog kifejezője volt, arra aligha találhatnánk jobb példát annál az esetnél, amely az Esztergom megyében fekvő, egymással határos két falu két földesura között történt 1466-ban. Csolnok ura a nyúlszigeti apácakolostor, Csévé pedig a Lábatlani család volt. Ez utóbbiak tettek panaszt a kolostor ellen. Keresetük két cselekmény körül forgott. Az első egy szokványos mezei lefoglalás volt, a második azonban nem mindennapi eset. A kolostor tisztartója a Lábatlaniak csévi birtokrészén egy akasztófát emelt, és arra lógattatott fel egy embert. „Ezzel a panaszosok nagy darab földjét elfoglalták és az apácák említett Csolnok nevű birtokához csatolták” – állították a Lábatlaniak, hozzátéve, hogy így százötven forint káruk keletkezett.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ ZsO I. 2606. sz. (283)

⁷⁹⁸ MES II. 172. sz. (191)

⁷⁹⁹ DL 16421.

Cséven csak a Lábatlaniak bíraskodhattak volna, ott csak nekik volt joguk arra, hogy a meghozott ítéletet végrehajtsák. Az ő birtokuk területén a szomszéd birtokosnak nem volt joga arra, hogy bárkit is kivégezzen. Azzal, hogy ezt megtette, megsértette a Lábatlaniak birtokjogát, sőt egy darabot jogtalanul elfoglalt a birtokból a maga számára. A Lábatlaniak panasza erre a gondolatmenetre épült, csakhogy a kolostornak is lehetett igazsága. A nyúlszigeti kolostor bírói kiváltságait a középkor végén pallosjogként értelmezték. Márpedig akinek volt pallosjoga, annak ahhoz is volt joga, hogy birtoka határán akasztófát állítson. Ez éppenséggel a pallosjog általánosan elfogadott szimbóluma volt, miként az is, hogy az akasztófák helyei nem a lakott területen, hanem a birtok határában állottak.⁸⁰⁰ A tisztartó, tehát az ország régi szokásait követte, amikor a település szélén állíttatta fel a bitófát. Kérdés csupán az, hogy a hely, amelyet kivégzőhelynek kinevezett, valóban Csolnokhoz, azaz a kolostorhoz tartozott-e, nem pedig Csévhez-e, a Lábatlaniak falujához.

A bírói hatalommal való visszaélés, a hatáskör túllépése és a bíraskodási szabadságok megsértése, a károsultak szemében mind hatalmas tettek számítottak.⁸⁰¹ A törvény embere ilyenkor ugyanis kárt okozott annak, akit meg kellett volna védenie. Az azonban igen ritkán fordult elő, hogy hivatalban levő bírót efféle hatalmaskodásért elítélték volna.⁸⁰²

Hatalmaskodás volt a bírói eljárásnak való ellenállás is. A bíróság tevékenységének megzavarása azonban nem tartozott ide. Sokszor mondták ugyan, hogy hatalmasul támadt valaki a bíróságra, de e cselekedetnek megvolt a saját neve, külön büntetése is volt, modern kifejezéssel külön tényállást valósított meg e tett, ez volt a széksértés. Hatalmaskodási panaszt emeltek azonban számtalan olyan cselekmény miatt, ami megzavarta a bírói parancsok végrehajtását. Nehéz ezeket az ügyeket elválasztani az erdei, mezei, halászhelyi lefoglalásoknak történt ellenállásoktól. Láttuk már, azokat is hatalmaskodás számba vették a kortársak.

Abban a korban, amikor szabályos vetélkedés folyt a birtokosok közt a parasztokért, mindenki számított, még a bűnözők is. A középkori büntető ügyekben éppúgy ki lehetett egyezni, mint a hatalmaskodásokban, ha másként nem, hát úgy, hogy az elítélt megváltotta magát a

⁸⁰⁰ Tringli, Pest megye, 14; Tringli, Sátoraljaújhely, 6; Végh, Buda, 47; Jankó et al., Sopron, 72; Blazovich, Szeged, 87.

⁸⁰¹ Egy minden részletezés nélküli hatalmaskodási panasz a soproni szolgabírák ellen 1430-ból: DL 92784.

⁸⁰² HO VI. 332. sz. (450–452); Györffy, ÁMTF I. 368. Györffy tévedett, amikor erre az adatra alapozva azt írta, hogy az országbíró Permánt Óvári Konrádnak ítélte, valójában csak tizenöt napos lefoglalását rendelte el. A későbbi per során azonban Kemény a birtokot valóban elveszítette, rokonai azt csak jó három évtized múlva szerezték vissza.

büntetéstől. A földesurak rendre ki is váltották a büntettekért elítélt, levelesített parasztjaikat a bírák kezeiből.⁸⁰³ Volt azonban egy másik megoldás is: a paraszt erőszakos kiszabadítása.

Bodrog megyében 1388-ban két „szabad úton” haladó jobbágyot fosztott ki egy megyebéli tekintélyes nemes, Geszti János egyik familiárisa. A megrablott emberek egy szintén jómódú birtokos, Bátmonostori Töttös László emberei voltak. Ők másfél hónappal később az egyik Bodrog megyei faluban összetalálkoztak Geszti János egyik familiárisával, akit „az ország szokása szerint” letartóztattak a helyi földesúrral. A fogság azonban nem tarthatott sokáig, mert Geszti János néhány embert maga mellé véve, fegyveresen kiszabadította emberét. Bátmonostori Töttös ezt Geszti „saját hatalmával elkövetett” tettjének és ellene irányuló jogtalanságnak tartotta.⁸⁰⁴

Az ügyről csak az előzetes vizsgálatra utasító parancslevelet és a vizsgáló jelentést ismerjük. Ezek tartalma azonban – láttuk már többször – teljesen elfogult. Immáron sokadszor találkozunk azzal a jelenséggel is, hogy a panasz megfogalmazója homályos szóhasználatával az őt ért jogtalanságot a lehető legjobban ki akarta domborítani. Ezúttal odáig ment, hogy a panaszból az sem derült ki egyértelműen, hogy a lefogott familiáris azonos volt-e az útonállóval. A vizsgálat azonban ezúttal nem követte szolgáiban a panaszos, helyesebben ügyvédje szavait. Így aztán nem kétséges, hogy nem az elkövetőt fogatták le a kirabolt parasztok. Bátmonostori Töttös szerint tehát az ország szokásához büntettek esetén is hozzá tartozott a represszália. A rablás és a lefogás közt eltelt másfél hónap alatt a két paraszt bizonyára többször is kereste igazát Geszti János előtt, aki azonban nem szorította rá familiárisát a kár megtérítésére. A Bátmonostoriak parasztjai ezt megelégedve, mielőtt találkozott Geszti első szembejövő emberével, azonnal kérték annak a helynek a földesurát, ahol összeakadtak vele, hogy fogja le. A lefogásnak nem az volt a célja, hogy lefogottat bíróság elé állítsák, hanem az, hogy Gesztit rákényszerítsék az igazságszolgáltatásra és főleg arra, hogy elégtételt adasson a kirabolt parasztoknak. Ez az eljárás pedig a represszália legtipikusabb megnyilvánulása. A parasztok törvényes eljárásának megakadályozása Bátmonostori ügye is volt, hiszen a földesúri alattvalókat ért mindenfajta sérelem az úr sérelmére is történt. Ennyiben tehát kétségtelenül igaza volt Bátmonostorinak.

Csak hogy Geszti eljárásában is volt némi igazság. Egy ártatlan parasztját fogták le a legnagyobb tavaszi munkák idején – a lefogás ugyanis Szent György-nap körül történt –, ráadásul megsértették földesúri jogát is. Kisebb ügyekben csak az ő úriszéke ítéltetett saját parasztjai fölött, nagyobbakban – ilyen volt a rablás is – pedig a vármegye, de ekkor is tőle

⁸⁰³ Tringli, Két szokásjogi norma, 26.

⁸⁰⁴ Zichy okmt. IV. 314. sz. (363–365)

kellett volna kérni jobbágyának a *sedria* elé állítását. Azt a lehetőséget sem lehet kizárnunk, hogy Geszti familiárisa egyáltalán nem volt rabló, hanem jogos tartozását hajtotta be Bátmonostori két szabad úton járó jobbágyától, talán éppen ő is a represszália régi szokását követve. Geszti tehát, amikor kiszabadította jobbágyát, éppúgy a saját jogát, ráadásul birtokjogát védte, mint Bátmonostori Töttös. Két jogelv, a represszália és a földesúri joghatóság csapott itt össze egymással.

Hasonló eset történt négy évvel később Ung megyében, ahol két paraszt pereskedett egymással. A per a szokásos eljárás szerint az alperes földesurának, Sztrutei Lászlónak az úriszékén zajlott. A tárgyaláson nemcsak az érdekelt felek voltak ott, hanem a felperes jobbágy földesura, Helmecsi István is. A résztvevők összeszólalkoztak, az alperes egyik társa a vita hevében megsebesítette Helmecit, aki azonnal le akarta fogni a verekedőt, földesura azonban kiszabadította.⁸⁰⁵ Helmecsi azért tett panaszt, mert Sztrutei „hatalmasul” meggátolta őt a jobbágy letartóztatásában. Mindketten a maguk érdekét védték. Helmecsi az őt ért sérelemre a lefogással válaszolt volna, Sztrutei pedig a saját birtokán a saját jobbágyát nem engedte lefogni. A bíraskodás és a bírói végrehajtás efféle megzavarását ténylegesen hatalmaskodásnak tartották. A Szepes megyei Jekelfalva egymással rokonságban álló birtokosok közt oszlott meg. Fias Mihály részének bírása 1486-ban egy embert kalodába záratott, mire a másik birtokos, Fias István egyik jobbágya társai segítségével kiszabadította a kalodába csukott embert. Mivel ezt állítólag ura biztatására tette, aki később nem tett eleget sem a kúriai bírói parancsoknak sem a bíróság előtt nem jelent meg, ezért hatalmaskodásért főbenjáró ítéletet róttak ki rá.⁸⁰⁶ Valójában mindkét fél a saját jogait védte, Mihály a saját bírói joghatóságát, István pedig feltehetőleg szintén ugyanezt, hiszen mi másért szabadítottatta volna ki a kalodába zárt embert, ha nem azért, mert az ő alattvalója volt, és úgy gondolta, hogy megbüntetéséhez a másik Fiasnak semmi joga nincsen.

Eddig csupa olyan bíraskodást vagy bírói végrehajtást akadályozó ügyet láttunk, amelyek az úriszékek működését nehezítették. Van azonban egy gyakran előforduló ügytípus, amely a királyi bíróság végrehajtását gátolta, a birtokbaiktató parancsnak történő ellenállás. Egyetlen példa elég lesz arra, hogyan képzeljünk el egy ilyen ügyet. Egy Kolozs megyei faluban akart 1425-ben zálogjogon birtokba iktatást végezni a vajdai ember a kolozsmonostori konvent tanúbizonyosága mellett, ám amikor a végrehajtásra került volna a sor, az egyik nemes

⁸⁰⁵ ZsO I. 2380. sz. (260)

⁸⁰⁶ DL 60871, 60875, 83919, 83936.

familiárisai és jobbágyait összeverték és elkergették őket, mindezen felül elvették a konventi ember lovát és a nyereghez erősített breviáriumát is.⁸⁰⁷

Az állítólagos hatalmaskodók ezúttal valójában a megengedett erőszak egyik nemét, a visszaűzés ősi szokását gyakorolták. A latinul *repulsion*nak nevezett intézmény a birtokjog védelmét szolgálta. Mivel a perek általában birtokügyekről szóltak, az ítéletek többnyire elrendelték a pernyertes fél beiktatását is az illető birtokba. Miután fellebbezés a középkori nemesi jogban nem volt, ezért a birtokban ülőnek biztosítottak még egy lehetőséget birtoka megtartására: egyszer meggátolhatta az iktatást. Verbőci, aki hosszasan értekezett az ő korára már jelentősen megnyirbált szokásról, még azon is elgondolkodott, hogy valójában törvénykezési eljárásnak (*juridicus processus*) vagy nyilvános akadálnak (*manifestum obstanculum*) kell-e tartani a visszaűzést. A középkor végére a vele járó erőszak is sokat szelídült, általában elég volt szimbolikus erőszakot használni, kivont karddal fennhangon visszaűzni a beiktatást végzőket. Korábban azonban sokkal kiterjedtebb volt e szokás. Mindenféle iktatás során éltek és élhettek vele azok, akiknek ez volt az utolsó lehetőségük arra, hogy megtartsák jószágukat, és az erőszak is valódi volt.⁸⁰⁸

Ha nem csupán a kora újkori jogkönyvek logikáját követve nézzük *repulsiot*, akkor rajta keresztül egészen közel juthatunk a középkori törvényes erőszakrendszer megértéséhez. A birtok védelme szinte mindenek felett való volt; csak a vallási tanítások állhattak fölötte. Ha még a középkor végén is tolerálták a bírói kiküldöttekkel szemben az erőszak alkalmazását, akkor hogyan ne fogadta volna el a társadalom ezt a magánemberekkel szemben?

A bírói hatalom szoros összefüggésben volt a föld és a rajtuk élők birtoklásával. A bírói joghatósággal való visszaélés a birtokjogot sértette, a bírói hatalom mögött mindig ott áll az erőszak is, ezért a bírói hatalommal való visszaélést, a bírói hatalom megsértését hatalmaskodásnak tekintették. E hatalmaskodások azonban túlnyomó részt birtokügyek voltak. A birtokot pedig a középkori felfogás szerint erővel meg lehetett védeni. A probléma megoldása csak polgári peres keretek között volt elképzelhető, ezért sorolták ezeket az eseteket is a hatalmaskodások közé.

⁸⁰⁷ ZsO XII. 1125. sz. (434)

⁸⁰⁸ Tripartitum II. 73, 74; Quadripartitum III. 91, 92; Kithonich, Directio methodica, V. 17–22. (154–161); 1486: 16. tc; 1492: 57. tc; 1495: 9. tc; 1500: 19. tc; 1504: 4. tc. (CJH, DRH, DRMH) Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 428; Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 408.

13. Hatalmas birtokfoglalás, határjelek megsemmisítése

A hatalmaskodások mindegyik középkori felsorolásában megtaláljuk a birtokok elfoglalást. Az eddig ismertetett hatalmaskodás típusok nagy része igen közel állt a hatalmas birtokfoglalásokhoz. Általában azért lett hatalmaskodás az erdei, mezei, halastavi lefoglalásokból, mert az egyik és a másik fél is sajátjának tekintette azt a területet, ahol a lefoglalás történt. A továbbiakban nem az lesz a célunk, hogy a lehetetlennel kísérletezve, elkülönítsük a tiszta birtokfoglalásokat a többi hatalmaskodás fajtától, hanem hogy választ adjunk a következő kérdésekre: valóban hatalmaskodásnak tekintették-e a gyakorlatban is a birtokfoglalásokat, mekkora volt a birtokfoglalási panaszokban alkalmazott erőszak, volt-e egyáltalán erőszak és vajon mire hivatkoztak azok a birtokfoglalók, akiket hatalmaskodónak tekintettek ellenfeleik? Mivel a birtokhatárok megváltoztatása együtt járt a birtokjog megváltoztatásával is, ezért megnézzük azt is, mi rejtőzött a határok változtatása miatt szót emelő panaszok mögött.

Azt a kérdést, hogy valóban hatalmaskodás volt-e birtokfoglalás, gyorsan megválaszolhatjuk. A panaszosok véleményének néha a bíróság is helyt adott. Akár történt erőszak, akár nem, a törvénytelen birtokfoglalásért főbenjáró ítélet járt. Erre látunk még példákat az ítéletek tárgyalásakor.

A kismanesek által birtokolt Nyitra megyei Surány egyik birtokosát állítása szerint hatalmasul zárták ki atyafiai egy birtokrészből 1383-ban.⁸⁰⁹ A hatalom, hatalmas szavak a panaszosok és a bírák száján és a jegyzők tollán ilyenkor nem az eredeti jelentésük szerint szerepeltek. Nem követtek el erőszakot azok, akik egy rokonuktól elorozták a nekik járó birtokot, mégis „hatalmasul” foglalták el a földet és hatalmaskodók lettek vagy legalábbis annak tekintették őket. Azért válhatott azzá a tettük, mert a birtoklás hatalom is volt, mégpedig a szó eredeti, erőszak értelmében. A birtokos feladata és joga volt megvédeni a birtokát erővel és hatalommal. Élni is csak erővel és hatalommal tudta, ráadásul törvényes erőszakkal járó hatalma volt a birtokán élő alattvalói fölött. Ez az erőszak és hatalom azonban törvényes volt, hatalmas lett azonban a szó jogtalan értelmében, mielőst nem a sajátja fölött érvényesítette a jogait. A birtoklás és az erőszak összefüggtek egymással: az erőszak a birtoklás része volt – addig a határig, ameddig a birtok élvezetét biztosította. Az erőszak tehát potenciálisan benne rejtett minden birtokban. Nem kellett ahhoz kezdet emelni a birtokfoglalónak atyafisága bármelyik tagjára, hogy hatalmasul vegye el a földjét. A birtokfoglaló a birtokkal együtt

⁸⁰⁹ Ocskai okmt. 74. sz. (152) A „*potentialiter*” és a „*lege regni*” követelés szembeállítása egy elfoglalt Pilis megyei malom ügyében 1460-ban: Ányos, Szilágyi Erzsébet I. 3. sz. (65)

megszerezte a vele járó erőszak jogát is. Ha a törvényes birtokos megpróbálta volna magáévá tenni a sajátját, a foglaló erőszakot alkalmazott volna vele szemben. Az erőszaknak ez a lehetősége tette hatalmas cselekedetté, hatalmaskodássá a birtokfoglalását. A birtoklás esetében a potenciális erőszak is erőszak volt, a jogtalan birtoklás esetében pedig a potenciális erőszak hatalmaskodás.⁸¹⁰

Az óbudai klarissza kolostor és a Nyárasapáti család vitájában rendszeresen elhangzott, hogy a másik fél elfoglalta a földet, holott valójában csak annyi történt, hogy vagy a ceglédiek vagy a nyárasapátiak élték a vitatott területet. Ez korántsem volt egyedi eset, a birtok hatalmas használata és elfoglalása sokszor nem jelentett mást, mint egy rét rendszeres kaszálását. A birtok tartozékai, ingóságai, a birtokjogot igazoló oklevelek a birtok részei voltak. Így aztán joggal mondhatták azt is a panaszosok, hogy hatalmasul jártak el azok a rokonok, akik mielőtt átadták volna az örökséget a törvényes örökösnek, kiűritették a házrészt és az arra vonatkozó okleveleket is elvitték.⁸¹¹

A birtok használatának bármilyen megkárosítása hatalmas foglalásnak minősült. A Komárom megyei Káva faluhoz tartozó egyik halastavat 1358-ban az esztergomi érsek nándori parasztjai lehalaszták, amivel jelentékeny károkat okoztak a szakálosi nemeseknek, akik ezt hatalmas használatnak nevezték.⁸¹² A Berettyó és a Sebes-Körös közti vízjárta terület egyik mocsarát 1425-ben a szokásos módon felgyújtották a békési Póhalom lakói. A tűz azokat az utakat is elemészttette, melyeket a szomszédos ványaiak építettek a mocsárban. A ványaiak földesura ezt is hatalmas, károkozó cselekedetnek tekintette.⁸¹³ Hasonló dolog történhetett a Nyitra megyei Ocskó és északi szomszédja, Koritnó közötti földeken is. Az előbbi a kismemesi Ocskai család birtoka, az utóbbi a csejtei uradalom része volt, melyet a 15. század elején Stibor vajda és fia tudott magáénak. Még Stibor életében a csejtei uradalom tisztjei kihalítottak egy darabot az ocskói szántókból, rétekből és erdőkből, majd az eresztvény erdő fáit vágni kezdték, az erdőt körülölelő földeket beszántották és bevetették, sőt körül is árkkolták, így Koritnóhoz csatolták. Tették mindezt hatalmaskodás közbejöttével – állította az egyik Ocskai.⁸¹⁴ Valójában nem történt más, mint egy birtokhatáron álló erdőt a szomszéd birtokos irtásföldként kezdett használni. Fontos megjegyeznünk, hogy ezúttal sem nyúltak az

⁸¹⁰ A közös jog művelői közt, majd egészen a 19–20. századi kodifikáció lezárultáig a tulajdon és a tulajdonvédelem meghatározása nagy vitákat keltett. A közös jogi értelmezések visszhangtalanok maradtak Magyarországon, az újkori megállapítások pedig csak a polgári korszak viszonyai között értelmezhetőek. A középkori magyar jog számára – miként a hagyományos jogok számára általában – a tulajdon egyértelmű, fizikai valóság volt, melynek elvont megközelítésével nem vesződtek. Hoffmann, Birtoki jogtan, 4.

⁸¹¹ 1425: ZsO XII. 752. sz. (289)

⁸¹² AO VII. 137. sz. (260–261)

⁸¹³ 1425: ZsO XII. 787. sz. (306)

⁸¹⁴ Ocskai okmt. 137. sz. (202)

állítólagos foglalók semmiféle erőszakhoz, mégis hatalmas tettről és hatalmas foglalásról beszéltek a panaszosok.

Egy földterület vagy egy egész birtok folyamatos, törvénytelen élésének kifejezésére alakult ki a 14. század végére a panaszokban az a formula, hogy a hatalmaskodó nem csak elfoglalta és egyszer élte a birtokot, hanem „jelenleg is azt teszi”, azaz hatalmas cselekedetét folyamatosan hajtotta végre.⁸¹⁵ A bevett fordulatra kellő óvatossággal kell tekintenünk. Ez ugyan a hatalmaskodó eltökéltségét akarta kifejezni, nekünk azonban nem kell automatikusan megátalkodottságot keresni eljárása mögött. A foglaló magáénak tartotta a birtokot, a birtoklással pedig együtt járt gyümölcseinek és haszonvételeinek élvezete, ezt pedig nem lehet egyetlen aktussal megvalósítani. A földet művelni, haszonvételeit pedig üzemeltetni kell ahhoz, hogy a birtokosnak haszna származzék belőle, azaz folyamatosan használat alatt kell tartani.

Mivel a használatba vétel együtt járt a birtokvédelem és a hozzá tartozó lefoglalás jogával is, így aztán a birtokfoglalási panaszok tele vannak erőszakos cselekedetokről szóló beszámolókkal. Az egymással rendszeresen pereskedő, hatalmaskodó, Baranya megyei Gerdén élő nemesek egyik ága 1336-ban az egyik ottani birtokrészt használatba vette: beszedte a vámot, a földet felszántatta és házat építtetett, a másik ághoz tartozó egyik atyafiát nyíllövésekkel sebesítette meg.⁸¹⁶ Egy darab földet és egy malmot foglaltak el a sági konvent Hont megyei Egeg birtokából 1349-ben. A foglalók semmi kétséget nem hagytak szándékuk komolysága felől: többször is fegyverrel üzték el a konvent parasztjait állítólagos földjeikről.⁸¹⁷ A Kőrös megyei Dombrón levő pálos rendháztól István volt szlavón bán tisztartója 1358-ban állítólag 22 hold nagyságú földet foglalt el és csatolt a szomszédos báni birtokhoz. A rendház parasztjai június 2-án szántáshoz akartak kezdeni, ám alighogy megjelentek a földön, az egykori bán szomszédos falvának parasztjai rájuk támadtak: megverték őket, ruháikat és huszonkét ökrüket elvették.⁸¹⁸

A panaszosok úgy adták elő a történeteket, mintha ők és parasztjaik akkor szembesültek volna először azzal, hogy más is igényt tart a földre, midőn az erőszakot elszenvedték. Ez azonban csupán a per során követett taktika volt részükről. A valóságban két birtokos és két birtok parasztjai feszültek egymásnak. Aligha hihető, hogy ekkor hallottak volna először arról, hogy

⁸¹⁵ 1398: „*potentialiter uti facerent incessanter fructus et quaslibet utilitates earundem terrarum et fenilium pro se recipiendo et auferri fecissent et facerent de presenti in preiudicium et dampnum valdemagnum*” HO I. 291; 1464: „*pro se minusiuste, illicite et sine omni lege occupassent occupatasque tenerent de presenti potentia mediante in preiudicium et dampnum ... valdemagnum*” DL 15934.

⁸¹⁶ AOkl XX. 359. sz. (270–271). A Gerdeiek ügyeire: Györffy, AMTL I. 305.

⁸¹⁷ AO V. 154. sz. (286–287)

⁸¹⁸ AO VII. 181. sz. (326–328)

a másik fél is igényt tart a földre. A panaszosok úgy fogalmazták meg beadványukat, hogy abból az derüljön ki, hogy a hatalmaskodás előtt ők használták a birtokot, ez ugyanis a jogosság bizonyítéka volt, és ezúttal is csak a szokásos módon akarták megművelni, amikor hirtelen rájuk támadtak. A foglaló fél azonban csak vélt, saját birtokát védte meg. A Gerdeiek egyik ágának tagjai azért nyilazták meg az atyafiságukhoz tartozó személyt, mert az nem engedte meg a sajátjuknak vélt föld használatát. Az egegi malom foglalói is élték a malmot és annak földjét, a konvent parasztjait pedig ezért kergették el, mert ezt a használatot gátolták volna. A bán tisztartójának szemében a dombrói pálosok jobbágysai a bán földjének háborgatói voltak. Szerinte a bán a vitatott földdel együtt megszerezte arra is a jogot, hogy erőszakkal megtartsa azt.

A hatalmas foglalásnak nem volt sem alsó, sem felső területi határa. Hogy a panaszokban szereplő hatalmas foglalás a valóságban még egészen nagy területek esetében is mennyire jelenthetett jóhiszemű foglalást, arra jó példa Körmöcbánya városa és a Turóc megyébe való gáji nemesek 1407-ben kelt egyezsége. A nemesek a királyi bányavárostól északra húzódó „fekete erdőben”, a mai Nagy-Fátra területén hoztak létre egy irtásfalut maguknak, mely a Neustub nevet kapta. Itt, a rengetegben nehéz volt eldönteni, hogy hol érnek véget a város és hol kezdődnek a turóci völgyben lakók határai. A Gájiak végül lemondtak a területről, a magas hegyek között április közepén a határokat is megjárták. Ezzel az egyezséggel a polgárok is lemondtak a nemesek ellen folyó hatalmaskodási perükről.⁸¹⁹

A vitatott és a hatalmasul elfoglalt területek többnyire a birtokok határán feküdtek. Aki hatalmába vette a birtokhatáron levő területet, az nemcsak megműveltette azt, hanem az addigi határokat sem ismerte el törvényes határoknak, ezért a korábbi, törvénytelennek tartott határjeleket leromboltatta, és újakat emelt helyettük. A birtok és a határjelek elválaszthatatlanul összetartoztak. A határjelek érvényességének kétségbe vonása, lerombolása, újak emelése egyben egy másfajta birtokigény bejelentését is jelentette, a határjel lerombolása tehát birtokfoglalást jelentett, amely hatalmaskodásnak számított.

A magyar szokások a határokat a legszigorúbban védték. Az olyan határokra nézve nem volt helye elévülésnek, amelyeket határlevélben rögzítettek.⁸²⁰ Előfordulhatott, hogy egy család generációkon keresztül elhanyagolta birtoka határainak megújítását, és így egy darab földet akaratlanul átengedett másnak, mihelyt azonban valamelyik családtag felfedezte a hiányt, máris kérhette a határok helyreállítását.

⁸¹⁹ ZsO II. 5431. sz. (36–37)

⁸²⁰ Tripartitum I. 85; Quadripartitum II. 72.

A határjelek hatalmas megváltoztatása azonban nem ilyen, hanyagságból történt határváltozást jelentett, hanem a birtokhatárok szándékos megváltoztatását, a földhányásból emelt határjelek széthányását, kereszttel vagy más módon megjelölt határfák kivágását, folyók, patakok medrének megváltoztatását.⁸²¹ Ilyet aligha tett valaki megfontolatlanul vagy garázdaságból. E mögött annak kinyilvánítása állt, hogy most már új határok lesznek érvényesek, és az új valamint a régi, megsemmisített jel közti terület az új birtokost illeti. Aki tehát lerombolt egy határjelet és másikat emelt helyette, az hatalmasul cselekedett, hiszen elfoglalt egy területet, a birtokfoglalás pedig hatalmaskodásnak számított. Ezúttal is a szokásos jelenséget látjuk érvényesülni: ami az egyiknek a határok hatalmas lerombolása és hatalmas birtokfoglalás, az a másiknak a helyes határok helyreállítása és az őt megillető birtok használatba vétele.

A határok sérthetlenségének elvéből következett, hogy a határok régiiek voltak. A határoknak akár határlevéllel a kézben véghezvitt, akár anélküli, időről-időre történő megújítása a régi határok megújítását jelentette. A határjárások során bejárták a régi határokat, a megtalált és romlásnak indult határjel mellett vagy annak helyén újat emeltek. Azok a latin szavak, amelyeket ennek az egyszerű eljárásnak során használtak, sokat elárulnak a határokkal kapcsolatos felfogásról. Az egész eljárás neve *reambulatio*, azaz bejárás volt. Ennek során történt a *rectificatio*, azaz a helyreállítás, illetve a *renovatio*, a megújítás. A három szó közül kettőben is ott találjuk a 'vissza' jelentésű *re* előtagot. A bejárás, vagy közkeletűbb nevén határjárás tehát a meglévő határok újra történő megjárását, a határok renoválása pedig, azok visszaújítását, azaz a régi állapotba való visszahelyezését jelentette. A határokat azonban nem csak visszaállították korábbi helyükre, hanem helyre is állították, *rectificáltak*. A régi és visszaállított határ volt tehát a helyes (*rectus*) határ.⁸²² A régi és helyes határokat számolta fel az, aki megváltoztatta a határokat.

Két szomszédos Pozsony megyei falu birtokosai a nádor előtt pereskedtek 1237-ben. A pert Akol ura kezdeményezte, aki öröklött birtoka határainak lerombolásával (*destructio*) vádolta

⁸²¹ Szabó, A középkori magyar falu, 117; Takács, Határjelek, Néhány példa: 1338: Sztáray oklt. I. 78. sz. (154); 1516: Apponyi lt. 202. sz. (441–442); 1497: DF 23710.

⁸²² Fritz Kernnek a régi, jó jogról vallott, immáron egy évszázados, felfogása tökéletesen alkalmazható a határokról szóló magyar szokásokra. Kern nézeteivel szemben megfogalmazásuk után fél évszázaddal jelentek meg az első ellenvetések, melyek két forrásból táplálkoztak: a fogalomtörténeti és a historiográfiai megközelítésből. Az első a történelmi fogalmakat próbálta relativizálni és történetiekkel helyettesíteni, pl. a forrásokban nincs szó szokásjogról csak szokásokról, vagy a „jog megtalálása” kifejezés nem szerepel a forrásokban. A második szerint Kern felfogása a 20. század elejének szabadjogi iskolájának elméletéből táplálkozott. Egyik ellenvetés sem tudta a kerni felfogás tartalmát érdemben megcáfolni, ráadásul idővel öncélú elméletieskedésbe fordultak. Attól még senki sem került közelebb az igazsághoz, hogy később lett lehetősége megszólalni az adott kérdésről folyó vitában. Kern, *Recht und Verfassung*, 11; Theuerkauf, *Lex, speculum*, 21; Köbler, *Zur Frührezeption*; u.ő.: *Das Recht im frühen Mittelalter*; Kroeschell, „*Rechtsfindung*”; u.ő., *Deutsche Rechtsgeschichte* 2, 85; Dilcher u.a., *Gewohnheitsrecht*.

meg az esztergomi érsek Prácsa nevű településének lakóit. Az érsek officiálisai erre azt válaszolták, hogy azokat a határokat a panaszos apja erőszakkal (*vi*) emelte, mikor erőszakkal (*violenter*) foglalta el tőlük a vitatott földet. Hozzá tették azt is, hogy a határokat soha nem rombolták le, azok egyébként is hamisak és érvénytelenek.⁸²³ A peres iratból nem derül ki, hogy valóban történt-e erőszak az új határok felállításakor. Nem is kellett, hogy történjék, a birtokláshoz tartozó potenciális erőszak elegendő volt ahhoz, hogy erőszakosnak nevezzék a határok megváltoztatását. A már megszokott kölcsönösség ezúttal is megfigyelhető: mindkét fél a maga igazát hajtogatta. Mindegyikük a másikat vádolta a régi, helyes határok megváltoztatásával és az újak erőszakos emelésével. Az eset nem volt rendkívüli, az erőszak majd a hatalmaskodás kölcsönös vádja rendszeresen elhangzott a birtokjelek áthelyezésekor.⁸²⁴

A határjelek változatos anyagból készültek, így megsemmisítésük is különböző módon történt. 1366-ban a Borsod megyei Vadna határfájául szolgáló szilfát a szomszéd nemesek – a panasz szerint – hatalmasul felégették.⁸²⁵ A vizsgálatból kitűnt, hogy semmiféle erőszakos cselekmény sem kísérte a határjel talán nem is szándékos felgyújtását. Az irtás legbevettebb módszere a kiirtandó terület felperzselése volt, lehet, hogy a határfa is csupán ennek során égett el. Ezúttal még az is elképzelhető, hogy a határjelet véletlenül semmisítették meg. Bármi is történt, Vadna birtokosa a határjel megsemmisítését hatalmas cselekedetnek tartotta. A Bars megyei Kovácsi és Nemcsény határán álló határjelet a nemcsényi földesúr emberei aláásással semmisítették meg, és így foglaltak el egy jó darab földet – állította a panaszos garamszentbenedeki konvent 1331-ben. A nemcsényiek tehát a maguk oldaláról úgy ástak alá a határjelnek, hogy az egyszerűen összeomlott.⁸²⁶

A települések vagy birtokok határa többnyire természetes határokhoz igazodott. Egy szárazföldi országban a legtermészetesebb és legkönnyebben felismerhető válaszvonalat a vízfolyások, a patakok vagy folyók jelentették. A folyóvíz azonban, bármennyire is szembetűnő, nem állandó, ily módon az általa képzett határ sem az. Eliszaposodott folyók új medret kerestek maguknak, egy-egy nagyobb árvíz sietette az új meder létrejöttét, hosszú szárazság során kiszáradt vízfolyás az esősebb időszak beköszönte után új helyen talált magának medret.

Láttuk már, a középkori magyar felfogás a határok teljes változtathatatlanságának álláspontját vallotta. Spontán mederváltozás esetén a határok sérthetlenségéről szóló szabályt

⁸²³ MES I. 324. (RP 31. sz.)

⁸²⁴ 1254: Sörös, A pannonhalmi főapátság II. 290. (RP 98.sz.)

⁸²⁵ DF 292827.

⁸²⁶ „*subfodiendo ac sulkando(!) demoliri et destrui fecisset*” MES III. 284. sz. (192–193)

kétféleképpen lehet értelmezni: formálisan és tartalmilag. Az elsőt követte a középkori magyar jog. E felfogás szerint a határ nem változott meg, a víz legfeljebb csak a medret helyezte némileg odébb, de ugyanaz az árok, patak, folyó maradt. Az új meder túloldalára került föld tehát azt a birtokost illeti, aki azon az oldalon birtokolt, mely a mederváltozással megnagyobbodott. E mögött az értelmezés mögött felesleges túlzott formalizmust, a szabály szó szerinti értelmezését, vagy misztikus határfelfogást keresni. Mindkettő távol állott a magyar jogi gondolkodástól. Egy mederáthelyezéssel elszakított földterület nem lehetett olyan nagy, hogy az jelentősen megváltozathatta volna a birtokok eredeti nagyságát, az ilyen földek jó ideig még művelésre is alig voltak foghatók, kevesebb haszon származott belőlük, mint amennyi kár abból, ha újra meg újra követeléseket támasztanak a természetes határvízen túli területekért a régi birtokosok – gondolhatták.⁸²⁷ A római jog ezzel szemben nem a határ, hanem a birtok sérthetlenségét vallotta. Ha megváltozott a folyó medre, a túlpartra átkerült földek továbbra is a régi birtokos tulajdonában kellett, hogy maradjanak.⁸²⁸

A középkori magyar birtokos nem az az ember volt, aki automatikusan meghajolt volna egy szokás előtt, és lemondott volna arról a földről, amely korábban az övé volt. Ha mederváltozás történt, azt tudomásul kellett vennie, hogy elvileg a szomszédé lett a víz árja által elszakított föld, a gyakorlatban azonban számos lehetősége nyílt arra, hogy visszaszerezze volt földdarabját.⁸²⁹

Gömör megyében Csoltó és Lekenye között folyt a Hablukapataka nevű vízfolyás, amely sokszori áradások után teljesen természetes módon változtatott medret, és került át az új és a régi meder közti rész Lekenyéhez. Csoltó birtokosa nem nyugodott ebbe bele, és 1339-ben beperelte a szomszédot azért, hogy a patakot régi medréből némileg elterelte. A vizsgálat azonban nem igazolta a panaszos előadását, így a bíróság a két meder közti földdarabot Lekenye urainak ítélte.⁸³⁰ A középkorban is védekeztek az árvizek ellen, és szabályozták a patakok vízszintjét. Az Abauj megyei Bárcán keresztül húzódó Mizla patakon is ez történt. A faluban birtokos Bárcai-rokonság tagjai 1346-ban pereskedtek egymással a patakon emelt rekeszték vagy zsilip (*clausula*) miatt, mivel az állítólag kárt okozott az egyik birtokosnak. A vitát végül, ahogy ez jó atyafiakhoz illik, megegyezéssel zárták le, melyben elismerték az

⁸²⁷ A Pozsony megyei Oroszvár területén fekvő egyik dunai sziget 1305-ben történt eladásakor a két fél az egyezségbe foglalta annak lehetőségét, hogy a folyó átalakítja a szigetet: „*quicquid inundatio vel diminutio aque ipsius Danubii diminueret vel augmentaret in predicta insula, ambe partes, sicut decet, secundum consuetudinem patienter sustinerent*” AO I. 87.sz. (95)

⁸²⁸ Dig. 43.15.1.1.

⁸²⁹ Vadas, Folyómeder-dinamika

⁸³⁰ AOkI 23. 529. sz. (250)

árvíz elleni védekezés céljából emelt zsilip építésének jogosságát.⁸³¹ A kolozsmonostori konvent és Kolozsvár városa között a határt egy Tölgyes-patak nevű árok képezte, az árok mellett pedig földből hányt határjelek állottak. Az árok egy berekben eredt, innen indult azonban egy másik patakmeder is, ráadásul a közelben feküdt még egy völgy. Hogy a forrás melyik patakot táplálja, azt valószínűleg korábban sem volt könnyű megállapítani, a régebbi meder azonban minden bizonnyal kiszáradt. A kolozsvári polgárok nem késlekedtek, 1415-ben a medret beszántották, a berket kivágták. Mivel a régi határjeleknek, szerintük, már semmi értelmük nem volt, ezért azokat széthányták, a környékbeli földeket pedig a város területének tekintették. A kolozsmonostori konvent a határok jogtalan megsértése miatt perelte be a várost. A panaszukban részletesen előadták a határjelek lerombolását, a meder megváltoztatását. Arról, hogy víz is volt-e a patakban, hallgattak. Aligha lehetett, mert egy olyan medret, amelyben az előző évben még víz folyt, nem szántottak volna be a polgárok.⁸³² A határlerombolási, mederváltoztatási és a jogtalan birtokfoglalási panasz ezúttal peres útra terelt birtokvédelmi próbálkozás volt egy jogszerűnek tűnő eljárással szemben.

A magyar szokásjog válasza az ehhez hasonló perekre a jogi norma megváltoztatása lett. A kora újkorban a közös jogi elvet ültették át a magyar jogba. A határvizek spontán mederváltozása esetén követendő újfajta igazságszítás egyik első meghonosítója Verbőci István volt. A mederváltozásról szóló rész a Hármaskönyv ama ritka fejezetei közé tartozik, ahol a szerző romanizált.⁸³³ Verbőci ráadásul úgy tette mindezt, hogy nem a közös jogból kölcsönzött fogalmakkal írta le a magyar szokást, hanem tételesen átvette a közös jogot. Óvatosan járt el: nem a római jog autoritására hivatkozott, hanem a régi magyar jogelvet mindjárt a titulus elején rossz színben tüntette fel. A még meg sem fogalmazott régi szokást úgy vezette be, hogy „sokan azt gondolták és úgy vélték” (*nonnulli putaverunt et optinati sunt*), majd a régi elv ismertetése után rögtön kijelentette, hogy „ezt megtartani nem kell”.

Az ezután következő érvelés igazi gyakorló jogászra vall: az alattomban ásott csatornákkal elterelt folyóvizekkel nagy értékű vagyont lehetne eltulajdonítani addigi tulajdonosától. Verbőci tehát magáévá tette azokat az érveket, amelyeket évszázadokon keresztül a mederáthelyeződéssel megkárosult birtokosok ügyvédei hajtogattak: nem jár el jogosan az, aki a magáéhoz csatolja a vizek által elszakított földeket.

A mederváltoztatásról vallott nézetével Verbőci nem volt egyedül. A szokásjog minden bizonnyal már 1514-ben átalakulóban volt, és voltak olyanok, akik inkább a közös jogból

⁸³¹ AOKl 30, 740 (410); 854. sz. (473)

⁸³² ZsO V. 552. sz. (186)

⁸³³ Tripartitum I. 87.

kölcsönzött elvet alkalmazták. Így tettek évtizedekkel később a Négyeskönyv szerző is, akik Verbőcinél amúgy is sokkal alaposabban ismerték a *ius communet*.⁸³⁴ Szó szerint átvették Verbőci titulását, csupán egy paragrafussal egészítették ki, amely a víz nélkül maradt régi meder birtokjogáról szólt.⁸³⁵

A nagy folyóvizek nemcsak a medrük megváltozásával állították a bírókat súlyos probléma elé. A folyók rendszeresen építettek olyan kisebb szigeteket, amelyek nem szerepeltek a régi határjárásokban. E gyorsan születő és gyorsan eltűnő, zátonyszerű szigeteket hamar benőtte a növényzet, így aztán használatukból vita majd hatalmaskodás keletkezhetett. Az elfogadott szokás úgy szólt, hogy az efféle, két birtok közti határfolyón levő szigetek minden haszonvétele közösen illeti a két birtokost.⁸³⁶ Hiába volt az egyértelmű szokás, gyakran támadt vita a szigetek éléséből. Legtöbbször abból eredt a viszály, hogy kinek van joga fát vágni a szigeten.⁸³⁷ Erdei lefoglalásokból kerekedett hatalmaskodások történhettek két part vagy ugyanazon part feljebb és lennebb élő lakói között is. Még az állandó, nagy, de lakatlan szigetek hovatartozása is gyakran bizonytalan volt, élésüket pedig hatalmas foglalásnak tekintette az a birtokos, aki maga is igényt formált rá.

Bács és Valkó megyében a Duna közepén Szond és Erdőd határán állott egy sziget. A két település két különböző földesúré volt: Szond – már láttuk – az óbudai apácarendházé, Erdőd a titeli prépostságé. A lakatlan, füzessel benőtt szigetet mindketten magukénak tartották, amikor azonban a titeli prépost ott egy allodiális házat építtetett és egy hozzá tartozó kertet hasított ki, majd az erdői parasztok 1389 februárjában a füzeset kiirtották, és az ottani halászóhelyet maguknak élték, a kolostor ezt birtokfoglalásnak tekintette.⁸³⁸ Pest alatt, a Duna bal partján Pest megye szélén, Harasztival és Taksonnyal szemközt feküdt egy nagyobb sziget, Ilbő. Az 1460-as évek elején Taksony földesura, a nyúlszigeti apácakolostor perbe fogta Haraszi földesurait, hogy a harasziak Ilbőn földeket foglaltak el, különösen pedig vágták az ottani használat alatt levő erdő füzeseit. Haraszi birtokosainak válasza gyors volt: hatalmas foglalásról szó sincs, leginkább azért, mert a Duna közepén a két falu közt Ilbő nevű sziget nincs is, csak Haraszi-sziget, ami pedig őket illeti.⁸³⁹ Másfél évtizeddel később a Duna

⁸³⁴ Quadripartitum II. 74.

⁸³⁵ A két jogkönyv önmagában nem volt elég a szokásjog teljes megváltoztatásához, egy jó évszázad kellett ahhoz, hogy végérvényesen megváltozzon a bírói gyakorlat e kérdésben. Degré, Halászati jog, 137; Tringli, A magyar szokásjog a malomépítésről, 262; Viczián, Quadripartitum 78.

⁸³⁶ 1340: „*ubicunque talis fluvius duas possessiones ex opposito adjacentes sequestraret, ibi recta dimidietas et alia dimidietas alteri possessioni deservire consuevisset*” AO IV. 10. sz. (10–12)

⁸³⁷ Tringli, Pest megye 125.

⁸³⁸ A panasz szerint fegyveresen mentek a szigetre az erdőiek a bokrok kiirtására. Ez valójában annyit tett, hogy a bokrok kiirtásához szükséges fejszéket vitték magukkal. ZsO I. 642. sz. (103)

⁸³⁹ „*ex eo videlicet quia inter prefatas possessiones Taxon predictam ipsarum dominarum actricum et Harazthy eorundem in causam attractorum nulla insula, que hoc nomine Ilbew appellaretur haberetur, sed eadem insula,*

másik ágának jobb partján, az Érddel és Százhalommal szemben fekvő Csák-szigeten vágta az érdek 1476 karácsonya körül fát. Hogy hatalmasul-e vagy sem, e körül folyt a per és ezért rendelt el a személyes jelenlét bírósága közös vizsgálatot. A kihallgatott tanúk mind szomszédok, határosok és megyebéliek voltak, de egyikük sem tudta megmondani, hogy a sziget valójában melyik faluhoz tartozik. Általában úgy tudták, hogy mindkét falu lakói élik azt, de volt, aki még azt is elmondta, hogy a Duna szemközti oldaláról, a Nagyszigetről (a mai Csepel-szigetről) is átjártak a tököliek oda fát vágni.⁸⁴⁰

A jogtalan birtokfoglalások a birtok részét képező erőszak joga miatt lettek hatalmaskodások. A magyar jogfelfogás ráadásul kitüntetett jelentőséget tulajdonított nekik, és akkor is hatalmaskodásnak tekintette őket, ha valójában semmiféle erőszak nem történt a foglalás során.

que medio Danubii et inter possessiones predictas sita haberetur, non hoc nomine Ilbew, sed Harazthyzygethe nominaretur, et illa nunquam ad dictam possessionem Taxon, sed semper et avum tempore ab antiquo ad dictam possessionem Harazthy ipsorum in causam attractorum pertinuisset pertineretque etiam de presenti” DL 15641, 15922, 15934. Ilböt Taksonnyal együtt V. István adományozta a kolostornak. Györffy, AMTL IV. 562.

⁸⁴⁰ DL 88595.

14. Az erőszak nagysága

Többször beszéltünk ugyan erőszak nélküli hatalmaskodásokról, ez azonban nem feledtetheti velünk azt, hogy a hatalmaskodás alapvetően mégis erőszakos tett volt. A megengedett erőszak nagyságát alig szabályozták a szokások. Már láttuk, hogy az erdei, mezei lefoglalásoknál a verést, a 18. században már csak a mérsékelt verést fogadta el a társadalom. Arról, hogy a jogtalan birtokfoglalót mekkora erőszakkal szabad egy éven belül kidobni az elfoglalt birtokból, nem szóltak a szokásjogi összefoglaló művek.

A 18. század azonban már a jól kiépült államhatalom kora volt, a középkori erdei, mezei hatalmaskodási panaszokban az újkorihoz képest több léptékkal nagyobb erőszakról számoltak be. Az erőszak nem a vitatott földterület értékétől, hanem a konfliktus pillanatnyi alakulásától függött. Nem üres fenyegetés volt, amikor az 1420-as években a bozóki prépost azzal fenyegette meg azokat, akik vitatott földjére léptek, hogy levágatja a lábukat.⁸⁴¹ Volt, aki nem érte be a behajtással, amikor a tilosban való legeltetéstől tiltotta el szomszédjait. A Vas megyei Szőce ura arra biztatta familiárisait és parasztjait, hogy a szomszéd birtokos lovait, bárhol is találják, pusztítsák el és csonkítsák meg.⁸⁴² Az Esztergom megyei Csév és Csolnok határán befogott egyik marhának az inait vágták el azok, akik az állatokat beterelték.⁸⁴³ A Hont megyei Mikolán 1336-ban a mezőn elfogott négy jobbágyot és két szolgálót sebeztek meg halálosan, majd fogságba vetették őket, az egyik sebesült bele is halt sérüléseibe,⁸⁴⁴ Erdélyben pedig 1394-ben az állítólag más földjén szénát gyűjtő parasztnak nem csak az ökreit foglalták le, hanem őt magát hajánál fogva lóhátról vonszolták foglyul ejtői.⁸⁴⁵

Az emberhalál nem számított ugyan mindennaposnak, de egyáltalán nem volt különleges eset. A Zala megyei Csopak és Paloznak határában arattak 1402. július elején a veszprémi káptalan paloznaki parasztjai. A férfiaknak segítő asszonyok szokás szerint kivitték magukkal kisgyermeküket is a földre. Az Ajkai és a Hidegkúti család tagjai összegyűjtötték a szomszédos és rokon nemes családok néhány férfi tagját, akik több mint félszáz parasztot hoztak magukkal a közeli falvakból. A részben lóháton érkező csapat az aratókra rontott, akik azonban keményen védekeztek. Az egyik familiárist megölték, két nemest súlyosan megsebesítettek, két lovat elpusztítottak. Jellemző módon, az ő tetteikről a panasz egy szót

⁸⁴¹ ZsO XII. 405. sz. (168–9)

⁸⁴² „*interferendi et dimembrandi habeant facultatem*” 1425: DL 50425. (ZsO XII. 1013.sz.)

⁸⁴³ 1466: DL 16421.

⁸⁴⁴ AO III. 200. sz. (287–288)

⁸⁴⁵ ZsO I. 3401. sz. (376)

sem szólt, csak a fegyvertelen parasztok elleni támadásról beszélt, ami már azért is elképzelhetetlen volt, hiszen sarló nélkül nem arathattak a parasztok. A túlerő azonban végzett velük: a támadók kardokkal és lándzsákkal négy férfit megöltek, a Paloznak felé menekülő asszonyokat a lovak szügyével lökdösték, közben pedig átgázoltak a hátrahagyott gyermekeken. Amikor e miatt perre került a sor, a nemesek ártatlanságukra hivatkoztak.⁸⁴⁶

Láttuk már, az ártatlanság ilyenkor nem azt jelentette, hogy letagadták volna a történeteket, hanem csupán annyit, hogy részükről e tettet jogosnak tartották. Csupaknak több birtokosa volt, a káptalanon kívül voltak itt földjei a hatalmaskodó nemeseknek is. A káptalani parasztok bizonyára olyan földön arattak, amelyre az Ajkaiak és a Hidegkútiak is igényt tartottak. A nemesek telkén élő egyik csopaki paraszt is részt vett a paloznakiak elleni támadásban. Ott voltak mellette igen közeli falvak lakói: arácsiak, fürediek, kövesdiek, hidegkútiak, de jöttek a távolabbi Járiból és Ajkáról is. Ez utóbbiak egy-két óra alatt nem érkezhettek meg Csupakra vagy Paloznakra. Az Ajkaiak és a Hidegkútiak tehát legalább egy nappal korábban eltervezték a támadást. Paloznak közelében élő parasztjaik értesíthették őket a káptalani alattvalók aratási szándékáról. Ha előző nap kapták meg a hírt arról, hol akarnak aratni a káptalan népei, akkor már összeszedhették segítőiket, akikkel másnap megtámadták az aratókat. A támadás kiterveltségéhez, tudatosságához tehát semmi kétség nem férhet, hogy emberölésre is készültek volna, az aligha valószínű. Ez nem is volt fontos sem akkor, sem később, a per során. Tegyük hozzá, más hasonló perekben sem firtatták e körülményeket. Az Ajkaiak és a Hidegkútiak hónapokkal később is jogosnak érezték tettüket. A vélt birtok védelme legitimálta még az emberölést is. E véleményükkel pedig nem voltak egyedül, ez egybeesett a társadalom véleményével is. Az, hogy perük számukra végül balul ütött ki, nem jelenti azt, hogy általában az ilyen tetteket nem tekintették jogosnak, ha azok valóban a birtok védelmét szolgálták.

A kisenemesek által lakott Győr megyei Asszonyfalva határában feküdt egy Demeterfölde nevű határrész, amelyet részben vagy egészben rétként hasznosítottak. A rét közepén létesített ültetvény miatt keletkezett vita halálos ellenségeskedésbe és vérontásba (*mortales inimicitie et sanguinum effusiones*) torkollott, az ebből keletkezett pert pedig a királyi kúriában tárgyalták, mígnem a perlekedők kiegyeztek. 1426-ban az egyik fél elismerte, hogy a másiknak több jussa van a fölhöz, mint nekik, és lemondtak róla, cserében csupán a per során keletkezett négy forint költség kifizetését kérték.⁸⁴⁷

⁸⁴⁶ ZsO II. 2072. sz. (247–8). Az arató jobbágyok védekezéséről csak a későbbi egyezséglevél tudósít: HO V. 145. sz. (194–9) A csecsemőket az oklevél fogalmazója 'bölcsös gyerekeknek' (*parvulus incunabulus*) mondta.

⁸⁴⁷ Asszonyfai okmt. 38.

Nem tudjuk, hogy Asszonyfalván valóban meghalt-e valaki e hatalmaskodásokban, az azonban látható, hogy a béke érdekében hamar túltették magukat a felek akár a halálos végű erőszakon is. A birtok védelme mindenképp fölé volt, és ennek érdekében a birtok lakói és urai nem riadtak vissza semmilyen eszköztől, de a békés birtoklás éppoly kincs volt, mint a birtok megtartása vagy megszerzése. Így aztán könnyen előfordulhatott, hogy azok, akik korábban még a másik fél halálát okozták, rövid időn belül újra barátságos egyetértésben éltek a másikkal. A hatalmaskodások ugyan gyakran alkottak több évig tartó ellenségeskedést, de nem torkollottak az erőszak véres spiráljába – legalábbis társadalmi méretekben semmiképpen sem. A magyar társadalom – ez alatt az összes, középkori Magyarországon élő népet kell értenünk – nem ismerte és nem fogadta el a vérbosszút.

A ház- és faludúlások és az úti lefoglalások során szintén előfordulhatott emberölés. Somogyban 1387-ben ismeretlen oknál fogva dúlták fel az újvári várnagy emberei Zárom birtokot, sok állatot elhajtottak, egy férfit megöltek, a parasztasszonyokat a lovak szügyével lökdösték.⁸⁴⁸ Dezméri Mikola társaival együtt 1360-ban állítólag előre eltökélt szándékkal csapott le a kolozsmonostori konvent egy hazafelé tartó apáthidai jobbágyára, akinek holmijait elvették, őt magát kegyetlenül megölték, fiát pedig súlyos sebekkel hagyták hátra. A tetemet magukkal vitték Dezmérre, és nem adták ki temetésre sem. A panaszos nem mulasztotta el azt a szokásos formulát hozzátenni az ügy elbeszéléshez, hogy a parasztot semmiféle vétek nem terhelte, azonban a holttest visszatartása gyanússá teszi az ügyet. Feltehetőleg egy kifizetetlen adósság állt a háttérben, amelyet az elkobzott dolgok sem fedeztek, a holttestet pedig azért tartották vissza, hogy némi pénzt csikarjanak ki az áldozat rokonaiból.⁸⁴⁹

Az emberölések egy másik, jól elkülöníthető csoportja kétségtelenül szándékos volt. Erre általában akkor került sor, ha a birtok elfoglalásának útjában állt valaki. Az Abafája vagy más néven Apáti nevű Torda megyei falu egy részéért többször állt perben a kolozsmonostori apátság más környékbeli nemes családokkal. A 15. század elején valamelyik bíróság ugyan az apátságnak ítélte a birtokot, 1404-ben azonban a Járaiak visszafoglalták a falurészt, az apátság ide való tiszttartóját a szállásán éjszaka megölték, tetemét pedig a szomszéd birtok határához vitték. A gyilkosságot láthatólag leplezni próbálták, amint azonban kiderült, és az apátot a falu bírása és öreg esküdtje (*iuratus senex*) értesítette, akkor ezeket lefejezték, jószágaikat pedig elkobozták. Ez utóbbi cselekedet aligha tudták titokban végrehajtani, bizonyára az is

⁸⁴⁸ 1387: ZsO. I. 200. sz. (20)

⁸⁴⁹ DL 28076. (Csomor, A kolozsmonostori, 39) A hatalmasul, hatalmaskodás kifejezés nem szerepel az oklevélben.

volt a céljuk, hogy a falu többi lakóját visszariasszák attól, hogy régi földesurukkal kapcsolatba lépjenek. Az ügy kimenetelét nem ismerjük, de sok bajuk nem származhatott belőle: a Járai fivérek egy évtized múlva is éltek birtokaikat, és újra konfliktusba kerültek az abafájaiakkal. A kolozsmonostori konvent szerint hatalmaskodtak, saját felfogásuk szerint bizonyára az apátság támadása ellen védték jószágait.⁸⁵⁰

A panaszosok, sőt maga a bíróság is hatalmaskodásnak minősített olyan tettet, amelyet a mai jogérzékünkkel büntetőügynek gondolnánk. Valamikor 1423 végén két vasi nemes név szerint felsorolt társaikkal és familiárisaikkal a Gersei Petők egyik, szabad úton haladó emberére támadtak, és kegyetlen módon megölték. A szerencsétlen fejét lábai közé kötözték, dárdával és karddal szurkálták, majd egy patakba dobták. Hogy nem egyszerű útonállásáról lehetett szó, az bizonyítja, hogy a panaszban – amelyet a földesúr, Gersei Pető János és fiai nyújtottak be – nem tettek említést semmiféle rablásról, ellenben külön kihangsúlyozták, hogy az áldozat saját ügyét végezve haladt az úton, és a szokásos formuláknak megfelelően azt is megjegyezték, hogy semmiféle bünt nem követett el.⁸⁵¹ Feltételezhető, hogy egy régi sérelem megtorlása állt a gyilkosság hátterében, vagy az áldozat valamilyen eljárásra készült gyilkosaival szemben, akik e tettükkel akarták megakadályozni azt. Két Nyitra megyei kismemesi család közti gyilkosságot is hatalmaskodásnak minősített a panasz. Egyikük barátságot színlelve meghívta a másikat falujába és házába, majd ott rokonai beleegyezésével megölte, a holttestet pedig az utcára hajította.⁸⁵²

A hatalmaskodási panasz lényeges eleme volt annak kijelentése, hogy a cselekmény a panaszos sérelmére történt. E formula elemzésére a hatalmaskodási panasz tárgyalásakor még visszatérünk, de már most meg kell említenünk, hogy mindkét, fennebb említett ügyben a panaszosok azt állították, hogy a gyilkossággal őket érte sérelem. Ebben nem volt semmi rendkívüli, összes eddig idézett ügyünkről elmondható ugyanez. A hatalmas gyilkosság szemléletéről azonban sokat elárul, hogy a tett nem az áldozattal szembeni jogtalanságnak számított, hanem az első esetben a meggyilkolt familiáris urait, Gersei Pető fia Petőt és Lászlót, a másodikban a megölt kismemes egyik rokonát érte „igen nagy jogtalanság”.⁸⁵³

Se szeri, se száma a hatalmaskodások során elszenvedett kisebb-nagyobb sérüléseknek. A Nyitra megyei Dubon lakó egyik jobbágyra 1407-ben egy másik falu kismemesi támadtak,

⁸⁵⁰ DL 28131. (ZsO II. 3235. sz.); ZsO V. 671. sz. (211); ZsO VII. 473. sz. (150)

⁸⁵¹ „*pro suorum negotiorum expeditione deambulante et perficiscentem excessibus et demeritis eiusdem minime exigente*” DL 92662. (ZsO XI. 1425. sz.)

⁸⁵² Ocskai okmt. 159. sz. (221)

⁸⁵³ „*in ipsorum [ti.a Gerseiek] grande preiudicium... in preiudicium et grande ipsorum magnum*” DL 92662; „*in preiudicium ipsius exponentis valde magnum*” Ocskai okmt. 159. sz. (221)

kivonszolták házából, véresre verték és az egyik karját megnyilaszták.⁸⁵⁴ Ugyanott 1425 körül oly súlyosan megsebesítettek a Dubi család egyik tagját, hogy egyik kezére egész életében nyomorék maradt.⁸⁵⁵ Az Ung megyei Záhony és Salamon erdeiben 1435-ben elfogott jobbágyot úgy megverték a szomszéd birtokos emberei, hogy eltört a keze.⁸⁵⁶

Még a középkor legvégén sem alakult ki a sebesülések általánosan elfogadott beosztása. Az ilyen szigorú elkülönítések távol álltak a hagyományos jogrendszerektől. Az általános vagy mai szemmel általánosnak tekinthető kategóriák mellett mindig felbukkantak egészen egyedi esetek. A kisebb sebesülések osztályozására talán általánosítható és a középkorba is visszavetíthető a sárospataki uradalom falvaiban a 17. században alkalmazott felosztás, amelyet a büntetőjog és a polgári ügyek határaitól szólva már említettünk. Ott a *kéket* és *vért* különböztették meg egymástól, azaz az olyan sebesítést, amely véraláfutással és azt, amelyik nyílt sebbel járt együtt. Falvanként különbözött, hogy melyikért vetettek ki nagyobb bírságot, azaz melyiket tekintették súlyosabbnak. A *kéket* mindig a *hatalommal* emlegették együtt. Ez utóbbi alatt a parasztok egymás közti, falun belüli erőszakos tetteit értették. A középkori panaszok sem mulasztották el megemlíteni, ha vérontás (*effusio sanguinis*) történt. Ezen kívül még sokszor beszéltek a csonkításról (*mutilatio*).⁸⁵⁷ Ezen túl azonban már csak az egyedi ügyek következtek.

Gyakran említették a hatalmaskodások leírásakor, hogy a lovas hatalmaskodók a megtámadottakat a lovak szügyével lökdösték (*pectoribus equorum trucidari*). Ez volt az enyhe lovas támadás legegyszerűbb módszere, célja pedig minden esetben a megtámadott elkergetése, az adott helytől való távol tartása volt. A lovas tulajdonképpen lovát használta fegyverként, megsarkantyúzta hátasát, ami aztán nekirontott a vele szemben állónak, aki, hogy le ne tapossák, kénytelen volt meghátrálni.⁸⁵⁸ Férfiakkal és nőekkel szemben egyaránt alkalmazott módszerről van szó.⁸⁵⁹

Igen gyakran emlegették, ha valakit halálosan (*letaliter*) megsebesítettek. Ezt ma úgy mondanánk, hogy az illető súlyos vagy életveszélyes sérülést szenvedett el. A halálosan

⁸⁵⁴ Ocskai okmt. 102, 103. sz. (176)

⁸⁵⁵ Ocskai okmt. 138. sz. (203)

⁸⁵⁶ DF 222008.

⁸⁵⁷ Kőfalvi, „a rosszat rosszal tetézve...” 47.

⁸⁵⁸ Kőfalvi, „a rosszat rosszal tetézve...” 45; Két példa: 1425: ZsO XII. 80. sz. (54), 924. sz. (365)

⁸⁵⁹ 1362: „*quamplures homines, viros et mulieres turpiter verberassent et equorum pectoribus in terram postrahi fecissent*” Bánffy oklt. I. 196. sz. (243); 1433: „*quamplures jobagiones et providas dominas verbis illicitis dehonestassent et equorum pectoribus trucidassent*” Ezt azért kell hangsúlyozni, mert oklevelet sokat forgató történész körökben szóban felmerült már az a vélemény, hogy a nemi erőszak egy finom megfogalmazású leírásával van dolgunk. Erről azonban szó sincs. A magyarországi középkori jogi nyelv szókimondó volt, nem burkolta az eseményeket nehezen érthető képes beszédbe. Később látni fogjuk, hogy a nemi erőszakot megemlégtették a hatalmasodások leírásánál.

megsebesített emberek ugyanis nem haltak bele sérüléseikbe, legalábbis a panasz benyújtásakor még nem. Ha igen, akkor meg ezt nem mulasztották el feljegyezni, miként azt sem, ha valaki nyomorék lett, vagy még mindig az ágyat nyomta. Az egyértelmű fogalmazás kedvéért ezekben az esetekben korábban súlyos sebesülésekről beszéltünk. Egyetlen, korábban idézett példa jól bizonyítja, hogy helyesen jártunk el. A kolozsmonostori konvent két, úton megtámadott jobbágya közül az apát kegyetlenül meggyilkolták, fiát pedig „halálosan megsebesítve félholtan hagyták hátra”.⁸⁶⁰ A halálosan megsebzett fiú tehát túlélte a támadást. A hatalmaskodási panaszokban emlegetett „halálos sebek” tehát nem okoztak közvetlen halált.

Az erőszakos cselekmények egy jó részét el sem követték, csak el akarták követni, ami a panaszosoknak elegendő indok volt arra, hogy hatalmaskodásnak tekintsék a tettet. A panaszok a részletekről ezúttal sem beszéltek, ezért általános magyarázattal szolgálhatunk csak. A tettel való fenyegetés teljesen természetes jelenség minden erőszakos cselekmény esetén: a támadó sokszor nem akarja, vagy nem meri túllépni az erőszak egy szintjét, de azért győzelme érdekében megfenyegeti megtámadottat, hogy megteszi. A korabeli jog elismerte az ilyen panaszokat. Az erőszakkal való fenyegetés éppúgy hatalmaskodás volt, mint az elkövetett erőszak.

A Nyitra megyei Losonc egyik nemese 1381-ben egy pünkösdi előtti hétköznapon a szomszédos Vígvárra ment misét hallgatni, ám ekkor egy, a Losonccal összenőtt Dub falu nemeseihez tartozó asszonyság sógorát és familiárisait reá küldte, akik „hatalmaskodás közbejöttével meg akarták őt ölni” – állította a panaszos, aki vizsgálatot is kért az ügyben.⁸⁶¹ A leírásból egyértelműen kitűnik, hogy legfeljebb szóváltásba keveredtek egymással a helyi családok tagjai, semmiféle tettelegességre nem került sor. A túlnyomórészt kisnemesek által lakott Vas megyei Káldon gyakoriak voltak az erőszakos cselekmények. 1479-ben az egyik nemes állítólag valamiféle egyezség céljából ment a másik házához, mire ott rátámadtak, összeverték és megsebesítették. A szerencsétlenül járt ember a plébános házába menekült, de hiába, azt rá akarták gyújtani üldözői. Lehetséges, hogy valóban nem kímélték a pórul járt embert a többiek, de azért tanácsos némi fenntartással olvasni a panaszt és az azt igazoló vizsgálatot. Túl sok a bizonytalansági tényező: a panaszost állítólag „meg akarták ölni”, a plébános házat pedig „fel akarták gyújtani”. Vajon mire alapozta a panaszos ezeket az állításait? Aligha másra, mint a többiek fenyegetéseire, a plébános kapuja előtt összegyűlt,

⁸⁶⁰ „*crudeliter interfecisset et filium suum letaliter vulnerando semivivum relinquisset*” DL 28076.

⁸⁶¹ Ocskai okmt. 68. sz. (149)

egymást nagy hangon biztatgató, ezzel magukat is erősítő támadók elejtett mondataira. Ez nem több, mint az erőszakot csaknem szükségszerűen kísérő szavak használata.⁸⁶²

Az ilyen szóbeliség másképpen is megjelent a hatalmaskodási panaszokban. Nem mulasztották el megemlíteni, ha a hatalmaskodók, miközben törvénytelenül cselekedtek, káromkodtak vagy gyalázkodtak is. A gyalázkodások tehát a hatalmas tettek kísérő jelenségei voltak. Amikor a baranyai Majosfalva erdejét a szomszéd birtokos parasztjai 1400-ban a birtokos tiltása ellenére vágták, az erdőben levő jobbágyait gyalázták – mondta tollba a panaszos.⁸⁶³ A muhi sokadalomban 1425-ben a hadi felszerelést vásárlókat illetlen szavak (*verbis illicitis*) kíséretében nyilasták meg.⁸⁶⁴ A nők gyalázása különösen gyakori volt. Könnyű elképzelni, hogy miféle, a becsületet súlyosan érintő szavakat vágta a fejükhöz. A felháborodott panaszosok pedig ezt nem hagyhatták szó nélkül, így aztán gyakran beleíratták őket a panaszokba is.⁸⁶⁵

A fizikai erőszak rendszeresen együtt jár a verbálissal: a fizikai erőszakot alkalmazó fél egyrészt ezzel indokolja tettét a sértett és környezete felé, másrészt egyszerre erősíti és oldja az erőszakkal együtt járó feszültséget. E szavak fokozzák az erőszakot tevő és társai elszántságát, nem engedik szóhoz jutni a sértettet, de alkalmasak arra is, hogy oldják az erőszak kimenetelétől való félelmet. A hatalmaskodó, akár káromkodott, akár a sértettet gyalázta, bünt követett el: az előbbi esetben Istent káromolta, az utóbbiban más jó hírébe és becsületébe gázolt. A panaszosok azért sorolták fel az ellenük irányuló tettek közt, ha gyalázták őket, mert ezzel is alátámasztották panaszukat, így is nyomatékosították a bíróság előtt, hogy a cselekedet jogtalanul történt.

A gyalázkodást önmagában azonban csak logikai áttételekkel lehetett hatalmaskodásnak nevezni, ehhez azonban az kellett, hogy a fogalom igen széles értelmet nyerjen, és mindenki számára ismert legyen. Az analogikus értelmezés tette a fizikai erőszak nélküli gyalázkodást hatalmas cselekedetté: hasonlított hozzá, együtt járt vele, így akár önmagában is hatalmas tettek lehetett nevezni. A 15. század elejére a hatalmas cselekedetek fogalma elérte azt a határt, amelyen túl már nem terjeszkedhetett. Ritkán, de előfordult, hogy csupán a gyalázkodást is hatalmaskodásnak tekintették. Természetesen nem igazi – későbbi szóval szólva nagyobb hatalmaskodásnak – mégis hatalmaskodásnak. 1425-ben Sáros megye előtt két nemes állt perben egymással, mivel az egyik azzal vádolta a másikat, hogy őt és nővérét

⁸⁶² HO I. 241. sz. (370)

⁸⁶³ Zichy okmt. V. 142. sz. (164–165)

⁸⁶⁴ Abaffy–Dancs–Hanvay lt., Dancs lt., 109. sz. (66–67) Néhány további példa: 1491: Perényi lt. 639. sz. (304–305); 1509: 735. sz. (356–358); 1523: 833. sz. (407–408)

⁸⁶⁵ Egy példa sok közül 1330-ból: AOKl XIV. 343. sz. (212)

hatalmasul (*potentia mediante*) gyalázatos és illetlen szavakkal illette (*multis verbis vituperosis et illicitis affecisset*).⁸⁶⁶ Az, hogy a panaszos a megye előtt kereste igazát, azt mutatta, hogy maga sem gondolta, hogy ez a cselekmény felérne akár egy erdei, mezei lefoglalásból keletkezett perrel, mégis hatalmaskodást emlegetett.

Két cselekmény éppen nem gyakoriságával, hanem csekély arányával tűnik fel a hatalmaskodások során: a nemi erőszak és a gyújtogatás. Kezdjük az előbbivel.⁸⁶⁷

A mezei kártételek során elfogott, ruhájuktól megfosztott nők látványa könnyen vezethetett volna oda, hogy az őket elfogók, lefoglalók – a panaszosok szemszögéből nézve a hatalmaskodók – közösülésre kényszerítik őket. Ha több férfi megtámadott egy települést, előfordulhatott, hogy nem állták meg, hogy kedvüket ne töltsék az ott talált nőkön. Elő is fordult, de igen ritkán. A hatalmaskodást épp az tette hatalmaskodássá, hogy olyan erőszakot alkalmaztak elkövetése során, amelyet egyébként jogosan is meg lehetett volna tenni. A nemi erőszakra azonban semmilyen körülmények között nem volt joga senkinek. Az erdei, mezei hatalmaskodások során szinte ösztönösen cselekedtek a hatalmaskodók, amikor rátámadtak a véleményük szerint jogtalanul állatokat őrző vagy a földet más módon használó emberekre. A gyors reakciójuk azonban nem jelentette azt, hogy ne lettek volna tudatában annak, mit szabad tenniük és mit nem. A lefoglaláshoz, a veréshez, a levetköztetéshez szokás szentesítette joguk volt, de a nemi erőszakhoz nem.⁸⁶⁸

Ennek ellenére a magyar középkor második harmadfél százada alatt elvétve előfordult a nemi erőszak is a hatalmaskodások során. Az Újvár, később Abaujvár megyei Tuzsán a Bárcai család ágai birtokoltak.⁸⁶⁹ A falu földjeinek használatából a 13–14. század fordulóján az unokaöccsök és nagybácsik között támadt vita, melyet 1302-ben a megyei hatóság előtt simítottak el. A viszály az egyik oldalról a szokásos kérdések körül forgott: a család egyik ágának tagjai vágták az erdőt, de nem kímélték a gyümölcsfákat sem, megműveltek tizenkét hold földet és eladtak egy házat. A másik ágból való családtagok ellenben feldúlták a falut, asszonyokat erőszakoltak meg, és hármat közülük meg is szúrtak.⁸⁷⁰

Az ügy rekonstrukciójának lehetősége nagyon sokféle lehet, célszerű azonban onnan megközelíteni, amely körül forgott, a birtok szemszögéből. A nők megerőszakolása és

⁸⁶⁶ DL 39901. (ZsO XII. 1150, 1178. sz.)

⁸⁶⁷ Kőfalvi, A hatalmaskodás bűne és a nők; Bartha, Hatalmaskodás és a nők.

⁸⁶⁸ A Valkó megyei Tolmányon 1300-ban történt hatalmaskodás során minden terményt és ingóságot elvitték a hatalmaskodók, a férfiakat, nőket – lányokat és asszonyokat vegyesen – levetköztették, közben pedig „Isten és az isteni igazságosság ellenében” ócsárolták őket. ÁUO X. 263. sz. (400–402) A zágrábi püspök 1522-ben Verbovecet feldúló emberei elvitték ugyan a falubeliek ruháit, az asszonyokat és a lányokat meztelenül a bozótosba kergették, de nem erőszakolták meg őket. Poltikatörténeti források, 94. sz. (108–109)

⁸⁶⁹ Györffy ÁMTF I. 152; Engel, Magyar középkori adattár, Bárcai család

⁸⁷⁰ „*super violatione mulierum et percussione trium mulierum*” RDES I. 86. sz. (64–65)

megsebzésük, akárcsak a pontosan körül nem írt birtokdúlás, számszerűsített kárt jelentett a másik fél számára. Újvár megyében 1302-ben még szép számmal akadhettek szolgacsaládok, a szolganókkal való együtt hálás pedig hallgatólagosan elfogadott földesúri jog volt, melyet az egyházi jog tiltott ugyan, mégis széltében gyakoroltak.⁸⁷¹ Azok a férfiak, akik a család másik ágának szolgálnóit erővel kényszerítették nemi aktusra, nem csak kielégülést kerestek, hanem azt is megmutatták, hogy ők is rendelkezhetnek a szolgacsaládok nőtagjai felett. A szolganókkal létesített kapcsolat – a panaszosok szerint nemi erőszak – tehát a birtokrész birtokba vételét jelentette.

Más esetek azonban nem mentegethetők semmivel.⁸⁷² A nemrég elmúlt zavaros időkre emlékezve 1326-ban a sokféle pusztítás között a lányok megerőszakolását is felidéztek.⁸⁷³ Az erdélyi vajda 1329-ben megdúlatta az ő szolgálatából kilépő és az erdélyi püspök *familiájába* álló Suki Mihály négy falvát. Ennek során emberei asszonyokat és lányokat meztelenítettek le és becstelenítették meg.⁸⁷⁴ A Szondot feldúló adószedők 1461-es eljárásáról már volt szó. Ők sem érték be a város kifosztásával, hanem az éj beálltával a város lányait és asszonyait is megbecstelenítették – legalábbis ezt állították róluk a panaszlevélben.⁸⁷⁵ Az esetek egy részét a zavaros idők alatt követték el, ami háborús viszonyokat jelent. A háború azonban némiképp más logika szerint működött, mint a hatalmaskodás, ahhoz sokkal inkább hozzá tartozott a nemi erőszak. A középkor végi, hadijogról értekező traktátusok természetesen nem engedték meg a nemi erőszakot, de a katonák ritkán jogászok, tettüket nem a tudós jog mércéi szabták meg.

Beszéltünk már arról, hogy a magyar hatalmaskodásokban – főleg, ha a német *Fehdevel* hasonlítjuk össze – feltűnően kevés a gyújtogatás. Az erdők, nádasok és mezők felégetését célszerűbb, ha nem soroljuk ide. Ezek irtásának szokott módja volt az égetés, miként a tarló felgyújtása is hozzá tartozott a korabeli földművelési technikához. Hiába szerepeltek tehát ezek az ügyek a panaszokban, valójában nem történt más, mint az, hogy aki magáénak tartotta

⁸⁷¹ Ez egyértelműen kikövetkeztethető a szent istváni törvényekből. Tringli, Szent István törvényei, 20. Ezen felül lásd a dévaj szó etimológiáját. Györffy, István király és műve, 481.

⁸⁷² A magyar nyelvű regesztával ellentétben az oklevél nem beszél nemi erőszakról 1393-ban: ZsO I. 3047. sz. (337). A zágrábi káptalannal rendszeresen pereskedő zágrábi polgárok 1396-ban azzal vádolták a káptalant, hogy a vízholdó lányokat megerőszakoltatták. Ha a káptalan valamelyik alattvalója meg is erőszakolta valamelyik polgár cseléd lányát, azt nem lehet hatalmas tett kísérő jelenségének tekinteni. u.o. 4597. sz. (507) Egy önmagában álló, nem hatalmaskodás kísérőjeként elkövetett nemi erőszak ügyének tárgyalása 1425-ből: ZsO XII. 1156. sz. (450)

⁸⁷³ „*quampluribus virginibus stupratis*” A magyar nyelvű regesztával ellentétben az oklevélben szereplő *honestis viduis violenter oppressis* összetételnek semmi köze nem volt a nemi erőszakhoz, egyszerűen az özvegyek elnyomását, kismizmizését jelentette. DF 243724. (AOkl X. 194. sz.)

⁸⁷⁴ „*exceptis ...denudationibus et deturpationibus mulierum et virginum*” DF 227263. (AOkl XIII. 431. sz.)

⁸⁷⁵ „*ea die ad noctis crepusculum devenisset multas honestas mulieres et virgines violenter ad eorum nipharia trahentibus opera tota illa nocte, prout voluissent, eiusdem dehonestassent*” DL 16323.

a földet, megművelte: irtotta és a tarlótól megtisztította, egyben némiképp pótolta elvesztett termőerejét. Más a helyzet azonban a házak, települések felgyújtásával. Az 1260-as években két birtok felgyújtása és az apróállatokban okozott károk miatt pereskedett két fél a nádori törvényszék előtt.⁸⁷⁶ Az 1290-es években Pásztói László a Hont megyei Ölved házára vetetett csóvát,⁸⁷⁷ Grebeni Hektor 1322-ben pedig a szlavóniai Kordosócon gyújtogatott,⁸⁷⁸ a kalocsai érsek tiszttartói 1462-ben a bodrogi Egyedújfalut égettették meg.⁸⁷⁹ Jóval több gyújtogatási esetet találunk a hatalmaskodások leírásánál, mint nemi erőszakot, de összességében mégis csekély a számuk. Oka nagyon hasonló a nemi erőszak csaknem teljes hiányához. A hatalmaskodások egy jelentős része vitatott birtokügyekből keletkezett. A hatalmaskodó igényt formált az illető birtokra, azt akarta tovább élni vagy megszerezni. Nem felperzselt házak és pajták ura akart lenni, hanem virágzó jószágoké. Ellenálló tiszttartók, falusi bírók kemény megverése része lehetett a birtokfoglalásnak vagy visszafoglalásnak, de fél utcásor felgyújtása csak elvétve.

Van azonban egy forráscsoportunk, amelyből arról értesülünk, hogy az ország néhány részén az alsóbb néprétegek a gyújtogatást bevett módszerként használták konfliktusaik elintézésére. Nem egyedi eset kapcsán történt említésről van szó, hanem normaszövegekről, egyes német lakosságú városok és vidékek szokásait tartalmazó gyűjteményekről: a selmeci, a szepesi, a budai és a tárnoki jogkönyvről. Már említettük a város- és hospesjogok kapcsán, hogy a települési kiváltságlevelek is írtak a gyújtogatásról, de azok beérték egyszavas említéssel. Ezek azonban részletes képet festenek az erőszak tüzzel való gyakorlatáról.

A két korai jogkönyv, a 13. század közepén a cseh Iglauból átvett selmeci jogkönyv és a 14. század második felében lejegyzett Zipser Willkür még szűkszavú volt. A selmeci városjog a rablás, gyilkosság és más hasonló bűntettek között arról rendelkezett, hogy ha valakit gyújtogatás közben fognak meg, és azt rá is bizonyítják, égessék meg, de hasonlóan járjanak el azzal is, aki gyújtogatással fenyegetőzne.⁸⁸⁰ A három későbbi jogkönyv már egy egész paragrafust, illetve paragrafusokat szentelt a kérdésnek. A szepesi szászok néhány szokását lejegyző Zipser Willkür szerint akár férfi, akár nő fenyegetőzne mezőváros, falu vagy város felgyújtásával, és ezt meg is tenné, égessék meg.⁸⁸¹ A 15. század elején összeállított budai jogkönyv azt írta erről, hogy aki nyíltan levelek, seprű, égő anyag kiakasztásával, vagy más

⁸⁷⁶ RP 152. sz. (146)

⁸⁷⁷ MES II. 342. sz. (343)

⁸⁷⁸ DL 101660. (AOKI VII. 178. sz.)

⁸⁷⁹ DL 15819, 15871.

⁸⁸⁰ selmeci jogkönyv 19. § (ÁUO III. 136. sz. [213]); Weisz Boglárka 'selmeci város- és jogkönyv' szócikk MAMÜL

⁸⁸¹ Zipser Willkür 47.§ (Corpus Statutorum II/2. 18); Blazovich László: 'Zipser Willkür' szócikk MAMÜL

jellel fenyegetne gyújtogatással, vagy pedig azt valóban meg is tenné, az ugyanazt a büntetést szenvedje el, amelyet el akart követni.⁸⁸² Azaz az ilyet égensék meg. Mindegyiknél gazdagabb azonban a 15. század végi tárnoki jogkönyv anyaga. Itt a büntető rendelkezések között egymás mellett négy fejezet is szól a gyújtogatásról illetve a tűzokozásról. Az első szerint azt a cselédet vagy más embert, aki miután nem kapta meg urától az őt megillető bérét és azt bírói úton sem tudta megszerezni, ezért urának otthon vagy csűrben tárolt gabonáját felgyújtaná, és e tett elkövetésekor elégséges bizonyítékokkal rajtakapnák, az akasztófa tövében égensék meg. Még két további fejezet rendelte ezt a büntetést az elkövetőkre. A leghosszabb fejezet egy részét, amely valószínűleg egy konkrét eset során követett eljárást írt le, legjobb, ha szó szerint idézzük. A fejezet címe így szól: „Azokról, akik a gazdagok házaira vagy csűrjeire a tűz jelét tennék ki, hogy őket a tűztől való félelem útján megszarolják.” A szöveg eképpen folytatódik: „Bárki, aki gonosz lélektől vezérelve házakra, kapukra, csűrökre vagy egyéb bizonyos helyekre szenet, seprűt vagy a tűz más jelét tenné ki, vagy akasztaná ki a gabonás kamrákra, hogy azokat, akik akkor e jószágokat birtokolják, megszarolja, ami nálunk bevett dolog szokott lenni és efféle módon szokták elvégezni. Miután ő a fentebb említett dolgokat kiakasztotta, elment egy szerzeteshez vagy akár egy paphoz, hogy meggyónjon neki, hogy ez és ez az ember 18 vagy 20 forinttal tartozik nekem, és nem akar fizetni, én azonban addig nem nyugszom, amíg a házát vagy a csűrjét emésztő tűzzel el nem pusztítom.” A következő fejezet a véletlen tűzvészekről beszélt, melyek okozóját természetesen nem sújtották ilyen büntetéssel. A máglyahalál azonban újra felbukkant az ezután álló fejezetben, amely visszatért az első alkalommal érintett esethez. Ha egy polgár a cselédjének egy, két, három vagy akár még több évi szolgálataiért többszöri kérésre sem adta volna meg a bérét, és ő e fölötti kétségbeesésében gyújtogatással vagy más módon okozott volna kárt, és erről a dologról a város vezetői tudomást szereztek, akkor a bérrel tartozó polgárnak meg kellett téríteni a tűz által okozott kárt, a gyújtogató pedig a szokásos módon bűnhődött.⁸⁸³

A jogi norma természetesen jogi úton közelíti meg a cselekedeteket. Itt is ezt látjuk. Számunkra azonban ezúttal nem a jog értékelése lesz az érdekes, hanem maguk a cselekedetek, ezért röviden elintézhethetjük a kérdés jogi vonatkozásait. A gyújtogatók máglyára küldésénél nem kell sokat időznünk, ez a középkorban bevett talio elvű büntetések tipikus példája. Láttuk már korábban, hogy a városi és falusi jogok a hatalmaskodásszerű

⁸⁸² Ofner Stadrecht, 276. sz. (152); Buda város jogkönyve 276. sz. (458) Ez utóbbiban a fordítás nem egészen jó. Az *anhagent* szó a mai 'anhängen' alakja, a *prenten* pedig a 'Brennstoff' megfelelője. Ez utóbbi a tárnoki jogkönyvből hasonló rendelkezéséből következik. Schmidt József: 'Budai Jogkönyv' szócikk MAMÜL

⁸⁸³ Ius tavernicale 30-33.§ (187–188) A latin verziókban ez a 81–84. § alatt található. Codex authenticus iuris tavernicalis. Tringli István 'tárnoki jog' szócikk MAMÜL

cselekedeteket a büntető ügyek közé – mivel itt túlnyomó részben német szövegekről volt szó, ezért helyes, ha mi is így nevezzük –, az *Übeltat* kategóriájába szorították. Itt is ez történt. A germán jog területén az itt leírt cselekedetek teljesen szokásosaknak számítottak: a parasztok által rendszeresen űzött módszer volt, hogy a nemesek *Fehde*jéhez hasonlóan követeléseiket erőszakkal vagy az erőszak fenyegetésével kényszerítették ki, ennek pedig leggyakoribb módszere a gyújtogatás volt. A paraszti *Fehde* módjára űzött gyújtogatást Bajorországban – akárcsak a Birodalom más területein – a büntetteknek megfelelően kezelték.⁸⁸⁴

Hiába szerepeltek azonban a gyújtogatók együtt a rablókkal, gyilkosokkal, tolvajokkal, tettük mégis különbözött azokétól. E szövegek elég részletesek ahhoz, hogy pontosan lássuk a helyzetet. A gyújtogatás és főleg az azzal való fenyegetés jogos követelésből fakadt: elsősorban ki nem fizetett bérekből, esetleg meg nem adott más adósságokból. A gyújtogató vagy a tűzzel fenyegetőző követelése reális volt, hiszen valóban nem kapta meg bérét. Igénye egybeesett a társadalom igazságérzetével, mely szerint mindenkinek meg kell adni azt, ami jár neki, ráadásul részben még jogszerű is volt, hiszen a társadalom számára az erőszakos jogérvényesítés elfogadottnak számított. A ki nem fizetett cseléd hiába is fordult a bírósághoz: a bérével adós maradt polgár szomszédjaiból és rokonaiból álló bíróság nem szolgáltatott neki elégtételt. Nem maradt tehát más hátra, mint az önerejű jogérvényesítés. A cseléd nem törrel tört ura házába, hogy fizetésre kényszerítse. Ez egyrészt kevés eredménnyel kecsegtetett, a rokonok és a többi cselédek legyűrték volna, másrészt ellent mondott a jogérvényesítő erőszak elveinek, mely inkább az egyezségegre törekedett. Ezért folyamodtak egyszerű emberek oly gyakran a tűzzel való fenyegetéshez. Tettük azonban alapvetően jogszerűtlen volt. A társadalom számukra nem engedélyezte az erőszakos jogérvényesítést, főleg nem a gyújtogatást, ami a köz számára majdnem akkora veszélyt jelentett, mint az adósnak.

Mindenki érezte, hogy a gyújtogatók követelése igazságos – ez egyértelműen kiderül a tárnoki jogból –, mégsem tekintették jogszerűnek, olyannyira nem, hogy a legszigorúbban büntették. A városi tanács, a gazdag polgárok, a szász települések közösségért felelős elöljárói szemében nem volt jogszerű, amit tettek. Tudták, hogy nem igazságos, hogy valaki nem fizeti meg a kialkudott bért, miként az sem az, hogy ők maguk sem hallgatják meg a hozzájuk forduló szegényeket, de a köz érdekében úgy kellett, hogy döntsenek, hogy az ilyen cselekmények elkövetőit el kell pusztítani. A közösség védelmének biztos tudatában született meg ez a jogszemlélet. Nem külön-külön, Iglauban, Selmeceen, Budán, a szepesi szászok között és a

⁸⁸⁴ Reinle, Bauernfehden, 258.

tárnoki városokban döntöttek így, hanem általában ez volt a felfogás. A szabályok nem döntés eredményei voltak, hanem évszázados szokások követése.

Az egész társadalom azonban nem így gondolkodott. Épp ez emeli ki e gyújtogatásokat más büntettek közül. Ha a társadalom egy jelentős része számára megengedett és elfogadott volt az erőszak alkalmazása, akkor miért ne tehetne így a pénze után futó cseléd is? Emlékezzünk a tárnoki jog közbevetett mondatára: „ez nálunk bevett dolog szokott lenni és efféle módon szokták ezt elvégezni”. Szokás volt tehát a tűzzel fenyegetés is, igaz kárhozatos szokás, de találkozott az igazságérzettel és némiképp az általános jogfelfogással. E szokást tehát széltében gyakorolták e városokban és a Szepességben. Évszázados gyakorlatról volt szó, mely ellen nem használt a félelmetes büntetés sem. Valószínűleg azért nem, mert a szokás hatékony volt: az a polgár, aki addig ajtót mutatott a bérét követelő cselédnek, mihelyst meglátta a tűzre figyelmeztető jelet, jobbnak látta, ha fizet. Az esetek többségében bizonyára nem került sor valóban gyújtogatásra, annál többször a fenyegetésre. Az adósság gyújtogatással történő behajtásának szokása azonban nem kötődött társadalmi csoporthoz, még akkor sem, ha általában alul lévők követték el. Nem a helyi társadalom felül levőinek joga és az alul levők szokása ütközött egymással, hanem esetenként egyes személyek nyúltak ehhez az eszközhöz.

Az ilyen gyújtogatások részleteiről csak a késő középkori források tudósítanak, ezek a jól kialakult, egyszerű és szokásként emlegetett technikák azonban így kellett, hogy működjenek már a 13. század közepén is, akkor, amikor Iglau megkapta jogát Vencel cseh királytól, melyet aztán néhány évvel később Selmezbánya is átvett. Az is magától értetődik, hogy nem Iglau környékén jött szokásba a tűzzel való fenyegetőzés, amelyet el kellett tiltani, hanem ősi jogérvényesítő praktikát kell benne látnunk.

Érdemes sorra venni azokat a tárgyakat, amelyekkel megfenyegették az adósokat. Szó sincs elvont szimbólumokról, hanem két olyan eszközről, amely a tűz gyújtására legalkalmasabb volt. A söprű mindig kéznél levő szerszám. A végét meggyújtották, odatartották a zsúppal, náddal fedett tetőhöz, ha az meggyulladt, rádobták a tovaerjedő tűzre. Nyele vagy egyszerűbb nádsöprű esetén a vége biztosította, hogy a gyújtogató ne égesse meg a kezét.⁸⁸⁵ A szén alatt természetesen faszén kell értenünk. A faszén lassan, nagy hővel izzik, ha a gyújtogató ezt használta, akkor sem égette meg magát. A középkor végi Bajorországban ugyanezeket a

⁸⁸⁵ Az égő seprűt még városostromkor is használták. Az ún. második örgrófi háború egyik fontos eseménye volt a frankföldi Hof városának 1553-as ostroma. A városi krónikás szerint az ostromlók az egyik napon hét gyújtógolyót, több gyújtószerkezetet és egy lángoló söprűt dobtak a városra. Chronik der Stadt Hof, 175.

tűzgyújtó eszközöket használták figyelmeztető jelként.⁸⁸⁶ A budai jogkönyvben említett levél azonban nem gyújtószerszám volt, hanem a német *Fehdek* állandó tartozéka, a *Fehdebrief* vagy *Absagebrief*, *litterae diffidatoriae* amelyben a *Fehdet* indító fél kinyilvánította szándékát, hogy a szokás által szabott idő eltelte után megindítja harcát ellenfele ellen. Mivel a *Fehdebriefek* állandó fordulata volt az, hogy rablással és gyújtogatással (*mit raub und brand*) fogja a támadó célját elérni, és mivel az egyszerű emberek ezt leggyakrabban tűzzel tették meg, ezért néha *Brandbriefek*nek is nevezték.⁸⁸⁷

Azt ígértük ugyan, hogy a városi jogszokásokkal nem foglalkozunk, ezúttal azonban kivételt kellett tennünk. Ha a jogi minősítés érdekelne bennünket, a Zipser Willkür kivételével bátran félretehetnénk e jogkönyveket. Most azonban számunkra a cselekmények a fontosak. E tettek pedig a város falainál nem értek véget. A csürök említése elégséges ok arra, hogy felételezzük, nem elsősorban a selmeci gyűrűstéren, nem a lócsei, budai, vagy éppen pozsonyi piacon levő házakra aggatták ki a seprűt, a szemet vagy a fenyegető levelet az adósságuk után futó emberek, hanem a polgárok vidéki majorjaira, ott ahol nehezen vették őket észre. Még az sem kellett, hogy ezek a majorok a város földesurasága alá tartozzanak. Budai és pesti polgárok béreltek például Pest és Pilis megyében is földeket.

Nem nevezték ezeket a gyújtogatásokat hatalmaskodásnak, ennek ellenére az e forrásokban leírt gyújtogatások a legszorosabb kapcsolatban voltak velük, hiszen önhatalmú jogérvényesítések voltak. A Szepesség a késő középkorra erősen városiasodott volt ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy lakói életvitelüket tekintve többségükben ne parasztok lettek volna. Különösen azok voltak a 14. században, a Zipser Willkür lejegyzésekor. A *Fehde*-szerű gyújtogatások tehát ismertek lehettek az ország több részén is. Hogy mennyire, azt nem tudjuk. A középkori büntetőügyek, városiak és vidékiek egyaránt, igen szűkszavúak. Ott legfeljebb megemlítették a gyújtogatás tettét, de a cselekmény indítékáról nem beszéltek. A valóban végrehajtott gyújtogatás ügyis eltörpült a fenyegetések mellett. Azok pedig nagyrészt felderítetlenek maradtak. Az 1364–1426 közt vezetett selmecbányai városkönyv bűnesetei közt egyetlen gyújtogatás sem akadt, miként az 1393–1405 közti ügyeket tartalmazó kassai városkönyvben sem. Zágráb 1375 és 1391 közti bejegyzéseket tartalmazó bírósági kötete is csak egy gyújtogatót említett meg.⁸⁸⁸ Biztosnak csak azt tekinthetjük, hogy a 13. században

⁸⁸⁶ Reinle, Bauernfehden, 259.

⁸⁸⁷ Brunner, Land und Herrschaft, 83, 89; Vogel, Fehderecht und Fehdepraxis, 176; Reinle, Bauernfehden, 252, 260. Két kora újkori száz példát a Brandbriefre: Richard, Licht und Schatten, 220; Fritsch, Geschichte Quedlinburg, II, 28.

⁸⁸⁸ Csukovits, Bűn és büntetés, 210. A 15–16. század fordulóján Bajorországban a vizsgált paraszti Fehdeknek is csak 13,5 %-a volt gyújtogatás, annak ellenére, hogy ez a tett a nem bírói forrásokban kiemelt helyen szerepelt. Reinle, Bauernfehden, 259. Néhány kora újkori eset a Szepességből: Fábry, Igazságszolgáltatás, 45.

Magyarországra költöző németiség magával hozta a gyűjtogatás érdekérvényesítő gyakorlatát és ennek jogi megítélését is. Hogy e gyakorlat mennyire terjedt el akár náluk, akár az ország más részein, azt nem tudjuk megmondani. Ehhez legyen elég egy irodalmi adalék. Midőn Fazekas Mihály szatirikus ponyvája, a Ludas Matyi második kiadásban is megjelent, a szerző 1816-ban egy rövid előszót írt hozzá. Ebben a „hajdan” időkről így emlékezett meg: „A lepocsékolt nép dühös indulatja kanóccal/ Adta jelét olykor bosszújának...”⁸⁸⁹

Még ha a magyarországi németek jogi forrásaiban is találkozunk először az érdekérvényesítő paraszti gyűjtogatás első emlékeivel, a cselekményt nem tekinthetjük német szokásnak. Nem kellett, hogy német vér csörögjön annak az ereiben, aki az igazságtalan földesúr, a nem fizető munkaadó házát felgyújtotta, vagy legalábbis azzal fenyegetőzött. E módszert a magyarok, a magyarországi szlávok és más nemzetiségek nem a németektől tanulták meg, rájöttek arra maguktól is. A jog, amelyet a jogkönyvekben olvasunk, német eredetű volt ugyan, de a bennük foglalt cselekményeket bárki elkövethette, gyakorlatuk pedig messze terjedhetett.

Eddigi példáinkban szerepelt már a legteljesebb erőszak nélküliségtől kezdve a kínhalálig az erőszak minden elképzelhető formája. Az erőszak efféle megnyilvánulásainak nem kis része egyszerű, modern kifejezéssel élve bagatell ügyekben történt. A magyar hatalmaskodások általános megítélésénél ezt mindig számon kell tartanunk. Többségükben nem kis háborúk, hanem alkalom szülte összecsapások voltak ezek, melyek vezethettek a legsúlyosabb erőszakhoz is. A korabeli jogszemlélet azonban nem akart különbséget tenni a hatalmaskodások között. Egy határjel elszántása és egy arasznyi föld elfoglalása éppúgy hatalmaskodás volt, mint egy egész uradalom megszállása. Jellemző, hogy a magyar jog csak a középkor legvégén alkotta meg végérvényesen a kisebb hatalmaskodások fogalmát. A jog számára egy báró váruradalma semmivel sem volt értékesebb, mint egy kismemes vízjárta földdarabja. Ugyanez a logika vezette a hatalmaskodókat is. A legkisebb nemest éppúgy megillette a védelem joga, mint a leghatalmasabb bárót. Ezért sem függött az erőszak nagysága a vitatott birtok vagy a követelés nagyságától. Az arasznyi földért ölhetnek embert, míg előfordulhatott, hogy az uradalomért senkinek sem görbült meg egy haja szála sem.

A hatalmaskodások azonban nem csak vitatott erdőszélek és kaszálók miatt törhettek ki. Nem csak jobbágyok verték meg egymást a birtokhatárokon, hanem – nagyon ritkán – történtek ennél komolyabb esetek is, olyanok ahol már a politikának is be kellett avatkoznia a konfliktusba. Hiába szólt bele azonban akár a király is az ügybe, jogilag ezek az ügyek

⁸⁸⁹ Fazekas, Ludas Matyi, 251.

semiben nem különböztek a bagatell ügyekből kinőtt hatalmaskodásoktól. Lássunk tehát néhány várostromot, amelyeket hatalmaskodásnak tekintettek. Ez volt a magánosok közti harc legmagasabb szervezettséget és felkészülést igénylő formája.

A várostromokkal járó hatalmaskodások esetében sem jobb a forráshelyzet, mint amikor egyszerű mezei hatalmaskodásra került sor. Jól ismerünk például egy 1496-ban lezajlott ostromot, de semmit sem tudunk a háttérben ható indítékokról. Az eset a Szerém megyei Árpatahlón történt, amely egy kisebb uradalom központja volt. A névadó mezővároshoz az ostrom idején egy falu és egy pusztá tartozott.⁸⁹⁰ Mint a déli határ közelében fekvő nagyobb települések szinte mindegyikén, állt a városban egy kastély is. Az árpatahlói jószágokat ekkor már majd fél évszázada egy Magyarországra költözött szerb család, a Jaksicsok nemzetsége mondhatta magáénak. Birtoklásuk azonban nem volt zavartalan. Nem tudjuk milyen jogon, de igényt tartott az uradalomra a Vingárti Geréb család, akik perre is mentek érte.

A Vingárti família két akkori feje, Geréb Péter országbíró és fivére, László erdélyi püspök nem várták meg a kúria ítéletét. Összegyűjtötték a környékbeli birtokaikon élő familiárisaikat és segítséget kértek Bajnai Both Andrástól, aki saját familiárisait bocsátotta a rendelkezésükre. Összesen harmincnégy nemes indult Árpatahló felé 1496 tavaszán, de gyalogosan és lóháton mások is kísérték őket. Ágyúkkal, puskákkal, más ostromfegyverekkel vonultak a kastély alá, amelyet megvíváltak. A kastélyban tartózkodott az egyik birtokos, Jaksics Márk, aki jobb kezén egy lándzsától sebesült meg, két mellette szolgáló szerb familiárisának élete pedig veszélyben forgott – adta elő az esetet megörökítő panaszlevél. Magyarán komolyabb bántódásuk nem esett. A panaszosok ennél több kárról nem számoltak be, tehát a kastély elfoglalása nem tarthatott sokáig, valószínűleg igazi ostrom nem is történt. A Jaksicsok nem hagyták annyiban a dolgot. Ők rokonaiktól, a szerb despotáktól kértek segítséget. A következő év májusában a két szerb despota fivér, György és János küldték embereiket Geréb Péter Szerém megyei birtokaira. Az egyetlen erőszakos tettük az volt, hogy Geréb Péter egyik alattvalóját „kis híján megölték”, majd rögvést a nyári aratás után Árpatahlóra mentek fegyveresen, és a földekről szekerekkel elszállították a földesúri adót. Az ostromot a Jaksicsok, a következő évi revansot a Gerébek tartották hatalmaskodásnak, miközben saját tetteiket teljesen jogosnak vélték.

Szerém megyében 1496-ban egyébként békés idők voltak. Várostromra ugyanis általában a zavaros időkben került sor. A politikailag konszolidált helyzet sem tartotta azonban vissza a birtokosokat attól, hogy ostrommal vegyék be várukat, kastélyukat, legalábbis, amit

⁸⁹⁰ Tringli, Mittäter oder Anstifter? 171.

magukénak vélték. Nelepec Domonkos várát, a Körös megyei Dobrakucsát 1464-ben rohanta meg Enyingi Török Ambrus és Péter, és vetették ki onnan a birtokost. Tíz év múlva a várnak már új ura volt, őt Ernusztt János fogatta el, familiárisai pedig közben a várat elfoglalták.⁸⁹¹

A hatalmaskodások végigkísérték az egész középkori magyar történelmet. Vajon e rendszeresen elkövetett erőszakos tettek okoztak-e akkora pusztítását, mint a háborúk? Elképzelhető-e, hogy országos viszonylatban statisztikailag mérhető a hatalmaskodások okozta kár? Beszélhetünk-e arról, hogy a hatalmaskodások olyan állandó belháborút jelentettek az országnak, amely a középkor végi pusztásodás okozója volt?⁸⁹²

A pusztásodás összeurópai jelenség. A kései középkorban az egész kontinensen nagy számban találkozunk olyan területekkel, amelyeket egykor volt lakott területeknek tekintettek, a középkor utolsó századaiban azonban már üresen álltak, és többnyire beolvadtak a közeli lakott települések határába. Ezeket hívjuk pusztáknak, e puszták megszületését pedig pusztásodásnak. Látunk másfajta pusztákat is: lakók nélkül álló, belső telkeket, amelyeken vagy nem állt ház, vagy csak valamilyen romladozó épület árválkodott rajtuk. Ezek létrejötte is pusztásodás.

A két jelenséget meg kell különböztetnünk egymástól, legegyszerűbb, ha külön nevet is adunk nekik. Az elsőt külső pusztásodásnak nevezzük, mert a falu vagy város lakott területén kívül feküdtek azok az általában nagy kiterjedésű, néha valóban falu nagyságú területek, melyeket pusztának neveztek, a másikat pedig belső pusztásodásnak, mert a település belterületén álltak a „puszta helyek”.⁸⁹³ A külső pusztásodás említései a 14. században, a belsőé a 15. században jennek meg forrásainkban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár a puszták, akár a puszta helyek ekkor jöttek volna létre. A puszták nagy része a 13. századi nagy mezőgazdasági átalakulásnak köszönhetette a létét. Megszűnt a szabad parlagoló vagy más néven szabad talajváltó rendszer, vele együtt a földeket és az állatokat követő településszerű lakhelyek is, maradtak azonban a rögzített belső telekkel rendelkező falvak és városok. Az egykori különállást azonban megőrizte a névadás. A külső pusztásodás tehát éppenséggel nem pusztulás, hanem fejlődés: egy új agrártechnikai módszer térnyerésének a lenyomata. A pusztásodásnak volt egy különleges magyar oka is, a tatárjárás. Ez okozta például a Cegléd és

⁸⁹¹ Pálosfalvi, Dobrakucsától Kőaljáig, 440.

⁸⁹² Egy német agrártörténész, Wilhelm Abel a késő-középkori agrárkrízisben látta a pusztásodás elsődleges okát, hozzátette azonban azt is, hogy ebben szerepe lehetett a Fehdeknek is. Szabó István Abelt követve ennél tovább ment: a hatalmaskodásokat jelentős részben tette felelőssé a középkor végi puszták létrejöttéért. Abel, Wüstungen; uő.: Wüstungen in Deutschland; Szabó, A falurendszer kialakulása, 153; uő. A középkori magyar falu 174.

⁸⁹³ A puszta hely és a puszta házhely kifejezés rendszeresen szerepel a kora újkori forrásokban elsősorban az összeírásokban. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során is így emlegették őket. Horváth, Paraszti vallomások, 50.

Nyárasapát közti puszták létrejöttét.⁸⁹⁴ Más a helyzet a belső pusztásodással. Ennek több, egymás mellett ható oka lehetett: parasztszalád örökös nélküli kihalása, elszegényedése, paraszti birtokos elköltözése vagy éppen az királyi adó kikerülése céljából a parasztszaládok összeköltözése. A külső pusztásodással létrejött puszták állandóak voltak: hosszú ideig, akár évszázadokig is fennmaradtak a helyi térszemléletben és a földrajzi név használatában, a puszták helyek fennállása azonban hullámzó volt, hiszen azokon újra lakosok költöztek.⁸⁹⁵

A dűlásoknál láttuk már, hogy egyáltalán nem szabad falu pusztításaként fordítanunk és értelmeznünk azt, ha egy település teljes *devastatio*ját emlegették a források. Sokszor nem történt más, mint az állítólagos hatalmaskodó kisebb-nagyobb lefoglalást tett a falu lakóin. Azonban még ha házastul költöztette is el a parasztokat, akkor sem kell teljes pusztulásra gondolnunk. A hatalmaskodások túlnyomó része határosok és szomszédok, nem ritkán rokonok között zajlott. Az elköltöztetett falvak házait valószínűleg egy-két kilométerrel, de lehet, hogy csak néhány száz méterrel odébb újra felépítették, és e házak immár az új birtokos javát szolgálták. A költöztető részéről nézve ez ráadásul nem is számított újjításnak, hanem a régi, jogos állapot helyreállításának. Nem ismerünk egyetlen olyan valóban lakott települést sem, amely egy hatalmaskodás után *predium*ként, azaz pusztaként bukkant volna fel a forrásokban. Ez teljesen természetes is. A hatalmaskodók célja a birtok minél jobb állapotú megszerzése volt, nem pedig annak elpusztítása. Előfordulhatott, hogy egy-egy gyújtogatás során leégett a fél falu, odaveszett néhány állat. A házakat azonban újjáépítették, és az élet eleinte nehezen, de ment tovább. A puszták helyek kialakulásánál már inkább számolhatunk a hatalmaskodásokkal. A parasztok költözésének nagy szerepe lehetett ezek létrejöttében, a költözés pedig sok esetben költöztetést jelentett, ha pedig szabálytalanul költöztették el a lakost, akkor azt hatalmaskodásnak tekintették. Csakhogy az elköltöztetett paraszt nem tűnt el, hanem egy-két faluval odébb telepedett le. A hatalmas költöztetés az egyik oldalon ugyan puszták helyét hozott létre, a másikon azonban benépesítette azt. Országos méretű pusztásodás okozója tehát ez sem lehetett.⁸⁹⁶

A hatalmaskodások nem voltak sem a külső, sem a belső pusztásodás okozói, nem vezettek országosan jelentős népességfogyáshoz, nem szabták át az ország településtérképét. Igaz ez még a beháborúk, a zavaros idők hatalmaskodásaira is. A magyar középkor két nagy zavaros ideje alatt, az Árpád-kor végén és az 1310-es években, valamint az Albert király halála utáni

⁸⁹⁴ Györffy, A tatárjárás, 24. Györffy a külső pusztásodás magyarázatakor mindent a tatárjárásra vezetett vissza. Egyáltalán nem vette figyelembe, hogy egy európai jelenséggel állunk szemben.

⁸⁹⁵ Tringli, Pest megye, 102.

⁸⁹⁶ A múlt század harmincas éveinek osztrák és stájer településtörténeti műveit követve Otto Brunner arra megállapításra jutott, hogy a Fehdenek nem volt döntő szerepe a pusztásodásban, legfeljebb annak kiváltó okaként számolhatunk vele. Brunner, Land und Herrschaft, 118.

időkben kiürült ugyan a királyi kincstár, de semmi nyomát nem látjuk az országos méretű pusztulásnak.⁸⁹⁷

⁸⁹⁷ Tringli, Az újkor hajnala, 14.

15. Fegyverek

A hatalmaskodók nem mindig használtak fegyvert. Az erdei, mezei összecsapásokhoz sokszor elég volt a férfiak ökle, legfeljebb még egy-egy bot vagy karó került a kezük ügyébe. Nagyon sok hatalmaskodást vittek azonban végbe fegyverekkel –, „fegyveres és hatalmas kézzel” (*manibus armatis et potentiariis*), szólt a hatalmaskodási panaszok egyik leggyakrabban visszatérő formulája. A fegyverek használatát azonban nem lehet általános kategóriákba osztani. A hatalmaskodások igen sokfélék lehettek, az elbeszélések – túlnyomó részt panaszlevelek – egyszerűen csak megemlégették őket, de nem adtak pontos leírást róluk. Általában nem tudjuk meg azt sem, hogy az adott fegyver kinek a kezében volt, nemesében-e vagy parasztéban, miképpen arról sem értesülünk, hogy egy nagyobb vállalkozás esetén ki ült lóháton és ki ment a lovasok után gyalog. Annyi azonban egész bizonyossággal megállapítható, hogy egyszerű fegyverek a nemesi udvarházak többségében voltak, sőt a parasztházak egy részében is.⁸⁹⁸ A fegyver korántsem csak arra szolgált, hogy, ha a király úgy parancsolná, hadba induljanak vele, hanem elsősorban magán használatra. Ezzel védekeztek a rablók ellen, ezzel védték meg a birtokot, ezzel kényszerítették az adósság nem fizetőjét arra, hogy rendezze tartozását, azaz ezzel hatalmaskodtak.

Hadi és otthoni fegyverek közt nem volt különbség. Különbség volt azonban az erőszakos tett nagyságában és a résztvevők összetételében. Azok a bárók és módos nemesek, akik lovas csapattal vonultak egy birtok elfoglalására, legfeljebb csak annyiban különböztek a hadba vonuló bandériumoktól, hogy – mivel többnyire szomszédjaik, közeli birtokosok ellen indultak – muníciót nem vittek magukkal. Ha vár vagy kastély ostromra indultak, akkor ugyanazokat az ostromgépeket – a kései középkorban ágyúkat – vitték magukkal, mint amelyekkel a határon túlra is útra keltek volna. A belháborúk idején végképp nem volt különbség a fegyverek és az alkalmazott taktikát tekintve a háború és a hatalmaskodás között. Legjobb tehát, ha a zavaros idők háborús tetteit félretesszük, ha a fegyverek használatát kutatjuk, és csak a békeévek túlnyomórészt egyszerű hatalmaskodásaira fordítunk figyelmet. Rendszeres gyűjtésre nem törekedtünk, célunk nem a vidéki Magyarország arzenáljának feltérképezése, hanem a tettek megértése. Egyszerű ügyek, egyszerű fegyverek, ez a magyar hatalmaskodások során használt fegyverek nagy részének mérlege.

⁸⁹⁸ Szabó, A középkori magyar falu, 179.

Se szeri se száma az íj említéseinek a hatalmaskodásoknál. Évszázadokon át használt fegyverről van szó, mely parasztek és nemesek kezében is megtalálható volt, és láthatólag tudták használni is. Az 1290-es évek elején íjakat és tegezeket vittek el a hatalmaskodók az esztergomi érsek tiszttartójának Nógrád megyei Oroszira való emberétől.⁸⁹⁹ A Vas megyei Mártonra való parasztek 1324-ben íjjal, kardokkal és lándzsákkal támadtak szomszédjaikra.⁹⁰⁰ A temesi Csama paraszti rendű lakói 1337-ben íjajkhoz kaptak, amikor a szomszéd birtokos el akarta verni tilosban legeltető pásztoraikat. Tudták is fegyverüket használni, mert két lovát is lenyilazták.⁹⁰¹ A Hont megyei Egegen 1349-ben is nyíllövéssekkel sebesítették meg a panaszos parasztaikat a hatalmaskodók.⁹⁰² A vasvári *hospesek* nyíllövéssekkel kergették el az idegen parasztaikat.⁹⁰³ A Nyitra megyei Dubon 1407-ben íjjal lőttek meg egy jobbágyot az egyik kishemesi család tagjai.⁹⁰⁴ A Csicseriek 1425-ben íjjal támadtak a lizskaolaszi papokra, a Sáros megyei malomfalvi jobbágyok is nyilakat lőttek uruk parancsára a megtámadottakra, miként a Muhi vásárról hazafelé tartókra is így támadtak egy Zemplén megyei nemesi családjaikra.⁹⁰⁵ A Bereg megyei Kisgut vitatott erdejéből nyíllövéssekkel kergették el a szomszéd falu lakói a kisgutiakat és uraikat 1438-ban.⁹⁰⁶

A kétélű tör (*bicellus*) – nevezzük egyszerűen törnek – volt talán a 15. századi Magyarország legelterjedtebb fegyvere.⁹⁰⁷ Egyaránt megtaláljuk ezt a parasztek és nemesek birtokában, forgatta is mindegyikük, ha a szükség úgy hozta. A fegyvert azonban már korábban is használták. 1344-ben a Fejér megyei Töböröcsökön ezzel támadtak meg egy paraszta.⁹⁰⁸ Törrel és buzogánnyal támadt egy Gömör megyei nemesi családjaikkal együtt egy parasztra 1405-ben.⁹⁰⁹ Törrel és karddal kelt útra egy Sáros megyei paraszta, egy Nyitra megyei mészáros és egy ugyanoda való családi 1425-ben.⁹¹⁰ Tíz évvel később ilyen tört használtak a Zemplén megyei Kistárkányon.⁹¹¹ Egy erdei lefoglalás során ugyancsak 1435-ben az Ung megyei Salamon és Záhony erdeiben a ruhákon kívül egy tört vettek el egy paraszttól.⁹¹² Ha

⁸⁹⁹ MES II. 342. sz. (343)

⁹⁰⁰ AOkl VIII. 353. sz. (179)

⁹⁰¹ AO III. 238. sz. (347–8) Az oklevél a csamaiakat *hospeseknek* nevezte.

⁹⁰² AO V. 154. sz. (286–287)

⁹⁰³ ZsO. I. 2694. sz. (291)

⁹⁰⁴ Ocskai okmt. 102, 103.sz. (176)

⁹⁰⁵ ZsO XII. 465. sz. (223), 585. sz. (184), 1255. sz. (479) Egy 1348-as nyilazásos eset: AOkl XXXII. 247. sz. (146)

⁹⁰⁶ Perényi lt. 457. sz. (222)

⁹⁰⁷ Kubinyi, *Bicellus*; Süttő, *Az Anjou-Magyarország alkonya*, 116.

⁹⁰⁸ AOkl XXVIII. 266. sz. (175)

⁹⁰⁹ ZsO II. 4117. sz. (502)

⁹¹⁰ ZsO XII. 521. sz. (199), 653. sz. (247), 807. sz. (315)

⁹¹¹ DF 222018.

⁹¹² DF 222008.

pontos egy 1426-ban kelt panaszlevél fogalmazása, akkor e tört éppúgy lehetett dobásra is használni, mint a baltát.⁹¹³

A borsodi Nyéken 1330-ban parasztok kezében volt az a kard és íj, mellyel megsebesítettek egy nemes leányt, miként 1348-ban a szabolcsi Semjénben is a parasztok forgatták azokat a kardokat és husángokat (*gladiis et fustibus*), melyekkel egy ajtót betörték, majd az ott talált embert megnyilazták.⁹¹⁴

Az erdélyi püspök szászfenesi tisztje 1426-ban nemcsak a fenesieket hívta a szomszédos Kolozsmonostor lakói ellen, amikor azok marháikat vissza akarták szerezni, hanem két altiszttartóját (*viceofficialis*) és nyolc lándzsányi familiárisát (*aliis familiaribus suis sub octo lanceis existentibus*) is, akik szabályos lándzsásrohammal futamították meg a szomszéd falu parasztjait.⁹¹⁵ A Csicseri család tagjait 1432-ben a Bodrog folyó révjénél felemelt lándzsákkal, sisakot magukra öltve és más harci felszereléssel várta a túlparti birtokos familiárisaival és jobbágyaival együtt, és nem engedte őket a Bodrogon átkelni.⁹¹⁶ Lándzsával indult a Kolozs megyei törvényszékre 1501-ben egy kisnemes, melynek hasznát is vette, mert ezzel védte meg magát az úton rá támadókkal szemben.⁹¹⁷ A Közép-Szolnok megyei Szántó részint a Csákiak, részint a Szántai Becskiek birtokában volt 1435-ben, midőn a Csákiak tisztartója parasztjaival együtt lándzsával és pajzzsal felszerelve elvitte a Becskiek birtokrészéről a kilencedet.⁹¹⁸

Számszerijjal csak ritkán találkozunk. E volt Nyárasapáti György és társai kezében, amikor feldúlták Ceglédet.⁹¹⁹ A középkor legvégén megjelentek a kézi tűzfegyverek is. A zágrábi püspök gyalogos parasztjai és lovasai 1522-ben „a hitetlenség módjára” íjakkal és puskákkal ütöttek rajta a szomszéd falun.⁹²⁰ Kapornak éves vásárán 1523-ban Zala megyei parasztok a vásári szabadságot „törökök módjára” úgy sértették meg, hogy puskával (*pixide*) és más fegyverekkel lövöldöztek.⁹²¹ Az 1514-es parasztháború utáni törvénykönyv elrendelte ugyan,

⁹¹³ ZsO XIII. 933. sz. (327)

⁹¹⁴ AOkl XIV. 343. sz. (212); Szabolcs megye okl. I. 427. sz. (111)

⁹¹⁵ „*in occursum eorundem familiarum dictorum domini abbatis et conventus exeuntes lanceis in hastandis extentis velocissimo in cursu in eosdem irruissent*” ZsO XIII. 1149. sz. (383)

⁹¹⁶ „*Dyonisius Farkas de dicta Imregh unacum familiaribus et jobagionibus suis coadunatis armatis manibus et potentiariis erectisque lanceis et indutis galeis ac aliis armis belliciosis*” DF 221857.

⁹¹⁷ DL 29346.

⁹¹⁸ „*Stephanus de Baka ex commissione et mandato Ladislai et Georgii filiorum condam Georgii de Chaak dominorum suorum unacum universis populis et jobagionibus eorundem dominorum suorum in dicta Zantho commorantibus manibus armatis et potentiariis lancea et clipeo suis acceptis*” DL 65038–65040.

⁹¹⁹ DL 16292, 16323.

⁹²⁰ „*pluresque eorum diris sagittarum et bombardarum ictibus interemissent*” Politikatörténeti források, 94. sz. (108) A *bombarda* ebben az esetben bizonyosan kézi tűzfegyvert jelentett.

⁹²¹ A vasvári káptalan oklevelei 706. sz. (230)

hogy vágják le annak a parasztnak a jobb kezét, aki puskát tart magánál, de ez a rendelkezés éppúgy nem ment át a gyakorlatba, mint a törvénykönyv annyi más rendelkezése.⁹²²

⁹²² 1514: 60. tc. (CJH, DRMH)

16. Éjszakai és a nappali tettek

A középkor embere súlyos tettek tekintette az éjszakai jogsértéseket. Az éjszaka a csend, a béke és a nyugalom ideje kellett volna, hogy legyen. Aki a sötétség leplét használta tette elkövetésére, az nyilvánvaló tanújelét adta annak, hogy törvénytelen cselekedetet hajtott végre. A magyarországi jogi nyelvben évszázadokon át élő formula szerint az éjszaka csendjében (*noctis in silentio*) elkövetett tett azonban nemcsak bizonyítékul szolgált, hanem, modern szóval élve, súlyosbító körülménynek is számított.

A büntettek esetében rendszeresen megemlégették, ha azokat éjjel követték el. 1244-ben a Veszprém megyei Szentivánon élő udvarnokokra az éjszaka csendjében latrok törtek, akik aztán kirabolták őket.⁹²³ Ugyanígy az éj csendjében rabolták ki ismeretlenek Rumi Doroszló házat 1417-ben.⁹²⁴ Valamikor az 1300-as évek elején Nyitra megyében az éjszaka csendjében hajtottak el egy marhát, amit a vádlott tagadott. Neki és társainak esküvel kellett tisztáznia magát. Hogy ez büntett volt-e, avagy hatalmaskodás, az nem derül ki a szűkszavú oklevélből.⁹²⁵ A kolozsmonostori parasztok 1417. június végén és július közepén egy rétre csapták ki a lovaikat, és az ott legelő állatokat éjszakára is kint hagyták. Gyerőmonostori Péter – aki minden bizonnyal jogot formált a legelőre – éjszaka hajtatta be az állatokat. A vajdai törvényszék előtt a jobbágyok földesura, a kolozsmonostori apát tett panaszt, aki külön kihangsúlyozta, hogy mindkét behajtás éjszaka (*noctis sub silentio*) történt, mi több, Gyerőmonostori eljárását tolvajlásnak nevezte, az erről szóló oklevélben a hatalmaskodás kifejezés nem is fordult elő.⁹²⁶

A hatalmaskodások esetében a panaszosok ugyanezt a logikát követték.⁹²⁷ Jobbágyköltöztetés különösen gyakran történt éjszaka, főleg akkor, ha olyan jobbágyot költöztettek át a másik birtokra, aki nem fizette ki adóját. Ilyenkor tartani lehetett attól, hogy a korábbi földesúr és jobbágyai, ha észreveszik a költöztetést, erővel gátolják meg azt. Így aztán nem elégedtek meg azzal, hogy az új földesúr szép számú jobbágyot mozgósított az akcióra, hanem az egész éjszaka bonyolították le.⁹²⁸ A házak éjszakai feldúlása, lovak éjszakai tilalmas legeltetése, az összegyűjtött adó beszedése mind hatalmaskodásnak számított.⁹²⁹

⁹²³ Mons sacer I. 456. (RP 68. sz.)

⁹²⁴ HO I. 200. sz. (311)

⁹²⁵ Ocskai okmt. 18.sz. (105.)

⁹²⁶ DL 28173. (ZsO VII. 541. sz.) Hasonló eset 1341-ből „*in crepusculo noctis quinque equos arripissent... diversa mala et indicibilia intulissent, culpis eorum non exigentibus*” MES III. 578. sz. (401)

⁹²⁷ A német *Fehdek* esetében tiltott volt az alvó emberekre gyújtani a házat. E cselekedetnek külön neve is volt: gyilkos gyújtogatás (*Mordbrand*). Reinle, Bauernfehden, 260.

⁹²⁸ 1503: HO I. 249. sz. (394)

⁹²⁹ 1386: DF 236804; 1498: A vasvári káptalan oklevelei 556. sz. (181), 1501: 568. sz. (185); 1431: DL 80320.

A panaszok összeállítói azon voltak, hogy az általuk hatalmasnak tartott tettek elkövetőit minél sötétebb színben tüntessék fel. A mai mindennapi szóhasználatban a különös elvetemültség kifejezésére szolgál az, ha azt mondjuk egy elítélendő cselekményről, hogy azt tettese fényes nappal követte el. Így gondolkodtak a középkor emberei is. Az ő értelmezésükben azonban ennek volt egy másik jelentése is. A nappali elkövetés önmagában nyilvánvalóvá tette a cselekményt. Természetesen csak a panaszos szemében, a bíróság nem érte be ennyivel, hiszen az további bizonyítást követelt. A büntetteknel már beszéltünk a nyilvánosság középkori jogi fogalmáról. Volt azonban a nyilvánvalónak ennél egy sokkal egyszerűbb, eredeti jelentése is: a nappali világosság.⁹³⁰ A panasz bizonyítottságát próbálták tehát ennek kifejezésével erősíteni. A fényes nappal (*clara luce*) fordulatot elsősorban az Anjou-kori panaszlevelekben emlegették. Országúti gyilkosság,⁹³¹ malom körüli hatalmaskodás,⁹³² ház feldúlása⁹³³ esetén olvashatunk erről.

A fényes nappal emlegetésének néha más oka is volt. Az egyházi peres iratokban rendszeresen feljegyezték, hogy hány órakor történt egy eset, vagy azt, hogy hány órakor állították ki az oklevelet. Egyházi bíróság előtt gyilkosságért kezdeményezett per esetében ezért írták meg azt is, hogy mikor gyilkolták meg az illetőt.⁹³⁴ Hatalmas panaszt tett jogtalan elfogásért egy Kraszna megyei birtokos 1331-ben, mivel egy nemes rokonát fényes nappal tartóztatták egy másik birtokos jobbággyai.⁹³⁵ Ez a nemesi kiváltság megsértését jelentette. Nemest csak akkor lehetett letartóztatni, ha a tett elkövetése közben kapták rajta. Ezt azonban saját otthonában, nappal nem lehetett megtenni, hiszen képtelenség, hogy ott éppen lopott volna.

⁹³⁰ Tringli, Vásártér és vásári jog, 180.

⁹³¹ 1307: AOkI II. 124. sz. (60)

⁹³² 1327: AOkI XI. 219. sz. (105)

⁹³³ 1329: AOkI XIII. 388. sz. (242); AOkI XVII. 133. sz. (68)

⁹³⁴ 1331: AOkI XV. 185. sz. (105); Szentpétery, Oklevéltan, 241; Csukovits, Órahasználat, 169; uő. A középkori írástudók, 12.

⁹³⁵ AOkI XV. 413. sz. (242)

17. Segítők

A hatalmaskodások nagy részét többen követték el. Az erdei és mezei hatalmaskodásokat néha több tucatnyian, de a szabad úton hatalmaskodók is ritkán voltak egyedül. A magyar jogi nyelvben a hatalmaskodás kitervelőjére és az akció levezetőjére nem használtak állandó kifejezést. A hatalmaskodók társainak sem volt jogilag rögzített neve, a panaszok általában a cinkos (*complex*) szóval illették őket.⁹³⁶ Ennek kellőképpen negatív hangzása volt a magyarországi latinságban ahhoz, hogy betöltse azt a funkcióját, amelyet a panasz szövegétől elvártak: a hatalmaskodók tettének lehető legrosszabb színben való feltüntetését. A cinkosságnak nem volt semmiféle rendi határa: parasztok és nemesek, szolgálók és rokonok egyaránt tartozhattak ebbe a kategóriába. Mi a továbbiakban egy olyan szót használunk rájuk, amelyet a középkorban nem alkalmaztak: a segítők kifejezést. Ez elég semleges ahhoz, hogy elvegye az élet bármelyik féllel való legcsekélyebb egyetértésünknek.

Segítő vagy segítők nélkül nem működhetett a magán erőszak rendszere. Ahhoz, hogy eredményesen léphessen fel valaki vélt vagy valós támadójával szemben, társakat kellett maga mellé vennie. A kiszolgáltatottak végképp rá voltak utalva mások oltalmára. Egy jutasi nemes lánya, a veszprémi Szent Katalin zárda apácája kétségbeesett levelet írt 1365-ben egyik rokonának. Mivel az egyik atyafia halála után rokonai rátették kezüket birtokaira, ezért kérte, hogy siessen hozzá, és szerezzé vissza az elorzott birtokrészt – szölte az írás.⁹³⁷

Ahhoz, hogy a segítők szerepét leírassuk, először azt kell megvizsgálnunk, hogy ki számított a hatalmaskodás fő elkövetőjének. A válasz látszólag egyszerű: az a birtokos, aki maga követte el a hatalmaskodást, vagy akinek a parancsára, biztatására vagy jóváhagyásából végrehajtották a cselekmény. A hatalmaskodó tehát szinte mindig birtokos, legalábbis a későbbi középkorban az: túlnyomórészt nemes, egyházat képviselő klerikus, az egyházi birtok tisztartója vagy szabad város polgára. A leggyakrabban természetesen nemes. A 14. században ide számítottak a nagyobb kiváltságokkal rendelkező városok vendégei és polgárai is.⁹³⁸ Ellene indítottak keresetet a károsultak, ő lett a hatalmaskodási per alperese. Itt azonban máris egy komoly problémába ütközünk: a keresetlevél, a per, egyáltalán az egész középkori jog szemléletén keresztül nézve egyszerű az elkövető és a segítő szerepe, a gyakorlatban azonban ez aligha volt így. A tettekkel foglalkozó részben eddig megpróbáltuk a hatalmas tetteket a legkevesebb jogi minősítéssel leírni, ezúttal azonban szinte áthatolhatatlan falba

⁹³⁶ 1386: „*famuli et jobagiones et complices equites simul et pedites*” DF 236804.

⁹³⁷ Fejér CD IX/3. 282. sz. (521) Fordítása: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, 249.

⁹³⁸ 1362-ben egy hatalmaskodó körmendi hospeszt sújtott főbenjáró ítélettel a tárnokmester. Fejér CD IX/ 7. (511–519)

ütközünk: jogi forrásaink szóhasználatát nagyon nehéz lesz áttörni. A magyar jog kőkemény fikciót épített ki a hatalmaskodás leírására: a hatalmaskodó alapvetően birtokos lehetett. A jogi nyelv minden formulája ezt állította, az ügyek elsimítása, az egyezség és a peres eljárás eszerint lett kialakítva. Miért kételkedünk mégis benne? A fikciónak a köznap nyelvben ismert jelentését használjuk: egy elképzelt, de a valóságnak nem vagy nem teljesen megfelelő fogalmat vagy elképzélést tekintünk ennek. Miért fikció az, hogy a hatalmaskodó csak birtokos lehetett?

A segítőkről a középkor hosszabbik részében szinte teljesen hallgatnak a források. Az Anjoukor közepéig alig említik meg őket a peres iratok. E korszakban tökéletesen működött a fikció: a hatalmaskodás elkövetője a későbbi alperes, aki birtokos. Szinte kizárólag az ő nevét olvashatjuk a peres oklevelekben, az általa elkövetett tettek leírásakor egyes számban beszélnek róla. E korai elbeszélések szerint az alperes egymaga dúlt fel egy falut és hajtotta el az állatokat,⁹³⁹ egymaga tört felemelt zászlóval egy falura és hamvasztotta el azt, majd más falvakon egyedül tett megszállást,⁹⁴⁰ egy-két hatalmaskodó dúlt fel egy házat, hajtott el nyájszámra állatokat, helyezett át határokat és verte meg az ellenfél embereit.⁹⁴¹ Ha több hatalmaskodót soroltak fel, az sem változtatott az elven: formailag teljesen egyenrangú felekként szerepeltek a szűk atyafisághoz tartozó testvérek, apák és fiúk, más rokonok. Az oklevelek ritkán említették meg, hogy a hatalmaskodó vagy a hatalmaskodók tettüket cinkosaikkal együtt követték el.⁹⁴² Csak kivételképpen fordult elő, ha leírták azt, hogy az erőszakkal fellépő másokat is kirendelt a hatalmaskodás elvégzésére, őket sem név szerint sorolták fel.⁹⁴³ Valamivel gyakoribb volt, hogy műveltető igékkel fejezték ki az egyébként egyetlen vagy csak néhány személyhez kötött tettet. Ebből aztán megtudhatjuk, hogy nem magányos birtokosok hajtották el az állatokat, az alperes nem egyedül vert meg többeket, hanem úgy hajtották el azokat, és úgy verette meg ellenfelének emberét.⁹⁴⁴

A 14. század második felében megváltozott a helyzet. Új formulákat vezettek be, melyek egyre pontosabban jelölték, hogy ki, mennyire volt részese a hatalmaskodásnak. Továbbra is a birtokos volt a fő elkövető, következésképpen ellene folyt a pert, de leírták, ha egy tisztartó

⁹³⁹ 1317: AO I. 383. sz. (427)

⁹⁴⁰ 1317: DF 200796.

⁹⁴¹ 1317: DL 30601.

⁹⁴² 1316: AOKI IV. 335. sz. (130); 1320: AOKI V. 816. sz. (314)

⁹⁴³ 1318: „mittendo familiam et potentiam suam in domum” DF 200097. „cum famulis ipsorum et jobagionibus... armis induti ...ex precogitata malitia potentialiter irruendo” AO III. 338. sz. (494)

⁹⁴⁴ 1322: „spoliari fecisset... recipi fecisset... verberari fecisset” AO II. 13. sz. (15); „adduxissent... recipi fecissent” uo. 36. sz. (46)

szállt ki ura jobbágyaival és familiárisaival a hatalmaskodásra.⁹⁴⁵ A jobbágyokkal és familiárisokkal együtt elkövetett tettek említései rendszeresekké váltak, akár csak a műveltető igék használata.⁹⁴⁶ Megjelentek az első familiáris- és jobbágynévsorok, immáron nemcsak a hatalmaskodások végrehajtóit, vagy végrehajthatóit, hanem feltételezett felbujtóit is megnevezték. Ez utóbbi jelölésére külön formula jött létre a panaszokban: ezek szerint a hatalmaskodást valakinek a „beleegyezéséből, akaratából és buzdítására” (*de consensu et voluntate et instigatione*) követték el.

Vecsei Pécz Mihály nevében 1392-ben tettek panaszt a királyi kúriában. Csúzi István felesége, Erzsébet asszony férje akaratából és rendeletére (*de voluntate et exmissione*, a válaszlevélben: *de voluntate et commissione*) ráküldte két famulusát és férje két Komárom illetve Bars megyei falvából, Csúzról és Szelecsényről való huszonegy jobbágyát az ő Nyitra megyei tornóci birtokrészére, ahol a gabonát betakarították, a szénát levágták, a halastavat pedig lehalaszták. A panasz alapján kiállított vizsgáló parancs név szerint felsorolta a jobbágyokat és a famulusokat.⁹⁴⁷ A jobbágyok felsorolása sokféleképpen történt: volt, akinek csak a keresztnévét tudták, volt, akinek az apjáét is, másnak még a ragadványnevét is, de olyan is akadt, akiről csak annyit tudtak mondani, hogy ő a kántor, vagy a bíró. Még ebben a nem túl hosszú listában sem lehet tökéletesen megállapítani, hogy a bíró főnév nem tartozik-e egy személynévhez, azaz nem megkülönböztető név-e, így nem kell-e eggyel kevesebb hatalmaskodó jobbágygal számolnunk. Valószínűleg az *item* szó választotta el egymástól a két különböző faluból származó parasztokat.

A panaszban előttünk álló kép igaz lesz más, hasonló ügyekre is. Összesen huszonhárman vettek részt a hatalmaskodásban: két famulus és huszonegy jobbágy. A jobbágyok további helyzetéről nem tudunk semmit. Ki gazdálkodott önállóan, ki az apja földjén vagy testvéreivel együtt, ki volt cseléd, ki telkes jobbágy, erről semmiféle felvilágosítást nem kapunk, de nem is várhatunk. A panasz és az annak alapján készült parancslevél célja az eljárás megindítása és az ügy elsimítása volt. Ahhoz pedig ezekre az adatokra nem volt szükség. Azt kellett tudni, hogy kinek a jobbágyai vettek részt a hatalmaskodásban és ők hol laktak. A *famulus* néven emlegetett két személy külön kategóriát képezett.⁹⁴⁸ Ők valójában *familiaris*ok voltak. E két szót rendszeresen használták egymás szinonimájaként az oklevelek fogalmazói. A régi

⁹⁴⁵ 1372: „*officialis ... in possessione eorundem... constitutus... simul cum populis et jobagionius in eadem ... existentibus*” Bánffy okl. I. 229–230. sz. (312–314)

⁹⁴⁶ 1388: „*per Dominicum tributarium suum in villa Guth per eundem Benedictum constitutum gladium et palium ...auferrí fecisset... per Paulum filium Kotormani vicecastellanum suum de Munkach quendam jobagionem suum... detineri fecisset*” DL 52600. (ZsO I. 571. sz.)

⁹⁴⁷ Apponyi lt. I. 106. sz. (233–235)

⁹⁴⁸ Borosy, Famulusok

magyar nyelvben cselédnek hívták őket. A nemesi *familia*hoz tartozó, azt szerződés útján szolgáló férfiakra van szó, akik lehetnek nemesek, de nem nemesek is.⁹⁴⁹ Akár nemesek voltak, akár nem, a 14. század végén cselédek voltak, de nem úgy, mint a házat söprögető, edényt mosogató szolgálók. Ezt látjuk itt is: az egyik famulus nemesi nevet viselt, a másikat Német (*Theutonicus*) Péternek hívták, a neve előtt álló név valószínűleg ősei származására utal, és aligha tévedünk nagyot, ha egy *hospes* jogállású személyt látunk benne. A *hospesek* többségének jogállása ekkor nagyon közel állt a jobbágy parasztokéhoz, nem így azonban Péteré. Őt személyes szolgálata kiemelte a többiek közül. Lehet, hogy származása segítségére volt benne, de nem ez tette őt *famulus-familiarissá*.

A majd két tucat férfit úrnőjük parancsolta ki a Vág melletti Tornócra. Bizonyára jó oka volt a panaszosnak, hogy őt nevezte meg a hatalmaskodás kezdeményezőjeként. Talán Erzsébet asszony női jogon tartott igényt a tornóci birtokrészre, ám rokonai nem ismerték el igényét, és nem akarták kiadni a neki járó részt, ezért döntött úgy, hogy férje parasztjaival szedeti be a jószágból neki járó jussát. Talán a szénát és a gabonát levágó, a halastavat lehalászó parasztok munka közben el is mondták az őket felelősségre vonó panaszosnak vagy jobbágyainak, hogy Erzsébet asszony parancsára, annak jogán jöttek Tornócra. A panaszos azonban Erzsébet férjét sem hagyta említés nélkül. Nem is hagyhatta, hiszen ha az ő parasztjai hatalmaskodtak Tornócon, akkor neki tudnia kellett arról – szólt az egyébként természetes okoskodás. Valójában azonban megint jogi oka volt annak, hogy Csúzi Istvánt is szerepeltetni kellett a hatalmaskodásban. A jobbágyoknak és a famulusoknak is felelniük kellett tetteikért, mégpedig uruk törvényszéke előtt. Nem a feleség, hanem a férj famulusai és jobbágyai voltak a hatalmaskodók, tehát ő felelt azért, hogy törvényszéke előtt elégtételt kapjanak azok, akiket famulusai és jobbágyai megkárosítottak.

A „beleegyezéséből, akaratából és buzdítására” formula és a hasonló kifejezések tehát alkalmasak voltak arra, hogy a későbbi eljárás bizonyítékképpen szolgáljanak, talán arra is, hogy a hatalmaskodás értelmi szerzőjét megnevezzék, ez utóbbi azonban gyöngye lábakon állt. A tornóci esetben a panaszos valójában csak sejthette, hogy Csúzinak köze lehetett felesége tetteéhez, de nem lehetett biztos benne. Azok a kihallgatott tanúk, akik a panaszt igazoló vizsgálat során vallomást tettek, végképp nem tudhatták, hogy mi hangzott el Csúzi és felesége között, mégis szokás szerint megerősítették a panaszosok előadását. Ez azonban veszélyeztette a későbbi eljárás eredményességét. Ha Csúzi és a hozzá hasonló állítólagos felbujtók sikeresen bizonyították be a bíróság előtt, hogy nekik semmi közük nem volt a

⁹⁴⁹ Szekfü, Szerviensek; Kubinyi, A kaposújvári uradalom; uő., A középbirtokos nemesség, 12; Fügedi, Elefánthyak, 229; Neumann, Korlátköviek, 120.

tetthez, akkor még az is bizonytalanná vált, hogy a panaszosok a jobbágyok részéről némi elégtételt kapjanak. A jog biztosítása céljából megalkotott formuláról tehát kiderült, hogy alkalmazásából jogbizonytalanság keletkezett. Ezt orvosolta az 1486-os nagy törvénykönyv.⁹⁵⁰ Ennek, mint a törvénykönyv annyi más cikkelyének, a megalkotása gyakorló, sok ügyet látott bíróra vall. A cikkely az említett formulának a további használatát megtiltotta, a bírácoknak pedig megparancsolta, hogy a jövőben ezt ne vegyék tekintetbe. Ez ugyanis „egyenesen Isten és az ő igazsága ellen való” mondta a törvény alkotója, majd így folytatta: „Ugyan ki tudná, hogy valaki beleegyezett-e abba, vagy egyetértett-e azzal, parancsot adott-e rá, avagy akarta-e azt? Mert a rejtett dolgok és a szándékok felett Istenen kívül senki sem ítélni helyesen.” A közös jogból, mégpedig a kánonjogból átvett maxima, az „egyház a titkokról nem ítélni” (*ecclesia de occultis non iudicat*), kínált lehetőséget a cikkely fogalmazójának arra, hogy megindokolja a törvényt. A *decretum* szövegéből az is kiderül, hogy a formulát nem úgy szokták használni a panaszosok, mint azt a tornóci példában láttuk, hanem épp ellentétes módon. Akkor mondták ezt, ha a hatalmaskodók mellett nőrokonait, anyjukat, feleségüket, leánytestvérüket is perbe akarták vonni. A cikkely az ő perbe hívásukat tiltotta meg, kivételképpen azonban megengedte abban az esetben, ha a nők közösen kormányozták a hatalmaskodókkal a birtokot. A törvény Mátyás halála után átkerült Ulászló király nagy törvénykönyvébe is.⁹⁵¹

E cikkelyek is azt a már sokat ismételt kijelentésünket támasztják alá, hogy a hatalmaskodási ügyek valójában birtokügyek, a kortársak is annak tekintették őket. A közösen birtokló és közösen gazdálkodó családtagoknak részesülniük kellett annak a hatalmaskodásnak a felelősségéből is, ami közös birtokukról indult ki. A mintapéldaként elemzett, Nyárasapát és Cegléd közti pusztákon lezajlott hatalmaskodássorozatban az óbudai kolostor ügyvédje a Nyárasapáti család fejét tüntette fel fő hatalmaskodóként. Mellette azonban megemlítette fiát, akinek „beleegyezéséből és akaratából” (*ex consensu et voluntate*) és feleségét, kinek „beleegyezéséből és buzdítására” (*ex consensu et instigatione*) történetek a cselekmények.⁹⁵²

Visszatérve az Anjou-kori új formulákhoz, ezek csak a Zsigmond-korban terjedtek el véglegesen, attól kezdve azonban az egész középkorban szokásban maradtak. A familiáris- és jobbágynévsorok is a Zsigmond-korban váltak bevett részeivé a vizsgálati parancsoknak.

Három, már idézett hatalmaskodás segítőinek elemzése további adalékkal szolgálhat a hatalmaskodásokban részt vevő segítőkről. Kezdjük azzal a Cegléd ellen indult akcióval,

⁹⁵⁰ 1486: 13. tc. (CJH, DRH)

⁹⁵¹ 1492: 58. tc. (CJH, DRMH)

⁹⁵² Tringli, Mittäter, 186.

amelyet Vezsenyi László özvegyének biztatására vezetett Nyárasapáti György 1465-ben. A kolostor panaszában szigorú rendi sorrendben sorolták fel a hatalmaskodókat. A sor elején a nemesek álltak, őket követték a kunok, utánuk jöttek a familiárisok, végül a jobbágyok következtek.⁹⁵³

A hatalmaskodássorozat általunk ismert záró eseménye a ceglédi tiszttartó nevéhez fűződik, aki 1469-ben hatalmaskodott a reá bízott város és Nyárasapát közti pusztán.⁹⁵⁴ Láttuk már, ő a földesúr, az óbudai apácák, azaz a kolostor „külön parancsára és akaratából” kezdett neki akciójának. A résztvevők felsorolásakor a panasz ezúttal is ragaszkodott a rendi rangsorhoz, mely így festett: nemesek, familiárisok, parasztok. A hatalmaskodás felelőseként legfelül a kolostor állott mint földesúr, utána pedig a tiszttartó mint annak helyi képviselője.

A ceglédi tiszttartó, Derzsi Török Miklós nemes volt, azonban a kolostor alkalmazottja, ezért csak második lehetett a sorban. Az általa szervezett akcióban részt vevő öt nemes mind Cegléd közeléből érkezett: Bikéséről, Irsáról és Pándról.⁹⁵⁵ Ők mindnyájan tipikus Pest megyei kisenemesi famíliából származtak.⁹⁵⁶ Sok szállal kötődhettek a klarisszák birtokaihoz, de ennek a panaszlevélben semmi nyoma, látszólag teljesen önként csatlakoztak a tiszttartó akciójához. A három familiáris különleges jogállású volt: az oklevél őket a tiszttartó familiárisainak nevezte. Cegléd elég nagy város volt ahhoz, hogy Derzsi egymaga nem tudott minden feladatot ellátni, és szüksége volt néhány alantasra. Amikor az apácák szolgálatába állt, máshonnan hozott magával néhány megbízható embert. Nevük alapján biztosan nem voltak nemesek, sokkal fontosabb volt azonban az, hogy nem voltak a kolostor alattvalói sem. Az effajta familiárisok lehettek a tiszttartó házi szolgálói, de felelősségteljesebb feladatot is bízhatott rájuk. A szomszéd faluban, Nyárasapáton mindenesetre jól meg tudták őket különböztetni a helyiektől. A Nyárasapátiak panaszában nem csak őket, hanem a ceglédi parasztokat is név szerint sorolták fel. Ez az oklevél, akár csak a többi 15. századi társa, Ceglédet falunak (*possessio*), az ott lakókat jobbágyoknak nevezte. A település valójában mezőváros volt, lakói polgároknak tekintették magukat, az azonban teljesen megfelelt az országos jogszemléletnek, hogy a külső oklevéladók által alkotott iratok jobbágyként említették őket.⁹⁵⁷

Ebben az ügyben jól megfigyelhető a tiszttartó kiemelt szerepe. Derzsi Török aligha írt levelet a perjel asszonynak Óbudára, vagy küldött hozzá egy parasztot, és kért tőle utasítást, hogy mit

⁹⁵³ DL 16292; Tringli, Mittäter, 186.

⁹⁵⁴ DL 16907.

⁹⁵⁵ A hatalmaskodás egyik nemesi résztvevőjét, Ölvedi Antalt idézték meg Pándról. DL 16907.

⁹⁵⁶ Tringli, Pest megye, 135.

⁹⁵⁷ Tringli, Sátoraljaújhely, 11; uő., Sátoraljaújhely a középkorban, 257; Gulyás, Mezővárosi önkormányzat, 85.

tegyen Nyárasapáti új bérlőjével, aki az állítólagos ceglédi pusztán legeltette állatait. Ő pontosan tudta mi a dolga. Amikor belépett a kolostor szolgálatába, esküt tett, hogy az apácák birtokát megőrzi. Az elődjétől átvett régi ceglédi urbáriumokban a vitatott puszták mind ceglédi földekként voltak feltüntetve, ezt a ceglédiek is így tudták. Ha kikérte volna a perjel asszony véleményét, mi a teendő akkor, ha valaki e földeket elidegenítette, az teljes alkalmatlanságát bizonyította volna. Hogy hirtelen csődítette-e össze a városban tartózkodó szomszédos kisnemeseket, familiárisait és a gondjára bízott ceglédi parasztokat, vagy napokig készült-e az akcióra, nem tudjuk. Ez is, az is elképzelhető. Ezt azonban saját elhatározásából is megtehetette, sőt mint a rá bízott jószág kormányzójának kötelessége is volt megtenni. E hatalmaskodás igazi kezdeményezője tehát a ceglédi tiszttartó volt. Szerepét bátran általánosíthatjuk. A távol levő földesurak, akik várnagyaikon, tiszttartóikon keresztül igazgatták birtokaikat, csak ritkán szóltak bele a birtokigazgatás minden apró ügyébe. Márpedig a forrásainkban hatalmaskodásként megjelenő erdei, mezei lefoglalások ennek számítottak. Ezeket a tiszttartók maguk intézték. Uraik nevei csak a fölbirtoklásból fakadó felelősség miatt kerültek a panaszlevelekbe. Ezt nemcsak az egyedi ügyből következő megfontolások, hanem a „beleegyezéséből, akaratából és buzdítására” formulát megtiltó 1486-os és 1492-es cikkelyekben megfogalmazott, a bírói gyakorlatból származó vélemény is támogatja.

Amikor a Geréb-fivérek 1465-ben elfoglalták a maguk számára Árpatarlót, sem a püspök, sem fivére, az országbíró nem vett személyesen részt az akcióban.⁹⁵⁸ Bajnai Bot András elég nagy úr volt ahhoz, hogy „ebben az ügyben mindenben a segítségükre legyen”, azonban ő sem lovagolt a kastély elé, hogy átadására bírja az ott lakókat.⁹⁵⁹ Mindhárman familiárisaikat rendelték ki (*missis et destinatis*) az ostromló csapatba. Valójában azonban a püspök nem küldött senkit: ő csak a vizsgáló parancs általános részében szerepelt, a felsorolásban már csak az országbíró és Bot András familiárisaival találkozunk. Az előbbieket jóval többen voltak, mint az utóbbiak. Geréb László erdélyi püspök neve csak azért került a panaszlevélbe, mert jogilag ő is érdekelt volt az árpatarlói uradalom birtoklásában. A hatalmaskodási per három fő alperesét tehát csak jogi fikció tette a hatalmaskodás három fő vezetőjévé. A két Geréb mint fogláló birtokosok, Bot András mint a csapatok egy részét biztosító, a Gerébekkel majdnem egyenrangú, befolyásos politikai személy váltak azzá, Bot András azonban nem volt érdekelt a hatalmaskodás birtokügyi részében, a püspök szerepe pedig egészen passzív lehetett.

⁹⁵⁸ DL 34256, DF 279397; Tringli, Mittäter, 187.

⁹⁵⁹Pálosfalvi, Bajnai Both András; Benkhard, A Bajnai Both család

Az Árpatarló ellen induló familiáris had felsorolásának élén Geréb Péter országbíró hivatalból első embere, Gibárti Keserű János alországbíró állott.⁹⁶⁰ Valószínűleg ő vezette a Geréb familiárisokat. Rajta kívül még egy személy szerepelt némileg elkülönülten a felsorolásban: Mihály deák nándorfehérvári udvarbíró. Nándorfehérvár királyi vár volt, és ekkor Somi Józsa alsó-magyarországi főkapitány irányítása alatt állott.⁹⁶¹ A Gerébek könnyen meggyőzhették Somi Józst, hogy adja kölcsön embereit az akcióhoz, de az is lehet, hogy közvetlenül Mihályhoz fordultak. A vizsgáló parancsban a nándorfehérvári udvarbíró is úgy szerepel, mint Geréb Péter egyik familiárisa. Lehet, hogy Mihály deák, mielőtt Nándorfehérváron vállalt tisztséget, Geréb Péternél szolgált, de az is lehet, hogy az alkalmi segítség miatt nevezték a panaszosok familiársának. Igaz ugyan, hogy Bot András csupán négy familiárist adott a csapatba, de köztük volt két fontos személy is: Szentdemeter várnagyai.

A familiárisoktól elkülönülten említették meg a többieket. Az ő nevüket nem is sorolta fel az oklevél, bizonyára név szerint nem is ismerték őket, azt azonban tudták, hogy honnan érkeztek: Szalánkemből, Újlakból és Szentdemeterből. Róluk azt állították, hogy Bot András és Mihály deák familiárisai voltak. Ebben az esetben a familiáris alatt bizonyára nem kell nemeseket értenünk, valószínűleg még személyes szolgálatra szerződött embereket is csak részben. Bot András és Mihály deák egyszerűen annyi férfit szedett össze a rájuk bízott uradalmakból, amennyit csak tudott, a panaszt tevő Jaksicsok aztán familiárisaiknak nevezték őket.

Ennek az oklevélnek alapján nehéz biztosan rekonstruálni a familiárisi viszonyt. Maga a familiaritás amúgy is gyakran változó intézmény volt. A Jaksicsok panaszának egy szava hűen árulkodik erről. Az ezt fenntartó nádori vizsgálati parancs 1498. május 9-én kelt, miközben Árpatarló ostroma 1496-ban, a Szent György-napi nyolcados törvényszék alatt, tehát nagyjából két évvel korábban történt. A familiárisok felsorolásának végén megjegyezték, hogy ők Geréb Péter és Bot András *akkori* familiárisai voltak. E hatalmaskodás rangsora tehát így festett: a Gerébek és Bot András álltak az élén, azonban mindhárman különböző szerepet játszottak az ügyben. Utánuk következett az alországbíró, a nándorfehérvári udvarbíró és a szentdemeteri várnagyok. Ők familiárisok voltak, de tisztségüknél fogva parancsoltak a többieknek. Harmadikként követték őket a többi familiárisok, köztük is találunk várnagyokat. Végül két vár és egy mezőváros név nélkül említett lakói következtek. Túlnyomó részük valószínűleg nem volt nemes. Birtokjog (Gerébek), vezető szerep és politikai súly (Bot András), tisztségviselés (alországbíró,

⁹⁶⁰ Bónis, A jogtudó értelmiség, 356.

⁹⁶¹ C. Tóth et al., Archontológia, 124.

udvarbíró, várnagy) keveredtek a rendi állással és a szolgálattal (familiárisok, a várak és Szalánkemén lakói) a panasz alapján készült oklevél felsorolásában.

A tisztartók a birtok védelmét elláthatták tehát maguk is, a földesurak azonban ellenőrizték őket, és ha úgy látták, hogy a tisztartók nem tesznek meg minden tőlük telhetőt a birtok megtartása érdekében, akkor szigorúan megintették őket.⁹⁶² A panaszokban rendre felbukkanó földesúri biztatás és a beleegyezés fikció volt ugyan, de nem üres formula.⁹⁶³

⁹⁶² Ányos, Szilágy Erzsébet I. 6. sz. (67)

⁹⁶³ Verbőci a hatalmaskodási perek ügyvédeknek tanácsokat adva hosszasan értekezett a *missis et destinatis* és a *de commissione et mandato* formulák használatáról. Tripartitum II. 82. 9–21.§; Quadripartitum III. 12.

18. Szomszédok és rokonok: áldás és átok

A hatalmaskodók és a segítők egyaránt igen közelről, még az előre eltervezett, nagyobb akciók esetén is legfeljebb néhány napi járóföldről érkeztek. Csak a zavaros idők utóbb hatalmaskodásnak nevezett beháborúira nem érvényes ez a megállapítás. Leggyakrabban azonban a hatalmaskodók még aznap visszatértek otthonaikba és békében tértek nyugovóra. Nem kellett bujkálniuk az őket üldözők elől, nem volt szükségük több hétre való élelmiszerkészletre, ruhára, lovak takarmányára, nem kellett szállásról gondoskodniuk. A hatalmaskodások túlnyomó része egyáltalán nem hasonlított a háborúra, ahol mindezt elő kellett teremteni. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a forrásainkban hatalmaskodásként feltüntetett tettek nagyobbik hányada részben vagy egészben jogos erőszak volt. A társadalom ennek megfelelően az elkövetőket nem üldözte. Csak a bíróság törvényes ítélete után volt lefogásukra lehetőség, az azonban igen ritkán fordult elő, akkor, amikor bebizonyosodott, hogy az erőszak mégsem volt törvényes. A hatalmaskodók tehát nem hasonlíthatók az eldugott helyeken meghúzódó, életmódszerűen rablásból élő betyárokhoz. Még ennél is fontosabb volt, hogy ezek a cselekedetek túlnyomó többsége szűk, helyi konfliktus volt. Az erdei, mezei, malmi, halászóhelyi hatalmaskodások mind határokon történtek, a határ egyik és másik oldalán élő szomszédok kerültek szembe egymással. Eddigi példánk bőséges példát szolgáltatott erre. Láttuk, még a hatalmasul elköltöztetett parasztok is többnyire közeli birtokon találtak maguknak új lakóhelyet. Csupán a vámoknál és a szabad úton esett erőszakos cselekedetknél fordult elő, hogy a károsultak távolról érkeztek.

A szomszédok mint lehetséges ellenfelek nemcsak az egyes ügyekben figyelhetők meg, ilyen szerepüket az általánosságban is megfogalmazták. A lehető legkorábbi forrásokban, Szent István törvényeiben már így láttuk őket felbukkanni. Említettünk erre néhány példát a birtok védelme kapcsán a cserék indoklásaiban is. A birtokcseréről szóló oklevelek egyik toposza volt a szomszédoktól való fenyegetettségre való hivatkozás. Az ősi birtok elidegenítését meg kellett indokolni, hogy később megtámadhatatlan legyen az ügylet. Erre szolgált a szomszédok fenyegetésének emlegetése. Kétkelhetünk ugyan néha abban, hogy valóban igazságos és szükséges volt-e az adott csere, abban azonban nem, hogy általános indoklása mindenki számára ismert és elfogadott volt. Lehet, hogy a konkrét csere esetében nem volt igaz, hogy a szomszédok fenyegették a birtokost, aki nem volt képes ellenük védekezni, általában azonban igaz volt ez a jelenség.

A Ják nemzetség tagjainak a királlyal közös birtokaik voltak 1333-ban a Vas megyei Jákon és Nicken. A királyi földeken mindkét helyen várjobbágyok éltek, akik rendszeresen zaklatták

nemes szomszédait. A Jákiak erre való hivatkozással kérték a vasi ispánt, hogy úgy vessen véget az áldatlan állapotnak, hogy a jáki királyi földeket kapják meg ők, a nickieket pedig a várjobbágyok, azaz a király.⁹⁶⁴

Két egyházi birtokos, ráadásul ugyanahhoz az egyházhoz tartozó birtokos közti cserét is így indokoltak meg 1335-ben. Az esztergomi káptalan örkanonokja azért cserélt el a tisztségéhez tartozó nógrádi birtokrészek közül kettőt Csanád esztergomi érsekkel, mert „a birtokokat a hely távolsága, messzesége, valamint a környéken lakó nemesek támadásai miatt nem tudja megvédeni és igazgatni úgy, ahogy azt tartoznék és kellene”, az egyik birtok jobbágyait pedig „a latroktól és rablóktól” nem tudja megvédeni. A kanonok ezért odaadta az érseknek a birtokokat, aki pedig több kápolna jövedelmét adta ezekért cserébe. Eddig rendben levőnek is találnánk az ügyletet, azonban a *custodia* eme birtokai minden oldalról érseki földekkel voltak körbevéve, úgy hogy határjelek sem választották el az örkanonoksági és az érseki földeket.⁹⁶⁵ Ebből aztán nem nehéz kitalálni, hogy a *custos* birtokát zaklató nemesek érseki *prediálisok* voltak, a latrok és rablók pedig az érsek jobbágyai közül kerültek ki. A csere érvényességén azonban ez nem változtatott, lényege ugyanis az az elv volt, hogy a birtokos kötelessége a védelem. Ami távol fekszik a birtokos székhelyétől, azt ő nem tudja megvédeni, amit pedig nem tud megvédeni, azt a szomszédok megpróbálják elidegeníteni. Ugyanebben az évben egy másik cserét is a szomszédok közti „gyakori viszályok és összeütközések veszedelmével” magyaráztak.⁹⁶⁶

A szomszédok hatalmaskodásai és a csere viszonyát a Hármaskönyv is tárgyalta. A jogkönyv írója egy egész címet szentelt a kérdésnek.⁹⁶⁷ Verbőci ugyanazt mondta el rendszerbe foglalva, mint amit az évszázadokkal korábbi ügyekből már megismertünk. Szerinte a cserének két oka volt: a békésebb állapot és a nagyobb haszon elérése. Ezen a példán jól megfigyelhető, hogyan születik meg egy jogkönyvi rész, amelyre később jogi normaként tekintenek. A csere jogosságát rendszeresen igazoló érv idővel jogi formulává, majd Verbőci

⁹⁶⁴ Ub. Burgenlandes IV. 235. sz. (145) [AOKl 17, 1. sz.] Az oklevélben az egyik helyen Ják helyett Lakot írtak, ez azonban egyértelmű tollhiba.

⁹⁶⁵ „*quas quidem possessiones propter distantiam locique remotionem ac nobilium circumsedentium impugnationes, prout teneret er deberet, tueri non posset et regere ac iobagiones in predicta villa Zelew vocata a latronibus et predonibus minime defensare usumque ipsarum pro suo beneplacito non valebat percipere nec habere*” MES III. 380. (258–260) Az oklevél *arengájában* az érsek a két jogra hivatkozott, mely szerint az egyháziak és a laikusok közti csere megengedett, ha az mindkét félnek hasznára van. Ez a csere azonban két egyházi intézmény között történt.

⁹⁶⁶ „*multiplicia discoloritatum et guerrarum discrimina*” MES III. 381 sz (260)

⁹⁶⁷ Tripartitum I. 70; Quadripartitum II. 35.

tollán egy jogintézmény magyarázatává vált. A két ok – a béke és a haszon – közül a cikkely az előbbit ecsetelte hosszasan.⁹⁶⁸

A Hármaskönyv e részében is felbukkan a hatalmaskodás korábban már bemutatott rendi szemlélete. A hatalmasok veszélyes és erőszakos szomszédsága miatt jutottak némely birtokok végpusztulásra. Ezek miatt állandó perlekedések és viszályok történnek úgy, hogy még éjjel sem lehet a birtokosnak nyugta, és több kiadása keletkezik belőle, mint bevétele. Ennek megoldására jó a birtokcsere – állította Verbőci István. Közös a Hármaskönyvben és a csereoklevelek indoklásaiban a birtokos távolléte. A távollét egyet jelentett a béke megbomlásával. A békét csak akkor lehetett biztosítani, ha helyben volt az, aki képes volt megvédeni a birtokot. A béke záloga az erőszak alkalmazására jogosult személy jelenléte volt. Ugyanezt az elvet látjuk majd alkalmazni a királyra és az országra is.

Ki nem jelölt határokból keletkezett viszályokról már többször volt szó. Az esztergomi érsek és az örkanonok közti 1335-ös ügy tanúsága szerint az is természetesnek számított, ha olyan határon, amelyet nem jártak be, azaz határjelekkel nem tűztek ki, konfliktusok keletkeztek.⁹⁶⁹

A szomszédok viszályát elsimító király szerepe tisztán áll előttünk idézett példánkban. A Jákiak valamint a jáki és nicki várjobbágyok közti összetűzéseket a király nem tudta megszüntetni, azok ugyanis szükségszerűen újakezdődtek. Még látni fogjuk, hogy a királynak milyen szerepe volt ezekben az ügyekben, azt is, hogy mennyire másként intézték el ezeket a hatalmaskodásokat, mint a magánbirtokosok között keletkezetteket. A király szívesen segített volna a Jákoknak, saját várjobbágyainak jogát és saját birtokát azonban éppúgy nem csorbíthatta, mint hogy nem tehette ezt meg a várjobbágyok kedvéért sem a nemesekével. A király nem gyakorolt erőszakot az ügyben egyik fél érdekében sem. Nem küldte embereit sem a Jákok, sem a vasi várjobbágyok földjére. Nem azért nem tette ezt, mert egyetlen középkori királynak sem volt annyi állandóan fegyverbe szólítható embere, akiket az ilyen erőszakos tettek letörésére fel lehetett volna használni. A királyok nem is akartak ilyen hadakat fenntartani. Nem várta ezt el tőlük a társadalom sem. A király egyik feladata volt az ország belső békéjének a fenntartása. E békét részben a bírói hatalmával, részben olyan kormányzati rendelkezésekkel érte el, mint amelyeket a királyi cseréknél láttunk. Ezek segítettek fenntartani a békét, de saját békéjéről mindenkinek magának kellett gondoskodnia. A király csak az egyházakról, az özvegyekről és az árvákról vette le a védelem terhét, de mindenki másét meghagyta. Példánkban azonban még az esztergomi örkanonokról is azt mondták, hogy

⁹⁶⁸ A Hármaskönyvben a csere másik okának nevezett magyarázat is rendszeresen használt formula volt, onnan került át a jogkönyvbe. Tringli, Pest megye, 87.

⁹⁶⁹ 1338: AOkI XXII. 468. sz. (296)

ő tartozik megvédeni és neki kell megvédenie a maga birtokát. Ha ezt nem tudja megtenni, legjobb, ha túlad jószágain. Erre való volt a csere. Egy, fennebb csak röviden érintett cseréhez érdemes visszatérnünk. Károly király egyik emberének, Péter ispánnak adott a Nyitra folyó mellett két birtokrészt. E birtokokat azonban az esztergomi érsek birtokai ölelték körül és emiatt állandó súrlódások keletkeztek a két birtokos népei között. A király úgy oldotta meg a problémát, hogy a két birtokos között cserét közvetített.⁹⁷⁰

A belső béke fenntartásához nem tartozott hozzá a modern értelemben vett karhatalom. A király bíraskodott, közvetített, intézkedett, de az erőszakot kinek-kinek magának kellett gyakorolnia. A középkor a magán erőszak világa volt. Ha ezt az erőszakot valaki magára nézve sérelmesnek érezte, azt hatalmaskodásnak nevezte, és megtehetette, hogy jogorvoslatot kért miatta a királytól, mint a legfőbb bírótól. Az egyedi ügyekben megtörtént erőszak jogosságát gyakran vitatták a középkori királyok alattvalói, de általánosságban senki sem kérdőjelezte meg, hogy ennek így kell történnie. A magán erőszak rendszere maga volt a jog, a megőrzendő régi, jó szokás.

Az ősi szokások minden jogrendszerben különleges jogokat biztosítottak a szomszédoknak, így volt ez a középkori Magyarországon is. Folyamatosan csökkenő mértékben ugyan, de a szomszédoknak az örökség és az adásvétel során joguk volt a mellettük élő birtokos földjére. A szomszédoknak ez a különleges joga valószínűleg abból eredt, hogy a szomszédok rokoni kapcsolatban is álltak egymással.⁹⁷¹ A szomszédosság és a rokonság tehát olyan közösséget jelentett, amely egymáshoz hasonló szokásokat hozott létre. Ez a közösség és e szokások azonban nem gátolták meg azt, hogy a rokonok, akár csak a szomszédok, ne indítottak volna hatalmaskodást egymás ellen.

A nemesi családok története tele van egymás elleni hatalmaskodásokkal. Elég itt a szabolcsi Kállai családra utalni, amelynek múltjában rendre találkozunk olyan, többnyire kisebb erőszakos ügyekkel, amelynek elkövetői és elszenvedői nemcsak egy faluban éltek, hanem rokonságban is álltak egymással. Fennebbi példáinkban is emlegettünk jó néhány esetet, amikor szomszédok hatalmaskodtak egymás birtokain.⁹⁷² A tágabb rokonsághoz való tartozás egyáltalán nem jelentett garanciát a békére; éppúgy a viszály forrása volt, mint a rokonság nélküli szomszédosság. Rokonok közt különösen gyakori volt, hogy nem járatták meg az

⁹⁷⁰ MES III. 381. sz. (260–262)

⁹⁷¹ Degré, A szomszédok öröklése, 301.

⁹⁷² ZsO II. 4991. sz. (624), ZsO X. 1304. sz. (515); Ocskai okmt. 115. sz. (186); Bánffy okmt. II. 438. sz. (532–535); Podmaniczky oklt. I. 177. sz. (339–340), 178. sz. (340–341), 181. sz. (344), 183. sz. (350–353); DL 60871, 60875, 83919, 83936; Ocskai okmt. 74. sz. (152); ZsO XII. 752. sz. (289); AOkl XXIII. 503. sz. (239); AOkl XXX. 740. sz. (410); 854. sz. (473); AOkl XXVI. 665. sz. (442); AOkl XXXII. 347. sz. (191); AOkl XXXIII. 157. sz. (96)

egymás birtokai közti határokat, így aztán gyorsan kialakulhatott az erőszakba torkolló vita. Nem lehet általános szabályt felállítani, hogy a rokonság mely fokán túl nyúltak a rokonok az erőszakhoz. Ez is, mint annyi minden más, a birtoklástól függött. A közös birtoklás, a közös gazdálkodás fenntartotta az egymás közti szolidaritást. Ha megszűnt a közös birtoklás, tere nyílt a hatalmaskodásnak.

A segítők összetételekor megfigyelhettük, hogy a hatalmaskodó nemes mellett felvonuló személyek rokonok és szomszédok voltak. Forrásaink ugyan inkább azt mutatják, hogy a szomszédság a viszály forrása volt, nem szabad azonban elfelejteni a források összetételéből fakadó torzítást. Ha csak azokat a hatalmaskodásokról szóló okleveleket nézzük, ahol a segítők is feljegyezték, azonnal láthatjuk, hogy a szomszédok és a rokonok éppúgy jelenhettek támaszt egy hatalmaskodásban, mint veszélyt.

19. A földesúri alattvalók szerepe

A hatalmaskodásokban kiemelt szerepük volt a földesúri alattvalóknak. Legfőbb forrásaink, a panaszokat tartalmazó vizsgálati parancsok ennek látszólag éppúgy ellentmondanak, mint a települési kiváltságlevelek. Az elsőben azt látjuk, hogy a birtokosok hatalmaskodtak, a parasztok pedig csak mint segítők léptek fel, a másodikban azt, hogy a parasztok hatalmaskodása a büntettek közé tartozott. Többször volt azonban már arról is szó, hogy a panaszok célja az volt, hogy a panaszos igazát bizonyítsa a bíróság számára. A panasz mindkét eleme, a formulák és az adott ügy leírása egy fiktív eseményt adott elő; azt, ahogy a valós eseményt a panaszos fél a saját érdekében a bírósággal láttatni akarta. Különösen igaz volt ez a földesúri alattvalók szerepére. A panaszokban a parasztok szinte kivétel nélkül úgy lépnek elénk, mint a földesúri parancsok végrehajtói. Józan megfontolásokra apellálva korábban már utalunk arra, hogy ez korántsem lehetett mindig így. A következőkben forrásokkal bizonyítjuk be e sejtés igazságát.

Más összefüggésekben már említett példáink között is akadtak olyanok, ahol a perek során egyértelműen a földesúri alattvalókat tették a panaszosok felelőssé a hatalmaskodás elkövetéséért, és őket idézték bíróság elé. A pozsonyi vár jobbágysai és várnépei az 1210-es években, a Zala megyében élő udvarnokok az 1230-as években dúltak fel falvakat, ők is álltak tetteikért bíróság elé. A várjobbágyok a vár földjein éltek ugyan, de földesúri alattvalóknak nem tekinthetők, ezzel szemben a várnépek és az udvarnokok kétségtelenül azok voltak. Igen különböztek egymástól a várnépek és az udvarnokok, de közös volt bennük, hogy legfőbb birtokosuk a király volt, mindketten a király birtokán, a várnépek a várföldeken, az udvarnokok az udvarnokföldeken éltek. A királynak pedig – erről lesz majd később szó – különleges jogállása volt: őt nem lehetett perelni. Ha az efféle királyi birtokról kiinduló támadásért akartak valakit felelősségre vonni, akkor csak az ott élőket vonhatták perbe. Ilyenkor pedig kiderült, amit eddig csak sejtettünk: a helyben élő alattvalók birtokaik védelme érdekében önhatalmúlag ugyanúgy léptek fel, mint a nemesek. A király földesúri alattvalói pedig tetteiket tekintve aligha különböztek az egyházakétól vagy a nemesekétől. Ha kellett, ez utóbbiak is erőszakhoz nyúltak. Idővel azonban a királyi népek is eltűntek a hatalmaskodási panaszokból. Amikor a 13. század végén, a 14. század első felében az udvarnokokból és a várnépekből jobbágyok lettek, többé nem perelték be őket. Az azonban, hogy nem ők jelentek meg a királyi kúriában alperesként, még nem jelentette azt, hogy ne viselkedtek ezután is

ugyanúgy, mint korábban. Perképességük változott csak meg, de érdekeik és érdekérvényesítő szerepük nem.

A két, előbb említett példa egyébként sem a király földesúri alattvalóinak különleges perképességéről szól. A pozsonyi várjobbágyok és várnépek esetében nem egyszerűen hatalmaskodásuk körül folyt a per, hanem a vitatott föld hovatarozása volt a tét: a pozsonyi váré-e az, avagy a pannonhalmi apátságé. Ezért vitte Uros apát a pert András király elé. A zalai udvarnokokat pedig azért citálták a nádor elé, mert az udvarnokok legfőbb bírója a nádor volt. A nádori bíróság természetesen nem foglalkozott minden jelentéktelen csetepatéval, amelyet udvarnokok követtek el. Itt nagyobb volt a tét, a pozsonyi várföldhöz hasonlóan, birtokjog körül forgott a kérdés: udvarnokföld-e a vitatott terület, avagy magánbirtok. E kérdésben csak a nádor nevében ítélező bíróság dönthetett. Ezért vitték a Kaplony nemezség tagjai azonnal a nádor elé a perüket.⁹⁷³

A panaszokban azért beszéltek mindig a magán és egyházi földesurak hatalmaskodásban játszott vezető szerepéről, mert a kúriai bíróságok nem foglalkoztak a nem királyi alattvalók felelősségével. A királyi birtokon élő földesúri alattvalók többsége sem tartozott azonban a királyi kúria bírósága elé. Ha egy nemesnek vagy egy egyháznak keresete volt velük szemben, elsősorban ispánjaikhoz vagy a megyésispánhoz fordult, legfeljebb egy közgyűlés elé vitte az ügyet. A nemesek, egyházak alattvalóit pedig kizárólag a saját földesuruk képviselte, akkor is, ha a tettehez semmi köze sem volt. Alattvalói cselekedeteinek felelőssége alól mentesíthette magát, de az már csak a per során történt meg. A földesúri alattvalók éltek az erőszakkal, amelyet a másik fél hatalmaskodásnak tekintett, de nem őket fogták perbe a királyi bíróság előtt, hanem a földesurat.⁹⁷⁴ Nem érdemes tehát hatalmaskodási képességről vagy hatalmaskodáshoz való jogról beszélni, csupán különböző rendi állású és különböző földesúri joghatóság alatt álló rétegek különböző pereskedési jogáról, azaz perképességéről. Azt a kérdést végképp nem érdemes feltenni, hogy volt-e joguk a földesúri alattvalóknak hatalmaskodni. A hatalmaskodáshoz senkinek nem volt joga, sem nekik, sem uraiknak. Míg azonban uraik felelősségre vonhatók voltak a királyi bíróságok előtt, ők nem. A jobbágyság létrejötte után a földesuraság alatt álló alattvalókat, azaz a jobbágyokat, csak a földesúr közbeiktatásával lehetett felelősségre vonni. Uraik adtak számot a tettekről a királyi bíróság

⁹⁷³ Kis, A királyi szolgálonépi szervezet, 27, 32; Szócs, A nádori intézmény, 181. Kis e per esetében a nádor eljárásában nem az udvarnokok feletti joghatóságot látta, hanem a legfőbb, királyt helyettesítő bíró általános tevékenységét.

⁹⁷⁴ A jobbágyok álltak ellen a 15 napra történő birtokba iktatásnak 1362-ben, mégis urukat fenyegették meg azzal a következő idézéskor, hogy felelni kell ezért a kúrában. AOKl XLVI. 577. sz. (305)

előtt, majd utána a felperesek vagy a felperesek alattvalói perbe vonták az ő földesúri bíróságán a parasztjait.

Azok a királyi birtokon élő alattvalók azonban, akik kiváltságolt településen laktak, a jobbágyság létrejötte után is királyi bíróság elé kellett, hogy álljanak. Ők ugyanis nem számítottak jobbágyoknak, hanem kiváltságolt vendégeknek (*hospeseknek*) vagy polgároknak. A kiváltságnak nagy jelentősége volt: nem mindenféle királyi *hospes* állt a királyi bíróság elé, csak az, aki olyan településen lakott, amelynek erről szóló privilégiuma volt. Ezek a kiváltságolt királyi vendégek azonban, mihelyst a királyok eladományozták lakóhelyüket, kikerültek a király földesurasága alól, és többé nem a királyi bíróság előtt pereskedtek. Ha olyan erőszakos tettet követtek el, amelyet ellenfelük hatalmaskodásnak tekintett, a földesurukat hívta perbe. A *hospesek* az adományozás után azonban ugyanúgy éltek földjeiket, mint korábban. Ehhez az is hozzá tartozott, hogy ugyanúgy éltek a birtokvédelemhez tartozó erőszakkal, mint az adományozás előtt. Kiváltságolt falujuk, városuk eladományozása után azonban már nem találkozunk velük a hatalmaskodási panaszokban, sem úgy mint önállóan erőszakos tettet elkövetőkkel, sem úgy mint alperesekkel. Nem azért látjuk tehát a kiváltságolt királyi népeket hatalmaskodni, mert ők erőszakosabbak voltak, mint a magán földesúriak, vagy mert nekik több joguk a védelemhez, mint azoknak, akiknek nem voltak efféle előjogaik, hanem azért mert ők perképeséggel rendelkeztek: a királyi bíróság előtt perbe voltak hívhatók és pereskedhettek a királyi bíróság előtt, míg a magán földesúriaknak nem volt ilyen joguk.

A Bereg megyei Lampértszásza, más néven Beregszász királyi birtok volt, amely 1247-ben városi kiváltságokat kapott IV. Bélától.⁹⁷⁵ Lakói kiváltságolt *hospeseknek* számítottak, igen magas fokú önálló bíraskodással rendelkeztek. Vérontás, lopás és gyilkosság kivételével bírójuk ítelt felettük, e három esetben a királyi bíró és a saját bírójuk együtt hozott ítéletet.⁹⁷⁶ A város és a badalói birtokos család közt 1332-ben per folyt a várossal ugyan nem határos, de tőle nem messze fekvő falu, Badaló határai miatt.⁹⁷⁷ Az ügynek bizonyára volt előzménye és folytatása is. Mindenesetre hatvan évvel az után, hogy a badalói viszály első említését ismerjük, valószínűleg 1393-ban, a lampértszászi vendégek egy, a városban lakó nemes jobbágyaival és a beregi alispánnal együtt rámentek Badalóra, ahol akkor a Kállaiaknak volt birtokuk. Ötszáz disznót, tizenhat ökröt, tizenkilenc lovat és harminc tehenet hajtottak el

⁹⁷⁵ Györffy, ÁMTF I, 532.

⁹⁷⁶ „*ad iudicium vice nostri iudicis exceptis tribus: sanguine furto videlicet et homicidio, in nullo pertinere dignoscantur, sed in omnibus aliis causis eorundem iudicium audiant maioris ville ipsorum, de quibus videlicet tribus iudiciis tertia pars villico etiam eisdem ville cedat*” Fejér CD IV/1. 456. (RA 867. sz) A közös bíraskodás egyértelműen következik az ezekből az ügyekből befolyó bírságok megosztásából.

⁹⁷⁷ Györffy, ÁMTF I, 528.

onnan, az állatok után induló badalói parasztokat pedig a városi tanács lefogta, és a szokásos három napon keresztül fogságban tartotta. A tett miatt egy 1393-ban tartott nádori közgyűlésen kezdett pert Kállai Miklós, amely egy év múlva már a kúriában, a nádori jelenlét előtt folytatódott. Ott megjelent ugyan a lampértszászi bíró, azonban nem az állatok elhajtásáról adott számot, hanem a város megváltozott perképességéről. Elmondta, hogy Zsigmond király a várost Tódor podóliai hercegnek adományozta, ezért ők a herceg hatalma alá tartoznak, és kijelentette azt is, hogy Tódor kész részükről igazságot szolgáltatni a Kállainak. Ezzel a bíró be is fejezte mondandóját.⁹⁷⁸ Teljes joggal, neki ugyanis azután, hogy a várost a király eladományozta, már semmi keresnivalója nem volt a nádori törvényszék előtt. Kállainak ezután Tódor herceggel kellett pereskednie. Nem szűnt meg a lampértszásziak felelőssége, de arról ettől fogva már Tódor úriszéke és nem valamelyik kúriai bíróság előtt kellett számot adniuk. Ebből egyenesen következett az is, hogy ha újabb erőszakos cselekmény történt a badalói határban, akkor Kállai Miklós már nem a várost, hanem Tódor herceget hívta perbe, panaszában pedig úgy adta elő az őt ért sérelmet, azaz hatalmaskodást, hogy az a herceg parancsára történt. Azzal azonban, hogy magánföldesúri hatalom alá kerültek, a lampértszásziak tette nem változott meg, csupán a bírói hovatartozásuk. Ez azonban elegendő volt ahhoz, hogy ugyanúgy eltűnjenek a kúriai hatalmaskodási peres iratokból, mint ahogy hiába keressük ott más földesúri városok, falvak lakóinak hasonló tetteit is.

A lampértszászi ügy nem volt egyedi eset. Kolozs megyében hat évvel később, 1399-ben hasonló dolog történt. Hunyad, más néven Sebes vára egy királyi uradalom központja volt, ehhez tartozott Sálvására, a mai Sárvasár is. Az itt élő népek királyi jobbágyságok voltak. Ők voltak azok, akik lerombolták a szomszéd falu, Körösfő határait, ami azonban már az erdélyi püspökség birtoka volt. A püspök képviselője e miatt panaszt tett a vajdai közgyűlésen. Nem tudjuk, hogy a püspök kit akart perbe vonni, a sálvásári parasztokat vagy a hunyadi várnagyot, időközben azonban változott a helyzet. Zsigmond király Mircse havasalföldi vajdának adta az uradalmat. A vajda megbízottja azt mondta a tárgyaláson, hogy ura még semmit sem tud a határokról.⁹⁷⁹ Ezúttal a királyi birtok eladományozása az addigi királyi jobbágyság jogképességét nem változtatta meg. A sálvásáraknak nem voltak különleges kiváltságaik, valószínűleg a király által fölébük tett várnagyok feleltek tetteikért, az adományozás után azonban már földesuraik.

⁹⁷⁸ ZsO I. 4407. sz. (486–487)

⁹⁷⁹ ZsO I. 5680. sz. (627)

A panaszok csak elvétve, mintegy véletlenül elszólva magukat, beszéltek a földesúri alattvalók hatalmaskodásairól. Az efféle tettek elintézésakor kelt egyezséglevelek azonban sokkal közelebb jártak a valósághoz, mint a panaszok. Ennek az volt az oka, hogy itt már nem a királyi bíróság előtti per formai szabályossága vagy szabálytalansága volt a tét, hanem a vita megoldása. E forráscsoportból már sokkal jobban kitűnik a földesúri alattvalóknak a hatalmaskodásokban játszott önálló és aktív szerepe.

A Veszprém megyei Rédén lakó nemesek 1320-ban fogott bírák segítségével egyeztek ki az egymásnak addig okozott károk és jogtalanságok ügyében, egyben arra is kötelezték magukat, hogy ha ők maguk, jobbágyaik vagy szervienseik a jövőben ilyet tennének, akkor, az a fél, aki erre vetemednék, húsz márkát fizessen a másiknak.⁹⁸⁰ Ha szó szerint vesszük az egyezséglevelet, a jobbágyok és a szerviensek éppúgy önállóan hatalmaskodtak Rédén, mint uraik. Ellenetesként azonban annyit tehetünk, hogy egyezséget csak a nemesek kötöttek egymással és ők vállalták az önkéntes bírság kifizetését is. Ennek ellenére, jó okkal írátták bele parasztjaikat a békelevélbe: elsősorban ők lehettek a „károk és jogtalanságok” elkövetői. Tizenkét esztendővel később Tolna megyében a cikádori apát egyezett ki Laki Salamonnal, aki az apátság kesztölci parasztjaival vitába keveredvén, vérontást szenvedett.⁹⁸¹ Ezúttal is megismételhetjük a fennebb már leírtakat: látszik ugyan, hogy a jobbágyok követték el hatalmaskodást, de nem egészen bizonyos, hogy mennyire cselekedtek önállóan. Egy 1329-es Trencsén megyei egyezségből egyértelműen az derül ki, hogy két család különböző falubeli jobbágyai hatalmaskodtak egymáson, még akkor is, ha e szót nem használták. A dobrai parasztok átmentek egy másik faluba, ahol összeverték több embert, többeknek még a csontját is összetörték.⁹⁸²

Fennebb már volt szó a nyúlszigeti apácák csolnoki birtokáról. Ott 1391-ben egy szokatlan egyezség született. Látni fogjuk, hogy miként hatalmaskodási ügyben csak birtokos perelhetett birtokost, úgy birtokos köthetett egyezséget is a másikkal, itt azonban ezúttal más történt. A nyúlszigeti domonkos apácarendház mellett ott voltak csolnoki jobbágyaik annak az egyezésnek a bevallásánál, ahol félretették az esztergomi johannitákkal folytatott hatalmaskodásaikat.⁹⁸³ Ebből az következik, hogy a johanniták az apácákkal pereskedtek ugyan, de ha a csolnokiak tettek valamit a johanniták birtoka ellen, azt nem az apáca rendházból jött parancsra tették, hanem maguktól. Legalább ennyire fontos az is, hogy a

⁹⁸⁰ DL 61168. (AOKI V. 679. sz.)

⁹⁸¹ „*pro effusione sanguinis ipsius comitis Salamonis et pro irreverentia sua per jobagiones predicti domini abbatis de Cykador in villa Kezteuch existentes illatis et irrogatis*” DF 209197. (AOKI VI. 565. sz.)

⁹⁸² DL 72515. (AOKI XIII. 116. sz.)

⁹⁸³ ZsO I. 2268. sz. (250)

johanniták – helyesebb valószínűleg itt is a johanniták népeiről beszélni – által a csolnokiakon elkövetett hatalmaskodást, többek közt egyikük megölését, nem egyszerűen a nyúlszigeti rendház, hanem a csolnoki parasztok fölött elkövetett hatalmaskodásnak tekintették.

Egy 1323-as tiltakozásban is a jobbágyok önhatalmú eljárásáról írtak. A Miskolc nemzetség néhány miskolci jobbágya és szerviense egy falubelire – Miskolc ugyanis ekkor még nem számított mezővárosnak – támadt: a szerencsétlent kivonszolták a templomból, megsebesítették, majd amikor fivérének házába menekült, onnan is elragadták, anyját, aki fiát akarta védelmezni, elverték, végül az elfogottat csak kezességvállalás mellett bocsátották szabadon.⁹⁸⁴ A tiltakozó oklevél arról nem szólt, hogy mi rejlett az *arrestatio* mögött, itt azonban kétségtelenül a miskolci földesúri alattvalók önálló tettét látjuk magunk előtt.

E példák után joggal kételkedhetünk az olyan panaszok teljes valóságában, mint amilyen a Nyitra megyei Elefánton történt eseményről számolt be. Ott az Elefánti család tagjai vetekedtek egymással. Elefánti Dezső 1330-ban egy éjszaka állítólag famulusaival felgyújtatta Elefánti Mátyás csűrjét, akinek a tűzben odalett a gabonája és a szénája.⁹⁸⁵ Nem lehet, hogy az Elefánti atyafiságnak semmi köze nem volt a csűr felgyújtásához? Nem lehet, hogy a parasztok gyújtották fel a másik Elefánti jószágát, rokona pedig csak azért került felbujtóként a panaszba, hogy eleget tegyenek a peres szokások elvárásainak?

A földesúr és parasztjai tehát közt szoros együttműködés volt. A parasztok nem csupán tömeget alkotó segítőként jelentek meg uraik mellett, ha azok birtokát kellett megvédeni, hanem olykor önállóan is eljárak. Az erdei és mezei kártételek elleni védekezések jelentős részét – márpedig a magyar hatalmaskodások nagyobbik fele az ezekkel kapcsolatos szokásokból eredt – a birtokon élő parasztok önállóan hajtották végre. Uruk parancsa legfeljebb általánosságban hangzott el, és nem szólt többről, mint hogy tartsák rajta a szemüket a szomszédban élőkön, és ha azok megsértenék a birtokot, keményen lépjenek fel ellenük. Még a tisztartók sem szóltak bele mindig a parasztok ilyen cselekedeteibe. A tisztartók (*officialisok*) állása amúgy is nagyon különböző lehetett. Egy váruradalom tucatnyi falvának parancsoló nemes várnagya éppúgy *officialis* volt, mint a falusi bíró.

A földesúri alattvalók által okozott zaklatások semmivel sem voltak kisebbek, mint azok, amelyeket a földesúr állítólagos parancsára követtek el az ott lakók. A földesurak közti birtokcseréhez ez éppúgy vezethetett, mint amaz. Helyesebb azonban talán azt megállapítanunk, hogy a szomszédok közti, szinte természetes erőszakoskodások létrejöttében az ott élő parasztnak és uraiknak egyformán részük volt. Egy, a szomszédok szerepénél már

⁹⁸⁴ DL 96 104. (AOkl VII. 345. sz.) Hasonló esetek: 1337: AOkl XXI. 10. sz. (12)

⁹⁸⁵ AOkl XIV. 139. sz. (90)

kétszer is említett, 1335-ös birtokcsere különösen jól rávilágít a földesúri alattvalók aktív szerepére. A csere indoklása szokásos: a szomszédok zaklatása miatt kényszerült a birtokos lemondani birtokairól, és új birtokra költözni. Csakhogy itt nem a szomszéd birtokos, hanem a két birtokos népeinek kölcsönös erőszakoskodásairól olvashatunk. A Nyitra partján, részint Nyitra, részint Komárom megyében feküdt Gyarak és Lék, amelyeket Károly király Péter ispánnak adott. Csakhogy „e birtokok érseki falvaktól voltak körülölelve, így az esztergomi érsek népei és az említett falvak népei, tudniillik Péter ispán jobbágysai között állandó viszályok és háborúságok magvát hintették el” – mondta egy királyi oklevél –, ezért az érsek Péter ispán két falvát elcserélte az érsek Pozsony megyei Szerdahely nevű falvára.⁹⁸⁶

Az eddig idézett hivatalos iratok, még ha peren kívül is születtek, mint a békelevelek vagy a tiltakozások, továbbra is hagyhattak némi kétséget afelől, hogy a parasztok önállóan hatalmaskodtak-e. További adataink azonban utolsó kétségeinek is eloszlatják. Kezdjük egy kölcsönös örökösödési szerződés mintegy véletlenül odavetett megjegyzésével. Két báró, Bátori István és Perényi János jutott egy ilyen egyezsége egy jómódú nemessel, Meggyesaljai Móroc Istvánnal.⁹⁸⁷ E szerződést 1492-ben kiegészítették, és a szerződés végére egy gyakran előforduló záradékot is illesztettek. Eszerint, ha a két báró Meggyesaljai birtokaiban háborgatná, akkor e szerződés érvényét veszti. Az, hogy ennek fordítottja is előfordulhat, azaz Meggyesaljai próbálkozna akár Bátorival akár Perényivel szemben hasonlóval, jellemző módon, fel sem merült. Hozzá tettek azonban egy pontosítást a záradékhoz. Nem tekintették háborgatásnak (*turbatio*) a jobbágyok és familiárisok ellenségeskedését (*offensione*) vagy a dolgok elvitelét, amelyek a szomszédok közt jelentéktelen dolgok miatt szoktak előfordulni, csak a birtok és a jószágok megszerzését és tulajdonlását.⁹⁸⁸

A dolgok elvitelét könnyen értelmezhetjük: a lefoglalásokról volt szó. Mivel az oklevél fogalmazója szomszédok közti ügyeket emlegetett, ezért erdei és mezei kártételek ügyében történő lefoglalásokra kell elsősorban gondolnunk. A szomszédos földesúri alattvalók közt tehát rendszeresen előfordultak olyan erőszakos cselekedetek és lefoglalások, amelyeket maguk hajtottak végre, és amelyekért földesuraik nem vállaltak felelősséget. Főleg nem

⁹⁸⁶ „quia ipse possessiones archiepiscopalibus possessionibus circum quaque vallabantur et multiplicia discoloritatum et guerrarum discrimina inter populos dicte Strigoniensis ecclesie ac populos prefatarum villarum, iobagionum videlicet dicti comitis Petri incessanter suboriebantur” MES III. 381. sz. (260–262) A két falura: Györffy, ÁMTF III. 436. és IV. 395.

⁹⁸⁷ Horváth, Az ecsedi Bátoriak várbirtokai, 318; Neumann, Verbőci István 1520. évi utazásai, 293; Neumann, Bátori István, 94; Horváth-Neumann, Ecsedi Bátori István, 101.

⁹⁸⁸ „illa turbatio non intelligatur de offensione iobagionum et familiarium aut rerum ablatione, que inter vicinos facillime levium rerum occasione oriri consueuerunt, nisi de capescendo et proprietate dominii et bonorum” Perényi lt. 642. sz. (307)

akkor, mint történt az adott esetben is, ha ez egy uradalom megszerzését veszélyeztette volna. Az ilyen cselekményeket itt jelentéktelen dolognak minősítették azért, hogy ezzel is nyomatékossítsák azt, mennyire nincs értelme ezeket igazi hatalmaskodásoknak tekinteni. Gondolhatnánk, hogy évekkal a mátyási nagy törvénykönyv után vagyunk, ahol felsorolták azt a hat esetet, amelyeket később nagyobb hatalmaskodásoknak tekintettek. Az ilyen kis jelentőségű, jobbágyok közti ügyek azonban természetesen nem tartoztak közéjük, ezért került be ez a megjegyzés az oklevélbe. Csakhogy még ezekben az években is rendre indítottak hatalmaskodási pereket birtokosok egymás ellen lefoglalási ügyek miatt. A különbség az volt, hogy ők hatalmaskodással vagy perrel nyerni akartak egymás ellen, itt azonban a szerződő felek mindenképpen meg akarták őrizni az egymás közti békét. Számukra csak az a cselekmény volt hatalmaskodás, amely a birtok megszerzésére irányult.

Azok a középkor végi magánlevelek, amelyeket birtokigazgatási ügyekben írtak a földesurak tisztartóikhoz vagy közvetlenül a jobbágyaikhoz, szintén kétségtelen bizonyítékul szolgálnak a földesúri alattvalók önálló hatalmaskodásaira. A most következő levelek Hunyadi Mátyás korában keletkeztek: a király anyja, Szilágyi Erzsébet és felesége, Beatrix birtokairól, az ott zajlott hatalmaskodásokról szólnak.

Itt még olyan esetekkel is találkozunk, ahol a parasztok önálló birtokvédelmi akciói uruk érdekeit keresztezték. Így történt ez 1457 elején Szilágyi Erzsébet birtokain. A kormányzó özvegye férje halála után a Hunyadi-család birtokainak jövedelméből élt, kiterjedt jószágait tisztartóin keresztül, levelek útján igazgatta. A Varjasi család a Hunyadiak hűséges familiárisai közé tartozott. Amikor Varjasi Sebestyén meghalt, egy fiatal fiút hagyott maga után felesége mellett. A zavaros idők alatt azonban ez nem volt elég egy birtok védelméhez, az özvegy ezért a szokásos módon a kormányzóhoz fordult segítségért, aki ki is állított számára egy védelembe vevő oklevelet, melyet utóbb fia, Hunyadi László, az ország főkapitánya is megerősített. A Varjasiak birtokai a Hunyadi jószágok közelében feküdtek.⁹⁸⁹ A Hunyadiak Csanád megyében, Nagylak városában élő polgárai, hátuk mögött tudva a család erejét, erővel léptek fel a Varjasiak ellen. Varjasi özvegy Szilágyi Erzsébethez fordult panaszával, aki nem egyszerűen nagylaki alattvalóit intette nyugalomra, hanem Csanád megye ispánjának írt levelet, hogy férje és fia *protectionalis* oklevele értelmében óvja meg a Varjasiak birtokait mindenki, de különösen az ő nagylaki emberei ellen.⁹⁹⁰

Nem tudtuk mit tettek a nagylakiak a Varjasiakkal szemben, behajtották-e állataikat, lefoglalták-e pásztoraikat vagy egyéb hasonló, a birtokvédelem megengedett eszközeit alkalmazták-e

⁹⁸⁹ Csánki, Történelmi földrajz I, 716.

⁹⁹⁰ Ányos, Szilágyi Erzsébet I. 1. sz. (64)

velük szemben, esetleg másféleképpen léptek fel. Bármit is cselekedtek, eljárásuk nemcsak maguknak, hanem birtokosuknak, Szilágyi Erzsébetnek is javára vált. A kormányzó özvegyének azonban messzebb is kellett tekintenie. Nemcsak birtokát kellett megvédenie, hanem a család hatalmát jelentő, hatalmas Hunyadi familiáris hadat is össze kellett fognia. Ez a hosszú távú cél lebegett a szeme előtt, amikor átmenetileg még saját birtokainak napi szintű védelméről is lemondott. Ez amúgy sem jelentett számára nagy megterhelést, nem birtokoknak kellett búcsút mondania, csupán néhány vitatott ügyben kellett engedékenyebbnek lennie. A Hunyadi család fennmaradása fontosabb volt számára, mint egy legelő, rét, erdő vagy egy behajtatlan adósság ügye.

Hasonló eseteknek lehetünk tanúi a Solt székben, Szabolcs és Bereg megyében is. A Solt széki Taksonyban is birtokolt Szilágyi Erzsébet, aki 1459-ben a szomszéd falu, Haraszi birtokosának kérésére tiltotta meg saját parasztjainak a Harasztihoz tartozó földek, szigetek és erdők használatát.⁹⁹¹ Mátyás király anyja a debreceni és a beregszászi uradalmat is a kezén tartotta. Midőn 1470-ben a Debrecenhez tartozó Újváros lakói „jogtalanul” hajtották be Kállai János állatait, Szilágyi Erzsébet parancsolta meg nekik, hogy adják vissza a lefoglalt barmokat.⁹⁹² Beregszász városának és a Pálóci család három szomszéd falvának határai közt folyó vita 1479-ben a vége felé közeledett. A felek már a határjárásra készültek. Szilágyi Erzsébet nem akarta, hogy a beregszásziak önkényes lefoglalásai veszélyeztessék az egyezséget, ezért szigorúan ráparancsolt a városlakókra, hogy mindaddig, amíg a határjárás meg nem történik, földjeik élésében ne háborgassák szomszédaikat.⁹⁹³

Hogy a parasztok önálló birtokvédelmi akciója akár uruk akarata ellenére is megtörténhetett, arra a legjobb példával Beatrix királyné pályi jobbágyainak esete szolgál. Az Alföld keleti felében, három megye, Szatmár, Szabolcs és Bereg találkozásánál, eredetileg Szatmár megyében, ugyanazon út mellett feküdt két szomszédos falu, Dobos (ma: Nagydobos) és Pályi (ma: Ópályi). Az előbbit egy bárói család, a Perényiek nyalábi ága birtokolta, az utóbbi pedig az alább ismertetendő konfliktus idején Hunyadi Mátyás felesége, Beatrix királyné kezén volt.⁹⁹⁴ Az egymás mellett fekvő Pályi és Szamosszeg 1470-ben, régi birtokosuk, a Cudar család kihalásakor háramlott királyi kézre, és valamikor Aragoniai Beatrix esküvője (1476) után lett királynéi birtok. A két falu a nagy királynéi birtoktömböktől távol, más birtokosok gyűréjében állott. A királyné kezén levő diósgyőri várhoz és uradalomhoz

⁹⁹¹ Ányos, Szilágyi Erzsébet II. 29. sz. (243)

⁹⁹² Ányos, Szilágyi Erzsébet II. 35. sz. (248)

⁹⁹³ Ányos, Szilágyi Erzsébet I. 20. sz. (78)

⁹⁹⁴ Csánki, Történelmi földrajz I. 473, 482; Németh, A középkori Szatmár megye, 63, 213.

csatolták őket, és az ottani várnagy parancsolt itt is.⁹⁹⁵ A falvak azonban Diósgyőrtől vagy 170 km távolságra feküdtek. Így a várnagy fennhatósága a mindennapi ügyekre aligha terjedhetett ki. A szomszédos Dobost a bárói rangú Perényi család a Zsigmond elleni 1403-as felkelés leverése után szerezte meg.⁹⁹⁶ A Perényieknek a közelben volt ugyan még néhány kisebb birtokuk, de ez a falu – a királyné falvaihoz hasonlóan – nagy birtoktömbjeiktől elkülönülten, önmagában állott. Valószínűleg a kb. nyolcvan kilométerre fekvő nyalábi várból igazgatták.⁹⁹⁷ Mátyás király uralkodásának végén Perényi János a királyné ajtónállómestere lett.⁹⁹⁸ A királynéi udvarban ez volt a legmagasabb tisztség, Perényi pedig ideje nagyobb részét úrnője mellett, túlnyomórészt Bécsben töltötte. Az szinte bizonyos, hogy Beatrix királyné soha sem fordult meg itt. Pályi és Dobos lakói ezekben az esztendőekben aligha látták az udvarban élő uraikat, nemcsak tőlük, hanem még magas rangú intézőiktől is távol éltek mindennapjaikat. Nem tudjuk, hogy a királyné és Perényi kiket állított e falvak élére. Lehet, hogy még egy alacsony rangú tisztartót sem bíztak meg helyi érdekeik képviseltével, hanem megelégedtek a falvak bírásaival, akiknek a távol élő várnagyok levélben vagy küldöncök útján parancsoltak.

Beatrix királynénak az említett két falu miatt minden szomszédjával, így saját ajtónállómesterével is, határvitája volt, ami minden bizonnyal nagyon régi múltra tekintett vissza, az ellentétek valószínűleg még a korábbi birtokosok idején kezdődtek. Beatrix azonban fontosabbnak tartotta ajtónállómestere hűségét, mint távoli falvának vitatott földjeit, és 1489 elején levelet írt diósgyőri várnagyának, azaz Pályi falu legfőbb intézőjének, továbbá a kúriába Dorogházi László ítélmesternek. Az utóbbinak előadta, hogy Perényi Jánosra neki az udvarban szüksége van, és ha a bíróság Perényit bizonyító eskü letételére kötelezné, akkor ezért ne kelljen az udvarból elutaznia, hanem úrnője kezébe is letehesse az esküt. Várnagyát pedig arra utasította, hogy parancsolja meg a királynéi jobbágyoknak, hogy mondjanak le a Dobossal határos, vitatott területről.⁹⁹⁹ A falvak határait 1489 tavaszán járták meg.¹⁰⁰⁰ A királyné és bárójának jobbágyai azonban nem jutottak dűlőre: különböző határokat mutattak meg a bíróságból kiküldött személyeknek. Perényinek oklevele is volt a határokról, a királynénak viszont nem, vagy azt nem akarta felmutatni. Helyette inkább parancsot adott

⁹⁹⁵ Aragonia Beatrix 108. sz. (156). Itt ugyan csak Pályinak Diósgyőr alá tartozásáról van szó, de semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a szomszédos Szamosszeg is oda tartozott. A diósgyőri uradalomra: Wenzel, Diósgyőr és Draskóczy, A Miskolchoz csatolt települések, 131.

⁹⁹⁶ Perényi lt. 265. sz. (141)

⁹⁹⁷ Perényi lt. 426. sz. (208) 1510-ban már állhatott itt a Perényieknek egy kúriája, innen idézték ugyanis meg Perényi Gábort.

⁹⁹⁸ Tringli, Mátyás király és a Perényiek, 189.

⁹⁹⁹ Perényi lt. 616. sz. (294–5)

¹⁰⁰⁰ Perényi lt. 617. sz. (295)

parasztjainak, hogy engedjenek a szomszéd földesúrnak, mert ő véget kíván vetni a két falu lakói közti minden ellenségeskedésnek (*omnem controversiam*). A pályi lakosok valószínűleg tudták, hogy nincs igazuk, mert nem akartak a határokra megesküdni, egyben tiltakoztak az új és a dobosiaknak kedvező határok kijelölése miatt. A királyné hatalmában bíztak, neki akarták előadni panaszukat, de hiába. A nádori embert kiküldetése előtt már bizonyára tájékoztatták arról, hogy nem kell tartania a királyné haragjától, bátran tarthatja magát a törvényes eljáráshoz, így is tett, és a dobosiak mutogatása szerint állapította meg a határjeleket.¹⁰⁰¹

Pályi és Dobos határvitája a következő év, azaz 1490 tavaszán újfent kiújult. Nem tudjuk, hogy a vitatott földeket melyik falu lakói vetették be és művelték meg, Perényi János azonban azért panaszkodott, mert a királyné pályi parasztjai tovább folytatták korábbi jogtalanságaikat (*iniurias*): a határjeleket megsemmisítették, több jobbágyát megverték és megsebesítették. A királyné június elején parancsot adott pályi jobbágyainak, hogy a határokat azonnal állítsák helyre, a Perényi embereinek okozott károkat pedig térítsék meg. Meg is fenyegette őket, hogy a diósgyőri vár ispánjának parancsot adott, hogy zabolázza meg őket, Perényit pedig felhatalmazta arra, magát és jobbágyait bármilyen módon, akár nekik bajt okozva (*omnibus viis et remediis non sine vestro incomodo*) megvédje. Nem telt el két hét, a királyné végleg pontot tett a történet végére, és Perényi Jánosnak adományozta Pályi falut.¹⁰⁰²

Az adomány természetesen nem azért történt, hogy véget vessen Pályi és Dobos határvitájának. Beatrix a királyválasztáson, majd az azt követő katonai konfliktusban pénzt és politikai támogatást kapott Perényi Jánostól, ezt pedig úgy tudta legkönnyebben meghálálni, hogy egyik falvát neki adta. Azután, hogy a Perényi család megszerezte Pályit, véget értek a határpercek. Azt azonban nem tudjuk, hogy a határviták is megszűntek-e. Ha nem, azok már nem két birtokos pereit voltak, hanem két, Perényi kézen levő falu jobbágyainak belső ügye, amelyben Perényi Jánosnak, helyesebben a nevében eljáró tiszttartójának, kellett igazságot tennie. Ha ugyanis ugyanazon birtokos falvai között fordult elő határvita, folytatódtak a lefoglalások és az erőszakos cselekedetek, azt már nem tekintették sem mezei kártételnek vagy lefoglalásnak, sem pedig hatalmaskodásnak. Ezek a perek nem a megyei törvényszék és nem a királyi kúria előtt folytak, hanem az úriszék előtt.

A nagylaki polgárokat Szilágyi Erzsébetnek és a pályi parasztokat Beatrix királynénak utólag kellett visszafognia, hogy az ő nevükben, de az ő tudtuk nélkül ne éljenek az önhatalmú erőszak eszközeivel. A pályi eset azt mutatja, hogy a királyné tiszttartói és jobbágyai még uruk ellenében is örködték a birtok határainak épsége felett, a parasztok pedig még Beatrix

¹⁰⁰¹ Perényi lt. 619, 620. sz.(296–297)

¹⁰⁰² Aragonia Beatrix 108. és 109. sz. (156–159)

királyné intésére sem hagytak fel ezzel. E példák azonban rendkívüli ügyeket takartak, az esetek többségében a parasztok önhatalmú akciói egybeestek a földesurak érdekeivel; lakóhelyük határai kisebbedtek volna, ha engedtek volna a szomszéd település parasztjainak. Az általuk művelt, nekik jövedelmező földeket, erdőket, vizeket védték a szomszéd földesúri alattvalókkal szemben. A középkori magyar birtokokon elenyészően csekély volt a földesúr saját művelése alatt álló allodiális, más néven majorsági földek aránya. A területek nagy részét – igaz egészen különböző módon és különböző címeken – a parasztok tartották a kezükön, így természetes az is, hogy önerejükkel védték meg saját, valós vagy vélt jogait. Érthető a földesúri alattvalók önálló fellépése akkor, ha településekről volt szó, azaz ha a birtok és a település határa egybeesett. A szántóföldek jelentős része mindkét oldalon a falu közös birtokában volt, az egyes földdarabokat a parasztok vagyonának megfelelően évenként nyíllal sorsolták ki, a legelők, halastavak, halászhelyek, erdők ugyanígy lehettek a falu közös birtokában. Itt tehát teljesen természetes, hogy a parasztok önállóan léptek fel. Csakhogy láttunk már példát a parasztok önálló erőszakára egy-egy településen belül is. A Veszprém megyei Rédén 1320-ban, Miskolcon 1323-ban az egyes birtokrészek parasztjai támadtak a másikkra. Önálló paraszti érdekek egy birtokrészen belül is kialakulhattak a közösen birtokolt földek miatt. A közös földek birtokrészek közti felosztása, vagy egy irtásföld kiszakítása könnyen vezethetett vitához, az pedig erőszakhoz.

A régi magyar nyelv *szereknek* hívta az egy településen belüli, eltérő birtoklású, többé-kevésbé állandósult részeket.¹⁰⁰³ E szerek legalább annyira meghatározták az ott élők érdekeit, mint a települések. Az teljesen természetes, hogy a birtokosok a saját szerük érdekét követték, azt érvényesítették, ha kellett erővel is. A szerek közt éppúgy keletkezhetett jogvita, mint a települések között. E jogvitából kialakult erőszakot kezdeményezhették a birtokosok, de okozhatták a szerek lakói is.

Az elemzett esetekből általános megállapításokat vonhatunk le. A hatalmaskodások mögött meghúzódó legfontosabb érdek, a birtok és a vagyon védelme egyaránt érintette a földesurakat és a földesúri alattvalókat. A parasztok önállóan is éltek a birtok és a vagyon védelmének erőszakos eszközeivel, azaz önállóan is hatalmaskodtak. Ezek az esetek túlnyomó részt spontán reakciók voltak: erdei és mezei *arrestatiok*. A földesúri és a paraszti birtok védelme szétválaszthatatlan volt egymástól.¹⁰⁰⁴ Szó sincs arról, hogy a földesurak az

¹⁰⁰³ Tringli, Pest megye, 102; uő., Hagyományos térszemlélet, 234; uő., Sátoraljaújhely, B 2.2. tábla

¹⁰⁰⁴ Verbóci István azt állította, hogy a parasztoknak nincsen tulajdonjoguk (*proprietas*) földjeiken, az csak a földesurat illeti meg. Ennek ellenére, a szokásokat követve, felsorolt több olyan jogot, melyek a parasztokat jószágaikra nézve megillették. Gondosan kerülte ugyan a birtoklás szót, e jogok mégis birtoklást jelentettek, a birtokolt jószág pedig birtok volt, ezért beszélünk paraszti birtoklásról és paraszti birtokról. A mindennapi

úri, a parasztok a paraszti birtokot védték. A birtokon földesúri alattvalók éltek, akik alattvalói birtokokat tartottak a kezükön. Miként a földesúri birtoklás elképzelhetetlen volt az alattvalói nélkül, úgy a földesúri birtokvédelem sem lehetett meg az alattvalói nélkül. Aki pedig e védelem jogosságát vitatta, az a földesurak és az alattvalók erőszakos cselekedeteit egyformán jogtalannak, azaz hatalmaskodásnak tartotta.

Hogyan jött létre a segítők önkéntes és kötelező szolgálata, mennyire a birtok határozta meg az önhatalmú jogérvényesítés, következésképpen a hatalmaskodás rendszerét, azt kitűnően mutatja egy Mátyás-kori családi egyezmény. A korábbi példákban már megismert négy Bánfi fivér, jószágaikon megosztott testvérek, ahogy akkor mondták, osztályos atyafiak, István fiai: László, György, András és Mihály jöttek össze a Kraszna megyei Nagyfaluban (a későbbi Szilágynagyfaluban) 1471 telének végén, és kötöttek egymással egyezséget arról, hogyan tudnák testvéri közös hasznukat minél jobban előmozdítani. Pontokba szedett szerződés alá nyomták pecsétjüket, amelyet azonban titokban tartottak. Nem keresték fel vele valamelyik közeli hiteleshelyet, hogy átírja, és így jogilag is érvényessé tegye azt. A kontraktus betartását a közös családi érdek és nem külső kényszerítő erő garantálta, ezért a testvérek megengedhették maguknak, hogy őszintébben beszéljenek, mintha egy hiteleshely előtti bevallásban rögzítették volna közös akaratukat.¹⁰⁰⁵ Ennek a viszonylagos őszinteségnek köszönhetően némi bepillantást nyerhetünk egy középkor végi nemesi család döntési mechanizmusába, az egyéni és a családi érdek összehangolásába, hogyan és milyen lehetséges konfliktusokat próbáltak elkerülni, vagy legalább az általuk okozott károkat a lehető legkisebbre csökkenteni.

A Bánfi fiúk szabályozták a család egészét érintő közös döntések meghozatalát, a közös kiadásokból való részesedést, familiárisaik és jobbágyaik ügyét, és azt is, hogy mekkora büntetést fizessen az, aki ellene tette e szabályozásnak. Döntöttek azonban másról is, ahogy az atyafiságos szerződés írta, „barátokról és ellenségekről.” „Egyikünk ellensége mindegyikünk ellensége legyen, egyikünk barátja mindegyikünk barátja” – szövegezte a megállapodás. Megegyeztek arról, hogy egyikük sem kezd semmiféle ellenségeskedésbe sem úgy, hogy saját maga végzi el azt, sem úgy hogy familiárisaira bízza anélkül, hogy a többiek akaratát és beleegyezését ki ne kérné. Kivételt ez alól csak a sürgős ügyek jelentettek. Az ellenségeskedés (*inimicitas*) az önhatalmú jogvédelmet jelentette, amely az ellenség szemében

magyar jogi írásbeliségben is rendszeresen találkozunk a parasztok birtoklásával. Verbóci a nemesi birtokjogról írva a hagyományos magyar jog fogalmi készletében gondolkodott, és nem vette át a közös jog tulajdonjogi disztinkcióit. Tripartitum III. 30. 7.§; Quadripartitum IV.51; Frank, A közigazgatás törvénye, 213. A közös jog tulajdonjogi fogalmaina: Willoweit, Dominium und Proprietas. Itt a korábbi irodalom is megtalálható.

¹⁰⁰⁵ Bánffy oklt. II. 119. sz. (142–145) Az iratot egy 18. századi másolatból adták ki, azonban eredetije is fennmaradt a család levéltárában. A négy zöld színű pecsét nyoma, sőt némi töredéke is látszik rajta. DL 107473.

természetesen hatalmaskodás volt. Könnyen rájöhettünk, hogy sürgős és előre nem látható ügy az olyan erdei vagy mezei kártétel elleni védekezés volt, amelyben azonnal kellett döntenie a falusi bírónak vagy a helyi intézőnek, és amelyben nem várhatott sem ura, sem a távol élő testvérek döntésére.

Érdeemes visszatérni azonban a jobbágyokról és a familiárisokról szóló rendelkezésekhez. A Bánfiak megpróbálták a jobbágyaik közti jogvitákat minimalizálni. Eldöntötték, hogy jobbágyaik egymás ellen sem tartozás miatt, sem más ügyben (*pro quibuslibet debitis et factis*) nem kérnek lefoglalást nyilvános helyen, hanem csak az adós úriszékéhez fordulnak. Ha ő nem akarna igazságot szolgáltatni, akkor a testvérek bírái közösen üljenek felette törvényt, és szorítsák rá az adóst az elégtétel adásra. Azt tehát természetesnek tekintették, hogy a jobbágyok között keletkezhetnek lefoglalási ügyek, azt azonban el akarták kerülni, hogy idegen bíró ítélkezzen ezekben a perekben, ezért tartották fenn ezek elbírálását saját vagy közös bírói törvényszékük számára.

A családi közösség azonban a két ezután következő egyezségpontban nyilvánult meg a legtisztábban. Rendelkeztek a Bánfi fiúk jobbágyaiknak a közös haszon (*communis utilitas*) érdekében való fegyverbe hívásáról is. A közös haszon nem az ország java volt. Szó sem volt itt országos hadjáratba küldendő parasztokról, csupán a testvéri közös haszonról, mint ahogy ezt egyszer az egyezséglevél elején meg is fogalmazták. Lehetőség szerint közös parancsra kellett jobbágyaiknak fegyvert ragadniuk, szükség esetén azonban saját uruk parancsára is megtehették ezt, ha pedig uraik távol lettek volna, akkor a tisztartók is fegyverbe hívhatták őket. A jobbágy tehát nem csak termelt és adót fizetett urának, hanem fegyveres erejével, erőszakkal is szolgált, hogy földesura önhatalmú érdekérvényesítésében részt vegyen. Ha valaki el akarta volna foglalni a birtokok akármilyen kis részét, csorbítani akarta volna vámszedési jogait, egy malmot akart volna úgy odébb helyeztetni, hogy az valamelyik Bánfinak kárt okozott volna, akkor jobbágyaik védték meg a birtokot: zavarták el a támadókat, kergették el az illetéktelen vámszedőket, rombolták le az újonnan emelt malmot, mindezt természetesen erőszakkal. Ebben az esetben kétségtelenül érvényesült, hogy uruk parancsára tették mindezt. Csakhogy, ami az ellenfél panaszlevelében a földesúr parancsára történt hatalmaskodásnak hangzott, az a Bánfiak szemében a törvény által is megengedett, jogos erőszak volt. Hogy a parasztoknak a földesuruk számára való fegyveres segítségnyújtási kötelessége milyen természetes volt, jól mutatja, hogy az egyezségben még arról is szót ejtettek, hogy a jobbágyok a „szokásos büntetés terhe alatt” (*sub pena consueta*) kötelesek uruk számára fegyvert ragadni. A birtok védelme olyan kötelezettség volt, amely alól nem

lehetett kibújni, ha valaki ezt megette volna, akkor a helyi szokásjog szerinti büntetésre számíthatott.

Egy olyan család, mint a Bánfiak természetesen nagy számú familiárisal vették körül magukat. A familiáris nemcsak szolgált az urának, hanem számíthatott annak védelmére is. Ez a védelem erőszakos tettekben megnyilvánuló, fizikai védelmet is jelentett. A familiárisi hálózat kiépítése mindegyik Bánfi fiú egyéni ügyességén múlt, arról azonban megegyeztek, hogy egymás familiárisainak dolgait kölcsönösen megvédik. A familiáris nemcsak saját kardjával szolgálta urát, hanem számíthatott ura és annak rokonai, más familiárisai, jobbágysai kardjára is.

A Bánfiak nem a hatalmaskodást szabályozták, hanem kölcsönös védelmükről gondoskodtak, amikor írásba foglalták egyezségüket. Hogy ennek mekkora jelentőséget tulajdonítottak, hogy a birtokok és a család védelmében ezek a rendelkezések milyen fontosak voltak, jól mutatja, hogy a szerződés szinte mindegyik pontja érintette valamilyen módon az önhatalmú jogérvényesítés kérdését. Egyrészt kiiktatták az egymás közti egyenetlenségeket, másrészt védelmet ígértek egymásnak a külső fenyegetés ellen.

A nagyfalui szerződés tartalma egyáltalán nem volt különleges. Ezt láttuk az eddigi összes hatalmaskodási esetben, ez érvényesült az egész országban. A nemes védte birtokát, a védelemben segítségére voltak rokonai és szomszédai, segítségére kellett, hogy siessenek familiárisai és parasztjai. A birtok védelme a parasztok védelmét is szolgálta, ha károsodott a birtok, károsodtak az ott élők is. Ha a paraszt saját elhatározásából védte meg jószágát, védte a birtokot is.¹⁰⁰⁶ Akár a birtokos, akár rokonai és szomszédai, akár familiárisai és parasztjai használtak erőszakot, azt az ellenfél saját jogai sérelmeként élte meg. Ő – akárcsak az állítólagos védekezők – birtokjogait akarta érvényesíteni, ezért az erőszakot hatalmaskodásnak tekintette. A hatalmaskodás elsimítása során a másik birtokost kellett perbeli ellenfelének tekintenie, vele kellett tárgyalásba bocsátkoznia, ha egyezségre akart jutni, hiszen ő volt a birtok kétségtelen ura, nem pedig a parasztok és a familiárisok. A hatalmaskodási per, egyáltalán, mindenféle elintézési módszer résztvevője így aztán csak birtokos lehetett. Ő állt a bíróság elé felperesként és alperesként, ő kötött egyezséget a másik féllel a béke érdekében. Ez a szemlélet általában megfelelt a valóságnak. A familiárisoknak és a parasztoknak kötelességük volt, hogy részt vegyenek az erőszakos védelemben. A hatalmaskodási panaszt elsimítani kívánó jog csak azt tehetette, amit az élet elsősorban diktált, a birtokost tekintette hatalmaskodónak, a többieket csak segítőknek. Csak másodlagosan, ha

¹⁰⁰⁶ Ez érvényesült a Fehdék során is, és ez volt Otto Brunner 1939-ban megjelent könyvének egyik alap gondolata. Brunner, Land und Herrschaft, 351.

kiderült, hogy ez a fikció nem felel meg a valóságnak, alkalmazott más eljárási szabályokat, fogadta el a familiárisok és a parasztok önálló tettét hatalmaskodásnak.

20. A király és a hatalmaskodás

A király igazságos, ezért nem hatalmaskodik, a király sérthetetlen, ezért rajta sem lehet hatalmaskodni – így foglalhatjuk össze az uralkodó és a hatalmaskodás viszonyáról szóló elveket. A király azonban nem állt egészen kívül a magán erőszak rendszerén. Kötelessége volt az egyház, a nemes özvegyek és az árvák védelme. E védelemben magára vállalta a védelemmel járó minden tevékenységet, így az erőszakot is. Az ő feladata volt a legfőbb igazság osztása, így a nevében járó bíróságok jártak el és ítéleztek a hatalmaskodási ügyekben. E tevékenysége azonban különleges volt, csak a királyt megillető jogok voltak ezek.¹⁰⁰⁷ Minden más tekintetben azonban a királynak rendkívüli szerep jutott: sem aktív, sem pedig passzív részese nem volt az önhatalmú erőszak rendszerének.

A Hármaskönyv szerzője egy egész címben gyűjtötte össze az erre vonatkozó szokásokat. A király ugyan perelhető volt a nádor előtt, még hatalmaskodási ügyben is, de nem személyesen, hanem a királyi jogügyigazgató útján felelt tetteiért. A király ellen nem lehetett sem főbenjáró, sem főválsági, sem pedig birtokvesztési ítéletet kimondani.¹⁰⁰⁸ E szokások között találunk olyanokat, melyek igen későn kialakultak ki. Királyi jogügyigazgatókkal csak a kései középkorban találkozunk. Előtte királyi ügyvédek látták el a középkori értelemben vett királyi jogok, azaz a királyi birtokjogok bíróság előtti képviseletét.¹⁰⁰⁹

A királyi hatalmaskodásokról szóló, Verbőci által összefoglalt szokások a saját korukban egyértelműek voltak, ma azonban ezek mellé is több megjegyzést kell tenni, hogy helyesen értelmezzük a jogkönyv szövegét. Valójában nem találkozunk hatalmaskodó királlyal. Soha, egyetlen panasz sem beszélt a király hatalmaskodásáról. A Hármaskönyv e cikkelye a hatalmaskodási perekben megítélt eskükről szólt, amelyet a jogügyigazgató tett le. Az esküt azonban nem a király által elkövetett, hanem a királyi birtokokról kiinduló, a királyi népek vagy e birtokok tisztartói által elkövetett hatalmaskodások ügyében ítélték meg számára. A király ellen nem lehetett hatalmaskodni. Ez egyet jelentett a hűtlenséggel. A jog ellenében uralkodó király elleni ellenállás joga Magyarországon is ismert volt, csakhogy ez inkább elvi lehetőség volt, nem pedig a napi politika, főleg nem a napi problémák és a rendszeres joggyakorlat része; nagyon keveseknek adatott meg, hogy alkalmazhassák, a középkorban pedig nem is hivatkoztak rá. A király elleni önhatalmú erőszak tilalma jelentősen megkülönböztette a hatalmaskodást a *Fehdétől*. A német szokások ugyanis lehetővé tették az

¹⁰⁰⁷ A nádori jelenlét bírósága nem kivétel, az a 12. században a királyi jelenléti bíróságból alakult ki. A nádor amúgy is a király kegyéből, később az országgyűlés és a király kegyéből nyerte el tisztségét.

¹⁰⁰⁸ Tripartitum, II. 40.

¹⁰⁰⁹ Bónis, A jogtudó értelmiség, 91, 131, 277, 374.

uralkodó elleni *Fehdét*.¹⁰¹⁰ Ha valaki Magyarország nyugati megyéiből Ausztriába vagy Stájerországba utazott, e tekintetben ott egy másik világ fogadta. Míg az uralkodóval szemben meghirdetett és megindított *Fehde* a Birodalomban többször előfordult és társadalmilag megengedett volt, addig ez Magyarországon hűtlenségnek számított, annak minden következményével együtt.

A továbbiakban előbb az aktív, majd a passzív hatalmaskodást vizsgáljuk meg. Mivel hatalmaskodó király nem volt, ezért a királyi birtokról kiinduló hatalmaskodásokkal kezdjük. Nézzük először a király jobbágyainak hatalmaskodásait. Láttuk már, hogy néhány forrásunk megőrizte a királyi parasztok által elkövetett hatalmaskodás emlékét, míg effélével a magán földesurak – legyenek azok nemesek vagy egyházak – szolgálóinak, jobbágyainak esetében csak elvétve találkozunk. Kifejtettük azt is, hogy a királyi földesuraság alatt állók hatalmas cselekedetei nem társadalmi állásukból vagy különleges aktivitásukból, hadd ne mondjuk, erőszakosságukból fakadt, hanem a királyi bíróságok előtti perképeségükből. Azért bukkannak fel a királyi földesúri alattvalók mint hatalmaskodók, mert ők maguk lettek alperesként a királyi bíróság elé idézve, míg a nemesi vagy egyházi birtokon élőkkel ez nem fordulhatott elő. Rájuk ugyanis teljes mértékben érvényes volt az a fikció, hogy legfeljebb alárendelt résztvevőként vagy tisztartói parancs végrehajtóiként követhettek el hatalmaskodást.

Ritkán, de egészen a 14. század végéig előfordult, hogy a király földesúri alattvalóit a királyi kúria elé idézték. E pereknek fennmaradtak az írásos forrásai a másik peres fél családi levéltárában. Ezzel szemben a nem királyi földesúri alattvalók hatalmaskodásaiért vagy a földesurakat tették felelőssé, vagy az úriszék előtt tárgyalták őket, ahol jó ideig semmiféle írásos feljegyzés nem készült. Ha pedig a kései középkorban készült is, azt nem, vagy alig őrizték meg.

Királyi birtok volt a Somogy megyei Szenna, amelynek két lakója 1337-ben megölt egy Mérai családból való nemeset. A bíróság először főbenjáró ítélettel sújtotta őket, ők utóbb azonban kiegyeztek a pernyertes féllal.¹⁰¹¹ A Baranya megyei Nagyfalu lakói teljesen szokványos paraszti sorban éltek 1387-ben, vendégeknek és népeknek nevezték őket, amely megfelelt a kor szokásainak. Annnyiban különböztek másoktól, hogy a király vendégei és népei voltak. Ők voltak azok, akik a szomszédságukban fekvő Csér falut feldúlták, és az ott élők mindenét elvitték. Pert a királyi különös jelenlét előtt kezdtek ellenük.¹⁰¹² A Kolozs

¹⁰¹⁰ Tringli, *Fehde und Gewalttätigkeit*, 285; Brunner, *Land und Herrschaft*, 54. skk.

¹⁰¹¹ Mérey lt. 1, 31. sz. (17)

¹⁰¹² „*universi hospites et populi nostri*” Zichy IV. 276. sz. (328)

megyei Sebes vára királyi honor volt, melyből a 14. században túlnyomó részt az erdélyi vajdák húztak hasznot: ők igazgatták a sebesi uradalmat és ők éltek hasznait.¹⁰¹³ A várhoz tartozott többek közt Föld és Bikal falu is. E települések szomszédságában fekvő Farnas azonban már a helyi nemes famíliáé, a Farnasiaké volt. Ők tettek panaszt 1393-ban Zsigmond királynak, hogy Föld és Bikal királyi népei zaklatják falujuk határait.¹⁰¹⁴ A földi és a bikali parasztok nagyon kiszámítottan cselekedtek. A Farnassal való határvitájukat nemrégiben simította el a korábbi vajda, és ezt egy határjárás is megerősítette. Most azonban új vajdát neveztek ki az erdélyi részek élére, Szécsényi Frankot.¹⁰¹⁵ A földiek és a bikaliak nem késlekedtek. Bízva abban, hogy az új vajda és emberei talán megértőbbek lesznek velük szemben, mint a régi, kezdték semmibe venni a frissen kijelölt határokat.¹⁰¹⁶

Ritka és kivételes esetekről van szó, melyekről csak nagyon keveset tudunk. A szennaiak esetében egy különleges megbízatás tette az országbíró az ügy bírójává. Két évvel korábban ugyanis egy általános udvarnokföld-felülvizsgálat során az országbíró bízta meg azzal, hogy legyen az ezek során keletkezett perek bírója. Szennán pedig részben udvarnokok éltek, talán udvarnok volt egykoron az a királyi jobbágy, aki az egyik Mérai nemest megölte. A gyilkosságnak mindenképpen köze lehetett az udvarnokföldek *reformatio*jához, így került az ügy az országbíró elé, nem pedig azért, mert egy királyi jobbágnak ott kellett felelnie hatalmaskodásáért.¹⁰¹⁷ Az erdélyi esetet könnyen elintézhettük: a földiek és a bikaliak önállóan hatalmaskodtak ugyan, de nem a király ítelt felettük. Zsigmond király peren kívüli parancselevéllel intette a vajdát arra, hogy fogja le hatalmaskodó jobbágyság kezét, tiltsa meg nekik, hogy a szomszéd birtokos földjeit elfoglalják. Egyedül a baranyai faludúlással nem tudunk mit kezdeni: nem tudjuk, hogy kerültek a parasztok alperesként a királyi kúrába.

A királyi városok gyakran nyúltak a hatalmaskodáshoz. Az erdei hatalmaskodásoknál már volt szó Szepsi és a jászói premontreiek 14. század közepi viszályáról.¹⁰¹⁸ Az abaúji Göncön élő királyi vendégek a szomszédos Ruzka földjeit foglalták el 1387-ben.¹⁰¹⁹ Az erdélyi Torda városa királyi birtokban levő település volt, melynek közvetlen szomszédságában feküdt az aradi káptalan Egyházfalva nevű települése. A tordaiak 1391-ben állítólag „hatalmasul” foglalták el szomszédjaik földjeit és rétjeit. Ráadásul nem egyszeri cselekedetről volt szó,

¹⁰¹³ Engel, Archontológia, 408.

¹⁰¹⁴ ZsO I. 3169. sz. (351–352)

¹⁰¹⁵ Engel, Archontológia, 13.

¹⁰¹⁶ Hasonló eset zajlott le 1356-ban Sárosban, ahol szintén akkor kezdtek a királyi népek hatalmaskodni, amikor a korábbi *honor* birtokost egy újjal váltották fel. Engel, Honor, vár, ispánság, 108.

¹⁰¹⁷ Mérey lt. I. 29. sz. (15–16). Az udvarnokföld visszavevő akcióra: Kis, A királyi szolgálnép szervezet, 172.

¹⁰¹⁸ DF 232802. (AOKI XLII. 769. sz.)

¹⁰¹⁹ ZsO I. 109. sz. (12)

hanem ezt rendszeresen megtették.¹⁰²⁰ A városok kiváltságaiknak köszönhetően különös perképeséssel rendelkeztek, királyi bíróság előtt feleltek hatalmaskodásaikért.

Hogy hol húzódott a határ a királyi népek vagy jobbágyok és előljáróik hatalmaskodásai között, azt éppúgy nem lehet biztosan megállapítani, mint ahogy sohasem tudjuk meg biztosan, mikor hatalmaskodtak a nemesek és az egyházak jobbágysai és népei a saját szakállukra, és mikor uraik parancsára. A panaszok gyakran irányultak a királyi tisztségviselők vagy a népek előljárói ellen, ezzel azonban éppoly óvatosan kell bánnunk, mint a nemesek elleni panaszokkal. Az alábbiakban három ilyen panaszt mutatunk be szemléltetésképpen.

A tihanyi apátság Somogy megyei falujából hajtott el egy gulyát a somogyi alispán 1336-ban Látrányba, amely királyi falu volt. A szokványos mezei hatalmaskodásért nem a királyt, hanem az alispánt fogta perbe az apátság.¹⁰²¹ Látszólag egy tisztségviselő hatalmaskodásáról van szó, nem pedig a királyi népek egyik előljárójáról. Csakhogy a 14. század első felében az alispán nem egyszerűen megyei tisztségviselő volt. Urának, a somogyi ispánnak a parancsát kellett követnie, akit a király nem azért helyezett Somogy élére, hogy ott elfogulatlan ügyintézőként járjon el a királyi és a más birtokok között, hanem azért, hogy a király érdekeit képviselje. Általában az alispán volt a megyei törvényszék vezetője, és az ősi szokás szerint a megyének kellett három nap után a mezei kártétel miatt elhajtott állatokat megőrzésre átvennie. Ha ezúttal csak ennyi történt, akkor az alispán teljesen törvényesen járt el.¹⁰²² Könnyen lehet azonban, hogy a szép számú, királyi kézen levő somogyi falvak közül néhányat az ispán ellátására rendeltek. Ha Látrány is ezek közé tartozott, akkor az alispán úgy tett, mint akármelyik tiszttartó tett volna: megvédte ura jószágait.¹⁰²³ A két funkció és a feladatkörből fakadó érdekek képviselése az alispán tetteiben elválaszthatatlanul fonódhatott össze egymással. Akár a Látrányból egy mezei kártétel miatt elhajtott állatokat adatta vissza az apátsági jobbágyokkal, akár az ispáni tisztséghez tartozó falu határát védte meg az egyházi népek állatainak kártételeivel szemben, a királyi birtoknak kedvezett. Lehet, hogy az alispán

¹⁰²⁰ „*quomodo cives et hospites nostri de Torda populos in possessione dictorum prepositi et capituli dicte civitate nostre Torda vocate contigua commetaneitate annexa Ighazfalua appellata commorantes terras ac prata ipsorum potentialiter occupando et quamplura nocumenta eisdem vi irrogando perturbarent et dampnificari facerent indefesse*” DL 30142. (ZsO I. 1994. sz.) A várossal szinte teljesen összenőtt Egyházfalva a 17. században jogilag is egyesült Tordával, annak az egyik utcája lett. Orbán, Torda, 106.

¹⁰²¹ Fejér CD VIII/7. 218. sz. (287) [A somogyi konvent oklevelei, 3, 140. sz.] Az ügy előzményére: A somogyi konvent oklevelei 2, 94. sz. (63)

¹⁰²² Tringli, A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról, passim

¹⁰²³ Engel, Archontológia I. 175. szerint az ispánsághoz nem tartozott honorbirtok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy néhány falut ne hasítottak volna ki az ispán számára.

nem tartotta be a mezei kártételek minden szokását, de nagy valószínűséggel meg volt győződve eljárása helyességéről.

A kolozsmonostori apát 1363-ban tett panaszt a vajdai törvényszék előtt, mivel az almási tiszttartó (*officialis*) familiárisaival rendszeresen pusztította az ő három kalotaszegi falvát. Almás egy királyi uradalom központja, az almási tiszttartó pedig ennek előjárója volt. Az apát ugyan kénytelen volt megemlíteni, hogy birtokait a királyi birtokhoz csatolták, a király neve azonban kizárólag csak birtokos jelzős szerkezetben fordult elő. A panasz fogalmazója éppúgy tartózkodott attól, hogy a királyt vádolja hatalmaskodással, mint az, aki ezt a panaszt átfogalmazva az erdélyi alvajda nevében az ügyben kelt parancslevelet diktálta. A szokásos módon elvégzett megyei vizsgálatnak máshoz nem is volt joga, mint hogy a panaszt kinyomozza, ezért aztán az is csak a tiszttartó bűnösségét igazolta, a király felelőségéről egy szót sem ejtettek.¹⁰²⁴

Rozgonyi János főkincstartót 1425-ben a Bihar megyei Érpál elfoglalása miatt fogta perbe Pásztói Gergely és Tarkői Rikolf, kik a tárgyaláson azt állították, hogy a főkincstartó a saját hatalmából és hatalmasul (*propria sua auctoritate, immo potentialiter*) foglalta el a falut. Rozgonyi nem késlekedett, és az uralkodóhoz fordult, aki az ország nagybírái számára igazolta, hogy bárója az ő királyi különös parancsára és utasítására (*de nostre maiestatis mandato et commissione speciali*) tartja kezén a települést, egyben megparancsolta a bírácoknak, hogy ne merészeljenek ítéletet hozni fölötté hatalmaskodás tényében. A „saját hatalom” ezúttal is a „hatalmas cselekedet” szinonimájaként szerepelt a panaszban, most azonban a királyi parancs volt az ellentettje. A király parancs éppúgy törvényessé tette a foglalást, mintha a szokást követve foglalta volna el a birtokot a főkincstartó.¹⁰²⁵ Eltér ez az ügy a másik kettőtől, mivel itt nem egy királyi birtokhoz kötődő cselekedet miatt panaszoltak be valakit, hanem a király nevében történő foglalásért. Közös azonban velük, hogy a pert ezúttal is a végrehajtó és nem a király ellen indították. Aligha valószínű, hogy Pásztói és Tarkői ne tudtak volna arról, hogy Rozgonyi a király számára foglalta el a birtokot, pert azonban a király ellen nem kezdhettek, megpróbálkoztak tehát a főkincstartó ellenivel.

Nemcsak a király, de a királyné, sőt a királyi család tagjai sem voltak felelősségre vonhatók hatalmaskodásért. Ennek megfelelően a királynéi vagy a hercegi birtokokról kiinduló hatalmaskodásokért sem tették felelőssé sem a királynét, sem a herceget, legfeljebb alattvalóikat. Kivételek természetesen azért akadtak, ezek azonban politikai okokkal könnyen megmagyarázhatók. Mátyás király özvegyét, Beatrix királynét 1497-ben már nem védte a

¹⁰²⁴ „*possessionem domini regis, possessionem regiam*” DL 28914.

¹⁰²⁵ Békefi, Pásztó, I. 44. sz. (304)

királyi feleségeknek járó különleges kiváltság. Mindenki tudta, hogy Ulászló király a vele kötött házasság érvénytelenítésén dolgozik. A királynéi birtokok egy jelentős része azonban még a kezén volt. Kiterjedt jószágai voltak többek között Fejér megyében is.¹⁰²⁶ Ezek miatt tettek szomszédjai panaszt ellene, mivel jobbágysai, állítólag úrnőjük „különös parancsára”, fát vágtak erdeikben.¹⁰²⁷

A hagyományos jog világában a király vagy a törvény nevében fellépő tisztségviselő cselekedetét is hatalmaskodásnak tekintette az, aki jogtalanul tartotta a tisztségviselő tetteit. Ugyanazt az elvet látjuk érvényesülni, melyre korábban már tucatjával hoztunk példákat: a jogos erőszakot elfogadta a társadalom, a jogtalanul azonban nem, azt hatalmaskodásnak tartotta. E felfogás nem keresett csak a tisztségviselők jogtalan tetteire vonatkozó jogi kategóriát. A hatalmaskodást eddig magánszemélyek közti jogvitaként láttuk érvényesülni. A modern korban használt magánszemély fogalmat azonban elfelejthetjük, ha a középkori, hagyományos jogról beszélünk. A jogtalanul kárt okozó tisztségviselő tette nem különbözött attól a nemesétől, aki szándékosan küldte parasztjait szomszédja erdejére fát vágni. E szemlélet oka az volt, hogy a középkor nem ismerte az elvonatkoztatott állam fogalmát. A legfőbb hatalom eredete a király személyében gyökerezett. Azok az elképzelések, amelyek a királytól elvonatkoztatott politikai hatalmat fogalmazták meg, mint a Szent Korona eszme, e problémát nem oldották meg. Ezek ugyanis továbbra is a király köré csoportosultak: mi tartja össze az országot, ha éppen nincs király, mi az alattvalók szerepe a kormányzatban, mi teszi közössé az alattvalókat a királlyal? Efféle kérdések és a rájuk adott válaszok alkalmasak voltak arra, hogy a politikai helyzetek megoldására született cselekmények helyességéről a társadalmat meggyőzzék, de arra már nem, hogy az egyének számára húsba vágó problémákat megoldják. A középkori politikai elméletek amúgy sem tettek különbséget a nagy és a kis ügyek között: az igazság vagy mindenhol érvényesült, vagy megszűnt az igazságosságba vetett hit. Így aztán a jogtalanul eljáró tisztségviselő maga felelt tetteiért. Ha jogtalanul és erőszakosan hajtott be adót, bírságot, ha a hadba vonuló katonáit engedte fosztogatni, akkor azért ugyanúgy kellett felelnie, mintha saját adósságát hajtotta volna be ily módon, vagy ha a magáénak tartott birtokát szerezte volna meg fegyverrel. Így kerültek aztán a hatalmaskodási panaszokba a hatalom legkülönbözőbb fokán álló tisztségviselők, akik törvényes feladatuk ellátása közben túllőttek a célon: általában saját hasznuk vagy hatalmuk növelése érdekében olyan eszközökhöz folyamodtak, amellyel kárt okoztak másoknak.

¹⁰²⁶ Az egyforintos adó behajtásakor a királyné Fejér megyei birtokai 1494-ben 817, 1495-ben 788 forinttal maradtak adósság a kincstárnak. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs* I. 25, 136.

¹⁰²⁷ DF 226939.

Ezekben az ügyekben nem az alattvalók és a hivatalok, főleg nem az alattvalók és a kormányzat állt szemben egymással, hanem magánszemélyek magánszeméllyel. A hatalmaskodó tisztségviselő ugyanis e felfogásban csak a mai értelemben vett magánszemély lehetett. A középkori Magyarországon nem, vagy alig akadtak hivatalnokok. Hivatalnoknak legfeljebb azokat az írni-olvasni, számolni tudó alkalmazottakat tekinthetjük, akik egy-egy tisztségviselő mellett a mindennapi írásbeli teendőket végezték. Ők társadalmilag is és az adott szervezet döntéshozatalában betöltött helyüket tekintve is alacsony helyzetűek voltak. Leggyakrabban jegyzőnek (*notarius*) nevezték őket. A világi adminisztráció magasabb fokán álló személyeket tisztségviselőknek, az általuk betöltött funkciót pedig tisztségnek szoktuk nevezni. Ezzel fejezzük ki társadalmi megbecsültségüket és a szervezetben betöltött magas pozíciójukat. A tisztségviselők kiválasztásához csak bizonyos esetekben kellett szakértelem. Az országos méltóságok betöltésekor csupán a középkor végén és csak a kincstartó estében vártak el némi intellektuális tudást, az ország többi „igazi bárója” esetén elég volt a kornak megfelelő műveltség megszerzése. A tisztségviselők nagy valószínűség szerint hivatalvásárlással kerültek tisztségükbe.¹⁰²⁸ A hivatalvásárlás szó modern kifejezés, újkori értelemben vett hivatalról, egyáltalán bürokratikus szervezetről azonban a középkori Magyarországon alig beszélhetünk. A pénzen vett tisztség betöltője mindent megtett azért, hogy az összeg, amelyet a tisztségbe fektetett, megtérüljön. A tisztséggel járó hatalom minden lehetőségét megragadta, hogy ne egyszerűen visszakapja a vásárlásra kiadott pénzt, hanem minél többet keressen is a tisztség betöltésével. A tekintély megőrzése természetesen nagy súllyal esett a latba: ahhoz, hogy őt magát és tisztségét elismerjék, keményen ragaszkodnia kellett az őt megillető, vélt vagy valós jogokhoz és a bevételekhez. A kemény ragaszkodás sok esetben az erő alkalmazását jelentette. Ha a tisztségviselő vitatott követeléseket erővel vett el, akin azt behajtották, máris hatalmaskodást kiáltott.

A fő tisztségviselőket több-kevesebb, velük – megint csak hozzá kell tenni, mai értelemben vett – magánjogi viszonyban álló familiáris vette körül. A familiaritás szokásos jelensége mutatkozott meg a tisztségviselők jogtalan, erőszakos tette miatt viselt felelősség esetén is. Ha

¹⁰²⁸ A magyar középkorkutatás mindeddig nem vett tudomást erről. Egyrészt szó szerint vették a fő tisztségviselők kinevezésekor elhangzó formulát, mely szerint az illetőt a király annyi időre nevezte ki, ameddig neki tetszett, másrészt a huszadik századi értelmiségkutatás hatására részletesen elemezték a familiaritás és a szakképzettség viszonyát, részletesen feltárták a familiák társadalmi és rokoni viszonyait, azt azonban, hogy valójában hogyan és miért lett vezető familiáris, egyben tisztségviselő valaki, nem vizsgálták. Ha a késő-középkori Magyarországon nem lett volna hivatalvásárlás, akkor az ország egészen különleges helyet töltött volna be a korabeli Európában. Ez lett volna ugyanis a földrész egyetlen olyan pontja, ahol nem fizettek volna a tisztség megszerzéséért. A hivatalvásárlásra: Herzberg-Fränkell, Bestechung und Pfründenjagd; Hofmann, Forschungen, 154, 162; Ämterhandel im Spätmittelalter. A témának igen nagy kora újkorra vonatkozó irodalma van, szó sincs azonban egy kora újkorban kialakult jelenségről.

a kárt szenvedett fél – szó sincs ügyfélről, hiszen ő is magánszemély – panaszt tett, a végrehajtó familiárist éppúgy hatalmaskodónak tartotta, mint urát, akinek „akarataból és parancsából” követték el a cselekményt. E szófordulat – láttuk már a segítők tárgyalásakor – a magánszemélyek hatalmaskodásainak leírása közben született meg. Az alispán vagy az adószedő hatalmaskodó familiárisa ugyanúgy felelt tetteért, mint egy gazdag nemesé. Ha az alispán vagy az adószedő adott parancsot familiárisának a jogtalan tett elkövetésére, azt ugyanúgy felelősségre vonták, miként azt a nemest, aki saját birtokának tisztartóját bízta efféle cselekedetre. Éltek a középkorban is több tisztségviselőt kiszolgáló familiárisok, akik szakmájukat akár generációkon keresztül örökölték családjukban, ez azonban nem változtatott uruk és a köztük fennálló *familiaritási* kapcsolaton.

A dulás tárgyalásánál már leírtuk azt az esetet, amelyben a szabolcsi Lidert 1323-ban megdúlatta Druget Fülöp nádor bírói helytartója, Perényi Miklós.¹⁰²⁹ Láttuk azt is, hogy a dulás törvényes is lehetett, ezúttal is az volt, jogtalaná, azaz hatalmas tette azért lett, mert a bírságbehajtó nem az adós birtokrészén tett foglalást. Törvénytelen lefoglalás miatt tett panaszt a turóci prépost is 1331-ben Nyitra megye hatósága ellen, mivel az egyik alispán és az egyik szolgabíró lefoglalta a prépost embereinek lovait, ruháit, fegyvereit és pénzét. A megyei hatóságnak általában volt joga a lefoglaláshoz, arról azonban, hogy miféle törvényes indok rejlett a tett mögött, a panaszos nem beszélt, és erről az eljárás során kérdőre vont másik alispán sem tudott számot adni.¹⁰³⁰

Azok az előkelők, akik a Zsigmond-kor előtt szolgálati, ún. *honor* birtokot kaptak, hogy annak jövedelméből éljenek, és abból szolgálják a királyt, e birtokok védelme érdekében éppúgy használták az erőszakot birtokos szomszédjaikkal szemben, mintha az a sajátjuk lett volna. Mivel az ország nagy része *honorként* szétosztott királyi birtokokból állott, a különböző kézen levő uradalmak és uraik közt is keletkezettek hatalmaskodások.

Erre is, arra is álljon itt egy példa. Károly király egyik bizalmasa, az északnyugati vidék ura, Doncs mester hatalmasul húzatta meg a honorjához tartozó liptói Likava várának határait a helyi nemesek nagy kárára – állították a helybeliek 1341-ben, mikor Doncs már nem volt zólyomi ispán.¹⁰³¹ A barsi ispánságot és a vele járó lévai várat tisztsége tartamára bíró Töttös mester a szomszédos uradalmat, Gimes várát hozzá hasonlóan birtokló Magyar Pállal került

¹⁰²⁹ DL 96098. (AOkI VII. 63.sz.)

¹⁰³⁰ AO II. 461. sz. (538)

¹⁰³¹ „*metae autem ejusdem possessionis Likava et castrum per ipsum magistrum Donch comitem potentialiter constructi*” „*pro premissa possessione ipsorum manibus violentis ipsius magistri Donch ab ipsis violenter ablata*” AOkI XXV. 567. sz. (268–269)

összetűzésbe. A két királyi uradalom ura 1337-ben egyezséggel tett pontot a kölcsönös hatalmaskodások, köztük egy emberölés végére.¹⁰³²

A nemesek és az egyháziak a legkülönbözőbb indokkal tettek panaszt királyi tisztségviselők ellen. Ha alaposabban szemléljük az általuk előadottakat, ugyanazt tapasztaljuk, mint a nemesek egymás közti hatalmaskodásainál: az állítólagos hatalmaskodónak legalább ugyanakkora igaza volt, mint az őt bepanaszoló ellenfélnek.

A szepesi alvárnagy 1349-ben lefoglalta a daróci keresztesek jobbágyának állatait, emberei pedig megszállást tettek a daróciakon, azaz bíraskodásért járó illetéket szedtek tőlük. A szepesi ispánnak, rajta keresztül alvárnagyának és embereinek ehhez elvileg joguk volt, a keresztesek azonban jogtalannak tartották eljárásukat és a távol levő király nevében kormányzó Erzsébet anyakirálynéhoz fordultak panaszukkal.¹⁰³³

Jogos indokkal házaknál, vásárokon vagy akár úton is végezhetek foglalást a megyék tisztségviselői. Ha azonban a panaszosok úgy érezték, hogy e lefoglalások nem voltak törvényesek, dúlásnak nevezték az eljárást, és hatalmaskodásért tettek panaszt. A nyitrai alispán több társával együtt 1341 őszen dúlta fel Nyitrát. A lakosokat kiűzték házaikból, a templomokba menekülőket sem kímélték, nyíllövésekkel és kardcsapásokkal sebesítették meg őket. A nyitrai várnagyot, aki békíteni próbálta őket, megnyilazták. A nyitraiak sem hagyták azonban magukat: a támadók közül egyet megöltek – véletlenül, ahogy később mondták. Ő volt az, aki néhány nappal korábban a nyitraiak néhány lovát „hatalmasul” elhajtotta. Hogy mennyire volt az elhajtás hatalmas, azt nem feladatunk megítélni. Nyitra városának igencsak elfogult panaszából is egy klasszikus mezei lefoglalás olvasható ki. Magának a dúlásnak az okát azonban nem ismerjük.¹⁰³⁴

Perei Péter Borsod megye régebbi szolgabírái és a hivatalban levő alispán ellenében 1349-ben adta elő keresetét. Eszerint mezőnyéki állatait elvitték, őt magát a Mályi és Miskolc közti úton elfogták, házában pedig lefoglalást tettek, közben pedig gyermekeit is megverték.¹⁰³⁵ Ezúttal is egy szokványos lefoglalás képe bontakozik ki előttünk, mellyel Perei nem értett egyet. Néhány karászi lakos ugyanebben az évben a volt szabolcsi alispán ellen indított pert, mivel az a kállói vásáron lovaikat, posztójukat és egyéb holmijukat elvette.¹⁰³⁶ Ez is olyan lefoglalás volt, melyhez az alispánnak akár joga is lehetett. Az utóbbi két esetben feltűnő, hogy a

¹⁰³² AOkI XXI. 138. sz. (77)

¹⁰³³ „*unum equum et alterum equum ac unam marcam et medium fertonem grossorum a quodam jobagione eiusdem indebite abstulisses... descensus violentas tu et famuli tui super jobagionibus suis de dicta Drauch faceretis, plurimas alias iniurias et dampna inferendo incessanter eisdem*” AO V. 150. sz. (283–284)

¹⁰³⁴ MES III. 578. sz. (400–401)

¹⁰³⁵ AOkI XXXIII. 230. sz. (127–128)

¹⁰³⁶ Szabolcs okl. I. 444. sz. (115)

panaszosok megvárták azt, hogy az állítólagos hatalmaskodók legalább részben lemondjanak hivatalukról, és csak utána mertek előállni panaszukkal. Ez azonban nem jelentette azt, hogy hivatalban levő tisztségviselőt ne lehetett volna perbe fogni, vagy ellene a király előtt ne lehetett volna panaszt tenni. A sárosi ispán több sárosi nemes familiárisával vétette el 1401-ben Viszokán a panaszosok pénzét és állatait.¹⁰³⁷ Lehet, hogy a lefoglalás alá vont személyeknek igazuk volt, de Sáros megye ügyelt az eljárás törvényességére: a szolgabírák tanácsát is kikérték, tehát a lefoglalásáról hozott döntést a megyei törvényszéken hozták meg. A panaszosok ezért aztán a szolgabírákat is megidéztették hatalmaskodásért.

A királynak nemcsak bírói hatalmából fakadóan volt joga az erőszak gyakorlásához. Nemcsak háborúban vagy zavaros idők alatt léphettek fel emberei erőszakkal az ő nevében, hanem akkor is, ha egyszerű kormányzati feladatot kaptak. Ennek az erőszaknak azonban voltak ésszerű határai. Zsigmond király egy 1388-ban kelt, Perényi Péter diósgyőri várnagyhoz írott parancslevele pontosan kijelölte e korlátokat: a vérontás és az emberölés már nem volt megengedett.¹⁰³⁸ Ez azonban csak általános elv volt.

A dúlásnál már elbeszéltek a bácsi Szondot felprédáló adószedők tetteit. Nem volt ez egyedi eset. Nyitra megyében Garai Miklós nádor nevében 1424 novemberében közgyűlést tartottak. Miután véget ért a rendezvény, az alnádor egyik embere és a közgyűlés bírságbehajtója maguk mellé vették néhány familiárisukat, és kiszálltak a Zsámbokréti család falujára, Zsámbokrétre. Ott – habár a közgyűlés esküdtjei megtiltották nekik, ők pedig a megyét nem értesítették eljárásukról – összeszedtek minden mozdíthatót: öt felnyergelt lovat, ötszáz forint értékű új ezüstpénzt, hét pár sarkantyút, négy nyoszolyát, öt kardot. Az egyik Zsámbokréti korábban sókamarásként állt be Ludányi László familiájába, és a saját házában gyűjtötte össze a Nyitra megyei kamarába befolyó összegeket. Ekkor négyszáz forint volt nála, amelyet a bírság behajtói mind magukkal vittek. Ludányi László nem hagyta annyiban a dolgot, levelet írt az alnádornak és a bírságbehajtónak, melyet sókamarásával küldött el hozzájuk. A levél vivőjét azonban börtönbe vetették, urának nála levő lovait és pénzét elvették. Mindezzel összesen több mint ezer forint kárt okoztak. A Zsámbokrétiak mindezt hatalmas tettnek minősítették.¹⁰³⁹ A bírságbehajtók kétségtelenül nem tartották be a bírság megfizetésének néhány szabályát, emberének lefogása pedig végképp törvénytelen volt. Az éremnek azonban ezúttal is két oldala volt. A Zsámbokrétiak korábban bizonyára hatalmas összegű bírságot halmoztak fel. A régi szokások szerint a közgyűlés végeztével elkezdődött a közgyűlésen

¹⁰³⁷ ZsO II. 801. sz. (94–95)

¹⁰³⁸ A „véletlenül elveszett” kétszáz forintnyi adót Perényi bárkitől visszaszerezhetette „*sanguinis tamen effusione et personarum interemtionem quibuslibet procul motis*” Zichy okmt. IV. 299. sz. (350)

¹⁰³⁹ Ocskai okmt. 139, 140. sz. (204–206) Egy hasonló ügy 1413-ból: ZsO IV. 100. sz. (67–68)

kirótt összegek behajtása.¹⁰⁴⁰ A bírságbehajtók nem egyszerűen pénzt szedtek be, hanem foglaltak is. Ezért vitték magukkal a zsámbokréti kúriákban talált holmikat, amelyhez kétségtelenül joguk volt.

A középkor végére már csak néhány uradalom maradt királyi kézen. E birtokok legfőbb vezetője 1458-tól kezdve a budai vár udvarbírája volt. Fennhatósága alá tartozott Visegrád vára és a visegrádi uradalom is.¹⁰⁴¹ A tisztséget Kubinyi László deák töltötte be 1511-ben. Ő volt az, aki a visegrádi uradalom vezetőit: a visegrádi alvárnagyokat és a Rosd-sziget – a mai Szentendrei-sziget – tisztartóit ráküldte a váci püspök jószágaira. A királyi birtokok előjárói összetoboroztak egy csapatot, és éjjel rajtaütöttek Vác városán. A polgárokat hajuknál fogva, mezítelenül rángatták ki ágyukból, és többeket a visegrádi vár börtönébe vetettek. Nem maradt el a különböző ingóságok elvétele sem. A püspök panasza szerint ötezer aranyforint kárt okoztak az akcióval.¹⁰⁴² Arról hallgatott, hogy alattvalói mivel érdemelték ki a szomszéd uradalom embereinek fellépését, pedig az udvarbíró és a tisztartók tettének bizonyára volt valamilyen, többé-kevésbé elfogadható oka.

Forrásaink alig beszélnek a királyi birtokok elleni hatalmaskodásokról. A király a saját jószágait természetesen különös eréllyel védte, így aztán kétszer is meggondolta valaki, mielőtt ezzel próbálkozott volna. Akár az Árpád-kori várföldekről, udvarnokföldekről vagy a későbbi királyi uradalmakról van szó, alig találunk arra példát, hogy ezek ellen fordult volna valaki. A magyar történeti irodalomban hol Németújvári, hol meg Kőszegi Ivánként emlegetik azt a bárót, aki valamikor 1276 körül bizonyos udvarnokföldeket elfoglalt és néhány udvarnokispán fiát lefogta. A nádor ekkor levelet írt Óvári Konrádnak, melyben arra kérte, hogy mondja meg Ivánnak, a földeket adja vissza, a lefogottakat pedig bocsássa szabadon, nehogy e miatt kiessen a király kegyéből, mert ezt a nádor sem nézheti el neki.¹⁰⁴³ Bármilyen atyafiságosnak is tűnik ez az elintézési mód, nem változtat a benne rejlő fenyegetésen. A királyi birtok elfoglalása és a királyi népekkel szembeni erőszakos fellépés veszedelmes lépésnek számított.

A források csekély száma azonban nem jelenti azt, hogy efféle tettek ne került volna sor. A királyi birtokok is részesei voltak magán erőszak rendszerének, azaz a hatalmaskodások kárvallottjai is lehettek. Az állítólagos hatalmaskodás többnyire válasz volt a másik fél tetteire. Ha a királyi birtokokról kiinduló jogtalanságok ellen senki nem lépett volna fel jogos

¹⁰⁴⁰ Hajnik, *Bírsági szervezet és perjog*, 445; Gábor, *Megyei intézmény*, 172; Borsa, *Megbírságolt Somogy megyeiek lajstroma*; Tringli, *Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés*, 306.

¹⁰⁴¹ Kubinyi, *A budai vár udvarbírói hivatala*, passim

¹⁰⁴² DL 82336. Magyar fordítása: *Váci Történelmi Tár* I. 41–42.

¹⁰⁴³ RP 174. sz. (163)

erőszakkal, akkor e jószágok határán pokollá változott volna az élet. A királyi alattvalók és előljáráók kedvükre pusztíthatták volna a szomszéd birtokosok jószágait. A kártételek ellen védekezés legkézenfekvőbb lehetősége ugyanis a birtokos saját erőszaka volt. Az ilyen birtokos biztosan óvatosabb a volt a királyi birtokkal szemben, mint a vele egyívású szomszédjával. Láttuk már, a nagyobb birtokos ellen sem volt tanácsos erőszakkal fellépni, nemhogy a királlyal szemben. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne fordulhatott volna elő a királyi birtokkal szemben is az erőszak alkalmazása. Ez többnyire megmaradt az önhatalmú birtokvédelem szokásain belül, és csak ritkán lett belőle hatalmaskodás. Erdei, mezei lefoglalással, behajtással lehetett élni a királyi parasztok ellen is, e szokásokat azonban célszerű volt kínosan betartani. Röviden: *arrestatio* igen, hatalmaskodás nem. Számtalan példából láttuk már azonban, hogy a kettő között nem lehetett éles határt húzni. Erdei, mezei vagy adósság miatti lefoglalásból keletkezett hatalmaskodási panaszt a királyi birtokok előljáráói is tettek nemes szomszédjaik ellen.¹⁰⁴⁴ A kiváltságolt királyi városok is királyi birtokok voltak, csakhogy ezek ki voltak véve a megye vagy a királyi várnagyok és a királyi várak *honor* birtokosainak joghatósága alól. A joghatóság a legkevésbé sem jelentette csupán a bíraskodási jogokat. Akinek joghatósága volt egy terület fölött, annak joga és kötelessége volt a terület és lakói érdekében erőszakot alkalmazni. Az ilyen városok azonban maguk éltek e joggal, mint ahogy az őket ért hatalmaskodás esetén maguknak kellett e miatt jogorvoslatot is keresniük.¹⁰⁴⁵

Más oka is van annak, hogy a királyi birtokok nem lehettek mentesek a külső erőszak alól. Láttuk már, az egyszerűbb ügyekben elkövetett tetteket a földesúri alattvalók kezdeményezték és ők is hajtották végre. Lehet, hogy a földesúr óvatosabb lett volna a szomszédságában fekvő királyi birtokkal szemben, parasztjai azonban, akiknek legelőin a királyi alattvalók jószágai legeltek, kiknek erdeiben fát vágtak, nem mérlegelték hosszasan tetteik esetleges következményét: azonnal erőszakkal léptek fel, ebből pedig könnyen kerekedhetett hatalmaskodás. Annak, hogy a királyi birtokok elleni hatalmaskodásokról csak kevés forrás maradt fenn, volt egy sajátos oka is, melyet majd a királyi szolgálatban hatalmaskodók megintésénél fejtünk ki.

¹⁰⁴⁴ 1350: AOkI XXXIV. 45. sz. (63); 1358: AOkI XLII. 1371. sz. (498–499)

¹⁰⁴⁵ Szepsi elleni hatalmaskodás: ZsO I. 493. sz. (48)

21. Háborúk, zavaros idők és a király távolléte

Háborúkat a középkorban uralkodók vívtak uralkodókkal. Hadat ők üzentek egymásnak, békét és fegyverszünetet ők kötöttek egymással. A harcban azonban az országok vettek részt. E részvétel miatt alakult ki az európai parlamentáris berendezkedés két fontos alapszabálya: az ország képviselőinek hozzájárulása kellett a háború indításához és a háborút finanszírozó hadiadó kivetéséhez. A háború tehát formálisan az uralkodók, valójában azonban az országok közti harc volt. Magyarországon a magyar királyon kívül másnak nem volt joga háborúba bocsátkozni. A Lajos-kori formuláskönyv egy idegen eredetű glosszája egyértelműen fogalmazott: háborút kezdeni egy másik ország ellen csak a királynak vagy a fejedelemnek, avagy az örgrófnak van joga.¹⁰⁴⁶ Önállóan háborúzó örgrófok csak a Birodalomban voltak, Magyarországon sohasem. Itt csak a király viselhetett háborút.

A háború két fontos szempontból különbözött a hatalmaskodástól. Először is, a király nevében folyt, aki ki volt véve a magán erőszak rendszeréből. Másodszor, a szokások szerint megállapított mértékben az országnak kötelessége volt a király háborújában részt venni, így a háború közügy volt, míg a hatalmaskodás magán jogvitát jelentett. Idegen alattvalók részvétele segítőként a magyar hatalmaskodásokban, vagy a magyar király beavatkozása az osztrák és stájer herceg ellen vívott *Fehdeben*, e két elven nem változtatott.¹⁰⁴⁷

A háborúval azonban együtt jártak olyan cselekmények, melyek a magán erőszak rendszerében is éltek. Nem a magán erőszak vette át a köz érdekében vívott harctól e szokásokat, nem is a közérdekű erőszak honosította meg őket az önhatalom világában. Egyszerű, kézenfekvő módszerek voltak ezek, amelyeket itt is, ott is alkalmaztak. Nem az ellenséggel szembeni szokásokról lesz szó, azt a középkor végén megszülető hadijog rendszerezte, hanem a magyar hadak magyarországi tartózkodása során követett eljárásokról. E cselekményeket az újkorban egymástól teljesen különválasztott szokások és rendelkezések szabályozták, melyek már a kora újkorban elváltak egymástól: a tábori szabályzatok, a katonai bíraskodás és az adószedés.¹⁰⁴⁸ Magyarországon azonban mindezek még a középkor végén is egységet alkottak. Nemcsak a hadba vonulás szokásai hasonlítottak néhány esetben a magán erőszakéhoz, hanem a hadba szállás vitás eseteiben előadott érvek is a hatalmaskodások elbírálásakor kifejtett álláspontokhoz.

¹⁰⁴⁶ „*aliquis rex vel princeps aut marchio contra aliud regnum habebit bellum*” Kovachich, *Formulae*, 136. sz. (85)

¹⁰⁴⁷ Schäffer, *Baumkircherfehde*, 157.

¹⁰⁴⁸ Segeš, *Zsoldosok fegyelmezése*, 245.

Háború esetén az ország népének hadba kellett vonulnia, el kellett tartania a hadba vonulókat, és pénzbeli adót kellett fizetni a hadak eltartására. A beszállásolt hadak a hazai lakossággal sem bántak sokkal kíméletesebben, mint a külföldivel.¹⁰⁴⁹ Születtek ugyan a hadviselést szabályozó előírások, de a háború természeténél fogva ezeknek betartása igencsak kétséges volt.¹⁰⁵⁰

Láttuk már, a jószág lefoglalásának oka lehetett a ki nem egyenlített tartozás, de a bűn is. Hadjárat esetén a kettő összefonódott. Ha az általános hadfelkelés idején valaki nem szállt hadba, akkor a birtokán lefoglalást tettek, azaz a hadak készleteiket onnan töltötték fel. Ilyen esetekben nem nagyon mérlegelték, hogy a lefoglalt jószágok nagysága arányban volt-e a büntetéssel; minden mozdíthatót elvittek.

Általános hadfelkelést hirdettek 1441 késő nyarára az oszmánok ellen. Tolna megye a macsói bán – ekkor Újlaki Miklós –, fennhatósága alá tartozott. A bán egyben tolnai ispán is volt. A tolnai nemeseknek és a jobbágyoknak a báni csapatokhoz kellett volna csatlakozniuk.¹⁰⁵¹ A tolnai Bátén részbirtokos Bokodi György jobbágyai azonban nem szálltak hadba. A tolnai alispánok erre hivatkozva a bán nevében a parasztoktól nagy mennyiségű élelmiszert vettek el. A birtokos azonnal panaszt tett, vagy a királyi udvarban, vagy közvetlenül a bánnál, és szava gyorsan meghallgatásra is talált. Bokodi nádori ítélmester volt ugyanis, jobbágyai bizonyára uruk biztatásra nem vettek részt a hadjáratban, így most rajta volt a sor, hogy megvédje parasztjait. Az ítélmester az alispánok eljárását birtokfoglalásnak (*occupatio*) nevezte, és panaszához rögtön hozzátette az ilyenkor szokásos formulát, mely szerint az alispánok még sok más kárt is okoztak. Újlaki Miklós védelmébe vette Bokodit, és szigorúan megparancsolta alispánjainak, hogy az elkobzott élelmiszert adják vissza, az okozott kárt pedig térítsék meg.¹⁰⁵²

Az alispánok eljárása Bokodi György előadásában attól lett birtokfoglalás, hogy ő birtokjoga megsértésének tekintette azt, hogy parasztjaitól élelmiszert hajtottak be a hadak számára. Vajon jogtalanul jártak-e el az alispánok? Az ügyről ezúttal is csak egyoldalú forrás maradt fenn: Újlakinak az alispánokhoz szóló parancslevele, amely Bokodi panasza alapján készült. A bán nem titkolódzott familiárisai, az alispánok előtt. Azért utasította őket az elkobzott élelmiszer visszaadására, „mivel György mester nekünk igen hasznos és kegyes szolgálatokat végezhet”. Magyarán, Bokodi nemcsak panaszt tett Újlakinak, hanem felajánlotta azt is, hogy

¹⁰⁴⁹ Erre lásd a sebesi kerület kenézeinek 1369 körül kelt panaszlevelét: Thallóczy, Nagy Lajos és a bulgár bánóság, 608–609.

¹⁰⁵⁰ A Zsigmond-kor végén, 1432–1433 között készült egy ilyen hadi szabályzat. DRH 1301–1457. 405–430.

¹⁰⁵¹ Engel, Archontológia, I. 208.

¹⁰⁵² HO I. 220. sz. (339–340)

ha elintézi jobbágyai ügyét, akkor ő a kúriai perekben segíti majd a bánt. Újlaki tehát a jövődöbéli előnyökre számítva simította el ügyet, nem azért, mert alispánjai eljárását jogtalannak tekintette.

Fél évszázaddal később, II. Ulászló király uralmának kezdetén, 1491 első félévében országos adót vetettek ki. Máramaros megye – talán azért mert komolyan vette a király választási feltételeit, amelyben megígérte, hogy több rendkívüli adót nem fog kiróni – nem fizette meg az összes adót. Ekkor vezényelték a királyi zsoldosereg egy részét Máramarosba. A hadak nem adót szedtek, hanem itt szálltak meg, közben pedig minden kezükbe eső dolgot elragadtak. Hol egy lovat, hol egy agarat, hol pedig csak egy süveget vittek magukkal, három nemes asszonyt pedig saját kúriájában vertek véresre.¹⁰⁵³ A zsoldosokat azért küldték Máramarosba, mert a megye nem fizette meg a teljes adót. A királyi tanácsban bizonyára úgy gondolkodtak, hogy a máramarosiak majd a hadak élelmezésével természetben letudják tartozásukat. Azt Budán is tudták, hogy a zsoldosok önkényeskedni fognak, ezt azonban az adót nem fizetők büntetésének tartották.

Mindkét eset azt mutatja, hogy a hadba nem szálló és a hadiadót nem fizető személyek erőszakos lefoglalásra számíthattak. A dúlás ebben az esetben a lefoglalás egy sajátos válfaja volt. A székely jogban ismert szokást, amely szerint a hadba nem vonulók házáat megdúlták, csak az eljárás szabályozottsága tette egyedivé. A módszert a középkor végi Magyarország más vidékein is gyakorolták.¹⁰⁵⁴

A hadba vonulók védelem alatt álltak. Háború idején a bíróságok nem tárgyalták a pereket, hogy a hadakozókat távollétükben ne érje hátrány. Ugyanebből a megfontolásból a hadba szállóknak sem lehetett kárt okozni.

Egy évvel korábbi oszmán ellenes hadjárat készülétei közben elkövetett hatalmaskodás miatt tettek panaszt 1425-ben. A Hodászi család két férfitagja hadba indulván, a muhi éves vásárra küldte familiárisait, hogy ott vásároljanak számukra fegyvert és más katonai dolgokat. Mikor hazafelé tartottak, a Gerencsi família embereik rájuk támadtak, és a vásárolt holmit elvették tőlük.¹⁰⁵⁵ A Gerencsiek tettükkel nem csupán kárt okoztak, hanem még két szokást is megsértettek: a vásárolók úti szabadságát és a hadba vonulók védelmét.

¹⁰⁵³ Perényi lt. 639. sz. (304–305)

¹⁰⁵⁴ A székely dúlást rendszeresen emlegeti ugyan a történelmi művek, történetének feldolgozása azonban várat magára.

¹⁰⁵⁵ Abaffy–Dancs–Hanvay lt., Dancs lt., 109. sz. (66–67)

A háború csak laza szálakkal kapcsolódott a hatalmaskodásokhoz, nem úgy azonban a belháború.¹⁰⁵⁶ Ez valójában a hatalmaskodások sorozatát jelentette. Itt is ugyanazt a jelenséget látjuk, amit korábban megfigyelhettünk: ami a sértett félnek igazságtalanság, az a másiknak jogos cselekedet. A támadó ugyanis meg volt győződve arról, hogy ő áll az igaz oldalon, ellenfele pedig jogosan szenved el tőle a károkat. A középkor végi Magyarországon zavaros időknek (*tempora disturbiorum*) hívták azokat a korszakokat, amikor belháború dúlt az országban. Zavaros idők azonban nem csupán a kései középkorban voltak. Ha nem a kifejezést, hanem a jelenséget keressük, a magyar történelem korai évszázadaiban is találunk olyan zavaros időket, amelyek semmiben sem különböztek későbbi társaiktól. Ebben az esetben jelenségnek nem egyszerűen a belháborúk időszakát tekintjük, hanem azt a kortárs vagy közel kortárs szemléletet is, amely egy időszakot megbomlott rendű kornak tekintett. A zavaros idők egyetlen okra vezethetők vissza: a királyi hatalom gyengeségére. Olyan időszakokat neveztek így, amikor a király nem tudta fenntartani az ország belső békéjét.

Ez leggyakrabban akkor fordult elő, ha dinasztikus válság volt, azaz egyszerre többen is el akarták foglalni a trónt. Az egymással vetélkedő uralkodó jelöltek hívei kölcsönösen ellenségként tekintettek egymásra, feldúlták és elfoglalták az ellenfél jószágait. Valójában hűtlenségért büntették meg a másik párthoz tartozókat, a hűtlenséget azonban nem bíróság mondta ki, hanem a közvéleménynek az ellenfélhez tartozó része, nem bíróság rendelte el a hűtlenség feletti ítélet végrehajtását, hanem a másik uralkodó helyi követői pusztították ellenségeiket. Hatalmaskodásnak azok tekintették az ekkor elkövetett dolgokat, akik az erőszak károsultjai voltak. A középkor elvont államfogalmának hiánya miatt lett e tettekből hatalmaskodás. Hiába hivatkozott az egyik és a másik fél is a saját, törvényesnek tekintett uralkodójának érdekeire, a belháború sok, egyéni küzdelem – az ellenfél szemüvegén keresztül hatalmaskodás – összessége volt. A külső háborút egyértelműen uralkodók vívták egymással, a zavaros idők alatt azonban középkori értelemben vett magánszemélyek harcoltak.

A legtöbb hatalmaskodást a zavaros idők alatt követték el. Ráadásul ilyenkor fennállt a veszélye annak, hogy a jogtalanul elkövetett tettek miatt nem kap a károsult elégtételt. Aki a vesztes félt támogatta, az könnyen örökre búcsút mondhatott birtokainak.

Az első, a kortársak által zavaros időnek tekintett korszakról már röviden szoltunk. Ennek tekintette Kálmán király első törvénykönyvének írója, Szerafin a Könyves Kálmán király

¹⁰⁵⁶ A Zsigmond-kori huszita betörések keltette kiszolgáltatottság és Nándorfehérvár eleste után az oszmánoktól való félelem tükröződik vissza a békétlen és a veszélyes idők emlegetésében. 1435: „*pridem anno videlicet noviter preterito tempore hostilis introitus perfidorum hereticorum Huzittarum Bohemorum in ipsam terram Scepusiensem facti*” DF 281446; 1524: „*quia tempora sunt periculosa*” DL 89187.

előtti időket. Szerinte a „polgárháborúk miatt, melyek egészen az ő [ti. Kálmán király] koráig tartottak, az atyai hagyományoktól már nagyobb részt elfordult ország rendje megrendült és az udvar tisztelete lehanyatlott.”¹⁰⁵⁷ Nem egészen világos a szövegből, hogy a szerző honnan kezdte számítani a polgárháborúk kezdetét, valószínűleg Szent István király halálától.

A következő ilyen időszakról Kun László idejében értesülünk. Ő az az uralkodó, akitől kezdve biztosan összeállíthatjuk a zavaros idők sorozatát. Talán nemcsak a források számának növekedésének köszönhetjük ezt, hanem a 13. századi átalakulások nyomán létrejövő politikai nyelvhasználatnak és gondolkodásmódnak is, mely a kora újkorig már nem változott meg jelentősen. Fő forrásink ettől kezdve az oklevelek lesznek, királyi, bírói és magán oklevelek egyaránt. Az oklevelekben a zavaros idők emlegetése nem a történelmi emlékezet megőrzésére szolgált, hanem az oklevélben foglalt cselekmény igazolására, azaz jogi és politikai legitimációra. Ebből a szempontból a zavaros idők nem különböztek bármely más, oklevélben leírt politikai eseménytől, például egy hadjárattól.

IV.László korában két korszakot is zavaros időknek tekintettek, a király kiskorúsága alatti, azaz az 1272 és 1277 közti éveket és az 1285-ös esztendő. A királyi oklevelek fogalmazói is így írtak ezekről az évekről. Az első esetében hol a bárók egymás közti háborúiról, hol pedig a király kiskorúsága okozta zavarokról beszéltek. A kettőt sohasem cserélték fel, ugyanarról az időről és ugyanarról a jelenségről volt szó, de az adott ügytől függően választották ki, hogy melyiket említették. A király kiskorúságáról csak azután írtak, miután László nagykorú lett, azaz 1277 után, így ez mindig mint már elmúlt dolog szerepelt az iratokban.¹⁰⁵⁸ Többnyire ilyen összefüggésben kaptak helyet a bárók háborúi is, ezekről azonban 1277-ben jelenben zajló eseményként is írtak.¹⁰⁵⁹ Néhány alkalommal előfordult sokkal egyszerűbb szövegezés is, amikor csupán a veszélyes időket és az ország különböző háborúit emlegették, hol mint a jelenben is zajló eseményeket, hol már mint elmúlt zavarokat.¹⁰⁶⁰ Az 1285-ös zavaros időkre nem sok szót vesztegettek, azokat egyszerűen békétlen időknek nevezték.¹⁰⁶¹ E kifejezés később is rendszeresen visszatért a magyar oklevelekben.

¹⁰⁵⁷ Kálmán I. Praefatio

¹⁰⁵⁸ 1279: MES II. 8. sz. (117) (RA 3029. sz.); 1280: RA 3072. sz.

¹⁰⁵⁹ 1277: Fejér CD V/2. 378–383. (RA 2797. sz.); 1279: Fejér CD VII/5. 593–594. (RA 2991. sz.); 1283: ÁUO IV. 158. sz. (255) (RA 3272. sz.); é.n. ÁUO XII. 411. sz. (494) (RA 3581. sz.) Erről szól az 1277-es országgyűlés esküvel megerősítette határozata is: UB Siebenbürgen I. 185. sz. (130–132) (EO I. 352. sz.) Minden bizonnal ezt kell értenünk az 1275-ben általánosságban emlegetett régóta tartó háborúk alatt is. Fejér CD V/2. 243–245. (RA 2602. sz.)

¹⁰⁶⁰ 1276: Fejér CD V/2. 367–369; 1279: Fejér CD V/2. 504–507. (RA 2981. sz.); 1282: Fejér CD V/3. 118–120. (RA 3140. sz.)

¹⁰⁶¹ ÁUO IX. 301. sz. (423–424) (RA 3364. sz.); MES II. 181. sz. (201) (RA 3375. sz.)

III. András trónra lépte azonnal zavaros időkkel kezdődött, melyek nemcsak az ő uralkodását kísérték végig, hanem utódai országlásának jelentős részét is. Értelmetlen lenne elválasztani egymástól Velencei András és Vencel, Ottó vagy éppen az I. Károly alatti zavaros időket. Ugyanazok a szereplők, ugyanazok a bárói családok, sokszor ugyanazok a családtagok irányították a cselekményeket a különböző uralkodók alatt. Nem volt különbség a tettek motivációjában sem, hol ez, hol az familia mondta fel a hűséget az uralkodónak, és fordult ellene fegyveresen. Ha ezeket a szempontokat tartjuk szem előtt, akár azt is megállapíthatnánk, hogy egy Kun László óta tartó folyamattal van dolgunk. Ez azonban aligha állja meg a helyét. László király udvara annyira még kezében tudta tartani az eseményeket, hogy csak a kiskorúság éveit és 1285-öt tartották zavaros időknak, a király halála után azonban folyamatos beháborúnak lehetünk szemtanúi. Semmit sem von le forrásaink értékéből az, hogy egyes szereplők, például IV. Miklós pápa azért hangsúlyozták az ország zavarait III. András trónra léptekor, hogy ezzel legitimálják saját politikai cselekményeiket. Aki a zavaros időkre hivatkozott, mindenki ezért tette, ki kisebb, ki nagyobb ügy érdekében. A politika nyelve egyszerű: mindenki által ismert eseményekre és értékekre hivatkozik, hogy ezekből az egyszerű érvekből építse fel mondandóját. Így volt ez a zavaros időkkel is. Nem kellett álhíreket terjeszteni, hogy oktalanul rossz hírért költsék egy kormányzatnak. Az ország politikailag egy kicsit is számító szereplői mind tudták, hogy mit jelentenek a zavaros idők és mikor érdemes róla beszélni.¹⁰⁶² Az egy egész generáción át tartó zavaros idők 1323-ban értek véget.¹⁰⁶³ Ekkor már egyértelműen múlt időben beszéltek róla, ráadásul csupa olyan ügyben, amely a zavaros idők következményeit volt hivatva felszámolni. Egy évvel korábban még jelen időben zajló folyamatra gondolt, aki ezt emlegette.¹⁰⁶⁴ Előfordult, hogy az ország egyes részein már elcsitult a csatazaj, máshol pedig még javában dúlt a háború, ezért bizonyos helyeken már befejezett tényként beszéltek a zavaros időkről, míg máshol még zajló történésként emlegették őket.¹⁰⁶⁵ A zavaros időkről szóló említések egy jelentős része múlt időben írt az eseményekről. Az 1290-nel kezdődő és az 1323-ig tartó zavaros idő nemcsak hosszúságával tűnt ki a többi közül. Miután véget ért, egyetlen ilyen érá

¹⁰⁶² 1291: Fejér CD VI/1. 78, 81–82, 82–83, 85–87; 1293: uo. 258–260.; 1296: Fejér CD VI/2. 27.; 1297: Sopron vm. oklt. I. 48. sz. (61); 1301: Ub. Burgenlandes III. 8. sz. (6); 1302: Bánffy oklt. I. 38. sz. (39–40); 1306: Pannonhalmi konvent oklt. I. 14. sz. (30–31); 1314: AO I. 303. sz. (335) Az Anjou-kori adatok teljes sorozata könnyen összeállítható az Anjou-kori oklevéltár segítségével.

¹⁰⁶³ 1323: DL 104765. (AOkl VII. 56. sz.); 1324: DF 200819. (AOkl VIII. 399. sz.) Ez teljesen egybevág Engel Pál megállapításával, aki a háborús események számbavétele után ugyanerre az évre tette a Károly király beháborúinak, ahogy ő fogalmazott az ország újraegyesítésének dátumát. Engel: Az ország újraegyesítése, 355.

¹⁰⁶⁴ Pannonhalmi konvent oklt. I. 17. sz. (32); Sopron vm. oklt. I. 76. sz. (92–93) Veszprém, Friedensbegriff

¹⁰⁶⁵ Midőn 1297-ben a szatmári vendégek levelet írtak III. András királynak, ők már úgy érezték, hogy az vidékükön befejeződtek a zavaros idők. 1297: Fejér CD VI/2. 94–95.

sem emlegettek még oly sokáig, mint ezt. Még negyven év múlva, 1362-ben is visszaidézték e korszakot.¹⁰⁶⁶

A következő ilyen időszak megint egy dinasztikus viszályhoz, az Anjou-ház belviszályához kötődött, amely a Luxemburg-dinasztiából való Zsigmondnak a magyar trónra kerülésével fejeződött be. Kis Károly 1386-os meggyilkolásától kezdve – főleg a déli vidékeken – kemény háború dúlt a királynő és Zsigmond, valamint Kis Károly egykori hívei között. A lázadók egy részének elfogása és látványos kivégzése után Zsigmond király kinyilvánította, hogy véget értek a zavaros idők. Ezt először egy 1388 nyarán kelt királyi oklevélben olvashatjuk.¹⁰⁶⁷ Zsigmond király 1401-es fogságának néhány hónapja nem vezetett zavaros időhöz. A királyt foglyul ejtő és a Szent Korona nevében kormányzó országos tanács azonban maga is „országos mozgalomnak” nevezte a történeteket.¹⁰⁶⁸ Kétségtelenül zavaros időnek minősült azonban Kis Károly fiának, Nápolyi Lászlónak a visszatérési kísérlete Magyarországra. Az Anjou-párt 1403-ban fegyveres felkelést robbantott ki Zsigmond ellen, amelyet hónapokig tartó harcok árán sikerült csak leverni. A felkelés alatt és után is sokat emlegették a zavaros időket, melynek első említése áprilishól maradt ránk, november elején azonban már múlt időben beszéltek róla.¹⁰⁶⁹ A belháború nem tartott sokáig, de az emlékezete annál inkább. Sok felkelő vesztette el jószágait, így az 1403-as felkelés még évtizedek múlva is visszatérő eleme maradt számos birtokügyben kelt oklevélnek.

Az 1290 és 1323 köztihez fogható újabb zavaros idő Albert király halála után, 1439-ben köszöntött az országra. Ezúttal is két király, I. Ulászló és V. László hívei csaptak össze egymással. E korszak 1462-ben ért véget, és később ezt is évtizedekig emlegették.¹⁰⁷⁰ Mátyás király uralma alatt az 1467-es erdélyi felkelést csak Erdély lakói érezték zavaros időnek.¹⁰⁷¹ Az 1471-es felkelés és Kázmér lengyel herceg támadása kétségtelenül rászolgált a zavaros idők elnevezésre.¹⁰⁷² Igaz ez a Mátyás király halála utáni másfél-két évre is. Trónkövetelők hadai járták az országot, akik kölcsönösen pusztították ellenfeleik birtokait. A pozsonyi béke után összehívott 1492. évi téli országgyűlésen azonban II. Ulászló már kijelentette, hogy elkezdődött a béke a korszaka.¹⁰⁷³ Nem lenne teljes a felsorolásunk, ha nem említenénk meg a mohácsi csatát követő bő évtizedet. Az 1538-as váradi békével lezárult korszak újfent

¹⁰⁶⁶ DF 281345. (AOkl XLVI. 55. sz.)

¹⁰⁶⁷ DL 100231. (ZsO I. 640. sz.)

¹⁰⁶⁸ „*Propter motum regni*” halasztották el az egyik ügyet Szent Mihály nyolcadára. Zichy okmt. V. 211. sz. (354)

¹⁰⁶⁹ ZsO II. 2384. sz. (283); 2440. sz. (288); 2524. sz. (294); 2535. sz. (295); 2698. sz. (314)

¹⁰⁷⁰ Tringli, Az újkor hajnala, 12.

¹⁰⁷¹ Ub. Siebenbürgen VI. 36663. (365–366)

¹⁰⁷² DF 240572.

¹⁰⁷³ 1492: Praefatio (CJH, DRMH)

belháborút jelentett az országnak: két király híveinek – a Mátyás utáni zavaros időkhöz hasonlóan külföldi csapatokkal támogatott – küzdelmét, melyet megint csak zavaros időknek neveztek.

Öt évszázad alatt sokat változott a magyar társadalom és az ország kormányzata. A Salamon királyt és Géza herceget, Szapolyai Jánost és Ferdinánd királyt körülvevő világot szinte semmi sem kötötte össze. Konfliktusukat mégis hasonlóképpen írták le a kortársak, és ugyanazt értették alatta. A zavaros időket nem a törvényes hatalom és a törvénytelen lázadás, nem a türannikus kormányzat és a jobb világot ígérő felkelők kettőssége jellemezte. A zavaros idő a politika köntösébe bújtatott kölcsönös hatalmaskodásokat jelentette. Azért volt veszedelmes, mert súlyos következményekkel járó, kemény erőszak kísérte. Nem néhány elkóborolt marha fölött a falu szélén összeverekedő parasztok tettei voltak az ekkor elkövetett hatalmaskodások, hanem katonai szervezettséggel végrehajtott birtokfoglalások, amelyek átrajzolták az ország birtoktérképét, és amelynek következtében gazdag családok süllyedtek jelentéktelenségbe, újak pedig emelkedtek a társadalom csúcsára. Három zavaros idő, az Árpád-kor végi, az Albert király halálát és a mohácsi csatát követő valódi korszakhatárt jelentenek a magyar történelemben: új politikai elit született meg, és a társadalomban igen gyors változások következtek be.

A zavaros idők, egyáltalán a középkori belháborúk azonban nem hasonlíthatók a modern korok totális polgárháborúihoz.¹⁰⁷⁴ Az ország nagy részén ezekben az időkben is béke honolt. Ezt a békét azonban ki-ki a saját erejével tartotta fenn éppúgy, mint a nyugodt korszakokban. Az erőszak bevett formái is ugyanúgy működtek, mint akkor, azt az erőszak kárvallottjai pedig ugyanúgy törvénytelenségnek, azaz hatalmaskodásnak nevezték, mint békeidőben. Változás csak annyi történt, hogy a hatalmaskodási panaszokba bekerült az a kiegészítés, hogy a hatalmaskodás a zavaros idők alatt esett meg. Nem csak az egyének reagáltak így a zavaros időkre. A késő középkori országgyűléseken rendre hoztak olyan törvényeket, melyek az ekkor elfoglalt birtokok visszabocsátását, az ekkor engedély nélkül emelt várak lebontását rendelték el.

A panaszos egyének és a törvényhozók ugyanazzal a logikával gondolkodtak: a számukra kedvezőtlen erőszakot akarták megszüntetni, egyikük a saját számára károsat, másikuk azt, ami az országnak hozott károkat. A zavaros idők említései leggyakrabban a hatalmaskodási panaszokban tűnnek fel, sokszor csak utólag, azaz a zavaros idők elmúltával. Ezek az említések arra szolgáltak, hogy a panaszos igazát erősítsék. Zavaros idők alatt hatalmaskodni

¹⁰⁷⁴ Zavaros időknek tekintették az 1514-es parasztháborút is. C.Tóth, Adatok, 40. 87.j.

annyit jelentett, hogy a hatalmaskodó a zavarosban halászott. A zavaros időkre vonatkozó panasz nem politikai feljelentés volt, nem azt akarta kifejezni, hogy a hatalmaskodó a győztes törvényes hatalom ellen küzdött, és így sértette meg a jó oldalon álló panaszost. Nem hűtlenségi per, hanem hatalmaskodási per elindítására szolgált ez efféle panasz és a nyomában lefolytatott vizsgálat.

A hatalmas birtokfoglalásoknál esett már szó a dunai Ilbő szigetének elfoglalásáról. Egy 1464-ben kelt oklevélben a másfél évtizeddel korábbi történésekre visszatekintve arról beszéltek, hogy 1449-ben a panaszosok már előadták azt a sérelmüket, hogy az akkori zavaros időkben elfoglalták tőlük a szigetet.¹⁰⁷⁵ Ott ahol ez a birtokfoglalás történt, az ország közepén 1449-ben semmiféle harcok nem folytak, e területet szilárdan kezében tartotta a kormányzó és az országtanács.¹⁰⁷⁶ Egyébként is, vajon mi összefüggés lehetett egy lakatlan és mindig is vitatott hovatartozású sziget elfoglalása és az országtanács valamint Jiskra háborúságához? Szinte bizonyosan semmi. Ezt a kúriában is tudták, de nem akadtak fenn ezen a megjegyzésen. 1449-ben, aki csak tehette, panaszában megemlítette a zavaros időket, mint ahogy később sem mulasztották el ezt. Nem kellett, hogy valódi összefüggés legyen a kor politikai eseményei és a hatalmaskodás között, mégis kiváló hivatkozási alap volt, főleg azért, mert az 1440-es és az 50-es években több törvényt is hoztak, hogy a zavaros idők alatt elfoglalt birtokokat vissza kell bocsátani. Azok azonban, akik sajátjukként tekintettek a vitatott jószágra, nem törődtek ezzel. Ők meg voltak győződve igazukról, és úgy gondolták, rájuk nem vonatkoznak e törvények, hiszen ők nem elfoglalták, legfeljebb csak visszafoglalták vagy élték a vitatott birtokot.

A Kun László kori zavaros időknél már említettük a király kiskorúságát, amelyet a zavaros idők kiváltójának tekintettek. Az erre való hivatkozásban jó adag politikai propaganda rejtőzött. László király 1277-ben tizenötéves volt, aki ekkor formálisan kezébe vette a kormányzatot. Az udvar számára kiváló alkalom kínálkozott arra, hogy új politikát kezdjen, erre pedig keresve sem találhattak volna megfelelőbb ürügyet az egykori kiskorúságnál. A felnőtt férfi oltalma nélkül felnövő fiú sok veszélynek volt kitéve. A kiskorú birtokos nem tudta fegyverrel megvédeni jószágát és nem tudott a saját érdekében pereskedni. Ugyanez igaz volt a kiskorú királyra nézve is: ő sem volt képes erővel megvédeni másokat és hiányzott belőle az ítélőképesség, amellyel el tudta dönteni, kinek van igaza és kinek nem. Ezért harapózhattak el a hatalmaskodások az uralma alatt, ezért vezethetett ez zavaros időkhöz – szólt a középkori gondolkodás.

¹⁰⁷⁵ DL 15934.

¹⁰⁷⁶ Tringli, Pest megye, 79.

A szomszédok szerepénél már beszéltünk arról, hogy miért veszélyes a birtokra és a rokonokra nézve, ha a birtokos távol él birtokától. Nagy Lajostól kezdve, ha nem is folyamatosan, de rendszeresen előfordult, hogy a magyar király egy másik országban is uralkodott. Ez az uralom gyakori külföldre utazásokkal járt együtt. A távol levő birtokos analógiájára jött létre a távol levő királyról alkotott felfogás: amíg ő külföldön van, itthon arat a jogtalanság.

II. András király 1219-ben azt írta a pápának, hogy a keresztes háborúból való hazatérte után „Magyarország helyett akkora viszontagságokat és dűlást, egész kincstárunknak pedig oly kifosztott állapotát találtuk, hogy tizenöt esztendőbe is beletelik, míg országunkat korábbi helyzetébe visszaálltjuk”.¹⁰⁷⁷ Nem a mondat valóságtartalma érdekel bennünket, hanem állításának hivatkozásértéke: amíg távol van a király, romlik az ország. Az elképzeléssel a magyar történelemben rendszeresen találkozunk, egyik legtökéletesebb kifejtését pedig Zsigmond király nagy törvénykönyvének bevezetőjében olvashatjuk. Eszerint „a király vele született természetéből fakadóan az alattvalók üdvének fenntartását az által gondolja legjobban fenntartani, hogy az emberi meggondolatlanság féktelen vakmerőségét a kirótt erőszakkal visszatartja.”¹⁰⁷⁸ A jog megrontott érvényességét állította helyre az uralkodó, hol a korábbi szokások pontosabb meghatározásával, hol pedig az új törvények meghozatalával. A császárkoronázás miatti külföldi utazások után a jelenlététől megfosztott, a jogtalanságok, kártételek és hatalmaskodások által békéjében megzavart Magyarországra tért vissza a király – állította a törvénykönyv fogalmazója.¹⁰⁷⁹

Az 1435-ös nagyobb törvénykönyv e néhány mondata magába sűríti a középkor végi politikai és jogi gondolkodás szinte minden elemét: a jogtalanságokat erőszakkal visszatartó uralkodó képét, a megrontott jog visszaállításának módszereit, a hatalmaskodásokat, mint a jogtalanságok legfőbb kifejezőit. Minket azonban ezúttal az uralkodó távolléte érdekel. Ha nincs itthon a király, nincs belső béke, mert elszaporodnak hatalmaskodások – így foglalhatjuk össze röviden a gondolatmenetet.

Zavaros idők akkor köszöntöttek az országra, ha hiányzott a király hatalma, ha kételkedtek tekintélyében az alattvalók. Nemcsak a dinasztikus viszály, a távollét vagy a kiskorúság

¹⁰⁷⁷ „cum in Hungariam pervenimus, non Hungariam, sed tantum angariatam atque dissipatam et cunctis fisci proventibus spoliatam reperimus, ita videlicet quod nec debita, quibus in nostre peregrinationis itinere fuimus obligati, persolvere, nec usque ad quindecim annorum spatium regnum nostrum pristino statu poterimus reformare” Vetera monumenta, I. 32. sz. (20–21) (RA 355. sz.) Fordítása: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, 130–133.

¹⁰⁷⁸ A fordítás, mint mindig, sokféle lehet, a CJH millenniumi kiadásának gondozói azonban rosszul adták vissza *iuncta potentie* értelmét. Szó sincs itt semmiféle egyesített, annál inkább kimért vagy kiszabott erőszakról. ’iungo,-ere’ szócikk LLMAeH

¹⁰⁷⁹ 1435 (nagyobb): Praefatio (CJH, DRH)

vezetett azonban a közrend megromlásához, így a hatalmaskodások elharapózásához, hanem egy természetes esemény, a király halála is. Birtokosok, de néha egészen egyszerű emberek is kihasználták a pillanat adta lehetőséget arra, hogy a király halával beállt átmeneti kormányzati hiány idején haszonra tegyenek szert azokkal szemben, akik eddig közel álltak a királyhoz, vagy legalábbis azt állították magukról, hogy közel álltak hozzá. I. Károly király halála különösképpen felbátorította néhány alattvalóját arra, hogy a zavarosban halásszon. Halálának hírére országos felbolydulás kezdődött, melynek során hatalmaskodásokat is elkövettek, legalábbis a panaszosok később így adták elő az eseményeket a bíróság előtt.¹⁰⁸⁰

Korábban megállapítottuk már, hogy a király nem állt teljesen kívül az alattvalók mindennapjait meghatározó erőszak rendszerén. Most folytathatjuk a gondolatmenetet. A királynak ugyanazokkal a problémákkal kellett szembe néznie, mint alattvalóinak: a zavaros időekkel, a kiskorúságból és a távollétből fakadó gondokkal. A koronás főnek azonban más megoldást kellett e kérdésekre találnia. A birtokos feladata saját személyére, familiájára és birtokára volt szabva, a királyé az országra. Az erőszak alkalmazása azonban mindegyiküket megillette. A középkori hatalomgyakorlás egyik legfontosabb eleme az erőszak használata volt, a hatalmaskodás visszatartása pedig a hatalom egyik kiemelkedő feladata. A hatalmaskodás nem egy volt a sok középkori jogintézmény között, hanem az egyik legfontosabb, amely a kormányzat és a kormányzati ideológia alapjait határozta meg.

¹⁰⁸⁰ „*de commotione regni*” „*audita fama obitus... Karoli quondam regis*” AOkI XXVI. 240, 506. sz. (195, 345–346)

22. Szimbólumok

A hatalmas cselekmények egy részénél a hatalmaskodók olyasmit is elkövettek, amellyel láttatni akarták szándékukat. E tettek nem a hatalmaskodás szimbólumai voltak, hanem vagy a harc és a háború során általánosan használt jelek, vagy pedig olyan cselekedetek, amelyek nem csak a pillanatnak szóltak, hanem hosszabb távra is. Ez utóbbiakat a tett károsultjai azért adták elő panaszukban, mert a hatalmaskodó megátalkodottságát látták benne.

A katona a roham előtt felemelte a lándzsáját, a kardot vagy a tört kirántotta hüvelyéből, felhúzta számszeriját. Ez elengedhetetlen előkészülete volt a harcnak, egyben fenyegetés, hogy támadás következik. Önmagában egyik cselekedet sem jel, hanem szükséges része a harcnak. Jellé válhatott azonban, ha a cél az elrettentés volt. A lándzsa és a kirántott kard más összefüggésben is kísérője volt a jogi aktusoknak: a hegyes végével a földre szúrt lándzsa a béke és az igazság jeléül szolgált a késedelmes bírságok behajtásakor,¹⁰⁸¹ míg a meztelen kard az erőszak szimbólumául az ítélet végrehajtóinak visszaűzésekor.¹⁰⁸² A hatalmaskodási panaszokban megörökített kard kirántása és számszerij felajzása,¹⁰⁸³ lándzsa felemelése fenyegetés volt.¹⁰⁸⁴ A zászló nem fegyver, hanem egy jelvény hordozója, felemelése pedig a harc kezdete jelének számított.¹⁰⁸⁵ A harangzó nem csak akkor kondult meg a középkori településeken, ha egyházi szertartásra hívta az embereket. Ha a falut vagy a várost hatalmas támadás érte, ezzel hívták védekezésre a lakókat.¹⁰⁸⁶

A hatalmaskodás összetett cselekménysorozat volt, amelynek során nemcsak pillanat szülte tetteket követtek el. A konfliktus során gyakran elérkezett az a pillanat, amikor az erőszakkal fellépő az egész környék számára meg akarta mutatni, hogy nem enged követeléseiből és az övé az utolsó szó. Ilyenkor került sor olyan előre megfontolt, jól kiszámított tettekre, melyek a pillanatnyi erőszakon túl mutató üzenetet is magukban hordoztak. Két, korábban már ismertetett cselekmény jól megvilágítja az erőszakkal fellépők elszántságát és gondolkodását. Mindkét eset birtokügyhöz, azon belül is vitatott birtokhatárhoz kapcsolódik. A panaszosok ugyan hatalmaskodásként adták elő a cselekedeteket, de az elkövetők birtokuk védelmének, így teljesen jogszerű tetteknek tekintették őket.

¹⁰⁸¹ Kovachich, *Formulae*, 2; Hajnik, *Bírósági szervezet és perjog*, 445.

¹⁰⁸² Hajnik, *Bírósági szervezet és perjog*, 428.

¹⁰⁸³ DL 16292, 16323.

¹⁰⁸⁴ DF 221857.

¹⁰⁸⁵ Az 1403-as Anjou-párti felkelés elbeszélésnek visszatérő eleme volt, hogy a felkelők felemelték Durazzo László zászlaját. Perényi lt. 249. sz. (135–136); 250 (136); 251. sz. (137); 261. sz. (139–140); 266. sz. (141); 331. sz. (166–168).

¹⁰⁸⁶ DL 13814.

Nyárasapáti György őseitől örökölte a szomszédos Cegléd várossal való határvitáját. Az időről időre újra kezdődő hatalmaskodások már jó két évtized folytak, amikor 1468-ban a nyárasapáti földesúr kivágatta a faluja és Cegléd határán fekvő, vitatott hovatarozású Töröttegyház pusztá egyik határjelét, az ott álló tölgyfát. Mivel nem ismerte el a határt, ezért megsemmisítette az azt mutató határjelet. Eddig ez egy szokványos cselekedet lett volna, a Nyárasapáti család feje azonban nem elégedett meg ennyivel. Ő meg akarta mutatni a ceglédieknek, hogy soha nem fog birtokából egy arasznyit sem engedni, és egyszer s mindenkorra lezárja ezt az ügyet. Ezért készíttetett a határfából saját háza számára kaput. Az a tölgy, ami addig a ceglédiek határát volt hivatva jelölni, immáron az ő védelmére szolgált.¹⁰⁸⁷ Két évvel a nyárasapáti eset előtt, 1466-ban, nem sokkal azután, hogy a csolnokiak behajtották a szomszédos Csév falu marháit, a csolnoki tiszttartó, miután halálra ítélte egy bűnözőt, a falu csévi szélén ácsoltatott számára akasztófát. A cséviiek ettől kezdve tudhatták, hogy ez a föld Csolnokhoz tartozik, no meg azt is, hogy nem tanácsos elfoglalni ezt a földdarabot.¹⁰⁸⁸ Egy pallosjoggal rendelkező úriszék vezetőjének – a csolnoki tiszttartó ez volt – ahhoz nem lett volna joga, hogy a tilosban legeltető cséviakat halálra ítélje, az akasztófa felállítása a Csév felé eső határon mégis egyértelmű fenyegetés volt.

A kivágott határfából ácsoltatott kapu és a vitatott határon emelt akasztófa több dolgot is kifejezett. Mindkettő megmutatta, hogyan gondolkodott a tett elkövetője a szomszédok által vitatott vagy korábban megsértett határról: Nyárasapáti György nem ismerte el a tölgyfát határjelként, a csévi tiszttartó pedig azt akarta megmutatni, hol húzódik a határ. Mindkét cselekedet erőfitogtatás volt. A tölgyet kivágató földesúr és a tiszttartó értésére adta szomszédainak, hogy ő az erősebb, és nem érdemes ujjat húzni vele. Mindkét cselekedetben rejlett némi humor, az elégedett ember öröme azon tette fölött, mellyel megalázta ellenfelét. Mindkettejüknek igazuk lehetett: lehet, hogy Cegléd és Nyárasapát határai valóban ott húzódtak, ahol a Nyárasapátiak gondolták, a csolnoki földesúrnak pallosjoga volt, márpedig a pallosjogú birtokosok földjük határainál szoktak akasztófát emeltetni.

¹⁰⁸⁷ DL 16890, 16891, 16892, 16936; Tringli, Pest megye, 108.

¹⁰⁸⁸ DI 16421.

23. Jogvita folytatása más eszközökkel

Az eddig elemzett példákban szereplő hatalmaskodások mindegyike reakció, azaz válasz volt a korábban, a panaszosok által elkövetett vagy éppen elmulasztott, de a társadalmi szokás szerint elvárható tettekre, például az okozott kár meg nem térítésére vagy az adósság törlesztésének elmulasztására. Csak azért nem mutatható ki a hatalmaskodások túlnyomó részének reakció jellege, mert keveset tudunk róluk. Azoknál a hatalmaskodásoknál azonban, amelyeknek történetéről az átlagosnál valamivel többet tudunk, főleg ahol ismerjük a hatalmaskodó érveit, máris megfigyelhetjük, hogy a hatalmaskodás nem volt más, mint viszontválasz egy korábbi cselekményre. A hatalmaskodó tehát védekezett: védte birtokát, családját és vagyonát. E védelemhez szükséges erőszak feltételeit magának kellett előteremtenie, és a jogosan alkalmazott erőszakot a társadalom elfogadta. Elfogadta a törvénytelen birtokfoglalónak a birtokból való egy éven belüli kiűzését, az erdei, mezei kártételek elleni védekezést, a más esetekben alkalmazott szűkebb és a tágabb értelemben vett lefoglalást és a represszáliát.

Jogtalaná kétféleképpen válhatott az ilyen tett. Először is, ha hiányzott mögüle a jogos érdek, azaz ha valaki nem jogtalan, hanem jogos cselekedetre válaszolt erőszakosan. Másodjára akkor is az lehetett az ilyen cselekmény, ha nem tartották be a jogos erőszak alkalmazásának szokásait és a rá vonatkozó törvényeket. Például, ha a lefoglalt jószágokat, az elfogott embereket nem bocsátották vissza három napon belül, vagy ha nem használták ki az összes törvényes lehetőséget az adósság behajtására. Mindkét esetben hatalmaskodás történt. A hatalmaskodás tehát lényegesen különbözött a büntettektől. A társadalom a büntettet nem ismerte el a sértett tetteire adott válasznak. Egy ló ellopása nem a tolvaj szegénységére és a birtokos gazdagságára adott válasz, itt nincs helye a mérlegelésnek, hogy jogos volt-e vagy mennyiben volt jogos a tolvaj cselekedete. Ha azonban egy adós többszöri felszólítás után sem fizette meg tartozását, ezért egyik falubelije lovát lefoglalták, az már egy jogtalan cselekményre adott reakció volt, a módszer, a represszália, pedig általánosan elismert szokás. A földesúri alattvalók és a városi polgárok hatalmas cselekményei szinte semmiben nem különböztek a birtokosok tetteitől. Nekik csupán más bíróság előtt kellett felelniük tetteikért. Bizonyára akadt olyan hatalmaskodás, amelynek elkövetésében semmiféle jogos igény nem működött közre, ez azonban csak e cselekmények töredékére lehet igaz.

A hatalmaskodás birtokosi tett volt. A hatalmaskodó védekezése elsősorban a birtok védelmét jelentette. Az esetek túlnyomó többségében birtokvédelmi tetteket látunk a hatalmaskodások mögött: az erdők, mezők, malmok, halastavak, birtokhatárok miatt elkövetett

hatalmaskodások az erdők, mezők, malmok, halastavak, birtokhatárok védelmét szolgálták – legalábbis az elkövetők szerint. Akiket a társadalom elismert birtokosoknak, azoknak az erőszakkal való fellépését fogadta el önálló tettnek, ők voltak perelhetőek abban az esetben, ha valaki vitatta volna tettük jogosságát. A nemesek, az egyházak és a szabad királyi városok erőszakos birtokvédelemhez való önálló joga mindig is létezett, ennek megfelelően hatalmaskodásért mindig perelhetőek voltak. A földesúri alattvalók vagy csak a király földjén élő várjobbágyok nem voltak önálló birtokosok. Ha korlátozott, őket csak áttételesen megillető birtokjogaikért erőszakot alkalmaztak, akkor nem királyi bíróság előtt feleltek a tetteikért, földesúri alattvalók az úriszék vagy a megyei törvényszék, a várjobbágyok ispánjaik széke előtt.

A hatalmaskodások egy részében semmiféle vagy csak jelentéktelen mértékű erőszak történt. Egyáltalán, a hatalmaskodások többségének oka egészen kis értékű birtok vagy más jellegű követelés volt. Számos cselekmény spontán, gyors válasz volt egy másik tetre: a behajtások nagy részét nem tervezték meg, hanem akkor hajtották be az állatokat, ha észrevették, hogy tilosban legeltek, erdei, mezei lefoglalásokat akkor tettek, ha az erdőn vagy mezőn olyanok jelentek meg, akiknek semmi közük nem volt a földhöz. A hirtelen tettek túlnyomó részt a földesúri alattvalók cselekedetei voltak, a birtokosok csak utólag szereztek róla tudomást és csak általános parancsot adtak a birtok erőszakos védelmére. Ennek ellenére a későbbi per során őket tekintették hatalmaskodónak.

Bár a hatalmaskodások nagy részét többen követték el, az elkövetők közt pedig különböző jogállású emberek voltak, a hatalmaskodás önmagában nem volt közösségalkító tényező. A család, a falu, a város, a nemesi família jelentős részben azért jött létre, hogy védelmet biztosítson mindazoknak, akik hozzá tartoznak. Igaz ez az emberi közösségek nagy részére. Csakhogy a dolgok általános eredetéről szóló elképzelések nem adnak magyarázatot az egyes jelenségek működésére. Az egyes hatalmaskodások nem hoztak létre közösségeket, csupán a már meglévő közösségekből toborozták a segítőket.

Ha a hatalmaskodást nem mint jogi, hanem mint általános társadalmi jelenséget vizsgáljuk, legegyszerűbben Clausewitznek a háborúról megfogalmazott aforizmáját hívhatjuk segítségül. A hatalmaskodás nem más, mint egy jogvita folytatása más eszközökkel.¹⁰⁸⁹ A jogvita tárgya az az ok, ami kiváltotta a hatalmaskodást megelőző cselekményt, például egy bizonytalan legelőhatár vagy a marhák tilosba terelése. Tisztán magánjogi kérdések körül forgott a vita, például kié a föld, kié az állat, ki okozott kárt. A közhatalomnak szinte semmi szerepe nem

¹⁰⁸⁹ Amikor a jól hangzó megállapítást először elmondtam és leírtam, nem tudtam, hogy ezt előttem már más is megtette. Schäffer, Baumkircherfehde, 153; Tringli, Mittäter, 194.

volt ebben. A hatalmaskodás birtokosok magánjogi, erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel lefolytatott vitája volt.

III. A hatalmaskodás elsimítása

1. Az elsimítás

Az előző részben láttuk, hogy az erőszak magánúton történő alkalmazása – más néven az önhatalom – egy korábban felmerült probléma megoldása volt. A társadalom azért fogadta ezt el annak, mert hatékony és az újkorig szinte az egyetlen lehetséges megoldási módszere volt a jogvitáknak. Ha sorra akarjuk venni a különféle jogok miatt támadt viszályok megoldásainak formáit, elsőként az önhatalommal kell tehát kezdenünk: az erdei és a mezei kártételek elleni védekezésekkel, az erőszakos birtokfoglaló jogszerű kivetésével a birtokból, a lefoglalással és a represszáliával. Az ezeknél alkalmazott erőszak – még ha néha szélsőségesen kemény is volt – hozzá tartozott a probléma megoldásához: megvédte a birtokot és visszaszerezte az elmaradt adósságot. A középkori szokások természetéből fakadt, hogy a törvényes önhatalomnak nem volt és ma sem lehetséges tökéletes felsorolása. Az itt felsorolt öt forma nem egyformán viszonyult egymáshoz, a velük kapcsolatos szokások lejegyzése különböző időben történt meg. Az előző fejezetekben már láttuk, hogy ezeknél jóval több, társadalmilag elismert módszerrel védhette meg a birtokos birtokát, hajthatta be a hitelező a kintlevőségeit.

Mi történt azonban akkor, ha az, akivel szemben erőszakkal léptek fel, vitatta az erőszak jogszerűségét? Ekkor alkalmazták azokat a technikákat, amelyeket a most következő részben tárgyalunk. Ekkor az eredeti probléma, a mezei, erdei kár, az elfoglalt birtok, a többszöri felszólításra sem magadott tartozás mellett egy másik is megjelent: a válaszként adott erőszakos tett. A két probléma együtt jelent meg és nem külön-külön. Ebben teljesen különbözött a középkori világ a polgári koritól. Az újkorban, ha a hitelező napokig elzárva tartja adóságát, bántalmazza és elveszi tőle holmiját, az büntető ügy, melynek elbírálása során nem foglalkoznak az adósság jogosságával és nem döntenek arról, hogyan tudja le az adós az adósságát. Ezzel szemben a középkorban az önhatalmú ügyek elsimításakor egyszerre próbálták a két problémát kezelni: az eredeti ügyet és az arra válaszként adott erőszakot.

Az önhatalmú ügyek túlnyomó részét úgy ismerjük meg, hogy vitatták jogszerűségüket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy valóban jogszerűtlenek is lettek volna. A ránk maradt források mégis erről beszélnek. Ezt adják elő az egyedi ügyek, ezeknek az egyedi ügyeknek az általános elbírálásával foglalkoznak a régi szokások és a késő-középkori magyar törvénycikkek tucatjai. A jogtalan magán erőszak jelölésére alkotta meg a magyar nyelv a

hatalmaskodás szót. Az önhatalom és a hatalmaskodás *elvileg* mégsem azonos. Azonos lehet a tett, de óriási különbség van köztük: az önhatalom lehet jogszerű, így a társadalom által tolerált, mi több, elvárt, a hatalmaskodás azonban csak jogszerűtlen lehet. *Egyedi esetben* azonban ennek az eldöntése igen nehéz, hiszen ugyanaz a tett az erőszakot alkalmazó fél szerint jogszerű, az azt elszenvedő szerint ellenben hatalmaskodás. Az erőszak elkövetője vagy az azzal fenyegetőző ember a tett válasz jellegére apellált, arra, hogy ő csupán helyreállította azt a rendet, amelyet az bontott meg, akivel szemben kénytelen volt erővel fellépni. Az erőszak kárvallottja csak azt az erőszakot mondta el, amelyet elszenvedett a másik féltől, és ezt hatalmaskodásnak nevezte. Míg *elvileg* egy önhatalmú tett vagy jogos, vagy hatalmaskodás, *egyedi esetben* egyszerre akár mindkettő is lehetett. A legjobb megoldás abban a kérdésben, hogy egy tett jogos önhatalom volt-e, avagy hatalmaskodás, a megegyezés volt. Ha másként nem ment, a megegyezés kikényszerítése útján. Látni fogjuk, hogy szinte minden eszköz ezt próbálta elérni.

A sokféle megoldási módszer összefoglaló nevéül az elsimítás szót választottuk. Az elintézés túlságosan hivatalos lenne, márpedig e módszerek között nem is egy olyan akadt, amely a legkevésbé sem kapcsolódott semmiféle közhatalmi funkciót ellátó intézményhez. Az elsimítás módszereit nem lehet tökéletesen csoportosítani. A polgári korszakban teljesen bevett peres és peren kívüli eljárásra osztásnak nincs létjogosultsága: per közben is lehetett a pertől független egyezsége lépni. A mesterséges felosztás helyett nézzük inkább a különböző módszereket. Ezek nem gyökereznek korabeli kategóriákban, utólag alkottuk meg őket. Első helyen az erdei mezei kátételek során követett eljárást kell megemlíteni. A következő megoldás az volt, ha a sértett fél vagy annak földesura avagy városa szólította fel a károkozót vagy a hatalmaskodót a cselekmény abbahagyására és elégtétel adásra.¹⁰⁹⁰ A harmadik módszer, ha a károkozó, a hatalmaskodó földesura parancsolta meg saját alattvalóinak, hogy hagyják abba a tettet. A negyedik, ötödik és hatodik eljárás az egyezés volt, melynek legalább három fajtáját különíthetjük el: a per nélkülit, a per során születettet és a hivatalos bírósági ítélet után megkötött békét. A hetedik maga a per, a nyolcadik a *honor* birtokosok és más királyi birtokok előjáróinak királyi megintése, a kilencedik pedig a hatalmaskodó birtokos királyi vagy bírói megintése. Ezeket az eljárásokat egymás mellett is alkalmazták. Az első háromról már a hatalmaskodások törvényes alapjainál és a hatalmas tetteknél beszéltünk, így most csak a többi ötöt vesszük sorra. A hatalmas tettek leírása során elsősorban az erőszakkal élő fél cselekedeteit és motivációját vizsgáltuk, ezúttal azonban az erőszakos tettet

¹⁰⁹⁰ Bánffy oklt. I. 313. sz. (593)

elszenvedő felet kísérik végig azon az úton, ahogy igazságát kereste. Vizsgálódásunk nagy részét a per elemzése teszi majd ki. Nem általános perjogot adunk elő, hanem csak azokat a szokásokat vesszük számba, melyeket a hatalmaskodás miatt indított per során követtek.¹⁰⁹¹ A magyar forrásadottságokat nem tudjuk kikerülni: a 11–12. század pereiről nem beszélünk, csak a későbbi évszázadokéről, elsősorban a 14–15. századéről. A megyei, a közgyűlési, a vajdai, a szlavón és macsói báni törvényszék eljárását nem vizsgáljuk külön, beérjük a kúriai perrel.

¹⁰⁹¹ A magyar peres szokások történetének mindmáig legalaposabb feldolgozását a Hajnik Imre végezte el 1899-ben megjelent monográfiájában. Hajnik lehetőségeit azonban behatárolták a rendelkezésre álló források. A kései középkor változásaival vagy csak keveset foglalkozott, vagy az ott megismert jelenségeket visszavetítette korábbi korokba. Ennek ellenére Hajnik biztos és tiszta ítélőképességgel megírt könyve a legjobb munka a középkori perek megismeréséhez. A továbbiakban nem Hajnikot ismétlem, hanem hatalmaskodásokkal kapcsolatos peres szokásokkal egészítem ki művét. Hajnik, Bírósági szervet és perjog.

2. Újítás és reform, per és béke

Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, meg kell ismernünk, hogyan gondolkodott a középkor embere a konfliktusokról és azok elsimításáról.

Mai szóhasználatunkban a reform újítást jelent, egy új intézmény behozatalát. A középkorban azonban a reform és az újítás ellentétes értelmű fogalmak voltak. Természetesen nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában. Az újítás (*novitas*) a régi szokások megsértését jelentette, és a szó az esetek többségében nagyon negatív jelentést hordozott.¹⁰⁹² Ez nem csak néhány, bizonyos újításra volt igaz, hanem mindenféle. Az újítás általánosan elvetendő rossz volt, amelyet *visszaállítással*, a régi intézmények *visszahozatalával*, a régi állapot *visszaformálásával*, latin szóval *reformatio*val lehetett megszüntetni. A középkori reform tehát nem újat alkotott, ellenkezőleg azokat a régi viszonyokat állította vissza, melyeket az újítás, helyesebben az újítások – a kifejezés ugyanis forrásainkban általában többes számban állt – megzavartak és nem hagytak érvényesülni.¹⁰⁹³ A régi állapot helyreállításával már megismerkedtünk a határok visszaállításánál. Ami ott kicsiben érvényesült, azt kell elképzelnünk a jogi, politikai gondolkodás egészére és a teljes országra vonatkoztatva, ha helyesen akarjuk értelmezni e szavakat.

Az ország helyreállítása (*reformatio regni*) nem uralkodói program volt, hanem állandó ideológiai elem, amelyet akkor hangsúlyoztak különösen ki, ha korábban háború vagy zavaros idők sújtották az országot, vagy ha az uralkodó távol volt az országtól. Mindhárom olyan esemény volt, amely a közvélekedés szerint megzavarta a nyugalmas állapotot, amelyet aztán reformálni kellett. A tatárjárás után IV. Béla ezért beszélt rendszeresen az ország régi állapotának reformálásáról.¹⁰⁹⁴ Tizenhárom évvel a mongolok kivonulása után Vácon Nógrád, Hont és Gömör megyék részére közgyűlést tartott, és ott visszahelyezte korábbi állapotukba az esztergomi érsek hadakozó nemes jobbágyait és kondicionáriusait. Az erről szóló oklevél általános indoklásában úgy fogalmaztak, hogy a király célja „országunk deformált állapotát jobbá reformálni és kinek-kinek a magáét visszaadni”.¹⁰⁹⁵ Két évvel később, 1257-ben Csák

¹⁰⁹² 1325: Vetera monumenta, I. 766. sz. (499); 1386: 1. tc. (DRH); 1397: 53. tc. (DRH)

¹⁰⁹³ Angermeier, Reichsreform, 3; Eike Wolgast, Reform, Reformation, In Geschichtliche Grundbegriffe, 324.

¹⁰⁹⁴ Szűcs, Az utolsó Árpádok, 12.

¹⁰⁹⁵ „statum regni nostri deformatum in melius reformare volentes et unicuique, quod suum est, restituere” MES I. 553. sz. (423). A deformált helyzet reformálása megjelent az 1385-ös decretumban is: „pro reformandis deformatis remeliorandisque et discutiendis ac rectificandis universis et singulis ipsius regni nostri factis” DRH 1301–1457. 146.

tárnokmestert és zalai ispánt szintén közgyűlések tartására küldte ki a király, elsősorban azért, hogy az elfoglalt várföldeket visszaszerezze. Csák oklevelének szerkesztője ekkor már azt állapította meg, hogy „az ország jobbra reformált helyzetbe és nyugalomba jutott”.¹⁰⁹⁶ A két oklevélből pontosan kiderül, hogy elsősorban minek a helyreállítását, azaz reformját vállalta magára király: az elfoglalt birtokok jogszerű visszaadását (*occupationes possessionum... iuris ordine reintegrare*) és a szétszéledt földesúri alattvalók visszavitelét. A birtokfoglalás olyan tettnek számított, amelyet néhány évized múlva már hatalmaskodásnak neveztek.

A reform egyik fontos eleme tehát a jogtalan birtokfoglalások, a későbbi hatalmaskodások visszaszorítása volt. Legalább ekkora jelentőséget tulajdonítottak a bűnözők visszaszorításának, ahogy akkortájt írták, kiirtásának is. III. András trónra léptekor alkotott törvénykönyvének artikulusai teljesen a birtok- és vagyonvédelem szellemében készültek: megszüntették az országon átutazó kereskedőkön tett lefoglalásokat, eltörölték a László király alatt emelt vámokat, leromboltatták a mások kárára emelt tornyokat vagy várakat, visszaadták az elfoglalt birtokokat, vásárokat és várakat.¹⁰⁹⁷ A rendelkezéseket nem sikerült megvalósítani, ezért alkották meg az 1298-as törvényt.¹⁰⁹⁸ A zavaros időkhöz méltóan, ez utóbbinak mindjárt az első cikkelyei a királyi és királynéi jószágok, a nemesek és az egyháziak jogtalanul elfoglalt birtokainak visszaadásáról, a bárói rablások, latorságok és foglalások megbocsátásáról rendelkeztek.¹⁰⁹⁹ A továbbiakban is a *visszabocsátás (remissio)*¹¹⁰⁰ és a *visszaadás (restitutio)*¹¹⁰¹ voltak a törvények vezérlő eszméi.

A birtokfoglalások, a hatalmaskodások, a királyi engedély nélküli várépítések ellentettje a béke volt. Amint I. Károly uralmának közepén véget értek a zavaros idők, az elmúlt évek harcaira visszatekintve a legfontosabb céllá a béke helyreállítása (*reformatio pacis*) vált. Az ezúttal jórészt fegyverrel folyó reform élén a király állt, de hívei nélkül semmire sem vitte volna. Így aztán a kipróbált harcostársak érdemeinek felsorolásában kitüntetett szerepet kapott az, hogy egykoron ők is kivették a részüket az országos béke reformjából.¹¹⁰²

Visszaalakítással kellett küzdeni az újítások ellen. A temesvári országgyűlés összehívását 1397-ben azzal indokolták, hogy az ország jó és nyugodt állapotáról és az ország határainak

¹⁰⁹⁶ „*postmodum autem per divinam pietatem regno ad statum meliorem reformato et in tranquillitatem posito*” ÁUO VII. 329. sz. (465) Mindkettőt idézi Szűcs, Az utolsó Árpádok, 62; Tringli, Bolondok hajója, 182.

¹⁰⁹⁷ 1290: 10, 11, 12, 13. tc. (DRMH)

¹⁰⁹⁸ Pauler, A magyar nemzet története, 453; Marczali, Magyarország az Árpád-házi királyok alatt, 275; Hóman, Magyar történet, 622; Lenkey – Zsoldos, Szent István és III. András, 205.

¹⁰⁹⁹ 1298: 1. tc. (DRMH)

¹¹⁰⁰ 1298: 3. tc. (DRMH)

¹¹⁰¹ 1298: 5. tc. (DRMH)

¹¹⁰² 1328-ban három adománylevél, illetve megerősítés *narratio*jában is szerepelt, hogy a kedvezményezett, vagy őse *pro reformatione pacis in regno* végzett szolgálatokat. AO II. 317. sz. (355); 325. sz. (363); 368. sz. (369)

helyreállításáról tárgyaljanak.¹¹⁰³ A végzések egy folyamatos háborúról, a déli határokon az oszmánok és az ortodoxok elleni védekezésről szóltak, de a hatalmaskodásokról is rendelkeztek. A hatalmaskodások középkori meghatározásánál már beszéltünk arról a cikkelyről, mely a különböző hatalmas cselekedeteket újításoknak (*novitates*) nevezte. Az egyik temesvári törvénycikk szerint ezekben az ügyekben a sértett fél számára a megyéknek azonnal elégtételt kellett adni, még akkor is, ha a király a hatalmaskodó számára kegyelemlevelet állított volna ki.¹¹⁰⁴ Az újítás itt nem általános értelemmel szerepelt, hanem nagyon is konkrét dolgot jelentett, az „újonnan elkövetett tett” szóösszetétel a legpontosabb fordítása. 1397-ben mindenki számára világos volt, hogy miről van szó. A *novitates* a törvény hatályát akarta jelölni. Nem a régóta a kúrián forgó, évek óta tárgyalt ügyekre volt érvényes a megyék elégtételadási kötelezettsége, hanem azokra a hatalmas tettekre, melyeket újonnan követtek el. A 14. század végi jogérzéknek elég volt ez a meghatározás: a cikkely a törvény meghozatala vagy kihirdetése után elkövetett hatalmaskodásokra vonatkozott. Szó sem volt egyedi szóhasználatról! A 15. század első felében arra emlékeztette egy magánlevél írója a címzettet, hogy megígérte neki, amíg Budán lesz, semmiféle új dolgokat (*novitates*) nem fog birtokán elkövetni, ámde az – folytatta – mégis kirabolta. A levélben szereplő *spoliare* ige alkalmazása azt mutatja, hogy nem holmi bűncselekményről, hanem jogvitából fakadó lefoglalásról, magyarán hatalmaskodásról volt szó.¹¹⁰⁵ A Bánfi fivérek között kötött 1471-es egyezségben az újítás az ellenségeskedés szinonimája volt.¹¹⁰⁶ A *novitates* tehát a mindennapi latin nyelvhasználatban nem egyszerűen új cselekményeket, hanem új hatalmaskodásokat jelentett.

Az újításoknak ez az értelme azért került elő a temesvári törvény cikkelyében, mert volt egy általánosan ismert, gyakrabban használt jelentés is: az új intézmények meghonosítása. Ez éppoly káros dolognak számított, mint az új hatalmaskodás. Az újonnan trónra lépő uralkodók a választási hitleveleikben rendszeresen ígértet tettek arra, hogy megszüntetik elődjeik káros újításait és helyreállítják, azaz megreformálják az ország régi állapotát. Szó sem volt itt a régi uralkodó elleni ellenzéki hangulat megfogalmazásáról, az új, a választóinak kiszolgáltatott király kényszerű engedékenységéről, még kevésbé a konzervatív rendek reakciójáról a reformer királyi hatalom fölött. Az elvetendő újítások közt hiába is keressük az előd politikájának olyan elemeit, amelyeket az újkori történétírók oly nagy előszeretettel

¹¹⁰³ „*pro bono et tranquillo statu ac restauratione confiniorum dicti regni nostri*” 1398: Praefatio (DRH)

¹¹⁰⁴ 1397: 53. tc. (DRH)

¹¹⁰⁵ é.n.: Bánffy oklt. I. 413. sz. (593)

¹¹⁰⁶ „*nullus nostrum per se vel per suos familiares sine omnium nostrorum aut tunc presentium nostrorum voluntate et consilio inimicitas aut aliquas innovationes audeat inchoare*” Bánffy oklt. II. 119. sz. (143)

emlegettek. A királyok nevében intézkedő kormányzatok százával hoztak olyan kisebb-nagyobb rendelkezéseket, amelyek a kormányzat napi problémáira adott új megoldások voltak. E rendelkezéseket az ország jó állapota érdekében (*pro bono statu regni*) alkották meg, legalábbis ezzel próbálták elfogadtatni őket. Csakhogy még a legjószándékúbb kormányzat is sért érdekeket. Azoknak, akiknek kárára volt a kormányzat egyik-másik tevékenysége, ha lehetőségük volt rá, megfogalmazták sérelmeiket, *gravamenjeiket*, amelyet a kormányzat vagy orvosolt, vagy nem. Az új uralkodótól és kormányzatától elvárták az alattvalók, hogy oldja meg a sérelmeket, és szüntesse meg azokat a régi, jó és békés állapottal szemben meghozott újításokat, amelyeket az elődje alatt hoztak. Ide számították azokat a spontán kialakult szokásokat is, amelyek korábbi időkben jöttek létre, és valakinek a korábbi jogát csorbították.

A koronázási hitleveleket a leendő királyok emberei éppoly alaposan elolvasták, mint a választók. Ha e hitlevelet később törvénybe foglalták, az már a király nevében kelt rendelkezésnek számított. Az új király nem azért lépett trónra, hogy kevesebb legyen a hatalma, mint elődjének, választói nem azért kötöttek vele egyezséget, hogy később, mint udvarának emberei megkötött kézzel kormányozzanak. A korábbi újítások megszüntetése, a régi állapot visszaállítása olyan ideológiai elem volt, amelyet mindkét fél magáénak vallott. Ezt tanulták a hercegek nevelőiktől, ezt hallották a nemesek atyáiktól. Az újítások megszüntetése az új király érdeke volt, amelynek írásba foglalását elvárta a választóitól. A szokások mellett ez biztosította számára azt, hogy elődje udvarát lecserélhesse, elődje törvényeit ne kelljen betartania, általában mindenféle, neki nem tetsző, korábbi rendelkezésnek búcsút inthessen arra való hivatkozással, hogy azok káros újítások, neki pedig nincs más célja, mint a reform.

A politikai ideológiák sohasem szolgálnak a kormányzás napi mércéjéül. Szerepük csak annyi, hogy a külvilág szemében elismertté tegyék, törvényesítsék a kormányzati cselekedeteket. Így volt ez a középkorban a reformmal és az újításokkal is. A trónra lépett király mindjárt első nap valójában újításokat vezetett be, olyan intézkedéseket, amelyeket azonban ő és udvara soha nem nevezett annak. A régi, békés állapot reformja éppúgy alkalmas volt a napi kormányzásra, mint bármely más elmélet. Erre való hivatkozással éppúgy lehetett választ adni a nap mint nap felmerülő kihívásokra, mint az újkori fejlődésorientált, az újítást hasznos vezéreszmévé tevő elképzelések szerint. A nyelvi pontosságra azonban ügyelni kellett: aki azt akarta elhitetni magáról, hogy a jót szolgálja, annak a reformot csak a visszaalakítás értelmében volt szabad használnia. A jogi szövegek

írói, legyenek azok törvények fogalmazói, vagy csak egy egyezés megszövegezői, évszázadokig nem is vétettek koruk nyelvi korrektsége ellen.

A Kis Károly meggyilkolása és Mária királynő foglyul ejtése után király nélkül maradt országban a királyi tanács 1386-ban egy nyilatkozatot állított ki. A békés nyugalom (*pacis tranquillitas*) érdekében kijelentették, hogy az ország határait a külső ellenségtől megvédik és fellépnek a hatalmaskodásokkal szemben. Zavaros időkben vagyunk, ezért a belháborút a hatalmaskodás szóval írták le. Határozataikat az ország jó állapotának és a béke helyreállításának érdekében hozták meg. Élükön az a döntés állott, hogy bármilyen újítások (*novitates*) vagy veszélyes mozgalmak (*motiones difficiles*) keletkeznének az országban, a király a főpapokkal, a bárókkal és néhány gazdagabb nemessel tárgyaljon azok visszaszorításáról.¹¹⁰⁷ Az „újítások” és a „veszélyes mozgalmak” itt jóval általánosabb értelemben szerepelnek, mint egy évtizeddel később a temesvári törvényben, de ez az értelem még mindig a hatalmaskodás fogalmához áll a legközelebb.

Albert király 1437-ben kelt választási feltételeinek élén az az ígéret állt, hogy az ország régi törvényeit és szokásait a király helyrehozza (*reducemus*), visszaállítja (*reintegrabimus*) és helyreállítja (*reformabimus*). E mondat szóról-szóra bekerült a király 1439-ben elfogadott dekrétumába is. Jelentéktelen változtatásokkal becikkelyezték a dekrétumba a választási kapituláció ama pontját is, hogy az „újításokat és a behozott ártalmas szokásokat” el kell törölni és meg kell szüntetni.¹¹⁰⁸ II. Ulászló cseh király 1490. július 31-én Farkashidán írta alá a magyar urak elébe terjesztett választási feltételeit. Első pontja úgy szólt, hogy a király megőrzi az ország régi jogait, kiváltságait és szokásait, és semmiféle újításokat (*nullas prorsus novitates*) nem fog bevezetni, miként azt Mátyás király tette. Csekély változtatásokkal ez is átkerült Ulászló király első törvénykönyvébe.¹¹⁰⁹ Az újítások ezekben a választási feltételekben és törvényekben itt jóval általánosabb értelemben állnak, mint láttuk azt a királyi tanács fehérvári határozatában vagy a temesvári országgyűlés törvénycikkelyében. Albert választási ígéretei a legelvontabbak, semmiféle utalás nem található arra, hogy miféle újításokat kellett volna megszüntetnie. A farkashidai egyezségből azonban egyértelműen kitűnik, hogy az egyforintos hadiadót kívánták megszüntetni és a Mátyás által erőszakosan elvett jószágokat visszaadni.

¹¹⁰⁷ „ut in pacis tranquillitate coli possit... contra extraneamque potentiam nos omnimodo resistendo oponemus pro defensione regni et suarum tenutarum et confiniorum, nec non etiam contra quemlibet potentem inter nos insulantem et actos potentiariorum exercentem et contra presentis pacis ordinationem rumpentem totis viribus insurgemus” Bak, Königtum und Stände, 131.

¹¹⁰⁸ A választási feltételek: DF 290162. Hibás kiadása: Bak, Königtum und Stände, 136. 1439: 1, 4. tc. (CJH, DRH)

¹¹⁰⁹ A választási feltételek: Bak, Königtum und Stände, 152. 1492: 1. tc. (CJH, DRMH)

Forrásainkban a béke kétféle jelentésben szerepel, jelöli egyrészt a nyugodt és zavartalan állapotot és azt a módszert, amivel ezt elérik: az egyezséget. Ez utóbbiról még bőven lesz szó, ezért nézzük az előbbit. A béke (*pax*) és a nyugalom (*tranquillitas*) gyakran álltak egymás mellett, a két szó gyakorlatilag ugyanazt jelentette. Az egyénnek ugyanúgy szereztek békét, mint az országnak: helyreállítással, azaz *reformatió*val. Egy szökött szolga ügyében folyó perben úgy egyeztek meg a pereskedők egymással 1257-ben, hogy fogott bírák állították helyre közöttük a békét.¹¹¹⁰ Druget Vilmos nádor előtt egy szűkebb értelemben vett birtokügyben 1329-ben megint csak fogott bírák „közbeavatkozása és helyreállítása” vetett véget a vitának.¹¹¹¹ Fogott bírák rendelkeztek 1468-ban arról, hogy a felek alattvalói közt az elkövetkezendőkben keletkező egyenetlenségek esetén hogyan reformáljanak majd helyesen.¹¹¹² Az egyezés és a reform ugyanazt jelentették.¹¹¹³ Az egyezés célja a béke helyreállítása (*reformatio pacis*) volt.¹¹¹⁴

A béke helyreállítása azonban nem csupán az áhított nyugalom felé vezetett, hanem egyben meg is szüntetett egy rossz állapotot. Miként az ország békéjének reformja a zavaros időknek, úgy az alattvalók közti béke reformja a hatalmaskodásoknak vetett véget.¹¹¹⁵ De nem csak annak.

A per a középkor emberének szemében éppúgy a béke megbontása volt, mint a hatalmaskodás. Ebből a felfogásból fakadt az az európai peres szokásokban mindenütt megfigyelhető jelenség, hogy a pereskedő felek nem voltak egyenrangúak. A pert kezdeményező fél, a felperes vállalát jóval több teher nyomta, mint az alperesét. A felperesnek, mindig készen kellett állnia a bizonyítékaival, mert ha nem, azonnal peresztes lett. A felperes békétlen embernek számított, aki az ellenségeskedést a bíróság elé viszi, ezért nem lehet vele úgy bánni, mint az alperessel, ezért kell rá szigorúbb szabályokat alkalmazni – szólt az érvelés.

A per és a hatalmaskodás egyformán ellenségeskedésnek, ellentétnek számított. Az ellenségeskedés és ellentét fogalmakat ugyanis mindkettőre rendszeres használták a középkori iratok fogalmazói, csak mi alkottunk közöttük hierarchiát. A per és a hatalmaskodás azonban

¹¹¹⁰ „*mediantibus viris idoneis et discretis pacem in hunc modum reformassent*” Pannonhalmi konvent oklt. I. 4. sz. (22–23)

¹¹¹¹ „*per intermedium et reformationem proborum virorum*” AO II. 368. sz. (422)

¹¹¹² „*...recto ordine reformare debeant, ubi autem ipsi castellani vel officiales inter se in eisdem reformandis et rectificandis bono modo concordare non possent*” Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 43. sz. (407)

¹¹¹³ 1332: „*per reformationem et compositionem virorum nobilium*” AO II. 504. sz. (590); 1356: „*per reformativam compositionem plurimorum proborum et nobilium virorum*” AO VI. 271. sz. (428)

¹¹¹⁴ AO II. 508. sz. (594); AO III. 96. sz. (132); 106. sz. (151); AO IV. 297. sz. (490); AO VI. 60. sz. (98)

¹¹¹⁵ Mátyás király választási dekrétumának előszavában a béke (*pax*), állandóság (*status*), hasznosság (*utilitas*) és jólét (*comodum*) álltak szemben a zavaros idők harcaival (*guerris*) és egyenetlenségeivel (*dissensionibus*). 1458 (I): Praefatio (DRH)

mégsem voltak azonosak, azaz a per nem volt hatalmas tett. Hogy mennyire nem számított annak, azt tökéletesen elárulja egy Hont megyében 1339-ben kötött birtokcsere. A szerződésben a két fél szokás szerint vállalta, hogy kölcsönösen szavatolják egymást az átadott birtokokban, ha pedig szavatossági vállalását valamelyik fél nem teljesítené, azonnal köteles visszaadni az eredeti birtokot. Hozzá tették azonban az egyezséghez, hogy a szavatosság nem terjed ki a hatalmas tettekre. A 16. század elején már ez volt a bevett szokás, ekkor azonban még nem, mert külön egyeztek meg róla a felek.¹¹¹⁶ Azaz, ha az elcserélt birtokot perrel támadta volna meg egy harmadik személy, a régi birtokosnak kötelessége volt, hogy az új segítségére siessen, és ő is perbe lépjen az új birtokos mellett. A segítségnyújtási kötelezettség azonban csak perbeli segítséget jelentett. Ha az új birtokra költözött felet az egyik szomszédja megtámadta volna, a régi birtokosnak nem kellett lóra kapnia és segítenie abban, hogy az új birtokos erőszakkal torolja meg a sérelmet.

A per tehát rossz dolog volt, legfeljebb szükséges rossz, de az önhatalmú erőszak is ennek számított. A hatalmaskodásokat lezáró egyezséglevelekben a per és a hatalmaskodás sokszor egymás mellett szerepelt: ezt is, azt is félretette, aki békét kötött ellenfelével. A per, az ellenségeskedés, a károkozás, a hatalmaskodás, a gyűlölség egy töről fakadtak, és egyformán meg kellett őket szüntetni.¹¹¹⁷ Könnyű meglelni a magyarázatot erre a jelenségre. Egészen a 15. századig a perek jelentős részét párbajjal intézték el. A párbaj szokott helyén ugyan fizetett bajnokok küzdöttek egymással, nem úgy, mint a hatalmaskodások során, ahol a hatalmaskodó familiárisaival és alattvalóival együtt támadt a másik félre, de akkor is harc döntötte el az ügyet. Változás e szemléletben a kései középkor évtizedeiben, a 15. században kezdődött, de évszázadok megrögződéseit csak lassan lehetett kiszorítani. Miközben a hatalmaskodás peres szabályai folyamatosan változtak, és ezek az alperest, azaz a hatalmaskodót egyre nehezebb helyzetbe hozták, a pert elítélő konzervatív formulák tovább éltek.

Az előző rész végén említett, Clausewitztól kölcsönzött, de átalakított idézetet tovább fűzhetjük. Nemcsak a hatalmaskodás volt a jogvita folytatása más eszközökkel, hanem a hatalmaskodási per is a viszály folytatása volt más eszközökkel.

¹¹¹⁶ „obligantes se ipsos partes, ut si temporis in processu quicumque ipsas partes ratione concambii predictarum possessionum impedire quocumque modo voluerit, extunc una pars partem alteram, excepta autem actibus potentie expedire teneretur, vel si expedire unum alium non posset, extunc una pars parti altere possessionem suam, ut superius est expressum, reddere et restituere teneretur” DL 40795. (AOkl XXIII. 83. sz.)

¹¹¹⁷ 1257: „controversiis vel litibus insurgeret” Pannonhalmi konvent oklt. I. 4. sz. (22–23); 1336: „lis rancor et controversia hucusque ... inter ipsos habita, de medio eorum radicibus evulsis sopiatur” Sztáray oklt. I. 70. (117); 1341: „nunquam de cetero inter se litigia vel aliqua contraria ac nocumenta premissorum similia vel minora committent” DF 277292. (AOkl XXV. 657. sz.); 14. sz. közepe: „insolentie, discordie, lites et guerre, nec non actus potentiales” Kovachich, Formulae, 2; Tripartitum I. 74–76; Quadripartitum II. 45–47.

3. A tiltakozás

A tiltakozás jogfenntartó nyilatkozat volt, amellyel akkor élt valaki, ha jogai sérültek. A magyar jog egyik legtöbbször, sokféle ügyben és különböző módszerek szerint alkalmazott intézményével azok is éltek, akiket hatalmaskodás ért. Szinte kizárólag birtokfoglalások során került sor erre.

Az, akinek elfoglalták a birtokát, megjelent egy hiteleshely,¹¹¹⁸ ritkábban egy nagybíró¹¹¹⁹ vagy egy vármegye¹¹²⁰ előtt, előadta, hogy ki, melyik birtokát foglalta el, és eltiltotta a birtok további élésétől. Tettek efféle tiltakozást a közgyűléseken is,¹¹²¹ a vármegye előtti tiltakozásnak pedig két módszere is kialakult. A gyakrabban alkalmazott eljárás szerint a tiltakozó megjelent a megyei törvényszék előtt, és ugyanúgy adta elő a számára sérelmes tettet, és kért róla oklevelet, mintha egy hiteleshely előtt tette volna ezt meg. Előfordult azonban az is, hogy az, akinek elfoglalták birtokát, a *sedrián* azzal a kéréssel jelent meg, hogy a megye végezze el az eltiltást. A törvényszékről ilyenkor kiküldtek egy embert – többnyire egy szolgabíró – aki a tiltakozó vagy annak ügyvédje kíséretében kiszállt oda, ahol a foglaló lakott és akit a megyei kiküldött tiltott el a foglalástól.¹¹²² A nyilatkozatról kiállított oklevél általában egyszerre tartalmazta a tiltakozást (*protestatio*) és az eltiltást (*prohibitio, inhibitio*). Az előbbi azt fejezte ki, hogy a foglalás a tiltakozóra nézve kárt okozott, az utóbbi pedig felszólítás volt, hogy a foglaló hagyjon fel tétével. Az oklevelek szokásos többtagúságával éltek általában a fogalmazók: a birtok „elfoglalástól, tartásától, használatától, megőrzésétől, haszonvételeinek szedésétől és beszédésétől” tiltották el azt, aki más jószágára tette rá a kezét.¹¹²³ A formulák ismétlődése azonban nem jelentette azt, hogy automatikusan írták volna őket, mindig a konkrét tethez alkalmazták az eltiltott cselekmények felsorolásait.

A foglalások ügyében kelt tiltakozó oklevelek nagy többsége semmit sem mondott a foglalás részleteiről és beírta annyival, hogy a tiltakozó kijelentette, hogy a birtokát elfoglalták. Csak ritkán adták elő a felek, hogy a foglalás valójában hogyan valósult meg. Találkozunk pl. vadászattal és madarászattal,¹¹²⁴ föld bevetésével és szőlő telepítésével,¹¹²⁵ erdő élésével.¹¹²⁶

¹¹¹⁸ 1411: ZsO III. 16. sz. (79); 434. sz. (157); 703. sz. (218)

¹¹¹⁹ 1412: ZsO III. 1617. sz. (407)

¹¹²⁰ 1411: ZsO III. 620. sz. (201–202); 627. sz. (203); 1207. sz. (316)

¹¹²¹ 1411: ZsO III. 1258. sz. (326)

¹¹²² 1411: ZsO III. 505. sz. (177). Ez *inquisitio*val összekötött eljárás volt. 1053. sz.(284); 1183. sz. (311)

¹¹²³ „*ab occupatione, usurpatione, detentione, conservatione, perceptione, percipi factione*”

¹¹²⁴ 1411: ZsO III. 1183. sz. (311)

A hatalmaskodási panaszokhoz képest azonban a tiltakozások nagyon szűkszavúak, a részletekről szinte semmit sem árulnak el. Ritkán említették meg azt is, hogy a birtok foglalása hatalmasul vagy hatalmaskodás közbejöttével történt.¹¹²⁷ Némileg gyakrabban fordult elő azonban, hogy a tiltakozó a foglalásért és a birtok éléséért nem csak a másik birtokost tette felelőssé, hanem a parasztjait is. Az eltiltás ezekben az esetekben nem csak a földesúrra, hanem alattvalóira is vonatkozott.¹¹²⁸ Hogy a szomszéd birtok egy darabjának elfoglalását sokszor nem is a földesurak, hanem a parasztok kezdeményezték, azt jelentős részben a tiltakozásokból tudhatjuk meg.

A tiltakozás nem volt nyilvános nyilatkozat. Bevallás formájában történt, tehát arról csak az érdekelt fél és a hiteleshely vagy a bíróság alkalmazottjai tudtak. Kivételt a megyei eljárás jelentett. A *sedria* előtt tett tiltakozás híre gyorsan eljutott a foglalókhöz is, hiszen a törvényszéken csupa megyebeli vett részt, akik hamar hazavitték a tiltakozás hírét. A megye helyszínen végzett eltiltása pedig egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy azonnal tudomást szerezzenek róla a foglalók.

A birtokfoglalás kárvallottjai azonban a tiltakozással nem orvosolták sem a foglalást, sem az azt kísérő erőszakos cselekedeteket. A tiltakozás tehát közvetlenül nem volt része a hatalmaskodás elsimításának. Nem is ez volt a célja. A tiltakozás fontos következménye volt, hogy ez után nem állíhatta azt a foglaló, hogy békésen élte a birtokot, azaz a tiltakozás megakasztotta az elévülést. Így, ha valaki úgy érezte, hogy jogtalanul foglalták el a birtokát, és a perre ugyan nem volt felkészülve, de nem akarta, hogy jószága elveszen, akkor elég volt, ha tiltakozást tett. Nemesi birtokokban ezek után harminckét évig szünetelt az elbirtoklás. Ha egy család az elbirtoklási időn belül rendszeresen tiltakozással élt a másik fél foglalása ellen, akkor akár évszázadokra is lehetetlenné tehetette az elbirtoklást.¹¹²⁹

Az eltiltásnak fennebb megismert formája peren kívüli cselekmény volt. Az ilyen tiltakozás nem vont maga után pert, az így megszerzett oklevéllel azonban később meg lehetett jelenni a bíróság előtt, és bizonyítani lehetett, hogy a foglaló nem birtokolta békésen a birtokot. A panasz bizonyításakor elvégzett eltiltásokról később még lesz szó.

¹¹²⁵ 1411: ZsO III. 1207. sz. (316)

¹¹²⁶ 1411: ZsO III. 1258. sz. (326)

¹¹²⁷ 1469: Perényi lt. 531. sz. (257); 1488: uo. 615. sz. (294)

¹¹²⁸ 1411: ZsO III. 1183. sz. (311); 1258. sz. (326); 1506: Perényi lt. 723. sz. (329)

¹¹²⁹ Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 341.

4. A pereskedők taktikája és a szokások

Amikor a hatalmaskodás elszenvetője a per indítása mellett döntött, kitervelte a per során folytatandó taktikát is. Ezt annak a célnak rendelte alá, amit a perrel el akart érne. A cél többféle lehetett, és a legkevésbé sem merült ki abban, hogy a bíróság kedvező végítéletét elérjék. A perbe bocsátkozó felek jelentős része már a per kezdetén azzal számolt, hogy a per közben valamilyen számára kedvező egyezséget tud ellenfelével szemben elérni.

Három rejtett lehetőséggel is számot kell vetnünk, ha a hatalmaskodási perek indításának okát vizsgáljuk. A hatalmaskodásért indított per, vagy legalábbis az azzal való fenyegetőzés ürügy is lehetett arra, hogy valamilyen egészen más, a felek közt régóta húzódó ügyben egyezségre jussanak. Előfordulhatott az is, hogy valaki addig provokálta a szomszédját, amíg az erőszakkal nem védekezett, a provokáló pedig ezért hatalmaskodási pert indított, bízva ügye sikerében. Feltételezhetjük ennek a fordítottját is: a hatalmaskodó azért nyúlt erőszakhoz, hogy rákényszerítse ellenfelét a pereskedésre és így a megegyezésre. Bizonyára nagyon sok esetben fordultak elő ezek a módszerek, bizonyosat azonban e szándékokról nem tudunk. A magyar források erről ugyanis nem tudósítanak.

A 14. század közepén Sopron megyében két tekintélyes család férfitagja állt szemben egymással. Az Osl nemzetségbeli Agyagosi Péter Nagymartoni Miklóstól magának követelte Höflein birtok háromnegyedét és mellé egy pusztát. Nem elégedett meg a birtokperrel, hanem hatalmaskodásért is perbe fogta Miklóst. Három dolgot kért számon rajta. Először is a birtokok hatalmas elfoglalását, aztán Höflein szölei után járó hegyvám egy részének beszédését, végül pedig sarródi halászhajóvarsáinak tönkre tételét.¹¹³⁰

A birtokügy és a hatalmaskodásnak tekintett birtokfoglalás elválaszthatatlan volt egymástól, miként a hegyvám beszédése is. Ha Nagymartoni Péter magának vallotta egész Höfleint, akkor természetesen nem adta át Agyagosinak, aki ezt foglalásnak nevezte. A hegyvámval ugyanez volt a helyzet. Akié volt a hegy, annak járt a hegyvám is. Mivel Miklós a hegy egy részét magának tekintette, természetes, hogy a maga javára szedte be a szőlőtulajdonosoktól annak egynegyedét. Ezen az alapon minden birtokügy hatalmaskodási ügy is lehetett volna, hiszen ha a birtokos élte a birtokát, akkor ellenfele szerint elfoglalta, ami pedig hatalmaskodás volt. A varsák elpusztítása – tetemes mennyiségről volt szó, százat elégettek, százat pedig szétszaggattak Nagymartoni Péter pomogyi alattvalói – független volt a höfleini jogvitától. A két szomszéd falu, Pomogy és Sarród a Fertő-tó mellett fekszik, az előbbi Nagymartonié, az

¹¹³⁰ 1356: Sopron vm. oklt. I. 193. sz. (250–261)

utóbbi Agyagosié volt. Hogy a sarródiak hol helyezték ki varsáikat a Fertő partján, azt sohasem fogjuk megtudni, ha azonban azt a pomogyi határhoz tartozó vizeken tették, akkor a halászszerzők elpusztítása teljesen jogos cselekedet volt. Ezúttal is egy nehezen eldönthető birtokvita állt tehát a háttérben. Agyagosinak azonban kapóra jött a varsák megsemmisítése, ezt is hozzá lehetett tenni a höfleini hatalmaskodási panaszok mellé. Ő tehát úgy taktikázott, hogy két pert is indított Nagymartoni ellen, bízva abban, hogy így nagyobb sikert ér el. A magyar jogban a kétféle címen indított per jogsértésnek számított, nem így azonban a párhuzamos hatalmaskodási és birtokper. Ugyanarról a birtokról kiinduló hatalmaskodásért perbe lehetett fogni ugyanazt a hatalmaskodót, aki ellen a panaszos más címen már pert indított. Ezt nem tekintették patvarkodásnak, a felperes ebben az esetben nem veszítette el a keresetét. Agyagosi taktikájának része volt az is, hogy olyan hatalmasnak tartott tettet is hozzá fűzött a panaszához, amely nem tartozott szorosán eredeti peréhez. Kétségtelen, hogy ha a pomogyiak a sarródi partokon pusztították el a varsákat, akkor Nagymartoni pomogyi parasztjai jogtalanul, azaz hatalmasul jártak el, amelyért földesuruknak felelnie kellett.

Ha Nagymartoni Péter előre tudott a halászó eszközök vitatott partszakaszon történő kitevéséről, akkor azok elpusztítása aligha volt független a höfleini jogvitától, és Nagymartoni is kiszámított módon cselekedett. Mivel Agyagosi Höflein miatt perbe fogta, ezért csak a kedvező alkalomra várt, hogy törleszthessen, erre pedig néhány faluval odébb adódott alkalma, amikor a sarródiak az ő állítólagos birtokán halásztak. Ha a pomogyi parasztok uruk tudta nélkül cselekedtek, abban is közre játszhatott az, hogy tudtak a két földesúr peréről, és bátrabban nyúltak kemény eszközökhöz szomszédaikkal szemben.

Nagymartoni távol maradt a kúriától, és egyetlen idézésre sem jelent meg. Hogy miért döntött így, nem tudhatjuk, pedig aligha volt véletlen, aligha jelentette a bűnösség kétségbeesett beismerését és az ügy feladását. A többszöri távolmaradás tetemes bírsággal, végül pedig pervesztéssel járt, Nagymartoni is elvesztette birtokperét. Nem tudjuk, mi lett volna olcsóbb, perbe szállni, vagy bírságot fizetni. A bírságot csak azok kerülhették el, akik utóbb ellenfelükkel megegyeztek arról, hogy nem kell fizetniük, és akiknek a bírák elengedték bírságukat. Az előbbire még csak-csak lehetett esélye a pereskedőknek, az utóbbihoz azonban komoly udvari kapcsolatokra volt szükség. Egy Nagymartoni talán el tudta volna érni ezt, de miért döntöttek a bíróságtól való távolmaradás mellett olyanok is, akik nem reménykedhettek ebben, arra nehéz magyarázatot találni. Számos esetben bizonyára a jól kiszámított perbeli taktikába még a látszólag oly súlyos, főbenjáró ítélet elviselése is belefért. Időközben a peres felek valószínűleg már egyezkedni kezdtek, az alperes pedig szükségtelennek tartotta, hogy

megjelenjen a bíróság előtt. A felperes részéről is működhetett a taktika: kedvezőbb egyezséget tudott a már kihirdetett ítélet után a maga számára elérni, mint a tárgyalás közben. A hatalmaskodás és a per összefügghetett egymással, mindkettő lehetett akár az ügy sikere érdekében kiszámított akció, a legtöbb esetben azonban ennek kibogozására semmilyen lehetőséget nem adnak forrásaink.

A peres taktika csak akkor működött jól, ha a felek kiszámítható szabályok között pereskedtek. A perekre vonatkozó szokások biztosították e szabályokat. E szokások összecsiszoltan működtek ugyan, de nem alkottak egységet. Legfeljebb a középkor végi szerzők csoportosítása során kerültek egymás mellé a szokásjogi gyűjteményes művek oldalain. Az anyagi és az alaki jog megkülönböztetése csak a 19. század végének német kodifikációs munkái során jött létre.¹¹³¹ A középkori jogi gondolkodás azonban nemcsak e fogalmakat nem ismerte, hanem még a perjogot sem, ahhoz ugyanis úgy kellett volna megkülönböztetnie a magán- és a közjogot, ahogyan azt az újkor óta teszik a kontinentális jogok.¹¹³² Voltak ugyan a középkori és kora újkori jogkönyveknek olyan fejezeteik, melyek a perek során követett szokásokról szóltak, de elkülönült perjogról nem beszélhetünk. Ennek ellenére használni fogjuk a perjog kifejezést, mint ahogy már eddig is tettük. Nagyjából azt értjük majd alatta, amit Verbóci is értett, amikor a Hármaskönyv harmadik könyvének tartalmát felvázolta: a bírói ügyeknek és pereknek rendjét és módját.¹¹³³

A hatalmaskodást – korábban már láttuk – a ma polgárinak nevezett ügyek közé sorolták. A hatalmaskodási ügyekben folytatott peres eljárás ennek megfelelően jó ideig alig tért el a többi a polgári ügytől. A 16. század elején már Verbóci István észrevette, hogy a 14. században változott meg az eljárás menete. Verbócinak ezt sugallták az Árpád-koriakhoz képest jóval részletesebb oklevelek, főleg az ítéletlevelek. A Hármaskönyv szerzője – nem tudjuk, hogy milyen hagyományra alapozva – úgy vélte, hogy a peres eljárás új rendszerét I. Károly vezette be, és Franciaországból hozta be Magyarországra.¹¹³⁴ Valójában az eljárási szokások mindig gyorsabban változnak, mint az anyagi jog, különösen így volt ez a középkori szokásjogban. Közelebről szemlélve nincsenek nagy különbségek az Árpád-kor végi és az Anjou-kori perek között. Az igazi változást az írásbeliség rohamos elterjedése jelentette. Ez kétféleképpen jelentkezett. Egyrészt a per olyan szakaszaiban is oklevelet állítottak ki, ahol korábban beérték a szóbeliséggel, másrészt az addig szóbeliségű oklevelek bőbeszédűbbek

¹¹³¹ Az alaki (*formell*) és az anyagi (*materiell*) felosztást először Reinhold Johow használta a német polgári törvénykönyv előmunkálataihoz írott, 1880-ban megjelent művében.

¹¹³² Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 5.

¹¹³³ „*de causarum et actionum iudicialiarum... ordinibus et modis*” Tripartitum I. 1. 4.§; Tringli, A kora újkori kodifikáció, 75.

¹¹³⁴ Tripartitum II. 17. 12.§ Értelmezését lásd: Csukovits, Az Anjou-kori intézményi újítások.

lettek, részletesebben számoltak be az eljárás részleteiről. Sok esetben tehát nem új perbeli eljárások születtek a 14. század első évtizedeiben, hanem csupán ettől kezdve maradtak ránk nagy számban az ezekről szóló források.

Az eljárást csak az egyedi ügyekből, oklevelekből lehet rekonstruálni. Nem maradt ránk, valószínűleg nem is készült egyetlen olyan értekezés vagy nagyobb szokásjogi gyűjtemény sem, amely valamelyik nemesi bíróságon folyó eljárást rögzítette volna. Néhány szokásjogi norma elszórt feljegyzése alig segít e hiátus kitöltésében. A Hármaskönyv tömörségét a perjogi részekben a Négyeskönyv alig változtatta meg. Kitionics János *Directio methodicaja* a 17. század elején készült, így elveit csak óvatosan lehet évszázadokkal korábbi korszakokra visszavetíteni. Csak nagyon kevés olyan középkori hatalmaskodási ügyünk van, amellyel kapcsolatban született összes irat a rendelkezésünkre áll. Az ítéletlevelek hossza és bőbeszédűsége mindig látszólagos, valójában az okleveleknek és a szóban elhangzottaknak a kivonatát adják, azaz tárgyalási jegyzőkönyvek. E jegyzőkönyvek azonban csak a számukra fontos kérdésekről tudósítanak, a részletek vagy a per más irataiból derülnek ki, vagy abból sem, így azokat más ügyekről fennmaradt iratokból, analogikus módszerrel kell pótolni.

5. Felkészülés a perre, a panasz megfogalmazása és benyújtása

Ha egy cselekedet kárvallottja az ellene elkövetett tettet hatalmaskodásnak gondolta, és a per indítása mellett döntött, először is pénzre volt szüksége. A pereskedés drága dolog volt. A pereskedők ugyan személyesen is képviselhették magukat, de a kúria előtt ezzel csak az élt, aki joghoz értő ember volt. A felek a 14. századtól kezdve csak ritkán pereskedtek személyesen, túlnyomó részt ügyvédek képviselték őket. Ehhez ügyvédet kellett fogadni, ahogy ekkor mondták ügyvédet kellett vallani. Az ügyvédvállás több per képviseletére is felhatalmazta az ügyvédet, így nem volt szükséges minden egyes ügy előtt ügyvédválló oklevél kiállítására. Nem ismerjük a középkori ügyvédi díjakat, de az ügyvédek egészen biztosan alaposan megkérték a képviselet árát. Hosszú per esetében előfordulhatott, hogy az ügyvéd többször is megtette a peres fél lakóhelye és a kúria közötti utat. Az ügyvéd utazását, ló és ember szállását, etetését, itatást mind a megbízó fizette. Az előzetes bizonyítás is pénzbe került: a parancslevélért éppúgy fizetni kellett, mint a vizsgálatról kiállított jelentő oklevélért a hiteleshelyeknek és a vármegyének. A per pedig csak ezután kezdődött.

A hatalmas per azon a panaszon (*querimonia*) alapult, amelyet a panaszos, majd később a felperes terjesztett a bíróság elé. Hatalmaskodási ügyben az nyújtotta be a panaszt, aki a hatalmaskodás elszenvetője volt. Sértetről a hatalmaskodási perekben nem beszélünk, e fogalmat nem használták. A panasz benyújtásától egészen a per felvételéig, azaz a per kezdetéig az előterjesztő neve panaszos (*exponens*) volt, ellenfelére azonban a per kezdetéig nem alkalmaztak közszót. Miután elkezdődött a per, az *exponens* vagy *exponensek* felperes vagy felperesek, a bepanaszolt fél pedig alperes vagy alperesek lettek.

A panasz megfogalmazása és összeállítása a peres taktika igen fontos része volt. Ügyvédre már a panasz összeállításakor szükség volt. A panasz lényegét röviden így lehet összefoglalni: annak minden lehetséges módon ki kellett fejeznie a hatalmaskodó jogtalanságát, és minden lehetséges módon el kellett fednie a panaszos felelősségét. Ezt szolgálták a panasz formulás és egyedi részei egyaránt.

A panaszt az illetékes bíróság, 1374 és 1435 között leggyakrabban a királyi kápolnaispán előtt kellett benyújtani. Megfogalmazása írásban történt, ezt a fogalmazványt alakította aztán a bíróság vagy a kápolnaispán olyan parancslevélle, amely az előzetes bizonyításra és más, vele együtt járó eljárásra utasított. A panaszok szinte kizárólag csak a bírói parancsokba foglalva maradtak fenn, a fogalmazványok azonban nem maradtak ránk, mert a kúrián már a parancs megírása után kidobták őket, a családi levéltárak számára pedig értéktelen, hitelesítetlen

írományok voltak.¹¹³⁵ Ha másért nem, hát a panaszokban szereplő hosszú névsorok miatt is célszerű volt előre leírni a panaszt. Ha egy ügyvédet több ügygel is megbíztak és több panaszt is képviselt, több napos, néha több hetes útja alatt aligha tartotta fejben a panaszosok és a bepanaszoltak neveit, rokonsági kapcsolatukat, a számokat, az időpontokat, a földrajzi neveket, főleg a hatalmaskodások segítőinek hosszú névsorát. Ezt írásban vitte el a kúriára, és tette le a parancslevelet megfogalmazó jegyző írópultjára. Csak így lehetett biztos abban, hogy az nem hallja majd félre pl. a birtokneveket.

Nézzük először a panasz formulás részeit! A hatalmas tettek főbb típusainak elmondása során már többet megemlítettünk, de most rendszerezve is előadjuk őket. A panaszos vagy ügyvédje előadta panaszát (*querimoniam prorrexisset*)¹¹³⁶ vagy nemtetszéssel (*ad modum displicenter*) adta elő súlyos panaszát (*gravem querelam*).¹¹³⁷

A konkrét ügy előadásakor elmondták, hogy a panaszos kárára történt cselekmény az elkövető vagy elkövetők hatalmának közbejöttével (*potentia eorum mediante*), vagy saját hatalmából (*sua propria auctoritate et potentia*) esett meg.¹¹³⁸ E formula különösen fontos lett az után, hogy a hatalmaskodásokra egyre több különleges peres szabály vonatkozott. Az ezt tartalmazó panasz alapján pl. a 15–16. században rövid határidőre kellett idézni, és megintést kellett tenni. A hatalmaskodás említése mellé tették, hogy a megtámadott sem kihágást, sem pedig kiérdemelt büntetést nem követett el (*excessibus et demeritis eiusdem minime exigente*), vagy azt, hogy semmiféle bűnnel nem szolgált rá (*non merentibus suis culpis*) az őt ért támadásra.¹¹³⁹ Sokszor beérték annyival, hogy a tettet jogtalanul és igaztalanul (*minus iuste et indebite*) szenvedte el a panaszos.¹¹⁴⁰ E formula jelentőségét újra ki kell hangsúlyoznunk: ez volt hivatva azt kifejezni, hogy az erőszak megeshetett volna jogszerűen is, de ezúttal nem jogosan, hanem jogtalanul történt. Ezt erősítette az az ismétlődő szófordulat is, amely úgy szólt, hogy nem tudni, milyen megfontolástól vezérelve (*nescitur quo spiritu ductus*) követte el valaki a hatalmaskodást.¹¹⁴¹ Ehhez hasonló volt, mikor azt állították, hogy a hatalmaskodó

¹¹³⁵ Egy ritka kivételt fedezett fel a Zay család levéltárában Engel Pál az 1470-es évekből. Engel, Királyi emberek, 592.

¹¹³⁶ 1361: DL 5063.

¹¹³⁷ 1423: DL 92662.

¹¹³⁸ 1302: RDES I. 104. (72); 1294: „*presumpcione et auctoritate propria*” MES II. 358.sz. (355); 1381: „*ipsius domine auctoritate et potentia mediante*” Ocskai okmt. 68. sz. (149) 1400: „*propria sua potentia mediante*” HO I. 187. sz. (294); 1425: „*vi et potentia sua*” ZsO XII. 405. sz. (169)

¹¹³⁹ 1328: Ocskai okmt. 29. sz. (115)

¹¹⁴⁰ 1425: Ocskai okmt. 139. sz. (204); 1425: „*minus iuste et indebite viaque iuris sine omni*” Ocskai okmt. 244. sz. (287) 1505: „*minus iuste ac preter omnem viam iuris*” Podmaniczky oklt. I. 236. sz. (457). A mai nyelvben az *indebite* fordítására a kissé körülményesebb 'meg nem érdemelten' alkalmasabb.

¹¹⁴¹ 1453: Magyarország és Szerbia oklt. 246. sz. (174); 1479: Ocskai okmt. 206.sz. (257); 1498: Ocskai okmt. 244. sz (287); 1498: „*nescitur quibus respectibus*” DL 48927; ugyanez: 1505: Ocskai okmt. 266. sz. (313); 1509: DF 224677; 1501: „*ignoratur, quo ductus motivo*” DL 29346.

bármiféle jogi eljárás nélkül (*absque aliqua via iuris*) járt el. A jogi eljárás ugyanis szintén együtt járhatott volna némi erőszakkal, a bepanaszolt tett azonban nem ezen az a szokásos úton történt.

Ha a hatalmaskodás nem hirtelen tetteből fakadt, máris előre kitervelt gonoszságból (*ex preconcepta malitia*) fakadó cselekményről beszéltek.¹¹⁴² Ha csak a legegyszerűbb eszköz is került a hatalmaskodó kezébe, akkor az állt a panaszban, hogy fegyveres kézzel és hatalmasul (*manibus armatis et potentiariis*) követte el tettét.¹¹⁴³ A hatalmaskodás a panaszos igen nagy megrövidítését és kárát (*in preiudicium et dampnum valde magnum*) okozta.¹¹⁴⁴

A konkrét tetteket lelkiismeret furdalás nélkül (*timorem postposito*)¹¹⁴⁵ követték el: ártatlanul és büntetlenül (*innocentem penitus et innoxum*) gyilkolták meg az áldozatot,¹¹⁴⁶ kegyetlenül és keményen (*dire et acriter*) verték meg azt, aki a kezük közé került,¹¹⁴⁷ ellenségesen (*more hostili*) támadtak rá a szabad úton járóra,¹¹⁴⁸ azt tettek vele és holmijával, amit akartak, addig tartották fogva, amíg nekik tetszett (*quo sue placuisset voluntati fecisset*).¹¹⁴⁹

A felbujtás különböző fokozatairól, a rokonok, a familiárisok és a jobbágyok parancsra történő hatalmaskodásáról fennebb már bőven esett szó, így arról itt most már nem beszélünk. Ha egy panasz több hatalmaskodást is felsorolt ugyanattól a személytől, akkor elmondták róla, hogy a rosszat rosszal tetézte (*malum malo accumulans*), vagy első tettevel nem érvén be (*eoque non contenti*), egy másikba is fogott.¹¹⁵⁰

A panasznak három dolgot kellett tartalmaznia: neveket, azaz a panaszos nevét, és azét, aki ellen a panaszt emelték, a hatalmaskodás elkövetésének időpontját, továbbá azt a helyet, ahol a hatalmaskodás történt. Ez utóbbi esetében elvárták a megye megnevezését is, nehogy a hasonló falunévek miatt kétség támadhasson. Elfoglalt birtok esetében annak fekvését kellett

¹¹⁴² 1370: „*ex preconcepti rancoris nequitia dyabolico repleti spiritu*” DL 5847; 1381: „*ex preconcepta rancoris nequitia*” Ocskai okmt. 68. sz. (149); 1410: „*rancoris malitia preconcepta*” Csáky oklt. I. 270; 1425: „*ex preconcepta rancoris malitia*” Ocskai okmt. 139. sz. (204)

¹¹⁴³ 1407: Ocskai okmt. 102. sz. (176); 1509: DF 224677; 1204: „*armata manu*” Fejér CD II. 447.

¹¹⁴⁴ 1381: Ocskai okmt. 68. sz. (149); 1412: uo. 113. sz. (185); 1425: uo. 139. sz. (204)

¹¹⁴⁵ 1361: DL 5063.

¹¹⁴⁶ 1361: DL 5063.

¹¹⁴⁷ 1505: Podmaniczky oklt. I. 236. sz. (457); 1417: „*acriter verberando semivivum reliquissent*” Ocskai okmt. 127. sz. (194)

¹¹⁴⁸ 1501: DL 29346.

¹¹⁴⁹ 1425: „*in vinculis ipsorum tam diu ipsum mancipando, donec ipsorum placuisset voluntati*” Ocskai okmt. 139. sz. (204); 1505: „*tam diu, quo ipsorum placuisset voluntati*” Podmaniczky oklt. I. 236. sz. (456-457); 1509: „*tam diu quoad sue placuisset voluntati*” DF 224677.

¹¹⁵⁰ 1371: Sopron vm. oklt. 274. sz. (393); 1387: DF 236805. Ebben az oklevélben mindkét formula szerepel. 1410: Csáky oklt. I. 271. Kőfalvi Tamás a hatalmaskodásról szóló könyve címéül e formulát választotta. Kőfalvi, „A rosszat rosszal tetézve”. Ugyanezt a kifejezést ritka hosszúsággal és változatossággal adta vissza egy 1323-as ítéletével. „*Nec hiis maleficiis contentus mala malis sua malivola anima accumulare in sui obprobrium non formidans, sed semper sue prave cogitationis desideria in sui cordis secretario concepta in opus producere non metuens...*” DL 101660.

megadni. E három adaton kívül természetesen el kellett mondani röviden a hatalmaskodás lefolyását is. A hármaskönyv e megfogalmazását a Tripartitumban olvashatjuk. Verbőci csoportosítása így festett: személy, idő, hely. A Négyeskönyv szerzői pontosabbak voltak elődjüknél. Ők is hármaskönyvet határoztak meg, de némileg másként: személy, tett és hely. A tett alá osztották be a hatalmaskodás idejének feltüntetését, melyet a Hármaskönyvnél részletesebben írtak le. A Quadripartitum összeállítói napra pontosan elvárták a hatalmaskodás idejének meghatározását, ha ez nem volt lehetséges, akkor úgy, hogy egy nap körüli időpontot kellett megadni, oly módon, hogy előtte, vagy utána egy vagy két héttel történt-e az esemény. Ha régebbi tettről volt szó, akkor legalább az évet és az évszakot kellett feltüntetni.¹¹⁵¹

Mindkét jogkönyv az érvényes idézés kellékeként szabta meg ezeket az adatokat. Az idézőlevél fogalmazói azonban a benyújtott panasz nélkül nem tudták volna elkészíteni oklevelüket. A Négyeskönyvben egy külön cikkelyt alkottak a hatalmaskodások esetén elvégzendő idézésekről. A cikkely a familiárisok és a jobbágyok felelősségének meghatározásáról szólt. Verbőci is írt erről, de ő a perleszállításnál adta elő az ekkor követendő szokásokat.

A legkisebb hiba is elég volt ahhoz, hogy a kereset semmivé legyen. A Bodrog megyei Vanna határában elfoglalt ötszáz holdnyi szántó ügyében indított pert azért szüntették meg, ahogy akkortájt mondták, szállították le 1509-ben, mert az egyik bemutatott vizsgálati jelentésben nem tüntették fel, hogy Vanna melyik megyében fekszik.¹¹⁵²

¹¹⁵¹ Tripartitum II. 26, 82; Quadripartitum III. 11, 12, 29.

¹¹⁵² Perényi lt. 743. sz. (363)

6. A hatalmaskodás ügyében illetékes bíróságok

A királyi kúriának több bírósága ítélkezett párhuzamosan. Ahhoz, hogy a bíróságok jogkörét megállapíthassuk, eltekintünk az átmeneti formáktól, pl. a bírói helyettesítésektől, és csak a megszilárdult bíróságok működését vesszük figyelembe.¹¹⁵³ A 13. századtól kezdve kettő kúriai bíróság működött egymás mellett: a nádori és a királyi jelenlét, ez utóbbi élén az országbíró állt.¹¹⁵⁴ Harmadikként csatlakozott hozzájuk 1374 után a királyi különös jelenlét, élén a nagykancellárral.¹¹⁵⁵ Ez utóbbi 1435-ben megszűnt, és helyébe a királyi személyes jelenlét lépett, melynek vezetője a titkos kancellár volt. 1453-tól 1464-ig kivételes helyzet állt fenn: négy nagybíróság működött egymás mellett. A két régi, a nádori és a királyi jelenlét mellett, a két újabb, a különös és a személyes jelenlét párhuzamosan funkcionált. Mátyás király koronázásától kezdve azonban újfent csak három bíróság ítélkezett, és ez a rendszer maradt is életben a középkor végéig: a nádori, a királyi és a királyi személyes jelenlét bírósága.

Ezekon a bíróságokon kívül néha a kúriában működött a tárnoki szék, élén a tárnokmesterrel, csakhogy ez nem nemesi jog szerint, és nem nemeseknek szolgáltatott igazságot, hanem csak meghatározott királyi városoktól, az ún. tárnoki városoktól fellebbezett ügyeket tárgyalta. A városi jog természeténél fogva e bíróság előtt alig, a középkor legvégén pedig egyáltalán nem fordultak meg hatalmaskodási ügyek. A városok és a nemesek közti ügyek csak kivételesen kerültek a tárnokmester elé.¹¹⁵⁶ A városfalakon belül elkövetett hatalmaskodásokat szintén igen ritkán vitték eléje. A városokban ugyanis a hatalmaskodásokat ekkorra már kriminalizálták, azaz büntették. A tárnoki szék pedig nem foglalkozott a polgárok büntetéseivel.¹¹⁵⁷ A kúriában működő lovagi becsületbíróság, élén az udvarmester-ajtonállómesterrel sem volt az ország általános bírósága, mert csak szűk kör számára és csupán néhány kivételes ügyben járt el. A kúriai bíróságok közül tehát csupán a nádori, a királyi, a királyi különös és a királyi személyes jelenlét bíróságát kell figyelembe vennünk, ha

¹¹⁵³ Hajnik, Bírósági szövet és perjog; Bónis, A jogtudó értelmiség.

¹¹⁵⁴ Nyers, A nádor; Szöcs, A nádori intézmény; Bertényi, Az országbírói intézmény

¹¹⁵⁵ Hajnik, A király bírósági személyes jelenléte; Kumorovitz, A specialis praesentia regia

¹¹⁵⁶ Egy ritka kivétel: 1425: ZsO XII. 663. sz. (250–251)

¹¹⁵⁷ Szentpétery, A tárnoki ítélőszék, 577. Átvizsgáltam a Magyar Nemzeti Levéltár középkori digitális adatbázisában található összes tárnokmesteri oklevelet és levelet 1500 és 1526 között. Ezek között hatalmaskodási vagy birtokfoglalási ügy említése csak akkor fordult elő, ha Ráskai Balázs tárnokmester átmenetileg a nádori jelenlét előtti ügyek kirendelt bírójára, tehát mint a nádori jelenlét vezetője járt el. Justh It. 638. sz. (231–232)

arra keressük a választ, hogy melyik bíróság foglalkozott hatalmaskodási ügyekkel. Ha a négy bíróság párhuzamos, mindössze egy évtizedig tartó, rendszeres működésétől eltekintünk, három törvényszék közül kell megkeresnünk azt, amelyik a hatalmaskodási ügyek bírója volt. Alapjában véve a három bíróság jogköre megegyezett egymással: nemesi jog szerint, a birtokosok, azaz elsősorban a nemesek számára hirdettek ítéletet főleg birtokügyekben, illetve a birtokokhoz tartozó jogok ügyében. Ez természetes is, hiszen a magyar nemesi jogban szinte minden ügy így vagy úgy kapcsolatban állt a birtokkal. A szűkebb értelmű birtokügy és a hatalmaskodási ügy megkülönböztetésével a 14. század közepétől kezdve találkozunk, ez a különbségtétel azonban még sokáig nem vált általánossá.¹¹⁵⁸ A manapság perjoginak nevezett eljárások sokkal inkább szerepet játszottak a perek csoportosításában, mint azok, melyeket ma anyaginak tekintenénk, tehát azok, amelyek a per tartalmára vonatkoztak.

Ahogy a bíróságok változtak, változtak azok az ügykörök is, amelyeket csak egy meghatározott bírósághoz rendeltek. Elszórt jogszokás említések, törvények és jogkönyvek tartották fenn a bíróságok speciális jogkörét.¹¹⁵⁹ Előfordult, hogy e források csak igényt, nem pedig a kialakult és régóta működő szokást foglalták írásba. Ezúttal legcélszerűbb a statisztikai módszerhez folyamodni, és a hatalmaskodási ügyekben kelt ítéletlevelek kibocsátóit sorra venni. Nem a kivételeket, hanem egy korszakban a nagy számban egy bírósághoz köthető ítéleteket kell keresnünk. A legkorábbi hatalmaskodási ítéletek többségét a nádor hozta. A sorozat a 13. század húszas éveitől kezdődik, és Kun László uralmáig tart. Azután azonban a királyi jelenét lett a hatalmaskodásokban elsősorban ítéletet hozó bíróság: III. András alatt jórészt az alországbíró, utána azonban az országbíró nevében keltek az ítéletlevelek. A harmadik kúriai bíróság felállítása után a királyi különös jelenlet nem sok ügyet vett át a nádori és királyi jelenlettől, miként 1435 után a királyi személyes jelenlet sem. Az Albert király halála után kezdődött zavaros idők elülte után azonban egy csapásra

¹¹⁵⁸ 1356: „*in factis possessionum et potentie*” Sopron vm. oklt. I. 193. sz. (251)

¹¹⁵⁹ A gyakorlat mindig rugalmasabb volt, mint a szokások alapján megfogalmazott elvek. Legyen elég az a példa, hogy a horvát és szlavón áttett ügyek rendes bírósága a királyi jelenlet volt. Ha a gyakorlatot nem nézzük, csak az elvet, a szlavón ügyekre vonatkozóan ezt már 1419-ben megfogalmazták. „... *idem banus libertate dicti regni Sclavonie requirente deliberationem premissorum in dictam curiam regiam iudicisque eiusdem in presentiam... duxisset transferendum*” DF 231066. (ZsO XIII. 70. sz.). Két másik szlavón ügy áttételekor ugyancsak 1419-ben és 1420-ban szintén leírták ezt a Szlavónia kiváltságának nevezett szokást. ZsO XI. 1077. sz. (444) és uo. VII. 2348. sz. (536). Egy Jagelló-kori törvény és a két nagy jogkönyv azt mondta ki, hogy a horvát, a szlavón és az erdélyi fellebbezett ügyeket a királyi jelenlet előtt kell bevégezni. 1500: 6. tc. (CJH, DRMH); Tripartitum III. 3; Quadripartitum IV. 2. A középkor végén azonban a szlavón báni törvényszékről a nádori elé is tettek át pereket, így például 1503-ban. „... *in curiam scilicet regiam contra se legitime evocari fecisset et obhoc causa premissa non banali, sed dicta palatinali presentia finaliter adiudicari deberet*” DF 282469. Az 1526 után összeállított nádori cikkelyekben humanista módon fogalmaztak, amikor megállapították, hogy egész Dalmácia (*tota Dalmatia*) a nádori íráság alá tartozik. E Dalmácia alatt Horvátországot és Szlavóniát értették. Ezt az elvet az a Négyeskönyv is átvette, amely a horvát és szlavón ügyek fellebbviteli fórumául utóbb, más helyen a királyi jelenletet jelölte meg. Quadripartitum III. 8. C.Tóth, A nádori cikkelyek, 40.

megváltozott a helyzet: a személyes jelenlét lett a hatalmaskodási ügyekben leginkább illetékes bíróság, az is maradt egészen a középkor végéig.

E kép azonban a valóság csupán nagyon felületes ábrázolása. Egyik bíróság sem volt ugyanis kizárólagos hatáskörű, egyáltalán a középkorban csak nagyjából határolódtak el a kúriai bíróságok feladatai egymástól. Mindegyik bíróság elé kerültek hatalmaskodási ügyek, mivel mindegyik bíróság mindenféle ügyet tárgyalta. Ez azonban megint csak a látszat, hisz a pereskedőknek tudniuk kellett, hogy melyik üggyel, melyik bíróság elé fordulhatnak. Mindig is voltak olyan pertípusok, amelyeket leginkább csak az egyik bíróság elé vittek. A peráttételekkel – azaz a pernek az egyik bíróságtól a másikra történő áthelyezéseivel – talán részben épp a perek megindításakor kialakult esetlegesességet próbálták megszüntetni, és a bíróságok meghatározott hatásköreit helyreállítani. Ez azonban csupán feltételezés, a perek áttételét ugyanis csak ritkán, akkor is csak igen általánosan indokolták meg. A királyi jelenlét előtt kezdődött pl. 1423-ban egy hatalmas gyilkosság ügyének tárgyalása, amelyet aztán a királyi különös jelenléthez tettek át, és ott is fejeztek be.¹¹⁶⁰

A magyar kúriának sem a középkorban, sem az újkorban nem volt olyan tisztviselője, aki szétosztotta a feleket és ügyeiket a kettő, három vagy négy bíróság között. Fél évszázadon keresztül, a bíróságok Nagy Lajos kori átszervezése után, 1374 és 1435 között a királyi kápolnaispán is az igazukat keresők rendelkezésére állt. A pereskedők nagyobbik része először előtte jelent meg, mert ő állította ki az előzetes vizsgálatra utasító parancsokat. Ő határozta meg azt is, hogy az elvégzett vizsgálatról és idézésről szóló jelentéseket majd melyik bíróság elé vigyék, azaz melyik bíróság előtt kezdjék el a pert. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kápolnaispán osztotta volna szét az ügyeket. A királyi kápolna nem általános, hanem csak részleges bírói panaszfelvevő szervként működött. Nem minden Visegrádon, majd Budán megforduló panaszos ügyét hallgatták meg itt. A hatalmaskodások kárvallottjai tehát nem tőle tudták meg, hogy ügyüket melyik bíróság tárgyalja majd, hanem valamilyen más, általunk nem ismert módon választottak a bíróságok között. Így volt ez 1374 előtt és 1435 után is, amikor a királyi kápolna részleges panaszfelvevő szerepe még nem alakult ki, illetve már megszűnt.¹¹⁶¹

Legvalószínűbbnek az látszik, hogy volt a bíróságok közt egy elviekben megfogalmazott ügykör szerinti felosztás, amelyet a pereskedők is ismertek.¹¹⁶² Ezt a felosztást azonban rugalmasan alkalmazták. Ha valamilyen oknál fogva az illetékes bíróság nem tudta az ügyet

¹¹⁶⁰ ZsO XI. 1425. sz. (573–575); uo. XII. 713. sz. (272–274)

¹¹⁶¹ Kumorovitz, *Audientia, praesentia*, 711; uő.: *A királyi kápolnaispán*, 462.

¹¹⁶² A 17. század elején perjogi művet író Kitionics János a perre készülő személy első feladatául azt szabta, hogy döntse el, „mellyik bíróhoz tartozik”. *Kithonich, Directio methodica*, II. 9. (68)

befogadni, a másikhoz küldték az igazát keresőt. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezúttal visszavetítjük a középkorba Kitionics János művének egyik tanácsát. „Aki valakit idézni akar, mit kell cselekedni elsőbben?” – tette fel a kérdést, melyre a következőképpen felelt. „Meg kell jól hányni-vetni magában, s végére kell menni, a dolog vagy kereset, melyet más ellen akar indítani, melyik bíróhoz tartozik.”¹¹⁶³

A hatalmaskodási ügyek jelentős részét – főleg a 14. században – a közgyűléseken tárgyalták. A közgyűlés különlegességét az ott alkalmazott eljárási szabályok adták, egyébként azonban többnyire a kúria valamelyik bíróságának vagy a megyei törvényszéknek királyi felhatalmazással való működését jelentette. Az Albert király halála utáni zavaros idők alatt nem vagy alig tartottak közgyűléseket, és azok utána sem nyerték vissza igazi jelentőségüket. Midőn az 1486-os nagy törvénykönyv megszüntette e több évszázados intézményt, egy már jelentőségét veszített, elavult bírói fórum történetére tett pontot.¹¹⁶⁴ A területi különkormányzatok, az erdélyi vajdai, a szlavón, macsói és szörényi báni törvényszékek a saját területükön történt ügyekben mind jogosultak voltak hatalmaskodási ügyekben eljárni. Mindig is voltak kisebb hatalmaskodások, olyanok, amelyekért nem volt érdemes sem a kúriához, sem a közgyűléshez fordulni. Ezeket az ügyeket akkor is a megyei törvényszékek (*sedriák*) vagy a széki bíróságok tárgyalták, amikor a kisebb hatalmaskodás fogalma még nem alakult ki.

¹¹⁶³ Kithonich, *Directio methodica*, II. 9. (68) A magyar mondat Kászoni János 17. század közepi fordításából származik.

¹¹⁶⁴ Gábor, A megyei intézmény; Istványi, A generalis congregatio, Tringli, Két szokásjogi norma, uő.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék; uő.: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés; Szócs, A nádori generalis congregatio; Szócs, A nádori intézmény

7. A panasz előzetes bizonyítása: vizsgálat és kikiáltott közgyűlés

A per megkezdésére való felkészülés során a panaszos feladatai korántsem értek véget a panasz megfogalmazásával és annak benyújtásával, gondoskodnia kellett a panasz bizonyításáról is. Két módszer alakult ki erre: a 13. század végén a vizsgálat, a 14. század végén pedig a kikiáltott közgyűlés.

Az első eljárás neve a magyar jogi nyelvben szokatlan módon kétféleképpen szerepelt. A mindennapi jogi írásbeliségben vizsgálatról (*inquisitio*), az értekező szövegekben egyoldalú vizsgálatról (*inquisitio simplex*) beszéltek. Az előbbi szót használták az oklevelek, az utóbbiról olvashatunk a Nagy Lajos-kori formuláskönyvben és a Hármaskönyvben.¹¹⁶⁵ Az eljárás régi magyar neve *tudomány* volt.¹¹⁶⁶ Az egyoldalú vizsgálat kifejezésre azért volt szükségük az értekező jogászoknak, hogy megkülönböztessék a közös vizsgálattól, a gyakorlatban azonban olyan egyértelműen elvált a kettő egymástól, hogy ott ezt nem kellett megtenni. A régebbi jogtörténeti művek az *inquisitio simplex*et 'egyszerű tudományvételnek', az újabbak 'egyszerű vizsgálatnak' fordították. Az egyszerű szó mai értelme azonban nem adja vissza a *simplex*nek ebben az összetételben szereplő jelentését. Az egyszerű ma már csak minőséget jelöl, olyat, ami nem bonyolult, nem mesterkél, hiányszik azonban belőle a mennyiségi elem. A latin *simplex* valójában a szorzó számnév melléknévi alakja, és 'egyszerest' jelentett, e régi jelentését az újabbak mellett mindig meg is őrizte. A magyar 'egyszerű' szó eredetileg 'egyszerit' jelentett, e jelentése azonban mára kikopott a nyelvhasználatból. Itt azonban még az egyszerűségről van szó, arról hogy csak az egyik fél kérte a vizsgálatot, míg a közös vizsgálat esetében mindkettő.¹¹⁶⁷

A vizsgálat a kései Árpád-kor újítása volt és csak hosszú évtizedek alatt honosodott meg véglegesen. A 14. század második felétől kezdve minden nagyobb hatalmaskodási panaszt vizsgálattal kellett igazolni, ez így is maradt a középkor végéig. Annak, hogy a vizsgálatról és a kikiáltott közgyűlésről itt szólunk, az az oka, hogy a per egymást követő rendjében akarunk haladni. Ha funkcionálisan szemlélnénk a pert, akkor azonban a bizonyításnál kellene róluk beszélnünk. A per időrendjét követve a vizsgálat és a kikiáltott közgyűlés azonban a per

¹¹⁶⁵ Kovachich, *Formulae*, 20–24. sz. (14–15); *Tripartitum* II. 21. 3.§. A Négyeskönyv erre vonatkozó titulusa az időközben történt változások miatt jelentősen eltér a Hármaskönyvtől. *Quadripartitum* III. 16.

¹¹⁶⁶ Kovács, *A magyar jogi terminológia*, 172.

¹¹⁶⁷ Korábban – követve elődeim szóhasználatát – magam is egyszerű vizsgálatnak fordítottam az *inquisitio simplex*et.

kezdete előtt történt, a 14. század második felétől kezdve szorosan összefonódva az idézéssel és más cselekményekkel, ezért itt tárgyaljuk.

Az előzetes bizonyítást kétféleképpen kell értenünk. Előzetes volt a bizonyítás egyrészt azért, mert már a perbe lépés előtt elvégezték, másrészt mert ezt még egy újabb, ún. végső bizonyításnak kellett követnie. Az első értelemben vett előzetes bizonyítás csak a vizsgálatra, pontosabban csak az egyoldalú vizsgálatra és a kikiáltott közgyűlésre érvényes. Ezeken kívül semmilyen más bizonyítási eljárást nem végeztek el a per kezdete előtt. A második értelemben vett előzetes bizonyításhoz azonban nemcsak ezeket soroljuk, hanem a tanúbizonyítást is. E három eljárást ugyanis további bizonyítás, később bizonyítások követték. A vizsgálat egy másik bizonyítási eljárást, a tanúbizonyítást váltotta le. A leváltás nagyon lassan, mintegy háromnegyed évszázad alatt történt meg. Az Árpád-kor utolsó évtizedeitől az Anjou-kor végéig egymás mellett élt a két módszer, és a felperesen múlt, hogy melyiket választja.

A korai – azaz az Árpád-kor végéről és az Anjou-kor első feléből származó –, vizsgálatot elrendelő oklevelek bevezető formuláiból nem derül ki, hogy a per mely fázisában keltek ezek az iratok. Egy, az 1320-as évek végén, a kúriában elterjedő formula bizonyítja azt, hogy a vizsgálatot mindig a per kezdete előtt kérték a felperesek. Ekkor már a vizsgálatot való idézés olyan elterjedt módszer volt, hogy rendszeresen írták azt, hogy a felperes sem a tanúbizonyítást nem *vállalta*, sem vizsgáló oklevelekkel nem tudta panaszát *igazolni*.¹¹⁶⁸ A szóhasználat egyértelműen azt mutatja, hogy a vizsgáló oklevelet már a panasz előadásával egy időben be kellett mutatni, míg a tanúbizonyítást a bíróság csak később, a panasz előadása után, közbenszóló ítélettel rendelte el.

A vizsgálatot bírói parancs – de nem közbenszóló ítélet – rendelte el. A bíró miután megértette a panaszt (*querimoniis perceptis*), először az előadottak igazságáról kívánt megbizonyosodni (*rescita prius premissorum veritate*), és elrendelte a panasz kivizsgálását. Ezzel egy időben más parancsokat is kiadhatott, elsősorban az idézést, ezen kívül a hatalmaskodásban részt vevő jobbágyok és nemtelen familiárisoknak uruk elé állítását (*statutiot*), valamint az *insinuatiot* és *ammonitiot*, a *prohibitiot* és a *restatutiot* is. A vizsgálati parancs egy vagy több hiteleshelynek és annak a vármegyének szólt, ahol a hatalmaskodás történt. A felszólított hiteleshelyek a hatalmaskodás helyéhez közel fekvő intézmények voltak.

¹¹⁶⁸ 1329: „*assertionem suam predictam nec humano testimonio comprobare assumpmebat, nec aliquibus litteris inquisitoriis ad trinariam nostram inquisitionem declarare valebat*” DL 57294. Hiányos regesztája: AOkl XIII. 64. sz.(45). „*premissam acquisitionem suam actor existens tempore propositionis sue nec litteris inquisitoriis declaravit, nec humano testimonio comprobare assumpsit*” DF 259829. (uo. 465. sz.)

A panasz benyújtója mondta meg, hogy melyik hiteleshelyhez és melyik megyéhez címezzék a parancsot, hiszen ő tudta, hogy hol fekszik az a birtok, ahol a hatalmaskodás történt, miként azt is, hogy mely hiteleshelyek vannak hozzá a legközelebb. Egy kisebb névsort is magával vitt a kúriába. Ha előkelő ember volt, familiáriásai, ha nem, akkor többnyire megyebéli ismerősei közül választott ki néhány személyt, akiknek nevét a panasszal együtt átadta a bíróságnak.¹¹⁶⁹ Őket írta be a parancs fogalmazója a parancslevélbe, hogy végezzék el a vizsgálatot. Ha a nádori bíróság rendelte a vizsgálatot, akkor nádori, ha a királyi, a királyi különös vagy a személyes jelenlét, akkor királyi embernek hívták őket. Eleinte csak egy név szerepelt a parancsban, ez azonban gyakran vezetett bonyodalomhoz. Ha az illető közben meghalt, megbetegedett, vagy más ok miatt nem tudta elvégezni a vizsgálatot, akkor újra kellett kezdeni az eljárást. Ezért aztán 1321 után bevezették azt, hogy több személyt szerepeltettek királyi vagy nádori emberként, hogy választani lehessen közülük. A királyi vagy nádori emberek száma gyorsan gyarapodott, öt, hat, hét, néha még ennél is több nevet adtak le a panaszosok.¹¹⁷⁰ Ez meggyorsította az ügyintézkést. Amíg csak egy királyi vagy nádori embert tüntettek fel a parancslevelek, előre meg kellett vele beszélni a feladatot. Később azonban már elég volt, ha akkor értesítették, amikor az ügyvéd vagy a panaszos útra kelt a kúriába, vagy csak akkor, ha visszatért onnan.

A vizsgálat meghonosodásával együtt vált szokássá az, hogy a panaszos több vizsgálatral is igazolhatta a keresetét. Hogy hányal, ez rajta múltott. Három párhuzamos vizsgálat számított a kereset tökéletes bizonyításának. Erről már 1326-ban így vélekedtek.¹¹⁷¹ Pál országbíró egy 1328-as ítéletlevele és a Lajos-kori formuláskönyv egyik oklevélmintája is magától értetődő természetességgel beszélt három vizsgáló levél bemutatásáról, és annak teljes bizonyító erejéről.¹¹⁷² Érdeemes volt három vizsgálatot azért is végeztetni, mert ennyi már a perbeli bizonyítást is befolyásolhatta. Ha a felperes egy birtokfoglalási ügyben három vizsgálati jelentést mutatott be, az alperes azonban tagadta a keresetet, de további bizonyítékkal egyikük sem tudott előállni, akkor a bíróság még a végső bizonyítás előtt elrendelte, hogy iktassák

¹¹⁶⁹ 1328: „*per petitionem ipsius A pro homine suo [a király] deputasset*” DL 2503. (AOkl XII. 378. sz.) Az idézést vagy a vizsgálatot a végző királyi (nádori stb.) embernek abból a megyéből vagy *districtus*ból valónak kellett lennie, ahova az idéző vagy a vizsgálat kérője, illetve a megidézett személy vagy az, aki ellen a vizsgálatot végezték, való volt. 1351: 22. tc.

¹¹⁷⁰ Engel, Királyi emberek.

¹¹⁷¹ „*unde cum regni ab antiquo approbata consuetudine exigente causas et actiones actorum cause et iniurie citatis lite pendente facte et tribus litteris inquisitoriis ut premisimus comprobate soleant postergare*” Zichy okmt. I. 311. sz. (291–292)

¹¹⁷² 1328: „*unde quia procurator ipsius Nicolai ad trinariam nostram inquisitionem... asserebat*” Zichy okmt. I. 332. sz. (312); Kovachich, *Formulae*, 228. sz. (143)

vissza a felperest a tőle elfoglalt föld birtokába, és az alperes számára tisztító esküt ítélték.¹¹⁷³

Néha háromnál is több vizsgáló parancsot kért a maga számára a panaszos fél, és ugyanennyit végeztetett is el.¹¹⁷⁴ Ezt általában akkor tették, ha több megyét érintett az ügy.¹¹⁷⁵

A magyar forrásviszonyok között nem sokat jelent, ha egy hatalmaskodásról csak egy vizsgáló levél áll rendelkezésünkre, ettől még kettő, három vagy akár több vizsgálatot is végeztethetett a panaszos, csak azok nem maradtak fenn.¹¹⁷⁶ Bizonyosak akkor lehetünk az egy ügyben elvégzett vizsgálatok számában, ha a per későbbi szakaszában kiállított peres irat, egy közbenszóló vagy végítélet közölte, hogy a felperes hány vizsgáló oklevéllel jelent meg a tárgyaláson, és azokat kik állították ki.¹¹⁷⁷

Kezdetben csak a királyi és a nádori emberek végeztek vizsgálatot.¹¹⁷⁸ A 14. század első évtizedeitől kezdve azonban az a megye is rendszeresen kapott vizsgálati parancsot, amelynek területén a hatalmaskodás történt.¹¹⁷⁹ A megyei vizsgálatok valószínűleg a felsőbb parancsra, a közgyűlésen elvégzett vizsgálatokból alakultak ki, csak hogy ezután már nem vártak a közgyűlés megtartásáig, a nélkül is megtartották a vizsgálatot.¹¹⁸⁰ Az egyik első,

¹¹⁷³ 1486: „ quia iuxta responsionem dicti procuratoris antefatorum in causam attractorum prescripte terre arabiles Irthwan vocate eisdem actoribus restatui et nichilominus ratione premissorum actuum potentiorum prelibatis in causam attractis iuxta preexhibitarum trium litterarum inquisitoriarum vigore iuramentum imponi debere nobis ac prelatis, baronibus, magistris prothonotariis ceterisque sedis nostre iudicarie assessoribus nobiscum in iudicio presentis cause existentibus videbatur, pro eo nos prescriptas terras arabiles Irthwan vocatas per alias litteras nostras eisdem actoribus restatuere debere decernentes iudicando commisimus eomodo, ut antefati Ladislaus et Johannes in causam attracti centesimo se, quibuslibet videlicet eorum quinquagesimo se nobilibus ... super eo, quod ipsi in totali premissa actione et acquisitione dictorum actorum innocenti sint et existant, penitus et immunes sacramenta prestare ... tenerant” DF 251301.

¹¹⁷⁴ Hajnik, A perdöntő eskü, 21; uő.: Bírósági szervezet és perjog, 292; 1333: AOkl XVIII. 40. sz. (26)

¹¹⁷⁵ 1361-ben öt vizsgálati jelentést mutatott be ugyanabban az ügyben a felperes: az egri káptalan, a leleszi és a jászói konvent, Zemplén és Ung megye jelentését. DL 5063.

¹¹⁷⁶ Dreska Gábor, a pannonhali konvent hiteleshelyi okleveleinek kiadója a konvent tanúbizonysága mellett párhuzamosan végzett más vizsgálatok okleveleit is közölte. Pannonhalmi konvent oklt. I–IV. Függelék.

¹¹⁷⁷ Egy Pest megyei ügyben 1335-ben a budai és az esztergomi káptalan vizsgáló oklevelét mutatták be, száz évvel később, 1435-ben egy Pozsony megyei ügyben a pozsonyi és a győri káptalan valamint Pozsony megye okleveleit. AOkl XIX. 61. sz. (32–33); DF 251895.

¹¹⁷⁸ 1326: kalocsai káptalan, háji és budafelhévi konvent, Zichy okmt. I. 311. sz. (291–292); 1327: esztergomi, győri káptalan, esztergomi keresztes konvent AOkl XII. 32. sz. (25)

¹¹⁷⁹ 1331: somogyvári konvent és Somogy megye AOkl XV. 310. sz. (177–178), 1333: egri káptalan és Borsod megye AOkl XVII. 252. sz. (119). Ezekben esetekben nem tudjuk, hogy közgyűlésen, vagy azon kívül történt-e a vizsgálat. Az első szabolcsi vizsgálat 1331-ből nem hatalmaskodási ügyben: Szabolcs megye okl. I. 179. sz. (56), hatalmaskodási ügyben ugyanabból az esztendőből: uo. 181. sz. (56). Az első tolnai vizsgálat 1336-ból: Szakály, Ami Tolna vármegye okleveleiből megmaradt, 5. sz. (99). Az első, nem közgyűlési, felsőbb parancsra elvégzett szatmári vizsgálat emléke 1338-ból maradt fenn. Szatmár megye okl. 70. és 72. sz. (59–60). Az első beregi vizsgálat 1342-ből: Bereg megye okl. 17. és 18. sz. (31). Az első ugocsa vizsgálat 1345-ből: Ugocsa megye okl. 9. sz. (27–28).

¹¹⁸⁰ A parancslevelekben nem volt utalás arra, hogy közgyűlésen vizsgálódjanak, a megyék mégis így tettek. Bereg megye 1313-ban: Bereg megye okl. 7. sz. (28); Szatmár megye 1333-ban és 1338-ban: Szatmár megye okl. 54. és 55. sz. (56) valamint 68. és 71. sz. (59–60).

párhuzamosan a megye és nádori ember által végzett vizsgálatról szóló adtunk 1314-ből, Ung megyéből származik.¹¹⁸¹

A királyi vagy nádori ember és a megye által végzett eljárás három dologban különbözött egymástól. Az első különbség abban állt, hogy a királyi és nádori embereket a vizsgálati parancsot kiadó bíró vagy a kápolnaispán küldte ki, a megyei vizsgálatot végzőket a vármegye. A második eltérés az volt, hogy a királyi és a nádori emberek hiteleshely tanúbizonysága mellett végezték a feladatukat, a parancslevél a hiteleshelynek szólt, a jelentést a hiteleshely írta, míg a vármegye maga végezte a vizsgálatot, neki szólt a parancslevél, és ő írta a válaszlevet is.¹¹⁸² A harmadik különbség abban nyilvánult meg, hogy a kúriai vizsgálatához kapcsolódóan csak a királyi vagy a nádori ember idézte meg a feleket a bíróság elé, a megyei kiküldöttek ehhez nem volt joga. Ha az idézés mellé *insinuatio* és az *ammonitio* is társult, akkor azt is csak a királyi vagy a nádori ember végezhetette el.¹¹⁸³ Az idézésre vonatkozó szokást nem csak a gyakorlat több ezer példáján ismerhetjük meg, hanem a Lajos-kori formuláskönyv egy glosszája is megállapította¹¹⁸⁴ és természetesen a Hármaskönyv és a Négyeskönyv is írt róla.¹¹⁸⁵

A hármaskönyv párhuzamos *inquisitiók* általában két hiteleshely és egy megye végezte. A ceglédi és nyárasapáti hatalmaskodássorozatokban a budai és a váci káptalan valamint Pest megye vizsgálódott. Párhuzamos vizsgálat esetén csak az egyik királyi vagy nádori ember idézett, azaz csak az egyik hiteleshelynek szóló parancs tartalmazott idézési parancsot, a másik hiteleshelynek és a megyének szóló parancs azonban csak vizsgálatra utasított.¹¹⁸⁶ Annak kiválasztása, hogy melyik hiteleshely legyen az idéző parancs címzettje és melyik csak a vizsgálóé, az ügyvéd vagy a személyesen eljáró panaszos feladata volt. Mindaz, amit itt a királyi és nádori emberekről elmondtunk, érvényes volt a vajdai és báni emberekre is.

A párhuzamos parancslevelek szinte kivétel nélkül ugyanazon a napon keltek. A panaszos vagy ügyvédje ezekkel sietett vissza abba a megyébe, ahol a hatalmaskodás történt.¹¹⁸⁷ Rajta állt, hogy valamelyik hiteleshelyhez kopogtatott-e be először, vagy valamelyik szolgabíróhoz,

¹¹⁸¹ DL 69660. (AOkl III. 699, 700, 759. sz.) Az oklevél regesztájában hibásan áll az, hogy a megye „tanúvallomási” oklevelet állított volna ki.

¹¹⁸² Itt most csak a kúriai eljárásról beszélünk. Baranya, Győr, Pozsony, Somogy, Sopron, Vas és Zala megyékben a megyék a saját törvényszéki eljárásukhoz is igénybe vették a hiteleshelyek tanúbizonyságát. C. Tóth, Adatok

¹¹⁸³ A jelenséget először Borsa Iván írta le: Borsa, Erdélyi vajdák, 37.

¹¹⁸⁴ „Juxta quam partem est sciendum, quod dictis comitibus et iudlium littere regales vel reginales sive iudicis curie regie ac palatini citatorie nunquam vel quandoque contiguat.” Kovachich, Formulae, 24. sz. (15)

¹¹⁸⁵ Tripartitum II. 20; Quadripartitum III. 14.

¹¹⁸⁶ A hiteleshelynek szóló parancs csak vizsgálatra utasító Mátyás-kori formulája: Kovachich, Formulae, 4. sz. (157) Az idézési formula: uo. 47. sz. (181)

¹¹⁸⁷ C.Tóth, Hiteleshely, 410.

esetleg egy megyebéli familiárishoz, rokonhoz, ismerőshöz tért-e be, aki a megye nevében eljár. Mindegyiknek a lehető legrövidebb időn belül eleget kellett tennie a parancsnak. A hiteleshely egy tagját adta az oklevél felmutatója mellé, akivel aztán ellovagoltak vagy elkocsiztak oda, ahol a hatalmaskodás történt. Ott már várta őket néhány összehívott nemes és nem nemes szomszéd, no meg a felsorolt lehetséges királyi vagy nádori emberek egyike is. Ő kérdezte meg az összegyűlteket arról, hogy megtörtént-e a panaszban leírt esemény. A hiteleshelyi kiküldött a helyszínen erről egy hevenyészett feljegyzést készített. Általában a vizsgálat dátumát, a királyi vagy nádori ember és a saját nevét írta fel a parancslevél hátlapjára. A vizsgálat eredményét nem kellett, hiszen az szinte kivétel nélkül igazolta panaszt. Ennek alapján a hiteleshelyben megfogalmazták a választ, amelyért néhány nap múlva újra megjelent a peres fél vagy az ügyvéd, akik azonban csak azután kapták meg a jelentést, miután kifizették az érte járó díjat. Ugyanezt egy másik hiteleshellyel is meg kellett tenni. A vizsgálatra felszólító kúriai parancslevél díja a 15. században 12 dénár volt, a hiteleshelyi jelentése ennek kétszerese.¹¹⁸⁸

A megyei vizsgálat esetében némiképp más történt az eljárás. A középkori megyék tisztségviselői általában csak kéthetenként, a törvényszék napján és a törvényszék székhelyén jöttek össze. Ha éppen véget ért a *sedria*, akkor két hetet kellett volna várni a következőig, hogy kirendeljék a megyei kiküldöttet, és megint csak két hét múlva állították volna ki a vizsgálatról szóló jelentést. Ezért a parancslevelet általában nem a törvényszéken mutatták be, hanem a lakhelyén kerestek fel egy szolgabíró vagy más megbízható személyt, akit elvittek a helyszínre, aki aztán ott elvégezte a vizsgálatot. A megyei jelentés kiállításával azonban meg kellett várni a következő törvényszéki napot. Megyei oklevelet ugyanis csak akkor és a *sedria* szokott helyén lehetett kiállítani. Az így összegyűjtött vizsgálati jelentésekkel és egy vizsgáló és idéző jelentéssel felszerelve tért vissza a panaszos vagy ügyvédje a kúriába.

A megyének szóló parancslevél formulája úgy szólt, hogy „küldjete ki magatok közül egy vagy két személyt, aki/ akik mindenkitől, akit illet, tudja/ tudják meg a fent említettekről a teljes igazságot.”¹¹⁸⁹ Valójában azonban szó sem volt kiküldésről, hiszen a peres fél választotta ki, ki legyen a megyei kiküldött. Ha nem szolgabíró volt a kiválasztott, akkor neki csak utólag adott hitelt a *sedria* azzal, hogy jelentését írásba foglalták, és megpecsételték. A nem szolgabíró megyei kiküldöttet történészi műszóval megyei embernek szoktuk

¹¹⁸⁸ A parancslevélre: 1435 (nagyobb): 11. tc; 1486: 76. tc.; 1492: 98. tc. (CJH, DRH) Hajnik 1435-ös adata hibás. Hajnik, A perdöntő eskü, 20. A jelentésre: 1435 (nagyobb): 10. tc; 1492: 95. tc. (CJH, DRH)

¹¹⁸⁹ „*unum vel duos ex vobis transmittatis, qui ab omnibus, quibus incumbit meram de premissis experiantur/ experiantur veritatem*” DL 53052, 78439, 53222, 31355, DF 212841, DL 11828.

nevezni.¹¹⁹⁰ Neki aligha lehetett joga ahhoz, hogy feltörje a megyének – ami kollektív intézmény volt – szóló parancslevél pecsétjét. Erre nem is volt szüksége, hisz a levelet átadó ügyvéd szóban is elmondhatta neki, hogy milyen ügyben kell vizsgálatot végeznie. A megyei és a királyi vagy nádori emberek között nem is volt lényegi különbség. Az utóbbiakat is a panaszos választotta ki, és ugyanúgy a panaszos bizalmasai voltak, mint a megyei emberek. Sem a királyi vagy a nádori, sem a megyei ember nem volt tisztségviselő, csupán egy esetre szóló megbízott, ráadásul ez utóbbi megbízatását a megye csak utólag legitimálta. Ennek ellenére, amíg a vizsgálatot végezték, hivatalos személynek minősültek, akiket különös védelem illetett meg.

A vizsgálat megszervezése nagy munkával járt. Az ország közepére kétszer el kellett utazni oda-vissza, kétszer el kellett menni a hiteleshelyekhez, egyszer, amikor átadták a parancslevelet, egyszer, amikor átvették a jelentést. Ugyanígy el kellett a *sedria* helyére is menni a megyei jelentésért. Össze kellett gyűjteni a kihallgatott személyeket. Gondoskodni kellett szállításukról, etetésükről és itatásukról. A vizsgálat gyors lebonyolításához nagy helybéli ismeretség és jó társadalmi kapcsolatok kellettek. Bizonyára többször előfordult, hogy nem is egy személy végezte e teendőket. Vagy az ügyvéd segítői, vagy az ügyvéd mellett a panaszos és családtagjai, familiárisai is kivették a részüket a vizsgálatokkal kapcsolatos teendőkből. Egészen bizonyos, hogy a középkori ügyvédek egy része későbbi szóval ügyvédi irodának nevezett személyzettel végezte a tevékenységét.

Az ügyvédek – hiszen többnyire ők jártak el megbízóik nevében – igyekeztek optimalizálni a feladatokat. A párhuzamos vizsgálatokat gyakran szervezték ugyanarra a napra. Így aztán csak egyszer kellett a szomszédokat összehívni, hogy kihallgassák őket. Ilyenkor ugyanazt a néhány embert kérdezte ki ugyanott a két királyi, nádori vagy megyei ember, vagy a szolgabíró.¹¹⁹¹ Az optimalizálásnak voltak határai: különböző királyi vagy nádori embereket kellett a helyszínre vinni, és az ügyvéd nem lehetett királyi vagy nádori ember. Ha az ügyvéd mégis beírta volna magát a királyi vagy nádori emberek közé, és valóban ő végezte volna vizsgálatot és az idézést, akkor a vérdíjával megegyező büntetést kellett fizetnie.¹¹⁹² Tiltani azt szokták, amit tenni szoktak, tehát bizonyára többször előfordult ez az eset. A párhuzamos vizsgálatokat elrendelő parancslevelekbe szinte mindig ugyanazoknak a királyi, nádori

¹¹⁹⁰ Gábor, A megyei intézmény, 88; Holub, Zala, 162; C. Tóth, Szabolcs 69; C. Tóth, A nemesi megye, 408; Kádas, Megyei emberek.

¹¹⁹¹ Néhány, ugyanazon a napon végzett párhuzamos vizsgálat: DL 53050, 53052; 11827, 11833; 12617, 12618; 12355, 12354; 59163, 59164, 59165; 16892, 16894.

¹¹⁹² Tripartitum II. 22; Quadripartitum III. 17.

embereknek a nevét diktálták be, változás legfeljebb csak annyi történt, hogy az egyik hiteleshelynek szülőbe valamivel több nevet írtattak be, mint a másikba.¹¹⁹³

A jelentés formulája nem sokat árul el a vizsgálat menetéről: „X megyébe kiszállván, mindenkitől, akitől csak illő és szabad volt, a fent említett megye nemeseitől, nem nemeseitől és mindenféle más állapotú és helyzetű személyeitől nyíltan és titokban, szorgosan tudakozódván megtudta, hogy minden fennebb elbeszélte dolog úgy volt és úgy történt, ahogy felségeiteknek elmondták és miképpen említett levelek minden egyes része azt tartalmazta” – számoltak be az eredményről a királyi bíróságoknak címzett oklevelek.¹¹⁹⁴ Egyetlen napon természetesen nem járta végig a megyét sem a királyi ember, sem a megyei kiküldött, hogy minden szemben jövőt kikérdezzenek arról, mit tudnak az esetről. Hiába is tették volna, hiszen a favágás, legeltetés, mezei munka közben történt lefoglalásról és verésről csak azok értesülhettek, akik a szomszédban laktak. Néha a jelentő oklevelek a szokásos formulától eltérve elárulták, hogy csak a hatalmaskodás helyszínén tudakozódtak. A tolnai Oporon esett mezei hatalmaskodásról Oporon vizsgálódtak 1336-ban, a bodrogi Lakon történeteiről pedig Lakon a falu szomszédjaitól és határosaitól 1401-ben.¹¹⁹⁵ A vizsgálat módszere igen változatos lehetett.¹¹⁹⁶ Sáros megye például a *sedriájáról* küldött ki 1426-ban egyszerre két megyei embert.¹¹⁹⁷ Előfordult az is, hogy országgyűlés idején a panaszos a Rákos mezőn összegyűlt megyei nemesség között tartott vizsgálatot. A királyi jelenlét kiküldöttjét, akit egyébként királyi embernek hívtak, az ilyen országgyűlési vizsgálatok alkalmával országbírói embernek nevezték.¹¹⁹⁸

A vizsgálat igen formális volt, szinte minden esetben automatikusan igazolta a panaszt. A panaszosnak nem kellett aggódnia azért, hogy számára kedvező lesz-e a kimenetele. Az általa összehívott szomszédok, az őket megkérdező, általa kiválasztott királyi, nádori ember és megyei kiküldött miatt nem is nagyon lehetett más eredményt várni. Az egyoldalú vizsgálaton sem a megkérdezetteknek, sem a királyi, nádori vagy megyei embereknek nem kellett esküt

¹¹⁹³ DL 15050, 15052. egy különbség; DL 12617, 12618. az utóbbiban kettővel több név; DL 11827, 11833. az utóbbiban hárommal több név; DL 76830, 76829. az utóbbiban négyvel több név

¹¹⁹⁴ 1400: „*in comitatu X procedendo ab omnibus, quibus decuisset et licuisset, nobilibus videlicet et ignobilibus ac aliis cuiusvis status et conditionis prenarrati comitatus hominibus palam et occulte diligenter investigando omnia prenarrata sic esse fuisse et facta fore scivisset, sicut eidem vestre maiestati dictum extitisset et quemadmodum tenor litterarum vestrarum per omnia continet prescriptarum*” DL 53050. A pozsegai káptalan „*per clandestinam et publicam inquisitionem factam*” eljárásnak nevezte 1300-ban tartott vizsgálatát. ÁUO X. 263. sz. (401)

¹¹⁹⁵ Szakály, Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt, 5. sz. (99); Zichy okmt. V. 205. sz. (246–248)

¹¹⁹⁶ Hajnik, A perdöntő eskü, 17; uő.: Bírósági szervezet és perjog, 289.

¹¹⁹⁷ DF 212841.

¹¹⁹⁸ Tringli, Pest megye, 181; Perényi lt. 517. sz. (253), 567. sz. (272)

tenniük, bár a kihallgatottak hitükre és a korona iránti hűségükre tettek vallomást.¹¹⁹⁹ Az elfogulatlanságnak azonban legalább a látszatát elvárták a vizsgálat végeztetőjétől. A rosszul elvégzett vizsgálat ellen kifogással lehetett élni, ilyenkor a bíró új vizsgálatot rendelt el.¹²⁰⁰

A vizsgálaton megkérdezetteket tanúknak hívták, bár ezt a szót csak ritkán használták a források. Vallomásaik néha módosították a panasz tartalmát. Előfordult, hogy nem tudták megmondani, hogy az a terület, ahol az erőszakos cselekmény történt, kinek a földje. Debrői István és György 1398-ban azért tettek panaszt a Széni család három tagja ellen, mert Tolcsva, Horváti és Újfalu területén levő Szárhegy nevű szőlőhegyüket elfoglalták, és onnan két éven át beszédtek a nekik járó hegyvámot. Azt, hogy a Széniek a szőlőhegy utáni adót beszédtek, a kihallgatottak megerősítették ugyan, azt azonban már nem tudták megmondani, hogy Szárhegy a Debrőieké-e, avagy a Szénieké.¹²⁰¹

A tanúk legtöbbször azonban azt nem tudták, vagy akarták megerősíteni, hogy a kár mértéke valóban akkora volt-e, mint amekkora a panaszban állt. A zágrábi püspök azért emelt panaszt Lajos király előtt Mikcs egykori szlavón bán ellen 1358-ban, mert az rajta ütött a szabad úton haladó vaskai tizedszedőjén, 600 dénármárkát elvett tőle, véresre verette, lovát és más holmijait pedig elvetette tőle. A megkérdezettek elmondták, hogy tudnak ezekről a dolgokról, azt azonban nem tudták megmondani, hogy mennyi pénzt vettek el a tizedszedőtől.¹²⁰² A Szatmár megyei Dara faluban végzett vizsgálatot egy királyi ember 16 jó ló és nyolcszáz juh elhajtása miatt 1388-ban. Az elhajtásról tudtak ugyan a tanúk, de az állatok számát nem tudták megerősíteni.¹²⁰³ Az óbudai klarissza kolostor 1469-ben több hatalmaskodás, többek között Pálosréte lekasználása miatt tett panaszt a királyi jelenlét előtt a Nyárasapátiak ellen, akik állítólag kétszáz aranyforint kárt okoztak nekik. Az apácák ügyvédje augusztus 24-én Alagi Miklós királyi emberrel és Pest megye egyik szolgabírájával végeztetett vizsgálatot. Bár a munkájuk eredményéről beszámoló mindkét jelentő levél Pest megyében végzett vizsgálatról beszélt, Cegléden és a vele határos Nyárasapáton kívül máshol biztosan nem járt sem a királyi ember, sem pedig a szolgabíró. Mindkét vizsgálat igazolta a panaszt, azonban mindkettő hozzá is tett egy-egy kiegészítést. A királyi ember vizsgálata arra jutott, hogy a kár nagyságának kivételével minden úgy történt, ahogy a parancslevélben le volt írva.¹²⁰⁴ Pest megye szolgabírája is megállapította, hogy minden úgy történt, ahogy az a nekik címzett

¹¹⁹⁹ AO VII. 182. sz. (328–330)

¹²⁰⁰ Hajnik, A perdöntő eskü, 19; uő.: Bírósági szervezet és perjog, 290. A Magyi-féle formuláskönyv tartalmazott egy, a tanúk kellékeit felsoroló glosszát, amely azonban az egyházi perekre érvényes. Kovachich, *Formulae*, 451. sz. (420–421)

¹²⁰¹ Perényi lt. 196. és 200. sz. (118–119)

¹²⁰² 1358: „*ad fidem et fidelitatem sacre corone debitam*” AO VII. 182. sz. (330)

¹²⁰³ *Documenta Valachorum*, 314. sz. (338–339)

¹²⁰⁴ „*dempta damni quantitate sic et suo modo acta, facta et patrata fuisse*” DL 16892.

oklevélben állt, „kivéve azonban azt – folytatta a megyei jelentés –, hogy a nevezett Pálosréte mezőn láttuk a lekaszált és összegyűjtött szénát, de nem tudjuk, hogy kinek az öröklött birtoka, vagy pusztá, avagy rét-e az, amit a tanúk sem tudnak”.¹²⁰⁵ A vizsgálatot tehát nem egyszerűen Cegléden, hanem a mezőváros határában fekvő *villongó földön* végezték.

Néha még az is előfordult, hogy a vizsgálat nem igazolta keresetet. Erről szóló forrás alig maradt ránk, mert ezekben az esetekben az ügyvéd vagy a panaszos nem ment el a hiteleshelyhez vagy a vármegyéhez és nem kérte a vizsgálati jelentés kiállítását, főleg pedig nem vitte el azt a királyi kúriába. Elvértve azért fennmaradt az ilyen vizsgálatokról szóló oklevél is. Ez úgy történhetett meg, hogy a vizsgálatot nyilvánosan végezték el, így a bepanaszolt fél értesült arról, hogy már az előzetes vizsgálat során sem sikerült ellenfelének a panaszát bizonyítania. A panaszosnak ugyan nem, de az állítólagos hatalmaskodónak fontos volt, hogy kezébe vegye az igazoló iratot és egy bírói paranccsal meg is szerezhette azt. Egy ilyen, a Kállaiak ellen lefolytatott, de őket tisztázó vizsgálatról 1426-ban készült oklevél, jellemző módon, a bepanaszolt Kállaiak levéltárában maradt ránk.¹²⁰⁶

Nem csak a kúriai bíróságok, a vajdai és a báni törvényszékek, hanem egyes megyék is elrendelhettek a saját törvényszékük előtt folyó ügyekben hiteleshelyi tanúbizonyosság mellett végzett vizsgálatot.¹²⁰⁷ Ez úgy történt, hogy a panasz előadása után küldték ki a megyei embert a vizsgálat elvégzésére.¹²⁰⁸ Itt tehát a vizsgálatvaló bizonyítás nem előzetes, hanem per közbeni volt, ami a megyei törvényszékek sajátos működéséből következett. E törvényszékek csak kéthetenként ültek össze, székhelyük közel feküdt a pereskedő felek lakhelyéhez, a megyei perekben tehát ez az eljárás nem is történhetett másként. A felek csak a *sedrián* kérhettek a hiteleshelynek szóló felkérő levelet a vizsgálat elvégzésére, és csak ott tudták azt bemutatni.

Mátyás király uralmának végén rövid időre megváltoztatták a vizsgálat addig szokásos menetét. Az 1486-os nagy törvénykönyv megszüntette a királyi és a nádori emberek megbízását, helyükbe megyei választott esküdtek léptek, aki nevüknek megfelelően esküt is tettek. Néhány évig közülük választották ki a vizsgálat elvégzőit, és melléjük szálltak ki a hiteleshelyi tanúbizonyosságok. Esküt követeltek meg a hiteleshelyi kiküldöttektől is. A hamisan eljáró esküdteket főbenjáró ítélettel és teljes birtokvesztéssel fenyegette a törvény. Az esküdteknek jó módú megyebéli nemeseknek, a tanúbizonyosságoknak is javadalmas

¹²⁰⁵ „*excepto quod in prefato prato Palusrethe vocato fenum falcatum ac locatum conspeximus, sed nescimus cuius esset hereditas seu predium aut pratum, sed neque testes sciunt*” DL 16891.

¹²⁰⁶ Szabolcs megye okl. II. 383, 384. sz. (103)

¹²⁰⁷ C.Tóth, Adatok

¹²⁰⁸ 1315: AOKI IV. 49. sz. (26); 1322: AOKI VI. 753, 754. sz. (277). Az első Baranya, a második Somogy megye törvényszéke előtt folyó ügy volt.

papoknak vagy pappá szentelt szerzeteseknek kellett lenniük.¹²⁰⁹ Az állandó megyei esküdtek intézménye azonban nem élt sokáig. Az 1492-es Ulászló-féle nagy törvénykönyv megszüntette az eljárásnak ezt a módját, és visszaállt a régi rend.¹²¹⁰

A panasz, helyesebben az annak alapján megfogalmazott bírói parancslevél és az utána született vizsgálati válaszlevél a hatalmaskodások legfontosabb forrása. Itt az idő, hogy pontokba szedve elmondjuk, miért nagyon bizonytalan ez a forrástípus. A hatalmaskodás szubjektív megítélésen alapult, az erőszakos tett lehetett törvényes is, erről azonban a panasz hallgatott. A panasz összeállítása kizárólag az előterjesztő szája íze szerint, csak az ő érdekeit szem előtt tartva történt. A vizsgálatot a panaszos végeztette, ezt pedig éppúgy nem tekinthetjük a hatalmaskodás valódi bizonyítékának, mint ahogy a kortársak sem tekintették annak.

A vizsgálatnál nagyobb bizonyító erővel bírt a kikiáltott közgyűlés (*proclamata congregatio generalis*), amelynek a célja azonban elsősorban nem a bizonyítás volt.¹²¹¹ Már jó egy évszázada folytak vizsgálatok Magyarországon, amikor az első valódi kikiáltott közgyűléseket elrendelték. Az eljárás nevében szereplő kikiáltott jelző a kihirdetésre utalt, az elnevezés azonban némileg megtévesztő, ugyanis mindenféle közgyűlést kikiáltottak, a megyék vagy a bárók által tartott bíraskodási fórumként működő közgyűlések nevével azonban általában beérték a *congregatio generalisszal*. A kikiáltás a közgyűléseken évszázados szokás volt, olyan gyakori és terhes feladat, hogy ezt nem is a megyei tisztségviselők végezték, hanem egészen a 14. századig külön kikiáltókra, régi magyar nyelven *kajátókra* bízta ezt.¹²¹² A kikiáltás ebben az esetben azt jelentette, hogy hírül adták a megyebélieknek, hogy össze kell jönniük a közgyűlésre. Ennek megfelelően az Anjou-korban a közgyűlést néha kikiáltottnak nevezték, ez azonban akkor még hagyományos közgyűlést jelentett.¹²¹³ Míg azonban a közgyűlés (*congregatio generalis*) bírói fórum volt, a kikiáltott közgyűlés csupán egyetlen ügyben végzett, több részből álló eljárás. Midőn az új eljárás

¹²⁰⁹ 1486: 8. tc. (CJH, DRH)

¹²¹⁰ Neumann, Választott nemesi esküdtek. Hajnik az 1486-os nagy törvénykönyv 10. törvénycikkelye alapján úgy vélte, hogy a 1486-tól kezdve a tanúknak is esküt kellett tenniük. A törvénycikk azonban a közös vizsgálatokról beszélt. Azok esetében korábban és később is az eskü alatti vallomások voltak szokásban. Hajnik, aki az *inquisitios* eljárás mindmáig legalaposabb magyar kutatója volt, más alkalommal is összemosta az egyoldalú és a közös vizsgálatot. Hajnik, A perdöntő eskü, 19.

¹²¹¹ Hajnik, A perdöntő eskü, 32; uő., Bírósági szervezet és perjog, 303; Holub, Zala, 253; Istványi, A generalis congregatio, 183; Tringli, Pest megye, 163; Tringli, Megyék, 504; C.Tóth, Adatok, 364; C. Tóth, Szabolcs megye, 97. Hajnik műveiben a modern perjogi beosztás szerint tárgyalta a kikiáltott közgyűlést, ezért azt bizonyítási eljárásnak fogta fel, és őt követte a későbbi irodalom is. Valójában, modern szóval, peren kívüli jogorvoslatnak nevezhetnénk, amelynek csupán előfeltétele volt a közgyűlések módjára történő bizonyítás.

¹²¹² Györffy, István király, 205, 213; Zsoldos, A szent király szabadjai, 177.

¹²¹³ 1344: „in generali et proclamata congregatione omnium nobilium provincie memorate” AO IV. 293. sz. (485); 1348: „nosque inter ceteros comitatus, universitati nobilium et aliorum cuiusvis conditionis et status hominum comitatus Kamarunyensis congregatione proclamata et publicata” uo. V. 117. sz. (236)

meghonosodott, az oklevélfogalmazók nem megkülönböztetésnek szánták a *proclamata* jelzőt, hanem pontosítani akartak vele. Eredendően e szó azt jelentette, hogy ugyanúgy folytatták le ezt az eljárást, mint minden más közgyűlését, azaz kikiáltással hívták össze az itt megjelenőket. A név nem általában a közgyűlésektől különböztette meg az eljárást, hanem az egyoldalú vagy a később még részletesen kifejtendő közös vizsgálatról, ott ugyanis a felek állították elő a tanúkat, míg itt elvileg a megye.

A kikiáltott közgyűlés három, korábban már meglevő bizonyítási eljárásból alakult ki részben spontán módon, részben pedig törvénnyel elrendelve. A három intézmény a közgyűlési bizonyítás, az egyszerű vizsgálat és a közös vizsgálat volt. Ezek akkor, amikor az első kikiáltott közgyűléseket tartották, azaz a 14. század legutolsó éveiben, már évszázados vagy több évtizedes múltra tekintettek vissza. A kikiáltott közgyűlést tehát nem a semmiből alkották meg, ami egyébként a középkor szinte minden jogintézményére igaz. Hasonló eljárásra már az Anjou-korból származó források is utaltak. Ezek az utalások azonban két dologban különböztek a klasszikus kikiáltott közgyűléstől: valójában nem voltak mások, mint *inquisitok* vagy a szintén később kifejtendő tanúbizonyítások, azaz *humanum testimoniumok*, és az eljárásnak akkor még nem volt sajátos neve.¹²¹⁴ A két jelenség szorosan összefüggött egymással. A jog világában a nyelvi kifejezésnek különleges jelentősége van: egy dolog akkor válik egy másiktól különbözővé, azaz önállóvá, ha külön szóval illetjük. E folyamat azonban lassan és lépésről lépésre történik meg, a szóból egyik pillanatról a másikra sohasem lesz fogalom, különösen nem a szokások, vagy ha úgy tetszik, a szokásjog világában.

Személyesen a király előtt tett panaszt Eszenyi László testvére ügyében 1361-ben, mivel fivérét a Latorca folyó kecsetei révénél több nemes férfi birtoktalan familiárisai segítségével megölte, lovát és kardját pedig elvette. A per a királyi jelenlét előtt folyt, a bizonyítás feltehetőleg a király nevében kelt parancs szerint történt: két megye, Zemplén és Ung „külön erre a célra rendezett gyűlésein” a megyék nemeseitől tudakozódtak az ügyről. Eszenyi végül öt jelentést mutatott be erről az eljárásról, három hiteleshelyét és a két megyéjét. Mondanunk sem kell, hogy a hiteleshelyek csak tanúbizonytságot szolgáltattak, az írásba foglalás és a pecsételés munkáját végezték, a dolog érdemi része, azaz maga a vizsgálat, a királyi emberekre hárult.¹²¹⁵ A Lajos-kori, királyi udvarban összeállított formuláskönyv egyik oklevélmintája is megőrizte egy hasonló eljárás emlékét. Az egri püspök egy közeli birtokos,

¹²¹⁴ A Hajnikra visszavezethető, korábban általam is használt „korai kikiáltott közgyűlés” ezért nem pontos és kerülendő.

¹²¹⁵ „*homines regii in eisdem litteris inquisitionariis expressi presentibus testimoniis capituli et conventuum supradictorum in congregationibus prefatorum comitum et iudicum nobilium de regio litteratorio edicto universitati nobilitati eorundem comitatum specialiter ad hoc celebratis a nobilibus dictorum duorum comitatum talem scivissent veritatem*” DL 5063.

valamelyik Andornaki ellen indított pert a nádor előtt. A két fél ügyében végzendő tanúbizonyításra Heves és Nógrád megyék nemeseinek azonnali összehívását rendelték el a megyék számára, ahol a megjelenés három márka bírság terhe alatt kötelező volt.¹²¹⁶ A három márka bírság nem volt különleges. Az egész országban ekkora bírságot kellett fizetniük a közgyűlésről távol maradóknak.¹²¹⁷ Az előbbi esetben *inquisitiot*, az utóbbiban *humanum testimoniumot* rendelték el a megyék számára, az utóbbiban a parancslevelet is ők kapták. A lényeg azonban nem az okleveleken, hanem magán az intézményen van: királyi parancsra, csak egyetlen ügy kivizsgálására hívták össze mindkét esetben a megyék nemességét.¹²¹⁸

A kikiáltott közgyűlés – ezután e szó alatt az 1397 utáni, sajátos eljárást értjük – annyiban hasonlított az egyoldalú vizsgálathoz, hogy ezt is a perbe lépés előtt rendelték el, és ez is az felperes panaszát igazolta. A tanúk sokszor ezúttal is közös véleményt mondtak, egyenkénti vallomásaikat nem mindig jegyezték fel. Bár a kikiáltott közgyűlések jelentései némileg bőbeszédűbbek voltak a vizsgálati jelentéseknél, valójában a panaszt, illetve a panasz lényegét ismételték meg, a panaszban részletesen kifejtett cselekedetek hatalmas mivoltát erősítették meg.¹²¹⁹ Voltak azonban jelentős különbségek. A vizsgálatnál a tanúk nem tettek esküt, a kikiáltott közgyűlés előtt azonban igen. Feszületre tett kézzel, Isten iránti hitükre, a király és szent koronája iránti hűségükre esküdtek a vallomást tevők. A vizsgálatok esetében a megyék mellett királyi vagy nádori emberek is végeztek velük párhuzamosan ilyen eljárást, a kikiáltott közgyűlést azonban csak a megye intézte. Míg a teljes értékű bizonyításhoz három vizsgálatot kellett elvégeztetni, addig a kikiáltott közgyűlésből elég volt egy is, egynél többet nem is tartottak. A vizsgálatnál nem jegyezték fel a tanúk nevét, míg ez a kikiáltott közgyűlésekről felvett jelentések esetében egy idő után rendszeressé vált, miként annak megkérdezése és megörökítése is, hogy a tanú honnan tudott a hatalmaskodásról. A legfontosabb különbség mégis az volt, hogy a kikiáltott közgyűlés nem csak bizonyítás volt, hanem az esetek túlnyomó többségében összekapcsolták a hatalmaskodásért járó elégtételadással, leggyakrabban az elfoglalt birtok visszaiktatásával. A kikiáltott közgyűlés több formai elemet átvett a közös vizsgálattól: az esküformulát, a megerősítendő panasz kérdőpontként való megfogalmazását és a tanúk neveinek felsorolását, a tanúk vallomásai azonban sokszor alig

¹²¹⁶ Kovachich, *Formulae*, 11. sz. (6–7)

¹²¹⁷ Az eljárásra általában: Gábor, *A megyei intézmény*, 166., a három márkás bírságra: uo. 142. és Kovachich, *Formulae*, 10. sz. (6)

¹²¹⁸ Hasonló tanúbizonyítás Sopron megyében *in congregatione dictorum vicecomitis et iudicium nobilium per eosdem de vestro regio literatorio mandato solum pro infrascriptis rescindis celebrata*: 1368: Sopron vm. oklt. 259. sz. (373–378)

¹²¹⁹ 1417: Bánffy oklt. 381. sz. (549–551) és 383. sz. (353–4); 1451: Zichy okmt. IX. 226. sz. (299–303); 1455: Csáky oklt. I. 408–414.

különböztek a vizsgálati jelentésben folglaltaktól. A kikiáltott közgyűlés félúton helyezkedett el az egyoldalú és a közös vizsgálat között, azonban nem az volt a célja, mint azoknak.

Az 1397-ben tartott temesvári országgyűlés egyik cikkelye hozta létre az intézményt. Az artikulus – amelyet már emlegettük a hatalmaskodások meghatározásánál – elrendelte, hogy az új hatalmaskodások ügyében a megyék először tudakozódjanak, majd késedelem nélkül adjanak elégtételt a panaszos félnek. Ha a felek ezzel nem lennének elégedettek – folytatta – akkor a kúrián folytassák a tárgyalást. Ha csak önmagában tekintjük a törvény szövegét, könnyen félreérthetjük. Azt olvashatjuk ugyanis ki belőle, hogy ettől kezdve a megye lett volna a hatalmaskodási ügyekben az elsőfokú bíróság, olyannyira, hogy még birtokok visszaadására is joga lett volna, és csak peráttétellel kerültek volna a hatalmaskodási ügyek a kúria elé. Csupa olyan rendelkezés, amelyet nem hajtottak végre, és szemben is állt a szokásokkal – mondhatnánk.¹²²⁰ A megyéknek ugyanis örökös birtokjogot illető ügyekben sem korábban, sem később nem volt joguk bíraskodni. Csakhogy ezt a törvényt nem úgy írták, mint a modern jogszabályokat, nem is úgy kell olvasnunk, mint azokat. A cikkely fogalmazója ezúttal is csak a lényegre vetette papírra, számos elemet kihagyott, amely az ő és kortársai számára magától értetődő volt. Ha azonban a törvényt összevetjük a kikiáltott közgyűlésekkel, láthatjuk, hogy a temesvári törvények e cikkelyének fogalmazói valójában róluk beszéltek. A kikiáltott közgyűlés szó a törvényben nem szerepel, jó ideig a gyakorlat is birkózott vele, hogy hogyan hívja az új intézményt.

Egy Fejér megyei ügy az egyik első, biztos említése az eljárásnak 1400 első napjaiból. Fél évvel korábban a Sárvízen áthaladó fővenyi vámszedő hidat a fehérvári káptalan lebontatta, és áthelyezte Battyánra. Ott azonban volt már egy vámszedő hely, amely Kővágóörsi Györgyé volt, akinek ez által sérültek a vámszedési jogai. December végén újabb állítólagos jogtalanság történt: a káptalan parasztjai behajtották a battyániak marháit. A mezei lefoglalás derekas verekedésbe torkollott, amelynek során az egyik battyáni jobbágy meg is halt. A battyáni földesúr, Kővágóörsi György kérte a királyt, hogy a kúriából külön kiköldött embere útján vizsgálja meg a híd építését és a káptalan által véghezvitt új hatalmaskodásokat. Erre az uralkodó – így az oklevél –, „aki egyetlen országlakost sem akar jogaitól méltánytalanul megfosztani és elidegeníteni”, megparancsolta a megye ispánjainak, hogy személyesen vagy küldötteik útján szálljanak ki Fövenyre és Battyánra, hívják oda össze e birtokok határosait és szomszédait, tekintsék meg a hidat és az új hatalmaskodásokat, majd eskü alatt tudják meg az

¹²²⁰Mályusz, A magyar rendi állam, 62, 69.j.; C.Tóh, Szabolcs, 97.

összehívottaktól, hogy a híd jogtalanul lett-e emelve, vagy sem, és ha igen, akkor királyi felhatalmazással bontsák le.¹²²¹

Az 1397-es törvény betűjét látjuk itt érvényesülni minden tekintetben. Egy hatalmaskodáskodás során kárt szenvedett fél kért a királytól jogorvoslatot. A károsult pontosan tudta, hogy milyen eljárást akar, csak nem tudott nevet adni neki, miként a kúriai fogalmazó sem. A király a megyét utasította arra, hogy szüntesse meg a jogtalanságot. Az oklevél fogalmazója még a törvény szóhasználatát is átvette: a híd áthelyezését *novitasnak*, új hatalmaskodásnak nevezte. A gyakorlatból kiderül az is, hogy mit hagytak ki a törvény fogalmazói. A korábbi állapot visszaállításának, az újítás megszüntetésének az előfeltétele volt az eskü alatti vizsgálat, amely meggyőződött a panasz jogosságáról. Nem a teljes panaszról, hanem csak arról, amely a régi, jogos helyzet egyszerű visszaalakításával megvalósítható volt. Hiába ölték meg a káptan parasztjai Kővágóörsi egyik emberét, erről egy szót sem ejtett a királyi parancs, annak kivizsgálását nem rendelte el, az azért adandó kártételt nem kérte a panaszos sem. A vizsgálat neve hol *inquisitio*, hol *attestatio* volt, de szó sem volt egyoldalú vizsgálatról, a parancsban közölt esküformula szó szerint a közös vizsgálatéval egyezett meg. Az eskü volt az egyik többlet e vizsgálatban, amely megkülönböztette az eljárást a megye által végzett egyoldalú vizsgálatától. Az ugyanis nem lett volna elegendő bizonyíték ahhoz, hogy lebontsák a jogtalanul emelt hidat, avagy, ahogy a törvény általánosan fogalmazott, elégtételt adjanak. A megyei hatóságnak még így sem volt ahhoz joga, hogy efféle birtokügyekbe beleavatkozzon. Ezért állt a királyi parancslevélben a királyi felhatalmazás (*nostra auctoritate*) kifejezés. Ez kellett ahhoz, hogy a megye birtokügyben eljárhasson.

Az eljárás peren kívül történt. Az adott esetben ugyan volt egy régi per Kővágóörsi és a káptalan között, de ez speciális helyzet volt. Kővágóörsi nem bírói eljárást kért, nem hívta perbe a káptalant, hanem azonnali intézkedést az őt ért és az őt sértő helyzet megváltoztatására. A kikiáltott közgyűlés lényege tehát a helyreállítás volt, a vizsgálat, a panasz eskü alatti igazolása ennek csak előfeltételül szolgált. Ezt olvashatjuk a törvényben is: ott sincs szó megyei bíraskodásról. Nem a megyei törvényszék adott saját bírói hatalmából elégtételt, hanem királyi parancsból tették, csak hogy a törvény írója oly természetesnek tartotta ezt, hogy felesleges volt leírni. Perre csak az eljárás után került sor, de elvileg nem kellett pernek követnie az eljárást. Ha az adott esetben a káptalan tudomásul vette volna az új battányi híd lerombolását, akkor ezzel az ügy le is zárult volna. Ha azonban a káptalannak

¹²²¹ DL 100316. (ZsO II. 10. sz.)

nem tettett volna a híd lebontása, akkor pert kezhetett a jogtalan lebontás ellen. Ez áll a temesvári törvényben is. A temesvári törvényt tehát végrehajtották. Hasonló eljárásról más források is tudósítanak, melyekben rendre, hosszasan hivatkoztak a törvényre.¹²²² Még az 1420-as években is emlegették a temesvári törvény artikulusát, ha kikiáltott közgyűlést rendeltek el.¹²²³

A kikiáltott közgyűlés eredetileg tehát egy pert megelőző, peren kívüli eljárás volt. Erős túlzással statáriálisnak is nevezhetnénk. Az ez alapján elvégzett vizsgálatok a panaszost – hiszen felepresről itt végképp nem beszélhetünk – igazolták, és a másik félnek, az állítólagos hatalmaskodónak, csak annyi joga volt a védekezésre, hogy egy általa később indítandó perben előadja saját igazát.

Az 1403-as felkeléssel együtt járó zavaros idők alatt született meg az eljárás neve. Ettől kezdve mondták, hogy kikiáltott közgyűlés módjára (*per modum proclamate congregationis generalis*) kell a megyei nemességet a vizsgálatra és az elégtételadásra összehívni. A kifejezést egy 1404-ben fogalmazott Borsod megyei ügy őrizte meg, amely azonban ott még a közös vizsgálatnak egy sajátos, megye által, per közben elvégzett bizonyítási eljárását jelentette.¹²²⁴ A szóhasználat még évekig nem forrott ki teljesen.¹²²⁵

Volt azonban az eljárásnak még egy fontos előfeltétele. A törvény az új hatalmaskodások (*novitates*) ügyében rendelte el ezt az eljárást, erről beszéltek azok a fennebb citált, Zsigmond király idején kelt oklevelek, amelyek erre a törvényre hivatkoztak. Az új hatalmaskodásokra vonatkoztak a király 1435-ben elfogadott nagy törvénykönyvének erről szóló rendelkezései is.

¹²²² 1400: DL 39486. (ZsO II. 279. sz.); 1401: DL 53121. (ZsO II. 1172. sz.); ZsO II.1213. sz.; 1402: uo. 1568. sz. Ebben az esetben per közben rendelték el az eljárást. A törvényi hivatkozások sokszor hosszabbak a törvénycikkely szövegénél, annak utólagos elvi interpretációját adják.

¹²²³ 1412: „*Et quia nos huiusmodi novos actus potentiarios per quempiam patratos iuxta formam generalis nostri decreti alias per nos una cum prelati, baronibus nostris superinde editi et stabiliti sic simpliciter et inpune non volentes pertransire...*” Ocskai okmt. 115.sz. (186); 1417: „*super huiusmodi novis actibus potentiariis iuxta vigorem et rigorem preacti nostri generalis decreti*” Bánffy oklt. I. 381. sz. (551); 1424: Hajnik, Perdöntő eskü, 33, 3.j. Az általa idézett oklevél: DL 11455. 1425: „*Cum itaque nos talismodi actus presumptuosas et potentiarias in vilipendum generalis nostri decreti per nos alias unacum prelati et baronibus potioribus dicti regni nostri Hungarie proceribus super illatione actuum potentiarium stabiliti per quoscumque patratos simpliciter et absque debite ultionis pena preterire nolentes...*” ZsO XII. 592. sz. (225–226) „*et quia iuxta fassionem et attestationem dictorum vicinorum et commetaneorum nobiliumque conprovincialium dicti comitatus vigore et virtute nostri generalis decreti adhuc ad caput I per A secundum homagium eiusdem iuramentum inponi et adiudicari debere nobis et regni nostri nobilibus nobiscum in examine ipsius cause consedentibus videbatur*” ZsO XII. 713. sz. (272–274) Engel Pál vagy egy ilyen hivatkozásra, vagy csak egy kikiáltott közgyűlésről fennmaradt forrásra hivatkozva állította, hogy a kikiáltott közgyűléseket 1409-től kezdve rendelték volna el. Valójában ekkor már egy évtizede tartottak ilyeneket. Engel, Szent István, 186.

¹²²⁴ ZsO II. 3202. sz. (379)

¹²²⁵ 1405: „*per modum generalis congregationis*” ZsO II. 4032. sz. (490); 1412: „*per modum proclamate congregationis generalis*” Ocskay okt. 115. sz. (186); 1417: „*vicinis et commetaneis... more proclamate generalis convocatis et accersitis*” Bánffy oklt. I. 381. sz. (550)

Szó szerint ezt vette át apósa halála után Albert király törvénykönyve is.¹²²⁶ Új hatalmaskodás alatt az egy évnél nem régebbi hatalmaskodásokat értették. A törvény, nemcsak a temesvári, hanem egyik olyan törvény sem, amelyik a kikiáltott közgyűléseket szabályozta, nem beszélt erről, de nem is kellett, hiszen ez egy régi szokásból következett. Ősi szokás volt Magyarországon, hogy egy éven belül akár erővel is ki lehetett vetni a birtokfoglalót birtokából, miképpen hogy három egybehangzó vizsgálat esetén visszafoglalási parancsot lehetett kérni a bíróságtól. Ezeket az elveket szem előtt tartva alkották meg temesvári törvényt, és alkalmazták kilenc évtizeden keresztül. A törvény nem tett mást, mint a királyi hatalom nevében magára vállalta annak a régi szokásnak az alkalmazását, amelyet addig a magánosok saját erővel végeztek el. Egy évnél később a király sem tehetette meg, hogy az elfoglalt birtokot egyszerű paranccsal visszavegye, arra csak a bíróságnak volt joga. A megyének pedig végképp nem volt joga ahhoz, hogy a saját hatalmából örökös birtokok ügyében eljárjon. Azért emlegették a kikiáltott közgyűlésről szóló törvények az új hatalmaskodást, azért hivatkoztak a törvényre a parancslevelek, mivel a megye csak királyi vagy bírói felhatalmazásból foglalhatta vissza a birtokot, vethette ki onnan a hatalmaskodót és őrizhette meg a birtokban a régi birtokost. Néha külön is beszéltek erről a felhatalmazásról. Láttuk ezt már a fennebb említett 1400-ban kelt oklevélben, de előfordult ez más esetekben is. Nem volt kötelező eleme a kikiáltott közgyűlést elrendelő oklevelek formuláinak, mégis gyakran előfordult.¹²²⁷ Ha a királyi tanács vagy az országtanács kormányzott a király helyett, és annak nevében bocsátották ki a máskor a király nevében kelt bírói okleveleket, akkor sem mulasztották el a felhatalmazás emlegetését.¹²²⁸ Időnként külön kihangsúlyozták annak kivizsgálását, hogy a birtokfoglalás, egyáltalán a hatalmaskodás valóban egy éven belül történt-e.¹²²⁹ A Szabolcs megye által elvégzett kikiáltott közgyűlések esetében egyetlen olyat sem találtam, amely egy évnél korábban történt volna, miként más gyűjtéseimben sem láttam még kivételszerűen sem ilyet.¹²³⁰ Előfordult, hogy némiképp másként értelmezték az új

¹²²⁶ 1435 (nagyobb): 3, 4. tc.; 1439: 29. tc. (CJH, DRH)

¹²²⁷ 1435: „*nostrae maiestatis in persona et auctoritate presentium*” Csáky oklt. I. 356–8; 1436: „*nostrae maiestatis in persona*” HO II. 170. sz. (261–264); 1451: „*nostra in persona et auctoritate vobis in hac parte attributa*” Zichy okmt. IX. 226. sz. (299–303); 1456: „*nostrae maiestatis in persona et auctoritate presentibus vobis in hac parte attributa*” uo. 385. sz. (526–528)

¹²²⁸ 1401: „*auctoritate iurisdictionis sacre corone*” Szentpétery, Az országos tanács, 766; „*auctoritate iurisdictionis sacre corone dicti regni Hungarie*” ZsO II. 1213. sz. (143); 1446 körül: „*nostrae universitatis patrocinio*” Héderváry oklt. I. 189. sz. (244–247)

¹²²⁹ 1417: „*infra tempus, cuius nondum preterisset revolutio annualis*” Bánffy oklt. I. 381. sz. (549–551); 1435: „*tempore in predicto, cuius videlicet nondum preterisset revolutio annualis*” Csáky oklt. I. 356; 1436: „*tempore in predicto, cuius videlicet nondum preterisset revolutio annualis*” HO II. 170. sz. (261–264); 1451: „*cuius scilicet nondum preterisset revolutio annualis*” Zichy okmt. IX. 226. sz. (299–303); 1456: „*cuius scilicet nondum annualis preterisset revolutio*” uo. 385. sz. (526–528).

¹²³⁰ C.Tóth, Szabolcs, 94.

hatalmaskodást. Nem sokkal az eljárás bevezetése után máris sor került erre. A Zsigmonddal elégedetlen magyar bárók 1401-ben elfogták a királyt, és fél évig ők kormányoztak helyette. A király nevében kelt bírói parancsokat most a szent korona nevében adták ki, valójában továbbra is a királyi különös jelenlét ítélmesterei állították ki őket. Ebben az időben is rendelkeztek el kikiáltott közgyűléseket, ahol legelőször arról kellett meggyőződni, hogy a panaszban foglalt hatalmaskodás „újonnan, azaz a mostani országos mozgalom után” történt-e.¹²³¹

Kétféle kikiáltott közgyűlést tartottak. Az első mindenben megtartotta a temesvári országgyűlés cikkelyében foglaltakat. Ha a vizsgálat igazolta a panaszt, akkor a megye bírói parancsra – a királyi felhatalmazás kifejezés nem vált általánossá – kivetette a foglaltat a jószágból, visszaadta panaszosnak a birtokot, helyreállította a lerombolt határt, elégtételt adatott az elvesztett javakért.¹²³² Ennél jóval ritkábban fordult elő, hogy csupán vizsgálatot tartottak az egy évnél nem régebbi hatalmaskodás ügyében, és erről küldtek jelentést a kúriába. Ez az eljárás valóban tisztán bizonyítássá tette a kikiáltott közgyűlést.¹²³³ A közgyűlés lebonyolításának is két formája volt: tarthatták azt a hatalmaskodás helyszínén és a megyeszékhelyen, azaz a megyei törvényszék helyén. Két korszakot különböztethetünk meg a kikiáltott közgyűlések történetében az első 1397-től 1435-ig tartott, a második az után 1486-ig.

Az első korszak közgyűléseit a temesvári törvénycikkre hivatkozva tartották. Így volt ez azokban az esetekben is, ha nem adtak elégtételt, csak vizsgálatot végeztek. A kúriai bíróság a megyét utasította eljárásra, amelyet csak az hajtott végre: eskü alatti vizsgálatot végzett, és helyreállította korábbi, békés állapotot. Az eljárásról csak a megye készített jelentést, azon – a feleken kívül – legfeljebb a hiteleshelyi tanúbizonyság vett részt, de az sem mindig. A közös vizsgálatok formuláit követve hiába szólt úgy néhány királyi parancs, hogy egyenként hallgassák ki a tanúkat, kevés jele van annak, hogy ez történt volna.¹²³⁴ A korai korszakban a jelentések csak ritkán tüntették fel a tanúk neveit. A második, hosszabb korszak jelentős változásokat hozott az elsőhöz képest. A kikiáltott közgyűlés ezután két eljárást

¹²³¹ 1401: „*experta prius premissorum mera veritate, si premissa noviter, utputa post presentem huius regni motionem fore facta inveritis*” Szentpétery, Az országos tanács, 765.

¹²³² 1401: „*experta prius premissorum mera veritate... reintroducatis... intraductisque contra quoslibet illegitimos impetitores, signanter contra I protegere, defensare et tueri velitis*” Szentpétery, Az országos tanács, 765; 1435: „*exclusis prius et eiectis... restatuere et intorducere... protegere et tueri debeatis*” Csáky oklt. I. 356–358; 1456: „*compereretis... excluso prius et eiecto... reintroducere, restatuere... protegere, tueri, defensare ac indempniter manuteneri debeatis*” Zichy okmt. IX. 385. sz. (526–528)

¹²³³ 1404: Szabolcs megye okl. II. 88. sz. (37); 1409: uo. 164. sz. (53); 1412: uo. 193–4. sz. (59); 1414: uo. 215. sz. (64); 1419: ZsO VII. 332, 454. sz. (118, 146); 1423: Zichy okmt. X. 103. sz. (211–213); 1425: ZsO XII. 592. sz. (225–226)

¹²³⁴ 1404: „*singillatim requirendo*” Szabolcs megye okl. II. 88. sz. (84)

egyesített: a megyéét és a királyi vagy a nádori emberét. Továbbra is csak a megye kapott parancsot az eljárás végrehajtására, azonban a kúriába két jelentést vitt a panaszos: egy megye által írottat és egy hiteleshelyit. Ettől kezdve név szerint rögzítették a tanúk nevét és a felvett vallomásokat néha részletesebben adták vissza.

A kisebb változások már korábban elkezdődtek. Egy viszonylag jó forrásadottságú megye, Szabolcs példáján érzékeltethetjük ezt a folyamatot.¹²³⁵ Itt az első kikiáltott közgyűlésről 1404-ben értesülünk. Az első tanúnévsorral és a vallomások egyenkénti lejegyzésével először 1412-ben találkozunk, de a tanúk neveinek rendszeres lejegyzéséről csak 1428-tól kezdődően vannak okleveleink, az egyenkénti vallomásokat pedig az egész Zsigmond-korban teljesen rendszertelenül írták le. A hiteleshelyi tanúbizonyosság először 1413-ban bukkant fel a megyei kiküldöttek mellett, azonban még a húszas évekig hol részt vett az eljárásban, hol nem. A fő változás, a kettős eljárás és vele együtt a megyei emberek mellett eljáró királyi ember felbukkanása csak az 1435-ös nagy törvénykönyv kibocsátása után egy évvel, 1436-ban kezdődött.

A törvénykönyv külön cikkelyt szentelt az új hatalmaskodásoknak, ennek kapcsán pedig a kikiáltott közgyűléseknek. A törvény kimondta, hogy azok, akiket ilyen sérelem ért, forduljanak a királyhoz, azaz a bírósághoz, kérjenek tőle ahhoz a megyéhez szóló parancslevelet, ahol e tettet elkövették. A megyék a hiteleshely tanúbizonyosága mellett kikiáltott közgyűlés módjára hívják össze a szomszédokat, határosokat és a megyebélieket, végezzenek köztük eskü alatt vizsgálatot, majd adassák vissza az elfoglalt területet és a lefoglalt dolgokat.¹²³⁶ A törvénynek e része semmi új rendelkezést nem tartalmazott, ezt az eljárást már régóta alkalmazták, csupán a temesvári törvény egyértelműbb megfogalmazásával találkozunk.

A következő cikkely sem alkotott új eljárást, csupán egy nemrégiben elterjedt módszert rögzített. Az egyoldalú vizsgálat majd mindig együtt járt idézéssel is, a kikiáltott közgyűlés azonban nem. Nem csoda, hiszen elsősorban nem a per megkezdése volt a célja, hanem a gyors elégtételadás. Most azonban törvénybe foglalták, hogy az ügyet végső bizonyítás és ítélethozatal céljából a kúriában kell tárgyalni. Ehhez azonnal hozzáfűzték azt a régi szokást is, hogy a pereskedők bármikor kiegyezhetnek egymással.¹²³⁷ Ez a cikkely is azokat a szokásokat rögzítette, amelyeknek alapjai már a temesvári törvényekben megfogalmazódtak. Viszonylag új volt azonban az, hogy a kikiáltott közgyűlést rögzest

¹²³⁵ C.Tóth, Szabolcs, 94.

¹²³⁶ 1435 (nagyobb): 3. tc. (CJH, DRH)

¹²³⁷ 1435 (nagyobb): 4. tc. (CJH, DRH)

összekötötte az azt követő perrel. Ehhez azonban idézésre volt szükség. A törvény szövege ezúttal sem kényeztette el a modern jogszabályokhoz szokott olvasót; az idézésről ugyanis egy szót sem ejtett. Pedig az idézéssel összekötött kikiáltott közgyűlési parancsok a törvény kibocsátása után váltak általánossá.¹²³⁸ A kettős eljárásra azonban már korábban is ismerünk példát, igaz, ez akkor még egyáltalán nem terjedt el.¹²³⁹

Ettől kezdve ez a kettős eljárás lett a megszokott. A megyének – továbbra is szigorúan törvényi és bírói felhatalmazásból – arra volt csak joga, hogy vizsgálatot végezzen és, ha az beigazolta a panaszt, a parancsban foglalt eljárást lefolytassa, az idézésre azonban nem. Láttuk, így volt ez a párhuzamosan elvégzett, királyi emberes és megyei vizsgálatoknál is. Most is ez történt: a kikiáltott közgyűlést követő idézést a királyi vagy nádori ember végezte a hiteleshely tanúbizonysága mellett.¹²⁴⁰ A királyi vagy nádori ember nem vett részt az azt megelőző eljárásorozatban, az csak a megye dolga volt. Habár az eljárásnak saját neve volt, a tárgyaláson sokszor csak vallomásként és tanúságtételként hivatkoztak rá.¹²⁴¹ Az erről kiállított jelentés neve vizsgáló és tanúságtevő oklevél (*littere inquisitorie et attestatorie*) volt.¹²⁴²

Ha valaki elszenvedett egy hatalmaskodást, célszerű volt azonnal a bírósághoz fordulnia. Az általunk idézett, 1400-ból származó oklevélben ugyan a panaszos kérte az eljárást, a későbbi oklevelek formulái ezt úgy adták vissza, hogy a panasz elhangzása után a panaszt tevő megfelelő elégtételt kért.¹²⁴³ A bíró mérlegelte a körülményeket, elsősorban a hatalmaskodás időpontját, azaz, hogy az elégtételadás egy éven belül megtörténhet-e, majd elrendelte a kikiáltott közgyűlést. Miként az egyoldalú vizsgálatnál, úgy ez esetben sem közbenszóló ítélet döntött róla, hiszen a per még el sem kezdődött. Hogy melyik megyének kell írni, melyik hiteleshelyet kell felkérni és kik legyenek a királyi vagy a nádori emberek, azt a panaszos diktálta be. Ő vagy ügyvédje ment azután először a megyéhez, és adta át a parancslevelet. A bíróság csak egy parancsot írt ugyanis, az pedig a megyéhez szólt. Ezzel kellett utóbb a hiteleshelyhez is bekopogni, és egy hiteleshelyi tanúbizonyság kiküldését kérni.

¹²³⁸ 1435: Csáky oklt. I. 356–358. és 408–414; 1436: HO II. 170. sz. (261–264)

¹²³⁹ 1423: ZsO X. 1512. sz. (583–584)

¹²⁴⁰ Istványi, A generalis congregatio, II. 186.

¹²⁴¹ 1425: „iuxta fassionem et attestationem dictorum vicinorum et commetaneorum nobiliumque conprovincialium dicti comitatus” DL 92672; 1455: „ex veridicis attestationibus” DL 15003; 1487: „attestationis per formam proclamate congregationis generalis... celebrate” Perényi lt. 611. sz. (292–293)

¹²⁴² Istványi, A generalis congregatio, II. 186.

¹²⁴³ 1435: „supplicatum itaque extitit ipsis A circa id per nos opportune providere” Csáky oklt. I. 356–358; 1456: „supplicatum itaque pro parte dictorum exponentium nostre extitit maiestati, ut ipsis circa premissa remedium opportunum adhibere dignemur” Zichy okmt. X. 385. sz. (526–528)

A szolgabíró vagy egy másik megyei tisztségviselő egy héttel az eljárás előtt „kiáltotta ki” az ügyet, amelyet a középkori dátumszámításnak megfelelően nyolc nappal előttnak mondtak. Erre az időpontra elő kellett állnia az érdekelteknek. A *sedria* helyén és szokott napján, vagy a hatalmaskodás helyén megjelentek a megyei kiküldöttek és az érdekelt felek vagy ügyvédek – ha az állítólagos hatalmaskodó nem volt ott, ezt feljegyezték ugyan, de nem rontotta az eljárást –, ott volt a királyi vagy nádori ember, és oda kísérték a hiteleshely emberét is.¹²⁴⁴

A tanúkat többféleképpen csoportosították a források. A leggyakoribb megkülönböztetés így szólt: határosok (*commetanei*), szomszédok (*vicini*) és és megyebéliek (*conprovinciales*). Ezt használta a parancslevél és a jelentés is. Néha találkozunk a másodhatárosokkal (*vicecommetanei*) is. A három csoport kialakítása azt feltételezte, hogy a hatalmaskodáshoz közelebb lakók többet tudnak az ügyről, mint az attól távolabb élők, bár nem ismerünk olyan esetet, amikor az alperesek azért vitatták a kikiáltott közgyűlés eredményét, mert a távolabb élők csoportja nagyobb számban szerepelt a tanúk között, mint a közelebbieké. A tanúknak meg kellett mondaniuk, hogy miképpen tudnak az ügyről, tudomásból-e (*ex scitu*), vagy csak hallomásból (*ex auditu*).¹²⁴⁵ Hogy az eskü során külön sorba állították-e őket, vagy csak utólag, a jelentő oklevél megírásakor alakították-e ki ezeket a csoportokat, nem tudjuk, de az 1435 utáni korszakban általában e kategóriák szerint csoportosították a tanúságtevőket. Kivételesen ügyvéd útján is tanúságot lehetett tenni, bár a tanúk többnyire személyesen jelentek meg.¹²⁴⁶ A kikiáltott közgyűlésen csak nemesek tanúskodtak, rajtuk kívül az egyházi rend néhány tagja bukkant fel a tanúk között. Az ügyről nők éppúgy tudomást szerezhettek, mint a férfiak, így ők is előfordultak az esküt tevő tanúk között. A Gersei Petők panaszát igazolandó, 1424-ben 117 tanút állt a vasi *sedria* elé. Egy kivételével mind nemesek voltak, az egyetlen kivétel egyházi személy, a szentgotthárdi apát volt, tizenkét százalékuk, összesen tizennégyen, a nemes asszonyok közül került ki.¹²⁴⁷ Fejér megyében 1400-ban 20-an igazolták Kővágóörsi György panaszát, Szabolcsban 1413-ban 123-an álltak ki Panyolai Zsigmond mellett, ugyancsak a szabolcsiak közül 1417-ben 92-en tanúskodtak az erdélyi püspök részére, ugyanebben az esztendőben ehhez képest elenyésző számban, mindössze 16-an jelentek meg

¹²⁴⁴ Nem vett részt az eljáráson a hatalmaskodó: 1418: ZsO VI. 2389. sz. (589–590)

¹²⁴⁵ 1451: Zichy okmt. X. 226. (299–303); 1464: Perényi lt. 506. sz. (247–248); 1478: uo. 581. sz. (279–281)

¹²⁴⁶ 1424: „*item Gallus de Berend in persona Nicolai filii Nicolai de Marauch cum procuratoriis litteris*” ZsO XI. 1425. sz. (573–575), 1451: „*Nicolaus de Zeche nomine procuratorio in personis Ladislai et Michalis filiorum Ladislai filii Michaleis de Gezth*” Zichy okmt. IX. 226. sz. (299–303)

¹²⁴⁷ ZsO XI. 1425. sz. (573–575)

ugyanitt a Fügediek igazát erősítendő. Ugocsában 1464-ben Csarnavodai Domonkos részére 46-an tettek esküt.¹²⁴⁸

Az oklevélformulák, bármilyen sokszor is írják le őket, csak az elvet közvetítik, a valóság nyomait egy-egy kivételes ügyben találjuk meg. Egy szolgabíró valóban kihirdette a közgyűlést egy héttel az eskütétel előtt, valójában azonban ide éppúgy a panaszosok hozták az őket igazoló embereket, mint az egyoldalú vizsgálatra. A királyi kúria egy szabolcsi ügyben 1412-ben rendelt el kikiltott közgyűlést, melyet meg is tartottak, csak hogy midőn perre került sor, az alperes kifogást emelt az eljárás ellen. Csupa szegény nemes eskettek meg, akik kizárólag a felperes panaszát erősítették, az ő ügyvédjét ráadásul oda sem engedték, hogy meghallgassa az esküt tevőket – állította. A szegény nemesek megesketezése nem volt formai hiba, de a bárói rangú alperes, egy Losonci Bánfi szemében megbízhatatlanok voltak, főleg, ha nem az ő szája íze szerint vallottak. A kúriában elfogadták az alperes kifogását, és a megyét új kikiltott közgyűlés lefolytatására utasították.¹²⁴⁹ Ez az eset csak úgy történhetett meg, ha a felperes állította a megyei kiküldöttek elé saját embereit. Bizonyára előfordult, hogy egy kikiltott közgyűlésen nem a felperes panasz szerint vallottak, de erről nem maradtak fenn forrásaink. Ilyenkor ugyanaz történt, mint a sikertelen vizsgálatkor: a panaszos egyszerűen nem kérte az oklevél kiállítását, és nem vitte el a jelentést a kúriába.

A kikiltott közgyűlést követő visszaiktatásnak ellent mondhatott az állítólagos foglaló, ettől azonban még a visszaiktatást végre kellett hajtani. Ez is azok közé a maguktól értetődő elvek közé tartozott, melyről a *proclamata congregatio generalis*okról szóló törvények alkotói nem írtak, mi több, az oklevelek is csak ritkán.¹²⁵⁰ A visszaiktatásnak azonban csak jogi jelentősége volt. Az, aki meg volt győződve arról, hogy a birtok az övé, és jogosan éli, az a visszaiktatás után is így cselekedett.

Miután megtörtént az eskü, mint már mondtuk, 1435 után az eljárásról két oklevél készült. Az egyiket a megye állította ki a szokásos törvényszéki oklevélkiállítási formák között, a másikat a hiteleshely készítette.¹²⁵¹ E két oklevéllel indult vissza a felperes vagy az ügyvédje a kúriába. Ha csak a megyei vagy csak a hiteleshelyi oklevél maradt ránk, az nem azt jelenti, hogy csak

¹²⁴⁸ ZsO II. 952. sz. (116); uo. IV. 1058. sz. (246–247); Bánffy oklt. I. 385. sz. (556–558); ZsO VI. 2389. sz. (589–590); Perényi lt. 506. sz. (247–248)

¹²⁴⁹ Szabolcs megye okl. II. 193. sz. (59)

¹²⁵⁰ 1446 k.: „*predictorum I in hac parte contradictione non obstante, committentes eisdem, ut si quid iuris I ad predictas possessiones se habere sperant, in cuius preiudicium predictae possessiones memorato A restatui non deberent, extunc I id in octavis festi epiphaniarum Domini proxime venturis coram nobis indilate producere debeant et teneantur, ubi, si id quod ipse A easdem possessiones sibi non iusto modo restatuere procuraverit, vel quod idem I talismodi restatui non iusto modo contradixerint compertum fuerit, extunc talem partem in premissis ream in estimationem earundem possessionum condemnabimus ipso facto*” Héderváry oklt. I. 185. sz. (241)

¹²⁵¹ 1435 (nagyobb): 4. tc. (DRH, CJH); 1450: Perényi lt. 461. sz. (230–232), 1455: DL 15003, 15004.

egy jelentés készült volna, hanem azt, hogy a másik elveszett. A kikiáltott közgyűlés erős bizonyító erővel bírt: ezután már nem hirdettek közös vizsgálatot, csak a végső bizonyítást rendelték el. Mivel a kikiáltott közgyűlés mindig a felperest igazolta, ezért az ő számára ítélték meg azt, hogy esküdjön az alperes fejére.¹²⁵² Ez volt az oka annak is, hogy – különösen 1435 előtt – csak vizsgálat céljából kérte a panaszos a kikiáltott közgyűlést. Ezzel ugyanis a maga számára kedvező pozícióba került a perdöntő bizonyításkor.

A panasznak a tanúk által történő bizonyítása ugyan csak a per megkezdésére szolgált, de a végítélet bizonyítékai között is szerepelhetett. Ha az alperes, kimerítve a rendelkezésére álló határidőket, nem jelent meg a bíróság előtt, elmarasztalták. Az ítéletben ilyenkor rendszerint két indoklást soroltak fel: a panasz bizonyításakor a tanúk útján *inquisitio*val vagy *proclamata congregatio generalis*szal megállapított tényeket és a fél távolmaradását.¹²⁵³ Még egyszer hangsúlyozni kell azonban, hogy önmagában a panasz bizonyítása nem szolgált az ítélet alapjául.

A kikiáltott közgyűlésről szólt annak a rendelkezésnek az első része is, melyet I. Ulászló 1440-es oklevele tartott fenn, és amelyet a magyar történeti irodalomban datálatlan tanácsi határozatként szoktak emlegetni. Lejjebb még részletesebben kifejtjük, hogy ez feltehetőleg egy Albert király alatt készült törvényjavaslat, melyet I. Ulászló tett törvénné. A dekrétum címe az *inquisitio*król szól. Láttuk már, hogy néha így is nevezték ezt az eljárást, ezúttal is így tettek: tágabb értelemben használták a vizsgálat kifejezést. A szövegnek azonban már a felszínes elolvasásából kiderül, hogy a kikiáltott közgyűlésekről rendelkezik: a megye előtt, eskü alatt tett vallomásról, az arról készült jelentésről, arról, hogy ez után már további vizsgálatnak nincs helye.¹²⁵⁴

A *proclamata congregatio generalis* egyik jellegzetessége a tanúk név szerinti felsorolása volt. A parancslevelek egyértelműen fogalmaztak: a tanúságot tevők saját és birtokneveit (*propriis et possessionum attestationum nominibus*) is meg kellett írni a bíróságnak szóló válaszlevélben.¹²⁵⁵ A nemesi nevek a késő-középkori magyarországi latinságban alapvetően két részből álltak: a saját névből, amit a mai magyar nyelv a keresztnév szóval ad vissza, és a birtoknévből, amit azonban nem lehet családnévnek fordítani. A latin szó tökéletesen jelölte a nemesi név lényegét: a nemesnek ama birtokára vonatkozott, ahol lakott. A név a birtokkal együtt öröklődött, ha a nemes birtokot és lakóhelyet váltott, akkor a neve is megváltozott. Az

¹²⁵² 1435 (nagyobb): 4. tc. (DRH, CJH); ZsO XII. 713. sz. (272–274)

¹²⁵³ 1424: DL 92662.

¹²⁵⁴ DRH 1301–1457. 389. Engel, hibásan, köztudományként, azaz közös vizsgálatként értelmezte ezt a rendelkezést. Engel, Az „1300 körüli tanácsi határozat”, 643.

¹²⁵⁵ Példák a *nomen proprius* és *possessionis* kifejezésekre: Perényi lt. 475, 735, 757, 837. sz. (230, 356, 369, 409); 1435 (nagyobb): 4. tc. (CJH, DRH)

egy faluból való, szerteágazó nemes családok esetében e két nevet gyakran egészítették ki a ragadványnevek, amit a biztos azonosítás érdekében éppúgy feljegyeztek, mint az apa nevét. A jobb módú nemesség soraiban némileg másként alakultak a névhasználati szokások, ők azonban ritkán jelentek meg a kikiáltott közgyűlések tanúnévsoraiban. A nők esetében azonban más volt a helyzet. A leányok apjuk, az asszonyok férjük fennhatósága alatt álltak, ennek megfelelően azonosításuk is így történt. Sokszor még „saját nevüket” sem jegyezték fel, hanem csak annyit írtak róluk, hogy „Z-i X fia Y felesége, nemes asszony”. Ha közölték keresztnevüket, akkor leányok esetén azzal egészítették ki, hogy atyjuk, asszonyok esetében férjük nevét tették hozzá. Imígyen: „X nevű nemes leány, Z-i N fia Y leánya” vagy „X nevű nemes asszony, Z-i N fia Y felesége”.¹²⁵⁶ A saját névből és a birtoknévből összetett nemesi névhasználat csak a 14. század második felében vált általánossá a nemesi társadalom minden rétegében. Az Árpád-korban és az Anjou-kor elején még archaikusabb, az együvé tartozást jobban kifejező névhasználat járta, különösen a nemesség alsóbb rétegeiben.¹²⁵⁷

A kikiáltott közgyűlés rendezésére is érvényes volt a bíróságok esetében számtalanszor emlegetett szabály: senki sem lehetett bíró és peres fél egy személyben, ezért ha az ispán vagy az alispán érintett volt a kivizsgálandó cselekményben, akkor csak a megyei hatóság egyik fele, a szolgabírák kaptak parancsot a közgyűlés lefolytatására.¹²⁵⁸ Gersei Pető János, Vas és Zala megye ispánja tett panaszt 1423-ban egyik vasi familiárisa „hatalmas meggyilkolása” miatt. A *proclamata congregatoria* utasító levelet nem a szokásos módon címezték meg a kúriában, hanem csak a vasi szolgabíráknak, csak ők kaptak utasítást a kikiáltott közgyűlés tartására. A szokatlan eljárást imígyen magyarázták meg az oklevél fogalmazói: „A szokás és a szokásjog szerint az erről szóló bizonyosság igazságának megtudakolására és kivizsgálására az említett megye ispánjainak és alispánjainak kell írni és parancsot adni. Azonban Pető fia Jánost, kinek tudniillik a familiárisát, úgy mondják, hogy az említett Dénes ölte meg, ki e megyének bírói avagy a megyei tisztségét és hivatalát viseli, nehogy ebben az ügyben gyanúsnak véljék, és mert a jog szerint bíró és felperes egyszerre senki sem lehet.”¹²⁵⁹ Ez a

¹²⁵⁶ 1424: ZsO XI. 1425. sz. (573–575)

¹²⁵⁷ Engel, A nemesi társadalom, 17. A nemesi névhasználatra lásd még: Székely, A személynevek és Kubinyi, Fragen der Familiennamengebung. Itt a további irodalom is megtalálható

¹²⁵⁸ Tringli, Megyék, 511.

¹²⁵⁹ 1425: „*Et quivis pro rescindi et investigandi superinde certitudinis veritatem comitibus et vicecomitibus dicti comitatus de more et consuetudine scribi deberet et mandari, tamen ne ipse Johannes filius Pethew, cuius videlicet familiaris predictus Dyonisius interemptus fuisse asseritur, pro eo, quia ipse dicti comitatus iudicatu seu comitatus honore fungitur et officio, suspectus in hac parte reputetur iudexque simul et actor esse de iure nemo potest*” ZsO X. 1512. sz. (583–584)

módszer 1435-ben törvénnyé lett: a hatalmaskodással vádolt bárók és királyi tisztségviselők ügyeit a szolgabírák által vezetett kikiáltott közgyűlésnek kellett kivizsálnia.¹²⁶⁰

Bármennyire is próbálták a kúria jogászai – akár mint a törvények szövegezői, akár mint gyakorló jogászok – a kikiáltott közgyűlések eljárását tökéletesíteni, a módszer nem lett túlságosan kedvelt a pereskedők között.¹²⁶¹ A hatalmaskodások többségében mindenkinek volt egy kis igazsága, a társadalmi cél ezért volt az egyezség és nem egy olyan ítélet, amely csak az egyik fél igazát mondta ki. Bármennyire is a panaszos szája íze szerint történt az eljárás, ha kétes volt a kimenetele, nem volt célszerű kikiáltott közgyűlésre utasító parancsot kérni, egyszerűbb volt megmaradni a hagyományos, egyoldalú bizonyításnál. A visszaiktatás amúgy sem jelentett megbízható megoldást a birtok visszaszerzésére. A fennebb emlegetett fővényi híd esetében a megye nem hajtotta végre a visszaiktatási parancsot. Valószínűleg féltek a káptalan befolyásától és jobbágyai erejétől. Ha visszalapozunk a Cegléd és Nyárasapát közti hatalmaskodásokhoz, láthatjuk, hogy az apáca konvent és a Nyárasapátiak is csak egyszer éltek vele, 1455-ben. Itt egy olyan *villongó föld*ről volt szó, amely a Pest megyei Cegléd és a Külső-Szolnok megyei Nyárasapát között feküdt. E területről előbb a konvent számára állapították meg a Pest megyeiek egy kikiáltott közgyűlésén, hogy hozzájuk tartozik, és iktatták vissza őket birtokába, nem sokkal később aztán a külső-szolnokiak ugyanazt tették a Nyárasapáti família felkérésére.¹²⁶² A két eljárás nem oldott meg semmit, sőt az eddig is vitatott földek helyzetét még átláthatlanabbá tette. A ceglédi és a nyárasapáti parasztok aligha törődtek a másik földesúr részére történt visszaiktatással. Úgy éltek a földeket, ahogy addig is tették. Az eljárás ráadásul drága is volt. Míg egy egyoldalú vizsgálatra utasító parancslevél díja az 1435-ös törvény szerint 12 dénár, addig a kikiáltott közgyűlésre utasító díja 100 dénár volt, egy erről szóló jelentés kiállítása huszonöt, a kikiltott közgyűlésről szóló 100 dénárba került.¹²⁶³ És ez még csak az oklevél ára volt.

Az eljárás igazi veszélye azonban magában a gyűlésben rejlett. Több tucat megyebéli nemes sorakozott fel ilyenkor, köztük természetesen az ellenfél emberei is. A legkisebb szóváltás is elég volt ahhoz, hogy tettelegességre kerüljön sor. Kelet-Magyarországon három jómódú család vetélkedett egymással az 1480-as évek közepén, a Perényiek, a meggyesaljai Mórocok és a Drágfiak. A Perényiek álltak az egyik oldalon, a másik két család a másikon. Embereik kölcsönösen hatalmaskodtak egymáson, emberölésig fajult a viszályuk. Egy kikiáltott

¹²⁶⁰ 1435 (nagyobb): 5. tc. (CJH, DRH)

¹²⁶¹ A somogyvári formuláskönyv több *nota*-t, valójában glosszát, tartott fenn a kikiáltott közgyűlésekről. DF 292658. 193v

¹²⁶² DL 15004, 15004, 15012.

¹²⁶³ 1435 (nagyobb): 10, 11. tc; Holub, Zala, 256.

közgyűlés során aztán egymásnak estek familirárisaik, és az eljárás tömegverekedéssé fajult.¹²⁶⁴ Sohasem tudjuk meg, hogy ennek az esetnek mekkora szerepe volt benne, de 1486-ban Mátyás király nagy törvénykönyvének egyik első rendelkezése az volt, hogy megszüntette a kikiáltott közgyűléseket, melyek során – így ír a törvény – sok szabálytalanság, hallatlan botrány és kiszámíthatatlan veszedelem szokott történni.¹²⁶⁵ Kilencven éves eljárás fejeződött be imígyen, mert a rendelkezést II. Ulászló királlyal is megerősítették a rendek.¹²⁶⁶ Már lassan két éve függött Mátyás király pecsétje a törvény eredeti példányán, amikor a három család képviselői 1487 végén kiegyeztek egymással. A békelevélben külön rész foglalkozott a kikiáltott közgyűlésen elszenvedett károk megtérítésével.

A kikiáltott közgyűlés jelentősége a gyors, hatékony eljárás, valamint az volt, hogy levette a sértett fél válláról a saját erőszak terhét, és azt egy felsőbb hatalom – a király, a királyi kúria bírósága – kezébe adta. Ezt azonban csak utólag állapíthatjuk meg. A kortárs oklevélfogalmazók, bár nem szűkölködtek a kikiáltott közgyűléseket elrendelő parancslevelekben az elvi kijelentések leírásával, nagyon egyszerű maximákat mondtak tollba: nem akarják, hogy bárki jogai veszendőbe menjenek és az új hatalmaskodásokat nem akarják büntetlenül hagyni.¹²⁶⁷ Ennek az eljárásnak a bevezetése az egyik első kísérlet volt azon az úton, amely a felé vezetett, hogy az állam a törvényes erőszak jogát csak magának engedje meg. Alkalmazásának célja a gyors elégtételadás volt. Szó sem volt itt a köznemesség vagy az ún. rendiség szerepének növeléséről, miként a vármegye megerősítéséről sem. A felső hatalom – jobb, ha államnak sem nevezzük – egyszerűen a hatalmaskodásoknak akart gátat vetni. A megye szerepe önként adódott, ez volt az ország irányításának a helyi szerve, és itt így is járt el. A kikiáltott közgyűlést nem a megye előtt kezdeményezték, nem a megye rendelte el, csak az hajtotta végre. Nem jött létre ez által semmiféle hatalommegosztás, és nem erősödött meg a megyei önkormányzatiság sem. Ez utóbbi a középkorban amúgy is értelmezhetetlen fogalom volt. Éppenséggel az országot irányító legfelsőbb hatalom szerzett magának új jogokat.¹²⁶⁸ Hiba lenne azonban a kikiáltott közgyűlés alkalmazásában nem észrevenni az új jelenséget. A királynak évszázados elvek szerint volt kötelessége a béke és az

¹²⁶⁴ Perényi lt. 611. sz. (292–293); Horváth, A béltteki Drágfiak; Neumann, Verbóci István 1520. évi utazása.

¹²⁶⁵ 1486: 2. tc. (CJH, DRH)

¹²⁶⁶ 1492: 36. tc. (CJH, DRMH)

¹²⁶⁷ 1436: „*quia nemini in suo jure volumus derogare*” HO II. 119. sz. (168); 1449: „*et cum nos neminem regnicolarum nostrorum suis justis juribus per quempiam privari velimus*” uo. 195. sz. (303); 1451: „*quia nos huiusmodi novas possessionarias occupationes per quempiam regnicolarum commissas commissaque simpliciter et impune pertransire nolumus*” Zichy okmt. IX. 226. sz. (300)

¹²⁶⁸ Az eltérő vélekedések: Mályusz, A magyar rendi állam, 61; Engel, Szent István birodalma, 186. A középkori megye központi akarat végrehajtó funkciójára: Tringli, Megyék, 517.

alattvalók jogainak megőrzése. Most is erre az ősi elvre hivatkoztak, csak hogy aminek kapcsán hivatkoztak rá, az már új volt: a jogos erőszakot visszaszorítani akaró központi akarat. Az eljárás megszüntetése korántsem vetette vissza e folyamatot. 1486-ban ennél már sokkal alkalmasabb módszerek is rendelkezésre álltak a hatalmaskodások gyors elintézésére. Mátyás király nagy törvénykönyvének kibocsátása után egy generációval újjászületett az intézmény. II. Lajos király 1523-as törvényei a régi formájukban állították vissza a kikiáltott közgyűléseket. Az 1516 utáni foglalások ügyében kúriai parancslevelet lehetett kérni kikiáltott közgyűlés elvégzésére, visszaktatásra és idézésre. A visszaiktatásnak most sem lehetett ellentmondani, a megidézettnek pedig két hét múlva meg kellett jelennie a kúriában.¹²⁶⁹

¹²⁶⁹ 1523: 50. tc. (CJH)

8. Idézés, megintés, értesítés és a velük együtt elvégzett más cselekmények

A vizsgálat befejeztével az egyik királyi vagy nádori ember megidézte a hatalmaskodót vagy a hatalmaskodókat. Az idézés minden jogrendszerben az egyik legfontosabb perjogi cselekmény, melynek szabályait különösen be kell tartani, a szokásokon alapuló jogokban sokszor szimbolikus vagy ritualizált cselekmény is tartozott hozzá. A továbbiakban csak az első idézésről lesz szó. Itt, miként a többi idézés esetében is, a királyi vagy nádori ember csupán az idézés kézbesítője volt, az idézést a bíróság vagy a király nevében parancsot kiadó kápolnaispán rendelte el.

„Az idézés nem más, mint valakinek a rendes bírója elé történő törvényes perbe hívása valakinek a keresetére vagy panaszára, melyet e bíró jelenléte elé nyújtanak be.” – így határozta meg Verbőci István az idézés (*evocatio*) fogalmát.¹²⁷⁰ A definíció számos általános alapelvet sűrített egyetlen mondatba. Az elé a bíróság elé kellett idézni, amely a perbe hívott fél, a későbbi alperes számára illetékes bíróság volt, ahogy a késő-középkori magyar jogi nyelv mondta, az alperes rendes bírója elé. A felperes az alperes illetékes bírósága előtt perel (*actor sequitur forum rei*) elv is a meghatározásban rejlik. Az idézés alapja ehhez a bírósághoz benyújtott kereset volt. Az ország rendes bírái csak a saját jelenlétük elé idézhetek. Az idézés végrehajtásával a panaszosnak vagy ügyvédjének igyekeznie kellett. A 15. század közepén régi szokásnak nevezték azt, hogy nem egészen két hónap állt rendelkezésükre ahhoz, hogy a maguk vagy a képviselt fél számára kijárt idézést végrehajtsák. Az idéző levél keltétől számított 62. napig meg kellett történnie az idézésnek, mert ha nem, az idéző parancs érvényét veszítette.¹²⁷¹

Az első idézés a vizsgálatral együtt történt. Az Anjou-kor nagyobbik részében azonban nem bocsátottak ki olyan vizsgáló parancsokat, amelyek egyben idézést is tartalmaztak, illetve nem írtak olyan jelentéseket, amelyek a vizsgálat mellett idézésről is beszámoltak. A legkorábbi, vizsgálatral összekapcsolt idézésekkel 1349-ben találkoztam.¹²⁷² E parancsokat azonban akkor még rendkívülinek számító bíróság, a csak alkalomszerűen ülésező királyi különös jelenlét bocsátotta ki, ráadásul az egyik esetben nem a király, hanem a királyné nevében. Ebből az

¹²⁷⁰ Tripartitum II. 18; Quadripartitum III. 11.

¹²⁷¹ 1458 (II): 27. tc.; 1462: 1. tc. (DRH)

¹²⁷² AOKI XXXIII. 255. sz. (140); 394. sz. (203–204)

eljárásból még évtizedekig nem lett gyakorlat.¹²⁷³ Ennek az lehet a magyarázata, hogy a vizsgálatot külön, az idézéstől függetlenül, valószínűleg később rendelték el. A vizsgálattal egybekapcsolt első idézések csak az Anjou-kor végén váltak általánossá.

A megye és a kúriai vagy nádori ember vizsgálatának különbségénél és a kikiáltott közgyűlés tárgyalásakor már volt róla szó, de most még egyszer ki kell hangsúlyozni, hogy a kúria elé csak a nádori vagy a királyi ember, a vajdai és báni törvényszék elé csak a vajdai vagy báni ember idézhetett, a vármegye nem. Annak csak a vizsgálathoz volt joga.¹²⁷⁴

Az egy ügyben hatalmaskodóként felsorolt összes birtokost egyszerre idézték meg. Nem tettek különbséget a saját jogon hatalmaskodók és a segítők között. Az egyszerre történő idézés azt jelentette, hogy ugyanaz a királyi vagy nádori ember közvetítette a hatalmaskodók számára a bíróság előtti megjelenésre szóló parancsot. Mindenkit a saját vagy zálogos birtokán kellett megidézni, a hatalmaskodó tiszttartókat arról a tiszttartósági helyről, ahonnan tettüket elkövették (*officiolatu suo*).¹²⁷⁵ Ez olyan szokás volt, amely csak a hatalmaskodásokra volt érvényes, más ügyekben senkit sem lehetett a tiszttartóságából megidézni.¹²⁷⁶ Az eltérő idézési módszer oka az volt, hogy a hatalmaskodó tiszttartó ura nevében követte el a tettet, ura birtokának érdekében, így ura birtokán, a tiszttartóságon kellett a bíróság előtti megjelenésre is felszólítani. A hatalmaskodási perben mindenki a tettéért felelt, ezért aztán míg más ügyekben az osztatlan birtokon élő testvérek közül elég volt a legidősebbet megidézni, addig a hatalmas tettek ügyében mindegyiküket perbe lehetett vonni.¹²⁷⁷

Szűkebb értelemben vett birtokügyekben személyesen kellett a leendő alperest megidézni, hatalmaskodásiakban azonban nyilvánosan történt az idézés. A hatalmaskodónak lakott birtokán, jobbágyain keresztül hozták tudomására perbe hívását. Ha személyesen idézték meg, akkor a panaszosnak – hiszen az idézést ugyanúgy ő intézte, miként a vizsgálatot is – a megidézett vérdíját kellett bírságként kifizetnie. Csak azokat a nemeseket lehetett személyesen és nemesi kúriájukból megidézni, akiknek nem voltak parasztjaik, azaz a kisnemeseket.¹²⁷⁸ Elhunyt személyt egyáltalán nem lehetett megidézni, miként a nem törvényes korú gyermekeket sem lehetett hatalmaskodásért perbe hívni. A nem törvényes kor nemcsak azt jelentette, hogy a fiatal nem képes önállóan cselekedni, tehát törvénytelen erőszakot elkövetni, ezért perbe sem hívható, hanem azt is, hogy még szavainak sem ura. Így

¹²⁷³ Hajnik, A perdöntő eskü, 21.

¹²⁷⁴ Kovachich, *Formulae*, 24. sz. (15)

¹²⁷⁵ 1497: DL 20602.

¹²⁷⁶ Tripartitum II. 19; Quadripartitum III. 13,14.

¹²⁷⁷ 1514–1516. kúriai döntvények: „*Quum plures fratres fuerint indivisi, tunc in causa proprietatis aliquorum bonorum ac iurium possessionariorum sufficit maiorem natu evocare, in facto tamen potentie seu actuum potentiorem possunt omnes ac singuli evocari.*” Kovachich, *Notitiae praeliminaries*, 401.

¹²⁷⁸ Tripartitum II. 24. 1–3.§; Eckhart, *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. 340.

aztán arra hivatkozva sem lehetett megidézteni a nem törvényes korúakat hatalmaskodásért, hogy familiárisai vagy rokonai parancsukra követték el a tettet. Az efféle idézés éppoly büntetést vont maga után, mint a birtokos nemes személyes idézése: az idézést kérő panaszosnak a megidézett vérdíját kellett kifizetnie.¹²⁷⁹ A nem törvényes kor (*illegittima etas*) a fiúknál eredetileg tizenégy, a lányoknál tizenkét év volt, a kora újkorra ez azonban egységesen tizenkét esztendő lett. Verbőci is ezt a szokást rögzítette.¹²⁸⁰

Alig száradt azonban meg a festék Verbőci Hármaskönyve első kiadásának lapjain a bécsi Johann Singriener nyomdájában, máris elavultak ezek az évszázados elvek. Néhány év alatt új szokást vezettek be a magyar kúriában.¹²⁸¹ Az újfajta idézés hatalmas változást jelentett. A korai középkorban a poroszlók nyakukban az idézőpecséttel, szóban idéztek, a kései középkor századaiban a nádori és királyi emberek hiteleshelyi tanúbizonyossággal az oldalukon még mindig szóban hívták perbe a leendő alperest, de az erre utasító parancs és az erről szóló jelentés írásban készült. Az új eljárás szerint azonban nem volt szükség sem királyi, sem nádori emberekre. A panaszos, illetve ügyvédje ugyanúgy jelent meg a kúriában, mint addig. Ugyanúgy vitte magával a hatalmaskodás adatairól szóló feljegyzését, mint addig, nem szerepelt azonban rajta a királyi vagy a nádori emberek névsora. Az idézést kérő ügyvéd vagy panaszos két oklevelet vett magához, mindkettő zárt formájú volt. Az első a hatalmaskodás elkövetőjéhez szólt, mely röviden tudatta vele, hogy jelenjék meg adott időpontra a kúriában. A másikat egy hiteleshely kapta, amelyet arra utasítottak, hogy a másik oklevelet, ha tudja, személyesen adja át a hatalmaskodónak, ha nem, akkor a szokott lakóházában tegye meg ezt, intse meg királyi vagy nádori szóval, és mondja el neki, hogy akár megjelenik a bíróság előtt, akár nem, ítéletet hoznak ellene.¹²⁸² A személynek szóló idézés átadását kézbesítésnek (*exhibitio*), a hiteleshelynek szóló, ezt elrendelő parancsot kézbesítő levélnek (*littere exhibitorie*) hívjuk. A megidézett személynek a parancslevelet (*littere preceptorie*) adták

¹²⁷⁹ Tripartitum I. 132, II. 23.

¹²⁸⁰ Tripartitum, I. 111; Holub, Az életkor szerepe, 39.

¹²⁸¹ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog 196; Eckhart, Hiteleshelyek, 50.

¹²⁸² „*qui, si personaliter reperiri poterit, benequidem, alioquin de domo habitationis sue sive solite eiusdem residentie amoneat eundem dicatque et committat eidem verbo nostro regio ut ipse tricesimo secundo die diei exhibitionis prescriptarum aliarum litterarum nostrarum preceptoriarum ipse exhinc fiendo computando coram nostram maiestatem ubicumque Deo duce tunc constituemur personaliter vel procuratorem suum legitimum ad contenta querimoniarum prefati X exponenti in dictis aliis litteris nostris preceptoris expressatarum de jure responsurum comparere modis omnibus debeat et teneatur, alioquin a nobis finalem deliberationem debiteque iustitie complementur recepturum*” – szólt az új formula pl. DF 224992.

át.¹²⁸³ Az idézés után a hiteleshelyen megfogalmazták a bíróságnak szóló választ, melyet a leendő felperes vitt vissza kúriába.

Az idézőlevél kikézbítésével való idézés jól jelezte a társadalom írni-olvasni tudásának elterjedését. Ha valaki nem tudott olvasni, megkérhette a hiteleshelyi kiküldöttet, hogy olvassa fel neki az idézőlevél tartalmát. Fontosabb volt azonban az új szemlélet, melyet az új eljárás kifejezett. Nem volt már szükség királyi és nádori emberekre, mert az idézéshez nem kapcsolódott *inquisitio*. Az egyoldalú vizsgálat formális, a panaszt igazoló eredményére többé nem volt kíváncsi a bíróság. Ha mindkét fél megjelent a tárgyaláson, és az alperes vitatta a felperes keresetét, akkor úgysis komolyabb eljárásra, azaz közös vizsgálatra volt szükség. Ehhez ekkor már szemle is kapcsolódott. Az egyoldalú vizsgálat jelentőségét veszítette, mert az újkori eljárásban valódi bizonyítékokra volt szükség, melyet ez nem szolgáltatott. Ha nem jelent meg az alperes, akkor úgysis elmarasztalták meg nem jelenésért. Az új idézésnek csak három eleme volt: az idézés (*citatio, evocatio*), a megintés (*amonitio*) és az értesítés (*insinuatio*). Ez utóbbit a bírói parancslevelek nem is mindig említették. A kézbesítéses idézés állandó formulája volt, hogy a hiteleshelyi kiküldött királyi vagy nádori szóval (*verbo nostro regio*) intette meg a megidézett személyt és mondta el neki az értesítés tartalmát. A formulára feltétlenül szükség volt. Korábban, amíg királyi vagy nádori emberek adták át a bírák üzenetét, természetes volt, hogy ők a király vagy a nádor szavával szólnak. Most azonban csak a hiteleshelyi tanúbizonyosság (*testimonium*) szállt ki az idézésre. A hiteleshelynek és kiküldöttjének egy jöttányit sem változott a szerepe, ők továbbra is az eljárás tanúbizonyosságául szolgáltak.¹²⁸⁴ A hiteleshelyi ember által átadott szóbeli üzenet azonban a bíróság üzenete volt, amelyre a parancslevélben a királyi vagy nádori szó emlegetésével külön felhívták a hiteleshely figyelmét.¹²⁸⁵

A kézbesítéses idézést II. Ulászló király 1498-ban kibocsátott, ún. kis törvénykönyve rendelte el.¹²⁸⁶ Az új idézést eleinte csak a hatalmaskodási ügyekben alkalmazták – a törvény rendelkezése is csak erre vonatkozott –, és az alább még tárgyalandó rövid határidőre idéztek vele. Az eljárás nem volt előzmények nélküli. A szintén többnyire hatalmaskodási ügyekben alkalmazott királyi személyes megintés adhatta az ötletet hozzá. A királyi vagy nádori szó emlegetése sem volt újítás. Ha az *evocatio*val és kétheti élésre történő bevezetéssel

¹²⁸³ Az új idéző parancs formulája: „*et posthec huiusmodi exhibitionis et amonitionis seriem cum amoniti nomine ... rescribatis*”. Az oklevél hátlapján, a címzés alatt ez áll: „*Exhibitoria*”. DF 224992. 1516: Ocskay okmt. 292. sz. (336). Borsá, Irattípusok, 32.

¹²⁸⁴ „*per vestrum testimonium eidem exhiberi et presentari faciatis*” – szólt a formula pl. DF 224992.

¹²⁸⁵ A „*verbo nostro regio*” formula egyébként ebben a korban a régi típusú, királyi emberes idézéseknél is előfordult. 1518: DF 266047. A további példákra lásd a Perényi lt. mutatóját.

¹²⁸⁶ 1498: 8. tc. (CJH, DRMH)

összekapcsolt megintést – erről is lesz még szó – a királyi jelenlétből kiküldött királyi ember végezte, akkor azt ő is gyakran királyi szóval tette.¹²⁸⁷

A gyakorlat csak lassan barátkozott meg az új eljárással, a Hármaskönyvben nem is olvashatunk róla. Az 1510-es években még csak elvétve használt módszer az 1520-as években terjedt el rohamosan. Egy ideig azonban párhuzamosan bocsátottak ki a bíróságok régi típusú, királyi vagy nádori ember útján való vizsgálatra és idézésre szóló parancsleveleket és kézbesítéseket. Általában mindkettőben hivatkoztak a hatalmaskodások ügyében 32 napos idézést elrendelő dekrétumra.¹²⁸⁸ Hogy melyik módszert alkalmazták, valószínűleg azon múlott, hogy a panaszos fél melyiket kérte.

A Hármaskönyv után négy évtizeddel összeállított Négyeskönyv egészen másként írt az idézésekről, mint elődje. Az új jogkönyv szerzői ezúttal is sokat átvettek Verbőci művéből, de a változásokat követve új részeket is illesztettek könyvükbe. Verbőci „a megintést követő perbehívások” fogalmat használta akkor, amikor a birtokokról való idézésről beszélt, a Négyeskönyv szerzői egyértelműbben fogalmaztak, ők az öt esetről, azaz a hatalmaskodásokról beszéltek. Hozzá tették azt is, hogy a mohácsi vész óta mindenféle idézést személyesen, a lakóházból és rezidenciából hajtanak végre. Kivétel nélküli szokásként került be a Négyeskönyvbe a kézbesítéses idézés: a hatalmaskodási ügyekben ekkor már csak valamely hiteleshely tanúbizonysága kézbesített szűkebb értelemben vett birtokügyeknél, továbbá visszaiktatásoknál, iktatásoknál és határjárásoknál azonban továbbra is a királyi vagy a nádori ember járt el a hiteleshely tanúbizonysága mellett. A Négyeskönyv azt is részletesen leírta, hogy mit kell érteni lakóház alatt: azt a helyet, ahol a megidézett nemes személyesen és folyamatosan élt, lehetett ez örökös vagy zálogos jószág, város vagy más birtoka, ahol a megidézett a törökök miatt lakott.¹²⁸⁹ Egy évszázaddal a Hármaskönyv után jelent meg Kitionics János perjogi műve, a *Directio methodica*, mely már egyáltalán nem beszélt az addigra teljesen elfeledett módszerekről, és már csak a kézbesítéses idézést írta le.¹²⁹⁰

Nem lehetett perbe hívni senkit, egyáltalán pert indítani senki ellen harminckét esztendőnél régebben történt hatalmaskodások miatt. Harminckét év volt a nemesi jószág elbirtoklásának

¹²⁸⁷ „*verbo regio ammonendo*” 1334: Széll, Bessenyei-család története, 7. sz. (124); 1335: DL 2877. (AOKI XIX. 64. sz.)

¹²⁸⁸ Királyi emberes idézésben: 1517: „*iuxta vim et formam generalis decreti regni nostri inter cetera superinde editi*” DF 251233; 1518: „*iuxta formam generalis novi decreti nostri superinde editi et stabiliti*” DL 90587; 1518: „*iuxta formam decreti nostri superinde editi*” DL 75790. Kézbesítéses idézésben: 1517: „*iuxta contenta generalis decreti superinde editi et stabiliti*” DF 262413; 1520: „*iuxta formam et contenta generalis decreti regni nostri*” DF 225119. A kézbesítéses idézésekben azonban gyakran hiányzik a dekrétumra történő hivatkozás: 1518: DF 224992, 1520: DF 225111.

¹²⁸⁹ *Quadripartitum* III. 14; Degré, A Négyeskönyv perjogi anyaga, 123.

¹²⁹⁰ Kithonich, *Directio methodica* II. 9. (63)

ideje is. Egy 1328-ban kihirdetett országbírói ítélet őrizte meg azt a szokást, hogy „nem lehet olyan birtok miatt pert indítani, melyet nyilvánvaló oklevelek alapján harminckét éven át úgy birtokolnak, hogy időközben sem pert nem kezdtek miatta, sem pedig tiltakozó oklevelet nem adtak ki a birtokossal szemben.”¹²⁹¹ Más megfogalmazásokban is ismerjük e normát.¹²⁹² Lajos király 1349-ben az egyház iránti különös kegyből engedte meg a magyar és szlavóniai johannitáknak, hogy azokat a birtokaikat, melyeket több mint harminckét éve a zavaros és háborús időkben foglaltak el tőlük, és amelyekről érvényes okleveleik voltak, az ország bármelyik bírāja előtt visszakövetelheték maguknak a harminckét esztendő elévülés figyelembe vétele nélkül.¹²⁹³

Teljesen természetes, hogy az elbirtoklás és a hatalmaskodás elévülése ugyanannyi ideig tartott. Harminckét év a hagyományos felfogás szerint egy generációnyi időszak. Az Ulászló-kori kúriai döntvénytár lakonikus rövidséggel így magyarázta az elbirtoklás és a hatalmaskodók perelhetőségének idejét: „rövid az emberi élet.”¹²⁹⁴ Ha ennyi idő alatt egy családban – hisz a magyar nemesi jog a nemzetségi majd a családi birtoklásra alapult – senki sem akadt volna, aki egy birtokért a legcsekélyebb lépést tette volna, akkor az azt jelentette, hogy a birtokot nem is tekintették sajátjukénak. A hatalmaskodás jelentős részben birtokügy volt, ha hatalmasul foglalt valaki el birtokot, vagy hatalmasul élte, akkor ugyanannyi ideig lehetett ezért perbe fogni, mintha erőszak nélküli birtokjogi kérdésről lett volna szó.

A hatalmaskodás és a panasz benyújtása között a legkülönbözőbb hosszúságú időszakok telhettek el. A normális mégis az volt, ha a kárvallottak a lehető leggyorsabban beadták a panaszt, és elvégeztették a vizsgálatot, valamint az idézést. Így aztán néhány héttel, egy-két hónappal az eset után már ott állt a királyi vagy a nádori ember a hatalmaskodó birtokán és

¹²⁹¹ „cum de regni approbatissima consuetudine possessiones triginta duobus annis evidentiori instrumento posse, nisi litis contestatione aut littere protestationalis confectioe possessori medio tempore obvietur nequaquam valeant in litis materiam revocari” DL 57287. (AOKI XII. 285. sz.); Tripartitum I. 78. 2–3.§

¹²⁹² 1342: „de iure prescriptivo et etiam de consuetudine huius regni approbata jura possessionaria sine aliquo impedimento et contradictione per cursum triginta duorum annorum per aliquem nobilem possessa, suo possessori solent perpetuari” DL 3446. (AOKI XXVI. 304. sz.); 1342: „nec litteras causales, nec protestatorias, nec prohibitionales, quibus mediantibus super occupatione ipsius possessionis eedem domine a tam antiqui temporis spatio aliquo tempore litem habuerint vel prohibitionem fecerint... regnique consuetudine ab antiquo approbata requirente ecclesia seu ecclesiarum rectores quadraginta duobus annis, nobiles autem triginta duobus annis in dominio possessionis pacifice et quiete perseverantes et absque contradictione aliquali residentiam facientes eadem possessione in perpetuum debent gratulari” AO IV. 152. sz. (250); 1349: AOKI XXXIII. 245. sz. (134)

¹²⁹³ „nec praescriptio praedictorum triginta duorum annorum ipsis praeiudicat vel praeiudicare valeat in facto requisitionis praedictarum possessionum” Fejér CD IX/7. 45. sz. (94–95) (AOKI XXXIII. 81. sz.)

¹²⁹⁴ 1514–1516. kúriai döntvények: „Item quod nullus elapsis 32. annis ratione actuum potentiariorum quempiam in curiam regiam evocare poterit obstante praescriptione, cum vita hominis brevis sit.” Kovachich, Notitiae praeliminares, 404.

fennhangon megidézte kúriába.¹²⁹⁵ Gyakran előfordult, hogy a panaszosok ilyenkor elővettek egy vagy több régebbi esetet is, amelyért korábban nem kezdtek pert, és a nemrégiben elkövetett hatalmaskodás mellett a több évvel korábbiak kivizsgálását is kérték. Ritkán, de bírósághoz fordultak kizárólag régebbi eset miatt is. A Szabolcs megye részére tartott nádori közgyűlésen egy hat éve történt házra törés miatt tettek panaszt 1326-ban.¹²⁹⁶ A zalai közgyűlésen 1329-ben megint csak egy hat éve történt esetet adtak elő.¹²⁹⁷ Tizenöt esztendővel korábban verték meg a Losonciak egyik szabad úton haladó jobbágyát, amelyért 1482-ben tettek panaszt a személyes jelenlét előtt.¹²⁹⁸ Öt hatalmaskodás miatt nyújtottak be 1486-ban panaszt a felperesek a Szepes megyében fekvő Jekelfalvát érintő ügyekben. Ezek közül kettő alig három hónapja történt, a harmadik mintegy két éve, a negyedik pontos időpontját nem tudták megmondani, az ötödiket pedig négy esztendővel korábban követték el.¹²⁹⁹

Két kérdést is meg kell vizsgálnunk az elévülés és az elbirtoklás kapcsán. Az elsőt fennebb, a pereskedők taktikájánál már említettük, a másodikhoz alább, a királyi tisztviselők és a honor birtokosok hatalmaskodásainak elsimításánál még visszatérünk. Nem lehet-e – tehetjük fel a kérdést –, hogy a hatalmaskodás nem volt más, mint az elbirtoklás megakasztásának egy formája? Nem azért nyúlt-e a hatalmaskodó ehhez az eszközhöz, mert tudta, hogy a kárt szenvedő ellenfele pert indít ellene, ezzel pedig maga ismeri be, hogy nem volt békés a birtoklása, a perben pedig a felperesre amúgy is több teher nehezedett, mint az alperesre, így a felperes károsultnak kellett bizonyítania igazát? Ha igen, akkor a hatalmaskodás nem volt más, mint egy jogi eszköz kihasználása akár jogon kívüli módszerekkel is. A történész csak a forrásokat látja, több száz éve meghalt emberek fejébe nem tekinthet bele. Ilyen megfontolások biztosan több hatalmaskodásnál szerepet játszottak, ezt azonban nem lehet bizonyítani. Láttuk már, hogy sokszor azért nyúltak az erőszakhoz, mert a békés jogi lépések nem jártak eredménnyel, azt is láttuk, hogy számos hatalmaskodást a pillanat szült, megfigyelhettük azt is, hogy nem a birtokos, hanem alattvalói kezdeményezték a hatalmaskodást, a birtokost csak perbe fogták érte. Az emberiség egész történelmén végighúzódó szokásnak, amelynek csak néhány száz évét vizsgáljuk, nem lehet kivétel

¹²⁹⁵ Lásd erre Kőfalvi összeállítását a pécsváradi konvent tanúbizonyosága mellett kivizsgált esetekről: Kőfalvi, „a rosszat rosszal tetézve”, 27.

¹²⁹⁶ AOkl X. 430. sz. (262)

¹²⁹⁷ AOkl XIV. 45. sz. (31)

¹²⁹⁸ Bánffy oklt. II. 188. sz. (228–229)

¹²⁹⁹ „circa festum omnium sanctorum proxime preteritum... in festo omnium sanctorum noviter transacto... in anno cuius iam tertia vel citra instaret revolutio... in anno cuius iam quinta preterisset revolutio” DL 83919. Miként fennebb már írtuk, a harmadik illetve ötödik éve történt eseteket valószínűleg kettő, illetve négy éve történteknek kell számolnunk.

nélküli, tökéletes magyarázatát adni. Aki lóra ültette a familiárisait, és szomszédjára támadt, az azért tette, hogy visszaszerezze, ami az övé, vagy amit magáénak gondolt. Az erőszaknak ez az önálló, belső logikája biztosabban megmagyarázza a hatalmaskodások mozgatórugóit, mint a jogi rabulisztika. Így aligha valószínű, hogy a hatalmaskodások tömegét az elbirtoklás megakadályozása céljából követték volna el.

A másik kérdést, azt, hogy vajon miért őriztek meg a késő-középkori magyar családi levéltárak annyi vizsgáló és idéző oklevelet, a fentiek ismeretében már jóval könnyebben megválaszolhatjuk. Ezeket az iratokat – teljes joggal – birtokjogi iratoknak gondolták. Ha birtokjogot nem is igazoltak, azt azonban igen, hogy egy adott birtok békés birtoklása az oklevél kibocsátásának kezdetétől fogva megszakadt. Ebből a szempontból az ilyen oklevél egyenértékű volt a tiltakozó vagy eltiltó oklevelekkel. Habár a vizsgáló parancs, sőt még a vizsgáló jelentés kiadása sem jelentette a per kezdetét, mégis azok közé a peres iratok (*littere causales*) közé sorolták őket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy mindkét fél számára bizonyítsák azt, hogy az a birtokrész, amelyből a hatalmaskodás kiindult, vagy amelyen azt végrehajtották, nem volt a másik fél békés birtokában.

A Zsigmond-korban vált általánossá, hogy az idézés kiegészült egy rövid formulával, amely egészen középkor végéig elengedhetetlen kelléke maradt az első idézésről szóló parancs- és jelentő leveleknek. A visszatérő és mindig ugyanúgy hangzó szófordulat túlnyomó részben a hatalmaskodások ügyében kelt idézések esetében fordult elő, és így szólt: „perfüggőség, ha lenne köztük, meg nem állván”. Perfüggőségnek nevezték a felperes és az alperes közti viszonyt, amely a per kezdetével lépett életbe. Perfüggőség esetén nem lehetett ugyanabban az ügyben másik pert indítani. Ezt a magyar jog patvarkodásnak tekintette és a kereset elvesztését vonta maga után. Mivel a hatalmaskodások általában olyan területeken történtek, melyek vitatottak voltak, és már régóta per folyt értük, ezért a hatalmaskodásért indított per azt a veszélyt rejthette magában, hogy a felperes mindjárt a perbe lépéskor elveszíti a perét. Az is megtörténhetett, hogy ugyanazért a birtokért többször is hatalmasodtak, és mindegyik cselekmény miatt pert indított a kárvallott fél, aki ahelyett, hogy elégtételt kapott volna, patvarkodásért egész keresetét elveszítette volna. A formula használata ezt a lehetőséget szüntette meg. A panaszos védelmet nyert. Ahányszor hatalmasodtak ellene, annyiszor foghatta perbe ellenfelét, nem kellett attól tartania, hogy patvarkodónak minősítik, és elveszti perét.

A vizsgálattal összekapcsolt idézés mellett a 15. század közepén kapott különös jelentőséget a megintés (*admonitio, ammonitio, amonitio*).¹³⁰⁰ E szerepét ugyan I. Ulászló király 1444-es törvényének köszönhetjük, mely bevezette a hatalmaskodások egyetlen terminuson történő elintézését, valójában nagyon régi múltra tekintett vissza.¹³⁰¹ A várnai csata után, 1445 májusában összeült király nélküli országgyűlés egyik cikkelye kimondta, hogy az 1445 februárjában tartott fehérvári tanácskozás utáni rablások és pusztítások elkövetőit a legközelebbi nyolcados törvényszékre megintéssel és értesítéssel idézzék meg, és ott hűtlenségért ítélik el őket.¹³⁰² A dekrétum szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy sem a megintést, sem az értesítést (*insinuatio*) – erről utóbb lesz szó – nem ezekben a hónapokban találták ki a dekrétum alkotói. Az eddig is ismert szavak azonban új értelmet nyertek, és ezután hosszú évtizedekig az ekkor kialakult értelemben és módszer szerint használták őket.

Ezután e dekrétum szerint bocsátották ki a hatalmaskodási ügyekben az *admonitio*val és *insinuatio*val összekötött idézéseket. Az idéző levelek még egy év múlva is a pesti országgyűlés „általános határozatára” hivatkoztak, amelynek hatályát mindenféle hatalmaskodási ügyekre, így pl. a hatalmas foglalásokra is kiterjesztették.¹³⁰³

Hatalmaskodási esetekben a megintés a panasz alapjául szolgáló cselekmény abbahagyására irányuló bírói felszólítást jelentette. Leggyakrabban birtokfoglalás esetén alkalmazták, ahol arra szólították fel a foglalt, hogy a jószágot bocsássa vissza.¹³⁰⁴ A megintésre felszólító parancs elvileg párbeszédre hívta volna fel a királyi vagy nádori embert és a megintendő személyt: ha a megintésnek a felszólított fél eleget tett, „akkor jól van” – mondta a bírói parancs –, ha nem, akkor meg kellett idézni a felszólítottat.¹³⁰⁵ A valóságban a parancsnak ez a része teljesen formális volt. A vizsgálatot, idézést, megintést kérő fél pontosan tudta, hogy leendő ellenfele nem akarja majd a parancsot teljesíteni. Aki magáénak gondolt egy birtokot, aki erőszakot alkalmazott ennek érdekében, attól aligha lehetett várni, hogy az első bírói szóra felhagyjon cselekedetével. Az *admonitio* ugyan a bíró nevében történt, valójában azonban a panaszos kívánságának tolmácsolása volt a bíró útján. A cél éppen az volt, hogy a megintés visszautasításával a panasz tartalma a bíróság számára bizonyított legyen. A bíró így

¹³⁰⁰ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 195.

¹³⁰¹ 'admonitio' szócikk LLMAeH

¹³⁰² 1445: 12. tc. (DRH)

¹³⁰³ 1446: „*amoneat eundem, dictaque et committat eidem verbo nostro, ut ipse pretactas possessiones modo premissis per ipsum occupatas, iuxta contenta et statuta nostri generalis decreti in civitate Pesthiensi, in ampla nostra congregatione per nos unanimes voto et pari omnium nostrorum voluntate superinde editi et stabiliti eidem exponenti remittere et resignare debeat et tenetur*” Ocskai okmt. 166. sz. (227)

¹³⁰⁴ 1482: Perényi lt. 602. sz. (289); 1493: uo. 659. sz. (313–314)

¹³⁰⁵ „*qui si fecerit, benequidem, alioquin prohibeat ... et nichilominus evocet*” – szöveg a formula. A parancs nem csak hatalmaskodás ügyében kelhetett, hanem kötelezettség teljesítésére is szólhatott, pl. közös malomépítésre. Perényi lt. 569. sz. (272–273) Az ilyen esetekben azonban nem beszéltek *amonitioról*.

hivatalosan is értesült arról, hogy a panaszos kérése nem teljesült, és az ügyet csak peres úton lehet elvégezni. A megintés tehát formális volt, foganatja nem csak az 1445 utáni években, hanem később sem sok volt. Csak ritkán találkozunk olyan esettel, hogy valaki engedelmeskedett a megintésnek.¹³⁰⁶

Mátyás király korában két törvény is szabályozta a birtokfoglalások esetén történő megintés tartalmát. 1468-ban arról rendelkeztek, hogy az új hatalmaskodások esetében a megintéstől számított 15 napon belüli visszaadásra kell felszólítani a foglalt.¹³⁰⁷ 1475-ben lényegében ugyanezt ismételték meg, egy némileg megengedőbb határidő kiszabásával. E szerint az utolsó morva és sziléziai hadjárat után elkövetett vagy ezután elkövetendő birtokfoglalások esetében a királyi ember 32 napon belüli visszabocsátásra szólítsa fel a birtok törvénytelen megszállóját. „Ha pedig ezt ő visszautasítaná, és a perben az ország szokásai szerint ez reá bizonyulna, akkor hatalmaskodás tényében marasztalják el” – szöveg a rendelkezés, amelyre az elkövetkezendő években gyakran hivatkoztak. Az utóbbi dekrétum kibocsátása után egy évtizedig, egészen a nagy törvénykönyv 1486-os kiadásáig olyan parancsokat adtak ki, hogy a birtokot 32 napon belül kell visszaadni, ha azonban a foglalt ezt visszautasítaná, akkor a 32. nap után következő 15. napra kell megidézni.¹³⁰⁸ Hogy a törvény csak királyi embert emlegetett, mint a megintés végrehajtóját, az teljesen természetes. Hatalmaskodási ügyekben ekkor már csaknem kizárólag a királyi személyes jelenlét járt el, onnan pedig királyi embert küldtek ki az idézés végrehajtására. A vizsgálat és az idézés különös esetei erről a kiegészítő cselekményről kapták a nevüket. Verbóci ennek segítségével alkotta meg a már említett jogi fogalmat, a „megintést követő idézést.”¹³⁰⁹

Miután 1498-ban bevezették a kézbesítéses idézést, lassan megváltozott a megintés tartalma. A kézbesítő levélben a bíróság előtti megjelenésre való felszólítást nevezték *admonition*-nak.¹³¹⁰ Az új jelentés másfajta, a régi, vizsgálatral összekapcsolt idézéstől eltérő eljárást jelentett. Ahogy kiszorult a szokásból a régi idézés, úgy tűnt el a régi jelentésű megintés is a hatalmaskodások ügyében elvégzett idézésekről tudósító oklevelekből.

¹³⁰⁶ *Obligatoria causarum manibus proborum submissa iuxta regium mandatum cum vinculo*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 38r

¹³⁰⁷ 1468: 2. tc. (DRH)

¹³⁰⁸ 1475: Conclusio (DRH); Bónis, A jogtudó értelmiség, 263. (122. j.); 1482: Perényi lt. 602. sz. (289)

¹³⁰⁹ „*evocationum enim aliae suntadmonitoriae*” Tripartitum II. 18. 2§; „*evocatio post admonitionem*” uo. II. 24. 1.§

¹³¹⁰ 1522: „*amoneat eundem dicatque et committat eidem verbo nostro, ut ipse duodecimo die diei exhibitionis prescriptarum litterarum nostrarum preceptoriarum ipsi fiendo computando personaliter vel per procuratorem suum legitimum absque ulteriori procrastinatione coram nobis ubicunque Deo duce tunc constituemur comparare debeat et teneatur*” DL 71172. (Perényi lt. 831. sz.); 1523: DL 71173. (uo. 833. sz.), 1524: DL 71179. (uo. 843. sz.), DL 71178. (uo. 844. sz.) DL 71180. (uo. 846. sz.), DL 71182. (uo. 850. sz.), DL 71182. (uo. 850. sz.), 1525: DL 71185. (855. sz.)

A vizsgálat, a megintés, és az idézés mellett egy negyedik cselekmény is megjelent a 15. század közepén a hatalmaskodási ügyek idéző parancsaiban és leveleiben, az értesítés, az *insinuatio*. A Mátyás-kori formuláskönyv egyik oklevélrészlete e sorrendben sorolta fel a királyi ember által elvégzendő cselekményeket.¹³¹¹ Oklevelek százai bizonyítják, hogy a formuláskönyv összeállítója nem tévedett, ez volt az első idézés elvégzésének ésszerű sorrendje.¹³¹² Először a vizsgálatnak meg kellett arról győződnie, hogy a panasz helytálló-e, aztán meg kellett inteni a leendő ellenfelet, hogy hagyja abba kárt okozó tettét, majd perbe kellett hívni. Az idézés után azonban következett még egy felszólítás, ezt hívták *insinuationak*.

Az *insinuatit* újabb, mesterséges szóval értesítésnek nevezzük. A fordítás nem szerencsés, mert nem derül ki belőle, hogy mi volt a fogalom lényege. A régi magyar nyelv sem talált azonban jó szavakat rá. Kitionics János Directiojának magyar fordítója, Kászoni János a 17. század közepén egyszerre három szóval is próbálkozott, de ezek sem voltak sikerültebbek, mint a későbbi próbálkozás: megmagyarázásnak, bizonyossá tevésnek vagy megjelentésnek fordította a latin szót.¹³¹³

Az értesítés a megintéshez hasonlóan bírói parancs volt, amely kizárólag az idézéshez kapcsolódott. A királyi, nádori, vajdai, báni ember a bíró nevében azt közölte az alperessel, hogy akár megjelenik a tárgyaláson, akár nem, ügyében ítéletet hoznak.¹³¹⁴ „Ugyanott értesítette őket arról, hogy akár megjelennek a fent említett időpontban a személyes jelenléteket előtt, akár nem, az a megjelenő fél kérésére úgy jár majd el a fennebb említett dologban, ahogyan azt a jog megkívánja” – szöveg a több megidézettnek kijáró formula.¹³¹⁵ Az értesítésnek csak akkor volt értelme, ha utána már nem következett több idézés. Akkor, amikor a késő középkorban a hatalmaskodási ügyeket egyetlen terminuson tárgyalták, kapott az addig is létező *insinuatio* kiemelt jelentőséget, hiszen a vizsgálat, a megintés majd az idézés után tudnia kellett a megidézettnek, hogy nincs lehetősége arra, hogy meg nem jelenésével lassítsa a pert.

A megintés mellett az értesítés vált a 15. század közepétől a vizsgálattal összekötött idézések legfontosabb kísérőjévé.¹³¹⁶ Ez is fogalomképző funkciót kapott, mint az, ezt ráadásul gyakrabban alkalmazták, mint azt. A Hármaskönyvben nemcsak értesítő és a

¹³¹¹ Kovachich, *Formulae* II. 18–19. sz. (165–166)

¹³¹² Kovachich, *Formulae* II. 208. sz. (276)

¹³¹³ Kithonich, *Directio methodica* II. 2. (52–53)

¹³¹⁴ Hajnik, *Bírósági szervezet és perjog*, 199.

¹³¹⁵ „*insinuando ibidem eisdem, ut sive ipsi termino in predicto coram eadem vestra personali presentia compareant, sive non, eadem ad partis comparentis instantiam id faciet in premissis, quod iuri videbitur expediri*” Kovachich, *Formulae*, 208. sz. (276–277)

¹³¹⁶ 1447: Csáky oklt. I. 388.

„hatalmaskodások ügyében értesítéssel elvégzett idézésről”, hanem egyenesen „értesítéssel kezdett ügyekről” olvashatunk.¹³¹⁷ E fogalom használatban maradt még hosszú évszázadokig. Jó ideig csak a gyakran változó perjogi szokások alakították, hogy miféle ügyeket kell ide számítani. Kitionics volt az első, aki számba vette, hogy mely perek tartoznak ebbe a kategóriába.¹³¹⁸ A fogalom valójában azokat az ügyeket takarta, melyeket egyetlen tárgyaláson, egyetlen terminuson kellett befejezni.

Az *insinuation*nak, miképpen az *admonition*nak, régi múltja volt.¹³¹⁹ A makacsul meg nem jelenő alpereseket az utolsó idézés során mindig figyelmeztették arra, hogy ez az utolsó lehetőségük arra, hogy tisztázzák magukat. A *citatio*kat követő *evocatio* és tizenöt napi bevezetés után – erről még lesz szó – a három egymást követő vásáron kikiáltó bírói kiküldött mindig tudatta ezt a vásározókkal. Egy királyi ember 1330-ban Szabolcson, Váradon majd Pócson tette közhírré, hogy az alperes „minden fentebb mondott dolgok és a rá kirótt bírságok kiegyenlítésére, a fő, döntő ügyben pedig a válaszadásra jelenjen meg, máskülönben ennek az ügynek a tárgyalását úgy végezzük el, hogy ha tovább növekedne benne makacssága és engedetlenségének szemtelen merészsége, akkor ezt a jogsértést a bírói hatalommal szembeszállókra mért megsemmisítő csapással rendreutasítjuk, és a bírói szigor büntető kardjával megzabolázzuk.” A hosszadalmas és burkoltnak legkevésbé sem mondható fenyegetés teljesen megfelelt a jog rendjének, ha ugyanis az alperes ezúttal sem jelent volna meg, akkor a bírónak már nem volt mérlegelési joga, el kellett ítélnie a távol maradót. Erről az ügyről tudósító oklevélben még „irgalmas bírói megintésnek” (*misericalis amonitio*) nevezték ezt a kijelentést.¹³²⁰

A hatalmaskodási ügyekben elvégzett idézések mellett gyakran történt tiltakozás és eltiltás is. Ennek hasonló funkciója volt, mint a megintésnek. Felhívta a foglalt vagy hatalmaskodót arra, hogy hagyja abba panaszos félnek kárt okozó cselekményt. Az ilyenkor elhangzó tiltakozás ráadásul egyértelművé tette, hogy a foglalt nem törvényesen lépett be a birtokba, hanem hatalmasul, ez tehát megakasztotta a foglalt elbirtoklását. Láttuk már, korábban ehhez

¹³¹⁷ „*evocationum enim aliae sunt... insinuationales*” Tripartitum II. 18. 2.§; „*evocationes vero cum insinuatione ratione quorumcunque actuum potentiiorum*” uo. 18. 6.§; „*causae per insinuationem intentatae*” uo. II. 18. 3.§

¹³¹⁸ Kithonich, *Directio methodica* II. 2. (53)

¹³¹⁹ 'insinuatio' szócikk LLMAeH

¹³²⁰ „*volentes adhuc eundem I per viam iudicaria misericordialis amonicionis ad iuris tramitem invitare... ut de omnibus premissis et iudiciis, quibus dinoscitur fore aggravatus satisfactorius et de facto principali peremptorie responsurus compareret, alioquin ipsius cause discussionem tali moderamine deliberamus, quod amplius sua contumacia et rebellionis importuna presumtio in suum accresceret derogamen cum omnes iudicarie auctoritati rebellantes ruinali detrimento corrigantur et iudicarii rigoris vindicativo gladio edomentur*” AO II. 431. sz (501–505) Máshol: 1335: DL 2877. (AOkl XIX. 64. sz.) 1359: „*insinuando ibidem ut si venirent et premissa eorum instrumenta exhiberent ac de dictis iudiciis sibi et parti adverse satisfacerent, benequidem alioquin non obstante ipsorum absentia et rebelione (!) finem debitum et indilatam faceret causa in premissa dictante iuris equitate*” DL 69294. Hasonló megfogalmazás ugyancsak 1358-ból: DL 108127 és 1370-ből: DL 5847.

elegendő volt a vizsgálat is, most azonban a panaszosok biztosak akartak lenni a dolgukban, és a vizsgálat, a megintés és az értesítés mellé törvényes eltiltást is kértek. Ezt az eltiltást nem a fél tette, hanem a bírói kiküldött: a királyi vagy a nádori ember.¹³²¹ Ebben az esetben az idézés – akárcsak a megintéssel egybekötött idézés – az eltiltás kimenetelétől függött. Ha a foglaló elfogadta az eltiltást, akkor nem idézték meg. Ez azonban az esetek túlnyomó többségében csak elvi lehetőség volt, a foglalók ugyanis nem törődtek a tiltakozással. Egy 1358-as ügy alapján az eltiltás meghallgatása számított az eltiltás elfogadásának. Ha azonban az eltiltott ezt nem hallgatta meg, akkor megidézték.¹³²²

A vizsgálat, a megintés, az idézés, az értesítés és az eltiltás tartalmát az országos szokások szabályozták, az azonban a panaszoson múlt, hogy melyikre kér parancsot a bíróságtól. Ha a bírói parancsba olyat írtak be, amely a szokásokkal ellenkezett, akkor ez az ő és nem a bíróság felelőssége volt. Az idézéssel beállt a perfüggőség.¹³²³

¹³²¹ Hajnik, Bírósági szövet és perjog, 196. Az ott idézett példa: Sztáray oklt. II. 303. sz. (419–422).

¹³²² 1358: „*ab usu et perceptione fructuum et utilitatum eiusdem violenta prohiberet regni consuetudine requirente, qui si prohiberi vellent, benequidem, alioquin citaret eosdem... quia preallegatus Georgius filius Andree premissa audiens prohibitus fuisset, sed dictus Nicolaus frater suus ab occupatione, detentione et usuum perceptione dicte terre noluisse prohiberi, igitur ipsi prenotatum Nicolaum ... citavisset*” Fejér CD IX/ 2. 363. sz. (728–744)

¹³²³ Hajnik egy, Tátika ügyében kelt 1266-os oklevelet félreértve, a perfüggőséget az alperes feleletétől kezdve számította, ezt aztán mások is átvették tőle. Logikailag és az újkori gyakorlatból következően azonban kétségtelen, hogy ez az idézéssel kezdődött. A 18. század előtt legfeljebb csak az lehetett vitatott, hogy az idézés mely aktusához kössék a perfüggőség kezdetét. Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 218; Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 393; Bónis, Degré, Varga, A magyar bírósági szervezet, 58; Varga, A királyi curia, 213.

9. Rövid határidőre történő idézés

A megintés és az értesítés Albert király idején kaptak új értelmet. Az Albert halálát követő zavaros időkben jelent meg az a két másik szokás is, amelyek végérvényesen elválasztották a hatalmaskodásokat más tettektől: az egyszeri terminusra és a rövid határidőre történő idézés. Az előbbiről később lesz szó, az utóbbit azonban itt kell tárgyalnunk.¹³²⁴

A királyi kúria, de a vajdai és báni törvényszékek sem működtek folyamatosan, hanem csak nagyobb, előre megállapított ünnepek után egy héttel – az Anjou-korban gyakran kettővel, ez azonban idővel kiment a szokásból – kezdték az ügyek tárgyalását, amelyet néhány hét után abbahagytak, hogy majd egy újabb határnapon, azaz terminuson újra kezdődjék a bíróság működése. A középkori számítás egy adott naphoz képest az egy héttel későbbi dátumot nyolcadik napnak mondta, ezért beszéltek okleveleink oktavális, magyarul nyolcados törvényszékekről, egyszerűbben oktavákról magyarul nyolcadokról. Ugyanígy emlegették az Anjou-kori bírósági iratok a *quindénákat*, azaz az ünnep utáni 15. napokat is. Egy-egy évben több nyolcadot is tartottak, a különböző kúriai bíróságok különböző ünnepeket követő nyolcadokra hirdettek törvényszéket. A 15. század elején az oktavák már nem az ünnepnap után egy héttel, hanem később kezdődtek.¹³²⁵ II. Ulászló ún. kis törvénykönyve szerint négy ilyen tárgyalássorozatot tartottak, habár nyolcadoknak hívták őket, de egyikük sem kezdődött az ünnep után egy héttel, hanem a huszadik napon. A négy tárgyalássorozat közül kettő – a Szent György és a Szent Mihály napi – hosszabb volt, ezeken negyven napig folyt az ítélezés, a Vízkereszt és a Szent Jakab napjához kötődők azonban csak húsz napig tartottak. A Szent György és a Szent Mihály napi törvényszékeket nagy nyolcadnak (*octava magna*), a Vízkereszt és a Szent Jakab napiakat rövid törvényszéknek (*octava brevis, iudicium breve*) hívták. A húsz illetve a negyven napba az ünnepnapokat nem számították be. Az 1498-as kis törvénykönyv e része már jó ideje létező szokásokat rögzített. A vízkereszti és Jakab-napi törvényszékeket néha nem is hívták nyolcadoknak, e névvel csupán a nagyobb oktavákat illették.¹³²⁶

Az idézések jó ideig az idézést elrendelő bíróságnak az idézéshez legközelebb eső nyolcadára szóltak. Változás először 1458-ban történt. Ekkor, midőn Hunyadi Mátyást királlyá választották, már három esztendeje nem tartottak kúriai törvényszéket.¹³²⁷ A zavaros idők és kísérőjelenségei, a hatalmaskodások azonban nem szüneteltek, sőt az új király uralkodásának

¹³²⁴ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 201; Bónis, Jogtudó értelmiség, 247, 253, 263.

¹³²⁵ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 209.

¹³²⁶ „*de celebrationis octavarum et brevium iudiciorum*” 1498: 2. tc. (CJH, DRMH); 1500: 2. tc. (CJH, DRMH)

¹³²⁷ 1458 (I): 1. tc. (CJH, DRH)

első éveiben ugyanúgy folytatódtak, mint korábban. A középkor végén egész Európában általános kíváncsi volt a hagyományos eljárás szerint zajló, tehát hosszadalmas perek lerövidítése.¹³²⁸ Ez azonban aligha lett volna elegendő indok az új idézési módszer bevezetésére. A zavaros idők és az elmúlt évek elmaradt törvényszékei indokolták a rövid idézések bevezetését.

Nem egészen fél évvel Mátyás megválasztása után, 1458 júniusában alkották meg az erről szóló törvényt. Ez után az 1454 után elkövetett összes hatalmaskodások ügyében nyolcadokon kívülre, rövid határidőre kellett az idéző parancsokat kiadni. A rövid idézés (*evocatio brevis*) az idézés napjának 32. napjára, azaz az idézés után egy hónapra szólt. Az új módszer új szervezetet kívánt. Az magától értetődőnek számított, hogy a hatalmaskodások ügyeivel alapvetően a különös jelenlét bírósága foglalkozott, ezért elrendelték, hogy e bíróság ítélmestere mindig Budán tartózkodjék, és egy új pecsétet véstettek számára. Ahhoz, hogy a felek folyamatosan megjelenhessenek Budán a bíróság előtt, nagyobb bírói személyzetre volt szükség, ezért hat bírót jelöltek ki (*iudex deputatus*) a törvényszék munkájának segítésére. Megerősítették az idézőlevelek 62 napos érvényességéről szóló régi szokást. A rendelkezéseket ugyan különleges körülmények kényszerítették ki, bevezetésük azonban tartós hatást ért el a magyar jogban, különösképpen a hatalmaskodásokkal kapcsolatos eljárásban. A rövid idézés alkalmazása nem vert ugyan azonnal gyökeret, és még évtizedekig ingadozott, ám a Jagelló-kortól kezdve végérvényessé vált. A különös jelenlét pecsétje Mátyás király legállandóbb pecsétjének bizonyult, ezt később a személyes jelenlét bírósága vette át, és bírói pecsétként emlegették. Folyamatosan használt ilyen pecsétet a két Jagelló király alatt is a személyes jelenlét.¹³²⁹ A fizetett kúriai ülnökök alkalmazása ezután már sohasem szűnt meg a kúrián.

Aligha találhatnánk jobb példát arra, hogy a középkori gondolkodás és a vele összefonódó nyelvhasználat hogyan legitimált egy újítást behozó rendelkezést, mint ezt a törvénycikkelyt. A rövid idézés, a bírói pecsét, a kúriai ülnökök ugyanis kétségtelen újítások voltak. A középkori ember azonban csak akkor használta ezt a szót, ha valamit be kellett feketíteni, így aztán nem is szerepelt ez a kifejezés a cikkelyben, annál inkább az, hogy az idézőlevelek érvényessége a régi szokás szerint tartandó meg. A régiség emlegetése elleplezte a lényegét: az újításokat. Nyelvi játék, gondolhatnánk, valójában azonban a középkori politikai gondolkodás lényege fejeződött ki még ebben a középkor végi törvényszövegben is.

¹³²⁸ Tringli, A kora újkor kodifikáció, 92.

¹³²⁹ Kumorovitz, Mátyás király pecsétjei, 7, 2. ábra; Kumorovitz, A magyar pecséthasználat, 75.

Rövid idézéssel a személyes jelenlét elé is idéztek, ennek ellenére bevezetése nem volt zökkenőmentes: az új dekrétumra való hivatkozással idéztek 32. napra, de a személyes jelenlét elé néha a szokásos módon a következő nyolcadra is.¹³³⁰ Rövid idézésekre szóló parancsokat hat évig, 1464-ig bocsátottak ki a kúriából.¹³³¹ Időközben pontosították az idézés végrehajtását. A személyes jelenlét által elrendelt efféle idézésekről 1462-ben hoztak dekrétumot. A bíróság, attól függően, hogy milyen messze feküdt az a hely, ahol az idézés – és tegyük hozzá, a hatalmaskodás is – történt, hosszabb és rövidebb terminusra idézhetett. A hosszabb 32. napnál későbbre nem szólhatott, a rövidebb pedig nem lehetett kevesebb 12 napnál. Csak azok kaphattak engedélyt perük elhalasztására, akik a végeken teljesítettek szolgálatot, általános vagy részleges hadjáratban vettek részt, vagy külföldi követségben voltak.¹³³² E pontosítás is hagyományt teremtett, a későbbi törvényekben is rendre találkozunk vele.¹³³³

A hatalmaskodások meghatározásánál már idéztük e törvényt, és már akkor megállapítottuk, hogy az nem a hatalmas tetteket, helyesebben nem csak a hatalmas tetteket sorolta fel. A törvényben szerepeltek ugyan azok a cselekmények is, amelyeket oda szoktak sorolni, de olyanok is, amelyeket hagyományosan a büntettek közé számítottak, pl. a lányok, asszonyok megerőszakolását. A hattagú felsoroláshoz csatlakozott egy hetedik is, a birtokfoglalások ügye. Ettől kezdve már nem az 1454 utáni hatalmaskodások ügyében idéztek rövid terminusra, hanem csak a Mátyás király megválasztása után történt foglalások miatt.¹³³⁴

Mátyás királyt 1464 tavaszán koronázták meg királlyá. A koronázási törvények szimbolikusan is lezártak egy korszakot. A zavaros idők véget értek, így az akkor meghozott rendkívüli intézkedésekre sem volt többé szükség. „Ezután semmilyen tett, vagy eset ügyében ne legyenek rövid idézések” – jelentette ki lakonikus rövideggyel a koronázási törvény egyik első cikkelye.¹³³⁵ A rendelkezés fontos volt a pereskedők számára. Nyárasapáti György az óbudai apácák ellenében 1470-ben ezt a cikkelyt idézte, midőn a 12. napra akarták megidézni a kúriába.

A zavaros idők véget értek ugyan, de a társadalom igénye arra, hogy a bizonyos ügyeket gyorsan intézzenek el, nem. Nemes ember megölése esetén 1471-ben újra bevezették a rövid idézést, mely ráadásul csak a személyes jelenlét elé történhetett, az idézés utáni huszonötödik

¹³³⁰ Bónis, Jogtudó értelmiség, 247. 12. j. Az ott idézett Zichy okmt. X. 3. sz. (5–6) kiadott oklevél helyes dátuma 1458. szeptember 22. Oktavára való idézés a személyes jelenlét elé: 1458. október 21. Pannonhalmi konvent oklt. III. 625. sz. (97)

¹³³¹ 1459: 22. tc. (DRH)

¹³³² 1462: 1. tc. (CJH, DRH) Ezt egy évvel később meg is erősítették: 1463: 21. tc. (DRH)

¹³³³ 1464: 6. tc. (CJH, DRH); 1468: 1. tc. (DRH); 1486: 7. tc. (CJH, DRH); 1500: 1. tc. (CJH, DRH)

¹³³⁴ Egy év múlva ezt is erősítették: 1463: 20. tc. (DRH)

¹³³⁵ 1464: 4. tc. (CJH, DRH)

napra.¹³³⁶ Tíz évvel a koronázási törvények után aztán visszahozták a rövid idézést. A király nélküli 1474-es országgyűlés, melynek határozatait nem a király bocsátotta ki, és amelyen királyi pecsét sem függött, elrendelte, hogy a király távozása után elkövetett ház- és birtokdúlások, nemesek megverése és megsebesítése esetében rövid terminusra idézzenek. A törvény nem mondta meg, hogy a rövid idézés esetén hány napon belül kellett a kúriában megjelenni, ezt a gyakorlat alakította ki.¹³³⁷ Egy évvel később már a birtokfoglalások is rövid idézés hatálya alá estek, ami aztán így is maradt a nagy törvénykönyv kihirdetéséig, 1486-ig.¹³³⁸ A régi hatalmaskodások esetében nyolcadra idéztek. Így jártak el pl. 1482-ben, amikor egy tizenöt éve elkövetett tett miatt a legközelebbi oktavára idézték meg a hatalmaskodót.¹³³⁹ A nagy törvénykönyv 1486-ban azonban véget vetettek ennek. Mindjárt a törvénykönyv elején, a közgyűlésekkel és a kikiáltott közgyűlésekkel együtt a rövid idézéseket is megszüntették. A *decretum maius* jól végiggondolt, örök időkre tervezett rendelkezéseket tartalmazott. Feltételezhetnénk, hogy ez, akárcsak az 1464-es koronázási dekrétum, különösen figyelembe vette a nemesség érdekeit. Ha ez igaz lenne, akkor a rövid idézés egy olyan újítás volt, amelyet a társadalom kényelmetlennek érzett, ezért szüntették meg 1464-ben és 1486-ban. Csakhogy a nagy törvénykönyv számos rendelkezése szakszerű, a napi bírói munkát jól ismerő alkotóra, alkotókra vall. Nem két egymással szemben álló erő, a társadalom és a gyakorló jogászok különböző elképzeléseit fogta össze a törvénykönyv. A közgyűléseknél maradványok a kúriai jogászok számára éppoly elavultak voltak, mint ahogy annak számítottak a nemesek szemében is. Ezért aztán könnyen lehet, hogy 1486-ban a kúriai jogászok sem látták szükségesnek a rövid idézések fenntartását.

A rövid idézések 1458-as bevezetésétől kezdve évtizedenként változó hullámzást figyelhetünk meg: az egy évtizedig tartó rövid idézéses korszakokat egy évtizedig tartó, csak nyolcados törvényszékekre idézők követték. Így történt ez most is. Közben azonban megint zavaros idők jöttek. Mátyás halála után négy trónkövetelő hívei harcoltak egymással. Amikor Ulászló király nagy törvénykönyvét 1492 tavaszán elfogadták, a polgárháborús időszak már véget ért, de a harcok nyomai még több helyen látszottak az országban, és nem rendeződött a fegyverrel elfoglalt jószágok sorsa sem. Hiába próbálták Mátyás nagy törvénykönyvét örök érvényűvé tenni, a magyar szokások szerint az elhunyt király törvényei nem voltak érvényesek utóda alatt. Ezért kellett rendszeresen megerősíteni a régi törvényeket, vagy legalább hivatkozni egy-egy intézkedésükre. Így tettek II. Ulászló hívei is, kik az 1492-es törvénykönyvben

¹³³⁶ 1471: 28. tc. (CJH, DRH)

¹³³⁷ 1474: 12. tc. (DRH)

¹³³⁸ 1475: 11. tc. (DRH) Ezt megismételte: 1478: 8. tc. (CJH, DRH)

¹³³⁹ Bánffy oklt. II. 188. sz. (228–229)

túlnyomó részben megerősítették az 1486-os törvénykönyvet. Ez történt a közgyűlések és a kikiáltott közgyűlések megszüntetéséről szóló rendelkezéssel is, amelyeknek szövegét szó szerint átvette Ulászló nagy törvénykönyve. A kikiáltott közgyűlésekről szóló cikkely végéről azonban hiányzott a rövid idézések megszüntetéséről szóló mondat.

Ulászló nagy törvénykönyve azonban nem az 1486 előtti állapotot állította vissza. Ezután más eljárást követtek a birtokfoglalások és más az egyéb hatalmaskodások ügyében. A Mátyás halála után – tehát a „legutóbbi zavaros idők alatt” – elkövetett hatalmas foglalások ügyében 32. napra kellett idézni, ráadásul személyesen. A király halála után esett más hatalmaskodások elkövetőit már nyolcados törvényszékre idézték, ahol azonnal ítéletet mondtak fölöttük.¹³⁴⁰ Ez utóbbi rendelkezés – még látni fogjuk – semmi újat nem tartalmazott. Hatalmaskodási ügyekben 1444 óta az első törvényszakon ítéletet kellett hozni.

A rövid idézés végérvényes bevezetése azonban már nem váratott sokat magára. Ulászló király 1497-ben Csehországba utazott. Elutazása előtt a királyi tanács hozzájárulásával rendeletet adott ki, hogy „az ország békésebb és biztosabb állapota és megőrzése érdekében, hogy az ezután, bárki által elkövetett hatalmaskodások, kártételek, károkozások és minden másfajta gonosz tettek ügyében” a király visszatéréig harminckettedik napra történő rövid idézéseket rendeljenek el „az ország dekrétumát hatályon kívül helyezve”. A rendelkezés – egyelőre csak átmeneti időre – újra bevezette a rövid idézést. A határozat kizárólag a hatalmaskodásokra vonatkozott, az ide tartozó ügyek felsorolásának végén álló „gonosz tettek” kifejezés a hatalmaskodás szinonimája volt, nem a büntetteket jelölte. A rendelkezés hatálya a vízkereszt nyolcada – azaz 1497. január 13. – után elkövetett hatalmaskodásokra terjedt ki.¹³⁴¹ A hatályon kívül helyezett törvény II. Ulászló nagy törvénykönyvének ama rendelkezése volt, amely a hatalmaskodásokat nyolcados törvényszékre rendelte idéztetni.

A rövid terminusra való idézés szakítás volt az addigi gyakorlattal, a rendelet alkotóinak ezért meg kellett indokolniuk eljárásukat. Két, több évszázados elképzelést hívtak segítségül, hogy

¹³⁴⁰ 1492: 14, 16. tc. (CJH, DRMH)

¹³⁴¹ A rendeletre hivatkozó formula – kisebb eltérésekkel – így hangzott: „ *Et quia tempore recessus serenissimi principis domini Wladislai Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. regis domini nostri gratiosissimi de hoc regno suo Hungarie versus regnum suum Bohemie antequam iter suum regium arripere voluerat, de consilio et communi voluntate dominorum, prelatorum, baronum procerumque huius regni sui, eotunc penes suam maiestatem constitutorum et existentium pro quietiori tutiorique statu et conservatione huius regni inter cetera statuendo decreverat, ut ratione quorumcumque actuum potentiariorum, dampnorum, illationum ceterorumque quorumvis malorum generum ab ipso tempore statuti sue maiestatis per quempiam committendorum non obstante decreto dicti huius regni sui infra felicem sue maiestatis reditum breves evocationes ad tricesimum secundum diem iuxta veterem consuetudinem decerni et dari atque universe cause ut prefertur quorumcumque actuum potentiariorum et malorum generum post octavam diem festi epiphaniarum Domini iam elapsi semper usque felicem sue maiestatis reditum movende absque ulterioris prorogationis confidentia per nos ac magistros prothonotarios per suam maiestatem ad id deputatos adjudicari et sententionaliter finaliterque terminari possent et deberent.*” DL 20602. További említései: DL 63414, DF 207969, 233071, 255936, DL 67142, DF 224076, 248609, 263537, 205998, DL 20572, DF 251141, 253939, DL 69534, DF 237101, 236847, 224074, DL 97541.

elfogadtassák az ország lakóival az újítást. A hatályos törvénnyel szemben álló rendelkezés csak a király távollétére vonatkozott, arra az időszakra, melyre mindig is úgy tekintettek, mint a hatalmaskodások elharapózásának és a rend felbomlásának korára. Ezt a magyarázatot azonban nem volt célszerű túlságosan kifejtteni. Ha minden további nélkül elfogadták volna, hogy mihelyst kiteszi a lábát a király az országból, azonnal elszaporodik a jogtalan erőszak, akkor a kormányzat a saját gyengeségét ismerte volna be. Egyébként is, tehették volna fel a kérdést az ország egyszerű nemesei, ha a király külföldi tartózkodása belső békétlenséghez vezet, akkor miért utazik az uralkodó külföldre? Ezért volt szükség a másik legitimáló eszmére. A rendelkezésbe beillesztették azt a kifejezést, hogy az új módszerrel megidézett személynek „az ország régi szokása szerint” szolgáltatnak igazságot. Nem volt új ez a módszer. A rövid idézéssel foglalkozó törvények korábban is használták ezt a kitételt: 1462-ben a halasztás nélküli bíraskodást, 1478-ban a mostani rendelethez hasonlóan a hatalmaskodásokról való döntést nevezték így.¹³⁴² A régi szokás ugyan nem a rövid idézésre vonatkozott, de azzal, hogy vele összefüggésben emlegették, az új módszer bevezetését a régi jog visszaállításaként, reformációjaként legitimálták. A törvény alkotói hasonló módszert követtek, mint az 1458-as törvények megszövegezői, akik a rövid idézést először vezették be: újítottak, de az újítást elrendelő törvény szövegében megemlítették egy régebbi szokást is, amelynek régiségét különösen kiemelték.

A rendelet csak átmeneti időre szólt, a következő esztendőben azonban, midőn kiadták II. Ulászló király harmadik dekrétumát, az ún. kiegészítéseket, már törvénybe foglalták, hogy a nagyobb hatalmaskodásokat „a nyolcados és rövid törvényszékeken kívül”, azaz a nagyobb és kisebb oktavákon kívül döntsék el. A rövid idézés határnapját a megidézett lakóhelyének távolságát mérlegelve szabták meg.¹³⁴³ Ettől kezdve, pontosan negyven évnyi ingadozás után a rövid idézés a magyar jog állandó része lett.

A törvény nem fogalmazott pontosan, a rövid idézés sem most, sem korábban nem jelentette azt, hogy a hatalmaskodásokat egy hónappal az idézés után már el is bírálták volna. A rövid terminusra megidézettek pereit a szabott határidőn csupán lajstromba vették, a vizsgálatról és az idézésről szóló okleveleket leellenőrizték, a tárgyalásra később került sor. Álljon itt példaképpen Podmanicki Jánosnak Okruti Benedek ellen elkövetett ügye. A hatalmaskodás valamikor 1498. szeptember 21. körül történt Trencsén megyében. A királyi személyes jelenlét vizsgáló, idéző és értesítő parancsa december 21-én kelt Budán, amelyet

¹³⁴² „*iuxta antiquam consuetudinem regni evocatio sine procrastatione extra octavas fieri potest*” 1462: 1. tc. (CJH, DRH); „*procedatur contra eos iuxta regni consuetudinem ordine iuris*” 1478: 8. tc. (CJH, DRH)

¹³⁴³ 1498: 8. tc. (CJH, DRMH)

egy héttel később, december 29-én el is végeztek. Az idézés a vízkereszti rövid törvényszékre, 1499. január 25-re történt, ahol mindkét fél megjelent, a pert azonban – bizonyára több lépésben, csak ezt elmulasztották feljegyezni – elhalasztották az 1500. esztendő Jakab-napi rövid törvényszékére. Mivel itt Okruti nem jelent meg, ezért július 23-án elítélték kisebb hatalmaskodásért.¹³⁴⁴ Hogy a fő ügyben mikor hoztak ítéletet, vagy hoztak-e egyáltalán, azt nem tudjuk, mert nem maradt fenn róla forrás.

Az 1498-as „kiegészítések” nem vonatkoztak azonban az összes hatalmaskodás típusra. A rövid idézést bevezető cikkely nem szólt ugyanis hatalmas birtokfoglalásokról. Ennek az volt az oka, hogy nem is kellett, hiszen az 1492-es nagy törvénykönyv azokra nézve már bevezette a 32. napra való idézést. Egy újabb törvénykönyv, az 1500-as cikkelyei már csak pontosították a rövid idézés lefolytatását. Ezek közül az egyik rendelkezés úgy szólt, ettől kezdve nem a hely távolsága szerint kell az idézési határidőt megszabni, hanem mindenkinek egységesen a 32. napi megjelenést kell előírni.¹³⁴⁵

A rövid idézések történetében Nándorfehérvár 1521-es eleste hozott némi változást. Ebben az esztendőben Erzsébet napjára országgyűlést hívtak össze, amely elsősorban a déli végeken kialakult súlyos helyzetet próbálta kezelni. A diétán elfogadott végzések nagyobbik része az adókkal, a pénzveréssel és egyéb királyi jövedelmekkel, a katonaállítással, továbbá a külföldre küldendő követekkel foglalkozott.¹³⁴⁶ Az Erzsébet-napi törvények között találunk néhány olyat is, amely a hatalmaskodásokat érintette, ezek között a legfontosabb az 55. cikkely. Az artikus fogalmazásából egyértelműen kitűnik, hogy ez a rendelkezés az országgyűlésre benyújtott *gravamenek*, a sérelmek részeként került be a dekrétumba. Amikor az év nyarán a szultán serege felsorakozott a Duna partján, II. Lajos király Szent Margit napjára, azaz július 13-ra általános hadjáratot hirdetett. A szokás szerint lassan összegyűlő hadak nem sokat tettek a már elfoglalt vár visszaszerzéséért.¹³⁴⁷ Mindeközben azonban – így a törvénycikk – többen akadtak olyanok is, akik nemcsak hogy a királyt nem követték a táborba, hanem a hadjáratban részt vevő nemesek kúriáit, hatalmasul feldúlták, jobbágyaikat elvitték, marháikat elhajtották, parasztjaikat különféleképpen sanyargatták. A *gravamen* és az annak nyomán keletkezett cikkely a hatalmaskodási panaszokban ekkortájt leggyakrabban emlegetett cselekedeteket sorolta fel, amelyeknek azzal adott nagyobb súlyt, hogy elkövetőiket különösen rossz színben tüntette fel. Hogy a házfeldúlásokat,

¹³⁴⁴ „iuxta vim et formam generalis novi decreti nostri superinde editi” Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (354–360)

¹³⁴⁵ 1500: 2, 13. tc. (CJH, DRMH)

¹³⁴⁶ Az 1521-es törvényt a CJH-ba 1522-esként sorolták be, oda azonban csak néhány cikkelyét vették fel. DRMH IV. 236–255. Kiadása Kovachich: Vestigia, 513–547. A II. Lajos-kori törvények kiadása a DRMH-ban kaotikus, e cikkely hiányzik.

¹³⁴⁷ Szakály, Nándorfehérvár, 149.

jobbágyköltöztetéseket, mezei lefoglalásokat eleve hatalmaskodásoknak állította be, abban semmi rendkívüli nem volt, évszázadok óta így tették a panaszosok a bíróságok előtt. A hatalmaskodók azonban – legalábbis a törvény fogalmazói szerint – a hadjáratból elmaradó, a hadbahívó parancsnak nem engedelmeskedő nemesek voltak, akik a királyi sereghez csatlakozott birtokosok védelem nélkül hátramaradt jószágait dúlták fel. Az e cikkely előtt álló másik artikulus arról intézkedett, hogy a hadba szállásból távolmaradók birtokait foglalják le, ha bűnösnek bizonyulnának, tekintsék őket hűtleneknek, és veszítsék el birtokaikat, melyeket az arra érdemesek kapjanak.¹³⁴⁸ A hatalmaskodásról szóló 55. cikkely ezért elrendelte, hogy a Margit és Erzsébet-napja közt – azaz a hadjárat és az országgyűlés kezdete közti öt hónap alatt – elkövetett hatalmaskodások elkövetőit rövid idézések módjára idézzék meg, és halasztás nélkül ítéljék el. A rövid idézés fogalmát a cikkely fogalmazója az eddigi gyakorlattól eltérően értette: azt jelentette, hogy a hely távolsága szerint és nem az idézés 32. napjáig kellett a megidézettnek a kúriában megjelennie. Az efféle ügyekben kelt idézőlevelek ezután kivétel nélkül hivatkoztak is a törvényre. Ez azonban csak az Erzsébet-napi országgyűlés után néhány hónappal később kezdődött. 1521-ből még egyik törvénytörvény iratai közt sem maradt fenn ilyen idézőlevél.¹³⁴⁹

Az idéző parancs szabta meg, hogy a kézbesítésétől számítva hányadik napon kellett a hatalmaskodónak vagy ügyvédjének megjelenni a kúriában. Ez a határidő attól függött, hogy Budától milyen messze történt az idézés. A hely távolsága szerinti idő eldöntése az idézést kérő panaszos mérlegelésére volt bízva. Ő becsülte meg, mennyi idő alatt tud ellenfele, illetve ügyvédje a fővárosba felérni. Ebbe az időbe célszerű volt az ügyédvalló levél kiállítását és az ügyvéd felkérését is beleszámítani. Álljon itt néhány példa 1523-ból, hogyan számolták ki a korabeli a közlekedési viszonyok közt az utazási távolságot. A Pest megye keleti határán fekvő Csekekátáról január elején a tizedik, a Bereg megyei Kismuzsajról áprilisban a huszadik napra idéztek, egy másik Bereg megyei nemest májusban szintén a huszadik napra idézték meg.¹³⁵⁰ Szatmár megyéből két alkalommal is a tizenkettedik napra citálták az alpereseket a bíróság elé.¹³⁵¹ Időközben 1523 Szent György napjára országgyűlést hirdettek.

¹³⁴⁸ Kovachich, *Vestigia*, 540; 1522: 54.tc. (CJH); 1521:33. tc. (DRMH)

¹³⁴⁹ Így pl. Perényi lt. 831, 833. sz. (406–408)

¹³⁵⁰ DF 269751, 225206, 225231.

¹³⁵¹ Perényi lt. 831, 833. sz. (406–408) Mindkettőt a helytartó nádor bírósága rendelte el. A törvényre hivatkozó formula – kisebb eltérésekkel – e bíróság irataiban így hangzott: „*Quia autem iuxta contenta articulorum in conventu generalis universorum dominorum et regni nobilium profesto beate Elizabet vidue in anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo primo transacto celebrato confectorum et per regiam maiestatem unacum dominis prelatibus, baronibus confirmatorum universi actus potentiarii a festo beate Margarethe virginis et martiris in eodem anno preterito per quoscunque et contra quoslibet inferendi et committendi infra exitum seu condensationem futuris generalis expeditionis more et instar brevis brevium iudiciorum iuxta dumtaxat loci*

A diétára Pestre, illetve Budára sereglett nemesek kihasználták a lehetőséget, hogy peres ügyeiket most intézzék el. A Szabolcs megyei Kállai család egyik tagját hatodik napra idéztették meg. A felperes ügyvédje ugyanis tudta, hogy Kállai éppen Budán tartózkodik. A budai káptalan tanúbizonysága mellett lezajlott idézés a budai várban találta meg Kállai Lökös Jánost és segítőit.¹³⁵² A turóci Szentpéteren lakó Szentpéteri Dávidért sem kellett messze menni. A felperesek jól tudták ezt, hiszen nem a turóci konvent, hanem a budai káptalan tanúbizonyságát kérték az idézésre. A káptalan embere a budai vár előtt, a Friss palota mellett nyújtotta át neki a tizenkettedik napra szóló idézőlevelet.¹³⁵³ Az 1521-es törvény értelmében lezajlott idézések királyi ember nélkül, idézőlevél kézbesítésével történtek. Az idézéshez kapcsolódó megintés királyi szóval történt.

Az 1521. évi Erzsébet-napi törvények szigorítást hoztak. A hatalmaskodással vádolt személynek ettől kezdve még egy hónapja sem volt arra, hogy megjelenjen a bíróság előtt. A szigorítás bevezetése azonban a hagyományos érveléssel történt. A háborús időkre hivatkoztak, és a király, valamint az ország ügyének szolgálata miatt védelem nélkül maradt birtokokat királyi védelem alá vették – nem személyre szóló privilégiummal, hanem a király által elfogadott törvénnyel. Sem a törvény, sem a korabeli közvélekedés nem tartotta zavaros időknek a II. Ulászló halála utáni éveket, 1521-ben mégis ahhoz a régi hagyományhoz nyúltak vissza, mely szerint egy meghatározott időponttól kezdődött birtokfoglalások ügyében az átlagosnál szigorúbb eljárást kezdeményeztek.

Az 1521-es Erzsébet napi országgyűlés dekrétumai csak másfél esztendeig, az 1523. évi Szent György napi országgyűlés végzéseinek közzé tételéig maradtak érvényben. 1523. május 9-én kelt az utolsó, hatalmaskodás ügyében kiállított, ránk maradt, a személyes jelenlét által kibocsátott és az 1521-es törvényre hivatkozó parancslevél.¹³⁵⁴ A csehországi tartózkodásról visszatérő uralkodópár által összehívott 1523-as országgyűlés újra elővette az 1521-es hadbaszállás után történt hatalmaskodások ügyét. Megismételték az 1521-es Erzsébet napi országgyűlés határozatát, némileg azonban változtattak rajta. Újraértelmezték a rövid terminusra való idézés fogalmát. Azt ezután nem a hely távolsága szerint szabták ki, hanem mindenki számára egységesen két hetes terminust írtak elő a kúriában való megjelenésre.¹³⁵⁵ Az első, erre a törvényre hivatkozó idézőlevelet 1523. május 16-án keltezték.¹³⁵⁶ Az ezután

distantiam, ubi evocandus resideret seu constitueretur, per nos in persona regie maiestatis discuti adiudicari debent et terminati...” Perényi lt. 833. sz. (406)

¹³⁵² DL 56433.

¹³⁵³ „ante castrum Budensem prope videlicet palatium Fryshpalota vocatum” DL 47505.

¹³⁵⁴ DF 225231.

¹³⁵⁵ 1523: 48. tc. (CJH); Kovachich, Supplementum II. 547–548; A DRMH 1523: 43. tc. alatt közli.

¹³⁵⁶ DF 283794.

kiadott, összes, hatalmaskodás ügyében kelt idézőlevél emlegette az 1523. évi György napi törvényt.¹³⁵⁷

Az országgyűlés kibővítette az új típusú, rövid terminusra való idézések alkalmazhatóságát: mindenféle birtokügyek, zálogok, kötelezettségek, hitbér és jegyajándék ügyében kezdődött perek alpereseit is az idézést követő két hétre kellett a kúriába megidézteni.¹³⁵⁸

A kikiáltott közgyűléseknél már szoltunk róla, hogy ennek az országgyűlésnek a végzése hozta vissza a *proclamata congregatio generalis* alkalmazását is. Az Ulászló király halála utáni foglalásokat ezeken kellett kivizsgálni, a foglalókat pedig két hétre rá a kúriába megidézni. Közben azonban az elfoglalt jószágot – hiszen ez volt a kikiáltott közgyűlés igazi lényege – visszaiktatták eredeti tulajdonosának, a foglaló ellentmondása pedig érvénytelen volt. Ha a felperes beérte volna annyival, hogy ellenfelét kisebb hatalmaskodásért száz forintra ítélik el, az alperesnek azonban ez nem tett volna, akkor is két hétre kellett a kúriába megidézni.¹³⁵⁹

Eddig egyértelműen használtuk a rövid idézés fogalmát, a nyolcados törvényszéktől független, az idézéshez igazodó, és rövid időn belüli megjelenési kötelezettséget értettük alatta. Rövid terminusnak azt a rövidre szabott határidőt neveztük, melyen a feleknek meg kellett jelenniük, hogy bemutassák leveleiket. Az ítélmester e terminuson átnézte az okleveleket, majd, ha rendben találta őket, kijelölte azt a nyolcados törvényszéket, amelyen az ügyet tárgyalták.

¹³⁵⁷ 1523 májusából további példák: DF 283816, 264073, 225221, 225236. DL 66046, 99815. Pannonhalmi konvent oklt. IV. 998. sz. (290–291). A formula – kisebb változásokkal – így szolt: „*Cum autem iuxta constitutionem universorum dominorum, prelatorum et baronum ac regni nostri nobilium in dieta et conventu eorum generali profesto beati Georgii martiris proxime transacto Bude de mandato nostro regio celebrata factam ac per maiestatem nostram approbatam et ratificatam universi actus potentiarii a festo beate Margarethe virginis et martiris in anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo primo preterito a tempore videlicet motionis generalis expeditionis contra Thurcos per maiestatem nostram instaurate per quoslibet et contra quoslibet illati et commissi et decetero quoque durante huiusmodi expeditionis qualitercumque inferendi atque committendi ad instar brevis brevium evocationum pro quintodecimo die ammonitionis exhinc fiende discuti debeant et adiudicari, pro eo...*” DF 283816.

¹³⁵⁸ 1523: 49. tc. (CJH); 1523: 44. tc. (DRMH) Két, erre a törvényre hivatkozó személyes jelenléti oklevél 1523 májusából: DL 62444, DF 225232. A hivatkozó formula ez volt: „*et quia iuxta constitutionem universorum dominorum prelatorum et baronum ac regni nostri nobilium in dieta et conventu eorum generali profesto beati Georgii martiris novissime preterito Bude de mandato nostro regio celebrata factam ac per maiestatem nostram approbatam et ratificatam universe cause in facto iurium dotalitiorum (impignoratitiorum) de cetero movende atque suscitate more brevis brevium iudiciorum pro quintodecimo die amonitionis exhinc fiende discuti debent et adiudicari*”.

¹³⁵⁹ 1523: 50. tc. (CJH), 1523: 45. tc. (DRMH) A cikkelyre 1523 májusában így hivatkoztak: „*cum autem iuxta constitutionem universorum dominorum, prelatorum et baronum ac regni nostri nobilium in dieta et conventionem eorum generale[!] profesto beati Georgii martiris proxime transacto de mandato nostro maiestatis hic Bude celebrata unanimiter factam ac per maiestatem nostram roboratam universa bona et quelibet jura possessionaria post obitum paterne maiestatis nostre per quoscumque et quomodolibet usurpata et occupata sub pena in eadem constitutione expressata reddi remittique et restituti debeant*” DF 232625, 232626.

A rövid idézésnek és a rövid terminusnak volt azonban egy másik jelentése is, amely valamivel később terjedt el, ám nemsokára együttesen használták a másikkal. Említettük már, hogy II. Ulászló 1495-ös kis törvénykönyve kétféle oktavát különböztetett meg: a rövid és a hosszabb nyolcados törvényszékeket. A rövid oktavákon tárgyalták többek közt a hatalmaskodási ügyeket, a hosszabbakon pedig a birtokpereket. Az előbbiek – erről még lesz szó – amúgy is rövid perek voltak, mert egyetlen, legfeljebb kettő oktaván be kellett fejezni őket, az utóbbiak azonban ún. hosszú perek voltak, mert négy törvényszéken kellett lezárni őket. Arról is volt már szó, hogy a rövid nyolcadokat nem is tekintették igazi oktaváknak, azonban a rövid és hosszabb nyolcadokat is törvényszéknek (*iudicium*) nevezték.¹³⁶⁰ Ha tehát a „rövid törvényszék tartásának idejéről” olvasunk, akkor erre kell gondolnunk. Láttuk hogy azt is, hogy a rövid terminusra idézett hatalmaskodási ügyeket 1497-től, törvénnyel szabályozva 1498-tól fogva, a rövid törvényszékeken tárgyalták. Megfigyelhettük, hogy a perjogi jellegzetességek a középkor végén és az újkorban a tartalmuk szerint különböző ügyek fogalmi felosztására szolgáltak. Így történt ez ebben az esetben is. A Jagelló-kor végétől kezdve a törvényekben és a bírósági iratokban rendszeresen találkozhatunk a *brevis brevium* kifejezéssel.¹³⁶¹ A szóösszetétel egyszerre jelentette az együttesen alkalmazott kétféle rövid terminust. A rövid törvényszékekre – azaz vízkereszt és Szent Jakab nyolcadára – rövid határidővel idézett ügyet neveztek így. A rövid szó többes szám birtokos esete (*brevium*) jelentette a rövid törvényszéket, a rövid melléknév (*brevis*) pedig a rövid terminusra való idézést. A kifejezés magyarrá fordításába már a 17. században beletört Kászoni János bicskája, de könnyen lehet, hogy nemcsak az övé, hanem már elődeié is, kiktől e szót hallotta. Ő ugyanis „igen rövid octavalis pörnek” magyaráztotta az összetételt, amelyet Kitionics János így magyarázott meg: „a rövidek rövid ügyeinek – mondotta – részint a terminus, részint pedig a rövidebb per miatt mondjuk őket”. Ha e meghatározást összevetjük Kitionicsnak az idézésről szóló fejtegetéseivel, akkor rájöhethetünk, hogy ő is félreértette a saját korában már nem használt kifejezést.¹³⁶² Itt ugyanis szó sincs a perek rövidségéről, azaz egyetlen oktaván való elintézésüknek kötelezettségéről.¹³⁶³ A rövid szónak a hatalmaskodások pereivel kapcsolatban a kései középkorban három, egymástól eltérő jelentése volt: a rövid idézés, a rövid törvényszék és rövid per. A *brevis brevium* esetében az első kettőről volt szó.

¹³⁶⁰ A per idejére vonatkozó újkori műszó, a törvényszék használata félrevezető lehet, ezért eltekintünk tőle.

¹³⁶¹ „*causas transmissionales atque breves brevium*” „*ratione brevis brevium*” 1514: 55. tc. (CJH, DRMH) „*brevia judicia et breves brevium causeque transmissionales*” 1519: 28. (CJH), 1518: 41. tc. (DRMH); „*per modium brevis brevium ... per modum brevis*” Perényi lt. 731. sz. (352)

¹³⁶² „*Item octavalis brevium judiciorum, que brevis brevium dicitur, cum propter terminum, tum propter processum etiam breviorum*” Kithonich, *Directio methodica*, I. 3. (8); II. 2. (57)

¹³⁶³ Helyes magyarázatát adta a DRMH 1490–1526. 493. jegyzete (233)

A középkor végén bevezetett rövid idézés is azok közé az intézmények közé tartozott, amelyek elválasztották a hatalmaskodási pereket a többiektől. Története azonban rávilágít a hatalmaskodás meghatározásának problémájára is. A rövid idézés első fél évszázados története során ugyanis rendre előfordult, hogy a birtokfoglalások esetében elrendelték a rövid idézést, de ezt nem tették meg a klasszikus hatalmaskodások esetében, máskor épp ellenkezőleg, alkalmazták a klasszikus hatalmaskodásoknál, de nem éltek vele a birtokfoglalásoknál. A hatalmaskodások egész középkori történetében az egyik legkomolyabb kérdés az volt, hogy minek számít a birtokfoglalás, szűkebb értelemben vett birtokügynek-e, avagy hatalmaskodásnak. A látszat ugyanis a mellett szólt, hogy hatalmaskodásról van szó, a bíróság előtt azonban a hatalmaskodásoktól eltérő, hosszadalmas bizonyításra és megfontolásra volt szükség. Ezért változott oly gyakran a hatalmas birtokfoglalás perjogi megítélése. Modern kifejezéssel úgy is mondhatnánk, hogy anyagilag – nem győzzük eleget hangsúlyozni, hogy ez saját korában ismeretlen felosztás volt – ugyan hatalmaskodásnak tekintették, alakilag azonban nem. A vita csak a Jagelló-korban dőlt el végérvényesen, amikor a hatalmas birtokfoglalásokra éppúgy alkalmazták a rövid idézést, mint más hatalmas tettekre.

10. Per és tárgyalás

A panaszosnak vagy ügyvédjének az idézőlevélben megjelölt határidőre kellett a kúriában megjelennie. A kúriai épület ismeretlen fogalom volt a középkori Magyarországon. A királyi palota zárt, exkluzív hely volt, ahová nem volt szabad a ki- és bejárás. Ezzel szemben a kúriának nyilvánosnak és könnyen hozzáférhetőnek kellett lennie. A középkori királyi udvart funkcionálisan két részre osztották, *aulára* és *curiára*. Az előbbi a király magán udvartartását jelentette, az utóbbi a király nevében a nyilvánosság előtt folyó tevékenységet, elsősorban a bíraskodást és a vele sokáig összefüggő törvény- és rendeletalkotást, azaz a királyi tanácsot és az országgyűlést.¹³⁶⁴

Az *aula* működtetése az uralkodó – a gyakorlatban természetesen az uralkodó és az udvar – személyes ügye volt, e fölött a magyar királyok szigorúan őrködtek. Az *aulához* tartozó kancellárok és a kancellária ügyeire az országgyűléseknek semmi befolyásuk nem volt, a kancellár kiválasztása mindig az uralkodó tetszésén múlt. Így volt ez az *aula* más tagjaival is. A késő-középkori titkárok és a magyarul palotásoknak nevezett *aulicusok* politikailag rendkívül befolyásos személyek voltak. Hatalmuk és udvarban való maradásuk legalább három dologtól függött: mennyi ideig tudta birtokuk jövedelme a költséges udvari életet fedezni, mennyire voltak képesek az állandó udvari intrikák közepette megtartani a helyüket, végül mennyire tudtak az uralkodóval való személyes találkozások alkalmával annak kegyében megmaradni. A királyon és a szűkebb értelemben vett udvaron kívül azonban senki más nem döntött helyzetükről.

Az *aulával* ellentétben a kúria életébe az ország képviselői is beleszólhattak. A nádorokat a késő-középkorban a bővebb királyi tanácsi üléseken vagy az országgyűléseken választották meg, ugyanott szabályozták a bíróságok működését is.¹³⁶⁵

Az *aulát* és a kúriát megkülönböztették ugyan egymástól, működésük azonban sok tekintetben találkozott. Ha a kétféle udvart térben szemléljük, hasonló jelenséget tapasztalunk. A kúria és az *aula* e szempontból is csak részben vált el egymástól. Az *aulának* mindig volt olyan része, amelyhez a nyilvánosság hozzáférését is biztosítani kellett, ezért az nem lehetett a királyi palotában. A kúria ellenben szinte minden tekintetben elvált a palotától. Az állandó királyi székhelyeken: Óbudán, később Visegrádon, majd Budán a kancellária a kancellárok

¹³⁶⁴ Kubinyi, A Mátyás-kori államszervezet, 62; Csukovits, Anjouk I., 83.

¹³⁶⁵ C.Tóth, A magyar királyság nádora, 25.

városi házában működött, a kúriai bíróságok pedig a bíróság vezetőjének palotáiban tartották tárgyalásaikat. A középkor végén a hatalmaskodási ügyekben szinte kizárólagos jogkörrel rendelkező királyi személyes jelenlét bírósága a fő- és titkos kancellár házában székelt, de ugyanitt volt a kancellária székhelye is. A bíróság a kúria, a kancellária az *aula* része volt, a gyakorlatban azonban ugyanazon a kapun léptek át az ügyeiket intézők, ha valamelyiket felkeresték.¹³⁶⁶ Mai felfogásunk szerint magán épületnek neveznénk e házakat. Valójában azonban csak részben voltak azok. Ha valamelyik kúriai bíróságért felelős báró, vagy más főméltóság megvált a tisztétől, szinte automatikusan kiköltözött a házából is. A királyi udvar nem bízta a régi és az új tisztségviselő szabad egyezkedésére a ház és az annak ellátását biztosító Pest vagy Pilis megyei birtok sorsát, hanem szigorúan beleszólt elosztásukba.¹³⁶⁷ Néha azonban a királyi palota is helyet adhatott egy-egy tárgyalásnak. A bárók fontosabb ügyeit – így a hatalmaskodásokat is – a király valódi személyes jelenlétében tárgyalták. Ilyenkor talán a királyi palotában ülésezett a bíróság, ami valójában a királyi tanácsot jelentette, ez pedig a király kúriájához tartozó szervnek számított.

Egy Szabolcs megyei nemes az akkori királyi székhelyen, Visegrádon, 1338-ban megölt egy nemes asszonyt, aki az egyik visegrádi polgár házában lakott – anélkül, hogy az bármi bűnt követett volna el, tette hozzá az erről beszámoló oklevél –, ezért főbenjáró ítélettel és jószágai elvesztésével sújtották. Az ítélet igen részletesen megindokolta büntetést, közben pedig kifejtette azokat az elveket, amelyek a királyi kúria rendjére vonatkoztak. Ott béke uralkodik, a bárki által elkövetett erőszak el van fojtva, a gonoszoknak büntetést, a jóknak ellenben jutalmat osztanak. A kúriában elkövetett gyilkosság a királyi méltóságnak és az országnak okoz sérelmet. Ez után már az ítéletlevelek szokványos fordulatai következtek, melyek szerint nem akarván, hogy a királyi korona méltóságát a jövőben bárki által elkövetett hasonló gonosztett befeketítse, és erről mások példát vegyenek, sokkal inkább kívánván azt, hogy a királyi kúria mentes legyen az efféle dolgoktól, döntöttek a gyilkos megbüntetéséről.¹³⁶⁸ A kúria fogalmát tehát a törvényszékre érkező pereskedők átmeneti lakóhelyeire is kiterjeszthették. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy az igazukat keresőknek szállást

¹³⁶⁶ Mészáros, A késő középkori Visegrád, 26, 90; Bónis, A jogtudó értelmiség, 287; Végh, Buda város középkori helyrajza I. 318; Végh, Buda, 24; Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 9, 19. j.

¹³⁶⁷ Tringli, Pest megye, 93; Tringli, Pest és Pilis megye, 401.

¹³⁶⁸ „*In suo descensu apud domum Laurentii Rufi hospitis ab eadem*” történt a gyilkosság. A kúria békéjére vonatkozó részec: „*in curia regia, ubi pax viget omnis et sedantur insolentie cuiuslibet ac malis vindicta bonis vero premia equalante disponuntur... in derogamen regii honoris adque regni... ideo ne regalis diadematis culmen per aliorum huiusmodi maleficia irrogantium de cetero denigretur, nec alii ad similia facienda regia curia transeuntis ausu temerario se intromitere valeant in curia regia autem presumpant, cum regalis curia ab huiusmodi illicitatis per quospiam irrogandis salva, sana et illusa debeat permanere*” DL 51144. (AOKl XXII. 371. sz.) Weisz, Az Anjou-kori királynéi udvar, 92.

nyújtó visegrádi háztulajdonosok a kúria tagjai lettek volna, Visegrád utcái pedig csupa kúriai épületekből álltak volna, csupán azt, hogy a törvényszék békéje kiterjedt minden pereskedőre, aki a törvényszékre érkezett. Aki ezt a békét megsértette, az a törvényszék, adott esetben a kúria békéjét sértette meg.

A rövid idézés bevezetése a bírósági helyek tekintetében is változást hozott. Az ekkor már a fővárosban, Budán működő bíróságoknak újabb épületekre volt szükségük, mivel a rövid terminusra megidézett felek nem a bíróság épületében, hanem az ítélmesterek házában vagy lakrészében, ahogy forrásaink mondták *hospitium*ában jelentek meg először. Ezek az épületek is magánházak voltak, a gyakorlatban azonban sajátos átmenetet jelentettek a mai fogalmaink szerinti magán- és középület között. Az ítélmesterek lakásában még tárgyalás is folyt, hatalmaskodási és szűkebb értelmű birtokügyekben egyaránt, mígnem aztán az 1486-os nagy törvénykönyv ezt, a szokások szellemével valószínűleg mindig is ellenkező gyakorlatot meg nem tiltotta.¹³⁶⁹ Ezután – legalábbis elvileg – tárgyalni és főleg ítéletet hirdetni csak a nagybíró házában lehetett, ahogy a törvény fogalmazott „a táblán vagy a bírói széken”, a per minden más részét azonban el lehetett intézni az ítélmesteri lakrészekben is. Ha tehát kúriáról beszélünk, akkor több épületet kell magunk elé képzelnünk az ország mindenkori székvárosában.

Miután a panaszos vagy az ügyvéd az utolsó vizsgáló és idéző levelet is beszerezte, ezekkel felszerelve jelent meg illetékes bíróság ítélmestere előtt, és bemutatta azokat, az ítélmester pedig megvizsgálta a jelentéseket.¹³⁷⁰ A Zsigmond-kortól kezdve ezeket az iratokat egy lajstromba foglalták, és ezt az idézésről készült jelentés hátlapjára is rávezették.¹³⁷¹ Egy 1415-1417 közt keletkezett törvénytervezet hosszasan beszélt e könyv vezetésének szükségességéről.¹³⁷² A lajstromkönyvbe beírták az idézőlevél keltét. E kelet döntötte el aztán, hogy mely sorrendben kezdték meg a pereket, a régebbi keletű idézőlevélbe foglalt ügy ugyanis megelőzte az az újabbakat.¹³⁷³ E sorrend szerint történt meg az ügyek kikiáltása, a *proclamatio*. Attól kezdve, hogy a panaszos bemutatta a vizsgáló és az idéző leveleket, felperesnek hívták, ellenfelét, az állítólagos hatalmaskodót pedig alperesnek. Az

¹³⁶⁹ 1486: 20. tc. (DRH); 1492: 69. tc. (CJH)

¹³⁷⁰ Bónis, A jogtudó értelmiség, 287.

¹³⁷¹ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 228.

¹³⁷² DRH 1301–1457. 401.

¹³⁷³ 1498: 5. tc. és 1500: 4, 5. tc (CJH, DRMH); Kithonich, Directio methodica III. 1. (72)

oklevelek bemutatása után a pert nem lehetett leszállítani, és új ügyvédet állítani is csak akkor lehetett, ha az ügyvéd hibát vétett.¹³⁷⁴

Az ügy későbbi sorsa sokszor itt, még a tárgyalótermen kívül dőlt el. Egy Ugocsa megyei birtokfoglalás és a birtokon legelő állatok – történetesen disznók – lefoglalása miatt indítottak pert 1464 elején. Ez hatalmaskodásnak számított, és ez ezekben a hónapokban olyan ügynek minősült, amelyben rövid határidőre kellett az alperest megidézni. Ez meg is történt, ám a bemutatott vizsgáló levélből az tűnt ki, ami annyi más hatalmas birtokfoglalási panasz esetében máskor is előfordult: szűkebb értelemben vett birtokügy rejlett a háttérben, melyet a panaszos megpróbált hatalmaskodási perként dűlőre vinni. A vizsgáló levelet átolvasó ítélmester gyorsan felismerte, hogy itt szó sincs hatalmaskodásról, és megállapította, hogy az ügyben nem kellett volna rövid idézést végezni, hanem oktavára kellett volna idézni, ezért a szokásos sorrend szerint a nyolcados törvényszékre tette a tárgyalást. Az ügy átsorolása nem jelentette azt, hogy a bíróság később ne tekinthette volna e tettet hatalmaskodásnak, de az ügy menete ezek után már a szűkebb értelemben vett birtokügyek rendes eljárását követte.¹³⁷⁵

Az oklevelek megvizsgálása és a lajstromba vétel az ítélmesterek lakrészében történt, a kikiáltás azonban már a bíróság székházában, rendes törvénykezési időben, azaz valamelyik nyolcadon. A kikiáltás a nyilvánosság előtt zajlott. Az ítélmester az adott nyolcadra előjegyzett ügyek lajstromával a kezében, a nap meghatározott időpontjában, egy ablakon keresztül a bíróság épülete előtt álló ügyvédeknek fennhangon kihirdette, hogy az ügy elkezdődött, ahogy akkor mondták, az ügyet felvették (*levata est causa*), egyben felszólította őket arra, hogy jelentkezzenek az alperes képviseletére. A 17. század elején, amikor a kúria Pozsonyban működött, a *proclamatiot* délután két órakor ejtették meg. A kikiáltás háromszor történt meg. Ezt az adott nyolcadon többször is megismételték. Az ablak alatt várakozó ügyvédeknek – hacsak nem kaptak megbízójuktól más utasítást – jelentkezniük kellett, ha olyan személy nevét hallották kikiáltani, akitől megbízólevelük volt.

Egy Nyitra megyei lólopás ügyét 1518-ban a megyei törvényszékről a királyi kúria elé tették át. A lopással vádolt nemes egyik atyafia is ott álldogált a többi ügyvéd között, és amikor meghallotta rokona nevét, nem kevés lesajnálással a hangjában, e szavakkal jelentkezett a

¹³⁷⁴ 1514–16. kúriai döntvények: „*Nullus causam suam post litteralium instrumentorum exhibitionem condescendi facere poterit, neque procuratorem suum revocare, nisi in faciendis exceptionibus.*” Kovachich, *Notitiae praeliminares*, 402.

¹³⁷⁵ „*ista causa debet iudicari in octavis, quia non concernet brevem*” hátlapi feljegyzés Perényi lt. 506. sz. (248)

perbeli képviselőre: „Nem szoktam volt ilyen apró emberért felelni, de jóllehet a prókátor levélben benne vagyok, kénytelen vagyok érte szólni.”¹³⁷⁶

Ha az alperes megjelent, kezdetét vehette a tárgyalás, ha azonban nem, akkor a kikiáltás azzal a megjegyzéssel ért véget, hogy „senki, először, másodszer, harmadszor.”¹³⁷⁷ Ha az alperes a kitűzött nyolcad végére sem jelent meg, akkor megbírságotlák, és újabb tárgyalási időpontot tűztek ki, amelyre megidéztek.

A felek állva adták elő mondandójukat. A tárgyaláson először a felperes kapott szót. Ő az alperessel szemben adta elő ügyét és keresetét, majd átnyújtotta a bíróságnak az előzetes bizonyításról szóló okleveleket, végül igazságot kért. Az alperes másolatot, *part* kért ezekről az oklevelekről,¹³⁷⁸ majd meghallgatván a felperest, válaszolt.¹³⁷⁹ E válasz összefoglalható volt azzal a két szóval, melyet az ítélmesterek vagy a kúriai ülnökök a bírói iratok hátlapjára jegyeztek fel: az alperes tagad.¹³⁸⁰ Három típust különböztethetünk meg: az alperes vagy azt mondta, hogy ő a felperes keresetében teljesen ártatlan és büntelen,¹³⁸¹ vagy azt, hogy ő ártatlan a keresetben, de jobbjai és familiárisai részéről kész igazságot szolgáltatni,¹³⁸² birtokfoglalási ügy esetében pedig csupán annyit, hogy azokat a jószágokat, amelyekről a felperes azt állította, hogy ő elfoglalta, nem foglalta el, mert azok őt teljes joggal illetik. Mindehhez rendszerint azt is hozzá tette, hogy erről oklevelei is vannak, azokat azonban nem most, hanem egy következő bírói ülészenk kész bemutatni.¹³⁸³ Negyedikként az társult ezekhez, hogy az alperes csupán egy másik, alkalmas terminus kijelölését kérte a bíróságtól, hogy válaszolhasson a felperes panaszára.¹³⁸⁴ Ez utóbbi lehetőség a 15. század második

¹³⁷⁶ Perényi lt. 799. sz. (393); Tringli, Magyar szavak, 146.

¹³⁷⁷ 1500: 12. tc. (CJH, DRMH); Kithonich, Directio methodica III. 7, 9. (79, 81) A kikiáltás újkori formulája: Varga, A király curia, 216. 28. j.

¹³⁷⁸ Kovachich, Formulae, 408. sz. (382)

¹³⁷⁹ „A proposuit eomodo... I quo audito... respondit talimodo” 1328: Zichy okmt. I. 332. sz. (311–313)

¹³⁸⁰ „I negat” Perényi lt. 847. sz. (418)

¹³⁸¹ 1324: „quiquidem I personaliter exurgens in premissis omnibus et singulis premissorum innocentem et se fore respondit et immunem” AOkI VIII. 471. sz. (238); 1326: „quo audito idem I personaliter coram nobis assurgens, respondit econverso, quod in abductione premissi Lorandi et inferendis ipsis dampnis centum marcarum inculpabilis esset et innocens” Zichy okmt. I. 305. sz. (281–2); 1425: „quo percepto I personaliter in nostram specialem exurgendo presentiam responderat ex adverso, quod ipse in totali premissa actione et acquisitione dicti A innocens esset penitus et immunis” DL 92672; 1465: „quo audito magister Briccius de Pazon pro antefatis Johanne et Nicolao in causam attractis ... exurgendo in presentiam respondit ex adverso, quod ipsi in totali premissa actione et acquisitione dictorum actorum innocentes essent penitus et immunes” Perényi lt. 511. sz. (249–250)

¹³⁸² 1466: „in totali premissa actione et acquisitione dictorum actorum innocentes essent penitus et immunes, ex parte autem iobagionum eorum nunc erga ipsos habitatorum eisdem iudicium et iustitiam exhibere prompti essent” Perényi lt. 515. sz. (252)

¹³⁸³ 1496: „quo audito... in eandem nostram exurgendo presentiam responderunt talimodo, quomodo ipsi I prescripta castra ac oppida, villas, possessiones et alia iura possessionaria... potentialiter non occupassent, sed eadem ...in causam attractos pleno iure concernerent” Perényi lt. 679. sz. (326–7)

¹³⁸⁴ 14. sz. közepe: „dictae partes hinc et inde personaliter comparuerunt coram nobis, ubi prelibati filii D de medio aliorum causatorum exurgentes tria paria litterarum inquisitoriarum... coram nobis exhibere

felétől, a rövid terminusú idézés és a hatalmaskodási ügyek tárgyalási számainak radikális csökkentésével megszűnt.

Ha eltekintünk az oklevelek későbbi bemutatásától és a későbbi válaszadástól, tisztán állnak előttünk mindazok az indokok, amelyekről a korábbi fejezetekben a hatalmas tettek lehetséges törvényessége kapcsán beszéltünk. A válaszok első és a harmadik esetében az alperes az erőszakot vagy az erőszak lehetőségét nem tagadta, egyszerűen kinyilvánította, hogy jogosan cselekedett. A tárgyaláson bizonyára hosszasan és részletesebben beszéltek az ügyvédek, a bírói levelek fogalmazói azonban szűkszavú formulákba sűrítették szavaikat. Nem részletezték, hogy egy jogos követelés vagy egy kártétel miatti lefoglalást és a vele járó erőszakot, vagy a saját birtok élését tekintették-e jogosnak, beérték annak leírásával, hogy az alperesek ártatlanok és azzal, hogy övék a jószág. Nem az erőszakos tett megtörténtének tagadása volt ez, hanem a tett jogtalanságának a tagadása. Igaz volt ez fordítva is. A felperes csak látszólag tett az erőszak miatt panaszt, valójában őt is az erőszak vélt jogtalansága zavarta. A társadalom lelkiismeretét megjelenítő bírák sem önmagában az erőszakot ítélték el, hanem azt, ha valaki jogtalanul élt az erőszakkal. A bizonyítás nem a körül forgott, hogy megtörtént-e az erőszak. Ezt általában kész ténynek fogadták el. A bizonyítandó kérdés az volt, hogy hatalmasul, azaz jogtalanul történt-e mindaz, amiről a felperes beszámolt, avagy jogosan. A társadalom csak úgy tudott fennmaradni, ha működött a jószág és mindenféle javak önerővel történő védelmének a rendszere. E rendszer azonban csak akkor működött kifogástalanul, ha mindenki betartotta azt, hogy csak kétségtelenül jogos esetekben használja az erőszakot. Ilyen helyzet azonban sohasem állt fenn. Ezért kellett megvédeni a törvénytelen erőszaktól a társadalmat, ezért alkották meg a hatalmaskodás fogalmát, ezért hozták létre a vele kapcsolatos szokásokat, ezért kerületek a hatalmaskodások a bíróság elé.

Ha azt akarjuk megválaszolni, hogy miért érték be évszázadokon keresztül oly lakonikus válaszokkal a bíróságok az erőszak megindoklását, mint amelyeket fennebb olvashattunk, és miért nem fejtették ki részletesebben azt az alperesekkel, vissza kell térnünk a törvényes erőszak formáihoz.

A középkori jog nem kapcsolta össze a törvénytelen és a törvényes erőszak szokásait. Sehol Európában nem találunk olyan középkori jogkönyvet, amely a hatalmaskodáshoz hasonló intézmény leírásakor megjegyezte volna, hogy kivételt képeznek ez alól a repressália, a lefoglalás vagy a birtokvédelem különböző fajtái. Egyáltalán, az erőszaknak e megengedett

procuraverunt, quarum quidem litterarum inquisitoriarum tenoribus iidem I perceptis et intellectis per nos ipsas ad hoc respondere debere aliquem competentem terminum et iudicium assignare postulaverunt” Kovachich, *Formulae*, 227. sz. (143)

formáit egyetlen országban sem sorolták fel egymás mellett, nem csak a törvénytelen erőszak tárgyalásakor, hanem más alkalommal sem. A törvényes erőszak olyan magától értetődően természetes volt, hogy ennek rendszerbe foglalását senki nem tartotta szükségesnek. Ha egy középkori ország eljutott odáig, hogy szokásait összefoglaltassa, az összefoglalást végző kodifikátorok a jog addig használatos logikája szerint gondolkodtak. Ebben pedig nem volt helye az egyént megillető összes jog felsorolásának. Ez csak a természetjog újkori elterjedésének következtében, az újkori alkotmányokban jelent meg. Ezekre az alkotmányokra azonban részben éppen azért volt szükség, mert akkorra az állam már kisajátította a maga számára az erőszak alkalmazását. Verbóci István a jogtalan foglalónak a birtokból való egy éven belüli erőszakos kivetéséről műve első könyvében a személyek jogain belül, a nemesi jószág élésénél, a mezei és az erdei kártételek elleni védekezésről pedig a harmadik könyvben, a parasztok szokásainál beszélt. Az adósságok esetében végzendő lefoglalás vagy a represszália szokásairól nem is szólt, pontosabban a mezei és az erdei kártételek leírásakor jegyezte csak le a lefoglalás lehetőségét. Az önhatalmú erőszak megengedett formái pl. a lefoglalás, nem voltak egymástól elválaszthatók, ezek az élet több helyén is felbukkantak.

A középkori bíróságokon tehát azért nem hivatkoztak a megengedett erőszak egyes elemeire, mert azokat nem kapcsolták össze a hatalmaskodásokra vonatkozó szokásokkal. A középkori és a kora újkori jogkönyvek írói sem tehettek másként, ők e tekintetben is megkötött kézzel dolgoztak. A szokások rendszerezésekor sem jártak el önállóan, hanem tartották magukat az általános szokásokhoz. Ha a bíróságokon nem emlegették a megengedett erőszak formáit a hatalmaskodási perek tárgyalásainál, nem teheték meg ezt ők sem. Mikor Verbóci a Hármaskönyv előszavában arról írt, hogy ő új törvényt nem hozott, hanem csak azt jegyezte le, amit elődeitől kapott, és amit a peres ügyek tárgyalásánál látott, hallott, meg tanult, azt nem csak az egyes szokásokra, hanem a szokások rendszerére is értette.¹³⁸⁵

A tárgyaláson a bíró is tett fel kérdést vagy kérdéseket, melyekre a felek ugyanúgy válaszoltak, mint egymáséra. A felek előadásait általánosságban *propositionak* nevezték.¹³⁸⁶

A középkori magyar kúriai perben nem választották el a formai kifogásokat a tartalmi érvektől, számukat sem szabályozták, ezt még a 17. század elején sem tették meg, ezt csak a későbbi évszázadokban vezették be, és valószínűleg az egyházjogból került át a világi

¹³⁸⁵ Tripartitum, Praefatio. Szinte szó szerint ugyanezt olvashatjuk az egy évszázaddal későbbi Kitionicsnál is. Kitionics könyvének rendszere tökéletesen megfelelt a 16. század vége jogi gondolkodásának. Kithonich, Directio methodica, Peroratio. A régi szokások megőrzésének jelenségére általában: Tringli, A kora újkori kodifikáció, 89.

¹³⁸⁶ „de eo utrum... quesivissemus [ti. a bírák] ... respondit eomodo... proponerat... auditis huiusmodi propositionibus” 1328: Zichy okmt. I. 332. sz. (312)

jogba.¹³⁸⁷ Arra azonban lehetősége volt a bírónak, hogy megszakítsa a felesleges szópárbajba keveredő feleket. A középkorban *allegation*nak hívták a felek szóbeli véleményeit és egymásnak tett kifogásait, ez nemcsak a tartalmi, hanem a formai kérdésekre is vonatkozhatott. Ezzel kifogásolták például az eskütársak nem nemesi állapotát.¹³⁸⁸ *Allegatio* volt a perbe avatkozó harmadik fél előadása, akárcsak a feleknek a bírói kérdésre adott válasza.¹³⁸⁹ Ennek hívták, ha a felek egyike-másika meghalt, és a felperes azt is alperesként akarta perbe hívni, aki a pert megörökölte,¹³⁹⁰ vagy ha a bírság fizetésére kért későbbi időpontot valaki.¹³⁹¹ Az *allegatoria* választ kellett adni, ez történhetett úgy, hogy a másik fél olyan bizonyítékokat adott elő, amelyek az *allegatio* állítását gyengítették.

Az eljárás a 13. század második felétől kezdve egyszerre volt szó- és írásbeli. A kereset előadása, a válaszok, a kifogások, a kérdések mind szóban hangzottak el, utóbb azonban röviden leírták őket. Közben azonban folyamatosan nyújtottak be újabb és újabb iratokat: idézésről, vizsgálatról, bizonyításról szóló jelentéseket, kértek erre utasító parancsokat és hiteles másolatokat.

¹³⁸⁷ A Magyi-féle formuláskönyv szentszéki ügyekkel foglalkozó része felsorolta az kifogások fajtáit, és néhány példát is hozott rá. Kovachich, *Formulae*, 439. sz. (408), 466. sz. (429)

¹³⁸⁸ 1425: „*quo percepto... in eandem nostram specialem exurgendo presentiam retulerat et allegaret eo modo*” DL 92672.

¹³⁸⁹ 1358: „[*az avatkozó*] *allegavit eo modo... quarum litterarum exhibitionibus factis cum nos [az avatkozót] in eo utrum... requisitum habuissemus... allegaverat*” Fejér CD IX/2. 363. sz. (741)

¹³⁹⁰ 1359: DL 69294.

¹³⁹¹ 1359: DL 108127.

11. A per hossza, meg nem jelenés, további idézések és halasztások

A perek hosszúságát a hagyományos jogrendszerek maximálták. A per leghosszabb idejének meghatározása nem években történt – bár erre is történt elvetélt kísérlet – hanem úgy, hogy meghatározták, hogy hány törvényszéki tárgyaláson kell befejezni az ügyet, azaz hányadik terminuson kell mindenképpen végítéletet hozni. Ezek az időnként változó számú törvényszéki terminusok azonban korántsem jelentették azt, hogy minden perben annyi tárgyalást tartottak volna, amennyit maximálisan megengedtek.

A hatalmaskodási perek jelentős részében az alperesek egyáltalán nem jelentek meg a tárgyaláson, vagy csak a sokadik idézésre álltak a bíróság elé. A meg nem jelenés (*non venit*) egyszerre jelentette a peres fél és ügyvédje távolmaradását. A pontosabb fogalmazás érdekében ezért írták a bírósági iratok azt, hogy a fél nem jött el, nem is küldött és nem is jelölt ki maga helyett senkit.¹³⁹² Az alperes és a felperes közti különbség a meg nem jelenés következményében tapasztalható különbözőségben érhető leginkább tetten. A felperes megjelenési kötelezettsége abból a már említett elvből következett, amely szerint a felperesnek mindig készen kell állnia bizonyítékai bemutatásával.¹³⁹³ Ha nem jelent meg az általa indított ügy tárgyalásán, azzal annak adta tanújelét, hogy nem képes követelését bizonyítani, azaz keresetét a bíró előtt érvényesíteni. A jog és a bírák amúgy is úgy tekintettek rá, mint támadó félre, aki nem szorul védelemre, ezért meg nem jelenésével támadási kísérletének jogosulatlansága nyilvánvalóvá vált, és keresetét elveszítette.¹³⁹⁴ Ez azonban csak a hatalmaskodási ügyekre vonatkozott, szűkebb értelemben vett birtokügyekben ugyanis a felperesnek is biztosították a távolmaradás jogát.¹³⁹⁵

Vele szemben az alperesnek lehetősége volt arra, hogy ne kelljen azonnal perbe bocsátkoznia, ő több kitűzött tárgyalásról is távol maradhatott, anélkül, hogy ügye ez által a legcsekélyebb csorbát szenvedte volna. Ezzel a lehetőséggel az alperes részint időt nyert arra, hogy felkészüljön a védelemre, legfőképp pedig arra, hogy kiegyezzen a felperessel, és így megszűnjön a pere. A végtelenségig azonban nem lehetett húzni a pert, ezért maximálták a

¹³⁹² „*non venit, neque misit* vagy *neque aliquem pro se destinasset*”

¹³⁹³ 1358: „*unde quia actores in exhibendis suis instrumentis iuxta regni consuetudinem semper prompti debent esse et parati*” AO VII. 197. sz. (358); 1514–1516. kúriai döntvények: „*Quod actor semper paratus ad exhibendas litteras causales ad opponendum, allegandum et allegationibus partis adverse respondendum; alioqui ulterior in iudicio regali cum onere sex marcharum ad opponendum vel allegandum, vel litteras producendas per iudicem suum ordinarium eidem prefigitur.*” Kovachich, Notiae preliminaries, 407.

¹³⁹⁴ 1232: Ub. Burgenlandes I. 189. sz. (139) (RP 33. sz.)

¹³⁹⁵ 1415: ZsO V. 1002. sz. (285–286)

törvényszéki időpontok, így a távolmaradási lehetőségek számát. A távolmaradás azonban csak lehetőség volt, de nem feltétlen jog. A távol maradó alperes nem engedelmeskedett a bírói parancsnak, így engedetlenségéért megbírságolták. Minden egyes távolmaradás újabb bírságot vont maga után. Ráadásul az eredetileg kirótt bírság minden távolmaradás alkalmával újból megkétszereződött, így a per végére az alperes igen tekintélyes summával tartozott.

Ettől függetlenül azonban előfordulhatott, hogy miután az alperes kimerítette az összes lehetséges távolmaradási lehetőségét, ám az utolsó terminuson megjelent, megnyerte a pert. Hiába volt azonban a per győztese, a bírságokat ki kellett fizetnie. Ha az alperes nem jelent meg az idéző- vagy a halasztólevélben megjelölt törvényszéki terminuson, akkor a bíróság megállapította, hogy az alperes nem jelent meg, a felperes pedig egy újabb idéző parancsot kért egy másik tárgyalásra.

A perek hosszának tekintetében a 14. század közepéig nem vagy alig tettek különbséget a hatalmaskodási és más fajta, ahogy már akkor mondták, birtokper között. E szokással látszólag a hatalmaskodót védték, valójában azonban annak a perbe fogott, vélt hatalmaskodónak, akinek a tettét csak a panaszos illetve a felperes tartotta hatalmaskodásnak, biztosították ugyanazt a jogot, amely más alpereseket is megilletett. Mivel a társadalom és a jog több esetben is elfogadta és jogosnak tartotta az erőszak magán alkalmazását, ezért a hatalmaskodásért perbe vont alperesre – mindaddig, amíg ellenfele rá nem bizonyította, hogy jogtalanul cselekedett – nem úgy tekintettek, mint egy hatalmaskodóra, hanem mint egy perben megtámadottra. A perbeli szokásoknak a per menetét kellett biztosítaniuk, nem a peren kívüli cselekmények vélelmezett megítélését támogatniuk. A perben pedig a vélt vagy valós hatalmaskodó volt a megtámadott, az egykori erőszak elszenvedője pedig a támadó.

A meg nem jelenő felet többször is megidéztek, ha azonban makacsul távol maradt, és nem jelent meg a bíróság előtt, elveszítette a pert. Hogy ez hányadik meg nem jelenés után következett be, az a középkor folyamán többször is változott.¹³⁹⁶ Középkori okleveleinkben nagy változatosság tapasztalható az idézések számában, e változatosság azonban látszólagos. Ugyanabban a korban ugyanaz a bíróság ugyanabban a pertípusban nem alkalmazhatott többféle eljárást. A látszólagos változatosság oka legtöbbször az, hogy az Árpád- és a korai Anjou-korban az idézéseket említő ítéletlevelek igen ritkán tüntették fel lépésről-lépésre az összes idézést, ezért azokból csak elvétve lehet teljes biztonsággal az idézések számát megállapítani. A perek maximális hosszának meghatározásakor – forrásaink szóhasználatát

¹³⁹⁶ Habár az idézéssel kapcsolatos szokások legjelentősebbikéről van szó, Hajnik perjoga óta nem kutatta senki ezt a kérdést, pedig Hajnik ezzel foglalkozó megállapításai számos helyen javításra vagy kiegészítésre szorulnak. Ezeket a továbbiakban egyenként nem említem. Az Anjou-kori szokások felgöngyölítésére az AOkl köteteit, a DL és DF országbíró és nádor által kibocsátott 1356-os, 1357-es, 1359-es, 1365–1371-es okleveleit néztem át.

követve – szokásokról fogunk beszélni, valójában azonban törvények, dekrétumok szabályozták ezt. A változás másként elképzelhetetlen is lenne. A lassan változó szokás nem alakíthatta ezeket a számokat, hanem csak egy olyan határozat, amely mindenkihez eljutott. Ha változás történt, a feleknek tudniuk kellett, hogy az új szabály mikor lett érvényes, hiszen a régi tettekért elkezdett pereket még a régi módon maximált törvényszéki időpontok szerint fejezték be. Látni fogjuk, hogy a 15. században napra pontosan számon tartották, hogy az adott ügyre vonatkozó, új eljárást bevezető törvényt mikor adták ki – modern kifejezéssel úgy mondanánk, mikor lépett hatályba – és a szerint alkalmazták az új törvényt. Nem lehetett ez másként korábban sem, csak korábbi forrásaink nem teszik lehetővé ennek nyomon követését. A megengedett távolmaradások, így a maximális idézések száma is, már az Árpád-kor egyes szakaszaiban változott. Változó szokásokról igen, ősi jogelvekről azonban az idézések számát illetően nem beszélhetünk.

A Szent László király uralkodása előtt keletkezett, de a későbbi lovagszent nevéhez kötött törvénykönyv szerint a harmadszori meg nem jelenés alkalmával a távolmaradó elveszítette a pert.¹³⁹⁷ Egy jó évszázad múlva a háromszori elmaradás lehetősége a nádori bíróság előtt négyre emelkedett. Ezt az elvet már a tatárjárás előtt alkalmazták, mi több elvként is leírták. A bíró azonban, ha jónak látta, ötödik terminusra is megidézhetette a makacskodó felet.¹³⁹⁸

Nehéz ezeket az elszórt, korai említéseket a később megismert rendszerbe illeszteni. Látni fogjuk ugyanis, hogy a 13. század végére már maximálisan kilenc terminust engedélyeztek. Az ekkora léptékű változás szokatlan, ráadásul inkább azt várnánk, hogy egykoron kilencnél is több terminus állt a pereskedők rendelkezésére, és ezt csökkentették folyamatosan, nem azt, hogy a három vagy négy terminust hirtelen kilencre emeltek, majd lassan csökkenteni kezdték. A perek hosszát maximáló számok sohasem voltak egységesek, azok a perek típusaiként és a bíróságok szerint is változtak.

A középkorban többféle módon történt a felek perbe hívása. A királyi kúria okleveleinek szóhasználatában a 13. századtól kezdve három különböző kifejezést használtak három különböző eljárásra, melyeknek mind megvolt a saját, igen szabott rendjük. A három szót

¹³⁹⁷ László III. 26.§ (Törvények és zsinati határozatok)

¹³⁹⁸ 1233: „*sui tribus terminis assignatis ...coram nobis comparere neglexerunt, quarto tamen termino accedens*” Ub. Burgenlandes I. 203. sz. (152) (RP 34. sz.); 1234: „*ipse ...in quatuor terminis nunquam comparuit, quem licet de iure pro offensione tot terminorum pro convicto habere debuisset*” HO VIII. 19. sz. (30–31) (RP 37. sz.); 1237: Zala I. 9. sz. (11–12) (RP 46. sz.)

nem fogta össze sem latinul, sem magyarul semmilyen gyűjtőfogalom. A három fogalom a következő volt: *citatio*, *evocatio* és a három vásári kikiáltás.¹³⁹⁹

Mai idézés szavunk nem tudja megkülönböztetni a két különböző intézményt, a *citatiot* és az *evocatiot*, pedig ezek nem voltak azonosak.¹⁴⁰⁰ Az utolsó sikertelen *citatio* után következett a felperesnek a birtokba tizenöt napra történő bevezetése és az *evocatio*. „Az ország régi szokásjoga szerint, miután kitélt a *citatiok* törvényes száma, arra jutottunk, hogy tizenöt napig tartó, bármiféle dulás nélküli, csupán élelmezés céljából történő tartózkodásra vezessék be” a felperest – diktálta egy oklevél fogalmazója 1320-ban.¹⁴⁰¹ Ha az alperes ezek után sem jelent meg, három vásári kikiáltással szólították fel a bíróság előtt való megjelenésre, hogy ott szolgáltasson elégtételt a felperesnek, és adjon számot tettéről. Csak ha ez is sikertelen volt, azaz a három vásári kikiáltáson megnevezett napon sem jelent meg az alperes, lehetett meg nem jelenésért elmarasztalni. „Semmiféle ügyet nem lehet csupán *citatiok*kal befejezni, csak ha *evocatio*val összekötött birtokba való bevezetés és kikiáltások követik.” – szolt a szokásjogi norma.¹⁴⁰² Az ideiglenes lefoglalással összekötött *evocatio* szó csak az Anjou-korban szilárdult meg. Korábban *compulsion*nak is hívták ezt az idézési típust.¹⁴⁰³

Az idézett szokások általában nem mondták ki, hogy hány *citatio* után kell következnie az *evocation*nak. Többféle magyarázat is elképzelhető, hogy miért nem szerepeltek számok a szabályokban. Egyrészt így lehetett őket azokra az országos szokástól eltérő, helyi eljárásokra is alkalmazni, ahol a *citatiok* száma az országosétól eltért.¹⁴⁰⁴ Az is lehetséges azonban, hogy a 13. századi változások során tűnt el a *citatiok* száma a jogelvekből, így a középkori

¹³⁹⁹ Az ezekről készült oklevelek neve is más volt. 1330: „*litteras citatorias, evocationales et proclamatorias ...nostros multifarios modos citationum, evocationum et proclamationum ...continentes*” AO II. 431. sz. (501); 1335: DL 2877. (AOkl XIX. 64. sz.)

¹⁴⁰⁰ A két szót Kitionics János megpróbálta különféleképpen értelmezni, de az általa kifejtett különbségek a középkorra csak részlegesen alkalmazhatók. Kászoni János a mű fordításakor a *citatiot* idézetnek, az *evocatiot* reá-hivatalnak magyarította. Ez utóbbi szó Kászoni mesterséges alkotása, sem előtte, sem utóbb nem volt használatban. Kithonich, *Directio methodica*, II. 2–3. (52). A 11–12. századi változatos szóhasználatra és a későbbi fejleményekre: Hajnik, *Bírósági szervezet és perjog*, 188.

¹⁴⁰¹ 1320: „*iuxta approbatam regni consuetudinem ex antiquo completo debito citationum numero quindecim diebus permanendo sine destructione aliquali, victui solum necessaria recepturum invenimus esse introductum*” DL 40389.

¹⁴⁰² 1330: „*iuxta regni approbatissimam consuetudinem non alique cause solis citationibus possint terminari nisi evocationibus possessionariis introductionibus immixte et proclamationes consequantur*” AO II. 431. sz. (502); 1345: „*iuxta approbatissimam regni consuetudinem non alique cause solis citationibus terminari possunt, nisi evocationes, possessionarie introductiones vel forenses proclamationes exsequantur*” Zichy okmt. II. 109. sz. (167) Lásd még: 1335: DL 2877. (AOkl XIX. 64. sz.); 1347: DL 38962. (AOkl XXXI. 171. sz.) és DL 38963. (uo. 459. sz.); Széll, *Bessenyei-család története*, 7. sz. (124)

¹⁴⁰³ Ezt a szót használták 1295-ben és 1300-ban is. MES II. 365. sz. (366); ÁUO X. 254. sz. (383)

¹⁴⁰⁴ Szlavóniában az Anjou-kor első felében tizennégy *citatio* után következett a bevezetés és az *evocatio*, majd ezt követte a három vásári kikiáltás. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy nagyon hosszúak lettek volna a szlavón perek, ugyanis gyakran voltak törvényszékek. Egy 1335 augusztusában kezdett per 1337 augusztusára a végítéletig jutott. Hajnik, *Bíróság szervezet és perjog*, 198. 6. j. Forrása: 1337: AO III. 271. sz. (401–406)

szokások egyik legfontosabb legitimáló tényezőjét, az elv ősiségét annak ellenére is megtudták őrizni, hogy az elv egyik legfontosabb eleme, a *citatio*k száma változott.

A 13. század második felében hétszer citálták a makacs alpereseket a bíróságok elé. Ezt 1267-ben az ország régi szokásának nevezték.¹⁴⁰⁵ Hogy joggal tették, azt egy 1215-ös tolvajlási ügy mutatja. Akkor a vádlott hétszer maradt távol a békési billogos bíró székétől, ezért aztán ezután három vásári kikiáltást rendeltek el számára.¹⁴⁰⁶ A kései Árpád-kortól kezdve e rendszert látjuk a királyi jelenlét előtt folyó perekben: hét *citatio*ra következett egy *evocatio*, majd a három vásári kikiáltás. Ha csak a hatalmaskodási ügyeket tartalmazó ítéletleveleket vizsgáljuk, e szokás kétségtelen alkalmazását látjuk 1295-ben és 1330-ban, de még 1331-ben is. Mindegyik esetben a királyi jelenlét bírósága alkalmazta ezt az elvet.¹⁴⁰⁷ A hétszeri idézés szokása az 1330-as évek első éveig tartott.¹⁴⁰⁸ Van azonban két olyan adatunk is, amely ellentmond ennek. Öt *citatio* után vezették be tizenöt napra a felperest és tartottak *evocatiot* a hatalmaskodó alperes számára, majd ezt követően kiáltották ki három vásáron, míg végül aztán 1320-ban hirdettek ítéletet a királyi jelenlét előtt – tudósít róla egy kétségtelen hitelű oklevél.¹⁴⁰⁹ Egy esztendővel később ugyanezt látjuk érvényesülni, ráadásul akkor az öt idézés után következő bevezetést az ország szokásának nevezték.¹⁴¹⁰ Mivel ezek és a hét idézéses ügyek között nincs semmiféle különbség, nem tudjuk ezt az ellentmondást feloldani. Talán 1320 körül próbálkoztak először az idézések számának csökkentésével, ám valamilyen oknál fogva ez nem ment át a gyakorlatba.

Egy évtized múlva azonban a maximális *citatio*k számát valóban hétről ötre csökkentették. Ez valamikor 1331 és 1335 között történhetett, mert 1335-ben már ezt az elvet alkalmazták, attól kezdve aztán ez is maradt szokásban.¹⁴¹¹ A *citatio*k száma nemcsak korszakonként, de ügyenként is változott. Akkor, amikor a hatalmaskodásoknál, akárcsak más ügyekben, még az

¹⁴⁰⁵ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 197. 2. j. Az ott idézett gyilkossági ügyben a hetedik *citatio*t követte a bevezetés majd kikiáltás.

¹⁴⁰⁶ Váradí regisztrum, 116. (178.) sz.

¹⁴⁰⁷ 1295: MES II. 365. sz. (365–368); 1330: AO II. 431. sz. (502); 1331: Széll, Bessenyei-család története, 7. sz. (122–128) Ez utóbbi ügyet egy tartalmilag átírt 1334-ben kelt privilegialisból ismerjük, mely valószínűleg a végítélet utáni iktatás megerősítését tartalmazta. Maga a hétszeri idézés azonban egészen biztosan 1331-ben történt.

¹⁴⁰⁸ 1311: AO I. 201. sz. (220); 1313: DL 33568. (AOKl III. 577. sz.); 1323: DL 96097. (AOKl VII. 12. sz.) A bíró, legalábbis az országbíró, még egy nyolcadikat is engedélyezhetett.

¹⁴⁰⁹ DL 40389. (AOKl V. 866. sz.)

¹⁴¹⁰ 1321: „*unde cum approbata regni Hungarie consuetudo id requirat, ut qui suis protervis rebellionibus tributi ad sex terminos legitimis citationibus, vocationibus et ammonitionibus continuis factis iuri parere non volentes venire neglexerint et se iudicio gravari permiserint in tribus foris provincialibus de iure teneamur facere proclamari*” DF 285779. Nem pontos kiadása: Fejér CD VIII/2. 545. sz. (320–323) Az oklevél egyben az általam ismert első említése a terminus elsőbbsége okán (*ratione prioritatis termini*) történő halasztásnak. B.Halász, „Ratione prioritatis termini”

¹⁴¹¹ 1331: Széll, Bessenyei-család története, 7. sz. (123–124); 1335: DL 2877. (AOKl XIX. 64. sz.); Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 198.

öt *citatio* volt szokásban, a fogott bírói ítéletek be nem tartása miatt indított perek esetében beérték három *citatio*val és az utánuk következő két másik perbehívási módszerrel.¹⁴¹² Néha még ennél is kevesebb lehetőséget biztosítottak a békességet be nem tartó, így a hatalombajban elbukó félnek.¹⁴¹³ Ennek az volt az oka, hogy az ilyen ügyekben korábban már általában elkezdődött egy per, ez egy egyezséggel le is zárult, így nem volt arra szükség, hogy teljes hosszában újakezdjék a procedúrát.

A *citatio*ok számának ötre csökkentése fontos változás volt ugyan, de a hatalmaskodások történetében mégsem jelentett fordulópontot. A *citatio*ok számát hatalmaskodási és szűkebb értelemben vett birtokügyekben – igaz, ezt a megkülönböztetést még nem használták – egyformán csökkentették. Oka az volt, hogy ekkortájt kezdett rögzülni a kúrián az előre meghirdetett törvényszékek száma. A tárgyalási terminusok száma csökkent, a tárgyalási időszakok azonban mind hosszabbak lettek. Az igazságszolgáltatás nem lett gyorsabb a *citatio*ok csökkentésével, korábban ugyanis egy esztendőben több tárgyalási terminust hirdettek, ezután kevesebbet, ezek azonban hosszabbak lettek, így több per tárgyalására jutott idő.¹⁴¹⁴

Az újításnak bizonyosan akadtak ellenzői. A maximális törvényszéki időtartamok csökkentése nem kedvezett a bíróságok vezetőinek, de egyáltalán a bíróságoknak sem, hiszen így csökkent a távol maradóktól számukra befolyó bírságok összege, ráadásul éppen a legmagasabb összegű, sokszorosán többszöröződött bírságokról kellett lemondaniuk. Midőn egy királyi tanácson a törvényszéki maximális terminusok csökkentéséről döntöttek, a nádor, az országbíró, később a kancellár számára ez lemondással járt, melyet esetleg más módon pótoltak.

A nagy változást az jelentette, amikor a hatalmaskodásokat kivették a többi ügyek közül, és speciális szabályokat kezdtek rájuk alkalmazni. A hatalmaskodás ettől kezdve kiemelt ügynek számított. A változás mögött rejlő elvet nem nehéz felismerni: itt gyorsabb ítéletet vártak el, mint a szűkebb értelmű birtokügyekben, hogy a kárt gyorsan megtérítsék, és a birtokokat háborítatlanul megőrizték. Ezek a korabeli közrend alapelveinek számítottak, és a rend fenntartására két módszer született: a hatalmaskodási perekben a meg nem jelenési lehetőségeket más ügyekhez képest korlátozták, később pedig gyorsított eljárást kezdtek. Ez utóbbit láttuk a rövid terminusú idézések 15. századi bevezetésekor. A *citatio*ok számának más

¹⁴¹² 1339: „*ad tres terminos citatus, ad quartum evocet, ad quintum in tribus foribus conprovincialibus proclamatus*” DL 1521.

¹⁴¹³ 1339: DL 58504.

¹⁴¹⁴ A törvényszakok története feldolgozásra vár. Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 225; Bertényi, Az országbírói intézmény, 81, 153.

ügyektől eltérő szabályozása – utólag visszatekintve – nem egyszerű perjogi finomítás volt, hanem komoly fordulópontra. Ezzel kezdődött a hatalmaskodások visszaszorítása. A folyamatos perjogi változások a hatalmaskodást mindinkább eltávolították a szűkebb értelemben vett birtokügyektől, a mai fogalmaink szerinti polgári ügyektől, és egy kiemelten kezelt ügyé tették.

A változás valamikor az 1350-es évek második felében, 1355 és 1358 között történt. Ettől kezdve hatalmaskodási ügyekben a maximális perbehívások számát a szűkebb értelemben vett birtokügyekhez képest csökkentették. Az utóbbiaknál maradt az öt *citatio* utáni *evocatio* majd a három vásári kikiáltás, a *proclamatio*. A hatalmaskodások esetében azonban három idézés után következett a három vásári kikiáltás. Ha az alperes e negyedik felszólításra sem jelent meg, akkor elítélték. Egy 1355-ben kezdődött ügyet 1359-ben még a régi módon, öt *citatio*val kezdtek, azonban egy 1358-ban kezdett perben már beérték azzal, hogy a három idézésre következett a három vásári kikiáltás.¹⁴¹⁵ Egy 1359-ben történt hatalmaskodás ügyében egy évvel később már így hirdettek ítéletet.¹⁴¹⁶ A birtokügyekben maradt a régi rendszer. Egy 1370-ben befejezett és 1364-ben kezdődött birtokügyben öt *citatio*t követte az *evocatio* majd a három vásári kikiáltás. Ebben az esetben a szokást idéző oklevél nem mulasztotta el feltüntetni, hogy öt *evocatio* után jön a másik két perbe hívási forma.¹⁴¹⁷ Időközben azonban a hatalmaskodási ügyekben már rendre kevesebb idézés történt. A hatalmaskodási perek három vásári kikiáltását elrendelő formulák szinte mindenben megegyeztek a birtokügyek formuláival, csak nem beszéltek háromszori *citatio*ról, míg az ötszöriről ekkor már rendszeresen írtak.¹⁴¹⁸ Azonban erre sem kellett sokat várni, egy 1370-ben kelt hatalmaskodási ügyben kelt ítélet indoklása az ország kipróbált szokásának nevezte, hogy a negyedik perbe hívásra sem megjelenő fél elveszíti a pert.¹⁴¹⁹ E szokás alkalmazását látjuk 1374-ben is.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁵ DL 108127, 69294.

¹⁴¹⁶ DL 31318.

¹⁴¹⁷ „unde quia non aliq̄ue cause solis premissorum quinque terminorum conplecionibus iuxta regni consuetudinem solent terminari, sed post conpleciones eorundem quinque terminorum evocationes possessorariis introductionibus inmixte trineque forenses, si esse fieret, sequi deberent proclamationes” Zichy okmt. III. 277. sz. (388–392)

¹⁴¹⁸ 1360: „unde quia evocationes consultivas forenses sequi debent proclamationes” DL 31318; 1365: „unde quia non aliq̄ue cause solis citationibus vel simplicibus evocationibus solent terminari, nisi evocationes possessorariis introductionibus cum mixte trineque forenses consequerentur proclamationes” DL 5375; 1370: „unde quia non aliq̄ue cause solis citationibus vel evocationibus simplicibus solent terminari, nisi evocationes possessorariis introductionibus inmixte trineque, si necesse fierint, forenses consequerentur proclamationes... et quia evocationes consultivas evocatorum contumacia et antiqua lege regni requirente trine forenses sequi debent proclamationes” DL 5847; 1371: „unde quia evocationes consultivas iuxta regni consuetudinem ab antiquo assuetam trine forenses debent sequi proclamationes” DL 5937. Lásd még: 1370: DL 102906.

¹⁴¹⁹ 1370: „verum quia... observata regni lege consuetudinaria tribus vicibus legitime evocati quarto autem et ultimo regni consuetudine ab antiquo approbata requirente ipsorumque contumacia exigente... ipsorum culpabilitatis manifestum indicium penitus absentasse ex prescriptis rapariebantur et nunc absentarunt” DL 5847.

Hatalmaskodásnak számított a hatalmas birtokfoglalás is, még akkor is, ha bizonyítása a hagyományos birtokügyekben bevett módon, oklevelek bemutatásával történt.¹⁴²¹ Ha a pert nem a kúriában, hanem egy vidéki közgyűlésen kezdték, akkor a közgyűlés számított az első terminusnak, az onnan a kúriába áttett per első kúriai tárgyalása a másodiknak.¹⁴²² Ha az ügyet nem közgyűlésen, hanem a kúriában kezdték, és a közgyűlés csupán arra szolgált, hogy a királyi emberek az ott összegyűlt megyebéliektől tudakozódjanak, akkor a közgyűlés nem számított a terminusok közé.¹⁴²³

A szóhasználat is megváltozott. A korábban következetesen megkülönböztetett *citatio* és *evocatio* szót mind gyakrabban felcserélték, és szinonimaként használták. Ez később odáig jutott, hogy nem tettek különbséget a két szó között. Így járt el Verbőci is a Hármaskönyvben. E folyamat már akkor elkezdődött, amikor a hét *citatot* ötre csökkentették. Az utolsó idézést, az egykori *evocatiot* az egyszerű idézésektől (*evocatio simplex*) megkülönböztetendő *evocatio consultivanak* kezdték nevezni, melyet rendelkező idézésnek lehet a legtalálóbban fordítani, hiszen a *consultivus*nak semmi köze sincs a szó alapjelentéséhez, sem a tanácskozáshoz, sem a tanácskéréshez, viszont a megidézettel szemben elrendelték, hogy a felperes tizenöt napig élhette birtokait.¹⁴²⁴

A hatalmaskodási és a birtokügyek megkülönböztetése csak néhány évtizedig tartott. Zsigmond király korában a maximális idézések számát tekintve már újra nem volt semmi különbség ezek közt az ügýtípusok közt. Albert király 1439. évi májusi dekrétumáig ugyanaz a közös elv érvényesült: három sikertelen idézés és egy, ugyancsak eredménytelen három vásári kikiáltás után mondták ki a makacsul távol maradó alperes fölött az elmarasztaló ítéletet.¹⁴²⁵ Ezt a módszert alkalmazták a nádori jelenléten 1437 novemberében, akárcsak a királyi jelenléten 1439 márciusában.¹⁴²⁶ Összesen tehát négy terminuson kellett eldölniük a pereknek. Mindhárom kúriai bíróság ezt az elvet követte, de ez a szokás érvényesült a báni törvényszéken is.¹⁴²⁷ A négy terminusú törvénykezés bevezetése – utólag szemlélve a dolgot – a magyar törvénykezés egyik legállandóbb elemét hozta létre. Az 1439-ben kezdődő, rövid

¹⁴²⁰ Zichy okmt. III. 440. sz. (587–593)

¹⁴²¹ 1359: DL 108127.

¹⁴²² 1359: DL 108127.

¹⁴²³ 1370: DL 5847.

¹⁴²⁴ 1374: „*eo quod citationes simplices sequi debent consultive*” Károlyi oklt. I. 211. sz. (338–345) A 'tanácskozáshoz való' fordítás helytelen. 'consultivus' szócikk LLMAeH.

¹⁴²⁵ Átnéztem a nádor és az országbíró által kibocsátott, a DL-ban és a DF-ben meglevő összes 1356-ban, 1357-ben 1359-ben, 1370-ben, 1437-ben és 1439-ben kelt oklevelet, a ZsO 1426-ig terjedő köteteinek minden három vásári kikiáltásra vonatkozó ügyét, amelyek mind ezt az elvet igazolták. Egyenkénti felsorolásuk szükségtelen.

¹⁴²⁶ DF 261591; DL 13318.

¹⁴²⁷ 1417: ZsO VI. 180. (105); 1419: uo. VII. 725. sz. (205–207); *Evocatoria secunda, Evocatoria tertia, Evocationis tertie relatio, Trineforensis proclamationis relatio*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 152v, 153r, 229v–230v

ideig tartó megszakítástól eltekintve, birtokügyekben fél évezredig ez maradt a törvényekkel többször is megtámogatott szokás. E változás, akárcsak az Anjou-kori, minden bizonnyal szoros összefüggésben állt az oktávák számának csökkentésével, meghirdetésük állandósulásával.

A birtokba iktatásnak tett ellentmondáskor más szokások voltak érvényben. Itt – mivel birtokügyről volt szó – előfordulhatott, hogy a felperes távol maradt a tárgyalástól. Őt ilyenkor kétszer idézték meg, harmadszor pedig három vásáron kiáltották ki, és csak ha az így kiszabott harmadik terminuson sem jelent meg, akkor veszítette el a perét.¹⁴²⁸ Ugyanez vonatkozott az alperesre is, neki is három terminust biztosítottak arra, hogy számot adjon ellentmondásának okáról.¹⁴²⁹

A többszöri idézéseket követő eljárás nem különbözött jelentősen attól, amelyet az első idézésnél láttunk. A kúriában ezúttal is kikiáltották az ügyet, és a felperes jelentkezett, majd attól függően, hogy ügye kikiáltására mikor került sor, és ezután még hány napig ülésezett az adott törvényszéken a bíróság, annyi ideig várt ellenfele jelentkezésére. Miután a törvényszék véget ért, a felperes újabb idéző parancsot kért. Ezúttal már elég volt egyetlen parancslevél, amelyet az általa megnevezett hiteleshelynek címeztek. A királyi vagy a nádori emberek nevét természetesen ezúttal is ő diktálta be, és az idézést neki kellett elintéznie. Az idéző levélbe gyakran beleírták azt is, hogy hány napig várakozott az alperesre, rendszerint azonban megelégedtek annyival, hogy alkalmas napokon keresztül (*congruis diebus*) várt a perbe vont fél vagy ügyvédje jelentkezésére.¹⁴³⁰

A perek maximális terminusának voltak még kiegészítő szabályai, pl. ha a megyétől, vagy ha a báni törvényszéktől helyeztek át egy ügyet a kúriába. A megyék maguk alakították peres szokásaikat. Egyes vármegyei törvényszékek, a *sedriák* ezért aztán más elvet követtek, mint a kúria. Ezek ragaszkodtak a régi szokásokhoz, és megőrizték a kúriainál jóval hosszabb perek szokását. Somogyban 1397-ben nyolc terminusra hívták perbe a feleket: hétre idézéssel, az

¹⁴²⁸ 1411: ZsO III. 2669. sz. (621–622) Az ellentmondásokra vonatkozott az 1351-es törvény egyik artikulusa is, mely „a birtokügyekben indított és indítandó összes birtokügyek” elintézését a harmadik terminuson rendelte el. 1351: 25. tc.

¹⁴²⁹ 1416: ZsO V. 1998. sz. (536–537); 1419: ZsO VII. 619. sz. (180); 1439: „*consuetudinaria vero lege huius Hungarici regni ab antiquo observata sanctiente quicumque nobilium regni in facto alicuius iuris possessionarii per quempiam recaptivati contradictionem faciendo ad tres terminos eis iuridice assignatos in presentiam sui iudicis ordinarii venire vel mittere recusaverint, huiusmodi terminis evocationibus pro trinariis recaptivationibus completis tales huiusmodi iure possessionario privari solent et spoliari requisitoresque ipsius iuris possessionarii in dominium eiusdem contradictione talium inhihentium et aliorum quorumlibet non obstante statui debet atque introduci*” DL 48858.

¹⁴³⁰ Egy, az 1360-as években zajló per során az első és második törvényszéken húsz-húsz napig várt a felperes. DL 5847. Az 1368. évi Szent Iván-napi nyolcadon 26 napot várt a felperes az alperesre egy nem hatalmaskodási ügyben. DL 77439.

utolsó három vásári kikiáltással.¹⁴³¹ Gömörben 1419-ben ötször idéztek egy hatalmaskodás ügyében, ahonnan aztán a per a nádori jelenlét elé került, ahol az eddig ötször meg nem jelenő alperesek három vásáron való kikiáltását rendelték el. A nádori oklevél fogalmazója meg is indokolta a döntést, mondván az ország szokásjoga szerint semmiféle, ötszöri idézéssel elvégzett ügyet nem lehet lezárni, amíg az idézéseket három vásári kikiáltás nem követi.¹⁴³² Az ítélmester pontosabban is fogalmazhatott volna: még ötszöri idézéssel elvégzett ügyet sem lehet lezárni a három vásári kikiáltás hiányában, kellett volna mondania, hiszen a kúriában ekkor már három idézés után elrendelték a három vásári kikiáltást. A megyei perekben könnyen engedélyeztek több terminust, mint a kúriában, ott kéthetenként ülésezett a *sedria*.

A perek hosszában Albert király törvénye hozott rövid ideig tartó változást. Több mint nyolc – a birtokügyek esetében mintegy hat – évtizedes szokással szakítottak, amikor megszüntették a hatalmaskodásoknál és a birtokügyeknél szokásos négy tárgyalást. A törvény kihirdetése után elkövetett nagyobb hatalmaskodások ügyét mindenféle halogatás nélkül el kellett intézni. A törvénycikk homályosan fogalmazott, nem mondta ugyanis ki, hogy hány terminuson kell befejezni ezeket az ügyeket. Az azonban bizonyos, hogy kikiáltott közgyűlések tartását rendelte el, ha nem jelent volna meg az alperes.¹⁴³³ A kisebb hatalmaskodásoknál, amelyek bizonyításánál nem rendeltek el kikiáltott közgyűlést, három törvényszékre hívták perbe az alpereseket, az első kettőre idézéssel, a harmadikra három vásári kikiáltással. Ugyanez állt a birtokügyekre is. Az iktatásnak tett ellentmondások ügyét mostantól fogva nem különböztették meg a többi birtokügytől. Valójában az történt, hogy az eddig ezeknél az ügyeknél alkalmazott tárgyalási számokat terjesztették ki a többi ügýtípusra is.¹⁴³⁴

E törvényt pontosították azok az I. Ulászló által elfogadott perjogi rendelkezések, melyek a magyar történeti irodalom által datálatlan tanácsi határozatnak nevezett törvényszövegben található. Mivel a szöveget, benne a peres eljárásra vonatkozó szabályokkal, sok más régi törvénnyel egyetemben tették le a frissen megkoronázott király elé a magyar rendek, ezért azokat korábban alkották meg. Vagy 1439-ben a májusi dekrétum előkészítésekor állították össze őket, vagy pedig az után egy újabb törvény alkotásának céljával. Ez utóbbi eset a valószínűbb. Akár így történt, akár úgy, az oszmánok elleni hadjárat és Albert halála

¹⁴³¹ ZsO I. 5105. sz. (565)

¹⁴³² „*de regni consuetudine aliqua causa per quinque citationes facta terminari non potest, nisi eas evocatio trinaque forensis proclamatio sequantur*” ZsO VII. 1356. sz. (316)

¹⁴³³ A cikkely csak általános gyűlésről (*congregatio generalis*) beszél, a következő cikkelyből és a gyakorlatból azonban egyértelműen kiderül, hogy kikiáltott közgyűlésről van szó.

¹⁴³⁴ 1439: 32. tc. (DRH), 1439: 33–37. tc. (CJH) A Corpus Juris kiadói a határnapokkal kapcsolatos minden rendelkezést külön artikulusra bontottak, eljárásuk azonban nem volt sikeres, mivel az oklevelek bemutatásával kapcsolatos ügyeket nem választották el a többi birtokügytől.

meghiúsította elfogadásukat. E rendelkezéseket azonban oly fontosnak tartották összeállítói, hogy I. Ulászlóval törvénnyé tették.¹⁴³⁵ Az Ulászló által elfogadott dekrétum ugyanazokat a terminusokat írta elő, mint Albert 1439-es májusi törvénye. Itt azonban már pontosan megszabták, hogy a hatalmaskodások ügyében – egyértelműen a nagyobb hatalmaskodásokról van szó – három tárgyalást engedélyeztek. Két nyolcados törvényszékre idéztek, a harmadikra három vásári kikiáltással hívták perbe az alperest. A többi ügyben említett terminusok is mind megegyeztek az 1439-es törvényben írottakkal.¹⁴³⁶

Az Albert-kori új peres szabályok bevezetése mögött a jog történetében időről-időre felmerülő, általános kíváncsóság rejlett. A pereskedő felek lassúnak találták az igazságszolgáltatást, ezen pedig úgy lehetett könnyen segíteni, ha az alperes számára megengedett távolmaradások számát csökkentették.¹⁴³⁷ Albert törvénye és a valószínűleg később készült törvénytervezete egyaránt arról beszélt, hogy egy éven belül le kell zárni a birtokügyeket.¹⁴³⁸ A fejezet elején ezt neveztük a perek hosszának megállapítására tett elvetélt kísérletnek. A régi, csupán Nagy Lajos korában, rövid időre megszakított szokást követve, nem tettek különbséget hatalmaskodási és birtokügy között, ugyanannyi terminus vonatkozott ezekre, mint azokra. A törvénytervezet egy részének összeállítója valószínűleg ugyanaz a személy vagy ugyanazok a személyek voltak, akik az 1439-es májusi dekrétum perjogi részét is megszövegezték, sőt talán azok, akik négy évvel korábban Zsigmond király nagy dekrétumának megfogalmazásában is részt vettek. Az Albert-kori törvényt és a törvénytervezetet együtt szemlélve megállapíthatjuk, hogy az Albert-kori törvényhozás ugyanott folytatódott, ahol azt Zsigmond király 1435-ös nagy dekrétuma elkezdte, a perjogi szokások törvénybe foglalásának útján. A két Albert-kori törvényszöveg együttesen ugyanakkora jelentőségű, mint amilyen Zsigmond-király nagy törvénykönyve volt.

Hiába fogadta el azonban Ulászló király elődje tervezetét, uralma alatt a zavaros idők miatt kúriájában gyakorlatilag szünetelt a törvénykezés. A királyi jelenlét 1444-ig egyáltalán nem működött, a nádori jelenlét is árnyéka volt egykori önmagának. 1444 tavaszán, midőn Ulászló király hatalma megerősödött, úgy tűnt, hogy rendeződik a helyzet, ez azonban csak néhány hónapig tartott. A várnai vereséggel záruló oszmán ellenes hadjárat után újra kiújult zavaros idők semmivel sem voltak jobbak, mint az 1444 előttié.

¹⁴³⁵ Engel Pál is felvetette, hogy a szöveget 1440-ben készítették, végül azonban 1435 előttre tette összeállítását. Engel, Az „1300 körüli” tanácsi határozat, 640, 646. Az Ulászló törvénykönyvében átirrt határozat keletkezéséről szóló évszázados vita ezzel lezárultnak tekinthető. A vitára lásd a korábbi fejezetben idézett műveket.

¹⁴³⁶ DRH 1301–1457. 389 skk.

¹⁴³⁷ Tringli, A kora újkori kodifikáció, 91.

¹⁴³⁸ 1439: 35. tc. (CJH), 1439: 32. tc. (DRH). A törvénytervezetben: DRH 1301–1457. 393.

Az 1444-es esztendő mégis fontos mérőföldkő lett a magyar peres szokások történetében. Fontos kihangsúlyozni, hogy ezt mindig csak évszázadok távlatából állapítjuk meg, a kortársak számára csupán a változás volt az érzékelhető. Ulászló király udvara úgy döntött, hogy helyreállítja a bíraskodás tekintélyét, és leszámol a zavaros idők következményeivel. Az év húsvétján tartott fehérvári országgyűlés törvényei egy békésebb világot próbáltak visszaállítani.¹⁴³⁹ A törvény kibocsátása utáni hatalmaskodások ügyében ettől kezdve csupán egyetlen terminusra idéztek. Mint arról az értesítés történeténél már beszéltünk, ezután rögtön az első idézéskor *insinuat*ional idéztek, és ha a megidézett nem jelent volna meg, ítéletet mondtak fölötte.¹⁴⁴⁰ Albert király törvénye a hatalmaskodásos perek ügyében alkalmazott három terminusról tehát csupán öt esztendeig volt életben, a gyakorlatban azonban alig alkalmazták. Az 1444-es törvényben megfogalmazott elv a hatalmaskodások egy terminuson történő megítéléséről azonban négyszáz évig érvényben maradt.

Az új törvény életbe lépését viszonylag pontosan tudjuk követni. Amikor először alkalmazták, nagyon ügyeltek arra, hogy csak azoknak a hatalmaskodásoknak az ügyében állítsanak ki azonnali értesítés mellett kiadott vizsgáló és idéző leveleket, amelyek biztosan a dekrétum után történtek. Ha ugyanis egy korábbi tett miatt akart volna a károsult valakit perbe vonatni, akkor azt az alberti dekrétum szerint kellett elvégeznie. A rosszul kiadott vizsgáló és idéző levél a kereset elvesztéséhez vezetett volna. Ulászló törvényére 1444. április 18-án függesztették a király pecsétjét, és ez állt a törvény dátumában. A középkorban ez a dátum számított a törvény érvénybe lépése időpontjának. Ezért csak az 1444. április 18. után történt cselekedetekre lehetett a rendelkezést alkalmazni.

A nádori jelenlét előtt 1444 novemberében jelent meg egy Pozsony megyei nemes, aki az egyik falubelijének, valószínűleg rokonának cselekedete miatt tett panaszt, mely Szent György napja (április 24.) körül, a fehérvári végzések után történt. Az állítólagos hatalmaskodó a panaszos kúriája előtt álló gyümölcsös egy részét elfoglalta, és az ott levő veremben tárolt gabonát elvitte. A vizsgálatra és az idézésre felszólító oklevélbe a kúriai írnok automatikusan be is írta azt az *insinuat*ios formulát, hogy a megidézett akár megjelenik, akár nem, ítéletet mondanak felette. Már az oklevél elkészülte után juthatott eszébe a panaszosnak, hogy talán mégsem egészen biztos, hogy a hatalmaskodás – melynek pontos dátumát láthatólag nem tudta – a törvény után történt. Ezért az értesítésre vonatkozó sorokat kihúzatta az oklevélből, és egyszerű idézéssel hívta perbe földijét, akinek így lehetőséget adott arra, hogy kétszer is távol maradjon a tárgyalástól, és a harmadik alkalommal akár sikerrel is

¹⁴³⁹ „*pro reintegranda pace et concordia mutua*” 1444: Praefatio (DRH)

¹⁴⁴⁰ 1444: 25. tc. (DRH)

védekezzen ellene.¹⁴⁴¹ Jó másfél hónappal később, 1444 utolsó hetében bocsátották ki a királyi jelenlét bíróságának oklevelét egy olyan Sáros megyei hatalmaskodás ügyében, amely biztosan a törvény kibocsátása után történt. Az elkövetők négy kepe zabot és két szekér szénát vittek el arról a földről, melyet a panaszos magáénak tartott. Ez esetben nem lehetett kétséges, hogy a szénakaszálás és főleg a zab aratása a törvény kiadása után történt. A királyi ember vizsgálatra és megintésre kapott parancsot, és az idézéssel együtt azt az értesítést is közölnie kellett a megidézett személyekkel, hogy akár ott lesznek a következő év Szent György nyolcadán tartandó törvényszéken, akár nem, ítéletet hoznak ügyükben.¹⁴⁴² Ettől kezdve az *insinuat*ioval történt idézés alatt valójában az egyetlen terminusra történő idézést értették. Ez a terminus – láttuk már a rövid idézés története kapcsán – lehetett rövid vagy hosszabb nyolcad, a lényegen nem változtatott: a hatalmaskodásokat elvileg egyetlen törvényszéken kellett elintézni.

A középkorban a meghalt király törvényeit nem tartották meg, csak akkor, ha azok már a szokást foglalták írásba. Néhány hónap alatt nem lett egyetlen törvényből sem szokás, a hatalmaskodások egyetlen terminuson történő elintézését azonban 1444 után is alkalmazták. Ez úgy történt, hogy ha egy új kormányzat vette át az ország vezetését, akkor törvényt hoztak erről is. 1445 tavaszán, amikor már nem sok remény maradt Ulászló királynak a hadjáratból való visszatérésére, országgyűlést hívtak össze. A végzések többek közt kimondták, hogy az év februárjában tartott székesfehérvári országgyűlés után elkövetett rablások, pusztítások és mindenféle gonosz cselekedetek – magyarul hatalmaskodások – elkövetőjét egyetlen terminusra kell idézni megintéssel és értesítéssel.¹⁴⁴³ Nem egészen egy esztendővel Hunyadi János kormányzóvá választása után megint elrendelték, hogy az elmúlt évi országgyűlés után elkövetett gyilkosságok, sebesítések, csonkítások, oklevelek elégetése és elvitele, házak feldúlása és más hasonló dolgok ügyében egyetlen oktavára *insinuat*ioval kell idézni.¹⁴⁴⁴ Alig hogy V. László átvette a kormányzását, 1453-ban, mindjárt első törvényében kimondta, hogy az értesítések hatályban maradjanak. Ezzel megerősítette a hatalmaskodások egyetlen nyolcados törvényszéken való elintézését.¹⁴⁴⁵ Hunyadi Mátyás 1458-as törvénye, mely megteremtette a rövid idézéseket, a hatalmaskodások elbírálása ügyében átvette Albert 1439-es rendelkezését arról, hogy késedelem nélkül kell ezeket elbírálni, ha pedig az alperes nem

¹⁴⁴¹ „circa festum beati Georgii martiris proxime preteritum ... post decretum per dominos prelatos et barones in civitate Alabaregali novissime statutum et editum” DF 226285.

¹⁴⁴² „hiis disturbiorum temporibus proxime transactis, videlicet post generale decretum per dominum nostrum regem, prelatos et barones edictum et stabilitum” DF 263804.

¹⁴⁴³ 1445: 12. tc. (DRH)

¹⁴⁴⁴ 1447: 15. tc. (DRH)

¹⁴⁴⁵ 1453: 9. tc. (DRH)

jelenne meg, akkor kikiáltott közgyűlést kell ellenében elrendelni.¹⁴⁴⁶ Ez a cikkely rávilágít arra, hogyan alkalmazták ekkor az egyetlen terminusú ítélezést. Mindjárt az első nyolcadra értesítéssel idéztek ugyan, de ha az alperes nem jelent meg, akkor kikiáltott közgyűlésen bizonyították be a felperes panaszát, és csak a második törvényszéken hoztak ítéletet az alperes ellen. Mátyás 1464-es koronázási törvénye szerint a zavaros idők óta elkövetett hatalmaskodások ügyében értesítéssel kellett idézni.¹⁴⁴⁷

A törvénycikkek kapcsán újra fel kell hívnunk a figyelmet egy már többször említett és több példán bemutatott jelenségre. Ha mai szemmel olvassuk ezeket a szövegeket, félreértjük őket. Ha megnézzük az 1444-es, 1445-ös, 1447-es, 1453-as vagy 1458-as törvényt, nem találunk egyik szövegében sem olyan meghatározást, amely a hatalmaskodások felsorolását ígérné. Mi sem emlegettük e cikkelyeket akkor, amikor a hatalmaskodások korabeli megfogalmazásait soroltuk fel. Pedig akár tehettük is volna!

Mindegyik törvény cikkelye több-kevesebb cselekményt nevezett meg, melyre alkalmazták azt, hogy az első terminuson el kellett bírálni őket. Ez nem jelenti azonban azt, hogy más, egyébként hatalmaskodásnak tekintett cselekményekre ne terjedt ki volna e törvények hatálya. A gyakorlat több tucatnyi oklevelének felsorolása helyett elégedjünk meg a fennebb idézett, két 1444-ben elkövetett hatalmaskodással. A dekrétum a „birtokok elfoglalása vagy kifosztása, a nemesek elfogása vagy megölése és más hasonló cselekmények” esetében rendelte el, hogy a meg nem jelenő elkövetőre mindjárt az első oktaván főbenjáró ítéletet kell mondani.¹⁴⁴⁸ A gabonaverem felbontását, a levágott széna és a zab elvitelét besorolhatjuk az 1444-es törvény cikkelyében emlegetett birtokfoglalás alá. A birtok elfoglalása nem azt jelenti, hogy a birtokos éjjel-nappal ott áll a határán, és őrzi azt, hanem azt, hogy éli gyümölcseit: a veremből kiveszi az elföldelt gabonát, a kaszálóról elhordja a szénát, a szántóföldről a gabonát. Csakhogy a korabeli bírák nem keresték meg sem ezekben, sem más esetekben a törvénynek azt a szavát, amelyre alkalmazhatták az adott esetet. E törvényeket sem úgy fogalmazták meg, hogy egyes hatalmaskodás típusot felsoroltak, másokat pedig kihagytak azért, hogy azokra ne alkalmazzák az egyetlen terminus szabályát. Egyetlen idézőlevélben sem állapították meg, hogy az ott leírt cselekmény a cikkelyben említett melyik tettet meríti ki, nem tették meg ezt később, az ítélethozatalkor sem. A törvény megfogalmazói és az azt alkalmazó bírák, miként a birtokos társadalom épeszű tagjai is, pontosan tudták, hogy mi a hatalmaskodás, azzal azonban, hogy ezt egy kivétel nélküli, kizárólag az ott

¹⁴⁴⁶ 1458: 26. tc. (DRH)

¹⁴⁴⁷ 1464: 5. tc. (CJH, DRH)

¹⁴⁴⁸ „*occupationes possessionum aut spoliationes, sive nobilium captivationes aut interemptiones, sed et alia similia facta*” 1444: 25. tc. (DRH)

felsorolt cselekményekre alkalmazható felsorolással tegyék meg, szó sem lehetett, de nem is volt erre szükségük. Felsoroltak néhány jellegzetes cselekményt, ehhez hozzátették, hogy és még más dolgok is ezekhez értendők. Ennyivel beérték a törvény hatályának megállapítását.

I. Ulászló 1444-es törvényétől kezdődően tehát kétféle hosszúságú perek jöttek létre: az első törvényszéken elintézendő ügyek és a normális peres eljárást követő ügyek perei, melyeket ezután hosszú vagy mesterséges szóval, hosszú folyamatú pereknek neveztek. Mátyás és II. Ulászló nagy törvénykönyve csak a négy-öt évtizedes szokást követték, amikor kijelentették, hogy a hatalmaskodások az első nyolcados törvényszéken befejezendők. Szintén a szokást követték, amikor ezt kiegészítették azzal, hogy két nyolcad is megengedett, ha a hatalmaskodás birtoküggyel kapcsolatos, azaz birtokjogot igazoló oklevél bemutatására van szükség. E két törvényre hivatkozva ez így is maradt évszázadokon keresztül.¹⁴⁴⁹

A hatalmaskodásokon kívül volt még három pertípus, melyet a középkor végén rövid perrel fejeztek be: a megújított perek valamint a zálogos jószágok és a birtokos magva szakadtával a királyra háramlott jószágok ügyei. Ezeknek a tárgyalására ugyanúgy mint a hatalmaskodásokéra, csak egyetlen terminust engedélyeztek.¹⁴⁵⁰ Ez utóbbinak régi hagyományai voltak. Még kilenc volt a megengedett maximális terminus birtokügyekben amikor, az ilyen ügyekre nézve csak hármat engedélyeztek az ország régi szokásaira hivatkozva. Az efféle ügyeknél nem volt sem tizenöt napos lefoglalással egybekötött *evocatio*, sem pedig három vásári kikiáltás.¹⁴⁵¹ Ezúttal is megfigyelhetjük, hogy a szokások milyen finom, összecsiszolt rendszert alkottak. A királyra háramlott jószágok ügyeinél a 14. században ugyanúgy három terminust engedélyeztek, mint a magánosok ellentmondásaiból keletkezett perekben.¹⁴⁵² A két ügytípus közt nem is volt nagy különbség, csupán annyi, hogy az egyikben a királyra háramlásnak, a másikban a magánbirtokosok birtokba iktatásának mondtak ellent. Talán a harmadik perbehíváskor a királyi háramlás esetében sem hiányzott a három vásári kikiáltás, csak a ránk maradt ügyben követett eljárás volt a szokásostól némiképp eltérő.

¹⁴⁴⁹ 1486: 6. tc. (CJH, DRH); 1492: 54. tc. (CJH, DRMH); Kithonich, *Directio methodica*, VIII. 30. (276–277)

¹⁴⁵⁰ 1511: „*consuetudinaria vero lege regni nostri ab antiquo observari solita requirente universe cause in facto iurium possessionariorum inpignoratorum per quoscunque mote vel movende non longo litis processu sed in uno solummodo termino iuridico decidi debent et terminari*” DL 12924; 1518: „*quia autem iuxta contenta generalis decreti nostri universe cause in facto iurium possessionarium per defectum seminis alicuius impetratorum non longe litis processu, sed in uno tantummodo termino, post scilicet unius anni integri revolutione a die publicationis ipsius cause computando finiri et terminari solent*” DF 258717.

¹⁴⁵¹ 1318: „*iuxta regni consuetudinem approbatam ab antiquo ita sit, quod si alicuius terra seu possessione per regiam benignitatem alicui collata vel donata contradictio vel prohibitio oriatur et idem semel, secundo et tertio huiusmodi contradictione legitime citatus regie maiestatis conspectui per legitimas citationes facias se presentare non curet, extunc huiusmodi collatio regalis et donatio diffinitiva sententia determinando solet perpetuari*” AO I. 416. sz. (464)

¹⁴⁵² 1351: 25. tc. (CJH, DRH)

A királyra háramlások ügyében alkalmazandó egyszeri terminusról a pár sorral feljebb idézett forrásunk 1518-ban és egy másik 1523-ban kelt is azt mondta, hogy arról II. Lajos király törvényt hozott. Ilyen tartalmú törvényt azonban a magyar törvénytárban nem találunk.¹⁴⁵³ Rendelkezett róla Zsigmond, Mátyás és Ulászló nagy törvénykönyve, mindhárom nagyjából ugyanazt tartalmazta.¹⁴⁵⁴ Az utolsó két törvénykönyv cikkelye azt is megállapította, hogy egy éven belül le kell zárni e pereket, de az egyszeri határidőről nem beszéltek. E két törvény cikkelye átkerült kisebb átdolgozásokkal a Hármaskönyvbe is.¹⁴⁵⁵ Zsigmond király nagy dekrétuma még többes számban emlegette a törvényszékeket, amelyen ezeket az ügyeket el kellett intézni. A Négyeskönyv olyan dolgokat is közölt, melyekről az előbbi törvények és a Hármaskönyv nem tudósított. E szerint, ha egy évig nem történt ellentmondás, akkor az első nyolcados törvényszéken ki kell hirdetni a háramlást. A Négyeskönyv sem beszél azonban az egyetlen terminuson való elintézésről.¹⁴⁵⁶ Ez esetben tehát valószínűleg II. Lajos egy általunk ismeretlen dekrétumáról van szó, amely e kérdéssel is foglalkozott, és ezt a régi szokások szerint szabályozta. A pertípus kiemelt jelentőségűvé tételének magyarázata azonban egyszerű: a királyi jogok a magánosokénál szigorúbb védelmet élveztek. A Lajos-kori törvények más tekintetben többször is rendelkeztek róluk.¹⁴⁵⁷

Nem lenne teljes az alperes sokadik meg nem jelenését követő perbehívások tárgyalása, ha nem ejtenénk szót a két hétre történő beiktatásról és a három vásári kikiáltásról. A 14. század utolsó évtizedeig volt szokásban, hogy ha a sikertelen *citatio*k később az *evocatio* vagy *citatio simplex*ek után sem jelent meg az alperes a törvényszéken, akkor a felperest két heti időtartamra – ezt akkor mindig tizenöt napnak mondták – bevezették az alperes egyik, meghatározott birtokába. A fennebb már említett, és az *evocatio*s parancsban mindig közölt jogelv szerint előírták azonban neki, hogy ez alatt idő alatt csupán élelemszerzés céljából élhette a birtokot, de nem dúlhatta fel azt. A dúlás (*destructio*) ezúttal is lefoglalás értelmében jelenik meg, miként számos birtokpusztításról szóló oklevélben is láttuk. Dúlásnak számított volna az is, ha felperes behajtotta volna a lefoglalt birtok földesúri adóit. A szokás akkor tűnt el, amikor a birtok- és hatalmaskodási ügyekben egyformán négy törvényszéki terminust vezettek be. A Zsigmond-korban már nem használták e módszert, teljesen feledésbe merült, így aztán egyik kora újkori jogkönyv sem tudósított róla.

¹⁴⁵³ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 213.

¹⁴⁵⁴ 1435 (nagyobb): 27–28. tc. és 1486: 26, 27. tc. (CJH, DRH); 1492: 61, 62. tc. (CJH, DRMH)

¹⁴⁵⁵ Tripartitum I. 29–30.

¹⁴⁵⁶ Quadripartitum II. 10.

¹⁴⁵⁷ Az nehezen képzelhető el, hogy a rövid törvényszakokról rendelkező valamelyik bácsi törvénycikket értelmezték volna kiterjesztve, mert a törvényre vonatkozó utalások mindig egyértelműen a magszakadással királyra háramlott birtokokról szóltak. 1518 (bácsi): 41. tc. és 1519 (bácsi): 28. tc. (CJH)

Hogy mennyire ősi eljárás volt, mutatja maga a kétheti éllemezés. Ez ugyanis nem volt más, mint az Árpád-korban még elterjedt megszállásnak (*descensus*) egy különleges formája.¹⁴⁵⁸ A megszálló személy és kísérete felélte, ha úgy tetszik „leette” a neki járó terményeket. Ezúttal ezt tette a felperes is, csak éppen nem neki járó adó címén, hanem bírói felhatalmazásból. A jószágnak kétheti használatra történő bírói átengedése csupán bevezetéssel (*introductio*) történt, iktatásra ilyenkor nem került sor.¹⁴⁵⁹ A bevezetés nem csak a birtok használatba való átengedését jelentette, hanem szigorú figyelmeztetést is kifejezett, azt hogy az alperes vegye komolyan a megintést és az idézést. Ez az oklevelek formulává merevedett szóhasználatából derül ki. „A mondott birtokaikba való bevezetéssel megintettük és megidéztük őket” – mondta egy 1295-ös oklevél a távol maradó alperesekről.¹⁴⁶⁰ „Birtokaikba való bevezetéssel megidéztük” – szólt egy másik bírói irat öt évvel később. A birtok gyümölcseinek kétheti élése nem kárpótolta a felperest, abból nem tudta le a neki járó bírságokat sem. Kárpótlásra és a bírság kifizetésére nem is kerülhetett sor, hiszen arról még nem született ítélet. Egyelőre csak azt akarták tudatni a vonakodó alperessel, hogy itt az ideje annak, hogy egyezzen ki a felperessel, vagy jelenjen meg a bíróság előtt, mert ha nem, akkor minden birtokával örökre történik majd az, ami most két hétre némelyikkel megesett. A tizenöt napos bevezetésnek ellene lehetett mondani, ezt néha meg is tették a makacsul távolmaradók, vagy rokonaik. Az *evocatio* azonban ilyenkor is megtörtént.¹⁴⁶¹

Az Anjou-korban még hasonlóképpen jártak el a bírságbehajtók is, amikor kiszálltak a bírságot ki nem egyenlítő, megbírságolt pereskedő birtokára. A béke jelekén a falu határánál lándzsát szúrtak földbe, ami azt szimbolizálta, hogy fegyverüket letették, nem pedig támadásra készen, kezükben tartják. Három napig maradtak a településen, ez alatt az idő alatt csak élelmet vehettek magukhoz, és megintették a birtokost, hogy fizesse meg a bírságot. Ha ezt nem tette meg, utána került sor a föld lefoglalására. A bírságbehajtás rendjét fenntartó szöveg a megintésre az *ammonitio* szót használta. A megintés és a bírói eljárás alatt történt megszállás közt ezúttal is szoros összefüggés volt.¹⁴⁶²

Az utolsó sikertelen *evocatio* után következett a perbe hívás egy különleges formája, a három vásári kikiáltás (*trinaforensis proclamatio*). „Az ország szokásjoga szerint a birtokba való bevezetést a három vásári kikiáltásnak kell követnie” – mondta a formulává rögzült

¹⁴⁵⁸ Tagányi, Jelentés, 339–340; Hóman, Gazdaságpolitika, 57, 167; Solymosi, Földesúri járadékok, 55.

¹⁴⁵⁹ 1330: AO II. 431. sz. (502)

¹⁴⁶⁰ „*qui totius citati et per introductiones dictarum possessionum suarum amoniti et compulsi*” MES II. 365. sz. (366) „*per introductiones in portiones suarum ...compulsus*” ÁUO X. 254. sz. (383)

¹⁴⁶¹ 1347: DL 38962, 38963. (AOKl XXXI. 171. és 459. sz.)

¹⁴⁶² DRH 1301–1457. 74; Hajnik, A magyar bírósági szervezet, 445.

szokás.¹⁴⁶³ A három vásári kikiáltás három dologban is különbözött az idézésektől: a sikertelen idézések után rendelték el, a legerősebb perbe hívási módszernek számított, mert ezután már újabb perbe hívásra nem került sor, végül különbözött az eljárása is. A három vásári kikiáltás után lezárult a perbe hívások szakasza, ez után elvileg már a végső tárgyalás következett. Míg a *citatio* és az *evocatio* során a birtokán keresték fel a megidézettet, ezúttal három egymást követő megyebéli vásáron nyilvánosan hirdették ki, hogy jelenjék meg az előírt tárgyalási időpontra. Hogy ez heti, avagy éves vásár volt-e, az egyre ment.

Mivel a magyar szokásjogban vásárokat csak úgy lehetett tartani, hogy egymásnak kárára ne legyenek, ezt pedig úgy valósították meg, hogy egynapi járóföldön belül nem lehetett ugyanazon a napon hetivásárt tartani, ezért az egymáshoz közel eső falvak, városok hetivásárai kénytelenek voltak alkalmazkodni egymáshoz. Az alkalmazkodás úgy történt, hogy a később vásárjogot kapott települések igazodtak a már meglévő vásárok napjaihoz. Ily módon az egymás mellett fekvő vásáros helyeknek egymás után következő napokra eső vásárláncolata alakult ki a 14. századra. A királyi emberek ezért akár három nap alatt három különböző vásáron is végezhetek kikiáltást, de egy jó héten belül mindenképpen befejezheték az eljárást. A három vásári kikiáltás nem az alpereshez fordult, arra már nem volt szükség, hiszen őt már korábban többször és mindannyiszor sikertelenül megidézték. A vásári kikiáltás a nyilvánosságnak szólt. Feltételezték, hogy a három vásár valamelyikén vagy megjelenik maga az érintett, vagy összejön akkora embertömeg, akik elviszik a kikiáltás híret az alpereshez. A bíróság előtti megjelenést ilyenkor vagy egy szokásos nyolcadra írták elő, vagy az utolsó kikiáltás napjához igazodott a bírósági határnap.¹⁴⁶⁴

A három vásári kikiáltás egy évszázaddal tovább maradt fenn, mint a kétheti bevezetéssel együtt járó idézés. A hatalmaskodási ügyekben addig alkalmazták, amíg be nem vezették az egyetlen terminusra való idézést, így a 15. század második felében ezekben az ügyekben már nem találkozunk vele. Mátyás király nagyobb törvénykönyve 1486-ban aztán mindenféle perben megszüntette ezt az eljárást.¹⁴⁶⁵ A három vásári kikiáltás Szlavóniában azonban nem

¹⁴⁶³ 1347: „*aprobatissima regni lege requirente possessionariam introductionem trine forenses sequi debent proclamationes*” DL 38962. (AOkl XXXI. 171. sz.). Másként: „*idem I... contra ipsum A semel et secundo ad terminos legitimos evocatus postremoque regni lege requirente eoquod evocationes consultivas evocatorum contumacia exigente forenses proclamationes sequi debent*” 1361: DL 5063

¹⁴⁶⁴ 1347: „*ad quindenas diei ultime proclamationis*” DL 38962. (AOkl XXXI. 171. sz.)

¹⁴⁶⁵ Egy, az erdélyi vajdai törvényszék előtt 1487-ben kezdődött birtokügyben 1493-ban azt a közbenszóló ítéletet hozták, hogy a régi szokás szerint három vásári kikiáltásnak kellene következnie, de azt már megszüntették: „*unde licet iuxta antiquam regni consuetudinem prenotatus I adhuc ad premissa contra ipsum A in tribus foris conprovincialibus proclamari debuerit, quia tamen huiusmodi trineforenses proclamationes vigore generalium statutorum eiusdem regni abolite fuisse dinoscuntur, obhoc loco ipsius trineforensis proclamationis idem I adhuc ad premissa insinuatione mediante evocandus fore videbatur*” DF 26939.

szűnt meg, ott még a Jagelló-kor elején is éltek vele.¹⁴⁶⁶ Verbőci, csakúgy mint a Négyeskönyv szerzői, úgy írt róla, min egykor volt, de már nem élő szokásról.¹⁴⁶⁷

Miért nem érnek véget a perek a szokás és a törvény által előírt terminusokon, tette fel a kérdést 17. század elején Kitionics János. Részint azért, mert nincs annyi idő, hogy az egymást követő nyolcadokon megtárgyalják őket, részint pedig azért, mert a pereskedők lanyhán állnak perükhöz – szólta a válasza.¹⁴⁶⁸ Ő bizonyára a lanyhasághoz sorolta a halasztásokat is.

A halasztás (*prorogatio*) bírói rendelkezés volt, amelyet hozhattak a peres felek kérésére és a király vagy a bíróság általános avagy egyedi döntéséből fakadóan. Lényege az volt, hogy a tárgyalást nem az idézésben megszabott tárgyalási terminuson tartották, hanem egy későbbi törvényszéken. A halasztásoknak igen sokféle fajtája lehetett, szinte felsorolhatatlan okból rendelhették el.¹⁴⁶⁹ A halasztás nem számított megkezdett tárgyalási időszaknak, hiszen a feleknek nem is kellett az eredetileg megszabott terminuson megjelenniük, általános halasztás – pl. hadjárat – esetén talán a bíróságot sem találták volna a kúriában. A halasztások tehát nem számítottak bele a szokás és a törvények által előírt, maximális tárgyalási terminusokba.¹⁴⁷⁰

Ha első alkalommal panaszosnak, később már felperesnek hívott fél elsőre vagy sokadjára megidéztette az alperest egy törvényszékre, ám időközben a király valami miatt általános halasztást rendelt el az ország minden bíróságánál, akkor az idézést ugyanúgy el kellett végezni, mintha a halasztás nem történt volna meg. A peres feleknek azonban nem az idézőlevélben megjelölt terminuson kellett a bíróság előtt megjelenniük, hanem azon a nyolcadon, amelyre az általános halasztás szólt. Az általános halasztás országos rendeletnek számított, melyről mindenkinek tudnia kellett, az ügyvédeknek pedig végképp értesülniük kellett róla. A felperesnek nem kellett újabb idézést elvégeztetnie, hanem az eredeti alapján készült hiteleshelyi vagy megyei jelentéssel a kezében jelentkezett a későbbi terminuson. Az alperestől is elvárták, hogy ha már megidézték, akkor járjon utána perének, tehát hiába szólt az idézése egy korábbi törvényszékre, a későbbin kellett ott lennie.¹⁴⁷¹ Ugyanez volt a helyzet akkor is, ha a bíróság rendelt el halasztást pl. a nagybíró halála miatt, vagy ha a felek együttesen kérték perük későbbi tárgyalását. Ilyenkor a bíróság halasztó leveleket állított ki, melyeket a felek vagy ügyvédjeik átvettek, és azokkal jelentek meg azon a törvényszéken,

¹⁴⁶⁶ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog 199; *Trineforensis proclamationis relatio*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 230r–v Ez az oklevélminta egy Guti Ország Mihály nádorsága alatt kelt, a nádori jelenlétén kibocsátott oklevélből lett átemelve.

¹⁴⁶⁷ Tripartitum II. 18. 7.§; Quadripartitum III. 14.

¹⁴⁶⁸ Kithonich, *Directio methodica*, VIII. 29. (276)

¹⁴⁶⁹ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 239; B.Halász, „Ratione prioritatis termini”

¹⁴⁷⁰ 1419: ZsO VII. 725. sz. (205–207)

¹⁴⁷¹ 1437: DF 261591.

amely a halasztó levében szerepelt. Már ha megjelentek. A perek elnyújtásának egyik leggyakoribb módszere ugyanis az volt, hogy a két fél megegyezett egy halasztásban, melyet elfogadtatott a bírósággal, majd az alperes mégsem jelent meg a halasztáskor megszabott terminuson. Ebben az esetben két terminusnyi haladékot nyert, de csak egy terminust veszített el a megszabottakból.¹⁴⁷² A halasztásnak nagy előnye volt, hogy általában nem szabtak ki érte bírságot. Ez a felsőbb parancsra történő halasztások esetén természetes, hiszen azokról a felek nem tehetek, de néhány kivételtől eltekintve nem kért bírságot a bíróság akkor sem, ha csak a felek folyamodtak hozzá későbbi tárgyalást kérve.¹⁴⁷³

A perek elnyújtásának módszerei közé tartozott is, ha ugyanabban az ügyben több alperes volt, és a kijelölt terminuson csak az egyik jelent meg, a másik nem. Ilyenkor egyenként érvényesült a maximális törvényszékek számának elve: volt aki a második, volt pedig aki a harmadik meg nem jelenésnél tartott.¹⁴⁷⁴ Ha valamelyik alperes eljutott az ítélelhozatalig, akkor csak ő felette mondtak ítéletet. Ez a magyarázata annak, hogy több olyan ítéletlevél maradt ránk, melyben sok elkövetőt és sok alperest soroltak fel, közülük azonban csak egyet vagy néhányat ítélték el. A többiek sem tűntek el, csak éppen nem társaikkal együtt hoztak felettük ítéletet.

A hatalmaskodási per a felperesek és az alperesek számára is öröklődött. A per öröklése nem jelentette azt, hogy a per újra kezdődött volna. Az, akire rászállt a per, ott folytatta, ahol az elődje abbahagyta. Ez azt jelentette, hogy ahányadik terminusnál hagyta abba elődje a pert, neki ott kellett folytatnia. Az azonban bevett gyakorlat volt, hogy ilyenkor az újonnan perbe lépő alperes halasztást kért.¹⁴⁷⁵ A nem törvényes korú fél nevében eljárók is annál a fázisnál folytatták a pert, ahol az abbamaradt.¹⁴⁷⁶ Ők korlátozott jogképességgel rendelkeztek, többek között ügyvédet sem vallhattak. Ilyenkor általában perbeli elődjük ügyvédje képviselte őket ügyvédvalló levél nélkül.¹⁴⁷⁷ Azt már elmondtuk, hogy a nem törvényes korúakat, azaz a tizenkét évesnél fiatalabbakat, saját jogon nem lehetett hatalmaskodásért perbe vonni. Az atyjuk által elkövetett hatalmaskodásért atyjuk ellen indított pert azonban megörökölték, ahogy mondták, az rájuk szállott. Két oka is volt ennek. Egyrészt az örökség nemcsak gyümölcsökkel, hanem teherrel is járt, márpedig a per kétségtelenül ez volt. Másrészt akár évtizedekig elhúzódott volna a hatalmaskodási per, ha megvárták volna a kiskorú – hiszen mai fogalmaik szerint róla van szó – felnőtté válását. Némi könnyebbséget azért adtak nekik.

¹⁴⁷² 1359: DL 108127; 1439: DL 13318.

¹⁴⁷³ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 243.

¹⁴⁷⁴ 1320: DL 40389; 1420: ZsO VII. 2177. sz. (496–497), 1424: uo. XI. 287. sz. (125–126)

¹⁴⁷⁵ 1424: ZsO XI. 287. sz. (125–126)

¹⁴⁷⁶ 1359: DL 69294.

¹⁴⁷⁷ 1370: DL 5847.

A Hármaskönyv régi szokásnak nevezte, hogy a gyámgyermek az apjuk életében indult perekben egy évig nem tartoztak felelni.¹⁴⁷⁸ Ha valaki az alperességet örökölte, és árván maradt volna, királyi különös kegyből megengedték neki, hogy ne lehessen perelni. Az ilyen kiváltság sem jelentett azonban teljes kivételt: az atyjuk életében elkezdődött és az új, nevükben végzett birtokfoglalások és hatalmaskodások nem tartoztak ide, azért perelhetők voltak.¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷⁸ Tripartitum II. 50. 1.§

¹⁴⁷⁹ 1367: „*exceptis causis tempore patris iniciatis ac novis possessionariis occupacionibus et iniuriis*” Ocskai okmt. 56.sz. (138.); Részletesen, több példával: Holub, Az életkor szerepe, 55.

12. Per közbeni és végső bizonyítás

Ha megjelentek a felek a bíróság előtt, és a felperes előadta panaszát, az alperes pedig annak tagadását, bizonyítaniuk kellett állításukat. A hatalmaskodási ügyekben használt bizonyítással kapcsolatos eljárás nem tért el jelentősen az általános bizonyítási szokásoktól. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a perek jelentős része panaszon alapult. A magyar jogtörténeti irodalom ezt hívta utóbb *querimonalis* vagy egy közös jogi fogalomhoz kapcsolódva *delict* keresetnek.¹⁴⁸⁰ Mindkét kifejezés többet takar, mint a hatalmaskodás, de nagyon kérdéses, hogy valójában többek voltak-e annál. A panaszos szerint hatalmasul elkövetett tett lehetett pl. az adósság vissza nem fizetése, melyet az újkori gondolkodás csak vonakodva akart hatalmaskodásként elfogadni.¹⁴⁸¹ A középkori szóhasználat sem a *querimonalis*, sem a *delict* típusú ügyeket nem ismerte, az azonban kétségtelen, hogy némiképp másként bizonyították a hatalmaskodási ügyekben elhangzó állításokat és másként a birtokügyekét.

A bizonyítás célja az volt, hogy kiderüljön a perben szereplő üggyel kapcsolatos igazság. A kiderül, azaz napvilágra kerül szó tökéletesen visszaadja mindazt, amit a középkori jogászok a bizonyítás feladatának gondoltak. A bizonyítást mindaddig kellett folytatni, amíg nyilvánvaló nem lett az igazság. Egy 12. századi tüzes vas próbáról beszámoló oklevélkivonat szerzője úgy fogalmazott, hogy a próba során az Úr, mint igaz bíró, az igazságot kideríti, az anyaszentegyház ellenségeit pedig leleplezi.¹⁴⁸² Kézzel foghatónak (*manifestus*) és tudottnak (*notorius*) kellett lenni a dolognak ahhoz, hogy ez a bírák számára is elismert legyen.¹⁴⁸³ Kézzel fogható volt mindaz, ami megismerhető. Nem tárgyi bizonyítékokat értették alatta, ilyeneket a középkori bírók elé nagyon ritkán tettek, hanem olyan dolgokat, amelyek érzékelhetők és felfoghatók. Tudott volt minden olyan tény, amelyet érzékelték, megjegyeztek, és ha kellett, feljegyeztek. A *manifestus* és a *notorius* szó jelentése nagyon közel állt egymáshoz, elválasztani őket nem is lehet, hiszen a középkori oklevélfogalmazóknak nem az volt a céljuk vele, hogy két különböző fogalmat közöljenek,

¹⁴⁸⁰ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 293.

¹⁴⁸¹ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 286.

¹⁴⁸² 12. sz. eleje: „*ut Deus iustus et immunis iudex iustis iustitiam ostenderet, adversariosque sancte domus offenderet*” MES I. 52. sz. (78)

¹⁴⁸³ 1266: „*et quia publicum et notorium erat apud nobiles et ignobiles regni nostri predicta duo castra ad ius et proprietatem Vesprimiensis ecclesie pertinere ...eadem duo castra... sententiaiter declaravimus et decrevimus sibi fore restituenda*” DF 100019. (Fejér CD IV/3. 324)

hanem az, hogy két nagyon hasonlóval egy könnyen értelmezhető értelmet fejezzenek ki. A régi magyar nyelv mindkét latin kifejezésre legszívesebben a *nyilván* szót használta.¹⁴⁸⁴

A próba, a párbaj és az oklevél mind arra szolgáltak, hogy nyilvánvalóvá tegyék az igazságot. Voltak azonban olyan dolgok, melyek már korábban nyilvánvalóak voltak, csak ezeket a bírósággal is meg kellett ismertetni. Erre szolgált a tanúk megkérdezése és az eskütársak vallomása. A vizsgálatok különböző fajtái, kezdve az egyoldalú vizsgálattól a közös vizsgálaton át, a kikiáltott közgyűlésekig, a tanúbizonyítás és az eskütársak esküi mind arra voltak kíváncsiak, hogy a kifaggatott tanúk számára mi a nyilvánvaló, mi az, amit minden becsületes ember tud a kérdéses dologról. Az ő tudósításuk szolgált aztán bizonyítékul ahhoz, hogy mindez a bírák számára is nyilvánvaló legyen.

A büntettek kapcsán már beszéltünk egy cselekedet közismert, azaz *publicus* vagy *manifestus* elkövetőjéről. Itt is hasonlóval volt szó, mégis különbözött attól. A büntető ügyekben a bírákat az érdekelte, hogy kik a nyilvánvaló, azaz a köz által tudott, vagyis már ismert bűnözők. Ezért hangsúlyozták állandóan a büntettek nyilvánvalóságát, köztudottságát, mi több, ez lett a bűnözők állandó jelzője, ezzel szemben a hatalmaskodások esetében a nyilvánvalóság a bírák meggyőződésében a per folyamán, többek között a bizonyítás eredményeként lassanként jelent meg. Míg a tolvajok, lopott holmik és egyéb gonosztevők mellett majdnem mindig ott állt a nyilvánvaló jelző, a hatalmaskodók esetében ezzel csak elvétve találkozunk. A kevés kivételek közé tartozik, amikor 1340-ben a szlavón bán törvényszéke egy mezei lefoglalót mint nyilvánvaló hatalmaskodót ítélte el.¹⁴⁸⁵

A középkor nem sokra becsülte a tömeget, fontosabb volt számára a megbízható emberek véleménye. A tanúk és az eskütársak kiválasztásában ezért kapott kiemelt szerepet a megbízhatóságuk és a rendi állásuk. A felek mellett tett kijelentésük hitelét elsősorban ez garantálta. Ez ellentétes volt a 19. században elterjedt elvekkel. A modern jogi felfogás miatt hangsúlyozza a 19. század óta a tudományos irodalom azt, hogy a középkori bizonyítás erősen alaki volt.¹⁴⁸⁶ A megállapítás kritikai élet mára már érdemes félretenni. Előbbre viszi a kutatást, ha megérteni, és nem meghaladni akarjuk a múltbéli dolgokat.

A bizonyítási módszereket akkor csoportosíthatjuk a legcélszerűbben, ha úgy osztjuk be őket, hogy milyen sorrendben alkalmazták őket. Ezzel az eljárással három csoportot hozunk létre. Az első az előzetes bizonyítás – ne feledjük, ez egy kettős értelmű fogalom –, ahová a tanúbizonyítást, az egyoldalú vizsgálatot és a kikiáltott közgyűlést soroljuk. A három módszer

¹⁴⁸⁴ Gl 'nyilván' szócikk

¹⁴⁸⁵ „*tamquam iuri rebellem et publicum potentiarium fore convictum*” Smičiklas CD X. 410. sz. (582–584)

¹⁴⁸⁶ Hajnik, Bírósági szervezet és perjog, 250.

nem ugyanakkor történt, a vizsgálat és a kikiáltott közgyűlés még a per kezdete előtt, a tanúbizonyítás pedig már a perbe lépés után. A vizsgálat és a kikiáltott közgyűlés csak a felperes, míg a tanúbizonyítás akár mindkét fél panaszát is igazolhatta. A második a per közbeni bizonyítás, amely a felek előterjesztésének és válaszainak igazolásául szolgált. Ide tartozott a közös vizsgálat. A végső, avagy a perdöntő bizonyítás a per eldöntését szolgálta, és az ítélethozatal előtt történt. Ilyen volt a próba, a párbaj, a tisztító és a fejre teendő eskü, végül pedig az okleveles bizonyítás. A bizonyítás egyes formáinak meghatározott sorrendjük volt, a sorrend egyben kifejezte a bizonyítási eljárás értékét is: a per legvégén sorra kerülő módszer volt a legmagasabb szintű, hiszen az döntötte el a pert. A per korábbi szakaszaiban alkalmazott bizonyítási eljárás nélkül azonban nem történhetett volna meg a végső bizonyítás, és így ítéletet sem hozhattak volna. E hármassal a középkori forrásokban nem találkozunk, az itt közölt felsorolással végképp nem, hiszen olyan eljárások kerültek egymás mellé, amelyeket másfél évszázad választott el egymástól. A próbák pl. a 13. század közepén megszűntek, a kikiáltott közgyűléseket pedig csak 1397 után kezdték alkalmazni. A tanúbizonyítást, a per közbeni és a perdöntő bizonyításokat a bíróság rendelte el, ún. közbenszóló ítélettel. A háromszintű bizonyítási eljárás csak az Anjou-korban alakult ki, és a mohácsi csata körüli évekre megszűnt.

A bizonyítás mindkét felet terhelte, de mindegyik fél csak a saját állítását volt köteles igazolni, az ellenfelét nem. Arról, hogy a felperest súlyosabban terhelte a bizonyítási kényszer, mint az alperest, már volt szó. Mivel a perben először mindig a felperes kapott szót, általában ő bizonyított elsőként. Így tehát a római jog maximája, melyet a közös jog szívesen alkalmazott, általában Magyarországon is érvényesült. Az elv így hangzott: annak kell bizonyítania, aki állít, nem pedig annak, aki tagad. A tétel korántsem volt kizárólagos, számos esetben kivételt tettek alóla.¹⁴⁸⁷ A nádor előtt 1232-ben Móric fia Péter azzal vádolta Pok fia Pokot, hogy külföldről, a német birodalomból hozott harcosokkal pusztította az ő pordányi várát, amivel néki kétszáz márkányi kárt okozott. Pok tagadta ezt, majd miután a bíróság mindkét felet meghallgatta, elrendelte, hogy Péter a következő terminuson igazolja panaszát. A tárgyalást elhalasztották, de Péter nem jelent meg a bíróság előtt, és tanúkat sem állított, így elveszítette perét.¹⁴⁸⁸

Midőn a közös jog a kora újkorban Magyarországon is általánosan ismertebb lett, feltűnt a joghoz értőknek, hogy ellentmondás van a közös jog bizonyításáról szóló tanítása és az erre

¹⁴⁸⁷ „*Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat.*” Dig. 22.3.2; Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 127.

¹⁴⁸⁸ Ub. Burgenlandes I. 189. sz. (139) (RP 33. sz.)

vonatkozó magyar szokások között. Akkor már csak egyetlen formája élt a per közben végzett bizonyításnak, a közös vizsgálat, amely mindkét felet terhelte. Kitionics János ezért kritikát fogalmazott meg a magyar szokásokkal szemben. Az élő szokások bírálatával nagyon ritkán találkozunk a jogkönyvekben, hiszen e műfaj lényege éppen abban állt, hogy megpróbálta a szokásokat hüen visszaadni. Kitionics a közös jog bizonyításról szóló alapelvét azonban olyan fontosnak tartotta, hogy megjegyezte, helyesebb lenne, ha a magyar jog is ezt az elvet követné, nem pedig a felek egymás elleni igyekezetükkel az ügyet elhomályosítanák.¹⁴⁸⁹

Ha jó példát akarunk keresni arra, miként vesztette el a jelentőségét egy korábban fontos bizonyítási módszer, vissza kell térnünk a perbe lépés előtti, egyoldalú vizsgálatához. Erre a vizsgálatra a hatalmaskodási ügyeknél a kései középkorban, mintegy másfél évszázadon keresztül feltétlenül szükség volt, a kézbesítéses idézés bevezetésével azonban ez a módszer már alkalmazhatatlan volt. Verbóci még élő szokásként írta le alkalmazását, a Négyeskönyv korára azonban mindenféle erejét elveszítette.¹⁴⁹⁰ Érdekes a Négyeskönyv erre vonatkozó részét szó szerint idézni: „Ha a tanúkat peren kívül, törvényszékről kiadott bírói parancs rendje nélkül, perbe lépés, vagy bocsátkozás előtt, bármilyen ügyben, káptalanban, konventben, vagy más hiteleshelyen, vagy az ő tanúbizonyosságuk jelenlétében bárhol egyoldalú kérésre, vagy pedig egy, a törvényszéken kívül, bárki kérésére, jogtalanul kért és kibocsátott parancslevél hatálya folytán hallgatják ki, akkor az ő vallomásuknak vagy tanúságuknak semmilyen bíróságon semmiféle érvényt nem kell tulajdonítani annak a pernek az eldöntésekor.”

A panasz egyoldalú vizsgálatával tehát még az 1540-es években is többen próbálkoztak, habár nem sok fogantja volt törekvésüknek. A Négyeskönyv körültekintően fogalmazott: azt mondta, hogy a végső ítélet meghozatalakor nem kell figyelembe venni az egyoldalú vizsgálatot. Ez önmagában nem volt új. Láttuk már, hogy ennek korábban sem volt a végítéletben bizonyító értéke, mégis kötelező kelléke volt a hatalmaskodási pereknek. Most azonban nemhogy kötelező kellék nem volt ez, hanem valósággal jogtalan dolognak számított, ha valaki erre szóló parancslevelet kért a bíróságtól. Az eljárás azonban nem szűnt meg. A kora újkorban ezt hívták oldalagos tanúságtételnek (*collateralis attestatio*). A ma már elavult 'oldalagos' szót bátran mondhatjuk egyoldalúnak, hiszen a lényege az volt, hogy csak az egyik fél kérésére végezték el.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸⁹ Kithonich, *Directio methodica* VI. 4. (166). Kitionics János előtt már a Négyeskönyv is felsorolt néhány alapvető különbséget a közös jog és a magyar szokások között. *Quadripartitum*, Praefatio

¹⁴⁹⁰ *Tripartitum* III. 27. 4–6.§; *Quadripartitum* III. 36.

¹⁴⁹¹ Kithonich, *Directio methodica* VII. 7–9. (217–219) Kászoni János „*oldalaslág való vallatásnak*” nevezte.

Ha a felperes a panaszát bizonyítani akarta, ezt az általunk ismert legrégebbi módszer szerint tanúbizonyítással tehetette meg.¹⁴⁹² Három bekezdéssel feljebb láttuk már, hogy Móric fia Péternek 1232-ben a nádori törvényszék előtt is így kellett volna bizonyítania állítását. Nem tudjuk, hogy mikor alakult ki e módszer, azt pedig már láttuk, hogy a peres szokások gyakran változó világában nem célszerű ősi eljárást keresni. Neve – úgy tűnik – csak később alakult ki, *humanum testimonium*nak hívták, ez az előbb emlegetett forrásban sem szerepelt, ott azt várták volna el a felperestől, hogy tanúkat állítson (*testes adduxit*), de más forrásokban tanúállításnak (*productio testium, testimonialis productio*) is mondták.¹⁴⁹³

A tanúbizonyítás régebbi módszere szerint a felperes a bíróságon előadta a keresetét, erre az alperes válaszolt, mire a bíróság ítéletet hozott arról, hogy mindketten igazolják állításukat. A felek vagy ügyvédjeik a következő tárgyalási terminusra néhány tanút hoztak magukkal, akik vallomással megerősítették a felek igazát. Ezzel feladatuk véget is, a bíróság egyéb kérdést nem tett fel nekik. Az újabb módszer az Árpád-kor utolsó évtizedeiben terjedt el. Ettől kezdve a tanúkat nem kellett a kúriába elutaztatni, hanem a felek megnevezték azt a hiteleshelyet, amely a legközelebb feküdt hozzájuk, majd a bíróval parancslevelet írtak oda. A parancslevél tartalmazta az oklevél kibocsátójának, azaz a bírónak a nevét, az oklevél címzettjét, azaz a hiteleshelyet, megnevezte mindkét peres felet, leírta a hatalmaskodást, amelyben szerepelnie kellett a hatalmaskodás helyének, idejének és a tett rövid összefoglalásának. Ezen kívül tartalmazta azt a parancsot, hogy a hiteleshely hallgassa meg a tanúvallomásokat, és erről egy, az oklevélben megnevezett időpontra választ készítsen.¹⁴⁹⁴ E parancslevéllel a peres fél vagy az ügyvédje visszautazott a lakóhelyére, és összegyűjtötte ismerőseit vagy familiárisait. Ők lettek a tanúi. A tanúk nem tettek esküt. Felolvasták nekik a hiteleshelynek szóló parancslevélben szereplő panaszt, amelyről megkérdezték őket, majd a tanúk szinte kivétel nélkül megismételték a felperes panaszát.

Nemes ember csak nemes tanúkat állíthatott. A jelentésbe az első három tanú szavait és a tanúk egy részének nevét írták be, a többieknek vagy csak a számát, vagy megelégedtek annak említésével, hogy még sokan mások is ott voltak a tanúvallatáson. A tanúk száma nagyon különböző lehetett. Csak ez első három mondta el a vallomását, a többiek feltett kézzel és ujjakkal, egyetlen felkiáltással megerősítették az előttük szólókat. E módszert 1329-ben az ország szokásának nevezték, de így beszélt róla a Nagy Lajos korában készült formuláskönyv írója is. Ő a tanúbizonyítási jelentés formulájához írott glosszájában helytelen,

¹⁴⁹² A tanúbizonyítás rendszerének leírását Hajnik Imre végezte el. Hajnik, *Perdöntő eskü*, 5; uő., *Bírósági szervezet és perjog*, 276.

¹⁴⁹³ 1314: Zichy okmt. 236. sz. (204); 1334: AO III. 71. sz. (90); 1342: Ub. Burgenlandes IV. 556. sz. (355)

¹⁴⁹⁴ 1322: DL 60182. (AOKI VI. 523, 524, 622. sz.)

ámde megváltoztathatatlan szokásnak mondta ezt. Ha visszaidézzük Kitionics szavait a magyar bizonyítási eljárásról, láthatjuk, hogy a jogszokások összefoglalóitól nem állt távol a szokások kritikája. A glossza készítője szokásként írta le azt is, hogy az első három tanún kívül még tizenkettő nevét kell feltüntetni a jelentésben.¹⁴⁹⁵ Összesen tehát legalább tizenöt tanút kellett állítania a peres félnek. E szokást több-kevesebb pontossággal be is tartották. A váradhegyfoki konvent elé 1329-ben 28 név szerint megnevezett tanút vitt két perlekedő, valószínűleg a két felperes. Közülük háromnak írták le a vallomását, a többinek csak a nevét. Akár az alperesek, akár a felperesek voltak többen, mindegyikükre egyenként vonatkozott a tizenöt tanú állításának előírása. Két felperes esetén például mindegyikük 15-15, azaz összesen harminc tanút állított. Rajtuk kívül pedig még oly sok más nemest vittek a konvent elé, hogy számukat az oklevél fogalmazója meg sem tudta mondani, de összesen százra becsülte őket.¹⁴⁹⁶ Az egri káptalan elé 1349-ben 15 név szerint megnevezett tanút vitt az felperes, de a jelentésben megemlítették, hogy rajtuk kívül más nemesek is megerősítették a tanúk szavait.¹⁴⁹⁷ A jászói konvent előtt 1357-ben 15 név szerint említett és „még sok más nemes” tanúskodott ugyancsak a felperes mellett, az utóbbiak nevét azonban már nem jegyezték fel.¹⁴⁹⁸

A kései tanúbizonyítás sokban hasonlított az egyoldalú vizsgálathoz, de ha összehasonlítjuk a kettőt, kilenc különbség is feltűnik. A tanúbizonyítást csak hiteleshely tanúsága mellett végezték, míg a vizsgálatban a megyék is részt vehettek. Mindig csak egy tanúbizonyítást végeztek, vizsgálatból ellenben három kellett ahhoz, hogy a panaszt kétségtelenül igazolják. A tanúbizonyításnál a tanúk neveit, vagy legalábbis egy részük neveit, feltüntették a jelentésben, a vizsgálatban azonban ezt nem tették meg.¹⁴⁹⁹ A tanúbizonyítás esetében nemes számára csak nemesek jelenhettek meg tanúként, a vizsgálatban azonban nem nemeseket is kikérdeztek. A tanúbizonyítást közbenszóló ítélet, a vizsgálatot pedig egyszerű parancs rendelte el. A tanúbizonyításnál az első három tanúskodó tanúságtételét röviden ismertette a jelentés, a vizsgálatnál elég volt annak rögzítése, hogy a tanúk mindenben megerősítették a panaszt. A három legfontosabb eltérés azonban az volt, hogy a tanúbizonyítást maga a peres

¹⁴⁹⁵ 1329: „*alios eorum testes veros nobiles et honestos, quos produxerant coram nobis circumstantes interrogassemus, ut tres prenominati priores testes ipsorum, una voce et uno ore, rite et legitime hoc idem de verbo ad verbum proclamando testificantes perhibuerunt testimonium veritati*” Zichy okmt. I. 345. sz. (326–328); „*in hoc regno satis et abusiva et pessima consuetudo, que tamen nunquam poterit aboleri et deleri seu dimitti*” Kovachich, *Formulae*, 127. sz. (78); Hajnik, *Perdöntő eskü*, 8, 1. j.

¹⁴⁹⁶ Zichy okmt. I. 345. sz. (326–328)

¹⁴⁹⁷ AOKl XXXIII. 834. sz. (410–411)

¹⁴⁹⁸ AO VII. 59. sz. (114–118)

¹⁴⁹⁹ A Lajos-kori formuláskönyv a saját név – mai szóval a keresztnév –, az apa és a birtok nevének feltüntetését követelte meg. Kovachich, *Formulae*, 127. sz. (78)

fél végezte, a vizsgálatot azonban a királyi, nádori, báni vagy a vajdai ember, másrészt hogy a tanúbizonyításra a perbe lépés után került sor, míg a vizsgálatra a per kezdete előtt, harmadrészt, hogy a tanúbizonyítást elvileg mindkét fél elvégeztethette, a vizsgálatot azonban csak a felperes.

Sok hasonlóságot is felfedezhetünk a két eljárás között. Itt is, ott is tanúk bizonyították a panaszt, amelyet mindkét esetben a felperes fogalmazott meg, és ő bonyolította le az egész eljárást, ő állította tanúkat a hiteleshely elé, és ő vitte őket a királyi és a nádori ember elé is. Mindkét esetben ő gondoskodott a parancslevélnek a hiteleshelybe viteléről, illetve a válaszlevélnek a kúriába juttatásáról. A bizonyítandó cselekedetről ugyanazokat az adatokat kellett ennek is, annak is közölnie. A tanúbizonyítás éppúgy, mint az egyoldalú vizsgálat, a panasz előzetes bizonyítására szolgált, amelyet további bizonyításnak kellett követnie. Minden hasonlóság ellenére, a 13. század végén mégis úgy látták jónak, hogy bevezetik az *inquisitio* új eljárását is a *humanum testimonium* mellett.

Az egyoldalú vizsgálat csak lassan tudta kiszorítani a nagy hagyományú tanúbizonyítást. Jó háromnegyed évszázadig, egészen az Anjou-kor végéig egymás mellett élt a két módszer, és minden jel arra utal, hogy a felperesen múlt, hogy melyiket választja. Az Anjou-kor közepére a társadalom mind jobban megbarátkozott az egyoldalú vizsgálattal. A hatalmaskodási ügyekben folyamatosan nőtt a vizsgáló oklevelekkel bizonyított keresetek száma. Az 1320-as évek végétől kezdve már formulaszámba ment a kúriában, hogy ha a felperes nem volt képes panaszát bizonyítani, akkor azt állapították meg, hogy sem tanúkat nem állított, sem pedig vizsgáló okleveleket nem mutatott be.¹⁵⁰⁰ Két Valkó megyei nemes 1345-ben úgy kötött békét egymással, hogy az egyikük vállalta, hogy ha a jövőben a másikon hatalmaskodna – több erőszakos tett megnevezésével írták körül e fogalmat – és azt a másik fél vizsgáló oklevelekkel bizonyítaná, akkor mindenféle bírói eljárás nélkül hatalombajban való elbukásért bűnhődjön.¹⁵⁰¹ Az efféle ügyletek teljesen megszokottak voltak a korabeli Magyarországon. Mivel a tanúbizonyításhoz feltétlenül perbe kellett volna lépni egymással, az *inquisitio* elvégeztetéséhez azonban nem, ezért választották a hatalmaskodások igazolásához a vizsgálattal történő bizonyítást.

Ha arra keressük a választ, hogy a vizsgálatot miért vezették be a tanúbizonyítás mellett, majd az miért szorította ki a tanúbizonyítást, ez utóbbi ügyben találjuk meg a magyarázatot: azért,

¹⁵⁰⁰ 1329: „*assertionem suam predictam nec humano testimonio comprobare assumpmebat, nec aliquibus litteris inquisitoriis ad trinariam nostram inquisitionem declarare valebat*” DL 57294. Hasonló 1329-ből: AOkI XIII. 465. sz. (285–286). Más későbbi példák: 1339: AOkI XXIII. 472. sz. (224); 1342: uo. XXVI. 113. sz. (119–120); 1344: AOkI XXVIII. 491. sz. (283); 1349: AO V. 178. sz. (314)

¹⁵⁰¹ AOkI XXIX. 692. sz. (387)

mert a vizsgálat megelőzte a pert. Ha egy hatalmaskodás kárvallottja nem tudta a panaszát kielégítő módon vizsgálattal igazolni, akkor egyszerűen nem jelent meg a bíróság előtt. Így csupán a parancslevél, helyesebben a parancslevelek árát és az ügyvédi költségeket vesztette el, ha azonban a tanúbizonyítás nem sikerült, akkor könnyen elbukhatta az egész pert.

A tanúbizonyítás csak látszólag volt mindkét fél számára elvégzendő feladat. Hatalmaskodási perekben a 14. század során, néhány kivételtől eltekintve, csak a felperesnek kellett tanúkat állítania. Tőle, miután előadta panaszát, a bíró megkérdezte, hogy vállalja-e a tanúbizonyítást, melyet ekkor már az ország régi szokásának neveztek. Így jártak el akkor is, ha a felperes nem mutatta be a három megkövetelt vizsgálatról szóló jelentést. Ebben az esetben utólag kérték tőle a tanúbizonyítást.¹⁵⁰² Ez a bírói kérdés valószínűleg mindig háromszor hangzott el.¹⁵⁰³

A háromszori bírói kérdés, illetve felszólítás általában is a magyar jog régi szokása volt. Háromszor kiáltották ki a pert a kúriában, de ez történt a közgyűléseken is, ahol a levelesítő jegyzékbe felvett személyeket háromszor kiáltották ki, azaz idézték meg, és csak akkor került be nevük a végleges jegyzékbe, vagyis akkor nyilvánították őket közismert bűnözőknek, ha nem jelentkeztek.¹⁵⁰⁴ Pervesztes lett az alperes akkor is, ha nem büntett, hanem egyéb ügyben, pl. hatalmaskodás miatt az alperes, vagy annak ügyvédje megjelent ugyan, de háromszori felszólításra sem adott választ a bíróság előtt.¹⁵⁰⁵ Háromszor szólították fel a közgyűlésen a megyei tisztségviselőket és az esküdteket, hogy erősítsék meg a panaszos keresetét.¹⁵⁰⁶ Háromszor kérdezte meg a bíró a felperest, hogy van-e vizsgálatról szóló oklevele vagy más irata panasza alátámasztására.¹⁵⁰⁷ Ugyancsak háromszor kérdezték meg azt is a perdöntő tanúbizonyításra kötelezett féltől, hogy mit választ: az esküt-e, avagy a bajvívást.¹⁵⁰⁸ Ha a felek azt mondták a bíróság előtt, hogy kiegyeztek, és megszüntetik a perüket, az egyezséghez a bíró csak azután járult hozzá, hogy háromszor megkérdezte őket, és mindig igenlő választ

¹⁵⁰² 1323: A felperes „*ob maioris iustitie evidentiam*” végezze el a tanúbizonyítást „*prout etiam equitatis ordo suadebat et regni ab antiquo approbata composcebat.*” DL 101660. (AOkl VII. 178. sz.); 1332: AO II. 538. sz. (630)

¹⁵⁰³ 1330: „*A nec litteris inquisitoriis declarabat, nec ad trinariam inquisitionem nostram humano testimonio conprobabat*” Zichy I. 367. sz. (359–360); 1342: „*ad nostram trinariam requisitionem A prefatam causam humano testimonio iuxta huius regni consuetudinem ab antiquo approbatam conprobare promptum fore et paratum*” DL 51165. (AOkl XXVI. 112. sz.)

¹⁵⁰⁴ 1273: „*filiu Jurk, Kondakur videlicet et Thomas esse fures, latrones et per omnia malefactores extiterunt accusati publice proclamando, qui iuxta regni consuetudinem legitime presentibus omnibus ad iustificandum se semel, secundo et tertio evocati, nec ad primam, secundam, tertiam, imo ad nullam congregationem nostram venire procurarunt, unde... duximus esse condemnandum*” ÁUO IX. 22. sz. (38–40) (RP 162.sz.); 1288: Bándi, Körmend, 4. sz. (124) (RP 234.sz.); Istványi, A generalis congregatio, 60.

¹⁵⁰⁵ 1335: Zala oklt. I. 202. sz. (289–290); 1337: AO III. 289. sz. (438–440)

¹⁵⁰⁶ Istványi, A generalis congregatio, 80.

¹⁵⁰⁷ 1329: AOkl XIII. 64. sz. (45); 1330: AOkl XIV. 314. sz. (197)

¹⁵⁰⁸ 1342: AOkl XXVI. 224. sz. (185) és 601. sz. (400); 1343: uo. XXVII. 337. sz. (226); 1465: Perényi lt. 511. sz. (249–250)

adtak.¹⁵⁰⁹ Háromszor kérdezték meg azt is a felektől, hogy a megtörtént határjárás eredményét elfogadják-e.¹⁵¹⁰ Ugyanígy háromszor hirdették ki a birtokba iktatást.¹⁵¹¹ A három vásári kikiáltásról már volt szó.

A bizonyítás az Árpád-kori, sőt még az Anjou-kori hatalmaskodási perek többségében is kétszintű volt. Ha az felperes végzett a tanúbizonyítással vagy bemutatta a vizsgáló okleveleket, és az alperes jelen volt a tárgyaláson, akkor ő természetesen tagadta az ellene felhozott állításokat. Ez után került sor a végső, azaz perdöntő bizonyításra. Ebből általában többet ajánlottak fel, és a felekre volt bízva, hogy melyiket választják. A bizonyítást a bíró rendelte el, részben saját döntése alapján, részben valamelyik fél kérésére. Ez úgy történt, hogy valamelyik fél javaslatot tett valamelyik perdöntő bizonyításra, ezt a másik vagy elfogadta, vagy nem. Ha nem fogadta el, akkor rajta volt a sor, hogy egy másik végső bizonyításra tegyen javaslatot. A javaslattétel joga ugyan a feleket illette meg, de az előterjesztést a bíróság fogadta el, és az rendelte el.

A próbák közül Magyarországon a tüzes vas próba terjedt el. A forró vas megfogása után az égett kezet bekötötték és lepecsételték, majd három nap múlva feltörték a pecsétet, és megvizsgálták a sebet. Ha a seb gyógyulni kezdett, a magát a próbának alávető fél lett a per nyertese, a másik fél pedig pervesztessé vált. A próba szolgálhatta az alperes felmentését, ebben az esetben tisztító próbáról beszélünk, és a felperes keresetének igazolását. Hogy kit terhelte a bizonyítási kényszer, azt a bíró sem ekkor, sem később nem a saját belátása szerint döntötte el, hanem több szokás szabályozta.¹⁵¹² A váradi tüzes vas próba lajstrom nagyon sok esetet tartalmaz ugyan, de jegyzőkönyv jellegéből fakadóan igen szűkszavú, így az egyes esetek elbírálásakor alkalmazott elveket nem találjuk meg benne. Kellő óvatossággal azonban a több évszázaddal későbbi szokásokat visszavetíthetjük a váradi regisztrum korába.

Az egyházak részvételét a próbákban az 1215-ös lateráni zsinat tiltotta el. Magyarországon az 1279-es budai zsinat ismételte meg e tiltást.¹⁵¹³ A magyar zsinat e rendelkezése azonban már egy évtizedek óta nem alkalmazott eljárás történetét zárta le.¹⁵¹⁴ A 13. század második felétől kezdve már csak három végső bizonyítási módszer maradt: az eskü, a párbaj és az okleveles bizonyítás. Egy 1314-ben kelt oklevél nagyon pontosan fogalmazott: minden ügyet oklevelek

¹⁵⁰⁹ 1338: AOkI XXII. 250. sz. (158)

¹⁵¹⁰ 1335: Perényi lt. 50. sz. (42); uo. 357. sz. (180)

¹⁵¹¹ 1406: Perényi lt. 303. sz. (154)

¹⁵¹² A magyar jogtörténeti irodalom mesterséges ügýtípusokat kialakítva próbálta meghatározni a korabeli bizonyítási kényszert, de ezt a források nem támasztják alá. Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 395. A váradi regisztrum minden tolvajlasi, latorsági, bűbájossági esetében valóban az alperes tisztította magát, a hatalmaskodásiakban azonban – mint azt korábban már láttuk – hol a felperes, hol az alperes vitte a vasat.

¹⁵¹³ Monumenta Arpadiana, 569.

¹⁵¹⁴ Solymosi László 'istenítélet'szócikk KMTL

bemutatásával, vagy eskü letételével, avagy bajnokok összecsapásával szokás eldönteni, a különlegeseket azonban csak e két utóbbival.¹⁵¹⁵ Különleges ügynek minősült a hatalmaskodás.

Kezdjük a szokásban említett sorrendben, az esküvel, helyesebben mesterséges, de igen találó nevén, a perdöntő esküvel! Ennek – akárcsak a próbának – két fajtája volt: a tisztító, amelyet az alperes, és a fejre teendő (*ad caput iuramentum*), amelyet a felperes tett. A tisztító eskü során az alperes és eskütársai arra esküdtek meg, hogy az alperes a felperes keresetében ártatlan. A fejre teendő eskü során a felperes és társai a felperes keresetét mondták igaznak.

A 13. század végétől kezdve a hiteleshelyek előtt tették le a perdöntő esküket. Az erre szóló parancsot a hiteleshelynek címezték, az eskü lefolyásáról szóló válaszlevelet pedig a hiteleshely fogalmazta és írta meg. A perdöntő eskün, akárcsak a tanúbizonyításon, nem vett részt királyi, nádori, vajdai vagy báni ember. A parancslevél az eskü helyét, idejét, az esküt tevő nevét, az eskütársak számát, az eskü tartalmát és azt a dátumot tartalmazta, amikor az esküről szóló oklevelet a kúriában be kellett mutatni. A nevek alakjait ugyanúgy adták meg, akárcsak a tanúbizonyításnál. A 15. századtól kezdve az esküre utasító parancsok itt is azt írták elő a hiteleshelynek, hogy az eskütársak saját és birtokneveit adja meg.¹⁵¹⁶ Ha a nemesi jogot tekintjük, a középkori Erdélynek nem volt külön joga, ott ugyanazok a szokások éltek, mint az ország többi részén. A csekély számú eltérések közé tartozott, hogy az eskütársak nevét ott nem foglalták oklevélbe, megelégedtek azzal, hogy csak az esküt tevők számát közölték.¹⁵¹⁷ Az is rendkívülinek számított, ha valaki nem személyesen, hanem megbízottján keresztül esküdt.¹⁵¹⁸

A perdöntő eskün mindkét félnek részt kellett vennie. A nem esküvő, azaz passzív fél feladata az volt, hogy „megnézze és meghallgassa” az esküt.¹⁵¹⁹ Igaz ez egyébként mindenféle perdöntő bizonyításra. Párbajt természeténél fogva csak ketten vívhattak, de a próbákon is ott

¹⁵¹⁵ 1314: „*verum quia ex Hungarici regni approbata consuetudine universe cause quomodolibet emergende iuxta sententiam iudicariam exhibitione instrumentorum, depositione iuramentorum et pugilum congressione decidi solent et terminari, speciales vero testimonii productione conprobate solummodo horum duorum articulorum decisione scilicet depositione iuramenti vel pugilum congressione consueverunt terminari*” Zichy okmt. I. 236. sz. (204) (AOKI VI. 314. sz.); 1323: „*unde quia universarum causarum diffinitio aut per instrumenti exhibitione vel iuramenti depositione aut pugilum congressionem ordine iudiciario heberi solet*” DF 285888. (AOKI VII. 464. sz.);

¹⁵¹⁶ 1425: „*seriem cum propriis et possessionum coniuratorum nominibus*” DL 92672.

¹⁵¹⁷ 1461: Bánffy oklt. II. 38. sz. (42–43)

¹⁵¹⁸ Szilágyi Erzsébet kétszázadmagával esküdt a Perényiek fejére 1465-ben. Helyette azonban, ahogy az oklevél mondta *in persona et in animum*, Balázs deák munkácsi várnagy esküdt a budai Szent György kápolnában. DL 16210, 16263.

¹⁵¹⁹ Egy tisztító eskün 1333-ban „*ad videndum et audiendum iuramenti supradicti*” kellett volna a felperesnek megjelenni. DL 40660. (AOKI XVII. 516. sz.)

kellett lennie mindkét félnek, annak is, amelyik nem vitte a vasat.¹⁵²⁰ Ha a passzív fél nem vett részt az eskün, azt attól még megtartották, és érvényes volt, azonban a hiteleshelynek kötelessége volt ezt az oklevélben feltüntetnie. Az esküt nem tevő fél részvétele az eskün a saját érdeke volt. Ha az eskü során megsértettek valamilyen szokást, azt neki kellett a bíróság elé tárni, és így előnyre tehetett szert az eskü szabályait be nem tartó és megsértő ellenfelével szemben.

A hiteleshelyek a perdöntő eskü esetében – éppúgy, mint minden rájuk rótt bírósági feladatban – szintén passzív szerepet játszottak. Feladatuk a tanúbizonyosság adása és az arról szóló hiteles oklevél kiadása volt. A hiteleshelyeknek szóló, tanúbizonyosságra utasító bírói parancsleveleknek és a hiteleshely által készített válaszoknak semmi közük nem volt a modern értelemben vett hivatali levelezéshez. A leveleket az érdekelt felek hozták-vitték, rajtuk múltott, hogy ezekből mit és hogyan hajtottak végre, miként az is, hogy melyik levél készüljön el, és melyik ne.

Az eskü súlyos, lelkiismeretet terhelő cselekménynek számított, a hamis eskü pedig komoly bűnnek, amely alól az a fél, amelyik nem volt teljesen biztos az igazában, inkább kibújt. Az eskü elrendelése sokszor segítette a két fél közti megegyezést, hiszen a bíró vagy az eskü fenyegető súlyával, vagy a másik fél esküjének lehetőségével rá tudta bírni a feleket az egyezésre. Az utóbbira példa egy, néhány esztendővel a tatárjárás előtt folyó ügy. Itt a felperes két előkelő embert – a barsi ispánt és egy veszprémi kanonokot – maga mellé véve, a bíró parancsára éppen arra készült, hogy letegye az esküt az alperes fejére arról, hogy azok kétszer is megverték a nádor poroszlját, és kárt okoztak neki, amikor az alperesek megkérték, hogy álljon el az ellenük elrendelt eskü letételétől.¹⁵²¹

Ha a felperes előzetesen *humanum testimonium*mal bizonyította keresetét, akkor az alperestől háromszor megkérdezték, hogy mit választ perdöntő bizonyításként, párbajt, avagy esküt.¹⁵²²

A tanúállítással bizonyított ügyeket vagy eskü letételével vagy bajvívással szokás végleg elbírálni – mondta ugyanis a magyar szokás.¹⁵²³ Ha az esküt választotta, akkor a felperesnek

¹⁵²⁰ A váradi regisztrumban többször feltüntették, hogy a bíró mindkét felet (*illos, utramque partem*) elküldte Váradra. Váradi regisztrum 2 (331), 221 (8), 234 (115), 291 (47), 313 (364), 317 (368), 337 (207), 338 (245), 380 (133) sz.

¹⁵²¹ „*rogaverunt, ut indulgeret eis, quod contra eis debebat facere sacramentum*” HO VI. 30. (RP 43. sz.) További példa nem hatalmaskodási ügyben: „*cum igitur ad complendum sacramenti debitum astitissent, populi pretaxati recognescentes se, a sacramento illos retraxerunt et preces assiduas porrigentes*” PRT I. 647. (RP 8. sz.)

¹⁵²² 1342: AOkl XVI. 224. sz. (185); 1349: uo. XXXIII. 834. sz. (410)

¹⁵²³ 1323: „*verum quia approbatissimum et consuetudinarium ius regni causas productione testimoniorum comprobatas duplici articulo, scilicet duello et iuramento consuevit diffinire*” DL 101660. (AOkl VII. 178. sz.); 1325: „*unde quia regni Hungarie consuetudine exigente universe cause testimonio conprobate uno istorum duorum articulorum videlicet depositione iuramenti aut dimicatione duelli debitum finem sortiri conueverunt*”

eskütársaival együtt az alperes fejére kellett esküdni, ha a párbajt, akkor a felperes egy gyakorlott, az alperes pedig egy gyakorlatlan bajnokot kellett, hogy a küzdőterre állítson.¹⁵²⁴ A magyar jog átfogó elvei pontosan megállapíthatók ezekből a szokásokból. A többféle perdöntő bizonyítási eljárásból az alperes választhatott. Azt kötelezték perdöntő bizonyításra, aki korábban jobban bizonyított, és olyan bizonyításra kötelezték, ami neki volt kedvezőbb, vagy ami az ő állítását bizonyította. Ha a felperes elegendő előzetes bizonyítékot mutatott be, akkor neki ítélték az alperes fejére teendő esküt, ha nem, akkor ellenfelének a tisztítót. Ha a felperes nem tudott előzetes bizonyítékokat előadni, azaz nem vállalta a tanúbizonyítást, később pedig elégséges számú vizsgáló oklevelet sem mutatott be, akkor az alperes számára tisztító esküt ítélték. Ebben az esetben nem ítélték párbajt.¹⁵²⁵ E szokás, mint ahogy azt a Lajos-kori formuláskönyv egyik glosszájának írója is megjegyezte, a közös jognak abból az elvéből származott, hogy ha a felperes nem bizonyítja keresetét, az alperest felmentik.¹⁵²⁶ Ha a felperes elegendő bizonyítékot mutatott be, de az alperes tagadta a hatalmaskodást, akkor a saját fejére teendő esküt kérhetett a felperestől. Ha azonban ezt ő visszautasította, akkor az alperesnek kellett tisztító esküt tennie.¹⁵²⁷ Aki nem vett részt a perdöntő bizonyításban, az elveszítette a pert.¹⁵²⁸

A perdöntő esküt a felperes vagy az alperes eskütársaival együtt tette le. A szokások az összesen esküt tevők számát adták meg, így pl. ötvenedmagával vagy századmagával leteendő esküről beszéltek. E szavak önmagukért beszélnek: a számba bele kell érteni az esküt tevőt is. Ha tehát valakit ötvenedmagával esküre köteleztek, akkor neki és 49 eskütársának kellett esküt tennie.¹⁵²⁹ Nemes ellen csak nemes esküdhett, kizárólag férfiak. Az eskütársak

AO II. 160. sz. (177–178) (AOkl IV. 28. sz.); 1330: „*verum quia approbatissimum et consuetudinarium ius regni universas causas duplici articulo, scilicet duelli certamine aut iuramenti depositione consuevit diffinire*” DL 72269. (AOkl XIV. 45. sz.)

¹⁵²⁴ Fejre teendő eskü: 1349: AOkl XXXIII. 834. sz. (410–411), párbajt: 1329: AOkl XIII. 392. sz. (244–245); 1330: uo. XIV. 45. sz. (31–32). A fejre teendő eskü latin nyelvű mintája 1324-ből: DRH 1301–1457. 79, 1328-ból: uo. 83.

¹⁵²⁵ 1324: „*A actionem eorum conprobare non assumptionibus*” DL 68199; 1326: „*A suam assertionem testimonio conprobare non assumpsit*” DL 40481. További példák: AOkl X 121. sz. (95–96), 219. sz. (149); 1339: uo. XXIII. 472. sz. (224).

¹⁵²⁶ „*Juxta quam partem est notandum, quod secundum juris scripti ordinem si actor propositionem suam testibus vel aliquo documento non probaverit, tunc iudex suus ordinatus vel omnino ream partem quietabit ab impetitione dicti actoris, vel dumtaxat ipsum solum faciat juvare super omnibus requisitionibus actoris prenotati. ... Et ideo dicunt canoniste: Actore non probante, si reus non prestiterit, absolvetur.*” Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 47. sz. (29)

¹⁵²⁷ 1486: DL 60871.

¹⁵²⁸ 1342: Ub. Burgenlandes IV. 556. sz. (354–356)

¹⁵²⁹ 1421: ZsO VIII. 1165. sz. (355–356); 1425: uo. XII. 44. sz. (43–44) Igaz ez természetesen más számokra is: a tizenkettedmagával leteendő eskü tizenegy eskütárs és az esküre kötelezett személy esküjét jelentette. 1510: Ocskai okmt. 284. sz. (328–329) Egy huszonötödmagával leteendő tisztító eskü az esküvő és huszonnégy „hozzá hasonló” nemes esküjét jelentette 1343-ban: „*vigesimo quinto se hominibus sibi similibus se incluso*”. DF 247981.

kiválasztására tanácsos volt odafigyelni. Az esküt „megnéző és meghallgató”, passzív fél több olyan formai kifogással is élhetett, amely meg is semmisíthette az esküt. A kifogások között gyakran fordult elő az az érv, hogy az eskütársak nem mind voltak nemesek.

A nádori bíróság döntése értelmében a szepesi káptalan előtt tett esküt 1421-ben Sóvári Sós Péter és 49 társa az alperes fejére. Az eskütársaknak több kelet-magyarországi megyében volt a lakhelye, a káptalan esküről szóló jelentése megyék szerint csoportosította őket. Az esküvők nem egyszerre, hanem külön-külön mondták el esküjüket. Alighogy az egyetlen szepesi illetőségű nemes elmondta esküjét, mozgolódás támadt, mivel ő állítólag nem volt nemes. Sóvári nem késlekedett, azonnal előállított egy kétségtelen nemességű eskütársat, aki, ugyanúgy, mint a többiek, letette az esküt. A káptalan híven beszámolt a bíróságnak a történetekről, a hiba lehetőségének ilyenfajta azonnali korrekciója nem rontott az eskü értékén, mert az ellenfél nem tett panaszt miatta.¹⁵³⁰

A királyi különös jelenlét bírósága 1425-ben egy közbenszóló ítélettel a Gersei Petők egyik familiárisának meggyilkolása ügyében úgy ítélte, hogy Gersei Pető László ötvenedmagával tegyen esküt a gyilkossággal vádolt Nádasdi Osvát fejére a vasvári káptalan előtt. Gersei és 49 társa az előírt időpontban letették az esküt, az erről szóló jelentést Gersei ügyvédje be is mutatta bíróság előtt. Megjelent azonban ott Nádasdi ügyvédje is, aki kijelentette, hogy az eskü nem a parancsnak megfelelően történt, abban ugyanis szokás szerint azt írták elő, hogy a felperes ötvenedmagával, nemesekkel tegye le az esküt. A vasvári eskün azonban az eskütársak között két olyan személy is volt, akik nem voltak nemesek. A bíróság ezt hallva, újabb közbenszóló ítéletet hozott: arra kötelezte Gersei Petőt, hogy a két kérdéses nemességű embert állítsa a kúria elé. Ez a következő tárgyaláson meg is történt, a két eskütárs azonban családi okleveleik közül három birtokjogi oklevelet is magával hozott. Ezekből az derült ki, hogy az egyiküknek ősei birtokos nemesek voltak, a másiknak az anyja nemes volt, az apja azonban nem, de anyja az őt illető leánynegyedek birtokban kapta meg rokonaitól, az ilyen házasságból származó gyermekek nemességét pedig ekkor törvényesnek ismerték el.¹⁵³¹ Ezért a bíróság elfogadta az esküjüket, és Gerseinek a Vasváron letett esküjét is törvényesnek ismerte el.

E per kitűnő példa arra is, hogy lássuk, csak maga a bizonyítás milyen szervezőmunkát és milyen költségeket rótt a pereskedő felekre. A felperes ugyanebben az ügyben egy évvel korábban kikiáltott közgyűlésen bizonyította saját igazát, melynek során 117 nemesembert

¹⁵³⁰ ZsO VIII. 1165. sz. (355–356)

¹⁵³¹ ZsO XII. 713. sz. (272–274)

vitt Vasvárra, a vasi törvényszék helyére, hogy tanúskodjanak panasza igazáról.¹⁵³² Most 49-et vitt újfent oda, hogy a káptalani templomban esküdjének meg ellenfele fejére. A 117 tanú közül mindössze ötöt találunk Gersei később eskütársai között, azaz a Gerseiek egy éven belül 161 nemest küldtek vagy szállítottak Vasvárra, és bizonyára etették-itatták is őket. A pert elkezdő Gersei Pető János zalai ispán volt, halála utána a pert megöröklő fia, László már két megyének, Vasnak és Zalának az ispánja volt, így aztán nem esett nehezükre maguk mellé állítaniuk két megye nemességét, mégsem lehetett olcsó mulatság a két bizonyítás elvégzése.¹⁵³³ Mindehhez járultak az ügyvédi költségek, az oklevelek kiállításáért fizetendő díjak. A kiadások talán megtérültek az elítéltek vagyonából vagy a későbbi egyezkedés során. Az esküt tevők által elmondott szöveget az esküformula foglalta keretbe, ami állandó volt, az eskü tartalma azonban az ügy egyediségéhez igazodott. Az eskünek ezt az egyedi részét a bírói közbenszóló ítélet fogalmazta ugyan meg, valójában azonban a felperes panaszát követte; szinte szó szerint azt vette át, vagy úgy, hogy megerősítették, vagy pedig úgy, hogy tagadták azt.

Mivel az esküt tevők száma megegyezett annak a vérdíjával, akinek a fejére esküdtek, vagy aki tisztította magát a felperes vádja alól, ezért találkozunk az esküt elrendelő bírói parancsokban azzal a kifejezéssel, hogy a vérdíj szerint kell az esküt letenni.¹⁵³⁴ A vérdíjak meghatározásánál e kifejezéssel találkozunk a Hármaskönyvben is.¹⁵³⁵ Nemes ellen ötvened-, báró és főpap ellen századmagával kellett esküt tennie, akit arra köteleztek, de tisztítaniuk is ennyi együtt esküvővel kellett magukat az ellenfél vádjai alól. Az esküben, akár saját jogon, akár eskütársként részt vevő bárók és főpapok esküje tíz nemesével ér fel.¹⁵³⁶ A tisztító eskü esetében azonban csak a legritkábban esküdtek a vérdíjjal megegyező számú nemesek. Itt ugyanis, ha az alperes részlegesen már bizonyította az előzetes bizonyítás során az igazát, vagy ha a felperes ugyanekkor csak részleges bizonyítékokat adott elő, akkor csak az ötven törtrészének megfelelő számú nemesnek kellett esküt tennie az alperes mellett.¹⁵³⁷

Miután az Anjou-kor végén az előzetes bizonyítási módszerek közül eltűnt a tanúbizonyítás és csak a vizsgálat maradt, sem változtak a végső bizonyítás szokásai. Az esküt annak a részére ítélték meg, akinek az addigi bizonyítékok alapján nagyobb valószínűséggel igaza volt. Ha a felperes bemutatta a panasza igazolásául szolgáló, vizsgálatról szóló okleveleket, ám a

¹⁵³² ZsO XI. 1425. sz. (573–575)

¹⁵³³ Engel, Archontológia, I, 228.

¹⁵³⁴ „*secundum omagium ipsius I*” ZsO VIII. 1165. sz. (355–356); „*secundum homagium eiusdem iuramentum inponi*” ZsO XII. 713. sz. (272–274) A problémára Hajnik munkáján kívül lásd még: Váczy, A városi polgárok vérdíja.

¹⁵³⁵ „*juxta scilicet homagium suum*” Tripartitum II. 32. 1.§; Quadripartitum III. 40.

¹⁵³⁶ Tripartitum II. 40, 43. 2.§

¹⁵³⁷ Tripartitum II. 32; Hajnik, Perdöntő eskü, 47.

hatalmaskodást az alperes továbbra is tagadta, jött el a fejre való esküvés ideje. Egy 1421-ben kelt nádori ítéletével szavai szerint a fejre teendő eskü a kereset nagyobb igazolására szolgált.¹⁵³⁸

A hatalmas tettek elbeszélése során már többször hivatkoztunk a hatalmaskodással megvádolt személyek ama kijelentésére, hogy ők a panaszos vagy a felperes keresetében teljesen ártatlanok. Láttuk már azt is, hogy számos esetben – legalábbis a saját nézőpontjukat tekintve – igazuk is lehetett. Amit ott a jogos és jogtalan erőszak kapcsán társadalmi szokásként mondtunk el, itt jogi problémaként kell elemeznünk. Miféle ártatlanságra tettek esküt a tisztító esküben részt vevő személyek, az alperes és eskütársai?¹⁵³⁹

Két dunántúli példa jól mutatja az ártatlanság lehetséges értelmezéseit. A Sopron megyei Beledi család két, egymással minden bizonnyal atyafiságban álló tagja fogott bírák közbejöttével egyezett ki az Árpád-kor utolsó évtizedeiben kölcsönös hatalmaskodásaik ügyében. Egyikük állítólag feldúlta a másik birtokrészét, marhákat hajtott el onnan, és ezzel ötven márka kárt okozott a másiknak, a másik huszonöt márka kárt tett szomszédja birtokában. Mint már megfigyelhettük, a dúlás valójában lefoglalást, ezúttal valószínűleg mezei lefoglalást jelentett. Mindegyiküknek huszonötödmagukkal kellett esküt tenniük arról, hogy sem kárt, sem pusztítást nem vittek végbe.¹⁵⁴⁰ A Duna partján fekvő két faluban, a Győr megyei Gönyűn és a Komárom megyei Millértőn két nemes família, a Gönyüiek és a Millértőviek a 14. század eleje óta vívták egyszer még emberölésbe is torkolló harcukat a halászati jogért.¹⁵⁴¹ 1325-ben az országbíró előtt perelték be a Gönyüiek az egyik Millértővit, azzal vádolván, hogy két jobbágyukat a komáromi ispánnal elfogattatta, hat vizafogó hálót és ugyancsak hat hajót – minden bizonnyal nagyméretű, vizafogó csónakokat – pedig elvett tőlük. Ezúttal is a szokásos halászóhelyi lefoglalási ügyről volt tehát szó. A hatalmaskodással vádolt Millértővi Domonkos a győri káptalan előtt huszonötödmagával tett esküt arról, hogy a keresetben ártatlan.¹⁵⁴² A két ügyről a szokásos szűkszavúsággal tudósító forrásaink maradtak csak fenn, nem tudjuk, hogy mivel védekeztek az elkövetők a bíróság előtt. Azt azonban a peres szokásokból már megtudhattuk, hogy a Millértőviek valami olyasmit mondhattak a bíróság előtt, ami inkább az ő javukra billentette az igazság mérlegét, hiszen a tisztító esküt csak ilyenkor ítélték meg.

¹⁵³⁸ „*pro ampliori verificatione actionis A in dictis litteris nostris afirmatoriis explicate*” ZsO VIII. 1165. sz. (355)

¹⁵³⁹ A tisztító eskü latin nyelvű mintája 1324-ből: DRH 1301–1457. 79, 1328-ból: uo. 83.

¹⁵⁴⁰ „*nullum dampnum nullamque vastationem ...intulisset*” HO I. 71. sz. (97–98)

¹⁵⁴¹ Györffy, ÁMTF II. 587; uo. III. 440.

¹⁵⁴² „*in premissis et singulis premissorum expers fuerit et immunis*” HO I. 96. sz. (136–137)

Azt mindkét esetben kizárhatjuk, hogy a hatalmaskodások nem történtek meg, és a panaszok légből kapottak voltak. Az állatok elhajtását, a vizafogó szerszámok lefoglalását és a halászok lefogását nem találhatták ki a panaszosok. Annak a feltételezésnek is búcsút inthetünk, hogy e cselekedeteket egy ismeretlen harmadik fél követte el, és a károsult birtokosok első felindulásukban vádolták ezzel azokat a birtokosokat, akikkel régóta viszályban álltak. Ötven márká értékű állat elhajtása egy Árpád-kori kisalföldi faluban nem történhetett titokban, erről mindenkinek tudnia kellett, miként arról is, hogy ki vagy kik terelhették el a barmokat. A halászszerszámaikkal együtt lefogott halászok is tudták, hogy ki fogta le őket, ki vette el hajóikat és drága hálóikat, ki vitte őket a megyei törvényszék elé. Teljesen valószínűtlen, hogy ők eltévesztették volna a velük szemben fellépő személyét. Feltételezhetnénk azt is, hogy nem maguk a Beledi rokonok, hanem parasztjaik fogták le az állatokat, és a Millértöviiek sem maguk álltak lesben a parton a gönyüi vizahalászokat elfogandó, hanem halászaik csaptak le a gönyüikre, és vitték őket a Komárom megyei törvényszékre. A földesurak ebben az esetben valóban nem voltak személy szerint sem végrehajtók, sem pedig bűnösök. Alattvalóik tettéért azonban ilyenkor is felelősek voltak, az általuk elkövetett károkért pedig elégtételt kellett volna adatniuk velük.

Ezek után már csak az a kérdés, hogy a Belediek, Millértövi Domonkos, nemes eskütársaik és az a több ezer, évente hasonló ügyben esküt tevő személy, akikről forrásaink sincsenek, vajon könnyedén játszottak-e lelkiismeretükkel és tettek-e hamis esküt? Ha ez lett volna a helyzet, aligha maradhatott volna fenn évszázadokon keresztül az eskü mint végső bizonyítási forma. A társadalom nem adott volna hitelt neki, és ebben a bíróságok is követték volna a társadalom véleményét.

Ezután már csak az a megoldás maradt, melyet többször is felvázoltunk. A Belediek és Millértövi vagy maguk hajtatták el az állatokat és fogták le a halászokat, vagy embereik az ő biztatásukra tették meg ezt. Mindkét esetben jogosan cselekedtek: a saját birtokrészükhöz tartozó legelőről hajtották el rokonuk gulyáját, a saját halászóhelyükön foglalták le a hajókat és a hálókat, fogták el a halászokat. Az esküt tevő nem az elkövetett tettben volt ártatlan, hanem a tett hatalmas, azaz jogtalan voltában. A cselekmény nem önmagában volt jogtalanság, nem lett volna akkor sem az, ha közben még vérontás is történt volna. Saját legelőn, saját halászóhelyen az is jogos lett volna. Amikor a huszonnégy eskütárs megerősítette a két Beledit abban, hogy nem követték el pusztítást, és Millértövit abban, hogy ártatlanok a gönyüi halászok elfogásában, arra esküdtek meg, hogy nem jogtalanul történtek e dolgok.

A késő középkori forrásokban, melyek ezeknél jóval bőbeszédűbbek, egészen pontosan megragadható, mit értettek a hatalmaskodással vádolt alperesek ártatlanság alatt. Két Ugocsa megyei bárói, illetve jómódú nemesi családnak, a Perényiek bárói ágának és a Rozsályi Kunoknak 1509-ben történt viszálya jól ábrázolja ezt. A Perényiek birtokközpontjukban, Szőlősön házat építettek maguknak. Az épülethez szükséges fát a Szolyvamocsara nevű erdőn keresztül fuvarozta néhány parasztjuk, amikor a Rozsályiak emberei rajtuk ütöttek. A Perényiek három jobbágyát keményen megverték, a többieket gyalázatos szavakkal illették. A Rozsályiak parasztjai nem lesben álló rablók voltak, hanem ugyanekkor vágta fát a szomszédos Ilonokoszállása erdőben. Mivel a Perényiek azt mondták, hogy mindkét erdő az ő birtokuk, így a parasztok megverése, és az erdő vágása az ő szemükben hatalmaskodás volt. A Rozsályiak ügyvédje azonban úgy válaszolt, hogy a Perényiek jogtalanul indítottak védeneci ellen keresetet. Nem tagadta sem a verést, sem a sebesítést, sem a fa kivágását, hanem azt állította, hogy mindez az alperesek birtokán történt.¹⁵⁴³ Ha valakit a saját erdőmben találok, hogy engedély nélkül hordja a fát, és félholtra verem, jogosan járok el – szöveg az érvelés. Ezzel a Perényiek sem szálltak vitába. Az ő parasztjaik ugyanígy bántak el másokkal. Nem önmagában az erőszak volt elítélendő cselekedet, hanem az, hogy jogtalanul alkalmazták. A verés és a megsebzés azért volt jogtalan tett, mert nem más erdejében történt – mondták a Perényiek. A Rozsályiak oly biztosak voltak ártatlanságukban hogy közös vizsgálatot ajánlottak igazuk bizonyítására. A közös vizsgálatban részt vevők – kiket aztán végképp a helyi nemesi társadalom képviselőinek kell tartanunk –, számára végül azt tették fel kérdésként, hogy a Rozsályiak ártatlanok-e? A társadalom tehát a 16. században is úgy gondolkodott, hogy a birtok védelmében történt erőszak világi értelemben nem bűn. Ez nem egyszerűen társadalmi, hanem jogi vélemény is volt, hiszen a kúria bírósága tette fel e kérdést, és ítélt e kérdésre adott válaszok alapján. Az ítéletben azon fordult meg minden, hogy kinek a földjén történt a fuvarozó jobbágyok megverése: ha a Perényiekén, akkor a Rozsályiak hatalmaskodók voltak, ha a Rozsályiakén, akkor jogosan jártak el. A birtok védelmében végzett, önhatalmú erőszak nem sértette a jogot, sem a társadalom, sem a jog szemében.

A hatalmaskodások során emlegetett ártatlanságnak tehát vajmi kevés köze van a modern büntetőjogban ismert ártatlansághoz. A hatalmaskodási per során ártatlannak bizonyult személyek nagyon is részesei voltak az ellenük felhozott tetteknek, azokat gyakran ők maguk, tevőlegesen követték el, csak ezeket a cselekedeteket nem tartották jogtalannak. A hatalmaskodásoknál követett bizonyítási eljárás során elsősorban ezt az ártatlanságot kellett

¹⁵⁴³ Perényi lt. 735. sz. (357–358)

bizonyítani. Bizonyára előfordult olyan eset is, amikor az alperesnek valóban semmi része nem volt a tettben, az esetek túlnyomó többségében azonban nem erről volt szó. A hatalmaskodók nem a tett elkövetését tagadták, hanem azt, hogy az jogtalan lett volna. A bizonyítási eljárás lépései, a tanúbizonyítástól kezdve a tüzes vas próbáig bezárólag ezt az ártatlanságot próbálták alátámasztani.

Volt az ártatlanságnak egy második értelmezése is, amelyet már szintén érintettünk. Ez az a fajta vétlenség volt, amikor a földesurak nem vállaltak felelősséget alattvalóik cselekedetért. Az alperesek ebben az esetben is elismerték az erőszak megtörténtét. Hogy az jogosan, vagy jogtalanul történt-e, sohasem nyilatkoztak, hiszen annak eldöntése egy másik per feladata volt, csupán azt jelentették ki, hogy nekik a panaszban előadott tethez semmi közük sem volt, és jobbágyaik önállóan jártak el. Az ártatlanságnak ez az értelmezése némileg közelebb áll a modern világéhoz. Ha nem a megvádolt fél volt az elkövető, akkor ő nem bűnös – mondanánk immáron kétszáz esztendeje. Csakhogy ez a kijelentés a középkor világában értelmezhetetlen volt. Az alattvalók tetteiért elsősorban az uraik feleltek, feltéve, ha két földbirtokos között folyt a vita. Ha tehát e felelősségüket megtagadták, akkor az egyébként szokásos földesúri szerepüket is megtagadták, hiszen elsősorban nekik kellett volna felelniük a bíróság előtt. Ártatlanságuk azt jelentette, hogy ezúttal nem vállalták magukra parasztjaik tettét.¹⁵⁴⁴

A Belediek által tett, fennebb említett tisztító eskük azonban nem csak az ártatlanság bizonyítására szolgáltak. Beleden mindkét fél követett el hatalmaskodásokat, és mindketten tagadták azt. Láttuk már, hogy e tagadás nem a cselekmény, hanem a cselekmény jogtalanságának tagadása volt. A felek jó ideig nem tudtak megegyezni, mígnem egy bíróság végül párbajt ítélt számukra. A párbaj perdöntő bizonyítás volt, melyet a felek, helyesebben az egyik fél választott. A párbaj bizonytalan kimenetele azonban visszariasztotta pereskedőket. Eddig ugyan nem akartak megegyezni egymással, most azonban máris fogott bírákhoz fordultak, és békét kötöttek: egyikük kifizette a korábban már megítélt kisebb kártérítési összeget, a nagyobb károk rendezéséről azonban kölcsönösen lemondtak. A mindkettejük által vállalt tisztító eskü a béke része volt, azt biztosította, hogy többé nem indítanak egymás ellen pert az okozott károk ügyében. A kölcsönös tisztító eskü e megegyezés garanciája volt. Ha ezt rendben letették, már nem kellett attól tartaniuk, hogy valamelyikük újra pert kezdene e cselekedetek miatt a másik ellen. Erre ugyanis már nem lett volna lehetősége, hiszen a kölcsönös tisztító eskü természetes folyomány volt az is, hogy a

¹⁵⁴⁴ Egy példa a sok közül 1466-ból: Perényi lt. 515. sz. (252)

nádor, aki előtt pereskedtek, mindkettejüket felmenti. A tisztító eskü ebben az esetben tehát nemcsak bizonyíték, hanem a tartós béke biztosítója is volt.

Az ártatlanság fogalmának a beledi ügyszö nagyon hasonló értelmezését láthatjuk egy, a királyi jelenlét előtt tárgyalta hatalmaskodási ügyben. Míg azonban a Belediek esetében az ártatlanságnak csak egy része volt a békebiztosító, itt kizárólag arra szolgálta az ártatlanságra letett eskü. Finta éleskői alvárnagy és egy Mihály nevű ember 1338 tavaszán a Nyitra megyei Dub falura rontott.¹⁵⁴⁵ Bizonyára voltak kísérőik is, róluk azonban nem szól az esetet megörökítő oklevél. Az egyik dubi nemest megölték, feleségének jobb kezét levágták, másokat megsebesítettek. Az országbíró gyorsan véget vetett az ügynek. Még ennek az évnek a júliusában egyezséget közvetített az alvárnagy és a Dubiak között, a másik elkövetőt pedig elítélte. Az egyezséglevelél egyszer sem nevezte az alvárnagyot elkövetőnek, társát azonban a cselekedetek fő végrehajtójaként ítélték el. Az alvárnagy ennek ellenére vállalta, hogy „mindezen fennebb írott dolgokért” három részletben hatvan márkát fizet a Dubiaknak, továbbá örökre odaadta nekik a Dubon eddig bírt részeit, és átadta a rájuk vonatkozó iratokat is. Ezen kívül a hatalmaskodásért elítélt tettestársának jószágaiból a bírót illető kétharmadot is kiváltotta, és átadta a Dubiaknak. A béke része volt az is, hogy az alvárnagynak a nyitrai káptalan előtt ötvenedmagával esküt kellett tennie, hogy „ő minden egyes fent nevezett dologban ártatlan és vétlen”.¹⁵⁴⁶

Afelől semmi kétségünk nem lehet, hogy az éleskői alvárnagy részt vett a tett elkövetésében. Hogy ő a tett egyik elkövetője volt, az egyértelműen kiderül a ránk maradt békeoklevélből. Nem egyszerűen véletlenszerű elszólás volt az országbírói ítélmester részéről, amikor azt diktálta az írnoknak, hogy az alvárnagy a „fennebb írott dolgokért” fizet oly nagy összeget. E szókapcsolatnak jogi következménye volt. Az alvárnagy a mondott tettekért és nem másért fizetett hatvan márkát a Dubiaknak, tehát ezekért a tettekért őt a későbbiekben nem perelhették. Az sem kétséges, hogy a tett hatalmaskodás volt. Az alvárnagy tettestársát ugyanezekért főbenjáró ítéletben marasztalták el. Az alvárnagy azzal, hogy kötelezte magát a hatvan márka kifizetésére, saját és tettestársa birtokainak átadására, elismerte, hogy jogtalanul azaz hatalmasul hajtotta végre a cselekedetet.

Itt tehát szó sem lehet sem az ártatlanság korábban említett két értelmezéséről. Az alvárnagy részese volt a tettnek, és ez a tett jogtalan volt. Azzal, hogy megesküdött ártatlanságára és ezt

¹⁵⁴⁵ Az ebben az oklevélben is emlegetett Dub és Losonc két különböző, de egymással már ekkor összeolvadt falu volt. Györffy, ÁMTF IV. 376.

¹⁵⁴⁶ Az oklevélben a negyvenedmagával kifejezés szerepel, az esküt tevőknek e száma azonban képtelenség. Az egyezséglevelet egy későbbi átírásból ismerjük, valószínűleg ekkor másolták le rosszul az oklevelet, és írtak a szokásos ötvenedmagával helyett negyvenedmagávalt. Ocskai okl. 36. sz.(119)

eskütársai is megerősítették, egy a jelenre és a jövőre szóló kijelentést tett: ő teljesítette a rá kirótt kötelezettséget, tehát megszabadult a büntetés terhétől. Az ártatlanságra letett tisztító eskü ebben az esetben azt jelentette, hogy ezután nem tekinthető bűnösnek. A tisztító eskü letétele és az eskütársak előállítása ugyan az ő feladata volt, de ez nem egyszerűen teher, hanem a jövőre szolgáló biztosíték is volt. Azok, akiken hatalmaskodott, többé nem perelhatték „a fentebb írott dolgokért”. A tisztító eskü nem csak bizonyíték volt, hanem az egyezés garanciája is lehetett.

A végbizonyításnak volt még két formája: a párbaj és az oklevél bemutatása. A perdöntő párbajt többnyire fizetett bajnokok vívták, aki győzött, az lett a per nyertese. A gyakran előforduló vesztegetések miatt a középkor végére elveszítette a hitelét, és Mátyás király nagy törvénykönyve jelentősen korlátozta alkalmazhatóságát. A törvény megszüntette, hogy hatalmaskodási ügyekben párbajt ítéljenek.¹⁵⁴⁷ Az okleveles bizonyításnak nem tulajdonítottak nagy szerepet a hatalmaskodások kivizsgálása során. Ennek ellenére itt is előfordult. A 13. század második felében a tanúkkal és az oklevelekkel történő bizonyítást egy falupusztítási és birtokfoglalási ügyben az ország szokásjoga szerint való eljárásnak nevezték.¹⁵⁴⁸ A birtokfoglalási ügyekben az okleveles bizonyítás rendszeresen előfordult.

Eddig csak a bizonyítási módszerek első és harmadik csoportjáról volt szó. A panasz előzetes bizonyítása és a perdöntő bizonyítás között azonban ott volt egy per közbeni bizonyítási módszer, a közös vizsgálat is.

A közös vizsgálat első emléke 1335-ből származik, ekkor azonban már teljes kifejelettségében áll előttünk, igaz a neve akkor még nem alakult ki.¹⁵⁴⁹ Tizenöt évvel később, 1350-ben azonban már egy nádori oklevélben a később állandósult nevén, *communis inquisitione*ként emlegették, ráadásul ugyanott egy, az ország régi szokásának nevezett szabályt is közöltek róla. Eszerint, ha a közös vizsgálat során egymásnak ellentmondó dolgok derülnének ki, akkor párbajjal kell az ügyet eldönteni, hacsak az egyik fél át nem engedné a másiknak az eskütételt.¹⁵⁵⁰ Az intézmény nevében szereplő közös szó arra utalt, hogy ezt a vizsgálatot

¹⁵⁴⁷ 1486: 18. tc. (CJH, DRH); Borosy András 'bajvívás' szócikk KMTL

¹⁵⁴⁸ 1266: „...*prefato episcopo cum suis testibus, litteris munimentis et aliis probationibus ad intentionem suam probandam sufficientibus in dicto termino comparente ...paratus esset in continenti intentionem suam circa omnia premissa et singula premissorum testibus plurimis omni exceptione maioribus ac aliis pluribus instrumentis munimentis et amminiculis nec non et attestationibus iuxta regni nostri consuetudinem inscriptis exhibitis sufficientissime conprobare*” DF 200019. (Fejér CD IV/3. 322–330)

¹⁵⁴⁹ Hajnik, Perdöntő eskü, 22; uő.: Birósági szervezet és perjog, 293. A Hajnik által elsőként ismert *communis inquisitio*: Zichy I. 443. sz. (451–454)

¹⁵⁵⁰ „*quia regni consuetudo ab antiquo approbatam(!) id requirit, ut tam communi inquisitione mediante contra se se conprobata duelli certamine juris ordine mediante debeat terminare nisi pars alterius partis iuxta spontaneam suam voluntatem juramentali depositione commisit diffiniri*” DL 4162. (AOkl XXXIV. 64. sz.) Gyakorlati alkalmazása: Perényi lt. 341. sz. (171)

mindkét fél részére végezték el, míg a per kezdete előttit mindig csak a felperes számára. Kitionics János magyarázata szerint ez az *inquisito* azért közös, mert mindkét fél részére egy helyen és egy időben végzik.¹⁵⁵¹ Régi magyar neve a 16. századi forrásokból ismert, *köztudománynak* mondták, e szót a magyar történeti irodalom mindmáig használja. A *Directio methodica*t a 17. század közepén lefordító Kászoni János *köz vallatásnak* mondta.¹⁵⁵² A *communis inquisitiot* hivatalos elnevezésnek tekinthetjük – bár ilyen a középkorban nem volt –, mellette azonban nagyon korán megjelent és rendszeresen szerepelt a tanúságtétel (*attestatio*) vagy az igaz tanúságtétel (*veridica attestatio*) kifejezés is.¹⁵⁵³

A közös vizsgálathoz szinte mindig szükség volt mindkét fél beleegyezésére. Ha valamelyik fél nem fogadta el a közös vizsgálat felajánlását, akkor nem lehetett megtartani. Ez alól azonban több kivétel is volt.¹⁵⁵⁴ A *communis inquisitiot* kezdeményezhette a felperes és az alperes is.¹⁵⁵⁵ A párbaj, mint végső bizonyítás és a közös vizsgálat közt szoros összefüggés volt. Mindaddig, amíg a párbajt rendszeresen alkalmazták perdöntő bizonyításként, gyakran előfordult, hogy a közös vizsgálatot kérő fél egyben párbajt is ajánlott a per eldöntésére. Ha ezt a másik fél elfogadta, akkor a vizsgálatot lefolytatták, majd megvítak, hacsak közben ki nem egyeztek. Előfordult, hogy a másik fél a közös vizsgálatot nem, a párbajt azonban elfogadta, ilyenkor csak megvítak.¹⁵⁵⁶ Ha a felperes vagy az alperes akár csak közös vizsgálatot vagy közös vizsgálatot és párbajt kért, de azt a másik fél nem fogadta el, akkor a *communis inquisitiot* visszautasító fél számára tisztító esküt ítétek.¹⁵⁵⁷ Ha valamelyik fél nem jelent meg a közös vizsgálaton, attól még azt megtartották, érvényességét ezért nem lehetett vitatni.¹⁵⁵⁸

A közös vizsgálat elengedhetetlen eleme volt az a kérdés, vagy azok kérdések, amelyeket a tanúknak feltettek, és amelyre nekik válaszolniuk kellett. A vizsgálati parancsban foglalt kérdést a bíró a felek megegyezésével szövegezte meg, ez pedig a felperes panaszán és az

¹⁵⁵¹ Kithonich, *Directio methodica*, VI. 4. (165)

¹⁵⁵² uo. VI. 1.(162)

¹⁵⁵³ 1395: „*ad veridicam atestationem vicinorum et commetaneorum nobiliumque suorum conprovincialium comitatus de Zabouch per viam communis inquisitionis fiendam committebat*” DL 52874. (ZsO I. 3830. sz.) Ugyanez a formula szó szerint 1399-ből: ZsO I. 5903. sz. (652). A *Directio methodica* magyar fordítása *hit letételnek* mondta az *attestatiot*. Kithonich, *Directio methodica*, VII, 1. (213). A tanúvallomás és a tanúságtétel megkülönböztetését szükségtelennak tartom. E különbség csak a modern kor bizonyítási elveinek a múltba való visszavetítésével értelmezhető. Istványi, *A generalis congregatio*, 82.

¹⁵⁵⁴ Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog*, 295; A felek kérése nélkül, csak bíróilag elrendelt közös vizsgálat egy határperben: 1414: Perényi lt. 350. sz. (174–175).

¹⁵⁵⁵ Felperesi ajánlat: 1411: Perényi lt. 341. sz. (171), 1465: uo. 511. sz. (249–250), 1466: uo. 515. sz. (252), alperesi ajánlat: 1509: uo. 735. sz. (356–358), 1523: uo. 837. sz. (409–411).

¹⁵⁵⁶ 1465: Perényi lt. 511. sz. (249–250)

¹⁵⁵⁷ 1390: ZsO I. 1410. sz. (162); 1394: uo. 3613. sz. (394–395); 1395: 3830. sz. (419) és 3931. sz. (430); 1411: Perényi lt. 341. sz. (171); 1466: uo. 515. sz. (252)

¹⁵⁵⁸ 1395: ZsO I. 3827. sz. (419)

alperes *allegatio*ján alapult. Mivel ezek egymásnak ellentmondó állítások voltak, összetettebb esetekben külön kérdőpont tartalmazta a felperes és külön az alperes állítását, először általában a felperesét, aztán az alperesét.¹⁵⁵⁹ A kérdést rendszerint ugyanazokkal a szavakkal kezdték, amely így szólt: „arról hogy” (*de eo utrum*), azaz a tanúk mit tudnak arról, hogy. Az összeforrott, állandósult kérdőszavak már a középkor végén *deutrummá* rövidültek, és a közös vizsgálat során feltett kérdést vagy kérdéseket értették alattuk. Az újkorban ez odáig jutott, hogy közös vizsgálat helyett a kor sajátos, latin szavakból összerakott magyar nyelvén *deutrális inquisitió*ként emlegették.

A közös vizsgálat esetében az alperes és a felperes is megnevezte a maga királyi, nádori, vajdai embereit és egy hiteleshelyet. Az ügyvédek vagy a felek hazamentek, a parancslevelet együtt mutatták be a hiteleshelynek, ahol mindegyikük részére delegáltak egy-egy hiteleshelyi embert. Velük szálltak ki arra a helyre, ahol a hatalmaskodás történt. A közös vizsgálat nem csak ott történhetett meg, helyeül gyakran kérték a megyei törvényszék helyét a felek. A megyeszékhely könnyen megközelíthető helyen feküdt, ha a peres felek ügyesen szervezték az időpontokat, akkor az egybeesett a megyei törvényszék kéthetenkénti tárgyalási napjával, amikor ott amúgy is sok nemes jelent meg. Az esztergomi érsek és Szakállasi Domonkos közti ügyben a nádor Komárom megye szakállasi törvényszékére hirdetett közös vizsgálatot 1400-ban.¹⁵⁶⁰ A megadott helyre formailag a királyi vagy a nádori emberek idézték meg a tanúkat, valójában azonban a felek szállították oda őket.

A közös vizsgálatot elrendelő parancsok a tanúk három csoportját emlegették: a szomszédokat, a határosokat és a megyebélieket. Mivel nemes ellen tanúskodtak, ezért ők maguk is csak nemesek lehettek.¹⁵⁶¹ A tanúkat megeskették Isten iránti hitükre, a király és koronája iránti hűségükre, valamint arra, hogy a felek iránti gyűlölségüket, kedvezésüket vagy félelmüket vallomásaik során félreteszik. Az esküt feszületre tett kézzel tették le.¹⁵⁶² Az esküformulák konzervativizmusát mutatja, hogy az eskü később sem változott meg, pedig a Zsigmond-kortól kezdve a király koronája helyett az ország koronája kifejezést kezdték

¹⁵⁵⁹ 1437: Perényi lt. 453. sz. (220–221), 1509: 735. sz. (356–358), 1523: uo. 837. sz. (409–411) és 840. sz. (412–414)

¹⁵⁶⁰ ZsO II. 442. sz. (54); Kovachich, *Formulae*, 445. sz. (415–417)

¹⁵⁶¹ A kúriai bíróságok által elrendelt közös vizsgálatok során, amelyek a Perényi levéltárban maradtak fenn, kizárólag nemesek vallatását rendelték el, őket is kérdezték csak ki.

¹⁵⁶² 1395: „*ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque domino nostro regi et suo sacro dyademati conservandam, odio, favore et timore partium postergatis*” DI 52871. (ZsO I. 3827. sz.); 1509: „*ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque domino nostro regi et sacre eiusdem corone observandam, tacto Dominice crucis signo prestanto, odio, favore, amore, timore, preceque et pretio partium postergatis absque scrupulo cuiuslibet falsitatis, solum Deum et eius iustitiam ferendam pre oculis*” Perényi lt. 735. sz. (356–358). Jelentéktelen eltérésekkel ugyanez máshol is megtalálható. 1510: uo. 757. sz. (369–371); 1523: uo. 837. sz. (409–411). A kéz feszületre tétele ezekben az eskükben csak a kései Zsigmond-korban jött szokásba. 1435: 3. tc. (CJH, DRH); Hajnik, *Perdöntő eskü*, 26. és uő. A magyar bírósági szervezet és perjog, 297.

használni.¹⁵⁶³ Először a szomszédokat és a határosokat vallatták ki, utánuk a megyebelieket. Ez utóbbiak szava ugyanis kevesebbet nyomott a latban, hiszen a hatalmaskodás helyétől messzebb élvén, arról csak bizonytalan tudomásuk lehetett.¹⁵⁶⁴ A tanúk egyenként mondták el vallomásaikat, igaz sokan voltak, akik egyszerűen csatlakoztak valamelyik előttük szólóhöz.¹⁵⁶⁵ Külön feltüntették, ki volt, aki tudott (*ex scitu*), és ki volt, aki csak hallomásból (*ex auditu*) értesült a dologról. A vizsgálatot egyetlen napon kellett elvégezni, ettől csak nagyon ritkán tértek el, pl. ha több megye lakóit kérdezték ki.¹⁵⁶⁶

A közös vizsgálat a 14. században megőrizte azt a jellegét, hogy a bizonyítás a peres felek saját dolga. Az ezekből az évtizedekből származó, közös vizsgálatot elrendelő parancs- és válaszlevelek formuláiból mindenféle utalás hiányzik arra, hogy a közös vizsgálatra felkért, ám ott meg nem jelent személyeket megbírságolták volna.¹⁵⁶⁷ A Zsigmond-kor második felében aztán bevezették, hogy a tanúságtételre felkért, de ott meg nem jelent tanúkat bírsággal sújtották. A Mátyás- és Jagelló-korban a bírság összege 16 nehéz súlyú márka volt.¹⁵⁶⁸

A közös vizsgálat a 15. század második felében jelentősen átalakult. A változás a szavak szintjén is megjelent: az intézményt immár rendszeresen hívták igaz tanúságtételnek, a tanúkat pedig tanúságtevőknek, mi több, eskütársaknak.¹⁵⁶⁹ Mátyás király nagy törvénykönyve megpróbálkozott e bizonyítási eljárás megváltoztatásával. A törvénykönyv kibocsátása, 1486 után csak egy királyi és egy hiteleshelyi embernek kellett a közös vizsgálatokon részt vennie, és eltiltották a peres felek részvételét. A *communis inquisitioni*kat a megyei törvényszékeken kellett megtartani.¹⁵⁷⁰ Ez utóbbi rendelkezés – láttuk már – részben a szokásban gyökerezett. A törvénycikk szoros összefüggésben volt a nagytörvénykönyvnek a

¹⁵⁶³ Eckhart, A szentkorona-eszme, 48, 57, 59; Tringli, A rendiség, 31.

¹⁵⁶⁴ 1509: Perényi lt. 735. sz. (356–358); uo. 1523: 840. sz. (412–414); Kithonich, Directio methodica, VI. 5. (167)

¹⁵⁶⁵ 1510: „*seorsum et singillatim*” Perényi lt. 757. sz. (370); uo. 1523: „*more communis inquisitionis seorsum et singillatim*” uo. 840. sz. (412). Akárcsak a kikiáltott közgyűlésnél, a parancslevelek itt is előírták, hogy a tanúknak a „saját- és birtoknevét” (*cum propriis et possessionum attestatorum nominibus*) fel kell tüntetni. 1509: Perényi lt. 735. sz. (358) és 1510: uo. 757. sz. (358).

¹⁵⁶⁶ 1523: Perényi lt. 837. sz. (409–411)

¹⁵⁶⁷ 1350: DL 4162; 1358: AO VII. 98. sz. (186–191); 1359: uo. 311. sz. (567–586); 1362: DF 262607; 1390: DL 52668; 1393: DL 42587; 1395: DL 52871, 52874.

¹⁵⁶⁸ 1486: DL 70054; 1509: Perényi lt. 735. sz. (356–358); 1523: uo. 837. sz. (409–411) és 840. sz. (412–414)

¹⁵⁶⁹ A régebbi kifejezés továbbélésére: 1466: Perényi lt. 515. sz. (252); 1477: Botka, De duellis, 21. sz. (58). Egyszerűbb forma: 1478: „*attestatio seu communis inquisito*” Perényi lt. 582. sz. (281); 1510: „*attestationis seu communis inquisitionis*” uo. 757. sz. (369–371); 1523: „*attestationem per formam communis inquisitionis*” uo. 837. sz. (409–411); „*attestationis et communis inquisitionis*” uo. 838. sz. (411); „*per modum communis inquisitionis... quandam attestationem per nonnullos nobiles prefati comitatus... attestatores et coniuratores*” uo. 868. sz. (426).

¹⁵⁷⁰ 1486: 14. tc. (CJH, DRH) Egy példa alkalmazására: 1486: „*ipsisque vicecomite et iudlium, quibus executionem premissorum serius peragendam diligenter iniungimus, ut ex debito eorum officio secundum formam dicti generalis novi decreti facere tenentur et obligantur*” DL 70054.

királyi és nádori emberekről szóló, már emlegetett rendelkezésével, amely a megyénként választandó esküdtek kezébe adta ezek feladatát. Ahogy azonban eltűntek a megyei esküdtek a bizonyítási eljárásból a király halála után, úgy állt vissza a régi rend is az *attestatiok*nál. Ezután továbbra is mindkét fél számára küldték ki a királyi vagy nádori és a hiteleshelyi embereket. II. Ulászló király nagy törvénykönyvének összeállítói 1492-ben oly magától értetődőnek tartották ezt, hogy a közös vizsgálatokról alkotott Mátyás-féle rendelkezés megszüntetéséről nem is írtak törvénycikket, ezt a megyei esküdtség megszüntetése természetes következményének tekintették.¹⁵⁷¹ Ha nem is kötelező jelleggel, de szokásban maradt az 1486-os nagy törvénykönyvnek az a rendelkezése, hogy a közös vizsgálatokat a *sedriák*kon tartásák.

Perényi Gábor és a Rozsályi család perében a királyi helytartói tisztet ellátó nádor 1509-ben Salánk és Szőlős szomszédait és határosait, valamint Ugocsa és Bereg nemeseit hétfői napra rendelte Sásvárra, az ugocsai *sedria* helyére. Ott másnap, kedden amúgy is törvényszéket tartott Ugocsa megye, az ügyvédek ezért választották ezt az időpontot. Haraszi Ferenc és György brandenburgi örgróf kérésére 1510-ben ugyancsak a helytartó nádor az Arad megyei törvényszék helyére hívta Solymos és Lippa szomszédait, határosait és a megyebélieket. A közös vizsgálatot egy szombati napra tétették a felek, ami egybe esett az aradi törvényszék napjával.¹⁵⁷²

A közös vizsgálatokat rendszeresen összekötötték más eljárással is, visszaiktatással vagy szemlével.¹⁵⁷³ A szemle (*oculata revisio*) a hatalmaskodási ügyek bizonyítása során alkalmazott eljárás, amikor a királyi vagy a nádori ember saját szemével győződött meg arról, hogy az állítólagos foglalt valóban benn ült-e az elfoglaltnak mondott birtokban.¹⁵⁷⁴ Szemle mindig is volt; a tanúbizonyítás, az egyoldalú és a közös vizsgálatok végzői nemcsak azokról a vallomásokról számoltak be rendszeresen, amelyeket a bírói parancslevelek tartalmaztak, hanem a látottakról is.

IV. Béla király a jogtalanul elfoglalt várföldek ügyében 1238-ban tartott *inquisitiot*. Ez a fogalom ekkor még nem a később kialakult bizonyítási eljárást takarta, hanem a királyi és néha az egyházi birtokok visszaszerzésre irányuló vizsgálatot.¹⁵⁷⁵ A vasi várföldek felülvizsgálatával megbízott három királyi kiküldött saját szemével győződött meg egy

¹⁵⁷¹ 1492: 56. tc. (CJH, DRMH)

¹⁵⁷² Perényi lt. 735. sz. (356–358); uo. 757. sz. (369–371); Csukovits, Sedriahelyek, 381, 384.

¹⁵⁷³ Kovachich, *Formulae*, 47. sz. (484–485); *Oculata revisio simul et communis inquisito*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 70v–71r; *Adiudicatoria ex oculata revisione et communi inquisitione*, uo. 176v–177v

¹⁵⁷⁴ *Tripartitum* II. 41; *Quadripartitum* III. 40; Kithonich, *Directio methodica*, VII. 2. (213)

¹⁵⁷⁵ Csukovits, *La pratique de l' enquête*, 499.

dozmati föld hovatarozásáról.¹⁵⁷⁶ A nádor a Sopron megyei Székás egy vitatott darabja határainak megtekintésére soproni várjobbágyokat küldött ki 1272-ben.¹⁵⁷⁷ A vizsgálatot végző királyi ember Valkó megyében a saját szemével látta 1300-ban a hatalmaskodások nyomait, többek közt az egyik jobbágy megtépett szakállát.¹⁵⁷⁸ Valkó megye törvényszékéről 1324-ben több falu feldúlása – valójában állatok elhajtása – ügyében küldtek ki embereket, akik arról számoltak be, hogy látták a feldúlt falvakat és a panaszos egyik megsebesített emberét.¹⁵⁷⁹ Előfordult az is, hogy birtokfoglalás esetén a bírói parancs megtekintésre (*ad videndum*) adott felhatalmazást a királyi embernek, ő pedig a hitelesen látottakról (*fide oculata*) számolt be.¹⁵⁸⁰

A közös vizsgálat elterjedése után azonban a szemle ezzel a bizonyítási módszerrel fonódott össze. Ugyanúgy rendelték el, mint azt: ezt is mindkét félnek el kellett fogadnia, ugyanúgy hívták össze erre is a tanúkat, mint arra.¹⁵⁸¹ Mátyás király nagy törvénykönyvének ama cikkelye, amely a közös vizsgálatok új módszerét rendelte el, tárgyalta a szemlék lefolytatását is. A Hármaskönyv és a Négyeskönyv is egymás mellett beszélt a két intézményről. A két eljárás viszonya annyira összeolvadt, hogy Kitionics János már megpróbálta szétválasztani a kettőt. Valójában egyszerű a helyzet: a szemlét közös vizsgálat módjára végezték el, azzal minden esetben megegyező módon, csak mást állapított meg, mint az.

A legnagyobb középkor végi változás mégis az lett, hogy míg korábban csak az ország nagybírái végeztethettek ilyen vizsgálatot, ekkor már minden megyének joga lett ahhoz, hogy az előtte forgó kisebb hatalmaskodási ügyekben önállóan, hiteleshely bevonása nélkül végezzék közös vizsgálatot. Akárcsak a kúria bíróságai, a megyei törvényszék előtt is kölcsönösen kérték a felek a közös vizsgálat elvégzését, amelyhez a bíróságnak hozzá kellett járulnia. Ezután a *sedria* mindkét fél részére kiküldte egy-egy szolgabíráját és még egy-egy másik emberét, akik a helyszínen hallgatták ki a két fél által külön-külön előállított tanúkat, először a felperesét, aztán az alperesét. Mivel a megyei törvényszék előtt örökös birtokjogot érintő ügyet nem tárgyaltak, ezért nem nemesek tanúságtételét is elfogadták. Nemes és nem nemes emberek, mindkét nembéli szomszédok igaz tanúságtételének vagy egyszerűen csak vallásoknak hívták a tanúk által előadottakat. Az érdekelt faluból származó tanúk nem

¹⁵⁷⁶ „*per oculatam et subtilem factam inquisitionem invenimus in veritatem*” Fejér CD, IV/1. 140–141.

¹⁵⁷⁷ A várjobbágyoknak a szemlét „*sub fide eorum Deo debita et fidelitate regie corone consueta*” kellett elvégezniük. Sopron vm. oklt. I. 24. sz. (34–35)

¹⁵⁷⁸ ÁUO X. 263. sz. (400–402)

¹⁵⁷⁹ AO II. 145. sz. (160–161)

¹⁵⁸⁰ 1331: MES III. 284. sz. (192–193). Néhány további példa a szemlére: 1331: „*obscisionem ipsius curie ... fide vidisse oculata*” AOkI XV. 321. sz. (185); 1338: „*portas sepes et cistas fractas hostiaque domorum fracta fide oculata vidisse*” AO III. 330. sz. (494–496)

¹⁵⁸¹ Perényi lt. 453. sz. (220–221)

számítottak elfogultnak, őket is kihallgatták. Lassan elmaradt a közös vizsgálat név, maradt az *attestatio*, a tanúságtétel. Volt úgy, hogy csak két szolgabíró bízta meg a vizsgálattal.¹⁵⁸² A kora újkorban ez lett a bevett módszere a kisebb hatalmaskodások kivizsgálásának.¹⁵⁸³ Miután az egyszerű vizsgálat jelentőségét veszítette, a Mohács utáni években a közös vizsgálat maradt az egyetlen bizonyítási eljárás, hiszen a szemle ennek csak egy alfaja volt.

A bizonyítás, vagy a bizonyítást is tartalmazó eljárás, mint a kikiáltott közgyűlés, különböző módszereinek szemügyre vételének végére érve röviden szólnunk kell még a közbenszóló ítéletekről. Emlékeztetőül, közbenszóló ítélettel rendelték el a tanúbizonyítást, a közös vizsgálatot¹⁵⁸⁴ és mindenféle végbizonyítást.¹⁵⁸⁵ Az egyoldalú vizsgálat és a kikiáltott közgyűlés esetében nem volt közbenszóló ítélet, hiszen amikor ezeket lefolytatták, a per még el sem kezdődött.

Az újkori magyar nyelv közbenszóló ítéletet, ezt a ma már nehezen érthető szóösszetételt használta a *sententia interlocutoria* fordítására.¹⁵⁸⁶ Így hívták azokat a bírói döntéseket, amelyek a per közben születtek, és nem az egész pert, hanem annak csak egy részét zárták le. A kifejezést a *ius commune* honosította meg Európában.¹⁵⁸⁷ Bernardus Dorna a 13. század elején kétféle ítéletet különböztetett meg: a közbenszólót és a döntőt.¹⁵⁸⁸ A Hármaskönyv nem sok szót vesztegetett rá, a Négyeskönyv ellenben annál pontosabban írta le. E jogkönyv kétféle ítéletet különböztetett meg: a közbenszólót és a végítéletet. Az előbbit a per kezdete és befejezése között hozták, nem a fő kérdésben, hanem azokról, melyek időközben merültek fel. Azért mondták közbenszólónak, mert nem zárta le a fő ügyet, csupán némely kétséges mellékkörülmények kérdésébe szólt közbe, mint a tárgyalás ideje, a bíró illetékessége, a per halasztása és a kifogások bizonyítása.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸² 1505: „*veridica attestatio certorum nobilium et ignobilium, vicinorum videlicet et commetaneorum utriusque scilicet sexus hominum... habitis fassionibus*” Ocskai okmt. 266. sz. (313–315); 1515: uo. 286.sz. (330–331)

¹⁵⁸³ Jó példák erre a Pest-Pilis-Solt vármegye igazságszolgáltatási vegyes iratok nevű állagában található 17. századi kihallgatási jegyzőkönyvek. Borosy, Pest-Pilis-Solt I. és Borosy, Kisfaludy, Szabó, Pest-Pilis-Solt II.

¹⁵⁸⁴ 1496-ban egy közös vizsgálatot *commissio iudiciaria* rendelt el, melyet *littere adiudicatorie* segítségével végeztettek el. DL 26669.

¹⁵⁸⁵ ZsO XII. 713. sz. (272–274); 1507: DL 26669.

¹⁵⁸⁶ 'interlocutio' 'interlocutorie' 'interlocutorius' 'interloquor' szócikkek LLMAeH

¹⁵⁸⁷ Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 193.

¹⁵⁸⁸ „*Est igitur sciendum, quod sententiarum alia est interlocutoria, alia diffinitiva.*” Dorna: Summa libellorum CXCIV. (98) A szerző egy külön fejezetet szentelt a kétfajta ítélet megkülönböztetésének CXCVII. (101)

¹⁵⁸⁹ „*Duplex autem est sententia, videlicet interlocutoria et definitiva. Interlocutoria vocatur illa, quae inter principium et finem causae non super principali negotio, sed super his, quae incidunt et emergunt, fertur et pronunciat, et dicitur interlocutoria propterea, quia non terminat causam principalem, sed inter principium et finem ejusdem causae tractatur super aliquo incidenti dubio: ut cum in processu litis super hoc dubitaretur, an causa principalis tractanda sit in tali termino, vel coram tali iudice, vel non? item utrum danda sit dilatio, seu prorogatio, quam aliqua partium petit, vel non? item utrum exceptio contra alteram partem proposita, sit sufficienter probata, vel non? et de similibus; quando enim iudex super tali articulo pronunciat, tunc dicitur ferre sententiam interlocutoriam.*” Quadripartitum III. 55. A későbbi fejleményekhez: Kithonich, Directio

A kúriai perekben a közbenszóló ítéletet ugyanúgy hozták meg, mint a végítéletet. Akárcsak az, ez is három részből állt: az indoklásból, a bírói véleményből és a bírói parancsból. A megfogalmazás is hasonló volt: az indoklást általában a *quia*, a véleményt az *ex eoque*, a parancsot *pro eo* szavak vezették be.¹⁵⁹⁰ A vélemény itt éppúgy későn jelent meg, miként a végítéleteknél. A közbenszóló ítéletek azonban gyakran csak tartalmilag átírva, a végítéletbe beillesztve maradtak ránk. Ezekben az esetekben az ítéletlevél fogalmazói lerövidítették az előttük fekvő okleveleket, és az indoklást összevonták a bírói véleménnyel, a három rész azonban még így is felismerhető. Ha az ítéletlevél fogalmazója szűkszavúan, csak a lényegre ügyelve foglalta össze a per eseményeit, könnyen kimaradhatott egy-egy olyan fázis, amely valójában megtörtént.¹⁵⁹¹

Több száz évnyi peres anyagban természetesen találhatunk olyan esetet, amely nem felel meg a fenti elveknek. Nem azért történt azonban ez, mivel rosszul rekonstruáltuk az elveket, hanem mert a bíró szándékos törvénysértést követett el. A szepesi prépost 1338-ban fogta perbe a szepesváraljai hospeseket, mivel learatták földjét, majd állataikkal letiportatták. Magyarul a talajváltó gazdálkodás szokásos módszere szerint művelték meg a kérdéses területet. A szepesváraljaiak válasza egyszerű volt: szó sem volt pusztításról, ők a saját földjüket művelték meg. A külön királyi parancsra eljáró nádor nem rendelt el esküt, ahogy ezt tennie kellett volna, hanem a prépostság ügyvédje által bemutatott határjáró és két vizsgáló oklevél megtekintése után hatalmaskodásban bűnösnek találta a hospeseket.¹⁵⁹² Bírói parancsot azonban nem adott, hanem tovább folytatta pert, ami aztán végül egyezséggel ért véget. A nádor ítélete nemcsak a bizonyítás korabeli előírásainak nem felelt meg, hanem az ítélethozatalának sem, hiszen közbenszóló ítélettel nem, csak végítélettel mondhatta volna ki a hatalmaskodási ítéletet a hospesek fölött. Ezúttal a bíró mindenképpen arra akarta kényszeríteni a hospeseket, hogy engedjenek a prépostság területi követeléseinek. Druget

methodica, IX. 3. Kászoni János, Kitionics magyar fordítója „törvény között valónak” nevezte a *sententia intermedia sive interlocutoriat*.

¹⁵⁹⁰ 1507: DL 26669. A véleményt a *debeant terminari* zárta le, a parancsot pedig a *commisimus* nyitotta meg.

¹⁵⁹¹ 1421-ban a nádori jelenlét közbenszóló ítélettel rendelt el fejre teendő esküvést. Az indoklás az „*et quia*”, a parancs a „*pro eo*” szavakkal kezdődött. DL 57531. 1425-ben a királyi különös jelenlét előtt hozott közbenszóló ítélet indoklása és véleménye „*et quia*” szavakkal indult, és a „*videbitur*” szó zárta le. Az indoklás és vélemény törvényre is hivatkozott. A parancs a „*pro eo*” szavakkal kezdődött és rendelkezés lényegét – miként a végítéleteknél is – a „*commiseramus*” szó fogta össze. DL 92672. (ZsO XII. 713. sz.) Ugyanebben az évben a királyi jelenlét által hozott közbenszóló ítéletben az indoklást és a véleményt „*tamen*” és a „*visum fuisset*” szavak fogták közre. DL 43628. (ZsO XII. 381.sz.)

¹⁵⁹² „*iudicantes decrevimus... ceterosque hospites de dicta civitate de Suburbio in facto potencie fore convictos contra prepositum memoratum*” DF 264168. (Piti, Megjegyzések 6. sz. [277–8])

Vilmos nádor a kétséges törvényességű eljárást csak levezényelte, annak értelmi szerzője a királyné volt.¹⁵⁹³

¹⁵⁹³ A perről részletesen: Piti, Megjegyzések és Zsoldos, A Druget-tartomány, 104.

13. Ítélet

Ha a bizonyítékok bemutatása és a felek *allegatioi* véget értek, vagy az alperes, kimerítve az összes távolmaradási lehetőségét, nem jelent meg, ítéletet lehetett kérni. Az ítéletlevek formulája szerint ilyenkor az ügyvéd ügyfele számára a „fent megnevezett ügyben” jogorvoslatot kért a másik fél részéről.¹⁵⁹⁴ Ekkor érkezett el a végítélet meghozatalának az ideje. A végítélet (*sententia definitiva*) az ügy bírói befejezését jelenti, amely vagy elmarasztalással, vagy felmentéssel végződik – szólt a Négyeskönyv meghatározása.¹⁵⁹⁵ A definícióban a bírói jelzőnek fontos szerepe volt. Az ügy ugyanis egyáltalán nem ért véget az ítélettel, utána még az egyezségeknél és a kegyelmezésnél egész rendszere következett. A 19. század óta ezek az ítélet utáni, peren kívüli elintézési módszerek rendkívüli eljárásnak számítanak, a középkorban azonban valójában ezek zárták le az ügyet, és az számított rendkívülinek, ha nem alkalmazták őket.

A Négyeskönyv idézett címe nagyon pontosan írta le a végítéletet. Ez, a közbenszóló ítélettől eltérően, a fő ügyben (*causa principalis, facta principalis*) született, ami a hatalmaskodás esetében magát a tettet, illetve a tetteket jelentette. A per során keletkezett mellékes ügyekről, pl. a bírságokról is szólhatott a végítélet, ezeket azonban elkülönítették a fő ügytől vagy fő ügyektől. A 1320-as évektől kezdve a magyar jogi nyelv többnyire kéttagú szerkezettel jelölte ezt a fogalmat, ettől fogva „fő és döntő ügyről” beszéltek.¹⁵⁹⁶

Végítéletet kétféleképpen hozhattak, vagy meg nem jelenés miatt, vagy pedig a felek megjelenése során előadott előterjesztések, válaszok és bizonyítékok ismeretében. A meg nem jelenés alapján született ítéletnek újfent két fajtája volt. Ha a felperes nem ment el a bíróság elé, akkor elveszítette teljes keresetét, ráadásul még hat márka bírságot is kiróttak rá. Ha az alperes nem jelent meg, akkor egyrészt elbukott a felperes teljes keresetében, másrészt

¹⁵⁹⁴ „*postulans prefatus procurator dicti A eidem ex parte I per nos in premissis iuris medelam elargiri*” Ezt olvashatjuk például a Fraknoi Vilmos ellen hozott ítéletek okleveleiben 1424-ben és 1425-ben. ZsO XI. 185. sz. (77–78); ZsO XII. 380. sz. (157–160); Sopron oklt. II. 60. sz. (96)

¹⁵⁹⁵ „*Sententia vero definitiva est judicialis definitio, controversiae et causae finem imponens, condemnationem vel absolutionem continens, et ideo dicitur definitiva, quia omnino ipsam causam principalem definit et determinat.*” Quadripartitum III. 55. A mondat, szokás szerint, a Hármaskönyv szövegezésén alapszik. Tripartitum II. 42. 1.§

¹⁵⁹⁶ 1292: „*pro predictis quatuordecim iudiciis et facto principali*” MES II. 338. sz. (338); 1292: „*tam in factis principalibus, quam in dupplis et iudiciis decrevimus sententialiter fore convictos*” MES II. 342. sz. (342); 1295: „*in predictis iudiciis et respondendum in factis principalibus venire nullatenus contumaciter curaverunt*” MES II. 365. sz. (365–368); 1300: „*ratione ipsorum iudiciorum et facta principali*” ÁUO X. 254. sz. (382); 1323: „*de suo iudicio satisfactionem impensurum et de facto principali perhemptorie responsurum*” DL 101660; 1330: „*de facto principali peremptorie responsurus*” AO II. 431. sz. (503); 1355: „*de factis principalibus potentiariis*” DL 2877.

büntetést is szabtak ki rá, és ezt végre is hajtották rajta, hacsak egyezsége nem jutottak vele. A megjelenés során hozott ítéletek sokfélék lehettek, ezek a tettől és a keresettől függtek. Hozzátehetjük a Négyeskönyv meghatározásához, hogy a végítélethez kétféleképpen lehetett eljutni: vagy a felek, az ügyek döntő többségében csak a felek egyike, kért a maga számára igazságot, vagy a bíró döntött úgy, hogy elérkezett az ítélethozatal ideje. Ha ebben a fejezetben ítéletről beszélünk, akkor a továbbiakban mindig a végítéletet értjük alatta. Nem szólunk a felmentő ítéletekről, csak az elmarasztalókról, hasonlóképpen nem foglalkozunk a felperes meg nem jelenésével lezárult ügyekkel sem.

Az ítélettel ugyanúgy állunk, mint minden más rég elmúlt eseménnyel: ránk csak az arról szóló forrás, mégpedig egy nagyon formalizált szövegezésű, jogi forrás, az ítéletlevél maradt, a Hármaskönyv és a Négyeskönyv vonatkozó részei a jogkönyv műfajából fakadóan pedig nagyon elvontak voltak. Az ítélet eldöntése előtti megbeszélésekről, az ítélethozatalra visszavonuló bírák tanácskozásáról, az informális egyeztetésekről nem tudósítanak sem az oklevelek, sem a törvények vagy a jogkönyvek. Az ítéletlevelekben csak annyit írtak le, amennyi a per és az ítélet jogszerűségét utólag is bizonyította. Miként eddig is, a megtörtént eseményt rekonstruáljuk. Vizsgálatunk tárgya elsősorban nem az ítéletlevél, hanem maga az ítélet, ezt azonban csak az ítéletlevelek és a jogkönyvek alapján tudjuk leírni.¹⁵⁹⁷

A 11-12. században is készültek perbeli feljegyzések, köztük ítéletlevelek is Magyarországon. A bíráskodásban azonban alapvetően a szóbeliség uralkodott.¹⁵⁹⁸ A 12-13. század fordulóján gyorsan megváltozott a helyzet. Új fogalmak jelentek meg, addig ismeretlen eljárási módszerek bukkantak fel, az írásbeliség gyorsan terjedt. A sajátosan magyar intézmények, a bíróságok rendszere, a poroszlók, a hiteleshelyek nem fedhetik el a lényegét: az új eljárási formák a *ius commune*ből származtak.

Az ítéletleveleknek a 13. században kialakult formája a jegyzőkönyv volt. A jegyzőkönyvi forma is a közös jogból került a magyar jogi írásbeliségbe. Ott a per legkülönbözőbb szakaszait kellett ily módon írásba foglalni.¹⁵⁹⁹ E jegyzőkönyveknek semmi közük nem volt a középkori Magyarországon ismert oklevélmásolati protokollumokhoz, miként a későbbi évszázadok közigazgatásában használt ülésezési jegyzőkönyvekhez sem. A 13. században kialakult ítéletlevél nem folytatólagosan vezetett jegyzőkönyv volt, hanem a per minden fontos, később pedig minden szakaszában elvégzett tevékenységéből és kiállított okleveléből őrzött meg valamit. Amíg az ügy eljutott az ítélet kihirdetéséig, több, önmagában is nagyon hosszú,

¹⁵⁹⁷ Baldus egy kommentárjában tartalmi alapon az ítélet nyolc fajtáját különböztette meg, felosztását azonban mások nem követték. Nörr 2012. 210. 161. j.

¹⁵⁹⁸ Kumorovitz, A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség, 17; Solymosi, A világi bíráskodás kezdetei, 222.

¹⁵⁹⁹ Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 46.

közbenszóló ítéletlevelet állítottak ki. A végítéletet tartalmazó ítéletlevelet ezeknek az okleveleknek vagy iratoknak az újra meg újra történő átszerkesztésével készítették el. Az ítéletlevelet azonban még ezután is többször átírták, és néha át is szerkesztették. Belefoglalták pl. a végítélet után született egyezségről szóló békelevélbe a korábbi ítéletlevelet, vagy a végrehajtásról készült hiteleshelyi jelentésekben átírták a parancslevél formájú ítéletlevelet. Ha ez örökös birtokjogot érintett, akkor ezt utóbb a király és utódai akár többször is megerősítették.¹⁶⁰⁰ Akadt olyan hatalmaskodási ítéletlevél, amelyet függő pecséttel erősítettek meg.¹⁶⁰¹

A végítéletet tartalmazó ítéletlevelek formailag kétféleképpen lehettek: nyílt oklevelek, azaz pátens vagy privilegiális formájúak és szövegezésűek, amelyeket a felek számára állítottak ki, vagy valamelyik hiteleshelynek szóló, zárt parancslevelek. Ezek ugyanazt tartalmazták, mint az előbbiek, csak kiegészültek a végrehajtásra szóló paranccsal is, helyesebben, ha király nevében kelt oklevélről volt szó, akkor paranccsal, ha más bíró nevében keltről, akkor felkéréssel, hogy a címzett hiteleshely adjon tanúbizonyságot a végrehajtást végző kiküldött, a királyi vagy a nádori ember mellé. Az ítéletlevelek többsége hiteleshelynek szóló parancslevél formájában maradt ránk.

A 13. században élő és alkotó közjegyző, a bolognai közjegyzői kollégium első prokonzula, Rolandinus Passagerii készítette el a kései középkor leggyakrabban forgatott iratszerkesztési művét, a *Summa artis notariae*t, melyet a szerző neve után sokszor egyszerűen csak *Rolandinának* vagy *Orlandinának* neveztek.¹⁶⁰² E könyvben ő hat adatot sorolt fel, amelyet az ítéletlevélnek feltétlenül tartalmaznia kellett, e felsorolást később más szerzők is átvették. A hat adat a következő: a bíró neve és tisztsége, a felek nevei, a per tárgya, vagy, ahogy ő fogalmazott, a per tartalma, a per lefolyásának ismertetése, elmarasztalás, felmentés, vagy más ítélet, végül, hogy a felek a tárgyaláson részt vettek-e vagy sem.¹⁶⁰³ Az Orlandinában megállapított, de már jó ideje alkalmazott elveket követték a magyar ítéletlevelek szerkesztői is.

A magyar középkor első feléből alig maradt ránk ítélet említése, ítéletlevél pedig még kevesebb.¹⁶⁰⁴ A váradi regisztrum esetei csak a bizonyítás egy szakaszáról szólnak. Azt, hogy a próba kimenetele alapján milyen ítéletet hozott a bíró, és hogy ezt hogyan hajtották végre, ennek alapján nem tudjuk megválaszolni. Az első, hatalmaskodási ügyben kelt ítéleteknek

¹⁶⁰⁰ Példaképpen álljanak itt a többször idézett láncséri perben Zsigmond király nevében kelt ítéletlevél V. László és Mátyás király nevében megerősített példányai: DL 11618, 11619, 11620.

¹⁶⁰¹ ZsO VIII. 1165. sz. (355–356)

¹⁶⁰² Sarti, De claris professoribus, 424; Savigny, Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter, V. 473.

¹⁶⁰³ Rolandinus, Summa artis notariae, 390 vb

¹⁶⁰⁴ Solymosi, A világi bírászkodás kezdetei

csak az említését ismerjük. Jól reprezentálja a bírói oklevelek fennmaradását és a formulák változásait a Jákok közül való Zlaudus veszprémi püspök szerzeményének, Tátikának az ügye. Tátika fia Tátika valamikor a tatárjárás környékén dulta fel a püspök egyik falvát, ezért a nádor ítéletet mondott fölötte, míg végül hosszas pereskedés után Zaludus kiegyezett Tátika rokonaival. Az egyezés végrehajtását megerősítő nádori oklevelet 1248-ban protokollumszerűen szerkesztették meg. Hivatkoztak benn a korábbi nádor ítéletlevelére és a fehérvári káptalan békelevelére, oklevél említése nélkül több más perbeli részletre, amelyet valószínűleg mind oklevelek alapján írtak le.¹⁶⁰⁵ Majd két évtized múlva már Zlaudus atyafiait, a Ják nemzetség előkelő tagjait perelte be az új püspök. A vád az volt ellenük, hogy az akkorra már megépült tátikai várakban őrzött püspöki kincstárat és levéltárat lefoglalták, a püspökség népeit pedig változatos módon sanyargatták. Az ügyben 1266 végén született ítélet. A IV. Béla nevében kelt privilégiumot is jegyzőkönyv módjára állították össze, azonban az 1248-as oklevéltől eltérő, modernebb formák között. Ebben hivatkoztak annak a bíróságnak a döntéseire is, amelyik a IV. Béla és István ifjabb király között kötött margitszigeti egyezmény értelmében állt fel, és hozott közbenszóló ítéleteket az Istvánhoz pártolt püspöki rokon ügyében.¹⁶⁰⁶ Ha közgyűlés hozott hatalmaskodási ügyben ítéletet, arról is jegyzőkönyv formában készült oklevél.¹⁶⁰⁷

Az ítélethozatal a 14. századtól kezdve három lépésben történt. A ránk maradt formuláskönyvekben nem szerepelnek e részek nevei. Könnyű lenne az ítéletlevelekben található igealakokból utólag latin főnevet képezni, hogy a részeket aztán e szóval jelöljük, ám ez félrevezető lenne, ezért helyesebb, ha magyar neveket adunk a részeknek, így jelölve azt, hogy utólagos konstrukcióról van szó. Az ítélet részei sorrendben a következők: indoklás, bírói vélemény és bírói parancs. Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy nem minden ítéletlevél tartalmazta ezeket a részeket.

A 13. századi ítéletlevelek szabott rendszer szerint épültek fel, a bírói véleményt azonban még nem találjuk meg bennük. Először előadták az előzményeket, majd következett az ebből levont indoklás, amely röviden összefoglalta a korábban előadottakat. Az indoklást egy 1266-os királyi ítéletlevélben az „és mivel” (*cumque*), egy 1293-as alországbírói oklevélben pedig a késő középkori oklevelekben is szokásos „mivel pedig” (*verum quia*) fordulat vezette be. A

¹⁶⁰⁵ RP 76. sz. (86–87)

¹⁶⁰⁶ DF 200019. rossz kiadása: Fejér CD IV/3. 322–330. (RA 1502. sz.) Zlaudus rokonságára: Kállay, Kopán; Rác, A Ják nemzetség, 4. j.; Engel, Magyar középkori adattár, genealógia, Ják nem 1. Jákmonostori ág. Tátikának a püspökség birtokába kerülését, Tátika birtokdúlására való hivatkozás változásait Rác György részletesen bemutatta. A margitszigeti egyezésre: Pauler, A magyar nemzet története, II. 263; Zsoldos, Családi ügy, 83.

¹⁶⁰⁷ 1276: Fejér CD V/2. 366–7.

bírói parancsot a tartalom szabta meg. Ha birokjogot adtak át a pernyertes félnek, akkor ezt írták: „ítélet formájában rendeltük, adtuk és juttattuk”. A parancs megfogalmazását 1266-ban az „ezért” (*unde*) szócskával kezdték el, és a későbbiekben is szokásos, parancsot kifejező szavakkal zárták le.¹⁶⁰⁸ Az Anjou-kori birtokperekről szóló ítéletlevelekben már szerepelt a vélemény, a hatalmaskodási ügyekben azonban ekkor még nem találkozunk vele.¹⁶⁰⁹ A 15. század elejétől kezdve aztán szinte minden ítéletet a hármaskönyv szerint fogalmazták meg. Habár a vélemény csak később jelent meg forrásainkban, valószínűnek látszik, hogy ez már jóval korábban is az ítélethozatal állandó része volt.

A három részből álló ítéletek kialakulása után az indoklást az ítéletlevelekben leggyakrabban a *verum quia* szófordulattal kezdték, de előfordult a *tamen quia*, *unde quia* összetétel vagy egyszerűen a magában álló *quia* szó is. Az ítéletnek e része két további alrészre oszlott: a bizonyítékok és a felek által előadott tények felsorolására, valamint egy általános jogelvre való hivatkozásra. Az első részben röviden elmondták mindazoknak a perben bemutatott dokumentumoknak a tartalmát, az elhangzott kijelentéseknek és perbeli cselekményeknek a lényegét, amelyek az ítélethozatalhoz vezettek, azaz pár szóban összefoglalták a tényeket.¹⁶¹⁰ A középkori joggyakorlatban az ítéletek indoklása korántsem volt általános. A *ius commune* követői nem indokolták meg ítéleteiket, mivel az ott elkövetett hiba az ítélet semmisségét vonhatta volna maga után. Az egyházi bíráskodásban a helyi szokások néha nagyon eltértek a pápai kúria elveitől és gyakorlatától, és volt, ahol az egyházi szokásjog megengedte, sőt meg is követele az ítélet indoklását.¹⁶¹¹

A magyar bírói gyakorlat arra a kérdésre, hogy minek alapján kell ítéletet hozni: aszerint-e amit a bíró a felektől hallott, és amit ők bizonyítékképpen benyújtottak, avagy aszerint-e, amit ő tud, és amit a lelkiismerete diktál, szinte ugyanazt a választ adta, mint a *ius commune*.¹⁶¹² Verböci a Hármaskönyv lapjain több tanácsot is adott a bírónak, hogyan hozzák ítéletüket a lelkiismeretükkel és az általuk tudott igazsággal összhangba. Akkor azonban, amikor a legszélsőségesebb feltételezéshez is eljutott, és azt a kérdést feszegette, hogy mi a teendő

¹⁶⁰⁸ 1266: Fejér CD IV/3. 322; 1293: „*statuimus, dedimus et assignavimus sententialiter*” MES II. 342. sz. (343.)

¹⁶⁰⁹ Véleményt találunk egy 1356-ban kelt nádori oklevélben. Sopron oklt. I. 193. sz. (261)

¹⁶¹⁰ „*tamen quia ex seriebus prescriptarum litterarum... reperiebatur*” – volt az írásos bizonyítékok összefoglalásának szokásos formulája. Pl. 1425: DL 43634. (ZsO XII. 700. sz.); „*tamen quia ... ex continentibus premissarum litterarum per eosdem exhibitarum sic non minus ex prescriptarum partium procuratoris aliorumque plurimum nobilium Castriferrei et Zaladiensi comitatum assertionibus reperiebantur*” – szöveg az írásos és a más bizonyítékok összefoglalásának formulája. 1425: DL 92672. (ZsO XII. 713. sz.)

¹⁶¹¹ Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 200. a további irodalommal.

¹⁶¹² „*iudex secundum allegata et probata partium, non secundum conscientiam iudicat*” szöveg a középkorban követett mondás. A kérdésnek, mint a nagyszabású elvi problémáknak általában, kiterjedt irodalma van. Radin, Conscience; Nörr, Zur Stellung des Richters és Fraher, Conviction. A későbbiek felsorolása megtalálható: Nörr, Romanisch-kanonisches Prozessrecht, 188.

abban az esetben, ha olyan erős bizonyítékokat terjesztenek a bíró elé, melyeket – bár nem igazak – nem lehet visszautasítani és megsemmisíteni, egyértelműen amellet döntött, hogy a bíró mindig az előadottak és a bizonyítékok szerint hozza meg ítéletét.¹⁶¹³ A Hármaskönyv szerzője ugyan fejtegetése végén azt írta, hogy erről néhányan másképpen vélekednek, valójában azonban az általánosan követett nézetet és a joggyakorlatot közvetítette: az ítéletek indoklásában csupa olyan tényekkel találkozunk, amelyeket korábban hosszabban kifejtettek. Mivel a hatalmaskodási perek többségében az alperesnek a bíróság előtti meg nem jelenése döntötte el az ítéletet, ezért ennek megállapítása volt a leggyakoribb. A kúriai ítéletlevelek formulái szerint az alperes „bűnösségének nyilvánvaló bizonyítékaként nem jelent meg a jog és az igazságosság színe előtt”.¹⁶¹⁴ E formulát azonban csak akkor használták, amikor az alperes az utolsó idézésen sem jelent meg.¹⁶¹⁵ A meg nem jelenésre a Jagelló-kor végén többtagú szóösszetételt használtak: „el nem jövetel és meg nem jelenés” miatt hozott ítéletről beszéltek.¹⁶¹⁶ A meg nem jelenés ugyan önmagában is elegendő lett volna az elmarasztaló ítélet kimondására, de általában kiegészült más tények megállapításával is. A meg nem jelenés ugyanis ritkán állt magában, általában egy egész mulasztássor része volt. Ha a bíróság közbenszóló ítélettel az alperes részére parancsokat adott, ám ő azokat nem hajtotta végre, akkor azt is hozzáfűzték a bizonyítékokhoz. Ilyen végre nem hajtott parancs lehetett a bíróság által megítélt bizonyító eskü, vagy a jobbágyok részéről való igazságszolgáltatás. Ide sorolták azt is, ha az elmarasztalt fél a közben kirótt bírságokat sem fizette meg. E tények megállapítása együttesen szolgált az ítélet alapjául.¹⁶¹⁷

A meg nem jelenésért és a vele összefüggő mulasztásokért kirótt ítélet logikája az volt, hogy az alperes azért nem jelent meg a bíróság előtt, mert nem tudott további választ adni a

¹⁶¹³ Tripartitum, Prol. 15; uo. II. 75. 8.§; Quadripartitum III. 4. Verböci a Hármaskönyv előszavának idézett titulusa első mondatában a középkori szállóigét szó szerint idézte. „...an iudex secundum allegata et probata partium, vel secundum quod novit et ex conscientia debeat iudicare”.

¹⁶¹⁴ 1361: „animo contumaci et indurato se plurimorum iudiciorum oneribus aggravari permittendo non venisset, nec misisset, nec prafatum Johannem famulum suum modo premissis sibi statuere commissum statuisset, sed se in sue culpabilitatis indicium a facie iuris et iustitie penitus absentasset” DL 5063; 1424: „se in sue culpabilitatis manifestum indicium a facie iuris et iustitie absentasse ex premissis reperiebantur” DL 92662; 1425: „non veniente, nec mittente, sed se in sue culpabilitatis manifestum indicium a facie iuris absentando amplius opprimi permittente” DL 92672. A Magyi-féle formuláskönyvben: „nostram in presentiam venire non curasse, sed se in eorum culpabilitatis manifestam evidentiam a facie iuris et iustitie penitus absentasse oneribusque iudiciorum premissorum convinci et agravari permisisse, ex premissis reperiebatur manifeste, quod...” Kovachich, Formulae, 460. sz. (427)

¹⁶¹⁵ 1330-ban az *evocatio* után: „spiritu ductus rebellionis venire aut aliquem pro se transmittere non curasset”, majd három vásári kikiáltást követően: „animo rebellionis indurato venire aut aliquem pro se non curavit destinare, sed ut hic posset suos excessus subtilius occultare in sue culpabilitatis indicium se penitus absentavit”. AO II. 431. sz. (501–505) A meg nem jelenés hasonló, kétszeri, elítélő említése rendszeres tartozéka volt az ítéletleveleknek. DL 38962, 38963. (AOkl XXXI. 171, 459. sz.); Széll, Bessenyei-család története, 7. sz. (122–128)

¹⁶¹⁶ „per non venientiam et non comparitionem” Podmaniczky oklt. II. 46. sz. (110)

¹⁶¹⁷ 1486: DL 60871.

felperesnek, azért nem tette le az előírt tisztító esküt, mert nem akarta a maga lelkiismeretét egy hamis eskü letételével terhelni, mint ahogy eskütársaiét sem, következésképpen igaz volt ellenfele állítása arról, hogy törvénytelenéget követett el. E gondolkodás szerint a hatalmaskodó familiárisok és jobbágyok részéről történő igazságszolgáltatást is azért mulasztotta el az alperes, mert egyetértett hatalmaskodó alattvalóival, sőt az ő parancsára vagy sugalmazására történt a hatalmaskodás. E mulasztások egyrészt nyilvánvaló bizonyítékok voltak, másrészt szorosan összefüggtek egymással. A meg nem jelenés önmagában perdöntő bizonyíték volt, ebben az esetben nem volt szükség más végső bizonyítási eljárásra: próbára, bajvívásra vagy fejre teendő esküre.¹⁶¹⁸

Az általános jogelvre, azaz a szokásra, a középkor végén a törvényre történő hivatkozás a tények összefoglalása után következett, azzal egy mondatba összefűzve. Többnyire a következő formulát használták bevezetésére: „ezen Magyarországunk régi, szokott szokásjoga pedig azt kívánja, hogy...”.¹⁶¹⁹ Hatalmaskodási ügyben olyan elvekre is hivatkoztak, amelyek más ügyekben is alkalmazhatók voltak. A lánzséri uradalom ügyében 1424-ben és 1425-ben a meghozott ítéletet azzal indokolták, hogy „aki bármiféle birtokügyben azt állítja, hogy oklevelei vannak róla, bemutatásukat rendes bírāja előtt háromszor vállalja, de nem mutatja be, az ilyen embertől elveszik birtokjogát és megfosztják tőle, az efféle birtokjog felkérőjét pedig beiktatják és bevezetik ennek birtokába, annak ellentmondása pedig, ki azzal érvelt hogy oklevelei vannak, ámde azokat nem mutatta be, miként másoké sem, nem érvényesek”.¹⁶²⁰

A bírói véleményt az ítéletlevelekben többnyire a *sicque, propterque*, leggyakrabban a *propter quod* szavakkal vezették be. Az ítéletnek e része nem történelmi alkotás, a véleményről (*opinio*) Verbőci is írt, aki határozottan megkülönböztette az ítélettől. A vélemény szerinte, annak ellenére, hogy valószínű oka van, kételkedve adott felelet. Szövegéből az is kiderül, hogy egy ügyben több vélemény is elhangzott. Ezek természetesen különbözhetnek is egymástól, és végül azt kellett elfogadni, amelyik a jobb és helyesebb okon alapult.¹⁶²¹

¹⁶¹⁸ 1377: Sopron vm. oklt. I. 301. sz. (434–440); 1461: Bánffy oklt. II. 37. sz. (35–42); 1500: uo. 298. sz. (370–377)

¹⁶¹⁹ „*consuetudinaria vero lege huius regni nostri ab evo consueta requirente*” A *consueta* helyett néha az *asueta* jelzőt használták. Pl. Sopron vm. oklt. II. 60. sz. (94)

¹⁶²⁰ „*quicumque in facto cuiusvis iuris possessionarii litalia instrumenta se habere asserendo, eadem tribus vicibus coram suo iudice ordinaria exhibere assumerit et non exhibuerit, amplius talis huiusmodi iure possessionario destitui solet et privari, requisitor vero huiusmodi iuris possessionarii, contradictione ipsius litalia instrumenta se habere allegantis et non exhibentis aliorumque quorumlibet non obstante, in dominium eiusdem statui debet atque introduci*” ZsO XII. 380. sz. (157–160); Sopron oklt. II. 60. sz. (94–95)

¹⁶²¹ Tripartitum II. 42. 3.§

Az ítélet második része sokat elárul a kúriai bíróságok működéséről és az ítélethozatalról. A bíróságok társasbíróságok voltak, a nagybírák, akiknek a nevében az oklevelek keltek, csak a legkritkább esetben vettek részt a tárgyaláson, a király pedig csak egészen rendkívüli esetekben volt ott a különös és a személyes jelenlét tárgyalásain. A tárgyalást vezető ítélőmester, miután összefoglalta az indokokat, kikérte a bírótársak véleményét. A véleményt az előadottak megfontolásával (*rationibus ex premissis*) hozták és fogalmazták meg, hogy milyen cselekményben vélik (*cernebatur, videbatur*) elítélendőnek a pervesztes személyt, továbbá mit javasolnak ítélni a perbeli győztesnek. A hatalmaskodási ügyekben a vélemény megfogalmazása, éppúgy mint az indoklásé, általában két részben történt. Először az indoklásban konkrétan leírt cselekményt elvontan fogalmazták meg, majd ezért javasolták hatalmaskodásban elmarasztalni a pervesztes személyt. Az ítéletlevelek e részének szóhasználata megkülönböztette a kétféle cselekményt: az első elkövetéséért állapították meg a másodikat. A rendszeresen alkalmazott formula birtokfoglalási ügyben így szólt: „a birtok jogtalan és hatalmas tartásáért és birtoklásáért” (*pro indebita et potentiaria conservatione ac detentione*) „következésképpen” (*rursus et iterum*) „a fent említett hatalmaskodás tényében” (*in premissis facto potentie*) „kell elítélni” (*convinci et aggravari debere*) az alperest. Eddig cselekményekről beszéltünk, de a magyarországi latinság a 14. századtól kezdve meg tudta különböztetni a cselekményt (*actus*) a ténytől (*factum*). Az említett példánál maradva, a jogtalan birtoklás cselekmény volt, a hatalmaskodás azonban tény. A bírói vélemény három adatot tartalmazott: a felek, a bíró és a bírótársak nevét, vagy rájuk történő utalást és az utóbbiak véleményét.

A vélemény többnyire csak általánosságban utalt a nagybíró bírótársaira, néha azonban név szerint is felsorolta őket.¹⁶²² Az összes bírótársat sohasem nevezték meg, csak az előkelőbbeket, a főpapokat és a bárókat, a többiekre a különös vagy a személyes jelenlét általában így utaltak: „nemkülönben mondott országunk több, más, e törvényszékünkön velünk együtt üléselő nemese” (*necnon quamplurimis prefati regni nostri nobilibus nobiscum horum in examine tribunal iudiciale consedentibus*).¹⁶²³ A különös vagy a személyes jelenlét bírótársainak személy szerinti felsorolása értékes forrás, amellyel azonban általában csak súlyos, országos jelentőségű ügyekben találkozunk. A bírótársak szó használata a név szerint véleményt adó előkelő személyekre nézve mégis megtévesztő lehet. Ők ugyanis nem voltak

¹⁶²² „sicque nobis ac prelatibus et baronibus nobilibusque regni nobiscum in examine ipsius cause consedentibus... videbatur” – írták 1425-ben egy nádori ítéletlevélben. DL 43634. (ZsO XII. 700. sz.)

¹⁶²³ 1300: „et aliis baronibus ac nobilibus per dominum regem in hac nobis in socios deputatis” ÁUO X. 252. sz. (380); „et aliis nobilibus regni per dominum regem ad expediendum ipsum negotium specialiter deputatis” ÁUO X. 254. sz. (385)

rendes bírótársak, akik rendszeresen ott ültek a kúria tárgyalásain. A valódi bírótársak névtelenségbe burkolódtak, őket a felsorolások végén található, általánosságban emlegetett, „más nemesek” között kell keresnünk.

A súlyos ügyek politikai döntést igényeltek, a király nevében szóló ítélethez pedig kikérték a királyi tanács véleményét. Ezért tekintjük ezeket a név szerinti felsorolásokat az éppen üléselő királyi tanács listáinak.¹⁶²⁴ Ezeknek az ügyeknek a tárgyalásán néha talán a király személyesen is részt vett, a királyi tanács mindenesetre tudott az ügyről. Az ítélmester szerepe ilyenkor kisebb lehetett, az ország vezetőivel szemben legfeljebb csak arra törekedhetett, hogy az eljárás a törvényes követelményeknek megfeleljen. A bírósági ügyekben készült tanácslistákból kiderül, hogy a királyi tanácson – ez alatt a történelmi műszóval kisebb tanácsnak nevezett intézményt kell értenünk – a hivatalban levő főpapok és bárók mellett ott ült néhány volt vagy leendő, de hivatalt éppen nem viselő báró, ispán, előkelő várnagy is. A nádori bíróság előtt 1376 tavaszán a királyi tanács 16 tagja közvetített békességet a hatalmaskodásért elítélt és lefogott Ákos nembéli Mikcsfi István és az udvarban befolyásos szerepet játszó Péceli András között. Hét főpap és hat hivatalban levő báró mellett három volt báró – mindhárman egykori bánok – ült a fogott bírák között.¹⁶²⁵ A királyi személyes jelenléti bírósága előtt 1425 tavaszán Tatán az ország nádora és Fraknoi Vilmos közt a lánzséri uradalom ügyében 18 tanácsnok is igazságot tett. Hét főpap, négy hivatalban levő báró mellett három volt báró és négy ispán illetve várnagy adott ekkor véleményt, az utóbbiak mind bárói famíliák sarjai voltak.¹⁶²⁶ A személyes jelenlét előtt 1461-ben a Szent György napi oktaván nem mindennapi ügyet tárgyaltak. Vingárti Geréb János még 1458-ban foglalta el a dobokai Bálványos várat, amiért Várdai István kalocsai érsek mint a család feje és a Losonci Bánfiak perbe fogták. Az ítéletet a szokás szerint ismeretlenségbe burkolódzó ülnökök mellett 13 név szerint említett személy hozta meg: három püspök, két hivatalban levő báró, egy bárói és egy nemesi családból származó, hivatalt nem viselő személy, egy tekintélyesebb egyházi méltóság, továbbá a négy akkor működő kúriai bíróság ítélmestere és az alnádor.¹⁶²⁷ A kései középkor folyamán a legfelső döntéshozatalban tehát mindig részt vett néhány olyan személy, akinek az adott időszakban nem volt jelentős hivatala, politikai befolyása azonban olyan nagy volt, hogy akár a méltóságot viselőkkel is vetekedhetett.

A parancsot legtöbbször a *pro eo*, néha az *ob hoc* vagy az *ex eo* szerkezettel kezdték az ítéletlevelek. A bíró itt parancsban fejezte ki ítéletét, az ítéletben foglaltakat a

¹⁶²⁴ Kubinyi, A királyi tanács; Kubinyi, Mátyás-kori államszervezet, 69.

¹⁶²⁵ DL 6348; Tringli, Ákos sátorhelye, 662.

¹⁶²⁶ ZsO XII. 380. sz. (157–160)

¹⁶²⁷ Bánffy oklt. II. 37. sz. (35–42)

„megparancsoltuk” (*commisimus*), „elrendeltük” (*decrevimus*) szavak fogták össze. A parancs négy vagy öt alrészből állt: a bíró és a felek megnevezéséből, a vélemény kikérésére történő utalásból, végül a szűkebb értelemben vett parancs kinyilvánításából. Ötödikként – még a szűkebb értelemben vett parancs előtt – ehhez társulhatott mindenféle hatalmaskodási tett elítélésének általános indoklása.¹⁶²⁸

A szűkebb értelemben vett bírói parancs volt a legváltozatosabb, a többi egy mondatba, helyesebben mondatrészbe illesztett formulákból állott, amelyeken csak néhány szavas változtatást tettek az ítéletlevelek fogalmazói. E formulás rész így szólt: „mi kikértük és megértettük a főpap és báró uraknak, ítélőszékünk ítélőmestereinek és más ülnökeinek érett tanácsát, továbbá nem akartuk az említett, az alperes által a fentebb írt módon véghezvitt és elkövetett hatalmas tetteket egyszerűen és büntetlenül elnézni, nehogy mások erről példát merészeljének venni, és hasonló hatalmas cselekmények elkövetésére adják a fejüket, hanem sokkal inkább azt, hogy az ő büntetése másokat az illetén hatalmaskodások elkövetésétől és megtételétől elijesszen, visszatartsa, elrettentsen és másoknak például szolgáljon”.¹⁶²⁹

A szűkebb értelmű parancs a 13. század végétől kezdve szintén két további részre oszlott. Az első részben a bíró kimondta, hogy az illetőt elítéli, a másodikban közölte azt, hogy milyen büntetést szabott ki rá. Az első részben a 14. század húszas éveitől kezdve mind gyakrabban bukkant fel annak a tettnek az általános megnevezése, amiért a parancs második részében megnevezett büntetést kiszabták. E részben, mi több, e rész számára született meg a hatalmaskodás ténye fogalom. Itt nyilvánították ugyanis ki, hogy a pervesztes felet hatalmaskodás tényében ítélték el. Az ítéletlevelek fogalmazói egy idő múlva az ítélet elengedhetetlen elemének tekintették ezt az általános fogalmat, melyet mindig ugyanúgy fejeztek ki. A csupán ítéletlevélben alkalmazott szóösszetételt idővel máshol is használni kezdték. A bírói gyakorlatban született tehát meg a hatalmaskodás ténye, innen került a szokásjogi elvekbe és az őket rögzítő törvényekbe. Ezután következett az elmarasztalás vagy büntetés elrendelése. A bírói parancs nem azonos azzal a kéréssel vagy parancssal, melyet a bíró annak a hiteleshelynek írt, amelyet arra szólított fel, hogy a királyi vagy a nádori ember mellé kiszállva vegyen részt az elítélt jószágainak lefoglalásában, megbecslésében, azonban ez utóbbi szorososan csatlakozott a bírói parancshoz.

¹⁶²⁸ A Magyi-féle formuláskönyv „igen szép záradék” címmel közölte egy hatalmaskodási ügy ítéletlevelének bírói parancs részletét. Kovachich, *Formulae*, 459. sz. (426)

¹⁶²⁹ „*nos ex scientia nostra speciali ac eorundem dominorum prelatorum et baronum magistrorumque prothonotariorum ceterorumque sedis nostre iudicarie assessorum quesito et assumpto superinde consilio prematuro, nolentes insuper premissos actus potentiarios per I modo quo supra patratos et comissos simpliciter et impune pertransire, ne alii ab eodem exemplati ad similes actus potentiarios perpetrandos se apponere presumant, sed potius eiusdem penalis afflictio alios quoslibet a talismodi actibus potentiariis perpetrandis et committendis terreat, retrahat et restringat ceterisque cedat in exemplum*” Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (358)

Az elmarasztaló ítélet bírói parancsában kifejtett elvek hosszú időn keresztül változatlanok voltak, de épp ez a változatlanság teszi fontossá ezeket a kijelentéseket. Segítségükkel bepillantást nyerhetünk abba, hogyan gondolkodott a középkor végének embere a hatalmaskodásról és büntetéséről. A két bekezdéssel feljebb idézett szöveg elemzése elegendő lesz erre. A bírói parancs formulája két oldalról szemlélte az ítéletet: a társadalom és a bíró szemszögéből. A társadalom a bíró szemében a lehetséges hatalmaskodókat jelentette, akik felbátorodnának akkor, ha a bíró szemet hunyna a hatalmas tettek fölött. Azt, hogy ez miféle károkkal járna, és miért lenne rossz a társadalom számára, a formula nem fejtegette, erre nem is volt szükség, hiszen ez köztudomásúnak számított. Ezért volt szükség a büntetésre (*poenalis afflictio*), amely mindenkit visszatart a hatalmaskodástól.¹⁶³⁰ A bíró feladata ettől fogva már magától értetődik: ő nem hagyhatja büntetlenül a tettet, és ki kell szabnia a büntetést. A késő Árpád-kori ítéletekben, más szavakkal ugyan, de ugyanez az elv köszön vissza.¹⁶³¹ A hatalmaskodásért kiszabott ítélet tehát a büntetés visszatartó erején alapult. Némileg hasonló volt ehhez az a formula, melyet a közgyűlések levelesítő jegyzékeiben olvashatunk, amelyekben tömegével ítélték el a bűnözőket.¹⁶³² A két büntetés célja mégis eltért egymástól: a közismert bűnözőkre kirótt, és sokszor valóban végre is hajtott, halálos ítélet nem egyszerűen visszatartó, hanem elrettentő erejű volt.

Az ítélet fennebb vázolt szerkezete rendkívül logikus volt, részei pontosan egymásra épültek, és egymásból következtek. Szóbeli ítélethirdetéskor a kicsit is rutinos ügyvédek már az indoklás elhangzásakor tudhatták, hogy néhány perc múlva milyen ítélet következik. Az ítéletlevél felépítése bizonyosan hűen tükrözte az ítélethozatal egyes részeit. Miután a bíró lezárta a tárgyalást, a bíróság ítélethozatalra vonult vissza. Ott a tárgyalást vezető ítélmester összefoglalta az elhangzottakat, és kikérte a bírótársak véleményét. Hogy e véleménykérés mennyire volt formalizált, nem következtethető ki a forrásokból. Valószínű, hogy nem egyszerűen a bűnös vagy nem bűnös az alperes kérdést tette fel nekik, hanem a véleményben leírt mondatokat adta elő, amelyekre a bírótársak rábólintottak, esetleg ki is egészítették azt. Az ítélmester ezután a feleket visszahívta, és kihirdette az ítéletet: ismertette velük az indoklást, a véleményt és a parancsot. Annak a nevében hirdették ki az ítéletet, akinek a

¹⁶³⁰ A *poenalis afflictio* kifejezésre: 1461: Bánffy oklt. II. 37. sz. (40), 1473: uo. 125. sz. (155), 1500: uo. 298. sz. (375) és a Magyi-féle formuláskönyv oklevélmintáját Kovachich, *Formulae*, 459. sz. (426)

¹⁶³¹ 1293: „*nos in suo iure nemini deesse volentes, maxime cum crescente contumacia, crescere pena debeat, et quos timor Dei a malo non revocat, saltim prohibeat pena temporalis*” MES II. 342. sz. (342) Ugyanezt ismételte egy három évvel későbbi oklevél részben ugyanezen falvak ügyében: MES II. 365. sz. (368), azonban ott *saltem prohibeat* állt.

¹⁶³² 1481: „*ne numerus ipsorum prescriptorum augeatur, sed ipsi penitus et omnino extirpentur e regnoque evellantur*” Tringli, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés, 317; Szó szerint ugyanezt olvashatjuk az 1512-es zalai *proscriptio*s jegyzékben. uő., Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 28.

nevében az ítéletlevél is kelt, a nádori jelenlét bíróságán a nádor, a királyi jelenlétén az országbíró, a királyi különös és a személyes jelenlétén a király nevében. Az ítéletnek egyértelműnek kellett lennie, hogy a végrehajtás során nyilvánvaló tényként hivatkozhasanak rá.¹⁶³³

Az ítéletlevél megfogalmazására az ítélet kihirdetése után került sor. Mivel az ítéletlevelek néha nagyon hosszúak voltak, az ítélet kihirdetése és az ítéletlevél megpecsételése között akár több nap is eltelhetett. A nádori törvényszéken egy 1424-ben, meg nem jelenés miatt kimondott hatalmaskodási ítéletről még nem állították ki a végrehajtására utasító parancsot, amikor az elmarasztalt fél már perújítást kért.¹⁶³⁴

A bizonyítás vagy az alperes távolmaradásával nyilvánvalóvá vált hatalmaskodásért kirótt büntetés nem volt mindig ugyanaz a középkor fél évezrede alatt. Nem is lehetett az, hiszen korábban már láttuk, hogy a hatalmaskodás egy a 13. század legvégén létrejött gyűjtőfogalom volt, amely több, korábban külön kezelt ügyet egyesített. E fogalom létrejötte azonban egyesítette a büntetést is. Megfigyelhettük azt is, hogy az a büntetés, melyet a hatalmaskodás fogalmának születése után kiróttak, egyáltalán a büntetés végrehajtásának egész menete évszázados múltra tekintett vissza. Nem egyszerre, hanem részenként a 11. századi törvénykönyvek már felsorolták őket.

A részletekben való elmerülés előtt két alapelvet kell megállapítanunk. Ha a hatalmaskodás bíróság elé került – bíróság alatt hivatalos bíróságot és nem a békét közvetítő ún. fogott bírakat értjük – akkor a hatalmaskodóra kétféle terhet róttak: kártérítést és büntetést. A kártérítés volt a fontosabb. A hatalmaskodással a hatalmaskodás elszenvetőjét kár érte: elhajtották állatait, elfoglalták földjét vagy erdejét, lefoglalták holmiját, feldúlták birtokait, bántalmazták vagy megölték embereit. A konfliktus elsimítása során ezt a kárt mindenképpen ki kellett egyenlíteni. Korántsem volt ez egyszerű. Ha az összeütközés vitatott földterületen történt, márpedig az esetek többségében ez volt a helyzet – gondoljunk csak a hatalmas tetteknel felsorolt esetekre, valamint a ceglédiek és a nyárasapátaik hatalmaskodásaira –, akkor már magának a kár tényének eldöntése is problémás volt. Hogy valóban kár érte-e a panaszoszt, az attól függött, hogy az erőszakos cselekmény olyan területen történt-e, amely az ő kétségtelenül törvényes birtokában volt, vagy olyan cselekménnyel kapcsolatban esett-e meg, amelyet ő kétségtelenül törvényesen vitt végbe.

¹⁶³³ 1248: „*coram predicto Ladizlai comite palatino predictus Tadeuca manifeste et evidenti iudicio est convictus, sicut in litteris eiusdem vidimus contineri*” RP 76. sz. (86–87)

¹⁶³⁴ „*Tunc ac interim et antequam premissa sententia ipsius palatini executioni fuisset demandata, prefatus Vilhelmus personaliter nostre celsitudinis veniens in presenciam...*” Sopron vm. oklt. II. 60. sz. (90)

A büntetés a kártérítéssel ellentétben nem két személy közt kiegyenlítendő, az egyik által okozott tartozás, hanem a társadalommal szemben fennálló kötelezettség. A társadalom ezzel torolja meg a számára káros cselekményeket az elkövetőkön.¹⁶³⁵ Mint láttuk, a középkori büntetés azon alapult, hogy ezek tartsák vissza a lehetséges elkövetőket a hasonló tettektől. A hagyományos elméleti felfogások szinte mind egyetértenek abban, hogy a büntetés a kártérítéshez képest későbbi fejlemény kell hogy legyen, és ez feltételezi a társadalom „magasabb fokú szervezettségét”. Számunkra e meghatározott cél felé törekvő, a fejlődésbe vetett hiten alapuló szemlélet érdektelen, miként az ún. őstársadalmak leírása is. A történészek, foglalkozzanak bárha a legrégebb ókori világgal, csak „magasabb fokú szervezettségi szinten élő” társadalmakat látnak.¹⁶³⁶ Számunkra, számunkra a büntetés nem „későbbi fejlemény”, hanem a forrásokban mindenütt megtalálható, létező valóság. A kettő egymás mellett létezett, ráadásul sokszor elválaszthatatlan volt egymástól.

A másik egy egyszerűbb alapelv. Hatalmaskodás esetén az ítélet tartalmában nem volt semmiféle különbség az alperes meg nem jelenése és a megjelennő felek *allegatiói*, kérdései, stb. alapján meghozott ítélet között. Nem volt az egyik súlyosabb, a másik enyhébb, mert mindkettőt bizonyítékok alapján hozták meg, csak az elsőben magát a meg nem jelenést tekintették bizonyítéknak.

A 11. századi törvények szerint a dúlásért kártérítés és büntetés járt. A házak felgyújtóinak meg kellett téríteniük a kárt és 16 márka büntetést fizettek.¹⁶³⁷ István törvénykönyve szerint a házak megtámadói a ház birtokosának rendi állásától függő becsértéket fizettek. Az ispánok házának értéke a vitézekének tízszeresét tette ki, a vitézeké kétszer annyit ért, mint a közrendűeké.¹⁶³⁸ László törvénykönyvében a kártérítés és büntetés elve együttesen figyelhető meg: a támadó birtokainak kétharmadát elveszítette, az mind a megtámadotté lett. A dúlásban segédkező vitézek és szolgák szolgaságra vetése, illetve eladás is a kártérítést szolgálta.¹⁶³⁹ A kardrántás esetében először is egyezsége próbálták szorítani a feleket, László törvénykönyve pedig a dúlásnál megismert rendszer szerint a kardrántó jószágainak kétharmadát adta a károsultnak.¹⁶⁴⁰ Alapvetően a kártérítés dominált mindkét esetben, külön büntetésről ritkán

¹⁶³⁵ A jelen időben fogalmazott megállapítással nem szándékozom állást foglalni a büntetés céljáról folytatott évszázados vitában, csupán a társadalmak egyik örök akaratát fejeztem ki, amely a modern büntetőjog létrejötté előtt kizárólagos elképzelés volt.

¹⁶³⁶ „Hiábavalóság minden konstrukció az állam kezdetéről és eredetéről.” Ez Jakob Burckhardt bevezető mondata az államról szóló fejezet elején. Burckhardt, Világtörténelmi elmélkedések, 52.

¹⁶³⁷ István I. 32. tc. (Törvények és zsinati határozatok)

¹⁶³⁸ István I. 35. tc. (Törvények és zsinati határozatok)

¹⁶³⁹ László II. 11. tc. (Törvények és zsinati határozatok)

¹⁶⁴⁰ István I. 16. II. 12–15. tc. és László II. 8. tc. (Törvények és zsinati határozatok) Értelmezésükre: Tringli, Hatalmaskodások

esett szó. A becsértéket úgy állapították meg, hogy az akár több is lehetett, mint az okozott kár. A hatalmaskodó jószágai kétharmadának elkobzása egyértelműen a kártérítés és büntetés ötvözetét jelentette. A 13. századi gyakorlatban a kártérítés érvényesült. A jószágok kétharmadának elvesztése, egyharmadának a család vagy nemzetség számára való fenntartása nem jelent meg e kor forrásaiban.

A Vitya faluban lakó somogyi várjobbágyokra, akik a pannonhalmi apátság egyik kápolnáját gyújtották fel, a nádor 1220 körül 35 márkát rótt ki, melyet földjeikből, ingóságaikból vagy „személyükből” kellett fedezniük. Hogy ez utóbbi mit jelentett, nem tudjuk. Azt a módszert, amelyet László király törvénykönyvében megismertünk, hogy azt a dűlőt, aki nem tudja vagyonából a kártérítést kifizetni, adják el szolgának, és abból fedezék a szükséges összeget, várjobbágy esetében kizárhatjuk. Talán a személyes vagyontárgyakra kell gondolnunk, de ezt a szükségzavú forrásból nem lehet megállapítani. Mindenesetre egyértelműen az okozott kárt kellett a várjobbágyoknak megtéríteniük.¹⁶⁴¹

Tátika már többször idézett ügyében is kártérítést róttak ki, amikor 1266-ban IV. Béla Ják nembéli Márton ispánt és fiait 5400 marka megfizetésre ítélte a tátikai várakban őrzött veszprémi püspöki kincstár elfoglalásáért és a püspök népeinek okozott pusztításokért, ami – a király szerint – csak némileg volt képes kárpótolni a püspököt ért károkat. Ráadásul Márton és fiainak összes jószágának értéke aligha tette ki a megítélt összeget. A király már az ítélet során látszólag kegyes arcát mutatta, és „királyi kegyelménél fogva” (*commoti regia pietate*) csupán három falut ítélt oda a püspöknek.¹⁶⁴² Ezúttal azonban egy különleges ügyet látunk magunk előtt, amelyet sokkal inkább a politika, mint a jog rendje diktált. Az az elv, hogy a hatalmaskodóval – itt birtokfoglalót és dűlőt emlegettek – szemben megítélt összegnek akkorának kell lennie, mint az általa okozott kár, látszólag nem sérült, azon kívül azonban egy minden tekintetben politikailag motivált ítélet született. Márton ispánnak és fiainak ugyanis nemzetségi jogaik fűződtek a várhoz, ráadásul a Tátikában őrzött kincsek egy részét átadták a püspöknek.¹⁶⁴³ Az általuk okozott kár így aztán aligha rúgott erre a hatalmas summára. Összehasonlításképpen: fél évszázaddal a tatárjárás előtt a veszprémi püspök éves jövedelmét – talán helyesen, de semmiképp sem alá-, inkább egy kicsit fölébecsülve – évi 1700 márkára

¹⁶⁴¹ „*pro illa terra et talionem et pro dampnis illatis in ipsa terra*” ÁUÓ I. 92. sz. (167–168) (RP 20. sz.) Vitya a mai Gamás területén feküdt. Csánki, Történelmi földrajz, II. 567, Dorf Gamás sammt Puszten Gárdony, Jázvina, Tuskós, Vádé und Vitya, 1859. [kataszteri térkép] MOL Térképtár, Kataszteri gyűjtemény, 9–43.

¹⁶⁴² Fejér CD IV/3. 322–330. (RA 1502. sz.)

¹⁶⁴³ Az ispáni cím ezúttal a család vezetőjét jelölte. Mártonon kívül legidősebb fiát és a másik ágból való, szintén idősebb Kázmért titulálták így. Az ispán, mint nemzetség- illetve családfő jelentésére: Tagányi, Valami a comes szóról; Tringli, Pest megye, 134.

taksálták.¹⁶⁴⁴ A minden tekintetben nagyon körültekintően fogalmazott oklevélből az nem derül ki, hogy a végítélet meghozatalában részt vettek-e az István ifjabb király által delegált bírák, vagy 1266 novemberében Béla királyt már nem érdekelte az előző évben fiával kötött margitszigeti egyezmény, és csak saját báróinak véleményét kérte-e ki, amikor fia egyik bizalmasának ügyében ítéletet hirdetett. Szó sem volt itt kegyességről: Béla egyszerűen leszámolt ellenfeleivel. A veszprémi püspökség birtokai közé ékelt Ják nemzetségbéli falvak mind a király hívéé, Pál püspöké lettek, a király ráadásul ennek elfogadására kényszerítette a Ják nemzetség öröklésben érdekelt másik ágát is. Ezért tehát a szokatlan királyi kegynyilvánítás, amelynek nem ítélet meghozatalakor, hanem csak utána lett volna helye.¹⁶⁴⁵ A Jákok elleni ítélet tehát formálisan éppúgy a kártérítés elvén alapult, mint a korszak más, falufeldúlás ügyében hozott bírói határozatai.

Kun László király idejében, az 1276-ban országgyűlésen, egy a király nevében ítélező bíróság minden birtoka elvesztésére ítelt egy testvérpárt, akik feldúlták a zalai Páhokot. Az ítéletlevél fogalmazása szerint az „általuk okozott károk és jogtalanságok miatt” rótták ki rájuk jószágaik elkobzását, birtokaik pedig mind a pernyertes féle lettek.¹⁶⁴⁶ Kétségtelen, hogy ez az ítélet is kártérítésről szólt.

Mindhárom példa jól mutatja, hogy a dűlésért kártérítés járt. Kártérítést kell akkor is látnunk, ha teljes birtokvesztésre ítélték valakit, ebben az esetben ugyanis az összes birtok értéke tette ki az okozott kárt. A dűlés során megölt földesúri alattvalók nem súlyosbították az ítéletet, csak a kártérítési összeg lett magasabb. Ha szabadok voltak, akkor a vérdíjukat, ha szolgák, akkor a becsértéküket számították bele a kárba. Más eset,¹⁶⁴⁷ kiváltképpen a nádori bíróság ítélezésének 13. századi gyakorlata, mind kártérítési ítéletekről szóltak.¹⁶⁴⁸

A kártérítés a legősibb idők óta becsértéken történt. Ezt látjuk László király házfeldúlásról szóló törvényében, erről írtak az oklevelek is.¹⁶⁴⁹ A becsü azonban általában csak a lefoglalt és a megváltandó *marhák* – ez volt az ingó és ingatlan dolgok korabeli magyar neve –

¹⁶⁴⁴ III. Béla, 139.

¹⁶⁴⁵ Tátika korábbi történetének elbeszélését is szándékosan meghamisítva adták elő az oklevélben. Azt állították, hogy annak idején Tátika a Sümeg melletti Ereket, amely mindig püspöki falu, volt dűlta fel, ezért lett a későbbi Tátika területe a püspöké. Tátika a tatárjárás idején azonban valójában Szántót dűlta meg, 1266-ban azonban még sokan emlékeztek arra, hogy ez a falu nem a püspökségé, hanem az akkori püspöké és rokonaié volt. Ugyanekkor kobozta el Béla király a Márton ispántól és fiaitól Egerszeget – a mai Zalaegerszeget – és kényszerítette a Ják-nembéli rokonokat arra, hogy lemondjanak róla. Zala I. 37. sz. (48–49.) (RA 1503.sz.)

¹⁶⁴⁶ ÁUO IX. 251, 252. sz. (353–354) (RA 3225, 3226. sz.) Az oklevél keltezésére: S.Kiss, A királyi generális kongregáció, 25.

¹⁶⁴⁷ ca. 1288: Zichy okmt. I. 69.sz. (65)

¹⁶⁴⁸ 1233: Ub. Burgenlandes I. 203. sz. (152) (RP 34. sz.); 1248: RP 76. sz. (86–87); 1279: HO VI. 170. sz. (238–9) (RP 193, 194. sz.)

¹⁶⁴⁹ ca. 1288: „*ipsorum solvit quinque marcas in argento, aliam vero partem in purificatione virginis Marie solvere tenebitur similiter omnia in estimatione condigna*” Zichy okmt. I. 69. sz. (70)

értékének megbecslését jelentette. A kár becsüjére nem volt szükség, mert az a panaszos fél bemondása alapján történt, amit aztán a tanúbizonyítás, a vizsgálat vagy a kikiáltott közgyűlés során a tanúk megerősítettek.¹⁶⁵⁰ Ezért csak ritkán fordult elő, hogy a bíró megbecsültette az okozott kárt is.¹⁶⁵¹ A hatalmaskodók nem vitatták a kár nagyságát, hiszen az ellentmondásban lett volna a hatalmaskodási per lényegével, és nem felelt volna meg saját érdeküknek. A hatalmaskodási per akörül forgott, hogy hatalmasul, azaz jogtalanul történt-e az eset, nem akörül, hogy mekkora volt a kár. Az állítólagos hatalmaskodók mindenféle kártételt tagadtak, mondván az, ami történt, az erdő kivágása, a termény elvitele, a vízimalom felgyújtása és a vásározók megverése és minden ehhez hasonló dolog, teljesen jogos volt, a panaszosok pedig maguknak keresték a bajt, kárt nem szenvedtek, a tett elkövetője a panaszosok által megbillentett rendet állította helyre. Ha valaki igaztalanul vádolta meg a másik felet olyan cselekménnyel, amelyet később hatalmaskodásnak neveztek, akkor a bizonyítatlan panaszban szereplő kárt a bizonyítani nem tudó felperes fizette meg az ártatlan alperesnek.¹⁶⁵²

A források ritkán beszéltek róla, de a kártérítés fejében elvett jószág először csak a zálogéppen került a pernyertes fél kezére, amit akár magának az alperesnek, akár rokonainak vagy szomszédainak joguk volt visszaváltani.¹⁶⁵³ Több oka lehetett annak, hogy csak ritkán említették a visszaváltás lehetőségét 13. századi forrásaink. Egyrészt az ítéletlevelek célja a bírói döntés közlése volt, a végrehajtás szokásait mindenki által tudottnak vették, ezért nem írtak róla. Másrészt a ránk maradt ítéletlevelek egy része már egy későbbi szakaszban kelt, akkor, amikor a birtok végleges átadása megtörtént, mert nem akadt, aki megváltsa birtokot. A visszaváltás ősi szokás volt, amely a nemzetségi birtoklás védelmében alakult ki. III. András trónra léptekor tartott országgyűlés törvényeinek egyik cikkelye biztosította ezt a jogot a nemesek és az erdélyi szászok rokonainak.¹⁶⁵⁴

A becsült érték megállapítása az ún. közbecsü értéken történt, ugyanezen az értéken lehetett megváltani a lefoglalt jószágot is. Ez a jószágok általánosan megállapított és a bírói gyakorlatban alkalmazott értékét jelentette. A becslés ugyan szokás alapján történt, de e szokás egyáltalán nem volt egységes: egymás mellett több becslési módszer létezett, és több eltérő értékeket közlő becsjegyzéket használtak. A közbecsü szó újabb szóösszetétel volt, a

¹⁶⁵⁰ 1276: ÁUO IX. 251. sz. (353) (RA 3225. sz.) keltezésére: S.Kiss, A királyi generális kongregáció, 25; 1294: ÁUO X. 107. sz. (162–165) (RP 258. sz.)

¹⁶⁵¹ 1248: „*dampna omnia illata... iuxta statuta domini regis estimata fuissent in parte ad octoginta marcas*” RP 76 (86–87.)

¹⁶⁵² 1232: Ub. Burgenlandes I. 189. sz. (139) (RP 33. sz.)

¹⁶⁵³ HO VI. 170. sz. (238–239); RP 196. sz. (178–179)

¹⁶⁵⁴ 1290: 27. tc. (DRMH)

Hármaskönyv nyomán terjedt el, és csak ritkán szerepelt az ítéletekben.¹⁶⁵⁵ Ott évszázadokon keresztül a méltányos becsüről (*condigna aestimatio*) írtak.¹⁶⁵⁶ A méltányos becsü az ingó és ingatlan jószág szokás alapján, márkában megadott, előre meghatározott értékű becsülését jelentette. Ez ugyanaz volt tehát, mint a közbecsü. Csak az újkorban vált el a két fogalom egymástól, és lettek egymás ellentettjei: a közbecsü az előre meghatározott bírói értéket, az akkor már igaz becsünek mondott *condigna aestimatio* a piaci értéket jelentette. A méltányos becsüt a középkorban a készpénz értékben kifejezett becsütől és a készpénzben – ez az ezüstpénzt, azaz a gyakorlatban a dénárt jelentette – való kifizetéstől különböztették meg.¹⁶⁵⁷

Gyakran fordult elő, hogy a király földesúri alattvalói, az ún. kondicionáriusok megdúlták szomszédaik birtokát. Az önállóan hatalmaskodó, királyi kondicionáriusokra kiszabott, elmarasztaló ítélet általában a törvénytelenül elfoglalt föld visszaadására szólította fel a királyi népeket. Ezek az ítéletek is a kártérítés elve alapján születtek, ennek azonban voltak határai. A kondicionáriusoknak nem voltak saját földjeik, ők a király birtokán éltek, a királyi földből pedig nem lehetett kártalanítani a hatalmaskodás elszenvédőjét. Azon kívül, hogy visszaadták a királyi alattvalókkal az elfoglalt birtokrészt, a károsult csak arra számíthatott, hogy a kondicionáriusok szegényes személyes vagyonukból, állataikból, terményeikből kártalanítják.¹⁶⁵⁸

III. András alatt aztán új ítélkezési gyakorlat kezdődött: az elítélt hatalmaskodó összes birtokát elkobozták, és annak kétharmadát a bíró, egyharmadát a pernyertes fél kapta. Korábban is előfordult, hogy a hatalmaskodót minden birtoka elvesztésére ítélték, de ezt azért tették, mert az összes birtokára szükség volt, hogy a kártérítést letudhassa. Ettől kezdve azonban az ítélet nem a kártérítésről szólt, hanem egyértelműen büntetés volt. Ráadásul nagyon súlyos büntetés, hiszen a hatalmaskodónak minden birtoka odalett. Az ítéletek nem szóltak róla, de a bírónak eddig is jócskán jutott a pervesztes fél jószágáiból. A hosszú perek – ne feledjük, kilenc terminust engedélyezett a 13. század végén a kúriai szokás – során kirótt bírságok a bírót illették. A bírságok rendszere nem változott, új volt azonban a jószágok kétharmad-egyharmad arányú felosztása. Az elkobzott javak nagyobbik része a bíróé lett.

¹⁶⁵⁵ Tripartitum I. 133, 134; Quadripartitum IV. 57.

¹⁶⁵⁶ 1325: „*sedecim marcas partim vero in estimatione condigna*” Fejér, CD VIII/2. 305. sz. (647–648); 1338: „*undecim marcas pro morte Petri supradicti, partim in denariis promptis, partim in estimatione condigna, exceptis armis*” DL 91292. (AOkI XXII. 338. sz.); 1461: „*habita etiam prius earundem legitima reambulatione et condigna estimatione... pro... condigna estimatione redimantur*” Bánffy oklt. II. 37. sz. (41); 1473: „*in condigna earum estimatione*” uo. 125. sz. (156); 1500: „*condigna estimatione*” uo. 298. sz. (370–377); 1500: „*habita prius eorundem iurium possessionariorum legitima reambulatione et condigna estimatione*” Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (359); 1506: „*legitima reambulatione et condigna estimatione*” uo. 256. sz. (498)

¹⁶⁵⁷ Hóman, Magyar pénztörténet, 278; Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 338; Bónis, Középkori jogunk, 162; 'condignus' szócikk LLMAeh

¹⁶⁵⁸ 1236: HO VI. 30–34. (RP 43.sz.); 1268: ÁUO III. 188. (RP 151. sz.)

Hatalmas változás volt ez az előző rendszerhez képest: a fő hatalom nevében fellépő bíróság magának tartotta fenn a büntetés nagyobbik részét. Ezzel azt nyilvánította ki, hogy a hatalom saját magára és az egész társadalomra nézve tartja veszélyesnek a dúló tettet. A dúlás immáron nem két fél ügye volt, melyet a bíróság által kikényszerített kártérítéssel el lehetett intézni, hanem a köz javát sértő olyan tett, amely a hatalmaskodó rendi állásának elvesztéséhez vezetett. A nemesi állapot ugyanis a saját, azaz nemesi jogon birtokolt jószágon nyugodott. Aki elveszítette javait, az nem egyszerűen földönfutóvá lett, hanem birtokos állapotának is búcsút mondhatott, és legfeljebb rokonai kegyelemkenyerén tengődhetett a jövőben.¹⁶⁵⁹

Tökéletesen írta le ezt az új büntetést elrendelő 1298-as törvény. A törvény a kor szokása szerint egyházi és világi büntetéssel próbált rendet tenni a zavaros idők birtokfoglalásokkal teli világában. Elsőként is azt rendelték el, hogy a birtokfoglalókat közösítsék ki, és e kiközösítés alól csak a teljes magyar püspöki kar hozzájárulásával oldják fel az elítéltet. A törvény meghozatalakor az esztergomi érseki szék üresedésben volt, a megválasztott új érsek, Dömötör még nem kapta meg a pápai megerősítést, egyébként is elfordult András királytól, és a trónkövetelő Anjouk oldalára állt. A magyar egyház feje János kalocsai érsek lett, aki hű maradt III. Andrásához, ezért ő kapta meg a kancellári tisztséget.¹⁶⁶⁰ Valószínűleg az ő emberei fogalmazták meg a törvény királyi előterjesztését, és foglalták írásba az elfogadott szöveget is. Így aztán természetes, hogy János érsek neve állt az egyháziak élén, akikre a birtokfoglalók megzabolázása várt. Az egyházi büntetéssel kezdődött ugyan a törvénycikk, de azután rögvest a világi eljárás következett. A foglalóknak előbb megfelelő kártérítést kellett adniuk, azután várt rájuk a királyi büntetés. A tett folyamánként lefoglalták összes birtokaikat, azokból levonták a kártérítést, a fennmaradó rész pedig a király kezére jutott, „hogy utódaik szüleik vétkei miatt az örökösödés törvényes részétől legyenek megfosztva, a nemesek közé ne számítsanak, a nemesek cselekményeitől és a királyi kúriába való bejárásból maradjanak kizárva és bármiféle jog gyakorlásától legyenek eltiltva.”¹⁶⁶¹

Foglalkozott ugyan III. András 1290-es törvényének néhány cikkelye is a később hatalmaskodásnak nevezett dolgokkal, a birtokfoglalással és a kártételekkel, de azok igen általános rendelkezések voltak. Az 1298-as törvény élén azonban ez a cikkely állt, és még több másik követte. Ez volt az első olyan törvény, amely nagy részben a hatalmaskodásokról szólt, és még vagy száz esztendeig, a temesvári törvényig nem is követte hasonló.

¹⁶⁵⁹ Engel, Társadalom és politikai struktúra, 305.

¹⁶⁶⁰ Pauler, A magyar nemzet története, II. 453.

¹⁶⁶¹ 1298: 1. tc. (DRMH) A fordítás forrása: Szöveggyűjtemény, 91. A csonka szöveg kiegészítése, amely a királyi udvarban való megjelenésről szól, Marczali Henrik alapján történt.

A törvény kártérítésről és az utána következő teljes birtokelkobzásról beszél, és arról, hogy az elkobzott jószágok mind a királyé legyenek. E rendelkezés vezette be a teljes birtokelkobzást, amely rögvest át is ment a gyakorlatba. III. András kúriájában a dúlók fölött kezdetben még a hagyományos kártérítési ítéleteket hozták.¹⁶⁶² Az 1298-as országgyűlést augusztusban tartották, és a nádori bíróság ez év novemberében már az elfogadott törvény szerint ítélezett. Ákos nembéli Miklós okozott károkat Bátor Berecknek, és a nádor „az ország szokása szerint” elrendelte, hogy a Miklós jószágai rá mint bíróra és Bereckre mint felperesre háramoljanak. A hiteleshelynek írt parancsból az is kiderült, hogy előbb Bereck részére hasították ki a neki járó kártérítést, aztán a nádornak a maradékot.¹⁶⁶³ Az ítélet azt bizonyítja, hogy nemcsak a teljes birtokelkobzásról szóló törvénycikket hajtották végre, hanem azt is, amelyik azt rendelte el, hogy az országgyűlés utáni három hónapon belül minden kárt szenvedett személynek elégtételt kell adni.¹⁶⁶⁴

Az oklevél hétszáz évvel későbbi olvasója számára ennél még fontosabb az ítéletlevélnek az a kitétele, amely az ország szokásáról beszél. A szokás azonban valójában három hónapja hozott törvény, ráadásul valódi újítás volt, de erről középkori szokás szerint senki nem beszélt.

Részben az 1298-as törvénycikk szó szerinti alkalmazását, részben pedig egészen új módszert látunk egy olyan perben, amelyben a királyi jelenlét előtt mondtak ítéletet. Rafain bán – kortársai következetesen így hívták a Debreceni család e tagját, hogy mikor, miféle bán volt, az azonban talány – 1300 újév napja után állt felperesként a királyi jelenléti törvényszék elé, amelyet az alországbíró vezetett, de bírótársként több más előkelő is részt vett az ítélezésben.¹⁶⁶⁵ Egy bizonyos László ellen hirdettek ítéletet, aki sok kárt okozott a bánnak, többek közt meggyilkolta és megsebezte jobbágyait, ám még akkor sem jelent meg a bíróság előtt, mikor az első ítélet után három nap haladékot kapott arra, hogy védekezzen. Lászlót halálra ítélték, összes birtokát elkobozták, melyből először a bánnak okozott károkat térítették meg, a maradékot a bíró a bírságok fejében foglalta le.¹⁶⁶⁶ Nem véletlenül beszéltünk a törvény szó szerinti alkalmazásáról: az ítéletlevél több helyen a törvény szavait adta

¹⁶⁶² 1293: MES II. 342, 343. sz. (342–344); 1295: MES II. 365. sz. (365–368); MES II. 400. sz. (395–396) (RA 4100. sz.)

¹⁶⁶³ „*I pro suis evidentissimis nocumentis magistro Briccio filio Andree de Bator irrogatis sit convictus contra eundem in possessionibus suis dampnandus in nostras tanquam iudicis et ipsius comitis Briccii tanquam actoris manus iuxta regni consuetudinem devolutis*” ÁUO XII. 516. sz. (653–654) (RP 287. sz.)

¹⁶⁶⁴ 1298: 3. tc. (DRMH)

¹⁶⁶⁵ Engel, Archontológia, 472; Engel, Magyar középkori adattár, Genealógia, Debreceni család

¹⁶⁶⁶ „*in persona sua morte debita condemnandum seu etiam puniendum sine strepitu iudicis alicuius et omnibus illis possessionibus, que ipsum Ladizlaum tangere dinoscuntur, denudandum et privandum et deductis factis principalibus de eisdem possessionibus, que facta principalia ipsi Rofoyn bano debentur, residuitatem earundem possessionum in manus nostras tanquam iudicis devolvendam*” ÁUO X. 252.sz. (379-80)

visza.¹⁶⁶⁷ A László elleni ítélet azonban halálbüntetésről is szólt. Az alperes nem jelent meg a legutolsó tárgyaláson sem. Ha ott lett volna, akkor az ítélethozatal után lefogták volna, hogy egyezkedjen a felperessel. Erre azonban nem került sor. A bírák ítéletet hoztak, amelyben Lászlót birtokelkobzásra és halálra ítélték, adtak azonban neki három napot arra, hogy kiegyezzen ellenfelével, mindezt pedig egy pátens alakú ítéletlevélbe foglalták. A három nap elteltével sem jelent azonban meg László a bíróság előtt, ott voltak azonban „szemei és fülei”: az egyik rokona és egy *serviense*, akik semmiféle választ nem adtak a bíróságnak, igaz erre nem is lett volna joguk, mert ügyvédvalló levelük sem volt. Az ítéletet ezután az alországbíró végérvényesen is kihirdette, majd ezt ismét egy pátens formájú ítéletlevélbe foglalták. Ezután azonban ezt az ítéletet is meg kellett erősíteni. Az alországbíró végleges ítéletlevelét Rafain – a Rafael személynév magyar alakjáról van szó – bán a királyi kancelláriában is bemutatta, ahol egy újabb pátensbe foglalva átírták, és most már a király pecsétjét is rányomták.¹⁶⁶⁸ A késő-középkori forrásokból és a kora újkori jogkönyvekből egyaránt jól ismert, a kiegyezés céljából elrendelt, három napos lefogás vagy három napnyi egyezkedésről volt szó itt.¹⁶⁶⁹ Rafain bán egy záradékot is csatoltatott a királyi megerősítő levélhez. Ebben az ország kipróbált szokására hivatkozva az uralkodó kijelentette, hogy ha valaki másnak is lenne pere Lászlóval szemben, és azt ugyanígy elveszítené, akkor először Rafainnak kell elégtételt adni. Minden bizonnyal Rafain nem egy képzeletbeli lehetőséget vetett fel, amikor ezt az oklevélbe foglaltatta. Másoknak is voltak pereik Lászlóval szemben, és könnyen megjósolható volt, hogy László azokat is el fogja veszíteni. Aligha kell Lászlóban egy megrögzött erőszakoskodó szomszédot látnunk, sokkal inkább a zavaros idők egyik kárvallottját, aki alulmaradt a kor erős embereivel szemben. A politika bármennyire is befolyásolta az ítéletet, a bírák, Rafain és a kancellária írnokai formálisan nagyon ügyeltek a jogra.

A halálos ítélet emberölési ügyben nagyon régi szokás volt. Láttuk ezt már Szent István kardrántásról szóló törvényében is. Most azonban összekapcsolták a dúlásért járó teljes birtokelkobzással. A kettős büntetésnek nem találtak összefoglaló nevet, külön-külön sorolták fel a birtokelkobzást és a halálos ítéletet. Ugyanebben az 1300-as esztendőben egy másik változás is történt III. András kúriájában. Megint csak az alországbíró hozott ítéletet több báróval egyetemben a királyi jelenlét bírósága előtt. A fő ügy a Valkó megyei Karatna falu négy esztendővel korábban történt feldúlása volt, amely a per során hamis idézéssel egészült

¹⁶⁶⁷ Ha eltekintünk az olyan, mélyen rögzült formuláktól, mint az *in manus nostras devolvendam*, akkor is találunk egyezéseket. 1298: 1. tc.: *crescentibus excessibus crescere debet et pena*, 1300-as oklevél: *crescente contumacia crescere pena debeat*, 1298: 1. tc.: *legitima parte denudati*, 1300-as oklevél: *denudandum*, 1298: 1. tc.: *deducta repensione dampnorum*, 1300-as oklevél: *deductis factis principalibus*.

¹⁶⁶⁸ ÁUO X. 244. sz. (371–372)

¹⁶⁶⁹ Tringli, Hatalmaskodások, 543.

ki, az elmarasztalt fél pedig egy testvérpár volt, kiknek két birtokát, Lankát és Tolmányt 150 márkára becsülték, és ekkora értékben el is vették tőlük. A lefoglalt jószágok kétharmad részben a bíróságnak, egyharmad részben pedig a felperesnek jutottak, akinek joga volt magához váltani a kétharmad részt.¹⁶⁷⁰

Az ítélet új eleme a büntetés kétharmad-egyharmad arányú megoszlása volt. A falu feldúlása – valójában állatok elhajtása, tehát egy mezei lefoglalás – még az 1298-as törvény kibocsátása előtt történt, és hatvan márka kárt okozott a felperesnek. Láttuk már, hogy a 15. században szinte napra pontosan betartották a törvény keltét, mint a hatályba lépés időpontját, ha egy új perjogi szabályt alkalmaztak. Így volt ez a 13. század végén is. A falu feldúlásáért nem kobozták el az összes birtokot, a dulásért és a hamis idézésért azonban már igen. A birtok egyharmada azonban nem tette ki a hatvan márka kárt, az csak ötven márka volt. Nehéz megítélni, hogy ebben az egyébként jól dokumentált ügyben született ítéletben mennyi volt az egyedi és mennyi az általános elem. A kétharmad-egyharmad arány azonban biztosan általános volt, e felől nem hagy kétséget az oklevél szövegezése.¹⁶⁷¹ Hogy az elkobzott jószágoknak e felosztása hogyan került be a bírói gyakorlatba, azt nem tudjuk megmondani. III. Andrásnak sem az 1290-es, sem az 1298-as törvényében nem találjuk ennek nyomát. Talán a törvény után egy másik dekrétum foglalkozott vele, amely nem maradt ránk.

Az 1298-as törvény után hozott három ítéletben három új elem figyelhető meg: a dulásért járó teljes birtokelkobzás, a teljes birtokelkobzás és az elítélt halálra ítélésének összekapcsolása, végül a teljes birtokelkobzásba bevont jószágok egyharmad-kétharmad arányú felosztása. A három újdonság nem kapcsolódott össze egyetlen ítéletben – legalábbis erre nem maradt forrásunk –, de III. András utolsó esztendeiben a később hatalmaskodásnak nevezett ügyekben újfajta ítélezés kezdődött, ennek az ítélezésnek az elemei később tovább éltek, és összekapcsolódtak a hatalmaskodásért kimondott ítéletekben. Az utolsó Árpád-házi király alatt jelentek meg tehát a hatalmaskodásért kirótt, későbbi kettős ítélet egyes részei. Ehhez foghatóan gyors és ilyen nagy jelentőségű változást a hatalmaskodás megítélésében korábban nem tapasztaltunk, de a középkor későbbi jó két évszázadában sem fogunk hasonlóval találkozni. Hogy ennek tudatában voltak-e a középkor későbbi korszakaiban, azt nem tudjuk, az azonban nem véletlen, hogy 1440-ben, amikor I. Ulászló királlyal a rendek megerősítették a nemrég kidolgozott és a királyi tanács által elfogadott határozatokat, azok elé az 1298-as törvény szövegét illesztették, és e két szöveget az Aranybullával és az 1351-es törvénnyel együtt erősítették meg az új uralkodóval. A változás jelentőségét mutatja, hogy a

¹⁶⁷⁰ ÁUO X. 254. sz. (382–387)

¹⁶⁷¹ „in duabus partibus nobis, tanquam iudicii, in tertia vero parte eidem A parti adverse reliquimus” uo. 385.

hatalmaskodás büntetése ehhez képest elvileg a 19. századig már jelentősen nem változott meg.

A meghalt III. András törvényei nem kötelezték utódait, főleg nem I. Károlyt, aki Andrásban törvénytelen királyt és trónbitorlót látott, az András uralma alatt elkezdődött ítélkezési gyakorlat azonban nem enyészett el.¹⁶⁷² Először 1320-ban jelent meg teljes kifejttségében az, ami utána évszázadokig a magyar gyakorlat lett. Egy ebben az esztendőben kelt oklevélben kapcsolódott össze először a büntetésnek az a három eleme, amelyeket III. András uralmának utolsó éveiben külön-külön láttunk megjelenni. Sem az évszámnak, sem az ügynek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk. A forrás fennmaradásának véletlenszerűsége hozta úgy, hogy ez az első ítélet, mely a hatalmaskodó jószágainak teljes elvesztését, kétharmad-egyharmad arányú felosztását a bíró és a felperes között, valamint a főbenjáró ítéletet mondta ki.

Ekkor már évek óta pereskedtek a szabolcsi Hugyajon uraik. A felperes azt a panaszt tette az alperesekkel szemben, hogy elfoglalták a birtokot, és elvitték az arra vonatkozó okleveleket. Mivel az alperesek nem jelentek meg a bíróság előtt, összes birtokaik elvesztésére ítélték őket, melynek kétharmada a bíróságé, harmada pedig a felperesé lett. Az ítélet a főbenjáró ítélet (*iudicium sententie capitalis*) nevet kapta.¹⁶⁷³ Egy év múlva már úgy mondták az ehhez hasonló bírói döntést, hogy birtokai elvesztésére és főbenjáró ítéletben marasztalták el az alperest. Ez volt az a formula, amely aztán később évszázadokra rögzült is. Nemsokára megjelent emellett, mintegy indoklás-vagy magyarázatképpen az is, hogy mindez egy hatalmas tett miatt lett kiróva.¹⁶⁷⁴ Láttuk már, ebből alakult aztán majd ki az 1340-es években a hatalmaskodás ténye fogalom.

A hugyajai ügy a fontos kérdésekben teljes kifejttségében mutatja a hatalmaskodók feletti ítéllethozatalt. Nemcsak a kettős büntetés későbbi tartalma, hanem a büntetés kirovásának sorrendje is ugyanaz volt, mint a későbbi évtizedekben, évszázadokban. Először mindig a

¹⁶⁷² Lenkey–Zsoldos, Szent István és III. András, 226. Az 1301 után Károly oldalára állt nemesek számára kiállított megerősítő oklevelekben elismerően emlékezett elődjéről. Ez azonban nem volt több az egykori király híveinek tett gesztusnál. Az Anjouk nem ismerték el III. András uralmát törvényesnek. Csukovits, Anjouk I., 49.

¹⁶⁷³ DL 40389. (AOkl V. 866. sz.)

¹⁶⁷⁴ 1321: „*pro principali facto tam possessionibus suis, quam sententia capitali contra A fuisset iudicialiter condemnatus*” DF 259816; 1323: „*capitali sententia fore convictus et in suis possessionibus condemnatum*” DL 96097 (AOkl VII. 19. sz.); 1324: „*in sententia seu condemnatione persone et capitis sui et ad amissionem omnium possessionum suarum*” AO II. 140. sz. (156–157); 1327: „*capitalem sententiam et omnium possessionum suarum amissionem ut pro huiusmodi omissione iuramentalis depositionis et expurgationis illationis potentialis fieri conveniens esset incidere debuisset et incurrere*” DL 58459, 40503; 1328: „*pro eo universis possessionibus eorundem I ubicunque existentibus in duabus partibus nostris manibus iudicialiis, in tertia vero ipsorum A offensam patientium applicatis, eosdem I debita pena et iuridica tanquam potenciales detentores possessionis decrevimus puniendos*” MES III. 184. sz. (119–123); 1329: „*capitali sententia et in amissionibus possessionum suarum universarum extitissent condemnati*” AO VII. 269. sz. (507–508)

birtokok elvesztését, aztán a személyre szabott büntetést mondták ki. Mi is ebben a sorrendben elemezzük a büntetés két elemét.

A teljes birtokelkobzás csak a hatalmaskodó saját birtokait érintette. A birtokosok jelentős része – főleg a 14. században – osztatlanul birtokolta jószágait, azonban a jószágvesztési ítélettel a közösen birtokló atyafiak jogait nem lehetett csorbítani. Rájuk várt az a feladat, hogy kiváltsák az elítélt rokon birtokait, vagy tudomásul vegyék azok elvesztését. Az utóbbi esetben a jószágokat fel kellett osztani az addigi és az új birtokosok között. Így a birtokelkobzás egyben birtokosztályt is jelentett. Ez már az ítélet végrehajtásakor történt. Ha egy birtok jogtalan elfoglalóját nyilvánították hatalmaskodónak, akkor a hatalmasul elfoglalt birtokot vissza kellett adni annak a birtokosnak, akitől azt elvették. E birtokra nem vonatkozott a birtokok elkobzása, és azok felosztása a bíró és a felperes között. Nem vonatkozott azért, mert a hatalmaskodó saját birtokát veszítette el, nem pedig másét, az elfoglalt jószág pedig az ítélet értelmében nem volt az övé. Nem vonatkozhatott azért sem, mert így még az is előfordulhatott volna, hogy a hatalmasul elfoglalt birtok és a hatalmaskodó saját birtoka több lett volna, mint az összes birtok egyharmada. Így viszont a bíró a kétharmad lefoglalásával nemcsak a hatalmas foglalt, hanem azt is büntette volna, akinek birtokát elfoglalták.¹⁶⁷⁵

A *sententia capitalis*, régi magyar szóval a főbenjáró ítélet azért kapta ezt a nevet, mert akit erre ítélték, az elveszíthette a fejét.¹⁶⁷⁶ Fontos kihangsúlyozni a meghatározás feltételes módját. A hatalmaskodási ügyekben ugyanis valójában semmiféle fővesztés nem történt. Attól kezdve, hogy III. András korától kezdve hatalmaskodásért fővesztést és birtokvesztést mondtak ki az elítéltekre, néhány oklevél részletesen elmagyarázta, miként kell értenünk a fővesztés fogalmát. A századfordulót követő három évtizedből összesen öt olyan oklevelünk van, amelyik erről szól. Mind az öt ítéletet a királyi jelenlét bírósága előtt mondták ki, az elsőt az alországbíró, a többit az országbíró nevében hirdették ki. A legelső, Rafain bán javára szóló 1300-as ítélet, a továbbiak 1313-ban, 1320-ban, 1323-ban és 1330-ban keltek.

Az 1320-as ítéletről már beszéltünk, ezért nézzük a többieket. Az 1300-as döntés az alperes birtokvesztését „és személyében halállal való megbüntetését” mondta ki. Tizenhárom évvel

¹⁶⁷⁵ 1339: DL 58504. (AOkl XXIII. 556. sz.); 1340: DL 12809. (AOkl XXIV. 736. sz.); 1348: DL 73274. (AOkl XXXI. 570. sz.)

¹⁶⁷⁶ A Tripartitum első, részleges fordításában még latinul adták meg e kifejezést. Magyar decretum, 57v. „*capitalis, le = Főben járó dolog, Halálos*” Pápai Páriz, Dictionarium; A gyöngyösi glosszákbán: *‘főben járó dolog’* Gl, Kovács, Magyar jogi terminológia, 152. „Büntetésökre nézve a büntettek főbenjárók vagy főben nem járók (*crimina capitalia, non capitalia*) amint halállal fenýítetnek, vagy nem.” Pauler, Büntetőjogtan, I. 97.§ (69)

később több birtok feldúlásáért „halálos büntetéssel” sújtották az alpereseket.¹⁶⁷⁷ Ludbregi Miklós javára 1323-ban hirdettek ítéletet Grebeni Hektor ellenében. Ekkor a bíróság előtt meg nem jelenő Hektor birtokait, „mint engedetlen emberét” vették el, főbenjáró ítélettel pedig „mint birtokok hatalmas dúlóját és pusztítóját és a szentegyház feltörőjét” sújtották. Ebből a nagyon körültekintően fogalmazott ítéletlevélből tudjuk meg azt is, hogy mit jelentett a személyre kiszabott ítélet: a pernyertes fél, ha az elítéltre bárhol vagy bárkinek a birtokán rátalált, főbenjáró ítélettel büntethette meg.¹⁶⁷⁸ A harmadik ítélet és az azt megörökítő oklevél hasonlóképpen szólt: egyrészt birtokvesztést szabott ki, valamint ha az alperest, „mint a birtokok dúlóját és pusztítóját” a felperes „bárhol és bárkinél megtalálja, főbenjáró ítélettel büntesse meg”.¹⁶⁷⁹ Találkozunk még efféle megfogalmazással a következő esztendőben is. Hatalombajban való elbukásért ítétek el 1339-ben több személyt. Ha a győztes felperes az ország határain belül rájuk lelt, késlekedés nélkül végrehajthatta rajtuk a főbenjáró ítéletet, ezenkívül birtokaik kétharmad részben a bíróé, egyharmadban a felperesé lettek – szólt az ítélet.¹⁶⁸⁰ A főbenjáró ítélet kiszabásának részletes leírása ezek után azonban már elmaradt az ítéletekből. Mivel mindenki tudta, hogy miről van szó, nem kellett részletezni a végrehajtást, elég volt leírni, hogy főbenjáró ítéletben marasztalták el az alperest. A középkor későbbi évtizedeiben már be is érték ennyivel.

A főbenjáró ítélet tehát halálos ítéletet jelentett, a pervesztést halállal büntették tetteért. A Grebeni Hektor ellen kelt ítéletlevélből kiolvashatnánk azt is, hogy a kettős büntetést két tettért szabták ki, a meg nem jelenésért járt a birtokelkobzás, a hatalmaskodásért a főbenjáró ítélet, csak hogy e fogalmazással később nem találkozunk. Verbóci István sem tudott erről a különbségről, igaz ő már jóval később írta meg a Hármaskönyvet. A kettős büntetés tehát a hatalmaskodás büntetése volt.

¹⁶⁷⁷ 1313: „ratione omnium premissorum eosdem Dobov, Chethev et Laurentium filio Dominici, Demetrium filium Elek, Simonem filium Petri et omnes alios complices eorundem superius nominatos sententiando sententialiter morti decrevimus condemnari” DL 33568. (AOkl III. 577. sz.)

¹⁶⁷⁸ 1323: „universarum possessionum ipsius Hectoris, eum ubilibet concernentium, duas partes nostris manibus iudicialiis, tertiam vero ipsius comitis Nicolai devolvendas iudiciali auctoritate tenore presentium adiudicamus perpetuo tanquam malemeriti possidendas, tenendas et habendas ipsumque Hectorem filium Wlkuzlay de Gereben tanquam potentialem destructorem et devastatorem possessionum ac sacre ecclesie confractorem ubicumque et apud quemcumque per ipsum comitem Nicolaum inventus fuerit, capitali sententia decrevimus puniendum” DL 101660. (AOkl VII. 178. sz.)

¹⁶⁷⁹ 1330: „ipsumque I tanquam potentialem destructorem et devastatorem possessionum ubicumque et apud quemcumque per ipsum A inventus fuerit capitali sententia decrevimus puniendum” DL 72269. (AOkl XIV. 45. sz.)

¹⁶⁸⁰ 1339: „in premissis succubitu facti potentialis duelli convictos fore decernentes, decrevimus ut ubicumque et apud quemcumque ac quantumque per ipsum Valentinum filium Morthunus intra terminos regni Hungarie inventi fuerint, absque scripto iudiciali debite capitalis sententie vindicata non evadent et insuper due partes universarum possessionum et proprietatum eorundem nostris manibus iudicialiis, in tertia vero parte predicto Valentino filio Morthunus simul cum possessionariis portionibus modo predicto sibi appropriari debentibus ordine iuris applicentur.” DL 58504.

A fennebb idézett oklevelekből egyértelmű, hogy a hatalmaskodásért kirótt főbenjáró ítélet a győztesre – gyakorlatilag a felperesre – ruházta a halálos ítélet végrehajtásának jogát, vagy inkább lehetőségét. Kétségtelen ugyan, hogy III. András utolsó esztendeiben igen nagy változás következett be a hatalmaskodások megítélésben: az addigi kártérítés helyett a büntetést helyezték előtérbe. Csakhogy e büntetésnek épp a testi büntetésre, a halálos ítéletre vonatkozó része nem hasonlított a legcsekélyebb mértékben sem az újkori büntetőjog büntetéséhez. Először is, egyik esetben sem állt a bíróság előtt az elítélt, hiszen meg nem jelenés miatt szabták ki. Az ítélet fikció volt csupán, melynek végrehajtásával a bíróság nem törődött. A bíró sem ezekben az esetekben, sem egyetlen későbbi esetben sem adott parancsot valamelyik megye ispánjának vagy más tisztségviselőnek arra, hogy kutassák fel az elítéltet, és aztán adják a felperes kezére. Ami ennél még fontosabb, hogy az elítéltre nem a hóhér pallosa várt. Nem egy ispán, királyi várnagy, a vajda vagy a bán végeztette ki az elmarasztalt hatalmaskodót, hanem a felperes nyert jogot erre. Az ítélet kizárólag csak őt hatalmazta fel arra, hogy igazát érvényesítse. Nem mondhatjuk tehát, hogy a főbenjáró büntetés bevezetésétől erősebb lett az állam erőszakhoz való joga, vagy létrejött volna az állam erőszakmonopóliuma. Az ítélet csupán legalizálta azt, amit a felek egymással néha amúgy is megtettek, azt hogy a hatalmaskodás során megölték a másik felet, ezúttal a megtámadott a megtámadót.

A főbenjáró ítélet magán végrehajtása az önhatalmú jogérvényesítésnek ugyanabban az elvében gyökerezett, amelyből a hatalmaskodás is kisarjadt: saját jogát mindenkinek a saját erőszakára támaszkodva kell megvédenie. Az erőszak törvényessége itt azonban már nem lehetett kétséges, mert azt a bírói ítélet garantálta. A garancia kétszeresen is érvényesült: egyrészt a bíróság a társadalom által elismert és kipróbált jogot alkalmazta, másrészt a peres eljárás biztosította, hogy a kor igazságról és törvényességről kialakított felfogása szerinti módszerekkel, a körülményeket alaposan körül járva született meg az ítélet.

Korábban azt mondtuk, hogy a hatalmaskodás egy jogvita folytatása más eszközökkel. Most tovább folytathatjuk e gondolatmenetet. A hatalmaskodási per sem volt más, mint a hatalmaskodás folytatása más eszközökkel. A peres szabályok a pert egy párbajhoz tették hasonlatossá, sokszor arra is bízták a per kimenetelének eldöntését, az ítélet pedig a per része volt, ezért ez sem lehetett más, mint a per többi alkotóeleme. A főbenjáró ítélettel a bíróság nem az állam büntető hatalmát érvényesítette, hanem jogosnak ismerte el a pernyertes erőszakját a pereszes felett. Hogy ezt a pernyertes érvényesíteni tudja-e, a bíróságot egyáltalán nem érdekelte. A főbenjáró büntetés bevezetése a 13. század legvégén tehát nem

jelentette az addig szinte teljesen magánjogi módszerekkel megítélt hatalmaskodások kezelésének a büntetőjog felé való elmozdulását. Arra még évszázadokig várni kellett.

A 14. század első felében még a büntettek miatt hirdetett halálos ítéletek végrehajtásakor is hasonló eljárással találkozunk. Egyáltalán, a büntettek esetében zajló per sok tekintetben hasonlított a hatalmaskodási perhez, és számos „magánjogi” elemet viselt magán: a panaszt a sértett vagy rokona tette meg, ő gyűjtötte össze a bizonyítékokat és tárta azokat a bíróság elé, de még az ítélet végrehajtását is rábízták. Találóbbr példát, mint azt a Szabolcs megyei esetet, amely 1340-ben történt, keresve sem találhatnánk. Egy mezőn tartózkodó négy vak embert ki akart fosztani egy bizonyos János, amiért őt Szabolcs megye halálra ítélte.¹⁶⁸¹ Az ítéletet a vakok hajtották végre, a megye nekik adta át az elítéltet. Az oklevél szűkszavúsága miatt a képzelőerőnkre vagyunk bízva. A korábban elfogott Jánost valószínűleg az ispán vagy az egyik szolgabírája vezette a bitófához, ahol aztán valamelyik vakra bízták, hogy rúgja ki a lába alól a padot. Bárhoggy is történt, a megye ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy a végrehajtás a sértett, adott esetben a sértettek dolga, és ezt írásba is foglalták.¹⁶⁸² Ehhez teljesen hasonló magán végrehajtásra ugyanebből az évből szintén Szabolcs megyéből másik példát is ismerünk. Két éjszakai marhatolvajt fogott el Ajak birtokosa, aki a megye előtt megesküdtött arra, hogy a tett elkövetése közben fogta el az illetőket. A megye ezután a tolvajokat halálra ítélte, és az „ország szokása szerint” kiszolgáltatta az ajaki földesúrnak, hogy akassza fel őket.¹⁶⁸³

A főbenjáró büntetés magán végrehajtásáról a törvények is beszélnek, segítségükkel még közelebb kerülünk a pontos értelmezéshez. Először Nagy Lajos 1351. évi törvénykönyvének egyik artikulusa rendelkezett róla, melyet az *arrestatio* leírásakor már ismertettünk. Most csak azt kell kiemelnünk, hogy az ott leírt eljárást alkalmazták a főbenjáró ítélettel sújtott nemesekre is. Az elítéltet három napra lefogta a bíró, hogy egyezzen ki a pernyertes féllel. Ha ennyi idő alatt nem tudtak volna egyezsége jutni, akkor adta át a másik félnek, hogy halállal „vagy az ország szokásjoga szerinti járó más büntetéssel sújtsa”. Ha azonban ezt az ítéletet a pernyertes fél végrehajtotta, akkor sem a bírótól, sem az elítélttől – ebben az esetben a kifejezés alatt inkább az elítélt rokonait kell értenünk – nem követelhetett sem pénzben, sem birtokokban semmit.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁸¹ DL 51119. (Szabolcs megye okl. I. 269. sz.)

¹⁶⁸² Az ügy részletesebb kifejtése és a bűnügyekben követett magán végrehajtás középkor végi átváltozása hivatali végrehajtásra itt olvasható: Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 12. A büntető ügyek még a kora újkorban is számos magánjogi elemet hordtak magukon. A Német-Római Birodalomban követett gyakorlatra: Härter, Strafrechts-und Kriminalitätsgeschichte, 163.

¹⁶⁸³ Szabolcs megye okl. I. 265. sz. (75)

¹⁶⁸⁴ 1351: 9. tc. (CJH, DRH)

Majd kilencven évvel később az a tanácsi határozat, melyet I. Ulászló király emelt törvényerőre, részletesen leírta a büntetés gyakorlatát. A törvény igen pontosan sorolta fel a különböző hatalmaskodások büntetésének eltérő szabályait. A törvényt több *rubrumra* bontották. A minket leginkább érdeklő részek „a gyilkosokról” címet viselő fejezetben találhatók. Az itt lejegyzett rendelkezések fölé azonban ugyanennyi joggal írhatták volna a kegyelmezésről fejezetcímet is. A törvénynek e része ugyanis a királyi kegyelmezést szabályozta. A szabályozás valójában kimondatlan korlátozást jelentett, amelyet a cikkelyek írói úgy fogalmaztak meg, mintha csak a régi szokásokkal hozták volna összhangba a kegyelmezés addig szabályozatlan gyakorlatát. Nem kell hosszasan forgatni ahhoz a törvénynek e részét, hogy felismerjük, ez éppúgy korábbi sérelmekből született meg, mint a középkori törvények nagy része, és melyet a törvény alkotója orvosolni akart.

A tanácsi határozatból törvényé lett rendelkezések szerint, ha valaki nem véletlenül, hanem hatalmasul, előre megfontoltan ölt volna meg valakit, annak a király csak úgy adhatott kegyelmet, ha a meggyilkolt rokonai abba beleegyeztek. Egyébként az ilyen elítélten, ha el tudták fogni, végrehajthatták a főbenjáró büntetést (*vindicta capitis*), ha nem, akkor birtokait kellett lefoglalni. Amennyiben véletlenül történt a gyilkosság, a király kegyelmet adhatott, de aki kegyelmet nyert, annak a meggyilkolt rokonai számára ebben az esetben is elégtételt kellett adnia. Ha az illető nem tudott, vagy nem akart elégtételt szolgáltatni, akkor a kegyelem nem volt érvényes rá. Egyáltalán, bármiféle hatalmaskodási, patvarkodási vagy más ügyben csak azután adhatott a király kegyelmet, miután az elítélt kielégítette a károsultat. A rokongyilkos jószágai a megölt személy örökösire háramlottak. Ha egy nemes a mezőn vagy a falun kívül, a falun belül vagy egy kúriában vett volna el hatalmaskodva valamit, akkor annak a tízszeresét kellett megtérítenie. Először a kárt térítette meg, majd a maradékot a szokásos kétharmad-egyharmad arányban a bíró és a sértett fél között osztották fel. Ha a vagyona nem tette volna ki ezt a büntetést, akkor le kellett fogni, hogy váltsa meg magát.¹⁶⁸⁵

A törvény nagy része megfelelt a korábbi szokásoknak. Voltak azonban olyan részei, melyek újak voltak, pontosabban melyeket az országtanács vagy be akart vezetni, vagy helyre akart állítani. Ezek azok a rendelkezések, melyeknél ott áll a „bárók határozata szerint” szóösszetétel. Két helyen találjuk meg ezt a kiegészítést. Először ott, ahol arról rendelkeztek, hogy a nem szándékosan öló gyilkos csak úgy kapjon kegyelmet, ha előbb kielégíti a rokonokat, másodsor ott, ahol a nem eléggé vagyonos elítélt elfogásáról és megváltásáról volt szó. Közös volt a két rendelkezésben az, hogy mindegyik biztosítani akarta a pernyertes

¹⁶⁸⁵ DRH 1301–1457. 391. Fordítása: Szöveggyűjtemény, 99.

fél számára legalább a kártérítést. A korábbi kegyelmezési gyakorlat során ez bizonyára többször sérült, a kegyelmet nyert hatalmaskodó még az okozott kárt sem fizette ki. Ezen akart változtatni a törvénnyé lett határozat. Arról, hogy ki hajtsa végre a főbenjáró ítéletet, nem beszél a törvény, de szövegezése alapján inkább a rokonok feladata lehetett ez, a birtokok lefoglalása azonban a bírónak.

A Hármaskönyvben több helyen is találunk a főbenjáró ítéletre vonatkozó szokásokat. A szokások szétszórva bukkannak fel a jogkönyv hasábjain, ezekből azonban tökéletesen megismerjük a korabeli bírói gyakorlatot. Az első könyv a nemesi birtok szerzésének tárgyalásakor, a második pedig az ítéletek fajtáiról értekezvén tartalmaz erre vonatkozó részeket.

Verbőci kétszer is felsorolta, hogy a főbenjáró ítéletet miért kell kiszabni: a hatalmaskodás eseteiért. A felsorolást ugyan – láttuk már – Ulászló király törvényeiből vette át, nála azonban az itt felsorolt esetek nem hatalmaskodási esetekként jelennek meg, hanem külön-külön, és ily módon inkább a büntetőügyekhez hasonlítanak.¹⁶⁸⁶ A főbenjáró ítélet büntetése akasztás, karóba húzás, kerékbe törés, lefejezés volt. Az ítélet után az elítélt birtokai az elítélt örökösire szálltak.¹⁶⁸⁷ Ha az elítélt már csak azután nyert kegyelmet, hogy a főbenjáró ítéletet végrehajtották rajta, akkor az elítélt rokonai a lefoglalt jószágokat közbecsű értékén visszaválthatták.¹⁶⁸⁸ A főbenjáró ítélet tárgyalása után, csak egy odavetett mondatból tudjuk meg azt, amit a gyakorlatból már megismerhettünk, azt hogy az elítélt jószágai a bíróra illetve a pernyertes félre szálltak.¹⁶⁸⁹ Azért e sajátos megfogalmazás, mert Verbőci ugyanúgy megkülönböztette egymástól a főbenjáró ítéletet és a birtokvesztést, mint az ítéletlevelek, márpedig ő ezekben a részekben csak a főbenjáró ítéletet tárgyalta.

A Hármaskönyvben azonban a kettős büntetés még egyszer előkerül, a főbenjáró ítélet végrehajtásánál. Itt Verbőci újra elmondta, hogy a főbenjáró ítélet mellé birtokvesztés is társult. Az elkobzott jószágok lefoglalására a bírák királyi, nádori, vajdai vagy báni embert küldtek ki. Ha a lefoglalás sikerült, akkor ezek bármikor elfoghatták az elítéltet, ha azonban nem tudták a birtokot lefoglalni, akkor erre csak egy esztendejük volt. A felperes személyesen nem foghatta le a pervesztést. Az elfogott és bíró elé vezetett elítéltet – erről már volt szó – a bíró három napig magánál tarthatta, hogy ezalatt egyezséget kössön ellenfelével. Ha nem jött létre a béke, akkor az elmarasztalt felet az ellenfélnek át kellett adni, hogy ütse le a fejét. A kivégzett személy jószágait azonban sem a bíró, sem a győztes fél nem foglalhatta le, azok a

¹⁶⁸⁶ Tripartitum I. 16; II. 42.

¹⁶⁸⁷ Tripartitum I. 15. 1.§; I. 16. 3.§

¹⁶⁸⁸ Tripartitum I. 15. 2.§; I. 16. 4.§

¹⁶⁸⁹ Tripartitum II. 43. 1.§

törvényes örökösökre szálltak. A főbenjáró ítélet végrehajtása esetén a bíró csupán azokkal a holmikkal vigasztalódhatott, melyek elfogásakor az elítéltnél voltak.¹⁶⁹⁰

Nőkre, egyháziakra és a nemzetségen belüli személyekre nem mondták ki a főbenjáró ítéletet, csak a fejkétség (emenda capitis). A fejkétségi ítélettel sújtottat nem lehetett lefogni, és kivégezni, hanem csak jószágokat veszítették el a már megismert kétharmad-egyharmad arányban, valamint a rendi állásuk szerinti vérdíjukat kellett kifizetniük a felperesnek. A jószágokból először a vérdíjat hasították ki, aztán a jött a kétharmad-egyharmad arányú felosztás. A nők hitbérét és leánynegyedét is beleértették a tőlük elkobzott jószágok közé.¹⁶⁹¹

Az egyházi birtokot nem lehetett elidegeníteni, ezért az egyháziaknak elsősorban pénzben kellett a rájuk kirótt összegeket megtéríteniük. Ha nem volt elég készpénzük, akkor a kártérítés fejében az egyházi javakat lefoglalták, és addig éltek, amíg a megítélt kártérítést és a büntetést abból le nem törlesztették.¹⁶⁹² A káptalanok és konventek tagjainak hatalmaskodásáért az egész káptalan vagy az egész konvent felelt a vagyonával, azaz készpénzével vagy jószágainak időleges lefoglalásával.¹⁶⁹³ Ha a felperes egy esztendőn belül nem hajtatta végre az ítéletet, akkor az év elteltével már csak ahhoz volt joga, hogy pert indítson a korábban elítélt ellen az „ítélet terhének” lerovásáért.¹⁶⁹⁴

Verbőci is írt a királyi kegyelemről. E kegyelem az ítéletnek csak attól a részétől menthette meg az elítéltet, amely a királyra tartozott: a főbenjáró ítélettől és a királyi jelenléti bíróság bírájának járó kétharmad elvesztésétől. Ha már lefogták az elítéltet, akkor nem használt a kegyelem, az elítélt sorsa a felperes kezében volt. A nádori bíróság a nádor jelenléti bírósága volt, így a nádort illető bírói kétharmadról a király nem rendelkezhetett. Verbőci ugyan nem szólt róla, de a nádor éppúgy lemondhatott az őt illető kétharmadról, mint a király, miként a felperesnek is tanácsos volt a magasabb helyről szóló intésre hallgatnia, ha az úgy szólt, hogy jusson egyezsége ellenfelével. A felperesnek járó egyharmad rész végképp a pernyertest illette, a fölött a király nem rendelkezhetett.¹⁶⁹⁵

A hatalmaskodási per öröklődött.¹⁶⁹⁶ Aki a birtokkal örökölt hatalmaskodási perben elbukott, arra nem lehetett főbenjáró ítéletet kimondani, csak az öröklött birtok becsértékében lehetett

¹⁶⁹⁰ Tripartitum II. 55.

¹⁶⁹¹ Tripartitum II. 43.

¹⁶⁹² Tripartitum II. 45.

¹⁶⁹³ Tripartitum II. 46, 47.

¹⁶⁹⁴ Tripartitum II. 57. 4, 5.§

¹⁶⁹⁵ Tripartitum II. 57.

¹⁶⁹⁶ Néhány példa: 1248: RP 76. sz. (86–87); 1358: AOKl 956, 1107. sz. (355, 410); 1370: DL 5847; 1425: ZsO XII. 734. sz. (281)

elmarasztalni, valamint meg kellett térítenie az okozott kárt, vagy vissza kellett bocsátani az elkobzott birtokot.¹⁶⁹⁷

Hatalmaskodási ügyben Verbőci korában már csak öt bíró hozhatott ítéletet: a nádor, az országbíró, a személynök, az erdélyi vajda és a dalmát-horvát-szlavón bán. A bán és a vajda joghatósága nem terjedt túl Szlavónián – Horvátországot itt most hagyjuk, ott más jog szerint ítélték – illetve Erdélyen, ezért a bán és a vajda csak a szlavóniai és az erdélyi jószágok elvesztését mondhatta ki, miképp a királyi kúria bírái is csak Szlavónia és Erdély nélküli Magyarország területére nézve hozhattak ítéletet. Verbőci tehát úgy értelmezte a kúriai ítéletleveleknek azt a kitételét, hogy az alperes elveszíti összes magyarországi birtokát, hogy az az erdélyi és szlavón birtokokra nem vonatkozik. E kérdésben azonban megoszlottak a vélemények. A Hármaskönyv írójának vélekedését korántsem fogadta el mindenki, ezt pedig Verbőci is kénytelen volt megállapítani.¹⁶⁹⁸

A Hármaskönyv részletes felsorolásához nem kell sok kommentárt fűzni. Magyarázatra csupán az szorulhat, hogy miért lehetett az elítéltet a birtokok elfoglalása után bármikor lefogni, a lefoglalás előtt azonban csak egy éves határidőn belül. Láttuk már, az egy esztendő fontos intervallum volt, azon túl nemcsak az ítéletlevél ereje gyengült meg, hanem utána már a hatalmas foglalót sem lehetett önerővel az elfoglalt jószágokból kivetni, ítélet nélkül a bíró sem adhatott erre parancsot, még ha a kikiáltott közgyűlés igazolta is a törvénytelen foglalást. Itt ugyanez a gondolat érvényesült: ha a birtokot a felperes egy év alatt nem tudta törvényesen lefoglaltatni, akkor a személyt sem foghatta le, mert a lefogás a birtok védelmét szolgálta. Mivel a birtokot nem tudta megszerezni a pernyertes, ezért a birtok erőszakos védelméhez sem volt már joga. Ha azonban egy éven belül birtokon belül került, máris joga lett a jószág védelméhez, így a lefogáshoz is.

A hatalmaskodási ügyekben a főbenjáró ítéletet még Verbőci korában is a felperes hajtotta végre, pontosabban neki volt joga ehhez. A főbenjáró ítélet magán végrehajtása a hatalmaskodás esetében tehát látszólag még a középkor végén is fennmaradt. A Hármaskönyv ragaszkodása a régi szokásokhoz a 16. század elején azonban már csak részben felelt meg a gyakorlatnak. Később még beszélünk róla, hogy ekkor már elkezdődött a hatalmaskodások büntettként való kezelése, ami a magán ítéletvégrehajtást megszüntette.

¹⁶⁹⁷ Tripartitum II. 61.

¹⁶⁹⁸ Tripartitum II. 65. Csak a királyi kúria hatáskörének korlátozása volt kérdéses, az nem, hogy a vajda vagy a bán ítélete csak Erdélyre és Szlavóniára terjed ki. A szlavón bán törvényszék 1396-ban hatalmaskodás tényében és főbenjáró ítéletben marasztalta el az alperest, ki Szlavónország határain belüli (*intra ambitum regni Sclavonie*) saját jószágait veszítette el. ZsO I. 4346. sz. (479–480)

Az 1351-es és az 1440-es törvény, továbbá a Hármaskönyv szövegéből egyértelműen kitűnik, a kettős büntetés vagylagos volt: vagy birtokvesztést vagy főbenjáró ítéletet jelentett.¹⁶⁹⁹ A kettő együtt nem volt végrehajtható. Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy miért állt a hatalmaskodási ítéletekben a két ítélet között *és* kötőszó, miért nem *vagyot* találunk a főbenjáró büntetés és a teljes birtokvesztés között? A választ megtaláljuk az idézett törvényekben és a jogkönyvekben. A kettős büntetés kirovásának nem az volt célja, hogy akár egyik, akár másik elemét végrehajtsák az elítélten, hanem az, hogy rászorítsák az egyezsége. A két fél között létrehozandó béke volt a kettős büntetés célja, minden ennek volt alárendelve. A kettős büntetés bevezetés nem volt teljesen új, a semmiből jött intézmény. Újnak tűnik a birtokvesztés, melyet azonban csak nagyon ritkán hajtottak végre. Ez csupán a legvégső lépés volt a két fél közti kiegyezés elérésére, amely, akárcsak eddig, az okozott károk megtérítését és a béke helyreállítását jelentette. Ebben tehát nem volt változás. Megváltozott azonban a bíróság szerepe: sokkal aktívabb és szigorúbb lett. Innentől a hatalmaskodók számára elvi lehetőségként örökké fennállt annak a veszélye, hogy valóban érvényt szereznek az ítélet betűjének, és elveszítik minden jószágukat. A büntettek esetében korábban is teljes birtokvesztést szabtak ki az elítéltekre.

Nem volt új a főbenjáró ítélet sem. Ezt láttuk már Szent István törvényeiben is, utána azonban a 13. századi ítéletek nem emlegették. Két évszázad után főnixként született volna újjá ez az intézmény a 13. század végén? Aligha. Ezúttal is sokkal inkább a folyamatosságot látjuk érvényesülni.

Emlékezzünk, István király törvénykönyve meghatározatlan végrehajtónak engedte meg a kardrántás megtorlását. Most már biztosan tudhatjuk, hogy az ítélet végrehajtója nem lehetett más, mint az erőszakot elszenvedő fél vagy az ő halála esetén, annak rokonai. Szent István dekrétuma az ősi szokásjogot közvetítette, amely megengedte az erőszakra erőszakkal adandó, az eredeti sérelemhez hasonló választ. Ez minden bizonnyal tovább élt a 12. és a 13. században is, csakhogy ezt nem mondták ki a bíróságok. A bíróságok ugyanis ebben nem tartották magukat illetékesnek. Számukra a kár megállapítása és a megtérítés kimondása volt a fontos, a többi felekre bíztak. Ha a perben elbukott fél a végítélet után sem akarta kiegyenlíteni az okozott kárt, jöhetett a pernyertes fél által alkalmazott magán erőszak, ezt azonban nem foglalták ítéletlevélbe. 1298 után azonban megváltozott a helyzet. A bíróság nem a szokásokra bízta a hatalmaskodások kárvallottjainak fellépését, hanem saját bírói hatalmából eredeztette azt. A lépés mögött nem nehéz felfedezni az erőszakos cselekmények

¹⁶⁹⁹ Kolosvári Sándor: 'actus majoris potentiae' szócikk, Magyar Jogi Lexikon. Kolosvári megállapítása átkerült a mértékadó jogtörténeti irodalomba. Irk, Adalékok, 18; Eckhart, Magyar alkotmány- és jogtörténet, 383.

elleni hatékonyabb fellépés szándékát. Nemcsak a hatalmas foglalók és falufeldúlók erőszakát akarták szigorúbban sújtani, hanem kordában akarták tartani az erőszakot elszenvedők viszont erőszakát is. Erre mostantól kezdve már csak akkor volt joguk, ha a bíróság megengedte ezt nekik. Az általános jogból, a szokásból most a bírói ítélet következtében kimondott parancs és engedély lett. A bíróság azonban nem segített a pernyertes félnek abban, hogy erőszakot gyakoroljon a perben elbukott hatalmaskodó felett. Nem segített, mert nem tudott segíteni. Továbbra sem állt a bírák rendelkezésére semmiféle olyan szervezet, amely képes lett volna a hatalmaskodót és kísérőit lefogni.

Ha nem történt törvénytelen erőszak, csak törvénytelen birtokfoglalás, akkor is ezt az ítéletet szabták ki. Ez természetesen következett a birtokfoglalás megítélésből. A birtok törvénytelen elfoglalóját hatalmas birtokfoglalónak minősítette a bíróság. A Pozsony megyei Türnye, más néven Csukárfalva addigi birtokosait a pozsonyi káptalannal szemben „mint a birtok hatalmas birtoklóit” (*tanquam potentiales detentores possessionis*) ítélte el az országbíró 1328-ban.¹⁷⁰⁰ A Szatmár megyei Onadért, más néven Lászlótelkéért az esztergomi érsek és a szomszédos nemesek közt folyó perben a nemeseknek nem egyszerűen örök hallgatást ítélték 1333-ban, miként az egyszerű birtokügyekben szokás volt, hanem őket, „mint hatalmas birtokfoglalókat” (*utpote potentiales possessionis occupatores*) sújtották főbenjáró ítélettel és birtokvesztéssel.¹⁷⁰¹

Ha a hatalmaskodót más tetteiben is bűnösnek találták, akkor büntetése azért a tettért járó büntetéssel is kiegészült. Nádasdi Osvátot 1425-ben hatalmaskodásért főbenjáró ítélettel és jószágai elvesztésével sújtották. A per során azonban az is kiderült, hogy ellenfele két eskütársát hamisan vádolta meg azzal, hogy nem nemesek. Nádasdinak ezért a két nemes vérdíját – száz márkát – is ki kellett fizetnie. Ránk ugyan csak az az ítéletlevél maradt, amely – megfelelően az ítéletlevelek jegyzőkönyvszerű szövegezésének – a két büntetést együtt kezelte, valójában azonban két különböző ítéletet hoztak, egyet rágalalmazásért, egyet pedig hatalmaskodásért. A rágalmazás ügyében hirdetett ítéletet eredetileg külön oklevélbe foglalták, amelyet aztán később a hatalmaskodási ügy ítéletlevelébe is bemásoltak. Az ítéletek és az egységes ítéletlevélben szereplő büntetések sorrendje egyben a végrehajtás sorrendjét is jelentette: előbb a vérdíjat kellett kifizetni, majd a maradékból kellett a hatalmaskodásért lefoglalást végezni, vagy a szokásos módszer szerint a jószágokat megváltani.¹⁷⁰²

¹⁷⁰⁰ MES III. 184. sz. (119–123)

¹⁷⁰¹ A Telegdiak pere, 133.

¹⁷⁰² „ratione dehonestationis premissae diffamiae ignobilitatis... modo premissis facte in homagiis... per alias litteras nostras convictum fore decernendo” DL 92672. (ZsO XII. 713. sz.)

A kettős ítéleteket tartalmazó oklevelek szóhasználata a 14. század első felében még ingadozott. Vencel király Szügyi Andrászt „birtokai és személye elveszejtésére” (*ad amissionem possessionum suarum et persone sue*) ítélte. A rövid oklevél nem mondja meg, hogy miért szabták ki rá ezt a büntetést. Egy biztos, nem hűtlenségért lakolt meg, az ugyanis kiderül a szövegből, hogy egy bizonyos Endre fia Kunc, valamint annak jobbágya és jobbágy rokona ellenében marasztalták el. Hogy a büntetés még mennyire szokatlan lehetett, mutatja az is, hogy a király a nógrádi ispánnak megparancsolta, hogy Kuncot és társait királyi hatalmánál fogva (*auctoritate nostra*) védje meg a birtokban.¹⁷⁰³ Az ítéletnek nem sok fogantja lett, Szügyi András vagy kiváltotta birtokait, vagy a zavaros idők adta lehetőségeket másképpen kihasználva évek múlva is bent ült Szügy birtokában.¹⁷⁰⁴ A korábban említett, Túrnyéért folyó perben kelt ítéletlevélben nem könnyű megtalálni a kettős büntetést. A birtokvesztést a szokásos szavakkal írták le, a főbenjáró ítéletet azonban imígyen adta az országbíró jegyzője az oklevél olvasójának tudtára: a pervesztes félt „megérdemelt büntetéssel és ítélettel határoztunk megbüntetni”.¹⁷⁰⁵ Egy, a bajvíváson meg nem jelent sárosi nemest 1333-ban egy hatalmaskodás miatt, mint aki „saját párbajában bukott” el, büntették meg személyében és vették el birtokait.¹⁷⁰⁶ Ugyanabban az évben ugyanaz a bíró azonban egy szülő kiirtásáért, a távolmaradása miatt hatalombajban elbukott alperest egyszerűen „ítélettel sújtotta”.¹⁷⁰⁷

Ha egy hatalmaskodást többen követtek el, közösen idézték meg őket, és sokszor közösen is hoztak ellenük ítéletet. Előfordulhatott azonban, hogy a tárgyalás során elváltak az alperesek útjai. A meg nem jelenő alpereseket a gyorsított eljárás során elítélték, míg a többiek tovább pereskedtek. Megesett az is, hogy az egyik hatalmaskodó kiegyezett sértettjeivel, a másikat pedig elítélték.¹⁷⁰⁸ Láthatunk arra is példát, hogy egészen az ítélelhozatalig közösen folyt a per az alperesek ellen, ítéletet azonban már külön-külön hoztak felettük.¹⁷⁰⁹

A büntetés kiszabásakor nem mérlegelték a hatalmaskodás nagyságát. Karászi Lászlót egy teljesen szokásos mezei lefoglalás miatt perelte be Perényi Miklós, melynek során két lovát elvitte, vagy elvitette. Az országbíró Karászit 1330-ban minden birtoka elvesztésére ítélte és főbenjáró ítéletben marasztalta el.¹⁷¹⁰ Hasonló eset történt 1340-ben Körös megyében: három

¹⁷⁰³ DL 90461. (AOkl I. 210, 211. sz.)

¹⁷⁰⁴ Györffy, ÁMTF IV. 304.

¹⁷⁰⁵ „*eosdem ...debita pena et iuridica ...decrevimus puniendos*” MES III. 184. sz. (122)

¹⁷⁰⁶ „*in facto potentiali, ut premititur, velud in suo duello subcubuisse fore convictum pena debita in sua persona puniendum suaque possessione privatum*” Fejér VIII/3. 327. sz. (711–2)

¹⁷⁰⁷ „*sententialiter sic convictus*” DL 87031. (AOkl XVII. 156, 146. sz.)

¹⁷⁰⁸ 1338: Ocskai okmt. 36. sz. (119) (AOkl 373. sz.)

¹⁷⁰⁹ 1361: DL 5063.

¹⁷¹⁰ „*privatis suis omnibus proprietatibus possessionariis ...in sententia capitali*” AO II. 431. sz. (501–505)

napra néhány disznót lefoglaltak, egy asszonyt – aki valószínűleg a disznókat őrizte – megverték és ruháját elvették, azaz azt tették, ami a mezei kártételek esetén a törvényes szokásoknak megfelelt. Az elkövetőt ugyanúgy elítélték, mint Karászit. Azt ma már nem tudjuk kideríteni, hogy a disznók elhajtása és az asszony megverése kinek a földjén történt, azonban az ítélet még akkor is fölöttébb kétséges, ha a felek a perbe lépés előtt vállalták, hogy a hatalmaskodásért kirótt ítéletnek hajlandók alávetni magukat. A peresztes fél ellenfele befolyásos, ispáni rendű ember volt, aki így tudta rátenni kezét szomszédja birtokára, a bíróság pedig mindent az ő kedve szerint tett.¹⁷¹¹ A Nógrád megyében birtokos Csécei Keményt 1347-ben kétszer is elítélték hatalmaskodásért, egyszer a nádor, egyszer a királyi jelenlét előtt. A felperesek szerint ő a szomszédos Szurdokpüspökiről hajtott el néhány lovat. Csécei ezt minden bizonnyal másként mondta volna el: ő feltehetőleg arra hivatkozott, hogy a tilosban járó állatokat nem el-, hanem törvényesen behajtotta.¹⁷¹² Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet 1465-ben nyert pert Perényi János özvegye és fiúk, István ellen, mert egykoron Perényi János egy makkos erdőt és egy birtok részét foglalta el tőle. Mivel a per öröklött volt, nőt pedig főbenjáró ítélettel nem lehetett sújtani, ezért fejjátságra ítélték őket, azonban ez összes birtokaik elvesztését jelentette.¹⁷¹³ A felsorolást folytathatnánk, a hatalmaskodások ügyében kelt, ránk maradt ítéletlevelek nagy része hasonló, jelentéktelen ügyekben kelt.

Változást Mátyás király 1486-os nagy törvénykönyve hozott. A törvénykönyv hatalmaskodásmeghatározásában látszólag nem sok új volt. Hiányzott azonban belőle az, ami a korábbi definíciókban többnyire megtalálható volt: a felsorolás végén nem tették hozzá a meghatározásokhoz, hogy más hasonló esetek is hatalmaskodások. A hatalmaskodás új definíciója tehát zárt és szabatos volt. Nem hagyott további lehetőséget az értelmezésnek, és nem bízta a hagyományra, hogy még mi mindent lehetne a hatalmaskodások közé sorolni. A törvényhozó szándéka az volt, hogy ettől kezdve csak a törvényben felsorolt hat esetet tekintsék hatalmaskodásnak vagy, ahogy néhány évvel később már rendszeresen mondták, nagyobb hatalmaskodásnak. A törvényt szigorúan végrehajtották. Ettől kezdve a kúriában már végképp ritka lett a hatalmaskodásért kirótt birtokelkobzás és a főbenjáró ítélet, annál gyakoribb a kisebb hatalmaskodás büntetése.

¹⁷¹¹ Az alperes hiába fellebbezett a bán elé, és állította azt, hogy a körösi bíróság a felperes akarata szerint (*propter voluntatem ipsius Myke*) ítélte el őt, az elmarasztaló ítéletet megerősítették. Smičiklas CD X. 406. sz. (576–578); 410. sz. (582–584)

¹⁷¹² DL 38962, 38963. (AOkl XXXI. 171, 459. sz.)

¹⁷¹³ DL 16210. és 16236. Tringli, Hunyadi Mátyás és a Perényiek, 175.

A hatalmaskodások jogi megítélésnek történetében a Mátyás-féle nagy törvénykönyv e rendelkezése majdnem akkora fordulatot hozott, mint az 1298-as törvény. Közel két évszázadig tartó bírói gyakorlat ért ezzel véget. Ettől kezdve a hatalmaskodási ügyek kettéváltak, még ha azonnal nem is nevezték meg névvel őket, kisebbekre és nagyobbakra. A nagyobbak közé nem sorolták az olyan ügyeket, amelyeket a hatalmas tettek bemutatásánál példaként leírtunk, és amelyek valójában nem voltak mások, mint a megengedett birtokvédelem vitatott ügyei. Az évtizedekkel korábban, Cegléd és Nyáraspát határán előfordult eseteket többé nem tekintették nagyobb hatalmaskodásoknak. Ez azonban csak a jogi megítélést, a bírói gyakorlatot változtatta meg, ám az erőszakos tettek elkövetésében 1486 után semmiféle látható eltérés nem tapasztalható a korábbi évszázadokhoz képest.

A törvény elsősorban nem a hatalmaskodás fogalmát szűkítette, hanem elválasztotta egymástól a nagyobb és a kisebb hatalmaskodásokat. Abban azonban kétségtelenül szűkítés látható, hogy ettől kezdve a súlyos kettős ítéletre nem került sor jelentéktelen ügyekben. Hogy a szűkítést kik akarták, a peres felek, azaz a társadalom, vagy kúria ítélőmesterei, azaz a bírák, sohasem fogjuk megtudni. A középkor végi Magyarország – éppúgy, mint minden más európai ország – az önhatalmú jogérvényesítés visszaszorításán munkálkodott. A hatalmaskodók féken tartásának módja nem a szigorítás volt, épp ellenkezőleg, a jelentéktelen dolgokat elkövető hatalmaskodók tettének elválasztása a súlyos ügyeket elkövetőkétől. Nem csorbították a felek egyezkedéshez való jogát sem. Az eljárás célja továbbra is az maradt, hogy létrejöjjön az egyezés. Csakhogy a tárgyalási időpontok csökkentésével erre mind kevesebb idejük maradt a pereskedőknek. A rövid határidők ellenére a 15. század második felében nem nőtt az alpereseket elmarasztaló végítéletek száma, de egyre nyilvánvalóbb lett annak tarthatatlansága, hogy egy erdei károkozás elleni jogtalan fellépést épp oly büntetéssel sújtsanak, mint egy nemesi kúria ostromát. Egyelőre a királyi hatalom sem vállalta magára a végrehajtás feladatát, azt is meghagyták az addigi szokások között.

Ha végignézzük a törvény felsorolásában szereplő hat esetet, azonnal szembe tűnik, hogy csak a nemesek elleni cselekményeket tekintették nagyobb hatalmaskodásnak. A nemesi házak megrohanása, a nemesi birtok elfoglalása, a nemes lefogása, a nemes megsebesítése, megverése és megölése volt hatalmaskodás. Ezt eddig is így mondták, csak a birtok elfoglalásába beleértették a kártételek elleni védekezéseket is. Ettől kezdve azonban szó szerint kezdték értelmezni a törvényt, azaz ha a nemesnek nem esett bántódása a cselekmény során, akkor már nem rótták ki a birtokelkobzást és a főbenjáró ítéletet. A birtokfoglalás esetében továbbra is fennállt a lehetősége annak, hogy egészen jelentéktelen ügyeket annak tüntessenek fel a panaszosok, csakhogy a kúriai bíróságok már alaposan megfontolták ezeket

a kereseteket. Nem egy bezárkózó rendekre tagolt társadalom igénye hozta létre az új jogi értelmezést, mely csak a nemesek elleni közvetlen erőszakot kívánta büntetni, a jobbágyok sérelmeit pedig büntetlenül hagyta, hanem a törvény fogalmának megváltozása adott más jelentést az 1486-os, az 1492-es és 1500-as törvénykönyv hatalmaskodási cikkelyeinek.

Valós képet csak akkor kapunk a hatalmaskodás törvényes büntetéséről, különösen a birtokelkobzásról és a főbenjáró büntetésről, ha a törvényekben és a jogkönyvekben megfogalmazott elveket a gyakorlattal együtt szemléljük. Némelyik megállapítást már említettük, most azonban újra meg kell ismételniük. Az a legfontosabb, hogy ahhoz képest, hogy milyen sok hatalmaskodást ismerünk, csak elenyésző a ránk maradt végső ítéletek száma. Még a késő középkorban is akad olyan esztendő, hogy egyetlen ilyen ítélet sem maradt ránk. A hatalmaskodási perek túlnyomó többsége nem jutott el a végső ítélet kihirdetéséig, mi több, csak elenyésző részében hirdettek ítéletet. Figyelemre méltó az is, hogy a kevés végítéletnek is csak a töredékében fordult elő, hogy az alperes részt vett volna a tárgyaláson, a hatalmaskodások jelentős részét a meg nem jelenés bizonyította, azaz erre alapozták a bírák ítéletüket. Még feltűnőbb, hogy egyetlen olyan hatalmaskodásért kirótt főbenjáró ítélettel sem találkoztunk, ahol az elítéltet valóban kivégezték volna. Ismerünk gyilkosságért, latorságért kivégzett nemeseket, de hogy ők hatalmaskodtak volna, azt nem tudjuk róluk. A forrásokból megismert kettős büntetéshez tehát nem csak azt kell hozzá tennünk, hogy vagyagos volt, hanem azt is, hogy a két büntetés közül valójában csak a birtokvesztést próbálták végrehajtani, a főbenjáró ítéletet csupán kimondták, de a gyakorlatban elvétve kerülhetett rá sor, mi mindenesetre nem találkoztunk vele. A birtokvesztésre ismerünk ugyan példákat, de ez is igen ritkán történt meg.

E négy jelenség közül háromra egyetlen közös magyarázatot találunk: az egyezséget. Azért olyan kevés a végső ítélet, mert nem jutottak el odáig a perek, időközben ugyanis kiegyeztek egymással a felek. Az ítéletek túlnyomó részét azért hozták a meg nem jelenés alapján, mert az az alperes, aki hajlandó volt megjelenni a tárgyalásokon, az hajlott az egyezségre is. A valódi birtokvesztést és a kivégzést sem várták meg az elítéltek, közben kiegyeztek. A halálos ítéletek hiányának azonban más lehet az indoka. A hatalmaskodásért pereskedő felperes célja nem az volt, hogy ellenfele halállal lakoljon, hanem az hogy az őt ért károkat megtérítsék, vagy még kárának értékén felül is kapjon valamit. Ez utóbbira azonban nem számíthatott, ha ellenfelét kivégezték. Összességében a kettős ítélet tehát jól szolgálta azt a célt, hogy békességre szorítsa a hatalmaskodókat.

Nem lenne teljes az ítéletről szóló fejezetünk, ha nem beszélnénk a kisebb hatalmaskodásokért kirótt büntetésekről. Ez a középkor végén huszonöt nehéz súlyú márka,

azaz száz aranyforint volt. Ez azonban másként oszlott meg, mint a nagyobb hatalmaskodás során elkobzott jószágok értéke; fele-fele arányban kapta a bíróság és a pernyertes fél, szinte kivétel nélkül a felperes. Kihasításának általános szabályai teljesen megegyeztek a nagyobb hatalmaskodásért kirótt jószegvesztés végrehajtásakor követett eljárással: az elítélt minden magyarországi birtokán be lehetett hajtani, de csak a saját birtokaiból, a határosokat és a szomszédosokat a végrehajtásra össze kellett hívni, meg kellett járni a birtok határait és becsütni kellett tenni. A száz forintnyi összeget az ingóságokból kellett kivenni, ha azokból kitélt ez az összeg, akkor be is fejeződött a végrehajtás, ha nem, akkor kibecsülték az összeg maradékát a fekvő jószágokból.¹⁷¹⁴ Ez azonban nem volt mindig így. Egy hatalmasul elvitt ló ügyében – szó sem volt lólopásról – 1335-ban a zalai közgyűlésen hatalmaskodás tényében marasztalták el, ám csupán háromszoros bírságra ítélték az elkövetőt, mely kétharmad-egyharmad arányban jutott a bíróságnak és a felperesnek.¹⁷¹⁵

Több ezer ügy átvizsgálása során mindig akadnak látszólagos kivételek. E kivételekre éppúgy magyarázatot kell keresnünk, mint az általános jelenségekre. Több száz év esetei között találunk néhány olyat, amikor szokásos hatalmaskodási esetet írtak le a források, a bíróság mégis büntetért ítélt el valakit. A probléma mélyén modern felfogásunk legsúlyosabb kérdése rejlik: hogyan tudták megkülönböztetni a hatalmaskodót a gonosztevőtől? Mire számíthatott ekkor az elítélt, és mire akkor, amikor hatalmaskodásért ítélték el?

A zalai Páhok falu egyes részeinek hovatarozása többször is vezetett düláshoz. Valószínűleg az 1280-as évek végén egy Vas megye számára tartott nádori közgyűlésen a falu feldúlóit, két nemest és nem nemes *servienseiket*, akik a panaszos egyik rokonát is megölték, levelesítették tettükért. Ez azzal járt, hogy birtokaikra és személyükre nézve hoztak felettük ítéletet.¹⁷¹⁶ Levelesítés hagyományosan csak büntettekért járt, ezúttal azonban – a szűkszavú oklevélből úgy tűnik – később hatalmaskodásnak nevezett tettért *proscribálták* a dülókat.

Garai Pál a királyi jelenlét előtt perelte ellenfeleit, akik fölött 1313-ban mondtak ítéletet.¹⁷¹⁷

Panasza szerint az Azariási családból való három fivér és cinkosaik feldúlták négy falvát, elhajtották az állatokat, két jobbágyot megsebeztek, többek orrát levágták, öt ember kezét

¹⁷¹⁴ „*in dicto facto potentie minoris ex eoque in viginti quinque marcis gravis ponderis centum florenos auri facientibus in directa parte nostris iudiciariis, in alia autem similiter directa parte prefati actoris, partis scilicet adverse manibus devolvendis et redundandis convictum et aggravatum fore decernentes et committentes*” „*et primo de rebus et bonis mobilibus, si quas et que reperiri poterint et tandem si necesse fuerit, de iuribus possessionariis quibuslibet eiusdem convicti, tot et tantum, quot videlicet et quantum ad valorem prescriptarum viginti quinque marcarum gravis ponderis centum florenos auri facientium se extendere videbuntur*” Podmaniczky oklt. I. 186. sz. (358)

¹⁷¹⁵ 1335: Zala oklt. I. 202. sz. (289–290)

¹⁷¹⁶ „*rebus et personis absque strepitu iudici condempnetur*” Bándi, Körmend, 4. sz. (124) (RP 234. sz.)

¹⁷¹⁷ Engel, Magyar középkori adattár, Genealógia, Dorozsma nem Garai Bánfi

megcsönkítették és lefoglalásokat vittek végbe. A kár valóban tekintélyes volt, 1277 márkára rúgott.¹⁷¹⁸ A tárgyalást vezető alországbíró az éppen ülésező országgyűlésen részt vevő előkelőkkel együtt egy tizenhárom évvel korábban kelt ítélethez kísértetiesen hasonló döntést hozott, még az ítélet indoklásában is ugyanazt az elvi kijelentést ismételték meg. Csakhogy tizenhárom esztendővel előbb a kártételek és a gyilkosságok elkövetőit nem nevezték bűnözőnek, mint ahogy nem tette ezt egyik, olyan ítéletlevél sem, amelyik a később hatalmaskodás tényében nevezett tettért rótt valakire kettős ítéletet.¹⁷¹⁹ Az Azariásiakat és társaikat halálra ítélték, minden birtokukat, mint nyilvános bűnözőkét (*tamquam publicorum et malefactorum*) elkobozták. Elrendelték, hogy aki rájuk talál, mindenféle bírói eljárás nélkül ölje meg őket. A bírói rész fejében lefoglalt birtokokat Garai magához váltotta, ezentúl e falvak, legalábbis részben, a Gariaké lettek.¹⁷²⁰

Hibába mondta a Garai számára kiállított ítéletlevél, hogy az elítéltek szörnyű vétkeket (*enormia*) vittek végbe, ezek bizony a korban nem számítottak oly rendkívülinek. Az 1280-es évek végén Vas megye közgyűlésen és 1313-ban a királyi jelenlét előtt tárgyalt ügy falufeldúlás volt, még ha a keményebb fajtából is. A bíróság azonban mindkét esetben bűnözőkként tekintett az elkövetőkre. Aligha tévedünk nagyot, ha a mindkét eset mögött nem egészen törvényes, politikailag befolyásolt eljárást keresünk. A felperesek mindkét esetben az ország nagyjai, a király támaszai voltak, akik ellen talán politikai ellenfeleik léptek fel hatalmasul, akiket ezért neveztek bűnözőknek. Büntetésük azonban nem különbözött a hatalmaskodókéétól. A közgyűlésen levelesítettekre és a kúriában elítéltekre ugyanazt a kettős büntetést szabták ki, mint a nem bűnözőként elítélt hatalmaskodókra.¹⁷²¹ A kettős büntetést az 1280-as évek végén még nem volt szokás egyetlen ítéletben egy falu feldúlásáért kiszabni, de valójában lépésenként ehhez hasonló büntetésre számíthatott az elkövető. Az 1310-es években pedig már az összekapcsolt főbenjáró ítélet és a birtokvesztés várt az elmarasztalt hatalmaskodóra és a bűnözőre egyaránt. A büntetés tehát nem különbözött ezekben az esetekben a hatalmaskodási tettektől, csak a minősítés. A kúria előtti büntető per sem különbözött semmiben a hatalmaskodási ügyekben követett eljárástól.

¹⁷¹⁸ DL 33568. (AOkl III. 577. sz.)

¹⁷¹⁹ Az országgyűlésre: Engel, Az ország újraegyesítése, 104, 134. A megegyező formula: 1300: „*maxime cum crescente contumacia crescere pena debeat, et ut quos timor Dei a malo non revocat, eos saltim coibeat pena temporalis*” ÁUO X. 252. sz. (380); 1313: „*maxime cum crescente contumacia crescere pena debeat et quos timor Dei a malo non revocat, eosdem saltim cohibeat pena temporalis*” DL 33568. (AOkl III. 577. sz.)

¹⁷²⁰ Azariás biztosan Garai jószág lett. A baranyai Kóst utóbb a Kórogyiak kezén találjuk, a többi birtokot azonban nem lehet azonosítani. Engel, Magyarország a középkor végén

¹⁷²¹ Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 21.

Hatalmaskodók levelesítéséről, azaz nyilvánvaló bűnözőknek minősítéséről, korábban már beszéltünk, ezzel – igaz ritkán – máskor is találkozunk.¹⁷²² Egészen bizonyos, hogy jóval nagyobb arányban ítétek el hatalmaskodókat bűnözőkként, mint az forrásaink mutatják. A levelesítő jegyzékek általában igen szűkszavúak, egy-egy gyilkos vagy lator pedig lehetett akár hatalmaskodó is. Nemcsak a nemeseket, de a hatalmaskodásokban segítőként részt vevő jobbágyokat is levelesíthették a közgyűléseken. A levelesítettek büntetésének szigora néha azonban éppoly látszólagos volt, mint a hatalmaskodásért elítélteké. Egyezsége itt is sor kerülhetett, a kegyelmezés is rendszeresen előfordult. Ha tehát bűnözőként ítétek el valakit egy tettért és nem hatalmaskodásért, főleg ha ezt az ítéletet kúriai perben hozták, nem különbözött az ítélet. Ez ad magyarázatot arra a jelenségre, hogy Magyarországon miért nem találkozunk a kései középkorban azzal, hogy a bűnöző úgy mentegette volna tettét, hogy azt nem büntették, hanem hatalmaskodva követte el.

A hatalmaskodásért és büntettért ugyanaz a kettős büntetés járt, mégis különböztek egymástól. Hatalmaskodás esetében a kettős büntetésből csak a birtokelkobzás fenyegethette az elítéltet, ha büntettét követett el valaki, akkor azonban elsősorban a főbenjáró büntetés. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az elítélt gonosztevők esetében alkalmazott kegyelmek és a büntetés pénzzel történő megváltása az esetek többségében akkor történt meg, ha hatalmaskodásszerű büntettért szabták ki rá az ítéletet.

Csak ritkán fordult elő, hogy hatalmaskodásért bűnözőként ítétek el valakit. Ennek az egyik legfőbb oka az lehetett, hogy a felpereseknek nem állt érdekében, hogy nyilvánvaló bűnözőként ítéljék el ellenfelüket. A felperesek káruk megtérítését kívánták, nem pedig az alperesek vérét akarták ontani. A kártérítés kicsikarására pedig a hatalmaskodásért kezdett per alkalmasabb volt, mintha büntettért fogták volna perbe az alperest.

A végítéletben kimondott hatalmaskodás büntetésének fő célja, éppúgy, mint az egész peres eljárásé, az volt, hogy egyezséget hozzon létre a felek között.

¹⁷²² Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 19.

14. Az ítélet végrehajtása

A kettős ítélet valójában birtokelkobzási ítélet volt. Miután kihirdették, azonnal parancsot adtak egy királyi vagy nádori embernek arra, hogy hajtsa végre azt. Ez úgy történt, hogy a szűkebb értelemben vett ítéletlevél kiállításával egy időben írtak egy végrehajtásra utasító parancslevelet is. Ez utóbbi oklevél hosszabb volt, mint amaz. Az ítélet kihirdetéséig tartó részben szinte mindenben megegyezett az ítéletlevéllel – gyakorlatilag csak a címzése tért el attól –, utána azonban következett a végrehajtásra történő utasítás. A parancslevél egy, a felperes által megnevezett hiteleshelynek szólt.

A vizsgáló leveleknél már megismert eljárást követte ezúttal is a felperes, pontosabban annak ügyvédje. Megnevezte a nádori vagy a királyi embereket, akiket a kúriai írnok beírt a parancslevélbe, majd a kész irattal visszaindult a vesztes alperes lakhelyére. Bemutatta a parancslevelet az illetékes hiteleshelynél, maga mellé vett egy hiteleshelyi kiküldöttet, kiválasztotta a megfelelő királyi vagy nádori embert, aki végrehajtotta az ítéletlevélben előírtakat. A hiteleshelyi ember a helyszíni feljegyzésekkel visszatért a hiteleshelyre, ahol kiállították a jelentést, amelyet megpecsételtek. A jelentésbe belefoglalták a parancslevelet is. Az ügyvéd kifizette az okirat díját, majd a jelentéssel visszatért a kúriába. Minden feladat ezúttal is a felperes, illetve jogi képviselője vállát nyomta. A vizsgálatokhoz képest azonban fontos különbség volt, hogy e feladatot nem végezte párhuzamosan több hiteleshely és egy megye. Csak egy hiteleshely kapott parancsot az ítélet végrehajtásán való részvételre, a vármegyének pedig semmi szerep nem jutott.

Az efféle iktatások esetében az is előfordult, hogy nem több királyi vagy nádori ember nevét írták be a parancslevélbe, melyek közül a felperes vagy ügyvédje utólag választotta ki a legalkalmasabbat, hanem csak egyét. Az ilyen kiküldöttek lehettek a kúria alkalmazottai vagy más udvari emberek. Az udvar ebben az esetben nem csak a kúriát, hanem az *aulát* is jelenthette. Ilyen személy kiküldésére akkor került sor, ha a felperes ezt kérte, vagy ha a király számára fontos, politikailag kényes ügy végrehajtásában kellett eljárniuk. Őket hívták a királyi, nádori kúriából vagy a királyi aulából a király vagy a nádor úr által erre az ügyre külön kirendelt királyi vagy nádori embernek. A vajdák és a bánok is rendeltek ki külön megbízott vajdai vagy nádori embereket. E külön kiküldöttek eljárhattak egyébként más bírói parancsok ügyében is, leggyakrabban mégis az ítéletek végrehajtására rendelték ki őket.¹⁷²³

¹⁷²³ Eckhart, Die glaubwürdigen Orte, 433; Bónis, A jogtudó értelmiség, 217. Több okmánytár, így pl. a ZsO, EO, Perényi lt. mutatójában a 'királyi ember' és a 'nádori ember' címszó alatt ezek a kiküldöttek külön fel vannak tüntetve. A király anyja, Szilágyi Erzsébet által a Perényiek nádori ága ellen a nádori és a királyi jelenlét

A hiteleshelyeknek szóló végrehajtási parancsokból pontosan rekonstruálhatók az ítélet végrehajtásának részei. Az eljárás alig különbözött bármilyen más birtokba iktatástól. A bíróság embere először az elítélt birtokait különítette el a rokonok birtokaitól: határjárást végzett, és megbecsülte az így kihalított birtok értékét. A királyi vagy a nádori ember csak az elítéltek saját birtokaira szállt ki, amelyeket első lépésként másokétól el kellett választani.¹⁷²⁴ A zálogjogon birtokolt területek az elítélt kezén maradtak. Az ingatlan vagyon, pl. a szántók, erdők felmérése mindig királyi mértékkel történt. Ha királyi mértékkel nem lehetett felmérni a birtokot, akkor maradt a szemmérték szerinti becslés.¹⁷²⁵

Már láttuk, hogy ha vérdíj fizetését is elrendelték, először azt kellett kihalítani, az ezután fennmaradó részt foglalták le kétharmad-egyharmad arányban a bíróság és a győztes fél részére. Az iktatás éppolyan ideiglenes volt, mint az Árpád-kori kártérítésbe történő iktatás: arra az időre szólt, amíg a lefoglalt birtokokat vissza nem váltották. A bíró és a győztes fél zálogjogon (*titulo pignoris*) került a lefoglalt jogok birtokába. Ebben a legcsekélyebb változás sem történt a 13. század végén.¹⁷²⁶ A peres eljárás egyik legősibb szokása lehetett tehát a zálogjogú lefoglalás.

A hatalmaskodási ítélet végrehajtása abban is különbözött más, egyszerű iktatásoktól, hogy itt nem lehetett ellentmondással élni, *contradictione quorumlibet non obstante*, szólt a szokásos formula. A rendelkezés értelme egyszerű, ennek hiányában az elítéltek vagy rokonaik könnyedén meggátolhatták volna az ítélet végrehajtását. Ha ellentmondásra nem is, visszaúzásra azonban volt lehetőség. Ennek is volt értelme. A felperesek nem lehettek pontosan tisztában ellenfeleik birtokviszonyaival, így aztán beírathattak az ítéletlevélbe olyan birtokokat is, amelyekhez a perben elbukott félnek semmi köze nem volt. Az is előfordulhatott, hogy nagyon is tisztában voltak azzal, hogy egy birtok nem az alperesé, de így próbálták rátenni a kezüket. Hiába volt a tiltakozásról szóló parancs, az alperesek vagy

előtt indított perekben 1465-ben elbuktak az alperesek. A végrehajtásra ugyanazt a személyt küldték ki, egyszerre királyi és nádori emberi minőségben: „*magister Gregorius de Hwbo regius et palatinalis de curia regia per ipsos dominum nostrum regem ac dominum palatinum ad id specialiter transmissus... homo*” DL 16210, 16236. Tringli, Hunyadi Mátyás és a Perényiek, 175.

¹⁷²⁴ Az 1351: 10. tc. régi szokást állapított meg, amikor kimondta, hogy fiúk, a testvérek, a rokonok, a nővérek és a feleségek nem büntethetők a hatalmaskodó tettéért, és megmaradhatnak birtokaikban. (CJH, DRH) Hasonlót állapított meg a 19. tc., melyet utóbb szó szerint átvett Mátyás és II. Ulászló nagy törvénykönyve. 1486: 56. és 1492: 74. tc. (CJH, DRM, DRMH) Néhány gyakorlati példa: 1465: „*amissione universorum castrorum, castellorum, civitatum, opidorum et villarum ac cunctarum hereditatum et iurium possessionariorum rerumque et bonorum ipsorum quorumlibet ipsos solos proprie et precise concernentium*” DL 16210; 1497: „*ad facies universorum iurium possessionariorum eorunden I intra ambitum huius regni habitorem ipsos solos proprie et precise contingentium... prius eorunden iurium possessionariorum legitima reambulatione et condigna estimatione exclusisque portionibus aliorum*” DL 69534.

¹⁷²⁵ 1336: DL 68832. (AOKl XXI. 450. sz.); 1348: Széll, Bessenyei-család története, 7. sz. (126)

¹⁷²⁶ A főbenjáró ítélet vagy főválság következményeképpen elfoglalt birtokok közbeesü szerinti visszaváltására: Tripartitum I. 134. 2.§; Quadripartitum IV. 58.

rokonai gyakran mégis tiltakoztak. A királyi vagy a nádori ember ilyenkor egyszerűen nem vette figyelembe a tiltakozásukat. Az alpereseknek vagy rokonainak végső megoldásként a királyi vagy nádori ember visszaűzése maradt.¹⁷²⁷

A birtokok – helyesen birtokjogok, hiszen a birtok tartozékai és haszonvételei is ide tartoztak – lefoglalása után következtek az ingóságok. Erről az Anjou-korban még nem beszéltek az ítéletlevelek, pedig az ingóságokat akkor is beleértették a vagyontárgyak közé. Erre jó példa egy Vas megyei eset 1342-ből, amikor egy hatalmaskodásért elítélt nardai nemes fegyverét nem volt hajlandó a végrehajtással megbízott királyi embernek átadni az egyik rokon, akit hatalmas visszatartásért (*pro potentiaria detentione*) szintén főbenjáró ítéletben marasztaltak el.¹⁷²⁸ Az ingóságokat a birtokokhoz hasonlóan kétharmad-egyharmad arányban kellett a bíróságnak, illetve a győztes félnek átadni. Ha valaki elrejtett volna valamit a bírói kiküldött elől (*oculator*), és annak felszólítására sem adta volna elő, azonnal meg kellett idézni a pernyertes féllel szemben.¹⁷²⁹ Az idézés általában az elé a bíróság elé történt, amelyik az ítéletet hozta.

Ha valaki ki akarta váltani a birtokokat, már az iktatáskor bejelentette e szándékát, de arra is lehetősége volt, hogy az átmeneti iktatás után a kúriában jelentkezzen. Az Anjou-korban még szigorúan örködtek a rokonok és a szomszédok jogán. A kiváltás joga csak őket illette meg, azaz az ő joguk volt, hogy becsértéken visszaváltsák a jószágot.¹⁷³⁰ Ha sem az elítélt birtokos, sem rokonai, sem szomszédai nem jelentkeztek a birtok megváltásáért, megtörtént a végleges iktatás. Ezek után is vissza lehetett azonban szerezni a birtokot, de akkor már a hatalmaskodási pertől függetlenül egy új pert kellett indítani érte.¹⁷³¹

Besenyői János 1334-ben egy hatalmaskodásért veszítette el végleg a hevesi Besenyőn levő birtokrészét. Egyik rokona, Besenyői László tizennégy évvel később indított pert a nemzetség ősi jószágának visszaszerzése ügyében. Keresetét két dologgal indokolta: egyrészt azzal, hogy Besenyőn van egy birtokrésze, másrészt azzal, hogy László az unokatestvére. Ezért – folytatta okfejtését – őt jobban illeti unokafivére elvesztett birtoka pernyertes félre háramlott harmadának kiváltása, mint ez az egyharmad a pernyertes felet. A bíróság elfogadta érvelését

¹⁷²⁷ Tringli, Hunyadi Mátyás és a Perényiek, 176.

¹⁷²⁸ Ub. Burgenlandes IV. 556. sz. (354–356)

¹⁷²⁹ Tringli, Hunyadi Mátyás és a Perényiek, 176.

¹⁷³⁰ 1330: AO II. 431. sz. (501–505) „*universisque cognatis proximis vicinis et commetaneis ac generationibus ipsius I, quorum redemptioni eadem possessiones convenirent, publice et manifeste ubique in provinca de Zabowch promulgasset*” 1336: „*universis proximis, cognatis, generationibus, vicinis et commetaneis publice promulgasset, ut quicumque dictas portionarias (!) possessiones ...estimatas redimere vellent*” DL 68832. 1343: „*promulgantibus ibidem quibuscumque ex proximis, vicinis, commetaneis propinquis concernentibus eiusdem I, quibus redemptio dictarum possessionum et possessionariarum portionum magis convenire dignoscuntur, easdem redimere voluerint...*” DL 50560. Az ekkor még létező szomszédjogra: Degré, A szomszédok öröklése

¹⁷³¹ Tripartitum II. 54, 62. és Quadripartitum III. 86, 87.

és megítélte neki a visszaváltás lehetőségét. Az ügylet visszaváltásnak (*redimendum*) minősült, a bíróság visszaadta és visszabocsátotta (*restituit et resignavit*) a birtokrészt. János már a per kezdetén a méltányos áron való becsü szerinti visszaváltást követelte, és ezt ítélte meg számára a bíróság is.¹⁷³² Besenyői János elsősorban a szomszédsággal indokolta keresete jogosságát, és a bíróság is ezt tette első helyre ítélete indoklásakor. Majd másfél évtizeddel a hatalmaskodási per lezárulta után ennek nagyobb ereje volt, mint a rokonságnak.

Attól kezdve, hogy a hatalmaskodási ítéletekben megjelent a teljes birtokelkobzás és a jószágok kétharmada a bírónak jutott, a per lezárulta után e kétharmad sorsa az egyik legfontosabb kérdés lett. Ha a vesztes fél rokonai nem váltották vissza a birtokokat, akkor a győztes fél válthatta magához a bírói részt.¹⁷³³ A bírói kétharmad kiváltásáért vagy inkább megszerzéséért néha valóságos versenyfutás kezdődött a rokonok között. A Zalai megyei Harkályon lakó nemesek minden jószágukat elveszítették egy, az országbíró előtt folyó perben. Ezután azonban egy birtokrészüket a zalai ispánnak akarták elzálogosítani vagy eladni. Ez azonban sértette a Harkályiak rokonának, a szlavón bánnak az érdekeit, aki 1330-ban a szomszédság jogán tiltakozott a Harkályiak próbálkozása ellen. E törekvésében szövetségesre talált az országbíróban, akit maga mellé állított, hogy szigorúan érvényesítse a birtokrészre vonatkozó jogait, azaz neki adja át majd kiváltás céljából a birtokot. Az ügy rávilágít arra, hogy az ítélet végrehajtása nem történt egyik pillanatról a másikra. Aligha valószínű, hogy a zalai ispán ne tudott volna arról, hogy a Harkályiak elveszítették jószágait, miként az is nehezen képzelhető el, hogy a Harkályiak benne ültek volna még a birtokban, amikor el akarták adni vagy zálogosítani az ispánnak.¹⁷³⁴

A hatalmaskodásért hozott ítéletet ugyan az udvari, vajdai vagy báni bíróságok hozták, a végrehajtásra utasító parancsot is ők bocsátották ki, a végrehajtás mégis a felperes feladata volt. Ha pedig ő nem volt elég erős hozzá, az ítélet írott malaszt maradt csupán. Magyarországon csak a középkor legvégén, az újkor elején fogalmazták meg azt a kívánságot, hogy a király a törvény szavának fegyveres erővel is szerezzen foganatot. Először II. Lajos uralkodása alatt, az 1518 őszen tartott bácsi országgyűlés törvényei közt találjuk azokat a rendelkezéseket, amelyek erről szóltak. Az ifjú király udvara szövetségest keresett törekvései eléréséhez, a lengyel és birodalmi gyámsági követelések semlegesítéséhez, a királyi bevételek

¹⁷³² Besenyői János keresete: „*in ea quantitate pecunie, qua iuxta regni consuetudinem fieret estimata, redimere presto esset et paratus*” a bírói indoklás: „*in suo condigno estimato pretio et valore redimere...de approbatissima consuetudine regni requirente demonstrabatur*” a bírói parancs: „*iuxta regni consuetudinem estimarent in condigno suo pretio et valore*” Széll, Besseney-család története, 7. sz. (122–128)

¹⁷³³ „*et idem A portionem nostram de ipsis possessionibus a nobis redemit nobis satisfaciendo de eisdem*” 1300: ÁUO X. 254.sz. (385)

¹⁷³⁴ Ub. Burgenlandes IV. 130. sz. (67–68)

emeléséhez és a királyi birtokok visszaszerzéséhez. Ezt az udvar meg is kapta Bácscon, ahol csak a nemesség képviselői jelentek meg. Cserében azonban az udvarnak is nyújtania kellett valamit. Olyasmit adott, amihez amúgy is kedve volt, azt, ami a királyi hatalmat erősítette.¹⁷³⁵ Az országgyűlés két rendi kincstartót választott, akiknek a hadiadó behajtása és felhasználása mellett a királyi birtokok visszaszerzése is a feladatuk lett. Ha a királyi birtokok bitorlói ellenálltak volna a jószágok átadásának, akkor ők a szomszédos vármegyék csapatait is fegyverbe szólíthatták, hogy erővel vegyék vissza azokat – rendelte el a bácsi országgyűlésen elfogadott törvény.¹⁷³⁶

Közvetlenül ez után a cikkely után, mintha csak e rendelkezés ellentételezéséről lett volna szó, következett három további artikulus. Mindhárom a királyi kúria, illetve két másik nagybíró, a vajda és a bán bírósága számára tartalmazott előírást, és mindháromnak ugyanaz volt a lényege. Ha e bíróságok bármelyikén olyan ítélethozatal történt volna, amelyhez nem lett volna elég a szokásos bírói eljárás, hanem fegyveres végrehajtásra (*executio armis*) is szükség lett volna, akkor a személyes jelenlét ítéletéhez a királynak, a nádoriéhoz a nádornak, a többi nagybíróéhoz az illető báróknak kellett fegyveres erőt biztosítani saját csapataik igénybevételével. Ha egy vár vagy egy kastély elfoglalását rendelte volna az ítélet, akkor a pernyertes félnek is minden hatalmával és erejével részt kellett vennie a végrehajtásban.¹⁷³⁷ A fegyveres végrehajtást a győztes félnek kellett kérnie, és e kérelemhez a bíróság ülnökeinek segítséget kellett nyújtaniuk. Ha a főbíráknak nem lett volna elég erejük a végrehajtásra, akkor a rendi kincstartók feladata volt, hogy a rendelkezésükre álló hadakkal elvégezzék ezt, az ennek során felmerülő költségeiket azonban a lefoglalt birtokból a maguk számára beszédhették. Ha a főbírák valamelyike megnehezítette volna az eljárást, akkor a felperesnek és az esküdteknek a király előtt kellett tiltakozniuk, a főbíró pedig ezért méltósága elvesztésével lakolt. E rendelkezésekhez kapcsolódott még egy törvénycikk, amely a helyes ok nélkül kért perújításokról beszélt. Ez a korábban már elrendelt végbizonyítási kötelezettségtől nem mentesítette a perújítást kérő felet.¹⁷³⁸

A bácsi országgyűlésnek ezek a cikkelyei akár a királyi jószágok visszaszerzése érdekében is alkalmazhatók voltak.¹⁷³⁹ Az udvar minden bizonnyal ezért is tartotta fontosnak őket, de jók voltak ezek másoknak is. A törvények a már többször látott társadalmi tapasztalaton nyugodtak: a hatalmasok ellenálltak az ítéletek végrehajtásának, így a győztes fél nem

¹⁷³⁵ Szabó, A magyar országgyűlések, 28. skk.

¹⁷³⁶ 1518 (bácsi): 3. tc.

¹⁷³⁷ „cum tota potentia et omnibus viribus suis” 1518 (bácsi): 4, 5, 6. tc.

¹⁷³⁸ 1518 (bácsi): 29. tc.

¹⁷³⁹ 1518 (bácsi): 7. tc.

juthatott hozzá a neki megítélt birtokokhoz. A cikkelyek azonban nem csak a nemeseknek kedveztek, nem voltak báróellenesek. A perújításokról szóló artikulus egyszerre szólt jogosulatlanul azt kezdeményező urakról – azaz bárókról – és nemesekről. A fegyveres végrehajtás a bárók érdekeit is szolgálhatta. Várak és kastélyok ügyében elsősorban ők pereskedtek. A törvénycikkek nem beszéltek arról, hogy milyen ügyekben kerülhet sor a fegyveres végrehajtásra. Az azonban aligha lehet kétséges, hogy a hatalmaskodások – elsősorban a hatalmas foglaltságok – ügyeiben hirdetett végítéleteket ide értették.

A magyar források – még a kései Jagelló-koriak sem – nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk, milyen gyakran, és pontosan hogyan került sor e törvénycikkek alkalmazására. E rendelkezések azonban korántsem voltak szokatlanok a 16. század első évtizedeiben élők számára. Amikor évtizedekkel korábban Erdélyben a hatalmaskodásért elítélt személy jobbágysai fegyverrel üzték el a végrehajtásra kiküldött Kolozs megyei alispánt és szolgabírárt, a vajda megparancsolta a megyének, hogy rendi állásra való tekintet nélkül szólítsa fel a megyebélieket, hogy legyenek segítségükre az elégtételadásban.¹⁷⁴⁰

A bűnügyekben mindig is szokásban volt, hogy a sértett félen kívül a bírói hatalmat viselő tisztségviselő is részt vett a végrehajtásban. A 15–16. század fordulóján gyorsan megerősödött e tendencia. A bácsi országgyűlés újra elrendelte a megyei közgyűlések tartását, amelyeket Mátyás és Ulászló nagy törvénykönyve megszüntetett. E közgyűléseknek csak egy feladatuk lett volna, a levelesítés.¹⁷⁴¹ A rendelkezés nem volt különösebben új, efféle, csak levelesítést végző közgyűléseket néhány esztendővel korábban is tartottak. Az itt elítélt gonosztevőket nem a sértett fél fogta el, és végezte ki, mint ahogy ezt az évszázados szokás tartotta, hanem a szolgabíró.¹⁷⁴² Nógrád megyében 1521-ben a megye szokásának tartották, hogy ha bűnözőket kísérték a megyei törvényszékre, akkor a járás szolgabírójának felszólítására a járás nemeseinek fegyveres kísértet kellett adniuk.¹⁷⁴³

A bűnügyért vagy gonosztettért kirótt ítélet végrehajtása szinte természetszerűen erőszakkal járt, még akkor is, ha a kor bűnügyeinek elsimításában is igen nagy szerepet játszott az egyezés és a kegyelem. A hatalmaskodás ügyében hozott birtokvesztési ítélet végrehajtásánál ez korántsem volt így. A nagyon kevés ilyen ítéletnek is csak kis részében lehetett erre szükség. Az erőszakos végrehajtás ezekben az esetekben többnyire lehetőség volt, amelynek az volt a célja, hogy visszatartsa a pervesztes feleket a fegyveres visszaüztéstől. Sem a bácsi törvények, sem a bűnügyek esetében említett új szokások nem hoztak létre olyan

¹⁷⁴⁰ 1467: Bánffy oklt. II. 73. sz. (87–89)

¹⁷⁴¹ 1518 (bácsi): 35. tc.

¹⁷⁴² Tringli, Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 13.

¹⁷⁴³ Szabó, A magyar országgyűlések, 38. sz. (170–174); Tringli, Megyék, 515.

szervezeteket, amelyek feladata kizárólag a végrehajtás lett volna. A megyei, királyi, nádori, báni, vajdai hadak elsődleges feladata nem ez volt, őket az ország védelmére szervezték. Össze lehetett hívni a megye fegyveres nemeseit egy iktatás elvégzésére, de erre már csak azután került sor, ha az első iktatási kísérlet sikertelen volt. Arról pedig szó sem volt, hogy az ítélet végrehajtásával járó erőszak csak a bírói méltóságokat – nevezzük összefoglalóan, az államot – illette volna meg. A pernyertes féltől továbbra is elvárták, hogy saját fegyvereseit is mozgósítsa egy ilyen akcióhoz. A rendi kincstartók felhatalmazása bármennyire is hivatalos volt, továbbra is középkori módon látták el e feladatukat. Jól mutatja ezt az a rendelkezés, amely szerint a végső esetben fegyverrel eljáró rendi kincstartók az elítélt jószágaiból fizették a fegyveres végrehajtás árát.

A középkori jogfelfogás a hatalmaskodások esetében a magán végrehajtáson alapult. A középkor legvégén, az újkor elején látjuk csak feltűnni azokat a szokásokat, amelyek növelték a hatalom nevében eljárók erőszakos végrehajtási jogát. E jog azonban még hosszú ideig megoszlott a győztes fél és az állam között. Mindaddig, amíg fennállt a magán erőszak törvényes joga, fenn kellett hogy maradjon ez is.

15. A hatalmaskodástól az ítéletig és a végrehajtásig

A tett és az ítélet közt eltelt idő hosszát két körülmény befolyásolta: az, hogy a hatalmaskodás kárvallottja mikor kezdte el a pert és az, hogy a per mennyi ideig tartott. Láttuk már, hogy az állítólagos sértettek, károsultak vagy örökösök a hatalmaskodás után akár 32 esztendővel is kezdhettek pert jogaik helyreállítása érdekében. Az esetek többségében azonban nem várt ennyit a sértett fél, lehetőség szerint néhány héten, egy-két hónapon belül elküldték ügyvédjeiket a kúriába. Ami a per hosszát illeti, hiába volt minden igyekezet az ügyek gyors lezárására, ezek is igen különböző hosszúságúak lehettek. A kora újkori jogkönyvek megalkotásakor rendszeresen visszatérő motívum volt, hogy ezek a művek segítik a perek mielőbbi befejezését.¹⁷⁴⁴ A kevés ránk maradt végítéletből felesleges lenne statisztikát összeállítani, hogy valójában hosszú, vagy rövid volt-e a hatalmaskodási perek elintézése. A találmra kiragadott esetek közt erre is, arra is találunk példát.

Nézzünk először néhány olyan esetet, amikor viszonylag gyorsan zártak le ítélettel hatalmaskodási ügyet. Az alországbíró 1300-ban egy négy évvel korábban elkövetett falufeldúlás ügyében hozott végítéletet.¹⁷⁴⁵ Nagyon gyorsan zárult le az a per, amelyet Károly király kúriájában, az országbíró előtt indított Ludbregi Miklós Grebeni Hektor ellen. A gyorsaság azért is feltűnő, mivel a hatalmas események Szlavóniában, a későbbi Varasd megyében történtek, a bíróság pedig az ország közepén ítélkezett. Hektor 1322. május 3. és október 7. között követte el tetteit. Ezt úgy kell értenünk, hogy e két időpont között tartotta elfoglalva azokat a falvakat, amelyek állítólag a felperest illették. A per már valószínűleg a nyáron vagy a nyár végén elkezdődött. Ludbregi, a károsult vizsgáló parancsot kért, miután ezt elvégezték, az erről szóló oklevelet a kúriában október 7-én mutatták be, ahol egy közbenszóló ítélettel bizonyító esküre utasították a felperest. Az esküt november 8-án ejtették meg Zágrábban, az erről szóló oklevelet november 29-én mutatta be Ludbregi. Az ítélethozatal akkor elmaradt, mivel királyi parancsra elhalasztották a pert, amely a következő év február 9-én folytatódott. Hektor ekkor nem jelent meg, ezért három vásári kikiáltással idézték meg április 23-ra, midőn újfent nem jelent meg, majd kilenc napi hiába való várakozás után május 1-én elítélték. Az ítéletről szóló oklevél egy héttel később, május 8-án kelt. A hatalmaskodástól számított egy év alatt tehát eljutottak a végítéletig. A gyorsaságnak azonban ára volt: kérdéses, hogy a bíróság jogszerűen járt-e el. Az még csak elfogadható, hogy az ügyben csupán egyetlen vizsgálatot végeztek, az azonban nem, hogy az alperest nem

¹⁷⁴⁴ Tringli, A kora újkori kodifikáció, 92.

¹⁷⁴⁵ ÁUO X. 254. sz. (385)

idézték meg hétszer, úgy, ahogy ez akkor szokás volt, ez legalábbis az oklevélből egyáltalán nem derül ki. Bizonytalan az is, hogy az ítélet hatályba lépett-e egyáltalán. Csak egy privilégiális formájú ítéletlevél maradt ránk, minden bizonnyal a Grebeniek egykori családi levéltárában, amelyről azonban hiányzik a pecsét. Kétséges, hogy függött-e valaha is pecsét az oklevélen. A felek talán az ítélethirdetés után kiegyeztek, Grebeni pedig a megpecsételten oklevelet megszerezte magának, hogy ne használják fel ellene.¹⁷⁴⁶

Hasonlóan gyors eljárást tapasztalunk egy Nyitra megyei ügyben, ahol 1338. március 3-án követtek el különböző hatalmas tetteket: megölték egy nemest, levágták feleségének a jobb kezét, megsebesítették rokonait, amiért a királyi jelenlét bírósága az egyik tettet még ugyanannak az évnek a Jakab-napi törvényszakán – azaz négy és fél hónap múlva – egyezsége kényszerítette, a másikat pedig meg nem jelenésért elítélte.¹⁷⁴⁷

Karászi László 1328-ban hajtatta el Perényi Miklós két lovát. Ez év nyarán idézték meg először. Nem egészen két évvel később, 1330-ban a Szent György napi nyolcados törvényszéken, miután az összes idézési lehetőséget kimerítették, és Karászi nem jelent meg, elítélték. A birtokai lefoglalására szóló parancsot 1330. július közepén keltezték. Hogy vesztett-e el birtokai közül Karászi bármit is, nem tudjuk, az azonban biztos, hogy az ő fejét éppúgy nem fenyegette semmiféle veszély, mint más főbenjáró és jószágvesztési ítélettel sújtott személyét. Az ítélet után ugyanis még jó ideig élt.¹⁷⁴⁸ A Sáros megyei Szentpétert 1332 májusában dúlták fel. A hatalmaskodót jó fél év múlva, 1333 januárjában már elítélte a megyei törvényszék, mivel a gyalogosan vívandó, perdöntő párbajon nem jelent meg.¹⁷⁴⁹ A Latorca révénél 1360. december 15-én ölték meg Eszenyi Jánost. Halála ügyében testvére, László indított pert, az ügy 1361. május 26-ra már nemcsak az ítéleten, hanem a kegyelmezésen is túl volt.¹⁷⁵⁰

Most pedig jöjjön néhány ügy, melynek végére sokára került csak pont, már ha került egyáltalán. A Pozsony megyei törvényszék egy tíz évvel korábban elkövetett birtokfoglalás és egy azzal kapcsolatos jogtalan lefogás ügyében 1311-ben tett csak igazságot.¹⁷⁵¹ Egy szabolcsi birtokos, Biri Tamás 1332 Szent István napján hajtotta el szomszédja állatait, és fogta le jobbágyait. A szabolcsi és beregi közgyűlés elé 1334-ben került az ügy, ahol a Biri elleni keresetet megerősítették ugyan az esküdtek, el is ítélték, de ő nemsokára kegyelmet szerzett a királytól. Ezzel nem ért véget az ügy, mert a kártérítés még hátra volt, ennek

¹⁷⁴⁶ DL 101660. (AOkl VII. 178. sz.)

¹⁷⁴⁷ Ocskai okmt. 36. sz. (119) (AOkl XXII. 373.sz.)

¹⁷⁴⁸ AO II. 431. sz. (501–505), Engel, Magyar középkori adattár, Genealógia, Edelényi (Karászi) család

¹⁷⁴⁹ Fejér CD VIII/ 3. 337. sz. (711–2)

¹⁷⁵⁰ DL 5063.

¹⁷⁵¹ AO I. 201.sz. (220)

megállapítására azonban csak 1337 elején került sor.¹⁷⁵² A Lipóci család tagjai fölött, kik 1362 Szent István napján ölték meg a Sáros megyei Lipóc várnagyát és familiárisait, a bíróságtól való távol maradásuk miatt nyolc év múlva, 1370-ben, Szent György nyolcadán hoztak ítéletet.¹⁷⁵³ Egy hatalmas foglalás miatt valószínűleg Heves megye közgyűlése előtt 1399 júniusában kezdődött az a per, amely 1402-ben jutott el a kúriában a végítéletileg, végrehajtását azonban megakasztotta az 1403-as felkelés.¹⁷⁵⁴ Az ügyet két évtized múlva, 1423 novemberében megint egy közgyűlésen vették elő, és 1425 júniusában újfent a kúriában hirdettek miatta ítéletet.¹⁷⁵⁵ Valamikor 1409-ben került sor arra a Sáros megyei hatalmaskodásra, melyet 1412-ben egy nádori közgyűlésen igazoltak, ítéletet azonban csak 1421-ben hirdettek az ügyében, aminek azonban nem sok fogantja lett, mert 1425-ben az ítélet végrehajtása ügyében pereskedett miatta a pernyertes fél.¹⁷⁵⁶

A középkori hatalmaskodási per az ítélethozatallal véget ért ugyan, de az ügy még az ítélet végrehajtásával sem zárult le. Ha értesülünk is egy ítélet végrehajtásáról, egyáltalán nem lehetünk abban biztosak, hogy az meg is valósult, legfőképpen abban nem, hogy az alperes valóban elvesztette minden jószágát.

¹⁷⁵² DL 51043.(AOkl XXI. 60. sz.) Az 1334-ben tartott közgyűlésen azt állították a hatalmaskodásról, hogy „*cuius tertia preterisset revolutio*”, ezt pedig 1332-nek kell számítani.

¹⁷⁵³ DL 5847.

¹⁷⁵⁴ ZsO I. 5948. sz. (658); II. 2131. sz. (256–257)

¹⁷⁵⁵ XII. 700. sz. (263–265)

¹⁷⁵⁶ ZsO III. 2191. sz. (520); VIII. 1165. sz. (355–356); XII. 734. sz. (281)

16. Kegyelmezés

A mai magyar nyelv jó ideje megkülönbözteti egymástól a kegyet, ami egy tágabb értelemben vett, jószándékú elhatározásból fakadó, kitüntető tevékenység, és a kegyelmet, mely alatt a kegyelmezést érti. Valójában a két szó eredetileg azonos volt, miképpen a latin nyelv is ugyanazt a szót, a *gratiam* használta a két egymással hasonlatos jelentésre.¹⁷⁵⁷ Kegyelem alatt ezúttal a szó szűkebb tartalmát értjük, azt, amikor egy bíróság által elítéltet részben vagy egészben mentesítettek a büntetés alól. A kegyelmezés alapvetően királyi jog volt, egyben pedig az uralkodók egyik legjellegzetesebb tevékenysége. A középkori gondolkodás két lelki tulajdonságot várt el a királytól: az igazságosságot és a kegyességet. A két fogalom látszólag szemben állt egymással, sőt kizárták egymást. Az igazságosság a szokások szigorának érvényesítését jelentette, amely nem lehetett tekintettel a pereskedő felek személyére. Ezzel ellentétben a kegyességben a király bőkezűsége és engedékenysége nyilvánult meg. Ennek alapján osztogattak az uralkodók birtokokat és szabadságokat, de ezzel enyhítették a jog szigorát is, azaz adtak felmentést az elítélteknek.¹⁷⁵⁸ A középkori királyeszmény e két tulajdonsága nem ellentétet, hanem egymást szorosan kiegészítő képességet fejezett ki, a jó kormányzás alapját.¹⁷⁵⁹

A hatalmaskodásért kirótt ítélet a jogaiban sérült felperes és az ország békéjéért felelős bíró javára szólt. Az első kapta meg a kártérítést és az alperes jószágainak harmadát, a második a maradék kétharmadot. Az ítélet részben a két fél közti viszályt simította el, részben pedig a megsértett általános békét állította helyre. A királyra csak ez utóbbi tartozott, az előbbi a két fél magánügye volt. Ennek megfelelően a kegyelem csak a közjó céljai érdekében kirótt büntetést érinthette, a másikat nem, az továbbra is a felek egyezkedésére volt bízva. Hasonló volt a helyzet a főbenjáró ítélet alóli felmentéssel is. Ha az ítélet után az alperest a bíró le tudta tartóztatni, akkor a pervesztes élete már a győztes felperes kezében volt. A királyi kegyelem ekkor már nem használt semmit, ahogy Verbőci mondta, a fejedelem kegyelmének a felperes ellenében nincs ereje, mert a letartóztatott minden menekvése ellenfele kezében

¹⁷⁵⁷ LLMAeH 'gratia' és a TESz valamint a SzT 'kegyelem' szócikkei

¹⁷⁵⁸ Egy hatalmaskodási ügyben kelt kegyelemlevél *arengája* 1403-ban így magyarázta a kegyelmezést: „*de benignitate regia, qua excedentibus veniam et lapsis sublevamen solemus impartiri iurisque rigorem interdum lenitate misericordie consuevimus temperare*” HO I. 296. Egy másik 1425-ben így fogalmazott: „*de pietate regia delinquentibus veniam et lapsis relevamen misericorditer solemus impartire, interdum etiam vigorem iuris lenitate misericordie consuevimus temperare*”. ZsO XII. 102. sz. (62–63) A Magyi-féle formuláskönyvben: „*quod nos de benignitate nostra regia, qua delinquentibus veniam et lapsis sublevamen solemus impartiri iurisque rigorem [a kiadásban rosszul: vigore] interdum lenitate misericordie consuevimus temperare*” Kovachich, *Formulae*, 32. sz. (171). Ezzel megegyező formula Mátyás király kancelláriájának formuláskönyvében uo. 52. sz. (487–488).

¹⁷⁵⁹ Tringli, 'idoneitas' szócikk, KMTL; Tringli, A szent királyok szabadsága, 127.

van.¹⁷⁶⁰ Mindebből azonban az is következett, hogy a le nem tartóztatott elítélt fejére nézve a király adhatott kegyelmet. Az esetek többségében ez is történt, hiszen az ítéleteket általában meg nem jelenés miatt szabták ki, márpedig ilyenkor nem volt lehetőség a letartóztatásra. Ezúttal nem kerülhetjük el, hogy a kettős ítéletet ne modern jogi fogalmakkal magyarázzuk meg: az ítéletnek egyszerre volt magánjogi és közjogi része, végrehajtása is egyszerre volt magán- és közjogi, az alóla adott felmentésnek is ilyennek kellett tehát lennie. A királyra pedig csak ez utóbbi tartozott.

A királyi kegyelmezési jogot azonban még más is korlátozta. A kúria három bírósága a király bírósága volt. A királyi jelenléten ugyan az országbíró nevében hirdettek ítéletet, de ezt a bíróságot vezető méltóságviselőt csak magyarul hívták országbírónak, latinul a királyi udvar bírāja volt, a bíróság neve pedig magáért beszélt, a király bírósága volt az.¹⁷⁶¹ A királyi különös és a személyes jelenlét esetében kétség sem merülhet fel, hogy azok a király bírói hatalmát képviselték. A nádori jelenlét esetében azonban más volt a helyzet. A nádort az ország nagybírái között, mint a legrégebb bírót, különleges jogok illették meg. Ha ugyanis a nádori bíróság mérte ki a hatalmaskodás tényében az ítéletet, a királynak csupán arra volt joga, hogy az elítélt fejének kegyelmezzen meg, a nádornak, mint bírónak járó kétharmadról nem rendelkezhetett – írta a Tripartitum szerzője.¹⁷⁶²

Ez nem jelentette azt, hogy a nádori bíróság előtt szigorúbb sors várt volna az elítélt hatalmaskodóra, mint valamelyik királyi jelenléti bíróság előtt. Perújítást itt is lehetett kérni, amellyel a per a királyi jelenléti bíróságok elé került, a nádorral pedig éppúgy ki lehetett egyezni a birtokok kétharmada ügyében, mint a pernyertes féllel az egyharmad miatt. A nádori bíróság ítéletéről szóló kegyelmezési szokás a gyakorlatban nem mindig úgy működött, ahogy a Hármaskönyv szerzője leírta. A jogkönyv megírása előtt száznyolcvan évvel, 1334-ben I. Károly király parancsot adott Druget Vilmos nádornak, hogy oldjon fel egy elítéltet a főbenjáró ítélet alól. A nádor ezt a büntetést el is engedte, azonban az okozott kár megtérítésére kötelezte az elítéltet, ezenkívül az 50 márkányi vérdíj kétharmadát is ki kellett fizetnie a pernyertes fél részére.¹⁷⁶³ A példa azt mutatja, hogy a Tripartitumban megörökített szokás élt már I. Károly király korában is, csak hogy a király hatalma a nádorra is kiterjedt. A király parancsot adhatott a nádornak. Az adott esetben a kegyelmet nem a király adta, hanem a nádor, akinek a király azt parancsolta, hogy engedje el a főbenjáró ítéletet. Ezzel valójában a

¹⁷⁶⁰ Tripartitum II. 57. 7.§; Quadripartitum III. 66.

¹⁷⁶¹ Szócs, Miért „ország”-bíró?

¹⁷⁶² Tripartitum II. 57. 1.§; Kithonich, Directio methodica, IX. 10.

¹⁷⁶³ „nos ex mandato regie mayestatis eidem I gratiam facientes sententiam capitalem, qua ordine iudiciaria convictus extitisset contra A, indulgissemus... nos ad mandatum domini nostri regis ... gratiam huiusmodi I fecissemus” DL 51043. (AOKI XXI. 60. sz.)

birtokvesztési ítélet elengedésére utasította Druget Vilmost. A kegyelmezési jog ebben az esetben tehát a nádort illette meg, akinek azonban engedelmeskednie kellett a királynak.¹⁷⁶⁴ Az eljárás jobb megértéséhez azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy az adott esetben a nádor közgyűlésen hozott ítéletet az alperes fölött, a nádor által tartott közgyűléseket pedig részben királyi parancsból tartották.¹⁷⁶⁵ Ha pedig a király parancsából történt az ítélkezés, akkor az ő parancsára kegyelmet is kellett adnia a bírónak. Sem a királyi parancs, sem a nádori kegyelem nem vonatkozhatott azonban a felperest illető részre, sőt a királyi parancsban külön kikötötték, hogy az elítéltnak meg kell térítenie az okozott kárt.

Zsámboki Miklós nádor 1345-ben megkegyelmezett a hatalmaskodásért főbenjáró ítéletben és birtokvesztésben elmarasztalt Biri Tamásnak. Az nem is volt kérdéses, hogy az ítélet valójában birtokvesztést jelentett. A nádor az őt illető részről azonban nem mondott le teljesen, hanem egyezsége kényszerítette Birit, akivel hatvan márkában alkudott meg a bírói rész visszaadása fejében. Mivel Birinek nem volt ennyi pénze, ezért a visszakapott jószágait zálogba kellett bocsátania, a nádortól pedig még ehhez is engedélyt kellett kérnie.¹⁷⁶⁶

Akkor is csak a bírói kétharmadról rendelkezett a király, ha a kegyelemlevél erről külön nem beszélt, és látszólag az elítélt összes jószágaira nézve bocsátott meg az uralkodó. A király ugyanis ilyenkor is kikötötte, hogy a kegyelmet nyerőnek teljes elégtételt (*satisfactio*) kell adnia a kárt szenvedett részére, ha pedig ezt nem tenné meg, akkor a kegyelem hatályát veszti.¹⁷⁶⁷ Kegyelmezés esetén az elégtételadás kötelezettsége az ország szokása volt. Az elítéltnak adott királyi kegyelem egyrészt nem olyan privilégium volt, amely a jog fölé akart emelkedni, csupán a jog szigorát akarta enyhíteni, másrészt a király arról, ami mást illetett, nem rendelkezhetett, így ezt, ha akarta volna, sem engedhette el. A kegyelem tehát egyrészt korlátozott, másrészt pedig feltételes volt. Korlátait a bírói hatalom korlátai, feltételét pedig a felperesnek járó elégtétel megfizetése jelentette.¹⁷⁶⁸ Az elégtétel tartalma változó volt. Néha beérték az áldozat vérdíjával, néha a vérdíj mellett a győztes félnek járó egyharmadot éppúgy

¹⁷⁶⁴ Hasonló eset 1413-ból és 1414-ből: Zichy okmt. VI. 151. sz. (222–224), uo. 203. sz. (305–308).

¹⁷⁶⁵ Tringli: Két szokásjogi norma, 21; Szöcs: A nádori intézmény, 171.

¹⁷⁶⁶ AOkI XXIX. 259. sz. (181)

¹⁷⁶⁷ Az a megjegyzés, hogy ha az alperes nem fizetné meg a kártérítést, akkor érvénytelen a kegyelem, a fennebb említett, 1334-es kegyelemlevélben is szerepelt: „*quod si non faceret, in eandem marcis et omnium bonorum amissionis penam incenderet eo facto*” DL 51043. 1403: „*I lesis et iniuriam passis iuxta regni consuetudinem omnimodam et sufficientem satisfactionem impendere seque per amplius de huiusmodi nociturnitatis vicio debeat precavere, alioquin presens nostra gratia per eodem nullatenus suffragetur*” HO I. 189. sz. (296–297)

¹⁷⁶⁸ Néhány példa alkalmazására: 1387: Sztáray oklt. I. 298. sz. (478–479); 1388: ZsO I. 773. sz. (76); 1395: uo. 4188. sz. (459); 1413: Zichy okmt. VI. 151. sz. (222–224); 1414: uo. 203. sz. (305–308); 1421: ZsO III. 2516. sz. (581); 1425: ZsO XII. 102. sz. (62–63); 1446: Bánffy oklt. I. 458. sz. (651–652); 1467: Perényi lt. 523. sz. (255)

ide értették, mint a hatalmaskodásban résztvevő jobbágyok részéről történő igazságszolgáltatást.¹⁷⁶⁹

Hogy mit jelentsen a teljes vagy elégséges elégtétel, amelyről a kegyelemlevelek beszéltek, az már a felperestől függött. A kegyelem megszerzése után vele kellett egyezkednie az alperesnek.¹⁷⁷⁰ Miként maga az eljárás és az ítélet is az egyezsége jutásnak volt alárendelve, úgy a kegyelem is a felek közti békekötésre törekedett. A kegyelem feltétele a középkor utolsó évszázadában megváltozott, immáron nem az elégtételt, hanem a két fél között kötendő békét tekintették annak. Az 1470-es évektől kezdve hatalmaskodási ügyekben már csak olyan kegyelmeket osztogattak, amelyekben a hatalmaskodás ténye és a főbenjáró ítélet miatt elítélt személynek a fejére, birtokaira és minden jószágaira nézve adtak kegyelmet a király nevében, amelyet azonban feltételhez kötöttek. Az alperesnek az ország szokása szerint a kegyelemlevél dátumától számított egy éven belül ki kellett egyeznie ellenfelével, illetve ellenfeleivel. Ha ezt nem tette meg, akkor a kegyelem érvényét veszítette. A kegyelemlevelek nyílt formájúak voltak, és nemcsak a kegy kinyilvánítását, hanem egy parancsot is tartalmaztak, amely az ország mindenféle bíráihoz szólt, hogy az ítélet ügyében ne zaklassák az oklevél felmutatóját. A kegyelemlevél az elítélt tulajdonában maradt, felmutatása után vissza kellett azt neki adni.¹⁷⁷¹ Az elítélt a kegyelemlevél mellé néha ahhoz a hiteleshelyhez szóló parancslevelet is kért, amelyik tanúbizonyossággal szolgált volna a birtokok lefoglalásához. Az uralkodó felszólította a hiteleshelyet, hogy ne küldje ki emberét az ítélet végrehajtására, vagy ha az már megtörtént volna, akkor ne állítson ki arról oklevelet.¹⁷⁷²

Az új kegyelmezési szokás nem állt ellentétben a régivel, abból alakult ki lépésről lépésre. Zsigmond király udvarában az 1420-as években még különös kegyként engedték meg, hogy az, aki nem tudta kifizetni az elégtételt az ellenfelének, egy meghatározott időt, általában egy évet kapjon arra, hogy rendezze kötelezettségeit. Ehhez akkor még egy második kegyelemlevelet kellett kérni a királytól.¹⁷⁷³ Az egy év biztosítása lassan éppúgy szokássá vált, mint az egyezés kikötése az elégtételadás helyett. Újfont azt tapasztalhatjuk, hogy az ország szokása szerinti eljárás alatt – hiszen így nevezték Mátyás kancelláriájában az egy esztendőn belüli egyezés kötését – nem kell az ősi múltba vesző szokásokat keresnünk, lehetnek azok néhány évtizedesek, évesek, sőt egészen újak is.

¹⁷⁶⁹ Az elsőre egy példa 1423-ból: ZsO X. 689. sz. (297), a másodikra egy 1424-ből: ZsO XI. 195. sz. (81) és 1475. sz. (595), a jobbágyok előállítására: 1423: ZsO X. 689. sz. (297).

¹⁷⁷⁰ Perényi lt. 514. sz. (251)

¹⁷⁷¹ Kovachich, *Formulae*, 32. sz. (171); uo. 52. sz. (487–488)

¹⁷⁷² 1477: Bánffy oklt. II. 159. sz. (191–192)

¹⁷⁷³ 1422: ZsO IX. 688. sz. (219) és 1424: ZsO XI. 195. sz. (81), 1476. sz. (595)

A királyi kegyelmet elsősorban azok nyerték el, akik bejáratosok voltak az udvarba, vagy akiknek volt olyan ismerősük, patrónusuk, akik ki tudták járni a maguk vagy ismerőseik, familiárisaik részére a megbocsátást. Ez sértette a nemesek többségének érdekeit. Ők joggal érezhették úgy, hogy a királyi kegy elsősorban azokra hull, akik amúgy is túl erősek, és erejüket a gyengébb szomszédjaik ellen fordítják. Ez az érzés az erőszaknak abból a társadalmi szemléletéből fakadt, amelyet már többször emlegettünk: a kisebb és gyengébb birtokosok úgy érezték, hogy a gazdagabbak és az erősebbek jogtalanul használnak velük szemben erőszakot, azaz sanyargatják őket. Mivel az igazságszolgáltatás volt az a terület, amelyben a közhatalom a középkor embere számára a legtöbbször megnyilvánult, ezért többször előadták erről szóló sérelmeiket az országgyűléseken. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy rendszeresen találkozunk olyan törvényekkel, amelyek megpróbálták a királyi kegyelmezési jogot olyan határok között tartani, amely nem lépi túl a bíróságokba vetett bizalmat.

Az 1397-es temesvári országgyűlés több cikkelyében egészen tisztán nyilvánult meg a nemesi indíttatású gravaminális politika. Számunkra ezúttal az az artikulus érdekes, amelyben Zsigmond király megígérte, hogy nem védi meg a hatalmaskodásért és más ügyekért elmarasztalt főpapokat, egyháziakat, bárókat, bárófiakat és mágnásokat – a felsorolás tökéletesen visszaadta az előkelő rétegek korabeli elnevezéseit –, hanem a nádor útján arra szorítja őket, hogy ellenfeleiknek elégtételt adjanak.¹⁷⁷⁴ A törvény ezután következő cikkelye is minden bizonnyal egy bíraskodással kapcsolatos sérelemből származott. Az eskütételt, párbajt, közös vizsgálatot és saját vállalásból származó kiküldést elmulasztó számára nem szabad újabb határidőt biztosítani, hanem az ügy rendes bírója méltó módon folytassa le az ügyet – rendelte el a törvény.¹⁷⁷⁵

Az 1440-ben törvényerőre emelt és a nem sokkal korábban kidolgozott tanácsi határozat egyik rubruma valójában a kegyelmezésről szólt. A rendelkezések megfeleltek a korabeli szokásoknak, de írásba foglalásuknak egyértelműen az volt a céljuk, hogy a kegyelmezést néha nagyvonalúan gyakorló király és kancelláriája kezét megkössék. A törvény a kegyelem feltételeként azt írta elő, hogy az elítélt elégtételt (*satisfactio*) fizessen ellenfelének.¹⁷⁷⁶ Hét-nyolc évvel a tanácsi határozat megalkotása után, 1447-ben a Hunyadi János kormányzó pártján álló országrészek rendjei az előző évi kormányzóválasztó országgyűlésen elfogadott, de Hunyadi János által akkor meg nem erősített végzéseket törvényként hirdették ki. A

¹⁷⁷⁴ 1397: 50. tc. (DRH)

¹⁷⁷⁵ 1397: 51. tc. (DRH)

¹⁷⁷⁶ DRH 1301–1457. 391. Fordítása: Szöveggyűjtemény, 99.

dekrétumok túlnyomórészt a zavaros idők erőszakoskodásainak próbáltak gátat vetni. Többek közt előírták, hogy a kormányzó egyetlen elítéltnek, levelesítettnek vagy más bűnözőnek se adjon kegyelmet, hacsak az a szokás szerint előírt terminuson belül a sértettnek vagy a másik félnek elégtételt nem adna.¹⁷⁷⁷ A törvényben említett bűnözők alatt nem hagyományos értelemben vett gonosztevőket kell értenünk, hanem a zavaros idők hatalmaskodóit. Ezt a cikkelyt szinte szó szerint ismételte meg Mátyás király 1458. évi nyári dekrétuma.¹⁷⁷⁸

A Vitéz János-féle összeesküvés kitudódása után az országba visszatérő Mátyás király gyorsan visszafordította pártjára a politikailag jelentős szereplőket. Ennek természetesen ára is volt. Az 1471-es országgyűlésen elfogadott törvényekben az uralkodó számos korábbi kormányzati ténykedését visszavonta. Ez csakis úgy történhetett meg, hogy törvényként fogadta el a rendek követeléseit. Köztük szerepelt az is, hogy a király ettől kezdve a kúriában kibocsátott egyetlen ítéletlevelet sem semmisít meg, hanem szokás szerint oszt csak kegyelmet. A szokással meg nem egyező módon kibocsátott kegyelemleveleket visszavonta, és tudomásul vette azt is, hogy a bírák többé nem fogadják el ezeket. A szokás pedig az volt, hogy miután a perben elmarasztalt fél kegyelmet kapott, neki a következő nyolcadas törvényszéken be kellett mutatnia ítéletlevelét, hogy erősítsék meg, vagy vonják vissza azt. Az 1471-es törvény ugyan nem beszélt erről, de ekkor mutatta be a kegyelemlevelet is, mely a bírának szóló parancsot is tartalmazta.¹⁷⁷⁹ A kegyelemlevél azonban az időközben már megkezdett eljárást nem akaszthatta meg. Ha a pernyertes fél már bevezette magát a birtokokba, akkor azok a kezén is maradtak, amíg ki nem egyeztek. A Mátyás-kori két, részben vagy teljesen a kúriában keletkezett formuláskönyvben szereplő kegyelemlevél minta e törvény figyelembevételével készült.¹⁷⁸⁰

A törvény némi bepillantást enged a kormányzat működésébe. A kegyelemlevelek Mátyás korában nem a kúriában készültek, hanem valamelyik királyi titkár közreműködésével állították ki, és a kancellárián pecsételték meg őket. A középkori magyar hivatalok ilyen ügyekben azonban nem leveleztek egymással. A kegyelmi ügy intézése a kegyelmet nyert peres fél feladata volt. Ahhoz, hogy a bírák is tudomást szerezzenek a kegyelemről, az arról szóló oklevelet neki kellett elvinnie, és az ítéletlevéllel együtt neki kellett bemutatnia az ítélmesternek, aki felfüggesztette az ítélet végrehajtását. Felfüggesztésről volt ugyanis szó, mivel a kegyelemosztó oklevelek újra életbe léptették az ítéletet, ha a felek nem tudtak volna egymással megegyezni.

¹⁷⁷⁷ 1447: 34. tc. (DRH)

¹⁷⁷⁸ 1458: 43. tc. (DRH)

¹⁷⁷⁹ 1471: 12. tc. (CJH, DRH)

¹⁷⁸⁰ Kovachich, *Formulae*, 32. sz. (171) és 52. sz. (487–488)

A szlavón bán által kirótt büntetésnek azt részét, amely a bánt illette, a bán éppúgy elengedhette, mint a nádor. A kegyelem azonban ilyenkor is csak a bírói részre vonatkozott, a pernyertes félnek járóra nem. A szlavóniai kamarcsai nemeseket több birtokos elleni tetteik miatt ítélte el egyszer a bán egyszer pedig a körösi ispán. A Kamarcsaiak kiegyeztek ugyan perbeli ellenfeleikkel, a bán azonban a neki járó egyharmad részt hosszasan visszatartotta. Mivel a szlavón megyék ispánjai a bán emberei voltak, ezért az általuk kirótt büntetés alól is mentesíthette az elítélteket a báni kegyelem. Hosszas huzavona után 1331-ben azonban csak a bírói harmad egy részét kapták vissza a Kamarcsaiak. A harmad másik felét a bán emberei kapták meg örökjogú birtoklásra. Bármilyen hatalmas úr is volt I. Károly szlavón bánja, Ákos nembéli Mikcs, adományozni neki sem volt joga. A jószágokat királyi felhatalmazásból (*auctoritate regia*) adta oda familiárisainak.¹⁷⁸¹

A kegyelem eléréséhez gyakran vettek igénybe befolyásos kijárókat. Nevnai László bizonyára hatalmaskodásért veszítette el birtokait, és marasztalták el főbenjáró ítéletben, ám vője, a pozsonyi ispán közbenjárására 1324-ben megszabadult a büntetés terhétől. A segítségnek azonban ára volt. A vő állítólag ötszáz márkát adott ki azért, hogy megmentse, amelyet utóbb be is hajtott az apósán. Nevnai László búcsút mondhatott szerzett birtokainak: háromnegyed részüket vőjének adta, negyedét pedig lánya kapta leánynegyed címen.¹⁷⁸² A pozsonyi ispánból, Treutel Miklósból így lett nevnai Treutel Miklós.¹⁷⁸³ A Csáki fivéreknek és fiaiknak a Mocstói Miklós ellenében elkövetett hatalmaskodás miatt kiszabott büntetés alól Szatmári György titkos kancellár közbenjárására adott II. Ulászló király a királyi tanács hozzájárulásával kegyelmet. A kancellár megkérte közbenjárása árát: három bihari falut kapott meg élete tartamára a Csákiaktól.¹⁷⁸⁴

A kegyelmezés személyre szólt. Ugyanúgy, ahogy egy hatalmaskodás több elkövetőjét külön-külön is elítélhették, úgy külön-külön nyerhettek kegyelmet is.¹⁷⁸⁵ Korántsem volt szükség szerű, hogy ugyanannak a hatalmaskodásnak minden elítélt résztvevője kegyelmet kapjon.

A hatalmaskodásért adott kegyelmek – pontosabban az azokról kiállított kegyelemlevelek szövegei – sajátosan befolyásolták a magyar jogi fogalomalkotást. A hatalmaskodásért kirótt ítéletek kettős büntetést tartalmaztak: főbenjáró ítéletet és minden birtok elvesztését. Ezzel szemben kegyelmet a főbenjáró ítéletben elmarasztalt személynek adtak fejére és birtokainak

¹⁷⁸¹ 1326: AOKI X. 38. sz. (54); 1331: DL 91826. (AOKI XV. 133.sz.)

¹⁷⁸² AO II. 140. sz. (156–157)

¹⁷⁸³ Engel, Magyar középkori adattár, Genealógia, Treutel-rokonság

¹⁷⁸⁴ Csáky oklt. II. 521–523.

¹⁷⁸⁵ 1361: DL 5063.

a királyt illető részére nézve. A kétfajta fogalmazás nem ugyanazt jelentette. Az ítéletekben két, egyenrangú büntetés állt egymás mellett: a főbenjáró ítélet és a birtokvesztés. (Most ragaszkodjunk az ítéletlevelek szövegezéséhez, és mellőzzük, hogy a kettős büntetés igazából vagylagos volt.) A kegyelemlevelek többségében azonban a 15. századtól egy főbüntetés, a főbenjáró ítélet, és annak két része jelenik meg előttünk: a fejet érintő és a jószágvesztő büntetés.¹⁷⁸⁶ Kétségtelen, hogy egyszerűsítésről volt szó, ez azonban nem menti azt a tényt, hogy a kegyelemlevelek megfogalmazása pontatlanabb volt, mint az ítéletleveleké. Verbőci István látszólag a kegyelemlevelek kevésbé körültekintő szóhasználatát vette át, és azt használta a Hármaskönyvben.¹⁷⁸⁷ Ő elsősorban a főbenjáró ítéletet határozta meg, nem állította, hogy ennek része lenne a birtokvesztés, bár a vonatkozó cím alapos olvasása után kétségtelenül csak így van értelme a szövegnek. Verbőci művének értelmét követve, a későbbi jogi irodalom is ezt a felosztást alkalmazta.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁶ A Magyi-féle formuláskönyvben: „*capitiue possessionibus ac rebus et bonis suis universis super facto potentie et sententia capitali*” Kovachich, *Formulae*, 32. sz. (171); Mátyás király kancelláriájának formuláskönyvében: „*capiti quoque ac possessionibus portionibusque et juribus possessionariis necnon rebus et bonis suis quibusvis super facto potentie capitali*” 52. sz. (487–488).

¹⁷⁸⁷ *Tripartitum* I. 16. 3.§;

¹⁷⁸⁸ Kithonich, *Directio methodica*, IX. 5 (289); Huszty, *Jurisprudentia practica*, lib. II. tit. LXXX. (418). A jogtörténeti irodalomban különböző szóhasználattal találkozunk. Eckhart, *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 383. a hagyományos módszert követte. Ezzel ellentétben a *Magyar állam- és jogtörténet*, 264. nem használta a *sententia capitalist* gyűjtőfogalomként. A *Magyar jogtörténet*, 156. szóhasználata inkább Eckhartot követte.

17. Peren kívüli királyi megintó parancs

Mindeddig, ha a hatalmaskodás elsimításáról beszéltünk, akkor perről és egyezségről volt szó. A per a bíróságok előtt folyt, az egyezés a hatalmaskodó és a károsult önként vállalt kötelezettsége, mely szoros összefüggésben állt a perrel. Volt azonban a hatalmaskodásnak egy olyan elintézési módja is, amely nem az eddig leírt rend szerint működött. Ez az elsimítási módszer a király középkori szerepéből fakadt.

Az uralkodó igazságosságának nemcsak a nevében eljáró bíróságok működésében kellett megnyilvánulnia, hanem azon kívül is. A nemesek és az ország más lakói elvárták a királytól, hogy személyesen is meghallgassa panaszait és orvosolja azokat. Különösen elvárták ezt azokban az ügyekben, amelyekben jogtalanság érte őket. A középkor világában a jogtalanságot igen gyakran hatalmaskodásnak tekintették, ilyenkor hatalmaskodás miatt tettek panaszt a király előtt. A panasz nem különbözött a bíróság előtt benyújtott hatalmaskodási panaszoktól, az eljárás azonban szinte mindenben.

A magát sértettnek érző fél a királyi udvarhoz fordult segítségért, csak hogy ezúttal nem a *curia*, hanem az *aula* volt az a hely, ahol előadta panaszát. Az *aula* követte a királyt, a *curia* a mindenkor királyi székhelyen működött. Az *aula* változékony volt. A középkori, kora újkorai udvari irodalom egyik leggyakrabban visszatérő toposza az udvar állandó mozgása, kiszámíthatatlansága, labilitása volt.¹⁷⁸⁹ Ha ezekről az irodalmi elemekről lefejtjük az előítéleteket és a kor divateszméjének számító kultúrkritikát, akkor könnyen megragadhatjuk a változékonyság ésszerű okait. Az *aulának* a politika mindig új problémákat felvető világához kellett alkalmazkodnia. Emellett az uralkodó személye és a királyi család viszonyai súlyos erővel érvényesültek az *aulában*. Az *aula* élete jelentősen függött attól, hogy a király kiskorú, fiatal, öreg, egészséges, beteges, tetterős vagy depresszióra hajlamos volt-e, az anyakirályné, a testvér herceg, a feleség akarata milyen mértékben érvényesült a döntési helyzetekben. Az udvarban éppen befolyásos szerepet játszó, nem a királyi családhoz tartozó személyek állandó változása természetes jelenség. Az *aula* szokásai ennek megfelelően gyakran változtak, korántsem voltak annyira kötöttek, mint a *curiáé*. A kúriában mindenki azt várta, hogy előre kiszámítható módon tárgyalják az ügyét és mindenkinek ugyanazon szokások szerint szolgáltatassanak igazságot. Itt az állandóság volt az elvárás, ott a

¹⁷⁸⁹ Vigh, Udvar és udvari etika, 37; Tringli, A bolondok hajója, 180.

rugalmasság, itt a peres szokások változásait a visszaalakítás, a reform köntösébe öltöztették, hogy elfogadtassák a társadalommal, ott azonnal válaszoltak a problémára, hogy eleget tegyenek azok kérésének, akik megjelentek a király előtt, és akikre számítani lehetett, hogy a későbbiekben is hűen szolgálják uralkodójukat.

Az *aula* sem működhetett azonban szokások nélkül, és e szokások korántsem merültek ki az udvari ceremóniában, az etikettben. Az *aulában* hadsereget vezényeltek, pénzt utalványoztak, követségeket küldtek és fogadtak, általában ügyeket intéztek. Mindezt írásba kellett foglalni. Ez szabályok nélkül nem történhetett meg, de az *aula* szabályainak éppoly hajlékonyaknak kellett lenniük, mint amilyen változatos problémák jelentek meg ott. Két jelenség igen jellemző módon mutatja, hogy a magyar udvarban kifejezetten kerülték a szigorú szabályozást: II. Lajos korában a királyi udvarnak nem volt írásba foglalt rendtartása, hogy korábban volt-e ilyen, azt nem tudjuk,¹⁷⁹⁰ a magyar királyi kancelláriának pedig 1690-ig nem volt hivatali utasítása.¹⁷⁹¹ Ha írott szabályok nem is voltak, szokások annál inkább. Ezek nyomába eredünk a következő néhány oldalon.

Aki a királyt kereste fel panaszával, nagyon ritkán jutott el személyesen hozzá, az pedig csak különleges esetekben fordulhatott elő, hogy az uralkodó végighallgatta a sérelmeit. A panasz átadása IV. Béla óta biztosan írásban történt.¹⁷⁹² Az *aulában* a kancellár valamelyik alárendeltje, a kancellária egyik alkalmazottja volt azzal megbízva, hogy a panaszt átvegye, és az ügyben eljárjon. Miként a kúriai perben a király nevében hozott legtöbb ítéletről nem hallott az uralkodó, úgy a hozzá személyesen benyújtott panaszok többségét sem látta, a nevében kiadott személyes parancsokat egy hivatalnok a szokások figyelembe vételével és a formulák alapján fogalmazta meg. Az írásban benyújtott panasz hasonló adatokat tartalmazott, mint amilyent a kúriában mutatott be az ügyvéd. E panaszokat nagyrészt valószínűleg ugyanúgy közbenjárók nyújtották be, mint a kúriaiakat. Talán még a személyük is megegyezett a felet a perben képviselő ügyvédekével, de ezúttal nem volt szükség ügyvédvalló levelük bemutatására, így aztán nem is hívták őket ügyvédeknek.

Az 1486-osnak tartott, valójában a 16. század első felében összeállított nádori cikkelyek egy sokszor félreértett helye szerint a nádor feladata volt, hogy meghallgassa a követeket (*oratores*) és válaszoljon nekik, ha a király nem akarta volna őket fogadni.¹⁷⁹³ Szó sem volt itt külföldi követekről, hanem a királyi személyes kihallgatásokon megjelent szószólókról, az audiencia pedig nem a külföldi követek fogadását jelentette, hanem a hazai kérelmezőké.

¹⁷⁹⁰ Réthelyi, Jagiellonian-Habsburg marriage policy, 360.

¹⁷⁹¹ Fazekas, A magyar udvari kancellária, 1134.

¹⁷⁹² Péterfi, Das Supplikenwesen, 73. E tanulmányban a kérvényezés teljes korábbi irodalma megtalálható.

¹⁷⁹³ 1486 (nádori cikkelyek): 7. tc. (CJH, DRH); C.Tóth, A nádori cikkelyek, 40.

Akár a király, akár a nádor vette át a panaszleveleket, nem sokáig tartotta azokat a kezében, rögvest továbbadta a kancellár egyik emberének, sőt valószínűleg, ha a király nem fogadta a kérelmezőket és a panaszosokat, akkor közvetlenül az ő kezéhez juttatták el az iratot. A kancellár az *aula* kancellárja volt, alkalmazottai pedig az *aulához* tartoztak. A hatalmaskodásokról lévén szó, ezután csak a panaszosokról és panaszokról lesz szó.

Különösen akkor fordultak a panaszosok a királyhoz, ha királyi birtokról kiinduló hatalmaskodás kárvallottjai voltak. A király, sőt az uralkodóház különleges szerepet játszott a magán erőszak rendszerében. Igaz volt ez a király szolgálatában álló személyekre is. Mivel a király ellen nem lehetett pert indítani hatalmaskodásért, így a nevében eljáró személyek felelőssége is csak korlátozott lehetett. Az is hatalmaskodás volt, amit ők tettek, de tettüket másként simították el, mint amikor két nemes, vagy egyházi birtokos került szembe egymással. A hatalmaskodók három típusát különböztetjük meg a következőkben. A típusok nem egységesek: kialakításuknál a hatalmas cselekmény keveredik a királyi birtokhoz való viszonyal, de ez a szerkezet fedi le legjobban a szétszórt forrásokban megismert eseteket. Mondtuk már, a hatalmaskodás jelentős részben tágabb értelemben vett birtokügy, így a királyi birtokokkal kapcsolatban levő személyekkel kezdjük a felsorolást.

A királyi birtokok kormányzói képezik az első csoportot. Ide értjük azokat, akik egy vagy több királyi birtokot átmeneti időre használatba kaptak, és az abból befolyó jövedelem fölött szabadon rendelkezettek. Mivel a királyi birtok élése általában össze volt kötve valamilyen tisztséggel, ezért egy történelmi műszóval *honor* birtokosoknak nevezzük őket.¹⁷⁹⁴ A *honorként* kiosztott királyi birtokok az Árpád-kortól a 15. század közepéig álltak fenn. E birtokok nagy része már a Zsigmond-kor elején magánkézre került, majd Albert király adományai után végleg megszűnt a régi *honor* rendszer.¹⁷⁹⁵ A királyi birtokok kormányzói közé osztottuk be azokat a magas rangú intézőket, akik a *honor* rendszer végleges felbomlása után a maradék királyi birtokokat igazgatták. Ebbe a csoportba soroljuk a *honor* birtokosok alkalmazottait, az alvárnagyokat és az intézőket, miként a késő középkori királyi uradalmak hasonló tisztségviselőit is.

A következő csoportba a király földesúri alattvalóit soroltuk. Itt mi most csak a vendég vagy latinul *hospes* és a jobbágy jogállású, királyi földön élő népekkel foglalkozunk. Nem teszünk különbséget lakóhelyük kiváltságai között, a falvak és a városok lakóit egyformán ide számítjuk. A harmadik csoportnak már kevesebb köze volt a királyi birtokokhoz. Ők azok a tisztségviselők, akik saját birtokuk jövedelméből és a tisztségükből befolyó jövedelmekből

¹⁷⁹⁴ Engel, A honor; uő.: Honor, vár ispánság.

¹⁷⁹⁵ Engel, Királyi hatalom és arisztokrácia 197; uő.: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása.

éltek: a megyék élén álló, azt nem *honor* birtokként kormányzó ispánokat, és az általuk kinevezett alispánokat, valamint a szolgabírákat soroltuk ide. Nem foglalkoztunk a királyi kamarák ispánjaival és az adószedőkkel.

Kezdjük tehát a *honor* birtokosokkal! „Ha valaki nem saját, hanem a mi királyi *honorunk* címén tart egy birtokot, akkor emiatt a birtok miatt senkinek a keresetére sem ítélni lehet felette országunk egyetlen bírása sem.”¹⁷⁹⁶ E szokást ugyan csak egy 1347-es oklevél említéséből ismerjük, gyakorlati alkalmazását azonban jó néhány eset bizonyítja. Amikor Verbőci összeállította Hármaskönyvét, majd amikor a bizottság a Négyeskönyvet, a régi *honor* rendszer már a múlté volt. Nem csak a *honor* birtokok osztogatása szűnt meg, hanem a velük kapcsolatos szokások is átalakultak, majd pedig eltűntek. Így aztán nem csoda, hogy egyik jogkönyv sem tudott a *honor* birtokok ügyeinek régi elintézési módjáról. Nem túl sok erről szóló forrás maradt ránk, de épp elég ahhoz, hogy nagy vonalakban rekonstruáljuk az eljárást. A hatalmas tettek tárgyalásakor, midőn a király és a hatalmaskodás viszonyáról írtunk, elmondtuk, hogy viszonylag kevés arról szóló forrást ismerünk. Ott több magyarázatot is felsoroltunk erre, ezeket azonban most kiegészíthetjük. A jelenség egyik magyarázatát a *honor* birtokosok ügyeinek említett, sajátos elintézésében kell keresnünk. Az idézett 14. század közepi norma egyértelműen fogalmazott: a rendes a bírák nem ítélni lehetek a *honor* birtokosok ügyében. Ez a szokás azonban a 15. század második felétől kezdve értelmezhetetlenné vált. A Hármaskönyv, a Négyeskönyv, a Directio methodica a vitatott ügyeknek kétféle elintézését ismerte: a pert és az egyezséget, ami ezen kívül esett, arról nem beszéltek. Ezért aztán a birtokosok sem tudták mit kezdeni levéltáraiknak azon okleveleivel, amelyek a régi elintézési módról szóltak. Mivel nem tudták értelmezni őket, ezért jogbiztosító erőt sem tulajdonítottak nekik. Így aztán természetes, hogy kiselejtezték őket.

Ha egy *honor* birtokos vagy alárendeltje a *honor* birtokhoz kötődő, olyan cselekedetet hajtott végre, amelyet a másik fél jogtalannak gondolt, akkor a károsult az *aulában* kért a maga számára elégtételt. A kancellária ezzel megbízott személye ennek a panasznak alapján állította ki a *honor* birtokosnak, vagy familiárisának, esetleg mindkettőnek szóló parancslevelet. Nemcsak a panasz előadása, hanem a címzés megfogalmazása is a magát kárvallottnak érző fél dolga volt. Ő ismerte ugyanis az állítólagos hatalmaskodás körülményeit, ő tudta, vagy legalábbis ő vélte tudni, hogy ki adott parancsot arra a cselekményre, mely az ő jogait állítólag csorbította. A kancelláriában nem tudták, hogy egy távoli váruradalom valódi

¹⁷⁹⁶ 1347: „unde cum ipse magister Albertus prenominatam possessionem non ut suam propriam, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscatur, eoque eundem ratione ipsius possessionis per nullam judicem et justitiarium regni nostri contra quemcumque iudicari permittere volumus” Fejér, CD IX/ 6. 20. sz. (21–22) (AOKI XXXI. 184. sz.)

vezetését kire bízta a *honor* birtokos. Csak a helyben lakó másik fél, az esetek túlnyomó részében a szomszéd volt arra képes, hogy a kancelláriában megnevezze a *honor* birtok helyi intézőit.

A parancslevél a király vagy az őt helyettesítő személy, pl. a királyné nevében kelt. Az a szokásos részekén kívül, mint az *intitulatio*, a címzés vagy a dátum, alapvetően három részből állt: a hatalmasnak tartott cselekedet leírásából és a parancsból, valamint az oklevéltanban *sanctionak* hívott részből. A parancs két alrészre tagolódott: a hatalmas cselekedet abbahagyására irányuló és a jóvátétel adására történő felszólításra. A *sanctio*, azaz a büntetéssel való fenyegetés különösen jellemző része ezeknek az okleveleknek, még akkor is, ha korántsem találjuk meg mindegyikben. Az uralkodó más királyi oklevelekben is szokásos formulával fenyegette meg a *honor* birtokosát, hogy ha nem teljesítené a parancsot, akkor annak következményei lesznek.¹⁷⁹⁷ Készítettek azonban egy másik oklevelet is, amely a birtokhoz közel fekvő hiteleshelyhez szólt. A hiteleshely is parancsot kapott: ki kellett kézbesítenie a parancslevelet a címzettnek, meg kellett hallgatnia válaszát, és arról beszámolót kellett írni a királynak, azaz a király nevében eljáró kancelláriai alkalmazottnak. A két parancslevéllel a panaszos vagy megbízottja az udvarból visszaindult abba a megyébe, ahol a hatalmaskodás történt. Először a hiteleshelyhez fordultak, ahol kaptak egy hiteleshelyi embert, akivel együtt aztán elmentek a parancslevél címzettjéhez. Nemcsak a válaszát várták meg, hanem azt is, hogy hozzáfogott-e elégtételt adni a károsultnak. Erről a hiteleshelyi kiküldött számolt be a káptalanban vagy a konventben, ahol kiállították és megpecsételték a válaszlevelet, amelyet megint csak a panaszos vagy megbízottja vitt vissza az udvarba. A parancslevél a panaszosnál maradt, mert azt tartalmának ismertetése után vissza kellett adni neki.¹⁷⁹⁸

Nem, vagy csak elvétve idézték meg a *honor* birtokost vagy alárendeltjét, ebből következően csak ritkán fordult elő, hogy királyi embert is kiküldtek az oklevél kézbesítésére. A kézbesítéshez és a válasz meghallgatásához nem volt szükség királyi emberre, arra elég volt a hiteleshely tanúbizonysága. A kézbesítő parancsok mindig csak egy hiteleshelyhez szóltak, az egyik területileg illetékes káptalanhoz vagy konventhez. Vármegyei hatóságra nem bízták rá e parancs kézbesítését. Ennek egyszerű oka volt. A *honor* birtokosok sokszor az illető megye

¹⁷⁹⁷ 1349: „*aliud, sicut regiam et nostram gratiam offendere formidas, non facturus*” AO V. 150. sz. (283); 1352: „*aliud, sicut nos graviter offendere formidatis, nullatenus facere audeatis*” uo. 370. sz. (596) 1400: „*secus igitur facere non ausuri in premissis*” DL 8574; 1407: „*secus igitur pro nostra gratia non facturi in premissis*” Magyarország és Szerbia oklt. II. 103. sz. (49) 1408: „*aliud nullomodo facere ausurus*” DL 9448.

¹⁷⁹⁸ 1348 (?): Reviczky okmt. 3. sz. (6); 1349: AO V. 150. sz. (283–284); 1352: AO V. 370. sz. (595), DL 4292, 4293, MES IV. 53. sz. (83); 1362: AOKl 46. 414. sz. (216–217)

ispánjai voltak, így aztán saját ügyükben kellett volna eljárniuk, ráadásul maguk ellen. Ez pedig hiteltelenné tette volna az eljárást.

A panasszal a királyt ott keresték meg, ahol éppen tartózkodott. Ez költségessé és nehézkessé tette benyújtást. A kúria ítélmestereinek lakhelye a királyi székhelyen volt, azt jól ismerték az ügyvédek. A *honor* birtokos elleni panasszal ellenben az utazó udvar után kellett eredni, és az előtt kellett előadni az ügyet, helyesebben benyújtani a panaszlevelet. Ha az uralkodó vidéken járt, azt gyakran kihasználták a környékbeli birtokosok, és nagyobb számban jelentek meg panaszaikkal, mint a távol élők.

Minden egyes parancsról biztosan nem az uralkodó döntött személyesen. Elképzelhetetlen, hogy a nagy kiterjedésű, *honorként* kiosztott uradalmak földjére bitangolt marhák, tilosban kapott szomszédos favágók és más hasonló súlyú ügyekkel a király személyesen foglalkozott volna. Ráadásul, hamarosan látni fogjuk, hogy nem csak a *honor* birtokosok hatalmaskodásai ügyében jelentek meg az *aula* előtt a panaszosok. Nagy Lajos uralkodása alatt a különös jegyző fogalmazta meg az ilyen ügyben kelt parancsleveleket. Lajos király kör alakú, struccos gyűrűs pecsétjét nyomták a hrussói várnagynak 1352-ben írott levélre, miként a hiteleshelynek írott parancslevélre is.¹⁷⁹⁹ Ezt a pecsétet Lajos király nem hordta személyesen magánál, hanem az őt mindenhová elkísérő különös jegyzőre volt az bízva.¹⁸⁰⁰ Amikor a várnagynak egy újabb levelet is írtak, immáron a harmadikat, akkor arra nem ezt, hanem a királyi nagypecsétet nyomták. Ezúttal a különös jegyző valószínűleg nem volt a király közelében. Nemcsak a király adott ki a gyűrűs pecsét alatt ilyen parancsokat. Erzsébet anyakirályné gyűrűs pecsétjének, amelyre egykori férjének K monogramját vésették, nyomát látjuk a szepesi alvárnagynak írott, 1349-ben kelt levélnek a hátlapján.¹⁸⁰¹

A hrussói ügyről több oklevél is fennmaradt, így ennek alapján bemutathatjuk, hogyan történt egy *honor* birtokról kiinduló hatalmaskodás elsimítása az Anjou-kor közepén. Egy visegrádi tűzvész miatt néhány esztendőre Budára költözött Lajos király udvara.¹⁸⁰² Itt kereste fel őt vagy különös jegyzőjét a garamszentbenedeki apátság nevében valaki, aki Perényi Miklós udvari lovag és hrussói várnagy, valamint Mihály nevű alvárnagya ellen tett panaszt. Perényi volt a hrussói uradalom *honor* birtokosa, ezért címezték őt várnagynak. A Bars megyei várat és tartozékait valójában nem ő, hanem az általa kinevezett alvárnagy igazgatta. Jól tudta ezt a szomszéd, a garamszentbenedeki apát is, ezért panaszolta be mindkettejüket. Állítása szerint

¹⁷⁹⁹ DL 4287, 4292. A pecsét körirata: S LODOVICI R.

¹⁸⁰⁰ Kumorovitz, Osztályok, címek, rangok, 299. Lajos király az ujján a négyszögletes gyűrűs pecsétet viselte. uo. 315.

¹⁸⁰¹ DL 4034. A pecsétre: Grün, I. Károly király gyűrűspecsétje, III, 184.

¹⁸⁰² Mészáros, A késő középkori Visegrád, 27.

ők voltak azok, akik a Zsitva folyót eltereltették korábbi medréből, így „hatalmasul” tönkretették az apátsági malmot. Ezenkívül az apátság knyezsici jobbágyságait állandóan zaklatták, a hrussói uradalom zsikvai jobbágyságainak pedig megtiltották, hogy az apátság zsikvai földjeinek használata után az apátságnak járó földesúri adókat megfizessék. Teljesen szokásos panaszok voltak ezek, csak éppen az ügy elintézése nem úgy történt, mintha Perényi saját birtokán álló malma érdekében ástak volna egy másik csatornát, és mintha saját jobbágyságai tagadták volna meg a másik földesúrnak járó adó kifizetését. Először a nyitrai káptalan szólították fel arra, hogy közvetítse a királyi parancsot, ennek az intésnek azonban nem lett semmi fogamatja, mert sem Perényi, sem alvárnagya nem adott elégtételt az apátságnak. Az apátság megbízottja bemutatta Budán a nyitrai káptalan jelentését, és egy újabb megintó levelet kért. Az új oklevél szerzője csodálkozott Perényi és embere merészségén, és újra megparancsolta, hogy adjanak elégtételt. Most azonban már keményebben fogalmaztak. Mihály alvárnagynak – aki minden bizonnyal a tettek fő mozgatója volt – azt írták, hogy ha nem teljesítené a királyi parancsot, Szent Jakab nyolcadán meg kell jelennie király előtt. Ezúttal a környék másik hiteleshelye, a zobori konvent kapott parancsot a kézbesítésre. Nagy valószínűséggel a királyi jelenlét bíróságára idézték volna meg az alvárnagyot, akit azonban hiába fenyegettek rendes bírói eljárással, hajthatatlan maradt. Kellő alázattal meghallgatta a királyi levelet, és megígérte, hogy elégtételt ad majd az apátságnak, a hiteleshelyi ember azonban három napig hiába várt erre, semmit sem tett. Majd fél év múlva a király Perényinek, alvárnagyainak és tisztartóinak újra írt egy felszólító levelet. Habár ezt a parancsot ugyanazok miatt az ügyek miatt írták, mint a néhány hónappal korábbit, mégsem említették meg sem a korábbi felszólítást, és nem fenyegettek idézéssel sem.¹⁸⁰³

Korántsem biztos, hogy minden egyes panasz elintézése ugyanígy történt. A Lipszén időző Nagy Lajos király előtt 1362-ben újfent a garamszentbenedeki apát nevében tettek panaszt, megint egy királyi uradalomból kiinduló hatalmaskodás miatt. Ezúttal a saskői alvárnagyot vádolták meg azzal, hogy nem engedi a vár alatti apátsági erdőben rózsét gyűjteni az apátság jobbágyságait. A panasz megszerkesztője a nagyobb nyomaték kedvéért hozzátette, hogy az apátság „szegény jobbágyságaitól” tagadta meg ezt a jogot. Akit rajtakapott az alvárnagy a fagyűjtésen, azt lefogatta. A „szegény jobbágyságokat” nem engedte az apátsági malomhoz menni öröltetni, hanem a vár malmához kényszerítette őket. Ez utóbbi tettet a malmok körüli hatalmaskodásoknál már idéztük. Egészen hagyományos birtokvédelmi intézkedések voltak ezek, már amennyiben valóban a saskői várnagynak volt igaza, hatalmaskodások ellenben, ha

¹⁸⁰³ AO V. 370. sz. (595); DL 4292; 4293; MES IV. 53. sz. (83) Keglevich, A garamszentbenedeki apátság, 103.

a garamszentbenedeki apátnak. Az ebben az ügyben kiadott királyi parancs eltért a hrussói példában látottól, ez ugyanis azonnali idézést rendelt el, amennyiben az alvárnagy nem nyújtott volna elégtételt.¹⁸⁰⁴ Mivel idézés történt, ezért a hrussói esettől eltérően királyi emberre is szükség volt. Az eredmény azonban hasonló volt: az alvárnagy ezúttal sem tett eleget a felszólításnak, sőt a későbbi idézésekre sem jelent meg.¹⁸⁰⁵

A saskói ügyben előforduló idézés a királyi jelenlét elé történt. A hrussói alvárnagyra is ez várt, ha nem teljesítette a királyi parancsot. Ez volt az a kúriai bíróság, amely elé a király nevében kelt, valójában a királyi különös jegyző által elrendelt, legtöbb idézést bocsájtották ki.¹⁸⁰⁶ Az idézett jogi normát, hogy *honor* birtokost nem lehet az ország bírái elé idézni, úgy játszották ki a panaszosok, hogy nem magát a birtokost, hanem alárendeltjét, rendszerint alvárnagyát, idéztették meg.

Az 1370-es években eltűnt a királyi különös jegyző, megalakult a harmadik kúriai bíróság, majd a Zsigmond-kor elején megfogyatkoztak a *honor* birtokok, az ezekkel kapcsolatos hatalmaskodások elsimítása azonban nagy vonalakban változatlan maradt. Ezután a titkos kancelláriában nyújtották be a panaszokat, a parancslevelek pedig ott keletkeztek, és többnyire a titkos pecsét került rájuk.¹⁸⁰⁷ Új elem volt, hogy egy vagy több bárót bíztak meg azzal a feladattal, hogy az ügyet simítsa el a két fél között. A szepesi alvárnagyok és a Körtvélyesiek közti viszályt pl. a *honor* birtokos szepesi várnagyra vagy a nádorra bízták volna.¹⁸⁰⁸ Ez a módszer akkor is előfordult, ha két magánbirtokos közti ügyben adott ki az uralkodó elégtételadásra felszólító parancsot.¹⁸⁰⁹

Nevezhetjük ezt az elintézési módszert közigazgatásinak vagy 18–19. századi szóval politikainak, valójában azonban jogi eljárás volt, csak éppen nem a per adott keretet neki, hanem a király akarata. A per egyébként sem volt teljesen kizárva az elintézésből, csak nem azonnal, hanem az ügy későbbi szakaszában kerülhetett rá sor. Mint a hatalmaskodási ügyek eddig megismert összes elsimítási módszerének, ennek is az egyezség elérése volt a célja. A hatalmas tett abbahagyása és az elégtételadás az egyezség legfontosabb részei voltak, márpedig a királyi parancsok erről szóltak.

¹⁸⁰⁴ DF 238466. (AOkI 46. 414. sz.)

¹⁸⁰⁵ Keglevich, A garamszentbenedeki apátság, 104, Hrussó és Saskó uraira: Györffy, ÁMTF I, 448, 473; Fügedi: Vár és társadalom, 143, 186; Engel, Királyi hatalom, 117, 147; uő.: Archontológia, 330, 406.

¹⁸⁰⁶ Kumorovitz, Osztályok, címek, rangok, 296. 8. j.

¹⁸⁰⁷ 1400: ZsO II. 377. sz. (46–47); 1407: Magyarország és Szerbia oklt. II. 103. sz. (48–49); 1408: ZsO II. 6325. sz. (170); 1435: DL 25945; 1441: Bánffy oklt. I. 447. sz. (638–639)

¹⁸⁰⁸ 1400: ZsO II. 377. sz. (46–47)

¹⁸⁰⁹ 1399: ZsO I. 6015, 6207. sz. (667, 691) A sebesi alvárnagy és a dési sótisztek közti ügy elintézése 1441-ben szintén a helyi legmagasabb rangú báróra, a vajdára lett bízva. Bánffy oklt. I. 447–448. sz. (638–641)

Hiába volt azonban a szigorú királyi parancs, sem a *honor* birtokosok, sem pedig beosztottjaik nem hajoltak meg mindig előtte. A *honor* ura a birtokot csak használatra kapta meg, és épségben meg kellett azt őriznie. Nem mondhatott le a birtokkal kapcsolatos legkisebb jogról sem, egy tenyérnyi földdarabról sem, hiszen a király birtokát tékozolta volna el. Nem is fűződött volna hozzá semmi érdeke. Az ő célja az volt, hogy a lehető legtöbb hasznot hozza ki a reá bízott földől, mert ezen múlt a jóléte és a hatalma. Nemcsak a királyt, hanem saját magát is megkárosította volna, ha enged a szomszédok mohó követeléseinek. Márpedig, hogy a panaszok mögött nem ez rejlett-e, azt nem lehetett kizárni. A kancellária különös jegyzője vagy később a titkos kancellária alkalmazottja nem folytatott vizsgálatot a panasz jogosságáról, csupán kiállította a királyi parancslevelet. Hogy a panasz megalapozott volt-e azt nem tudhatták. Sem a királynak, sem a kancelláriának nem állt azonban érdekében, hogy az első szóra megrövidítsék a királyi birtokokat, vagy hogy a király legfontosabb támogatóinak, a *honor* birtokosoknak kevesebb jövedelme legyen. Ők csak azt akarták, hogy a királyi birtok és a szomszédos földek között békesség honoljon. A királyi parancslevelek tehát, bármilyen szigorúan is fogalmazták őket, egy kimondatlan feltételt is tartalmaztak: a címzett csak akkor engedjen a panaszosnak, ha igaza van annak. Jól tudták ezt a *honor* birtokosai is, és ha ők meg voltak saját igazukról győződve, nem adtak elégtételt. Az alvárnagyok látszólagos engedetlensége valójában nagyon is hűséges engedelmességből fakadt. Őket a *honor* birtokosa alkalmazta, hozzájárulása nélkül nem dönthettek a birtokot érintő jelentős ügyekben, így aztán teljesen természetes, hogy nem fogadtak szót a királyi parancsnak. Az egész módszer a király és a *honor* birtokos személyes kapcsolatán alapult. A birtokos előbb-utóbb úgymint személyesen is találkozott uralkodójával. Ekkor előadhatta saját verzióját is az állítólagos hatalmaskodásokról, és meggyőzhette a királyt, hogy akkor, amikor ő vagy alárendeltje nem fogadott szót neki, valójában az ő érdekeit képviselte.

Előfordult olykor, hogy a panaszos nem azonnal az uralkodóhoz fordult, hanem a *honor* birtokosnak írt levelet, hogy adjon elégtételt. Két lefoglalás – a panaszos értelmezése szerint hatalmas tett –, egy vásári egy folyami ügyében kelt levelezés bekerült a Lajos-kori formuláskönyvbe is. A károsult két királyi vagy királynéi város volt, a lefoglalás pedig két különböző, *honor* címen királyi birtokot kormányzó előkelő nevében történt. Annak, hogy perre vigyék a dolgot, semmi értelme sem lett volna. Királyi jószágok előljárói, a városok mint felperesek, a várnagyok mint alperesek pereskedtek volna egymással. A városok előbb

megpróbálták barátságosan elsimítani az ügyet, és csak ha ez nem sikerült, fordultak volna a királyhoz.¹⁸¹⁰

A 15. század második felére nagyot fordult a világ. A királyi birtokok megcsappantak, az élükön álló várnagyok sokszor egyszerű tisztségviselők lettek. Hatalmaskodásaikért károsult szomszédjaik egyszerűen beperelték őket. A királyi udvar azonban továbbra is rajta tartotta a szemét az ilyen ügyeken. Egyrészt továbbra is megmaradtak a királyi parancsok, másrészt pedig a király a saját ügyvédjét, a királyi jogügyigazgatót rendelte ki a hatalmaskodással vádolt várnagyai, tiszttartói védelmére.

Korlátkövi Osvát 1498 és 1511 közt volt tatai és komáromi várnagy.¹⁸¹¹ Ekkor történt, hogy Szentgyörgyi Farkas gróf a Dunán egy vizafogót építtetett, amelyet a várnagy a királyi jövedelmek megcsökkentésének tekintett, és a vizafogó gátját széthányatta.¹⁸¹² Szentgyörgyi per indított e miatt Korlátkövi ellen, aki II. Ulászlóhoz fordult, és meggyőzte arról, hogy valójában a gróf tette volt törvénytelen. A király kijelentette, hogy a vizafogó megsemmisítése az ő akaratából és az ő parancsára történt, magára vállalta a per további folytatását, mentesítette Korlátkövit cselekedetének következményei alól, és megbízta a királyi jogügyigazgatót a per további vitelével valamint az ő képviselével.¹⁸¹³

Megszoktuk már, hogy a hatalmaskodás csak két különböző birtok, két különböző birtokos vagy alattvalói között történhetett meg. Nem lenne teljes azonban a *honor* birtokosoknak és a középkor végi királyi várnagyoknak adott királyi parancsok felsorolása, ha nem beszélünk azokról a királyi parancsokról, amelyek az uradalomban élő népek panaszára keletkeztek. E panaszok igen változatosak lehettek, erdőhasználat korlátozása, lefoglalások mind előfordultak, azaz csupa olyan ügy, amely egyébként hatalmaskodásnak számított. Csakhogy e tetteket ezúttal az uradalom ura, a király megbízottja követte el saját alattvalóival szemben, akik valódi földesurukhoz, a királyhoz fordultak. Általában régi kiváltságokra vagy szokásokra visszavezethető határhasználati viták álltak a helyi közösség és az uradalom képviselője közti viszály hátterében. A király nem mint paraszt alattvalói jólétéért felelős, modern értelemben vett szociális gondoskodástól áthatott uralkodó fordult a királyi birtok

¹⁸¹⁰ Kovachich, *Formulae*, 75–78. sz. (47–49)

¹⁸¹¹ Neumann, *Korlátköviei*, 43, 46.

¹⁸¹² A komáromi vizafogóra Komárom 1592-es urbáriumában találunk adatot. Urbáre feudálních panastiev, I, 481.

¹⁸¹³ „*nos causam et litem, quam previa ratione idem L adversus ipsum L et suos prefatos officiales movit et prosequitur, ex quo res ipsa directe nos concernit, in nos ipsos recepimus et assumpsimus ipsumque L et suos officiales superinde quitto et expeditos reliquimus ipsumque L et suos officiales superinde quitto et expeditos reliquimus, immo recipimus et assumpsimus ac relinquimus presentium per vigorem nosque ipsi eam defendere et tutori atque prefato comiti Wolffgango jure mediante respondere deinceps volumus*” Oláh Miklós formuláskönyve *Quando causam alicuius regia maiestas in se assummit* címen tartotta fenn az oklevelet. DF 282621. 32r

kormányzójához, hanem mint olyan földesúr, akinek kötelessége megvédeni a birtokán élők jogait. Az ilyen parancs felszólította a várnagyot, vagy a király más intézőjét, hogy hagyjon fel addigi tevékenységével, és tartsa meg a régi szokást vagy kiváltságot.¹⁸¹⁴

Nemcsak a *honor* birtokosok hatalmaskodásait simították el a kúrián kívül királyi megintó paranccsal, hanem a királyi birtokon élő népek ilyen tetteit is. Aki a király földesurasága alá tartozott, az a 14. század végéig más bírói fórumok előtt felelt tetteiért, mint a nemesek vagy az egyházak földesúri alattvalói.

A „királyi *conditionarius* szolgák fölött a királyon vagy a király által számukra kijelölt tisztartókon kívül más bíró nem ítélt” fogalmazta meg a jogelvet meg egy 1346-os oklevél.¹⁸¹⁵ A szokás a különleges foglalkozást, vagy különleges foglalkozást is űző királyi népekre vonatkozott. A királyi udvarszervezet nagy részét kitevő paraszt udvarnokok a helyi előljáróik, legfelsőbb szinten pedig a nádor bírói joghatósága alatt álltak.¹⁸¹⁶ E réteg – akár eladományozta a király a földet, amelyen éltek, akár nem – a 14. század végén beolvadt a jobbágyságba. Ettől kezdve bírói hovatartozásuk nem lehetett kétséges: a földesúr joghatósága alá tartoztak, aki csak ritkán ítélt felettük személyesen, az a tisztartók feladata volt. Ők ítélték a földesúri törvényszéken, az úriszéken, amelynek tárgyalásai a vármegye felügyelete mellett zajlottak.¹⁸¹⁷

A királyi birtokokra telepített vendégek, idegen szóval *hospesek* jogállása ettől eltérő volt. Ők a 14. század végéig részt vettek a közgyűléseken, akár csak a birtokosok, és ott pereskedtek, akár mint alperesek, akár mint felperesek, ha nem az ő lakhelyükről való, velük azonos jogállású személyekkel szemben volt ügyük.¹⁸¹⁸ Még csak *hospesi* jogállás sem kellett feltétlenül a közgyűlés előtti önálló perképeséghez. Attól a pillanattól kezdve azonban, hogy a királyi települést eladományozták, az ott élő közösségnek a közgyűlés előtti perképesége is megszűnt. Ettől kezdve nem a „királyi népek vagy jobbágyság”, hanem csak új uruk adhatott

¹⁸¹⁴ Az illavaiak a kasszai várnagy ellen: 1390: ZsO I. 1559. sz. (175). Az illavaiak az oroszlánkői várnagy ellen: 1407: ZsO II. 5446. sz. (39). A várnaiak, belényiek, tepliceiek a sztrecsényi várnagy ellen: 1434: DL 94471. A turányiak a szklabonyai várnagy ellen: 1434: DF 244004. Az óváriak az óvári várnagy (zálogbirtokos) ellen: 1434: DL 12650.

¹⁸¹⁵ „*consuetudine regni nostri exposcente conditionarios servitores nostros nullus alter iudex, nisi persona nostra et officiales per nostram maiestatem vice nostra eis deputati iudicandi habeat facultatem*” DF 236795.(AOkl XXX. 201. sz.) A norma a szobi, helembei és letkési hajósok, az ún. kolontások kiváltságlevelében maradt fenn. Tringli, Pest megye, 129; Kis, A királyi szolgálonépi szervezet, 112.

¹⁸¹⁶ Kis, A királyi szolgálonépi szervezet, 27, 74.

¹⁸¹⁷ Egy szolgabíró, vagy a Jagelló-korban néha egy esküdtet *ad audiendum* vagy *ad audiendum et videndum* küldtek ki az úriszéki tárgyalásra. Tringli, Megyék, 502.

¹⁸¹⁸ Két Bereg megyei, királyi *hospes* falu, Vári és Tarpa példáján jól megfigyelhető ez. A két falu lakóit a 14. században általában *hospesek*nek, ritkábban jobbágyoknak hívták. 1353: AO VI. 45. sz. (82–83) (Kállay lt. II. 1108. sz.); 1355: AO VI. 224. sz. (361–362) (Kállay lt. 1158. sz.); Kállay lt. 1157. sz.; Bereg megye okl. 42. sz. (43); 1356: Kállay lt. 1200. sz. (40). A Zala megyei Szántó és Tátika királyi jobbágyságainak is a nádor által tartott zalai *congregatio generalison* kellett számot adniuk állítólagos birtokfoglalásukról. 1358: Zala vm. okl. 376. sz. (588–589) (AOkl XLII. 481. sz.). A városok Anjou-kori közgyűlési megjelenéseire: Weisz, A város a megyében.

választ, ha az általuk elkövetett ügy miatt keresetet indítottak ellenük.¹⁸¹⁹ Ha uruk nem tehetett arról, amit ők elkövettek, akkor az ő úriszéke elé kellett megidézni őket.

Azok számára, akik megmaradtak egy királyi birtok alattvalóinak, még fennállt egy ideig a közgyűlési megjelenés kötelezettsége és lehetősége. Ahogy fogytak a *honor* birtokok, úgy fogytak a közgyűlések is. Mindjárt az 14. század végén eltűntek az ispánok által, általában a *sedria* helyén tartott közgyűlések, néhány évtized múlva aztán a nádor vagy más báró nevében tartottak is mind ritkábbakká váltak, hogy aztán 1486-ban végleg meg is szüntessék őket.¹⁸²⁰ E jelenség egyik magyarázata éppen az lehet, hogy elfogyott a közgyűlés előtt pereskedők egy jelentős része. Pereskedők alatt itt az ún. egyéb ügyekben – modern szóval polgári ügyekben, ide tartoztak a hatalmaskodások is – igazukat keresőkre kell gondolnunk, a közgyűlések másik feladata, a bűnözők levelesítése ugyanis fennmaradt. Ha a *honor* birtokokat eladományozták, a rajtuk élő királyi népek az úriszék fennhatósága alá kerültek. Ez történt a maradék *honor* birtokokon élőkkel is, az ellenük folyó pereket is csak uraik törvényszéke elé lehetett vinni. A 15. század második felében aztán már nem is lehetett kérdés, hogy a királyi, királynéi földesúri alattvalók éppúgy a királyi, királynéi várnagyok és tisztartók vezette úriszékek alá tartoznak, mint a magánbirtokosok parasztjai. A polgár vagy vendég (*civis, hospes*) szavak és a hozzájuk tartozó jogállás fennmaradt ugyan, de azok a polgárok és vendégek, akik nem szabad királyi vagy püspöki városokban éltek, a külső szemlélő számára jobbágyok voltak. Jobbágyok voltak ők az ország szokásjoga szerint is. Az egykori udvarnoki, kondicionáriusi, *hospesi* jogállásra ekkor már csak az önelnevezések, az urbáriumokban rögzített adók és más szolgáltatások emlékeztettek, no meg a telekhasználati szokások, csak hogy ez utóbbiakról keveset tudunk.

A királyi és a királynéi *hospesek*nek és jobbágyoknak a 14. század végéig megmaradó sajátos jogállása nem nevezhető magánjogi viszonyoknak. Semmi, ami a király jogait érintette, a középkori Magyarországon nem volt magánjog, még akkor sem, ha az a király földesúri hatalmából eredt.

A királyi, királynéi vendégek és jobbágyok esetében gyakran előfordult, hogy az uralkodó, vagy a felesége a per közben beleavatkozott a jogvitába, és arra intette alattvalóit, hogy egyezzenek ki azzal a birtokossal, akivel hatalmaskodásba keveredtek. E parancsok a másik fél kezdeményezésére születtek, mégpedig úgy, hogy a király vagy a királyné a szomszéd birtokos panaszából értesült a hatalmaskodásról, illetve az abból keletkezett perről. A királyi,

¹⁸¹⁹ Jó példa erre a Hunyad vár tartozékát képező falu esete 1399-ből. A sálvásáriakat (*populos seu jobagiones regales*) az erdélyi püspök fogta perbe a szomszédos Körösfő határjeleinek lerombolása miatt, de már az új földesúr megbízottja válaszolt helyettük. DL 28768. (ZsO I. 5680. sz.)

¹⁸²⁰ Tringli, Le contee, 169.

királynéi intézkedés igen változatos lehetett: hol az ispánt, vagy a megyét szólították fel arra, hogy hozzon tető alá egyezséget a felek között, vagy adasson elégtételt a királyi alattvalók részéről,¹⁸²¹ hol a településnek írtak levelet, hogy jussanak egyezsége,¹⁸²² hol a nádornak parancsolták meg, hogy a legközelebbi közgyűlésen tudja meg, mi az igaz a panaszból,¹⁸²³ hol meg más bárót bíztak meg kifejezetten az adott ügyben való igazságtétellel.¹⁸²⁴ A közösségnek szóló parancs a *honor* birtokosoknál már megfigyelt módszer szerint jutott el a címzetthez, vagyis az illetékes hiteleshely kézbesítése útján, de ezt az eljárást néha királyi emberre is bízták.¹⁸²⁵ Előfordult, hogy a parancsot az ispán által tartott közgyűlésen adták át.¹⁸²⁶ A 15. század végén ugyanabban az ügyben előbb az uradalom vezetőjének, majd a falu közösségének parancsolták meg, hogy hagyjanak fel a hatalmaskodásokkal.¹⁸²⁷ E parancsok célja is az volt, hogy rászorítsa a feleket az egyezsége.

Eddig csak királyi, királynéi megintó parancsról beszéltünk, előfordult azonban, hogy egy bíró adott erre utasítást. A nádor nevében 1358. augusztus végén közgyűlést hirdettek Vas megye számára Vasvárra.¹⁸²⁸ A Ják nemzetség itt megjelenő tagjai panaszt tettek a király hegyfalui, ölbői és családi jobbágyai ellen, akik éltek, ahogy a panasz mondta, pusztították birtokaikat. A nádor nem idézte meg a királyi birtok népeit, hanem egyszerűen parancsot intézett hozzájuk, hogy hagyjanak fel e tetteikkel.¹⁸²⁹ Habár ez is egy megintó parancs volt, mégis eltért az előbb bemutatottaktól. Ezt ugyanis bíróságon bocsátották ki, még ha nem is a kúriában, hanem egy közgyűlésen. E nádori parancs azokkal az Anjou-korban szokásos tiltakozásokkal mutat párhuzamot, amelyeket nem a felek tettek a hiteleshelyek előtt, hanem melyeket a felek panaszára a király nevében bocsátottak ki.¹⁸³⁰

A királyi, királynéi parancsok eredménye ugyanaz volt, mint a *honor* birtokosok esetében: az alattvalók vagy szót fogadtak, vagy nem. A parancsnak ellenszegülő parasztok érvelése is ugyanaz volt, mint ami a *honor* birtokosoké lehetett. Azt a választ adták a királyi felszólításra, hogy amikor erőszakhoz nyúltak, jogosan jártak el, és azért nem engedhetnek az ellenfélnek,

¹⁸²¹ 1357: AO VI. 353. sz. (553). Erzsébet királyné gyűrűs pecsétetes parancsa, kancelláriai jegyzete: *commissio regine, per D. notarium*. 1387: Zichy IV. 276. sz. (328–329)

¹⁸²² 1359: DL 51839. (AO VII. 313. sz.) Erzsébet királyné K monogramos gyűrűs pecsétjével megpecsételve, a *commissio* jegyzet is látszik rajta.

¹⁸²³ 1358: Zala okl. I. 376. sz. (588–589)

¹⁸²⁴ 1387: ZsO I. 109. sz. (12)

¹⁸²⁵ 1358: AOkl XLII. 769. sz. (293)

¹⁸²⁶ 1353: AO VI. 45. sz. (82–83)

¹⁸²⁷ 1489: Perényi lt. 616. sz. (294–295); 1490: uo. 628, 629. sz. (299–300). Az ügy elemzése: Tringli, Mittäter, 175. és uó. Segítők, 699.

¹⁸²⁸ Gábor, A megyei intézmény, 132.

¹⁸²⁹ AO VII. 189. sz. (343–344)

¹⁸³⁰ Dreska, A pannonthalmi konvent, 41.

mert attól félnek, hogy a királynak épp azzal okoznának súlyos kárt, ha engedelmeskednének neki.¹⁸³¹

A *honor* szó tisztséget és a vele összekötött javadalmat jelentette. A történettudományban kialakult új jelentése nem feledtetheti azonban, hogy a középkori szóhasználatban *honor* volt sok más, kisebb tisztség is. E tisztségviselőknek is joguk volt az erőszak alkalmazásához, ha azonban, valaki úgy érezte, hogy e jogukat túllépték, magánszemélyként, hatalmaskodásért indíthatott pert ellenük, vagy kezdetett velük szemben másféle eljárást. A modern értelemben vett hivatali visszaélés fogalma ismeretlen volt az egész középkor folyamán, a hatalommal való visszaélést azonban a gyakorlatban nagyon is jól ismerték. A hatalmaskodás volt az a gyűjtőfogalom, amelybe e tettek illeszthetők voltak. A középkori hatalomgyakorlás személyes jellegű volt. Az elvont és szakralizált hatalomra, a szent koronára történő hivatkozás a kormányzás egyszerű, mindennapi esteiben nem kapott helyet. A modern értelemben vett állam fogalmának hiánya vezetett ahhoz, hogy a tisztségviselőket hatalmaskodással vádolták meg az általuk alkalmazott, jogtalanak tartott erőszakért. A következőkben kizárólag a megyésispánok, alispánok és a szolgabírák hatalmaskodásainál követett eljárással foglalkozunk.

A 15. század elején egy törvény is rendelkezett az ispánok igazságtalan bíraskodásáról. Zsigmond király 1421. évi dekrétuma egyetlen *gravamanre* adott választ. Előfordult, hogy az ispánok és az alispánok maguk ellen idézték meg a megyebelieket a megyei törvényszék elé, és ott különféle bírságokat szabtak ki rájuk, „dolgaikban megkárosították és kifosztották” őket – szólt a király elé terjesztett panasz. A királyi rendelet egy nagyon régi jogelv alapján orvosolta ezt. Mivel senki nem lehet ugyanabban az ügyben bíró és felperes egy személyben, ezért az ispánok és alispánok által a megyebéliek ellen indított ügyeket a kúria akkori három bíróságának valamelyike, a királyi különös jelenlét, a nádor vagy az országbíró színe előtt kellett elintézni.¹⁸³²

A megye vezetői által indított pereket tehát a kúrián kellett tárgyalni, hogy ne sérüljön a jogbiztonság, és ne történjék hatalmaskodás. A megyebéliek azonban nem mindig akartak pereskedni, hanem a *honor* birtokosok elleni eljárásnál már megismert módszert használták, és a kancellárián tettek panaszt, ami a király nevében parancsot adott az ispánnak vagy az

¹⁸³¹ AOKI XLII. 769. sz. (293)

¹⁸³² DRH 1301–1457. 240–241. A törvény bevezetőjéből egyértelműen kiderül, hogy a problémát egy *gravamen* vetette fel. A törvény a felek megkárosítását a *spoliare* igével fejezte ki, amelyet a leggyakrabban alkalmaztak a lefoglalásra.

alispánnak, amelyet egy hiteleshely kézbesített ki.¹⁸³³ Éltek természetesen a panaszosok a törvényben leírt módszerrel is, és pert indítottak a hatalmaskodó tisztségviselő ellen.¹⁸³⁴

A hatalmaskodás peren kívüli, királyi megintó paranccsal történő elsimítására nemcsak akkor került sor, ha a hatalmaskodás kapcsolatba hozható volt az uralkodóval, a királyi birtokról indult ki, vagy a király tisztségviselői követték el, hanem bevett módszere volt a magánosok által elkövetett hatalmaskodások megszüntetésének, vagy legalábbis a megszüntetés megkísérlésének. Hogy mennyire volt bevett, azt nem lehet megállapítani. Az azonban bizonyos, hogy e módszerhez mindig ritkábban folyamodtak, mint a hagyományos perhez.

Kezdjük ezúttal is azokkal a tettekkel, amelyekben a királyi birtok érintett volt, ezúttal azonban nem úgy, mint hatalmaskodó, hanem mint elszenvedő. Mondtuk már, a magán szomszédosok ritkábban mertek erőszakot alkalmazni a királyi birtok, mint a szomszéd nemes vagy egyház földjei ellen, de azért ez is előfordult. Indult ilyen ügyben per a kúriában,¹⁸³⁵ de a megyei törvényszék előtt is.¹⁸³⁶

Ha valaki egy *honor* birtokon követett el olyan tettet, amelyet a *honor* birtokos jogtalannak vélt, azt valószínűleg rövid úton megtorolta. Így aztán általában nem a *honor* birtokosok, hanem a királyi birtokok lakói tettek panaszt az uralkodó előtt, és az ő panaszaira született meg a királyi, királynéi megintó parancs.¹⁸³⁷ A parancsokon előforduló, a királyi parancsra utaló kancelláriai jegyzetek azt mutatják, hogy ezek a panaszok időnként valóban eljutottak a király személyéhez is. Akad olyan is, amelyik fenyegető hangnemével nélkülözi a formulákat, és pontosan kiérezhető belőle, hogy a király első dühében mondta tollba a levelet. A Debrecenben időző Zsigmond király előtt királyi parasztok tettek panaszt Kállai Lökös Miklós ellen. Hogy kiket ért sérelem, mikor, hol és hogyan, azt az öt és fél soros levél nem tartalmazta, azonban megparancsolta Kállainak, hogy rögvest jelenjen meg előtte, és hogy tegye jóvá az okozott károkat, mert ha nem teszi meg, a király maga fog arról gondoskodni, hogy jobbágysai nem maradjanak kártérítés nélkül.¹⁸³⁸

¹⁸³³ 1331: AO II. 461. sz. (538); 1401: DL 8623. (ZsO II. 800. sz.) titkos pecséttel. A pecsétre: Bodor, Uralkodói pecsétek, 10. sz. (21)

¹⁸³⁴ 1355: Bánffy oklt. I. 167. sz. (204); 1358: AO VII. 58. sz. (113); 1400: ZsO II. 232. sz. (32); 1405: ZsO II. 3979. sz. (485)

¹⁸³⁵ 1314: AOkl III. 667, 669. sz. (299)

¹⁸³⁶ 1350: AOKL XXXIV. 45. sz. (63)

¹⁸³⁷ 1351: AO V. 313. sz. (515–516); 1358: AO VII. 120. sz. (230) *commissio regine*, a királynő K betűs gyűrűs pecsétjével, DL 51872. (uo. 279. sz. [524–525]) *commissio regie maiestatis*, struccos gyűrűs pecséttel; 1467: DF 253340. (Bánffy oklt. II. 71. sz. [84]) *de commissione domini regis*, a második titkos pecséttel. A pecsétre: Hunyadi Mátyás, a király, 4. 20. sz. (243)

¹⁸³⁸ 1406: DL 56480. (ZsO II. 5042. sz.) titkos pecséttel. A pecsétre: Bodor, Uralkodói pecsétek, 10. sz. (21)

Előfordult, hogy a magán birtokosnak magán birtok elleni hatalmaskodásáért is a királyhoz fordult a sértett.¹⁸³⁹ Hogy ki, miért választotta ezt a megoldást a per helyett, az a panaszos taktikájának rejtett része marad. Néha azért találhatunk rá magyarázatot. A Bánfiak 1399-ben perbe fogták a fehérvári káptalant, mivel a szomszédságban lakó parasztjaik a somogyi Heresznyéről állatokat hajtottak el és gyűjtogattak.¹⁸⁴⁰ Két hónap múlva a káptalan képviselője Csehországban jelent meg a király előtt, tett panaszt a Bánfiak ellen, és íratott a király nevében egy megintó parancsot verés, emberölés és állatok elhajtása miatt.¹⁸⁴¹ Kölcsönös erőszakos cselekedetek történtek tehát a heresznyei határban, csak a káptalan nem perbe fogta a Bánfiakat, hanem királyi parancssal akarta őket elégtételadására szorítani.

Az eredmény ugyanaz volt, mint amit már láttunk a *honor* birtokosok és a királyi vendégek esetében. A hatalmaskodásban az elkövető éppúgy azt gondolta, hogy az ő oldalán áll a jog, övé az igazság, mint a károsult. A király iránti köteles tisztelet addig sohasem terjedt, hogy a birtokos lemondott volna birtokáról. A hatalmaskodó ilyenkor megtagadta a parancs végrehajtását, és közölte, hogy hajlandó perre menni a panaszossal.¹⁸⁴²

A királyi parancssal elégtételadásra történő felszólítás minden bizonnyal olyan régi, mint maga a monarchia, és a módszer mindaddig élt, amíg az újkori államok az igazságszolgáltatást le nem választották az ún. politikai ügyekről.¹⁸⁴³ Első példáját IV. Béla korában találjuk meg, ami azonban a legcsekélyebb támpontot sem nyújthatja ennek az elsimítási módszernek a kialakulására.¹⁸⁴⁴ Kun László kancelláriájából három ilyen parancsot ismerünk. Közülük kettő eredetiben is fennmaradt, mindkettő hátlapjára a király gyűrűs pecsétjét nyomták. Az Anjouk alatt tehát az Árpádoktól átvett több évtizedes gyakorlatot folytatták, amikor a gyűrűs pecsét örére bízták a megintó parancsok kiállítását.¹⁸⁴⁵ III. András neve alatt is kelt ilyen felszólító parancs.¹⁸⁴⁶ E parancsok tartalmilag szoros kapcsolatban vannak azokkal a már említettekkel, amelyekben a panaszos királyi parancs útján kérte, hogy királyi ember tiltsa el a másik felet a birtokfoglalástól.¹⁸⁴⁷

¹⁸³⁹ 1417: Bánffy oklt. I. 383. sz. (553–554); 1434: DL 12651. *commissio propria domini imperatoris*, császári titkos pecséttel, DL 12682. *commissio propria domini imperatoris*, császári titkos pecséttel. A pecsétre: Bodor, Uralkodói pecsétek, 18. sz. (24)

¹⁸⁴⁰ A somogyi konvent oklevelei, 6, 584. sz. (52), 589. sz. (53)

¹⁸⁴¹ ZsO I. 6015, 6207. sz. (667, 691)

¹⁸⁴² 1417: Bánffy oklt. I. 381. sz. (549–551), 383. sz. (553–554), 1418: uo. 386. sz. (559)

¹⁸⁴³ Egy példa 1564-ből: MNL MOL P 707 (Zichy család lt.) 2. cs. 1. s. 6. fasc. 2108. sz. Az adatot Fazekas Istvánnak köszönöm.

¹⁸⁴⁴ 1244 k.: ÁUO VIII. 100. sz. (143) (RA 775. sz.)

¹⁸⁴⁵ Az eredetiben fennmaradt két oklevél: én.: RA 3583.sz. (420) és én.: RA 3595. sz. (423); átfirt: én.: RA 3615. sz. (427).

¹⁸⁴⁶ 1297: ÁUO V. 19. sz. (29) (RA 4134. sz.)

¹⁸⁴⁷ 1353: AO VI. 66. sz. (106–107); 1357: AO VI. 368. sz. (576) és AO VI. 386. sz. (599)

Az eljárás eredményének a megintó parancs nevet adtuk. E parancsok azonban egészen más módon keletkeztek, mint a 15. század végén a vizsgálattal és idézéssel egybekötött megintó bírói parancsok. Az *amonitio* szót nem is találtuk meg egyik általunk idézett oklevélben sem, a király felszólítását egyszerűen parancsnak (*preceptum*) nevezték.¹⁸⁴⁸ Ennek ellenére valószínűsíthetjük, hogy a későbbi kúriai eljárásban kialakult *amonitio* eredetileg a kúrián kívül keletkezett parancsokból vette eredetét, miként a kúria által elrendelt, kézbesítéses idézés általános bevezetéséhez is ez adhatta az ötletet.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁸ 1353: „*vestra celsitudo ad sepefatum magistrum Simonem [ti. a hatalmas foglalóhoz] miserat, ut idem ad preceptum vestre regie maiestatis de dicta possessione se removeret*” AO VI. 66. sz. (106–107)

¹⁸⁴⁹ A kancelláriában kelt királyi parancs, mint egy jogvita elsimítási módszere, elkerülte a jogtörténészek figyelmét, mivel ők csak a peres eljárást rekonstruálták. A kormányzattörténészeket a kancellária vagy a hiteleshelyek formális tevékenysége érdekelte, nem pedig az ott elintézett ügyek tartalma, így ezt az eljárást eddig nem írta le a történelmi kutatás.

18. Felmentés királyi szolgálatban elkövetett hatalmaskodás alól

A középkori magyar királyok, hasonlóan más korabeli uralkodókhoz, nem tartottak fegyverben akkora állandó hadsereget, amely alkalmas lett volna egy nagyobb lázadás leverésére. A külföldi támadást kivédő, vagy a külföldre induló magyar hadsereg zömét a nemesek tették ki, és nemesekből kerültek ki belháború idején a királytól elforduló és a hűségén megmaradó seregek is. A 15. században nagy változások történtek. Az 1440-ben kezdődött zavaros időkben V. László pártján álltak ugyan bárók és nemesek, ütőképes hadserege azonban zsoldosokból állott, és az önállóan politizáló Cillei család is zsoldosokkal biztosította hatalmát.¹⁸⁵⁰ A Mátyás király elleni 1471-es felkelés hadi eseményeit az országba nyomuló, lengyel szolgálatban álló zsoldosok vitték véghez.¹⁸⁵¹ A kései középkor fejleményei azonban nem vetíthetők vissza a korábbi évtizedekbe, évszázadokba.

Zavaros időkben a király pártján maradók ugyanazt tették, mint a lázadók. Megtámadták a hűtlen nemest és fegyveres familiárisait, feldúlták birtokát, amelyet egy időre meg is szálltak, elfoglalták várát, kastélyát, igyekeztek a lázadókat elfogni vagy megölni. Ezek a cselekmények nem mindig kötődtek egy csatához, abban sem lehetünk biztosak, hogy mindig egy hadmozdulat része lett volna a hűtlenek birtokainak feldúlása. A tettek semmiben nem különböztek azoktól, amelyeket a nemesek a saját érdekükben végzett hatalmaskodásokkor követtek el. A király győzelme részben e cselekményeknek volt köszönhető.

A zavaros idők elültével azonban politikai megoldást kellett találni a konfliktusra. A felkelők egy része amnesztiát kapott, családtagjaik pedig megtarthatták birtokaikat. Alighogy konszolidálódott a helyzet, az egykori hűtlenek, vagy rokonaik pert indítottak annak a királynak a bíróságai előtt, aki ellen ők maguk vagy a velük egy nemzetségből valók a minap még fegyvert fogtak. A vád az ellenük elkövetett hatalmaskodás volt. Keresetükben természetesen hallgattak arról, hogy e tettekre azért került sor, mert ők vagy rokonaik hűtlenek lettek uralkodójukhoz.

Húsz évvel az események után, 1338-ban két Hont és Heves megyei család pereskedett egymással. Túri Mike azért fogta perbe Rédei Keményt, mert az a szabad úton haladó testvérét elfogta és megölte. Mike ugyan hozzátette panaszához, hogy fivére a király hűségén volt, és semmi bűnt nem követett el, de Rédei ezt a leghatározottabban visszautasította.

¹⁸⁵⁰ Pálosfalvi, Vitovec János, 470.

¹⁸⁵¹ Tringli, Az újkor hajnala, 59.

Szerinte a Túri család általa megölt tagja Csák Máté pártján állt, és társaival együtt feldúlta az ő birtokát, lányokat és asszonyokat rabolt ki, és az egyik atyafiát megölte. A királyi jelenlét törvényszéke mindkét fél részére tanúbizonyítást rendelt el.¹⁸⁵²

Az ilyen perek egyáltalán nem voltak ritkák. Többnyire épphogy elült a csatazaj, máris pert indítottak a rokonok vagy maguk a kárvallottak. Joguk volt ehhez. A zavaros időkben a királyi hűségén kitartó nemesek nem kötelek engedelmisséggel tartozó katonák, hanem a király iránt kötelek hűséget tanúsító, de saját tetteikért felelős személyek voltak, akiket perelni lehetett az általuk elkövetett jogtalanságokért. A király azonban nem engedhette meg, hogy a hűségén megmaradóknak azért kelljen pereskedniük, mert a legnehezebb napokban kitartottak mellette, azt pedig végképp nem, hogy egy perben esetleg el is ítéljék őket.

Ha valaki megtudta, hogy egykori ellenfele pert kezdett ellene, a királyhoz fordult segítségért. Előadta, hogy ő az uralkodó oldalán harcolt a zavaros időkben, és ezalatt sok jogtalanságot vitt véghez, a király pedig ezek után kegyelmet gyakorolt. A kegyelmi rendelet két fő részből állott: felmentésből és egy parancsból, amely az ország összes számba jöhető bírájának szólt, hogy ezek miatt a tettekért ne vonják felelősségre a király hívét. A parancs, akárcsak más királyi parancsok, tartalmazott egy nagyon egyszerű *sanctios* formulát is, amely arra intette a bírakat, hogy ne merészeljenek másként tenni. A kegyelemlevél személyre szabott volt. Az összes számba jöhető bírót felsorolták, néha külön kiemelték azt, aki előtt a per már elkezdődött, vagy várható volt, hogy előtte fogják az ügyet tárgyalni.

Az országos szokások nem engedték meg, hogy a királyi szolgálatban elkövetett hatalmaskodások – még ha a trón fennmaradása érdekében is vitték őket véghez – automatikusan büntetlenek maradjanak. A középkori magyar jogfelfogás csak egyféle háborút ismert, azt, amelyet egyik uralkodó a másikkal viselt, a belháború fogalma azonban ismeretlen volt számára. A zavaros időkben a nemesek egymással szemben magán erőszakot alkalmaztak, amely vagy törvényes volt nem, ez utóbbi esetben pedig hatalmaskodásnak minősült. Ha a zavaros idők lezárultak, a királyok nem általános amnesztiában részesítették a híveiket. Mindenkinek magának kellett az uralkodótól kérnie, hogy tiltsa meg az ellene folyó eljárást.

A királyi szolgálatban, a hűtlenek ellen elkövetett tettek egyenkénti megbocsátása először Kun László korában fordult elő. A király a későbbi Kállai család férfijait mentesítette a Csák

¹⁸⁵² „*Jacobum fratrem suum uterinum inter Hothwan et Kwkyus in via publica in fidelitate domini regis procedentem captivasset et in ipsa captivitate culpis suis non exigentibus interfecisset*” DL 60970. (AOkl XXII. 346. sz.)

nemzettség néhány tagja ellen elkövetett cselekedetek következményei alól.¹⁸⁵³ Az erről szóló oklevél minden olyan fontos részt tartalmaz, melyekkel a későbbi hasonló kegyelemlevelekben találkozunk. III. András oklevelei csak annyiban térnek el ettől, hogy a király azt is kijelentette, hogy az ő parancsára követték el tetteiket hívei.¹⁸⁵⁴ Az I. Károly király uralkodásának elején dúló belháborúk lezárulta után sorozatban állította ki a kancellária a hasonló okmányokat. A béke első esztendejében, 1323-ban az egykori hűtlenek, illetve rokonaik azonnal megindították pereiket a király hívei ellen, Károly király pedig mentesítette őket, és megtiltotta bírónak, hogy ítélkezzenek felettük.¹⁸⁵⁵ Az 1403-as Anjou-párti felkelés leverése után sem kellett sokáig várni arra, hogy az egykori hűtlenek megjelenjenek a kúria előtt, és perbe fogják Zsigmond király híveit, miként arra sem, hogy az *aulát* felkeressék a Zsigmond mellett harcolók, és az uralkodó a titkos kancellária útján rendre felmentse őket.¹⁸⁵⁶ Másfél évtizeddel később, 1419-ben Dolhai Bogdánnak, aki annak idején Tódor podóliai herceg oldalán küzdött a felkelők ellen, már meg kellett érnie, hogy valamelyik bíróság el is ítélte tetteiért. Zsigmond király azonban a meghozott ítéletet megsemmisítette.¹⁸⁵⁷

A történelmet a győztesek írják, szokták mondani. Károly és Zsigmond király udvarában valóban mindent megtettek azért, hogy a királlyal szembefordulókat az ország kegyetlen pusztítóiként tüntessék fel.¹⁸⁵⁸ Ugyanennek a kancelláriának talán ugyanazok a jegyzői azonban megörökítették azokat a cselekményeket is, melyeket a király hívei követtek el a lázadók ellen. Nem tehettek másként, a jog követelte meg tőlük. A *notariusok* azonban nem mechanikusan írták a kegyelemleveleket. Személyenként változó „büntetteket és jogtalanságokat” soroltak fel minden egyes esetben. Ráadásul ezt a listát valószínűleg maguk a kegyelmet kérők állították össze, és tették a kancelláriai jegyző elé. Ezekből a változatos bűnlajstromokból egyértelműen kitűnik, hogy semmi különbség nem volt Csák Máté és I. Károly, Kis Károly és Zsigmond híveinek módszerei között.

¹⁸⁵³ 1289: ÁUO IX. 407. sz. (556–557) (RA 3532. sz.), ugyanerre az ügyre vonatkozik: uo. IX. 408. sz. (557) (RA 3533 sz.) Az eseménysorozatra: Zsoldos, IV. László és a Kállaiak, 81.

¹⁸⁵⁴ 1297: „*de nostro precepto*” Fejér CD VI/2. 82-83. (RA 4151 sz.); 1300: „*ex nostro mandato et precepto*” HO VI. 341. sz. (462) (RA 4332. sz.)

¹⁸⁵⁵ 1323: „*de gratia speciali*” DL 91241. (AOKI VII. 150. sz.); 1323: Fejér CD VIII/ 2. 194. sz. (425–426) (AOKI VII. 272. sz.); 1327: „*de gratia speciali et de plenitudine nostre potestatis*” DL 61175. (AOKI XI. 120. sz.); 1327: „*de regie potestatis plenitudine*” Bánffy oklt. I. 61. sz. (58–59) (AOKI XI. 217. sz.); 1328: „*ex speciali gratia et plenitudine regie potestatis*” DL 101669. (AOKI XII. 147. sz.); 1329: „*de gratia speciali*” DL 70154. (AOKI XIII. 642. sz.); 1329: HO II. 48. sz. (62) (AOKI XIII. 647. sz.); 1335: DL 57301. (AOKI XIX 490. sz.)

¹⁸⁵⁶ 1404: „*de plenitudine nostre regie potestatis*” DL 83482. (ZsO II. 33328. sz.) „*commissio propria domini regis*”, titkos pecséttel; 1404: „*de plenitudine nostre regie potestatis*” DL 70738. (ZsO. II. 3525. sz.), titkos pecséttel; 1406: DL 70757. (ZsO II. 4754. sz.) „*relatio Johannis prepositi Quinqueecclesiensis*”, titkos pecséttel; 1408: Ocskai okmt. 108. sz. (180-181) titkos pecséttel; 1409: DL 83516. (ZsO II. 6526. sz.) „*propria commissio domini regis*”, tikos pecséttel

¹⁸⁵⁷ 1419: ZsO VII. 101. sz. (56)

¹⁸⁵⁸ Csukovits, Az Anjouk II., 160.

Károly király udvarában néha előfordult, hogy bizonyos tetteket kivettek a megbocsátandó cselekedetek közül. A két megbocsáthatatlan bűn a gyilkosság és a birtokfoglalás volt.¹⁸⁵⁹ Egyébként azonban a gyilkosságon át, a csonkításig és a gyújtogatásig mindent megtalálhatunk a megbocsátott tettek között. Némi magyarázatra talán csak a templomok és temetők feltörése szorul. A templomot és az azt körülvevő, fallal övezett temetőt menedékként használták a megtámadottak, akik itt tárolták gabonájuk és más terményeik egy részét is. A kegyelem nemcsak a tettek végrehajtójára terjedt ki, hanem utódaira és familiárisaira is. Az utódok számára azért kellett kegyelmet kérni, mert a hatalmaskodási per örökölhető volt.

I. Károly király kancelláriájában annyi változás történt a III. András alatti gyakorlathoz képest, hogy eltűnt az a formula, mely szerint a hatalmas tetteket a király parancsára vitték véghez és a királyi „különös kegyből” való megbocsátás lépett a helyébe. A két kifejezés gyakorlatilag ugyanazt jelentette. Ha a valaki a király parancsára hajtott végre erőszakos tettet, akkor ellene éppúgy nem lehetett pert indítani, mint ahogy a király ellen sem lehetett. A különös kegyet nem úgy értették, hogy rendkívüli és igen ritka kegyet gyakorolt az uralkodó, hanem úgy, hogy a király az ítélet előtt beavatkozott a bírói eljárásba, és megakasztotta azt, ha pedig már megszületett az ítélet, teljesen eltörölte. A per végén adhatott volna kegyelmet az elítéltnak, azt is *gratianak* hívták, de az nem lett volna különös kegyelem, a pervesztesnek félnek pl. jóvátételt kellett volna fizetnie. A különös kegy mellett nagyon hamar megjelent a királyi teljhatalom, mint a rendelkezés forrása. A két formula néha egymás mellett állt, néha csak az egyik szerepelt az oklevélben. Egymást kiegészítő, egymást támogató és magyarázó, többtagú szóösszetételt láthatunk alkalmazásukkor. A szokás fölé a király csak a különös hatalmánál fogva emelkedhetett, márpedig a hatalmaskodó perbe fogása, és a részéről adandó elégtétel ősi szokás volt, melyet csak így lehetett meggátolni.¹⁸⁶⁰ Az I. Károly alatt bevezetett szóhasználat élt tovább Zsigmond király udvarában is.

Találkozunk olyan esettel is, amikor nem a hűtlenek ellen követett el valaki hatalmaskodást, hanem csupán a király által reá bízott feladatot végezte túlzott buzgalommal. A zendülő bárók leverése után az 1320-as évek második felében I. Károly a zavaros idők alatt idegen kézre került egykori királyi birtokok visszaszerzésére adott utasítást. Sorra küldte ki vidékre báróit és a királyi udvar más tagjait, hogy írják össze, és szerezzék vissza a királyi jószágokat.

¹⁸⁵⁹ „*exceptis dumtaxat omicidiis et possessionum occupationibus*” DL 61175. (AOkl XI. 120. sz.); „*exceptis hominum interfectionibus et possessionum occupationibus*” Bánffy oklt. I. 61. sz. (58–59) (AOkl XI. 217. sz.); „*exceptis possessionum occupationibus*” DL 101669. (AOkl XII. 147. sz.)

¹⁸⁶⁰ Holub, *Ordinaria potentia*; Bónis, *Középkori jogunk*, 72, 80; Teke, *A dekrétum fogalma*, 213; Kubinyi, *A Mátyás-kori államszervezet*, 54; Csukovits, *Az Anjou-kori intézményi újítások*, 41.

Közéjük tartozott Zalaszegi Pál mester is, akit az udvarnokok és az udvarnokföldek visszaszerzésére rendeltek ki. Zalaszegi kemény kézzel fogott munkájához, mert ennek során annyi „büntettet és jogtalanságot” követett el, hogy a hűtlenek ellen fellépőkhöz hasonló módon kapott kegyelmet 1329-ben.¹⁸⁶¹

Semmi sem ad a hatalmaskodásokra olyan pontos magyarázatot, mint ez, a korábban bemutatott szokásokhoz és jelenségekhez képest szűk körben és csak ritkán alkalmazott elsimítási módszer. A királynak és a tőle függő megyéknek, uradalmaknak nem volt akkora állandó fegyveres ereje, amely képes lett volna a belső rendet maradéktalanul fenntartani. A király és alattvalói közti viszony nem egy elvont hatalomfogalmon, hanem a személyes viszonyon alapult. A király iránti hűség és hűtlenség mellett ismerték ugyan az ország szent koronája iránti hűséget és a hűtlenséget is, a király és korona szolgálata mégis személyes volt.¹⁸⁶² Az uralkodó szolgálata mindenkire nézve kötelező volt, ez a szolgálat azonban nem volt modern értelemben közjogiasabb, mint az élet minden más területén megnyilvánuló, modern értelemben vett magánjogi viszonyrendszer. Nem volt közjogiasult erőszak, és nem volt közjogiasult erőszakszervezet sem. Ennek megfelelően csak a magán erőszak rendszere érvényesülhetett a király szolgálatában is. Ezért, ha ennek jogosságát vitatta valaki, akkor hatalmaskodásnak nevezte, és a jog is hatalmaskodásnak tartotta azt.

¹⁸⁶¹ HO II. 48. sz. (62) (AOkl XIII. 647. sz.) Az udvarnok- és várföldek I. Károly 1320-as évekbeli visszavételére: Székely, A parasztság és a feudális állam, 56; Zsoldos, A szent király szabadjai, 163; Kis, A királyi szolgálónépi szervezet, 172; Csukovits, La pratique de l'enquête, 494. A királyi földek időről időre történő felülvizsgálatának és visszavételeinek valamint a nyugat-európai *inquisitio* kapcsolatára: uo. 502.

¹⁸⁶² Eckhart, A szentkorona-eszme, 78.

19. Egyezés

A hatalmaskodási ügyekben felmerült összes elsimítási módszer végső célja az egyezés volt. Akkor is igaz ez a kijelentés, ha találkozunk megátalkodott pereskedőkkel, akik mindenképpen ellenfelük vesztét akarták, és akkor is, ha a királyi hatalom néha politikai céljaira használta a hatalmaskodók elítélését. Öt évszázadon keresztül a hatalmaskodás normális elsimítási módszerének az egyezés számított, ha másként nem, hát úgy, hogy rászorították a peres felet vagy a peres feleket a békére. A béke az elkövetkezendő oldalakon mindig az egyezés szinonimája lesz.

Családi és hiteleshelyi levéltárainkban százával találhatók egyezséglevelek. Ezeknek az okleveleknek a túlnyomó többségét jól begyakorlott formulák szerint fogalmazták meg. E visszatérő fordulatok azonban nem feledtethetik a mögöttük megbúvó sokszínűséget. Miként nem volt két egyforma hatalmaskodás, nem született két egyforma egyezés sem, még akkor sem, ha egyezségleveleink szövegében sokszor csak a nevek és a dátum a változó, a szövegezés teljesen egyforma.¹⁸⁶³

A latin szóhasználat igen változatosan tudta kifejezni az egyezséget: a szerződés (*contractus*), rendelés, sőt különös rendelés (*dispositio specialis*), megegyezés (*compositio*), baráti megegyezés (*compositio amicabile*)¹⁸⁶⁴ szavakat, kifejezéseket használta rá.¹⁸⁶⁵ A béke üdvössége és az egységes egyetértés (*propter bonum pacis et concordie unionem*) volt az cél, ami miatt egyezésre jutottak a felek.¹⁸⁶⁶ Mivel a bírói ítélet és a felek között kötött békesség egyforma súlyú volt, a bírák még közvetlenül a pernek az ítélethozatal előtti szakaszában is egyformán feladatuknak tekintették az ítélet kimondását és a felek közti egyezés közvetítését. IV. Béla egy hosszú ideje húzódó perben arra utasította a bírakat, hogy az ügyet akár ítélettel, akár baráti egyezséggel döntsék el, mert inkább akarja a perek elintézését, mint a halogatásukat.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶³ Hajnik, A magyar bírósági szervezet és perjog, 406.

¹⁸⁶⁴ 1303: „*per amicabilem compositionem proborum hominum*” RDES I. 177.sz. (101.); 1329: „*per amicabilem compositionem proborum virorum ad talem pacis et concordie devenissent*” AO VII. 269. sz. (508)

¹⁸⁶⁵ 1449: „*ad talem contractum et dispositionem specialem inter se perpetuo duraturam devenissent et devenerunt*” „*premissam dispositionem et compositionem ac contractum*” Ub. Siebenbürgen V. 2677. sz. (274–276)

¹⁸⁶⁶ 1214: „*pro bono pacis*” ÁUO I. 66. sz. (133) az oklevél hamis; 1302: „*propter bonum pacis*” CDES I. 86.sz. (64); A „*propter bonum pacis et concordie unionem*” kifejezést lásd még: 1302: DL 103252. (AOKI I. 261.sz.); Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 61. sz. (100), 103. sz. (63), 104. sz. (64); 1323: DL 86954.

¹⁸⁶⁷ 1266: „*nos igitur lites expediri potius, quam protelari volentes... commisimus iniungentes, ut ipsam causam iudicio vel compositione amicabile terminarent*” DF 200019. (Fejér CD IV/3. 326)

Az egyezség nemcsak a pert zárta le, hanem mindenféle vitát és ellentétet is. A békét többnyire per előzte meg, de per nélkül is megegyezésre lehetett jutni, azaz egyezsége léphettek a felek anélkül, hogy rendes bírúk előtt pert indítottak volna. Nem lehet pontosan megítélni, hogyan változott a bírói eljárás nélkül és aközben született egyezségek aránya a középkor folyamán, az egyezséglevelekben ugyanis a felek sokszor nem utaltak a már megkezdett perre, amikor békét kötöttek egymással. A középkor végén a hatalmaskodás elsimításának normális módja a per közben történő egyezség volt. A pereskedők egyezsége kétféleképpen történhetett: a rendes bíró beavatkozása nélkül, vagy a bíró közreműködésével. Az egyezségről hiteles oklevelet állítottak ki, amelyet vagy egy hiteleshely, vagy az a bíróság készített és pecsételt meg, amely előtt korábban a per folyt. A bírói beavatkozás nélküli egyezségek ügyében kelt hiteleshelyi oklevelek a bevallások formuláit követték. A középkor végén nem lehetett kiegyezni, egyáltalán bármiféle egyezsége jutni, békelevél nélkül. A békesség írásba foglalása nélkül a béke érvénytelen volt.¹⁸⁶⁸ Az egyezség nemcsak a hatalmaskodási ügyek végére tett pontot, más ügyekben és más perekben is kötöttek ilyet.¹⁸⁶⁹ Mi azonban csak a hatalmaskodásoknak véget vető egyezségeket vizsgáljuk. Miként eddig sem tettük, ezután sem foglalkozunk az egyházi bíróságok előtt kötött békékkel.¹⁸⁷⁰

A legegyszerűbb egyezségi típus a károsult fél egyoldalú nyilatkozatát jelentette: a károsult avagy ügyvédje megjelent a bíróság vagy a hiteleshely előtt, és kijelentette, hogy ő minden olyan tettel, amelyet az oklevélben megnevezett személyek ellene elkövettek, felmenti az illetőket.¹⁸⁷¹ Az erről szóló oklevél lakonikusan rövid volt. Azt, hogy per folyt a két fél között, a szöveg általában nem, csak az árulja el, hogy a bevallást bíróság előtt tették. A hatalmas tettek felsorolása azonban nem volt mechanikus, gondosan igazodott a panaszban már korábban előadott tettekhez. Az, hogy a panasszal megegyező tettek szerepeljenek itt, mindkét fél érdeke volt. A felperes csak a felsorolt cselekményekről adott felmentést, egy másik hatalmaskodás során elkövetett más tettekről nem, az alperesnek pedig tudnia kellett, hogy minden olyan tettet megbocsátották neki, amely a panaszban szerepelt. A késő középkori oklevelek többtagú, összeforrott szókapcsolattal fejezték ki a felmentést. A panaszos – valójában többnyire már felperes – nyugtatta és feloldozta a tetteseket, sőt meg is bocsátott nekik. A kifejezéshez tartozó igealakok kétszer, mégpedig kétféle igemódban szerepeltek az iratban, ezzel is kifejezve a felmentés befejezettségét: egyszer a bevallásoknál

¹⁸⁶⁸ 1514–1516. kúriai döntvények: „*compositio aliqua sine litteris compromissionalibus facta cassabitur et viribus destituetur*” Kovachich, *Notitae praeliminaries*, 404.

¹⁸⁶⁹ Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, *Formulae*, 162. sz. (244), 173.sz. (253),

¹⁸⁷⁰ Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, *Formulae*, 134. sz. (230), 470. sz. (432)

¹⁸⁷¹ Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, *Formulae*, 160. sz. (243), 184. sz. (261) Az előbbi a kúria, az utóbbi hiteleshely előtti bevallás.

szokásos függő beszédnek megfelelő *coniunctivusban*, egyszer pedig *indicativusban*. A bevallást felvevő írnok csak az előtte elhangzott kijelentésről adhatott számot, ezt hitelesíthette az autentikus pecséttel, ezért használták a *fassiokban* a bevallás valóságtartalmától távolságot tartó függő beszédet. Ezúttal azonban a kijelentés maga volt a tett: a bevallást tevő egykori károsult nemcsak állította, hogy feloldozta a hatalmaskodót, hanem valóban fel is oldozta a bevallás megtételével.¹⁸⁷²

Ezt a nyilatkozatot régi magyar nyelven *menedéknek*, a róla szóló iratot *menedéklevélnek* mondták, latinul *expeditoria* volt a neve.¹⁸⁷³ Látszólag bárki vitathatná, hogy miért neveztük ezt az egyoldalú nyilatkozatot egyezégnak, miközben szó sincs bennük két fél közt született megegyezésről. A forma azonban nem fedheti el a tartalmat, márpedig minket ezúttal is a tartalom érdekel. Elképzelhetetlen, hogy bárki is ilyen nyilatkozatot tett volna anélkül, hogy előtte ne tárgyalt volna a hatalmaskodóval, talán még egy egyszerű szóbeli egyezsére is jutott vele. Egy ilyen *menedék* kiállításának számtalan oka lehetett, amelyek felsorolásakor csak a képzelőerőnkre hagyatkozhatunk. Ez volt a legolcsóbb tarifájú oklevél a hiteleshely előtt, és e bevallás járt a legkevesebb gonddal. A szóban kötött egyezés részleteibe a felek nem akarták beavatni az illetékteleneket, számukra elég volt annyi, hogy ennek az oklevélnek a felmutatásával a pert a bíróság megszüntette vagy fel sem vette. Ha több hatalmaskodó ellen indult per során kiderült, hogy valamelyik alperes valójában nem volt részese a tetteknek, akkor így volt a legegyszerűbb kivenni a perből. Ha kiderült, hogy a hatalmaskodást valójában nem a földesúr és tisztartója, hanem a jobbágyok és a familiárisok saját szakállukra követték el, akkor is így lehetett gyorsan pontot tenni a perre, miként akkor is, ha a felperes rájött, hogy bizonyítékai kevesek ahhoz, hogy pereskedjék. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a *menedéket* adót a hatalmaskodó részéről fenyegetés érte, hogy jobb lesz, ha nem kezd pert ellene, mert megütheti a bokáját. Mindeme lehetőségek csak cseppek az élet kimeríthetetlen tengeréből.

Az efféle *menedékekből* néha kiderül az is, mi vezetett el megszületésükhöz. Utalnak bennük egy-egy nagyhatalmú közbenjáróra, akinek békességre intő felszólítása elől nem volt tanácsos kitérni, akárcsak a fogott bírák döntésére. Hogy ez utóbbiak miként simították el az ügyet, az már nem tartozott a bíróságra, az a két fél dolga volt, ezért beérték ennyivel is az ügy

¹⁸⁷² „*quittos, expeditos et modis omnibus absolutos reddidisset et commisisset, immo reddidit et commisit*” szolt a formula

¹⁸⁷³ 'expeditorialis', 'expeditorius' LLMAeH, 'menedék'OkISz; 'menedék', 'menedéklevél' 'menedékség' SzT szócikkei; Kovács, Magyar jogi terminológia, 168. A Magyi-féle formuláskönyvben mindegyik oklevélminta fölött az *expeditoria* titulus áll. A magyar oklevéltárak 19. századi kiadói nyugtának nevezték az oklevéltípust, joggal, hiszen a bevallást tevő biztosította a másik felet, hogy nincs vele szemben követelése, csak ezúttal nem pénzösszeg, hanem egy tett volt a nyugta tárgya.

lezárását. A részletesebb menedéklevelek formailag egyoldalúak voltak ugyan, azonban már két kijelentést tartalmaztak: a felperes megszüntette a pert, és nyugtatta az alperest vagy az alpereseket a hatalmaskodásról. A hatalmaskodás és a per egyformán a béke ellensége volt, ahhoz hogy az létrejöjjön, mindkettőnek véget kellett vetni.¹⁸⁷⁴

*Menedék*nek hívták azt is, ha formailag két fél vallomását foglalták ugyan írásba, valójában azonban továbbra is csak a felperes egyoldalú nyilatkozatáról volt benne szó, ő adott *menedéket* az alperesnek.¹⁸⁷⁵ Az ilyen menedéklevél érdemi részét a *vinculum* – régi magyar nevén *kötél* – zárta, annak kikötése, hogy mekkora büntetést fizet a felperes vagy az utóda, – többnyire még a perbelépés előtt –, ha a hatalmaskodás ügyében újra kezdené a pert.¹⁸⁷⁶ A *kötél* is sokféle lehetett. Néha, biztos, ami biztos, nem csupán a per indítását, hanem már annak emlegetését is elégséges oknak tekintették arra, hogy megzavarja a megkötött egyezséget, így a kötéلبen vállalt összeget ez által (*eo facto*) követelni lehessen a felperesen vagy utódain.¹⁸⁷⁷ A *kötél* nagysága hatalmaskodási perekben általában a felperes vérdíjával egyezett meg. Gyakran előfordult azonban, hogy a felperes nem meghatározott összeg fizetését, hanem pl. patvarkodásban vagy hatalombajban való elbukást vállalt magára.¹⁸⁷⁸

A kölcsönös hatalmaskodások kölcsönös megbocsájtásáról szólt és a két fél együttes bevallásából született meg a kölcsönös *menedék*. Ez már nemcsak a felperes, hanem mindkét fél nyilatkozatát tartalmazta, ugyanis mindketten *menedéket* adtak egymásnak. Az ilyen béke tartalmazhatta az addig kelt peres oklevelek kölcsönös hatályon kívül helyezését is.¹⁸⁷⁹ A kétoldalú nyilatkozatok mindkét fél kötelezettségeiről szóltak, az egyezséglevél pedig mindkettőt tartalmazta: az alperes elégtételt adott (*contentum fecisset*), a felperes pedig felmentvényt a hatalmas tetről.¹⁸⁸⁰ Hogy utóbb ne keletkezzen félreértés arról, miféle cselekedeteket simítottak el a felek, rendszeresen hozzátették a felsoroláshoz, hogy csak az egyezés megkötéséig elkövetettekre vonatkozik a megbocsátás. Ha tehát a hatalmaskodó újra kezdte erőszakoskodását, a korábban megkötött *menedék* arra már nem volt érvényes. A két fő

¹⁸⁷⁴ *Expeditoria super nece*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 188. sz. (263). Egy egyszerűbb menedék végítélet után: somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 67v–68r

¹⁸⁷⁵ 1504: Bánffy oklt. II. 317. sz. (393–394)

¹⁸⁷⁶ 'kötél' szócikk, Okl Sz; Gl; Kovács, Magyar jogi terminológia, 167.

¹⁸⁷⁷ *Expeditoria super mortem seu necem*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 198. sz. (271)

¹⁸⁷⁸ Patvarkodás: *Executoria ratione actuum potentiariorum*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 359. sz. (348). Hatalombaj: uo. 175. sz. (255).

¹⁸⁷⁹ *Sequitur expeditoria super universis causis*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 9. sz. (161–162), *Expeditoria*, uo. 370. sz. (354); 1479: Perényi lt. 589. sz. (284); 1487: uo. 611. sz. (292–293)

¹⁸⁸⁰ 1271-ből: HO I. 42. sz. (54–55). Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 108. sz. (68–69)

tartalmi ponthoz harmadikként a változatos tartalmú kiegészítő rendelkezések csatlakoztak.¹⁸⁸¹

A gyorsan tető alá hozott egyezséget gyorsan fel is bonthatták.¹⁸⁸² A per közben született békékben néha beszámoltak arról is, hogy meddig jutott a per, és hol szakították azt meg a megegyezéssel. Mivel egyezséget a per minden szakaszában lehetett kötni, ezért aztán a békelevelek is a per legkülönbözőbb szakaszaiban kötött egyezségekről tudósítanak. Általában a per egy jelentős fordulópontjánál, akkor, amikor a felek olyan bizonyítás előtt álltak, amely már jelentősen befolyásolhatta a per kimenetelét, szakasztották meg a pert, és jutottak egyezségekre, pl. közös vizsgálat elvégzése vagy perdöntő eskü letétele előtt.¹⁸⁸³ Ha az alperesnek kellett volna tisztító esküt tennie, akkor a felperes elengedte az eskü letételét.¹⁸⁸⁴ Az ítélet utáni egyezségekre otthon, a közeli hiteleshely előtt is sor kerülhetett.¹⁸⁸⁵ A győztes felperes felmentette a peresztes alperest az ítélet terhétől (*super onere sententiali*), az pedig pl. visszabocsátotta az elfoglalt birtokot.¹⁸⁸⁶ Az ilyen egyezés a két fél ügyét elsimította ugyan, de a bírósággal való kiegyezés még hátra volt.

A per közbeni egyezségek két szakaszban is történhettek. Először, nevezzük ezt előkészületi szakasznak, a felek kijelentették, hogy készek kiegyezni egymással, és ügyüket, ügyeiket fogott bírák döntése alá bocsátani. Ez volt a legfontosabb része az előzetes egyezésnek. Ezután megegyeztek a fogott bírák számában, a fogott bírói döntés időpontjában és helyében, esetleg részletesebben szabályozták a fogott bírói szék működésének feltételeit, majd a *kötél* zárta az egyezséget: mi vár arra, aki nem fogadja el a fogott bírói testület döntését.¹⁸⁸⁷ A második, érdemi szakaszban történt a hatalmaskodás elsimítása. A fogott bírák megtárgyalták az ügyet, kihirdették döntésüket, majd a felek nyilatkoztak arról, hogy elfogadják-e a döntést vagy sem. A két különböző szakasz mindegyikéről oklevél készült. Szinte minden esetben mindkét fél tett bevallást vagy mindkét fél nevében tettek bevallást egy hiteleshely vagy a bíróság előtt. Az így kiállított hiteleshelyi oklevelet bemutatták a bíróságnak. Az első fázisban

¹⁸⁸¹ Ezt általában a „*tali obligatione mediante*” formula vezette be, míg a „*tali conditione mediante*” a békepontok részletes felsorolásának kezdetét jelentette. 1304: AO I. 66.sz. (72); 1425: DF 248515.

¹⁸⁸² Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 314. sz. (329–330), „*hactenus*” *Expeditoria super satisfacione actuum potentiariorum* uo. 358. sz. (347–348), „*super universis causis... usque ad huc tempus sibi invicem illatis*” *Expeditoria* uo. 370. sz. (354)

¹⁸⁸³ Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 49.sz. (30); Magyi-féle formuláskönyv, uo. 358. sz. (347)

¹⁸⁸⁴ *Compositionales in facto relaxationis juramenti per actorem factae et sic sequitur*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 175. sz. (254–255)

¹⁸⁸⁵ *Super compositione expeditoria*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 49v

¹⁸⁸⁶ *Super arbitriva dispositione*, Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 313. sz. (328–329)

¹⁸⁸⁷ *Obligatoria causarum manibus proborum submissa cum vinculo facta*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 36v; 1509: Perényi lt. 740. sz. (362)

kiállított oklevél perhasztó hatályú volt, a másodikkal megszűnt, azaz leszállt a per.¹⁸⁸⁸ Két szakaszcól beszélünk ugyan, amely a ránk maradt okleveles források alapján rekonstruálható, a valóságban azonban némely esetekben ennél jóval több egyeztetés történt, és ezek során csak lassan született meg a végül pár sorban összefoglalt egyezés. Feleségek, leány- és férfirokonok, szomszédok, familiárisok, papok informális megbeszélései egészen biztosan nagy súllyal estek latba az egyezségek tető alá hozatalakor, forrásaink azonban csak az írásba foglalt eredményről szólnak, arról, aminek később jogi jelentősége lett.

A fogott bírói ítélet szabályosan kitűzött tárgyaláson született meg. Előre megbeszélte helyen és időpontban jöttek össze a fogott bírák és a felek. Miként a hadakozó felek semleges területen, vagy még gyakrabban határon folytatják tárgyalásaikat, úgy a fogott bírák is gyakran békítették ki a hatalmaskodó feleket olyan helyen, amely egyik fél uralma alatt sem állott. A kölcsönös bizalmatlanságnak ugyanis mindaddig helye volt, amíg a békét meg nem kötötték; egyik fél sem lehetett biztos abban, hogy a másik nem tervez-e újabb erőszakos cselekedetet ellene. A bártfaiak és a Kapiak Eperjesen simították el a tulcsigi vámon történeteket 1426-ban.¹⁸⁸⁹ Két Pest megyei família, a Péceliek és a Sőregeik ügyét Bicskén hallgatták meg a fogott bírák valamikor az 1470-es években.¹⁸⁹⁰ A fogott bírák általában egyetlen napon meghozták ítéletüket.

Az egyezséglevelek alig árulnak el valamit a fogott bírói ítélet megszületéséről, a fogott bírák gyülekezetének eljárásáról. Biztosan nagyon nagy volt a különbség a választott bíróságok között. Nem volt mindegy, hogy a fogott bírák közül hányan tudtak írni-olvasni, és mennyire voltak járatosak a jogban. A középkor végén a fogott bírák már nemcsak meghallgatták a feleket, hanem néha megvizsgálták okleveleiket is. Korántsem az összeset. Azt ugyanis a felek néha már az előkészületi szakaszban kikötötték, hogy az addig egymás ellen kelt okleveleik érvénytelenek lesznek. Ide értették a hivatalos bíróság előtt bemutatott és az általa kibocsátott vizsgáló, idéző, megintő és más leveleket, akárcsak a bíróság ítéletlevelét. Mindezekre a fogott bírácoknak nem volt szükségük, hiszen őket nem kötötték a peres szokások, az előzetes egyezés pedig azon alapult, hogy a pert félreteszik, ennek pedig az is része volt, hogy a peres okleveleket mellőzni fogják. Mindig kivételt képeztek azonban a birtokjogi oklevelek. Erről természetesen nem mondhatott le egyetlen birtokos sem, meg aztán a fogott bírácoknak is szükségük lehetett rá, ha azt akarták pl. eldönteni, hogy kinek a határain belül történt a hatalmaskodás. Ha valamelyik fél választott bírái nem akartak volna ítéletet hozni,

¹⁸⁸⁸ Perényi lt. 734. sz. (356) Ezt a fogott bírói ítéletet csak egy hátlapi feljegyzésből ismerjük, nem tudjuk, hogy két fázisban történt-e az eljárás.

¹⁸⁸⁹ ZsO XII. 1309. (493)

¹⁸⁹⁰ Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 175. sz. (254–255)

akkor megegyezhettek abban, hogy a másik fél bírái ítékeznek úgy, hogy egyet maguk mellé vesznek a vonakodó bírák közül. Ha azonban a felek valamelyike vagy ügyvédjeik nem jelentek volna meg, akkor azt úgy tekintették, hogy az adott fél nem fogadta el a fogott bírói ítéletet.¹⁸⁹¹

A *fogott bíró* régi magyar kifejezés, amelyet mai szavainkkal a választott bíró összetétellel lehet legjobban visszaadni.¹⁸⁹² Okleveleinkben leggyakrabban derék és jó vagy derék és nemes (*probus et bonus/ nobilis vir*) férfiaként emlegetik őket. A latin kifejezés nagyon pontosan fejezte ki, hogy mit vártak tőlük: becsületességet és tekintélyt. A magyar fogott szó alatt a fél által felkért férfiakat kell értenünk, akik nemesek ügyében csak nemesek lehettek. Ritkábban emlegették még őket választott (*electus*), vagy kiküldött (*deputatus*) bírakként, döntőbírákként (*arbiter*), békebírakként (*compromissarius*) és békéltetőkként (*compositor*) is.¹⁸⁹³ A fogott bírák foglalkozhattak ugyan hivatásszerűen joggal, de az általuk alkotott gyülekezet nem számított hivatalos bíróságnak, vagy, ahogy az ügyben illetékes bíróságot a kései középkorban nevezték, rendes bíróságnak. Az esetek többségében civilek voltak: a felek ismerősei, atyafiai, familiárisai és szomszédjai. A felek egyenlőképpen választották (*per partes equali modo eligendi*) őket, számuk ezért mindig páros volt.¹⁸⁹⁴

A fogott bírák korántsem voltak elfogulatlan emberek. Az Erdély békéjét veszélyeztető, az erdélyi püspök és a vajda közti hatalmaskodássorozatot lezáró, 1341-ben kötött egyezségben külön előírták a leendőbeli hatalmaskodások elbírálására felkért bírácoknak, hogy gondosan lássák majd el feladatukat, ellenkező esetben „mint uraik parancsának semmibe vevői bűnhődjenek”.¹⁸⁹⁵ A választott bírák tehát a két fél familiárisai voltak, kiknek a béke teremtése közben éppúgy uraikat kellett szolgálniuk, mint ahogy a hatalmaskodás során erővel kellett segíteniük annak érdekét. Korpona városa és a bozóki prépostság közt egy

¹⁸⁹¹ 1404: „*iidem arbitri auditis partium propositionibus*” DL 48956; „*auditis hincinde partium propositionibus visisque litteris*” Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 175. sz. (254–255) Egy birtokügyben a fogott bírák „*auditis ambarum partium predictarum propositionibus, allegationibus et responsionibus tamquam veri et iusti arbitri*”. Mátyás király kancelláriájának és kúriájának formuláskönyve, Kovachich, Formulae, 103. sz. (517) A felek *allegation*nak és *propositio*inak meghallgatása után döntött 4 fogott bíró 1435-ben. Perényi lt. 448. sz. (216)

¹⁸⁹² „*Arbiter = fogott bíró, régi szó, jobb: választott bíró*” Szirmai, Magyarázattya; Kovács, Magyar jogi terminológia, 141; Wiszkidenszky, A kecskeméti fogott bírák. E tanulmány alaposan félreértette az intézményt.

¹⁸⁹³ E szavak egymás mellett szerepelnek a Magyi-féle formuláskönyv egy egyházi perről szóló oklevélmintájában. Kovachich, Formulae, 247. sz. (304)

¹⁸⁹⁴ 8 fogott bíró: 1397: Perényi lt. 189. sz. (114); 1404: DL 48956; 1424: Ocskai okl. 136.sz. (201); 1435: Perényi lt. 447. sz. (216); Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 175. sz. (254–255); 6 fogott bíró: somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 38r–v és 39v–r; 4 fogott bíró: Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 49. (30); Perényi lt. 448. sz. (216)

¹⁸⁹⁵ „*qui quidem iudices per ipsos delegati, si parti lese in faciendo iustitiam fuerint negligetes vel remissi, punientur tamquam suorum dominorum precepti transgressores et satisfactionem exhibita e parte illorum, qui nocumenta inferunt et contra, quo iusta agitur, suis honoribus, in quibus protunc fuerint, deponantur eo facto*” DF 277292. (AOKl XXV.657. sz.)

vitatott földdarab miatt történtek hatalmaskodások. A tárnokmester előtt folyó perben végül a prépost és a város nyolc fogott bíró kezébe tette a pert. A prépost négy nemest jelölt, a város pedig bíróját és tanácsnokait delegálta a testületbe, azaz a bíró és a tanács önmagát választotta meg fogott bírónak. A korponaiak döntése érthető volt. Határjárást kellett végezni, ennek során kinek-kinek a saját jogait kellett védelmezni. A városi fogott bírók ezúttal nem közvetítők voltak, hanem magának a peres félnek a képviselői, mi több, tisztségviselői.¹⁸⁹⁶

Fogott bírák közt is előfordulhatott, hogy nem tudtak azonnal dönteni a rájuk bízott ügyben. Vas megyei családok tagjai, a Sitkeiek, a Mesteriek és a Géreceiek próbálták 1404-ben Ikerváron fogott bírák előtt elsimítani emberölés, rablás és marhaelhajtás miatt keletkezett ügyüket. Az *arbiterek* azonban, miután meghallgatták a feleket, részben az ügy súlyossága miatt, részben pedig azért, mert az egyik fél nem gondoskodott a hiteleshelyi kiküldött szállításáról, elhalasztották a tárgyalást.¹⁸⁹⁷

A fogott bírák döntésének neve *arbitrium* vagy *dispositio* volt, amely a két szakaszban történt egyezségek esetében sem különbözött jelentősen az egyszerűbb békéktől: megszüntették a felek pereit, véget vetettek a hatalmaskodásoknak, döntöttek a kártérítési összegek kifizetéséről, érvénytelenítették az addigi peres okleveleket, végül meghatározták a *kötél* nagyságát. Ha a fogott bírák előrelátók voltak, a jövőbeni ellentéteknek is elébe mentek, ilyenkor pl. azt javasolták, hogy az egyik fél által a másiknak átadott földeket a többiektől különítsék el, rendezték a kártétel forrásául szolgáló folyóvíz állapotát vagy megjárták a határokat.¹⁸⁹⁸ Rendelkeztek a hatalmaskodás során kárt szenvedett vagy meghalt jobbágyok kártalanításáról, illetve vérdíjának kifizetéséről,¹⁸⁹⁹ a jobbágyok részéről való igazságtételről,¹⁹⁰⁰ nyugtát adtak a jobbágyok hatalmaskodásairól.¹⁹⁰¹ Ha több alperes állt szemben a felperessel, az kiegyezhetett mindnyájukkal, de megtörténhetett ez külön-külön is. Ha az egyik alperes kiegyezett, de a másik nem, akkor a másik pere folytatódott.¹⁹⁰² Ha kártérítés szerepelt az egyezségben, akkor a záradékban rendelkeztek arról is, mi történjék, ha nem fizetne a kártérítésre kötelezett fél. Ilyenkor általában a fizetni nem akaró fél birtoka szolgált a teljesítés biztosítékául. Az egyezségben rögzített, erről szóló formula rövid volt, de minden lehetséges kifogást elhárított a kártérítés behajtása elől. Ha nem tudott, vagy nem

¹⁸⁹⁶ ZsO XII. 405. sz. (168–169), 663. sz. (250–251), 789. sz. (308)

¹⁸⁹⁷ DL 48956.

¹⁸⁹⁸ 1346: AOKl XXX. 854. sz. (473); 1426: ZsO XIII. 1426. sz. (478–480); Magyi-féle formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 313. sz. (328–329)

¹⁸⁹⁹ 1403: ZsO II. 2072. és 2246. sz. (247–8, 269); HO V. 145. sz. (194–99)

¹⁹⁰⁰ 1338: AOKl XXII. 338. sz. (216–217); 1468: Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 43. sz. (407); somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 63r

¹⁹⁰¹ 1392: ZsO I. 2591. sz. (281); 1426: ZsO XIII. 1475. sz. (478–480)

¹⁹⁰² Ocskai okmt. 36. sz. (119)

akart volna fizetni a kártérítést vállaló személy, akkor a másik fél ennek egy megnevezett birtokát, annak jövedelmét lefoglalhatta, magát abba bevezethette, és mindaddig élhette, amíg az abból származó jövedelmek ki nem egyenlítették a vállalt kártérítési összeget. Hogy a szokásos ellentmondással ne lehessen elodázni a birtok lefoglalását, ilyenkor kikötötték, hogy a nem fizető adós ellentmondása „nem áll meg”, azaz nem érvényes (*contradictione non obstante*).¹⁹⁰³ Ha az egyezség birtokügyekről rendelkezett, szavatosságot is vállaltak a felek, amelyben maguk és örököseik nevében vállalták, hogy a birtokokban egymást saját fáradságukkal és költségükön megvédik.¹⁹⁰⁴ A védelem általában csak perbeli védelmet jelentett.¹⁹⁰⁵ Kivételt képezett, ha a felek vállalták, hogy peren kívül is megvédelmezik egymást. Ez az önerővel végzett tettekben való segítségnyújtást jelentette. A részletes egyezségek nem átmeneti fegyverszünetek voltak, hanem az örök békének (*pax eterna*) vagy az állandó béke nyugalmának (*perpetue pacis tranquillitas*) helyreállítását várták tőlük.¹⁹⁰⁶

A per közbeni egyezség egyik sajátos módszere volt, amikor a rendes bíró is közreműködött a béke megszületésében. Ez korántsem korlátozódott arra a szerepre, hogy tudomásul vette a felek egyezségét, majd a bírságok behajtása után megállapította a per megszűntét. Előfordult, hogy a felek kérésére az ügyet addig tárgyaló hivatalos bíróság fogott bírák gyülekezetévé alakult, és nem hivatalos ítéletet, hanem választott bírói döntést hozott. A kúriai bírák fogott bírákként való felkérése az Anjou-kor óta ismert jelenség, a módszer azonban valószínűleg igen régi múltra tekint vissza. Amióta csak voltak hivatalos bírák az országban, megtörténhetett, hogy a felek megszakították a pereiket, és a hivatalos bírákat kérték fel a vita atyafiságos lezárására.¹⁹⁰⁷

Előkelő személyek esetében maga a királyi udvar avatkozott be az ügybe. 1294-ben Kemény és Kán nembéli Gyula mester kölcsönös erőszakos cselekedetekkel vádolták egymást, majd fogott bírákra bízta ügyeik elintézését. A per a nádori törvényszék előtt kezdődött, ezért a nádor írt parancslevelet a pécsi káptalannak, hogy mint hiteleshely nyújtson segítséget az eskük letételéhez és a jóvátételi összegek megfizetéséhez. Hozzátette azonban a rendelkezéshez, hogy erre királyi parancsra került sor.¹⁹⁰⁸

¹⁹⁰³ 1398: HO I. 184. sz. (290)

¹⁹⁰⁴ Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae, 108. sz. (69)

¹⁹⁰⁵ Tripartitum I. 75, 76; Quadripartitum II. 46, 47.

¹⁹⁰⁶ 1335: „*in talem pacis cum eisdem perpetuo stabilitate et irrefragabiliter conservande concordie devenimus... tamen quia nos cum ipsis civibus uti pacis zelatores in vicem mutua vicissitudine amplexari volumus, ut ex hoc omnis rancoris, discidii, ire, fomes et invidie evulsis radicibus nostri de medio erute et expiate sopiatur et perpetue pacis tranquillitas inter nos deinceps vigeat...*” DL 5169; 1449: Ub. Siebenbürgen V. 2677. sz. (274–276)

¹⁹⁰⁷ Bónis, A jogtudó értelmiség, 71, 196, 283, 382, 386. A *sedriai* bírák esetében: Neumann, Választott nemesi esküdtek, 267; Kádas, Északkelet–Magyarország szolgabírói társadalma, 180.

¹⁹⁰⁸ „*regio de mandato*” ÁUO X. 107. sz. (162) (RP 258. sz.)

A hiteleshelyek szerepe korántsem merült ki abban, hogy a felek utólag megjelentek előtte, és bevallást tettek a már megkötött egyezségről. A bírói beavatkozással létrejött egyezés általában két fázisban született meg. Először abban állapodtak meg a felek a bíróság előtt, hogy fogott bírákhoz fordulnak. A bíróság parancsot írt a felek által megnevezett hiteleshelynek, hogy szálljon ki a helyszínre a fogott bírói ítélet meghallgatására (*ad arbitrium audiendum*), és készítsen jelentést arról. A bírói parancs tartalmazta azt is, hogy a fogott bírák hol jöjjenek össze, azaz hová utazzon a hiteleshely kiküldötte. Királyi, nádori, vajdai és báni embert nem küldtek ki erre az eljárásra. Ebben az esetben is előre kikötötték a *kötél* nagyságát, amelyet annak kellett fizetnie, aki elállt az egyezségtől, vagy felrúgta azt. Hozzá tették azonban, hogy ez az összeg nem tartalmazza a majdan bírónak járó részt.¹⁹⁰⁹ Gyakran külön-külön hiteleshelyi embert küldtek ki a felek részére. A kiküldés szót azonban nem kell szó szerint vennünk. Valójában a feleknek kellett illő módon elvinniük a tanúbizonyoságot kijelölt embereket a tárgyalás helyszínére. Ennek elmulasztását az egyezés felrúgásának tekintették, és aki nem gondoskodott a hiteleshelyi ember szállításáról, az „elbukott” az előzetes feltételekben vállalt büntetésben – legalábbis a másik fél szerint.¹⁹¹⁰

Az egyezés végrehajtása, akárcsak a hivatalos ítéleté, hosszadalmas folyamat volt, megkötésével és a békelevél kiállításával korántsem zárult le, csak akkor fejeződött be, ha minden határozata teljesült, és azt a felek elismerték. A kései középkorban az egyezés végrehajtásának minden részéről oklevél, vagy legalábbis egy feljegyzés született. Miután végleg kifizették az okozott kárt, átadták az elfoglalt birtokokat, kicserélték az okleveleket, állították ki a végleges elismervényt egy hiteleshely előtt. Ebben az egyik vagy mindkét fél elismerte minden, az egyezés szerint neki vagy nekik járó térítés átvételét. Ez az elismervény nyugtaként szolgált.¹⁹¹¹

Néha csak jámbor óhaj maradt az egyezés. Ha per közben született volna meg a béke, akkor ott folytatták a pert, ahol az előzetes egyezés előtt abbahagyták.¹⁹¹² A már említett Sitkeiek és Mesteriek – két szomszéd faluból való család – 1332-ben valamilyen hatalmaskodás ügyében pereskedtek a királyi jelenlét előtt, ahol megegyeztek abban, hogy fogott bírák elé bocsájtják az ügyet. A felek azonban hiába jöttek össze a fogott bíráikkal együtt Türijén.

¹⁹⁰⁹ 1425: ZsO XII. 663. sz. (250–251), 789. sz. (308); *Obligatoria causarum manibus proborum submissa cum vinculo*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 39r–v

¹⁹¹⁰ 1404: DL 48956.

¹⁹¹¹ 1454: Ocskai okmt. 174. sz. (234)

¹⁹¹² 1509: Perényi lt. 740. sz. (362)

Miután a választott bírák meghallgatták Sitkei Imre panaszát, nem tudtak dönteni, ezért a perlekedőket „visszabocsátották” és „áttették” a hivatalos bíróság elé.¹⁹¹³

Ha a hatalmaskodót a hivatalos bíróság elítélte, de ő utóbb kiegyezett ellenfelével, ám a fogott bírói ítélet végrehajtását elmulasztotta, akkor újra életbe lépett a fő- azét, akités jószágvesztésről szóló ítélet.¹⁹¹⁴ Főleg az ítélet utáni egyezségek esetében fordult elő az a záradék, melyben az elítélt magára vállalta, hogy ha folytatná a felperes zaklatását, és azt ő egy vagy két hiteleshely vizsgáló levelével igazolná, akkor a kegyelmet nyert alperes csupán a vizsgálat folytán újra főbenjáró ítéletben és jószágai elvesztésben lesz elmarasztalva.¹⁹¹⁵ Ha az egyezésben érvénytelenített, addig kelt okleveleket a felek valamelyike bemutatta volna, a *kötél* szerint bűnhődött.¹⁹¹⁶ A *kötél* része volt az arról történő rendelkezés is, hogy ha valamelyik fél más módon szegte volna meg az egyezséget. A békét kötő felek különféleképpen egyezhettek meg erről. Gyakori módszer volt, hogy kijelentették, hogy ha valamelyik fél akár a pert, akár a hatalmaskodást újra kezdené, akkor a perbe lépés előtt egy meghatározott összeget tartozik fizetni annak, aki az egyezéshez tartotta magát.¹⁹¹⁷

A pert sok-sok szokás szabályozta, az egyezés esetében azonban a szokás nem volt más, mint a választható lehetőségek egyike. Nem szólt semmiféle szabály arról, hogy milyen ügyben kell egyoldalú menedéklevelet kiállítani, milyenben kétoldalút, mikor kell két lépésben egyezésre jutni. Nem tudunk olyan szokásról, amely a fogott bírák számát határozta volna meg. Az egyezés rugalmasan alkalmazkodott a felek közti erőviszonyokhoz, felelősségük mértékéhez, anyagi képességeikhez. A hatalmaskodás ügyében kimondott ítélet csak egyféle büntetést ismert: a főbenjáró ítéletet és a jószágvesztést, bizonyos alperesek esetében a főválságot. Ehhez képest egyezés útján akár a teljes és mindenféle anyagi ellenszolgáltatás nélküli megbocsátásig el lehetett jutni. A hivatalos bíróság által kirótt büntetés nem tudott alkalmazkodni a hatalmaskodások során felmerülő nagyon sokféle felelősséghez, de nem is ez volt a feladata. A több évszázadon keresztül szóló indoklás szerint csak az volt a célja, hogy az elkövetőt megbüntesse és másokat hasonló tettek elkövetésétől visszatartson. A saját korában fennköltnek számító elv mögött azonban egy sokkal valóságosabb ok húzódott meg: ez az egyféle, szigorú büntetés volt csak képes arra, hogy a feleket rászorítsa a méltányos egyezésre.

¹⁹¹³ „ad presentiam iudicis et examini iudicis absque aliquo gravamine eosdem remississent et pariter transmississent” HO I. 107. sz. (161)

¹⁹¹⁴ 1348: DL 73274. (AOkl XXXII. 454, 570. sz.)

¹⁹¹⁵ DL 49242. (Mérey lt. I., 31. sz.); AO III. 269. sz. [399–400]

¹⁹¹⁶ 1302: „si Nicolaus comes litteras inquisitorias veritatis de Novocastro super destructione ville sue Tusa coram quocunque iudice exhiberet, sine iudicio condemnatur contra Eliam et alios supradictos” CDES I. 86. sz. (65)

¹⁹¹⁷ 1304: AO I. 66. sz. (72–73)

Az egyezség sem működött azonban kötelező érvényű szokások nélkül. Jellemző módon, e szokások mind a per és az egyezség viszonyát szabályozták, modern kori felfogásunk szerint tehát a per jog tárgykörébe tartoznának. Közülük a legfontosabb az volt, hogy a felek a legsúlyosabb ügyekben is kiegyezhetnek egymással, ezt a bíró nem tilthatja meg nekik. Először 1351-ben foglalták törvénybe ezt az elvet, és rögtön hozzá is tették, hogy a bíró az egyezsége lépőktől három márkánál nagyobb összeget nem követelhet békebírság címén.¹⁹¹⁸ E cikkely azért fontos, mert a 15. századtól kezdve Nagy Lajosnak e dekrétumát különleges tisztelet övezte, kiemelkedő jelentőségű, későbbi szóval sarkalatos törvénynek tekintették. A 14. században, ha elkezdődött a per, akkor csak bírói engedéllyel egyezhettek ki a felek.¹⁹¹⁹ Ha nem kértek engedélyt, békéjük akkor is érvényes volt. Ilyenkor azonban megegyeztek arról is, ki fizesse a hivatalos bíróság által kirovandó bírságot.¹⁹²⁰ Előfordult, hogy az egyezség engedélyezésekor döntött a bíróság a békebírságnak a felek közti megosztásáról.¹⁹²¹ Zsigmond király nagy törvénykönyve már másként fogalmazta meg a szabad egyezkedés elvét. Így szólt a dekrétum e részlete: a felek, amikor akarnak, bírói felszólítás és bírság fizetése nélkül, szabadon egyezkedhetnek, mivel az ország régi szokása az efféle egyezségeket mindenféle hatalmaskodási és más ügyekben szabadnak rendeli és engedi.¹⁹²² Négy évvel később Albert király törvénykönyvének megfogalmazói szó szerint átemelték ezt a mondatot az új uralkodó dekrétumába.¹⁹²³ Néhány hónap múlva a királyi tanács által elfogadott és I. Ulászló által törvénnyé tett határozatba a bírósági terminusok meghatározása után egy mondatot illesztettek: per közben, amelyik fél akar, kiegyezhet.¹⁹²⁴ Zsigmond nagy dekrétumának megfogalmazása változtatás nélkül került Mátyás király 1458-as nyári törvénykönyvébe és az 1486-os nagy törvénykönyv is csak stiláris változtatásokat tett rajta. A pereskedő vagy igazukat kereső felek minden ügyben szabadon kiegyezhetnek; a bíró pedig nem tilthatja el őket ettől, a béke vagy az egyezség okán semmit sem követelhet rajtuk – szólt

¹⁹¹⁸ 1351: 24. tc. (CJH, DRH)

¹⁹¹⁹ Szatmár megye előtt zajló hatalmaskodási ügyben „*per compositionem et ordinationem proborum virorum et ex nostra permissione*” egyeztek ki a felek 1358-ban. AO VII. 149. sz. (283–284). A nádori jelenlét előtt egy hatalmaskodási ügyben folyó per 1374-ben három vásári kikiáltásig jutott el, amikor a felek kinyilvánították egyezkedési szándékukat. Erről a bíróság így beszélt: „*cum nos inter easdem partes in premissis iudicium equitatis proferre voluissemus, mox eedem partes habita concordandi nostra judiciaria licentia prius et optenta ad pacis federa se a nobis postularant prece subiectiva. Nempe nobis ipsis partibus ad ipsius pacis concordie unionem admissis...*” Zichy okmt. III. 440. sz. (591).

¹⁹²⁰ A peres felek így egyeztek meg erről 1391-ben: „*Et quia partes predictae ne incertoria (?) inter ipsas evenire contingeret, sine iudicium licentia pacem facere festinantur, ideo si quispiam iudicium super ipsas partes propter iudicium et alia gravamina inquirere niteretur...*” DL 7726. (ZsO I. 2268. sz.)

¹⁹²¹ 1358: „*De iudicio pacis in duabus partibus nos idem Elias, in tertia vero parte magister Stephanus placare tenebuntur.*” AO VII. 149. sz. (284)

¹⁹²² 1435 (nagyobb): 4. tc. (DRH), 5. tc. (CJH)

¹⁹²³ 1439: 30. tc. (DRH), 31. tc. (CJH)

¹⁹²⁴ datálatlan tanácsi határozat 8. tc. DRH 1351–1457. 393.

az új megfogalmazás, amelyet pár szavas módosítással átvett II. Ulászló nagyobb dekrétuma.¹⁹²⁵

II. Ulászló kódexe alkotójának feltűnt, hogy az eddigi megfogalmazások félreérthetők, ezek ugyanis csak a per közbeni egyezségekre vonatkoztak. Egészen eddig ez nem okozott problémát. A szokásokat a felek is és a bírák is tágan értelmezve kezelték, most azonban, épp az írásba foglalás következményeként, megváltozott a jogfelfogás. Miután már nem szokást, hanem annak írásba foglalt szövegét kellett értelmezni, nem a szokásnál megszokott módon jártak el, és a szöveget szó szerint követték. Ennek pedig logikus következménye lett, hogy néhány bíró a szabad egyezkedést csak az ítéletig engedte meg, utána már csak különböző bírságok fizetése mellett. Az 1492-es törvény alkotója orvosolta a problémát, ezért a végítélet tárgyalásánál megismételte, hogy ekkor is szabadon és bírságmentesen egyezkedhetnek egymással a felek.¹⁹²⁶ E kiegészítés újabb félreértéshez vezetett. A bírák valószínűleg nem légből kapva ragaszkodtak a békebírsághoz, hanem egy régi szokás szerint, amely még a 15. században is megengedte ezt. Az ítélet után ugyanis valóban szabadon lehetett egyezkedni, de a végrehajtás után már nem, akkor követelhetett a bíró bírságot az alperestől. Ezt 1495-ben állapította meg a kiegészítéseknek hívott törvénykönyv egyik cikkelye.¹⁹²⁷ Ezzel lezárult az egyezkedési szabadság szokásának kodifikációja, e törvények szerint egyeztek ki egymással hosszú évszázadokig a peres felek.

Mint annyiszor, ezúttal is csak a középkor utolsó két évszázadában tudunk számot adni egy intézmény történetéről. A törvényekből egyértelműen kitűnik, hogy az egyezkedés mindig is meg volt engedve, csupán a feltételei változtak. Az azonban egészen világos, hogy azért kellett oly sokszor írásba foglalni az egyezkedési lehetőséget, mert a bírák korlátozták azt, mégpedig úgy, hogy magas bírságokat követeltek a béke fejében. Nem a béke lehetősége, hanem annak ára körül forogtak az idézett törvényhelyek. Igaz ez még az 1351-es törvény artikulusára is, hiszen az ott emlegetett bírói tiltást úgy értették, hogy a bírák akkor tiltották meg a békét, ha a felek nem tették le előbb a bírának járó összeget. Az 1351-estől kezdve az 1495-ösig bezárólag az összes cikkelyről megállapíthatjuk, hogy *gravamen* alapján született. A nemeseknek sérelmes volt, hogy a királyi kúria korlátozta az egyezkedési jogukat, a király pedig törvénnyel orvosolta ezt.

Hogy milyen fontos jognak tekintették az egyezkedési szabadságot, jól mutatja, hogy milyen rangos törvényekben rögzítették azt. A század eleji zavaros idők elülte után sem Károly, sem

¹⁹²⁵ 1492: 68. tc. (CJH, DRMH)

¹⁹²⁶ 1492: 74. tc. 5.§ (CJH, DRMH)

¹⁹²⁷ 1495: 13. tc. (CJH, DRMH)

Lajos király nem hívtak össze országgyűlést. Kivételt csak az első nápolyi hadjárat és a pestis elülte utáni 1351-es év jelentett, amikor Lajos nemcsak a háborúba vele tartó bárókat volt kénytelen megjutalmazni, hanem adnia kellett valamit a nemeseknek is.¹⁹²⁸ Az 1435-ös nagy törvénykönyv az első lépés volt a peres szokások rendszeres törvénybe foglalásának útján. Albert és I. Ulászló törvényei valójában trónra lépési törvények voltak, Ulászló esetében pedig valódi koronázási törvényről beszélhetünk. Ulászlót ráadásul a szabad egyezsége vonatkozó cikkely más hasonló rendelkezésekkel együtt már készen várta, csak a királyi pecsétet kellett ráfüggeszteni. Könnyen lehet, hogy 1440-ben Székesfehérváron senki sem terjesztette a Lengyelországból érkezett király elé azt a sérelmet, hogy a bírák korlátozták a perbeli egyezségének megkötését, de azok a jogászok, akik korábban összeállították a király elé letett tanácsi határozatokat, a szabad egyezkedést olyan fontos jognak tartották, hogy újra törvénybe foglaltatták. Mátyás király elé már trónra lépése első esztendejében odavitték a nemesek a szabad egyezkedés ügyét. Lehet ugyan, hogy Mátyás és II. Ulászló nagy törvénykönyvei és az utóbbi kiegészítéseinek rendelkezéseit nem írásban összegyűjtött sérelmek alapján szövegezték meg, de az egyértelműen nagy jogászgyakorlattal megszövegezett dekrétumok összeállítói jól ismerték a kúria gyakorlatának minden lehetséges buktatóját, és minden egyes felmerülő értelmezési problémára azonnal törvénnyel válaszoltak. A 15. században már eltűnt a per közbeni békebírság, a kérdés csupán a körül forgott, hogy az ítélet vagy a végrehajtás után joga van-e azt a bírónak követelnie. Azt is láthattuk, hogy hogyan alakult át a szokás törvényé, és már a 15. század végén hogyan lett a modern értelemben vett perjogban a törvény szava a döntő. Nem látunk azonban tisztán abban a kérdésben, hogyan szűnt meg a Zsigmond-kor végére a per közbeni bírság. A peres szabályok esetében nem feltételezhetjük a szokások lassú megváltoztatását, ott egyszeri döntéssel kellett egy-egy új eljárási módszert behozni, még akkor is, ha szokásnak nevezték az új szabályt. Az sem egészen világos, hogy valóban volt-e többé-kevésbé helyesen értelmezett szokás a 15. században arról, hogy csak a végrehajtás után lehet békebírságot követelni, amelyet a törvények és a törvényeket szó szerint vevő új jogértelmezés zavart össze, avagy csak a II. Ulászló-kori törvények alkottak-e erről új szabályokat. Bárhogyan is alakult a szokás és a törvény viszonya e kérdésben, az bizonyos, hogy a 14. és a 15. században lezajlott változás folyamatosan a mind kevesebb teherrel járó egyezkedés felé haladt.

Az egyezség szokásos illétéke volt a 14. században a mindig együttesen említett kilenced és tized, ami valójában a per tárgyát képező pénzbeli érték tíz százaléka körül mozgott. A per

¹⁹²⁸ Csukovits, Anjouk II., 50.

közben kiegyező felek fizették ezt annak a bírónak, aki előtt korábban a hivatalos perük folyt. A 15. században ez a fajta kilenced és a tized eltűnt, pontosabban átalakult hiteleshelynek járó illetékké. Lehetséges, hogy amikor a 14. századi források általánosságban a felekre kirótt bírságokról beszéltek, elsősorban ezt vagy ezt is értették alatta.¹⁹²⁹ A kilenced és a tized 15. századi átalakulása mindenesetre beleillik a fennebb vázolt folyamatba; a per közbeni egyezkedés egyre könnyebb lett, mind kevesebb teherrel járt az egyezsége lépők számára.

A hatalmaskodási egyezségek túlnyomó részéből hiányzik az a rész, amely a viták eredőjének vetett volna véget, leginkább a vitatott területekről szóló egyezés. Ez egyet jelentett volna azzal, hogy a birtokos jószántából lemond birtokáról, ezt pedig egy birtokostól csak abban az esetben lehetett várni, ha egy másik nemest ölt meg, és a vérdíját így törlesztette le. A Cegléd és Nyárasapát közti viszályt szép csendesen tették félre a felek, anélkül, hogy akár Cegléd, akár Nyárasapát urai egy tenyérnyi területet is átengedtek volna a másik félnek. Az egyezséglevelekből a valódi egyezés biztosan nem rekonstruálható. Feltehetőleg több ezer egyezséget kísért szóbeli ígéret és házassági szerződés. Ez utóbbi volt a középkori békék megerősítésének legbiztosabb módszere. Az egyezséglevél csak a hatalmaskodás jogi lezárását volt hivatva bizonyítani és nem a viszály valódi elintézését.

¹⁹²⁹ B.Halász, A decima et nona

20. Hatalmaskodó földesúri alattvalók és familiárisok felelősségre vonása

A hatalmaskodás az esetek többségében több ember által végrehajtott cselekmény, a hatalmaskodóval együttműködők jelentős része pedig a hatalmaskodótól függő személy vagy annak alattvalója volt. Ők a hatalmas tett elsimításából uraiktól eltérő módon vették ki a részüket.

Az eltérés természetes, és már a per legelső fázisában, a bíróság számára benyújtott panaszban is hierarchikus szempontok szerint rendezték el a hatalmaskodókat. A rangsorolás két dologtól függött: annak a földnek a birtoklásától, ahonnan a hatalmaskodás kiindult, amelyért, vagy amelynek egy részéért a cselekményt elkövették és a hatalmaskodásban résztvevők származásától, attól, hogy milyen rendbe születtek. A hierarchia csúcsán a földbirtok ura állott.¹⁹³⁰ A birtokosi lét jelenthette öröklött, vett, adományba vagy *honor* birtokba kapott, de akár zálogjogon birtokolt föld uraságát is. Mellette vagy közvetlenül mögötte álltak családtagjai: felesége, testvérei és gyermekei, csupa olyan személy, akikkel közösen élte a jószágot. Ők egy nagy uradalom esetén akár több száz kilométerre is tartózkodhattak az eseményektől, „parancsuk, biztatásuk vagy beleegyezésük” mégis a hatalmaskodás főszereplőivé tette őket. Utánuk következtek a birtokirányításban résztvevő nemesek: várnagyok, alvárnagyok és más tisztartók. Néha ők sem vettek személyesen részt a cselekményben, mivel azonban tisztségük a birtokhoz kötötte őket, ott volt a helyük a felsorolt hatalmaskodók között. Eztán jöttek azok, akiknek nem vagy alig volt közük ahhoz a birtokhoz, ahonnan a tett kiindult: a birtokos udvarában élő rokon vagy nem rokon familiárisok, a közelebbi és távolabbi szomszédok, akiket familiárisi kötelék nem is kötött a fő elkövetőkhöz, a pillanatnyi érdek vagy hosszú távú számítás kedvéért mégis részt vettek az akcióban. A különféle rangú tisztartókat, latinul *officialis*okat fizetésük és esküjük kétségtelenül a birtokoshoz kötötte, másokat csak az erősebb szomszéd védelme, amiért elvárták tőlük, hogy néha ők is segítséget nyújtsanak. Közös volt bennük, hogy nemesek voltak. Lehet ugyan, hogy nem gazdálkodtak saját birtokon, csak mást szolgáltak, de rendi hovatartozásuk következtében viselniük kellett tettük felelősségét, azaz perbe fogták őket, mégpedig nemesi bíróság előtt a kúrai, a báni vagy a vajdai törvényszék előtt.

Tőlük elkülönülten álltak a parasztok és a nem nemes familiárisok. A parasztokat a 13. századtól kezdve ugyan általában csak jobbágyoknak nevezték, valójában azonban nagyon

¹⁹³⁰ Verböci megpróbálkozott egy új fogalom bevezetésével. Fő személynek, *persona principalis*nak nevezte azt, aki familiárisait és jobbágyait maga mellé véve követte el a hatalmaskodást. A fogalmat a korábbi gyakorlat nem használta. Tripartitum II. 82. 9.§

sokféle állapotúak lehettek: különböző nagyságú telken gazdálkodók, bérelt földön élők, házas és házatlan zsellérek. A nem nemes familiáris gyűjtőfogalom volt, amely szintúgy nagyon különböző személyeket jelentett. Lehetek ők akár a birtok tisztartói is, de más birtokról érkezett, és csak uruk szolgálatában álló, jobbágytelken nem gazdálkodó személyek, vagy akár a földesúr jobbágysai közül kiemelt, adófizetési könnyebbséget nyert földművelők, kereskedők, iparosok, ún. szabadok is.¹⁹³¹ A birtokon belüli hierarchiában állhattak akár egészen magasan, nem nemesi származásuk miatt mégsem hívták perbe őket a király, a bán avagy a vajda nevében eljáró bíróság elé.

Az a hierarchia, ami a panaszokban megjelent, csupán fikció volt, amelyet az ügy sikeres elsimítása érdekében hoztak létre. Lehetett azonban bármilyen fikció, működnie kellett, azaz a hierarchia legalsó fokán állóknak is elégtételt kellett adniuk és elégtételt kellett nyerniük. Ez azonban nem ott történt, ahol a nemesek feleltek tetteikért, és ahol azok elégtételt nyertek.

A birtokon élő alattvalók és a birtokos családjához, azaz familiájához tartozó személyek, a familiárisok, akik nem születtek nemesnek, a birtokos hatalma alá tartoztak. A hatalom ezúttal is sok mindent jelentett, végeredményben akár a fizikai erőszakkal kényszerítés jogát, a bírói hatalmat is. Ezt a hatalmat a 14. században még ispánságnak, latinul *comitatus*nak hívták.¹⁹³²

A szó gyöke, az ispán, a *comes* jelenthetett nemzetségfőt, a király által kinevezett különböző tisztségviselőt, de egy birtokos tisztartóját is.¹⁹³³ Ha csak e három jelentést vizsgáljuk, máris láthatjuk, hogy egyáltalán nem valószínű, hogy a király által kinevezett, modern szóval közjogi tisztséget viselő személyre alkalmazott szó adta volna vissza a fogalom eredeti jelentését, sokkal valószínűbb, hogy arra csak átvették a már létező, másfajta ispánokra alkalmazott szót. Az ispán szó eredetileg ugyanis egy társadalmi csoportot jelölt.¹⁹³⁴ E különféle ispánokban egy valami volt közös: hatalom illette meg őket saját vagy rájuk bízott alattvalóik felett. A nemzetség ispánja – a fogalom csak a 14. század végéig élt – a nemzetség tagjai fölött bírt hatalommal, a birtok ispánja a földesúrtól ráruházott tisztség folytán a birtok alattvalói fölött, míg a vármegye vagy egy királyi kamara ispánja a királyi kinevezés folytán egy terület és népei vagy egy kamara területe és a kamarában dolgozók fölötti hatalmat nyerte el. Teljesen nyilvánvaló ezek után, hogy az általuk gyakorolt hatalmat, *comitatus* ispánságnak nevezték. A *comitatus* csak akkor fordítható vármegyének, ha *comitatus* alatt a sokféle *comes* által gyakorolt hatalom közül csak az egyiknek a joghatóságát értjük, azét, akit

¹⁹³¹ Szabó, Hanyatló jobbágyság, 14; Kubinyi, A nagybirtok és jobbágysai, 213; Nógrády, Taxa – extraordinaria?, 127. 8. j; Neumann, Telekpusztásodás, 852.

¹⁹³² 1326: AO II. 245. sz. (267–268)

¹⁹³³ Makay Dezső 'comes' szócikk, Magyar jogi lexikon

¹⁹³⁴ Tagányi, Valami a comes szóról; Zsoldos, Nemes és nemzetség, 424.

egy hagyományos terület élére nevezett ki a király, a vajda vagy a bán. A földesúri joghatóságra alkalmazott ispánság név nem a vármegyei hatalomhoz hasonló bírói joghatóságot, hanem a joghatóságot általában akarta kifejezni.

A földesúri ispánság legfontosabb megjelenítője a földesúri bíróság, az úriszék volt. Az úriszék intézménye olyan régi, mint maga a földesúri hatalom, azaz a magyar történelem kezdeteitől fogva mindig is fennálló intézményről van szó. Minden birtokosnak kötelessége volt, hogy alattvalói ügyében igazságot szolgáltatson. Egyszerű megfontolás vezetett a földesúri bíráskodás létrejöttéhez: a birtok és tartozékai, melyet az alattvalók éltek, a földesúré volt. A birtok nem sérülhetett azért, mert az alattvalók adósságba verték magukat vagy valamilyen bűnt követtek el. Ezt csak az a bíró tudta tökéletesen megvalósítani, aki a birtok urának nevében ítélt: ő egyszerre tartotta szem előtt a panaszos követelését és a birtok védelmét. Az úriszék „a felperes az alperes bírósága előtt keresi az igazát” (*actor sequitur forum rei*) elvén működött: akinek egy földesúri alattvalóval vagy nem nemes familiárisal szemben keresete volt, ahhoz az úriszékhez fordult, amelyet az illető földesúri alattvaló vagy familiáris ura tartott fenn.

A úriszék történetében két fordulópontot látunk, egy 13. századit és egy 14. századit. Az első a tatárjárás utáni évtizedekben kezdődött, amikor a szolgák tömegesen tűntek el a birtokokról, és váltak szabad állapotú jobbágyokká vagy vendégekké. Ekkor fogalmazták meg a törvényekben és a kiváltságlevelekben azt, hogy három vagy négy ügy – általában a lopást, a gyilkosságot, a latorságot és a vérontást sorolták fel – kivételével bármiféle pert indítanak ellenük, azt a földesuruk úriszéke előtt kell tárgyalni. A három vagy négy fennmaradó ügy elintézése a megyei törvényszék, a *sedria* feladata volt. Ennek a szokásnak az elfogadása generációkon keresztül tartott, és a 14. században fejeződött csak be.¹⁹³⁵

Gyorsabb volt az a fordulat, melyet egy újonnan meghonosított királyi kiváltság osztogatása okozott. Az új intézményt magyarul *szabad ispánságnak* vagy *akasztó ispánságnak* nevezték, és a régi magyar nevei jól mutatják lényegét. Ispánság, azaz az alattvalók feletti joghatóság volt, de nem olyan, amelyet a jog mindenkinek engedélyezett, hanem olyan, amelyet felülről, a királytól érkező privilégiummal, azaz szabadsággal lehetett elnyerni, ezért tették eléje a szabad melléknevet.¹⁹³⁶ Aki ezt a szabadságot elnyerte, lehetőséget kapott arra, hogy halálos

¹⁹³⁵ 1328: „*quilibet iobagiones habentes in omnibus causis exceptis causis furti, latrocinii vel violentie seu incendii contra quospiam ipsi iudem suos iobagiones debeant et possint iudicare et nullus valeat eos ad alterius iudicis presentiam evocare*” DRH 1301–1347. 84; Szoika, A földesúri bíráskodás; Szabó, Az 1351. évi jobbágytörvények, 505.

¹⁹³⁶ Engel Pál valószínűleg helytelenül értelmezte a szót, amikor a megyésispán jogkörével hozta összefüggésbe, a később ismertető *statutiot* pedig rosszul írta le. Engel, Szent István birodalma, 155.

ítéletet is kiszabhasson úriszékén. Ez korántsem merült ki az akasztásban. Az akasztó ispánság adományozó oklevelek formulái sok kivégzési módot soroltak fel.

A szabadispánság azonban korlátozhatta is az úriszéki bíraskodást. Az Anjou-kori kiváltság lényege ugyanis az volt, hogy ha egy birtokos nyilvánvaló bűnözőt fogott el a birtokán, akkor saját bírósága előtt felelősségre vonhatta, és – ha rábizonyult bűnössége – szokás szerint kivégeztethette. A kiváltság tehát elsősorban az idegen bűnözők feletti joghatóságot adta meg a pallosjogú törvényszékeknek. Mivel a nyilvánvaló bűnözők nagy része paraszt volt, ezért elvileg nem sérült az elfogottak és felelősségre vont jobbágyok földesurainak joga. Ők ugyanis olyan ügyben nem hozhattak ítéletet, amely halálos ítélettel járt volna, ez a *sedria* joga volt. A szabadispánság kiváltságának bevezetése tehát elsősorban a vármegyei törvényszék hatáskörét szűkítette. Csakhogy a nyilvános büntettet és a hatalmaskodást – főleg a paraszti büntettet és a hatalmaskodást – igen szűk mezsgye választotta el egymástól. Ha egy paraszt behajtotta szomszédjának állatait, ráadásul még a behajtás során az ellenálló pásztort halálra is sebezte, és a szomszéd birtokos alattvalói elfogták, könnyen állíthatták latorságért és gyilkosságért uruk pallosjogú törvényszéke elé. Ha mindenki reá vallott, hogy jogtalanul hajtott el az állatokat, és jogtalanul alkalmazott erőszakot, akkor könnyen akasztófára juthatott. Hogy ez mennyire elterjedt gyakorlat lehetett, mutatja, hogy néhány évvel azután, hogy Nagy Lajos elkezdte a pallosjog kiváltságokat osztogatni, 1351-ben már törvényt hoztak arról, hogy korábbi bűneikért nem lehet a földesúri alattvalókat lefogni, ha pedig sebesítéseket, sérüléseket, halált okoznának és gyújtogatnának, akkor csak saját földesuruk bírósága előtt kereshetik a sértettek igazukat. A törvény – habár azt később egyszerűen az úriszék engedélyezésének tartották – a hatalmaskodó jobbágyokra vonatkozott, akiket a pallosjoggal bíró urak joghatósága alól vontak ki.¹⁹³⁷ Az 1351-es dekrétum tehát a régi jogérzék értelmében állította vissza a tettek megkülönböztetését: a cselekmény elkövetése közben elfogott lótolvaj felkötéséhez joga volt a pallosjogú úriszéknek, mert az elkövető nyilvánvaló bűnöző volt, a lovakat a tilosból behajtó szomszéd jobbágyát azonban nem foghatta le, mert az hatalmaskodó volt. Vele földesurának úriszéke előtt kellett megegyezni, bármilyen nagy bünt is követett el.

A szokás később sem változott. Zsigmond király 1405-ös dekrétuma az ország régi szokásának nevezte, hogy az egyházi vagy a világi földesurak falvaiban vagy birtokain lakók által elkövetett jogtalanság, kár vagy ellenségeskedés (*iniuria, dampnum vel offensa*) miatt bárkinek is keresete lenne velük szemben, akkor először a falu földesurához vagy bírójához

¹⁹³⁷ 1351: 18. tc. (CJH, DRH), Szabó, Az 1351. évi jobbágytörvények, 514. Szabó István e tézisét korábban is kifejtette: Szabó, Az 1351. évi 18. törvénycikk.

forduljon igazságért. Ha a földesúr vagy a bíró ezt megtagadná, a megyésispánhoz – ez alatt a *sedriát* kell értenünk – fellebbezhet, ha ott is elutasítanák, akkor a királyhoz – ebben az esetben a kúriáról van szó – fordulhat. Ugyanitt esett szó a királyi városokban, mezővárosokban és falvakban elkövetett hasonló tettek elbírálásáról is. Akár az ország lakosa, akár külföldi volt a szenvedő fél, először a település bírójánál kellett keresnie igazát, ha azonban az nem adna elégtételt, az ügyet a tárnokmesterhez kell áttenni, ha az sem tenne igazságot, akkor a királyi jelenlét elé kerüljön az ügy, ahol a királyi tisztségnél fogva mindenkinek elégtételt kell szolgáltatni. Azt, aki saját hatalmából arra vetemedne, hogy maga álljon bosszút vagy vegyen elégtételt, hatalmaskodás tényében kell elítélni, mert senkinek sem szabad az igazságszolgáltatás kérésének mellőzésével saját hatalmából bosszút állnia – mondta a törvény.¹⁹³⁸ A törvénycikk két általános elvet is megfogalmazott: a király igazságszolgáltatási kötelezettségét, és az önhatalmú érdekérvényesítés minden formájának eltiltását.

Mielőtt megvizsgálánk a parasztok és a nem nemes familiárisok által adandó elégtétel szokásait, szólni kell a nemes familiárisokról is. Hogy milyen nagy szerepük volt a hatalmaskodásokban, jól mutatja, hogy 1435-től kezdve több normaszöveg: törvény és jogkönyv foglalkozott velük. A per különböző fázisaiban készült és esetlegesen ránk maradt oklevelek statisztikai elemzése nem képes visszaadni azt, amit a törvénycikkek és a szokásjogi feljegyzések száma mutat. Mivel az 1435-ös nagy törvénykönyv ezzel kapcsolatos rendelkezései többször is szóba kerülnek, ezért először álljon itt két példa ebből az esztendőből. Mindkét eset jól reprezentálja a törvénykönyv megszületésekor követett gyakorlatot.

A tokaji és a tállyai uradalom a szerb fejedelem, Brankovics György birtokában volt, aki nem foglalkozott személyesen a jószágaival. A két várat Geszti László várnagy és két alvárnagy, Nagy Péter és Nagy Bertalan igazgatta, kiknek más familiárisok is segítettek. Őket és nem Brankovicsot fogta perbe Szerdahelyi Miklós, kinek birtokát az uradalom jobbágyaival feldúlatták.¹⁹³⁹ A Dunántúl egyik gazdag birtokosa, Kanizsai László 1434-ben halt meg, jószágait kiskorú gyermekei örökölték, akiket özvegye nevelt, a birtok valódi igazgatása azonban a familiárisokra maradt. Ők törtek rá uruk halála után egy évvel a Csepregen tartózkodó Egervári László kíséretére, és sebesítették meg annak familiárisait. A tett indítékairól a panaszban szokás szerint semmiféle említés nem történt. Egervári jól tudta, hogy az özvegynek semmi köze nem volt az akcióhoz, miként a kiskorú Kanizsai fiúknak

¹⁹³⁸ 1405: 8. tc. (CJH, DRH)

¹⁹³⁹ 1435: DL 57649. A két várra: Engel, Királyi hatalom, 160, 162.

sem, ezért csak a nemes familiárisokat hívatta perbe.¹⁹⁴⁰ A nem törvényes korú gyermekek amúgy sem lettek volna perbe foghatók. Egy-egy nagybirtok esetében természetes volt, hogy a birtokos semmit sem tudott a birtokról kiinduló erőszakos cselekedetről, azokat a familiáris intézők vezényelték le. Ha nemesi származásúak voltak, akkor nemesi bíróság előtt, nemesi jog szerint feleltek tettükért. Voltak azonban kivételek is.

Az 1435-ös nagy törvénykönyv egyik cikkelye szinte az összes velük kapcsolatos szokást felsorolta. Ha a király, a királyné, a főpapok, a bárók vagy más országlakosok várnagyai avagy más tisztartói a váraikból vagy a tisztartóságukból hatalmaskodást követtek el, akkor uraiknak a saját birtokaikból kellett teljes elégtételt (*plenam satisfactionem*) adniuk a károsultaknak. A birtokosok azonban tisztító esküvel (*iuramento purgatori*) tisztázhatták magukat, azt a kárukat pedig, amely az elégtételadással érte őket – ha akarták – familiárisaikon, várnagyaikon és tisztartóikon dolgaiknak és javaiknak elvételével, birtokaiknak elfoglalásával, ha ez nem lett volna elég, akkor személyükben való letartóztatásukkal és mindaddig való fogságban tartásukkal, amíg kárukat meg nem térítették, behajthatták, ennek során azonban nem léphették túl a nekik okozott mértékét. Azt is hozzátették ehhez, hogy a familiárisok nemessége, szabad állapota és bármiféle, tisztségükből fakadó előjoga nem akadályozhatja meg ezt az eljárást.¹⁹⁴¹ Két olyan nemesi szabadság sem érvényesült ebben az esetben tehát, amelyet Verbőci István nyolcvan évvel később a négy nemesi sarkalatos kiváltságok között sorolt fel: az hogy nemes törvényes ítélet nélkül nem tartóztatható le és az, hogy csak a király hatalma alatt áll.

Öt esztendő múlva I. Ulászló a koronázásakor alkotott törvényeiben elfogadta azokat a néhány hónappal korábban alkotott tanácsi határozatokat is, amelyek közül az egyik cikkely ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott. A törvényrész Zsigmond király 1435-ös nagy törvénykönyve rendelkezését fejlesztette tovább. Az 1440-ben törvényerőre emelt tanácsi határozat e cikkelye „a gyilkosságokról” címszó alá lett beosztva, annak ez az utolsó rendelkezése. Eszerint, ha a bárók, főpapok vagy mások tisztségviselői avagy *officialisai* valakinek a dolgát hatalmasul elvonnék, akkor uruk a „fent említett módon” (*modo superius expresso*) adjon elégtételt róla. A bűnös familiáris ura kizárólag a mondott dolgok miatt vehet elégtételt saját maga számára a hatalmaskodó tisztartón.¹⁹⁴² Ezt az eljárást kell érvényesíteni

¹⁹⁴⁰ 1435: DL 12753. Reiszig, A Kanizsaiak, I. 27.

¹⁹⁴¹ 1435 (nagyobb): 6. tc. (CJH, DRH)

¹⁹⁴² Szilágyi Loránd, a tanácsi határozat fordítója pontatlanul fordította ezt a mondatot. Ő úgy értette, hogy kizárólag a famulus ura vehet elégtételt a hatalmaskodón. Ennek azonban tartalmilag nincs értelme, és a mondat szórendje sem engedi meg ezt a fordítást. Szöveggyűjtemény, 101.

a királyi és királynéi *officialis*okkal szemben is – fejeződött be a cikkely.¹⁹⁴³ A „fentebb említett” eljárásról már beszéltünk a kisebb és a nagyobb hatalmaskodások megkülönböztetésénél. E az utalás a tanácsi határozatnak arra részére vonatkozott, amelyben megkülönböztették a falun kívül, a határban és falun belül esett hatalmaskodásokat.

A nemes familiárisok lefogása régi szokás volt ugyan, de legalább annyira réginek számított a nemesek lefoglalás alóli mentessége is, ez az ellentmondás pedig rendszeres vitához vezetett. Ezért foglalkozott ezzel a kérdéssel Mátyás király 1468-as dekrétuma, amely felsorolta azokat az eseteket, amikor nemes embert is fogságba lehetett vetni. Zsigmond király dekrétumára – azaz az 1435-ös nagy dekrétum előbb említett rendelkezésére hivatkozva – megengedte ezt abban az esetben is, ha uruk jelentős bűn elkövetése közben érte volna tetten őket, vagy ha számadásra voltak kötelezve.¹⁹⁴⁴ A király három évvel később kelt, 1471-es dekrétuma még egyszerűbben rendelkezett. Nemesnek ítélet nélküli letartóztatását megtiltotta ugyan, de kivételeket is tett, és ezúttal is Zsigmond király rendelkezésére hivatkozott.¹⁹⁴⁵

Mátyás 1486-os nagy törvénykönyve a hatalmaskodó familiárisok esetében megtartotta ugyan a régi szokásokat, de egy új rendelkezést is alkotott. A cikkely azzal a megállapítással kezdődik, hogy a tisztartók számos kártételt és jogtalanságot szoktak elkövetni. E kijelentés az ezután következő rendelkezést volt hivatva bevezetni, de korántsem volt erőltetett megokolása a törvényben foglaltaknak, hanem a hatalmaskodások évszázados gyakorlatának ismerete rejlett mögötte. A dekrétum kétféle *officialist* különböztetett meg: aki ura várának vagy más tisztartóságának gondját viselte, és onnan követett el hatalmaskodást, és azt, aki nem ura tisztartóságába volt helyezve, saját házában lakott, fizetést kapott, vagy más módon szolgálta urát. Az előbbieket esetében, ha a vizsgálat bizonyította a panaszt, uruk tartozott az okozott kárt megtéríteni, az utóbbiak ellen azonban személyes vizsgálatot folytattak le, és maguk tartoztak a bíróság elé állni és magukat tisztázni.

Szokatlanak tűnhet e megkülönböztetés. A várnagyok néha hatalmas uradalmak élén álltak, míg a csupán kisebb-nagyobb javadalmazást kapó tisztartók általában alacsonyabb pozíciót töltek be az uradalmakban. Csakhogy ebben az esetben felelősségükről és nem az uradalmon belüli rangsorukról, nem is a jövedelmükről volt szó. A felelősség pedig a saját birtok lététől vagy nem lététől függött. Akinek volt saját birtoka, az ugyanúgy felelt tettéért, mintha a maga jószága érdekében alkalmazott volna erőszakot, aki nem rendelkezett ilyennel, a helyett ura állt jót. A birtokos familiáris pereibe nem avatkozhatott bele ura, és nem is

¹⁹⁴³ DRH 1301–1437. 392.

¹⁹⁴⁴ 1468: 7. tc. (DRH)

¹⁹⁴⁵ 1471: 2. tc. (CJH, DRH)

védhette meg. Ha ezt mégis megtette volna, akkor *servitora* – a törvény már ezt a modernebb szót használta a familiárisokra – vérdíjának kétszeresét tartozott kifizetni, a *servitort* pedig a megyésipán letartóztathatta, hogy a maga részéről való elégtételre szorítsa. A földesúrnak joga volt azt a *servitorát* letartóztatni, aki más ellen hatalmaskodott, vagy nem tudott számot adni a reá bízott javokról, a nemesség privilégiuma pedig nem mentesítette a *servitort* ez alól. Az efféle letartóztatások ügyében keletkezett pereket egyetlen terminuson kellett elbírálni.¹⁹⁴⁶

A tisztartóknak az megkülönböztetése, amelyet az 1486-os nagy törvénykönyv vezetett be, nem vált be. Az *officialisok* itteni felosztása általában bizonyára megfelelt a gyakorlatnak, csakhogy a társadalmi valóság sokkal bonyolultabb volt ennél. A törvény szó szerinti értelmezése nem könnyítette, csak nehezítette az ügyek elbírálását. Lehetek olyan várnagyok, akik nem voltak nemesek, de nemes asszonyt vettek feleségül, és annak házában éltek, de az is előfordulhatott, hogy felváltva laktak saját birtokukon és urukén. A törvény mechanikus felosztása ezekben az esetekben alkalmazhatatlan volt.

II. Ulászló 1492-es nagy törvénykönyve minden bizonnyal ezért nem vette át a hat évvel korábban hozott törvény erről szóló rendelkezéseit, inkább a jól bevált, Zsigmond-féle nagy törvénykönyv cikkelyéhez tért vissza.¹⁹⁴⁷ Ezen aztán már később sem változtattak. Verböci a Hármaskönyvben Ulászló nagy törvénykönyvének erre a cikkelyére hivatkozott, amikor az egyházi személyek tisztartói által okozott károk megtérítéséről értekezett.¹⁹⁴⁸

Az eddig elmondottak a familiárisoknak a hatalmaskodásokban való aktív részvételére vonatkoztak. Más volt a helyzet akkor, ha a familiáris a hatalmaskodás elszennvedője volt. Erre az esetre úgy tekintettek, mintha a hatalmaskodó a familiáris urát támadta volna meg. Ilyenkor többnyire ura indította meg a pert a hatalmaskodó ellen.¹⁹⁴⁹

Ha az erőszakos cselekedet kárvallottja a per elindítása mellett döntött, és a cselekményben földesúri alattvalók és nem nemes familiárisok is részt vettek, akkor az idézéssel együtt kérhette azt is, hogy a bírói parancs szólítsa fel az alperest arra, hogy állítsa saját bírósága elé nem nemes segítőit. Ha *insinuatío* is kísérte az eljárást, akkor abban nemcsak a bíróság előtti megjelenésre szólították fel az alperest, hanem arra is, hogy állítsa elő parasztjait és

¹⁹⁴⁶ 1486: 33. tc. (CJH, DRH)

¹⁹⁴⁷ 1492: 24. tc. (CJH, DRMH)

¹⁹⁴⁸ Tripartitum II. 48.

¹⁹⁴⁹ A Nekcsei Elek birtokában levő Sáros megyei Lipóc vár várnagyát és öt familiárisát 1362-ben megölték és elvették lovaikat. Az ügy miatt Nekcsei pereskedett évekig a hatalmaskodókkal, a megnyert ítélet után ő kapta meg birtokaik egyharmadát és valószínűleg ő egyezett ki utóbb velük. DL 5847.

familiárisait.¹⁹⁵⁰ Az előállítandó személyeknek a bírói parancslevélben való rendi megnevezése attól függött, hogy a panaszos milyen segítőtket nevezett meg panaszában. Ez pedig azt az éppen aktuális rendi elnevezést követte, amelyet a kor latinsága használt az adott csoportokra. A hiteleshelynek szóló idéző parancs nemcsak a megidézettek neveinek felsorolását követelte meg a jelentő oklevél összeállítójától, hanem az előállítottakét is.¹⁹⁵¹ Ha a panaszos nem ismerte biztosan a hatalmaskodó familiárisainak rendi állását, akkor azzal a kiegészítéssel kérte a bíróság elé állításukat, hogy „ha azok nem nemesek lennének”, ha mégis nemesek lettek volna, akkor az idézésüket kérte.¹⁹⁵² Az előállítási kötelezettségre is érvényes volt az a formula, hogy akár megteszi azt az alperes, akár nem, „úgy járnak el vele szemben, ahogy a jog rendje megkívánja”.

Az eljárást az előállítás (*statutio*) szóval fejezték ki. *Statutio* volt többek között a perdöntő bizonyítás során a bajnokok kiállítása is.¹⁹⁵³ Itt most azonban csak azok előállításáról lesz szó, akik egy hatalmas tett elkövetői voltak. Bíróság elé állítani csak az alacsonyabb rendekhez tartozó személyeket lehetett. A Hármaskönyv és azt e részben szó szerint követő Négyeskönyv egyértelműen fogalmazott: a nemeseket idézni kell és nem bíróság állítani, csupán a parasztokra, falusiakra, jobbágy állapotúakra és a nem nemes familiárisokra vonatkozik a *statutio*, akiket saját földesuraiknak, nem pedig a tisztartóknak kell előállítaniuk és a bíró elé vinni.¹⁹⁵⁴ A kétféle eljárás, a *citatio* és a *statutio* megkülönböztetése tehát a rendi állás alapján történt.

¹⁹⁵⁰ 1361: „*Ladizlaum filium Donch, dictum Johannem Sarkan appellatum famulum suum inpossessionatum sibi statuere committendo, rationem redditurum de premissis in suam regiam presentiam ad terminum competentem evocari commisisset*” DL 5063; 1485: „*prescriptumque familiarem ignobilem ipsius Ladislai Boda eidem statuere committendo, insinuando ibidem ut... idemque Ladislaus Boda dictum suum familiarem ignobilem statuere commissum statuat, sive non*” DF 223786. 1485: „*insinuando ibidem eisdem, ut ...dictusque Ladislaus de Lossonciz predictos suos iobagiones sibi statuere commissos statuat, sive non*” DF 223833. 1489: „*prefatosque iobagiones suos eidem Bartholomeo statuere committendo, insinuando ibidem eisdem ut ...prefatusque Bartholomeus Dragffy predictos suos iobagiones statuat, sive non*” DF 223847. 1495: „*prescriptos iobagiones ipsorum eisdem statuere committendo, insinuando ibidem eisdem, ut ...dictosque iobagiones ipsorum stauant sive non*” DF 224008. 1496: „*prescriptosque iobagiones dictorum Blasii et Georgii eisdem statuere committendo, insinuando ibidem eisdem, ut sive ...dictique Blasius et Georgius iobagiones ipsorum stauant, sive non*” DF 224053. 1497: „*prescriptos iobagiones suos eidem stauere committendo, insinuando ibidem eidem, ut sive ...dictosque iobagiones suos stauat, sive non*” DF 224074.

¹⁹⁵¹ 1455: „*cum evocatorum et stauere commissorum nominibus*” DF 222600; 1497: „*cum evocatorum, insinuatorum ac statui commissorum nominibus*” DF 224089. További példák: 1499: DF 224190, 224207, 1501: DF 224251, 224255, 1505: DF 224436, 224482, 1519: DL 60073.

¹⁹⁵² 1389: „*evocet eundem magistrum Akus et dictum castellanum suum, si fuerit nobilis, si autem ignobilis existeret, tunc eidem statuere committendo*” DF 200329. (ZsO I. 931. sz.); 1497: „*annotatis Thoma Gemses, Joseph familiaribus suis, si fuerint ignobiles, statuere committendo, insinuando ibidem eidem, ut sive ...iamfatos suos familiares ignobiles stauat, sive non*” DF 224076.

¹⁹⁵³ Bónis, Hübériség és rendiség, 289; 1330: „*pugilem suum statuere non curavit*” DL 72269. (AOkl XIV. 45. sz.)

¹⁹⁵⁴ Tripartitum II. 23; Qaudripartitum III. 18.

A bíróság elé állítás alapja az a panasz volt, amelyet az egymással pereskedő birtokosok nyújtottak be, illetve kaptak meg idézés formájában. A parasztok és a nem nemes familiárisok úriszék elé állítása – legalábbis az idézőlevelek szerint – mindig később történt meg, mint az alperes idézése. Háromféle dolog történhetett a parancs kézhez vétele után, a háromféle cselekmény attól függött, hogy az alperes maga hogyan állt a perhez. Az első esetben az alperes megjelent a bíróság előtt és kijelentette, hogy jobbágyait és familiárisait bírósága elé állítja, a másodikban azt állította, hogy az egész keresetben ártatlan, de jobbágyai és nem nemes familiárisai részéről kész elégtételt szolgáltatni, a harmadikban pedig nem jelent meg az idézésre, és jobbágyait, familiárisait sem állította elő.

Az utolsó esetben az alperes nem volt hajlandó együttműködni sem a bírósággal, sem pedig a felperessel, azaz nem tett eleget sem a bírói parancsnak, sem a felperes kérésének. Ilyenkor a meg nem jelenést és az alattvalók előállításának elmulasztását egyszerre állapította meg a bíróság.¹⁹⁵⁵ Ez utóbbi önműködően történt, nem kísérte semmiféle vizsgálat. Erre nem is volt semmiféle lehetőség. Amikor a panaszos ügyvédje megjelent az idézőlevéllel és a vizsgáló levelekkel a bíróság előtt, még senki nem tudhatta, hogy a megidézett megjelenik-e vagy sem. Az ügyvéd által bemutatott jelentés az *inquisitor*ról csak megerősítette a panaszt, de az ügyvéd azt nem tudhatta, hogy mi történt az idézés után néhány nappal később az alperes úriszéke előtt, történt-e valami egyáltalán. A bíróság egyszerűen feltételezte, hogy aki nem jelent meg az idézésre, az alattvalóit sem vonta felelősségre, és ezt a feltételezést tényként állapította meg. Az újabb és újabb esetek finomították a szokásokat, így volt ez az előállítás esetében is. A 15. század második felében már azt is gyakran hozzátették az előállításra utasító parancshoz, hogy a földesuraknak a most náluk élő jobbágyaik részéről kell igazságot szolgáltatniuk. A formula bevezetése egy gyakorlati problémára adott válasz volt: azt a parasztot, aki időközben elköltözött földesurától, már nem állíthatta az alperes az úriszéke elé, hiszen az a költözéssel kikerült régi ura joghatósága alól.¹⁹⁵⁶

A *statutio* elmulasztása, akárcsak az alperesnek a bíróság előtti meg nem jelenése, bírsággal járt. A bírság nagysága egy márka volt. Mivel az előállítás elmulasztásának megállapítása és az ezért járó bírság kiszabása egyformán feltételezésen alapult, ezért – akárcsak a meg nem jelenés esetében – fenntartották annak lehetőségét, hogy az alperes utóbb elfogadható

¹⁹⁵⁵ 1361: „*ad quemquidem terminum idem Ladizlaus filius Donch venire vel mittere recusans, nec dictum Johannem Sarkan appellatum inter alios famulos suos inpossessionatos sibi statuere commissum statuere curans*” DL 5063.

¹⁹⁵⁶ Tringli, Segítő, 712.

indokkal tisztázza magát.¹⁹⁵⁷ Ahányszor nem történt meg az előállítás, annyiszor rótták ki az egy márkát.¹⁹⁵⁸ Miután azonban a hatalmaskodási perek rövid perek lettek, ezt csak egyszer lehetett kivetni. Verbóci korában ezt az egy márkás bírságot száz dénár értékű egy forinttal számolták.¹⁹⁵⁹

Ha az alperest elmarasztalták, akkor földesúri alattvalóit és nem nemes familiárisait a 14. századi szokások szerint a felperesnek kellett előállítania. Az eljárásnak azonban szigorú sorrendje volt. Csak miután a földesurat elmarasztalták, lehetett elővenni alattvalóját. Elvileg ugyan megtörténhetett, hogy az elmarasztalt alperes időközben úriszéke elé állította jobbágját vagy familiárisát, a gyakorlatban azonban ez aligha fordult elő. Az alperest általában azért ítélték el, mert nem jelent meg a bíróság előtt. Aki nem akart számot adni saját tetteiről a kúriában, az aligha vonta felelősségre ugyanezekért a tettekért embereit saját törvényszéke előtt. Az elítélt hatalmaskodó birtokos nem nemes alattvalóit vagy, ahogy az Anjou-kori források mondták, birtoktalan *famulusait*, az úr elítélése után a győztes felperesnek lett joga lefogni. A lefogás törvényes volt, amelyet a felperesnek kellett végrehajtania, a bíróság csak annyi segítséget nyújtott neki, hogy parancsot adott erre. A lefogás után a nem nemes segítőt az elé a bíróság elé állították, ahol az ura ellen is folyt a per. Ennek az volt az oka, hogy a hatalmaskodásban részt vevő földesúri alattvalónak és nem nemes *famulusnak* immáron nem volt ura, aki ítélezhetett volna fölötte, hiszen az a főbenjáró ítélet folyamányaként birtokát és a birtokkal együtt úriszék tartási jogát is elveszítette. Ura nemlétében a *famulus* is az előtt a bíró előtt felelt tetteért, amelyik urát is elítélte. Miként a nemes tettestársak, úgy a bíróság elé állított nem nemes segítők ellen is külön-külön folyt a per. Ellenük is be kellett mutatni a vizsgálati jelentéseket, velük szemben is perdöntő bizonyítékokat kellett szolgáltatni, pl. fejükre kellett esküdni. Az ellenük hozott ítélet ugyanaz lehetett, mint az urukra kiszabott főbenjáró ítélet. Az ítélet után éppúgy átadták őket a pernyertes félnek, mint ahogy ez urukkal is történt, hogy az egyezzen ki velük. Az is megtörténhetett, hogy míg uruknak megkegyelmeztek, az alattvalóikra – legalábbis egy darabig – érvényes maradt az elmarasztaló ítélet.¹⁹⁶⁰

¹⁹⁵⁷ 1397: „*ipsum pro sua non venia in iudicio consueto et pro non statutione iobagionum suorum in singulis marcis commisimus fore convictum, si se rationabiliter non poterit excusare*” DF 228298. További példák: 1388: ZsO I. 763. sz. (75–76); 1390: Teleki oklt. I. 171. sz. (227); 1398: ZsO I. 5474. sz. (603); 1400: uo. II. 84. sz. (13); 1401: uo. 1173. sz. (139–140); 1434: DF 208777, DL 12637, DL 80486.

¹⁹⁵⁸ ZsO II. 2062. sz. (246)

¹⁹⁵⁹ Tripartitum II. 86. 12.§ Korábban rosszul, négy forintos márkával számoltam. Tringli, Segítők, 712; Tringli, Mittäter, 191.

¹⁹⁶⁰ 1361: „*Johannem dictum Sarkan famulum dicti Ladislai filii Donch inpossessionatum in villa Kartal vocata juridice captivari ...prefatum Johannem dictum Sarkan juxta premissi sui excessus quantitatem vindicta sententie capitalis fiendum in manus eiusdem Ladislai filii Thome sui adversarii assignantibus*” DL 5063.

A második eset sokkal gyakoribb volt az előbb leírtnál. Az alperes ügyvédje a bíróság előtt megjelenván, miután meghallgatta a felperes panaszát, nyilatkozatot tett a bíróság előtt védence ártatlanságáról. Ehhez vagy azt fűzte hozzá, hogy kész azonban a jobbágyai és familiárisai részéről igazságot szolgáltatni,¹⁹⁶¹ vagy azt, hogy kész hozzájárulni ahhoz, hogy a felperes a jobbágyai fejére esküt tegyen. Ez utóbbira akkor került sor, ha a felperes három, a panaszát mindenben igazoló vizsgáló levelet mutatott be.¹⁹⁶²

Mivel a per már elkezdődött, ezért az intézkedés joga a bíróság kezében volt, ami egy közbenszóló ítéletet hozott. Először az alperes ártatlanságát kellett bizonyítani, ezért tisztító esküt ítétek számára, majd megszabták azt az időpontot, amikor az alperes köteles volt úriszékén igazságot osztani. Az úriszéki tárgyalásra egy bírói embert küldtek ki, aki hiteleshelyi tanúbizonyossággal szállt ki az ügy meghallgatására.¹⁹⁶³ Az alattvalók önálló erőszakos eljárása semmivel sem volt jogtalanabb, mint uruké. Ők ugyanúgy vélt saját érdekeiket követték, mintha uruk parancsára és tudtával, netán személyes vezetésével követték volna el cselekedeteiket: megvédték a birtok határát a szomszédoktól, segítettek a hozzájuk költözni akaró telkes parasztnak és cselédeknek, vagy behajtották adósságaikat. A bíróság előtt tett földesúri nyilatkozat ezért mértéktartó volt, nem állította, hogy a parasztnak és a familiárisoknak bűnösök lennének, csupán arra tett ígéretet, hogy a bírósága előtt igazságot szolgáltat majd. A közbenszóló ítélet végrehajtásától függött a végleges ítélet. Ha az alperes a tisztító esküt letette, segítőt elóállította akkor felmentették, ha nem, és a bíróság előtt nem jelent meg, így a mulasztás okáról elfogadható magyarázattal sem tudott szolgálni, akkor hatalmaskodásért elítélték.¹⁹⁶⁴

Amikor a jobbágy fejére teendő eskühöz járult hozzá az alperes, az ennek az eljárásnak egy speciális esete volt. A közbenszóló ítélet két esküt rendelt el. Előbb az alperesnek kellett tisztító esküt tennie, majd a felperesnek meg kellett esküdnie az alperes jobbágyainak fejére. Mivel ebben az esetben három vizsgáló levelet mutatott be a felperes, ezért az alperes ötvenedmagával, nemesekkel tett esküt. Ha nemes esküdött a jobbágy fejére, annak kilenc

¹⁹⁶¹ 1399: „*ipse domine in totali premissa actione et acquisitione annotati capituli innocentes essent penitus et immunes ex parteque dictorum Nicolai Nigri, Nicolai Sclavi, Emerici Tymar, Blasii et Nicolai Was dictorum et Johannis filii Georgii jobagionum ipsorum eodem domine in termino ulteriori per nos eisdem dando eidem capituli iuxta regni nostri consuetudinem iudicium et iustitiam impendere presto essent et parate*” DL 8455.

¹⁹⁶² „*idem Michael in causam attractus in totali premissa actione et acquisitione dicti actoris innocens esset penitus et immunis, ad capita autem dictorum jobagionum eiusdem juxta homagium eorundem secundum regni consuetudinem juramentum per ipsum Nicolaum actorem deponendum admittere promptus esset et paratus*” *Iuramentalis per actorem ad capitem jobagionum*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 68v–69r

¹⁹⁶³ 1402: „*ex parte famulorum et iobagionum eorum erga ipsos habitorum octavo die ipsius iuramentalis depositionis in dicta Bathian coram uno ex nobis annotato Michaeli iuxta regni consuetudinem iudicium et iustitiam impendere teneantur*” Zichy okmt. V. 264. sz. (309–311) Hasonló példa 1354-ből: AO VI. 144. sz. (226–228) és 1461-ből: Bánffy oklt. II. 30. sz. (29–31)

¹⁹⁶⁴ ZsO II. 33. sz. (5–6)

nemes vagy 39 nem nemes eskütársat kellett maga mellé vennie, azaz tized- illetve negyvenedmagával kellett esküdnie.¹⁹⁶⁵

A formulák mögött ezúttal is az életet kell keresnünk. A nyilatkozattal a földesúr elhárította magától a felelősséget, és alattvalójára hárította.¹⁹⁶⁶ Kijelentését, akár igaz volt, akár nem – ha esküvel bizonyítani tudta –, a társadalom elfogadta. Ez szokássá csak úgy válhatott, ha valóban gyakran fordult elő olyan eset, hogy a földesurak nem tudtak azokról az erőszakos cselekedetéről, amelyeket alattvalóik követtek el, és amelyeket egyébként a földesúr felelősségére volt szokás felróni. A földesúri alattvalók nem önkényeskedtek, hanem a saját érdekeiket védték, ugyanúgy, ahogy uraik is tették. Az erőszakos érdekérvényesítés rendszere a birtoktalan rétegek között tehát ugyanúgy érvényesült, mint a birtokosok között.¹⁹⁶⁷ A különbség annyi volt csupán, hogy a bírói felelősségre vonás másik bírói fórum előtt történt.

A hatalmaskodás felelősségének a familiárisokra vagy a parasztságra hárításáról beszélnek azok a törvények, amelyek a nemes familiárisok uruk általi lefogásáról is szóltak. E rendelkezéseket Hunyadi Mátyás nagy törvénykönyvének az a cikkelye egészíti ki, amely a hatalmaskodás eseteit sorolja fel. Itt némi változtatásokkal Zsigmond király nagy törvénykönyvének rendelkezését ismételték meg. Ha az úr várnagyai, officiálisai, más familiárisai vagy jobbágysai követnének el hatalmaskodást, akkor ne ítéljék el a földesurat a hatalmaskodás tényében, ha tisztázta magát. Ha ezek a familiárisok és jobbágysok még a szolgálatában lennének, akkor a földesúr ítéljen felettük – szólt a régi szokást megerősítő törvény.¹⁹⁶⁸ Ha a megye tisztviselői ellen támadtak a parasztsok, akkor a megyei törvényszék kezére kellett őket adni. A földesúrnak azonban ekkor is előbb tisztáznia kellett magát, azaz tisztító esküt kellett tennie.¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶⁵ A nemesek nemesekkel szembeni esküjére: Tripartitum II. 32. E rész a Négyeskönyvből hiányzik, az másként állapította meg az eskütársak számát: Quadripartitum III. 41. A jobbágy fejére teendő eskü szabályozása: „*prefatus Nicolaus actor ad capita prefatorum jobagionum dicti Michaelis in causam attracti cum decem personis nobilibus aut quadraginta personis ignobilibus se incluso in oppido ZenthJanos vocato, loco scilicet sedis judicarie coram uno iudlium dicti comitatus T... juramentum prestare et deponere*” *Juramentalis per actorem ad capitem jobagionum*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 69v-70v A *sedria* helyéből megállapítható, hogy egy bihari ügy alapján készült az oklevélformula. Csukovits, Sedriahelyek, 381.

¹⁹⁶⁶ A sólyomkői uradalom urai 1357-ben azt állították, hogy a latorsággal vádolt oláhjaik nem az ő parancsokra cselekedtek. Szatmár megye okl. 148. sz. (80–81). Egy *honor* birtokos udvari lovag ellen a király előtt tettek panaszt, mert személyes parancsára Batori Szaniszlófi István udvarbírája 1401-ben így védte meg urát, akinek az egyik famulusa a tímári vásáron megvert egy nemes: „*idem Stephanus filius Stanislai, dominus suus ipsi Mathie famulo suo annotatum Dominicum de Kysfalud verberari non dixeret et neque super hoc eundem Mathiam famulum suum expediret*” DL 53135. (ZsO II. 1303. sz.) Hasonlóképpen *honor* birtokos hárította el a hatalmaskodást magáról azzal, hogy nem is volt otthon, amidőn az eset történt. *Item, alia forma responsivalis ad idem*. Lajos-kori formuláskönyv, Kovachich, Formulae 76. sz. (48)

¹⁹⁶⁷ Egy Zemplén megyei 1362-es ügyben nem a birtokosok, hanem a parasztsaik földhasználatáról és lefoglalásáról volt szó. AOkl XLVI. 433. sz. (227–228)

¹⁹⁶⁸ 1486: 15. tc. (CJH, DRH)

¹⁹⁶⁹ 1486: 67. tc. (CJH, DRH)

Az első eset szinte semmiben nem különbözött a másodiktól. A hatalmaskodással vádolt földesúr ezúttal is hajlandó volt embereit bírósága elé állítani. Ez már az egyezség felé vezető út volt, a hatalmaskodó ugyanis azt vállalta, hogy elégtételt ad az általa okozott károkért, és az úriszékén rászorítja erre familiárisait és parasztjait is.¹⁹⁷⁰ Az eljárásnak az úriszék előtt kellett megtörténnie. Bíraskodnia annak az alperesnek kellett, akinek a jobbágysai elkövették a hatalmaskodást.

A középkori úriszéki eljárásról szóló iratok többségét a vármegyék által kiállított oklevelek őrizték meg. A 15. század végén a területileg illetékes megye kapott parancsot arra, hogy egy megadott napon és helyen jelenjen meg az ítélethozatal meghallgatására. A parancs a következőket tartalmazta: a bíraskodás időpontját, ki szolgáltatson igazságot, hol, ki előtt, kik részéről, végül azt az időpontot, amire erről jelentést kellett tenni.¹⁹⁷¹ A bíróság helye az alperes birtoka volt, ott ahol a hatalmaskodó jobbágysai éltek. A területileg illetékes megye egyik szolgabírája előtt zajlott az úriszéki per. A megyék egyik fontos és rendszeres feladata volt az úriszéki perek meghallgatására (*ad audiendum*) való kiszállás.¹⁹⁷² A szolgabíró jelenléte nélkül az úriszék más esetekben sem ítélt. E parancs tehát csak az általános szokást követte, és annyival volt több annál, hogy pontosan megszabta a tárgyalás napját, és jelentést is kért a megyétől.

A nemesek közti, hatalmaskodással kapcsolatos, mindenféle eljárásnak az volt a célja, hogy egyezséget hozzon létre. Az úriszék elé állított nem nemes familiárisok és parasztok esetében ugyanerre törekedtek. Különösen igaz volt ez arra az esetre, ha a *statutio* a peres felek egyezségének következtében történt. Ekkor már nem az volt a cél, hogy megbüntessék alattvalóikat, inkább az ügy elsimítására törekedtek. A *statutio* az egyezség része volt, így a lefolyása is ahhoz hasonlított. Többek között ezen is részt kellett venni mindkét félnek.¹⁹⁷³ Nemcsak a birtokos nemesek közti egyezségek, hanem a familiárisok és a jobbágyok ügyeinek elsimítása is sokféle lehetett. Volt úgy, hogy nem is vesződtek a tárgyalással, az ő egymás közti pereiket ugyanúgy megszüntették, mint uraikét.¹⁹⁷⁴ Egyezség esetén gyakran a fogott bírák szálltak ki a hiteleshelyi tanúbizonyságokkal együtt egy megállapított helyre, és

¹⁹⁷⁰ Megye előtt kezdődött perben vállalta ezt az alperes. ZsO I. 36. sz. (4)

¹⁹⁷¹ 1486: közbenszóló ítélet: DL 60871, megyei válaszlevél: DL 83936.

¹⁹⁷² Tringi, Pest megye, 171.

¹⁹⁷³ 1461: Bánffy oklt. II. 42. sz. (45–46)

¹⁹⁷⁴ 1346: „*omnes casus tam inter ipsos, quam inter servientes et jobagiones eorundem usque modo exortas irritas postposuissent et inanes*” DL 83245. (AOkl XXX. 854. sz.)

ők tettek igazságot,¹⁹⁷⁵ egyáltalán a fogott bírák ítélkeztek a hatalmaskodó jobbágyok felett.¹⁹⁷⁶

Azt, hogy hogyan vonták felelősségre a hatalmaskodó földesúri alattvalókat egy egyezség alapján történt elsimítás során, két olyan példa elemzésén keresztül mutatjuk be, amelyeket 130 esztendő választott el egymástól, és amelyek teljesen különböző társadalmi közegben történtek.

A Vas megyében birtokos Varsányi család két ágának tagjai, Márton valamint egy testvérpár, László és Pál a kúriában pereskedtek kölcsönös hatalmaskodásaik ügyében, melyeket aztán 1338-ban fogott bírák kezeibe tettek. A választott bírák öt ügyet bíráltak el, melyek közül legalább háromban a pereskedők emberei is érintve voltak. A döntésről a két fél a vasvári káptalan előtt tett bevallást, az állította ki az oklevelet a békességről.¹⁹⁷⁷

Az *arbiterek* két alkalommal is elővették Márton *serviens*ének, egy bizonyos Péternek az ügyét. Ő volt az, aki az „igaz úton járó” Varsányi Lászlót megsebesítette, és az egyik fülét levágta. Lászlónak ötödmagával, nemesekkel kellett erről bizonyító esküt tennie, majd ha ez megtörtént, a *serviens* urának két részletben kellett öt márkát fizetnie László kezeihez. Péter ekkor már nem élt, a fivérek ugyanis nem hagyták annyiban tettét, mert amikor az szintén „igaz úton járt”, megölték. Ennek bizonyítására Mártonnak kellett esküt tennie, az eskü után pedig a fivéreknek három részletben 11 márkát fizetniük Mártonnak, aki kezességet vállalt a *serviens* rokonaiért, hogy azok nem fognak további keresettel előállni.¹⁹⁷⁸ Lászlónak tisztító esküt kellett arról is tennie, hogy sem Mártont, sem szabad szolgálonőjét nem verte meg. Mind az öt ügyben esküt rendelték el a fogott bírák, részint tisztító, részint a kereset igazolását szolgáló bizonyító esküt – a fejre teendő eskü szót ebben az esetben nem emelgették –, ennek folyományaképpen kapták meg a felek a nekik megítélt összeget. Összesen 46 márkáról folyt a per, ebből a fivéreknek 31, Mártonnak 15 márkát kellett volna kifizetnie. Csakhogy, ha László és Pál letették a tisztító esküjeiket, máris 11 márkára csökkent a fizetési kötelezettségük, ha pedig Márton is tisztázta magát, akkor neki már csak 5 márka tartozása maradt. A testvérek számára így fennmaradó 6 márka tartozás éppen annyi volt, mint amennyit Péter megöléséért kellett fizetniük. Az érte járó 11 márka ugyanis azonnal csökkent 5 márkával, annyival, amennyivel ő károsította meg egyiküket, amikor megsebezte és megcsonkította.

¹⁹⁷⁵ 1343: AOkl XXVII. 380. sz. (249–250)

¹⁹⁷⁶ 1358: AO VII. 149. sz. (283–284); [sine titulo], somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 63r–64r

¹⁹⁷⁷ DL 91292. (AOkl XXII. 338. sz.) Varsányra: Csánki, Történelmi földrajz II. 807.

¹⁹⁷⁸ „*assumpsit idem Martinus, si ipsam solutionem fecerint, ab omnibus eiusdem Petri proximis, fratribus necnon uxore et filiabus suis molestare volentibus expedire*” DL 91292.

A bírák egymással valószínűleg összefüggő ügyekben tettek igazságot. Hogy mivel kezdődött a falun belül, különböző birtokrészek lakói közt zajló, kölcsönös verekedésekbe, végül emberölésbe torkolló ellenségeskedés, azt nem tudjuk, talán az egyik erdő éjszakai felgyújtásából. Az erőszaknak voltak aktív és passzív és részesei is a földesúri alattvalók között. Semmi támpontunk nincs arra nézve, hogy Péter magától vagy ura biztatására támadt-e Varsányi Lászlóra. Fontosabb kérdés azonban az, hogyan történt a megölt Péter kiterjedt rokonságának – az oklevél hozzátartozóiról, atyafiairól, özvegyéről és lányairól beszélt – kártalanítása, egyáltalán megtörtént-e ez. Az írásba foglalt bírói döntés csak a két nemes fél közti ügyről beszélt, nem állítottak a fogott bírák elé nem nemes személyeket, így csak a nemesek egymással szembeni fizetési kötelezettségeit írták elő. Szabad ember megöléséért vérdíjat kellett fizetni, mely a szabad ember hozzátartozóit, illetve örököseit illette. Verbőci ősi szokást közlő értelmezése szerint ezzel váltotta meg a gyilkos magát az áldozat rokonainak bosszújától. Egyben vitába is szállt az általános vélekedéssel, mely szerint ez a megölt ember díja lenne.¹⁹⁷⁹ Az oklevél nem említette a vérdíj szót, amikor 11 márkányi fizetési kötelezettséget írt elő a gyilkosoknak, amelyet Péter halálért kellett kifizetniük. Ekkor voltak még Magyarországon szolgák, főleg az olyan kisbirtokos nemesek földjén, mint a Varsányiak. Ezt mutatja az állítólag megvert egyik szolgálonő említése is. Róla – már láttuk – külön megjegyezték, hogy szabad állapotú. Ezt azért tették, mert bizonyára akadtak a faluban nem szabad szolgák is. Péter azonban kétségtelenül szabad ember volt, de nem volt nemes. Ha az lett volna, rokonai önállóan pereskedtek volna érdekében. Akármilyen címen is ítélték meg a fogott bírák a haláláért járó 11 márkát, az a rokonokat illette volna. Nekik kellett volna azonban kifizetniük azt az 5 márkát is, amit Varsányi Lászlónak ítélték, azért mert Péter levágta a fülét. Az oklevél azonban egyértelműen fogalmazott: Péter egykori ura vette át a *serviense* halálért járó összeget, és ő is fizette meg Lászlónak a Péter által okozott kár díját. Ez azonban az ügy elsimításának egyik része volt csupán. A fogott bírák birtokos nemesek, nem pedig nemesek és *serviense*ik között tettek igazságot, így természetes, hogy csak a nemesekre vonatkozó kötelezettségeket szabták meg. A nemes képviselte *serviense* és *serviense* örököseinek érdekeit, de felelős is volt *serviense* tettéért. Varsányi Márton úgy képviselte Péter örököseit, hogy ő tett esküt arra, hogy a fivérek ölték meg Pétert, és ő vette át a gyilkosoktól kapott összeget, de a felelősséget is magára vette, mikor Varsányi László számára átadta a neki járó összeget. Varsányi Márton tehát eljárta *serviense* örökösei helyett a Péter által okozott csonkítás és Péter meggyilkolása ügyében. Mivel az egyezés a Varsányiak

¹⁹⁷⁹ Tripartitum III. 5. 3.§

között történt, ezért a *serviens* rokonsága helyett Márton kezeskedett arról, hogy azok nem perelik tovább Lászlót és Pált. A Márton által vállalt kezesség azt mutatja, hogy a károsult *serviens* rokonainak járt jog szerint a megítélt összeg, Márton tehát továbbadta a hat márkát *serviense* rokonainak, legalábbis tovább kellett volna adnia.¹⁹⁸⁰

A fogott bírák azonban nem csak az egyes ügyekben tettek igazságot, hanem a konfliktust a jövőre nézve is elsimították. A Varsányiak *kötél* alatt kölcsönösen megígérték, hogy többé nem okozzák egymás halálát, és nem sebesítik meg egymást. Az ígéret azonban nem vonatkozott a *serviensek* és jobbágyaik közti tettekre. Azokról úgy rendelkeztek, hogy ha ők jogtalanságot követnének el, akkor a nemesek egymásnak elégtételt adnak, azaz úriszékük elé viszik az ügyet.¹⁹⁸¹ Vállalták azt is, hogy ha ez nem történne meg, akkor a megye egyik szolgabírájához fordulnak. A parasztok hatalmaskodása többé tehát nem a nemesek ügye volt, pontosabban, rájuk csak annyiban tartozott, hogy az ő bíróságuk szolgáltatott igazságot. A földesúri alattvalók önállóan elkövetett erőszakos tetteivel tehát számoltak a felek és a békebírák is.

Mátyás király korából, 1468-ból maradt ránk egy fogott bírói ítéletet, amely két nagyhatalmú földesúr, Vetési Albert veszprémi püspök és egy báró, Újlaki Miklós emberei között idestova tíz éve folyó, kisebb-nagyobb, túlnyomó részt Veszprém megyében zajló ellenségeskedésnek vetett véget, vagy legalábbis próbált véget vetni. Ebben az esetben is két fél kölcsönös hatalmaskodásait kellett elsimítani, azaz az alperes egyben felperes is volt. Ezért ugyanaz történt ekkor is, mint jó négy generációval korábban: nem külön-külön állították a felek jobbágyaikat úriszékük elé, hanem a fogott bírák, szám szerint hatan-hatan, tettek köztük igazságot. Az ítélet nem oklevél, hanem csupán egy jegyzőkönyv, amelyet valószínűleg később erősítették meg egy hiteleshely előtt.¹⁹⁸²

A jegyzőkönyv tartalma magában sűríti mindazt, amit eddig elmondtunk a hatalmas tettekről, e cselekmények elsimításáról, és amelyeket eddigi példáinkban külön-külön már megfigyelhettünk. Ezúttal is két egymással határos, vagy egymással közel határos birtokos falvai közt történtek a konfliktusok. Az ügyek egyáltalán nem vezethetők vissza egyetlen okra. Míg a többször is például hozott, az óbudai apácák és a Nyárasapátiak közt zajló perek

¹⁹⁸⁰ Hasonló eljárásra példa 1325-ből: Fejér, CD VIII/2. 305. sz. (647–648) és AOkl IX. 311. sz. (177) Az első esetben a nemes által kifizetett összeg csak átmenetileg kerülhetett a földesúr kezébe, az bizonyára továbbadta a *serviens* rokonainak. A másodikban a jobbágy helyett kifizetett 25 márkát a földesúr utóbb bizonyára áthárította jobbágyára. Egy 1403-as egyezségben négy megölt paraszt vérdíjaképpen az alperesek 120 forintot fizettek a felperesnek, aki azt valószínűleg továbbadta az elhunytak utódainak. HO V. 145. sz. (194–199)

¹⁹⁸¹ „Si vero servientes et jobagiones eorum pugnarent, idem nobiles non incurrent gravamina prenotata, sed unus alteri ex parte servientium et jobagionum suorum inpendet et inpendere tenebitur omnimodam satisfactionem.” DL 91292.

¹⁹⁸² Solymosi, Konfliktuskezelés és uő. Fogott bírák jegyzőkönyve.

többségének egyetlen eredőjük volt: Cegléd és Nyárasapát rendezetlen, és pontosan soha meg nem állapított határa, itt ilyenekkel nem találkozunk. Elszigetelt, erőszakos vagy kisebb kártétellel járó cselekmények voltak ezek. Nem két örökösen farkasszemmet néző, szomszéd földesúr magánháborújának akcióiról volt tehát szó, hanem két, határos birtok normális életének menetéről, ahol a mindennapi élet ügyei szinte maguktól értetődő természetességgel torkollottak erőszakba. A harminckilenc eset közt mindössze egyetlen olyan akadt, amely legalább áttételesen a birtokosokhoz volt köthető. A „zavaros idők alatt” – minden bizonnyal akkor, amikor Újlaki Miklós a Mátyás-ellenes összeesküvőkkel együtt Németújváron megválasztotta III. Frigyeszt magyar királynak – a püspök akkori veszprémi várnagya és egy másik familiárisa Újlaki egyik palotai emberétől elvett száz forint értékű holmit.¹⁹⁸³ A hatalmaskodások aktív és passzív résztvevőinek túlnyomó többsége paraszt volt, de akadt köztük nemes familiáris is. A szokásos hatalmaskodási ügyek kerültek elő: lefogás, engedély nélküli jobbágyköltözés, lefoglalás, házfeldúlás, marhák behajtása, állítólag saját ura földjén vadászó személy megverése, állítólag saját ura földjén megfogott személy megsebesítése. Volt olyan eset is, amelynek a háttérét a szűkszavú leírás nem világította meg kellőképpen, így az egyszerű garázdaságnak tűnik: egy vásározó megnyilazása. Csupa olyan cselekmény, amely a parasztok egymás közti ügye volt, és a fogott bírák így is tekintettek rájuk.

Korábban a püspök és Újlaki álltak perben egymással ezek miatt, végeztettek is vizsgálatot, miután azonban ők békét kötöttek, most alattvalóikon volt a sor, hogy kiegyezzenek, és erre a fogott bírák rá is kényszerítették őket. A bírák a szokásos módszer szerint jártak el, amikor kiszemelték a választott bíróság színhelyét. Nem a püspök és nem is Újlaki valamelyik falujában, mezővárosában jöttek össze, és rendelték maguk elé a jobbágyokat és familiárisokat, hanem semleges területen, egy harmadik fél, a zirci apátság egyik falujában, Sólyon. Ez lett az a nyilvános hely (*locus communis*), ahol igazságot tettek.¹⁹⁸⁴ A legkülönbébb megoldások születtek. Az engedély nélkül elköltöző parasztnak családjával együtt vissza kellett térni korábbi lakhelyére, hogy miután kiegyenlítette adóját és adósságát, újra elköltözhessen.¹⁹⁸⁵ A zavaros idők alatt elvett dolgok ügyét félretették, azaz a püspöki várnagynak nem kellett semmit sem visszafizetnie. Hasonlóképpen megszüntették azt a keresetet is, amely azért indult, mivel a pétiak és a palotaiak hat szentiváni marhát behajtottak.¹⁹⁸⁶ Ez az ügy ekkor már nyolc-kilenc éves múltat tekintett vissza, és talán időközben már egymás közt el is simították a helybeliek az esetet. Megoldották három

¹⁹⁸³ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 16. sz. (400)

¹⁹⁸⁴ Hasonló, nyilvános helyen való tárgyalás 1405-ben és 1406-ban: ZsO II. 3911, 5156. sz. (475, 653).

¹⁹⁸⁵ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 2. sz. (392)

¹⁹⁸⁶ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 9. sz. (397)

emberölés ügyét is. Az egyik palotai lakos meggyilkolt egy papot, amiért a püspök száz forintra bírságolta meg, amit a palotai ember jogtalanul tartott. A választott bíróság úgy ítélte, hogy a püspök jogosan róta ki az összeget, a palotai pedig ezzel letudta büntetését.¹⁹⁸⁷

Még egyszerűbben végeztek két másik gyilkossági ügyel. A püspök és Újlaki egy-egy alattvalója is életét vesztette a hatalmaskodások körüli csetepatékban, és mindketten kiskorú gyermekeket hagytak maguk után, kiket arra köteleztek, hogy miután felserdülnek, egymásnak nyugtát adjanak, mivel – szöveg az ítélet indoklása – „a meggyilkoltak vérdíja nem a földesurat, hanem azok örököseit, rokonait és leszármazottait illeti”.¹⁹⁸⁸ A szűkszavú bejegyzésből egyedül az eljáráshoz fűzött magyarázatot tudjuk biztosan értelmezni: a meggyilkolt paraszt vérdíja a paraszt örököseié. Jóval nehezebb pontosan rekonstruálni azonban a korábbi eseményeket. Vérdíjat a tettes fizetett a meggyilkolt ember családtagjainak, ők pedig cserében nyugtát adtak a vérdíj átvételéről, és arról, hogy ezzel elintéztnek tekintik az emberölést. Ha tehát kölcsönös nyugtát állítottak ki a püspök és Újlaki ifjú parasztjai egymásnak, akkor szüleik ölték meg egymást – folytathatjuk a gondolatmenetet. Bár szokatlanul tűnik a helyzet, egyáltalán nem életszerűtlen. Talán kölcsönösen halálra sebeztek egymást egy hatalmaskodás során, és mindketten belehaltak sérüléseikbe. Feltételezhetjük azt is, hogy ugyanannak az összecsapásnak az alkalmával vesztette életét a két paraszt, a valódi gyilkosok azonban nem akarták a vérdíjat kifizetni, ezért ők utólag azt állították, hogy a két elhunyt kölcsönösen okozta egymás halálát. Gyermekeik még nem tudtak utánajárni a dolognak, ezért kénytelenek voltak kibékülni egymással és lemondani az őket megillető vérdíjról. Feltételezhetjük azonban azt is, hogy a két halálesetnek semmi köze nem volt egymáshoz, csupán annyi történt, hogy miután a földesurak kibékültek, képviselőik, a fogott bírák lezárták a két emberölés ügyét is. A félárva gyermekek nem tudtak ez ellen semmit sem tenni, majd amikor felserdültek, elfogadták a rájuk kényszerített helyzetet. Bármilyen is történt, a mielőbbi béke megteremtésének vágya felülírt minden más igényt.

A legtöbb ügy végleges eldöntése azonban nem ekkor történt meg. Az esetek többségében tisztító esküre kötelezték az elkövetőket, amit egy, a bírák által előírt időpontban és helyen kellett letenniük a megyei kiküldöttök előtt. A tisztító eskü ezúttal sem jelentette sem azt, hogy az eset ne történt volna meg, sem azt, hogy nem az esküvő volt az elkövető. Ez csak annak igazolására szolgált, hogy a hatalmaskodással vádolt jobbágy nem jogtalanul követte el

¹⁹⁸⁷ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 17. sz. (400)

¹⁹⁸⁸ „*quia homagia interfectorum non dominos terrestres, sed heredes et consanguineos eorundem propinquiores concernunt*” Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 8. sz. (397)

a cselekményt, hanem jogosan. Az összes, itt szereplő, tisztító esküt előíró végzés mind ilyen esetben született. Legyen elég egy példa a kijelentés igazolására.

Ha korábban azért tett panaszt a veszprémi püspök, mert Újlaki inotai parasztjai és familiárisai 47 forint kár okoztak fegyveres támadásukkal a püspöki uradalomhoz tartozó Hajmáskéren, az aligha lehetett légből kapott történet, legfeljebb elhallgatta azokat a körülményeket, hogy az inotaiak saját jogaik védelme érdekében vagy egy adósság behajtása miatt csaptak rajta a szomszédos falun.¹⁹⁸⁹ Azzal, hogy az inotaikat tisztító esküre kötelezték, amelyet ők valószínűleg le is tettek, az ellenük irányuló kereset érvénytelen lett, hiszen kiderült, hogy a „fegyveres kézzel” történt fellépésük jogos volt.

A tisztító eskükben szereplő eskütársak száma attól függött, hogy korábban a földesúr hány vizsgálatot végeztetett el, és hány vizsgáló oklevelet mutatott be a kúriában. Ha egy vizsgálat történt, akkor hatodmagával kellett az állítólagos hatalmaskodónak tisztáznia magát, ha azonban a szokásjog által megkövetelt mind a három oklevelet felmutatta a felperes, akkor már negyvenedmagával kellett ugyanezt megtennie.¹⁹⁹⁰ Jóval kevesebb, mindössze hat ügyben fordult elő, hogy a választott bírák tanúk állítását írták elő, szintén a vármegyei emberek előtt. Egy négy éven át fogságban tartott nemes ügyét nemesi jog szerinti eljárásra utalták.¹⁹⁹¹

Ez a fogott bírói jegyzőkönyv csak irattanilag különleges, az ott megismert eljárás azonban teljesen bevettnek számított. A jobbágyok később leteendő tisztító esküje egy vármegyei ember előtt rendszeres döntése volt az ügyet elsimító békebíráknak. A hatalmaskodások során felmerülő kérdések túlságosan összetettek voltak ahhoz, hogy egyetlen napon a törvénybe idézett földesúri alattvalók meghallgatásával le lehetett volna zárni őket. Különösen kényes kérdésnek számított a határok megállapításának az ügye, ami további eljárást igényelt.¹⁹⁹² Az egyezség és az egyezség részének számító *statutio* nem jelentett mechanikus eljárást. A bíróság előtt tett nyilatkozat arról, hogy a felek készek egyezsége lépni egymással és egy erről szóló oklevél kiállítása nem jelentette azt, hogy az ügyet valóban el is simították. Ez csupán egy szándéknyilatkozat volt, amelyet még hosszú, több lépésből álló eljárás követett. Ennek a leghosszabb része épp a nem nemes familiárisok és a parasztok részéről történő igazságszolgáltatás volt. A hatalmaskodást lezáró béke csak akkor kezdődött igazán, ha az

¹⁹⁸⁹ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 25. sz. (402)

¹⁹⁹⁰ Egy *litterae inquisitoriae* és hatodmagával történő eskü: Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 5. sz. (395) és 31. sz. (403), három vizsgáló oklevél és negyvenedmagával teendő eskü: uo. 32, 33. sz. (404)

¹⁹⁹¹ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 1. sz. (392)

¹⁹⁹² [sine titulo], somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 63r–64r Egy egyházi és egy világi birtokos közti somogyi ügy végére tettek pontot fogott bírói ítélettel: néhány paraszt tisztító esküt tett, ezen kívül a két fél által egyenlőképpen választott négy paraszt letette a földesküt és megjárta a határokat.

utolsó elhajtott marhát is visszaadták, az adósságot kifizették, a hatalmaskodás minden segítője – akik valójában sokszor annak kirobbantói voltak – esküt tettek ártatlanságukra, és ha a pontos határokat megállapították.¹⁹⁹³

Vetési Albert és Újlaki Miklós alattvalóinak ügyében általános békepontok is születtek. Ezek nem különböztek különösebben a Varsányiakétól. A fogott bírák úgy rendelkeztek, hogy ha a jövőben a felek várnagyai, tiszttartói avagy népei és jobbágysai között bármilyen ellentét keletkezne, akkor a két földesúr várnagyának vagy *officialis*ának kell megegyeznie úgy, hogy az egyezés létrehozatalában egy szolgabíró és választott bírák is részt vegyenek. Ha ők nem tudnának egymás közt dűlőre jutni, akkor vigyék az ügyet a megyei törvényszék elé, ha ott sem tudnának megegyezni, csak akkor kerüljön a kúria elé.¹⁹⁹⁴

Az egyezségekben megpróbálták tehát a jövőre nézve a földesúri alattvalók hatalmaskodásait elkülöníteni a nemesi hatalmaskodásoktól.¹⁹⁹⁵ Az alattvalók hatalmaskodásait elkerülhetetlen rossznak tekintették, amelyet a földesúri hatalom nem állíthatott meg. A veszprémi püspök és Újlaki egyezséglevelében részletesen felsorolták azokat a tetteket, amelyeket a tiszttartók vagy a parasztok szoktak elkövetni: behajtás (*vagiatio*), károkozás (*dampnum*), jogtalanság (*iniurium*), dolgok és jószágok elvétele (*rerum et bonorum ablationes*). Részben rokon értelmű szavak ezek, amelyek mindegyike többé-kevésbé a másik jelentését is magában foglalta. A mezei és erdei károkozások elleni védekezés során alkalmazott eljárásokról volt szó, amelyek ugyanúgy hozzá tartoztak a földművelő, állattartó világ mindennapjaihoz, mint a velük járó erőszak. A földesúri alattvalók, akárcsak a nemesek tettei, olyan szokásokon alapultak, amelyek megengedettek voltak ugyan, de elkerülhetetlen volt, hogy ugyanúgy jogvita keletkezzék ezekből, mint a nemesi cselekedetekből. Az egyezségeknek már említett záradékai arra törekedtek, hogy a lehető leggyorsabban és megegyezés útján intézzék el a paraszti ellentéteket, azaz ne keletkezzen belőlük hatalmaskodási per, ily módon valódi hatalmaskodásnak se tekintsék őket. Ez a törekvés nagyon régi volt, de az országos joggyakorlat csak a középkor utolsó évtizedeiben tudta általánossá tenni. A kisebb és nagyobb hatalmaskodások elválasztása, a paraszti „jogtalanságok” elkülönítése ezektől csak a Mohács előtti évtizedekben történt meg.

A Sólyon ítélező fogott bírák döntését megörökítő jegyzőkönyv a tárgyalás napján, Szent István király ünnepének másnapján, azaz augusztus 21-én kelt. Az általános békepontok között találunk egy olyan rendelkezést, amely arról szólt, hogy a felek jobbágysai és hívei

¹⁹⁹³ Hasonló, több lépéses eljárás történt Tolna megyében 1343-ban: AOKI XXVII. 380. sz. (249–250)

¹⁹⁹⁴ Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 43. sz. (407–408)

¹⁹⁹⁵ 1492: Perényi lt. 642. sz. (307)

egymás ellen nem tehetnek uraik saját birtokán lefoglalásokat, hanem csak nyilvános helyen, kikérve előbb annak a vármegye szolgabírójának ítéletét, ahol a lefoglalás történt volna és az említett vármegye oklevelének közbejöttével, „miként azt királyunk dekrétuma is kimondja”. A püspök és Újlaki fogott bírái nem holmi vidéki köznemesek voltak: a püspök káptalanjának három jeles tagját és három világi familiárisát, Újlaki pedig familiárisainak színe-javát delegálta a testületbe. Nincs abban tehát semmi meglepő, hogy legalább egyikük jól ismerte a törvényeket. Csakhogy Mátyás király *arrestatiokról* is szóló dekrétuma egy hónappal később, szeptember végén kelt, miután befejeződött a pozsonyi országgyűlés, ahol a törvény pontjait elfogadták. Ráadásul az idézett békepont néhány szava megegyezik a cikkely szavaival.¹⁹⁹⁶ Vajon honnan tudhattak a sólyi fogott bírák arról, mi lesz egy hónap múlva a dekrétum tartalma? Az könnyen elképzelhető, hogy valamelyikük részt vett akár a királyi előterjesztések, a *propositiok*, akár a rendek *gravamenjeinek* összeállításában, de biztosan akkor sem ismerhették előre a törvény szövegét. Igaz ugyan, hogy az 1435-ös nagy dekrétum részletesen szólt az *arrestatio*s eljárásáról, Mátyás király 1468-as dekrétuma is hivatkozott rá, de a sólyi jegyzőkönyvben eléggé világosan az éppen uralkodó király törvényéről írtak. E kérdésre nem tudunk megnyugtató választ adni. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy mégis az 1435-ös nagy törvénykönyvre gondoltak az ítélet szövegezői, amelyet még egy generációval később is különös megbecsülés övezett. A fogott bírói ítélet a jobbágyok költözésének szabályozásakor is hivatkozott a dekrétumra és a szokásra. A dekrétum alatt ezúttal biztosan Zsigmond király nagy dekrétumára kell gondolnunk. Hoztak ugyan törvényt később is a jobbágyköltözésről, de azok az 1435-ös rendelkezést követték.¹⁹⁹⁷ Függetlenül attól, hogy milyen törvények jártak a sólyi fogott bírák fejében 1468-ban, azt bizonyosan megállapíthatjuk, hogy az ország szellemi, politikai elitje ekkor pontosan ismerte a törvényeket, sokuknak a törvények szövege is rendelkezésre állt.

Bármilyen bíróság elé is állították a földesúri alattvalókat, bármilyen eljárást is követtek velük szemben a bíróság előtt, a *statutio*val és az annak folyamányaként felettük hozott ítélet végrehajtásával lezárult a hatalmaskodás elsimítása. Kezdetét vehette a béke és a nyugalom.

¹⁹⁹⁶ Az egyezéseket az 1468-as törvénnyel ritkított betűkkel szedtem. Ezek olyan szavak, amelyek nem bizonyítják egyértelműen a két szöveg közvetlen kapcsolatát, nélkülük ugyanis erről a kérdéstről szóló törvényt nem lehetne megfogalmazni. A fogott bírói ítélet: „*nullus iobagio vel adherens ipsorum ubicunque residens aliquas arestationes vel prohibitiones contra se in bonis et territorio priorum dominorum suorum facere valeat.*” Solymosi, Fogott bírák jegyzőkönyve, 42. sz. (407). 1468: 12. tc. (DRH). Zsigmond király cikkelye: 1435 (nagyobb): 13, 16. tc. (CJH, DRH)

¹⁹⁹⁷ 1435 (nagyobb): 7. tc. (CJH, DRH); az 1440-ben megerősített tanácsi határozat 13. pontja. DRH 1301–1457. 394; 1445: 22. tc. (DRH); 1458 (I): 15. tc. (DRH)

Utószó

Ahhoz, hogy lássuk a fától az erdőt, hátrébb kell lépünk, és távolról kell szemlélnünk. Mint az életben mindenütt, a helyes mértéket kell megtalálni: elég távol kell állni ahhoz, hogy lássuk, amit látni akarunk, de nem túl messze, hogy még felismerjük a jelenségeket. Nekünk sem ismételni kell korábbi megállapításainkat, hanem szélesebb összefüggésekbe kell őket helyezni úgy, hogy valós tartalmat takarjanak.

Egy olyan világot látunk, ahol az erőszak használata a jószág védelme érdekében mindenkit megilletett, akinek a legcsekélyebb köze is volt a jószághoz. Ez az erőszak ennek a világnak az alapintézménye: ez biztosította fennmaradását. Ez volt a garanciája a társadalmi békének, és elválaszthatatlan volt a birtoklástól. A birtoklás és a szokásait rögzítő jog nem a társadalom és a politika egyéb jelenségeitől különböző intézmény volt, hanem olyan, számos cselekményt összefogó tevékenység, melynek része volt a jószág védelmében használt erőszak. Ebben a világban nem kérdés, hogy mi a birtok, és a birtokvédelem hozzá tartozik-e. A magyar *jószág* szó, vagy párja a *marha* tökéletesen kifejezi, hogy mennyire kézzel fogható, fizikai valóságot értettek alatta. A védelem épp ilyen magától értetődő, egyszerű tevékenység volt: a fizikai erőszak alkalmazást jelentette. A fogalmak szétválasztása csak a tudomány művelőit jellemezte, a mindennapok világa, így a szokásjog is, sokkal inkább az egységes szemléletre törekedett.

Az erőszak egyszerűsége korántsem jelentette azt, hogy parttalan és kiszámíthatatlan lett volna. Ezt az erőszakot csak szabályok között lehetett használni. E szabályok éppoly egyszerűek, mint a birtok és az erőszak jelensége. Amióta van birtok, annak vannak szabályai, ezek a szabályok pedig a birtokot védő erőszakra is vonatkoznak. A szabályok nélküli őstársadalom egy olyan társadalomtudományi fikció, amelynek semmi köze a tapasztalathoz. A róla szóló elképzelés gyökerét a minden elmében jelen levő misztikus hajlamban, nem pedig az ésszerűségben kell keresnünk.

Ez az értekezés csak egy ország középkorának birtok- és személyvédelmi erőszakrendszerével foglalkozott. A középkor, különösen annak kései szakaszának forrásadottságai teszik csak lehetővé, hogy pontosan leírjuk a rendszer működését. E rendszer azonban nem csak a középkor sajátja, az ókornak nevezett kor, de más, annál korábbi korszakok sem lehettek meg nélküle. A régi európai történeti gondolkodásban – a történettudományban már sokkal kevésbé – szokás ugyan az ókori birodalmak közül a rómaiakat kiemelni, ezt egy különleges államszervező erővel felruházni, és egy olyanféle hatáskört tulajdonítani neki, mint amilyent a modern európai államokban látunk. E történelemszemlélet eredménye az ezer évnyi középkor,

amely nemcsak megsemmisítette ezt az erőt, hanem ezer évig nem is volt képes semmivel pótolni, és csak a korai újkorban tért vissza a Róma fennhatósága alatt egyszer már látni vélt államrend. Az elképzelés évszázadok óta él az európai gondolkodásban, a 14. században ezt figyelhettük meg Bartolomeo de Saxoferratonak a represszáliáról írott értekezésében. Bármennyire is régi ez az elképzelés, egyszerűen téves. Az antik Róma ugyanúgy az önhatalmú birtok- és személyvédelem világában élt, mint ahogy a kortárs országok és a birodalmak is. A középkorban születtek meg egyes szavak, mint a represszália, a hatalmaskodás és más országbeli rokon intézmények nevei, ezek a szavak vagy nevek a kései középkor szavai, ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszer ne élt volna korábban is. A birtokos saját erőszakára alapozott birtokvédelem az európai társadalmak történelmének túlnyomó többségében élő és működő szokás volt. Ennyi idő alatt ez a rendszer nem egyszerűen a társadalmak jogrendszereinek része lett, hanem a társadalmak tagjaiba mélyen beleivódó szokássá vált. Nem szükséges a természetes szó definiálása ahhoz, hogy értsük, mi következik ebből. Elég, ha azt értjük természetes alatt, amit a mindennapi szóhasználatban is értenek. A saját erőszakon alapuló jogvédelem az európaiak természetes állapota. Működött ez Európán kívül is, a kontinensen kívüli vizsgálata azonban olyan különleges ismereteket követelne, melynek az európai történészek általában nincsenek birtokában.

A szabályok, és közülük kétségtelenül a legfontosabbak, a szokások politikai szervezetek keretein belül jönnek létre, ezek hozták létre a középkori jogrendszereket is. A jogrendszer magyarországi meghatározója a magyar királyság volt. Amíg szokások határozzák meg a jogrendszert, természetes, hogy kialakulhatnak egymás mellett élő jogszokás csoportok, voltak ilyenek Magyarországon is. Az ország azonban a nyugati Európa országai között e tekintetben is meglepő egyöntetűséget mutatott fel. Némiképp különbözött ugyan a magyarországi szász, a vlach, a kun és a székely, talán egykoron a besenyő társadalom, ennek megfelelően a birtoklás is a nemesitől, ez azonban nem jelentette azt, hogy mozaikszerűen összetett jogrendszerek éltek volna egymás mellett az ország területén. E szokások beleépültek abba a szabályrendszerbe, amelyet magyar szokásjognak, vagy magyar jogrendszernek nevezünk. Az önhatalmú jogérvényesítésnél maradva, nem láttunk lényegi különbséget a szlavón vagy erdélyi és az ország közepén élő szokások között, mint ahogy nem különböztek lényegesen az erdélyi, szepesi, a vlach, kun és székely szokások sem az általános, magyar, nemesi szokásoktól. Ha azonban átléptünk volna Havasalföldre, Moldvába, Lengyelországba, Csehországba, vagy a Birodalom valamelyik határos másik országába, máris egészen más világgal találkoztunk volna. Az önhatalmú jogérvényesítés részletes megismerése, csakúgy, mint minden más szokásé, tehát a magyar szokásjog kereteiben kell,

hogy megtörténjék. Miután ezt elvégeztük, érdemes szélesebb vizsgálatokat végezni, megállapítani, mi általános, és mi nem. A német, vagy ha úgy tetszik, germán *Fehde* kitűnően kutatott intézmény volt, ha valaki érintette ezt a témát, mindig ezt vette elő, pedig a *Fehde* szokásai egyáltalán nem általánosíthatók az egész kontinensen, Magyarországon pedig végképp nem. Megint csak az őállapot keresésének hiábavalóságára kell felhívunk a figyelmet. Nem tudjuk megmondani, hogyan, mikor lett kisebb csoportok szokásaiból általános norma, ezek a normák hogyan és mikor álltak össze országos, vagy másképpen nemzeti szokásjoggá. A folyamat leírása csupa feltételezéseken alapulna, így nem is érdemes vele foglalkozni. Légvárra felesleges újabb légvárat építeni, az a szellemi erő elpazarlása. Az azonban bizonyos, hogy nem kései intézményről van szó. A korai törvényekről szóló vizsgálataink azt mutatták, hogy a hatalmaskodásról szóló szabályok a 11. század elején olyan szabályrendszer alkottak, amelynek alapelemei évszázadokon keresztül alig változtak. Ebből pedig az következik, hogy a szabályrendszer már a magyar királyság létrejötte előtt kialakult. Ebben a jogrendszerben nem váltak el egymástól az önként vállalt és a kikényszerített szokások. Önként vállalt lenne a fogott bírók által közvetített, a kikényszerített pedig a királyi bíróságok, vagy másként a hivatalos bíróságok által szolgáltatott jog. E felosztást a középkori magyar felfogás nem ismerte, és nem is alkalmazta. Nem vált el, és nem is választották el egymástól a két jogot. Értelmetlen az a kijelentés, hogy mindkettő ismerte és elismerte az önhatalmú birtokvédelmet, és mindkettő elítélte és büntette annak igazságtalan használatát. Csak annak van értelme, hogy a szokásjog elismerte az önhatalmú birtokvédelmet, elítélte és büntette, ha igazságtalanul tették. A fogott bírói és a hivatalos eljárás nem vált el egymástól. A hivatalos bíróság évszázadokon át azon volt, hogy az ügyet fogott bíróivá tegye, és egyezséget hozzon létre a felek között. Néha úgy, hogy maga a hivatalos bíróság alakult át fogott bírósággá.

Az igazságtalan tett elítélésből egyenesen következett, hogy jogtalanak is tartották azt. E jogtalan tett volt a hatalmaskodás. Habár a szó csak a 13. században született meg, tökéletes kifejlődését pedig a 14. században nyerte el a hatalmas tett és a hatalmaskodás ténye megkülönböztetésével, a jogos önhatalom korábban éppúgy létezett, mint a jogtalan, legfeljebb másként nevezték. A jogos önhatalmat a jogtalan példáin keresztül ismerjük meg. Ránk szinte csak olyan forrás maradt, amely jogtalan önhatalomról szól. Annak eldöntése, hogy egy az önhatalom jogos volt-e avagy jogtalan, egyben a birtoklás eldöntése is volt. Amíg e kettő elválaszthatlan egymástól, addig a hatalmaskodás nem büntetőjogi kérdés, mi több, addig egyáltalán nem is jöhet létre önálló büntetőjog. Attól, hogy büntették a jogtalan birtokvédelmet, az még nem lett büntetőjogi ügy. Megint csak az elválasztás hiányát kell

konstatálnunk: a középkori Magyarországon nem állt szemben egymással polgári és büntetőjog.

A hatalmaskodás technikái és motívumai alig változtak az évszázadok során, annál inkább az elbírálásának technikáival kapcsolatos szokások, nevezzük így a perjog. A perjog állandó változásban volt, csupán néhány alapelv állt fenn évszázadokig, a megvalósítására kijelölt eszközök azonban rendszeresen változtak. A rendszeres változtatásra nem volt elég a szokás, ehhez törvény és rendelet kellett. A középkori magyar törvények jelentős része perjogi rendelkezés volt. A törvényhozásban egyszerre kellett megjelennie a változásra irányuló akaratnak, és annak a jogi tudásnak, mely ezt törvénné formálta: összhangba hozta a szokásokkal, más rendeletekkel, és gondoskodott az ősi szokások visszaállításának fikciójáról. Ezt csak a szokásjogban különösen járatos személyek végezheték el. Források nem létében nem tudjuk rekonstruálni a perjogi törvények születését és végleges törvénné formálásukat. Valószínűleg megint csak nem kell szigorú elválasztással élnünk: a törvényt kezdeményező sérelemben, más néven gravamenben éppúgy megjelent a jogi szaktudás, mint a későbbi királyi átdolgozás során, a király nevében beterjesztett törvény szakszerűségét is kiegészíthették az országgyűlési tárgyalás során. A középkori parlamentekben nem két szemben álló, hanem két együttműködő fél vitatta meg az ország dolgát. Rendiség és központosítás küzdelmeként leírni ezt a működést, a tudományos történetírás egyik legnagyobb, semmivel sem mentegethető baklövése volt.

Figyelemre méltó azonban, hogy a 15. században szaporodni kezdtek ezek a perjogi törvények. Az addigi szokásokra fittyet hányva, megpróbálták őket örökké tenni, azaz átvinni a következő uralkodó életébe is. A legváltozatosabb technikák éltek egymás mellett: perekben Zsigmond király nagy törvénykönyvére való hivatkozás évtizedekkel a király halála után, későbbi törvényekben e törvénykönyv egyes rendelkezéseinek megismétlése, akár úgy, hogy említették Zsigmond király nevét, akár úgy hogy nem, Mátyás király nagy törvénykönyvének szándékosan örökössé tételével való sikertelen próbálkozás, majd II. Ulászló alatt Mátyás törvénykönyve nagy részének az új király nevében való kiadása, a Jagelló-kor egymásra épülő, egymást kiegészítő törvényhozása, II. Lajos alatt az apa által kiadott törvények hallgatólagos elfogadása, az érvényesnek elismert régi törvények összegyűjtése, végül pedig mindennek megkoronázásaként a 16. század végén a gyűjtemény törvénytárként való, kezdetben hallgatólagos elismerése. E perjogi törvények jelentős részben a hatalmaskodásokkal foglalkoztak. Az általános tendencia az, hogy a hatalmaskodás egyre jobban eltávolodott a többi, ma polgárinak nevezhető ügyektől. A hatalmaskodásokra külön szabályokat kezdtek alkalmazni, amelyek szigorúbbak voltak a többiekénél: kisebb-nagyobb

visszalépésekkel, de folyamatosan szabták egyre rövidebbre a hatalmaskodásokra alkalmazott rövid terminusok hosszát, születtek olyan perjogi módszerek, melyekt csak hatalmaskodási perekben alkalmaztak.

A per jelentőségének felértékelődése felértékelte azt is, aki a bíróságokat fenntartotta. Az emberiség történetében az ország fő hatalmának bíróságai évezredek óta szolgálták a társadalmak rendjét. A 15. században azonban változás kezdődött. A per többé nem rossz és elkerülendő tevékenység, hanem a béke fenntartásának legfőbb eszköze lett. Aki pereskedett, arra immáron nem úgy tekintettek, mint aki vizsályt szít, hanem mint aki békés úton akarja azt megszüntetni. A perek levezénylése, a bíraskodás maga lett az igazság szolgáltatása. A perjogi változások nem technikai finomítások voltak, hanem bátran mondhatjuk, alkotmányos változást hoztak, és új értelmet adtak a hatalomnak.

Az önhatalmú birtokvédelem és a hatalmaskodások együtt szűntek meg a kora újkor folyamán. A megszűnést nem lehet egyetlen évszámhoz kötni. Nemcsak itt, máshol sem. A Birodalomban 1495-ben hiába mondták ki az örök békét, és a *Fehdek* megszűnését, még évtizedek múlva is éltek vele. Legyen elég két frank lovag sokat idézett példájára utalnunk. Götz von Berlichingen életében először akkor hagyta el szülőföldjét, amikor arra a wormszi birodalmi gyűlésre elkísérte nagybátyját, ahol kihirdették az örök békét. Öt évvel később vállalkozott az első *Fehdere*, melyet saját felsorolása szerint még tizennégy másik követett.¹⁹⁹⁸ Ulrich von Hutten 1518-ban levelet írt barátjának, Willibald Purckheimernek, amelyben hosszasan ecsetelte életét. Ha bármelyik fejedelem szolgálatába is áll, védelmet remélve tőle, máris ott lebeg a feje fölött annak veszélye, hogy az, aki *Fehdet* hirdetett ura ellen, őt fogja el, és tőle fog magas váltságdíjat követelni szabadon bocsátásért. A költséges lovak, a fegyverek és a csatlósok mind azért vannak, hogy ezt kivédjék. Mihelyst kiteszi lábát a várából, máris kardot kell kötnie, akár vadászni, akár madarászni indul, páncélt kell magára öltenie. Nincs olyan nap, hogy valamilyen perről ne értesülne, amelyet igen óvatosan kell elsimítania, mert ha bárki sértve érzi magát, azonnal *Fehdet* indít ellene. Efféle dolgok pedig nemcsak idegenek, hanem rokonok, sőt fivérek között is előfordulhatnak.¹⁹⁹⁹ A *Fehdek* kora azonban – akárcsak a hatalmaskodásoké Magyarországon – nemsokára végleg leáldozott. Magyarországon nem köthetjük egyetlen évszámhoz a hatalmaskodások alkonyát, itt

¹⁹⁹⁸ Berlichingen, Mein Fehd

¹⁹⁹⁹ Ulrichi de Hutteni equitis ad Bilibaldum Pirckheymer patricium Norimbergensem epistola vitae sue rationem exponens. Ulrichs von Hutten Schriften. No. 90. (195–217). Német fordítása több helyen megjelent, ezt és más hasonló részleteket Ulmschneider is közölt Berlichingenről szóló, fent idézett művében. Der deutsche Renaissance-Humanismus. 450–480.

egyértelműen folyamatról van szó, amely körülbelül ugyanakkor fejeződött be, mint Európa más országaiban.

Az újkorban ugyanaz a fő hatalom vállalta magára a birtok védelmét, amelyik a bíraskodást is igazságszolgáltatássá tette. Nem kellett hozzá különösebb erőszakszervezet. A kora újkorban nem volt még sehol sem állandó vidéki rendvédelmi erő. A magyar vármegyék még a 18. században is csupán néhány hajdút fizettek, az pedig elszánt hatalmaskodókkal szemben semmit nem ért volna. Ha a két, 17. század közepi erdélyi törvénykönyvben az *Approbatákban* és a *Compilatákban* arról olvasunk, hogy a hatalmaskodók elleni fellépés legvégső esetben a megye hadával (*cum gente comitatus*) történjék, akkor még mindig nem kell másra gondolnunk, mint a középkor végi módszerre, amikor az alispán és a szolgabíró néhány megyebéli lóra ültetésével adott nyomatékot ítéletének.²⁰⁰⁰ Ez azonban egyre ritkábban fordult elő. A bírói hatalom megerősödése általában önmagában elegendő volt a nemesi hatalmaskodások megfékezésére. Kellott azonban hozzá más is. Európa fejedelmei magukra vállalták a birtok védelmét, mi több, nemcsak vállalták, hanem kizárólagos jogon maguknak is igényelték ezt. Ezt hívjuk az erőszak állami monopóliumának.

Az olvasó nem sokszor találkozott ebben az értekezésben az állam szóval. A középkori állam összetételt egyszer sem írtam le, ha szigorú akartam lenni, egyszerűen csak államról beszéltem, ha megengedőbb, az újkori államot emlegettem. Ez utóbbi azért toleránsabb a másiknál, mert nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy lehetett másfajta állam is. Valójában azonban nem volt. Az állam épp abban különbözik az azt megelőző hatalmaktól, hogy monopolizálja az erőszakot, míg a korábbi korszakokban ezt nem tették meg, és nem is akarták. Ez a jelenség véletlenül egybeesik a kifejezés megjelenésével is. Az itáliai bölcselő Niccolò Machiavelli tollán épp ekkortájt született meg a *stato* szó.²⁰⁰¹ Az állam tehát ott kezdődik ahol az önhatalmú jogérvényesítés és annak jogtalan formája, a hatalmaskodás véget ér. Csak az a hatalom érdemli meg az állam szót, amely a saját területén nem tűr meg magán kívül mást a jogos erőszak alkalmazáskor.²⁰⁰² E rendszerek pedig csak az újkor folyamán jöttek létre.

Nem értékeljük-e túl az önhatalmú jogérvényesítés szerepét, ha ezt tesszük meg az állam egyetlen kritériumává? Semmiképpen sem, épp ellenkezőleg, nem lehet eléggé hangsúlyozni ezt a momentumot. Az újkori államok kialakulásáról szóló elméletek az állandó hadsereget, a fejedelmi pénzügyi technikákat, a többszintű hivatalnoki apparátus létrehozását, egy

²⁰⁰⁰ *Approbatæ Constitutiones* 3. 8; *Compilatæ Constitutiones* 3. 7. (CJH)

²⁰⁰¹ Werner Conze 'Staat und Souverinität' szócikk, *Geschichtliche Grundbegriffe*.

²⁰⁰² Tringli, *Az új királyság berendezkedése*, 47.

felekezet kiemelt védelmét szokták emlegetni.²⁰⁰³ Közös ezekben a felfogásokban, hogy viszonylag későre, a 17. századra teszik az állam létrejöttét. Ezek a magyarázatok több sebből is vérzenek: általában csak egy területre érvényesek, ráadásul ez a terület általában a német nemzet szent római birodalma, amely egy igen sajátos, Magyarországtól pedig gyökeresen különböző képződmény, nem definiálják, hogy mit értenek állam alatt, felcserélik az államot az államrendszerrel, azaz az államok politikai, földrajzi és dinasztikus elhelyezkedésével, egymáshoz való viszonyával, végül pedig összekeverik az okokat a következménnyel. Az erőszak monopóliuma új volt. Újdonságát jelezte, hogy abban a pillanatban, hogy megszületett ez az új hatalom, megszületett egy új ideológia is hozzá, a szerződéselmélet. A felfogás a természetjogban gyökerezett, ami részben szintén új volt. Ez a természetjog, a középkorival ellentétben, nem a jogi problémákra, hanem a filozófiai hagyományra alapozta gondolatmenetét.²⁰⁰⁴ Első kifejtője, Thomas Hobbes százharminc évvel Machiavelli fejedelmének elkészülte után vetette papírra gondolatait. Az emberi természetből fakad az egyének közti viszálykodás, ami addig, amíg nincs közhatalom, mindenki harca mindenki ellen. Az egyén ugyanis mindent megtesz azért, hogy lényét vagy életét megoltalmazza. Mihelyst van azonban közhatalom, akkor az egyén lemond arról a jogáról, hogy más megakadályozzon abban, hogy a maga védelmi jogát érvényesítse. Mivel ezt kölcsönösen megteszi mindenki, ezért létrejön a béke. A védelem jogáról való kölcsönös lemondást nevezte Hobbes szerződésnek, későbbi folytatói társadalmi szerződésnek. Ebben a világban is van háború, de ez már nem egyének, hanem a közhatalmak között folyik.²⁰⁰⁵ Hobbes szerződéselmélete nem állt történeti alapokon. A Leviatán – a mindent felfaló bibliai szörny nevét adta az államnak és az arról szóló műve címéül is ezt választotta – lapjain alig találunk történelmi gondolatokat. Az általa felvázolt, államot létrehozó szerződés egy nagyon távoli múltban jött létre, a *bellum contra omnes* pedig az ősidőkbe veszett. Hobbes erről szóló elképzelésére tehát tökéletesen illik, amit a misztikában gyökerező fikcióról korábban mondtunk. Az azonban nagyon jellemző, hogy mikor jelenik meg, és mikor válik általánosan elfogadottá a társadalmi szerződéselmélet: a kora újkorban, amikor Leviatán magának vindikálta az erőszak alkalmazásának jogát, és amikor mindenki *természetesen* alávetette magát az állam hatalmának, amikor *természetesen* lemondtak arról a jogukról, amelyet dédszüleik szintén *természetesen* gyakoroltak. A természetes szónak itt különleges jelentése

²⁰⁰³ Asch, Kriegsfinanzierung; Querengässer, Der Dreißigjährige Krieg.

²⁰⁰⁴ Leo Strauss homályosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy az új természetjog a középkorival ellentétben nem a formális logikára alapozta elméletét. A nagy választóvonal valójában ott húzódik, hogy a természetjog megmarad-e szűkebb értelemben vett jogi kérdésnek, avagy politikai filozófiai alapkategóriává válik-e, amelyből különféle elméletek nőnek ki. Strauss, A modern természetjog, 47.

²⁰⁰⁵ Hobbes, Leviatán, I, 168. skk.

van: az önhatalom középkori magyarzói éppúgy a természetjogban keresték az egyént megillető erőszak alkalmazásának jogát, miként az újkoriak, csakhogy a természetjog tartalma időközben megváltozott. Ebből a természetjogból alakul majd ki a közjogra alapozott büntetőjog. Leiatán törvényhozói az önhatalomnak már csak itt szorítottak helyet.

Magyarországon ugyanaz a folyamat érvényesült, mint mindenütt másutt Európában. Itt azonban a hatalmaskodást sohasem kellett betiltani, mert a hatalmaskodás mindig is jogtalan cselekedet volt. Ez nem volt magyar sajátosság. Épp ellenkezőleg, az örök béke kihirdetése 1495-ben volt német sajátosság, melyet beilleszthetünk ugyan az önhatalmú jogérvényesítés általános európai tendenciájába, de ez a Birodalom egyedülálló helyzetéből fakadó megoldás volt. Tévedés lenne azt gondolnunk, hogy Magyarországon 1853-ig, addig, amíg az osztrák büntető törvénykönyv bevezetésével nem kriminalizálták a hatalmaskodást, a középkortól kezdve folyamatosan tovább élt volna ez az intézmény. Az osztrák büntető kódex bevezetése csak jogilag tett pontot egy már több évszázados társadalmi-politikai folyamat végére. Az önhatalmú birtokvédelem Magyarországon a 16–17. században mind szűkebb térre szorult vissza. A 18. század végének vagy épp a 19. század elejének néhány, már a saját korában is nagy visszhangot kiváltó hatalmaskodása nem jelentette azt, hogy az önhatalmú jogvédelem és jogérvényesítés és a vele kéz a kézben járó hatalmaskodás egészen a polgári világ megszületéséig élt volna Magyarországon. Az állam lépett az egyén helyébe, kicsavarta az egyén kezéből a fegyvert, hogy az állam katonájaként adja vissza neki azt.

Ahhoz, hogy magyarázatot találjunk arra, hogy miért történt meg ez, olyan okot kell keresnünk, amely az ír szigettől a moszkvai cár országáig érvényes, és nagyjából ugyanabban az időszakban zajlott le. Az országok, országrészek egyedi megoldásai színesíthetik ugyan a jelenséget, de előbb az általános folyamatra kell indoklást találnunk. Mindenütt a 15. században kezdődő, de még a következő két évszázadba átnyúló jelenséget látunk. Az egyház által a 10-11. században meghirdetett kétféle Isten békéjét (*pax Dei* és *treuga Dei*) ebben az összefüggésben elfelejthetjük, azoknak semmi közük nem volt ehhez.²⁰⁰⁶ Magyarországon, hasonlóan sok más országhoz, ráadásul nem is hirdettek ilyet. Ez a legkevésbé sem befolyásolta a saját erőszak gyakorlatát. A tartományi békék csak a Birodalom bizonyos területein érvényesültek, egyrészt ezek sem szüntették meg a *Fehdeket*, másrészt nem adnak magyarázatot arra, miért szorult vissza az önhatalom gyakorlása mondjuk Litvániában vagy Magyarországon.²⁰⁰⁷ A tartományúri hatalom megerősödése is csak a Birodalomra érvényes.

²⁰⁰⁶ Györkös, Isten békéje.

²⁰⁰⁷ Angermeier, Königtum und Landfriede; Lásd még ennek a kötetnek a tanulmányait: Landfrieden; Wadle, Landfrieden, Strafe, Recht.

Ez akár lehet igaz is, csakhogy ez okozat, amelynek az okát keressük, azt, hogy a Birodalomban miért erősödött meg a tartományúri hatalom?²⁰⁰⁸

A legnagyobb hatású magyarázat a huszadik század harmincas éveiben született meg, de csak évtizedek múlva vált ismertté.²⁰⁰⁹ Norbert Elias fogalmazta meg, aki három fontos tételt is megállapított ezzel kapcsolatban. Az első szerint a királyi udvar a 16-17. században szocializálta a nemességet, elvette tőle a saját jogú erőszakot, és egy új nemesi etoszt állított a helyébe. Elias párhuzamosan több fogalmat is használt a jelenség leírására. Nála sem hiányzik a decentralizáció és centralizáció fogalompárja, az első lenne a régi, középkori világ megfelelője, a második az újé, amely a királyi hatalom monopolmechanizmusának köszönhetően létrehozza az erőszakmonopóliumot, így az államot. A második tételt nem írta ugyan le, de könnyen kiolvasható a mű egészéből. E szerint elég az elit, azaz a nemesség civilizálása ahhoz, hogy megszülessen az állam. A harmadik értelmében ez a folyamat nem egy előre eltervezett, pontos célokkal meghatározott, tudatos emberi tevékenység, hanem egy tervszerűtlen folyamat, melynek sajátos rendje van.²⁰¹⁰

Legjobb, ha hátulról visszafelé szemléljük a gondolatmenetet, mert így találjuk meg a legtöbb hasznosítható pozitívumot benne. Az, amit Elias írt a „civilizációs folyamatról” aligha vitatható. Igaz ez más nagy társadalmi változásokra is. Igen jellemző, hogy e jelenségnek nem alkottak sehol egy saját, csak erre alkalmazható nevet, pedig ez szinte elengedhetetlen követelménye minden, a cselekvők által felismert, célszerű tevékenységnek. Az örök béke (*ewige Friede*) egyrészt nem volt új elnevezés, másrészt csak a Birodalom jogi nyelvén használták. A kritikai történetírás történelmi fogalmai – mint a központosítás vagy a centralizáció, az államépítés (*state building*), az állam sűrűsödése (*Verdichtung des Staates*) – sem fedik le tökéletesen a jelenséget.²⁰¹¹ A különböző korok szerzői túlságosan sokféle jelentést értenek e szavak, összetételek alatt ahhoz, hogy közülük bármelyiket nyugodt szívvel alkalmazhassuk az önhatalom visszaszorítására. A 15. századi Magyarországon sem volt semmiféle általánosan kinyilvánított elhatározás arra nézve, hogy mostantól kezdve véget kell vetni a hatalmaskodásoknak. A Mohács előtti évtizedekben kelt ítéletlevelek indoklásában szereplő, rendszeresen visszatérő fordulatok csak régi formulákat ismételtettek, melyek mögött nem volt új tartalom, és így folytatódott ez 1526 után is. A kortársak a folyamatot oly

²⁰⁰⁸ A következőkben bemutatott három koncepciót azért emeltem ki, mert ezek tarthatnak igényt általános, európai magyarázatra. A csak egy bizonyos területre alkalmazható magyarázatokat, nyilvánvalóan perifériakusságuk miatt mellőztem. Ilyen például a skót *raid* megszűnésére kidolgozott elképzelés, mely a kálvini hitvallású egyház megjelenésében látta ezt a folyamatot. Brown, Bloodfeud in Scotland

²⁰⁰⁹ A civilizáció folyamata 1939-ben jelent meg először Svájcban és 1969-ben másodszer Németországban. Az első kiadás visszhangtalan volt.

²⁰¹⁰ Elias, A civilizáció folyamata, 404, 677, 688; Elias, Az udvari társadalom, 233.

²⁰¹¹ Az utóbbi összetétel Peter Morawtól származik. Moraw, Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung

természetesnek tekintették, hogy nem beszéltek róla. Nem folyt erről országgyűlési vita, nem jelent meg a politikai levelezésekben, nem számoltak be róla a követek sem. Ez utóbbiak azért nem, mert számukra saját hazájukban éppoly természetes jelenségről volt szó, mint amilyen magától értetődő volt ez a magyaroknak is.

Nagy vonalakban igaz az is, hogy elég volt a nemesség önhatalmát visszaszorítani ahhoz, hogy az államhatalom megszülessék. Láttuk már, Magyarországon is a birtokosok, elsősorban a nemesek voltak a hatalmaskodások résztvevői, kezdeményezői, elkövetői és elszenvedői. Feltétlenül meg kell ismételnünk azonban azt, hogy semmi jelét nem látjuk sem Magyarországon, sem máshol annak, hogy a nemesség ragaszkodott volna ehhez a jogához, és erővel kellett volna kicsikarni tőle az erőszakról való lemondást. Épp ellenkezőleg, több hatalmaskodással kapcsolatos törvénynél figyelhettük meg azt, hogy a rendek kívánságára született meg a rendelkezés. A rendek közt nem volt különbség. A bárók nem voltak jobban az önhatalom pártján, mint a püspökök vagy a nemesek, esetleg a városok. A király és a rendek számára egyformán fontosak voltak e törvények, ha valahol, hát itt kétségtelenül érvényesült az, hogy az országgyűlés nem a szembenállást, hanem együttműködést reprezentálta az uralkodó és az alattvalók között. A nemesség, amely maga is részt vett a hatalmaskodások visszaszorításában, utóbb sem fájlalta elveszített hatalmát. Az önhatalmat azonban az egész társadalom gyakorolta. Hatalmaskodásnak nevezték a parasztok efféle, vitatott eljárását is. A paraszti önhatalmat éppúgy megpróbálták visszaszorítani, mint a nemesit. Ráadásul itt a régi szokások sokat segítettek. A paraszti hatalmaskodást sokkal könnyebb volt a születő büntetőjog körébe utalni, mint a nemesit. A mezei és az erdei lefoglalások azonban örök szülői maradtak a saját erőszaknak, és ezek nem voltak a büntetőjogba szorítható módszerek. Nem véletlen, hogy a 18. század törvényhozása és jogi irodalma, gondoljunk csak a már idézett 1729-es törvényre vagy Prileszky könyvére, megpróbálták ezeket kordában tartani. Próbálkozásuk arra is kiterjedt, hogy a most már önálló fogalommá vált behajtást leválasztották a hatalmaskodástól.²⁰¹² Ettől persze még a probléma nem oldódott meg. A joghoz értő, túlnyomó részt nemesek közül kikerülő jogászok játszhattak a szavakkal, ezt a parasztok nem értették, és a vidék mindennapjai ugyanúgy a rendszeres erőszak alkalmazása közepette teltek még a 18. században is, mint évszázadokkal korábban. Itt csak a polgári társadalom hozott változást. A földesúri jogok eltörlése, a polgári

²⁰¹² Tringli, A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról, 806. A 17. század közepi Erdélyben nem tudták pontosan megkülönböztetni egymástól a lefoglalást és a hatalmaskodást. Ezért a Compilátákban külön cím foglalkozott velük. „Mivel az *arestum*nak alkalmazásával sokan e hazában megkárosítottak, nagy *confusio* lévén az *arestum*nak és a *potentiáknak* dolgából közöttünk; hogy ezért mindenek közt meglégyen vizsgálva az *arestum* s a *potentia*...” *Compilatae constitutiones* 3. 16. (CJH)

tulajdonjog bevezetése, és ami legalább ennyire fontos, a vidéki erőszakszervezet, a francia mintára létrehozott csendőrség létrehozása teremtette meg a falu békéjét. A közvetlen állami erőszakra itt nagyobb szükség volt, mint évszázadokkal korábban a nemeseknél. Ezt látjuk Európa más országaiban is. A csendőrség intézményének európai elterjedése önmagáért beszél. A városok világban a tartozás fejében tett lefoglalás és a represszália még a 18. században is rendszeresen gyakorolt szokás volt. Csakhogy itt önhatalomról nem beszélhetünk, legfeljebb egyes városok kiváltságairól. A lefoglalások és a represszáliák bírói segédlettel, törvényes keretek közt történtek. Európa országaiban a kiváltságolt városok polgárai ragaszkodtak legtovább az egykor saját erőszakra alapozott jogukhoz.

Nem állja meg azonban a helyét Elias legfontosabb megállapítása. A nemesség királyi udvarba kényszerítése és udvari életformára szorítása, idegen szóval a kurializáció nem lehetett az oka az állami erőszakmonopólium születésének. Elias példái kizárólag a francia királyságból származnak. A francia nemesség az ország összlakosságán belül a más rendekhez tartozókhöz képest alacsony arányt képviselt. Hiába volt azonban kicsiny ez az arányszám, és hiába volt hatalmas a versaillesi udvar, ahhoz sohasem volt elég nagy, hogy az ország teljes nemességét maga körül tartsa. Az udvar pedig Európa számos országában egyáltalán nem játszhatta ezt a szerepet. A nemesség többsége vidéki életét élt a Habsburgok dunai monarchiájában Isztriától Tirolig, Csehországtól Magyarorszáig, sohasem látta sem a lengyel, sem a litván nemesek többsége a lengyel királyi udvart, miként a spanyol koronák országai nemességének jó része sem fordult meg a hatalmas madridi udvarban. A fejedelmi udvarok kétségtelenül átalakultak a kora újkorban, de az itteni élet nem formálhatta át egész Európa ősi szokását, nem szüntethette meg a magán erőszak világát.

Háromnegyed évszázaddal Norbert Elias könyvének első megjelenése után adta közre Christine Reinle tanulmányát, amelyben nem kívánt kizárólagos magyarázatot adni a *Fehde* felszámolására, de egy addig nem emlegetett lehetséges okra hívta fel a figyelmet, a kateketikus irodalom elterjedésére. A gyóntatási könyveket, a didaktikus meséket, a prédikációkat és a késő középkori fejedelmi tükröket sorolta ide, amelyek annak a római jognak az eszméit közvetítették volna, amely a szokásjogtól eltérően súlyosan elítélte a világi szférában egyébként tolerált *Fehdet*. Ez a *Fehde*vel szembeni negatív attitűd aztán a középkor végén megjelent a törvényhozásban is.²⁰¹³ Reinle szempontja azonban csak nagyon áttételesen valósulhatott meg a középkor és a kora újkor fordulóján. Ezeknek a lelkipásztori és irodalmi műveknek a tartalma nem volt új, a könyvnyomtatás csupán nagy számban tette

²⁰¹³ Reinle, Unkämpfer Friede, 161.

hozzáférhetővé őket. Kérdéses tehát, hogy valóban alkalmasak voltak-e arra, hogy megváltoztassák egész Európa gondolkodását. A keresztény tanítás és a mindennapi világi élet között mindig is súlyos ellentétek feszültek, ehhez az ellentétet az Alpokon túli társadalmak már évszázadok óta, a déliek több mint egy évezrede hozzászórtak. A teológia, a társadalmi eszmék és az egyéni gondolkodás mindig megtalálta a módját, hogy ezt az ellentétet elviselhetővé tegye. Különösen könnyű volt ez abban az esetben, ha valaki meg volt győződve az igazáról. Márpedig az önerejű jogérvényesítéssel élők tiszta szívvel követték el tettüket. Aligha valószínű, hogy most jobban magukba szálltak volna, mint korábban, és ez az új meggyőződés tört volna utat magának a késő középkor törvényhozásában. A katetikus irodalom új, békeszerető értelmezése – hiszen még egyszer hangsúlyoznunk kell, nem új tartalmakról, csak új közvetítő formákról, elsősorban a nyomtatásról van szó – inkább csak jele volt az új gondolkodásnak, nem annak kiváltója. Azt sem tudjuk, hogy ez a katetikus irodalom egész Európában elterjedt volna. Magyarországon mindenesetre nem sok nyomát találjuk.

Néhány évvel később jelent meg Hillay Zmora könyve a *Fehder*ről. A mű csak egy területet vizsgált, Hutten és Berlichingen hazáját, a frankföldi nemesség konfliktusait. Zmora számba vette azokat a korábbi magyarázatokat, amelyek az önerejű jogérvényesítés megszűnésével kapcsolatban születtek. Ő azonban csak egy kérdéskört vizsgált: az uralkodó és a nemesség megváltozott viszonyát. Számba vette a Brandenburgok frank ága ellen indított nemesi Fehdeket, és megállapította, hogy a 16. század első éveit ezek radikálisan csökkenni kezdtek, majd konstataulta, hogy a fejedelem és a nemesség közti megváltozott viszony, mely az együttműködés és a függőség kettősével írható le, vezetett a Fehdek megszűnéséhez.²⁰¹⁴

Elias és Zmora egymásra épülő magyarázatában a közös nevező a fejedelmi hatalom minden addighoz képest hatalmas arányú növekedése, amely a magja lett az állam kialakulásának. Ezt látjuk akkor is, ha az ő gondolatmenetüktől függetlenül végigtekintünk Európa országain. A 15. században beérett a középkori fejedelmi hatalmak erősödésének gyümölcse. A pénz- és hadügyek változásaival az uralkodók olyan erőre tettek szert, amely eddig elképzelhetetlen volt. Az egyházat az országok hűséges szolgálóivá tették, így az egyházi hatalom is a fejedelem erejét növelte. A két kard, amelyről oly szívesen beszéltek a középkor teológusai, a király és az egyház kardja, egy hüvelybe került. Ez a hatalom ekkor lett elég erős ahhoz, hogy vindikálni kezdje magának azt a jogot, hogy ettől kezdve csak ő alkalmazhasson erőszakot az ország területén, és ekkor lett olyan hatalmas, hogy a politikailag számottevő rendek,

²⁰¹⁴ Zmora, *The Feud*, 128, 145.

elsősorban a nemesség reá bízhatta magát erre a védelemre. Ettől kezdve nagyobb biztonságot jelentett, jobban szolgálta a birtok védelmét a per, mint az önhatalmú birtokvédelem. A 15. század mindenütt még csak a kezdetet jelentette, de a folyamat feltartóztathatlanul haladt előre. Ahhoz, hogy az állam olyan erős hálót szőjön maga körül, amely minden, az ország legtávolabbi zugában élő lakóját is befogja, az újkorig eltartott. Csak akkorra ért véget végérvényesen a saját erőszakkal történő jogérvényesítés kora. Sok minden közrejátszott ebben. Az állandó hadseregek kiépülése, amelyet ugyan nem azért hoztak létre, hogy kastélyok és kúriák elé masírozzanak, letörni a hatalmaskodásokat, de a lehetőség, hogy ez megtörténhet, elég visszatartó erőt képviselt. A hadsereg bevetése ilyen esetekben egyébként még a 18. század folyamán is megtörtént.²⁰¹⁵ A folyamatos hitelekre alapozott fejedelmi pénzügypolitika idővel államháztartássá vált. Ebből lehetett finanszírozni a hadsereget, de a belső béke fenntartásához szükséges közigazgatást és bíraskodást is. A közös jog 16. század közepi áttörése – ahogy még néhány évvel ezelőtt is mondtuk, a római jog recepciója – az Alpokon túli országok többségében új jogi gondolkodást hozott létre, amely még azokat az országokat is elérte, amelyek távol tartották magukat a közös jog általános alkalmazásától. A közös jog művelése teljesen átalakult. A régi itáliai módszert a francia váltotta fel. Ennél azonban fontosabb volt, hogy immár nem csak a közös jog jelentette a tudós jogot, hanem a hazai is azzá vált. Az új európai egyetemek jogi karain már ezt is oktatták. A középkorban csak Észak-Itália jogának egy része, a longobárd hűbérjog került be a tudós jogba. Nem kellett azonban a közös jog fokozottabb beépítése az újkori hazai jogrendszerekbe, hogy létrejöjjön az állam. Hobbes hazája, Anglia a kora újkorban éppúgy nem emelte át tömegével a közös jog gondolatait a hazaiba, mint Magyarország és a lengyel-litván monarchia. A természetjog azonban mindenhol gyökeret vert, márpedig ez lett az alapja az újkori államjogi gondolkodásnak. Ez az új jogi gondolkodás hozta létre a többi jogszabálytól elkülönült büntetőjogot. Magyarországon nem alakult ki ilyen. Elég volt azonban a kedvező politikai helyzet, és 1687-ben az osztrák büntetőtörvénykönyv latinra fordításával itt is használni kezdték egy büntető kódexet.²⁰¹⁶

Abból, hogy az állam kiépítésének, az erőszakmonopólium megszületésének oka a királyi hatalom megerősödése volt, az is következik, hogy soha olyan erős nem volt egyetlen ország

²⁰¹⁵ Ha 1540-es évek törvényhozásából kigyomláljuk az 1526 utáni zavaros időkben történt birtokfoglalások elleni katonai fellépés elrendelését, még akkor is találunk olyan cikkelyeket, amelyek az újonnan elkövetett hatalmaskodások elkövető elleni katonai erő bevetésére vonatkoznak. 1542: 5. tc. 2.§, 1543: 3. tc. (CJH) Amikor idősebb Wesselényi Miklós megostromolta a Hallerok szomszédos gorbói kastélyát, a hadsereget vezényelték ki ellene. Az esetre Fónagy Zoltán hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök neki. Kemény, A két Wesselényi Miklós, 31.

²⁰¹⁶ Béli, Kajtár, Österreichisches Strafrecht; Tringli, 'Praxis criminalis' szócikk, MAMÜL

sem addigi történelme során, mint a kései középkorban és a korai újkorban. A középkori európai fejedelemségek, királyságok nem gyenge hatalmak voltak, hanem az újkori változások megalapozói.²⁰¹⁷ Ezek kellett ahhoz, hogy megszülessen az újkorban az állam. Itt az ideje, hogy félretegyünk néhány historikusi toposzt. A Jagelló-dinasztia cseh-magyar ágának fél évezrede lesajnálta Magyarország politikai hatékonyság dolgában messze föltette állt az Árpádok vagy az Anjouk országlásának. A rákosi országgyűlések kora olyan hatalmi rendszert épített ki, amelyről egy évszázaddal korábban Zsigmond király udvarában még nem is álmodtak. A *rokoszok* – így hívták a Rákos szó után a kora újkori lengyel országgyűléseket – Lengyelországa is sokkal erősebb volt, mint Nagy Kázmér és II. Ulászló idején.

Mindennek ára van, az állam által biztosított örök békének is. Alig hogy megszűnt az önhatalmú jogérvényesítés, ahogy Hobbes mondta, alig hogy megkötötte az emberiség a szerződését, egy addig ismeretlen rossz érzés kerítette hatalmába.²⁰¹⁸ Ezt az érzést az európai gondolkodók elidegenedésként szokták leírni, az elidegenedés tárgyaként pedig olyan dolgokat neveztek meg, amelyek a természet – értsd a természetjog, csak ezt a kifejezés ma már visszavonhatatlanul régimódinak bélyegezték – szerint járnának az embernek, de a társadalom nem teszi lehetővé, hogy az övék legyen. Az elidegenedés érzésének eredeti tárgya csak egy dolog lehetett: a mindörökre elveszített, saját erőszakkal végrehajtott jogérvényesítés.

²⁰¹⁷ A hatalom középkori értelmezésére: Reinle, Was bedeutet Macht im Mittelalter?

²⁰¹⁸ Norbert Elias ezt vélte felfedezni az kései udvari irodalom bukolikus vidékre vágyódásában. Elias, A civilizáció folyamata, 754; Elias, Az udvari társadalom, 255.

Források és irodalom

Rövidítések a jegyzetekben

A	actor
I	in causam attractus
lt.	levéltár

Levéltári források

DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
U et C	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Urbaria et Conscriptioes

Forráskiadványok és kézikönyvek

Abaffy-Dancs-Hanvay lt. Az Abaffy család levéltára 1274-151. A Dancs család levéltára 1232-1525. A Hanvay család levéltára 1216-1525. Ila Bálint kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 23.)

Admonti kódex Szent István törvényeinek XII. századi kézirata az Admonti kódexben. Hasonmás kiadás. A kísérő tanulmányt Györffy György, a bevezetést, a magyar fordítás és a jegyzetek Bartoniek Emma készítette. Bp. 1988.

Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)

Ányos Lajos: Szilágyi Erzsébet oklevelei. Levéltári Közlemények 5 (1927) 59–82, 6 (1928) 240–258.

AO Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerkesztette Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920.

AOkI Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustrantia. I– Bp.–Szeged, 1990–

Apponyi lt. A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906.

Borosy András, Kisfaludy Katalin, Szabó Attila: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok II. 1661–1720. Bp. 1999.

Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei II. 1579–1581. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 2019.

BTOE Budapest történetének okleveles emlékei I–III. Bp. 1936–1987.

Chronik der Stadt Hof nach M. Enoch Widman. Zusammengestellt von Heinrich Wirth. Hof, 1843.

CNH Réthy László: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár I–II. Bp. 1899–1907.

Codex authenticus iuris tavernicalis statutarii communis. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Buda, 1803.

Corpus statutorum Hungariae municipalium. tom. II. p. II. Statuta et articuli municipiarum Hungariae Cis-Tibiscanorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye II/2. A tiszáninneri törvényhatóságok jogszabályai. Összegegyűjtötték, felvilágosító jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp. 1890.

Csáky oklt. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II. Bp. 1919.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Bp. 1890–1913.

Studia iuris Teutonici. Deutschenspiegel. Herausgegeben von Karl August Eckhart. Aalen, 1971. (Bibliotheca rerum historicarum, Studia 3)

Der deutsche Renaissance-Humanismus. Abriß und Auswahl von Winfried Trilitzsch. Leipzig, 1981.

DHA Diplomata Hungariae antiquissima. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992.

Diefenbach, Lorenz: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt, 1857. (reprint 1997.)

Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich, adiuvante Ladislao Gáldi, ediderunt Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai. Bp. 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek 29)

Dogiel CD Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae I–II. Edidit Mathias Dogiel. Vilnius, 1758–59.

Dorna, Summa Libellorum Die Summa Libellorum des Bernardus Dorna. Herausgegeben von Ludwig Wahrmund. 1962. Aalen (Nachdruck der Ausgabe 1905) (Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Prozesses im Mittelalter I.Band I. Heft)

- DRH 1301–1457 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Franciscus Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976.*
- DRH 1458–1490 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Franciscus Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989.*
- DRMH *Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 4: 1490-1526. Idyllwild CA – Budapest, 2012.*
- Du Cange, Glossarium *Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange, 1–10. Niort, 1883–1887.*
- Dunántúli gyűjtés. Gyűjtötte és szerkesztette: Dr. Sebestyén Gyula. Bp. 1906. (Magyar népköltési gyűjtemény, Új folyam 8.)
- Elenchus fontium historiae urbanae. vol. III. pars II. Quem edendum curavit András Kubinyi. Bp. 1997.
- Engel, Johann Christian von: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. 1. Theil, Halle, 1797.*
- Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996.*
- Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia. CD-ROM 2001.*
- Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. CD-ROM 2001.*
- EO *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I– Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997–*
- Eperjes lt. *Eperjes szabad királyi város levéltára. Írta és összeállította Iványi Béla. Szeged, 1931.*
- Fazekas Mihály: *Ludas Matyi In: Gróf Gavadányi József és Fazekas Mihály. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Négyesy László. Bp. 1904. (Magyar remekírók 6.)*
- Fejér CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda, 1829–1844.*
- Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda, 1845. (reprint 1987.)*
- Gl *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerkesztette Berrár Jolán, Károly Sándor, Bp. 1984.*
- Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról I–III. Fordította: Haraszi György, Brósz Róbert, Diódsi György, Muraközy Gyula, Bp. 1960.*

- Győrffy, ÁMTF Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.
- Győr megye okl. Horváth Richárd: Győr megye hatóságának oklevelei (1318–1525). Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 1.)
- Héderváry okl. A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közli Radvánszky Béla, Závodszy Levente. Bp. 1909–1922.
- HO Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–V. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1865–1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső VI–VIII. Bp. 1876–1891.
- Hobbes, Thomas: Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és tartalma 1–2. Fordította Vámosi Pál. Bp. 1999.
- Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I–II. Zalaegerszeg, 2001–2006.
- HRG Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Berlin, 1. Aufl. 1–5. Berlin, 1964–1998.
- Huszty István: Iurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum. Buda, 1745.
- Kithonich, Johannes: Directio methodica processus iudicarii iuris consuetudinarii in clyti regni Hungariae. – Rövid igazgatás a' nemes Magyarországnak és a hozzá tartozó részeknek szokott törvény folyásiról, melyet deákból magyar nyelvre fordított Kászoni János. Lőcse, 1650.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp. 1994.
- Kolozsvár okl. Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Összegejtötte és szerkesztette Jakab Elek. Buda, 1870.
- Kovachich, Martinus Georgius: Fomulae sollennes styli. Pest, 1799.
- Kovachich, Martinus Georgius: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum I–III. Buda, 1798–1801.
- Kovachich, Martinus Georgius: Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque hodiernum diem celebratorum. Insertis decretis comitialibus, partim anecdotis partim sparsim hactenus editis, quae in Corpore Juris Hungarici vel penitus desiderantur, vel textu non integro referentur. Buda, 1790.
- Kovachich, Josephus Nicolaus: Notitiae praeliminares ad syllogem decretorum comitialium. Pest, 1820.

Krassó oklt. Pesty Frigyes: Krassó vármegye története III–IV. Oklevéltár. Bp. 1882–1883.

LLMAeH Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai. Bp. 1987–

Magyar békeszerződések 1000–1526. Kiadta: Köblös József, Süttő Szilárd, Szende Katalin, Pápa, 2000.

Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk, a Werbewczy Istwan decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek, magyarra fordított. Debrecen, 1565. (reprint 1991.)

Magyar jogi lexikon I–VI. Szerkesztette Márkus Dezső. Bp. 1998–1907.

Magyar néprajzi lexikon 1–5. Főszerkesztő: Ortutay Gyula, Bp. 1977–82.

Magyarország és Szerbia oklt. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerkesztették Thallóczy Lajos és Áldásy Antal. Bp. 1907. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2.)

MAMÜL Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Bp. 2003–2014.

Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az orsz. levéltárban 1–11. Levéltári Közlemények 3 (1925)–13 (1935)

Mertanová, Štefánia: Ius tavernicale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.) Bratislava, 1985.

MES Monumenta ecclesiae Strigoniensis I –III. Ordine chron. dispositis, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924.

Mérey lt. Borsa Iván: A Mérey család levéltára 1265–1525. (Forrásközlés) I–II. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 23–24. Kaposvár, 1992–1993.

Monumenta Arpadiana Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen, 1849.

MTSz Szinnyei József: Magyar tájszótár I–II. Bp. 1893–1901. (reprint 2003.)

MZsO Magyar-zsidó oklevéltár I. Szerkesztette: Friss Ármin. Bp. 1903.

NySz Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb magyar nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond, Bp. 1890–93.

Oberbayerisches Landrecht Kaiser Ludwig des Bayern von 1346. Edition, Übersetzung und juristischer Kommentar. Herausgegeben von Hans Schlosser und Ingo Schwab. Köln, Weimar, Wien, 2000.

Ocskai okmt. Archivum familiae Očkaj. Stredoveké dejiny rodiny Očkajovcov a listiny z jej archívu. Ed. Miloš Marek. Kraków–Trnava, 2015. (Fontes rerum Slovacarum IV)

Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay. Budapest, 1959. (Monumenta historica Budapestinensia I.)

Oklsz Magyar oklevél-szótár. Gyűjtötte Szamota István, szerkesztette Zolnai Gyula. Bp. 1902–1906. (reprint 1984.)

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil, Pais Dezső. Pécs, 1929.

Pálos okl. Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 1 (1977) 557–725.

Pannonhalmi konvent okl. Dreska Gábor: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I–IV. Győr, 2007–2013.

Pápai Páriz, Dictionarium Dictionarium latino-hungaricum... a Francisco Páriz Pápai... intentione et labore Petri Bod. Editio nova, I-II. Dictionarium ungaro-latino-germanicum, Posonii et Cibinii, 1801.

Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532. (Carolina). Herausgegeben und erläutert von Gustav Radbruch. 6. Auflage, Stuttgart, 1975.

Perényi lt. A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Bp. 2008.

Pest megye okl. Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függetlenül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Bp. 1938.

Podmaniczky okl. A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre. I. 1351–1510. Bp. 1937. II. 1510–1537. Bp. 1939.

Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. Tóth Norbert. Bp. 2010.

Pozsony város joga Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894.

Praxis criminalis Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis. ed. II. Nagyszombat, 1697.

Prileszky, Paulus: *Opusculum questionum cum subnexo circa easdem discursu de pecorum et pecudum abactionibus seu abvagationibus hasque concomitantibus considerationibus.* [Pozsony], 1737.

Prileszky, Paulus: *Quadripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae ad elaborandum susceptum in suos libellos redactum et tractans.* Sopron, 1743.

Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Zágráb, 1798.

Quellen zur Reichsreform im Spätmittelalter. Ausgewählt und übersetzt von Lorenz Weinrich. Darmstadt, 2001. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Freiherr von Stein Gedächtnisausgabe B. 39)

RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arapadianae critico diplomatica.* I–II. Szerkesztette Szeptétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987.

Reformation der bayrischen Lanndrecht... München, 1518.

Reformation der Stadt Nürnberg. Nürnberg, 1484.

Reviczky okmt. A revisnyei Reviczky-család okmánytára. Kiadja Reviczky Sándor. Bp. 1978.

Rolandinus Passagerii: *Summa totius artis notariae.* Velence, 1546. (reprint 1976.)

Rothe, Johannes: *Der Ritterspiegel.* Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Christoph Huber, Pamela Kalning. Berlin–New York, 2009.

RP Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* Szerkesztette Szócs Tibor. Bp. 2012.

Schwenck, Konrad: *Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache mit Vergleichung der griechischen und deutschen.* Frankfurt am Main 1827.

Siebenbürgisch-sächsisches Wb. Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch 1–10. Bearbeitete von Adolf Schullers u.a. Strassburg u.w. 1908–2015.

Smičiklas CD Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. *Diplomatički zbornik kraljevine Hravatske, Dalmacije i Slavonije II–XV.* Smičiklas Tadija. Zagrabiae, 1904–35.

A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. (Forrásközlés) 1–9. Közreadja Borsa Iván, C.Tóth Norbert. In: *Somogy megye múltjából.* Levéltári évkönyv 26– 34/35. (1995–2004)

Sopron vm. oklt. Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztette Nagy Imre. Sopron, 1889–1891.

SRH Scriptores rerum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–8.

Der stat Nurnberg verneute reformation 1564. Nürnberg, 1564.

Statutum civitatis Ilok anno MDXXV. Statut grada Iloka iz godine 1525. Za tisak priredio, uvodom i indeksom preparatio... Rudolf Schmidt. Zagreb, 1938. (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium XII)

A Sváb tükör. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Szeged 2011. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 35.)

Szász tükör Eike von Repgow: A Szász tükör. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. Szeged 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.)

Szabolcs megye okl. I. Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386). Szeged–Nyíregyháza, 2004.

Szabolcs megye okl. II. C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526). Bp.–Nyíregyháza, 2002.

Szatmár megye okl. Piti Ferenc – C.Tóth Norbert – Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1526). Nyíregyháza, 2010.

Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyei-család története. Bp. 1890.

Szirmai Antal: Magyarazattya azon szóknak, mellyek a' magyar országi polgári s törvényes dolgokban előfordulnak némelly rövidebb formákkal. Kassa, 1806.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 100-tól 1526-ig. Szerkesztette Lederer Emma. Bp. 1964.

SzT Erdélyi magyar szótörténeti tár 1-12. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, Budapest, Kolozsvár 1975–2005.

Sztáray okl. A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Kiadja gróf Sztáray Antal, szerkeszti Nagy Gyula. Bp. 1887–1889.

Telegdiak pere Blazovich László – Géczy Lajos: A Telegdiak pere 1568–1572. Szeged 1995. (Dél-alföldi évszázadok 6.)

Temes okl. Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes, sajtó alá rendezte Ortvy Tivadar. Első kötet 1183–1430. Pozsony, 1896. (Temesvármegye és Temesvárváros története 4.)

TESz A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Főszerkesztő Benkő Loránd. Bp. 1967–1984.

C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája 1458-1526. I. Főpapok és bárók. Bp. 2016.

Tripartitum Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosváry Sándor, Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Bp. 1897. (Magyar Törvénytar) (reprint 1989.)

TSz Magyar tájszótár I–II. Szerkesztette Szinnyei József. Bp. 1893–1901.

Ub. Burgenlandes Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner, Irmtraud Lindeck-Pozza. Wien, Graz, Köln, 1955–1985.

Ub. Siebenbürgen Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Herausgegeben von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustv Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer. I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.

Ulrichs von Hutten Schriften. Bd. I. Herausgegeben von Eduard Böcking, Leipzig, 1859.

Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I–II. Na vydanie pripravili Richard Marsina, Michal Kušík. Bratislava, 1959.

Váci Történelmi Tár I. „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben”. Írásos emlékek Vác város múltjából 1074-1990. Összeállította Horváth M. Ferenc, Pintér Tamás. Vác, 1996. (Váci Történelmi Tár I.)

Váradí regisztrum Az időrendbe szedett váradí tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Dr. Karácsonyi János és Dr. Borovszky Samu akadémiai l. tagok közreműködésével kiadja a váradí káptalan. Bp. 1903

A vasváradí káptalan oklevelei Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Regeszták a vasváradí káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. Készítette Kóta Péter. Szombathely, 1997. (Vas megyei levéltári füzetek 8.)

Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. (Magyar Országos Levéltár kiadányai II/2.)

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Roma, 1859–1860.

Vocabularium iuris utriusque. Huic singulas a Lexico A. Nebressensis collectas dictiones interieciimus. Lyon, 1572.

Výsady miest a miestiečiek na Slovensku (1238–1350). Na vydanie pripravil Ľubomir Juck. Bratislava, 1984.

Wagner: Decretum Decretum oder Tripartitum opus der Landrechten vnnnd Gewohnheiten des hochlöblichen Königreichs Hungern durch Stephanum de Werbewetz in lateinische Sprache beschrieben, an jetzo aber der hochberümbten teutschen Nation zu guetem aus dem Latein ins Teutsch trewlichst vertirt und gebracht durch Augustinum Wagnerum. Wien, 1599.

Wittenwiller, Heinrich: Der Ring. Nach dem Text von Edmund Wißner ins Neuhochdeutsche übersetzt und herausgegeben von Horst Brunner. Stuttgart, 1991. (Reclams Universal-Bibliothek Nr. 8749)

Zala oklt. Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztik Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp. 1886–1890.

Törvények és zsinati határozatok Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.), Bp. 1904. (reprint 2002.)

Zichy okmt. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I–XII. Szerkesztette Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest, Bp. 1871–1931.

Zinkgraf's scharfsinnige Sprüche Julius Wilhelm Zinkgraf's scharfsinnige Sprüche der Teutschen, Apophtegmata genannt. Mannheim, 1835.

Zřízení zemské králowství Českeho za krále Wladislawa r. 1500 wydané. Wydawatel František Palacký. Archiv Český 5 (1862) 5-265.

ZsO Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. Öszeállította Mályusz Elemér et alii. Bp. 1951–2017.

Irodalom

Abel, Wilhelm: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Stuttgart, 1955.

Abel, Wilhelm: Wüstungen in Deutschland. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 2. Sonderheft. Herausgegeben von Wilhelm Abel. Frankfurt am Main, 1967.

Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975. (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.)

Angermeier, Heinz: Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter. München, 1966.

Angermeier, Heinz: Reichsreform und Reformation. München, 1983. (Schriften des Historischen Kollegs, Vorträge 5)

Angermeier, Heinz: Die Reichsreform 1410–1555. Die Staatsproblematik in Deutschland zwischen Spätmittelalter und Gegenwart. München, 1984.

Arany János: Naiv eposzunk. In: Arany János munkái. VI. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. Bp. 1907. 290–303. (Magyar remekírók)

Arias, Gino: La base delle rappresaglie nella costituzione sociale del medio evo. Roma, 1904.

Asch, Ronald G.: Kriegsfinanzierung, Staatsbildung und ständische Ordnung in Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert. Historische Zeitschrift 268. (1999) 635–671.

Ämterhandel im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. Referate eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 1.–3. Mai 1980. Herausgegeben von Ilja Mieck. Berlin, 1984.

Bácskai Vera: A magyar mezővárosok a 15. században. Bp. 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 37.)

Bagi, Daniel: Fehdeähnliche Privatkriege im östlichen Mitteleuropa im Mittelalter – Der Fall Ungarns. In: Fehdeführung im spätmittelalterlichen Reich. Zwischen adeliger Handlungslogik und territorialer Verdichtung. Herausgegeben von Julia Eulenstein u.a. Affalterbach, 2013. 303–313 (Studien und Texte zur Geistes- und Sozialgeschichte des Mittelalters, 7)

Bak M. János: Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 6)

Bálint Lajos: A középkori Nyársapát lakóházai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962. Szeged, 39–111.

Bariska István: III. Frigyes gyámsági kormányzása és Nyugat-Magyarország. Századok 141 (2007) 1153–1191.

Bariska István: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Szombathely, 2007.

- Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp. 1935.
- Bartha Annamária: Hatalmaskodás és a nők 1301-1323 közötti okleveles források tükrében. In Középkortörténeti tanulmányok 7. Szerkesztette Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012. 325–336.
- Békefi Remig: A pásztói apátság története 1190–1702. Bp. 1898. (A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gotthárdi ciszterci apátságok története 3.)
- Békefi Remig: A pilisi apátság története I–II. 1184–1814. Pécs, 1891–1892. (A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gotthárdi ciszterci apátságok története 2.)
- III. Béla magyar király emlékezete. Szerkesztette Forster Gyula. Bp. 1900.
- Belényesy Márta: A halászat a XIV. században. Ethnographia 64. 148–166.
- Béli Gábor, Kajtár István: Österreichisches Strafrecht in Ungarn. Die „Praxis Criminalis“ von 1687. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 16 (1994) 325–334.
- B.Benkhard Lilla: A Bajnai Both család késő középkori udvarháza. Régészeti kutatások a bajnai Sándor-Metternich kastélyban, 1995–2004. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerkesztette Feld István és Somorjai Selysette. Budapest, 2008. 55–74.
- Benkő Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Templomdombon. Studia Comitatus 9 (1980) 315–422.
- Bertalan Vilmosné: Az óbudai klarissza kolostor. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok I. Szerkesztő Haris Andrea. Bp. 1994. 153–176. (Művészettörténet–Műemlékvédelem 7.)
- Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976.
- Blazovich László et alii: Szeged. Szeged, 2014. (Magyar várostörténeti atlasz 3.)
- Bodor Imre: Uralkodói pecsétek. In: Művészet Zsigmond király korában II. Katalógus, Bp. 1987. 13–28.
- Boehm, Christopher: Blood Revenge. The Anthropology of Feuding in Montenegro and Other Tribal Societies. University Press of Kansas, 1984.
- Bogdán István: Magyarországi hossz-és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV/3.)
- Bogdán István: Magyarországi hossz-és földmértékek 1601–1874. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV/6.)
- Bognár Szabina: A népi jogélet kutatása Magyarországon. Bp. 2016. (Néprajzi értekezések 5.)
- Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. Századok 72 (1938) 433–487.
- Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947.]

- Bónis György: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In Jubileumi tanulmányok I. A pécsi egyetem történetéből. Szerkesztette Csizmadia Andor. Pécs, 1967. 225–260.
- Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.
- Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Bp. 1972.
- Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és a perjog története. Zalaegerszeg, 1996.
- Bónis Péter: Self-defense in the Tripartitum and the European ius commune. *Journal of European History of Law* 5 (2014) 80–84.
- Bónis Péter: A Tripartitum forrásai és az európai ius commune. In *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán*. Szerkesztette Máté Gábor. Bp. 2014. 213–242.
- Borosy András: Famulusok Magyarországon a 14. században. *Aetas* 20 (2005/4) 41–77.
- [Borsa] Janits Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp. 1940.
- Borsa Iván: Az országbíró által öt törvénykezési ülészakon megbírságolt Somogy megyeiek lajstroma (1437–1447). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 19 (1988) 3–40.
- Borsa Iván: Irattípusok a középkori Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 64 (1993) 27–37.
- Botka Tivadar: *De duellis Hungarorum litisdecisionibus*. Pest, 1829.
- Bremen F.P.: *Franz v. Sickingen's Fehde und ein Gutachten Claudius-Cautiuncula's über die Rechtsansprüche der Sickingen'schen Erben*. Straßburg, 1885.
- Brown, Keith M.: *Bloodfeud in Scotland: Violence, Justice and Politics in an Early Modern Society*. Edinburgh, 1986.
- Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschland im Mittelalter*. (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien, Band I) Brunn, München, Wien² 1942.
- Burckhardt, Jakob: *Világtörténelmi elmélkedések*. Bp. 2001.
- Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1931.
- Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I–III*. Bp. 1988–1994.
- Csermelyi József: Weispriachné háborúja. Egy 16. század eleji Sopron megyei konfliktus eseményei és értékelése. *Történelmi Szemle* 60 (2013) 471–489.

- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978.
- Csomor Lajos: A kolozsmonostori apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár, 1912.
- Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980.
- Csukovits Enikő: A középkori írástudók „munkaideje”. Levéltári Közlemények 63 (1992) 3–14.
- Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 34 (1992) 153–172.
- Csukovits Enikő: Sedriahelyek–megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39 (1997) 363–386.
- Csukovits Enikő: A püspöki templom ostroma. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 117–121.
- Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. Szerkesztette Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Bp. 2005. 199–222. (Társadalom -és művelődéstörténeti tanulmányok 35.)
- Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerkesztette Neumann Tibor, Rácz György. Bp.–Piliscsba, 2009. (Társadalom -és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta mediaevali III.) 19–62.
- Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp. 2012.
- Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon. II. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395) Bp. 2019.
- Csukovits Enikő: La pratique de l'enquête sur les droits royaux dans le royaume de Hongrie au XIVe siècle. In: Quand gouverner c'est enquêter. Les pratiques politiques de l'enquête princière (occident, XIIIe-XIVe siècles). Dir. Thierry Pécout. Paris, 2010. (Romanité et modernité du droit) 493–504.
- Deák Antal András: Fokok és délibábok. Hidrológiai Közlöny 2001/1. 39–42.
- Degré Alajos: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. Bp. 1936. (Angyal szeminárium kiadványai 34.)
- Degré Alajos: A Négyeskönyv perjogi anyaga Bp. 1935. (Az Illés szeminárium kiadványai 3.)

- Degré Alajos: Kártérítés Anjoukori magánjogunkban. In: uő.: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Bp. 2004. 283–291.
- Degré Alajos: Magyar halászati jog a középkorban Bp. 1939. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium, Illés József Szemináriumának kiadványai 5.)
- Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. In: Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny.r. egyetemi tanár működésének negyvenedik évfordulójára. Szerkesztette Eckhart Ferenc, Degré Alajos. Bp. 1942. 122–141.
- Degré Alajos: Magyar jogtörténetírás a Horthy korban. In: uő.: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Bp. 2004. 38–56.
- Dell'Adami Rezső: Az anyagi magyar magánjog codifikációja. I. A nemzeti eredet problémája. (különlenyomat a Magyar Themisből) Bp. 1877.
- Dilcher, Gerhard–Lück, Heiner–Schulze, Reiner–Wadle, Elmar–Weitzel, Jürgen–Wolter, Udo: *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*. Berlin, 1992.
- Draskóczy István: A Miskolchoz csatolt települések középkori története. In: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerkesztő Dobrossy István. Miskolc, 1996. 157–173.
- Draskóczy István: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 1998. 45–61.
- Draskóczy István: A kőszói bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I-II*. Szerkesztette Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Budapest–Debrecen, 2014. 825–835.
- Dreska Gábor: A pannonhalmi konvent hiteleshelyének kiadványai (1321–1500) In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerkesztette Fedeles Tamás, Bilkei Irén. Pécs, 2009. (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből IV.) 29–48.
- Eckhart Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck, 1914.
- Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (reprint)
- Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp. 1946.
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. ford.: Berényi Gábor (Társadalomtudományi könyvtár) Bp. 1987.

Elias, Norbert: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. ford.: Gellériné Lázár Márta, Harmathy Veronika, Németh Zsuzsa Bp. 2005.

Elekes Lajos: Hunyadi János. Bp. 1952

Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964.

Ember Győző: Az országgyűlések. In: Magyarország története 1686–1790. Főszerkesztő Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. (Magyarország története tíz kötetben 4.) 391–436.

Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977.

Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. (Előadások a Történettudományi Intézetben) Bp. 1988.

Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: uő. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 2003. (első megjelenés: 1981.) 73–100.

Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: uő. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 2003. (első megjelenés: 1982.) 101–161.

Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: uő. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 2003. (első megjelenés: 1988.) 320–408.

Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp. 1990.

Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124 (1990) 25–93.

Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37 (1995) 353–365.

Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. (Öt északkeleti megye példáján.) In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerkesztette Koszta László, Szeged, 1995. 141–160.

Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében Bp. Bp. 1998. (Társadalom -és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)

Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 2003. (első megjelenés: 1999.) 578–599.

- Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs 2000. 125–132.
- Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár, Monográfiák 17.)
- Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts. Bestandsaufnahme eines europäischen Forschungsproblems. Herausgegeben von Dietmar Willoweit. Köln, 1999.
- Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Bp. 1908. (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története 10.)
- Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek, Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp. 2011.
- Éri István: Cegléd és Nyársapát határvillongásai a XVII. század végéig. Adatok Nyársapát történetéhez. Cegléd, 1958. (Ceglédi füzetek 4.)
- Fábry Béla: Igazságszolgáltatás az elzálogosított XIII szepesi városban. (Művelődéstörténeti értekezések) Különlenyomat a Közlemények Szepes vármegye múltjából 1912. évfolymából. Lőcse 1912.
- Fazekas István: A magyar udvari kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. Századok 148 (2014) 1131–1155.
- Fehértói Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969. (Nyelvtudományi értekezések 68.)
- Fehértói Katalin: Huszíták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok? Századok 107 (1973) 435–439.
- Ferenczi László: Vízgazdákodás a középkorban In: Magyar középkori gazdaság-és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerkesztette Gyöngyösy Márton. Bp. 2006. 105–152.
- Fichtenau, Heinrich: Arenga Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 18. Graz, Köln
- Fraher, Richard: Conviction According to Conscience. The Medieval Jurists’ Debate Concerning Judicial Discretion and the Law of Proof. Law and History Review 7 (1989) 23–88.
- Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. Bp. 1896. (A magyar nemzet története IV. Szerkesztette Szilágyi Sándor.)
- Fritsch, Johann Heinrich: Geschichte des vormaligen Reichstifts und der Stadt Quedlinburg. I–II. Quedlinburg, 1828.

Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: uő.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp.1981. (első megjelenés: 1959.) 238-310.

Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából 13 (1959) 7–56.

Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: uő.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp.1981. (első megjelenés: 1972.) 336–363.

Fügedi Erik: Vár és hatalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82)

Fügedi Erik: Az Elefánthyak. Bp. 1992.

Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.

Gauvard, Claude: Violence et ordre public au Moyen Age. Paris, 2005. (Les médiévistes français 5)

Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: uő.: Egyház, állam és gondolkodás a Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (első megjelenés: 1969.) 248–274.

Gerics József: Kodifikációs kérdések a középkori magyar jogban. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerkesztette Seifert Tibor. Bp. 2001. 79–86.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland 8 Bd. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Stuttgart, 1972–1997.

Gierke, Otto von: Das deutsche Genossenschaftsrecht. Geschichte des deutschen Körperschaftsbegriffs. Berlin, 1873.

Gierke, Otto von: Naturrecht und deutsches Recht. In: uő.: Aufsätze und kleinere Monographien I–II. Herausgegeben von Wolfgang Pöggeler. Hildesheim, Zürich, New York, 1883. (Historia Scientiarum) 371-402.

Gorizontova, V. Anna: Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a középkori germán jogban. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I. Szerkesztette Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Budapest–Szeged, 1993. 56–60.

Grünn [Gárdonyi] Albert: I. Károly király gyűrűspecstje. Turul 19 (1901) I–III. 54–60, 112–120, 183–189.

Gulyás László Szabolcs: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. Századok 147 (2013) 317–346.

Gulyás László Szabolcs: Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján. Bp. 2017.

Gulyás László Szabolcs: A jobbágyköltözés szabályrendszere a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 60 (2018) 373–398.

Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez I–II. Történelmi Szemle 7 (1964) 1–5, 537–568.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.

Györffy György: Bevezető. In: A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát Katona Tamás válogatta és szerkesztette. Bp. 1981. 7–31.

Györkös Attila: Isten békéje és *treuga Dei* a 11. századi Franciaországban *Aetas* 15 (2000) 62–75.

Gyulai Éva: Miskolc középkori topográfiája. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerkesztő Dobrossy István. Miskolc 1996. 175–253.

Hadik Béla: A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyomai a magyar jogvédelem multjában különös tekintettel az Árpád-korra. Bp. 1932. (Angyal szeminárium kiadványai 22.)

Hajnik Imre: A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar perjogban. Bp. 1881.

Hajnik Imre: A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházbeli királyok korszakában. Bp. 1892. (Értekezések a történeti tudományok köréből XV/ 4.)

Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád-és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.

Hamza, Gábor: Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa. *Ungarn-Jahrbuch* 32 (1995/1996) 22–34.

B.Halász Éva: „*Ratione prioritatis termini*”. Egy középkori jogi kifejezésről. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 138 (2015) 81–93.

B.Halász Éva: A decima et nona az Anjou-és a Zsigmond-korban. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 571–591.

Hasluck, Margret: The Albanian Blood Feud. In: *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. Ed. Paul Bohannan. Garden City 1967. (American Museum Sourcebooks in Anthropology)

Härter, Karl: *Strafrechts- und Kriminalitätsgeschichte der Frühen Neuzeit*. Berlin, Boston, 2018. (methodica – Einführungen in die rechtshistorische Forschung 5)

- Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Bp. 1887.
- Hermann Zsuzsanna: Miképp került Divény vára a Balassák kezére? Levéltári Közlemények 63 (1992) 61–70.
- Herzberg-Fränkell, Sigmund: Bestechung und Pfründenjagd am deutschen Königshof im 13. und 14. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 16 (1895) 458–479.
- Hoffmann Pál: A birtoki jogtan kétségei. Bp. 1892. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből XI/6.)
- Hofman, Walter von: Forschungen zur Geschichte der Kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation. Rom, 1914.
- Holub József: Az 1522-iki országgyűlés és törvényei. Századok 52 (1918) 496-509.
- Holub József: Magyar vonatkozású represszáliák. Adalékok a nemzetközi jog történetéhez. Történeti Szemle 8 (1919) 52–78
- Holub József: Az 1290: 21.t-cz. magyarázatahoz. Századok 56 (1920–1921) 133–134.
- Holub József: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az »időlátott levelek« I–II. Századok 55–56. (1920–1921) 32-76, 212-235.
- Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Bp. 1929.
- Holub József: Ordinaria potentia – absoluta potentia. Revue historique de droit français et étranger 27 (1950) 92–99.
- Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. I–V. Bp. 1935. (2. kiadás, reprint 1990)
- Horváth Richárd: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 41 (2006) 305–326.
- Horváth Richárd: A bélteki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában. In: A Szilágyság és Wesselényi család (14–17. sz.) Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek) 167–212.
- Horváth Richárd–Neumann Tibor: Ecsedi Bátori István. Egy katonabárá életpályája 1458–1493. Bp. 2012. (Magyar történelmi emlékek, Értekezések)
- Hunyadi István: A XVI. századi idézőlevelek demográfiai értéke. Arrabona 15 (1973) 251–256.
- Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerkesztette Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008.
- Ila Bálint: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 41 (1927) 37–71.

- Ila Bálint: Gömör megye I–IV. Bp. 1944–1976.
- Illés József: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Bp. 1910.
- Immel, Gerhard: Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozeßrechts In: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Herausgegeben von Helmut Coing. Bd. 2/2. 3–96. München, 1976.
- Irk Albert: Adalékok Erdély régi büntetőjogához. In: Irk Albert emlékkötete. Válogatás Irk Albert műveiből. Szerkesztette Irk Ferenc. Bp. 1991. (első megjelenés: 1914.) (Kriminológiai Közlemények 37.) 11–30.
- Isenmann, Eberhard: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtre Regiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Köln, Weimar² 2014.
- Istványi Géza: A generalis congragatio I–II. Levéltári Közlemények 17 (1939) 50–83, 18–19 (1940–1941) 179–207.
- Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin: Sopron. Sopron, 2010. (Magyar várostörténeti atlasz 1.)
- Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94 (1978) 225–254.
- Jánosi Mónika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.)
- Juhász Lajos: A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. Századok 71 (1937) 553–575.
- Kádas István: Megyei emberek az északkelet-magyarországi megyei oklevelekben. In: Micae Mediaevalis IV. Szerkesztette: Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Bp. 2015. 107–123.
- Kádas István: Emberölés, nyomozás és megyei hatóság a 15. századi Abaúj megyében. Hatalmaskodás Gagy faluban. Magyar Rendészet 16 (2016/1) 63–76.
- Kádas István: Északkelet-Magyarország szolgabírói társadalma az Anjou-kortól Mohácsig. Sáros megye példája. PhD disszertáció kézirat, ELTE, 2019.
- Kállay Ubul: Kopán krónikája. Turul 33 (1915) 21–25.
- Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig Bp. 1900. (reprint 1995.)
- Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–24.
- Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-és az Anjou-korbn (1075–1403). Szeged, 2012. (Capitulum VIII.)

Keller, Hagen: Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen. In: Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen (Akten des Internationales Kolloquiums 17.-19. Mai 1989) Herausgegeben von Hagen Keller, Klaus Grubmüller, Nikolaus Staubach. München, 1992. (Münstersche Mittelalter-Schriften 65) 1–7.

Kemény Zsigmond: A két Wesselényi Miklós. In: Báró Kemény Zsigmond munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. Bp. 1905. (Magyar remekírók 32.)

Kern, Fritz: Recht und Verfassung im Mittelalter. Basel, [1954.]

Kintzinger, Martin: Recht und Macht? Eine Einführung. In: Rechtsformen internationaler Politik. Theorie, Norm und Praxis vom 12. bis 18. Jahrhundert. Herausgegeben von Michael Jucker, Martin Kintzinger, Rainer Christoph Schwigens. Berlin, 2011. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 45) 9–26.

Kis Péter: A királyi szolgálónépi szervezet a 13-14. században. Szeged 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.)

Kiss Albert: Dolgozatok a magánjog köréből. Kassa, 1910.

S.Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának története. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39 (1971)

R.Kiss István: III. Endre király 1298/99. évi törvénye. In: Emlékkönyv Fejérfataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 263–278.

Kodály Zoltán – Ádám Jenő: Énekes könyv. Általános iskola, 3. osztály. Bp. 1948. (reprint 1995.)

Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. I. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884.

Kosztai László: A pécsi káptalan kiadatlan oklevelei. Baranyai történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1990-91. Pécs, 1992.

Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása Bp. 1964. (Nyelvészeti tanulmányok 6.)

E.Kovács Péter: „Összetörték, elrabolták.” Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében. Történelmi Szemle 29 (1997) 387–400.

Kovács Viktória: Korábbi adományok elve. Vezérfonalak az Anjou-és a Zsigmond kor vámjogi ítélkezési gyakorlatában. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerkesztette Kádás István, Weisz Boglárka. Bp. 2017. 263–282.

Köbler, Gerhard: Zur Frührezeption der consuetudo in Deutschland. *Historisches Jahrbuch* 89 (1969) 336–371.

Köbler, Gerhard: *Das Recht im frühen Mittelalter*. Köln, 1971.

Köbler, Ulrike: *Werden, Wandel und Wesen des deutschen Privatrechtswortschatzes*. Frankfurt/ Main, 2010. (Rechtshistorische Reihe 406)

Kőfalvi Tamás: A hatalmaskodás bűne a középkorban. In: *Bűn és bűnhődés*. Szerkesztette Bana József. Győr, 2001. (Győri tanulmányok 24.) 89–120.

Kőfalvi Tamás: A hatalmaskodás bűne és a nők a középkori Magyarországon. *Palimpszeszt* 21 (2004)

Kőfalvi Tamás: „... a rosszat rosszal tetézve...” Hatalmaskodási esetek a középkori Dél-Dunántúlon. Szeged, 2006.

Kring Miklós: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok* 69 (1935) 390–413.

Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3)

Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)

Kroeschell, Karl: »Rechtsfindung«. Die mittelalterlichen Grundlagen einer modernen Vorstellung. In: uő.: *Studien zum frühen und mittelalterlichen deutsches Recht*. Berlin, 1995. (első megjelenés: 1972.) (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, NF 20) 311–333.

Kroeschell, Karl: *Deutsche Rechtsgeschichte 2 (1250–1650)*. Opladen, 1980.⁸

Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárd számadáskönyve 1515-ből. In: uő.: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I. Bp. 2009. (első megjelenés: 1964.) 407–447.

Kubinyi András: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 203–269.

Kubinyi András: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: *Budapest története II*. Főszerkesztő Gerevich László. Bp. 1973. 7–240.

Kubinyi András: *Bicellus*. Adatok egy középkori fegyverfaj meghatározásához. *Budapest Régiségei* 23 (1973) 189–193.

Kubinyi András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses I.) 5–24.

Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós politikájában. *Somogy megye múltjából*. *Levéltári Évkönyv* 4 (1973) 3–44

Kubinyi András: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984) 221–231.

Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 197–226.

Kubinyi András: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. II Ulászló választási feltételeinek létrejötte. In: Mátyás király 1458–1490. Szerkesztette Barta Gábor. Bp. 1990. 184–199.

Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerkesztette Rázsó Gyula, V.Molnár László. Bp. 1990. 53–148.

Kubinyi András: Költöztetés, helyváltoztatás, utazás a középkori Magyarországon. (A horizontális mobilitás kérdései.) In: A Tapolcai Városi Múzeum közleményei 2. Szerkesztette Töröcsik Zoltán. Tapolca 1992. 229–242.

Kubinyi András: Fragen der Familiennamengebung im mittelalterlichen Ungarn In: Personennamen und Identität. Namengebung und Namensgebrauch als Anzeiger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung. (Grazer grundwissenschaftliche Forschungen 3 – Schriftenreihe der Akademie Friesach 2) Graz, 1997. 345–362.

Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.)

Kubinyi András: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Főszerkesztő Vándor László. Zalaegerszeg, 2000. 53–60.

Kumorovitz L. Bernát: Mátyás király pecsétjei. Turul 46 (1932) 5–18.

Kumorovitz L. Bernát: A specialis praesentia regia pecséthasználata. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60-ik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 422–439.

Kumorovitz L. Bernát: Audientia, praesentia. In: Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerkesztette Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály. Bp. 1941. 684–711.

Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv V. (1942–1943) Bp. 1943. 455–497.

Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII.század). Századok 97 (1963) 1–31.

Kumorovitz L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 17 (1966) 9–26.

- Kumorovitz L. Bernát: Buda és (Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest múltjából* 18 (1971) 7–53.
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecséthasználát története a középkorban. Bp. [1944.] (reprint 1993.) (*Bibliotheca Humanitatis Historica*)
- Kumorovitz L. Bernát: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I.Lajos király kancelláriájában. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerkesztette Székely György. Bp. 1984. (*Memoria saeculorum Hungariae* 4.) 293–330.
- Kurcz Ágnes: Arenga und narratio in der ungarischen Urkunden des XIII. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 70 (1962) 323–354.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 450–477.
- Ladányi Erzsébet: Zsigmond 1405. évi törvényeinek keletkezési körülményeihez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerkesztette: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 269–276.
- Ladányi Erzsébet: Adatok a „locus communis – locus communiior” hazai alkalmazásához. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerkesztette Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Bp. 2004. (*Monumenta historica Budapestinensia* XIV.) 235–236.
- Landfrieden: Anspruch und Wirklichkeit. (Beiträge einer Tagung vom 2. bis zum 4. März in Fürstenfeldbruck) Herausgegeben von Arno Buschmann, Elmar, Wadle. Fürstenfeldbruck, 1999. (*Rechts-und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres Gesellschaft* NF 98)
- Lepsius, Susanne: Die Richter und die Zeugen. Eine Untersuchung anhand des *Tractatus testimoniorum* des Bartolus von Sassoferrato. Frankfurt am Main, 2002. (*Studien zur europäischen Rechtsgeschichte* 158)
- Magyar jogtörténet. Szerkesztette Mezey Barna. Bp. 2004.
- Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerkesztette Székely György. Bp. 1953. 128–191.
- Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában I–II. *Századok* 91 (1957) 46–123, 529–602.
- Mályusz Elemér: Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438-1439. *Aetas* 1994/1. 120–150.
- Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. Bp. 1896. (*A magyar nemzet története* I. Szerkesztette Szilágyi Sándor.)
- Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038-1301). Bp. 1896. (*A magyar nemzet története* II. Szerkesztette Szilágyi Sándor.)

- Mas Latrie, René de: *Du droit de marque ou droit de repressailles au moyen age*. Paris 1875.
- Meißner, C.: *Vom Privatkriege und insbesondere von der öffentlichen Befehdung*. In: *Miscellaneen zum Lehnrechte*. 2. B. Gesammelt und herausgegeben von Karl Friedrich Zepernick. Halle, 1788. (első megjelenés: 1782.) 235–265.
- Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.
- Mező András: *Félegyháza*. *Névtani Értesítő* 1 (1979) 14–20.
- Miklosich, Franz: *Die Blutrache bei den Slaven*. Wien, 1887. (*Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Classe* 36, 3) 127–210.
- Mikó Gábor: *Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lócse város levéltárában*. *Fons* 18 (2011) 111–145.
- Mikó Gábor: *Zigmond király 1411. évi rendelete a kamarahaszna és a tized behajtásáról*. *Századok* 146 (2012) 319–367.
- Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I-III*. Szerkesztette Takács Imre. Pannonhalma, 1996.
- Moraw, Peter: *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*. Berlin, 1985. (*Propiläen Geschichte Deutschlands* 3)
- Németh Andor: *Az önsegély a római jogban*. Bp. 1911.
- Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008.
- Neumann Tibor: *Telekpusztásodás a késő-középkori Magyarországon*. *Századok* 137 (2003) 849–884.
- Neumann Tibor: *Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. Az 1486. évi 8. törvénycikk végrehajtása*. *Századok* 139 (2005) 261–289.
- Neumann Tibor: *Verbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség*. *Szabolc-szatmár beregi Szemle* 41 (2006) 290–304.
- Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, 2007.
- Neumann Tibor: *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt. (1490–1493)*. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 43 (2009) 83–127.
- Nógrády Árpád: *Taxa – extraordinaria? Széljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára*. In: *In memoriam Barta Gábor. Barta Gábor emlékére*. Szerkesztette Lengvári István. Pécs, 1996. 125–148.

- Nörr, Knut Wolfgang: Zur Stellung des Richters im gelehrten Prozess der Frühzeit. *Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat*. München, 1967. (Münchener Universitätsschriften, Reihe der Juristischen Fakultät 2)
- Nörr, Knut Wolfgang: Romanisch-kanonisches Prozessrecht. Erkenntnisverfahren erster Instanz in civilibus. Heidelberg, Dordrecht, New York, 2012.
- Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386). Kecskemét, 1934. (Palesta Calasantica 4.)
- Oppel Jenő: Cegléd 1730-ig. Cegléd, 1931.
- Orbán Balázs: Torda város és környéke. Bp. 1889. (reprint 1984.)
- Pálosfalvi Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135 (2001) 429–472.
- Pálosfalvi Tamás: Bajnai Both András és a szlavón bánóság. Szlavónia, Európa és a törökök 1504-1513. In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerkesztette Neumann Tibor, Rácz György. Budapest–Piliscsaba, 2009. (Társadalom -és művelődéstörténeti tanulmányok 40.) 251–300.
- Pálosfalvi Tamás: Dobrakucsától Kőaljáig. Egy konfliktus és háttere a Jagelló-kori Magyarországon. In: *Tiszteletkör*. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerkesztette Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 439–449.
- Pálosfalvi, Tamás: The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526. (Magyar történelmi emlékek, Értekezések) Bp. 2014.
- Paradisi, Bruno: La diffusione Europea del pensiero die Bartolo e le esigenze attuali della sua conoscensa. In: *Bartolo a Sassoferrato*. Studi e documenti per il VI centenario I–II. Milano, 1962. I. 395–472.
- Pataki János Vidor: Vasmegyericsei kárbecslés. *Agrártörténeti Szemle* 1 (1957) 17–26.
- Patton Gábor: A szentlászlói pálos kolostor a baranyai Olasz község határában. *Egyháztörténeti Szemle* 14/3 (2013) 8–21.
- Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899. (reprint 1984.)
- Pauler Tivadar: Büntetőjogtan I–II. Pest, 1869–1870.
- Pesty Frigyes: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest, 1867.
- Péterfi, Bence: Das Supplikenwesen am spätmittelalterlichen ungarischen Königshof. In: *Modus supplicandi*. Zwischen herrschaftlicher Gnade und importunitas petentium.

Herausgegeben von Christian Lackner, Daniel Luger. Wien, Köln, Weimar, 2019. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 72) 67–92.

Piti Ferenc: Megjegyzések a szepesi prépost és a szepesváraljai hospesek közti perhez (1338–1339). *Fons* 5 (1998) 265–284.

Piti Ferenc: Kont Miklós levelesítő okiratai 1366-ból. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 132 (2011) 51–57.

Piti Ferenc: Opuliai László nádor proskribáló oklevele (1370). In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerkesztette Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2013. 553–557.

Planitz, Hans: *Die Vermögensvollstreckung im deutschen mittelalterliche Recht*. Leipzig, 1912.

Planitz, Hans: *Grundlagen des deutschen Arrestprozesses*. Leipzig, 1922.

Pleidell Ambrus: Egyházi és világi immunitás. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 4. Szerkesztette Károlyi Árpád, Angyal Dávid. Bp. 1934. 42–55.

Pór Antal: *Az Anjouk kora*. Bp. 1896. (A magyar nemzet története III. Szerkesztette Szilágyi Sándor.)

Pósán László: Magánharc (fehde), bosszúállás és erőszak a Német Lovagrend államában. *Történelmi Szemle* 56 (2014) 75–90.

Püspöki Nagy Péter: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig*. Bp. 1989.

Quaglioni, Diego: Il proemio del bartoliano „Tractatus represaliarum”. *Pluteus* 2 (1984) 85–92.

Quaglioni, Diego: Das Publikum der Legisten im 14. Jahrhundert. Die „Leser” des Bartolus von Sassoferrato. In: *Das Publikum politischer Theorie im 14. Jahrhundert*. Herausgegeben von Jürgen Miethke, Arnold Bühler. München, 1992. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 21) 93–110.

Querengässer, Alexander: Der Dreißigjährige Krieg als Motor der Staatsbildung? Heeresverfassung und Herrschaftsdichtung in Europa in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 310 (2020) 1–22.

Ráczy György: A Ják nemzetség és monostoralapításai I–II. *Vasi Szemle* 54 (2000), 7–26, 159–180.

Radin, Max: The Conscience of the Court. *Law Quarterly Review* 48 (1932) 506–520.

- Reinle, Christine: Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadeliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern. Wiesbaden, 2003. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 170)
- Reinle, Christine: Unkämpfter Friede. Gestaltungswille und geistlicher Normenhorizont bei der Fehdebekämpfung im deutschen Spätmittelalter. In: Rechtsveränderung im politischen und sozialen Kontext mittelalterlicher Rechtsvielfalt. Herausgegeben von Stefan Esders, Christine Reinle. (Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung 5) 147–174.
- Reinle, Christine: Was bedeutet Macht im Mittelalter? In: Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.–14. Jahrhundert.) Herausgegeben von Claudia Zey. Ostfildern, 2015. (Vorträge und Forschungen 81) 35–72.
- Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században I–II. Turul 57 (1941) 22–31, 71–81.
- Réthelyi Orsolya: Jagiellonian-Habsburg marriage policy and cultural transfer. The question of household and court ordinances. In: Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Doppelvermählung. Herausgegeben von Bogusław Dybaś und István Tringli. Bp. 2019. 349–367.
- Richard, August Victor, Licht und Schatten. Beitrag zur Culturgeschichte von Sachsen. Wiesbaden, 1861.
- Rómer Flóris: Árpás és a móríhidai Sz.Jakabról címzett prépostság. Győri történeti és régészeti füzetek I–II. 1861–62. 3, 225–239, 4, 383–437.
- F.Romhányi Beatrix: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Szerk.: Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. Bp. 2016. 265–301.
- Rösener, Werner: Die Bauern in der europäischen Geschichte. München, 1993. (Europa bauen)
- Sarti, Paulo: De claris archigymnasii Bononiensis professoribus a saeculo XI. usque ad saeculum XIV. tomi I. pars I., Bologna, 1769.
- Savigny, Friedrich, Carl: Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter, Heidelberg, 1815–31.
- Schäffer, Roland: Die Baumkircherfehde (1469–1471). In: Andreas Bumkircher und seine Zeit. Eisenstadt, 1983. 151–182. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 67)
- Schmitt, Ludwig Erich: Die deutsche Urkundensprache in der Kanzlei Kaiser Karls IV. 1346–1378. Halle an der Saale, 1936. (Miteldeutsche Studien 11)
- Schmitz, Winfried: Nachbarschaft und Dorfgemeinschaft im archaischen und klassischen Griechenland. Historische Zeitschrift 268 (1999) 561–597.

Schrage, Eltjo J.H.: *Utrumque Ius. Eine Einführung in das Studium der Quellen des mittelalterlichen gelehrten Rechts*. Berlin, 1992. (Schriften zur europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 8)

Schrödl, Markus: *Das Kriegerrecht des Gelehrten Rechts im 15. Jahrhundert. Die Lehren der Kanonistik und der Legistik über De bello, de repressaliis, et de duello*. Hamburg, 2006. (Rechtsgeschichtliche Studien 14)

Segeš, Vladimír: *A zsoldosok fegyelmezése és élmezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból*. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerkesztette Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Bp. 2005. (Társadalom -és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) 245–252.

Sípos Ferenc: *Két szomszédvár. A Báthoriak és a Károlyiak magánháborúja (1398–1516)*. Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv 16 (2003) 75–93.

Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Bp. 1998.

Solymosi László: *Szabolcs és Bereg megye gonosztevőinek lajstroma 435-ből*. Jósa András Múzeum Évkönyve 42 (2000) 139–147.

Solymosi László: *A világi bíraskodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon*. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerkesztette Neumann Tibor. 2004. (Analecta mediaevalia II.) 221–236.

Solymosi László: *Levelesített káptalanok: Eger és Csázma pecsétjei a középkorban*. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerkesztette Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 391–401.

Solymosi László: *Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 527–540.

Solymosi László: *Konfliktuskezelés Vetési Albert egyházi és Újlaki Miklós világi földesúr birtokain*. In: *Litterarum radices armarum, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerkesztette Klestenitz Tibor, Zombori István. Bp. 2015. 49–64.

Solymosi László: *Fogott bírák jegyzőkönyve 1468-ból*. In: *Testimonio litterarum*. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerkesztette Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. 388–417.

Sörös Pongrác: *A pannonhalmi főapátság története II. A pápák és a zsinatok reformáló törekvései 1243–1404*. Bp. 1903. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 2.)

Sörös Pongrác: *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548*. Bp. 1903. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 8)

Sörös Pongrácz: Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 12/ B)

Spilka Lőrinc: Jászó története 1243-tól 1552-ig. Jászó város kiváltságokkal történt felruházásának 700 éves emlékére. In: A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziuma 1942-1943-i évkönyve. Pécs, 1943.

Steinbauer, Bernd: Rechtsakt und Sprechakt. Pragmalinguistische Untersuchungen zu deutschsprachigen Urkunden des 13. Jahrhunderts. Innsbruck, 1989.

Strauss, Leo: A modern természetjog. Fordította Lányi András. Századvég ÚF 10 (1988/ őszi) 45–72.

Süttő Szilárd: Az Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Szeged, 2003.

Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában Bp. 1909.

Szabó István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 72 (1938) 10–59.

Szabó István: Az 1351. évi törvénycikk. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 419–440.

Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok 88 (1954) 497–527.

Szabó István: Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. Ethnographia 76 (1965) 10–31.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966.

Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969.

Szabó Péter: „Mert a fának van reménysége.” Csonkolt fák Magyarországon. Korall 9 (2002) 155–172.

Szakály Ferenc: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete In: Zay Ferenc: Az Lándordejírvár elvesztésének oka e vót, és így esött. Sajtó alá rendezte Kovács István, az utószót Szakály Ferenc írta. Bp. 1980. 83–163.

Szakály Ferenc: A hatalmaskodás mint a magyar jogok érvényesítésének eszköze a török által megszállt országrészen. In: Társadalmi konfliktusok. Szerkesztette Á. Varga László. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3, Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 16.) Salgótarján, 1991. 37–43.

Szalay József – Baróti Lajos: A magyar nemzet története I–IV. Bp. 1985.

Székely György: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korban. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette uő. Bp. 1953. 19–79.

Székely György: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerkesztette uő. Bp. 1953. 276–319.

Székely György: A huszitizmus és a magyar nép. *Századok* 90 (1956) 331–367, 556–590.

Székely György: A személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások*. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. Bp., 1970. (Nyelvtudományi értekezések 70.) 201–208.

Szekfű Gyula: Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből XIII/3.)

Szentpétery Imre: Az országos tanács 1401-ben. *Századok* 38 (1904) 759–767.

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (reprint 1995.)

ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. *Századok* 68 (1934) 510–590;

Szilágyi Loránd: III. Endre 1298. évi törvénye. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica I*. Redigit Zoltanus I. Tóth. Bp. 1957. 135–171.

Szilágyi Magdolna: On the Road. The History and Archeology of Medieval Communication Árpád Period Communication Networks in East-Central Europe. Bp. 2012.

Szoika Kamill: A földesúri bíraskodás az árpádkori Magyarországon. Bp. 1944. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 8.)

Szőcs Tibor: A nádori generalis cogregatio intézményének előképe és kialakulása. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135 (2013) 45–58.

Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. Bp. 2014. (*Studia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5.)

Szőcs Tibor: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében. *Történelmi Szemle* 58 (2016) 245–276.

Szőcs Tibor: Miért „ország”-bíró az országbíró? In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerkesztette Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 552–558.

Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században I–II. *Századok* 115 (1981) 3–65, 263–316.

Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História könyvtár, Monográfiák)

Tagányi Károly: Valami a comes szóról. *Századok* 15 (1881) 516–519.

Tagányi Károly: Jelentés a Gorove pályázatról. *Akadémiai Értestő* 25 (1914) 327–352.

- Tagányi Károly: Vázlatok a régebbi Árpádkor társadalomtörténetéből. *Társadalomtudomány* 2 (1922) 214–227.
- Takács Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végi Magyarországon*. Bp. 1987.
- Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. *Történelmi Szemle* 29 (1986) 197–218.
- Terharn, Christoph: *Die Herforder Fehden im späten Mittelalter. Ein Beitrag zum Fehderecht*. Berlin, 1994. (Quellen und Forschungen zur Strafrechtsgeschichte 6)
- Thallóczy Lajos: Nagy Lajos és a bulgár bánság. *Századok* 34 (1900) 577–615.
- Theuerkauf, Gerhard: *Lex, speculum, compendium iuris. Rechtsaufzeichnungen und Rechtsbewusstsein in Norddeutschland vom 8. bis 16. Jahrhundert*. Berlin, 1968.
- Thoroczkay Gábor: Szent István legendái. In: *István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Szerkesztette Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár, 28–35.
- Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez. (Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveghagyományáról) In: *uő.: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Bp. 2009. 89–108.
- C.Tóth Norbert: Egy hatalmaskodási per lezárása a középkorban. *Levéltári Szemle* 50 (2000/4) 31–38.
- C.Tóth Norbert: Hiteleshely és királyi különös jelenlét. *Századok* 135 (2001) 409–428.
- C.Tóth Norbert: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136 (2002) 351–364.
- C.Tóth Norbert: Szond. Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban. In: *„Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi Andás hetvenedik születésnapjára*. Szerkesztette Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 589–599.
- C.Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. *Századok* 141 (2007) 391–470.
- C.Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008.
- C.Tóth Norbert: A nemesi megye működése a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 45. (2010) 405–413.
- C.Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Szerkesztette Dobszay Tamás et alii. Bp. 2013. 36–45.
- C.Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Budapest, 2016. MTA doktori értekezés kézírata

- C.Tóth Norbert: Adatok Cegléd középkori történetéhez. Cegléd, 2019. (Ceglédi Füzetek 44.)
- G.Tóth Péter: Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 125–129.
- Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához. A szt. korona eredetkérdése. Bp. 1942.
- Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak története Magyarországon. Bp. 1917.
- Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények 63 (1992) 175–192.
- Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 1997.) 15–27.
- Tringli István: Jagelló kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69 (1998) 3–31.
- Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerkesztette Csukovits Enikő. Bp. 1998. 291–318.
- Tringli István: Búbajos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 1999.) 28–41.
- Tringli István: Az új királyság berendezkedése. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2000.) 42–48.
- Tringli István: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2000.) 49–60.
- Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest Megye Monográfiája I/2. Szerk.: Zsoldos Attila. Bp. 2001. 75–194.
- Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2001.) 61–76.
- Tringli István: Szent István törvényei. Rubicon 2001/7. 16–21.
- Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440-1541. Bp. 2003.
- Tringli István: A szent királyok szabadsága. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2003.) 103–137.
- Tringli István: Fehde und Gewalttätigkeiten. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Szerkesztette Balogh Elemér et alii. Szeged, 2007. (A Pólay Elemér alapítvány könyvtára 17.) 281–286.
- Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére Szerkesztette Neumann Tibor és Rácz György. Bp.– Piliscsaba 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) 487–518.

Tringli István: Mohács felé 1490–1526. Bp. 2009.

Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. In: uő.: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2010.) 138–185.

Tringli István: Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. In: Megyetörténet. Egyház-és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi üspökség 1009. évi adománylevele tiszeteletére. Szerkesztette Hermann István, Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 369–419.

Tringli István: A hatalmaskodás és a Fehde. Két jogintézmény összehasonlítása. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerkesztette Gecsényi Lajos, Izsák Lajos. Bp. 2011. 413–420.

Tringli István: Sátoraljaújhely. (Magyar várostörténeti atlasz 2.) Bp. 2011.

Tringli István: Hagyományos térszemlélet és az utcafejlődés történeti típusai a régi Sátoraljaújhelyen. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerkesztette Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás. Debrecen, 2011. 223–242.

Tringli István: Sátoraljaújhely a középkorban. Széphalom 21 (2011) 247–262.

Tringli István: Sátoraljaújhely első kiváltságai. In: Szokás és szabadság. (első megjelenés: 2012.) 186–194.

Tringli István: Magyar szavak és egy magyar mondat a Perényi család középkori okleveleiben Magyar Nyelv 108 (2012) 118–120.

Tringli István: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése. In: Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerkesztette Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczy Áron. Bp. 2013.

Tringli István: Segítők a későközépkori hatalmaskodásokban. In: Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Gondozta Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2013. (Acta universitatis Szegediensis, Acta juridica et politica LXXV.) 691–713.

Tringli István: Le contee in Ungheria nel periodo degli Angiò. In: L' Ungheria angioina. A cura di Enikő Csukovits. Roma, 2013. 139–178.

Tringli István: A rendiség és a Szent Korona-tan. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerkesztette Dobszay Tamás et alii. Bp. 2013. 27–35.

Tringli István: A kora újkori kodifikáció és a Hármaskönyv. In: uő.: Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások és kiváltságok történetéhez. Bp. 2017. (első megjelenés: 2014.) 85–100.

Tringli István: A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II.* Szerkesztette Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Budapest–Debrecen, 2014. 793–808.

Tringli, István: Mittäter oder Anstifter? Die Rolle der Helfer bei den Fehdehandlungen im spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Fehdehandeln und Fehderuppen im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa.* Herausgegeben von Mathis Prange, Christine Reinle. Göttingen, 2014. 163–194.

Tringli István: Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások és kiváltságok történetéhez. Bp. 2017.

Váczy Péter: A városi polgárok védője Werbőczynél és a budai jog. Miskolc, 1929. (Miskolci Jogászélet Könyvtára 45.)

Váczy Péter: Immunitás és jurisdictio. In: *A bécsi magyar történeti intézet évkönyve I.* Szerkesztette Károlyi Árpád, Angyal Dávid. Bp. 1931. 13–40.

Vadas András: Folyómeder-dinamika és birtokhatár-változás a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 5–17.

Varga Endre: A királyi curia 1780–1850. Bp. 1974. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/4.)

Végh András: Buda város középkori helyrajza I–II. Bp. 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.)

Végh András: Buda I. 1686-ig. Bp. 2015. (Magyar várostörténeti atlasz 4.)

Veszprémy László: Friedensbegriff um 1300 in Ungarn. Von „tranquillitas regni” zu „pulchritudo pacis”. *Magyar Könyvszemle* 118 (2002) 38–40.

Vico, Giambattista *Az új tudomány.* Fordította Dienes Gedeon, Szemere Samu. Bp. 1979.²

Viczián István: A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. Cegléd [1935.] (Az Illés szeminárium kiadványai 2.)

Vígh Éva: Udvar és udvari etika a XVI–XVII. századi Itáliában. In: *Az udvari élet művészete Itáliában.* Szöveggyűjtemény. Szerkesztette Vígh Éva. Bp. 2004. 19–78.

Vogel, Thomas: Fehderecht und Fehdepraxis im Spätmittelalter am Beispiel der Reichsstadt Nürnberg (1404–1438). Frankfurt am Main, 1998. (Freiburger Beiträge zur Mittelalterlichen Geschichte 11)

Wach, Adolf: *Der Arrestprozeß in seiner geschichtlichen Entwicklung* 1. Teil. *Der italienische Arrestprozeß.* Leipzig 1868.

Wadle, Elmar: *Landfrieden, Strafe, Recht. Zwölf Studien zum Mittelalter.* Berlin, 2001. (Schriften zur europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 37)

Waldapfel Eszter: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: A gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet évkönyve 5. Szerkesztette Károlyi Árpád, Angyal Dávid. Bp. 1935. 84–102.

Weisz Boglárka: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 125. (2007) 43–56.

Weisz Boglárka: Az Árpád-kori harmincadvám. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerkesztette Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 267–277.

Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp. 2012.

Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp. 2013.

Weisz Boglárka: A város a megyében. A városok a 14. századi megyei és nádori közgyűléseken. Korall 78 (2019) 43–58.

Weisz Boglárka: Az Anjou-kori királynéi udvar két legfőbb méltósága. In: Királynék a középkori Magyarországon. Szerkesztő Szovák Kornél, Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) 79–102.

Wenzel Gusztáv: Magyarország jogtörténetének rövid vázlata. Pest, 1872.

Wenzel Gusztáv: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest, 1872. (Értekezések a történelmi tudományok köréből II/7.)

Wenzlau, Friedrich: Zwei- und Dreigliedrigkeit in der deutschen Prosa des 14. und 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte des neuhochdeutschen Prosastils. (Hermaea, Ausgewählte Arbeiten aus dem Germanischen Seminar zu Halle 4) Halle, 1906.

Wesener, Gunter: Offensive Selbsthilfe im klassischen römischen Recht. In: Festschrift Artur Steinwenter zum 70. Geburtstag. Graz, 1958. (Grazer rechts- und staatswissenschaftliche Studien 3) 100–120.

Wesnitsch, Milenko R.: Die Blutrache bei den Südslawen. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 8 (1889) 433–470, 9 (1891) 46–77.

Willoweit, Dietmar: Dominium und Proprietas. Zur Entwicklung des Eigentumsbegriffs in der mittelalterlichen und neuzeitlichen Rechtswissenschaft. Historisches Jahrbuch 94 (1974) 131–156.

Wiszkidenszky Gusztáv: A kecskeméti fogott bírák. In: Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny.r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Szerkesztette Eckhart Ferenc, Degré Alajos. Bp. 1942. 582–591.

Wostry, Wilhelm: König Albrecht II. (1437–1439) I–II. Prag. 1906–7. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft XII–XIII)

Zmora, Hillay: The Feud in Early Modern Germany. Cambridge, 2011.

Zolnay László: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 51 (1937) 22–39.

Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig) Bp. 1997.

Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp. 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.)

Zsoldos Attila: IV. László és a Kállaiak ősei. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 47 (2000) 77–87.

[Zsoldos Attila] Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: Szent István és III. András. Bp. 2003.

Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)

Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években. Bp. 2007.

Zsoldos Attila: Nemes és nemzetség. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerkesztette Gecsényi Lajos, Izsák Lajos. Bp. 2011.

Zsoldos Attila: A Druget-tartomány története 1315–1342. Bp. 2017. (Magyar történelmi emlékek, Értekezések)